ΚΕΡΚΥΡΑΪΚΑ ΧΡΟΝΙΚΑ
Ι΄ ΔΙΕΘΝΕΣ ΠΑΝΙΟΝΙΟ ΣΥΝΕΔΡΙΟ

ΚΕΡΚΥΡΑΪΚΑ ΧΡΟΝΙΚΑ
ΠΕΡΙΟΔΟΣ Β΄ ❁ ΤΟΜΟΣ Θ΄ ❁ 2016

Ι΄ ΔΙΕΘΝΕΣ ΠΑΝΙΟΝΙΟ ΣΥΝΕΔΡΙΟ

ΚΕΡΚΥΡΑ, 30 ΑΠΡΙΛΙΟΥ – 4 ΜΑΪΟΥ 2014

ΤΑ ΠΡΑΚΤΙΚΑ

ΙΣΤΟΡΙΑ

ΕΝΟΤΗΤΑ Γ΄

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ

ΘΕΟΔΟΣΗΣ ΠΥΛΑΡΙΝΟΣ
ΠΑΝΑΓΙΩΤΑ ΤΖΙΒΑΡΑ
ΣΠΥΡΟΣ ΧΡ. ΚΑΡΥΔΗΣ

ΚΕΡΚΥΡΑ 2016

ΚΕΡΚΥΡΑΪΚΑ ΧΡΟΝΙΚΑ
Περιοδική έκδοση
Ιδρυτής: ΚΩΣΤΑΣ ΔΑΦΝΗΣ
Περίοδος Α΄: 1951-1987
Περίοδος Β΄: 2003-
Τόμος Θ΄

ΣΥΝΤΕΛΕΣΤΕΣ ΤΟΥ ΤΟΜΟΥ
Επιστημονική επιμέλεια: Θεοδόσης Πυλαρινός – Παναγιώτα Τζιβάρα – Σπύρος Χρ. Καρύδης
Φιλολογική επιμέλεια: Θεοδόσης Πυλαρινός
Φιλολογικές διορθώσεις: Απόστολος Κουρουπάκης – Άννα Κατρά
Συγκέντρωση ανακοινώσεων: Περικλής Παγκράτης – Δημήτρης Κονιδάρης
Διεκπεραίωση ανακοινώσεων και ευρετηριασμός: Πέτρος Πυλαρινός

Επιμέλεια παραγωγής – εκτύπωση
ΙΔΕΑ & ΤΥΠΟΣ – Φίλιππος Λένης
Τηλ.: 210 2827415 – email: leon@ath.forthnet.gr

ISSN 1012-2303

© 2016 ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΚΕΡΚΥΡΑΪΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
Οδός Κώστα Δαφνή και Θεόδωρου Μακρή 1, 491 00 Κέρκυρα
Τηλ.: 26610 30674

ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΚΕΡΚΥΡΑΪΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΟ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟ

ΠΕΡΙΚΛΗΣ ΠΑΓΚΡΑΤΗΣ: *Πρόεδρος*

ΝΑΣΟΣ ΜΑΡΤΙΝΟΣ: *Αντιπρόεδρος*

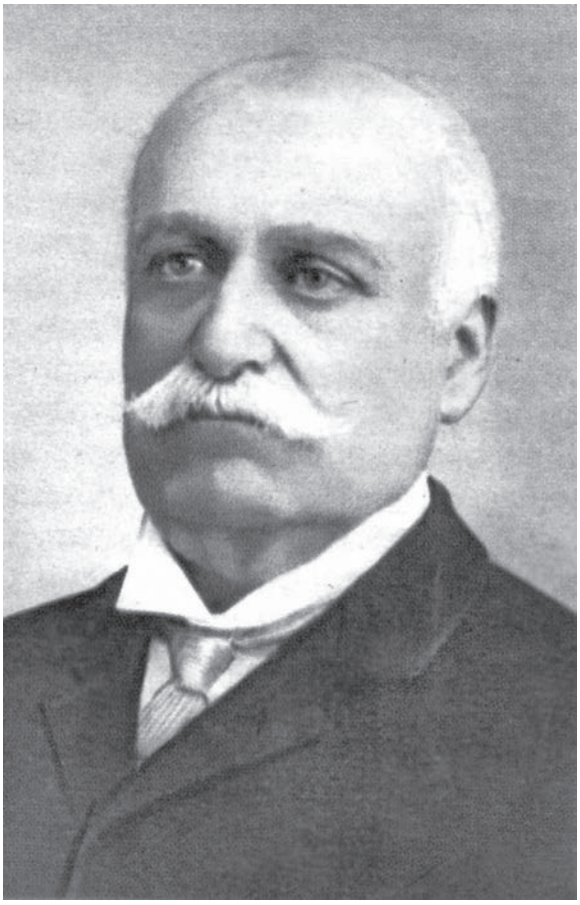
ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΚΟΝΙΔΑΡΗΣ: *Γραμματέας*

ΛΟΥΚΙΑΝΟΣ ZAMIT: *Ταμίας*

ΣΩΤΗΡΗΣ ΤΡΙΒΙΖΑΣ: *Έφορος*

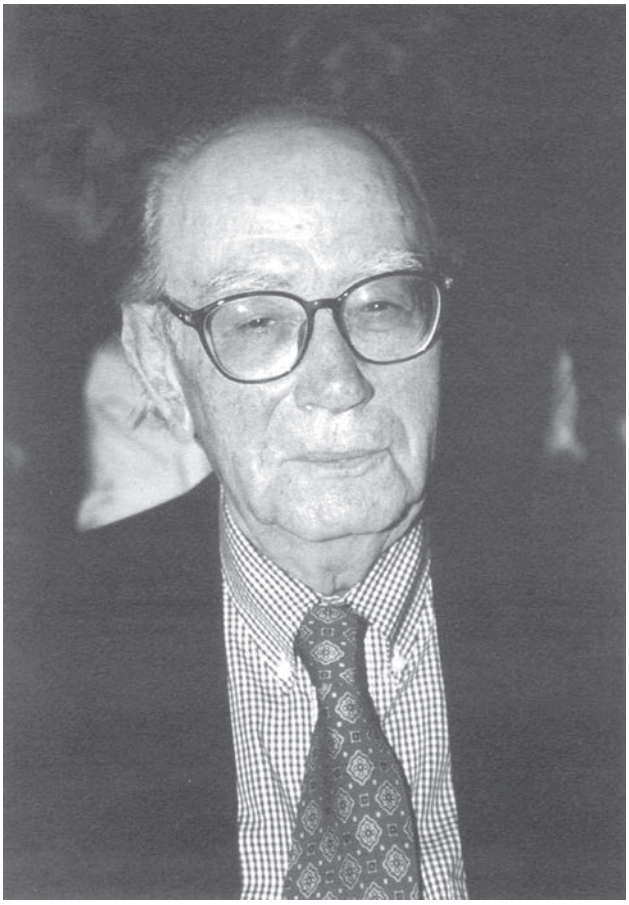
ΚΩΣΤΑΣ ΛΙΝΤΟΒΟΗΣ: *Μέλος*

ΝΙΚΟΛΑΪΣ ΠΕΝΝΑ: *Μέλος*

Ηλίας Α. Τσιτσέλης (1850-1927).

Στην ιερή μνήμη
των Κεφαλλήνων
Ηλία Α. Τσιτσέλη (1850-1927)
και Γιώργου Γ. Αλισανδράτου (1915-2004)

Γιώργος Γ. Αλισανδράτος (1915-2004).

ΕΚΔΟΤΙΚΟ ΣΗΜΕΙΩΜΑ

Παραδίδουμε στο επιστημονικό αλλά και στο ευρύτερο, με επτανησιακά ενδιαφέροντα, αναγνωστικό κοινό τον Β΄ τόμο των *Πρακτικών του Ι΄ Διεθνούς Πανιονίου Συνεδρίου*, που συγκλήθηκε στην Κέρκυρα την άνοιξη του 2014. Ως Θ΄ τόμος συμπεριλήφθηκε επίσης στη σειρά των *Κερκυραϊκών Χρονικών*, τα οποία εκδίδει περιοδικά η Εταιρεία Κερκυραϊκών Σπουδών, η διοργανώτρια του εν λόγω Συνεδρίου.

Και ο τόμος αυτός είναι πολυσέλιδος και αποτελεί συνέχεια της θεματικής ενότητας της Ιστορίας, εμπεριέχοντας το Γ΄ μέρος αυτής, από κοινού με τις ανακοινώσεις τις σχετικές με την Εκκλησιαστική Ιστορία και την Ιστορία της Τέχνης. Επίσης, συμπεριλήφθηκε σ' αυτόν η Στρογγυλή Τράπεζα, στην οποία η συζήτηση περιστράφηκε γύρω από την ιστορία της επτανησιακής τέχνης, με θέμα «Η ζωγραφική στα Ιόνια Νησιά από τον μεσαίωνα έως τον 20ό αιώνα. Τέχνη μεθορίου ανάμεσα στη Δύση και την Ανατολή».

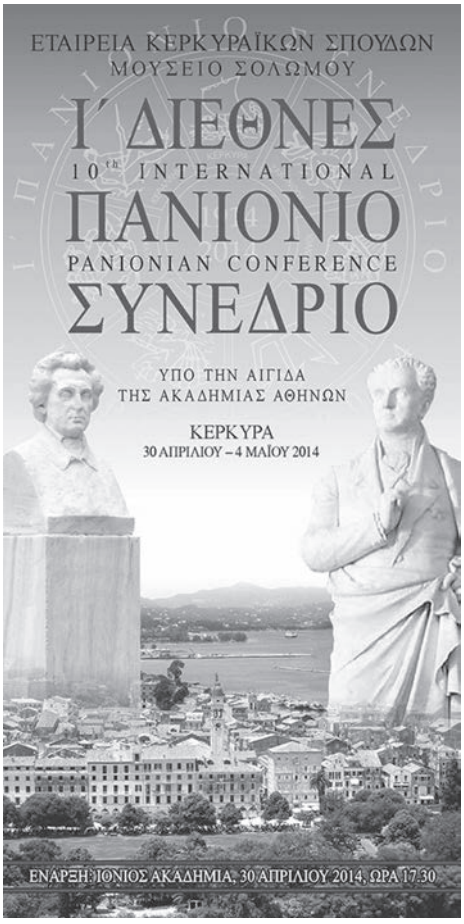
Ο Β΄ τόμος του Συνεδρίου είναι αφιερωμένος σε δύο σημαντικούς Κεφαλλήνες συγγραφείς, τον ιστοριοδίφη και ιστορικό Ηλία Α. Τσιτσέλη και τον φιλόλογο, κριτικό και ιστορικό Γιώργο Γ. Αλισανδράτο. Και οι δύο έχουν να επιδείξουν ογκώδες συγγραφικό έργο και πολυετή δημιουργική παρουσία στα επτανησιακά γράμματα.

Και του τόμου αυτού η συγκομιδή είναι πολύκαρπη και χαρακτηρίζεται από τη συνάντηση των έμπειρων επιστημόνων και μελετητών της παλαιάς φρουράς με τους νέους, πολλά υποσχόμενους, επιστήμονες, επτανησιολόγους και μη.

Ως επιμελητής της έκδοσης ευχαριστώ και από τη θέση αυτή όσους συνέβαλαν στην ολοκλήρωση του παρόντος τόμου. Οφείλω να ευχαριστήσω ιδιαιτέρως τους συνεπιμελητές κυρία Παναγιώτα Τζιβάρα και κύριο Σπύρο Χρ. Καρύδη, η συμβολή των οποίων ήταν καίρια· τον συνάδελφο και φίλο κύριο Δημήτρη Τριανταφυλλόπουλο για την επιμέλεια των κειμένων της Στρογγυλής Τράπεζας, την οποία και συντόνισε τον κύριο Σπύρο Γαούτση, που πρόθυμα έθεσε και πάλι στη διάθεσή μας το αρχείο του· τέλος, τον τυπογράφο κύριο Φίλιππο Λένη για τη συνέπεια και την ιώβειο υπομονή του.

Κέρκυρα, Ιούνιος 2016

Θεοδόσης Πυλαρινός

ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΚΕΡΚΥΡΑΪΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
ΜΟΥΣΕΙΟ ΣΟΛΩΜΟΥ
Ι΄ ΔΙΕΘΝΕΣ
10th INTERNATIONAL
ΠΑΝΙΟΝΙΟ
PANIONIAN CONFERENCE
ΣΥΝΕΔΡΙΟ
ΥΠΟ ΤΗΝ ΑΙΓΙΔΑ
ΤΗΣ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΑΘΗΝΩΝ
ΚΕΡΚΥΡΑ
30 ΑΠΡΙΛΙΟΥ – 4 ΜΑΪΟΥ 2014
ΕΝΑΡΞΗ: ΙΟΝΙΟΣ ΑΚΑΔΗΜΙΑ, 30 ΑΠΡΙΛΙΟΥ 2014, ΩΡΑ 17.30

ΟΡΓΑΝΩΣΗ ΣΥΝΕΔΡΙΟΥ: ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΚΕΡΚΥΡΑΪΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ ΥΠΟ ΤΗΝ ΑΙΓΙΔΑ ΤΗΣ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΑΘΗΝΩΝ

ΕΠΙΤΡΟΠΗ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΑΘΗΝΩΝ

Σπύρος Ευαγγελάτος, ακαδημαϊκός, ομότιμος καθηγητής του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών, σκηνοθέτης, πρώην πρόεδρος της Ακαδημίας Αθηνών, επίτιμος πρόεδρος του Γ΄ Διεθνούς Πανιονίου Συνεδρίου.
Παναγιώτης Βοκοτόπουλος, ακαδημαϊκός, ομότιμος καθηγητής του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών.
Χρύσα Μαλτέζου, ακαδημαϊκός, τ. διευθύντρια του Ελληνικού Ινστιτούτου Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών Βενετίας.

ΠΡΟΕΔΡΟΣ Γ΄ ΠΑΝΙΟΝΙΟΥ ΣΥΝΕΔΡΙΟΥ

Περικλής Παγκράτης, πρόεδρος της Εταιρείας Κερκυραϊκών Σπουδών, διευθυντής του λογοτεχνικού περιοδικού *Πόρφυρας*, δικηγόρος.

ΟΡΓΑΝΩΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ

Πρόεδρος
Θεοδόσης Πυλαρινός, ομότιμος καθηγητής Νεοελληνικής Λογοτεχνίας του Τμήματος Ιστορίας του Ιονίου Πανεπιστημίου, αντιπρόεδρος της Εταιρείας Κερκυραϊκών Σπουδών.

Αντιπρόεδροι
Γεώργιος Μοσχόπουλος, πρώην αναπληρωτής καθηγητής Νεότερης Ιστορίας του Πανεπιστημίου Πατρών, πρόεδρος της Εταιρείας Κεφαλληνιακών Ιστορικών Ερευνών.
Νίκιας Λούντζης, δικηγόρος, συγγραφέας, πρόεδρος του σωματείου «Οι φίλοι του Μουσείου Σολωμού και Επιφανών Ζακυνθίων».
Ευριπίδης Γαραντούδης, καθηγητής Νεοελληνικής Φιλολογίας του Τμήματος Φιλολογίας του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών.

Γραμματέας
Δημήτρης Κονιδάρης, συγγραφέας, γραμματέας της Εταιρείας Κερκυραϊκών Σπουδών, συνδιευθυντής του περιοδικού *Πόρφυρας*.

Ταμίας
Λουκιανός Ζαμίτ, ιστοριοδίφης, ταμίας της Εταιρείας Κερκυραϊκών Σπουδών.

ΟΡΓΑΝΩΣΗ ΣΥΝΕΔΡΙΟΥ

Μέλη
Νάσος Μαρτίνος, ψυχίατρος, συγγραφέας, μέλος του Δ.Σ. της Εταιρείας Κερκυραϊκών Σπουδών, μέλος της εκδοτικής ομάδας του περιοδικού *Πόρφυρας*.
Κωνσταντίνος Καρδάμης, μουσικολόγος, επίκουρος καθηγητής του Τμήματος Μουσικών Σπουδών του Ιονίου Πανεπιστημίου, επιμελητής του Αρχείου και Μουσείου Φιλαρμονικής Εταιρείας Κερκύρας.
Βασίλης Λέτσιος, επίκουρος καθηγητής του Τμήματος Ξένων Γλωσσών, Μετάφρασης και Διερμηνείας του Ιονίου Πανεπιστημίου.
Σωτήρης Τριβιζάς, φιλόλογος, συγγραφέας, μέλος της εκδοτικής ομάδας του περιοδικού *Πόρφυρας*.
Νικολαΐς Πέννα, φιλόλογος, μέλος του Δ.Σ. της Εταιρείας Κερκυραϊκών Σπουδών.
Ρένα Κρουαζιέ-Μασωνίδη, γλύπτρια, προσωπογράφος.
Σπύρος Π. Γαούτσης, υποψήφιος διδάκτωρ του Τμήματος Ιστορίας του Ιονίου Πανεπιστημίου, γραμματέας της Καθολικής Αρχιεπισκοπής Κερκύρας, υπεύθυνος σύνταξης του δελτίου *Συνάντηση*.
Νικόλαος Κοσκινάς, φιλόλογος, διδάκτωρ του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων.

ΣΥΜΒΟΥΛΟΙ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΟΣ Ι΄ ΔΙΕΘΝΟΥΣ ΠΑΝΙΟΝΙΟΥ ΣΥΝΕΔΡΙΟΥ

Αικατερίνη Δεμέτη, αρχαιολόγος, διευθύντρια του Μουσείου Σολωμού και Επιφανών Ζακυνθίων.
Παρασκευή Κοψιδά-Βρεττού, σχολική σύμβουλος φιλολόγων, διδάκτωρ Κοινωνικής Λαογραφίας του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών.
Δώρα Μέντη, διδάσκουσα του Ελληνικού Ανοικτού Πανεπιστημίου, διδάκτωρ Νεοελληνικής Φιλολογίας του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων.
Ηλίας Τουμασάτος, εκπαιδευτικός, διδάκτωρ Νεοελληνικής Λογοτεχνίας του Τμήματος Ιστορίας του Ιονίου Πανεπιστημίου.

ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ Ι΄ ΔΙΕΘΝΟΥΣ ΠΑΝΙΟΝΙΟΥ ΣΥΝΕΔΡΙΟΥ

Πρόεδρος
Κωνσταντίνος Λιντοβόης, φιλόλογος, συγγραφέας, μέλος του Δ.Σ. της Εταιρείας Κερκυραϊκών Σπουδών.

Μέλη
Παναγιώτης Βρυώνης, επιχειρηματίας.
Παύλος Μεταλληνός, επιχειρηματίας.

ΧΟΡΗΓΟΙ

ΒΟΥΛΗ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ
ΚΟΙΝΩΦΕΛΕΣ ΙΔΡΥΜΑ ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ Σ. ΩΝΑΣΗΣ
ΙΔΡΥΜΑ ΙΩΑΝΝΟΥ Φ. ΚΩΣΤΟΠΟΥΛΟΥ
ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑ ΙΟΝΙΩΝ ΝΗΣΩΝ
ΔΗΜΟΣ ΚΕΡΚΥΡΑΣ
Ε.Ο.Τ. – ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΗ ΥΠΗΡΕΣΙΑ ΤΟΥΡΙΣΜΟΥ ΙΟΝΙΩΝ ΝΗΣΩΝ
ΕΠΙΜΕΛΗΤΗΡΙΟ ΚΕΡΚΥΡΑΣ
«Φ. ΒΡΥΩΝΗ Α.Ε. ΜΟΥΣΙΚΟΣ ΟΙΚΟΣ»

ΕΥΓΕΝΙΚΗ ΥΠΟΣΤΗΡΙΞΗ

ΙΕΡΑ ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΣ ΚΕΡΚΥΡΑΣ, ΠΑΞΩΝ ΚΑΙ ΔΙΑΠΟΝΤΙΩΝ ΝΗΣΩΝ
ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΑΙΔΕΙΑΣ, ΔΙΑ ΒΙΟΥ ΜΑΘΗΣΗΣ ΚΑΙ ΘΡΗΣΚΕΥΜΑΤΩΝ
ΓΕΝΙΚΑ ΑΡΧΕΙΑ ΚΡΑΤΟΥΣ – ΑΡΧΕΙΑ ΝΟΜΟΥ ΚΕΡΚΥΡΑΣ
ΙΟΝΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ
ΑΝΑΓΝΩΣΤΙΚΗ ΕΤΑΙΡΙΑ ΚΕΡΚΥΡΑΣ
ΔΙΚΗΓΟΡΙΚΟΣ ΣΥΛΛΟΓΟΣ ΚΕΡΚΥΡΑΣ
ΙΑΤΡΟΧΕΙΡΟΥΡΓΙΚΗ ΕΤΑΙΡΙΑ ΚΕΡΚΥΡΑΣ
ΦΙΛΑΡΜΟΝΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΚΕΡΚΥΡΑΣ
ΦΙΛΑΡΜΟΝΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ «ΜΑΝΤΖΑΡΟΣ»
ΦΙΛΑΡΜΟΝΙΚΗ ΕΝΩΣΗ «ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΣ»

ΧΟΡΗΓΟΙ ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑΣ

CORFU CHANNEL TV
START MEDIA TV
ΕΦΗΜΕΡΙΔΑ *ΕΝΗΜΕΡΩΣΗ*
ΕΦΗΜΕΡΙΔΑ *ΚΕΡΚΥΡΑΪΚΑ ΝΕΑ*

ΤΕΧΝΙΚΗ ΥΠΟΣΤΗΡΙΞΗ: Η ομάδα του κυρίου Κωνσταντίνου Οικονόμου, επίκουρου καθηγητή του Τμήματος Πληροφορικής του Ιονίου Πανεπιστημίου, η οποία πρόσφερε αφιλοκερδώς τις τεχνικές υπηρεσίες της.
ΗΧΗΤΙΚΗ ΚΑΛΥΨΗ αιθουσών και μαγνητοφωνήσεις στρογγυλών τραπεζών: Μουσικός Οίκος Φ. Βρυώνη Α.Ε., ο οποίος πρόσφερε αφιλοκερδώς την ηχητική κάλυψη.

ΙΣΤΟΧΩΡΟΣ Ι΄ ΔΙΕΘΝΟΥΣ ΠΑΝΙΟΝΙΟΥ ΣΥΝΕΔΡΙΟΥ

Ειδικά για το Ι΄ Διεθνές Πανιόνιο Συνέδριο δημιουργήθηκε ιστοχώρος, με ιστορικής φύσεως υλικό γύρω από τον θεσμό και το πνεύμα που τον διέπει, για την ιστορία και τη λειτουργία της διοργανώτριας Εταιρείας Κερκυραϊκών Σπουδών, για τους εκδοθέντες τόμους των κατά καιρούς διεξαχθέντων Πανονίων Συνεδρίων. Από πλευράς της οργανώσεως, υπάρχει στον ιστοχώρο (που είναι επισκέψιμος και θα αναρτηθούν σ' αυτόν σε PDF σταδιακά μετά την έντυπη εμφάνισή τους και τα περιεχόμενα των *Πρακτικών*), το Πρόγραμμα του συνεδρίου, ο κατάλογος των συνέδρων, οι χώροι διεξαγωγής του, οι επιτροπές που ανέλαβαν τη διοργάνωση, οι προγραμματισθείσες πολιτιστικές και καλλιτεχνικές εκδηλώσεις, οι χορηγοί και υποστηρικτές, καθώς και πληροφορίες για τη μετακίνηση, τη διαμονή και θέματα πρακτικής φύσεως των συνέδρων· επίσης, γίνεται ενημέρωση, μετά την πραγματοποίηση του συνεδρίου, σχετικά με τις ανακοινώσεις και τα εκδοθησόμενα *Πρακτικά*.

Συγγραφείς των κειμένων

Περικλής Παγκράτης, «Το πνεύμα των Πανιονίων Συνεδρίων».
Δημήτρης Κονιδάρης – Λουκιανός Ζαμίτ, «Εταιρεία Κερκυραϊκών Σπουδών, εξήντα τρία χρόνια».
Βασίλης Λέτσιος, «Τα Πανιόνια Συνέδρια: σύντομη ιστορική αναδρομή από το 1914 έως το 2014».
Θεοδόσης Πυλαρινός, «Οι τόμοι των *Πρακτικών* των Πανιονίων Συνεδρίων».

Συγκέντρωση και επιμέλεια κειμένων και σπάνιου φωτογραφικού υλικού:
Θεοδόσης Πυλαρινός.
Καλλιτεχνικός σχεδιασμός:
Κλάουντια Μπέττχερ, Ε.Τ.Ε.Π. Ιονίου Πανεπιστημίου.
Ανάπτυξη εφαρμογής:
Ανδρέας Γιαννακουλόπουλος, λέκτορας Ιονίου Πανεπιστημίου και Άρης Λαμπρογεώργος.
Οργάνωση παραγωγής:
Ρουμπίνη Οικονομίδου.

ΕΚΠΡΟΣΩΠΟΙ ΤΗΣ ΟΡΓΑΝΩΤΙΚΗΣ ΕΠΙΤΡΟΠΗΣ

1. Στα αμφιθέατρα και στις αίθουσες των συνεδριών

1) Βασιλική Παπαγεωργίου, 2) Ιάσων Κατσένης, 3) Ελένη Κατσαρού, 4) Δέσποινα Δαμιανού, 5) Μαρία Παπαμήτρου, 6) Μαρία Κωνσταντινίδη, 7) Στυλιανή Μπεκρή, 8) Βασιλική Νικηφορίδου, 9) Δήμητρα Κετετζούδη, 10) Ιωσήφ Λιάσκος, 11) Αλέξανδρος Σερέτης, 12) Κωνσταντίνα Κουτσιούμπα, 13) Βούλα Λούντου, 14) Λαμπρινή Γκεσούλη, 15) Νικολίνα Βούλτσιου, 16) Μιχάλης Νικολαΐδης, 17) Ιωάννης Διαμαντόπουλος, 18) Νάντια Αλμάγκουι, 19) Θεοδώρα Λάζαρη, 20) Μαρία-Σοφία Δεββέ, 21) Κώστας Ντάρας, 22) Χριστίνα Μπρέστα, 23) Γιώργος Πετρόπουλος, 24) Πολυτίμη Ρώσση, 25) Βασιλική Νικάκη, 26) Μπέττυ Μπογδάνου, 27) Όλγα Μαράντου, 28) Τριαντάφυλλος Σαμαράς, 29) Στέφανος Γραμμένος, 30) Στέφανος Στεφανίδης, 31) Ηλίας Τζιμουλάκης, 32) Δέσποινα Φαρμάκη, 33) Διονύσιος Αρβανιτάκης, 34) Νίκος Αρβανιτάκης, 35) Μαγδαληνή Μανωλοπούλου, 36) Κατερίνα Καραγκούνη, 37) Χαρά Οικονομοπούλου, 38) Αθηνά Ζώτου, 39) Σωκράτης Πουλής, 40) Αλέξης Μεθόδιος, 41) Λεμονιά Χαραλαμπίδου, 42) Κατερίνα Χυτά, 43) Δημήτριος Μάμαλος, 44) Ελίζα Δελλάρτα, 45) Σπύρος Ασπιώτης, 46) Ναταλία Βαρδουνιώτη, 47) Χρύσα Παγκράτη, 48) Ηλιοστάλακτη Ανυφαντάκη, 49) Μαίρη Δημητρά, 50) Εύη Κατέχη, 51) Σπύρος Ιωάννου, 52) Γιάννης Κοντός, 53) Σπύρος Γερακάρης, 54) Ιωάννα Πασπάλα, 55) Δημήτριος Κίτσος, 56) Ντόρη Μεταλληνού, 57) Γιάννης Στατήρης, 58) Αλέξανδρος Αηδώνης, 59) Προκόπιος Κουρής, 60) Γεωργία Κουτσούρη.

2. Στην Εταιρεία Κερκυραϊκών Σπουδών

1) Ειρήνη Μαλαχά, 2) Αθηνά Περούλη, 3) Φωφώ Ζούπα, 4) Εύη Κατσιμίδη, 5) Γεωργία Παπαδοπούλου, 6) Θεοφάνης Κυπριώτης, 7) Χαράλαμπος Μωραΐτης, 8) Στέφανος Μάζης, 9) Αγγελική Μωραΐτη, 10) Δήμητρα Αγγελή, 11) Εύη Ανυφαντή, 12) Βίκη Γατσούλη, 13) Παυλίνα Τσουμάνη, 14) Λούλα Φρεμεντίνη.

ΙΣΤΟΡΙΑ
ΑΝΑΚΟΙΝΩΣΕΙΣ

Κερκυραίες χωρικές, στην πηγή και στον ελαιώνα
(επιστολικά δελτάρια – αρχείο Σπύρου Γαούτση).

Η ΚΕΡΚΥΡΑΪΚΗ ΕΞΟΧΗ, ΟΙ ΠΑΞΟΙ ΚΑΙ ΤΑ ΔΙΑΠΟΝΤΙΑ ΝΗΣΙΑ ΣΤΙΣ ΑΡΧΕΣ ΤΟΥ 19ου ΑΙΩΝΑ ΜΕ ΤΗ ΜΑΤΙΑ ΚΑΙ ΤΑ ΣΧΟΛΙΑ ΤΟΥ ΑΓΓΛΟΥ ΣΥΓΓΡΑΦΕΑ JOHN DAVY, ΓΕΝΙΚΟΥ ΕΠΙΘΕΩΡΗΤΗ ΣΤΡΑΤΙΩΤΙΚΩΝ ΝΟΣΟΚΟΜΕΙΩΝ ΣΤΙΣ ΑΠΟΙΚΙΕΣ ΚΑΙ ΤΑ ΠΡΟΤΕΚΤΟΡΑΤΑ ΤΗΣ ΜΕΓΑΛΗΣ ΒΡΕΤΑΝΙΑΣ

Λουκιανός Ζαμίτ

Ο John Davy γεννήθηκε στην Penzance, Cornwall, στις 24 Μαΐου 1790. Σπούδασε φυσιολογία, χημεία και φυσική ιστορία στο Πανεπιστήμιο του Εδιμβούργου, από το οποίο έλαβε το πτυχίο της ιατρικής το 1814. Πριν από τις σπουδές του υπήρξε βοηθός του μεγαλύτερου αδελφού του, του διάσημου χημικού Sir Humphry Davy, στο Βασιλικό Ίδρυμα της Μεγάλης Βρετανίας, για δύο χρόνια.

Μετά την αποφοίτησή του ο Davy κατατάχθηκε στο ιατρικό τμήμα του βρετανικού στρατού και τον Μάιο του 1815 έγινε βοηθός νοσοκομειακός γιατρός. Υπήρξε περισσότερο γνωστός για την ανακάλυψη του phosgene το 1812 – πρόκειται για ένα αεριώδες σύνθετο στοιχείο ανθρακικού οξειδίου και χλωρίνης. Από το 1816 μέχρι το 1820 υπηρέτησε στην Κεϋλάνη. Στην Κέρκυρα και τα άλλα Ιόνια Νησιά υπηρέτησε ως επιθεωρητής στρατιωτικών νοσοκομείων, μέχρι τη 12η Μαρτίου 1828, οπότε μετατέθηκε στη Μάλτα. Κατά τη διάρκεια της εκεί παραμονής του ορίστηκε μέλος επιτροπής για την ίδρυση της Αποταμιευτικής Τράπεζας της Μάλτας και δημιούργησε το πρώτο δημόσιο φαρμακείο στη Βαλέτα, για τη δωρεάν χορήγηση φαρμάκων σε όσους είχαν ανάγκη. Από το 1835 υπηρέτησε στο φρούριο Pitt-Chatman μέχρι το 1840. Τον προηγούμενο χρόνο είχε εκλεγεί εταίρος της Βασιλικής Εταιρείας. Τον Οκτώβριο του 1840 διορίστηκε γενικός επιθεωρητής νοσοκομείων του βρετανικού στρατού. Το έτος αυτό εξέδωσε εννέα τόμους με εργασίες του αδελφού του, τις οποίες φρόντισε να συλλέξει.

Στη συνέχεια ο John Davy στάλθηκε στην Κωνσταντινούπολη επικεφαλής ιατρικής ομάδας αξιωματικών, για να βοηθήσουν στην οργάνωση ενός ιατρικού τμήματος για τον τουρκικό στρατό και τη βελτίωση της λειτουργίας των τουρκικών στρατιωτικών νοσοκομείων. Επιστρέφοντας από την Κωνσταντινούπολη αποστρατεύθηκε και εγκαταστάθηκε στη Lake District – Westmorland, όπου έγινε ιατρικός σύμβουλος του μεγάλου άγγλου ποιητή William Wordsworth (1770-1850).

Το 1845 ανακλήθηκε στην υπηρεσία και μετακινήθηκε στα νησιά Wind-

word και Leeward[1] και στις δυτικές Ινδίες. Μετά από σύντομη παραμονή εκεί αποστρατεύθηκε. Πέθανε στις 24 Ιανουαρίου 1868 στο Ambleside της Αγγλίας.

Από τα δημοσιευθέντα έργα του αυτό που μας ενδιαφέρει ιδιαίτερα είναι το δίτομο βιβλίο με τον τίτλο: *Notes and Observations on the Ionian Islands and Malta, with some Remarks on Constantinople and Turkey*, που εκδόθηκε το 1842 στο Λονδίνο. Από το έργο αυτό (που δεν έχει μεταφραστεί στα ελληνικά) αντλούμε πολύτιμες πληροφορίες για τη ζωή στην κερκυραϊκή ύπαιθρο, στους Παξούς και στα Διαπόντια Νησιά, στις αρχές του 19ου αιώνα, που αποτελούν και το θέμα της ανακοίνωσής μας. (Πληροφορίες για τον John Davy ελήφθησαν από το *Wikisource*, το *Dictionary of National Biography*, 1885-1900, τ. 14, και τις *Collections of King's College-London*, με την ευγενική φροντίδα του δόκτορος Θεοδώρου Γερ. Χυτήρη).

Την άνοιξη του 1825, όταν ο John Davy υπηρετούσε στην Κέρκυρα, με την προαναφερθείσα ιδιότητα, είχε την ευκαιρία να επισκεφθεί τις περιοχές της νότιας και βόρειας Κέρκυρας, τους Παξούς[2] και τα Διαπόντια Νησιά, και να καταγράψει χρήσιμα στοιχεία για τη ζωή των κατοίκων τους, για την υπέροχη φύση, τα ήθη και τα έθιμά τους και, βέβαια, για τα προβλήματα που αντιμετώπιζαν.[3]

* * *

Ας αρχίσουμε με την περιγραφή του για την περιοχή της Λεύτιμο (της σημερινής

---

1. Συστάδες νησιών που αποτελούσαν τμήμα των βρετανικών κτήσεων, των Μικρών Αντιλλών, στις δυτικές Ινδίες.

2. Οι Παξοί και Αντίπαξοι απέχουν από τη Λευκίμμη της Κέρκυρας 7 μίλια και από τις ηπειρωτικές ακτές 8 μίλια. Το μεγαλύτερο υψόμετρο των Παξών είναι 217 μ. (κορυφή Άγιος Ίσαυρος). Οι Αντίπαξοι έχουν μήκος μόλις δύο μίλια και πλάτος ένα, με ψηλότερη κορυφή την Αγριλίδα, 120 μ. Στις ακτές των Παξών είχε διεξαχθεί ναυμαχία των ιλλυριών πειρατών εναντίον των Κερκυραίων, με νικητές τους πρώτους. Οι Παξοί περιήλθαν στους Ανδεγαυούς τον 13ο αιώνα και απετέλεσαν μία από τις επτά Πολιτείες της Επτανήσου. Οι Παξοί ως παρακολούθημα της Κέρκυρας ακολούθησαν τις ιστορικές τύχες εκείνης. Από το 1386 έως και το 1797 ήταν προσαρτημένοι στους Ενετούς, κατόπιν στους Γάλλους, τους Ρώσους, τους Αυτοκρατορικούς Γάλλους και, τέλος, στους Άγγλους. Βλ. Αναστασία Παπαδία-Λάλα, *Ο θεσμός των αστικών κοινοτήτων στον ελληνικό χώρο κατά την περίοδο της βενετοκρατίας (13ος-18ος αιώνας). Μια συνθετική προσέγγιση*, Βιβλιοθήκη του Ελληνικού Ινστιτούτου Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών Βενετίας, αρ. 24, Βενετία 2004, σ. 19. Άλλη ναυμαχία έξω από τους Παξούς διεξήχθη στις 22 Ιουνίου 1537, μεταξύ του συμμαχικού στόλου των Ενετών, του πάπα και του αυτοκράτορα Καρόλου Κουΐντου, υπό τους Ανδρέα Ντόρια, Μάρκο Γριμάνη και Βικέντιο Καπέλλο, εναντίον μοίρας του τουρκικού στόλου, κατά την οποία δώδεκα τουρκικές γαλέρες αιχμαλωτίστηκαν και ρυμουλκήθηκαν στη Μεσσήνη.

3. Πολλά στοιχεία για τα νησιά αυτά δίνει και ο Εμμανουήλ Θεοτόκης στο έργο του *Détails sur Corfou*, αποσπάσματα του οποίου περιλαμβάνει ο Davy στην εργασία του.

Λευκίμμης)[4] της Κέρκυρας, που περιλαμβάνει το νοτιότερο άκρο της και καταλήγει στο απότομο ακρωτήριο Capo Bianco (Λευκό Ακρωτήριο). Πρόκειται για την αρχαία Λεύκιμνα, όπου οι Αθηναίοι ανήγειραν τρόπαιο για την πρώτη τους ναυτική νίκη κατά την έναρξη του Πελοποννησιακού πολέμου. Στις αρχές του 19ου αιώνα το κύριο προϊόν της ήταν το λάδι.[5] Τα χωριά της, άλλοτε ακμάζοντα, βρίσκονταν σε προχωρημένη παρακμή. Πολλά από τα κτίσματα ήσαν ερειπωμένα. Τόση ήταν η έλλειψη πέτρας σ' αυτή την αργιλώδη περιοχή, που έλεγαν ότι η πέτρα, από την οποία είναι κτισμένα τα χωριά της, εισάγεται από την απέναντι ηπειρωτική ακτή. Οι δρόμοι ήσαν βρώμικοι και οι άνθρωποι είχαν αξιοθρήνητη εμφάνιση. Κακοντυμένοι μέχρι και κουρελήδες. Και οι περισσότεροι άρρωστοι, με πυρετούς, ασθένειες των σπλάχνων, υδρωπικία και σκορβούτο – ιδιαίτερα οι άνδρες.

Η κατάσταση αυτών των χωριών που μαστίζονταν από τις αρρώστιες, είχε σχέση, κυρίως, με τη θέση τους που βρίσκεται σε χαμηλά μέρη, με λιμνάζοντα νερά στις γειτονιές τους. Αυτή η κατάσταση σχετιζόταν επίσης με την κακή ποιότητα του χρησιμοποιούμενου νερού που γενικά είναι σκληρό. Εξάλλου, η μάστιγα του σκορβούτου αποδιδόταν, κατά ένα μέρος, στα άγρια χόρτα που κατανάλωναν, τα οποία λέγεται ότι έχουν άλατα. Τούτες οι συνθήκες μπορεί να είχαν κάποια επίπτωση, αλλά ίσως πιο πολύ να οφείλονταν στις συνήθειες του λαού και στον τρόπο ζωής του. Εκτός του ότι υπήρχε πρόβλημα ατομικής καθαριότητας, θεωρούνταν πολύ οκνηροί και στερούμενοι μάθησης, ιδίως αυτοί του χωριού Ποταμός. Έπιναν πολύ κρασί και καυτερό οινόπνευμα. Χρησιμοποιούσαν πολύ λίγη ζωική τροφή και συντηρούνταν, κυρίως, με ψωμί φτιαγμένο από καλαμπόκι, με φασόλια, αγριολάχανα και λάδι. Οι κάτοικοι της περιοχής διακρίνονταν για τους αγροίκους τρόπους τους και τη μνησικακία τους. Πριν από τον αφοπλισμό του πληθυσμού σπάνια κατέφευγαν στα δικαστήρια για να βρουν το δίκιο τους. Προτιμούσαν να εκδικούνται τους υπεύθυνους για τις ζημιές τους και συχνά αγνοούσαν τις κυβερνητικές διαταγές, ώστε, όταν προτεινόταν οποιοδήποτε αντιλαϊκό μέτρο της κυβέρνησης, ήταν σύνηθες να λέγουν ότι αυτό δεν μπορεί να εφαρμοστεί στη Λεύτιμο.

Οι Λευτιμιώτες, συγκρινόμενοι με τους κατοίκους της Ζακύνθου, στον τομέα της υγείας και των ηθών, παρουσίαζαν σημαντική αντίθεση. Οι Ζακυνθινοί μπορούσαν να προβληθούν ως καλό παράδειγμα, από κάθε άποψη, του ιόνιου λαού, ενώ οι Κορφιάτες της Λεύτιμο ως το ακριβώς αντίθετο. Η παρακμή των

4. Λευκίμνη, η αρχαία Λεύκιμμα, ακρωτήριο της νότιας ακτής της Κέρκυρας. Ο σημερινός Κάβος Λεύκιμμα.

5. Τιμή λαδιού: Το 1826 η τιμή του λαδιού μειώθηκε απελπιστικά, ενώ η νέα σοδειά τής Κέρκυρας καταστράφηκε ολοσχερώς, με αποτέλεσμα οι χωρικοί να πεινάσουν.

χωριών τους λέγεται ότι άρχισε μετά την επιδημία της πανώλους του 1813 (το ορθό: 1815-1816),[6] όμως ίσως υπήρχαν και άλλες αιτίες, στις οποίες οφειλόταν αυτό το αποτέλεσμα, όπως η καταπολέμηση του λαθρεμπορίου, αυτόν περίπου τον καιρό. Αντίθετα, άλλα μέρη της Κέρκυρας, συγκρινόμενα με τη Λεύτιμο, θα μπορούσαν να είναι ευχάριστα. Ιδίως μερικές από τις γεμάτες λόφους περιοχές, καθώς και οι ορεινές.

Κατά τον Οκτώβρη του 1825 ο Davy είχε την ευκαιρία να δώσει ένα παράδειγμα αυτού του ισχυρισμού του, όταν στη διάρκεια μιας μικρής εκδρομής με άλογα επισκέφθηκε με συναδέλφους του τους Καρουσάδες και το Σιδάρι, στη βορεινή ακτή του νησιού. Η παρέα του αποτελούνταν από τρεις άλλους άγγλους αξιωματικούς και έναν Έλληνα, ο οποίος ήταν γνώστης της κερκυραϊκής εξοχής και των κατοίκων της. Και η παρουσία του εξασφάλιζε, όπου κι αν πήγαιναν, μια καλόκαρδη υποδοχή. Αν και δεν απουσίασαν παρά δύο μέρες, είδαν, ταξιδεύοντας έφιπποι, με την άνεσή τους, ένα σημαντικό τμήμα του νησιού και μερικά από τα πιο ωραία μέρη του. Το χωριό όπου διανυκτέρευσαν ήταν οι Καρουσάδες.[7] Η τοποθεσία ήταν υγιεινή και το έδαφος εύφορο. Πολλοί από τους κατοίκους του χωριού τούς βεβαίωσαν ότι ήσαν ηλικίας μεταξύ εβδομήντα και ογδόντα χρόνων και ήσαν ακόμη υγιείς και θαλεροί. Η αφθονία της βλάστησης ήταν εντυπωσιακή.

Το σπίτι, όπως τα περισσότερα από τα καλύτερα αγροτόσπιτα στην εξοχή, ήταν διώροφο. Μία εξωτερική σκάλα οδηγούσε στον επάνω όροφο που περιλάμβανε τα δωμάτια διαμονής και είχε είσοδο από μία σκεπαστή βεράντα.[8] Ήταν αρκετά καθαρό και πολύ καλά επιπλωμένο. Το ισόγειο χρησίμευε ως αποθήκη.

Επειδή η επίσκεψή τους ήταν τελείως απροσδόκητη, είχαν την ευκαιρία να διαπιστώσουν με τα μάτια τους τον συνήθη τρόπο φιλοξενίας των ξένων από έναν ντόπιο, όπως ο οικοδεσπότης τους, γεγονός που τους εντυπωσίασε. Ο δείπνος που τους παρέθεσαν αποτελούνταν από ρύζι βραστό αυγολέμονο, βραστή κότα με μια νόστιμη σάλτσα και λεπτές φέτες ψωμί βουτηγμένες σ' αυτή, ψητά κοτόπουλα, βακαλάους και μερικά άλλα ελαφροτηγανισμένα ψάρια σε ελαιόλαδο,

---

6. Αθανάσιος Χ. Τσίτσας, *Ο λοιμός του χειμώνα 1815-1816 στην Κέρκυρα (η πανούκλα του Μαραθιά)*, Εταιρεία Κερκυραϊκών Σπουδών, Κέρκυρα 1990.

7. Χωριό της βόρειας Κέρκυρας με 1.500 περίπου κατοίκους (σύμφωνα με την απογραφή του 1961, 1.400 κάτοικοι), σε υψόμετρο 120 μ. Στο χωριό αυτό βρίσκεται ο Πύργος των Θεοτόκηδων, του κλάδου της Σπηλιάς ή Καλοκαρδάρη, γενάρχης του οποίου ήταν ο γιος του Μάρκου Θεοτόκη, ο Νικόλαος (1631-1686). Σ' αυτό τον κλάδο ανήκε και ο συγγραφέας Κωνσταντίνος Θεοτόκης, γιος του Μάρκου Θεοτόκη (1824-1912). Στον πύργο αυτό γράφτηκαν μερικά από τα γνωστά διηγήματά του, που περιλαμβάνονται στις *Κορφιάτικες ιστορίες*.

8. Κατά την κερκυραϊκή διάλεκτο ο εξώστης, όπου καταλήγει εξωτερική πέτρινη σκάλα, με στέγη συνήθως, η οποία στηρίζεται σε χτιστές ή πέτρινες κολόνες και περιτείχισμα, και καλύπτει τη θύρα εισόδου του ορόφου, λέγεται μπότζος.

και τέλος, ένα επιδόρπιο από αμύγδαλα, πεπόνι, σταφύλι και μήλα, με κρασί του προηγούμενου χρόνου, θεωρούμενο από τους ντόπιους πρώτης ποιότητας, κόκκινο ζωηρό και λίγο πικάντικο. Ο αφέντης του σπιτιού παραχώρησε ευγενικά στον επιθεωρητή το κρεβάτι του ζευγαριού, που ήταν πολύ άνετο. Στο προσκέφαλό του, στον τοίχο, υπήρχαν εικόνες αγίων, τα στεφάνια του γάμου και ένα βάγιο, δώρο από τον παπά του χωριού την Κυριακή των Βαΐων.[9]

Η διατροφή των χωρικών, εκτός από ψωμί, περιλάμβανε κρεμμύδια, σκόρδο, τυρί, σαρδέλες και άλλα αλατισμένα ψάρια, λάδι, κρασί και αγριολάχανα. Στην Κέρκυρα και στη Λευκάδα το ψωμί παρασκευαζόταν από καλαμποκάλευρο. Κρέας σφαχτών και πουλερικά καταναλώνονταν σπανίως, εκτός από τις περιπτώσεις των εορτών. Οι περισσότεροι διέμεναν σε χωριά, προφανώς για μεγαλύτερη ασφάλεια από πειρατές και ληστές, και σπάνια σε απομονωμένα σπίτια. Κάθε χωριό είχε την εκκλησία του και το καμπαναριό της. Στην Κέρκυρα η τοποθεσία των χωριών ήταν, πολύ συχνά, η κορυφή ενός λόφου ή η ράχη του ή μία απότομη και δυσπρόσιτη πλαγιά· οι συνθήκες διαβίωσης του λαού αλλά και η περιουσιακή του κατάσταση διέφεραν αρκετά στα διάφορα νησιά· ήταν καλύτερη στα νότια, όπου μπορούσε ο εργαζόμενος να κερδίζει άνετα τα προς το ζην. Εκεί υπήρχε μεγαλύτερος αριθμός μικροϊδιοκτητών και τα εργατικά ήσαν υψηλότερα, και ίσως κατώτερα στην Κέρκυρα.

Κατά τη διάρκεια μιας άλλης θαλάσσιας εκδρομής, διαπλέοντας τις βορειοδυτικές ακτές της Κέρκυρας και πλησιάζοντας στον Αρίλλα, αντίκρισαν τον προεστό των παρακείμενων χωριών, επικεφαλής κατοίκων τους που κατέβηκαν ν' αντιταχθούν στην αποβίβαση των εκδρομέων, βαδίζοντας σε στρατιωτικό σχηματισμό υπό τους ήχους φλογέρας και ταμπούρλου. Όμως η επίδειξη ενός θρησκευτικού λαβάρου (από την παρέα του επιθεωρητή) αποσόβησε την εχθρική τους διάθεση, και έτσι τους επέτρεψαν την αποβίβαση και τους υποδέχθηκαν πολύ ευγενικά.

Αντίκρυ στις βορειοδυτικές ακτές του νησιού κείνται τέσσερα μικρά νησάκια που, «από την πορφυρόφωτη θάλασσα, λαμποκοπούν σαν χρυσόλαμπες φανταστικές οπτασίες ενός θρυλικού κόσμου [...]», κατά την περιγραφή του γερμανού λογοτέχνη και ιστορικού Φερδινάνδου Γρηγορόβιου (1821-1891), στο έργο του *Η Κέρκυρα*.[10]

Τα τέσσερα αυτά νησάκια που βρίσκονται προς την είσοδο της Αδριατικής,

---

9. Το «δώρο» του παπά είχε, βέβαια, το «αντίδωρό» του, εκ μέρους του ενορίτη, ανάλογα με την οικονομική του κατάσταση.

10. Περιόδευσε στην Ιταλία, Αίγυπτο, Τουρκία και Ελλάδα. Το σπουδαιότερο από τα έργα του είναι *Η ιστορία της πόλεως των Αθηνών κατά τον μεσαίωνα*. Άλλα έργα του: *Ο αυτοκράτωρ Αδριανός και η εποχή του*, *Λουκρητία Βοργία*, *Η Κέρκυρα*.

είναι ο Φανός,[11] η Μερλέρα,[12] η Σαμοθράκη[13] (όπως ονομαζόταν τότε), και τέταρτο, πολύ μικρό, το Διάπλο.[14] Για τα δύο πρώτα ο βαρόνος Εμμ. Θεοτόκης[15] έχει αναφερθεί ευμενώς στα φυσικά τους πλεονεκτήματα και στα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά των κατοίκων τους, στην πραγματεία του *Détails sur Corfou*, Κέρκυρα 1826.[16]

Το ίδιο καλοκαίρι ο Davy είχε την ευκαιρία να επισκεφθεί αυτά τα νησιά, παρέα με τον αντισυνταγματάρχη Harrer, του Βασιλικού Μηχανικού, και διαπίστωσε κι αυτός αυτά που αναφέρει ο Θεοτόκης. Αναφέρει, λοιπόν, μερικές ιδιαίτερες λεπτομέρειές τους, τις οποίες συνέλεξε και κατέγραψε τότε, και δηλώνει ότι θα ήταν πολύ ικανοποιημένος εάν θα προκαλούσαν το ενδιαφέρον και θα οδηγούσαν στην αναζήτηση περισσότερων πληροφοριών από ό,τι ένας περαστικός ταξιδιώτης σαν κι αυτόν, δεδομένου ότι οι μικρές κοινωνίες, αποκλεισμένες σχεδόν από τον έξω κόσμο είναι πάντα αξιοπερίεργες και ενδιαφέρουσες για μελέτη. Αυτά τα νησιά θα μπορούσαν να θεωρηθούν και ως πρακτική εφαρμογή πολιτικής οικονομίας.

---

11. Φανός: Οι Οθωνοί του Πλίνιου. Στην ανατολική-βορειοανατολική προβολή του νησιού βρίσκεται το λεγόμενο Καστρί, σε υψόμετρο 328 ποδών, που οφείλει το όνομά του σε βενετικό φρούριο, όπου υπάρχει ένας από τους καλύτερους ελληνικούς φάρους, εξού και η ονομασία Φανός ή Φανώ. Το βορειοδυτικό του ακρωτήριο Ρόκα απέχει από το ιταλικό της Σάντα Μαρία ντι Λέουκα μόνο 47 μίλια. Είναι δικόρυφος με υψόμετρο 1.339 πόδια νοτιοδυτικά και 1.033 βορειοδυτικά. Μέχρι τις κορυφές είναι πευκόφυτος. Ο πληθυσμός του είναι μοιρασμένος σε δύο χωριά (Χωριό και Άμμος) και σε πολλές αγροικίες. Οι Οθωνιώτες ήσαν άριστοι ναυτικοί αλλά και γεωργοί, όταν δεν ταξίδευαν.

12. Η αρχαία Ερείκουσα, που και σήμερα την αναγνωρίζουν μ' αυτό το όνομα, δεν πρέπει να συγχέεται με τους Παξούς, τους οποίους ο Πολύβιος αναφέρει με την ίδια ονομασία. Ο Εμμ. Θεοτόκης την περιγράφει ως εξής: «Κοιλάδες ευχάριστες, χωράφια που τα διασχίζουν ρυάκια, κάτω από σκιές ανυπέρβλητης ομορφιάς, κήποι γεμάτοι με λαχανικά, κατοικίες από ασοβάντιστη πέτρα, χτισμένες στη μέση όμορφων λειβαδιών, τοπία υπέροχα, ένας ελαφρύς άνεμος χρήσιμος για τη διατήρηση της υγείας, κάνουν φανερό στον περαστικό το λάθος των κατοίκων της Κέρκυρας, που δεν πάνε ποτέ να περάσουν εκεί μερικές μέρες».

13. Σαμοθράκη ή Μαθράκι.

14. Διάπολο ή Διάκοπο. Η νοτιοανατολικότερη νησίδα στη συστάδα των Οθωνών, μεταξύ της νήσου Σαμοθράκης και της βορειοδυτικής εσχατιάς της Κέρκυρας.

15. Εμμανουήλ Θεοτόκης: Βαρόνος (1777-1837), πολιτικός και λόγιος. Διετέλεσε πρόεδρος της Ιονίου Γερουσίας. Φρόντισε για τη διάδοση της ελληνικής γλώσσας. Συνέπραξε στη σύνταξη του Συντάγματος Μαίτλαντ, ενέργεια για την οποία ζήτησε αργότερα συγγνώμη.

16. *Détails sur Corfou*: Πραγματεία του Εμμ. Θεοτόκη, που εκδόθηκε στην Κέρκυρα το 1826 στη γαλλική γλώσσα. Το έργο μεταφράστηκε από τον Λουκιανό Ζαμίτ το 2004 και κυκλοφόρησε από την Εταιρεία Κερκυραϊκών Σπουδών με τον τίτλο: *Η Κέρκυρα στις λεπτομέρειές της*.

Τα νησάκια αποτελούσαν μία βαρονία[17] και ήσαν ιδιοκτησία ενός Ενετού, ο οποίος απαιτούσε το 1/10[18] του προϊόντος τους, και επιπλέον ένα ετήσιο μίσθωμα οκτακοσίων περίπου δολαρίων.[19] Ο συνολικός τους πληθυσμός ανερχόταν σε 1.300 περίπου άτομα όλων των ηλικιών. Στον Φανό υπήρχαν 15 χωριουδάκια (hamlets),[20] ενώ στη Μερλέρα 75 σκόρπια σπίτια και στη Σαμοθράκη 35. Η κατανομή του πληθυσμού των νησιών θα μπορούσε να οδηγήσει στο συμπέρασμα ότι είχαν κατοικηθεί σχετικά πρόσφατα, σε περίοδο, κατά την οποία ελάχιστα θα έπρεπε να φοβάται κανείς τις πειρατικές ληστείες.

Ο Φανός είναι εμφανώς το μεγαλύτερο από τα Διαπόντια Νησιά. Περίπου δωδεκάμισι μίλια περιφερειακά, ακανόνιστου σχήματος, μοιάζει με το σχήμα ενός ώμου προβάτου. Το μεγαλύτερο μήκος του είναι περίπου τεσσεράμισι μίλια και το πλάτος του περί τα δύο και τέταρτο. Η Μερλέρα, σε σχήμα πετάλου, έχει περίπου τρία μίλια μήκος και σχεδόν το ίδιο πλάτος. Η Σαμοθράκη περί τα έξι μίλια περιφερειακά, δυόμισι μήκος και περί το μισό μίλι πλάτος.

Ο Φανός αποτελείται από ένα δίκορφο ορεινό τμήμα που φτάνει τα 1.000 περίπου πόδια[21] πάνω από τη θάλασσα, η κορυφή του οποίου, το Μεροβίγλι, ίσως είναι 500 ή 600 πόδια ψηλότερα και περιλαμβάνει ένα οροπέδιο κυκλικού σχήματος, δίχως διέξοδο. Το υπόλοιπο τμήμα είναι μια ακανόνιστη, χαμηλή έκταση γεμάτη λόφους – μια ολότελα φτωχή πεδιάδα. Το ορεινό μέρος του νησιού αποτελείται από ασβεστόλιθο, χωρίς υδάτινες πηγές, ενώ το πεδινό σχηματίζεται, κυρίως, από χώμα και αμμόπετρα και διαθέτει άφθονες πηγές.

Ούτε η Μερλέρα ούτε η Σαμοθράκη διαθέτουν βουνά· μόνο λόφους. Το ύψος

---

17. Βαρονία: Περιοχή ορισμένης έκτασης, που έδινε στον ιδιοκτήτη το δικαίωμα του τίτλου του βαρόνου. Οι γαίες που κάποτε ανήκαν σε ευγενείς καθιστούσαν βαρόνους και τους αγοραστές και τους απογόνους τους, έστω κι αν δεν ήσαν ευγενείς. Οι βαρονίες προσφέρονταν σε ευνοούμενα πρόσωπα και στην Καθολική Εκκλησία, χωρίς να υπάρχει και ο αντίστοιχος τίτλος ευγενείας.

18. Δεκάτη: Είδος ποσοτικής φορολογίας πρωτόγονης μορφής, που ανερχόταν, συνήθως, στο 1/10 της ακαθαρίστου γεωργικής παραγωγής· θεσμός που χρονολογείται από τους αρχαιότατους χρόνους, δεδομένου ότι η γη, εξαιτίας της υποτυπώδους μορφής της οικονομίας, ήταν η μόνη πηγή πλούτου. Στο Βυζάντιο αποτελούσε ένα από τα κυριότερα δημόσια έσοδα. Στη Δύση εισέπρατταν τη δεκάτη μέχρι τη Γαλλική Επανάσταση, αρχικά ο κλήρος, αργότερα οι κύριοι της γης.

19. Δολάριο: Νομισματική μονάδα των ΗΠΑ. Όταν καθιερώθηκε, το 1793, ήταν ισοδύναμο με την αξία του ισπανικού πέζο – ασημένιου νομίσματος ανάλογου προς το παλαιό γαλλικό αργυρό πεντόφραγκο σκούδο.

20. Hamlet: Μικρό χωριό· μάλιστα, χωρίς εκκλησία.

21. Πόδι (πους): Ο αττικός πους ήταν ίσος προς 0,3083 μ. Κατά τους αρχαίους Αιγυπτίους αντιστοιχούσε σε 0,30 μ.

τους δεν πρέπει να υπερβαίνει τα 200 πόδια και μοιάζει με το χαμηλότερο μέρος του Φανού, έχοντας ανάλογη σύσταση του εδάφους. Σύμφωνα με πληροφορίες που έλαβε επιτόπου ο Davy, υπήρχε μία μόνο πηγή, ευτυχώς όμως ανεξάντλητη. Στη Σαμοθράκη υπήρχαν πέντε αστείρευτες πηγές με καλό νερό, ενώ τον χειμώνα και την άνοιξη οι πηγές πληθαίνουν σε διάφορα σημεία του νησιού.

Αν και ο πληθυσμός αυτών των νησιών ήταν τόσο περιορισμένος, ήταν μάλλον υπερβολικός σε σχέση με την παραγωγή και τα μέσα συντήρησης. Την εποχή εκείνη οι άνδρες σπάνια παντρεύονταν κάτω από τα τριάντα· οι γυναίκες, νεότερες. Οι γαμήλιες τελετές, ιδίως τα γλέντια που ακολουθούσαν, ήσαν πολυέξοδες. Και, μαζί με τη δαπάνη κλινοστρωμνής και της λοιπής οικοσκευής, συντελούσαν στην αποφυγή πρόωρων γάμων, διατηρώντας μια κάποια αναλογία ως προς τον αριθμό των κατοίκων και των παραγομένων ειδών διατροφής. Οι πιο πολλοί κάτοικοι ήσαν αγρολήπτες. Έτσι, κανένας απ' αυτούς δεν ήταν πλούσιος. Αντίθετα, μερικοί ήσαν πολύ φτωχοί. Η πλειονότητά τους βρισκόταν μάλλον σε δυσχερή κατάσταση· και είχαν μεγαλύτερη ή μικρότερη δυσκολία να εξασφαλίσουν τα προς το ζην. Ο τρόπος που διαβιούσαν ήταν πολύ πρωτόγονος.

Στον Φανό υπήρχαν δύο παπάδες. Στη Μερλέρα ένας. Δεν είχαν δικηγόρους ούτε γιατρούς μήτε τεχνίτες ή καταστηματάρχες. Μόνοι τους κατασκεύαζαν τα άροτρά τους, ακόμη και τις βάρκες τους. Σε κάθε νησί η καλλιέργεια ήταν μικτού είδους. Στα δύο μικρότερα νησάκια υπήρχαν λίγα ελαιόδεντρα. Κύριες καλλιέργειες ήσαν το αμπέλι και ο αραβόσιτος. Και τα δύο αυτά είδη αποτελούσαν μέρος της καλλιέργειας και του Φανού.

Αναφερόμενος και στα τρία νησιά ο Davy μας πληροφορεί ότι σ' αυτά υπήρχαν περί τα εκατόν πενήντα κεφάλια μικρόσωμα βόδια που τα είχαν κυρίως για να τραβούν τα άροτρα. Περιέργως το αγελαδινό γάλα δεν το χρησιμοποιούσαν. Στον Φανό και στη Μερλέρα υπήρχαν περίπου χίλια αιγοπρόβατα, ενώ στη Σαμοθράκη περί τα εκατόν πενήντα. Το γάλα τους χρησίμευε, κυρίως, για την παρασκευή τυριού.

Επειδή τα νησάκια βρίσκονταν σε απαγόρευση επικοινωνίας με την Κέρκυρα λόγω της πανώλους για μακρά περίοδο, μέχρι το 1819 ή περίπου μέχρι τότε, οι συνήθειες των κατοίκων, ως προς τον τρόπο ζωής, δεν επηρεάστηκαν απ' αυτήν (την Κέρκυρα). Πιο πολύ επέδρασε η επαφή τους με την αλβανική ακτή. Το λάδι και το μέλι ήσαν τα κύρια εξαγώγιμα προϊόντα τους. Το μέλι του Φανού, ιδιαίτερα, ήταν υπέροχο και ονομαστό· ενώ η ποικιλία εισαγόμενων ειδών περιορισμένη. Οι λιγοστές εισαγωγές αφορούσαν στα απαραίτητα. Τα σιτηρά, καθώς δεν επαρκούσε η τοπική παραγωγή τους, έπρεπε, κατά ένα μέρος, να αγοραστούν από το εξωτερικό.

Στον Φανό υπήρχε ένα μικρό απόσπασμα βρετανών στρατιωτικών, υπό τας διαταγάς ενός υπαξιωματικού, ο οποίος εκτελούσε καθήκοντα διοικητή και κυ-

βερνήτη. Σ' αυτόν αναφέρονταν οι κάτοικοι για τις μεταξύ τους διαφορές και φιλονικίες – και αν υπερέβαιναν την εξουσία του, για να τις διευθετήσει, οι υποθέσεις παραπέμπονταν ενώπιον των δικαστηρίων στην Κέρκυρα. Επίσης, υπήρχε και μία κατ' όνομα εθνοφυλακή. Κάθε ομάδα που αποτελούνταν από πενήντα άνδρες, είχε έναν επικεφαλής, ο οποίος είχε και το προνόμιο να φέρει μεγάλη σπάθα, ενώ ο κόσμος δεν είχε αφοπλιστεί ακόμη.

Τα σπίτια τους ήσαν καλοφτιαγμένα και γερής κατασκευής –ιδίως στον Φανό– και διατηρούνταν καθαρά και σε καλή κατάσταση. Σε κάθε σπίτι υπήρχε, συνήθως, ένα, και μόνο ένα, κρεβάτι, για το παντρεμένο ζευγάρι. Οι άλλοι της οικογένειας κοιμούνταν καταγής με τα ρούχα τους, όπως συχνά συνηθιζόταν μεταξύ των ελλήνων χωρικών. Κοντά στο κρεβάτι συχνά μπορούσε να δει κανείς μία μικρή κούνια, καμωμένη από καλάμια και κρεμαστή με σχοινιά, σε μέγεθος τέτοιο που να χωράει, ίσα ίσα, ένα βρέφος. Ανάμεσα στα σκεύη του νοικοκυριού τους μπορούν να αναφερθούν ένας μικρός χειρόμυλος για άλεσμα αραβόσιτου και σταριού, μία κατσαρόλα και ένα άγκιστρο για να την κρεμούν πάνω από τη φωτιά. Σ' ένα ή δύο ράφια στον τοίχο ήσαν τοποθετημένα μερικά πήλινα πιάτα και πιατέλες.

Τα σιτηρά τους τα αποθήκευαν σε μεγάλα δοχεία και βάζα, φτιαγμένα από πηλό ανακατεμένο με μαλλί ή άχυρο, που έπαιρναν το σχήμα τους με τα χέρια πάνω σ' έναν περιστρεφόμενο δίσκο και ήταν σιγοξεραμένα στον ήλιο. Το λάδι το αποθήκευαν σε δοχεία από ψημένο πηλό ή σε βουτσιά. Το τυρί σε βαρέλια με σαλαμούρα. Το μέλι σε στιλβωμένες στάμνες, το ίδιο και το κρασί. Οι γυναίκες ύφαιναν ένα χοντροδουλεμένο ύφασμα και ένα ακατέργαστο δυνατό νήμα από τις μουσκεμένες ίνες θάμνων – απ' αυτούς που φύονται στις αμμουδιές.

Καθώς λεγόταν, η ζωή των γυναικών ήταν σκληρή και κοπιαστική, όπως ήταν αναμενόμενο, αφού τόσο πολλά είχαν να γίνουν στο σπίτι. Και σαν να μην έφτανε αυτό, τις μεταχειρίζονταν σκληρά. Παρά τα εγκώμια του συγγραφέα σχετικά με τις συνήθειες αυτού του λαού, όμως επισημαίνει ότι κατά τις πληροφορίες του οι κάτοικοι του νησιού ήσαν φθονεροί, ζηλιάρηδες και μάλλον καβγατζήδες. Το αντίθετο δηλαδή από ό,τι συμβαίνει στις μέρες μας.

Οι αναμνήσεις της εκδρομής με τους συναδέλφους του πριν από 17 χρόνια έδωσαν αφορμή στον Davy να μας δώσει μερικές ακόμη πληροφορίες· και ιδιαίτερα για τους Παξούς που αποτελούσαν το τέλος του μικρού θαλασσινού ταξιδιού τους κατά μήκος των ακτών της νοτιοδυτικής Κέρκυρας, απ' όπου πέρασαν· πότε στ' ανοιχτά και άλλοτε αποβιβαζόμενοι στην ακροθαλασσιά, ανάλογα με τη διάθεσή τους. Αυτό το ταξίδι ήταν πολύ ενδιαφέρον και παρείχε στους εκδρομείς ιδιαίτερη ευχαρίστηση. Η ακτή αυτή είναι, κατά τον συγγραφέα, η πιο ωραία στο σύνολό της απ' όσες είχε γνωρίσει· η πιο πολύμορφη. Και το τοπίο διαθέτει διάφορα γραφικά χαρακτηριστικά, όπως, λόγου χάρη, τον ψηλό βράχο που δεσπόζει

στην περιοχή. (Προφανώς αναφέρεται στον βράχο του «Κάβο Μπιάνκο», στη νοτιότερη εσχατιά της Κέρκυρας, έναντι της οποίας, σε απόσταση $7^1/_4$ μιλίων βρίσκεται η νήσος των Παξών).

Το νησί των Παξών δεν είχε ακόμη καταμετρηθεί επακριβώς αυτή την εποχή. Η περίμετρός του υπολογιζόταν σε 27 περίπου μίλια, το μήκος και το πλάτος περίπου σε 3. Ως προς το σχήμα, προσεγγίζει το ωοειδές. Το έδαφος είναι λοφώδες ή μάλλον αποτελεί ένα λόφο, με το υψηλότερο σημείο του να μην υπερβαίνει τα 600 περίπου πόδια.

Ο πληθυσμός των Παξών, σύμφωνα με την τελευταία απογραφή, ανερχόταν σε 5.300 ψυχές, μοιρασμένος στη μικρή πόλη του Γαΐου, την πρωτεύουσα του νησιού, και σε μερικά μικρά χωριά, σκορπισμένα εδώ κι εκεί, και σε απομονωμένα σπίτια, τα οποία βρίσκονταν κυρίως στα υψηλότερα μέρη.

Τα σπίτια, τόσο στην πόλη όσο και στην εξοχή, ήσαν αρκετά καλοχτισμένα, από πέτρα που αφθονεί στο νησί. Οι στέγες τους καλύπτονταν με κεραμίδια από πηλό, φερμένα από τα καμίνια της Κέρκυρας. Ο Davy συνεχίζει την περιγραφή του ως εξής:

> Η πόλη του Γαΐου κείται σε μια βραχώδη κατηφόρα στο βάθος ενός όμορφου και βαθιού κόλπου, με τις δύο νησίδες που την κρύβουν από την ανοικτή θάλασσα. Η πιο έξω απ' αυτές είναι ο βράχος της Παναγίας –όπου υπάρχει ένα μικρό παρεκκλήσι προς τιμήν της Παρθένου– και η εσωτερική στο μέσον του κόλπου, το λεγόμενο νησάκι του Αγίου Νικολάου, όπου υπάρχει ένα μικρό φρούριο. Με τα καθαρά ασβεστωμένα του σπίτια, ανάμεσα σε οπωροφόρα δέντρα και κάποτε ελαιόδεντρα, ο Γάιος, καθώς τον βλέπει κανείς μπαίνοντας στον κόλπο, προσφέρει ένα πολύ ευχάριστο θέαμα. Μια χτιστή δεξαμενή, χωρητικότητας 50.000 γαλλονίων, που άρχισε να κατασκευάζεται από τους Ρώσους πριν τα Ιόνια Νησιά τεθούν υπό αγγλική προστασία, από πολύ καιρό δεν έχει ολοκληρωθεί. Κατά τη διάρκεια της διοίκησης του σερ Χόγουαρντ Ντούγλας (sir Howard Douglas)[22] στον Γάιο κατασκευάστηκε μια άλλη δεξαμενή, χωρητικότητας 240.000 γαλλονίων,[23] η οποία για τους κατοίκους πρέπει να θεωρείται μεγάλο πλεονέκτημα. Στην εποχή ξηρασίας βρίσκονταν στην ανάγκη να φέρνουν νερό από την Πάργα και τη Λευκίμμη.

---

22. Sir Howard Douglas (1776-1861): Αρμοστής στα Ιόνια Νησιά από τις 29.4.1835 μέχρι τις 7.7.1841. Επέδειξε διοικητική ικανότητα, αλλά η αυταρχικότητά του δημιούργησε εξέγερση των φιλελευθέρων στοιχείων των νησιών, εξαιτίας της οποίας και αντικαταστάθηκε. Αξιολογότατος στρατιωτικός συγγραφέας. Ο ίδιος ανέφερε ότι κυβέρνησε τα Ιόνια Νησιά με συγκρατημένα ηνία και με τη μάστιγα εις τον αέρα. Κατά την αρμοστεία του ξανάζησαν οι μέρες του Μαίτλαντ, κατά τις οποίες οι Ιόνιοι είχαν αποκτήσει πικράν πείρα.

23. Γαλόνι: Μονάδα χωρητικότητας υγρών και στερεών (στην Αγγλία και ΗΠΑ), ίσο με 3 οκάδες και 220 δράμια ή 4.543 χιλιόγραμμα.

Και συνεχίζει:

> Στο κέντρο σχεδόν του νησιού βρίσκεται το χωριό Παπαντή, πάνω σε ύψωμα, και ελέγχει μιαν απέραντη θέα. Τούτο το όμορφο χωριό είναι η διαμονή του επισκόπου και περιλαμβάνει μια εκκλησία μοναδικής κατασκευής, με δύο τρούλους. Ο γηραιός επίσκοπος δεν βρισκόταν στην κατοικία του, όταν την επισκεφθήκαμε για να υποβάλουμε τα σέβη μας.

Όμως προσκλήθηκαν μέσα και παρέμειναν να πάρουν κάποιο αναψυκτικό· και έτσι είχαν την ευκαιρία να δουν την κατοικία του που ήταν εξαιρετικά απλή και σεμνή. Το κύριο δωμάτιο, σε κόσμια τάξη, ήταν υπνοδωμάτιο, μαζί και καθιστικό. Σκοπός της επίσκεψης ήταν επίσης να μάθουν κάτι από την περιπετειώδη ζωή του επισκόπου, του οποίου το εισόδημα ανερχόταν στις 200 λίρες τον χρόνο.[24] Για πολλά χρόνια υπήρξε επίσκοπος της Πάργας, όπου μαζί με τους συμπατριώτες του υπέφερε πολλά από τις σκληρές διώξεις του Αλή πασά. (Ο Χρύσανθος Κεφάλας ή Κεφαλάς υπήρξε πρώην επίσκοπος Παραμυθιάς. Επίσκοπος Παξών διορίστηκε οριστικά στις 7/19 Απριλίου 1824. Από τον Οκτώβριο του 1827 μέχρι τον Αύγουστο του 1833 υπήρξε τοποτηρητής του μητροπολιτικού θρόνου της Κέρκυρας. Απεβίωσε τον Ιανουάριο του 1848 σε βαθιά γεράματα).

Η κατάσταση των κατοίκων, όπως ήδη αναφέρθηκε, δεν ήταν ανθηρή. Όμως όλοι τους, σχεδόν, είχαν κάποια δική τους περιουσία στην εξοχή, κτήμα ή ελαιόδεντρα, και υπολόγιζαν την περιουσία τους με βάση τον αριθμό των ελαιοδέντρων τους.

Κατά τη γνώμη του συγγραφέα, οι Παξινοί ήταν μια ωραία ράτσα, ιδιαίτερα οι γυναίκες στα νιάτα τους. Όμως, όπως και οι άνδρες, ήσαν πολύ νωθρές και άκακες· αμαθείς και δεισιδαίμονες, όπως συμβαίνει όπου η εκπαίδευση είναι υποβαθμισμένη. Λίγες απ' αυτές μπορούσαν να χρησιμοποιήσουν το βελόνι και να φτιάξουν τα ρούχα τους.

Όπως πληροφορήθηκε ο Davy, κανένας ναυτικός δεν παρέκαμπτε το νησίδιο στην είσοδο του λιμανιού του Γαΐου, ακόμη και αν ο προορισμός του ήταν η Κέρκυρα ή η Πάργα, χωρίς να ρίξει άγκυρα για να επισκεφθεί την εκκλησία της Παναγίας, να κάνει μια προσευχή και μια προσφορά. Σύμφωνα με μια ιστορία που

---

24. Λίρα Αγγλίας: Μία λίρα στερλίνα ισοδυναμούσε με 28 δρχ. Με το όνομα στερλίνα ήσαν γνωστά από το 775 μ.Χ. αργυρά νομίσματα σε όλα τα αγγλοσαξωνικά βασίλεια. Ήσαν ενιαίου βάρους και καθαρότητας. Στην Αγγλία η χρυσή λίρα, για πρώτη φορά, εισήχθη επί Ερρίκου Ζ' (1457-1509). Μέχρι και το τέλος του 18ου αι. η στερλίνα βασιζόταν στον άργυρο. Και όταν αναπτύχθηκε το εμπόριο της χώρας και εισέρρευσε πολύς χρυσός, εφαρμόσθηκε σ' αυτήν ως βάση ο χρυσός. Η κάθε λίρα περιέχει καθαρό χρυσό βάρους 7,9881 καθαρών γραμμαρίων και τίτλο καθαρότητας 0.9166. Από ένα κιλό καθαρού χρυσού κόβονται 136½ περίπου χρυσές λίρες.

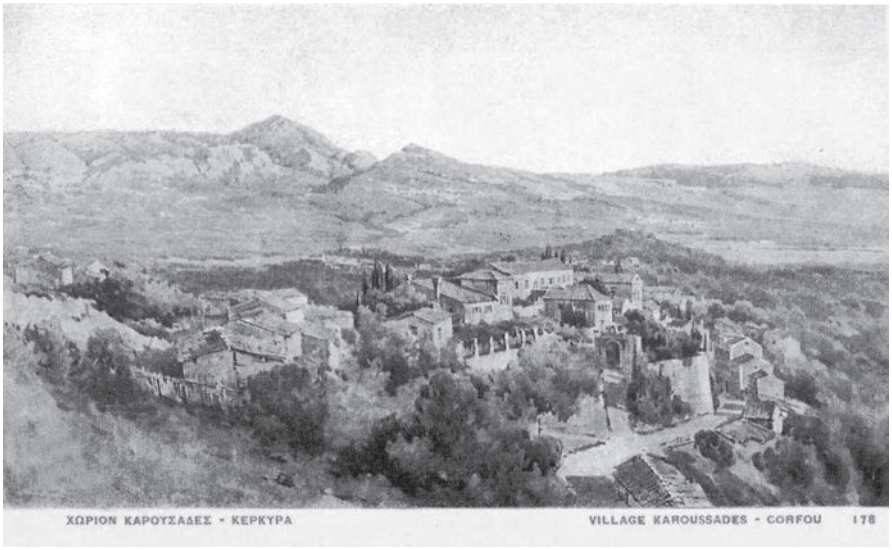
κυκλοφορούσε στους Παξούς, στο νησάκι αυτό ο Αντώνιος και η Κλεοπάτρα, συνοδευόμενοι από 30 βασιλείς, εόρτασαν πριν από τη ναυμαχία του Ακτίου, που κράτησε από το πρωί μέχρι το βράδυ της 2ας Σεπτεμβρίου του 31 π.Χ., μεταξύ των στόλων του Οκταβίου, από το ένα μέρος, και του Αντωνίου και της Κλεοπάτρας, από το άλλο, με αντικειμενικό σκοπό την εξασφάλιση της εξουσίας στη Ρώμη και με τελικό νικητή τον Οκτάβιο.*

Περίληψη / Summary

Ο John Davy, εκτός από εξαιρετικός επιστήμων που θήτευσε πλάι στον διάσημο χημικό αδελφό του Humphry, ύστερα από ιατρικές σπουδές κατατάχθηκε στο Ιατρικό Τμήμα του Βρετανικού Στρατού. Μ' αυτή του την ιδιότητα ταξίδεψε σε πολλές βρετανικές κτήσεις και κατέγραψε με παρατηρητικότητα τις εντυπώσεις του από τα ήθη και τις συνήθειες των ανθρώπων, με τους οποίους ήλθε σε επαφή.

John Davy was an outstanding scientist who worked side by side to his brother Humphry, the famous chemist. After his medical studies he joined the medical division of The British Army. Under this occupation he travelled to many British colonies and wrote down his impressions made by the customs of the people he acquainted with.

* Οι απόψεις και τα πορτρέτα που ακολουθούν, παρήχθησαν στο Χρωμοτυπολιθογραφείο Αδελφών Γ. Ασπιώτη, Κέρκυρα. (Πηγή: http://www.corfu-museum.gr, του Γιάννη Πετσάλη).

Το χωριό Καρουσάδες.

Άποψη από τη μονή Παλαιοκαστρίτσας.

Χωρική Μέσης Κέρκυρας.

Χωρική από το Γαστούρι.

Χωρική Ποταμού.

Χωρικός Κέρκυρας με την παραδοσιακή ενδυμασία.

Άποψη του λιμανιού της Κέρκυρας.
Έκδοση Raphael Tuck & Sons"Oilette", serie "Korfu", No 725.

Αχίλλειον. Έκδοση Raphael Tuck & Sons "Oilette", serie "Korfu", No 725.

ΔΙΚΑΙΟΣΥΝΗ ΚΑΙ ΕΞΟΥΣΙΑ ΣΤΙΣ ΑΠΟΙΚΙΑΚΕΣ ΣΠΟΥΔΕΣ ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΚΕΣ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ ΣΤΗΝ ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΒΡΕΤΑΝΙΚΗΣ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΑΣ ΤΟΥ 19ου ΑΙΩΝΑ

Ευάγγελος Ζαρόκωστας

Η ανακοίνωση αυτή δεν αποτελεί καρπό εντατικής αρχειακής έρευνας ούτε διατείνεται ότι δίνει μια απάντηση σε τρέχουσες αναζητήσεις της επτανησιακής ιστοριογραφίας. Αντίθετα, επιδιώκει να εγκαινιάσει ένα προβληματισμό γενικότερης ιστορικής μεθοδολογίας πάνω στην ιστορία της δικαιοσύνης στο πλαίσιο των βρετανικών αποικιών του 19ου αιώνα: Πώς συνδεόταν η απονομή δικαιοσύνης στις αποικίες με την διοίκησή τους; Ήταν το ίδιο πράγμα; Τι ρόλο έπαιζε η επιβολή της στην καθημερινότητα των αποικιοκρατούμενων; Υπήρχαν ειλικρινείς προσπάθειες βελτίωσης της ζωής τους ή απλώς έκρυβαν την άσκηση αποικιακής βίας κάτω από κενές ρητορικές περί δικαίου; Πώς μπορούμε, τελικά, να περιορίσουμε μεθοδολογικά το τεράστιο φάσμα της ανθρώπινης εμπειρίας σε ένα δίπολο μεταξύ πολιτικής δικαιοσύνης και ανεξάρτητου δικαίου, μεταξύ «καλής» και «κακής» δικαιοσύνης; Ένα αντίστοιχο δίπολο είναι από τη μια ο Νόμος, ως φορέας καταπιεστικής κυριαρχίας, και από την άλλη η Αντίσταση σε αυτόν, ως φορέας διαφορετικής ηθικής και πράξης.[1]

Όσο και να φαίνεται περίεργο, οι προβληματισμοί γι' αυτή την φαινομενικά αντιφατική λειτουργία του νόμου απασχόλησαν και εξακολουθούν να απασχολούν τους ιστορικούς.[2] Οι συζητήσεις αυτές απέκτησαν μεγάλη έκταση σε σχέση με τον 18ο και 19ο αιώνα, και ιδιαίτερα με τους ριζικούς μετασχηματισμούς της βρετανικής κοινωνίας σε παγκόσμια αυτοκρατορία. Στο έργο των Whigs και Hunters, για παράδειγμα, ο E.P. Thompson έγραφε: «Ο (αγγλικός) νόμος μπορούσε να γίνει όργανο του ιμπεριαλισμού [...] αλλά ακόμα και εδώ οι κανόνες και

1. Για τα δεδομένα της ελληνικής ιστοριογραφίας η έννοια της Αντίστασης, ως καθολικής έννοιας, έχει τις δικές της περιπέτειες: Απέναντι στην επιβολή που έρχεται από κάποια εξωτερική πολιτική αρχή, η ελληνική εθνική αντίσταση μεθοδολογικά απέκτησε διαχρονικό –άρα και καθολικό– χαρακτήρα. Βλ. Νίκος Γ. Σβορώνος, *Επισκόπηση της νεοελληνικής ιστορίας*, Θεμέλιο, Αθήνα 1976. Επίσης, για τις δυσκολίες που προκύπτουν από τις κάθε λογής μεθοδολογικές εμμονές, ερέθισμα ήταν το άρθρο του Michael F. Brown, "On Resisting Resistance", *American Anthropologist*, τ. 98/4 (1996) σ. 729-735.

2. Ενδεικτικά, Edward P. Thompson, *Whigs and Hunters: The Origin of the Black Act*, Pantheon Books, London 1975.

η ρητορική θέτουν κάποιους φραγμούς στην ιμπεριαλιστική δύναμη».[3] Την διαμάχη μεταξύ κυριότητας του νόμου (rule of law) και ιμπεριαλιστικής κυριαρχίας (imperial rule) μεταξύ των ιστορικών της Βρετανικής αυτοκρατορίας συνοψίζει πολύ επιτυχημένα ο Jonathan Saha: «Ένας αριθμός ιστορικών έχουν μελετήσει τον νόμο σαν τον εκτελεστή του κράτους· εξετάζοντας το πώς αυτός χρησιμοποιήθηκε από τα αποικιακά καθεστώτα για να τιμωρήσει την αντίσταση, να επιβάλει και να διατηρήσει μία καινούργια κοινωνική τάξη, και να ποινικοποιήσει τις μετακινούμενες κοινότητες. Σε ένα παρόμοιο πλαίσιο, αλλά με διαφορετικούς προβληματισμούς, άλλοι ιστορικοί έχουν αναλύσει την κωδικοποίηση του νόμου σαν μια διαδικασία, με την οποία βρετανικές νομικές αντιλήψεις επιβλήθηκαν, προηγούμενες αυτόχθονες μετασχηματίστηκαν και τελικά έγινε εφικτή η αποικιακή κυριαρχία. Από την άλλη πλευρά, ο νόμος έχει συζητηθεί και σαν αρένα σύγκρουσης μεταξύ των αποικιοποιημένων και των αποικιοκρατών.»[4]

Η δομική σχέση του νόμου με την πολιτική εξουσία έγινε πιο γνωστή με το έργο του Max Weber: Όταν μιλάμε για την έννοια του κράτους, ο πρώτος και ο πιο δημοφιλής ορισμός είναι αυτός, σύμφωνα με τον οποίο το κράτος «συνιστά μία οργάνωση που αξιώνει με επιτυχία το μονοπώλιο στη *νομιμότητα* της χρήσης φυσικής δύναμης».[5] Στην πράξη, βέβαια, είναι οι επιμέρους ιστορικές μελέτες που καλούνται να απορρίψουν ή να επιβεβαιώσουν το παραπάνω μοντέλο του νόμου, και η Βρετανική αυτοκρατορία δεν ήταν η μόνη που προσέφερε τέτοιο παράδειγμα. Όπως όμως περιγράφει η Karen Barkey για την περίπτωση της Οθωμανικής αυτοκρατορίας, μικρότερη έμφαση δίνεται στην έννοια της νομιμότητας καθεαυτήν. Το ίδιο συμβαίνει και με τις οργανωτικές και κοινωνικές σχέσεις, πάνω στις οποίες αυτοί οι θεσμοί βρίσκουν υποστηρικτές και νομιμοποίηση.[6]

Από τότε χύθηκε πολύ μελάνι, τόσο για την ανάδυση του σύγχρονου κράτους όσο και για την επιβολή της κυριαρχίας του. Και όχι μόνο για το ευρωπαϊκό κράτος αλλά, όπως είδαμε μόλις, και για μουσουλμανικές αυτοκρατορίες. Παρ' όλα αυτά, αυτοί οι θεσμοί δεν λειτουργούσαν πάντα σαν απλά εργαλεία, ούτε είχαν όλοι οι άνθρωποι που στελέχωναν και πλαισίωναν τους παραπάνω θεσμούς, τους ίδιους στόχους. Ένα παράδειγμα είναι ο θεσμός της δικαιοσύνης: Η νομική

3. Thompson, *ό.π.*, σ. 263-269.

4. Jonathan Saha, "A Mockery of Justice? Colonial Law, the Everyday State and Village Politics in the Burma Delta, c. 1890-1910", *Past and Present*, τ. 217 (Nov. 2012), σ. 188.

5. Παρατίθεται στο: Karen Barkey, *Αυτοκρατορίες και διαφορετικότητα. Οι Οθωμανοί σε συγκριτικό πλαίσιο*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2013, σ. 53. Τα πλάγια στο κείμενο είναι δική μου έμφαση.

6. *Ό.π.*, κυρίως στην Εισαγωγή, σ. 19-48.

σφαίρα συνήθως θεωρείται προέκταση της πολιτικής εξουσίας, είτε σαν αρθρωμένα συμφέροντα των αρχουσών τάξεων είτε σαν φορέας των αντιλήψεων μεμονομένων προσώπων, τα οποία βρίσκονταν στην εξουσία. Παράλληλα με την εργαλειοποίηση της νομικής σφαίρας, εργαλειοποιούνται και οι αντιστάσεις απέναντι σε αυτήν, δημιουργώντας ένα δίπολο επιβολής-αντίστασης, αποκλείοντας κατά κάποιο τρόπο τις πολυεπίπεδες λειτουργίες του συστήματος απονομής δικαιοσύνης.[7] Για παράδειγμα, στην περίπτωση της αποικιοκρατίας, ένα δίπολο αποικιοκρατών-αποικιοποιημένων. Τι συνέβαινε όμως στην περίπτωση των αποικιών; Πώς αντιμετωπίζουν σήμερα οι αποικιακές σπουδές την απονομή δικαιοσύνης στις αποικίες;

Ας δούμε την περίπτωση των Ιονίων Νήσων. Πριν κιόλας από την επίσημη προσάρτησή τους από τους Βρετανούς στην Συνθήκη του Παρισιού τον Νοέμβρη του 1815, είχαν γίνει επανειλημμένες υποδείξεις να τροποποιηθούν οι νομικοί κώδικες που είχαν τεθεί από τους Βενετούς.[8] Δεν χωράει αμφιβολία, βέβαια, ότι η πολιτική των διαδοχικών βρετανών διοικητών –με χαρακτηριστικότερο παράδειγμα τον Maitland– δεν δίσταζε να παρεμβαίνει επανειλημμένα στην απόδοση της δικαιοσύνης. Η δικαστική εξουσία των Επτανήσων δεν μπορούσε να πάρει απόφαση χωρίς την τελική έγκριση του βρετανού αρμοστή, ενώ ο τελευταίος είχε την δυνατότητα να αναιρέσει τις αποφάσεις των δικαστών, αν δεν τις ενέκρινε. Ακόμη και η σύσταση του Συντάγματος των Επτανήσων, το 1817, αποσκοπούσε στην διευκόλυνση της αποικιακής διοίκησης –κάτι αρκετά συνηθισμένο στον 19ο αιώνα– παραμερίζοντας στην πράξη οποιεσδήποτε προφάσεις ανεξάρτητης δικαιοσύνης. Το Σύνταγμα συστάθηκε με την επίβλεψη των Βρετανών και με πρωτοβουλία του πρώτου διοικητή των Επτανήσων του Thomas Maitland.[9] Επιπλέον, οι τροποποιήσεις του νομικού κώδικα των Επτανήσων δεν αποτέλεσαν μεμονωμένο παράδειγμα. Ακολούθησαν την τάση των Βρετανών να εξάγουν συστηματικά συγκεκριμένες νομικές παραδόσεις ανάλογα με το είδος

7. Sally Engle Merry, "Resistance and the Cultural Power of Law", *Law and Society Review*, τ. 29 (1995), σ. 11-26.

8. Thomas Gallant, *Experiencing Dominion. Culture, Identity, and Power in the British Mediterranean*, Notre Dame, University of Notre Dame Press, Indiana 2002, σ. 8, 9. National Archives CO 136/1; CO 136/2· επίσης, για τα προβλήματα υιοθέτησης διαφορετικού νομικού κώδικα βλ. David Hannell, "The Ionian Islands under the British Protectorate: Social and Economic Problems", *Journal of Modern Greek Studies*, τ. 7, 1 (1989), σ. 105-132.

9. Νίκος Καραπιδάκης, «Ιόνια Νησιά 1815-1864. Προστασία. Το πρόσχημα της αγγλοκρατίας» στο: *Ιστορία Νέου Ελληνισμού*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2003, σ. 267. – Ελένη Καλλιγά, «Το Σύνταγμα του Μαίτλαντ για τα Επτάνησα (1817). Ιόνιες καταβολές και βρετανικοί στόχοι», *Ίστωρ*, τχ. 3 (1991), σ. 3-120.

της αποικίας. Σε γενικές γραμμές, στις αποικίες εγκατάστασης λευκών αποίκων, όπως για παράδειγμα η νότια Αφρική ή οι Ηνωμένες Πολιτείες (μέχρι το 1783), εξαγόταν σχεδόν αυτούσιο το αγγλικό δίκαιο (common law), ενώ στις υπόλοιπες αποικίες η τάση που επικρατούσε ήταν μικτά νομικά συστήματα.[10]

Παρ' όλα αυτά, η δικαιοσύνη δεν ήταν απλώς και μόνο εργαλείο της πολιτικής εξουσίας, καθότι κάλυπτε πολύ μεγαλύτερο φάσμα της καθημερινής ζωής σε σχέση με αυτό, το οποίο αφορούσε άμεσα στην πολιτική εξουσία. Δύο παραδείγματα, τα οποία θα αναλυθούν στη συνέχεια, είναι η εντονότερη παρουσία «υποκειμένων που δεν είχαν φωνή» στην δημόσια σφαίρα και η κανονικοποίηση της φυλετικής βίας. Δύο διαφορετικές αλλά χαρακτηριστικές περιπτώσεις στις βρετανικές αποικίες, όπως για παράδειγμα στα Επτάνησα και στην Ινδία. Το ενδιαφέρον εδώ δεν είναι τόσο ότι η ίδια η αποικιακή δικαιοσύνη παρείχε την δυνατότητα στους αποικιοποιημένους να την υπερκεράσουν, αλλά ότι υποτιμούσε ή δεν προέβλεπε την δική τους πρωτοβουλία.

Όπως έδειξε και ο Thomas Gallant, στην περίπτωση των Ιονίων οι Βρετανοί επιδίωξαν να συμπληρώσουν κατά το συμφέρον τους τον παλιό βενετικό νομικό κώδικα από τη μία, αλλά και να εντάξουν το σύνολο της κοινωνίας σε αυτόν, από την άλλη. Επιδίωξαν να ελέγξουν κοινωνικές πρακτικές –διαδεδομένες στις μεσογειακές κοινωνίες– όπως η αποκατάσταση της τιμής με μονομαχία με μαχαίρι, μέσω της «αφομοίωσης» και της λύσης τους μέσα στην αίθουσα του δικαστηρίου. Έτσι, οι Βρετανοί σκόπευαν όχι μόνο να κανονικοποιήσουν την κυριαρχία τους στα Επτάνησα, αλλά και να περιορίσουν την ίδια την βία.[11] Παράλληλα όμως με την καθιέρωση της δικαστικής οδού σε τέτοια ζητήματα, τον νόμο χρησιμοποίησαν και οι γυναίκες, ο λόγος των οποίων δεν αφέθηκε ποτέ να φτάσει πέρα από την ιδιωτική σφαίρα.[12]

Ο Gallant μας φέρνει το παράδειγμα της Αναστασίας Λιοτά, η οποία διέδιδε ψέματα στο Μαντούκι της πόλης της Κέρκυρας ότι η συντοπίτισσά της Κατερίνα Κούλια, ήταν «Μαγδαληνή». Όταν η δεύτερη είδε την πρώτη μετά την λειτουργία έξω από την εκκλησία, κάλεσε τους φίλους και συγγενείς της. Μέσα σε μία στιγμή, δύο κανονικές διαδηλώσεις φίλων των δύο γυναικών συνέχισαν την υπόθεση στο μέχρι τότε ήσυχο αστυνομικό τμήμα της περιοχής. Η Αναστασία Λιοτά που διέδιδε τις φήμες ότι η Κούλια είχε εξωσυζυγική σχέση ή ότι ήταν ιερό-

10. Zoë Laidlaw, "Breaking Britannia's bounds? Law, settlers, and space in Britain's Imperial Historiography», *The Historical Journal*, τ. 55/3 (2012), σ. 807-830.

11. Gallant, *Experiencing Dominion*, ό.π.

12. Είναι πολύ γνωστή η περίπτωση της ζακυνθινής Ελισάβετ Μουτζάν-Μαρτινέγκου (1801-1832) μέσα από την αυτοβιογραφία της. Βλ. Ελισάβετ Μουτζάν-Μαρτινέγκου, *Αυτοβιογραφία. Εισαγωγή – φιλολογική επιμέλεια Βαγγέλης Αθανασόπουλος*, Ωκεανίδα, Αθήνα 1997.

δουλη, συνελήφθη βάσει του Ποινικού Κώδικα, ο οποίος προέβλεπε σύλληψη σε περίπτωση «δημόσιας προσβολής προσώπου».[13] Ουσιαστικά η Κούλια είχε νικήσει και αποκαταστήσει την δημόσια υπόληψή της. Θα πούμε, βέβαια, εδώ ότι δεν τίθεται τόσο θέμα αμφισβήτησης της αποικιακής πολιτικής και νομικής επικυριαρχίας αλλά οικειοποίησης μάλλον των αποικιακών θεσμών με τρόπους που δεν προέβλεπαν οι βρετανοί αξιωματούχοι. Αυτό που έγινε σε αυτή την περίπτωση ήταν η ρύθμιση των λειτουργιών της κοινότητας, όπως για παράδειγμα η φήμη να μεταφερθεί από τους δρόμους στα δικαστήρια.[14] Και αυτό χωρίς ποτέ να φτάσει η συγκεκριμένη υπόθεση στα δικαστήρια. Η απλή εκδίκαση αρκούσε για να δείξει ποιος είχε δίκιο στα μάτια των δύο γυναικών αλλά και ολόκληρης της κοινότητας.

Σε κάθε περίπτωση, η ίδια η διαμάχη μεταξύ ιστορικών σε σχέση με την λειτουργία του νόμου στις αποικίες, πέρα από την αμηχανία, δείχνει και μια εγγενή αντίφαση των ίδιων των αρχών του νόμου με την πρακτική της καθημερινής ζωής. Με απλά λόγια, καμία πολιτική εξουσία δεν έχει την δυνατότητα να ρυθμίσει με σχετική ασφάλεια την κοινωνία στα μέτρα της, όσο και παρεμβατική στην νομική σφαίρα και αν είναι. Αυτό δεν είναι τόσο ζήτημα αναζήτησης μιας ιστορικής αλήθειας που διαπνέει τις ανθρώπινες πράξεις, όσο ζήτημα διαφορετικών ιστορικών αφηγήσεων. Το ερώτημα εδώ θα ήταν, για παράδειγμα, κατά πόσο η ιστορία των γυναικών στα Επτάνησα παίρνει τα χαρακτηριστικά χειραφέτησης. Όχι τόσο σαν πολιτικό κίνημα με σαφή χαρακτηριστικά όσο στο επίπεδο της καθημερινής ζωής.

Ένα άλλο παράδειγμα ήταν οι φυλετικές διαφορές: Όταν, από τα μέσα του 19ου αιώνα και μετά, το βιβλίο του Δαρβίνου η *Εξέλιξη των ειδών* έγινε εκδοτική επιτυχία σε όλες τις κοινωνικές τάξεις. Έτσι, η υστερία της εξέλιξης απλώθηκε σε όλα τα επίπεδα της βρετανικής και αποικιακής κοινωνίας, συμπεριλαμβανομένης και της νομικής σφαίρας. Στην Ινδία, για παράδειγμα, ενώ η δικαιοσύνη είχε χαρακτηριστικά πολιτισμικής διαφοροποίησης σε όλη την αποικιακή περίοδο, οι πιθανότητες των Ινδών να βρουν το δίκιο τους στο δικαστήριο, σε αντίθεση με τους βρετανούς εποίκους, μειώθηκε δραστικά από τα μέσα του 19ου αιώνα και μετά. Αυτό δεν έγινε, επειδή απλώς εφαρμόστηκαν οι φυλετικές θεωρίες του 19ου αιώνα, αλλά επειδή αναγνωρίστηκε το «δίκαιο» των λευκών αποίκων στην βία μέσα από καθημερινά περιστατικά βίας εναντίον των αυτοχθόνων. Βαθμιαία η βία αυτή κανονικοποιήθηκε και ως νομική διάταξη.[15]

---

13. Gallant, *ό.π.*, σ. 150.

14. *Ό.π.*, σ. 172, 173.

15. Zoë Laidlaw, *ό.π.*, σ. 824. – Elizabeth Kolsky, *Colonial Justice in British India: White Violence and the Rule of Law*, Cambridge University Press, Cambridge 2009.

Ποια συμπεράσματα, λοιπόν, θα μπορούσαμε να βγάλουμε από αυτήν την συνοπτική ανακοίνωση; Η στροφή του ενδιαφέροντος των αποικιακών σπουδών στους θεσμούς της αποικιοκρατίας δεν ήταν τυχαία. Αντίθετα, συνδέεται με τις εξελίξεις του κλάδου στα τελευταία σαράντα χρόνια. Το κυρίαρχο αφήγημα των αποικιακών σπουδών περίπου μέχρι την δεκαετία του 1950 ήταν η ιστορία της Βρετανικής αυτοκρατορίας περισσότερο σαν νοσταλγία της. Σκοπός της ιστορίας των αυτοκρατοριών (Imperial History) ήταν η προσπάθεια αναβίωσης του χαμένου «μεγαλείου» της Βρετανίας, η οποία όμως κλυδωνιζόταν από τις αλλαγές που έφερε η αποαποικιοποίηση στα μέσα της δεκαετίας του 1940 και μετά. Στο επίπεδο της έρευνας ένα από τα κεντρικά ερωτήματα ήταν (και εξακολουθεί να είναι) το πώς κατάφερε μία τόσο μικρή χώρα όπως η Βρετανία –και κατ' επέκτασιν οι υπόλοιπες ευρωπαϊκές αυτοκρατορίες– να ελέγχει εκτάσεις από την Νέα Ζηλανδία έως τον Καναδά. Η δυναμική δηλαδή, με την οποία ακμάζουν και παρακμάζουν οι αυτοκρατορίες μέσα σε ένα γραμμικό σχήμα, όπως και οι τεχνολογικές, οικονομικές και πολιτικές προϋποθέσεις, οι οποίες τους επέτρεψαν να επιβάλουν την κυριότητά τους επί άλλων λαών.[16]

Σε αυτό το σημείο η σχέση του ιμπεριαλισμού με το οικονομικό σύστημα που τον «προκαλούσε» είχε προνομιακό ρόλο. Πιο ενδεικτικά έργα –και ίσως πιο γνωστά– προς αυτή την κατεύθυνση είναι η μελέτη του Hobson[17] και του Lenin,[18] όπως και οι μετέπειτα θεωρίες της οικονομικής εξάρτησης της αποικιακής περιφέρειας από την μητρόπολη. Έτσι, οι προϋποθέσεις που έφεραν την ακμή των ευρωπαϊκών αυτοκρατοριών τοποθετήθηκαν στο επίκεντρο του ενδιαφέροντος, όπως και η απουσία αυτών, όταν άρχισε η παρακμή.

Η συγκρότηση των πολιτιστικών –και κατ' επέκτασιν των μετααποικιακών σπουδών– σε επιστημονικό πεδίο τη δεκαετία του 1970 ήγειρε καινούργια ερωτήματα, παράλληλα με την μελέτη της δομικής συγκρότησης των αυτοκρατοριών.[19] Κυρίως σε ό,τι αφορά στην σχέση της επιβολής της ευρωπαϊκής κυριαρχίας με την δυτική κουλτούρα. Όλες αυτές οι εξελίξεις στην ακαδημαϊκή κοινότητα αποτέλεσαν, βέβαια, και συνέπειες των προβληματισμών και μεταβάσεων στις δυτικές κοινωνίες. Οι επιπτώσεις της αποαποικιοποίησης στην βρετανική κοινω-

16. Άρθρο σταθμό, βέβαια, σε αυτή την φάση αποτέλεσε το άρθρο των Ronald Robinson και John Gallagher, 'The Imperialism of Free Trade', *Economic History Review*, τ. VI/1 (1953), σ. 1-15.

17. John A. Hobson, *Imperialism: A Study*, Cosimo, New York 2005 (1η έκδοση 1902).

18. Vladimir Lenin, *Imperialism: The Highest Stage of Capitalism: A Popular Outline*: Junius, London 1996.

19. Το πιο γνωστό είναι το έργο του Edward Said, *Orientalism*, Penguin, London 2003, (1η έκδοση 1978).

νία, όπως και το πώς κατάφερε να διαχειριστεί την μετάβαση από την Βρετανική αυτοκρατορία στην ρητορική της Μικρής Αγγλίας (Little England) είναι ένα τεράστιο ζήτημα, το οποίο προφανώς δεν μπορεί να συζητηθεί εδώ, ούτε είναι και το θέμα της ανακοίνωσης.

Αυτό που μας ενδιαφέρει να δείξουμε εδώ είναι ότι η Βρετανική αυτοκρατορία και –αν μας επιτρέπεται η γενίκευση– οι αυτοκρατορίες απαιτούν ένα βαθμό κοινωνικής νομιμοποίησης για να επικρατήσουν. Αυτή η νομιμοποίηση δεν επιβάλλεται απλώς και μόνο με την χρήση βίας. Ανεξάρτητα από τις προθέσεις των νομοθετών και των δικαστικών –Βρετανών και Ελλήνων– που στελέχωσαν τον θεσμό της απονομής δικαιοσύνης στα Επτάνησα, για παράδειγμα, το αποτέλεσμα δεν ήταν πάντα αυτό που επιδίωκαν. Όπως είδαμε στην περίπτωση των γυναικών, το ζήτημα διαχεόταν σε διαφορετικά επίπεδα πέραν της απλής σχέσης αποικιοκράτη – αποικιοποιημένου.

Αυτά προϋποθέτουν στροφή των ιστορικών και σε διαφορετικά ερωτήματα: Αν η σχέση των Βρετανών με τις αποικίες χαρακτηριζόταν από σχέση επιβολής, πώς εξηγείται η εκτενής χρήση και αποδοχή τέτοιων θεσμών, όπως η δικαστική εξουσία, από τους ντόπιους; Το ερώτημα της συναίνεσης των ντόπιων, βέβαια, δεν περιορίζεται απλώς στο πεδίο της δικαιοσύνης ή των αποικιακών θεσμών εν γένει, αλλά εισχωρεί σε τόσο βασικά σημεία, όπως τα ίδια τα θεμέλια του αποικιοκρατικού συστήματος. Για να το πούμε πιο απλά, αν οι Βρετανοί είχαν μια αντίληψη ανάγκης ύπαρξης της δικαιοσύνης στις αποικίες –άρα και της παρουσίας των ίδιων ως φορέων μιας πιο ισχυρής αντίληψής της– τότε σε πολλές περιπτώσεις είχαν και οι ντόπιοι. Η αποικιοκρατία δεν ήταν θέμα επιβολής και μόνο αλλά και διαφορετικών αποτιμήσεων της πραγματικότητας από τους ντόπιους, ανάλογα με τις κοινωνικές ομάδες, το φύλο ή τα οικονομικά συμφέροντα που αντιπροσώπευαν, ασφάλεια, οικονομικές ευκαιρίες κ.λπ.

Έτσι, λοιπόν, κράτος και εφαρμογή του νόμου είναι αδύνατο να διαχωριστούν εντελώς. Από την άλλη, το δίλημμα ιμπεριαλιστική κυριαρχία – κυριότητα του νόμου μπορεί να αποβεί αδιέξοδο, εκβιάζοντας μία απάντηση πάνω στην ηθική δικαιολόγηση (ή όχι) της αποικιακής κυριαρχίας. Αν, για παράδειγμα, παραδεχτούμε ότι η δικαιοσύνη στις αποικίες ήταν απλώς και μόνο πρόσχημα της βρετανικής κυριαρχίας και εργαλείο της, τι άλλο έχουμε να συζητήσουμε; Σε τι θα μας βοηθούσε να εξηγήσουμε την συμπεριφορά των δύο γυναικών σε σχέση με τις αντιλήψεις τους πάνω στην ιδεατή μορφή της δικαιοσύνης;

Η μελέτη ενός θεσμού της αυτοκρατορίας, όπως για παράδειγμα η δικαιοσύνη, μπορεί να δώσει ποικίλα και ενδιαφέροντα συμπεράσματα σαν παράλληλα ιστορικά αφηγήματα, χωρίς να χρειαστεί να απαντήσουμε στο ερώτημα αν η δικαιοσύνη στις αποικίες αποτελεί απλό εργαλείο ή μπορεί όντως να βελτιώσει τις ζωές των ανθρώπων. Η σύντομη απάντηση θα ήταν ότι για κάποιους και

κάποιες ναι, για άλλους και άλλες όχι. Αυτό εξαρτάται από το πού θα στρέψει την προσοχή του ο ιστορικός. Αντί να εξαντλήσουμε την ενέργειά μας στο κατά πόσο ο νόμος που επικρατούσε στις αποικίες ήταν απελευθερωτικός ή όχι, αυτή η ανακοίνωση προτείνει την στροφή στην καθημερινή εμπειρία: Πόσο συνέβαλε η εκδίκαση υποθέσεων των γυναικών στην εντονότερη παρουσία τους στην δημόσια σφαίρα σε σχέση με πριν; Πόσο συνέβαλε η βία των αποίκων στην αλλαγή του νόμου σε πιο ξεκάθαρες φυλετικές βάσεις; Παρ' όλα αυτά η υπόσχεση για δικαιοσύνη ως πολιτικό αίτημα δεν ήταν απλώς θεωρητικές ασκήσεις. Από την πλευρά των αποικιοκρατών επιβεβαίωνε την ανάγκη ύπαρξης της αποικιακής κυριαρχίας, ενώ από την πλευρά των αποικιοποιημένων παρείχε επιχειρήματα για να αποδειχθεί ότι η αποικιοκρατία δεν είχε ηθική βάση.

Περίληψη / Summary

Η ανακοίνωση αυτή περιέχει κάποιες μεθοδολογικές προτάσεις πάνω στην έννοια της αποικιακής δικαιοσύνης στην ιστορική έρευνα. Θέλει να επισημάνει κάποια προβλήματα που προκύπτουν από τις εκάστοτε μεθοδολογικές επιλογές, ανεξάρτητα από τις ιστορικές περιόδους. Στην συγκεκριμένη ανακοίνωση συζητήθηκε η ιστορία της Βρετανικής αυτοκρατορίας κατά τον 19ο αιώνα.

The present paper claims some methodological suggestions on the issue of colonial justice in historical research. It seeks to emphasize some problems coming from certain historical methodologies, regardless of the historical period. In the present paper has been discussed the British Empire during the 19th century.

ΟΙ ΕΚΛΟΓΙΚΕΣ ΑΝΑΜΕΤΡΗΣΕΙΣ ΣΤΗΝ ΑΝΑΓΝΩΣΤΙΚΗ ΕΤΑΙΡΙΑ ΚΕΡΚΥΡΑΣ ΚΑΤΑ ΤΑ ΕΤΗ 1842-1864

Νεκταρία Ιωάννου

Η Αναγνωστική Εταιρία Κερκύρας[1] που παραμένει ως τις μέρες μας το μοναδικό στο είδος του καθίδρυμα στον ελλαδικό χώρο, αποτελεί ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα πνευματικού σωματείου που, συγκεντρώνοντας στις τάξεις του την πολιτική και πνευματική ελίτ ενός τόπου, επιτυγχάνει ταυτόχρονα να γίνει φορέας ιδεολογικοπολιτικών αρχών, τάσεων και εξελίξεων. Η μελέτη των σωζόμενων Πρακτικών της Εταιρίας,[2] στα οποία κατά κύριο λόγο στηρίζεται η παρούσα ανακοίνωση, κατά το χρονικό διάστημα από την ίδρυσή της έως και την Ένωση της Επτανήσου με το Ελληνικό Βασίλειο, αποκαλύπτει ανάγλυφα τις δραστηριότητες ενός ζωντανού οργανισμού, στις οποίες ανιχνεύεται έμμεσα ή υπόρρητα η διενέργεια πολιτικών και κοινωνικών ζυμώσεων.

Ασφαλώς, ο ρόλος της Εταιρίας περιορίζεται σε αυτόν του αμιγώς πνευματικού σωματείου, καθώς λειτουργεί ως δεξαμενή εισροής και κατασταλάγματος ιδεών από χώρους με παράλληλη αλληλοτροφοδοτούμενη δράση, όπως το Ιονικό Κοινοβούλιο, η Ιόνιος Ακαδημία, η Φιλαρμονική Εταιρεία και η Τεκτονική Στοά του «Αγίου Ιωάννη του Φοίνικος», όπου πρωταγωνιστούν ταυτόχρονα πολλά από τα μέλη της. Η καθήλωσή της, ωστόσο, σε πεδίο ασφαλές, εν πολλοίς ακίνδυνο και μόνο πλαγίως αντιπολιτευόμενο την κυρίαρχη αγγλική προστασία, νοείται κυρίως ως άμεση συνέπεια των προσώπων που στελέχωσαν τις ηγετικές θέσεις

---

1. Για την Αναγνωστική Εταιρία Κερκύρας βλ. *Αναγνωστική Εταιρία Κερκύρας*, επιμ. Θεοδόσης Πυλαρινός, Κέρκυρα 2006. – John Alcorn, *The History of the Corfu Reading Society* (δακτυλόγραφο). – *Αναγνωστική Εταιρία Κερκύρας* (δίφυλλο με σύντομη ιστορία της Εταιρίας, Αναγνωστική Εταιρία Κερκύρας, Κέρκυρα 1986. – Κωνσταντίνος Σπ. Γερακάρης, *Πανηγυρικός της εκατονταετηρίδος της Αναγνωστικής Εταιρίας Κερκύρας 1836-1936*, Τυπογραφείον Λ.Σ. Λοϊσίου, Κερκύρα 1936. – Αθανασία Γλυκοφρύδη-Λεοντσίνη, «Η συμβολή του Πέτρου Βράιλα Αρμένη στην πνευματική ζωή της Κέρκυρας», *Κερκυραϊκά Χρονικά*, Κέρκυρα 2005, περίοδος Β΄, τ. Β΄, σ. 169-180. – Αγάθη Νικοκάβουρα, «Η ελευθεροτυπία στα Εφτάνησα και η Αναγνωστική Εταιρία Κερκύρας», *Δελτίον Αναγνωστικής Εταιρίας Κερκύρας*, τ. 9 (1972), σ. 27-50.

2. Βλ. σχετικά Νεκταρία Ιωάννου, *Πρακτικά της Αναγνωστικής Εταιρίας Κερκύρας έως την Ένωση της Επτανήσου με την Ελλάδα (1864)*, διπλωματική εργασία, Ιόνιο Πανεπιστήμιο, Τμήμα Ιστορίας, Κέρκυρα 2011.

της Εταιρίας και σφράγισαν με την προσωπική ιδεολογικοπολιτική τους εξάρτηση τον χαρακτήρα της.

Προκειμένου να γίνουν αντιληπτά εναργέστερα τα εξαγόμενα συμπεράσματα από τις εκλογικές αναμετρήσεις που πραγματοποιήθηκαν κατά τα έτη 1842-1864, όπως αυτές διασώζονται στα Πρακτικά της Εταιρίας, κρίθηκε σκόπιμη μια σύντομη παρουσίαση της φύσης της και του ιστορικού της ίδρυσής της. Η Αναγνωστική Εταιρία Κερκύρας ιδρύθηκε την 1η Ιανουαρίου 1836, όταν 14 επιφανείς νέοι θέλησαν μετά το πέρας των σπουδών τους σε πανεπιστήμια της Δύσης να μεταλαμπαδεύσουν τις συνήθειες της πεφωτισμένης Ευρώπης στην ιδιαίτερη πατρίδα τους. Πρότυπό της υπήρξε η Αναγνωστική Εταιρία της Γενεύης (Société de Lecture de Genève), με την οποία ο «θυγατρικός» οργανισμός δεν φαίνεται να διατηρεί άλλους ιδεολογικούς δεσμούς ή κάποιες περαιτέρω επαφές πλην της αρχικής ονοματοθεσίας και της κοινής στοχοθεσίας που συνίσταται στην εγκόλπωση της πνευματικής ελίτ και την προσέλκυση της νεολαίας της τοπικής κοινωνίας.[3] Προφανώς, η ίδρυση της Εταιρίας στηρίζεται και αξιοποιεί προγενέστερες εκφάνσεις της ανάγκης για πνευματικότητα, που δεν ήταν άγνωστες στα Επτάνησα. Παρουσιάζεται έτσι ως λογική συνέχεια προϋπαρχουσών συνενώσεων, όπως ήταν τα πολυάριθμα casini[4] ή οι ακαδημίες,[5] που υπήρξαν αρκετά δημοφιλείς τόσο κατά την περίοδο της βενετικής κυριαρχίας όσο και σε με-

3. Francis de Crue, *Genève et la Société de Lecture (1818-1896)*, Imprimerie Rey & Malavallon, Genève, 1896, σ. 72.

4. Γιώργος Τόλιας, «Μετασχηματισμοί της επτανησιακής κοινωνίας κατά το τέλος της ενετοκρατίας», *Πρακτικά του Ε΄ Διεθνούς Πανιονίου Συνεδρίου (Αργοστόλι-Ληξούρι, 17-21 Μαΐου 1986)*, Αργοστόλι, 1989, τ. 1, σ. 300-301.

5. Για τις ακαδημίες στην Ιταλία βλ. M. Maylander, *Storia delle Accademie d'Italia*, Bologna, 1926-1930 (5 τόμοι). Για το ίδιο φαινόμενο στον χώρο της Κρήτης βλ. Νίκος Μ. Παναγιωτάκης, «Ιταλικές Ακαδημίες και θέατρο. Οι Stravaganti του Χάνδακα», *Θέατρο*, τ. 27-28 (1966), σ. 39-53· του ιδίου, «Ο Francesco Barozzi και η Ακαδημία των Vivi του Ρεθύμνου», *Πεπραγμένα Γ΄ Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, εν Αθήναις 1974, τ. Β΄, σ. 232-251. Για τις ακαδημίες της Κέρκυρας βλ. Ανδρέας Μουστοξύδης, «Περί των εν Κερκύρα Ακαδημιών και των συγχρόνων αυταίς λογίων», *Κερκυραϊκά Χρονικά*, τ. 24 (1980), σ. 161-175. – Αθανάσιος Χ. Τσίτσας, «Η Ακαδημία των Assiucurati στην Κέρκυρα. Συμπληρωματικά», *Το Ιόνιο*, σ. 323-332. – Λεωνίδας Χ. Ζώης, «Ακαδημίαι εν Επτανήσω», *Εκπαιδευτικοί καιροί της Ελλάδος*, τ. 1 (1928), σ. 1-15. – Τζιβάρα Παναγιώτα, *Σχολεία και δάσκαλοι στη βενετοκρατούμενη Κέρκυρα (16ος -18ος αι.)*, διδακτορική διατριβή, Κομοτηνή 2000, σ. 264-266. – Παναγιώτης Χιώτης, *Ιστορικά απομνημονεύματα της Επτανήσου*, Τυπογραφείον «ο Φώσκολος», εν Ζακύνθω, 1887, τ. 6, σ. 218-220. – Θεοδόσης Πυλαρινός, «Η πνευματική ζωή στην Κέρκυρα», *Κέρκυρα, εγχειρίδιο τοπικής ιστορίας*, εκδ. «Υπουργείο Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων – Παιδαγωγικό Ινστιτούτο – Δήμος Κερκυραίων», Αθήνα 2000, σ. 240-241.

ταγενέστερους χρόνους και αποσκοπούσαν στην κοινωνική συνεύρευση με σκοπό την ψυχαγωγία και την ενασχόληση με ποικίλου τύπου πνευματικές δραστηριότητες.

Όμως η ίδρυση ενός πνευματικού σωματείου είναι ταυτόχρονα και άμεσα απότοκη των ιδεολογικοκοινωνικών ρευμάτων της εποχής του. Η αντίληψη περί κοινωνικής συνάθροισης αποκτά εντελώς νέα προοπτική, εμβαπτιζόμενη στην αναφαινόμενη αστική κουλτούρα των μέσων του 18ου αιώνα, όταν η λειτουργία των συλλόγων, της σημαντικότερης οργανωτικής και πολιτικής καινοτομίας των αστών, τους καθιστά κατεξοχήν ευνοϊκούς φορείς για κοινωνική προβολή και επίδειξη.[6] Η πραγμάτωση της αρχής της ελεύθερης συσσωμάτωσης εκφράζει την προσπάθεια της νέας αστικής τάξης να αμφισβητήσει τους παραδεδομένους κοινωνικούς θεσμούς, και την επιθυμία της να διαμορφώσει συλλογικούς στόχους. Στο πλαίσιο αυτό η ανάγνωση, στην οποία για πρώτη φορά οι αστοί αφιερώνουν χρόνο και χρήμα, αναδεικνύεται σε δύναμη χειραφέτησης και ο έντυπος λόγος σε φορέα της νέας αστικής κουλτούρας.[7]

Οι βασικές αρχές, οι στοχεύσεις και οι μεθοδεύσεις της Αναγνωστικής Εταιρίας Κερκύρας αποτυπώνονται αναφανδόν στον «Κανονισμό» της και συνάγονται ως προϋπόθεση από τα Πρακτικά των συνεδριάσεων των εταίρων της. Ενδιαφέρουσα παρατήρηση αποτελεί το γεγονός ότι οι σωζόμενες πράξεις έχουν ως χρονική αφετηρία τους το έτος 1842 και όχι το 1836 (έτος ίδρυσης), ενώ και το πρώτο Καταστατικό της Εταιρίας, συντεταγμένο μάλιστα ιδιοχείρως από έναν από τους ιδρυτές της, τον πρώτο πρόεδρο και κύριο οραματιστή της Πέτρο Βράιλα Αρμένη, λανθάνει, συσκοτίζοντας έτσι τις προσπάθειες παρακολούθησης των εσωτερικών διεργασιών που συντελούνται κατά τα πρώτα, κρίσιμα έτη του βίου και λειτουργίας της.[8]

Είναι εύλογο ότι ο ίδιος ο χαρακτήρας της Εταιρίας υπαγορεύει και το είδος των θεμάτων προς διεκπεραίωση στην ημερήσια διάταξη κάθε συνεδρίασης. Έτσι, ο κύριος όγκος των συνεδριάσεων περιστρέφεται γύρω από τυποποιημένα ζητήματα πρακτικής φύσης, που αφορούν στη λήψη αποφάσεων εσωτερικής ορ-

---

6. Κώστας Ράπτης, «Αστικές τάξεις και αστικότητα στην Ευρώπη, 1789-1914: Προσανατολισμοί της σύγχρονης ιστοριογραφίας», *Μνήμων*, τ. 20 (1988), σ. 241-243.

7. Reinhard Wittmann, «Μία επανάσταση της ανάγνωσης στα τέλη του 18ου αιώνα», στο: Guglielmo Cavallo, Roger Chartier, επιμ., *Ιστορία της ανάγνωσης στον Δυτικό κόσμο*, (επιστημονική επιμέλεια – εισαγωγή στην ελληνική έκδοση) Χριστίνα Μπάνου, Μεταίχμιο, Αθήνα 2006, σ. 352.

8. Θεοδόσης Πυλαρινός, «Η Αναγνωστική Εταιρία Κερκύρας – Φιλελεύθερο φυτώριο και αειθαλές πνευματικό κέντρο», *Αναγνωστική Εταιρία Κερκύρας*, επιμ. Θεοδόσης Πυλαρινός, *ό.π.*, σ. 41.

γάνωσης και διαχείρισης του έμψυχου δυναμικού και του υλικού εξοπλισμού, χωρίς ωστόσο να λείπουν και σποραδικές εξαιρέσεις που αφήνουν να διαφανούν οι σχέσεις της Εταιρίας με το πολιτικό και πνευματικό γίγνεσθαι του νησιού, με πιο χαρακτηριστικές ίσως την παράθεση πολιτικού γεύματος στον αρμοστή (πράξη 132η, 2 Μαρτίου 1848) ή την πραγματοποίηση επίδειξης προς τιμήν της βασίλισσας Βικτωρίας (πράξη 384η, 24 Σεπτεμβρίου 1863).

Εκλογές διεξάγονται με την ευκαιρία σχεδόν κάθε συνεδρίασης, εφόσον απαιτείται πλειοψηφία για τη λήψη οποιασδήποτε απόφασης. Από τις ποικίλου τύπου ψηφοφορίες που διασώζονται στα Πρακτικά, κρίθηκε σκόπιμο να σχολιαστούν όχι μόνο οι εκλογικές αναμετρήσεις μεταξύ των μελών της Εταιρίας για τη συγκρότηση των διαφόρων επιτροπών που ήταν επιφορτισμένες με διοικητικά καθήκοντα, αλλά και οι εκλογές για την αποδοχή νέων μελών στο Κατάστημα, καθώς οι τελευταίες επιτρέπουν την εξαγωγή συμπερασμάτων σχετικά με την εσωτερική οργάνωση και λειτουργία του ιδρύματος, ώστε να γίνεται καταφανής η φύση, ο χαρακτήρας και οι επιδιώξεις του.

Οι εκλογικές αναμετρήσεις παρουσιάζουν ως εκ τούτου διττό ενδιαφέρον, καθώς δεν παρέχουν μόνο ασφαλείς πληροφορίες για τις σκοπιμότητες και μεθοδεύσεις του πνευματικού ιδρύματος, αλλά ταυτόχρονα επιτρέπουν να διαφανεί η διαπλοκή των σχέσεων μεταξύ των μελών του, η οποία αποκτά ενδιαφέρουσα προοπτική, εφόσον συσχετιστεί με τη θέση και την παράλληλη δραστηριότητα που παρουσιάζουν οι επιφανείς αυτές προσωπικοτήτες εκτός του πολιτιστικού καταστήματος –με την παρατήρηση ότι, εν προκειμένω, ο όρος «πολιτιστικός» οφείλει να γίνει κατανοητός σύμφωνα με την ανθρωπολογική του εννοιολόγηση.[9]

Εξετάζοντας τις εκλογικές αναμετρήσεις της Εταιρίας, παρατηρούμε ότι λειτουργούν ως αναγκαίο επιστέγασμα σχεδόν όλων των συνεδριάσεών της. Οι συνεδριάσεις πραγματοποιούνται σε τακτά αλλά όχι προκαθορισμένα, χρονικά διαστήματα με συχνότητα που ποικίλλει ανά έτος (από 4 έως 44), ενώ κατά τη διεξαγωγή τους δεν απαιτείται συγκεκριμένος ελάχιστος αριθμός παρόντων Εταίρων.[10] Κατά τις συνεδριάσεις ακολουθείται συγκεκριμένο τυπικό που συνίσταται στην ανάγνωση, διόρθωση και επικύρωση των πράξεων της προηγούμενης συνεδρίασης.

Η έναρξη των συνεδριάσεων γίνεται από τον πρόεδρο ή, σε περίπτωση απουσίας του, από κάποιο άλλο μέλος της Διοικητικής Επιτροπής, και έτσι ορίζονται τα θέματα προς συζήτηση και διεκπεραίωση. Τυχόν νέες προτάσεις των εταίρων,

9. Αλεξάνδρα Μπακαλάκη, «Εκδοχές της έννοιας του πολιτισμού στην ανθρωπολογία», *Σύγχρονα Θέματα*, τχ. 62 (Ιανουάριος-Μάρτιος 1997), σ. 55-68.

10. Αυτό προκύπτει από την απορριφθείσα πρόταση του προέδρου Σπυρίδωνος Ανδρώνη (πράξη 53η / 7-13 Δεκεμβρίου 1844).

που δεν περιλαμβάνονται στην ημερήσια διάταξη, καταγράφονται με την επισήμανση να συζητηθούν σε επόμενη συνεδρίαση, εφόσον τύχουν της υποστήριξης ενός τουλάχιστον άλλου μέλους, όπως προβλέπεται από το Καταστατικό. Δικαίωμα λόγου έχουν όλοι οι παρόντες, ενώ η διαδικασία ολοκληρώνεται συνήθως με διενέργεια ψηφοφορίας.

Ίσως η πλέον ενδιαφέρουσα παρατήρηση που απορρέει από τη μελέτη των εκλογών για την ανάδειξη νέων μελών συσχετίζεται με τη διάκριση των εταίρων σε δύο κατηγορίες με σαφώς διακριτά δικαιώματα και υποχρεώσεις, αφενός των κτιτόρων ή θεμελιωτών και αφετέρου των συνεισφορέων ή συντελών ή συνδρομητών. Αξίζει να μνημονευθεί παρενθετικά ότι αρχικά στην Εταιρία υπήρχε και μία τρίτη τάξη, αυτή των εταίρων-αντεπιστελλόντων (όσων δηλαδή δεν διαβιούσαν στην Κέρκυρα), κατά την προσφιλή συνήθεια που διέκρινε και άλλα αντίστοιχα ιδρύματα. Ωστόσο, ύστερα από πρόταση του Σπυρίδωνος Ανδρώνη το 1845 η τάξη αυτή καταργείται.

Οι ψηφοφορίες για την εκλογή νέων μελών ως εταίρων συνδρομητών φαίνεται να μονοπωλούν σχεδόν κατ' αποκλειστικότητα την ημεροταξία των πραγματοποιηθεισών συνεδριάσεων, καθώς αφορούν σε 316 επί συνόλου 387 πράξεων. Αυτή η συνήθης αλλά όχι απλή διαδικασία αποδοχής νέου εταίρου με την ιδιότητα του συνδρομητή εμπίπτει στο 29ο άρθρο του αρχικού, μη σωζόμενου Καταστατικού. Συνίσταται στην πρόταση του υποψηφίου από κάποιον εταίρο θεμελιωτή και τη λήψη πλειοψηφικής απόφασης για το άτομό του από τους παρευρισκόμενους στη συνεδρίαση θεμελιωτές, με ψηφοφορία που πραγματοποιείται μυστικά με μέλαινες και λευκές ψήφους, με την παρατήρηση ότι μία μέλαινα ψήφος ισοδυναμεί με τρεις λευκές –διάταξη που συχνά συγκέντρωσε επικρίσεις ως αντιδημοκρατική, χωρίς, ωστόσο, να τροποποιηθεί ή να καταργηθεί ποτέ, παραμένοντας σε ισχύ μέχρι τις μέρες μας.

Παρότι δεν προβλέπεται από τον Κανονισμό να πραγματοποιείται η εκλογή νέου μέλους με άλλο τρόπο πλην της ψηφοφορίας με την προαναφερθείσα διαδικασία (πράξη 6η, 16 Ιουλίου 1842), σε εξαιρετικά σπάνιες περιπτώσεις λαμβάνει χώρα εκλογή προσώπων ως επιτίμων μελών με ανευφημία, ως ένδειξη τιμής για τις σπουδαίες ευεργεσίες που παρείχαν στο Κατάστημα. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση της εκλογής του Διονυσίου Βέγια λόγω της δωρεάς του προς την Εταιρία των προσωπογραφιών των αρχιερέων Ευγενίου Βουλγάρεως και Νικηφόρου Θεοτόκη (πράξη 129η, 16 Μαρτίου 1848).

Στην κατηγορία των κτιτόρων θεμελιωτών ανήκουν προφανώς εξ ορισμού και αυτοδικαίως όσοι ίδρυσαν το Κατάστημα το έτος 1836. Ωστόσο, ο αριθμός των κτιτόρων δεν περιορίζεται σε αυτόν των αρχικών δεκατεσσάρων ιδρυτών, εφόσον υπάρχει πρόβλεψη για την εισδοχή νέων μελών στην τάξη και την εξασφάλιση της ανανέωσής της. Έτσι, προκειμένου να αναβιβαστεί κάποιος εταίρος

από συνδρομητής σε θεμελιωτή, θα πρέπει να προταθεί από κάποιον κτίτορα και να λάβει την πλειοψηφία κατά τη διενεργούμενη για το άτομό του ψηφοφορία από τους επίσης (παρόντες) εταίρους κτίτορες. Αναγκαία προϋπόθεση, τέλος, αποτελεί και η εκ μέρους του καταβολή ενός εφάπαξ χρηματικού ποσού, το οποίο αναφέρεται στο ύψος των 6 διστήλων στα Πρακτικά, για να οριστικοποιηθεί σε αυτό των 10 διστήλων στο Καταστατικό του 1848.

Μια απλή αντιπαραβολή του ρυθμού εισδοχής νέων μελών, συνδρομητών και θεμελιωτών, ανά έτος πιστοποιεί μια κεφαλαιώδη αντίθεση που διατρέχει με διαχρονική σταθερότητα τη δομική οργάνωση της Εταιρίας. Αφενός όσον αφορά στην πρώτη κατηγορία, αυτή των εταίρων συνδρομητών, που διαθέτουν συγκριτικά λιγότερα προνόμια, ενώ αποκλείονται διαρρήδην από τις διοικητικές αρμοδιότητες, καθίσταται διακριτή μια –όχι άνευ όρων και συγκεκριμένων προϋποθέσεων– ευχέρεια, ενδεχομένως και χαλαρότητα, στην αποδοχή τους. Αντιθέτως, η ανέλιξη μελών στη δεύτερη κατηγορία, αυτή των θεμελιωτών, λαμβάνει χώρα με προφανέστατη διστακτικότητα και φειδώ.

Καθίσταται συνεπώς σαφές ότι η ανάρρηση ενός προσώπου στην ανώτατη εκ των δύο κατηγοριών, που είναι ουσιαστικά επιφορτισμένη με την κατ' αποκλειστικότητα διαχείριση της Εταιρίας, προστατεύεται από αλλεπάλληλες ασφαλιστικές δικλείδες, απόλυτα ελεγχόμενες από την τάξη των θεμελιωτών, ώστε οι τελευταίοι να διατηρούν στο ακέραιο την αυστηρή εποπτεία όσων γίνονται δεκτοί στο άβατο της ιδιότυπης κάστας τους, γεγονός που αποβαίνει καθοριστικό για τον χαρακτήρα και τις μεθοδεύσεις της Εταιρίας.

Δεν είναι χωρίς ενδιαφέρον το γεγονός ότι η διάκριση των εταίρων σε θεμελιωτές και συνδρομητές συνάντησε επικριτές και εκ των έσω ήδη από τα πρώτα έτη λειτουργίας του Καταστήματος. Χαρακτηριστικότερη όλων είναι η περίπτωση του «μονίμως αντιπολιτευόμενου» Αντωνίου Δανδόλου, ο οποίος σε θυελλώδη συνεδρίαση για τη συζήτηση του υπό διαμόρφωση νέου Καταστατικού του έτους 1848 (πράξη 131η, 24 Μαρτίου 1848) καταθέτει πρόταση να γίνουν αυτοδίκαια κτίτορες όσοι εταίροι συνδρομητές το επιθυμούν, πληρώνοντας τριπλάσιο δικαίωμα εισόδου. Ο λόγος του, οξύς και καυστικός, στηλιτεύει με πάθος την αριστοκρατική λογική τού αναφερόμενου διαχωρισμού και προασπίζεται το δίκαιο της νεολαίας στη διαρκή ενημέρωση και τον πνευματικό φωτισμό.

Η απάντηση του προέδρου Πέτρου Βράιλα Αρμένη, που ακολουθεί, συνιστά σαφώς κίνηση εντυπωσιασμού. Αφού εξάρει τη διαχρονική προσφορά των θεμελιωτών, οι οποίοι με προσωπικές οικονομικές θυσίες στήριξαν συχνά το Κατάστημα, προβαίνει στην πρόταση όλοι οι συνδρομητές να γίνουν θεμελιωτές χωρίς ψηφοφορία και με δικαίωμα εισόδου μόνο 2 τάλιρα –πρόταση που ένθερμα γίνεται δεκτή με χειροκροτήματα και ανευφημίες, για να τροποποιηθεί στη συνέχεια ως ακολούθως: «Μετ' ὀλίγον ἀποφασίζεται ὅτι οἱ συνδρομηταὶ, ὅσοι ἄχρι

τῆς ὥρας ταύτης εἶναι τοιοῦτοι, νὰ γείνωσιν Κτίτορες καταβάλλοντες μόνον τάληρα ἕξ», και τελικά να μην εφαρμοστεί ποτέ.

Παρότι εν γένει οι αγορεύσεις των εταίρων,[11] που διασώζονται στο κατάστιχο βρίθουν αξιολογικών χαρακτηρισμών για το Κατάστημα, γεγονός που πιστοποιεί τον αυξημένο βαθμό αυτοσυνειδησίας τους και ταυτόχρονα την αταλάντευτη πεποίθησή τους για τη σπουδαιότητα του θεσμού που υπηρετούν, όσον αφορά στην παραγωγή έργου για την αναβάθμιση της παιδείας όχι μόνο στο εύρος της τοπικής κοινωνίας αλλά και σε πανεθνικό επίπεδο, εντούτοις ο κλειστός χαρακτήρας της Εταιρίας, όπως περιγράφηκε παραπάνω, δεν επέτρεψε ποτέ κατά τη διάρκεια της εξεταζόμενης περιόδου την ανάληψη πρωτοβουλιών προς μια κατεύθυνση προσέγγισης των ευρύτερων (λαϊκών και μη) στρωμάτων. Παρά το ευχολόγιο για μεταλαμπάδευση και διασπορά της γνώσης που συχνά επικαλούνται τα μέλη της, η Εταιρία δεν δραστηριοποιείται παίρνοντας πρωτοβουλίες με τους τρόπους που επεχείρησαν λ.χ. προγενέστεροι σύλλογοι, οι οποίοι λειτούργησαν στο νησί (ανοικτές «διαλέξεις» της «Εταιρίας των Φίλων», χρηματοδότηση κινήσεων εκπαιδευτικού, πολιτιστικού και εν γένει κοινωφελούς περιεχομένου της «Ιονικῆς Ακαδημίας» ή τοῦ «Ιατρικού Κολλεγίου») είτε ακολουθώντας άλλες, ενδεχομένως πιο ρηξικέλευθες ατραπούς που παρατηρήθηκαν σε αντίστοιχα σωματεία που δραστηριοποιήθηκαν στα υπόλοιπα νησιά.

Οπωσδήποτε, τα σημαντικότερα εξ αυτών υπήρξαν ο Σύλλογος (ή «Κοινείον») «Ο Κοραής», που ιδρύθηκε το 1843 στο Αργοστόλι, ένα υβρίδιο αναγνωστηρίου και κοινωνικής λέσχης, και το σύγχρονό του Αναγνωστήριον Ληξου-

11. "Che tutti certamente desiderano che questa Società si possa col tempo convertire in un Atteneo od anche in uno stabilimento più importante e più glorioso per il nostro paese" (πράξη 3η / 7 Απριλίου 1842), «Ταῦτα [τα εξής] καθυποβάλλωσιν οἱ ὑποφαινόμεν<ο>ι, εὐχόμενοι ὑπὲρ τῆς προόδου μιᾶς Ἑταιρείας, ἥτις εἶναι πρόξενος τιμῆς μὲν εἰς ἑαυτήν, ὠφελείας δὲ εἰς τὴν πατρίδα, καὶ κέντρον ἐν ταυτῷ πρὸς τὰς χώρας ὅπως ἀμιλλῶνται μὲ τὴν ἰδικήν μας» (πράξη 17η / 31 Δεκεμβρίου 1842). «Ὁ νέος Κανονισμὸς εἶναι τὸ θεμέλιον, ἡ βάσις τῆς Ἑταιρείας, ἀπὸ ἕνα Ἄρθρον, ἀπὸ ἕναν λόγον ἐξαρτάται ἡ ὕπαρξίς της. Ὁ Κανονισμὸς οὗτος θέλει τυπωθῆ, τυπωμένος γίνεται γνωστὸς εἰς ὅλα τὰ μέρη τῆς Εὐρώπης» (πράξη 38η / 30 Ιανουαρίου 1844). «Δὲν ἤκουσα ὅμως τίποτε, νὰ ὁμιλήσετε περὶ ὠφελείας τοῦ λαοῦ, ἡ μεγίστη ἀνάγκη τῆς Ἑπταννήσου εἶναι ἡ δίδαξις τοῦ λαοῦ, ἡ γλώσσα εἶναι τὸ μόνον μέσον, μὲ τὸ ὁποίον σχηματίζεται ὁ λαός, τὸ μέσον τούτον ἐλλείπει, δὲν γίνεται λόγος περὶ Γραμματολογείας, ὁ λαὸς δὲν γίνεται σοφός, ἀλλὰ συναναστρεφόμενος μὲ τὴν ἀνωτέραν τάξιν αὐξάνει τὰς γνώσείς του, καὶ οὕτω πολιτίζεται καὶ καλλωπίζεται, πῶς λοιπὸν θέλει προοδεύσει ἡ γλώσσα ἐὰν εἰς τὸ Κατάστημά μας δὲν θέλει ἔχουν τὴν εἴσοδον, ἄνδρες οἱ ὁποίοι νὰ καταγίνωνται εἰς τὴν σχημάτισην τῆς γλώσσης;» (πράξη 39η / 31 Ιανουαρίου 1844)· «ἕνα Κατάστημα τὸ ὁποῖον ἦτον τιμῆς καὶ ὠφελείας εἰς τὴν πατρίδά μας, καὶ ἐπροξενοῦσεν ἄμιλλαν εἰς ξένα ἄλλα τοιαύτα Καταστήματα» (πράξη 80η / 1 Δεκεμβρίου 1845).

ρίου «Η Ομόνοια». Τα ιδρύματα αυτά, στελεχωμένα επίσης από νέους απόφοιτους ευρωπαϊκών πανεπιστημίων, που εντάχθηκαν στις τάξεις τους ως δραστηριοποιημένα μέλη, έλαβαν διαφορετική και ορμητικότερη τροπή και εξελίχθηκαν γρήγορα σε πολιτικά σαλόνια, μέσα από τα οποία αναδύθηκε το κίνημα του ριζοσπαστισμού.

Μάλιστα, τα μαχητικότερα μέλη της φιλολογικής λέσχης «Ο Κοραής» ύστερα από τον εσωτερικό διχασμό που προέκυψε εξαιτίας της εξέλιξής της σε πολιτικό κέντρο, αποχώρησαν και ίδρυσαν νέο «πολιτικόν κυρίως κοινείον», το «Δημοτικόν Κατάστημα Αργοστολίου», το μαχητικότερο κέντρο αντιστασιακής δράσης σε όλο το προτεκτοράτο των Ιονίων Νήσων. Είναι χαρακτηριστικό πως στις εκλογές για την ανάδειξη της Θ′ Ιονίου Βουλής (27-28 Φεβρουαρίου/11-12 Μαρτίου 1850) εξελέγησαν και οι 6 Ριζοσπάστες που είχαν υποδειχθεί ως υποψήφιοι από το «Δημοτικόν Κατάστημα» του Αργοστολίου, με προεξάρχοντες τον Ηλία Ζερβό Ιακωβάτο και τον Ιωσήφ Μομφεράτο.[12]

Στον αντίποδα αυτών των ανατρεπτικών μετασχηματισμών που χαρακτηρίζουν τα αναγνωστήρια της Κεφαλονιάς, αντίστοιχες ζυμώσεις ουδέποτε έλαβαν χώρα στο κατάστημα της Κέρκυρας. Σε αυτό δεν συνετέλεσε μόνο ένας προφανής ανασταλτικός παράγοντας, το γεγονός δηλαδή ότι η έδρα της Εταιρίας στην πρωτεύουσα έθετε εξ ορισμού περιορισμούς ως προς την καλλιέργεια και εκδήλωση μη σύννομης δράσης προς τις καθεστωτικές αρχές, αλλά και η αποκρυσταλλωμένη ιδεολογική αρχή άσκησης ήπιας και διαλλακτικής πολιτικής προς την Προστασία, που υιοθετείται αναντίρρητα από το Κατάστημα, σφραγίζοντας τη φυσιογνωμία του. Το σωματείο ουδέποτε υπερέβη τα εσκαμμένα, έχοντας σαφή επίγνωση των ορίων μεταξύ πολιτιστικού και πολιτικού λόγου και έργου.

Η πρακτική αυτή δεν διαφέρει, εξάλλου, από την κυρίαρχη τάση που παρατηρείται την ίδια περίοδο στα αντίστοιχα ιδρύματα της Ευρώπης. Όπως στην περίπτωση της Αναγνωστικής Εταιρίας Κερκύρας, έτσι και σε αυτά, μολονότι στα καταστατικά τους δεν γινόταν ξεκάθαρα λόγος για ταξικές διακρίσεις, όλο και περισσότερο επιδιωκόταν η κοινωνική ομοιογένεια που εκφραζόταν κυρίως στο ζήτημα της αποδοχής νέων μελών. Η ανάγνωση απεξέδυσε γρήγορα τον ρόλο του ενδεχόμενου φορέα ιδεών κοινωνικού ριζοσπαστισμού και απαλλαγμένη από τις όποιες πολιτικές προεκτάσεις αποτέλεσε μια ακόμη πράξη προσανατολισμένη ακραιφνώς στη μόρφωση, στην πληροφόρηση και στη διασκέδαση. Με τον τρόπο αυτό οι αναγνωστικές εταιρείες που κατά τα πρώτα έτη της λειτουργίας τους κινούσαν τις υποψίες της εξουσίας ως αυτόνομοι ανατρεπτικοί κύκλοι, κατέ-

12. Άγγελο-Διονύσης Δεμπόνος, *Το Αναγνωστήριον «Η Ομόνοια» Ληξουρίου*, έκδοση Πολιτιστικού και Εορταστικού Κέντρου Ληξουρίου, Ληξούρι 1995, σ. 33-36.

ληξαν να λειτουργούν ως χώροι, όπου ένα σύνολο από μορφωμένους πολίτες συγκροτούσε έναν κοινό κώδικα για τα πολιτιστικά και πολιτικά του συμφέροντα.[13]

Ο κώδικας αυτός στην περίπτωση της Αναγνωστικής Εταιρίας Κερκύρας, συμπίπτει με τις βασικές αρχές που πρεσβεύει το Μεταρρυθμιστικό κόμμα.[14] Η σύγχρονη ιστοριογραφία, εκθειάζοντας τον ρόλο των Ριζοσπαστών τείνει να υποβαθμίζει ή και να παρακάμπτει ευθέως τη συμβολή των Μεταρρυθμιστών στην προώθηση των ζητημάτων της Επτανήσου με τη μορφή της πλήρους αφομοίωσής τους από το σύστημα. Η αλήθεια όμως είναι ότι ο πολιτικός αυτός σχηματισμός, αναμφίβολα προοδευτικής φύσης και με δεδομένο το εθνικό του φρόνημα, πλαισιωμένος από μεγαλοαστικά στοιχεία, διεκδικούσε ειδική συνταγματική μεταρρύθμιση με την εισαγωγή ελευθεριότερων θεσμών και την παραχώρηση μεγαλύτερων προνομίων στους κατοίκους των νησιών,[15] ενώ μετέθετε το ζήτημα της Ένωσης, το οποίο συνέδεε με εξωελλαδικές σκοπιμότητες και διπλωματικές καταστάσεις, σε ευθετότερο χρόνο.[16]

Ύπερ της τεκμηρίωσης της θέσης ότι η Αναγνωστική Εταιρία υπήρξε όχημα και φερέφωνο των κερκυραίων Μεταρρυθμιστών συνηγορεί η εξέταση της πολιτικής ταυτότητας των προσώπων που εναλλάσσονται σε πρωταγωνιστικές θέσεις στη διοίκηση της Εταιρίας. Με τη διεύθυνση και εν γένει τη διαχείριση του οργανισμού ήταν επιφορτισμένη πενταμελής Διοικητική Επιτροπή, τα μέλη της οποίας (πρόεδρος, αντιπρόεδρος, γραμματέας, ταμίας, βιβλιοθηκάριος) προέρχονταν αυστηρά από την τάξη των εταίρων κτιτόρων. Κατά τα πρώτα έτη λειτουργίας της Εταιρίας προβλεπόταν η εκλογή νέας Διοικητικής Επιτροπής ανά εξά-

13. Reinhard Wittmann, *ό.π.*, σ. 374. Βλ. και Θεοδόσης Πυλαρινός, *Γλωσσικός πατριωτισμός. Οι αγώνες για την καθιέρωση της γλώσσας του ελληνικού λαού. Από τον Βράιλα Αρμένη στην κερκυραϊκή εφημερίδα* Πατρίς *έως τον Λορέντσο Μαβίλη στη Βουλή των Ελλήνων*, Αναγνωστική Εταιρία Κερκύρας, Κέρκυρα 2013.

14. Για τα κόμματα στα Επτάνησα την εξεταζόμενη περίοδο βλ. Σπύρος Χρ. Βερύκιος, *Ο Σολωμός και οι Μεταρρυθμιστές στην Επτάνησο κατά την αγγλοκρατία*, Θεσσαλονίκη 1994, τ. Β΄, σ. 45-82. Ειδικότερα για τη δράση του Μεταρρυθμιστικού κόμματος βλ. σχετικά Άννα Κοντονή, *Φιλελεύθεροι στοχασμοί και δεξίωσή τους στον επτανησιακό χώρο. Ιδεολογία και πολιτική των Μεταρρυθμιστών (1848-1864)*, διδακτορική διατριβή, Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών, Αθήνα 1989.

15. Ενδιαφέρουν οι ζημιώσεις για την καθιέρωση της ελληνικής γλώσσας, που τελούνταν εντός της Εταιρίας. Βλ. Θεοδόσης Πυλαρινός, «Οι γλωσσικές θέσεις του Πέτρου Βράιλα Αρμένη», *Κερκυραϊκά Χρονικά*, περ. Β΄, τ. Β΄ (2005), σ. 181-210.

16. Σπύρος Χρ. Βερύκιος, *Ιστορία των «Ηνωμένων Κρατών» των Ιονίων Νήσων. Η αποκληθείσα «βρεττανική προστασία» και οι αγώνες των Επτανησίων διά την εθνικήν αποκατάστασιν, 1815-1864*, Αθήναι 1964, σ. 251.

μηνο, αλλά από την 26η Ιανουαρίου 1848 αποφασίζεται η θητεία των Διοικητικών Επιτροπών να είναι στο εξής ενιαύσια.

Η Εταιρία προέβαινε επιπλέον στην εκλογή τριμελούς Ελεγκτικής Επιτροπής, έργο της οποίας ήταν η επιθεώρηση της διαχείρισης των οικονομικών της Εταιρίας κατά το προηγηθέν διάστημα με την υποχρέωση σύνταξης ειδικής έκθεσης που κοινοποιούνταν και εγκρινόταν από την ολομέλεια. Με τον τρόπο αυτό διασφαλιζόταν η ορθή λειτουργία του οργανισμού και επισημαίνονταν τυχόν παρατυπίες ή άλλου είδους ατασθαλίες, ώστε ο κάθε εταίρος να έχει ακριβή γνώση των τεκταινομένων, χωρίς να χρειάζεται να ασχοληθεί προσωπικά με υπολογισμούς και λεπτομέρειες.

Καθώς η Ελεγκτική Επιτροπή ουσιαστικά είχε ως έργο της να επιθεωρήσει τις οικονομικές δραστηριότητες της Διοικητικής Επιτροπής, προκύπτει όχι μόνο το ασυμβίβαστο μεταξύ των μελών των δύο επιτροπών αλλά και ο αποκλεισμός των μελών της εν ενεργεία Διοικητικής Επιτροπής από την ψηφοφορία για την εκλογή της Ελεγκτικής Επιτροπής.

Οι εκλογικές αναμετρήσεις, μέσω των οποίων αναδεικνύονται οι συγκεκριμένες επιτροπές την εξεταζόμενη περίοδο, δεν περιλαμβάνουν σε καμία περίπτωση χωρισμό σε παρατάξεις ή φατρίες, προγραμματικές δηλώσεις και εκπεφρασμένη πρόθεση υπερψήφισης ή καταψήφισης συγκεκριμένων αρχών. Στις σωζόμενες πράξεις δεν γίνεται πουθενά λόγος για τέτοιου τύπου πρακτικές και σκοπιμότητες κατά την εκλογική διαδικασία. Η ψηφοφορία πρέπει να νοηθεί μάλλον ως διενέργεια μιας αναγκαίας τυπικής πράξης στο εσωτερικό ενός σώματος «φίλων» (εταίρων) με σαφώς προσδιορισμένα και οριοθετημένα χαρακτηριστικά και κοινό στόχο την εύρυθμη λειτουργία του Καταστήματος και την προαγωγή της δράσης του.

Ασφαλώς, αυτή η επισήμανση δεν αναιρεί τις διαφορετικές επιδιώξεις, διαφωνίες και αντιπαλότητες που είναι λογικό να προκύπτουν σε μια κοινότητα ανθρώπων. Είναι, επίσης, προφανές ότι η ψήφιση ενός υποψηφίου έναντι κάποιου άλλου αποτελεί συνολική επιδοκιμασία της πορείας και δράσης της προσωπικότητάς του εν γένει, από τα χαρακτηριστικά της οποίας θα ήταν λάθος να εξοβελιστεί η πολιτική του τοποθέτηση. Τα αποτελέσματα των εκλογών για την ανάδειξη των επιτροπών παρέχουν επίσης σαφές στίγμα για το συλλογικό προφίλ που επιδιώκει να προβάλλει προς τα έξω η Εταιρία. Η επισκόπηση των ονομάτων των προσώπων που στελεχώνουν τις επιτελικές θέσεις της Εταιρίας, με έμφαση στον ρόλο του προέδρου, οδηγεί αβίαστα στο συμπέρασμα πως χωρίς να αποκλείεται η πολυφωνία μέσω σύντομων παρενθέσεων, η διοίκηση της Εταιρίας εν τέλει κατασταλάζει και εναπόκειται σε κορυφαία στελέχη του Μεταρρυθμιστικού κόμματος (Πέτρος Βράιλας Αρμένης, Σπυρίδων Ανδρώνης, Ναπολέων Ζα-

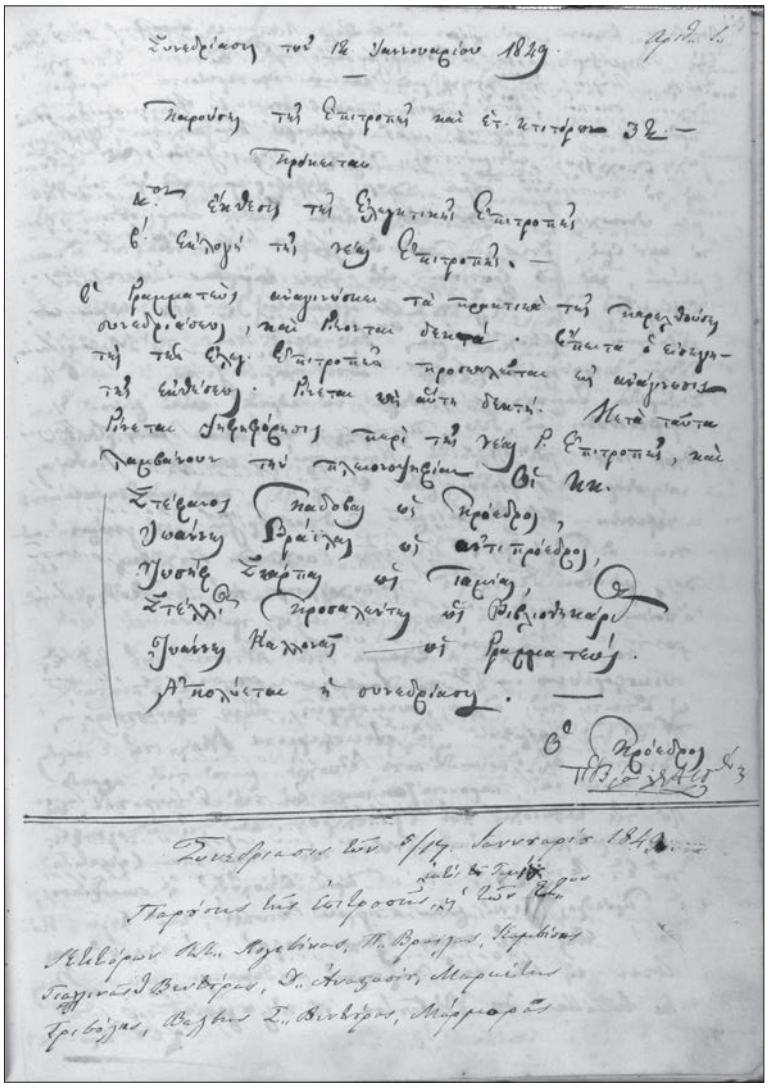
μπέλιος, Στέφανος Παδοβάς), που αναλαμβάνουν εναλλάξ τη σκυτάλη των κορυφαίων αξιωμάτων της.

Συμπερασματικά, από τη μελέτη των εκλογικών αναμετρήσεων κατά τα έτη 1842-1863, όπως αποτυπώνονται στο Βιβλίο Πράξεων, συνάγεται ότι η Εταιρία τηρεί απαρασάλευτα τη διατήρηση του ιδιωτικού της χαρακτήρα, με την έννοια ότι πρόκειται για συνεταιρισμό προσβάσιμο αυστηρά και μόνο από τα μέλη του (η εκλογή των οποίων δεν γίνεται χωρίς σαφώς οριοθετημένα κριτήρια). Συνεπώς, οποιαδήποτε λυσιτελής παιδευτική επίδραση ασκείται, μπορεί να νοηθεί όχι ως πρωτογενής και στοχευμένη επιρροή παρά μόνο ως έμμεση και συμπληρωματική αντανάκλαση στον κοινωνικό ιστό των συντελούμενων διεργασιών στο πλαίσιο ενός στεγανά περιχαρακωμένου σωματείου που εγκολπώνεται και εκφράζει τα συμφέροντα και τις επιδιώξεις της καθεστηκυίας και μορφωμένης αστικής τάξης αλλά και των ενταγμένων στο σύστημα ευγενών, οι οποίοι παρουσιάζονται να συγκροτούν και να δραστηριοποιούνται παράλληλα στον χώρο που θα μπορούσε να οριστεί ως πολιτικό μόρφωμα των Μεταρρυθμιστών.

Περίληψη / Summary

Οι εκλογικές αναμετρήσεις στην Αναγνωστική Εταιρία Κερκύρας την περίοδο 1842-1864, είτε πρόκειται για εκλογές μεταξύ των μελών της Εταιρίας για τη συγκρότηση των διαφόρων διοικητικών επιτροπών είτε για εκλογές αποδοχής νέων μελών στο Κατάστημα, αποδεικνύουν πως πρόκειται για ένα κλειστό σωματείο που πρόσκειται πολιτικά και εκφράζει το πολιτικό μόρφωμα των Μεταρρυθμιστών.

The elections in the Reading Society of Corfu in the period 1842-1864, whether elections among the members of the Company for the establishment of various administrative committees or concerning the acceptance of new members at the branch, demonstrate that this was a closed club that was politically adjacent to the Reformers' Party.

Πρακτικά Συνεδριάσεων Αναγνωστικής Εταιρίας: Συνεδριάσεις Ιανουαρίου του 1849 (φωτογραφικό αρχείο Θ. Πυλαρινού).

ΤΟ ΕΠΤΑΝΗΣΙΑΚΟ ΖΗΤΗΜΑ ΣΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ (1833-1864)

Σπυρίδων Γ. Πλουμίδης

Το πολιτικό ενδιαφέρον της Ελλάδας για την Επτάνησο χρονολογείται από το 1833. Την 27 Μαΐου 1833 πραγματοποιήθηκε, με βασιλικό διάταγμα, ο διορισμός του βαυαρού I.L. Faber ως προξένου της ανεξάρτητης Ελλάδας στην Κέρκυρα.[1] Με νέο διάταγμα δύο περίπου μήνες αργότερα ο Faber ορίστηκε γενικός πρόξενος με διευρυμένες αρμοδιότητες σε όλα τα Ιόνια Νησιά.[2] Η σκοπιμότητα αυτού του διορισμού δεν ήταν πολιτική, αλλά –όπως αναφερόταν στο δεύτερο βασιλικό διάταγμα– ο Faber θα εξυπηρετούσε «τα γενικά συμφέροντα του εμπορίου» του Ελληνικού Βασιλείου σε αυτά τα νησιά.[3] Εν προκειμένω, ο γενικός πρόξενος της Κέρκυρας συγκαταλεγόταν ρητά στη χορεία των «εμπορικών προξένων» (Handelskonsuln) του αρτισύστατου βασιλείου στην Αγκώνα, στην Cività Vecchia (Αγία Έδρα), στη Μασσαλία, στην Κέρκυρα και στη Σμύρνη,[4] δηλαδή στα κύρια «εμπορικά μέρη της Ανατολής» (Levant).[5] Χαρακτηριστική είναι η αιτιολόγηση που χρησιμοποιεί ο Σπυρίδων Τρικούπης (πρεσβευτής στο Λονδίνο) σε επιστολή του προς τον Μάουρερ, όπου εισηγείται τον διορισμό άμισθου προξενικού πράκτορα στη Ζάκυνθο: «Το νησί της Ζακύνθου είναι σε συνεχή επικοινωνία με το Βασίλειον της Ελλάδος και το εμπόριό μας απαιτεί τον ορισμό ενός πράκτορος σε αυτό το νησί»· ως πλέον κατάλληλον για αυτήν τη θέση πρότεινε τον Ιωάννη Λεκατσά (Jean Lecazza), ο οποίος ήταν υποδιευθυντής του τελωνείου του νησιού.[6]

Επομένως, η άσκηση αλυτρωτικής πολιτικής δεν συμπεριλαμβανόταν στους ιδρυτικούς σκοπούς του ελληνικού προξενικού δικτύου στην Επτάνησο. Ωστόσο, στην πράξη η παρουσία γενικού προξένου της Ελλάδας στην Κέρκυρα συνδέθηκε

---

1. Αρχείο Υπουργείου Εξωτερικών (εφεξής: ΑΥΕ), 1833, 36/4, εν Ναυπλίω 27 Μαΐου/8 Ιουνίου 1833/αρ. 4587. Βλ. Λένα Διβάνη, *Η εδαφική ολοκλήρωση της Ελλάδας (1830-1947). Απόπειρα πατριδογνωσίας*, εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα 2000, σ. 173.

2. ΑΥΕ, 1833, 36/4, εν Ναυπλίω 5/17 Αυγούστου 1833/αρ. 4678 και διοριστήριο έγγραφο με υπογραφή του Μάουρερ (6/18 Αυγούστου 1833/αρ. 6257).

3. ΑΥΕ, 1833, 36/4, εν Ναυπλίω 5/17 Αυγούστου 1833/αρ. 4678.

4. ΑΥΕ, 1833, 35/1β′, εν Ναυπλίω 9/21 Απριλίου 1833/αρ. 3338.

5. ΑΥΕ, 1833, 35/1α′, εν Ναυπλίω 1/13 Μαρτίου 1833/αρ. 1756 αντίγραφο.

6. ΑΥΕ, 1833, 35/1β′, εν Ναυπλίω 7/19 Οκτωβρίου 1833 (γαλλιστί).

εξαρχής άρρηκτα με τους εθνικούς πόθους των Ελλήνων. Όπως πληροφόρησε ο Faber τον γραμματέα επί των Εξωτερικών και του Βασιλικού Οίκου (Αλέξανδρο Μαυροκορδάτο), το κριτήριό του για την επιλογή των υποπροξένων (σε Ζάκυνθο και Λευκάδα) και των «εμπορικών» προξενικών πρακτόρων (σε Κεφαλονιά, Ιθάκη, Παξούς και Κύθηρα) ήταν η προσήλωση αυτών των ατόμων προς την Ελλάδα και οι θυσίες που είχαν κάνει για αυτήν. Για παράδειγμα, ως υποπρόξενο στη Ζάκυνθο πρότεινε τον Διονύσιο Λεονταρίτη, αδελφό του Παναγιώτη Λεονταρίτη, ο οποίος είχε φυλακιστεί για κάποιο διάστημα (από τις αγγλικές αρχές), επειδή είχε στείλει πολεμοφόδια στους πολιορκημένους του Μεσολογγίου, και ως εκ τούτου είχε γίνει γνωστός στο Πανελλήνιο για τον πατριωτισμό του.[7] Ο Faber διευκρίνισε ρητά προς τον διάδοχο του Μαυροκορδάτου στη Γραμματεία των Εξωτερικών (Αλέξανδρο Ρίζο Ραγκαβή) ότι το κριτήριο των επιλογών του ήταν ο εθνισμός («mon système était à employer des grecs, à cause de la sympathie de la nation») και ο πατριωτισμός που απέδειξαν τα συγκεκριμένα πρόσωπα στη διάρκεια της Ελληνικής Επανάστασης. Δυστυχώς όμως, η Ιόνιος Κυβέρνηση αρνήθηκε αυτούς τους διορισμούς, με την αιτιολογία ότι το ιόνιο Σύνταγμα (του 1817) δεν επέτρεπε σε κανέναν ιόνιο υπήκοο να ασκεί λειτουργίες υπέρ ξένης Δυνάμεως.[8] Η εξέλιξη αυτή είχε αρνητικές συνέπειες για τον Faber, ο οποίος επιπλήχθηκε για υπέρβαση των καθηκόντων του και για «αυθαιρεσίες» στο ζήτημα του διορισμού των υφιστάμενων υποπροξένων και προξενικών πρακτόρων, και τελικά απομακρύνθηκε οριστικά από τη θέση του στα μέσα του 1834.[9]

Η κατεύθυνση της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής στα Επτάνησα παρέμεινε η ίδια το επόμενο διάστημα μέχρι το 1848-1849. Οι κατά τόπους υποπρόξενοι και προξενικοί πράκτορες της Ελλάδας ασχολούνταν αποκλειστικά με το εμπόριο, τη ναυτιλία και το λαθρεμπόριο μεταξύ των νοτίων Επτανήσων και των απέναντι ελληνικών παραλίων.[10] Οι εξεγέρσεις της Κεφαλονιάς δεν άλλαξαν ου-

7. ΑΥΕ, 1833, 35/1β′, I.L. Faber προς Αλ. Μαυροκορδάτο, Corfou 23 Δεκεμβρίου 1833/αρ. 31 (γαλλιστί).

8. ΑΥΕ, 1834, 39/9, I.L. Faber προς Ιάκωβο Ρίζο, Corfou 27 Αυγούστου 1834/αρ. 108 (γαλλιστί).

9. ΑΥΕ, 1834, 36/4, δύο βασιλικά διατάγματα του Όθωνα, εν Ναυπλίω 9/21 Μαρτίου και 13/30 Αυγούστου 1834 και ο γραμματέας επί των Εξωτερικών προς τον παρά τω Ελεγκτικώ Συνεδρίω Βασιλικό Επίτροπο της Επικρατείας, Αθήναι 19/31 Δεκεμβρίου 1834/αρ. 3778.

10. ΑΥΕ, 1835, 39/9, Ο υποπρόξενος της Ελλάδας στη Ζάκυνθο Κωνσταντίνος Καναλέτιος προς τον ενεργούντα προσωρινώς χρέη πράκτορος εις Κύθηρα, Ζάκυνθος 2/14 Αυγούστου 1835/αρ. 35 αντίγραφο. ΑΥΕ, 1835, 36/9, Ο γραμματέας επί των Εξωτερικών προς τον Κ. Καναλέτιον, εν Αθήναις 1/13 Οκτωβρίου 1835/αρ. 1857.

σιωδώς την ελληνική εξωτερική πολιτική.[11] Παρά τις αιτιάσεις των Άγγλων, οι οποίοι απέδωσαν τις εξεγέρσεις σε υποκίνηση του Όθωνος,[12] κάτι τέτοιο δεν επιβεβαιώνεται από τις ελληνικές διπλωματικές πηγές. Αντιθέτως, μάλιστα, κατά την επίσκεψη του Γλάδστωνος στην Αθήνα (Ιανουάριος 1849) τόσο ο Όθωνας όσο και η Αμαλία απέφυγαν διακριτικά οποιαδήποτε αναφορά στις ιονικές υποθέσεις, γεγονός που οδήγησε τον Γλάδστωνα να αναθεωρήσει την άποψή του, ότι οι δυσχέρειες της Προστασίας οφείλονταν σε σκοτεινές πλεκτάνες της Αθήνας.[13] Προκειμένου να διαλύσει τα σύννεφα στις σχέσεις Αθηνών – Λονδίνου, ο νέος γενικός πρόξενος της Ελλάδας στα Ιόνια Νησιά διαβεβαίωσε τον αρμοστή Ουάρδο (Sir Henry George Ward) ότι επιθυμούσε να διατηρήσει καλές σχέσεις «μετά της Ιονικής Κυβερνήσεως» και ότι «τοιαύτην» έτρεφε και η Ελληνική Κυβέρνηση «επιθυμίαν».[14] Η θέση της Ελληνικής Κυβέρνησης ήταν βεβαίως δύσκολη, καθότι δεχόταν πιέσεις από τον ομογενή πληθυσμό. Έναν περίπου χρόνο μετά την καταστολή της εξέγερσης της Σκάλας, ο υποπρόξενος της Κεφαλονιάς ανέφερε προς το προϊστάμενο υπουργείο: «Ο Ιονικός Λαός στενάζει, παρηγορούμενος μόνον διά της προς την Μητέρα Ελλάδα στροφής των βλεμμάτων του, προσμένων την εις εν κέντρον συσσωμάτωσιν απάσης της Ελληνικής Φυλής», σημειώνοντας ότι επαπειλείτο «να διαδοθή νέον επαναστατικόν κίνημα».[15] Τα πνεύματα ήσαν ιδιαίτερα οξυμμένα στην Κεφαλονιά, όπου «το Εθνικόν αίσθημα» υπερέβαινε «πάντα όρον παντός άλλου Ελληνικού μέρους»· «από του πρώτου σχεδόν έως τον έσχατον άλλη ιδέα» δεν τον κατακυρίευε «ειμή μόνον και μόνον η ιδέα της ενώσεως μετά της μητρός Ελλάδος».[16]

Παρά τις ισχυρές πιέσεις που δεχόταν από τον ντόπιο πληθυσμό, η ελληνική διπλωματία τήρησε στάση εφεκτική απέναντι στο ενωτικό κίνημα. Διαφαίνεται δηλαδή μια προτίμηση των ελλήνων διπλωματών προς το μεταρρυθμιστικό ρεύμα και επιφυλάξεις της προς τον επτανησιακό ριζοσπαστισμό. Οι επιφυλά-

---

11. Για τις εξεγέρσεις του Σταυρού και της Σκάλας βλ. Νικόλαος Μοσχονάς, «Το Ιόνιο Κράτος», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Εκδοτική Αθηνών, Αθήναι 1977 (ανατύπ. 2000), τ. ΙΓ΄, σ. 205-208. – Μιράντα Παξιμαδοπούλου-Σταυρινού, *Οι εξεγέρσεις της Κεφαλληνίας κατά τα έτη 1848 και 1849*, Εταιρεία Κεφαλληνιακών Ερευνών, Αθήνα 1980, σ. 103 κ.ε.

12. Παξιμαδοπούλου-Σταυρινού, *ό.π.*, σ. 106-107, 176.

13. Robert Holland και Diana Markides, *Οι Βρετανοί και οι Έλληνες. Αγώνες εξουσίας στην ανατολική Μεσόγειο, 1850-1960*, μτφ. Έλια Κυφωνίδου, εκδ. Πατάκη, Αθήνα 2011, σ. 67.

14. ΑΥΕ, 1851, 36/4, Δημήτριος Παπιολάκης προς τον Π. Δεληγιάννη, εν Κερκύρα 26 Ιανουαρίου/26 Φεβρουαρίου 1851/αρ. 3.

15. ΑΥΕ, 1850, 36/9, Ιωάννης Μήλιος προς το επί των Εξωτερικών υπουργείο, εν Κεφαλληνία 8 Αυγούστου 1850/αρ. 42.

16. ΑΥΕ, 1850, 36/9, Ιω. Μήλιος προς ΥΠΕΞ, εν Κεφαλληνία 2 Μαΐου 1850/αρ. 62/21.

ξεις αυτές είχαν βεβαίως να κάνουν με την τακτική ως προς τον τελικό στόχο της Ένωσης και όχι ως προς το ιδεολογικό περιεχόμενο του ριζοσπαστισμού αυτό καθεαυτό. Συγκεκριμένα, ο υποπρόξενος της Κεφαλονιάς μετέφερε το 1850 προς τον πολιτικό προϊστάμενό του στην Αθήνα ότι «αληθώς πατριώται Ελληνικώτατα φρονούντες» τον εβεβαίωσαν πως:

> τα των Ριζοσπαστών κινήματα αγκαλά και να είναι απαύγασμα Ελληνικωτάτης ψυχής, μολοντούτο είναι της Αγγλικής πολιτικής αποτέλεσμα όπως διά της εξάψεως του Εθνικού τούτου αισθήματος του λαού αφ' ενός, και διά της αρνήσεως αφ' ετέρου πάσης προς στερέωσιν των παραχωρήσεων θεσμοθεσίας φέρει τον λαόν εις απελπισίαν να κάμη και νέον στασιαστικόν κίνημα το οποίον αποπειράται να επεκτείνη και εις τας άλλας μεγάλας νήσους διά να έχη ούτω λόγον, ή τας παραχωρήσεις να αποσύρη ή και την παύσιν της Προστασίας να κηρύξη κατ' αντίθετον όμως τρόπον, δηλαδή να καταστήση την Επτάνησον αποικίαν της Αγγλίας.[17]

Στο Ιστορικό Αρχείο του Υπουργείου των Εξωτερικών δεν ανευρίσκεται απάντηση και επίσημη τοποθέτηση της Αθήνας στο συγκεκριμένο θέμα πολιτικής τακτικής. Μάλιστα, τα αμέσως επόμενα χρόνια παρατηρείται μάλλον ουδετερότητα των αντιπροσώπων του Ελληνικού κράτους στην Κέρκυρα έναντι των συγκρούσεων μεταξύ «ριζοσπαστών» και «μεταρρυθμιστών» (ή «μετριοφρόνων») στην Ιόνιο Βουλή.[18] Πάντως, οι μετέπειτα εξηγήσεις του Αθανασίου Μιαούλη στο ελληνικό Κοινοβούλιο (1861, βλ. παρακάτω) αφήνουν να διαφανεί ότι η ελληνική πλευρά τηρούσε μέχρι το 1863 στάση αναμονής στο Επτανησιακό ζήτημα και επομένως πρακτικά έκλινε προς την τακτική των επτανησίων μεταρρυθμιστών, οι οποίοι ακολουθούσαν μετριοπαθή και νομιμόφρονα στάση απέναντι στις βρετανικές αρχές, προτάσσοντας τις συνταγματικές μεταρρυθμίσεις και αποσκοπώντας στη σταδιακή ενσωμάτωση της Επτανήσου στο Ελληνικό κράτος μέσα από κοινοβουλευτικές και λοιπές θεσμικές διαδικασίες.[19]

Ενώ αυτά συνέβαιναν σε επίπεδο υψηλής πολιτικής, εντός του ελληνικού Κοινοβουλίου, οι εξεγέρσεις της Κεφαλονιάς έγιναν θέμα συζήτησης το 1849 με αφορμή την επερώτηση (12 Ιανουαρίου) ενός πληρεξουσίου (του οποίου το όνομα

---

17. ΑΥΕ, 1850, 36/9, Ιω. Μήλιος προς ΥΠΕΞ, εν Κεφαλληνία 2 Μαΐου 1850/αρ. 62/21. Βλ. Παξιμαδοπούλου-Σταυρινού, *ό.π.*, σ. 235, 256-257.

18. Πρβλ. ΑΥΕ, 1852, 36/4, Δ. Παπιολάκης προς Α. Πάικον (υπουργό επί των Εξωτερικών Σχέσεων), εν Κερκύρα 17/29 Φεβρουαρίου και 22 Φεβρουαρίου/5 Μαρτίου 1852/αρ. 1050-1051. ΑΥΕ, 1853, Δ. Παπιολάκης προς Α. Πάικον, εν Κερκύρα 23 Μαρτίου/4 Απριλίου 1853/αρ. 1794.

19. Για το Μεταρρυθμιστικό κόμμα στα Επτάνησα βλ. Μοσχονάς, «Το Ιόνιο Κράτος», *ό.π.*, σ. 208-209. – Διβάνη, *ό.π.*, σ. 175, όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

δεν καταχωρίζεται στα Πρακτικά) σχετικά με τον εκτοπισμό δύο επτανησίων πολιτικών προσφύγων στο εσωτερικό της χώρας (μακράν της Πάτρας και της μεθορίου προς την Επτάνησο) και τον περιορισμό τους υπό αστυνομική επιτήρηση στο Ναύπλιο. Το ζήτημα των «αδελφών Ιονίων» κορυφώθηκε στη συνεδρίαση της 8ης Ιουλίου, οπότε ο υπουργός των Εσωτερικών (Δημήτριος Χρηστίδης) έδωσε εξηγήσεις ότι «η κυβέρνησις καθήκον ενόμισε να ενδώση (σ.σ. στην απαίτηση του πρεσβευτή της Αγγλίας, ο οποίος ζητούσε «την εις τα ενδότερα του κράτους μετάθεσιν αυτών»), μη θέλουσα να εγερθώσιν υπόνοιαι, ότι επιχαίρει ή συντρέχει εις τα συμβάντα, αλλ' αφ' ετέρου συνεμερίσθη και την των προσφύγων ανάγκην», μεταφέροντάς τους οικειοθελώς στο Ναύπλιο· «ούτω δε, συμβιβάζουσα η Κυβέρνησις το πράγμα, ηθέλησε να διασκεδάση πάσαν υπόνοιαν, αν και άλλως πάντες έχομεν συμπαθείας υπέρ των ομογενών ημών». Οι εξηγήσεις του αρμόδιου υπουργού, ότι ουσιαστικά δεν «έλαβε χώραν εκτοπισμός», δεν κατασίγασαν την οργισμένη αντίδραση των αντιπολιτευόμενων βουλευτών, οι οποίοι συνέχισαν να καταγγέλλουν με δριμύτητα ότι «δι' αστυνομικών μέτρων καταδιώκονται ομογενείς αδελφοί, οίτινες τρέφουσιν εις τα στήθη των το αυτό αίσθημα, τον αυτόν Ελληνισμόν (σ.σ. με τους Έλληνες του βασιλείου)», ότι «προσβάλλεται η ελληνική τιμή» και ότι η κυβέρνηση (του ναυάρχου Κωνσταντίνου Κανάρη) χρησιμοποίησε μέτρα, τα οποία είχε μεταχειρισθεί παλαιότερα (το 1797 και το 1821) η Αυστρία, «ότε παρέδιδε τον Φερραίον μας, ότε εδέσμευε τον Υψηλάντην». Μάλιστα, η μακροσκελής συζήτηση, που ξεκίνησε από το ζήτημα των πολιτικών προσφύγων, ώθησε έναν άλλον πληρεξούσιο να εξυμνήσει την «επανάστασιν της Κεφαλληνίας» και τον ηρωισμό των επτανησίων «ομογενών» και να προτρέψει την κυβέρνηση να ζητήσει από την Αγγλία την παραχώρηση της Επτανήσου στη «μητέρα» Ελλάδα. Ο συγκεκριμένος βουλευτής πρότεινε τη μεσολάβηση της Ελλάδας και τη συγκρότηση «εκτάκτου αποστολής» προς το Λονδίνο. Η πρότασή του, όμως, που τέθηκε σε ψηφοφορία, απορρίφθηκε από την ολομέλεια της Βουλής.[20] Η φημολογούμενη ανάμειξη της Ελλάδας στις εξεγέρσεις της Κεφαλονιάς και η προστασία των πολιτικών προσφύγων από το Ελληνικό κράτος επιδείνωσαν τις ελληνοβρετανικές σχέσεις και αποτέλεσαν έναν επιπλέον –έστω και δευτερεύοντα– λόγο για τον ναυτικό αποκλεισμό της Ελλάδας από τον βρετανικό στόλο της Μεσογείου το 1850 (τα περίφημα «Παρκερικά»).[21]

Η επίσκεψη του Γλάδστωνος στα Επτάνησα (1858) δημιούργησε νέα δε-

20. *Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής κατά την δευτέραν σύνοδον της δευτέρας βουλευτικής περιόδου*, εν Αθήναις 1849, τ. Α΄, σ. 339 και τ. Β΄, σ. 678-679, 726-741.

21. David Hannell, "Lord Palmerston and the 'Don Pacifico Affair' of 1850: The Ionian Connection", *European History Quarterly*, τ. 19/4 (Οκτώβριος 1989), σ. 495-500, 504. Πρβλ. Βασίλειος Σφυρόερας, «Περίοδος εσωτερικών ανωμαλιών και εξωτερικών πιέ-

δομένα στο Ιονικό ζήτημα, αλλά δεν μετέβαλε την επίσημη ελληνική πολιτική. Το ελληνικό υπουργείο Εξωτερικών ήταν, ασφαλώς, πλήρως πληροφορημένο για τις εξελίξεις στην Επτάνησο, για το σχέδιο Young[22] και το θερμό πατριωτικό πνεύμα που εκδηλώθηκε κατά την εκεί περιοδεία τού έκτακτου απεσταλμένου της βρετανίδος ανάσσης,[23] αλλά συνέχισε να τηρεί επιφυλακτική στάση απέναντι στο αίτημα της Ένωσης. Η στάση αυτή ερμηνεύεται από την επισήμανση του Σπ. Τρικούπη, ότι «η επικρατούσα γνώμη ενταύθα (σ.σ. στη βρετανική πρωτεύουσα) είναι βεβαίως η διατήρησις της προστασίας».[24] Ο έλληνας διπλωματικός αντιπρόσωπος στο Λονδίνο δεν παρέλειψε να εγκωμιάσει «τον ειλικρινή και θερμόν φιλελληνισμόν» του Γλάδστωνος και να διαβεβαιώσει ότι η αποστολή του θα συντελούσε «εις την βελτίωσιν της πολιτικής καταστάσεως των εν Επτανήσω ομογενών»,[25] αλλά η ανυποχώρητη στάση του Λονδίνου δημιουργούσε δικαιολογημένες επιφυλάξεις στην Αθήνα ως προς την έγερση εδαφικών απαιτήσεων. Χαρακτηριστικές είναι οι οδηγίες που έστειλε το 1859 η Αθήνα προς τον γενικό πρόξενο της Κέρκυρας αναφορικά με τη συμμετοχή του στον εορτασμό της επετείου της 25ης Μαρτίου, τον οποίον διοργάνωνε επιτροπή των Ριζοσπαστών στον ναό της Θεοτόκου Αντιβουνιώτισσας, όπου γινόταν «δέησις υπέρ της Ενώσεως μετά της μητρός Ελλάδος»: «να μη δοθή η ελαχίστη αφορμή παρεξηγήσεων» με τις αρχές της Προστασίας.[26]

Το Επτανησιακό ζήτημα επανήλθε στις συζητήσεις της ελληνικής Βουλής

σεων (1847-1853)», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους* Εκδοτική Αθηνών, τ. ΙΓ′, ό.π., σ. 139-141. – Διβάνη, *ό.π.*, σ. 178 (σημ. 93).

22. ΑΥΕ, 1858, 36/4, Σ. Τρικούπης προς Α.Ρ. Ραγκαβή, εν Λονδίνω 6/18 Νοεμβρίου 1858/αρ. 125 και Ν. Βιτάλης προς Αλέξανδρο Ρίζο Ραγκαβή, Κερκύρα 17/29 Νοεμβρίου 1858/αρ. 10236, όπου περιγράφεται η δημοσιοποίηση και το περιεχόμενο του σχεδίου του ύπατου αρμοστή Sir John Young. Για το σχέδιο Young βλ., επίσης, Διβάνη, *ό.π.*, σ. 176-177.

23. ΑΥΕ, 1858, 36/4, Ιω. Μήλιος προς Ι. Ραγκαβή, Αργοστόλι 28 Νοεμβρίου 1858/αρ. 10234, όπου ο έλληνας υπουργός των Εξωτερικών πληροφορείται ότι ο Γλάδστων έγινε δεκτός στην Κεφαλονιά με κραυγές «Ζήτω η Ένωσις, Ζήτω ο Γλάδστων» και του επιδόθηκε ενωτικό ψήφισμα «γεγραμμένον χρυσοίς γράμμασι επί υφάσματος μεταξωτού λευκού, έχοντος εις τας άκρας κυανάς ταινίας».

24. ΑΥΕ, 1858, 36/4, Σ. Τρικούπης προς Αλέξανδρο Ρίζο Ραγκαβή, εν Λονδίνω 4/16 Δεκεμβρίου 1858/αρ. 135, όπου αναφέρεται εισέτι δήλωση του υπουργού των Αποικιών λόρδου Carnarvon, ότι «ποτέ η Αγγλική Κυβέρνησις δεν εφαντάσθη να παραιτηθή της προστασίας». Βλ. και *ό.π.*, εν Λονδίνω 17/29 Νοεμβρίου 1858/αρ. 127· ο Σ. Τρικούπης αναφέρει, βάσει ενός φύλλου των *Times*, ότι «η κοινή γνώμη εν Αγγλία εξεφράσθη και εκφράζεται εν γένει υπέρ της διατηρήσεως της πολιτικής καταστάσεως των νήσων όπως έχει».

25. ΑΥΕ, 1858, 36/4, Σ. Τρικούπης προς Αλέξανδρο Ρίζο Ραγκαβή, εν Λονδίνω 22 Οκτωβρίου/3 Νοεμβρίου 1858/αρ. 119.

26. ΑΥΕ, 1859, Ν. Βιτάλης προς Α.Ρ. Ραγκαβή, Κερκύρα 21 Φεβρουαρίου και 28

το 1861 με αφορμή την επερώτηση ενός πληρεξουσίου προς τον πρωθυπουργό και προσωρινώς υπουργό Εξωτερικών Αθανάσιο Μιαούλη, αν ίσχυε ο ισχυρισμός του Γλάδστωνος στη Βουλή των Κοινοτήτων, ότι «οι Έλληνες δεν είναι σύμφωνοι εις το περί ενώσεως μετά των Επτανησίων ζήτημα». Η επερώτηση αυτή είχε, ασφαλώς, ρητορικό χαρακτήρα και πραγματικό στόχο να επαναφέρει το «Ιονικόν ζήτημα» στην πολιτική επικαιρότητα και να υποχρεώσει τον αρμόδιο υπουργό να εκφράσει την επιθυμία, «το ελληνικόν Έθνος ν' ασπασθή την μετ' αυτού προτεινομένην ένωσιν των αδελφών Επτανησίων», και εν τέλει να τον εξαναγκάσει να αναλάβει την πρωτοβουλία «εις το να εκφράση, όταν το πλήρωμα του χρόνου έλθη, εις τας Δυνάμεις ότι οι ελεύθεροι Έλληνες δεν δύνανται να ζήσωσι χωρισμένοι από των λοιπών αδελφών των», ιδίως κατ' εκείνη την ευνοϊκή χρονική συγκυρία, όταν με αφετηρία το ιταλικό Risorgimento συζητείτο «εν τη Ευρώπη το μέγα των εθνικοτήτων ζήτημα» και λυόταν «υπέρ αυτών». Ο Αθ. Μιαούλης βρέθηκε έτσι υποχρεωμένος να δηλώσει ρητά ότι «ούτε η ελληνική Κυβέρνησις ούτε κανείς των Ελλήνων δύναταί ποτε να φρονήση κατά της ενώσεως ου μόνον των επτανησίων αλλά και οιασδήποτε άλλης μερίδος της όλης ελληνικής φυλής»· «η ελευθέρα Ελλάς έχει ανάγκην παντός ελληνικού ατόμου, πάσης ελληνικής χώρας, όσον μικρά και αν ήναι» (αυτή). Όπως διευκρίνισε ο έλληνας πρωθυπουργός (και ΥΠΕΞ), ο λόγος που η συγκεκριμένη και οι προηγηθείσες κυβερνήσεις δεν ήταν δυνατόν να εκφρασθούν ανοικτά «υπέρ της ενώσεως» ήταν «τα αισθήματα του σεβασμού και της ευγνωμοσύνης», τα οποία οφείλονταν «εις Μεγάλην Ευεργέτιδα Δύναμιν» (την Αγγλία). Η «πολιτική φρόνησις» ήταν αυτή που ανάγκαζε τους έλληνες κυβερνώντες να καταπνίξουν τη φωνή του πατριωτισμού τους και όχι η απάθεια προς τους «κοινούς στεναγμούς» των υποδούλων «αδελφών»:

> Ο πατριωτισμός, Κύριοι, εμφωλεύει εις τα στήθη όλων των Ελλήνων […], αλλ' ο πατριωτισμός, ο αληθής πατριωτισμός πρέπει να συνοδεύηται υπό της πολιτικής φρονήσεως, άνευ της οποίας η καλή των μεγάλων ζητημάτων έκβασις και επομένως η εκ τούτων δυναμένη να προκύψη ωφέλεια καθίσταται πάντοτε προβληματική, η δε ζημία πιθανοτάτη και πολλάκις ακαταλόγιστος.
> […]
> Ευγνωμοσύνης όθεν ένεκα επνίξαμεν μέχρι σήμερον παν αίσθημα πατριωτισμού, περιφρονήσαμεν παν δέλεαρ συμφέροντος και εκωφεύσαμεν εις τα παράπονα των αδελφών μας, των υπό τον κατακτητήν έτι δουλευόντων, ενώ τα παθήματά των είναι δι' ημάς τοσαύτα ηθικά βασανιστήρια, και των θυμάτων αι ψυχαί ως άλλοι εφιάλται ταράττουσι τον ύπνον ημών, σπανίως δε και συνε-

---

Μαρτίου 1859/αρ. 57 εμπιστευτικό και 115, και απάντηση του ΥΠΕΞ, εν Αθήναις 5 Μαρτίου 1859/αρ. 1731.

> σταλμένως εκλέψαμεν την ευκαιρίαν διά να απομάξωμεν τα δάκρυα των αδελφών μας και να επιδέσωμεν τα τραύματα αυτών, επιχέοντες βάλσαμον. Η ηχώ μόνον ενόνει σταθερώς και πάντοτε τους κοινούς στεναγμούς τα δε λαθραία ημών δάκρυα είναι η απόδειξις της αιδούς διά την άκαρπον συμπάθειάν μας.

Μέσα στον συναισθηματικά φορτισμένο έντονα λόγο του, ο υιός του ένδοξου ναυάρχου της Επανάστασης εξήγησε την ουσία της ελληνικής πολιτικής στο Επτανησιακό: «Ωπλίσθημεν όθεν με την υπομονήν του Ιώβ και περιμένομεν το πλήρωμα του χρόνου, καθ' ον επανακάμψει ο χρυσούς αιών της ελευθερίας και καθ' ον ο ήλιος φαιδρός θέλει χαιρετήσει ελεύθερα τα θερμά τέκνα της μεγάλης Ελλάδος». Αυτή η στάση αναμονής υπαγορευόταν πολλώ μάλλον από την πικρή εμπειρία του Κριμαϊκού πολέμου, όταν η Ελλάδα βρέθηκε για άλλη μία φορά αποκλεισμένη από θαλάσσης από τον συμμαχικό αγγλογαλλικό στόλο («Τοιαύτη ήτο η απόφασις του ελληνικού έθνους μετά την ατυχή εκείνην εποχήν του 1854»).[27] Πράγματι, καθ' όλο το 1861 η επίσημη αγγλική θέση στο Επτανησιακό δεν είχε μεταβληθεί και τόσο ο υπουργός των Αποικιών (ο δούκας του Newcastle) όσο και ο Γλάδστων (τότε υπουργός των Οικονομικών) δήλωναν κάθετα αντίθετοι στην άρση της Προστασίας, κάτι που θα συνιστούσε «έγκλημα κατά της ασφαλείας της Ευρώπης».[28]

Ουσιαστικές πολιτικές εξελίξεις στην Ελλάδα αναφορικά με το Επτανησιακό πυροδότησε ο βασιλικός λόγος της Βικτωρίας στο βρετανικό Κοινοβούλιο στις 5 Φεβρουαρίου 1863 (ν.η.), με τον οποίο η βρετανίδα βασίλισσα αποδέχθηκε την παραχώρηση των Επτανήσων στην Ελλάδα υπό προϋποθέσεις.[29] Στις 20 Μαρτίου 1863 (π.η.) η ελληνική Βουλή αποδέχθηκε τελικά σχέδιο ψηφίσματος του Ευσταθίου Αντύπα (πληρεξουσίου κεφαλληνιακής καταγωγής) «υπέρ της ταχίστης ενώσεως της Επτανήσου μετά της μητρός ελευθέρας Ελλάδος».[30]

---

27. *Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής κατά την πρώτην σύνοδον της εβδόμης βουλευτικής περιόδου*, εν Αθήναις 1861, τ. Α′, σ. 459, 495-498 (25 και 29 Μαΐου 1861). Για την ηχώ του Risorgimento στα Επτάνησα και στον υπόλοιπο ελληνικό χώρο βλ. Αντώνης Ι. Λιάκος, *Η ιταλική ενοποίηση και η Μεγάλη Ιδέα, 1859-1862*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 1985, σ. 103, 114-118.

28. Σπυρίδων Γ. Πλουμίδης, «Το Επτανησιακό ζήτημα στη Βουλή των Κοινοτήτων, 1861-1863: Η ηθική διάσταση», *Πρακτικά του Επιστημονικού Συνεδρίου Η Ένωση της Επτανήσου με την Ελλάδα, 1864-2004 (Αθήνα 24-27 Φεβρουαρίου 2004), Ιστορία*, Βουλή των Ελλήνων – Ακαδημία Αθηνών, Αθήνα 2005, τ. Α′, σ. 228-229.

29. Πλουμίδης, *ό.π.*, σ. 230.

30. *Πρακτικά των Συνεδριάσεων της εν Αθήναις Β′ των Ελλήνων Συνελεύσεως*, Αθήναι 1863, τ. Β′, σ. 102-103, 301-302. Το ψήφισμα αυτό (ΚΖ′) είχε στα επίμαχα σημεία του ως εξής:

«Η εν Αθήναις Β′. των Ελλήνων Συνέλευσις

Το 1863-1864 τα μόνα ζητήματα που απασχόλησαν το ελληνικό Κοινοβούλιο ήταν η κατεδάφιση των φρουρίων της Κέρκυρας (κατ' απαίτησιν της Αυστρίας και της Τουρκίας) και η ουδετεροποίηση των βορείων Επτανήσων (των Παξών και της Κέρκυρας), ζητήματα δηλαδή δευτερεύοντα, που δεν είχαν να κάνουν με την Ένωση per se, η οποία ήταν πλέον τετελεσμένο γεγονός («οριστική και αμετάκλητος»), αλλά με την τεχνική διευθέτησή της (με τη μεταβολή ή την τροποποίηση «ουσιωδώς των ατιμωτικών αυτής όρων» κατά τον ΥΠΕΞ Πέτρο Δεληγιάννη).[31]

Εντέλει, το Επτανησιακό ζήτημα επιλύθηκε το 1864 υπέρ των Ελλήνων με πρωτοβουλία και χάρη στους αγώνες των ιδίων των Επτανησίων. Ο ριζοσπαστικός εθνικισμός και η δυναμική αντίδραση των επτανησίων Ριζοσπαστών προς την Προστασία, που καθιστούσαν τα Ιόνια Νησιά ουσιαστικά ακυβέρνητα,[32] σε συνδυασμό με την εύστροφη διπλωματική κίνηση των «ελευθέρων» Ελλήνων να εκλέξουν πανηγυρικά με δημοψήφισμα τον πρίγκιπα Αλφρέδο (δευτερότοκο υιό της Βικτωρίας) ως βασιλιά τους (5 Δεκεμβρίου 1862), κάτι το οποίο δημιούργησε εύλογα φιλελληνικά αισθήματα στο Λονδίνο,[33] αποτελούν τις δύο βασικές αιτίες της ευτυχούς κατάληξης αυτού του εθνικού ζητήματος των Ελλήνων. Όπως τόνισε ο πληρεξούσιος (και πρώτος πρύτανης του Εθνικού Πανεπιστημίου) Κωνσταντίνος Σχινάς κατά την υποδοχή των 66 επτανησίων βουλευτών

Ψήφίζει

Έχουσα υπ' όψιν τας περί άρσεως της προστασίας της Μεγάλης Βρετανίας επί των Ιονίων νήσων δηλωθέντα διά του βασιλικού λόγου εν ταις Βρετανικαίς Βουλαίς υπό της Σεπτής Ανάσσης της Μεγάλης Βρετανίας, ως και τα περί του αυτού αντικειμένου ανακοινωθέντα προς την Προσωρινήν Κυβέρνησιν υπό του εν Αθήναις εκτάκτου απεσταλμένου της ευεργέτιδος ταύτης Δυνάμεως. […]

Ψήφίζει

1) Ευχάς εγκαρδίους εκφράζει το Ελληνικόν Έθνος, όπως όσον ένεστι τάχιον ίδη την αδελφήν Επτάνησον συνηνωμένην μετά της νυν ελευθέρας Ελλάδος, υπό το Συνταγματικόν σκήπτρον του Γεωργίου του Α΄ Βασιλέως των Ελλήνων. […]».

31. *Πρακτικά των Συνεδριάσεων της εν Αθήναις Β΄των Ελλήνων Συνελεύσεως*, Αθήναι 1863, τ. Δ΄, σ. 108-109, 141, 158, 161, 221, 243, 333, 405, 482 (συνεδριάσεις της 15, 22 και 25 Νοεμβρίου, 13 και 18 Δεκεμβρίου 1863, 13-14 Ιανουαρίου 1864). Πρβλ. Ανδρέας Μ. Ιδρωμένος, *Πολιτική ιστορία της Επτανήσου (1815-1864)*, Κερκύρα ²1935, σ. 141-142. – Μοσχονάς, «Η Ένωση της Επτανήσου με την Ελλάδα», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, ό.π., τ. ΙΓ΄, σ. 234. – Διβάνη, *ό.π.*, σ. 181, 183.

32. Bruce Knox, "British Policy and the Ionian Islands, 1847-1864: Nationalism and imperial administration", *The English Historical Review*, τ. XCIX/392 (Ιούλιος 1984), σ. 503, 528. – Γεώργιος Α. Σουρής, «Ο Γλάδστων στα Επτάνησα. Ενωτικό κίνημα και βρετανικά αδιέξοδα», *Τα Ιστορικά*, τ. 6, τχ. 11 (Δεκέμβριος 1989) σ. 278, 312.

33. Πλουμίδης, *ό.π.*, σ. 231-234.

στις 22 Ιουλίου 1864 στο ελληνικό Κοινοβούλιο, οι Επτανήσιοι ήταν εκείνοι που σάλπισαν «κραταιοφώνως το κήρυγμα της ενώσεως».[34] Η «εν Αθήναις Β΄ Εθνική των Ελλήνων Συνέλευσις» με ψήφισμά της, που συνέταξε ο Γεώργιος Τυπάλδος Ιακωβάτος, χαρακτήρισε την «ειρηνικήν ένωσιν» των Επτανήσων «έργον πατριωτισμού μεν εθνικού, πολιτικής δε σοφής και δικαίας, συμφώνως προς τας αρχάς των εθνοτήτων, της ηθικής και της προόδου» και εξέφρασε την ευγνωμοσύνη της «πάσαις ταις συνεργασαμέναις Δυνάμεσι», ενώ παράλληλα δεν παρέλειψε να κηρύξει ότι «η ευχή και ο πόθος του Πανελληνίου είναι η διά των συνθηκών ειρηνική ένωσις Κρήτης, Θεσσαλίας και Ηπείρου μετά της Ελλάδος», εναποθέτοντας επί τούτω τις ελπίδες της «εις την θείαν πρόνοιαν και εις την δικαίαν και ευμενή απόφασιν των Δυνάμεων της Ευρώπης».[35] Αντίθετα, λοιπόν, από τις προσδοκίες των Μεγάλων Προστάτιδων Δυνάμεων, και ιδίως της Αγγλίας, η Ένωση της Επτανήσου δεν έθεσε τέρμα στον ελληνικό αλυτρωτισμό, αλλά αντίθετα αποτέλεσε το εφαλτήριο για την πληρέστερη εδαφική ολοκλήρωση της Ελλάδας.[36] Χαρακτηριστικά είναι τα όσα δήλωσε την ίδια ημέρα ο Αριστοτέλης Βαλαωρίτης από του βήματος της ελληνικής Βουλής: «Ο Ιόνιος λαός, εγκαρτερών εις την ιδέαν της εθνικής αποκαταστάσεώς του, είχε προ οφθαλμών πάντοτε την διά της λύσεως του Επτανησιακού ζητήματος έναρξιν της λύσεως του μεγάλου ελληνικού ζητήματος».[37] Η Ένωση του 1864 ήταν επομένως ένας αναβαθμός στην όλη κλίμακα της «εθνικής αποκαταστάσεως» και ο προάγγελος της Ένωσης της Θεσσαλίας, της Ηπείρου, της Μακεδονίας, της Θράκης κ.λπ. με την Ελλάδα.[38] Η Ένωση των Επτανήσων με την Ελλάδα επισφραγίστηκε από την καθιέρωση του *Ύμνου εις την Ελευθερίαν* του Διονυσίου Σολωμού ως εθνικού ύμνου των Ελλήνων «κατ' υψηλήν απόφασιν του βασιλέως» (Γεωργίου Α΄)· όπως τόνισε χαρακτηριστικά ο υπουργός των Ναυτικών Δημήτριος Μπουντούρης σε αναφορά του προς το υπουργείο των Εξωτερικών (4 Αυγούστου 1865), ο *Ύμνος* του ζακύνθιου ποιητή αποτέλεσε τον «περιφανή και ωραίον σύνδεσμον

34. *Πρακτικά των Συνεδριάσεων της εν Αθήναις Β΄ των Ελλήνων Συνελεύσεως*, Αθήναι 1864, τ. Ε΄, σ. 287.

35. *Πρακτικά των Συνεδριάσεων της εν Αθήναις Β΄ των Ελλήνων Συνελεύσεως*, Αθήναι 1864, τ. Ε΄, σ. 292 (συνεδρίαση της 22ας Ιουλίου 1864).

36. Domna N. Dontas, *Greece and the Great Powers 1863-1875*, The Institute for Balkan Studies, Θεσσαλονίκη 1966, σ. 24. – Χαράλαμπος Χ. Κύρκος, Η *«Β΄εν Αθήναις Εθνική των Ελλήνων Συνέλευσις». Οι ιστορικοπολιτικοί στόχοι της Εθνοσυνέλευσης και ο βρετανικός παράγοντας*, University Studio Press, Θεσσαλονίκη 2006, σ. 53-58, 156-158.

37. *Πρακτικά των Συνεδριάσεων της εν Αθήναις Β΄ των Ελλήνων Συνελεύσεως*, Αθήναι 1864, τ. Ε΄, σ. 290 (συνεδρίαση της 22ας Ιουλίου 1864). Υπογράμμιση του γράφοντος.

38. Ο Ανδρέας Ιδρωμένος (*ό.π.*, σ. 5) κάνει γλαφυρό λόγο για «συγχώνευσιν» της Επτανησιακής Πολιτείας «εις την μεγάλην εθνικήν ζωήν».

του πρώην Ιονικού Κράτους και της Μητρός Ελλάδος».[39] Τελικώς, η Επτάνησος «κόρη» ήταν αυτή που ήλθε και αγκάλιασε στοργικά τη «μητέρα» Ελλάδα και όχι το αντίστροφο. Η προσφιλής και πολυαγαπημένη αυτή «κόρη» ανήκει έκτοτε στη μεγάλη ελληνική οικογένεια και δεν πρόκειται ποτέ να την αποχωριστεί.

Περίληψη / Summary

Το πολιτικό ενδιαφέρον της ανεξάρτητης Ελλάδας για την Επτάνησο ξεκινά το 1833, οπότε διορίζεται γενικός πρόξενος της χώρας στην Κέρκυρα, αλλά η άσκηση αλυτρωτικής πολιτικής ήταν εκτός των στόχων του ελληνικού προξενικού δικτύου στην Επτάνησο. Επτανησιακό ζήτημα τέθηκε για πρώτη φορά στην ελληνική Βουλή το 1849, την επαύριον των εξεγέρσεων της Κεφαλονιάς και με αφορμή την καταφυγή κεφαλλήνων πολιτικών προσφύγων στην Ελλάδα. Ωστόσο, η επίσημη Ελλάδα συνέχισε μέχρι το 1863 να τηρεί στάση αναμονής στο Επτανησιακό. Η Ένωση της Επτανήσου με την Ελλάδα (1864) ήταν ουσιαστικά έργο των ίδιων των Επτανησίων.

Greece's political interest in the Seven Ionian Islands dates back to 1833, when a General Consul was appointed in Corfu. Yet, irredentism was not on the agenda of Greece's foreign policies toward the British Protectorate. The issue of the Ionians first entered the debates of the Greek parliament in 1849 in the wake of the insurgencies in Cephalonia. However, Greece never laid official claims to the Seven Islands before 1863, when Queen Victoria formally announced the concession of the Islands to Greece.

39. Κώστας Α. Πετρονικολός, *Ο Εθνικός Ύμνος των Ελλήνων*, εκδ. Φαιστός, Αθήνα 1977, σ. 46-47.

ΑΡΙΘ. 10. ΕΝ ΚΕΦΑΛΛΗΝΙΑ ΕΤΟΣ Β.

Ο ΦΙΛΕΛΕΥΘΕΡΟΣ.

ΤΙΜΗ ΤΗΣ ΣΥΝΔΡΟΜΗΣ

ΕΦΗΜΕΡΙΣ

ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΚΑΙ ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΗ.

ΤΙΜΗ ΤΩΝ ΚΑΤΑΧΩΡΙΣ ΕΩΝ.

ΣΑΒΒΑΤΟΝ 5 Αὐγούστου 1850.

ΤΟ ΖΗΤΗΜΑ ΤΗΣ ΕΝΩΣΕΩΣ ΚΑΙ ΑΙ ΝΕΑΙ ΜΕΤΑΡΡΥΘΜΙΣΕΙΣ.

Αἱ πρό τινων ἡμερῶν διαδοθεῖσαι φῆμαι περί νέων μεταβολῶν, καί περί ῥιζικῆς τοῦ συστήματος μεταβολῆς, μᾶς ἐνάγκασαν νά διακόψωμεν σήμερον τήν σειράν των ἄρθρων μας, καί ἀναβάλωντες αὐτήν διά τό προσεχές φύλλον, νά ἐνασχοληθῶμεν περί τῶν σπουδαιοτάτων καί ζωτικωτέρων ἐντυπώσεων τῆς ἐθνικῆς καί πολιτικῆς ἡμῶν ἀποκαταστάσεως, ἐκ τῆς ὁποίας οὐσιωδῶς ἐξαρτᾶται ἡ ἐνεστῶσα καί ἡ μέλλουσα ἀληθῆς εὐδαιμονία μας.

Τό πολιτικόν δράμα, τό ὁποῖον πρό δύο ἐτῶν παρίστανεν εἰς τήν Ἠπειρωτικήν Εὐρώπην μεταξύ λαῶν καί θρόνων, ἐφθασεν ἤδη, εἶπον τινες ἀνάδοξα εἰς τήν ἱστορίαν τοῦ ἀνθρωπίνου πνεύματος καί τῶν κοινωνικῶν συνδυασμῶν, εἰς τήν λύσιν καί τήν κατακτορθωσίν του. Ἡ κατασταλή τῆς Οὐγγρικῆς ἐπαναστάσεως καί ἡ πτῶσις τῆς Ῥώμης καί τῆς Ἑνετίας, ἦσαν αἱ σκηναί τῆς τελευταίας αὐτοῦ πράξεως. Οἱ λαοί ἐπορεύθησαν ἐνικηθέντων καί κατεδληθέντων, εἰ δέ θρόνοι ὑπερίσχυσαν καί ἐθριάμβευσαν. Ἡ Ἀγγλική Κυβέρνησις, ἥτις εἰς τήν κατακλυσμικήν αὐτήν πάλην, χρήσιμε καί ταυτοχρόνως ἀπρόβλεπτε πότε τούτους, καί πότε ἐκείνους, ἀπεσύρθη εἰς τά παράλιά της μετά τοῦ Περικρικόν ἀναπαύγιγμα δέ τοῦ ἀπολεμοῦ ἀπεπαράθε νά μεταβάσῃ τόν ἀγῶνα. Ὁ δέ Πάλμερστων, αὐτός ὁ μίγας ῥιδιοῦργος καί ταραξίας τῆς παγκοσμίου ταξεως, ἀπέρριψε αὐτος ζουμπας ξηρᾶς καί θαλάσσης, ἀτμοφόρα ἀρκούντως καί ἐσυγχαιθῆ ὑπό τῆς λύσεως τοῦ Ἑλληνικοῦ ζητήματος, καί ὑπό τοῦ ἰδίου αὐτοῦ ἔθνους. Ἴσως καί αὐτός καί ἡ Κυβέρνησίς του μηχανῶνται καί σκευωροῦν νέας πλειάνας κατά λαῶν καί θρόνων· ἀλλ' ἐν τοσούτῳ ἀμφιβ. τά πράγματα εὑρίσκονται, λέγουν, εἰς καλήν κατάστασιν, διότι οἱ λαοί ἡττηθέντες, ἐξαρτῶνται πλέον ἀπό τούς δυνατούς τῆς γῆς. Ἡ γενναιότης καί ἡ μεγαλοψυχία, ἡ ἀκαμψία καί δικαιοσύνη τούτων, θά νικήσουν μόνοι νά ἐπεκτείνουσιν ὁ νά περιορίσωσιν εἰσέτι τάς ἐλευθερίας τῶν λαῶν. Ἕνεκα τούτου καί ἡ Ἀγγλική Κυβέρνησις ὡς γενναία καί μεγαλόψυχος παρεχωρεῖτ, λέγουν, καί εἰς γῆς νέας μεταῤῥυθμίσεις καί νέας ἐλευθερίας.

Πόσον ἁπλοϊκοί καί ἀγαθοί εἶναι οἱ τοιοῦτοι, ἄν δέν ἤναι δόλιοι καί πανοῦργοι! Τό Ἐρμηνευτικόν ἄρθρον, ἡ ἡ ὁμιλουσα μεταξύ ἀπολιτισμοῦ καί δεσποτισμοῦ, μεταξύ προόδου καί ἀπισθοδρομήσεως, ἡ ἀπαναστάσεως καί ἀνταῤῥάσεως, δέν παριστᾶ οὐδέ ἀπατηκτικῶς, οὔτε κατά τήν πρώτην αὐτοῦ πρᾶξιν.

Τά μεγάλα συμβάντα τῆς ἐνεστώσης ἐποχῆς, δέν ἔχουν σοβαράν σημασίαν, μέ ὅσα τῆς αὐτῆς φύσεως μᾶς διετύπωσεν ἡ ἱστορία τῶν παρελθόντων ἐτῶν. Ἄλλοτε εἶ.σι οἱ ἐπαναστάται καί ἄλλοτε, χάριν θά τυγχάνωσιν ἐκεῖνοι τῶν ἐναντίων ἐμφυλιοπολέμων τήν νικηφορίαν τοῦ νόμου καί τήν ἀποβολήν σύ.ων τῶν λαῶν, ἡ διά τῆς ἀπατηλοῦ ἐπιδόξου τινῶν μαγημένων διά τόν σύ τῶν θρόνων. Ἐυσυθεολογίαν μεταξύ οἱ δύνανται, ἡ κατωβλαπτ ὁ εἰς ἑξ αὐτων. Ἡ συνομολογημένη συνθήκη, ἡ ὁ ὁρίκιος τοῦ ἐνός, ἀπαγορεύῃ τόν εἰρήνευ τοῦ κόσμου χωρίς νά μεταβλῆ τήν τυχην τῶν λαων. Ἄλλα σήμερον δέν πρόκειται περί τῆς εἰς τόν θρόνον συνδεσεως τοῦ ἡ ἐκείνου τοῦ ἐπιδόξου — δέν πρόκειται περί τῆς ὑποστηρίξεως τῶν ἀπαιτήσεων ἡ τῶν φιλοδοξιῶν ἑνός προσώπου τούτου ἡ ἐκείνου τοῦ Μονάρχου. Πρόκειται περί ἀναστήσεως σφετεριοθέντων ὑπό τῶν θρόνων δικαιωμάτων—πρόκειται περί κοινωνικῶν μεταβολῶν καί περί ἀποκαταστάσεως ἐθνικοτήτων—πράκειται εἰς ἕνα λόγον περί πραγματοποιήσεως ἰδεῶν καί φρονημάτων, τῶν ὁποίων ἡ κίνησις καί ὁ θωυιομός τότε μόνον θέλει παύσειν, ὅταν αὐτά θριαμβεύσουν. Ἡ φαινομενική πρός τό παρόν γαλήνη εἶναι τό ἀπόσπασμα μεταξύ τῆς μιᾶς καί τῆς ἄλλης πράξεως τοῦ παριστανομένου πρό δύο ἐτῶν μεγάλου δράματος. Ὁλοιόζει μέ τήν στιγμιαίαν ἐκείνην φρεμίαν, ἥτις παρατηρεῖται εἰς τήν ἀτμοσφαῖραν, ὅσακις ὁ ἀπλοῦς τῆς ἀνέμος μεταβάλλει αἰφνιδίως εἰς τόν ἀπηρκτίαν, ἡ μέ τήν ἀταραξίαν ἐκείνην τῆς θαλάσσης, ἥτις προμηνύει προσεγγίζουσαν θύελλαν καί ἀναμοχλάλην.

Ἡ ἐνεστῶσα λοιπόν τῆς Εὐρώπης κατάστασις, δέν εἶναι κατάστασις διαρκοῦς ἀφνκνς καί ἡσυχίας—δέν εἶναι κατασταλή, ἡ θρίαμβος τούτου ἡ ἐκείνου τοῦ στοιχείου. Εἶναι φαινομενικῆ ἀπραξία καί ἀμηχανία.—Εἶναι κατάστασις δύο στρατοπέδων, τά ὁποῖα ἀπιδιορίσαν, ἡ ἐμποδίζουσα στέμφον ἀπό ἀντιπρβλήτα προσκόμματα, περιμένουν ὁν κατάλληλον καιρόν διά νά ἀρχίσουν, ἴσως μέ περισσοτέρας μάχητα καί ζῶλην, τήν σύγκρουσιν καί τόν ἀλληλοτονίαν.

Ἡ θέσις αὐτῶν τῶν πραγμάτων δέν διαφεύγει τήν ὀξυδέρκειαν τῶν δυνατῶν τῆς γῆς, οἵτινες ἀπό μακρόθεν θεωροῦν τόν ἀποπαλούμενον αὐτοῦς κίνδυνον, καί τινες ἐξ αὐτῶν περιδιαίνουν συσχέτουν ἐπ μάλλον τας αἰδοὶς τῶν λαῶν, νομίζοντες, οἱ ἀνόητοι, ὅτι τοιουτοτρόπως δύνανται νά διατηρήσωσι τούς σεσηπότας καί κλονημένους θρόνους των. Ὕστερα δέ ἐμπειρότεροι καί χαρακτηρότεροι τῶν ἀνθρωπίνων συνδυασμῶν, ἀλλοι ὁσκολοι ἐν τουτῷ εἰς τό νά ὑποχωρήσουν καί νά ἀπεκδύσωνται τά ξένα φορέματα, διατηροῦνται εἰσέτι εἰς ἀμφιβόλειαν, κυριεύονται ἀπό τρόμον, συλλογίζονται τάς ἐλπίδας, καί κάποτε πιστεύουν εἰς τήν διάρκειαν τοῦ κρότους των. Ἄλλοι τέλος πάντων συντετῶτροι καί νουνεχέστεροι προσπαθοῦν νά προλάβουν τά βέβαια ἀποτελέσματα καί τάς ἀναπορράτους συνεπείας τῶν προηγουμένων μεταβολῶν καί ἀνοιτουργιῶν των σθενόντα τά πράγματα τῆς γενναιότητος καί τῆς μεγαλοδωρίας ὑποχωρῶν ὀλίγα καί ἀναγκαῖα μέρη ἐκ τῶν στρατηγικῶν ἐλευθεριῶν— ἀποδίδουν εἰς τόν λαόν μικρόν μέρος ἐκ τῶν στρατηρισθέντων αὐτοῦ δικαιωμάτων—καί ἐπιτυγχάνουν τοιοῦτος διαβάσεις πρός νέους συμβιβασμούς.

Ἀλλά καί οἱ τοιοῦτοι ἀγωνοῦν, ἡ μᾶλλον ὑποκρίνονται ἀγῶνον, ὅτι αἱ ἀπαιτήσεις τῶν λαῶν εἶναι διάφοροι,—ὅτι αἱ μεταπολιτεύσεις των ὠφελοῦν νά ἦναι ἀνάλογοι μέ τάς ἀπαιτήσεις καί μέ τας δόσεις των — καί ὅτι ἀποκοθίστανται πλέον ἀδύνατος πᾶσα συνθεολογία μεταξύ τυράννων καί λαῶν, διότι οὗτοι εἶναι ἀρκοῦντες ἐδαπμένοι ἐκ τῆς πείρας, ὅτι ἔγιναν πάντοτε θύματα τῆς ἐυπιστίας των, καί τῆς ἀπάτης καί προδοσίας ἐκείνων. Τά παραδείγματα εἶναι τοσοῦτον πρόχειρα, ὥστε εἶναι τῶν ἀδυνάτων νά ἐξαλειφθοῦν. Τό κίμα τῶν μαρτύρων της ἐλευθερίας ἀκόμη κοχλάζει ὑπό τούς πόδας των καί σκιζει ἀπό τας μαιμφόνους χειρας των· οἱ δέ διαφεύγοντες ἀπό τα ξίφη των δεσμίων των πράγματι των λαῶν, πλανῶνται κάποιον καιρόν ὡς ὀμαδίς, ἐξόριστοι καί ἀνάστιοι εἰς ξένους τόπους. Ὅθεν πᾶσα διόρθωσις μεταῤῥυθμίσεως καί πᾶς προτεινόμενος συμβιβασμός μεταξύ λαῶν καί λοιτουμένων, ὑποκρύπτει στυγερόν ἀπάτην καί καταῤῥόνιον ἐπιβουλήν.

Εἰλικρινής ἀναγνώρισις δικαιωμάτων καί ἀληθῆς μεταπολίτευσις τότε μόνον δύνανται νά ὑπάρξῃ, ὁπόταν ἀμφότερα εἶναι ἀνάλογα μέ τήν διάφορον θέσιν τῶν λαῶν καί ἱκανά νά πληρώσουν τάς ἀνάγκας καί ἀπαιτήσεις των. Ὅσοι ἐκ τῶν λαῶν εἶναι αὐθύπαρκτοι καί τυραννοῦνται ὑπό ἑνός δυνάστου, ἡ ὀλίγων τινῶν ἀριστοκρατῶν, ἔχουν ἀνάγκην ἀπό ἄλλην πολιτείαν. Ὅσοι εἶναι ἀστήμονες καί ὑποτελεῖς, ἔχουν ἀνάγκην κοινωνικῆς μεταβολῆς. Ὅσοι δέ δεσπόζονται ἡ προστατεύονται ὑπό ξένων, ἔχουν ἀνάγκην ἀνεξαρτησίας καί ἐθνικῆς ἀποκαταστάσεως. Εἰς τόν ἀριθμόν τῶν τελευταίων ὑπαγόμεθα καί ἡμεῖς.

Πόση εἶναι λοιπόν ἡ ἀνάλογος μέ τήν θέσιν μας καί τάς δικαίας ἀπαιτήσεις μας μεταπολίτευσις;—Ἡ εἰδικὴ ἡ ῥιζικὴ μεταῤῥύθμισις θχι βέβαια, διότι καί ἀν μᾶς ἔγγυατο ἀπό τήν Προστασίαν εὐλογινῆς καί διαρκῆς, τήν ὁποίαν ποτέ δέν πιστεύομεν, ἤθελα μᾶς διατηρήσειν πάντοτε εἰς τήν αὐτήν κατάστασιν, θέλοδν δούλους καί ὑποτελεῖς τοῦ ξένου, ὑστερημένους ἀλθοῦς ἀνεξαρτησίας καί πραγματικῆς ἐλευθερίας, καί διαχωρισμένους ἀπό τούς ἀδελφούς μας, ἀνευ τῶν ὁποίων εἶναι τῶν ἀδυνάτων νά θεωρηθῶμεν ὡς ἄνθρωποι, καί νά ἀποκτήσωμεν ἐθνικήν δόξαν, μεγαλειότητα καί εὐδαιμονίαν.

Ἐκτός δέ τούτου μία τοιαύτη μεταβολή ἀποστερόυσα ἡμᾶς τῶν ἐθνικῶν δικαιωμάτων μας καί τῶν ἄλλων θελιτικωβίων ἐλπίδων μας, θά ἦν ἀπόλυτων τῶν ὁποίων ὑπερήφανεν καί ὑφίσταμεν στενοχωρίαν φωνην ἐκτός καί ἐντός τῶν Ἰονίων, δέν ἤθελε ποτέ κατασπάσειν τήν γενικήν κίνησιν καί τόν ἐρεθισμόν τῶν πνευμάτων, οὐδέ ἤθελε μᾶς ἀπαλλάξειν ἀπό συνοχήν καί θλίβερους περιστασεις. Διότι εἶναι τῆς φύσεως ὅλων τῶν αἰσθητικῶν ὄντων καί κατ' ἐξοχήν τοῦ ἀνθρώπου νά μήν ἀνπκωθοῦν, ἐωσοῦ πληρώσῃ τάς ὁποίας αἰσθάνεται φυσικάς καί κοινωνικάς αὐτοῦ ἀναγκας. Ὅθεν καί ἐν τούτοις γνῶσαι πρέπει ὅτι πᾶσα συνεκολογία ἡ μεταπολίτευσις περιορισμένη εἰς ῥιζικὴ ἡ ἰδικὴ μεταῤῥυθμίσεις εἶναι δυσκόλογος μέ τήν θέσιν μας καί ἀδύνατος νά ἱκανοποιήσῃ τάς δικαίας ἀπαιτήσεις μας. Αὐτή μεταξύ τῶν ἄλλων ἤθελε κατασπάσειν εἰς ἴσους ἀφόρτους εἰς τό παράκμασον τῆς Εὐρώπης κίνημα. Τά δέ τεμάχια ἤθελον τότε ἀπομείνειν εἰς τά ζῶθν τῶν αὐτουργῶν τῆς, ὡς τόσα παράκμασα στιγματισμοῦ καί σίτμας, καθώς εἶναι καί σήμερον ἐν μέρει τά τεμάχια τοῦ ἐλληθίου συντάγματος τῶν 1817 εἰς τά στῆθι τῶν ἀγωνιστῶν του. Κατορθώνει καί γυρεκτρέ,ονται οὗτοι ἀπό τάς παρούσας γενίας εἰς θέμιν καί προθέτει θάλωσι καί ἐκεῖνοι κατορθῶσι νά γυρεκτροξέσθαι, ὡς τοιοῦτοι, ἀπό τάς ἐπιχορήσεις καί ἀπό αὐτάς τάς ἐνστάσεις.

Ἡ μόνη λοιπόν μεταπολίτευσις τῆς κατάστασις μας, ἥτις εἶναι ἀνάλογος μέ τήν θέσιν μας καί ἱκανοποιεῖ τάς ἐθνικάς ἀπαιτήσεις μας, συνίσταται εἰς τήν ἀπελευθέρωσιν καί τήν συνένωσιν μας μέ τό λοιπόν ἔθνος μας. Αὐτή μόνη ἔξει σύμφωνας μέ τάς ὑγιεῖς ἀρχάς τοῦ δικαίου, καί μέ τό κοινόν συναίσθημα τῶν λαῶν τῆς Εὐρώπης, καί τό κοινόν ἐνδιαφέρον τῶν Ἀγγλικῶν

Τίποτε δέν εἶναι ἁπλούστερον καί δικαιότερον ἀπό τήν ἀναβίωσιν καί τήν ἕνωσιν τῶν λαῶν ἀποκατεστάσεις. Ἀληθέστερα ἐκεῖνα ἔθνη

Η ριζοσπαστική εφημερίδα της Κεφαλονιάς *Ο Φιλελεύθερος* (φωτογραφικό αρχείο Θ. Πυλαρινού).

«ΑΙ ΗΜΕΡΑΙ ΤΟΥ ΣΤΡΑΤΟΔΙΚΕΙΟΥ»: ΜΙΑ –ΕΚ ΤΩΝ ΕΣΩ– ΠΡΟΣΠΑΘΕΙΑ ΑΝΑΣΥΝΘΕΣΗΣ ΤΗΣ ΤΡΙΕΤΙΑΣ 1848-1850

Ελευθερία Κούκουρα

Ο ποιητής και ιστορικός, Σπυρίδων Γ. Μαλάκης, εκ του Αργοστολίου της Κεφαλληνίας, ριζοσπάστης στο φρόνημα, διακρίθηκε για την πολεμική κατά των Άγγλων δράση και τη συμβολή του στις διεκδικήσεις του τόπου του,[1] δραστηριότητα που επιβεβαιώνεται και από τις πλείστες αυτοβιογραφικές αναφορές στο σύνολο του έργου του. Υπήρξε γνωστή φυσιογνωμία της εποχής του και ιδίως της γενέτειράς του, η οποία αναδείχθηκε ως το κέντρο του φιλελεύθερου και φιλοπρόοδου αντίλογου έναντι της Αγγλικής Προστασίας. Το όνομά του γίνεται ευρέως γνωστό με τη δημοσίευση του έργου του *Απομνημονεύματα επί της συγχρόνου ιστορίας ή Ιστορικόν επεισόδιον επί των ενεργειών δρασάντων τινών προσώπων προς επίτευξιν της Μεγάλης Ιδέας* (εν Αθήναις 1895), το οποίο αποτελεί σημαντική ιστορική πηγή της νεότερης ιστορίας του τόπου του, ενώ λεπτομερής ανασκόπηση της παραγωγής του καταγράφεται στο άρθρο του Μανόλη Γ. Σέργη «Το ειδικό βάρος της ποίησης κατά τον 19ο αιώνα. Η περίπτωση του "Κεφαλλήνος λεπτουργού" Σπυρίδωνος Γ. Μαλάκη (1823-1898)».[2] Στόχος της παρούσης εργασίας είναι μια εκ του σύνεγγυς ανάγνωση των ιστορικών επεισοδίων της εξεγέρσεως της Σκάλας του 1849, όπως παρουσιάζονται στο ποίημα «Αι ημέραι του Στρατοδικείου», καθώς και η σύνθεση ενός οδηγού ανάγνωσης του ποιήματος προς διευκόλυνση του μελλοντικού αναγνώστη με την ολιστική αναστήλωση των επτανησιακών αντεκδικήσεων.

Το ποίημα «Αι ημέραι του Στρατοδικείου. Η (sic) αναμνήσεις των μαρτυρίων των Κεφαλλήνων συνταχθείσαι κατά τους μήνας Δεκέμβριον και Ιανουάριον του 1849 και 1850»[3] είναι ευθεία αναφορά στη δεύτερη μεγάλη εξέγερση του νη-

---

1. Η καυστική του γλώσσα τού στοίχισε την ελευθερία του δις, καθώς το 1850 μετά τη δημοσίευση του ποιήματος *Αι ημέραι του Στρατοδικείου* φυλακίστηκε για δεκαοχτώ μήνες στις φυλακές της Κέρκυρας, ενώ την ίδια κατάληξη επέφερε και η κυκλοφορία του αντιστασιακού στιχουργήματος *Η σκιά της Κεφαλληνίας προς τον αρμοστήν Ουάρδον περιοδεύοντα την Επτάνησον εν έτει 1851.*

2. Βλ. *Φιόρα τιμής για τον μητροπολίτη Ζακύνθου Χρυσόστομο Β΄ Συνετό*, Ζάκυνθος 2009, σ. 865-888.

3. Το ποίημα αρχικά δημοσιεύτηκε στην εφημερίδα της Κεφαλονιάς *Ο Φιλελεύθερος*, φ. 11, 16 και 18 (12 Αυγούστου, σ. 4, 21 Οκτωβρίου, σ. 3-4, και 4 Νοεμβρίου, σ. 4, αντίστοιχα)

σιού, γνωστή και ως εξέγερση της Σκάλας (15/27 Αυγούστου 1849), η οποία έληξε με τη σύσταση έκτακτων στρατοδικείων, όπως μνημονεύεται και στον τίτλο του έργου, σε Σκάλα και Σίσια. Οι πιέσεις που ασκήθηκαν στους ανακρινόμενους σε συνδυασμό με την αυστηρότητα των επιβαλλόμενων ποινών έδωσαν στον ποιητή το κατάλληλο έναυσμα για τη σύνταξη ενός λίβελου κατά της αγγλοκρατίας, καυτηριάζοντας όλες εκείνες τις σκοτεινές πλευρές της αγγλικής διοίκησης, που σημάδεψαν την ιδιαίτερη πατρίδα του στα χρόνια της Προστασίας.

Μπορεί το ποίημα να επικεντρώνεται στα γεγονότα της εξέγερσης της Σκάλας, όμως διάσπαρτα εντοπίζονται στις είκοσι δύο ενότητές του ψήγματα της προγενέστερης εξέγερσης του Σταυρού (14/26 Σεπτεμβρίου 1848), η οποία πρώτη προέβαλε το μέγεθος της λαϊκής δυσαρέσκειας, συμβάλλοντας αποφασιστικά στο νέο κύμα αντιδράσεων του επόμενου έτους. Παράγοντες μεγίστης σημασίας καθίστανται τα ευρωπαϊκά ιστορικά συμφραζόμενα, στους κόλπους των οποίων εκκολάφθηκε και εκδηλώθηκε η αφύπνιση του εθνικού αισθήματος των Επτανήσιων και η επιτακτική ανάγκη για ανεξαρτησία. Οι παράμετροι που διαμόρφωσαν το ριζοσπαστικό φαινόμενο, προκαλώντας τις αντίστοιχες ιδεολογικές ζυμώσεις και αντιδράσεις, εμπεριέχουν τα διδάγματα του Διαφωτισμού, τη διακήρυξη των ανθρωπίνων δικαιωμάτων καθώς και της εθνικής αυτοδιάθεσης, τα εθνικοκοινωνικά ευρωπαϊκά κινήματα, γνωστά και ως «Άνοιξη των λαών» (1848), ενώ σε πιο περιορισμένα ελληνικά πλαίσια συναντώνται η Μεγάλη Ιδέα, ο αλυτρωτισμός, καθώς και η Ορθοδοξία. Η επίδραση όλων των παραπάνω ευοδώθηκε στο νησί της Κεφαλονιάς που ήδη ταλανιζόταν από τη χαμηλή υλική ανάπτυξη και τις δυσκολίες σε οικονομικό και κοινωνικό επίπεδο, που συνδυαστικά πυροδότησαν τις πρώτες εθνικές και λαϊκές εκδηλώσεις.

Η εμφάνιση των εθνικών αυτών εκδηλώσεων βρίσκεται σε άμεση συνάρτηση με τη γέννηση του επτανησιακού ριζοσπαστισμού, η γνησιότερη έκφραση του οποίου εγκαινιάζεται το 1848 και διαρκεί ως το 1851. Τους Ριζοσπάστες[4] αποτελούσαν οι ενωτικοί, οι εκπρόσωποι δηλαδή του επαναστατικού λαϊκού κόμματος, που επεδίωκαν μερική ή ριζική μεταρρύθμιση του μαιτλάνδιου συντάγματος του 1817, ενώ πιο συγκεκριμένα απέβλεπαν στην ελευθεροτυπία και την ελεύθερη εκλογή των αντιπροσώπων τους. Μεταξύ των επιδιώξεών τους συγκα-

---

και εν συνεχεία αυτοτελώς με τον τίτλο *Άσμα, αι ημέραι του στρατοδικείου υπό του λεπτουργού Σπυρίδωνος Γ. Μαλάκη*, Τυπογραφείον Η Κεφαλληνία, εν Κεφαλληνία 1850. Βλ. Émile Legrand, Bibliographie Ionienne Paris 1910, τ. 1, σ. 394. Παραπέμπουμε στην παρούσα εργασία στην εφημ. *Ο Φιλελεύθερος*.

4. Η ονοματοθεσία τους προήλθε με σκωπτική μάλλον διάθεση από την εφημερίδα *Πατρίς* της Κέρκυρας (5.2.1849), ενώ η προσωνυμία αυτή έγινε δεκτή εξ ονόματος του *Φιλελεύθερου*, από τον ιστορικό και ποιητή Γεράσιμο Μαυρογιάννη (26.2.1849).

ταλέγονταν το ενωτικό κήρυγμα, η απόδοση κοινωνικής δικαιοσύνης με την πάταξη του τότε ισχύοντος τιμαριωτικού καθεστώτος γαιοκτησίας και της ανθρώπινης εκμετάλλευσης, ενώ οι παράλληλες κοινωνικές και πολιτικές ζυμώσεις στην Ευρώπη των ίδιων χρόνων προσέφεραν το κατάλληλο έδαφος για την προσέλκυση της προσοχής της διεθνούς κοινής γνώμης.

Το ομιχλώδες σκηνικό της κεφαλονίτικης περιοχής με τις εύθραυστες πολιτικές και κοινωνικές ισορροπίες εκκόλαπτε την προετοιμασία της δεύτερης και σκληρότερης αντιστασιακής λαϊκής προσπάθειας που έφερε στην επιφάνεια τη χειρότερη πλευρά της αγγλικής διοικήσεως· οι Άγγλοι από νόμιμοι διαχειριστές των νήσων μετατράπηκαν σε αδίστακτους κατακτητές. Προανάκρουσμα της επανάστασης από τα τέλη του 1848 αποτελεί η θέσπιση ελεύθερων εκλογών, καθώς και η εισαγωγή της ελευθεροτυπίας που όχι μόνο εξήρε το ήδη διαμορφωμένο εθνικό αίσθημα, αλλά συνέβαλε και στη διαφώτιση του λαού σε πόλεις και ύπαιθρο, διευρύνοντας και διογκώνοντας το κυρίως σώμα των επαναστατημένων.

Καθώς η Αγγλική Προστασία και η διοίκηση του νησιού αποτελούν το «αγκάθι», το παρόν έργο βρίθει αναφορών για μια σειρά αρμοστών που άφησαν το σημάδι τους με τις πράξεις και τις αποφάσεις τους. Καθώς διατρέχουμε τις 22 ενότητες, η σκιαγράφηση των Άγγλων παραμένει σε κάποιες σταθερές, όπως δηλώνουν οι όροι «Κελτοβάνδαλοι»,[5] «σμήνος άπειρον δημίων»,[6] «ανθρωποκτόνος και κακούργα Προστασία»,[7] και ανταποκρίνονται στην εικόνα που αυτοί δημιούργησαν, καθώς από προστάτες, όπως προβλεπόταν από το συμβούλιο της Βιέννης, μετατράπηκαν σε κατακτητές της Επτανήσου. Ήδη από τη δεύτερη ενότητα του συνθέματος έχουμε μια συνοπτική παρουσίαση των ποινών που επέβαλαν αυτοί, όπως:

Προγραφάς και εκτοπίσεις
Πρόστιμα ποινάς βαρβάρους και αδίκους φυλακίσεις,
Αυθαιρέτους εξορίας,
Και καταδρομήν της γλώσσης και αμώμου μας θρησκείας!

Ως επωδός στις 16 από τις 22 ενότητες επαναλαμβάνεται η φράση «διά μάστιγος κι αγχόνης» ελαφρώς παραλλαγμένη έκαστη φορά, υπερτονίζοντας τα κύρια μέσα που μεταχειρίστηκε η αγγλική εξουσία. Πολλές είναι οι αδικαιολόγητες φυλακίσεις, οι επισπευσμένοι εκτοπισμοί αλλά και οι καταδίκες –θανατικές ή μη– που αποφασίστηκαν μέσω συνοπτικών διαδικασιών. Μετά την κήρυξη του στρατιωτικού νόμου το 1849 και στις περιοχές που αυτός ίσχυε, πολλοί χωρικοί

5. *Ο Φιλελεύθερος*, φ. 11, σ. 4.
6. *Ο Φιλελεύθερος*, ό.π.
7. *Ο Φιλελεύθερος*, ό.π.

μαστιγώθηκαν και απαγχονίστηκαν παραδειγματικά, προκειμένου να ομολογήσουν οι εξεγερμένοι όσα γνώριζαν, έστω και αν η καταδικαστική απόφαση σε βάρος τους ήταν προϊόν απλής υποψίας και μόνο. Ίδιας εμβέλειας ήταν και η αγριότητα που επέδειξαν με τους βανδαλισμούς των περιουσιών των κατοίκων, ενώ το καταστροφικό τους πέρασμα ολοκληρώθηκε με την καταστροφή της οικονομίας του νησιού, διότι οι αποκλεισμοί από ξηράς και θαλάσσης και η κήρυξη στρατιωτικού νόμου όχι μόνο ζημίωσαν τις υπάρχουσες συναλλαγές, αλλά απονέκρωσαν ολόκληρους τομείς παραγωγής. Άλλη πάγια τακτική των κατακτητών αποτελεί η επίδειξη ισχύος προς εκφοβισμό και διατήρηση της καθεστηκυίας τάξης πραγμάτων, γεγονός που επισημαίνεται με την επίδειξη δύναμης του βρετανικού στόλου που αφίχθηκε στο λιμάνι του Αργοστολίου υπό τον ναύαρχο William Parker (10 Σεπτεμβρίου 1849), ενώ η εξέγερση είχε ήδη καταστελεί πέντε μέρες πριν.[8]

Το μένος που επέδειξαν κατά του ελληνικού στοιχείου παραλληλίζεται με αυτό των αιμοβόρων κι αιμοδιψών θηλαστικών, λύκων και υαινών,[9] και η αγριότητά τους βρίσκει το αντίστοιχό της στο πρόσωπο του Νέρωνα.[10] Θίγεται, επίσης, στο στιχούργημα η στάση του ορθόδοξου κλήρου του νησιού, που κυριολεκτικά χωρίστηκε σε δύο μέτωπα, σ' αυτούς που ηγούντο των εξεγέρσεων και εμψύχωναν με πατριωτικά τραγούδια τον λαό και σ' αυτούς που επικαλούμενοι διαταγές από την ανώτερη εξουσία συνεργάστηκαν μαζί της· παράδειγμα η αντεθνική δραστηριότητα του μητροπολίτη Κεφαλληνίας.[11] Ιδιαίτερη μνεία γίνεται στον αγωνιστή ιερέα Ευστάθιο Ζαπάντη[12] και το φρικτό τέλος του, για το οποίο οι πληροφορίες αντλούνται με σχετική βεβαιότητα από το ποιητικό κείμενο. Η καταρράκωση της ορθόδοξης θρησκείας δεν σταματά όμως εδώ, καθώς σημειώνονται βανδαλισμοί και οικειοποιήσεις θρησκευτικής περιουσίας από τους κατακτητές. Οι μονές Αγίου Γερασίμου και Σισίων μετατράπηκαν σε στρατώνες· οι μονές των Αγίων Φανέντων Σάμης, του Αγίου Νικολάου Γρούσπας και της Καρυάς Ομαλών είναι λίγα μόνο από τα παραδείγματα των ερειπίων που οι Άγγλοι άφησαν στο πέρασμά τους, ενώ επίσης μνημονεύονται κάποιοι Στίβενς και Τόμσον, που παρά την υψηλή κοινωνική θέση τους δεν δυσκολεύτηκαν να καρπωθούν ιερή περιουσία. Για τα προαναφερόμενα μας πληροφορεί η ψυχή του Χαραλά-

8. Το τέχνασμα αυτό αποδίδεται στον αρμοστή Ward, ο οποίος απέβλεπε στον ψυχολογικό εκβιασμό των κατοίκων προς κατάδοση των αρχηγών της στάσης, ενώ, όπως ο ίδιος αναφέρει σε αλληλογραφία με τον υπουργό αποικιών Grey, τέτοια δύναμη είχε να κάνει την εμφάνισή της στο Ιόνιο από τη ναυμαχία του Ναυαρίνου (1827).

9. *Ο Φιλελεύθερος*, φ. 11, σ. 4.

10. *Ο Φιλελεύθερος*, ό.π.

11. *Ό.π.*, φ. 16, σ. 3.

12. *Ό.π.*, φ. 11, σ. 4.

μπη Ποβερέτου, ενός εκ των τριών φασμάτων, τα οποία «ξύπνησε» η πρωτοφανής εξύβριση και ατίμωση του κλήρου. Δάσκαλος και ιεροκήρυκας, είναι γνωστός για τη φιλοπατρία, την ευγλωττία και τη μόρφωσή του. Δίπλα του ο ποιητής τοποθετεί τον σημαντικότερο εκκλησιαστικό ρήτορα της τουρκοκρατίας και γέννημα της Κεφαλονιάς, τον Ηλία Μηνιάτη, επίσκοπο Κερνίτσης και Καλαβρύτων. Βαρυσήμαντη κρίνεται η παρουσία τους στο κείμενο, καθώς θίγουν το μέγεθος της αγγλικής ασέβειας. Ανάμεσά τους συγκαταλέγεται και ο Αντώνιος Γέτας,[13] η αναφορά στον οποίο ενισχύει τη θύμηση των μαρτυρίων. Δεν λείπουν, ωστόσο, και οι αναφορές σε γεγονότα ευρωπαϊκής εμβέλειας, καθώς μνημονεύει τη «μάχη της Λειψίας» ή «των Εθνών»,[14] όπως είναι γνωστότερη, η οποία θεωρείται η μεγαλύτερη ευρωπαϊκή μάχη πριν από τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Τα γεγονότα αυτά δίνουν το έναυσμα στους συμπατριώτες του ποιητή να ανατρέξουν στην ιστορική τους γνώση, διαπιστώνοντας πως είναι άθυρμα των ξένων δυνάμεων, επιχειρείται μάλιστα σύνδεση της αγριότητας στο μέτωπο με την απάνθρωπη συμπεριφορά των Άγγλων στα Επτάνησα.

Στην κορυφή της διοικητικής κλίμακας επί Αγγλικής Προστασίας βρίσκονται οι λόρδοι μεγάλοι αρμοστές. Ως ανώτατοι απεσταλμένοι της εξουσίας είχαν ευρείες δικαιοδοσίες. Ο πρώτος αρμοστής της Επτανήσου, ο sir Thomas Maitland, ήταν διορισμένος από τον βασιλιά της Αγγλίας Γεώργιο Γ΄, το 1816. Άνδρας με διακρίσεις στο πεδίο της μάχης αλλά δεσποτικός στον χαρακτήρα, ήταν αυτός που δημιούργησε τη δυσπιστία στους Επτανήσιους κατά της προστάτιδας δυνάμεως. Στο άτομό του συγκεντρώθηκαν εκτός από το αξίωμα του αρμοστή των Ιονίων Νήσων και αυτά του αρχηγού των βρετανικών δυνάμεων στη Μεσόγειο και του κυβερνήτη της Μάλτας. Το έργο του συνοψίζεται στην αναθεώρηση του Libro D'Oro των Επτανήσων και στο Σύνταγμα του 1817. Με το σύνταγμα αυτό κατοχυρωνόταν η απόλυτη και απεριόριστη συγκεντρωτική εξουσία του λόρδου ύπατου αρμοστή, ενώ αναφορικά με το γηγενές στοιχείο οι ελευθερίες και τα πολιτικά δικαιώματα που παραχωρήθηκαν ήταν φενάκη. Ο ίδιος ο Maitland φρόντισε να επιβεβαιώσει την αρνητική εντύπωσή τους αυτή με την ευνοϊκή στάση του προς τον Αλή πασά, τύραννο της Ηπείρου, κατά τα χρόνια του Ελληνικού Αγώνα και με την ατιμωτική ενέργεια της πώλησης της Πάργας, που του έδωσε έκτοτε την προσωνυμία σουλτάν Θωμάς.

Μετά τον θάνατο του Maitland (Μάλτα, 17.1.1824), την αρμοστεία ανέλαβε ο Frederick Adam στις 10 Απριλίου 1824. Ο Adam σκιαγραφείται ως φι-

13. Σπυρίδων Γ. Μαλάκης, *Απομνημονεύματα επί της συγχρόνου ιστορίας ή ιστορικόν επεισόδιον επί των ενεργειών δρασάντων τινών προσώπων προς επίτευξιν της Μεγάλης Ιδέας*, σ. 54.

14. *Ο Φιλελεύθερος*, φ. 11, σ. 4.

λέλληνας και φιλάρχαιος, διαπίστωση που επιβεβαιώνεται από τον δεύτερο γάμο του με Κερκυραία και από τις αρχαιολογικές του δραστηριότητες κατά την επίσκεψή του σε διάφορες ελληνικές πόλεις. Επιδόθηκε με ιδιαίτερο ζήλο στα καθήκοντά του, δίνοντας προσοχή στον τομέα της παιδείας. Το φιλελεύθερο φρόνημά του φαίνεται και από την πρόταση που κατέθεσε για διαμεσολάβηση με ευνοϊκούς για τους Έλληνες όρους κατά τη δεύτερη πολιορκία του Μεσολογγίου (1826), η οποία όμως απορρίφθηκε, καθώς και από τη φανερή δυσαρέσκεια, με την οποία αντιμετώπισε την παράδοση της Πάργας. Μετά το τριετές πέρασμα του λόρδου Nugent (1832-1835) στην αρμοστεία ανέρχεται ο ευγενικής καταγωγής στρατηγός Howard Douglas στις 29 Απριλίου 1835. Συντηρητικός, αντιτάχθηκε στους φιλελεύθερους, ενώ ιδιαίτερη βαρύτητα έδωσε στη μέριμνα και την καλλιέργεια της γεωργίας στα Επτάνησα με τη σύσταση της περί της εμψυχώσεως της γεωργίας εν Επτανήσω εταιρείας, το 1836. Η αντιδημοτικότητά του ξεπέρασε κάθε προηγούμενο με τη δημιουργία ισχυρής αντιπολίτευσης στη Βουλή, κίνηση που δικαιολογεί και την αρνητική διάθεση προς το άτομό του εκ μέρους του λαού. Τον διαδέχεται τον Μάη του 1841 ο sir Alexander Stewart Mackenzie. Η μετριοπαθής πολιτική του σε συνδυασμό με τη φιλανθρωπία και το αίσθημα δικαιοσύνης που τον χαρακτήριζε, εγκαινίασε μια νέα σελίδα της αρμοστείας, που ολοκληρώνεται με το πέρασμα του Seaton, με ηπιότερους πολιτικά τόνους και εξασθένιση των ενεργειών κατά της φιλελεύθερης μερίδας των πολιτών.

Ο αντιστράτηγος John Seaton την 1η Απριλίου 1843 αναλαμβάνει τα καθήκοντα του αρμοστή. Άνδρας με διακεκριμένο παρελθόν στα πεδία της μάχης, ήταν ο πρώτος αρμοστής που συνεργάστηκε αρκετά με τον γηγενή πληθυσμό, συζητώντας και προωθώντας συνταγματικές μεταρρυθμίσεις αλλά και αναθεώρηση του μαιτλάνδιου συντάγματος που ταλάνιζε τον τόπο. Επί της αρμοστείας του κατοχυρώθηκε η ελευθεροτυπία, η εισαγωγή ελληνικών εφημερίδων στην επτανησιακή επικράτεια και η ίδρυση τυπογραφείων· επέτρεψε το δικαίωμα του συνέρχεσθαι και των συλλαλητηρίων, ενώ ακολούθησε και η σύσταση πολιτικών λεσχών. Σε αμιγώς πολιτικό επίπεδο επέτρεψε την ελεύθερη εκλογή αντιπροσώπων του λαού και οι εξεγέρσεις της Κεφαλονιάς τον βρήκαν σε μετριοπαθή στάση παρέχοντας αμνηστία σε επαναστατημένους χωρικούς και επικηρυγμένους Ριζοσπάστες. Υπήρξε, μάλιστα, τόσο φιλοδίκαιος, ώστε ήρθε σε ρήξη με τον Ward, όταν αποδείχθηκε πως συνεταιριζόταν αυτός με τους Καταχθονίους για την προάσπιση των συμφερόντων τους.

Επόμενος στη διαδοχή είναι ο sir Henry George Ward. Ανερχόμενος στην εξουσία το ίδιο έτος με την εξέγερση της Σκάλας, συνέδεσε το όνομά του με τις βίαιες μεθόδους που υιοθέτησε προς καταστολή αυτής, καθώς και με την κήρυξη του στρατιωτικού νόμου στην Κεφαλονιά. Οι κατακριτέες πολιτικές του επιλογές συμπεριλαμβάνουν τη σύσταση δύο έκτακτων στρατοδικείων σε Σκάλα (υπό τους

στρατιωτικούς Stricland, Coote, Lawley, Mouroy, Trollope, Brownian, King, Robins και Gathwe) και στα Σίσια, καθώς και τις μαστιγώσεις, τους απαγχονισμούς και τις εξορίες. Οι προαναφερόμενοι στρατιωτικοί μνημονεύονται στη σύνθεση του Μαλάκη και τα ονόματα μερικών εξ αυτών σώζονται και σε άλλα επεισόδια της εξέγερσης της Σκάλας στο πλαίσιο των κατασταλτικών μέτρων. Το όνομα του αντισυνταγματάρχη Trollope αναφέρεται και στη σκηνή του κοιμητηρίου μετά την ταφή του δολοφονηθέντος λοχαγού Πάρκερ, όπου απευθύνει κήρυγμα μίσους προς τον στρατό του, καλώντας στη μνήμη του εκλιπόντος να εκδικηθούν χύνοντας άφθονο ελληνικό αίμα. Η δολοφονία του λοχαγού στις 8 Μαΐου 1849 αποτέλεσε το προανάκρουσμα της αναμενόμενης για τους Άγγλους εξέγερσης μετά τα γεγονότα του προηγούμενου έτους και επικηρύσσονται οι Βλάχος και Μπομποτής ως υπαίτιοι αυτής. Η δολοφονία αυτή προκάλεσε μεταστροφή της αγγλικής διοίκησης, βάζοντας στο στόχαστρο όλους τους Κεφαλονίτες και όχι μόνο τους υπαίτιους, οι οποίοι και κατάφεραν να διαφύγουν, προκαλώντας διπλωματικές συζητήσεις με την Ελληνική Κυβέρνηση και ταραχές, απαιτώντας την απομάκρυνση αυτών από την Πάτρα στα ενδότερα του κράτους.

Αμέσως επόμενοι στην ιεραρχία της αγγλικής διοικήσεως είναι οι τοποτηρητές των νησιών, που διορίζονταν από τον εκάστοτε αρμοστή και αυτοί ως επί το πλείστον προερχόμενοι από τον στρατιωτικό χώρο. Υπήρχε όμως η δυνατότητα επιλογής ανάμεσα σε βρετανό ή επτανήσιο υπήκοο. Η πένα του Μαλάκη καταγράφει τους Napier και Everton. Διακεκριμένος στρατιωτικός με φιλελεύθερες μεταρρυθμιστικές πεποιθήσεις ο Charles Napier συνέδεσε το όνομά του με την ιστορία της Κεφαλονιάς επί Αγγλικής Προστασίας. Φιλέλληνας και φιλελεύθερος, τοποθετείται στην τοποτηρητεία του νησιού (1822-1830). Τα αισθήματά του τα υπογραμμίζει η στάση του υπέρ του Ελληνικού Αγώνα αλλά και το περιεχόμενο των απομνημονευμάτων και επιστολών του. Η δεύτερη αναφορά στο κείμενο αφορά τον βαρόνο C.J. D'Everton που διορίσθηκε το 1842. Ιστορικής αξίας είναι οι επιστολές που έστελνε σε ανωτέρους του διαμορφώνοντας έτσι την επίσημη βρετανική άποψη και την «ανάγνωση» των στάσεων που έλαβαν χώρα από τη μεριά του κατακτητή. Σημειώνεται πως οι παραπλανητικά καθησυχαστικές αναφορές του προς την αγγλική διοίκηση συνέτειναν στην εκδήλωση των στασιαστικών κινήσεων και ο ίδιος έπειτα από σύγκληση έκτακτου στρατοδικείου καθαιρέθηκε. Η ύποπτη στάση του μαρτυρά την προσωπική του ανάμιξη στις μηχανορραφίες των κυβερνητικών, ενώ συνεργάτης του φαίνεται πως ήταν και ο Ευστάθιος Δρακούλης, αρχηγός της τοπικής αστυνομίας στο Αργοστόλι. Τέλος, ονομαστική αναφορά γίνεται από τον Μαλάκη και στους βρετανούς βουλευτές Canning, Lyons και στον πρεσβευτή Wyse.

Μετά τους άστοχους αγγλικούς χειρισμούς αναδεικνύεται ο καίριος ρόλος των Καταχθονίων, της κυβερνητικής παράταξης της επτανησιακής πολιτι-

κής σκηνής, που συναπαρτιζόταν από την αγγλοϊονική υπαλληλία και το τοπικό αρχοντολόγιο, οι οποίοι εναντιώνονταν στις μεταρρυθμίσεις και αποδεδειγμένα προπαγάνδιζαν εναντίον των συντοπιτών τους, προκειμένου να σχηματίσουν εικόνα του επτανησιακού λαού ως ανώριμου για την κατάκτηση περαιτέρω ελευθεριών, «παγώνοντας» τις διαδικασίες αναπροσαρμογής του δυσβάστακτου μαιτλάνδιου συντάγματος και καθιστώντας το έτσι έρμαιο των διαθέσεων των εκτελεστών αυτού. Οι χαρακτηρισμοί «άτιμα κ' αχρεία τυφλά όργανα των ξένων», «αγύρται», «υπηρέται! των υιών της Αλβιώνης!»[15] ανταποκρίνονται πλήρως στο ρόλο που διαδραμάτισαν, καθώς η υποκινητική τους δραστηριότητα και η διάδοση αναληθών ή ανησυχητικών ειδήσεων προς τρομοκράτηση του ντόπιου πληθυσμού καρποφόρησαν πετυχαίνοντας τους στόχους τους, αν λάβουμε υπόψη τις ευχαριστήριες αναφορές των signori προς τον αρμοστή Ward μετά την εφαρμογή των κατασταλτικών μέτρων το 1849. Ανάμεσά τους καταλέγονται και σημαντικές προσωπικότητες και φορείς του τόπου,[16] όπως ο έπαρχος του νησιού Σπυρίδων Φωκάς Λιναρδάτος, ο μητροπολίτης Κεφαλληνίας Σπυρίδων Κοντομίχαλος και το κοινοτικό συμβούλιο.[17] Πηγή πληροφοριών για τους Καβαλιεράτο, Λιναρδάτο, Κοντομίχαλο και Μαντζαβίνη αποτελεί το έργο του Μαλάκη, *Απομνημονεύματα επί της συγχρόνου ιστορίας ή ιστορικόν επεισόδιον επί των ενεργειών δρασάντων τινών προσώπων προς επίτευξιν της Μεγάλης Ιδέας*, όπου παρατίθενται διάλογοι αυτών.

Ιστορικά αποδεδειγμένες είναι και οι πληροφορίες που καταχωρίζονται αναφορικά με την προέλευση των επαναστατών. Αναφερόμενος σε διάφορες περιοχές του νησιού ο ποιητής επιχειρεί μια χαρτογράφηση της καταστροφικής επέλασης των Άγγλων και καταμετρά τις απώλειες τόσο σε ανθρώπινο δυναμικό όσο και σε άψυχο υλικό. Οι περιοχές της Σάμης και της Σκάλας λόγω της εγγύτητάς τους προς τον κυρίως ελλαδικό χώρο σημειώνουν αυξημένη μεταναστευτική κίνηση, καθώς τόσο οι επαναστάτες όσο και οι καταπιεσμένοι πολίτες έβρισκαν διέξοδο είτε προς την ελεύθερη Ελλάδα είτε προς το εξωτερικό. Η προεπαναστατική έξαψη επικρατούσε ήδη από τον Ιανουάριο του 1849 στις περιοχές των Ομαλών, της Λιβαθούς, του Ελειού και της Σκάλας. Μετά τα γεγονότα της δεύτερης αυτής εξέγερσης κηρύχθηκε ο στρατιωτικός νόμος με διαταγή του αρμοστή Ward στις επαναστατημένες περιοχές Αράκλι, Κατελιό, Ελιό, Κορωνούς, Σκάλα, Βάλτες, στις 31 Αυγούστου 1849, και εγκαινιάστηκε το νέο καθε-

15. *Ο Φιλελεύθερος*, φ. 11, σ. 4.

16. Αναλυτικές πληροφορίες γι' αυτούς δίνει ο Ηλίας Α. Τσιτσέλης, *Κεφαλληνιακά σύμμικτα*, τύποις Παρασκευά Λεώνη, εν Αθήναις 1904, τ. Α', στα σχετικά λήμματα.

17. Μιράντα Παξιμαδοπούλου-Σταυρινού, *Οι εξεγέρσεις της Κεφαλληνίας κατά τα έτη 1848 και 1849*, διδακτορική διατριβή, Αθήνα 1980, σ. 220.

στώς των αιματηρών συγκρούσεων με την έναρξη των αγγλικών στρατιωτικών επιχειρήσεων και την επέκταση του στρατιωτικού νόμου στις περιοχές των Ομαλών, της Εικοσιμίας, των Ταλαμιών, της Σάμης και του Πυργίου, διότι είχε διαβεί από τα μέρη αυτά ο Βλάχος, τον οποίο ο Ward καταδίωκε, με αποτέλεσμα να γενικεύσει λίγο αργότερα τον στρατιωτικό νόμο σε ολόκληρο σχεδόν το νησί. Μετά την εξέγερση αυτή σημειώνεται η σύσταση δυο έκτακτων στρατοδικείων στη Σκάλα υπό τον ταγματάρχη King και στα Σίσια υπό τον λοχαγό Coote, όπου ο δικαστής Tommasi και ο εισαγγελέας P. Rivelli άσκησαν πιέσεις στους χωρικούς, προκειμένου να αποσπάσουν ενοχοποιητικές μαρτυρίες κατά των ηγετών τους –συγκεκριμένα, ενάντια στους Ηλία Ζερβό Ιακωβάτο και Ιωσήφ Μομφεράτο. Η παραποίηση της αλήθειας και η υποκινούμενη ενοχοποίηση ριζοσπαστικών στοιχείων από τον Rivelli προκύπτει στο κείμενο του Μαλάκη.[18]

Σε αντίθεση με την εξέγερση του Σταυρού, που ήταν προϊόν γενικής δυσαρέσκειας και ουσιαστικά ακέφαλη, στη δεύτερη μεγαλύτερη εξέγερση έχουμε τρεις ηγετικές μορφές, τον Θεόδωρο Βλάχο,[19] τον Γρηγόριο Ζαπάντη Νοδάρο («παπα-ληστή»)[20] και τον Αναστάσιο Λαμπρινάτο-Μπομποτή. Μετά την έναρξη των στρατιωτικών επιχειρήσεων προς εντοπισμό και σύλληψη των επαναστατών, βρίσκουμε τους ηγέτες της εξέγερσης περιπλανώμενους μεταξύ των περιοχών του Πυργίου και της μονής Αγίου Γερασίμου, ενώ οι απέλπιδες προσπάθειες του Βλάχου για στρατολόγηση των κατοίκων των περιοχών αυτών δεν ευοδώθηκαν από τον φόβο των αντιποίνων. Και ενώ συνεχίζεται η περιπλάνησή τους, εντοπίζουμε ένα ρήγμα στους κόλπους των Ριζοσπαστών με τους Μπομποτή και Νοδάρο να τείνουν υπέρ της παράδοσης, έπειτα από τη δυνατότητα αμνήστευσης που εξασφαλιζόταν σε όποιον αποκάλυπτε τα ονόματα των υποκινητών της εξέγερσης. Στις 29/11 Σεπτεμβρίου ο Μπομποτής παραδόθηκε στη Θηνέα, ενώ ο παπα-Νοδάρος διέφυγε. Ο ίδιος ο Ward αποφασίζει να αναμιχθεί προσωπικά στην καταδίωξη του Βλάχου και μεταβαίνει με απόσπασμα στα Τρωιανάτα, όπου δολοφονούνται τρεις αθώοι κάτοικοι, τα ονόματα των οποίων τα βρίσκουμε καταγεγραμμένα για πρώτη φορά στο κείμενο του Μαλάκη.[21] Η σκηνή των δολοφονιών δημοσιεύθηκε στο 20ό φύλλο της *Αναγέννησης* του Μομφεράτου, πράξη που του στοίχισε εξορία στους Οθωνούς.

Την επέτιον ημέραν όταν δύο αγχονίσεις
Εκτελέσθησαν συγχρόνως λαϊκού κ᾽ ιερωμένου
Σύ ανάλγητος ετήρεις κ᾽ όφεως αγριομένου […]

18. *Ο Φιλελεύθερος*, φ. 16, σ. 4.
19. *Ό.π.*
20. *Ό.π.*
21. Είναι οι Σπυρίδων Θεοτοκάτος, Τσιμπουρλάς, Βασιλάτος

Στο μεταξύ και ο έτερος εξέχων Ριζοσπάστης, ο Ιακωβάτος, εξορίζεται διότι μαζί με τον Μομφεράτο τόλμησαν να στηλιτεύσουν τις υπερβάσεις της εξουσίας υπό το κράτος του στρατιωτικού νόμου. Έτσι, κρίνονται ένοχοι για πολιτικό αδίκημα, τη στιγμή που ο Ward παραδέχεται πως όλα τα επιβαλλόμενα μέτρα στόχευαν στην άσκηση πίεσης στους χωρικούς για να καταδώσουν τους ηγέτες του κινήματος Βλάχο και Νοδάρο, οι οποίοι στο μεταξύ είχαν επικηρυχθεί για 1.000 δολάρια έκαστος και είχαν αφοριστεί από τον μητροπολίτη Κεφαλληνίας. Οι βιαιοπραγίες συνεχίστηκαν μέχρι τη σύλληψη του παπα-Νοδάρου, στις 13 Οκτωβρίου. Την επομένη χωρικοί συλλαμβάνουν τον Βλάχο στα Δαυγάτα. Και οι δύο επαναστάτες απαγχονίστηκαν στο Ληξούρι, στις 19 Οκτωβρίου 1849, και ο χαμός τους σήμανε τη σταδιακή καταστολή της εξέγερσης. Αξίζει να σημειωθεί πως μετά τον απαγχονισμό ο αρμοστής Ward παρέθεσε δείπνο στην οικία του, ενώ το απόγευμα της παράδοσης του Βλάχου από τους χωρικούς ορισμένοι αυλοκόλακες του Ward φωταγώγησαν τα σπίτια τους και μερικά πλοία, για να εκδηλώσουν την ευαρέσκειά τους για το συμβάν. Από τις καταθέσεις τους προκύπτουν δύο διαφορετικές κατευθύνσεις, με τον πρώτο να ενοχοποιεί μεταξύ άλλων τους Ηλία Ζερβό Ιακωβάτο και Γεράσιμο Λειβαδά, αρνούμενος ωστόσο προσωπική επαφή, και τον δεύτερο να κατονομάζει ως πραγματικούς υποκινητές τους Νικόλαο Φωκά Ρεπούμπλικα, Ιερώνυμο Τυπάλδο Πρετεντέρη και Αναστάσιο Λυμπίδη. Σύμφωνα με πληροφορίες του Μαλάκη, ο εισαγγελέας P. Rivelli προσπάθησε να αποσπάσει ενοχοποιητική κατάθεση για τους Ιακωβάτο και Μομφεράτο, ο ίδιος όμως ο Βλάχος αρνήθηκε ότι τους γνώριζε. Τέλος, η επίσημη βρετανική άποψη[22] θέλει τους Βλάχο και παπα-Νοδάρο ως φανερούς αρχηγούς της εξεγέρσεως, οι οποίοι ενδεχομένως συνεργάστηκαν με τους αρχηγούς της σεπτεμβριανής εξέγερσης, που επέστρεψαν στο νησί λαθραία. Ηθικοί αυτουργοί, ωστόσο, παραμένουν στη συνείδησή τους οι αρχηγοί του ριζοσπαστισμού Ιακωβάτος και Μομφεράτος.

Συνοψίζοντας, «Αι ημέραι του στρατοδικείου» δεν είναι απλώς άλλο ένα κείμενο που προστίθεται στο σύνολο των ποικίλων μαρτυριών της ιστορίας της Επτανήσου. Πρόκειται για κατάθεση της εμπειρίας του συγγραφέα ως αυτόπτη μάρτυρα με σαφή και ευδιάκριτο καταγγελτικό χαρακτήρα που φαίνεται να αποτελεί και την κινητήριο δύναμη του Μαλάκη συλλήβδην κατά της αγγλοκρατίας. Αυτό που εξαίρεται είναι το δικαίωμα κάθε λαού στην ελευθερία και την αυτοδιάθεσή του και ο διαρκής αγώνας που απαιτείται για τη διασφάλιση των βασικών ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Οι ονομαστικοί κατάλογοι που παραθέτει σε συνδυα-

22. Μιράντα Παξιμαδοπούλου-Σταυρινού, *Οι εξεγέρσεις της Κεφαλληνίας κατά τα έτη 1848 και 1849*, ό.π., σ. 237.

σμό με την αξιοπιστία που οφείλεται στην προσωπική του εμπειρία, συμπληρώνουν με τον καλύτερα δυνατό τρόπο το μωσαϊκό της ιστορίας και την αμφιλεγόμενη διοίκηση των νήσων ως αγγλικού προτεκτοράτου.

Περίληψη / Summary

Η ανακοίνωση εξετάζει τις ιστορικές παραμέτρους του πολιτικού ποιήματος «Αι ημέραι του Στρατοδικείου», του κεφαλλήνα Ριζοσπάστη Σπυρίδωνα Μαλάκη. Πρόκειται για κατάθεση των προσωπικών βιωμάτων του δημιουργού από τα χρόνια των απελευθερωτικών αγώνων της γενέτειράς του κατά της αγγλικής κυριαρχίας και συνάμα για μαρτυρία σχετική με τη γένεση και πορεία του ριζοσπαστικού κινήματος.

The paper examines the historical aspects of the political poem "The days of the Military Tribunal", of the Kefallinian radical Spiridon Malakis. It is a deposition of the authorial experiences from the years of liberation struggles of his hometown against English domination, and yet a testimony about the birth and the progress of the radical movement.

ΑΡΙΘ. 19. ΣΑΒΒΑΤΟΝ, 13 ΑΥΓΟΥΣΤΟΥ 1849. ΕΤΟΣ Α.

ΑΝΑΓΕΝΝΗΣΙΣ.

ΤΙΜΗ ΤΗΣ ΣΥΝΔΡΟΜΗΣ.
Ἔτησία, Δίστηλα . . . . . 4.
Ἑξαμηνία » » . . . . . 2.

ΕΦΗΜΕΡΙΣ
ΕΘΝΙΚΗ ΚΑΙ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΚΗ.

ΤΙΜΗ ΤΩΝ ΚΑΤΑΧΩΡΙΣΕΩΝ.
Δι' ἑκαστον στίχον, Λεπτὰ 15.
Ἐκάστοτε ἔκαῦ τῆς ἑβδομάδος.

ΕΛΛΑΣ.

ΚΕΦΑΛΛΗΝΙΑ, 12 Αὐγούστου 1849.

ΤΙΣ Η ΑΛΗΘΗΣ ΚΑΙ ΚΑΤΑΛΛΗΛΟΣ ΗΜΩΝ ΠΟΡΕΙΑ.

Ἡ ἐνεστῶσα κατάστασις τῶν πραγμάτων, αἱ ἀδιέκοποι ἤδη ἐλλάδι, ἀφ' ἑνὸς μέρους, καὶ πολυειδεῖς προσπάθειαι καὶ ἐπιβουλαὶ τῆς ἀγγλικῆς προστασίας καὶ τῶν ὀλιγίστων αὐτῆς ὀργάνων, πρὸς ἀποπλάνησιν τοῦ ἐπικρατοῦντος ἐθνικοῦ πνεύματος, καὶ τῆς ἀδιαλείπτως ἐκφορωμένης ὑφ' ἑτέρου εὐπιστίας καὶ πλάνης τινῶν, οἱ ὁποῖοι, κακῶς ἐκτιμῶντες τὰ πράγματα, καὶ μὴ ὡρελοῦμενοι ἀπὸ τὰ πικρὰ μαθήματα πολυχρονίου πείρας, ἐπιμένουσιν εἰς τὰς ἀπάτας των, καὶ παρηγοροῦνται μὲ τὴν ἰδέαν ὅτι ἤθελαν φθάσει εἰς τὴν θερμοπείαν ἡ ἐγγὺς τῆς θερμοπείας τῶν πλησίον τῆς ταλαιπώρου ἡμῶν πατρίδος. ἆρα ἤθελαν δυνηθῆ νὰ βλέψωσιν ἐπὶ αὐτῶν, μᾶς ἀναγκάζει νὰ βίψωμεν καὶ πάλιν ἐν βλέμμα ἐπὶ τῆς ἐνεστώσης καταστάσεως, καὶ ἐπὶ τῆς ἀληθοῦς καὶ κατὰλληλου ἡμῶν πορείας.

Ὑπάρχουσι, καθὼς εἰς τὴν ἡθικὴν, οὕτω καὶ εἰς τὴν πολιτικὴν τάξιν, ἀλήθειαι τόσον ἐναργεῖς καὶ ἀποδείξεις, ὥστε καὶ αὐτοὶ ὅσον ἀκόμη εἶ ἀντίπαλοι εἰρίσκονται πολλάκις ψευγκασμένοι ἑλκυσθῶ ἢ ἐν μέρει νὰ τὰς ὁμολογήσωσι. Καὶ εἶναι μὲν ἀληθὲς ὅτι αὐτὸ ἐκ μέρους τῶν τοιούτων ἡ ὁμολογία εἶναι ὁμολογία βεβιασμένη, ἐξαναγκασμὸς καὶ καθ' ὑποκρισιν γινομένη· εἶναι ὅμως ἐπίσης ἀληθὲς, ὅτι καὶ αὐτη ἔτι μᾶλλον ἀναδεικνύει τὸ αὐταπόδεικτον καὶ ἀναμφισβήτητον τῆς ὁμολογουμένης ἀληθείας· ἤτις, ἂν, κατὰ τινας ἐποχὰς καὶ κατὰ τινας περιπτώσεις, δὲν δύναται νὰ ἐπιφέρῃ τὴν ὑπερίσχυσιν καὶ τὸ κράτος της, πάντοτε ὅμως ἐπιβάλλει τὴν ἀναγκαιότητα καὶ τὸν σεβασμόν της.

Τοιοῦτος ἐν γένει εἶναι ὁ χαρακτὴρ τῆς ἀληθείας! Καὶ εἰς κακοδόξους ἐὰν ὁμιλήσῃ τις περὶ ἀρετῆς, οὐδὲ αὐτὸς θέλει δυσκολευθῆ νὰ ὁμολογήσῃ τὸ κῦρός της καὶ ν' ἀποδώσῃ τὸν γενικῶς ἀποδεδεγμένον εἰς αὐτὴν φόρον τοῦ σεβασμοῦ· καὶ ὅμως καθ' ἑαυτὸν ἐπιφυλάττεται νὰ ἐξακολουθήσῃ ἀντίθετον διαγωγὴν, σύμφωνα μὲ τὴν πονηρὰν καὶ διεστραμμένην του ἕξιν.

Τοιοῦτου εἴδους παραδείγματα ἡ πεῖρα ἀφθόνως μᾶς χορηγεῖ καθ' ἑκάστην· τοιαῦτα παρέχουσιν εἰς ἡμᾶς καὶ αἱ ἀπὸ τινος ἤδη καιροῦ ἀποτελούμεναι πρὸς τὴν Ἐπτάνησον πλαστικαὶ καὶ ψευδεῖς ἐπιδείξεις τῆς ἀγγλικῆς προστασίας.

Βαρυστενάζει πρὸ τοσούτων ἐτῶν, καταδυναστευόμενος καὶ ταλαιπωρούμενος ὁ πολυπαθὴς λαὸς τῆς Ἑπτανήσου, ἕνεκα τοῦ σκληροῦ καὶ ἀφορήτου ζυγοῦ εἰς τὸν ὁποῖον ἡ ἀπαρδημία τῆς ἀγγλικῆς προστασίας τὸν κρατεῖ ὑποδιπλασμένον. Ἡ κατασπίζουσα αὐτὸν δύναμις, ὄχι μόνον δὲν ἀπαλλάττει αὐτὸν ἀπὸ τὸ βάρος τοῦ ζυγοῦ καὶ τῶν πόνων του, ἀλλ' ἔτι μᾶλλον σκληρὰ καὶ θηριώδης γίνεται κατ' αὐτοῦ. Καὶ ὅμως ἐνίοτε καὶ αὐτὴ ἀκόμη,—ἂν καὶ ὑποκριτικῶς,—ἀναγκάζεται νὰ ὁμολογῇ τὸ δίκαιον τῶν παραπόνων του!

Κυρώτατε ὁ λαὸς τῆς Ἑπτανήσου πανθέμως καὶ καθ' ὅλους τοὺς τρόπους τὴν στυγερὰν καὶ ἀνίκητον ἀπέχθειάν του πρὸς τὴν ἀγγλικὴν προστασίαν, τὴν στυγερὰν καὶ ἀλλόκοτον θλῖψίν του πρὸς θρόνων τῶν δεσμῶν του, πρὸς ἀπελευθέρωσιν καὶ ἑθνικὴν αὐτοῦ ἀποκατάστασιν. Ἡ κατασπίζουσα αὐτὸν δύναμις, σκληρὸς καὶ ἀπανθρώπους ἐπιμένουσα εἰς τὸ πεῖσμά της, ἐξακολουθεῖ κατοθλίβουσα τὸν λαὸν τοῦτον, καὶ ὑποχρησοῦσα ὡς πρὸς τὸ δίκαιον καὶ ἀπαραβίαστον τῶν ὁρκῶν του. Καὶ ὅμως εὑρίσκεται καὶ αὐτὴ ἐνίοτε ἀναγκασμένη νὰ ὁμολογῇ,—ἂν καὶ καθ' ὑπόκρισιν,—τὸ δίκαιον τῶν ὁρκῶν του!

Τοιοῦτος, λέγομεν, εἶναι ἡ ἀνάργεια καὶ ἡ ἀκαταμάχητος δύναμις τῆς ἀληθείας, ὥστε καὶ αὐτοὶ ἀκόμη οἱ πολεμοῦντες καὶ ἀπεσυλευόμενοι αὐτὴν, ἀναγκάζονται πολλάκις νὰ κλίνωσι γόνυ ἐνώπιόν της.

Ἀλλὰ τί ἔπεται ἐκ τούτου; Πρέπει ἆρά γε τὴν βεβιασμένην ταύτην καὶ στυγνιαίαν ἀναγνώρισιν νὰ θεωρήσωμεν ὡς ἀβέβαιον καὶ εἰλικρινῆ ὁμολογίαν τῆς ἀληθείας; Πρέπει ἆρά γε εἰς ἁπλᾶς ἐκφράσεις ὑποτύπου εἴβρις νὰ ἐπαναπαυώμεθα; — Ὄχι, ὄχι, κατ' οὐδένα τρόπον! Διότι, ἂν τοῦτο ἐκάμναμεν, ταχέως ἤθελομεν ὀρίξει τοὺς πικροὺς καὶ ὀλεθρίους καρποὺς τῆς πλάνης καὶ τῆς ἀπάτης μας· ἤθελομεν δὲ εἶσθαι τῶν πλέον ἀξιοκατακρίτων, καθ' ὅσον τὰ πολυχρόνια καὶ πολυειδῆ παθήματα ἡμῶν, καὶ τὰ ἐκ τούτων πεγόμενα πικρὰ μέν, ἀλλ' ἰσχυρὰ καὶ ἐναργῆ μαθήματα τῆς πείρας, ἤθελον καταστήσει πάντα ἀδικαιολόγητον τὴν ἀπάτην μας.

Πολίται τῆς Ἑπτανήσου, τὰ ὅσα μέχρι τοῦδε ὑπερήρατε, ὑπὸ τὸν σιδηροῦν καὶ ἀπάνθρωπον ζυγὸν τῆς ἀγγλοκρατίας διατελοῦντες, ὦ σᾶς προμολήσωσιν ἀπὸ τῆς παλαιᾶσεις παγθῆς, τὰς ὁποίας οἱ κατοχθόνιοι καὶ ἀνελεεῖς ἐγθροὶ τῶν ἐθνικῶν δικαιωμάτων καὶ ἀληθῶν συμφερόντων σας στοίνουσι γόρια σας ἀδεκάτους, διὰ ν' ἀποτρίψωσι τὴν ἐνόργειάν σας ἀπὸ τὸν ἱερὸν σκοπὸν τῆς ἀπελευθερώσεως, καὶ νὰ χαλορώσωσιν, ἂν ἦτον εἰς αὐτοὺς δυνατὸν, τὸ καταφλέγον ἤδη τῆς ψυχῆς σας αἴσθημα τῆς ἐθνικῆς συνειδήσεως. Φυλάγθετε καὶ εἰς τὸ ἑξῆς, ὡς ἐφυλάγθητε μέχρι τοῦδε, ἀπὸ τὰ χείριστον τῶν δεινῶν, τὸ δεινὸν τῆς λαθηγρίας, εἰς τὴν ὁυθὸν τοῦ ὁποίου, διὰ τῆς πλάνης, σὲ δυνάσεται τῆς Ἑπτανήσου καὶ τὰ ὄργανα τοῦ τῶν προστατῶν αὐτῆς νὰ σᾶς ῥίψωσιν. Πίθλατε δὲ πίσει εἰς τὸν βυθὸν τοῦτον, ἐὰν τὴν παρομικρὰν παρατηρεῖτε ἀκρόπιν, ἐὰν τὴν παρομικρὰν παρεμβύσεται πίστιν εἰς τὰς ἀνελπὶς καὶ ἀπανθρώπων ἡμῶν προστατῶν καὶ τῶν ἀθλίων ὀργάνων των τὰς πονηρὰς εἰσηγήσεις. Μείνατε ἀδιάσειστοι καὶ ἀμετακίνητοι, — καὶ ὡς στάκτας καὶ ἄνυπαντες πεπεισμένοι, — καὶ ὡς πρὸς τοῦτο, ἂν δὲν θέλετε ν' ἀνατρέξετε εἰς τὰ ἀνῃρῖμητα παραδείγματα τοῦ παρελθόντος, βίψατε κἂν ἐν βλέμμα ἐπὶ τῶν πλέον προσφάτων, ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τῶν πολυθρυλλήτων καὶ γελοίων ἐκείνων μεταβολῶν μέχρι τῆς τελευταίας ψευδοῦς ἀμνηστίας, — ὅτι τίποτε ἀληθῶς καλὸν ἐπ' ἀγαθῷ τῆς πατρίδος δὲν δύνατα ποτὲ νὰ περιγάσῃ ἐκ μέρους τῆς προστασίας.

Εἶναι ἤδη ἀποδεδειγμένον καὶ ἀναμφισβήτητον ὅτι, ὅπλοις ὁ Ἀγγλὸς τείνει εἰς ἡμᾶς χεῖρα φιλικὴν εἰς τὸ φανερὸν, κρατεῖ διὰ τῆς ἄλλης χειρὸς κεκρυμμένον ξίφος, προσπαθῶν νὰ ὠφελήσῃ ἀπὸ τὴν πρὸς αὐτὸν ἐμπιστοσύνην μας διὰ νὰ ἐμπέξῃ αὐτὸ εἰς τὰ σπλάγχνα μας. Εἶναι ἆρα ἐμπρέπον αὐτὸ εἰς τὰ σπλάγχνα μας. Εἶναι ἆρα νὰ ἀνάγκας νὰ ἐπαναφέρωμεν τὰ τοιαῦτα ἀναρρῖμῆτα τοιούτων ἤδη παραδείγματα τῆς τοιαύτης διαγωγῆς του; Καὶ τίς δύναται μετὰ τοσούτων ἐτῶν πολλωδῶνα πάθη νὰ ἀμφιβάλλῃ εἰσέτι περὶ τῆς ἀληθείας ταύτης! Πότε ἔπαυσεν ἡ ἀγγλικὴ προστασία τοῦ νὰ παρέχῃ εἰς ἡμᾶς δείγματα τῆς τοιαύτης κακοδουλίας της! Εἰς οὐδεμίαν ἐποχὴν ἄρα γε διὰ, καὶ ἐπὶ τῆς παρούσης ἆχι ὀλιγωτερον. Τὴν ἀλήθειαν ταύτην ποτὲ δὲν ἐπιδείξαμεν παῤῥησία καταδάλλ, ἢ κἂν νὰ γαλάσωμεν τὸ ἰθυνὸν αἴσθημα τῶν ὁμοεθνῶν μας, ὡς ἐν τῶν ἀναντιῤῥήτων ἐπιχειρημάτων, εἰς τοῦτο ἀνατρέχομεν, μεθ' ἓν τῶν διαδιδομένων καὶ πάλιν διαψευσμένων περὶ εὐμενεστέρας τάχα πρὸς ἡμᾶς διαθέσεως τῆς προστασίας· διαθέσεως, τὴν ὁποίαν, ἐπὶ τῆς πολυχρονίου πείρας στερεζόμενοι, δὲν δυνάμεθα εἰμὴ ὡς ἐπικίνδυνον χίμαιραν νὰ θεωρήσωμεν, ἤτις ἐὰν ὡς πραγματικὴ ἐξελημβάνετο, πολλὰ καὶ ὄθλια ἤθελεν ἔχει ἀποτελέσματα.

Παρεκτὸς δὲ τούτου, ἐὰν τωόντι, κατὰ παράδοξον καὶ ὅλως ἀπαράδεκτον ὑπόθεσιν, ἡ ἀγγλικὴ προστασία ἀπὸ τοιούτην διάθεσιν ἐνετνέετο, κἂν ὅπως τινες ἐξορκιστῶνται νὰ ἀποστερήσωσι, τἰνὸς ἄλλους ἤθελε νὰ ἐκπληρώσῃ ταύτης, εἰμὴ ἀποσυρομένη ἀπὸ τὴν Ἑπτάνησον, ὅπου τὸ κράτος της κατέστη πρὸ πολλοῦ ἤδη μισητὸν καὶ ἀφόρητον, παύουσα οὕτω τοῦ νὰ κατασπᾷ ἀπανθρώπως τὰ ἱερὰ καὶ ἀπαράγραπτα δικαιώματά μας καὶ τὴν δεῖ τοσαύτης παῤῥησίας ἐκφορωμένην ἀμετάθετον ἡμῶν θέλησιν, πρὸς ἀπαλυθρωσίν μας, καὶ ἀφίνουσα ἡμᾶς ἐλευθέρους εἰς τὴν ἐκλογὴν τῶν ἀσεῖως ἤδη παραδιαζομένων εὐχῶν μας, εἰς τὴν συνένωσιν ἡμῶν, λέγομεν, μετὰ τῆς μητρὸς Ἑλλάδος!

Οὔτε λοιπὸν ἡ πρὸς ἡμᾶς διάθεσις τῆς προστασίας εἶναι ἤδη ἄλλη παρ' ὁποία πάντοτε ὑπῆρξεν, — ἐγθρικὴ δηλαδὴ καὶ ἐπίβουλος, — οὔτε ποσῶς ἤθελε μᾶς ἐνδιαφέρῃ ἡ ὑποτιθεμένη εὐμενεστέρα αὐτῆς διάθεσις, καὶ πραγματικὴ, καθ' ὑπόθεσιν, ἐὰν ἤθελεν εἶσθαι· ἀρκεῖ ὅτι ἡ ζώνησις αὕτη διὰ τῆς βίας μᾶς κρατεῖ χωρισμένους ἀπὸ τῆς ἀνεξαρτήτου Ἑλλάδος τοὺς μητρικοὺς κόλπους, ἀρκεῖ ὅτι αὕτη ἀποτελεῖ τὸ μεσότοιχον μεταξὺ ἡμῶν καὶ ἐκείνης, διὰ νὰ ἤναι ἄβῆα τοῦ αἰσθηπτοῦ μίσους καὶ τῆς ἀπεχθείας μας, ὁποιασδήποτε καὶ ἂν ἤθελεν εἶσθαι αἱ πρὸς ἡμᾶς ἐπιδείξεις τῶν ἀρχόντων, λέγομεν, ταύτης διὰ νὰ ἐπιθυμῶμεν ἀνυπομόνως τὴν παῦσίν της, πρὸς τὸν σκοπὸν δὲ τούτου νὰ συνάπτωμεν ὅλας τὰς δυνάμεις μας καὶ νὰ διευθύνωμεν πᾶσαν ἡμῶν προσπάθειαν.

Τοιαῦτα εἶναι τὰ φρονήματα, τοιαῦται αἱ πεποθήσεις, ὄχι μόνον ἡμῶν, ἀλλὰ καὶ τοῦ λαοῦ ὁλοῦλου τῆς Ἑπτανήσου, ὅστις εἰς τὴν πορείαν ταύτην ἀναγνωρίζει τὴν μόνην ἀληθινὴν ὁδὸν, ἤτις δύναται ταχέως καὶ εὐτυχῶς νὰ τὸν φέρῃ εἰς τὸν ποθητὸν λιμένα τῆς σωτηρίας του.

ΕΠΑΝΟΔΟΣ ΕΞΟΡΙΣΤΩΝ.

Διὰ τοῦ προλαδόντος ἡμῶν φύλλου, ἀνηγγείλαμεν τὴν ἀνάκλησιν τῶν προγραφῶν τῆς 10 Μαρτίου, καὶ τὴν ἐκ Παξῶν ἀφιξιν τῶν συμπολιτῶν μας ΚΚ. Λιβαδᾶ καὶ Ζερβοῦ. Σπεύδομεν ἤδη σύντομος νὰ ἀναγγείλωμεν τὴν ἐκ Κυθήρων ἀφιξιν τῶν ΚΚ. Νέστορος Σολομοῦ καὶ Γερασίμου Τυπάλδου Χαριτάτου· ὡσαύτως δὲ τὴν τοῦ σεβασμίου ἱερέως Ἠλία Βουτσινᾶ, διαχειαντος ἐπὶ ἐλλόγου ἐπιτροπείαν περιωρισμένου, κατ' αὐθαίρετον διαταγὴν τῆς ἐξουσίας, εἰς τὰ Στροφάδια τῆς Ζακύνθου.

Ἡ πατρὶς ἐλη ἀγάλλεται ἀπολαμβάνουσα τὰ ἀγαπητὰ ταῦτα καὶ γενναῖα της τέκνα, τὰ ὁποῖα ἡ στυγερὰ χεὶρ τῆς ἀγγλικῆς δεσποτείας, ὑποδουλουμένης ἀπὸ τὰς μεταῤῥὴς καὶ καταχθονίους πλεκτάνας τῆς ὕβλυρᾶς ἀγγλοϊονικῆς συμμαχίας, εἶχε βανδαλικῶς ἀποσπάσει ἀπὸ τοὺς κόλπους της, καὶ τῶν ὁποίων τὴν πρόσκαιρον στέρησιν βαθέως ἐθρήνησε, ὡς τῶν ἄλλων διὰ τῆς αὐτῆς σκληρότητος καὶ ἀπανθρωπίας καταδικασθέντων.

Τὴ ἐκβρίσεων, ἀρωτώμων ἤδη, ἡ ἐπάρατος ἐξουσία διὰ τῶν προγραφῶν τῆς 10 Μαρτίου καὶ τῶν παρομοίων κατοδιώξεων; χρέως ἤθανεν νὰ ἀποκαλέσῃ, ἢ κἂν νὰ χαλάσῃ τὸ ἰθυνὸν αἴσθημα τῶν ὁμοεθνῶν της, ὡς ἐν τῶν ἀναντιῤῥήτων

ΕΠΤΑΝΗΣΙΑΚΟ ΡΙΖΟΣΠΑΣΤΙΚΟ ΚΙΝΗΜΑ ΚΑΙ ΔΙΑΠΑΛΗ ΜΕ ΤΟ ΚΑΘΕΣΤΩΣ ΤΗΣ ΑΓΓΛΙΚΗΣ ΠΡΟΣΤΑΣΙΑΣ ΚΡΙΣΕΙΣ ΚΑΙ ΑΠΟΤΙΜΗΣΕΙΣ

Μαρία Κοτινά

Ο χαρακτήρας, η δράση και η συμβολή του επτανησιακού ριζοσπαστισμού τόσο στον αγώνα κατά της αγγλοκρατίας στα Επτάνησα όσο και στην ένωση της Επτανήσου με την Ελλάδα είναι ένα σύνθετο ζήτημα, το οποίο δεν έχει μελετηθεί αρκετά. Στόχος της παρούσας εισήγησης είναι να αναδείξει, στο μέτρο του δυνατού, τη σημασία του επτανησιακού ριζοσπαστικού παράγοντα στον αγώνα κατά της ξενοκρατίας στα Επτάνησα, χωρίς να υποτιμηθεί η συνθετότητα του Επτανησιακού ζητήματος κατά την περίοδο 1848-1864.

Πρόκειται για μεταβατική και εκρηκτική ιστορική περίοδο, κατά την οποία οι επτανησιακές ιδιαιτερότητες διαπλέκονται και διασυνδέονται τόσο με την επαναστατική ευρωπαϊκή ιδεολογική και πολιτική συγκυρία, οπότε η Ευρώπη των συνθηκών του 1815 συγκρούεται με την Ευρώπη των εθνών, όσο και με τις εξελίξεις στην ανατολική Μεσόγειο, τη φθίνουσα Οθωμανική αυτοκρατορία, την πορεία του νεοϊδρυθέντος Ελληνικού Βασιλείου και τον ανταγωνισμό της Αγγλίας, της Ρωσίας και της Γαλλίας στο πλαίσιο του ακανθώδους Ανατολικού ζητήματος.

Από την άλλη μεριά, η κατανόηση του επτανησιακού ριζοσπαστικού κινήματος, ενός κινήματος πρωτοπόρου για τα ελληνικά δεδομένα της εποχής, απαιτεί την αναγωγή στο ταραγμένο παρελθόν της Επτανήσου, από τα ύστερα χρόνια της βενετοκρατίας και την κρίση του βενετικού καθεστώτος μέχρι τα 1848, προκειμένου να διερευνηθούν οι ιστορικές συνθήκες της κοινωνικής και εθνικής αφύπνισης των Επτανησίων, η οικονομική και πνευματική άνοδος της επτανησιακής αστικής τάξης, καθώς και οι ιδεολογικές επιρροές των Επτανησίων από τον ευρωπαϊκό Διαφωτισμό, τη Γαλλική Επανάσταση και το νεοελληνικό Διαφωτισμό.

Είναι γεγονός ότι η κοινωνική αφύπνιση και η συλλογική δράση των Επτανησίων ξεκινάει από τα ύστερα χρόνια της βενετοκρατίας, ωριμάζει μέσω της επαφής τους με τους Δημοκρατικούς Γάλλους, για να συμπληρωθεί κατόπιν με την εθνική τους αφύπνιση και την πολιτική τους ωρίμανση στα κρίσιμα χρόνια της ρωσικής περιόδου (1800-1807), οπότε ιδρύεται στα Επτάνησα το πρώτο συγκροτημένο ελληνικό πολιτειακό μόρφωμα στα Βαλκάνια, μετά την άλωση της Κωνσταντινούπολης

Όταν, λοιπόν, οι Άγγλοι θα καταλάβουν τα νησιά, θα επιβάλουν την κυ-

ριαρχία τους σε μια ιδιόμορφη περιοχή, δοκιμασμένη από έντονες κοινωνικές συγκρούσεις, από αλλεπάλληλες αλλαγές ξένων κυριάρχων και με αφυπνισμένη πνευματική και εθνική συνείδηση.[1]

Η δεσποτική και αυταρχική διοίκηση των Άγγλων από τα 1817 έως τα 1843, η καταπάτηση της ούτως ή άλλως αντιφατικής συνθήκης των Παρισίων, η βίαιη διακοπή της αυτοδιοικητικής παράδοσης των Επτανησίων και η επιβολή του ανελεύθερου συντάγματος του Μαίτλαντ που προσπαθούσε να εξωραΐσει την καθαρή αγγλική απολυταρχία μέσω μιας απατηλής κοινοβουλευτικής βιτρίνας, η αστυνομοκρατία και η βίαιη καταστολή κάθε κοινωνικής εξέγερσης ή διαμαρτυρίας, ο διωγμός των φιλελεύθερων στοιχείων της Επτανήσου, η προσπάθεια διαίρεσης της επτανησιακής κοινότητας μέσω της δημιουργίας μιας ντόπιας αφοσιωμένης φατρίας που κατείχε τις υπαλληλικές θέσεις, αμειβόμενης αδρά –πρόκειται για τη λεγόμενη καμαρίλα–, η τοποθέτηση στα ανώτερα διοικητικά αξιώματα ξένων, ο εναγκαλισμός από την Προστασία της επτανησιακής αριστοκρατίας, η διατήρηση του βενετικής προέλευσης αγροληπτικού συστήματος της υπαίθρου, η οικονομική αποικιακή πολιτική εκμετάλλευσης των νησιών, που τα καθήλωνε σε μια μεταπρατική οικονομική ανάπτυξη προκαπιταλιστικού τύπου, η άδικη και πλήττουσα τις κατώτερες τάξεις δημοσιονομική πολιτική, η δημιουργία μιας ολιγαρχίας του πλούτου, ντόπιας και ξένης, που κατανάλωνε επιδεικτικά στο πλαίσιο μιας φτωχής και αγροτικής κατ' ουσίαν κοινωνίας, σε συνδυασμό με την εχθρική αντιμετώπιση της Ελληνικής Επανάστασης και τον καταδιωγμό των Επτανησίων που έσπευσαν να βοηθήσουν τον ελληνικό απελευθερωτικό Αγώνα, όλα αυτά τα στοιχεία δημιούργησαν εξαρχής χάσμα ανάμεσα στους Επτανησίους και την Προστασία.[2]

Από την άλλη πλευρά, η ύπαρξη μιας φωτισμένης επτανησιακής διανόησης, αστικής ή αριστοκρατικής προέλευσης, οικονομικά ευκατάστατης, σπουδαγμένης στη Δύση, φιλελεύθερων φρονημάτων, που αξιοποιεί την κληρονομιά του ευρωπαϊκού και του νεοελληνικού Διαφωτισμού και προχωρεί στη σύνθεση

1. Γεώργιος Ν. Λεοντσίνης, *Ζητήματα επτανησιακής κοινωνικής ιστορίας*, εκδόσεις Τολίδη, Αθήνα 2005.

2. Σαράντης Ορφανουδάκης, «Συνταγματικά κείμενα των Ιονίων Νήσων: Μελέτημα», στο: *Συνταγματικά κείμενα των Ιονίων Νήσων*, επιμ. Αλίκη Νικηφόρου, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων για τον Κοινοβουλευτισμό και τη Δημοκρατία, Αθήνα 2008, σ. 47. – Νικόλαος Κ. Κουρκουμέλης, «Πολιτική και κοινωνική σύνθεση της Ιονίου Γερουσίας», *Επιστημονικό Συνέδριο Η Ένωση της Επτανήσου με την Ελλάδα, 1864-2004, Πρακτικά*, Βουλή των Ελλήνων – Ακαδημία Αθηνών, Αθήνα 2005, τ. Α', σ. 170-177. – Ανδρέας Μ. Ανδρεάδης, *Η Ένωσις της Επτανήσου και η διοίκησις της Προστασίας*, εκ του Τυπογραφείου των Καταστημάτων Ανέστη Κωνσταντινίδου, εν Αθήναις 1907, σ. 14.

του ρομαντισμού με το νεοκλασικισμό, θα συντελέσει ώστε οι πνευματικές διεργασίες που είχαν ξεκινήσει στην Επτάνησο από τα μέσα του 17ου αιώνα, να φθάσουν κατ' αυτή την περίοδο στην τελειότερη μορφή τους. Αναφερόμαστε, βεβαίως, στην ίδρυση της Ιόνιας Ακαδημίας, στην επτανησιακή ποιητική σχολή, στην ανάπτυξη της επτανησιακής ιστοριογραφίας, στην καλλιέργεια της επιστήμης, της φιλοσοφίας και της τέχνης.[3]

Αυτή η αξιόλογη επτανησιακή ελίτ του πνεύματος, εμπνεόμενη από τον πολιτικό φιλελευθερισμό και την εθνική ιδεολογία, θα διαδραματίσει μεγάλο ρόλο στις πολιτικές εξελίξεις της Επτανήσου, ιδιαίτερα από το 1849 και έπειτα, οπότε η μερική φιλελευθεροποίηση του Συντάγματος του 1817 θα τους δώσει τη δυνατότητα να διατυπώσουν και να συστηματοποιήσουν τις απόψεις τους μέσω του τύπου και της κοινοβουλευτικής τους δράσης. Από αυτή τη φωτισμένη επτανησιακή διανόηση θα προκύψει η ηγεσία των δύο πολιτικών κομμάτων που αντιπολιτεύτηκαν την Προστασία, του Μεταρρυθμιστικού και του Ριζοσπαστικού.

Οι εξωτερικές περιφερειακές και ευρωπαϊκές εξελίξεις του 1830 –ελληνική ανεξαρτησία, Ιουλιανή Επανάσταση στη Γαλλία– σε συνδυασμό με την ύπαρξη στα νησιά μιας προσοντούχας φιλελεύθερης νεολαίας, σπουδαγμένης στο εξωτερικό, που δεν είχε επαγγελματική διέξοδο στο πλαίσιο της κλειστής και τιμοκρατικά διαρθρωμένης Ιονίου Πολιτείας, θα οδηγήσουν στην οργάνωση φιλελεύθερης αντιπολίτευσης στα νησιά. Από το 1830 ξεκινάει οργανωμένη αντιπολίτευση εναντίον της Προστασίας (Σύνδεσμος Φιλελευθέρων – κύκλος Μουστοξύδη). Η άρνηση των Άγγλων για οποιαδήποτε φιλελευθεροποίηση του Συντάγματος θα οξύνει την αντιπαράθεση, ενώ η Επανάσταση του 1843 στην Αθήνα θα λειτουργήσει διεγερτικά στα Επτάνησα.

Κάτω απ' αυτές τις συνθήκες ο αρμοστής Seaton θα οδηγηθεί σε βήματα πολιτικής φιλελευθεροποίησης του καθεστώτος (πολιτικές λέσχες – ελεύθερη κυκλοφορία ελληνικών εφημερίδων), ενώ την άνοιξη του 1848 θα προχωρήσει στην κατάργηση της λογοκρισίας και την εγκαθίδρυση της ελευθεροτυπίας στα Επτάνησα.

Ήδη οι ευρωπαϊκές εξελίξεις του 1848, σε συνδυασμό με τα πρώτα μέτρα φιλελευθεροποίησης του καθεστώτος, θα δώσουν την ευκαιρία στο επτανησιακό ριζοσπαστικό κίνημα να ξεκινήσει ορμητικά την πολιτική και κοινωνική του δράση από την Κεφαλονιά, όπου οι ιδιαίτερες κοινωνικές συνθήκες ευνοούσαν

---

3. Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης, «Επτανησιακός Διαφωτισμός: Τα όρια της ιδιομορφίας», *Πρακτικά Ζ΄ Πανιονίου Συνεδρίου*, Λευκάδα, 26-30 Μαΐου 2002, Αθήνα 2004, τ. Α΄, σ. 253. – Ευριπίδης Γαραντούδης, «Η επτανησιακή ποίηση πριν και μετά την ένωση της Επτανήσου με την Ελλάδα», *Επιστημονικό Συνέδριο, Η Ένωση της Επτανήσου με την Ελλάδα*, ό.π., τ. Β΄, σ. 133-141.

τη ριζοσπαστικοποίηση του πληθυσμού,[4] με βασικό αίτημα την εθνική αποκατάσταση της Επτανήσου, την ένωση με την απελευθερωμένη Ελλάδα και τη δημοκρατική ανάπλαση της πολιτείας και της κοινωνίας.

Ο επτανησιακός ριζοσπαστισμός εγκαινιάζει τη δράση του από το «Δημοτικό Κατάστημα» της Κεφαλονιάς στα 1848, οπότε οργανώνονται και οι πρώτες μαζικές αντιστασιακές εκδηλώσεις της άνοιξης του 1848,[5] ενώ η φιλοσοφική, πολιτική και ιδεολογική θεμελίωση του κινήματος ακολουθεί, μέσω της έκδοσης του *Φιλελεύθερου* του Ηλία Ζερβού-Ιακωβάτου και της *Αναγέννησης* του Ιωσήφ Μομφεράτου.

Μέσα από τα κορυφαία ριζοσπαστικά έντυπα, το *Φιλελεύθερο* και την *Αναγέννηση*, ο επτανησιακός ριζοσπαστισμός εμφανίζεται ως κίνημα εθνικό και αστικοδημοκρατικό με έντονα ανθρωποκεντρικά και διεθνιστικά χαρακτηριστικά που κατευθύνεται από

α) την αρχή του αστικού φιλελευθερισμού και την ανάγκη εγκαθίδρυσης κράτους δικαίου και σεβασμού των ατομικών δικαιωμάτων,
β) την αρχή της λαϊκής κυριαρχίας, ως αναγκαίας και νόμιμης πηγής κάθε πολιτικής εξουσίας, και την ανάδειξη της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας,
γ) την αρχή της εθνικής αυτοδιάθεσης των λαών και την ανάγκη της εθνικής ανεξαρτησίας και της πολιτικής συνένωσης των κατακερματισμένων τμημάτων κάθε λαού, που χαρακτηρίζεται από τα εθνικά χαρακτηριστικά της κοινής καταγωγής, ιστορίας, γλώσσας, ηθών και εθίμων κ.ο.κ.,
δ) την ισότητα των δικαιωμάτων μεταξύ των ανθρώπων, των λαών και των εθνών και τη μεταξύ τους ειρηνική συνεργασία, συναδέλφωση και αλληλεγγύη.

Όσον αφορά στην Επτάνησο, το μέλλον της (καθώς και των αλύτρωτων Ελλήνων που διαβιούσαν στο πλαίσιο της Οθωμανικής αυτοκρατορίας) βρισκόταν στη συνένωσή της με την απελευθερωμένη Ελλάδα. Ο ελληνισμός, αφού πετύχαινε την εθνική του συνένωση και ανεξαρτησία, όφειλε να συγκροτηθεί πολιτειακά υπό δημοκρατικό καθεστώς και να οδηγηθεί στην ηθική και κοινωνική του ανάπλαση,

---

4. Για τις ιδιαίτερες κοινωνικο-οικονομικές συνθήκες που επικρατούσαν στην Κεφαλονιά στα 1848-1849, βλ. Άγγελο-Διονύσης Δεμπόνος, *Η πειθαρχική προστασία, από τους αγώνες του λαού της Κεφαλονιάς*, Αργοστόλι 1985, σ. 89-100, 115-184. – Μαρία Α. Κοτινά, *Το ριζοσπαστικό κίνημα στα αγγλοκρατούμενα Επτάνησα (1848-1864)*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 2014, σ. 113-125, 157-180.

5. Μιράντα Παξιμαδοπούλου-Σταυρινού, *Οι εξεγέρσεις της Κεφαλληνίας κατά τα έτη 1848 και 1849*, διδακτορική διατριβή, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα 1980, σ. 68, 75-79, 82-85, 87-99.

προκειμένου να πετύχει τον εκπολιτιστικό προορισμό που η ιστορία και η θέση της Ελλάδας επέβαλλαν. Η Ελλάδα έπρεπε να αποτελέσει τον «πολιτιστικό λύχνο» της Ανατολής και να συμβάλει στη δημοκρατική και πολιτιστική της ανάπλαση.

Απώτερος στόχος και ποθητό ιδανικό των πρώτων Ριζοσπαστών ήταν η ευημερία, η ειρήνη και η συνεργασία των λαών, ώστε να μη χωρεί καμία διάκριση φυλής, εθνικής καταγωγής, θρησκείας ή γλώσσας.

Στον ιδεολογικό λόγο τους διακρίνουμε τις επιρροές,

α) του ευρωπαϊκού Διαφωτισμού και της Γαλλικής Επανάστασης,
β) του νεοελληνικού Διαφωτισμού και των επαναστατικών ελληνικών εθνικών συνταγμάτων,
γ) των επαναστάσεων του 1848 και της αρχής των εθνοτήτων και της αυτοδιάθεσης των λαών,
δ) του ιδεολογικού λόγου του θεωρητικού του ιταλικού Risorgimento, του G. Mazzini,
ε) των γάλλων ουτοπικών σοσιαλιστών,
στ) της χριστιανικής φιλοσοφίας και ηθικής.[6]

Είναι γεγονός ότι, όταν ο αρμοστής Seaton εγκαινίαζε στα Επτάνησα την αγγλική πολιτική των μεταρρυθμίσεων του Συντάγματος του 1817, επιδίωκε δύο πράγματα:

α) Τον πολιτικό προσεταιρισμό των προωθημένων πνευματικά και οικονομικά αστικών στοιχείων της Επτανήσου,
β) τη θεσμοποιημένη εκτόνωση και τον έλεγχο της δυσφορίας και της μαχητικότητας μιας εκτεταμένης επτανησιακής ελίτ με οικονομική δύναμη και, κυρίως, παιδεία πολιτική.

Ωστόσο, εξαρχής φαίνεται η δυσκολία της συνέχισης της Προστασίας στα νησιά, μέσα από τη μερική φιλελευθεροποίηση του καθεστώτος. Έτσι, ο Seaton λειτουργεί αντιφατικά: Παραχωρεί ελευθερίες, ενώ ταυτόχρονα κάνει χρήση της Ύψηλής Αστυνομίας και διώκει αυθαίρετα τον τύπο, αναβάλλει τις εργασίες της Η΄ Βουλής κ.ο.κ.[7]

---

6. Γιώργος Αλισανδράτος, «Ο επτανησιακός ριζοσπαστισμός (1848-1864) και η σχέση του με τις Γαλλικές Επαναστάσεις του 1789 και 1848 και το ιταλικό Risorgimento», *Πρακτικά Β΄ Συνεδρίου Επτανησιακού Πολιτισμού (Λευκάδα 3-8 Σεπτεμβρίου 1984)*, Εταιρεία Λευκαδικών Μελετών, Αθήνα 1991, σ. 337-373. – Εφημ. *Ο Αληθής Ριζοσπάστης*, φ. 1, 15 Σεπτεμβρίου 1862, σ. 1-2 και φ. 6, 20 Οκτωβρίου 1862, σ. 1-2. – Ιωσήφ Μομφεράτος, ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ, εν Αργοστολίω Κεφαλληνίας, τη 22 Ιανουαρίου 1849 (μονόφυλλο). – *Αναγέννησις*, φ. 8, 28.5.1849.

7. *Φιλελεύθερος*, φ. 4, 20.8.1849.

Κατά την προεκλογική περίοδο του Ιανουαρίου και Φεβρουαρίου του 1850 –και ενώ έχει περάσει μόλις ένα εξάμηνο από τη βίαιη και αιματηρή καταστολή της κεφαλληνιακής εξέγερσης της Σκάλας– συγκροτούνται στα Επτάνησα τα δύο πολιτικά κόμματα που η δράση τους και η μεταξύ τους σχέση θα επηρεάσουν σημαντικά την πολιτική ζωή των Επτανησίων μέχρι την Ένωση. Πρόκειται για το Μεταρρυθμιστικό και το Ριζοσπαστικό κόμμα.

Το Μεταρρυθμιστικό κόμμα, προερχόμενο από την Κέρκυρα και τον κύκλο του Βράιλα, του Ναπολέοντα και του Σπυρίδωνα Ζαμπέλη, του Σωκράτη Κουρή, του Στέφανου Παδοβά και άλλων, συσπείρωσε προσωπικότητες μεγάλου πνευματικού και κοινωνικο-οικονομικού κύρους, πολιτικά φιλελεύθερους, που διεκδικούσαν, μέσω της ριζικής μεταρρύθμισης του Συντάγματος του 1817, την επανάκτηση της αυτοτελούς διοικητικής παράδοσης των νησιών. Με ιδεολογικά όπλα το φυσικό δίκαιο και τον ορθό λόγο ζητούσαν τον αστικό εκσυγχρονισμό του κράτους, μέσω των αναγκαίων φιλελεύθερων πολιτειακών μεταρρυθμίσεων, τις οποίες θεωρούσαν ως το ασφαλέστερο μέσο τόσο για την ηθική και υλική πρόοδο της επτανησιακής κοινωνίας όσο και για την ανύψωση του εθνισμού της. Κατ' αυτούς η Ένωση ήταν ζήτημα που αφορούσε στη δράση των Μεγάλων Δυνάμεων στην ανατολική Μεσόγειο και δεν εξαρτιόταν από τις εθνικές διεκδικήσεις των Επτανησίων, οι οποίες, αντίθετα, παρόξυναν την Προστασία και υπονόμευαν το ουσιώδες ζήτημα των μεταρρυθμίσεων.[8]

Το Ριζοσπαστικό κόμμα, κόμμα αστικού χαρακτήρα, που προήλθε από τον πυρήνα των διανοουμένων των ριζοσπαστικών λεσχών της Κεφαλονιάς, με αρχές εθνικές, δημοκρατικές και κοινωνιστικές, και με έντονη απήχηση στα λαϊκά και αγροτικά στρώματα του πληθυσμού, εκφράζοντας την ιδεολογία του φιλελεύθερου εθνικισμού του 19ου αιώνα και θεωρώντας αδιάσπαστα συνδεδεμένη την εθνική κυριαρχία με τη δημοκρατία και την ισοπολιτεία, ήταν κόμμα «φύσει επαναστατικό», καθώς απαιτούσε την άμεση λήξη της Προστασίας στα Επτάνησα, ως αυθαίρετης, βίαιης και παράνομης, που παραβίαζε το δικαίωμα της εθνικής αυτοδιάθεσης των Επτανησίων.[9]

Το Ριζοσπαστικό κόμμα ήταν απόλυτα αντίθετο με την πολιτική των Μεταρρυθμιστών. Η μεταρρύθμιση του παράνομου και βίαια επιβαλλόμενου μαιτλανδίου συντάγματος θα προσέδιδε κατ' αυτούς νομιμοποιητική βάση στην Προστασία και θα οδηγούσε στην παράταση της ξενοκρατίας στα νησιά.[10]

---

8. Άννα Κοντονή, *Φιλελεύθεροι στοχασμοί και δεξίωσή τους στον επτανησιακό χώρο. Ιδεολογία και πολιτική των Μεταρρυθμιστών 1848-1864*, διδακτορική διατριβή, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα 1989, σ. 132-134.

9. *Αναγέννησις* φ. 3, 25.4.1849, σ. 1.

10. *Αναγέννησις*, φ. 23, 7.7.1851, σ. 1.

Κατά συνέπεια, οι ριζοσπάστες βουλευτές όφειλαν μέσα από την κοινοβουλευτική τους δράση:

α) Να διακηρύσσουν τον παράνομο χαρακτήρα της Προστασίας και το κυριαρχικό δικαίωμα των Επτανησίων για την Ένωσή τους με την απελευθερωμένη Ελλάδα.

β) Παράλληλα, συνδεόμενοι με τις ανάγκες της κοινωνίας που εκπροσωπούσαν, όφειλαν να προτείνουν την ψήφιση συγκεκριμένων νομοθετικών ρυθμίσεων που, ενώ θα άφηναν άθικτο το Σύνταγμα του 1817, θα επέφεραν «βελτιώσεις» στη ζωή των ασθενέστερων κοινωνικο-οικονομικών στρωμάτων, προάγοντας την ηθική και υλική τους ενίσχυση.

Ακολουθώντας αυτή την πολιτική, θα δράσουν επαναστατικά στη Θ΄ Βουλή, αντιμετωπίζοντας το Κοινοβούλιο ως όργανο πολιτειακής ανατροπής και όχι ως μηχανισμό βελτίωσης και ελέγχου της εκτελεστικής εξουσίας, υπονομεύοντας εξαρχής την εκτελεστική εξουσία και δημιουργώντας θεσμικά ρήγματα ανάμεσα στους δύο πόλους της Ιονίου Πολιτείας, τη Βουλή και την Κυβέρνηση, με την άρνησή τους να δώσουν το συνήθη βουλευτικό όρκο και με την απόπειρα εισαγωγής του πρώτου ενωτικού ψηφίσματος (26 Νοεμβρίου 1850) που στήριζε την εθνική διεκδίκηση στο κυριαρχικό δικαίωμα του επτανησιακού λαού για την Ένωσή του με την απελευθερωμένη Ελλάδα.[11]

Από την άλλη πλευρά, ακολουθώντας με συνέπεια και την πολιτική των εσωτερικών βελτιώσεων της επτανησιακής κοινωνίας, πρότειναν την ψήφιση μιας σειράς νομοθετικών μέτρων για την ανακούφιση των κατώτερων κοινωνικο-οικονομικών στρωμάτων και τον εκδημοκρατισμό της κοινωνίας.[12]

Η δυναμική και επαναστατική πολιτική των ριζοσπαστών βουλευτών στη Θ΄ Βουλή, σε συνδυασμό με τη μεγάλη δημοτικότητα που απέκτησε το εθνικό και κοινωνικό τους κήρυγμα, θα προκαλέσει τη σκληρή αντίδραση της Αγγλικής Προστασίας, η οποία, μέσω του αρμοστή Ward, θα επιχειρήσει την πολιτική εξόντωση των Ριζοσπαστών της Κεφαλονιάς (πρόκειται για το σκληρό διωγμό του 1851, το εκλογικό πραξικόπημα του 1852 κ.ο.κ.), ενώ θα εγκαινιάσει τη στροφή προς το Μεταρρυθμιστικό κόμμα και τον πολιτικό προσεταιρισμό του, μέσω των υποσχέσεων για μεταρρυθμίσεις του Συντάγματος του 1817.

Η πολιτική του Ward θα αποτύχει. Η εστία του ριζοσπαστισμού θα μετα-

---

11. Διονύσης Μοσχόπουλος «Κρίση νομιμότητας στο Ιόνιο κράτος. Ο ρόλος του Κοινοβουλίου κατά την περίοδο της Προστασίας», *Κέρκυρα, μια μεσογειακή σύνθεση: Νησιωτισμός, διασυνδέσεις, ανθρώπινα περιβάλλοντα, 16ος-19ος αι., Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου, Κέρκυρα, 22-25 Μαΐου 1996*, επιμ. Αλίκη Νικηφόρου, Κέρκυρα 1998, σ. 191-211.

12. *Φιλελεύθερος*, φ. 17, 27.10.1850.

τοπιστεί στη Ζάκυνθο. Η Ζάκυνθος θα στείλει στη Ι΄ Βουλή 9 ριζοσπάστες βουλευτές και σε αναπληρωματικές εκλογές τον Κωνσταντίνο Λομβάρδο. Ο Κωνσταντίνος Λομβάρδος έμελλε να δώσει νέα μορφή στο ριζοσπαστικό κίνημα, κάνοντας άνοιγμα στο αριστοκρατικό στοιχείο και ακολουθώντας μονοδιάστατη εθνική πολιτική, εγκαταλείποντας τις δημοκρατικές διεκδικήσεις των πρώτων ριζοσπαστών.[13]

Από την άλλη μεριά, η απόπειρα του Ward να επιτύχει την ψήφιση από τη Βουλή απομειωμένων μεταρρυθμίσεων του Συντάγματος του 1817, διά της περιστολής της ελευθεροτυπίας, θα διχάσει το Μεταρρυθμιστικό κόμμα, με αποτέλεσμα την απόρριψη, με μία οριακή ψήφο, των προτεινόμενων μεταρρυθμίσεων.[14]

Από το 1852 και έπειτα αρχίζει ουσιαστικά η εξασθένηση του αγγλικού προτεκτοράτου. Το Σύνταγμα, όπως ο ίδιος ο Ward θα επισημάνει, δεν θα μπορεί να εφαρμοστεί παρά μέσω των ανωμαλιών του –τη χρήση της Υψηλής Αστυνομίας και τις αυθαίρετες αναβολές και διαλύσεις των βουλευτικών συνεδριάσεων[15]– ενώ η συσπειρωτική εθνική πολιτική του Λομβάρδου, η απαλλαγμένη από τα δημοκρατικά και κοινωνικά αιτήματα των πρώτων Ριζοσπαστών, θα κυριαρχήσει στη ΙΑ΄ και ΙΒ΄ Βουλή και θα οδηγήσει τον μεν επτανησιακό ριζοσπαστισμό σε σχίσμα, τη δε Ιόνιο Πολιτεία σε σοβαρή κρίση νομιμότητας, το προτεκτοράτο σε παράλυση και την Αγγλική Προστασία σε αδιέξοδο.

Αυτό το αδιέξοδο καθρεφτίζεται μέσα από την πολιτεία του John Young, που διαδέχτηκε τον Ward στην αρμοστεία του προτεκτοράτου στα 1854, ο οποίος θα ξεκινήσει τη θητεία του με σχέδια για την εξομάλυνση του καθεστώτος, μέσω του σεβασμού των δικαιωμάτων της Βουλής, για να καταλήξει στην αναζήτηση «ριζικών» λύσεων, μέσω του σχεδίου μερικής παραχώρησης των νησιών και αποικιοποίησης της Κέρκυρας, του σχεδίου συνταγματικού πραξικοπήματος κ.ο.κ.[16]

Η Βρετανική Κυβέρνηση θα προβεί τότε στην τελευταία της απόπειρα να διευθετήσει το ζήτημα των νησιών, μέσω του έκτακτου απεσταλμένου της, του

---

13. Γεωργία Κόκλα-Παπαδάτου, «Η αναπληρωματική εκλογή Ζακύνθου (1852) και οι επεμβάσεις του επάρχου. Απόρρητη έκθεσή του προς τη Γερουσία (7.4.1852)», *Επιστημονικό Συνέδριο, Η Ένωση της Επτανήσου με την Ελλάδα 1864-2004*, ό.π., τ. Α΄, σ. 183-214.

14. Γεράσιμος Χυτήρης, *Η πολιτική των ενδόσεων. Μία φάση της ιστορίας του Ιονικού Κράτους*, Εταιρεία Κερκυραϊκών Σπουδών, Κέρκυρα 1982, σ. 19-25.

15. Επιστολή Ward προς Russel, Κέρκυρα, 6 Ιανουαρίου 1853. Βλ. Γεράσιμος Χυτήρης, «Η επομένη της τραγωδίας», *Δελτίον Αναγνωστικής Εταιρίας Κερκύρας*, τ. 23 (1998) σ. 97-99.

16. Γεράσιμος Χυτήρης, «Γιαγκ και Γκλάδστον. Προσπάθειες για παράταση της επικυριαρχίας», *Κερκυραϊκά Χρονικά*, τ. XXVII (1983), σ. 61-89.

Γλάδστωνα, και της πρότασης για νέες μεταρρυθμίσεις. Ο Γλάδστων θα μελετήσει την κατάσταση στα νησιά, θα αντιληφθεί το σοβαρό χαρακτήρα του ενωτικού κινήματος, συνειδητοποιώντας ότι εθνικό και κοινωνικό ζήτημα διαπλέκονται μεταξύ τους και αλληλοτροφοδοτούνται, και θα εισηγηθεί στην κυβέρνησή του την εισαγωγή ουσιαστικών μεταρρυθμίσεων που θα οδηγούσαν στη δημιουργία υπεύθυνης κυβέρνησης, προερχόμενης από τα επτανησιακά πολιτικά κόμματα. Η Αγγλική Κυβέρνηση θα επιμείνει στη διατήρηση των εξουσιών της αρμοστείας στα νησιά. Η Βουλή, συσπειρωμένη γύρω από το Λομβάρδο και τους ενωτικούς Ριζοσπάστες, θα απορρίψει τις προτεινόμενες μεταρρυθμίσεις σχεδόν ομόφωνα.[17]

Όταν ο Storks θα αναλάβει την αρμοστεία, στα 1859, το προτεκτοράτο θα πνέει πλέον τα λοίσθια. Η εμπλοκή του Ιταλικού ζητήματος και της πολιτικής του Palmerston έναντι των εθνοτήτων[18] θα φέρουν την Προστασία σε δυσχερέστατη θέση, καθώς στη Βουλή η εθνική διεκδίκηση θα κυριαρχεί, ενώ –μετά τις εκλογές για τη ΙΒ΄ Βουλή, που ήταν οι μόνες ουσιαστικά ελεύθερες μετά τις πρώτες του 1850– κάθε προσπάθεια συνεργασίας ανάμεσα σε Βουλή και Κυβέρνηση θα προσκρούει στην κυρίαρχη οριστικά πλέον πολιτική του Λομβάρδου και των ενωτικών Ριζοσπαστών, οι οποίοι διακήρυσσαν ότι κάθε αρχή υλικής βελτίωσης στα Επτάνησα υπό το καθεστώς της Προστασίας είναι ανέφικτη και επομένως μοναδικό καθήκον της Βουλής είναι η εξάντληση κάθε νόμιμου μέσου για την επίλυση του εθνικού ζητήματος.

Οι εξελίξεις στην Ευρώπη, η έξωση του μεγαλοϊδεάτη Όθωνα και η κυριαρχία της Βρετανίας στην ανατολική Μεσόγειο, μετά τον Κριμαϊκό πόλεμο, θα οδηγήσουν την Αγγλία στην απόφαση να εγκαταλείψει τα νησιά, στη διοίκηση των οποίων είχε πλέον δημιουργηθεί οριστικό αδιέξοδο, εξασφαλίζοντας τον έλεγχο της εσωτερικής πολιτικής κατάστασης του Ελληνικού Βασιλείου, μέσω του βασιλιά Γεωργίου, και επιβάλλοντας την εγκατάλειψη της πολιτικής της Μεγάλης Ιδέας, που έθετε σε κίνδυνο το Ανατολικό ζήτημα και τη διατήρηση της Οθωμανικής αυτοκρατορίας.

Οι αντιπαραθέσεις στο αγγλικό Κοινοβούλιο σχετικά με την απόδοση των νησιών στην Ελλάδα, οι επικρίσεις της κυβέρνησης Palmerston από τους άγ-

17. Γεώργιος Α. Σουρής, «Ο Γλάδστων στα Επτάνησα. Ενωτικό κίνημα και βρετανικά αδιέξοδα», *Πρακτικά του Ε΄ Διεθνούς Πανιονίου Συνεδρίου (Αργοστόλι – Ληξούρι, 17-21 Μαΐου 1986)*, Αργοστόλι 1989, τ. 2, σ. 481-524.

18. Robert Hollan – Diana Markides, *The British and the Hellenes: Struggles for Mastery in the Eastern Mediterranean 1850-1960*, Oxford University Press, New York 2006, σ. 48-49.

γλους συντηρητικούς αλλά και από τον ίδιο τον υφυπουργό εξωτερικών Layard, οι επαχθέστατοι όροι παραχώρησης των νησιών, που μετριάστηκαν κάπως μέσω της διπλωματικής παρέμβασης Τρικούπη, φανέρωναν τόσο τη συνθετότητα του Επτανησιακού ζητήματος όσο και την επιθυμία της Βρετανίας να αποδυναμώσει τα Επτάνησα, πριν τα αφήσει, δηλώνοντας ταυτόχρονα την κυριαρχία της στην ανατολική Μεσόγειο και την κατωτερότητα της Ελλάδας.[19]

Επιχειρώντας μια σύντομη αποτίμηση της πολιτικής δράσης του ριζοσπαστικού κινήματος στον αγώνα του κατά της ξενοκρατίας στα Επτάνησα, έχουμε να τονίσουμε τα εξής:

Το ριζοσπαστικό κίνημα ξεκίνησε δυναμικά τον αγώνα του κατά της ξενοκρατίας, θέτοντας και καλλιεργώντας στην επτανησιακή κοινή γνώμη, μέσω του τύπου και της εξωκοινοβουλευτικής δράσης του, το θέμα της εθνικής διεκδίκησης και της Ένωσης της Επτανήσου με την Ελλάδα. Ως οργανωμένο κόμμα αρχών στη Θ΄ Βουλή λειτούργησε επαναστατικά, συνδεόμενο με την κοινωνία που εκπροσωπούσε διά της εισαγωγής προτάσεων νομοθετικού χαρακτήρα, που στόχο είχαν τον εκδημοκρατισμό της κοινωνίας, ενώ ταυτόχρονα δημιούργησε θεσμικά ρήγματα στην Ιόνιο Πολιτεία, προτάσσοντας την εθνική αποκατάσταση ως κυριαρχικό δικαίωμα του επτανησιακού λαού. Οι πρώτοι Ριζοσπάστες άρθρωσαν πολιτικό λόγο βασισμένο στην αρχή της εθνικής και λαϊκής κυριαρχίας, καθώς θεωρούσαν την εθνική κυριαρχία αδιάσπαστα δεμένη με τη δημοκρατία και την ισοπολιτεία. Δρώντας επαναστατικά, στο πλαίσιο της συγκροτημένης Ιονίου Πολιτείας, και αποκτώντας εξαιρετική απήχηση στην κοινή γνώμη, δέχτηκαν τη συντονισμένη επίθεση της Προστασίας και των οργάνων της, υφιστάμενοι μαρτυρικούς διωγμούς.

Από το 1852 και έπειτα, όταν μέσω της αγγλικής καταστολής και της βίας οι κοινωνικοί και πολιτικοί αγώνες περνούν σε φάση ύφεσης, ο Κωνσταντίνος Λομβάρδος και οι ζακυνθινοί Ριζοσπάστες αναλαμβάνουν την ηγεσία του ριζοσπαστικού κινήματος και δίνουν μέσα στη Βουλή τη μάχη των μεταρρυθμίσεων.

Στο πλαίσιο του κοινοβουλευτικού αγώνα ο Κωνσταντίνος Λομβάρδος θα διαπρέψει, ενώ η πολιτική του γραμμή θα επιβληθεί στη ΙΑ΄ Βουλή, από το 1859 και έπειτα, και θα οδηγήσει σε βαθιά κρίση την Ιόνιο Πολιτεία.

Αφουγκραζόμενος τις νέες πολιτικές εξελίξεις, χαράσσει εξαρχής νέα γραμμή, εγκαταλείπει την ιδεολογία της δημοκρατικής και κοινωνικής ανάπλα-

19. Κωνσταντίνος Σβολόπουλος, «Ο Χαρίλαος Τρικούπης και η Ένωση της Επτανήσου με την Ελλάδα», *Επιστημονικό Συνέδριο, Η Ένωση της Επτανήσου με την Ελλάδα*, ό.π., τ. Α΄, σ. 321. – Λένα Διβάνη, *Η εδαφική ολοκλήρωση της Ελλάδας (1830-1947)*, εκδ. Καστανιώτη, σ. 183-184.

σης των πρώτων Ριζοσπαστών, ως διχαστική και επιβλαβή για το εθνικό ζήτημα, και συσπειρώνει σταδιακά όλα τα κόμματα κάτω από τη σημαία της Ένωσης.

Χρησιμοποιεί τη Βουλή αποκλειστικά ως «εθνικό διαπραγματευτή», αρνούμενος οποιαδήποτε κοινωνική βελτίωση της Επτανήσου στο πλαίσιο της Προστασίας και, ακολουθώντας ένα είδος «διπλωματικού τακτικισμού», δηλώνει ότι η Βουλή, σεβόμενη τόσο τη διεθνή όσο και την κοινοβουλευτική νομιμότητα, οφείλει να εργαστεί αποκλειστικά για το στόχο της εθνικής αποκατάστασης, χρησιμοποιώντας κάθε νόμιμο μέσο.

Εκμεταλλευόμενος επίσης πολιτικά τα γεγονότα της ευρωπαϊκής συγκυρίας, θα δραστηριοποιηθεί μέσω των επτανησιακών κομιτάτων, στοχεύοντας στην ταυτόχρονη επίλυση του Ιταλικού, του Επτανησιακού και του Ανατολικού ζητήματος, ενώ η Μεγάλη Ιδέα τον συνεπαίρνει και, ακολουθώντας το νεοελληνικό ρομαντισμό της εποχής του, ατενίζει στην Κωνσταντινούπολη.[20]

Η πολιτική του δράση θα βρει εξαρχής αντίθετους τους «παλιούς Ριζοσπάστες», οι οποίοι θα επιμείνουν στον αδιάσπαστο χαρακτήρα της εθνικής κυριαρχίας και της δημοκρατίας, με αποτέλεσμα το σχίσμα του ριζοσπαστισμού[21] και την άρνηση των πρωτεργατών του κινήματος να συμμετάσχουν στις διαδικασίες της Ένωσης, κατά τις οποίες η Αγγλία προσέφερε τα νησιά στην Ελλάδα «ως κτήμα της» και «υπό όρους».[22]

Το ευρύτατο όραμα των πρώτων Ριζοσπαστών για εθνική κυριαρχία, δημοκρατία, κοινωνική και ηθική ανάπλαση της ελληνικής κοινωνίας και ειρηνική συνύπαρξη των λαών θα προσκρούσει πάνω στα όρια που έθεταν τόσο οι επτανησιακές όσο και οι ελληνικές κοινωνικο-οικονομικές και πολιτικές συντεταγμένες. Ο απόηχός τους, με τη μεθενωτική δράση του Μομφεράτου, του Πανά, του Ρόκκου Χοϊδά, του Πλάτωνα Δρακούλη και του Μαρίνου Αντύπα, θα φθάσει στην Ελλάδα των αρχών του 20ού αιώνα, για να λήξει γύρω στα 1909, οπότε ο Βενιζέλος θα κυριαρχήσει στην ελληνική πολιτική ζωή.[23]

---

20. Αντώνης Λιάκος, «Το κίνημα του Γαριβάλδη και τα Επτάνησα, 1860-1862», *Πρακτικά Δ΄ Πανιονίου Συνεδρίου, Κερκυραϊκά Χρονικά*, τ. XXIII (1980), τ. Α΄, σ. 207-215.

21. Γιώργος Αλισανδράτος, «Επτανησιακός ριζοσπαστισμός: Το σχίσμα», *Πρακτικά Επιστημονικού Συνεδρίου. Η Ένωση της Επτανήσου με την Ελλάδα*, ό.π., Αθήνα 2006, τ. Β΄, σ. 77 -84.

22. Βλ. Ηλίας Ζερβός Ιακωβάτος, «Ο εν Ζακύνθω ριζοσπαστισμός» (1888), (ανέκδοτο χειρόγραφο). Αρχείο του Κέντρου Ερεύνης της Ιστορίας του Νέου Ελληνισμού της Ακαδημίας Αθηνών – Αρχείο Ηλία Ζερβού Ιακωβάτου. Επίσης, *Ο Αληθής Ριζοσπάστης*, φ. 15, 22.12.1862, σ. 1-2.

23. Μαρία Κοτινά, *Το ριζοσπαστικό κίνημα*, ό.π., σ. 475-487.

Συνοψίζοντας την πολιτική της Προστασίας και την αντίδρασή της έναντι της ριζοσπαστικής δράσης των Επτανησίων, σημειώνουμε τα εξής:

Οι Άγγλοι εξαρχής αιφνιδιάστηκαν από την ορμητικότητα του ριζοσπαστικού κινήματος και τη λαϊκή του απήχηση. Η άγρια καταστολή των αγροτικών εξεγέρσεων της Κεφαλονιάς στα 1848 και 1849, η υπονόμευση του ριζοσπαστικού τύπου και ο διωγμός των αντιπολιτευόμενων την Προστασία εφημερίδων, η εξόντωση των επαναστατικών στοιχείων και ο αποκεφαλισμός του κινήματος μέσω των πολύχρονων εξοριών του Ηλία Ζερβού Ιακωβάτου και του Ιωσήφ Μομφεράτου, η βία, η τρομοκρατία, η εκλογική νοθεία του 1852, σε συνδυασμό με τον πολιτικό προσεταιρισμό της επτανησιακής μεγαλοαστικής τάξης και τη στροφή της Προστασίας προς το Μεταρρυθμιστικό κόμμα, εγγράφονται στο ενεργητικό του αρμοστή Ward, ο οποίος πολιτεύτηκε με πυγμή και δόλο.

Η πολιτική του απέτυχε, καθώς η μεν βία που επέδειξε, επέτεινε τη λαϊκή οργή και συντέλεσε στην περαιτέρω επαναστατικοποίηση των Επτανησίων, η δε δόλια απόπειρά του να καταστείλει την ελευθεροτυπία, μέσω της υπόσχεσης ανώδυνων μεταρρυθμίσεων του Συντάγματος, δίχασε το Μεταρρυθμιστικό κόμμα.

Οι Άγγλοι θα επανέλθουν στο ζήτημα των μεταρρυθμίσεων διά του απεσταλμένου τους Γλάδστωνα, στα 1859, όταν πια το κυβερνητικό αδιέξοδο στα νησιά θα έχει παγιωθεί. Ο Λομβάρδος και οι πολιτικοί ελιγμοί του, το άνοιγμά του στο αριστοκρατικό στοιχείο και η καλλιέργεια του εθνικού στόχου σε βάρος του κοινωνικού, η υπονομευτική προς την Προστασία δράση του Ιονίου Κοινοβουλίου και η παράλυση του νομοθετικού του έργου, σε συνδυασμό με τη συνεχή προσφυγή των αρμοστών σε αναβολές και διαλύσεις των βουλευτικών συνεδριάσεων είχαν οδηγήσει σε παράλυση το ιόνιο προτεκτοράτο.

Μετά την αποτυχία του Γλάδστωνα, η απόδοση των νησιών στην Ελλάδα ήταν ζήτημα χρόνου, καθώς οι Άγγλοι αναζητούσαν έναν εύσχημο τρόπο, για να απαλλαγούν από την πηγή αυτή των συνεχών οχλήσεων, χωρίς να θιγεί η κυριαρχία τους στην ανατολική Μεσόγειο. Η ήττα της Ρωσίας στον Κριμαϊκό πόλεμο, οι εξελίξεις στο Ιταλικό ζήτημα και η έξωση του μεγαλοϊδεάτη Όθωνα έδωσαν στη Μεγάλη Βρετανία του Palmerston την ευκαιρία για τη λύση του ακανθώδους Επτανησιακού ζητήματος. Μέσω της απόδοσης των νησιών στον Γεώργιο, και διά του Γεωργίου, η Αγγλία καθιστούσε το Ελληνικό Βασίλειο προπύργιο της εξωτερικής πολιτικής της στην ανατολική Μεσόγειο.

Αν και η Αγγλία βγήκε κερδισμένη, καθώς διαχειρίστηκε το ζήτημα της Ένωσης των Επτανήσων με την Ελλάδα κατά τρόπο που εδραίωνε την κυριαρχία της στο Ελληνικό Βασίλειο, οφείλουμε, κλείνοντας, να τονίσουμε τα εξής:

α) Ότι τα Επτάνησα αποτέλεσαν την πρώτη αποχώρηση της βρετανικής αποικιοκρατικής αυτοκρατορίας από εδάφη που ανήκαν σε χώρο γεωπολιτικά ευαίσθητο,

β) ότι η συνάντηση, στο χώρο των Ιόνιων Νησιών, του βρετανικού ιμπεριαλισμού με το συνεχώς ογκούμενο εθνικό-ενωτικό κίνημα των Επτανησίων έπαιξε σημαντικό ρόλο στις εξελίξεις του Επτανησιακού ζητήματος.

γ) Αν η Αγγλία δεν βρισκόταν αντιμέτωπη με τον αγώνα των επτανήσιων Ριζοσπαστών και το κυβερνητικό αδιέξοδο της Ιονίου Πολιτείας, δεν θα έσπευδε, σ' εκείνη τουλάχιστον την ιστορική στιγμή, να αποχωρήσει από τα νησιά.

δ) Είναι χαρακτηριστική η ομολογία του Γλάδστωνα, ο οποίος έγραφε στα 1881, συγκρίνοντας την κατάσταση που είχε τότε δημιουργηθεί στην Τζαμάικα με εκείνη των Ιόνιων Νησιών: «Η κατάσταση στην Jamaica είναι οδυνηρό όνειδος για μας. Είναι ό,τι υπήρξαν τα Ιόνια Νησιά, μια ομολογία αποτυχίας και μια μομφή για το πολιτικό μας δαιμόνιο, το οποίο υποτίθεται ότι γενικώς συνιστά ένα από τα μεγαλύτερα χαρίσματα του έθνους μας [...]».[24]

Περίληψη / Summary

Πρόκειται για συνθετική ανάλυση της πολιτικής και κοινωνικής δράσης του επτανησιακού ριζοσπαστικού κινήματος και της διαπάλης του με το καθεστώς της Αγγλικής Προστασίας. Μέσα από τη συνεξέταση και το διαλεκτικό χειρισμό των ιστορικών στοιχείων δίνονται οι συνθήκες κυοφορίας του κινήματος, οι ιδεολογικές καταβολές του, οι κοινωνικοπολιτικές συντεταγμένες του, η δράση και ο ρόλος του στην Ένωση της Επτανήσου.

Il s'agit d'une analyse synthétique de l'action politique et sociale du mouvement radical ionien et de sa lutte contre l'état de la protection anglaise. En considérant conjointement et d'une manière dialectique les données historiques, on donne les conditions de la création du mouvement, ses origines idéologiques, ses coordonnées socio-politiques, son action et son rôle dans l'Union des îles Ioniennes.

24. Gladstone προς Gordon, 18 Νοεμβρίου 1881. Βλ. *Gladstone – Gordon Correspondence, 1851-1896*, επιμ. P. Knaplund, Φιλαδέλφεια 1961, σ. 83.

ΕΤΟΣ Α'. ΑΡΙΘ. 3.

ΑΛΗΘΕΙΑ,

ΕΦΗΜΕΡΙΣ ΤΟΥ ΛΑΟΥ.

ΕΚΔΙΔΕΤΑΙ ἅπαξ τῆς ἑβδομάδος. — ΤΙΜΗ ΣΥΝΔΡΟΜΗΣ προπληρωτέα, — ἐν Ἑπτανήσῳ, κατ' ἔτος δίζηλα 2, — ἐκτὸς τῆς Ἑπτανήσου δίζηλα 3. — ΤΙΜΗ ΚΑΤΑΧΩΡΙΣΕΩΣ, δι' ἕκαστον στίχον λεπτὰ 15.

ΚΕΦΑΛΛΗΝΙΑ, 30)12 ΟΚΤΩΒΡΙΟΥ 1861.

ΕΠΤΑΝΗΣΙΑΚΑ.

Ποιήσαντες μνείαν καὶ εἰς τὸ προηγούμενον φύλλον περὶ τῆς καταχθονιότητος, καθὼς καὶ τῆς ἀγυρτικῆς πολιτικῆς ἤτις εἰσεπήδησεν εἰς τὸ στάδιον τῆς ἐνεργείας, κατὰ τὴν ἐποχὴν τῆς σιγῆς τὴν ὁποίαν ἐπέφερον εἰς τὸν ῥιζοσπαστισμὸν οἱ κυβερνητικοὶ καταδιωγμοί, ἐρχόμεθα καὶ σήμερον νὰ ἐκφέρωμεν σκέψεις τινὰς ἐπὶ τοῦ αὐτοῦ ἀντικειμένου, ἵνα καταδείξωμεν τὰς ὀλεθρίους διὰ τὴν πατρίδα συνεπείας.

Ὁστις ἐξετάσῃ τὴν ἱστορίαν τῆς ἐνταῦθα Ἀγγλικῆς Προστασίας, θὰ ἴδῃ ὅτι μίαν αὐτὴ πάντοτε ἐτήρησε πολιτικήν· τὴν πολιτικὴν τῆς διαφθορᾶς, τῆς ἐξαχρειώσεως καὶ τῆς ἀπάτης. Προσπαθοῦσα μὲ κάθε τρόπον νὰ παρατείνῃ τὴν ἐν φανερᾷ παραβάσει παντὸς δικαίου ἐνταῦθα δεσποτείαν της, οὐδενὸς οὐδέποτε μέσου ἐφείσθη ἵνα ἐπιτύχῃ τοῦ ποθουμένου. Ἀλλ' ἀφ' ἑτέρου καὶ τὴν ἀπέναντι τῆς Εὐρώπης ὑποληψίν της ἐπιθυμοῦσα νὰ διατηρήσῃ, προσεπάθησε πάντοτε τὰ πάντα διὰ χειρῶν ἑπτανησίων νὰ ἐνεργῇ, τὰ πάντα εἰς τὴν ῥαχιν αὐτῶν νὰ ῥίπτῃ. Ἐκ τούτου λοιπὸν καὶ τοῦ ῥιζοσπαστισμοῦ τὴν ἐξόντωσιν μανιωδῶς ἐπεδίωξε, διότι οὗτος ὄχι μόνον τὴν δεσποτείαν αὐτῆς κατεπολέμει, ὄχι μόνον κατὰ τοῦ ζυγοῦ αὐτῆς ἐνήργει, ἀλλὰ καὶ τὰ σχέδια καὶ τοὺς σκοποὺς αὐτῆς θαῤῥαλέως καὶ μετὰ παῤῥησίας κατεδείκνυε, καὶ τὸ προσωπεῖον ἀπ' αὐτῆς ἁφαιρῶν, ἄφινε γυμνὸν τὸ ἀληθὲς πρόσωπόν της.

Ἕκαστος κατανοεῖ πόσον τὸ τοιοῦτο ἦτο ἀσύμφορον εἰς αὐτὴν, θέλουσαν πάντοτε νὰ ἐπιδεικνύεται προστάτρια τῆς ἐλευθερίας καὶ τῆς προόδου.

Αἱ προγραφαὶ, αἱ ἐξορίαι, ἡ ἀπροκάλυπτος βία καὶ τὸ αὐθαίρετον, διὰ τῶν ὁποίων κατ' ἀρχὰς ἐζήτησε νὰ καταβάλῃ τὸν ῥιζοσπαστισμὸν, δὲν ἔτεινον εἰς ἄλλο εἰμὴ εἰς τὸ νὰ τὸν θυμηθῶσιν ἔτι περισσότερον. Ἀλλ' ἐννοήσασα ἐπὶ τέλους τὸ λάθος της, κατέφυγεν εἰς τὴν ὑποκρισίαν.

Γνωρίζουσα κάλλιστα τίνι τρόπῳ ἡ Ῥωμαϊκὴ Βουλὴ κατέστρεψε τὸν φίλον καὶ ὑπέρμαχον τοῦ λαοῦ Γάϊον Γράκχον, ἐνόμισεν ὅτι διὰ παραπλησίων μέσων θὰ δυνηθῇ καὶ αὐτὴ νὰ μᾶς ἀπατήσῃ, καὶ νὰ πραγματοποιήσῃ τὰ καθ' ἡμῶν σχέδιά της. Ὅθεν, περιβαλοῦσα μὲ τὸν μανδύαν τοῦ ἐθνισμοῦ τὰ καταπτυστότερα τῶν ὀργάνων της, ἐπροσπάθησε δι' αὐτῶν νὰ διαστρέψῃ τὸν ῥιζοσπαστισμὸν, διὰ νὰ τὸν δυσφημήσῃ, καὶ, εἰ δυνατὸν, αὐτὸν καταστήσῃ μισητὸν εἰς τὰ ὅμματα τοῦ λαοῦ, ὡς μηδόλως μεριμνῶντα περὶ τῆς τύχης του, ἀλλ' ἐγκαταλείποντα αὐτὸν ἔρμαιον τῆς ἀθλιότητος εἰς τὴν ὁποίαν αὐτὴ τὸν ἐβύθισεν.

Οἱ ἀναδεχθέντες τὴν ἐντολὴν ταύτην ἐξεπλήρωσαν αὐτὴν θαυμασίως, καθόσον μάλιστα ἐν αὐτῇ εὕρισκον τὸ ἴδιον συμφέρον.

Ἡ προστασία ἐξῆλθε τῆς δυσκόλου θέσεως εἰς τὴν ὁποίαν ἡ ἀπερίσκεπτος διαγωγὴ τῶν ἁρμοστῶντης εἶχε τὴν φέρει, ὥστε ἐτόλμησε, καὶ ἀπ' αὐτοῦ ἀκόμη τοῦ ὑπουργικοῦ βήματός της, νὰ δικαιολογηθῇ ὡς πάντη ἀμέτοχος, καὶ μάλιστα ἐναντία, εἰς τὰς ἐνταῦθα λαμβανούσας χώραν καταχρήσεις καὶ καταπιέσεις.

Ἡ περὶ ἑνώσεως ἀόριστος εὐχὴ, καὶ τὰ παρόμοια, οὐδόλως σήμερον τὴν ταράττουσι, ὡς ἀντιτάττουσαν κατ' αὐτῶν τὸ συμφέρον τῆς Εὐρώπης. Ἐν τοσούτῳ, δεικνυομένη τάχα δημοτικὴ καὶ φιλόλαος, προσπαθεῖ νὰ ἐλκύσῃ πρὸς ἑαυτὴν τὸν ἑπτανησιακὸν λαὸν, νὰ τὸν ἀποσπάσῃ ἀπὸ τοὺς ἀληθεῖς φίλους του, διὰ τῆς πορείας τῶν ὀργάνων της καὶ διὰ τῆς συγχύσεως τῆς ἐνεργείας καὶ τῶν κηρυγμάτων, καὶ οὕτω νὰ ἐξασφαλίσῃ καὶ διὰ τὸ μέλλον τὴν δεσποτείαν της.

Καὶ τοιοῦτο βεβαίως θέλει εἶσθαι τὸ ἀποτέλεσμα τῆς πλάνης καὶ τῆς ἀπάτης, ἂν ὁ ἑπτανησιακὸς λαὸς δὲν συναισθανθῇ ἐγκαίρως τὴν θέσιν του, καὶ ἂν οἱ τυφλώττοντες δὲν ἀνοίξωσι τοὺς ὀφθαλμοὺς διὰ νὰ ἴδωσι τὸ βάραθρον εἰς τὸ ὁποῖον ὠθοῦσι τὴν πατρίδα, καὶ ὁποίαν εὐθύνην ἀναλαμβάνουσιν ἀπέναντι τῆς ἱστορίας, βοηθοῦντες τὰ σχέδια καὶ τοὺς σκοποὺς τοῦ ξένου.

Τὰ ἔθνη δὲν ἀναγεννῶνται διὰ τοῦ ψεύδους, τῆς ἀπάτης καὶ τῶν φωνασκιῶν· ἀλλὰ διὰ τῆς ἀληθείας, διὰ τῆς ἐπιμόνου καὶ ἀδιακόπου ἐνεργείας, διὰ τῆς αὐταπαρνήσεως, τῆς καρτερίας καὶ ἀφοσιώσεως εἰς τὴν θυσίαν καὶ τὸ μαρτύριον.

Καὶ ἡ μὲν ἀλήθεια εἶνε πάντοτε μία καὶ ἡ αὐτὴ, ἀναλλοίωτος καὶ αἰωνία ὡς ὁ Θεὸς, τοῦ ὁποίου ἐπὶ τῆς γῆς εἶνε ὁ ἀντιπρόσωπος· οὐδὲ παραλλάσσει ἕνεκα τῶν καιρῶν καὶ τῶν περιστάσεων. Διὰ τοῦ χρόματος μυριάδων

Η ριζοσπαστική εφημερίδα της Κεφαλονιάς *Αλήθεια* (φωτογραφικό αρχείο Θ. Πυλαρινού).

Ο ΑΛΗΘΗΣ ΡΙΖΟΣΠΑΣΤΙΣΜΟΣ ΜΕΣΑ ΑΠΟ ΤΟΝ ΚΕΦΑΛΛΗΝΙΑΚΟ ΤΥΠΟ ΔΙΑΘΛΑΣΕΙΣ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΚΑΙ ΤΗΣ ΕΠΤΑΝΗΣΙΑΚΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΑΣ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΠΕΡΙΟΔΟ 1852-1864

Νικόλαος Ξ. Καρπούζης

Από το 1815 ως το 1864 τέσσερις πολιτικές παρατάξεις[1] έδρασαν οργανωμένα στα Επτάνησα:

Πρώτον, η φατρία των Καταχθονίων, η οποία στηριζόταν από τους γαιοκτήμονες (άρχοντες), τους τοκογλύφους και εν γένει όσους είχαν συγκεντρώσει μεγάλα ποσά. Φοβόνταν ότι θα έχαναν τα προνόμιά τους με την καθολική ψηφοφορία και το συνταγματικό πολίτευμα, ενώ λειτουργούσαν ως τοπικοί τύραννοι, καθώς διοικούσαν τον τόπο ως βουλευτές ή από άλλες πολιτικές θέσεις. Ο άγγλος αρμοστής πάντοτε επικύρωνε τις αποφάσεις τους και τασσόταν με το μέρος τους.[2] Ασφαλώς, δεν επιθυμούσαν την Ένωση των Επτανήσων με το Ελληνικό Βασίλειο και ήταν πολέμιοι σε κάθε πολιτικοκοινωνική μεταρρύθμιση.

Δεύτερον, το μόρφωμα των Μεταρρυθμιστών που, ενώ αγωνίζονταν για την κατάργηση των φεουδαρχικών προνομίων, δεν ήθελαν να γίνεται επαναστατική προπαγάνδα για την Ένωση της Επτανήσου. Θεωρούσαν πως έπρεπε η Μεγάλη Βρετανία να πειστεί με ειρηνικά μέσα περί του δικαίου του επτανησιακού λαού που ζητούσε την Ένωσή του με την Ελλάδα. Πίσω από αυτήν την ουτοπική πολιτική γραμμή αντανακλάται η επιδίωξη των εκπροσώπων τους να μην έλθουν σε σύγκρουση ούτε με τους Άγγλους ούτε με τους γαιοκτήμονες, διότι οι τελευταίοι είχαν όλη την παραγωγή στα χέρια τους· ως εμπορευόμενοι δεν μπορούσαν να έλθουν σε σύγκρουση μαζί τους. Επιπλέον, το εμπόριο της σταφίδας γινόταν με την Αγγλία· ένας ενδεχόμενος αποκλεισμός της αγγλικής κυβέρνησης από τα νησιά θα ισοδυναμούσε με τη δική τους οικονομική καταστροφή.

Τρίτον, το κόμμα των Ριζοσπαστών που εκπροσωπούσαν κυρίως τα μικροαστικά και αγροτικά στρώματα του πληθυσμού και προπαγάνδιζαν τις φιλελεύ-

---

1. Βλ. Γεώργιος Ν. Μοσχόπουλος, *Ιστορία της Κεφαλονιάς (1797-1940)*, εκδ. Κέφαλος, Αθήνα 1988, τ. Β΄, σ. 180-202. – Σπύρος Δημ. Λουκάτος, *Η επτανησιακή πολιτική σχολή των Ριζοσπαστών*, εκδ. Σύνδεσμος Φιλολόγων Κεφαλονιάς – Ιθάκης, Αργοστόλι 2009, σ. 148-158.

2. Βλ. Παναγιώτης Χιώτης, *Ιστορία του Ιονίου Κράτους από συστάσεως αυτού, έτη 1815-1864*, Τυπογραφείον Η Επτάνησος, Ζάκυνθος 1874-1877, τ. Β΄, σ. 151.

θερες και δημοκρατικές ιδέες της Ευρώπης με κύριο σύνθημα: «Κάτω η αγγλοκρατία, Ζήτω η Επανάσταση, Ζήτω η Ένωση». Εκπροσωπούσαν τα συμφέροντα και τα αιτήματα της λαϊκής μάζας στις πόλεις και τα χωριά, που μαστιζόταν διαρκώς από μεγάλη οικονομική κρίση και προσδοκούσε πως με την Ένωση θα άλλαζε άρδην προς το καλύτερο η ζωή της, καθώς θα άνοιγαν οι δουλειές, θα γινόταν η κατάργηση του τιμαριωτισμού και θα χτυπιόταν η τοκογλυφία. Μία από τις εφημερίδες, με την οποία προσπάθησαν να προπαγανδίσουν την Ένωση με την Ελλάδα και τις κοινωνικές τους προτάσεις ήταν ο *Χωρικός* (1850-1852), ο οποίος διευθυνόταν από τους δύο ριζοσπαστικούς συλλόγους της Κεφαλονιάς, το «Δημοτικόν Κατάστημα Αργοστολίου» και το «Αναγνωστήριον της Ομόνοιας του Ληξουρίου»· εξέφραζε συλλογικές απόψεις και απευθυνόταν κυρίως στους αγρότες με σκοπό την ενημέρωσή τους.[3] Το κύριο θέμα του έντυπου αυτού ασχολείτο με τους Ριζοσπάστες, όχι μόνο με την παρουσίαση των ιδεών και του έργου τους, αλλά και όταν εκείνοι καταδιώκονταν από τις αγγλικές αρχές ή έθεταν υποψηφιότητα για το βουλευτικό αξίωμα. Σε άλλα άρθρα περιγράφονταν οι τραγικές συνθήκες ζωής που βίωνε ο αγροτικός πληθυσμός αλλά και η κακή κατάσταση του τόπου. Στην Κεφαλονιά άλλα όργανα του ριζοσπαστισμού ήταν η *Αναγέννησις* (1849-1859) και ο *Φιλελεύθερος* (1849-1851)· στη Ζάκυνθο ο *Ρήγας* (1851-1859) και στην Κέρκυρα ο *Ριζοσπάστης* (1850).

Τέταρτον, το μόρφωμα των Ενωτιστών, το οποίο καταγράφεται στην ιστορία του αγγλικού προτεκτοράτου των Επτανησίων κατά το 1852, όταν παραιτήθηκαν από τη θέση τους οι δύο Ριζοσπάστες βουλευτές της Ζακύνθου, κατά τη διάρκεια της Ι΄ Ιονίου Βουλής, και τη θέση τους πήραν οι Κωνσταντίνος Λομβάρδος και Ερμάννος Λούντζης. Από τότε ξεκίνησε σταδιακή αλλά συγκαλυμμένη και εσκεμμένη παραχάραξη των ιδεολογικών και πολιτικοκοινωνικών αρχών του ριζοσπαστισμού.[4] Το έργο τους διευκόλυνε η αγγλική αρωγή με τις προγραφές από τον αρμοστή Ward, που στόχευαν στην εκκαθάριση των ηγετικών στελεχών των Ριζοσπαστών, κυρίως των Ηλία Ζερβού Ιακωβάτου και Ιωσήφ Μομφεράτου. Ηγετική μορφή αυτής της κίνησης αναδείχθηκε ο Κωνσταντίνος Λομβάρδος που κατηγορούσε ανοιχτά τους λεγόμενους «παλαιούς» Ριζοσπάστες ως αιθεροβάμονες, προβάλλοντας ως μοναδικό εφικτό και αποκλειστικό στόχο την πραγματοποίηση της Ένωσης των νησιών με την Ελλάδα. Για τον λόγο αυτό τους αποδόθηκε ειρωνικά η προσωνυμία «Νεοφώτιστοι» και «Ψευδοριζοσπάστες» ως διαστρεβλωτές του αληθούς ριζοσπαστισμού.

---

3. Βλ. το άρθρο «Η γαρ δύναμίς μου εν ασθενεία τελλειούται (sic)», *Ο Χωρικός. Εφημερίς Δημοτική*, φ. 1, 16.2.1850.

4. Βλ. Παναγιώτης Πανάς, *Ριζοσπάσται και βελτιώσεις εν Επτανήσω*, τύποις η Κεφαλληνία, εν Κεφαλληνία 1880, σ. 54-63.

Ο Παναγιώτης Πανάς, στην πρώτη δημοσιογραφική εμφάνισή του, με μια σειρά άρθρων του στον *Κεραυνό* (1855-1859), προσπάθησε να διαφωτίσει την κοινή γνώμη ότι όλες οι πιθανές παραχωρήσεις εκ μέρους της Αγγλίας αποσκοπούσαν στη ματαίωση της απομάκρυνσης από το καθεστώς της Προστασίας. Δεν παραλείπει ακόμη να τονίζει διαρκώς με περιγραφές τα δεινά που προκλήθηκαν στα Επτάνησα από την Προστασία.[5] Παράλληλα, σε άλλα δημοσιεύματα επέκρινε τους βουλευτές της ΙΑ΄ Βουλής, οι οποίοι «ικέτευαν» ουσιαστικά τους Βρετανούς να διαπραγματευτούν το ζήτημα της Ένωσης. Επειδή το 1858 οι Ριζοσπάστες στην Κεφαλονιά διέκριναν ότι οξύνονταν οι ιδεολογικές διαφορές με τους Ενωτικούς,[6] προέβησαν στην επανέκδοση του *Κεραυνού* ως επίσημου τοπικού οργάνου τους, παράλληλα με την κυκλοφορία της *Αναγεννήσεως* του Μομφεράτου. Μετά τη μηνυτήριο αγωγή που κατέθεσε ο αριστοκράτης υποψήφιος βουλευτής Ιωάννης Σ. Άννινος,[7] ο *Κεραυνός* οδηγήθηκε στο κλείσιμο, για να τον διαδεχθεί, παρά τη μετέπειτα αθώωση του Πανά, η *Αλήθεια* εκπροσωπώντας πλέον αυτή τις αρχές του αληθούς ριζοσπαστισμού.[8] Η *Αλήθεια* έπρεπε να ξεσκεπάσει ένα διττό ψέμα, εκείνο της αγγλικής διπλωματίας, η οποία δήθεν διέκειτο ευνοϊκά για τη λύση του Επτανησιακού ζητήματος, αλλά και να καταδείξει ότι οι τάχα «Ενωτικοί» στην πραγματικότητα κινούνταν από ιδιοτελή συμφέροντα που συμφύονταν με το καθεστώς της Προστασίας. Μέσα από την αρθρογραφία της *Αλήθειας* επισημοποιείται πλέον το σχίσμα μεταξύ των Ριζοσπαστών· οι υπαινιγμοί της αφορούν όλα εκείνα τα ύποπτα στοιχεία που προσχώρησαν στον ριζοσπαστισμό με σκοπό να τον υπονομεύσουν.[9]

Επειδή όμως η κρισιμότητα των περιστάσεων απαιτούσε την ένωση όλων των δυνάμεων από τους αληθείς Ριζοσπάστες, η *Αλήθεια* σταματά την κυκλοφορία της,[10] για να σπεύσουν οι συνεργάτες της να βοηθήσουν την έκδοση της εφημερίδας του Ιωσήφ Μομφεράτου *Ο Αληθής Ριζοσπάστης*, η οποία από το πρώτο της φύλλο προσπαθεί να αποκρούσει με επιχειρήματα τις κατηγορίες των Ενωτιστών που, ούτε λίγο ούτε πολύ, τους επικρίνουν για ανθενωτική πολιτική.[11]

Οι Ενωτιστές προσπαθούσαν να εκμεταλλευτούν στο έπακρον συγκεκριμένα «αντανακλαστικά» του λαού: Οι Βρετανοί εκπροσωπούσαν την ετερότητα του

---

5. Βλ. «Εν βλέμμα επί του παρελθόντος», *Ο Κεραυνός*, φ. 17.10.1855.

6. Βλ. τη σχετική αλληλογραφία μεταξύ Μομφεράτου – Λομβάρδου εκείνη τη χρονιά στο: Γιώργος Γ. Αλισανδράτος, *Κείμενα για τον επτανησιακό ριζοσπαστισμό*, εκδ. Μουσείο Μπενάκη, Αθήνα 2008, σ. 268-270.

7. Για τον Άννινο βλ. Ηλίας Α. Τσιτσέλης, *Κεφαλληνιακά σύμμικτα*, τύποις Παρασκευά Λεώνη, εν Αθήναις 1904, τ. Α΄, σ. 9-10.

8. *Αλήθεια*, φ. 16, 28.9.1861.

9. Βλ. «Επτανησιακά», *Αλήθεια*, φ. 30, 12.10.1861.

10. «Ειδοποίησις», *Αλήθεια*, φ. 1, 13.9.1862.

11. «Πρόγραμμα του Αληθούς Ριζοσπάστου», *Ο Αληθής Ριζοσπάστης*, φ. 15, 27.9.1862.

ισχυρού «Άλλου»,[12] τα εθνικά όρια[13] εν προκειμένω που διαχωρίζουν τους Έλληνες, τους «εντός», από τους ξένους, τους «εκτός». Η σύγκρουση με έναν αλλόφυλο και ετερόδοξο κατακτητή[14] διαμόρφωνε την εθνική συνείδηση σχεδόν αποκλειστικά ως φυλετική και πολιτισμική, δίχως όμως ο λαός να ήταν σε θέση να συλλάβει τις εσωτερικές κοινωνικές διαστάσεις των αντιθέσεών του προς την κυρίαρχη ολιγαρχία των ομοεθνών του, οι οποίοι ασφαλώς ταύτιζαν τις τύχες τους με ένα καθεστώς εκμετάλλευσής τους, με ή χωρίς τους Άγγλους. Ο λαός, επομένως, έδειχνε να συνειδητοποιεί το πρόβλημα της εθνικής του ταυτότητας πάνω στη βάση της φυλετικής αντίθεσης προς τους Βρετανούς, χωρίς, ωστόσο, να ήταν σε θέση να συλλάβει τις εσωτερικές κοινωνικές διαστάσεις των αντιθέσεων προς την κυρίαρχη εγχώρια εξουσία. Αυτό απέρρεε από το γεγονός ότι η μνήμη του τόπου και των ανθρώπων του ήταν βαθύτατα σημαδεμένη από τη νωπή περίοδο της αγγλοκρατίας.[15] Η θέληση για την αποτίναξη του αγγλικού ζυγού οφειλόταν σε μια κεντρομόλα και ενοποιητική τάση που είχε ως κύριο άξονά της την εθνική ταυτότητα «αίματος», παράδοσης και ιστορικής μοίρας. Επομένως, οι Βρετανοί ως ξένοι κατακτητές ήταν εντόνως αρνητικά φορτισμένοι στη συνείδηση·[16] διά μέσου αυτών τα άτομα εξέφραζαν την αίσθηση του εαυτού τους στην Ιστορία.[17]

---

12. Γενικότερα για το ζήτημα της «ταυτότητας» βλ., ενδεικτικά, Βάλτερ Πούχνερ, «Έλληνες στις νοτιοσλαβικές ευτράπελες αφηγήσεις. Μια συμβολή στη λαογραφική διερεύνηση των "ενθοστερεοτύπων"», *Λαογραφία*, τ. 38 (1995-1997), σ. 65-71. – Μανόλης Γ. Σέργης, *Ακληρήματα. Οι αλληλοσατιρισμοί ως όψεις της ετερότητας στην αρχαία και τη νεότερη Ελλάδα*, εκδ. Αντώνη Αναγνώστου, Αθήνα 2005. – Ελευθέριος Π. Αλεξάκης, *Ταυτότητες και ετερότητες. Σύμβολα, συγγένεια, κοινότητα στην Ελλάδα – Βαλκάνια*, εκδ. Δωδώνη, Αθήνα 2001. – Ευάγγελος Γρ. Αυδίκος, *Η ταυτότητα της περιφέρειας στο Μεσοπόλεμο. Το παράδειγμα της Ηπείρου*, εκδ. Καρδαμίτσα, Αθήνα 1993.

13. Τα όρια διαμορφώνονται πάντα μέσα από μια διαδικασία αντίθεσης· προσδιορίζουν την ατομική ταυτότητα αλλά και τις έννοιες κοινότητα, συλλογική ταυτότητα, τοπικότητα. Βλ. F. Barth, "Introduction", στο: επιμ., Fredrik Barth, *Ethnic groups and boundaries. The social organization of cultural difference*, Allen, London 1969, σ. 13.

14. Βλ. Μανόλης Γ. Βαρβούνης, *Παραδοσιακή θρησκευτική συμπεριφορά και θρησκευτική Λαογραφία*, εκδ. Οδυσσέας Αθήνα 1995, σ. 80-81.

15. Για τις ωμότητες των Άγγλων βλ. Γρ. Μοσχόπουλος, «Ο αγώνας του επτανησιακού λαού στην περίοδο της αγγλοκρατίας», στο: Σπύρος Μυλωνάς (εισαγωγή – επιμ.), *Επτάνησος. Αφιέρωμα στα εκατόχρονα της Ενώσεως 1864-1964*, ιδιωτική έκδοση, Αθήνα 1964, σ. 223-235. – Β. Μεταξάς, «Οι ωμότητες των Άγγλων», στο: Σπύρος Μυλωνάς (εισαγ. – επιμ.), *ό.π.*, σ. 241-246.

16. Για τις αφηγήσεις και τις ιστορίες ζωής που προσδίδουν την ατομική κοσμοθεωρία και βίωση βλ. Ρέα Κακάμπουρα, *Αφηγήσεις ζωής, Η βιογραφική προσέγγιση στη σύγχρονη λαογραφική έρευνα*, εκδ. Ατραπός, Αθήνα 2008, σ. 17-105.

17. Πρβλ. Λουίζα Πασσερίνι, *Σπαράγματα του 20ού αι. Η ιστορία ως βιωμένη εμπει-*

Εύλογα, επομένως, ο Μομφεράτος επανέρχεται στο θέμα αυτό ολοένα και δριμύτερος, αφού προηγουμένως επιχειρεί μια σύντομη ιστορική ανασκόπηση σχετικά με την Προστασία, για να τονίσει πόσο ολέθριο είναι το μόρφωμα των Ενωτιστών και πως εξυπηρετεί ουσιαστικά το καθεστώς της Προστασίας, και γι' αυτό άλλωστε υποστηρίζεται από τους κρατούντες.[18] Στη συνέχεια, επιχειρεί να εξηγήσει τους λόγους, για τους οποίους η Προστασία και οι συνεργάτες της προσπαθούν να αποδυναμώσουν, εκφυλίζοντας εκ των έσω, τις αρχές του αληθούς ριζοσπαστισμού με όχημα το «καινοφανές δόγμα των αυτοκλήτων εθνικών ή ενωτιστών», όπως το αποκαλεί.[19]

Και ενώ ο Μομφεράτος κλιμακώνει την ιδεολογική του αντιπαράθεση με τους Ενωτιστές, στην Ελλάδα βρίσκεται σε εξέλιξη η πανελλήνια εξέγερση που ετοίμασαν τα δημοκρατικά στοιχεία κατά του αυταρχισμού του Όθωνα και της βασιλικής αυλής του. Εκείνο που δεν έγινε τότε αντιληπτό από τη συντριπτική πλειονότητα, ήταν το γεγονός ότι πίσω από αυτήν την έξωση κρυβόταν περίτεχνα η βρετανική διπλωματία, η οποία εκμεταλλεύτηκε αριστοτεχνικά την αντιοθωνική εξέγερση και τα δημοκρατικά φρονήματα του ελληνικού λαού για να εδραιώσει το αγγλόφιλο κόμμα στην Ελλάδα, δίνοντας υποσχέσεις και εξαγοράζοντας συνειδήσεις. Είναι βέβαιο πως ο έτερος ιδεολογικός πυλώνας του ριζοσπαστισμού, ο Ηλίας Ζερβός Ιακωβάτος, επειδή στις κοινωνικές του αντιλήψεις υπήρξε πάντοτε μετριοπαθής και δεν ήθελε την ανάπλαση της κοινωνίας με βίαιο τρόπο,[20] καταδίκασε την έξωση του Όθωνα ως ολέθρια.[21] Ο Μομφεράτος, απεναντίας, αρχικά δείχνει ενθουσιασμό για τη συντελούμενη μεταβολή και την προαναγγέλλει ως «σπουδαιότατον άκουσμα».[22] Όταν η ανατροπή της οθωνικής δυναστείας είναι πλέον τετελεσμένο γεγονός,[23] θα την συσχετίσει με την πολιτική πραγματικότητα της Επτανήσου, δίνοντας μια ηχηρή απάντηση στους Ενωτιστές αφενός, και αφετέρου διατυπώνοντας την αυτονόητη σήμερα αλλά πρωτο-

---

ρία, μτφ. Οντέτ Βαρών-Βασάρ, Ιωάννα Λαλιώτου, Ιουλία Πεντάζου, εκδ. Νεφέλη, Αθήνα 1998, σ. 13-20. – Ευάγγελος Αυδίκος, *Χάλασε το χωριό μας χάλασε. Ιστορίες περί ακμής και πτώσης στη Λευκίμη Έβρου*, εκδ. «Πολύκεντρο» Δήμου Τυχερού, Αλεξανδρούπολη 2002.

18. «Ενεστώσα των πραγμάτων θέσις», *Ο Αληθής Ριζοσπάστης*, φ. 21, 3.10.1862. Επίσης, βλ. «Η νέα της αντιδράσεως φάσις», *Ο Αληθής Ριζοσπάστης*, φ. 5, 17.10.1862.

19. «Τις η προσήκουσα ημών ενέργεια», *Ο Αληθής Ριζοσπάστης*, φ. 29, 11.10.1862.

20. Για το ζήτημα των ιδεολογικών διαφορών μεταξύ των δύο ανδρών βλ. Γιώργος Γ. Αλυσανδράτος, *Κείμενα για τον επτανησιακό ριζοσπαστισμό*, ό.π., σ. 169-194.

21. *Βιογραφία Ηλία Ζερβού Ιακωβάτου, συντεθείσα παρ' αυτού του ιδίου*, επιμ. Χρίστος Σωτ. Θεοδωράτος, Φιλολογικός Σύλλογος Παρνασσός, Αθήναι 1974, σ. 64, 104.

22. «Σπουδαιότατον άκουσμα», *Ο Αληθής Ριζοσπάστης*, φ. 13, 25.10.1862.

23. «Κατάλυσις της εν Ελλάδι δυναστείας», *Ο Αληθής Ριζοσπάστης*, φ. 19, 31.10.1862.

ποριακή για την εποχή της θέση, πως δεν μπορεί να υπάρξει εθνική κυριαρχία δίχως κοινωνική ελευθερία.[24]

Τα όσα γράφει αποκτούν μεγαλύτερο ενδιαφέρον, αν διαβαστούν σε αντιπαράθεση με την επιστολή του Λομβάρδου προς τον Μομφεράτο, στις 28 Ιουλίου 1858: «[…] Πότε, φίλτατε Ιωσήφ, ο λαός της Επτανήσου συνεταύτισε το ζήτημα της εθνικής αποκαταστάσεως μετά του ζητήματος της εφαρμογής της Δημοκρατίας εις το πολίτευμα, και του κοινωνισμού ή κομμουνισμού εις την πολιτείαν;»[25] Για τον Λομβάρδο όχι μόνο δεν υφίσταται σύμφυση εθνικής ανεξαρτησίας και κοινωνικής ελευθερίας, αλλά εγκαλεί μάλιστα τον Μομφεράτο πως με αυτόν τον τρόπο προσφέρει υπηρεσία «εν αγνοία υπέρ της ανθελληνικής πολιτικής»! Προκειμένου, μάλιστα, να κατηγορήσει ανοιχτά τις κοινωνικές αντιλήψεις του Μομφεράτου, χρησιμοποιεί τους όρους «κοινωνισμό» και «κομμουνισμό», πράγμα πολύ συνηθισμένο στην ευρωπαϊκή πολιτική πρακτική της εποχής.[26] Όπως παρατηρεί ο Αλισανδράτος, ο όρος «κομμουνισμός» αποτελεί μία από τις πρώτες αναφορές στα ελληνικά πολιτικά δεδομένα. Ακολούθως το κείμενο του Λομβάρδου βρίθει από τον μεγαλοϊδεατισμό της εποχής.[27]

Για να γίνει κατανοητή πόσο κεφαλαιώδους σημασίας είναι η κοινωνική διάσταση του ζητήματος που τίθεται από τον Μομφεράτο, θα παραθέσουμε ένα μικρό απόσπασμα από τα τότε απόρρητα έγγραφα του Foreign Office, όπου βρίσκεται η αναφορά του πρεσβευτή της Αγγλίας στην Ελλάδα με ημερομηνία 9.12.1858, στην οποία γράφει ανάμεσα στα άλλα: «Στα υψηλότερα και πιο προβληματιζόμενα τμήματα της κοινωνίας όσο περισσότερο αναφέρεται το θέμα [της Ένωσης] οι αντιδράσεις είναι όλο και λιγότερο ευνοϊκές. […] Διαβλέπουν στην προοπτική της Ένωσης έναν άμεσο κίνδυνο για την ηρεμία της Ελλάδας και την ασφάλεια του θρόνου […] ώστε καταλήγει να είναι μια πολύ αμφίβολη και εσπευσμένη πολιτική να ενωθεί [η Ελλάδα] με ένα γείτονα [τα Ιόνια Νησιά] τόσο διαβόητο στη διάρκεια του μεγαλύτερου μέρους της ιστορικής του παρουσίας για τις αναταραχές του. […] Δεν υπάρχει κανένα μέσο στα χέρια της Ελληνικής Κυβέρνησης για να καταστείλει μιαν επανάσταση. […] Οι επαναστάσεις […] συνδυάζουν την προ-

24. «Κατάλυσις της εν Ελλάδι δυναστείας», *Ο Αληθής Ριζοσπάστης*, φ. 19, 31.10.1862.

25. Γιώργος Γ. Αλισανδράτος, *Κείμενα για τον επτανησιακό ριζοσπαστισμό*, ό.π., σ. 269.

26. Βλ. Καρλ Μαρξ – Φρίντριχ Ένγκελς, *Μανιφέστο του Κομμουνιστικού Κόμματος*, εκδ. Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 2008, σ. 23.

27. Βλ. Έλλη Σκοπετέα, *Το «πρότυπο βασίλειο» και η Μεγάλη Ιδέα. Όψεις του εθνικού προβλήματος στην Ελλάδα (1830-1880)*, εκδ. Πολύτυπο, Αθήνα 1988. – Κωνσταντίνος Βαβούσκος, *Η Μεγάλη Ιδέα ως ιδέα και πραγματικότης*, Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, Θεσσαλονίκη 1970. – Ιωάννης Δημάκης, *Η πολιτειακή μεταβολή του 1843 και το ζήτημα των αυτοχθόνων και ετεροχθόνων*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 1991, σ. 17-31 και 227-239.

οπτική της Ένωσης με την απειλή της δημιουργίας μιας νέας τάξεως πραγμάτων στην Ελλάδα, που η τόλμη και η βαρύτητά του θα προωθήσει. Μιας νέας τάξεως που σύμφωνα με τις θεωρίες τους θα επιφέρει μια ριζική μεταβολή όχι μόνο στο σύνταγμα αλλά και σ' αυτή τη Δυναστεία και στη Μοναρχία. Οι καιροί δεν είναι ώριμοι για ένα τόσο επικίνδυνο εγχείρημα, διαφορετικά δεν θα είναι τόσο μια προσάρτηση των Ιονίων στην Ελλάδα αλλά της Ελλάδας στα Ιόνια».[28]

Η παραχώρηση των Επτανήσων γινόταν με τέτοιους δεσμευτικούς όρους για την Ελλάδα, που ουσιαστικά σήμαιναν την κατάλυση της εθνικής ανεξαρτησίας της.[29] Γι' αυτό ακούστηκαν έντονες διαμαρτυρίες μέσα στην Ελληνική Βουλή, και μάλιστα από τους βουλευτές που εξέλεξε για πρώτη φορά η Επτάνησος, όπως ο Δομενεγίνης.[30]

Μπορεί, βέβαια, η Αγγλική Προστασία να εγκατέλειψε τυπικά τα κυριαρχικά της δικαιώματα στα Επτάνησα, αλλά άφησε στις πρωτεύουσες των νησιών από έναν άγγλο πρόξενο επί μία τριετία (από 11 Ιουλίου 1864 μέχρι 4 Μαρτίου 1867), για να διαβιβάζουν τις πληροφορίες και τις κρίσεις του χώρου της δικαιοδοσίας τους, δείχνοντας, έκτοτε, με περισσή υποκρισία κοινωνική ευαισθησία για ζητήματα που οι ίδιοι μαζί με τους εγχώριους συνεργάτες τους είχαν καταπατήσει με ωμότητα και φρικαλεότητες σε όλη τη διάρκεια της Προστασίας. Και ας μη λησμονείται πως η διαδοχή της τοπικής εξουσίας περνά στα χέρια αυτών των «άξιων» συνεργατών,[31] οι οποίοι με τα υπομνήματα και τις διαμαρτυρίες τους[32] έσπευσαν να δώσουν χείρα βοηθείας για να διασυρθεί η Ελλάδα στο εξωτερικό, μια χώρα που με τα κατάλοιπα και τη μειονεξία μιας μακραίωνης στυγνής δουλείας, και υπό το καθεστώς αυτής της ιδιότυπης αγγλικής επικυριαρχίας, αδυνατούσε εκ των πραγμάτων να αρθεί στο ύψος των περιστάσεων, ιδίως μάλιστα όταν η δημοσιονομική πολιτική της ωθείτο σε λύσεις αφαίμαξης του λαού, που είχαν προσυμφωνηθεί στις μυστικές διπλωματικές διαπραγματεύσεις μεταξύ της

28. Αντώνης Τρίτσης, «Βαδίζουμε στο δρόμο των Ριζοσπαστών», *Κεφαλονιά και Ιθάκη*, τχ. 3 (1982), σ. 3.

29. Βλ. Παναγιώτης Πανάς, *Βιογραφία Ιωσήφ Μομφεράτου*, εκ του Τυπογραφείου αδελφών Περρή, εν Αθήναις 1888, σ. 28.

30. Γιάνης Κορδάτος, *Οι επεμβάσεις των Άγγλων στην Ελλάδα*, εκδ. Επικαιρότητα, Αθήνα 1983, σ. 54-55.

31. Άγγελο-Διονύσης Δεμπόνος, *Η Κεφαλονιά στον αστερισμό της Παρθένου*, εκδ. Τοπικής Ένωσης Δήμων και Κοινοτήτων Κεφαλονιάς και Ιθάκης, Αργοστόλι 1997, σ. 58, 77.

32. Βλ. *Despatches from Her Majesty's consuls in Corfu, Zante and Cephalonia, Containing Information on the State of those Islands Since the Withdrawal of British Protection, and their Annexation to the Kingdom of Greece. Presented to both Houses of Parliament by Command of Her Majesty*, Harrison and Sons, London 1867, Inclosure in no 26, σ. 25.

Βρετανίας και του βασιλικού οίκου της Δανίας.[33] Τα στοιχεία αυτά από τους άγγλους πρόξενους παρουσιάστηκαν στα δύο αγγλικά κοινοβούλια μετά από εντολή της βασίλισσας το 1867, διόλου τυχαία σε μια εποχή, κατά την οποία υπήρχε έξαρση της επανάστασης στην Κρήτη και η Θεσσαλία βρισκόταν σε αναβρασμό, με σκοπό να αποτελέσουν «τρανή απόδειξη» για την υποβάθμιση που κατέληγαν τα προσαρτώμενα εδάφη στο Ελληνικό Βασίλειο, και επομένως «αποτελούσε» αποτρεπτικό στοιχείο για κάθε άλλη επανάληψη παρόμοιας προσάρτησης.[34]

Ο ριζοσπαστισμός ως φιλοσοφικο-ιδεολογικό σύστημα αξιών ρίζωσε την περίοδο της Επτανήσου Πολιτείας (1800-1807) και ολοκληρώθηκε κατά την τριετία 1848-1851, συνιστώντας ένα από τα πιο προοδευτικά συστήματα αξιών, ρευμάτων και θεωριών της εποχής του.[35] Όπως παρατηρεί ο Σπύρος Λουκάτος, κέντρο των επαναστατικών ιδεών στα Επτάνησα κατέστη στην Κεφαλονιά το Μουσείον «Ο Κοραής» στα 1842, το οποίο συντέλεσε σε σημαντικό και αξιόλογο βαθμό στην ενδυνάμωση της εθνικής συνείδησης των μελών, φίλων και οπαδών του, αλλά υπήρξε και το πρόκριμα του μορφώματος των Μεταρρυθμιστών, καθώς η μετέπειτα αποχώρηση των πλέον ριζοσπαστικών μελών του οδήγησε αργότερα στην ανάγκη δημιουργίας του «Δημοτικού Καταστήματος» στο Αργοστόλι.[36] Η πολύχρονη εξορία των πρωτοπόρων στοιχείων του από τους Άγγλους υπήρξε μάλλον καταλυτική, διότι άφησε ακέφαλη την ηγεσία του κινήματος και έδωσε τον κατάλληλο χρόνο στους Μεταρρυθμιστές να διαστρέψουν εξ ονόματός του τις αρχές και την πολιτική του, συνοψίζοντάς την στο λομβαρδικό κήρυγμα «Ένωσις και ουδέν άλλο».[37] Τα κύρια πλήγματα που επέφεραν ήταν βασικά, εκτός από την εκμετάλλευση της επωνυμίας του ριζοσπαστισμού, χάρη στην οποία διαστρέβλωσαν και παραχάραξαν τις αρχές του, την απάρνηση της Ένωσης ως απαράγραπτου δικαιώματος του λαού, και όχι βέβαια ως ευχετήριας ικεσίας προς τη βασίλισσα της Μ. Βρετανίας. Το τελευταίο είχε διττή, κεφαλαιώδη σημασία: Από εσωτερική κοινωνικοπολιτική άποψη η αδυναμία για τη δυνατότητα μιας αυτοδύναμης αντιμετώπισης της αγγλικής ισχύος συμβάδιζε με την αποδυνάμωση του λαϊκού μαζικού παράγοντα. Από ψυχοκοινωνική

33. Αυτό «ομολογείται» στο *Despatches*, ό.π., No 19, Consul-General Saunders to Earl Russell, Corfu, June 8, 1865, σ. 20. Επίσης, βλ. Γεώργιος Ν. Μοσχόπουλος, *Ιστορία της Κεφαλονιάς (1797-1940)*, ό.π., τ. Β΄, σ. 202. – Άγγελο-Διονύσης Δεμπόνος, *Η Κεφαλονιά στον αστερισμό της Παρθένου*, ό.π., σ. 82-85, 115-116.

34. *Despatches*, ό.π., no 26, σ. 25.

35. Βλ. Γιώργος Γ. Αλισανδράτος, *Κείμενα για τον επτανησιακό ριζοσπαστισμό*, ό.π., σ. 169-206. – Σπύρος Δημ. Λουκάτος, *Η επτανησιακή πολιτική σχολή των ριζοσπαστών*, ό.π., σ. 281-293.

36. Βλ. Λουκάτος, *Η επτανησιακή πολιτική σχολή των ριζοσπαστών*, ό.π., σ. 284-285.

37. Βλ., σχετικά, Πανάς, *Βιογραφία Ιωσήφ Μομφεράτου*, ό.π. σ. 25-26, σημ. 1.

άποψη ήταν καταστροφικό το γεγονός ότι παρά την απαράμιλλη αυτοθυσία του ο λαός δεν κατόρθωσε να ελευθερωθεί από μόνος του. Εκτός αυτού, την περίοδο αυτή οι επιδράσεις των ευρωπαϊκών επαναστάσεων του 1848 είχαν πια ατονήσει, ενώ παράλληλα οι ίδιες οι λαϊκές μάζες, διακατεχόμενες από πνεύμα ηττοπάθειας εξαιτίας της τελικής συντριβής των προγενέστερων μαχητικών αγροτικών κινητοποιήσεων[38] παρουσιάζονται τώρα περισσότερο επιρρεπείς σε συντηρητικές λύσεις. Να γιατί η παλινδρόμηση συντελέστηκε με τη δημιουργία ενός ηγετικού, προσωποπαγούς μορφώματος, με κορυφαίο και σχεδόν μοναχικό ηγέτη τον Κωνσταντίνο Λομβάρδο, σε σχέση με το κόμμα των Ριζοσπαστών, το οποίο είχε γνωρίσματα που το καταξιώνουν στη νεοελληνική ιστορία ως το πρώτο κόμμα αρχών στην Ελλάδα, με ανυποχώρητη ηγεσία στην επιδίωξη πολιτικοκοινωνικών διεκδικήσεων, με μόνιμες και αδιαπραγμάτευτες αρχές που συντελούσαν στη διαφώτιση του λαού και ως προς την Ένωση και ως προς τις κοινωνικές του διεκδικήσεις.[39] Αυτή η διπλή εξασθένιση του «δημοτικού» στοιχείου θα οδηγήσει αρχικά στην ανίερη συμμαχία των Ενωτιστών με τους Μεταρρυθμιστές αλλά και τους Καταχθόνιους σε ενιαίο μέτωπο κατά των Ριζοσπαστών και με στόχο την Ένωση, έτσι ακριβώς όπως τη σχεδίασε και τη μεθόδευσε η βρετανική διπλωματία. Μετά την Ένωση ο ίδιος, ωστόσο, ο ριζοσπαστισμός είχε αποδειχθεί από τις εξελίξεις εντελώς ανίκανος όχι μόνον να μετεξελιχθεί σε ισχυρή αριστερή πολιτική δύναμη,[40] αλλά να σταθεί μέσα στην αθλιότητα των ελληνικών πολιτικών πραγματικοτήτων, μέσα στη δίνη των αναταράξεων, οι οποίες δημιουργήθηκαν στην κατεύθυνση της λεγόμενης Αφομοίωσης (νόμος ΡΝ′ της 30ής Ιανουαρίου 1866. Περί εισαγωγής εν Επτανήσω της εν τω λοιπώ Βασιλείω ισχυούσης νομοθεσίας).[41]

---

38. Για την επανάσταση του 1849 στη Σκάλα της Κεφαλονιάς ενδεικτικά βλ. Χιώτης, *Ιστορία του Ιονίου Κράτους (1815-1864)*, ό.π., τ. Α′, σ. 158-161, 164-176. – Ηλίας Α. Τσιτσέλης, *Κεφαλληνιακά σύμμικτα*, εν Αθήναις 1904, τ. Β′, σ. 422, 424, 444, 452-453. – Σπυρίδων Μαλάκης, *Απομνημονεύματα επί της συγχρόνου ιστορίας ή ιστορικόν επεισόδιον επί ενεργειών δρασάντων τινών προσώπων προς επίτευξιν της Μεγάλης Ιδέας*, εν Αθήναις 1895, σ. 270-274, 278-280, 287-292, 298-299. – Μιράντα Παξιμαδοπούλου-Σταυρινού, *Οι εξεγέρσεις της Κεφαλληνίας κατά τα έτη 1848 και 1849*, εκδ. ΕΚΙΕ, Αθήνα 1980, σ. 197-220, 257-259.

39. Βλ. Νικόλαος Τζουγανάτος, «Το αγωνιστικό ήθος των Ριζοσπαστών», στο: Σπύρος Μυλωνάς (εισαγωγή – επιμ.), *ό.π.*, σ. 207-222. – Πανάς, *Βιογραφία Ιωσήφ Μομφεράτου*, ό.π., σ. 32.

40. Βλ. Μυλωνάς, «Εισαγωγή στην ιστορία της Επτανήσου», στο: Σπύρος Μυλωνάς (εισαγωγή – επιμ.), *ό.π.*, σ. 36.

41. Νίκος Γ. Σβορώνος, *Επισκόπηση της νεοελληνικής ιστορίας*, μτφ. Αικατερίνη Ασδραχά, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 1999, σ. 89-99. – Κωστής Μοσκώφ, *Η εθνική και κοινωνική συν-*

Η παρελκυστική πολιτική της Μ. Βρετανίας σε συνδυασμό με την άσκηση διαρκούς ψυχολογικής βίας και διπλωματικών εκβιασμών απέδωσε τους καρπούς της. Έτσι, την ημέρα της αποχώρησης των Βρετανών υπάρχει ένας λαός που συνωθείται είτε στην πλατεία του Μαίτλαντ στο Αργοστόλι[42] είτε στον μόλο του Μαρκάτου στο Ληξούρι είτε στην παραθαλάσσια οδό στην Ιθάκη,[43] ο οποίος ακόμη και εκείνη την ύστατη στιγμή εξακολουθεί να αγωνιά, ακόμη και να αμφιβάλλει για την αμετάκλητη αποχώρηση των αγγλικών στρατευμάτων και συρρέει ακριβώς για να δει το «θαύμα».

Μόλις ένα χρόνο μετά την Ένωση, αυτό το πανηγυρικό κλίμα θα μεταβληθεί σε κυβερνητική φιέστα αμηχανίας, χωρίς λαϊκή συμμετοχή, και κυρίως σε μια ατμόσφαιρα απογοήτευσης.[44] Αυτή η βαριά απόγνωση του λαού[45] τον έστρεψε σε νέους και παλαιούς τοπικούς κομματάρχες, για να αναζητήσει ατομικές λύσεις για τα χρόνια προβλήματα που τον μάστιζαν. Είναι μια από τις πιο ενδιαφέρουσες παραμέτρους, επειδή διαπλέκεται με πολλούς τομείς της ιδιωτικής και δημόσιας ζωής, με συστήματα συγγενικά, με ζητήματα οικονομικά, για προβλήματα που ξεκινούν από την επιβίωση και φτάνουν σε βλέψεις κοινωνικής ανόδου και καριέρας. Επιπλέον, αυτό το δίκτυο γνωριμιών και συγγενών καθορίζει αποφασιστικά και τον ηθικό κώδικα αυτού του είδους των συναλλαγών.[46]

Και ενώ πρώην δήμιοι του επτανησιακού λαού αναγορεύτηκαν σε ευεργέτες του και φιλέλληνες,[47] οι αγωνιστές που είχαν υπομείνει δηώσεις, φυλακίσεις και εξορίες, ήλθαν αντιμέτωποι με την «τόσον ψυχρά, άσπλαγχνο, αντιπατριωτική και άδικον στάσιν των ελλήνων κυβερνητών».[48] Όταν η Ένωση της Επτανήσου είχε γίνει χειροπιαστή πραγματικότητα, «ο Ριζοσπαστισμός της Κεφαλληνίας είδε […], καρπουμένους τους μόχθους και τους αγώνας του, αυτούς εκείνους, οίτινες τον εχλεύαζον και τον προέγραφον».[49] Ασφαλώς, δεν πρόκειται για κάτι το καινοφανές. Το φαινόμενο αυτό έχει επαναληφθεί και θα επαναλαμβάνεται, εφό-

---

είδηση στην Ελλάδα (1830-1909). Η ιδεολογία του μεταπρατικού χώρου, Τυπογραφείο Σ. Γεωργιάδη «Νέα Πορεία», Θεσσαλονίκη 1972, σ. 166-167. – Γεώργιος Ν. Φιλάρετος, *Ξενοκρατία και βασιλεία εν Ελλάδι*, Αθήνα 1897, Επικαιρότητα, Αθήνα [2]1975.

42. Βλ. «21 Μαΐου 1864, Αναμνήσεις αυτόπτου», *Παρατηρητής*, φ. 19.5.1934.

43. Βλ. Τζώρτζης Καραβίας, *Το Θιάκι*, Μάρτιος-Απρίλιος 1977.

44. Βλ. Άγγελο-Διονύσης Δεμπόνος, *Η Κεφαλονιά στον αστερισμό της Παρθένου*, ό.π., σ. 140.

45. *Βιογραφία Ηλία Ζερβού Ιακωβάτου, συντεθείσα παρ' αυτού του ιδίου*, ό.π., σ. 113-114.

46. Πανάς, *Βιογραφία Ιωσήφ Μομφεράτου*, ό.π., σ. 32-34. Πρβλ. Βάλτερ Πούχνερ, *Θεωρητική λαογραφία. Έννοιες – Μέθοδοι – Θεματικές*, εκδ. Αρμός, Αθήνα 2009, σ. 592-606.

47. Πανάς, *Βιογραφία Ιωσήφ Μομφεράτου*, ό.π., σ. 15, σημ. 1.

48. Τσιτσέλης, *Κεφαλληνιακά σύμμικτα*, ό.π., σ. 301.

49. Πανάς, *Ριζοσπάσται και βελτιώσεις εν Επτανήσω*, ό.π., σ. 63.

σον οι περιστάσεις ρυθμίζονται από παράγοντες που επιβάλλουν νόθους συμβιβασμούς.[50] Εκείνο που παραμένει ως διαχρονική παρακαταθήκη είναι το υψηλό φρόνημα όλων εκείνων των αφανών ηρώων στον βαθμό που επεδίωξαν, μέσα στο πλαίσιο της εποχής και της κοινωνίας τους, την ποιοτική αλλαγή της κοινωνικής συγκρότησης. Μια πάλη εξόδου προς έναν ευρύτερο προσανατολισμό, πέραν του απελευθερωτικού και του ενωτικού της στόχου, προς μία κατάκτηση κοινωνικότερης συνείδησης και ανθρώπινης αυτογνωσίας.

Περίληψη / Summary

Οι παραμονές πριν την επανασύνδεση της Επτανήσου με τον εθνικό κορμό ήταν πολύ σημαντική περίοδος του νεότερου ιστορικού της βίου. Αποτελεί μια κρίσιμη μεταβατική περίοδο, μια διαβατήρια μετάβαση από μια μακρόχρονη δουλεία σε κατάσταση ελευθερίας. Στην παρούσα εργασία ανιχνεύονται, σε αυτό το «τέλος εποχής» που κυοφορείται, οι στρατηγικές και οι «λογικές προσαρμογής» που επιδίωξαν οι αληθείς Ριζοσπάστες στην Κεφαλονιά, προκειμένου να πετύχουν τους κοινωνικούς και εθνικούς τους στόχους.

The period before the Union of the Ionian Islands with Greece in 1864 was very important because it was a crucial and transitional stage towards the Ionian people's political and national freedom after an age-long slavery. This text forms the basis for an exploration of the strategy and the objectives that the leadership of the genuine Radical Party in Cephalonia aimed at succeeding its social and national purposes in the end of this era.

50. Βλ. Γιώργος Βαλέτας, «Τα εφτανησιώτικα γράμματα, από την Άλωση ως την Ένωση», στο: Σπύρος Μυλωνάς, εισαγωγή – επιμ., *Επτάνησος. Αφιέρωμα στα εκατόχρονα της Ενώσεως 1864-1964*, Αθήνα 1964, κυρίως 97 κ.ε.

Χωρικοί της Κέρκυρας
(επιστολικά δελτάρια – αρχείο Σπύρου Γαούτση, αρχείο Θ. και Π. Πυλαρινού).

ΣΟΛΙΑΤΙΚΟ

Δημήτριος Ε.-Γ. Καρύδης

Σύγχρονοι και παλαιότεροι μελετητές και νομικοί[1] ταύτισαν μια τυπική και επώνυμη[2] σύμβαση που απαντά στη νήσο των Κορυφών,[3] το *σολιάτικο*, με την *εμφύτευση* του Βυζαντινορωμαϊκού Δικαίου. Μέσα από ένα δείγμα συμβολαίων, ιδίως των μέσων του 15ου και των αρχών του 16ου αι., θα εξετασθεί η δυνατότητα ταύτισης των δύο συμβάσεων.

Η *εμφύτευση* φαίνεται πως είχε καταγωγή τόσο από το ρωμαϊκό, όσο και από το ελληνικό παρελθόν. Στη Ρώμη οι Κοινότητες παραχωρούσαν σε ιδιώτες καλλιεργήσιμες γαίες που ανήκαν στον ager publicus είτε στο διηνεκές είτε για μακρές περιόδους υπό τον όρο καταβολής ετησίου τελέσματος (*vectigal*). Στον ελληνικό χώρο οι παραχωρήσεις εκτάσεων, υπό τον όρο της εκχέρσωσης και καλλιέργειάς τους, ήταν γνωστές υπό τον όρο *εμφύτευση* και οι καλλιεργητές κατέβαλλαν ως αντάλλαγμα τον λεγόμενο *κανόνα*. Η διάρκειά της εκτεινόταν στο διηνεκές, εκτός από τις ειδικές περιπτώσεις των ακινήτων εκκλησιαστικών και ευ-

---

1. Βλ., ενδεικτικά, Γεώργιος Ροδολάκης, «Αγροτικές συμβάσεις στην Κέρκυρα (15ος-16ος αιώνας)», *Επετηρίς του Κέντρου Ερεύνης της Ιστορίας του Ελληνικού Δικαίου*, τ. 33 (1997), σ. 437 κ.ε., όπου και παραπομπές στη βιβλιογραφία. – Φριδερίκος Αλβάνας, «Περί των εν Κερκύρα συναλλαγών γνωστών υπό τα ονόματα Συγκράτειαι, Σολιάτικα, Κανισκεύσεις και Πάκτα», *Εφημερίς Δικαστική*, έτος Α′, φ. 4 (Απρίλιος 1888), σ. 25-30. – Ανδρέας Μ. Ιδρωμένος, *Περί της εν Επτανήσω αφομοιώσεως προς τους νόμους του ελληνικού βασιλείου και περί των πηγών του Ιονίου Δικαίου*, τύποις «Ο Κοραής» Ιωσήφ Ναχαμούλη, εν Κερκύρα 1879.

2. Ο Γεώργιος Ροδολάκης, «Αγροτικές συμβάσεις στην Κέρκυρα», *ό.π.*, σ. 440, σημ. 12, χρησιμοποιεί τη φράση *τυπικό συμβόλαιο*, προκειμένου να δηλώσει εκείνο που περιλαμβάνει όλα τα απαραίτητα στοιχεία μιας συγκεκριμένης σύμβασης, το οποίο είναι κατά τέτοιο τρόπο συνταγμένο, ώστε, εάν αλλάξουμε τα στοιχεία που το εξειδικεύουν, δηλαδή τα ονόματα των συμβαλλομένων κ.λπ., θα έχουμε ένα άλλο συμβόλαιο.

3. Εκτός από την Κέρκυρα απαντά στα μέσα του 16ου αι. στην Κεφαλονιά, βλ. *Ανδρέας Αμάραντος. Νοταριακές πράξεις, Αράκλι Κεφαλονιάς (1548-1562)*, επιμ. Νίκος Γ. Μοσχονάς. Εκδίδουν Χρήστος Βαγιωνάκης, Όλγα Κατσίβελα, Δέσποινα Μιχάλαγα, Βάσω Μπελαβγένη, Μάριος Μπλέτας, Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών (Ε.Ι.Ε.), Πηγές 5, Αθήνα 2001, και από τα μέσα του 17ου αι. στους Παξούς. (Βλ. Γεώργιος Α. Πετρόπουλος, *Νοταριακές πράξεις Παξών διαφόρων νοταρίων των ετών 1658-1810*, Μνημεία του Μεταβυζαντινού Δικαίου 2, Πανεπιστήμιον Αθηνών, Αθήναι 1958).

αγών ιδρυμάτων, που ήταν πρόσκαιρη. Κατά τη βυζαντινή εποχή η σύμβαση αυτή φαίνεται πως συνδέθηκε με τη σχέση της *κολωνίας*. Ήδη κατά το μετακλασικό δίκαιο είχε διαμορφωθεί η περίπτωση μιας κατηγορίας πολιτών με μειωμένα δικαιώματα, που διακρίνονταν σε *ελεύθερους* (liberi) και *εναπόγραφους* (adscripticii), οι οποίοι συνδέονταν αναπόσπαστα με τη γη που καλλιεργούσαν και τους απαγορευόταν να την εγκαταλείψουν, ενώ η μεταβίβαση της γης συνεπαγόταν και μεταβίβαση του *κολώνου*. Νομικές πηγές αποκαλούν τους *εναπόγραφους coloni* ως *πάροικους*.[4] Η ύπαρξη *παροίκων* μαρτυρείται στην Κέρκυρα ήδη από τον 13ο αι.[5]

Το *σολιάτικο ή σολδιάτικο* αποτέλεσε για σειρά αιώνων την κυρίαρχη επώνυμη πράξη που ρύθμιζε την αγροτική οικονομία της Κέρκυρας.[6] Πρωτοαπαντά σε έγγραφο του 1374,[7] που σημαίνει ότι είχε ήδη τυποποιηθεί προ της εισδοχής του νησιού στο Κοινό των Βενετών. Πρόκειται για σύμβαση που παρουσιάζει διαπιστούμενη σταθερότητα στο περιεχόμενό της· διηνεκείς παραχωρήσεις γης είτε για καλλιέργεια είτε για ανέγερση κτισμάτων, με ετήσια αντιπαροχή.

Η σύμβαση είναι κληρονομητή, μεταβιβάσιμη, μετατρέψιμη, ελεύθερα λυόμενη και εξαγοράσιμη κατά προτίμηση υπέρ του *πρωτότυπου κυρίου*. Με αυτή παραχωρείται ακίνητο συνήθως στο διηνεκές (88%) ή για αόριστο χρόνο υπό τον όρο καταβολής ετήσιας αντιπαροχής που επίσης αποκαλείται *σολιάτικο*. Η αντιπαροχή αυτή συνίσταται συνήθως σε χρήμα (77%) και σπανιότερα σε ποσότητα των παραγομένων αγαθών και κατατάσσεται στα *βάρη* του ακινήτου.[8] Χαρακτηριστικό είναι ότι η απόδοση του *σολιάτικου* συμφωνείται να γίνει την «[…] ύστερη ημέρα του Αυγούστου μηνός […]», ενώ μόνο σε εξαιρετικά σπάνιες περιπτώσεις παρατηρείται μετάθεση του χρονικού σημείου καταβολής.[9]

---

4. Για την *εμφύτευση*, την εξέλιξή της και την προβληματική ως προς την απορρόφηση των θεσμών της *παροικίας* και της υπερτριακονταετούς μισθώσεως από τον θεσμό της *εμφύτευσης* βλ. Παναγιώτης Ι. Ζέπος, «Καλλιεργηταί ξένης γης εις το Βυζαντινόν κράτος. Σύντομος εποπτεία και παρατηρήσεις», *Βυζαντινά*, τ. 13/1 (1985) σ. 27-44.

5. Βλ. Σπύρος Ασωνίτης, «Η αγγαρεία στην Κέρκυρα κατά τον όψιμο μεσαίωνα», *Εώα και Εσπέρια*, τ. 4 (1999-2000), σ. 133 κ.ε., όπου και παραπομπές στη βιβλιογραφία.

6. Στις μισές περίπου περιπτώσεις αγροτικών καλλιεργητικών συμβάσεων που εξετάσθηκαν, η σύμβαση που συνάπτεται είναι το *σολιάτικο* (47%).

7. Franciscus Miklosich et Iosephus Müller, *Acta et diplomata graeca medii aevi, sacra et profana*, Vindobonae MDCCCLXV, τ. 3, σ. 245-248.

8. Όχι σπάνια απαντά η στερεότυπη φράση στα σχετικά συμβόλαια: «[…] συντα με το βάρος του σολδιατίκου […]».

9. Έχουν επισημανθεί μόνο τρεις περιπτώσεις: α) Το 1513 με μετάθεση στις 25 Αυγούστου, β) το 1529 με μετάθεση στις 14 Σεπτεμβρίου και γ) το 1672 με μετάθεση στις 8 Ιουλίου. Μόνο στην τελευταία περίπτωση προκύπτει ο δικαιολογητικός λόγος: *σολδιατοδότης* εί-

Το *σολιάτικο* αφορά γαίες προς καλλιέργεια ή γαίες προς ανέγερση κτηρίου ή και τα ίδια αυτά τα κτίσματα. Η δέσμευση που δημιουργείται για τον καλλιεργητή είναι σημαντική,[10] αφού η εκπλήρωσή της εξαρτάται από την καλλιέργεια του χωραφιού, που δεν είναι πάντοτε η προσδοκώμενη. Αποτέλεσμα είναι η δημιουργία χρεών που συσσωρεύονται και οδηγούν στην έκπτωση από τη σύμβαση.[11] Ο χρόνος απώλειας δεν είναι πάντοτε σαφής· ωστόσο, φαίνεται πως ο *πρωτότυπος κύριος* ανέχεται για περισσότερο από ένα χρόνο την κατάσταση αυτή.[12]

Ο εμπράγματος χαρακτήρας της συμβάσεως είναι ορατός στις περιπτώσεις εκείνες, στις οποίες ο νοτάριος καταγράφει πως ο κύριος του ακινήτου το *πωλεί* και ακολούθως το *σολδιάζει* προς τον καλλιεργητή.[13] Υπό την επιφύλαξη ότι δεν υποκρύπτεται η καταβολή *εμπατικίου*, τέτοιες πράξεις είναι χαρακτηριστικές για την αντίληψη της θέσης του καλλιεργητή προς το πράγμα,[14] γι' αυτό και

ναι η εκκλησία του Αγίου Προκοπίου, του οποίου η μνήμη τιμάται στις 8 Ιουλίου. Μάλιστα, στη σχετική πράξη μνημονεύεται η χρησιμοποίηση μέρους του είδους (σιτάρι), που καταβάλλεται ως *σολιάτικο*, προκειμένου να προετοιμαστούν τα σπερνά στην παραμονή της εορτής του αγίου. Ο χρονικός προσδιορισμός στην «εσχάτη του Αυγούστου» φέρει έντονα στο νου την έναρξη μιας καθαρά φορολογικής περιόδου, της *ινδικτιώνος*, που εμφανίζεται σε συνεπή χρήση ως χρονικός προσδιορισμός στο νησί των Κορυφών μέχρι και τα μέσα του 16ου αι.

10. Η *ελευθέρωση*, δηλαδή η αποδέσμευση των συμβαλλομένων από τη σύμβαση απαντά σπάνια. Σε μία περίπτωση, μάλιστα, εμφανίζεται η λήξη του *σολιάτικου* κατά το χρόνο θανάτου του σολιατοδότη: Γενικά Αρχεία του Κράτους – Αρχεία Ν. Κέρκυρας, Συμβολαιογραφικά, συμβολαιογράφοι διάφοροι, 1/5, νοτάριος Πέτρος Κουβαράς (έτος 1561), φ. 14r: «[…] να πληρόνι καθεν έτος σιτάρι δεκάλιτρα α΄ ζώντας του άνωθεν κυρ Σταματίου και αποτυχόντας του άνωθεν κυρ Σταμάτι να μένει ελεύθερο εις τον άνωθεν κυρ Δήμον και κληρονόμους αυτού και ούτως εσυμφώνησαν […]».

11. Έμμεσες είναι μόνο οι μαρτυρίες που απαντούν στο ζήτημα αυτό: Ο οφειλέτης χάνει το δικαίωμα καλλιέργειας και εγκαθίσταται από τον κύριο στο χωράφι νέος καλλιεργητής.

12. Γενικά Αρχεία του Κράτους – Αρχεία Ν. Κέρκυρας, Συμβολαιογραφικά, συμβολαιογράφοι διάφοροι, 1/5, νοτάριος Πέτρος Κουβαράς (έτος 1576): «[…] έμειναν αγεώργητα και εχάλασαν […]». Έχουν καταγραφεί περιπτώσεις οφειλών 8 ετών.

13. Δ. Καραμπούλα – Λ. Παπαρήγα-Αρτεμιάδη, «Οι πράξεις του νοταρίου Αρσενίου Αλεξάκη», *Επετηρίς του Κέντρου Ερεύνης της Ιστορίας του Ελληνικού Δικαίου*, τ. 34 (1998), σ. 13-14 (έτος 1515).

14. Ενώ η παράδοση της *νομής* (*traditio*) δεν είναι στοιχείο της σύμβασης στην περίπτωση της *εμφύτευσης*, λόγω της αναβλητικής προθεσμίας που τίθεται για τη σύσταση της φυτείας, στο θεσμό της *επιφάνειας* είναι εκ των ων ουκ άνευ, αφού χωρίς αυτήν δεν είναι δυνατή η ανέγερση κτίσματος. Έτσι, ο στερεότυπος όρος που απαντά σε συμβόλαια της περιόδου, τόσο στις περιπτώσεις της *ημισοφυτευσίας* όσο και στις περιπτώσεις του *σολιάτικου* ότι «[…] και εις νομήν έθεσεν αυτόν δια κονδυλίου ως το σύνηθες των Κορυφών […]» επιβεβαιώνει τόσο την παράδοση της *κατοχής* του πράγματος, όσο και τη δημιουργία του εμπραγμάτου δικαιώματος.

για τον συντάξαντα την πράξη νοτάριο, του οποίου η νομική παιδεία δεν είναι διαπιστωμένη, η πώληση εμφανίζεται περισσότερο συγγενής προς τον σκοπό των συμβαλλομένων μερών.

Σύμφωνα με τη γενικώς επικρατούσα άποψη, το *σολιάτικο* δεν είναι άλλο από την *εμφύτευση* του Βυζαντινορωμαϊκού Δικαίου. Τούτο πιθανότατα οφείλεται στη φράση «[…] δέδωκα γην […] ένεκεν δι' εφιτευσίας ήτι διά υποσολιάτικον […]», που απαντά στην πρώτη εμφάνισή της το 1374. Η σύνδεση των δύο όρων στην πρώτη αυτή αναφορά δεν μπορεί να θεωρηθεί συμπτωματική ή οφειλόμενη στην άγνοια του νομικού που συνέταξε την πράξη. Αντιθέτως, πρέπει να θεωρήσουμε πως απηχεί την κρατούσα κατά τα τέλη του 14ου αι. αντίληψη στο νησί των Κορυφών, και τούτο διότι η *εμφύτευση* ως θεσμός δεν ήταν άγνωστη, αφού γίνεται ρητή μνεία της 15 χρόνια νωρίτερα σε έγγραφο του έτους 1359.[15]

Από τα μέσα του 15ου αι. εμφανίζεται στις πηγές και μία άλλη επώνυμη τυπική σύμβαση, η *ημισοφυτευσία*, η οποία επίσης συγκεντρώνει τα στοιχεία της *εμφύτευσης*. Περιγράφεται ως μορφή καλλιεργητικής σύμβασης που αφορά αποκλειστικά σε αγροτικό ακίνητο. Ο *ημισοφυτευτής* υποχρεούται σε χρονικά καθορισμένο διάστημα να δημιουργήσει φυτεία, ώστε να παράγονται φυσικοί καρποί, έκτοτε δε οφείλει να την καλλιεργεί κατά τρόπο επωφελή. Μετά την παρέλευση του χρόνου δημιουργίας της φυτείας και εφόσον έχει φυτευθεί, αποκτάται δικαίωμα συγκυριότητας εξ αδιαιρέτου κατά ποσοστό 1/2, ενώ ο *ημισοφυτευτής* υποχρεούται να αποδίδει το 1/4 (*τετάρτι*) της παραγωγής στον αρχικό κύριο. Το δικαίωμα είναι ελεύθερα μεταβιβαστό, με ταυτόχρονη την υποχρέωση της εσαεί καλλιέργειας ολοκλήρου του κτήματος. Προϊόντος του χρόνου η πράξη εμφανίζεται σπανιότερα, μεταβολή που ίσως συνδέεται με την επικράτηση του *σολιάτικου*.

Σε πρώην βυζαντινές περιοχές υπό δυτική κυριαρχία, φαίνεται πως ο *εμφυτευτής* αποκτούσε δικαίωμα συγκυριότητας στο ακίνητο κατά ποσοστό 3/4 έναντι του *πρωτότυπου κυρίου* που περιοριζόταν στο 1/4.[16] Πρόκειται για τα ίδια ποσο-

15. Σπύρος Ασωνίτης, «Έγγραφα αναφερόμενα στην εκκλησιαστική περιουσία στην Παλαιόπολη της Κέρκυρας κατά το 14ο και 15ο αι.», *Εώα και Εσπέρια*, τ. 3 (1996-1997), σ. 9 κ.ε. Έμμεση μαρτυρία για τη λειτουργία του θεσμού καταγράφεται στην πρεσβεία της Κερκυραϊκής Κοινότητας, το 1718, όπου γίνεται λόγος για *εμφυτεύσεις (in emfiteusi)*, που χαρακτηρίζονται για το διηνεκή τους χαρακτήρα (*perpetuo titolo*). Βλ. Έλλη Γιωτοπούλου-Σισιλιάνου, *Πρεσβείες της βενετοκρατούμενης Κέρκυρας (16ος-18ος αι.). Πηγή για σχεδίασμα ανασύνθεσης της εποχής*, ΓΑΚ – Αρχεία Νομού Κέρκυρας, Αθήνα 2002, σ. 647 κ.ε., ιδίως 650 και 663.

16. Salvatore Cusa, *I diplomi Greci ed Arabi di Sicilia pubblicati nel testo originale, tradotti ed illustrati da Salvatore Cusa*, Stabilimento Lipograf. Lao., Palermo 1868, τ. I, μέρος I, σ. 117-118: «[…] Κατά τον Απρίλλιον μήνα της ενισταμένης ινδικτιώνος […] ήλθε

στά που παρατηρούνται στην *ημισοφυτευσία*. Ο *ημισοφυτευτής* πορίζεται τα 3/4 των παραγομένων καρπών, αλλά μόνο το 1/2 της συγκυριότητας του όλου ακινήτου.[17] Η σύμβαση αυτή εμφανίζεται σε συμβόλαια της βυζαντινής νοτίου Ιταλίας με την ένδειξη *a mitande* δηλαδή *εις ημισείας*,[18] ενώ ο όρος αυτός (*a mitade*) εμφανίζεται το 1435 στην αναγραφή της βαρονίας του Conte de Martina, όπου ο καλλιεργητής εμφανίζεται με δικαίωμα συνιδιοκτησίας.[19]

Φαίνεται, λοιπόν, πως στο νησί των Κορυφών η *εμφύτευση* στην εξελικτική της μορφή δεν είναι το *σολιάτικο* αλλά η *ημισοφυτευσία*. Μεταξύ των δύο συμβάσεων υφίσταται σημαντική διαφορά: στη μεν *ημισοφυτευσία* αποκτάται δικαί-

---

προς με ο αρχων [...] και επέδειξέν μοι λέγοντα ωσότι υμείς αι ρηθήσαι μοναχαί αγοράσατε από του Γιαννούλη του ποτέ κουράτορος τα τρία μέρη του αυτου αμπελίου, το δε τέταρτον μέρος αυτού του αμπελίου ην δημοσιακόν, διότι είχεν τούτο ο αυτός Γιαννούλης εις εμφύτευσιν, όθεν δια τουτο το τέταρτον μέρος του αμπελίου ανέλαβε το κράτος μου [...]» (έτος 1139). Εν προκειμέννω η *εμφύτευση* είχε εξελιχθεί όχι οριζόντια (*πρωτότυπος κύριος* και *εμφυτευτής*), αλλά κάθετα (κατά ποσοστό συνιδιοκτησίας).

17. Σε σχετική πράξη του έτους 1447 (Γενικά Αρχεία του Κράτους – Αρχεία Ν. Κέρκυρας, Εγχώριος Διαχείρισις, φάκ. 59/2, χ.α., νοτάριος Ηλίας Καλούδης, αντίγραφο) διαβάζουμε: «[...] και γινομένων των ρηθέν αμπελίων εις τον ρηθέντα τέρμοναν, οφείλειν εχειν ο ρηθεις κυρ Γεώργιος μετα τους κληρονόμους και διαδόχους αυτου, το ημισον εκ τα ρηθεν αμπέλια και δένδρη δια τον κόπον, μόχθον και εξοδον αυτου και ποιειν εις αυτά ει τι ο αν θέλη και βούλονται, πωλειν χαρίσειν, ψυχοδοτήσειν και τα εξης, τα δε ετερα ημισα απο ολα τα προδηλωθέντα δύο χωράφια [...] οφείλειν λαμβάνει ο ρηθεις κυρ Γεώργιος και οι αυτου κληρονόμοι και διαδόχοι μέρη τρία και η ρηθεισα εκκλησία οφείλει λαμβάνει μέρος εν το τέταρτον, ήγουν τα δύο μερτικα οφείλειν λαμβάνειν ο ρηθεις κυρ Γεώργιος και οι αυτου κληρονόμοι και διαδόχοι δια το μερτικον τους ως ημισοφυτευτάδες και το εν μερτικον, το τρίτον οφείλειν λαμβάνειν διότι θέλουν καλλιεργεί το μερτικον της ρηθείσης εκκλησίας [...]». Σε διανομή του έτους 1514 (Γενικά Αρχεία του Κράτους – Αρχεία Ν. Κέρκυρας, Συμβολαιογραφικά, συμβολαιγράφοι διάφοροι, 4/7, φάκ. 101r, νοτάριος Πέτρος Αγαπητός) διαβάζουμε: «[...] μισερ Βετούρος ο Λουκάνης του ποτε μισερ Μμανολη δια μέρους αυτου, απο ενός μέρους, και μίσερ Αντωνέλος ο Μπελάντας δια μέρους αυτου απο ετερου μέρους, τα ρηθέντα μέρει παροντα σωματικως ομολόγεισαν οτι εσυμφωνησαν αμφοτερα και ημίρασαν το αμπελιον αυτων οπερ εχουν επίκεινος, οπίον ρηθεν αμπελιον το ειχεν φυτευση ο μισερ Δημητριος ο Μπελάντας πατηρ του ρηθέντος μισερ Αντωνέλου εις τόπον του ρηθέντος ποτε μισερ Μμανολη και επλήρωνέν του τεταρτίαν. και επειδη το ρηθεν αμπέλιον ϋπηρχεν ανιμήραγο εως του νυν, ενεκεν τουτου την σήμερον τα ειρημένα μέρει θεληματικω τρόπω εσυμφωνησαν ως ανωθεν και ημίρασαν και ετερμονολόγησαν το με λιθων τερμόνων, και ημίρασαν και τα παντία του δένδροι ελαικα και ετερα ατινα ευρίσκονται μέσα εις το ρηθεν αμπέλιον, και ελαβε ο καθεις το μερίδιον του [...]».

18. Francisco Trinchera, *Syllabus graecarum membranarum*, typis Josephi Cataneo, Neapoli MDCCCLXV, σ. 35-36 (έτος 1035): «[...] και επιδέοντες του εις ημισείας προς εμφύτευσιν επιδούναι [...]».

19. Αικατερίνη Ασδραχά – Σπύρος Ασδραχάς, «Στη φεουδαλική Κέρκυρα: Από τους πάροικους στους vassali», *Τα Ιστορικά*, τ. 2/3 (1985), σ. 93.

ωμα συγκυριότητας από τον *ημισοφυτευτή*, ενώ στο *σολιάτικο* κάτι τέτοιο δεν προκύπτει.[20]

Ο όρος *σολιάτικο ή σολδιάτικο* δημιουργεί ερωτήματα ως προς το έτυμο και τη νομική προέλευση. Ο Φρ. Αλβάνας σημειώνει ότι από τον 16ο, ίσως και τον 15ο αι., έπαυσε η χρήση του όρου *εμφύτευση* που αντικαταστάθηκε με το *σολιάτικο ή σολδιάτικο*. Θεωρεί ότι είναι γενικός όρος, εφαρμοζόμενος τόσο στην *εμφύτευση* όσο και στο *jus superficiarium*[21] και παράγεται από το *solaticum*[22] που αποτελεί παραλλαγή του *solarium*,[23] συνδέει δε το ισοδύναμο σολδιάτικο που παράγεται από το *solidum*, που έλαβε την προσηγορία από τον καταβαλλόμενο σε νομίσματα συνήθως *κανόνα*.[24]

---

20. Βλ. όμως και *Έκθεσις της επί του αγροτικού ζητήματος Κερκύρας επιτροπής*, Κερκύρα 1865, σ. 9, όπου αναφέρεται ότι παρότι στα προ του Πολιτικού Κώδικα (1841) συμβόλαια «[…] ουδεμία απαντάται παραχώρησις συγκυριότητος εις τους αγρολήπτας, αλλ' είναι βέβαιον ότι δυνάμει των εθίμων και του αρχαίου Εγχωρίου νόμου (29 Αυγούστου 1614) ο αγρολήπτης ένεκα του διηνεκούς της συμβάσεως απέκτα δικαίωμα συγκυριότητος κατά το διάφορον μερίδιον των προϊόντων […]»· επίσης, Ι. Πιέρρης-Χαλικιόπουλος, *Υπόμνημα προς τον κύριον Κ. Προβελέγιον*, Κερκύρα 1867, σ. 3, 13.

21. Ως νομικός ο Φρ. Αλβάνας προφανώς διέκρινε τη διαφορά μεταξύ *σολιάτικου* και *εμφύτευσης*, γι' αυτό και παρέπεμψε στο *ius superficiarium*, υπονοώντας ότι το *σολιάτικο* εμπεριείχε και άλλα στοιχεία και όχι μόνο τα της *εμφύτευσης*.

22. Charles Du Fresne Du Cange – P. Carpentier – Johann Cristoph Adelung, *Glossarium manuale ad scriptores mediae et infimae latinitatis*, Halae MDCCLXXXIV, τ. VI et ultimus. Διαβάζουμε στα σχετικά λήμματα: "Solagium, Agrarium, praestatio ex agris, a *solum* sic dictum", "Solaria, vectigal, quo pro solo penditur […]", "Solaris, locus idoneus *solario* aedificando […]", "Soldarium, agrarium, praestatio ex solo seu agris […]", "Soldator, soli seu territorii incola et cultor […]", "Solidatum (1) Quidquid in solidum possidetur […]", "Solide habere est iure proprietatis et allodii possidere […]", "Solum, (1) Ut supra *Solarium*, Locus idoneus *Solario* aedificando […]", "Solus domorum, earumdem census […]".

23. Ο ρωμαίος νομοδιδάσκαλος Ουλπιανός Δομίτιος (3ος μ.Χ. αι.) σημειώνει ότι το *τέλεσμα* (*vectigal*) στις μακροχρόνιες παραχωρήσεις των δημοσίων αγρών το ονομάζουν κάποιοι *solarium*, καθώς πληρώνουν μόνο για την επιφάνεια του εδάφους (: *solo*)*:* Georgius Christianus Gebauer, *Corpus Juris Civilis codicibus veteribus manuscriptis et optimis quibusque editionibus collatis*, Gottingae MDCCLXXVI, σ. 888 (σχόλια στο: de locis itineribus publicis) "[…] Vectigal enim hoc sic appellatur, solarium, ex eo quod pro solo pendatur […]".

24. Την άποψη ότι προέρχεται από το σολδίο-*solidum* διατύπωσε και ο Μιχαήλ Πολυλάς, στο: *Νύξεις τινές περί των εν Κερκύρα συγκρατειών και κανισκευσιών*, Τυπογραφείον Αθηνά Αρσενίου Κάου, εν Εκρκύρα (γρ. Κερκύρα) 1868, σ. 7. Ο Παναγιώτης Αραβαντινός, *Χρονογραφία της Ηπείρου των τε ομόρων ελληνικών και ιλλυρικών χωρών διατρέχουσα κατά σειράν τα εν αυταίς συμβάντα από του σωτηρίου έτους μέχρι του 1854*, εκ του Τυπογραφείου Σ. Κ. Βλαστού, εν Αθήναις 1856, τ. 2, σ. 308, σημ. 8, πιθανολογεί ότι προέρχεται από το *σιγιλλατίκιον* που απαντά σε χρυσόβουλο του αυτοκράτορα Ανδρονίκου του Β′ του έτους 1321.

Η χαρακτηριστική χρήση της σύμβασης για την ανέγερση κτίσματος, πράγμα που δεν απαντά με άλλους νομικούς όρους, αφήνει το περιθώριο να εικάσουμε ότι το *σολιάτικο* αποτελεί τον θεσμό της *επιφάνειας*, δηλαδή του *jus superficiarium*.[25] Όμως, εδώ δεν δημιουργούνται υπέρ του επιφανειούχου δικαιώματα ίδιας ποιότητας με αυτά του πρωτότυπου κυρίου, αλλά διαφορετικής: Ο πρωτότυπος κύριος αποψιλώνεται από την ωφέλιμη κατοχή του πράγματος, την οποία και μεταθέτει λόγω της συμβάσεως. Χαρακτηριστική είναι μία πράξη του έτους 1515, στην οποία παραχωρείται αγροτικό ακίνητο σε *ημισοφυτευσία* και ακολούθως, χωρίς να συνταχθεί νέα πράξη, δίνεται και άλλο ακίνητο σε *σολιάτικο* «[…] δια να ποιήση μίαν οσπητοκαθέδρα δι ανάπαυση του […]».[26] Η διάκριση μεταξύ των δύο πράξεων (*ημισοφυτευσίας* και *σολιάτικου*), προκειμένου η δεύτερη να εφαρμοσθεί μόνο επί της ανεγέρσεως κτίσματος, δηλώνει την ειδοποιό διαφορά των δύο *συναλλαγμάτων*, η οποία απέτρεπε τη σύγχυση των δύο θεσμών, δηλαδή επρόκειτο για δύο διακριτές συμβάσεις, με διαφορετικές έννομες συνέπειες, γνωστές ήδη από τις αρχές του 16ου αι.

Σε νοταρικό βοήθημα των αρχών του 19ου αι.,[27] το *εμφυτευτικό σολιάτικο* ανάγεται στη νομοθεσία του Ιουστινιανού, υπονοώντας ο συντάκτης-νοτάριος ότι πρόκειται για τον θεσμό της *εμφύτευσης*.[28] Ωστόσο, εκεί καταγράφονται και άλλα ακόμη *σολιάτικα*: «[…] περί solιατίκου φρανκάμπελε […], χρονικόν (κοντρά-

25. Βλ., σχετικά, Δημήτριος Γκόφας, *Ιστορία και εισηγήσεις του Ρωμαϊκού Δικαίου*, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα – Κομοτηνή 1989, τ. ΙΙΙ, σ. 222 κ.ε. και Ελευθερία Σπ. Παπαγιάννη, *Η νομολογία των εκκλησιαστικών δικαστηρίων της βυζαντινής και μεταβυζαντινής περιόδου σε θέματα περιουσιακού δικαίου, Ι ενοχικό δίκαιο – εμπράγματο δίκαιο*, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα 1992, σ. 215-216. Τη διάκριση αυτή κάνει και ο Μιχαήλ Πολυλάς, *Νύξεις τινές περί των εν Κερκύρα συγκρατειών και κανισκευσιών*, ό.π., σ. 7, σημειώνοντας ότι το *σολιάτικο* προέρχεται από *εδαφονομή ή εμφύτευση*.

26. Γενικά Αρχεία του Κράτους – Αρχεία Ν. Κέρκυρας, Εγχώριος Διαχείρισις, φάκ. 59/2, χ.α., νοτάριος Κωσταντής Πλήσχας (αντίγραφο από το νοτάριο ιερέα Πέτρο Βρανιανίτη).

27. Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος, χφ. αρ. 2160 «Χρέος του νοταρίου. ερμηνεία ωφέλιμος», γραμμένο το 1819 από το νοτάριο Σπυρίδωνα Μποζίκη που αντιγράφει παλαιότερο βοήθημα νοταρίων. Ο νοτάριος έδρασε στα χωριά Λιαπάδες και Λάκωνες της Κέρκυρας. (Βλ. Δημήτριος Ε.-Γ. Καρύδης, «Οι νοτάριοι Κορυφών και τα αποτυπώματα των σφραγίδων τους (1815-1864)», *Πρακτικά Γ΄ Πανελλήνιου Συμποσίου Γενεαλογικής και Εραλδικής Επιστήμης (29 Οκτ. – 1 Νοεμ. 1998)*, *Δελτίον Εραλδικής και Γενεαλογικής Εταιρίας Ελλάδος*, τ. 11 (2001), σ. 618.

28. Στο φ. 14r διαβάζουμε «[…] περοι solιατίκου ενφιτευτικου ανάμεσα εις τά solιάτικα τό προτημιον απαρθενέβι του σολιατίκου επηλεγωμένου ενφιτευτικου εκίνο οπου οι παλεοι Ελληνες, καί οι Ρομένοι ανάδιξαν, καθός αποβλέπετε παρά της νομοθεσίας του Ιουστινιανου η οπία ειχε τό περισότερον μέρος μία sηναξις από τους γρεκους, καί ρομέους νωμους […]».

δο) σολιάτικο δηναρίου […] περί σολιατίκου ζοής […]». Είκοσι χρόνια αργότερα εισάγεται ο *Πολιτικός Κώδιξ των Ιονίων Νήσων*. Τα Ι′ και ΙΑ′ κεφάλαια του 3ου Βιβλίου του τιτλοφορούνται «Περί των αγροληψιών» και «Περί εμφυτεύσεως και εδαφονομής»,[29] ενώ νομικοί του 19ου αι. ταυτίζουν την *εμφύτευση* με την *αγροληψία*.[30]

Η ένδειξη ότι ο όρος *σολιάτικο* χαρακτήριζε και άλλες συμβάσεις και ότι δεν είχε αποκλειστικό πεδίο εφαρμογής στα ακίνητα, γεννά εύλογα ερωτηματικά· ειδικά ο όρος *φρανκάμπελε* που, όπως μας εξηγεί ο νοτάριος: «[…] αυτή η σολιατοπηισις άλλο δεν είνε πάρεξ οπού ένας δανήζη του άλου τα σολδιά του προς τέσερα τα εκατό τον χρόνον […]». Είναι εμφανές ότι το *σολιάτικο* δεν συνδέεται αποκλειστικά πλέον με την αγροτική καλλιέργεια. Με την πάροδο των αιώνων και τις μεταβολές που είχαν στο μεταξύ επέλθει σε οικονομικό επίπεδο, το *σολιάτικο* εξέφραζε και άλλες σχέσεις. Ήδη από τις αρχές του 17ου αι. κάνουν την εμφάνισή τους πράξεις που υποδηλώνουν σχέσεις οικονομικής εξάρτησης, συνδεόμενες με την εκμετάλλευση της γης.[31]

---

29. Πρβλ. άρθρα 1651-1653 (σε σχέση με τα άρθρα 1627 και 1629): 1627: «Η αγροληψία είναι συμβόλαιον δι' ου ο κύριος αγροτικών κτημάτων οιουδήποτε είδους διαπιστεύει την καλλιέργειάν των εις τινα, όστις κρατεί προσδιορισμένον τι μέρος των καρπών προς ανταμοιβήν των κόπων του και δύναται προσέτι ν' αποκτήσει δικαίωμα κυριότητος επί προσδιωρισμένου μέρους των ειρημένων κτημάτων, αν τούτο συνομολογηθή ρητώς.» 1629: «Αι αγροληψίαι δύναται να είναι διηνεκείς ή πρόσκαιροι.» 1651: «Η εμφύτευσις είναι συμβόλαιον δι' ου παραχωρείται εις τον εμφυτευτήν αγροτικόν τι κτήμα επί τη υποχρεώσει να το βελτιώνει και να πληρώνει κατ' έτος προσδιορισμένην τινά παροχήν ήτις καλείται κανών ή είς χρήματα ή είς προϊόντα της γης προς αναγνώρισιν της πρωτοτύπου κυριότητος του παραχωρητού.» 1652: «Η εδαφονομή είναι συμβόλαιον, δι ού παραχωρείται αστυκόν κτήμα, επί υποχρεώσει του εδαφονόμου να πληρόνη κατ' έτος προσδιωρισμένην τινά παροχήν, ήτις καλείται εδαφονόμιον εις χρήματα ή εις είδη, προς αναγνώρισιν της κυριότητος του εδαφοδότου.» 1653: «Η εμφύτευσις και η εδαφονομή δύνανται να είναι διηνεκείς ή πρόσκαιροι.»

Ο Ιδρωμένος, *Περί της εν Επτανήσω αφομοιώσεως προς τους νόμους του Ελληνικού βασιλείου*, ό.π., σ. 15, πληροφορεί ότι βάση του κώδικα αυτού ως προς τον τίτλο περί αγροληψιών και εμφυτεύσεων ήταν οι γαλλικοί κώδικες και εν μέρει οι κώδικες του Βασιλείου της Νεαπόλεως.

30. Ιδρωμένος, *Περί της εν Επτανήσω αφομοιώσεως προς τους νόμους του Ελληνικού βασιλείου*, ό.π., σ. 12: «[…] επί αγροληψία ήτε εμφυτεύσει κατείχον […]».

31. Έτσι, π.χ., ένα αμπέλι παραχωρείται από τον Α στο Β για κάποια χρόνια με προσδιορισμένο αντίτιμο. Ακολούθως, ο Β φέρεται να έχει καταβάλει όλο το αντίτιμο και παραδίδει προς καλλιέργεια τον αμπελώνα στον Α, με συμφωνία να μοιραστούν κατά το ήμισυ το κρασί που θα παραχθεί. Από τα πολλά παραδείγματα: Γενικά Αρχεία του Κράτους – Αρχεία Ν. Κέρκυρας, Συμβολαιογραφικά, Α 611, φ. 172r-v (έτος 1625), νοτάριος Μάνος Ασωνίτης. Η πρακτική αυτή σαφώς υποκρύπτει οικονομική δοσοληψία που παραπέμπει στο δανεισμό. Αντίστοιχες πρακτικές κατά το έθιμο της Βενετίας (more Veneto) συναντάμε τον ίδιο αιώνα

Αιώνες αργότερα, το 1867, ο βουλευτής Κέρκυρας Νικ. Παγκράτης αναφερόμενος στην υποχρέωση καταβολής *σολιάτικου*, όταν ο χωρικός ζητά από τον αγροδότη την ανέγερση κατοικίας στο ακίνητο, επιβεβαιώνει μια μακραίωνη πρακτική[32] που προδίδει την προέλευση του *σολιάτικου* από το *jus superficiarium*.[33]

Από το σύνολο των πράξεων που εξετάσθηκαν, είναι εμφανής η τάση για τυποποίηση. Οι συναλλασσόμενοι προτιμούν τις *επώνυμες* συμβάσεις και δευτερευόντως τα *ανώνυμα συναλλάγματα*.[34] Ωστόσο, η θεμελίωση εμπραγμάτων δικαιωμάτων φαίνεται πως ήταν ζήτημα που απασχόλησε περισσότερο τους μετέπειτα αιώνες, με την ανάδειξη του *αγροτικού ζητήματος* ως οικονομικού, πολιτικού και νομικού προβλήματος.

Το *σολιάτικο* εξελίχθηκε μέσα σε περιβάλλον που οι αγροληπτικές σχέσεις διασταυρώνονταν μεταξύ των δυνατών της γης και των καλλιεργητών. Κατά μια άποψη[35] τόσο το *σολιάτικο* όσο και η *κανισκεψία* διαμορφώθηκαν υπό τις συνθήκες αναζήτησης αγροτικών χεριών από τους ιδιοκτήτες της γης, ιδίως δε των φέουδων, όπου χρησιμοποιείται αλλά σε μικρότερο βαθμό απ' ό,τι άλλες επώνυμες συμβάσεις.[36] Η τάση των *προνοιαρίων-φεουδαρχών* για επέκταση των δικαιωμάτων τους στη γη και εκτός των *προνοιών-φέουδων*, που μαρτυρείται από πλήθος συμβολαίων, φαίνεται πως άφησε πεδίο ανάπτυξης της σύμβασης.

στο Μπέργκαμο. (Civica Biblioteca – Archivi Storici Angelo Mai, Archivio Terzi, 1.7.18). Σχέσεις οικονομικής εξάρτησης διαπιστώνονται και στην εφαρμογή του *προστυχιού*.

32. Συνεδρίαση 17 (20.10.1867), *Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής*, προεδρεία Ιακώβου Παξιμάδη, περίοδος Α΄, σύνοδος Γ΄, Αθήναι 1868, σ. 116-117: «Πρέπει να γνωρίζετε κύριοι ότι διά να οικοδομήσει ο αγρολήπτης μίαν οικίαν μέσα εις το ίδιον υποστατικόν, το οποίον ήτο υποτελές, έπρεπε να λάβη την άδειαν παρά του αγροδότου και ο αγροδότης τον υπεχρέωνε να του βάλη και εν μικρόν σολιάτικο διά την ιδιαιτέραν ταύτην χρήσιν του γηπέδου. Διά τούτο λέγω ότι αυτά τα κτήρια είναι κεφάλαια της αποκλειστικής κυριότητος του χωρικού».

33. Βλ. ανωτέρω, σημ. 21.

34. Τα *ανώνυμα συναλλάγματα* αποτελούν μόλις το 16% στο δείγμα.

35. Σπύρος Ασωνίτης, *Ανδηγαυική Κέρκυρα (13ος-14ος αιώνας)*, εκδ. Απόστροφος, Κέρκυρα 1999, σ. 200, όπου και παραπομπές σε βιβλιογραφία.

36. Η ρευστότητα των όρων *σολιάτικο*, *κανίσκι* και *συγκράτεια* κατά τη λειτουργία τους μέσα στα φέουδα, επισημαίνεται από τους Αικατερίνη και Σπύρο Ασδραχά και Γεώργιο Ροδολάκη. Βλ. Αικατερίνη Ασδραχά – Σπύρος Ασδραχάς, «Στη φεουδαλική Κέρκυρα», *ό.π.*, σ. 82. – Σπύρος Ασδραχάς, «Φεουδαλική πρόσοδος και γαιοπρόσοδος στην Κέρκυρα την εποχή της βενετικής κυριαρχίας», *Τα Ιστορικά*, τ. 2/4 (1985), σ. 376. Η εφαρμογή του *σολιάτικου* στα φέουδα, παρότι διατυπώνεται η άποψη ότι χαρακτηρίζει και φεουδαλικό δικαίωμα (Αικατερίνη Ασδραχά – Σπύρος Ασδραχάς, «Στη φεουδαλική Κέρκυρα», *ό.π.*, σ. 93), φαίνεται πως γίνεται χωρίς διάκριση (βλ. Γεώργιος Ροδολάκης, «Αγροτικές συμβάσεις στην Κέρκυρα», *ό.π.*, σ. 446).

Η *ημισοφυτευσία* που αποτελεί τύπο εξέλιξης του θεσμού της *εμφύτευσης*[37] και δημιουργεί δικαιώματα συνιδιοκτησίας υπέρ του καλλιεργητή περιορίζεται συν τω χρόνω, ενώ το *σολιάτικο*, ως όρος, φαίνεται πως έλαβε γενικότερη χρήση,[38] δηλωτική του εκχρηματισμού της αγροτικής οικονομίας.

Η θεμελίωση οιασδήποτε μορφής εμπράγματου δικαιώματος, κάθετα (συνιδιοκτησία) ή οριζόντια στο πρόσωπο του καλλιεργητή, εμφανίζει μια μορφή πρόσδεσής του στη γη, σε εποχή που εκείνο, το οποίο φαίνεται να προέχει, είναι το προϊόν της παραγωγής και όχι η ίδια η ιδιοκτησία. Σηματοδοτεί την καθοδηγούμενη και εκχρηματούμενη εκμετάλλευση της γης, όπου ο βασικός συντελεστής έμελλε να συνδεθεί καταλυτικά μ' αυτήν, κατοχυρώνοντας εν τέλει δικαιώματα που, όπως αποδείχθηκε, εξαργυρώθηκαν αρκετούς αιώνες μετέπειτα.[39]

Περίληψη / Summary

Εξετάζεται η ταύτιση του *σολιάτικου* με την *εμφύτευση* του Ρωμαϊκού Δικαίου. Αναπτύσσεται η άποψη ότι ο όρος *σολιάτικο* (ή *σολδιάτικο*) προέρχεται από το θεσμό της *επιφάνειας*, αλλά εφαρμόσθηκε και στα αγροκτήματα. Ως νομικός όρος χρησιμοποιείται από τις αρχές του 19ου αι. και για άλλες τυπικές συμβάσεις.

The author analyzes the identification of *soliatico* to *emphyteusis* of Roman law. expresses the opinion that *soliatico* (or *soldiatico*) originates from *jus superficiarium*, but also applied to agricultural land (from 14th century). From the early 19th century *soliatico* is also used as a general term to characterize other typical contracts.

---

37. Ενώ κατά το Βυζαντινορωμαϊκό Δίκαιο ο εμφυτευτής αποκτά ειδικό εμπράγματο δικαίωμα στο πράγμα, στην εξέλιξη παρατηρείται η δημιουργία συγκυριότητας.

38. Έτσι εξηγείται γιατί οι Μ. Πολυλάς και Φ. Αλβάνας ετυμολόγησαν το *σολιάτικο* από το *σολδίο*.

39. Πριν από 150 χρόνια, το 1864, ο έπαρχος Κέρκυρας Κουρκουμέλης, σε έκθεσή του προς τη Βουλή, σημείωνε: «[…] και τώρα, καθώς πάντα, εις τον μήνα που μπαίνει θα αρχίση πάλαι ο πόλεμος ανάμεσα εις τους αγρολήπτας και τους αγροδότας –γιατί δεν είναι μοναχά τα μερτικά, όπου θα πληρωθούνε, αλλά είναι και τα σολιάτικα– και περιπλέον τα προστύχια […]». Για τη δημιουργία εμπράγματου δικαιώματος βλ. σημ. 20.

Με το νόμο 3986/2011 (άρθρο 18) εισήχθη εκ νέου ο θεσμός της *επιφάνειας* (εμπράγματο δικαίωμα), αλλά μόνο επί εδαφών του Δημοσίου και μόνο για 5 έως 99 έτη. Ο νόμος αυτός τροποποιήθηκε ήδη με το νόμο 4092/2012. Το αντάλλαγμα που θα καταβάλει ο επιφανειούχος ονομάζεται *εδαφονόμιο*.

«ΝΑ ΜΠΑΛΟΤΑΡΙΣΤΩ ΚΑΙ ΕΓΩ ΑΝΑΜΕΣΑ ΜΕ ΤΑΙΣ ΑΛΛΑΙΣ ΠΤΩΧΑΙΣ...» ΠΡΟΙΚΟΔΟΤΗΣΕΙΣ ΚΕΡΚΥΡΑΙΩΝ ΓΥΝΑΙΚΩΝ ΑΠΟ ΤΟ ΚΛΗΡΟΔΟΤΗΜΑ ΦΛΑΓΓΙΝΗ (1644-1797)

Αθηνά Νάνου

Στις 22 Μαρτίου 1679, ο Μάνος Γκιόλμας, με αίτησή του προς τον μεγάλο πρωτοπαπά Χριστόδουλο Βούλγαρη, ζητά εξ ονόματος της Νικολέτας, κόρης του Πέτρου Μίχου και της Θεοδώρας Νάζου, κατοίκων Κέρκυρας, τη σχετική βεβαίωση, προκειμένου η νεαρή κοπέλα να θέσει υποψηφιότητα για το κληροδότημα του Θωμά Φλαγγίνη.[1] Η Νικολέτα αποτελεί την πρώτη, αλλά όχι τη μοναδική περίπτωση Κερκυραίας που, ενώ κατοικούσε στο νησί, εκδήλωσε ενδιαφέρον για το συγκεκριμένο κληροδότημα. Στα χρόνια που ακολούθησαν, δεκάδες ήταν οι αιτήσεις γυναικών, στις οποίες έγραφαν σχετικά:

> *Μὴν εὑρίσκοντας ἄλλον τρόπον νὰ παραμυθήσω τὴν ἄκραν πτωχείαν μου,* [...] *ἐλόγιασα νὰ προστρέξω εἰς ταῖς εὐεργεσίαις ὁποῦ εἰς τοὺς πτωχοὺς γίνονται, εἰς τὴν πάνσεπτον ἐκκλησίαν τοῦ ἁγίου Γεωργίου ἐν ταῖς κλειναῖς Βενετίαις, ἀφιμένες ἀπὸ τὸν ἐν μακαρίᾳ τῇ λήξει γενόμενον σινιὸρ Φλαγγίνη, ἴσως, μὲ τὸ νὰ μπαλοταριστῶ καὶ ἐγὼ ἀνάμεσα μὲ ταῖς ἄλλαις πτωχαῖς ὁποῦ λαβαίνουν ἐκείνην τὴν εὐεργεσίαν τῶν δουκάτων ἑκατὸν διὰ προῖκαν τους, ἤθελε τύχει καὶ ἐμοῦ τῆς πτωχῆς διὰ θεοῦ εὐσπλαγχνίαν τὸ αὐτὸ εὐεργέτημα.*[2]

Η πρακτική της προικοδότησης,[3] ιδωμένη μέσα από το πρίσμα της λεγόμε-

---

1. Αρχεία Νομού Κέρκυρας (στο εξής: Α.Ν.Κ.), *Μεγάλοι Πρωτοπαπάδες* 5, filza 2, φ. 75r.

2. Α.Ν.Κ., *Μεγάλοι Πρωτοπαπάδες* 14, φ. 93r.

3. Η βιβλιογραφία για την ιστορία και την πρακτική του θεσμού της προίκας στον ευρωπαϊκό χώρο είναι πολύ πλούσια. Βλ., ενδεικτικά, Diane Owen Hughes, "From Brideprice to Dowry in Mediterranean Europe", *Journal of Family History*, τ. 3/3 (Σεπτέμβριος 1978), σ. 262-296. – Stanley Chojnacki,"Dowries and Kinsmen in Early Renaissance Venice", *The Journal of Interdisciplinary History*, τ. 5/4 (Άνοιξη 1975), σ. 571-600. – Donald E. Queller – Thomas F. Madden, "Father of the Bride: Fathers, Daughters and Dowries in Late Medieval and Early Renaissance Venice", *Renaissance Quarterly*, τ. 46/4 (Χειμώνας 1993), σ. 685-711. Για τη χορήγηση προίκας ως φιλανθρωπική πράξη βλ., ενδεικτικά, Mauro Carboni, *Le doti della "povertà": famiglia, risparmio, previdenza: Il Monte del Matrimonio di Bologna (1583-1796)*, εκδ. Il Mulino, Bologna 1999.

νης «νέας φιλανθρωπίας»[4] –η οποία ήδη από τις αρχές του 16ου αιώνα είχε αρχίσει να διαμορφώνει σε ολόκληρο τον ευρωπαϊκό χώρο την επικρατούσα αντίληψη περί φτώχειας, ερχόμενη σε αντίθεση με τον μεσαιωνικό χρηστικό ρόλο των ενδεών[5]– αποτελούσε μια από τις συνηθέστερες μορφές οικονομικής αρωγής εκ μέρους πολλών ιδιωτών αλλά και θρησκευτικών αδελφοτήτων.[6] Οι τελευταίες, μάλιστα, συχνά λειτουργούσαν ως «τεχνητές οικογένειες», όπως έχουν χαρακτηριστεί κατά το παρελθόν από τον βρετανό ιστορικό *Brian Pullan*.[7]

Έτσι, ο κερκυραϊκής καταγωγής μεγάλος ευεργέτης του ελληνισμού της Βε-

---

4. Σχετικά με τη «νέα φιλανθρωπία» στη Βενετία του 16ου αι. βλ. Brian Pullan, "La nuova filantropia nella Venezia cinquecentesca", στο: *Nel regno dei poveri: Arte e storia dei grandi ospedali veneziani in età moderna 1474-1797*, επιμ. Bernard Aikema – Dulcia Meijers, Istituzioni di Ricovero e di Educazione, Venice 1989, σ. 19-34.

5. Για μια γενική θεώρηση του φαινομένου της ένδειας και της ελεημοσύνης κατά τον μεσαίωνα βλ. Bronislaw Geremek, *La pietà e la forca: Storia della miseria e della carità in Europa*, εκδ. Laterza, Roma 2003, σ. 3-68.

6. Από την πλουσιότατη βιβλιογραφία γύρω από το φαινόμενο των θρησκευτικών αδελφοτήτων στον ευρωπαϊκό χώρο βλ., ενδεικτικά, Brian Pullan, *La politica sociale della Repubblica di Venezia 1500-1620*, τόμοι. I-II, εκδ. Il Veltro Editrice, Ρώμη 1982. – Christopher F. Black, *Italian Confraternities in the Sixteenth Century*, Cambridge University Press, Cambridge – New York – New Rochelle – Melbourne – Sidney 1989. Για τις θρησκευτικές αδελφότητες στον λατινοκρατούμενο ελληνικό χώρο βλ. Αγγελική Πανοπούλου, *Συντεχνίες και θρησκευτικές αδελφότητες στην Κρήτη της βενετικής περιόδου*, Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών Βενετίας, Θωμάς Φλαγγίνης 7, Αθήνα-Βενετία 2012· της ίδιας, «Λατινικές και ορθόδοξες αδελφότητες στις πόλεις και στην ύπαιθρο της Κρήτης (16ος-17ος αι.)», στο: *Πεπραγμένα του Ζ΄ Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, τ. Β2, Ιστορική και Λαογραφική Εταιρεία Ρεθύμνου, Ρέθυμνο 1995, σ. 611-618· και «Οι λατινικές θρησκευτικές αδελφότητες των Κυκλάδων», στο: *Το Δουκάτο του Αιγαίου, Πρακτικά Επιστημονικής Συνάντησης* (Νάξος – Αθήνα 2007), επιμ. Νίκος Γ. Μοσχονάς – Μ.-Γ. Λίλυ Στυλιανούδη, Ακαδημία Αθηνών/Κέντρον Ερεύνης της Ελληνικής Κοινωνίας – Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών/Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών, Αθήνα 2009, σ. 283-307. Για τις αδελφότητες στον χώρο του Ιονίου βλ. Νίκος Γ. Μοσχονάς, «Θρησκευτικές αδελφότητες λαϊκών στα Ιόνια Νησιά», *Βυζαντινά Σύμμεικτα*, τ. 7 (1987), σ. 193-204. Συγκεριμένα για την Κέρκυρα, βλ. Σπύρος Καρύδης, *Ορθόδοξες αδελφότητες και συναδελφικοί ναοί στην Κέρκυρα (15ος-19ος αι.)*, εκδ. Σταμούλη, Αθήνα 2004· του ίδιου, «Λατινικές αδελφότητες λαϊκών στην Κέρκυρα στα χρόνια της Ενετοκρατίας (1386-1797)», *Εκκλησιαστικός Φάρος*, τ. 68 (1990-1991), σ. 219-284. – Αθηνά Νάνου, «Η λατινική αδελφότητα του *Santissimo Rosario* στην Κέρκυρα κατά τον 17ο και τον 18ο αι.», *Θησαυρίσματα*, τ. 39/40 (2009/2010), σ. 397-438. Για την ελληνική αδελφότητα Βενετίας βλ. Χρύσα Μαλτέζου, *Οδηγός του Αρχείου*, Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών Βενετίας, Βιβλιοθήκη, αρ. 26, Βενετία – Αθήνα 2008, και ιδιαίτερα τις σ. 57-64, όπου βρίσκεται συγκεντρωμένη η πιο πρόσφατη βιβλιογραφία για τον ελληνισμό της Βενετίας.

7. Βλ. Pullan, "La nuova filantropia nella Venezia cinquecentesca", *ό.π.*, σ. 20.

νετίας Θωμάς Φλαγγίνης, όπως είναι γνωστό, όρισε με τη διαθήκη του, στις 11 Σεπτεμβρίου 1644, μεταξύ άλλων την ίδρυση νοσοκομείου, την απελευθέρωση ελλήνων αιχμαλώτων και την ετήσια προικοδότηση δέκα Ελληνίδων, υπό τον όρο να είναι βαπτισμένες και να ζουν σύμφωνα με το ορθόδοξο δόγμα, να παντρεύονται Ορθόδοξο και να προσκομίζουν από τον ιερέα της ενορίας τους βεβαίωση καλής φήμης και παρθενίας. Το προσφερόμενο ποσό ανερχόταν σε εκατό δουκάτα για κάθε μία ωφελούμενη, αλλά σε περίπτωση που δεν συμπληρωνόταν ο ορισμένος από τη διαθήκη αριθμός των δέκα γυναικών, τότε το υπόλοιπο του ποσού μεταφερόταν για την επόμενη χρονιά. Κάθε υποψήφια είχε δικαίωμα να λάβει μία μόνο φορά στη ζωή της το κληροδότημα, σε αντίθετη περίπτωση ακυρωνόταν και ήταν υποχρεωμένη να επιστρέψει τα χρήματα. Το ίδιο συνέβαινε, εάν κάποια από τις δικαιούχους του κληροδοτήματος παντρευόταν Καθολικό.

Στις 24 Απριλίου 1665, με απόφαση των *Provveditori sopra ospedali e luoghi pii*, οι οποίοι είχαν αναλάβει τη διαχείριση του κληροδοτήματος Φλαγγίνη, ορίστηκε λεπτομερώς η διαδικασία που θα ακολουθείτο για την ανάδειξη των τυχερών γυναικών, βάσει των κριτηρίων και των προϋποθέσεων που είχε θέσει ο ίδιος ο διαθέτης.[8] Σύμφωνα με την απόφαση, η ψηφοφορία θα διεξαγόταν την πρώτη Μαΐου κάθε έτους στην εκκλησία του Αγίου Γεωργίου των Ελλήνων στη Βενετία, παρουσία του μητροπολίτη Φιλαδελφείας, ενός τουλάχιστον εκπροσώπου των *Provveditori*, των ιερέων του ναού και του διοικητικού συμβουλίου της Ελληνικής Αδελφότητας Βενετίας. Οι υποψήφιες *donzelle*, για να γίνουν δεκτές στη διαδικασία, έπρεπε να προσκομίζουν βεβαιώσεις που να πιστοποιούν την ενδεή τους κατάσταση και τον ηθικό τρόπο ζωής τους, υπογεγραμμένες από τον μητροπολίτη Φιλαδελφείας και τους ιερείς του Αγίου Γεωργίου. Η επιλογή των ονομάτων από την κληρωτίδα ανατέθηκε σε παιδιά, των οποίων η ηλικία δεν θα υπερέβαινε τα δέκα χρόνια, προκειμένου να αποφευχθεί οποιαδήποτε υποψία δολιότητας ή μεροληψίας. Μετά το τέλος της ψηφοφορίας στις δέκα ωφελούμενες γυναίκες θα χορηγείτο ειδική βεβαίωση που θα περιείχε τα προσωπικά στοιχεία εκάστης. Με την επίδειξη της βεβαίωσης αυτής θα μπορούσαν να εισπράξουν τα εκατό δουκάτα μετά την τέλεση του γάμου τους ή του εγκλεισμού τους σε μοναστήρι.

Η πρώτη κλήρωση για την ανάδειξη των τυχερών γυναικών πραγματοποιήθηκε την 1η Μαΐου 1665.[9] Ακολούθησαν ακόμη εκατόν έντεκα κληρώσεις μέχρι το έτος 1796, στις οποίες ωφελήθηκαν συνολικά πενήντα πέντε Κερκυραίες, οι

8. Archivio di Stato di Venezia (στο εξής: A.S.V.), *Provveditori sopra ospedali e luoghi pii*, b. 26, reg. Multorum (1663-1682), φ. 19v-20v.

9. A.S.V., *Provveditori sopra ospedali e luoghi pii*, b. 151, filza "Catalogo donzelle graziate", κλήρωση με ημερομηνία 1η Μαΐου 1665.

οποίες είτε διέμεναν στη Γαληνοτάτη είτε είχαν ως μόνιμο τόπο κατοικίας τους το νησί της Κέρκυρας.[10]

Ενδιαφέρον παρουσιάζει το γεγονός ότι μέχρι το τέλος του 17ου αιώνα δεν φαίνεται να υπήρχε κάποια διαφορά στη διαδικασία που ακολουθείτο ανάμεσα στις υποψήφιες Κερκυραίες που βρίσκονταν στη Βενετία, και σε εκείνες που κατοικούσαν στο νησί. Ωστόσο, η πρακτική αυτή άλλαξε στις αρχές του 18ου αιώνα, όταν με απόφασή τους, στις 5 Ιουλίου 1703, οι *Provveditori sopra ospedali* όρισαν πως όσες *donzelle* είχαν γεννηθεί εκτός Βενετίας και ζούσαν μακριά από αυτήν, στο εξής θα έπρεπε να προμηθεύονται τα απαραίτητα δικαιολογητικά από τους ιερείς του τόπου, όπου είχαν βαπτιστεί και διέμεναν, και όχι από τους ιερείς του Αγίου Γεωργίου των Ελλήνων στη Γαληνοτάτη, όπως μπορούσαν να κάνουν μέχρι τότε.[11]

Με βάση τα έγγραφα που εντοπίστηκαν στα Αρχεία του Νομού Κέρκυρας, οι ενδιαφερόμενες έπρεπε να υποβάλουν αίτηση στον μεγάλο πρωτοπαπά, συνοδευόμενη από βεβαιώσεις των ενοριών, στις οποίες είχε τελεστεί η βάπτιση της εκάστοτε κοπέλας και ο γάμος των γονέων της. Πολλές φορές την κατάθεση των δικαιολογητικών συμπλήρωνε η προσέλευση δύο μαρτύρων, οι οποίοι πιστοποιούσαν την αλήθεια του περιεχομένου των παραπάνω βεβαιώσεων, δίνοντας ιδιαίτερη έμφαση στην καλή φήμη της ενδιαφερόμενης, την οποία έπρεπε αποδεδειγμένα να γνωρίζουν πολύ καλά. Στη συνέχεια, ο μεγάλος πρωτοπαπάς, αφού έλεγχε τα παραπάνω δικαιολογητικά, χορηγούσε στην κοπέλα τη σχετική βεβαίωση (*fede*), η οποία την καθιστούσε επισήμως υποψήφια για το κληροδότημα Φλαγγίνη.[12]

Ωστόσο, με απόφαση των *Provveditori* στις 12 Δεκεμβρίου 1742 ορίστηκε πως, στο εξής, δικαίωμα συμμετοχής στο κληροδότημα Φλαγγίνη θα είχαν μόνο οι γυναίκες που ήταν γεννημένες ή βαπτισμένες στη Βενετία και επιπλέον διέμεναν μόνιμα σε αυτήν, αποκλείοντας με αυτόν τον τρόπο τις υποψηφιότητες των κερκυραίων κατοίκων του νησιού.[13] Ο φαινομενικά αυστηρός αυτός αποκλεισμός οφειλόταν στην προσπάθεια των διαχειριστών του κληροδοτήματος να εκτελέσουν με όσο το δυνατόν μεγαλύτερη ακρίβεια τα όσα είχε ορίσει ο Φλαγγίνης στη διαθήκη του, ιδιαίτερα μετά την εμφάνιση προβλημάτων που είχαν παρουσια-

10. A.S.V., *Provveditori sopra ospedali e luoghi pii*, b. 151, filza "Catalogo donzelle graziate". Βλ., επίσης, Σπύρος Γ. Πλουμίδης, *Γυναίκες και γάμος στην Κέρκυρα (1600-1864): Έμφυλες σχέσεις και οικονομικές δραστηριότητες*, εκδόσεις Ιονίου Πανεπιστημίου, Τμήματος Ιστορίας, Κέρκυρα 2008, σ. 50.

11. A.S.V., *Provveditori sopra ospedali e luoghi pii*, b. 116, reg. 1, φ. 35r-35v.

12. A.N.K., *Μεγάλοι Πρωτοπαπάδες* 14, φ. 82r-86v.

13. A.S.V., *Provveditori sopra ospedali e luoghi pii*, b. 116, reg. 1, φ. 55r-55v.

στεί τα προηγούμενα χρόνια εξαιτίας της επιείκειας που φαίνεται πως είχαν επιδείξει οι αρχές στη διανομή των χρημάτων. Πιο συγκεκριμένα, οι *Provveditori* υποστήριξαν πως, εάν ο Θωμάς Φλαγγίνης επιθυμούσε να διεκδικούν το κληροδότημά του γυναίκες που δεν ήταν κάτοικοι Βενετίας, τότε δεν θα είχε ορίσει πως σε περίπτωση μη συμπλήρωσης του απαιτούμενου αριθμού ωφελουμένων το ποσό θα μεταφερόταν στην επόμενη κλήρωση. Σύμφωνα με τα όσα υποστήριζαν στη σχετική τους απόφαση, κάτι τέτοιο δεν θα ήταν δυνατόν να συμβεί ποτέ, από τη στιγμή που θα έθεταν υποψηφιότητα εκατοντάδες γυναίκες από διάφορες περιοχές του ελληνικού χώρου. Με το πέρασμα του χρόνου, ωστόσο, φαίνεται ότι η απαγόρευση αυτή δεν ίσχυσε και πως απλώς, κατά την ανάδειξη των ωφελουμένων γυναικών, δινόταν προτεραιότητα στις υποψήφιες που κατοικούσαν στη Γαληνοτάτη. Η προτίμηση αυτή δημιούργησε νέα προβλήματα στην προσπάθεια δίκαιης διαχείρισης του κληροδοτήματος, καθώς συνεπαγόταν τη βέβαιη προικοδότηση των υποψηφίων αυτών, λόγω του εξαιρετικά περιορισμένου αριθμού τους. Από την άλλη, ο μεγάλος αριθμός των γυναικών που δεν κατοικούσαν στη Βενετία, σε συνδυασμό με τη μη προτίμησή τους, καθιστούσε ιδιαίτερα δύσκολη την επιλογή τους. Για τον λόγο αυτό, με νέα απόφαση της 21ης Απριλίου 1757, ορίστηκε πως οι υποψήφιες της πρώτης κατηγορίας θα έπρεπε απαραιτήτως να έχουν συμπληρώσει το δέκατο πέμπτο έτος της ηλικίας τους, ενώ αυτές της δεύτερης κατηγορίας θα έπρεπε να έχουν συμπληρώσει μόλις το δέκατο.[14]

Ωστόσο, πολλές από τις *donzelle* που είχαν κληρωθεί κατά το παρελθόν για να λάβουν το κληροδότημα, είτε παρέμεναν τελικά ανύπαντρες, είτε απεβίωναν πρόωρα, είτε απλά λόγω της απόστασης που τις χώριζε από τη Γαληνοτάτη δεν προχωρούσαν στις απαραίτητες διαδικασίες για να εισπράξουν τα εκατό δουκάτα που δικαιούντο. Στις 2 Σεπτεμβρίου 1726, οι *Provveditori sopra ospedali* με επιστολή τους προς τον γενικό προνοητή θαλάσσης τού γνωστοποιούσαν έναν ονομαστικό κατάλογο διακοσίων εννέα γυναικών που δεν είχαν προσέλθει να εισπράξουν το κληροδότημα.[15] Σύμφωνα με τη διαταγή, θα έπρεπε να διεξαχθεί έρευνα προκειμένου να διαπιστωθεί αφενός αν μεταξύ των ωφελουμένων βρίσκονταν γυναίκες που είχαν γεννηθεί ή κατοικούσαν στην Κέρκυρα και αφετέρου αν οι γυναίκες αυτές βρίσκονταν στη ζωή ή είχαν ήδη αποβιώσει. Οι περιπτώσεις μη προσέλευσης ωφελουμένων δεν ήταν σπάνιο φαινόμενο, με αποτέλεσμα ένα σεβαστό ποσό από το κληροδότημα Φλαγγίνη να παραμένει στο ταμείο αναξιοποίητο, αφού σύμφωνα με τη διαθήκη δεν επιτρεπόταν να χρησιμοποιηθεί για οποιονδήποτε άλλο σκοπό. Το πρόβλημα αυτό αντιμετωπίστηκε με μια ευνοϊκή ρύθμιση

14. *Ό.π.*, φ. 59v-60r.

15. Α.Ν.Κ., *Μεγάλοι Πρωτοπαπάδες* 26, reg. 2, φ. 58r-59v.

που μάλιστα φαίνεται πως εξισορρόπησε σε μεγάλο βαθμό την αδικία απέναντι στις Κερκυραίες, αλλά και στις υπόλοιπες γυναίκες που δεν κατοικούσαν στη Βενετία. Με απόφαση των *Provveditori* στις 3 Οκτωβρίου 1757 ορίστηκε πως οι ωφελούμενες αυτές θα είχαν στη διάθεσή τους είκοσι ολόκληρα χρόνια, προκειμένου να παντρευτούν ή να κλειστούν σε κάποιο μοναστήρι, ενώ σε εκείνες που κατοικούσαν στη Γαληνοτάτη δόθηκε το χρονικό περιθώριο των δεκαπέντε ετών.[16] Μετά τη λήξη του παραπάνω χρονικού διαστήματος οι γυναίκες και των δύο κατηγοριών θα αποκλείονταν και δεν θα είχαν πλέον το δικαίωμα να εισπράξουν το ποσό, με εξαίρεση εκείνες που θα προσκόμιζαν βεβαίωση πως βρίσκονται ακόμη εν ζωή και πως είναι ανύπαντρες.

Το πρόβλημα, ωστόσο, της ύπαρξης αναξιοποίητου κεφαλαίου στο ταμείο του κληροδοτήματος Φλαγγίνη συνέχισε να υφίσταται, όπως πληροφορούμαστε από την επιστολή του γενικού προνοητή θαλάσσης *Pier Antonio Querini* προς τον μεγάλο πρωτοπαπά Αλοΐσιο Καπάδοκα στις 26 Φεβρουαρίου 1770.[17] Ο *Querini* παρέθετε στον Καπάδοκα κατάλογο με τα ονόματα δεκαπέντε Κερκυραίων, οι οποίες, ενώ είχαν κληρωθεί να λάβουν τα εκατό δουκάτα, δεν είχαν εμφανιστεί για να τα εισπράξουν. Για τον λόγο αυτό έπρεπε να διεξαχθεί έρευνα αφενός στην πόλη και αφετέρου στα χωριά της Κέρκυρας, ώστε να ελεγχθεί ποιες εξ αυτών βρίσκονταν εν ζωή, ποιες είχαν αποβιώσει και ποιες είχαν παντρευτεί ή μονάσει. Σε περίπτωση που διαπιστωνόταν πως κάποια *donzella* δεν διέμενε στο νησί, ο μεγάλος πρωτοπαπάς έπρεπε να χορηγήσει ειδική βεβαίωση, στην οποία θα αναγραφόταν η σχετική διαπίστωση και, αν ήταν δυνατόν, η υπόδειξη του τόπου, στον οποίο διέμενε η κοπέλα. Από τον κατάλογο των δεκαπέντε Κερκυραίων στάθηκε δυνατός μόνο ο εντοπισμός δύο εξ αυτών, της Μαρίας Μπερτόνη και της Μαργαρίτας Σγουράκη, οι οποίες είχαν κληρωθεί το 1753 και το 1758, αντίστοιχα. Για τις δύο αυτές ωφελούμενες αποφασίστηκε η διενέργεια περαιτέρω ελέγχου, προκειμένου να διαπιστωθεί πότε παντρεύτηκαν και αν ο γάμος τους έγινε σύμφωνα με το ορθόδοξο δόγμα.[18]

Ωστόσο, παρά την επιμέλεια και τις ρυθμίσεις των *Provveditori sopra ospedali*, η διαχείριση του κληροδοτήματος αποδεικνυόταν ιδιαίτερα δύσκολη υπόθεση. Στις 24 Μαρτίου 1716, η Τζόγια Ραφτοπούλου, κάτοικος Κέρκυρας, ήταν μία από τις δέκα τυχερές κοπέλες που θα εισέπρατταν τα εκατό δουκάτα. Έτσι, δώδεκα χρόνια αργότερα, το 1728, προσκόμισε στους *Provveditori* μέσω

16. A.S.V., *Provveditori sopra ospedali e luoghi pii*, b. 116, reg. 1, φ. 60v-61r.

17. A.N.K., *Μεγάλοι Πρωτοπαπάδες* 63, reg. 2, βιβλίο 12, επιστολή της 26ης Φεβρουαρίου 1770 m.v.

18. A.N.K., *Μεγάλοι Πρωτοπαπάδες*, 63, reg. 2, βιβλίο 12, επιστολή της 2ας Ιουλίου 1771.

εξουσιοδοτημένου εκπροσώπου της έγγραφο, με το οποίο βεβαιωνόταν η σύναψη γάμου της με κάποιον Χριστόδουλο Κωστόπουλο, επίσης κάτοικο Κέρκυρας. Με βάση τη νόμιμη διαδικασία ακολούθησε η καταβολή του σχετικού ποσού στην ωφελούμενη. Η περίπτωση της Ραφτοπούλου δεν θα παρουσίαζε κανένα ιδιαίτερο ενδιαφέρον, εάν ένα χρόνο αργότερα δεν είχε παρουσιαστεί δεύτερος εκπρόσωπός της στους *Provveditori*, προσκομίζοντας δεύτερη βεβαίωση γάμου, βάσει της οποίας η νεαρή γυναίκα είχε παντρευτεί κάποιον Μιχάλη Λιβαθινό στην ιερά μονή Αγίου Βασιλείου του Κάτω στη Ζάκυνθο. Όπως ήταν αναμενόμενο, οι *Provveditori* αρνήθηκαν την εκ νέου καταβολή των εκατό δουκάτων και διέταξαν την άμεση διεξαγωγή έρευνας, καθώς ήταν ευνόητο πως είτε την πρώτη είτε τη δεύτερη φορά τα δικαιολογητικά ήταν πλαστά.[19]

Η υπόθεση της Ραφτοπούλου φαίνεται πως δεν ήταν η μοναδική περίπτωση πλαστογραφίας. Το έτος 1771 οι *Provveditori* αναγκάστηκαν να λάβουν έκτακτα μέτρα, προκειμένου να καταπολεμήσουν τις προσπάθειες εξαπάτησής τους από τις ενορίες που βρίσκονταν εκτός Βενετίας, μεταξύ αυτών και της Κέρκυρας. Πιο συγκεκριμένα, οι ενορίες χορηγούσαν βεβαιώσεις ακόμη και σε νεογέννητα θηλυκά βρέφη, αναγράφοντας σε αυτές την απαιτούμενη ηλικία που όριζε ο Φλαγγίνης στη διαθήκη του, δηλαδή τα 10 χρόνια, προκειμένου να έχουν δικαίωμα υποψηφιότητας για το κληροδότημα. Σύνηθες ήταν επίσης το φαινόμενο να χορηγούνται βεβαιώσεις πενίας σε γυναίκες που προέρχονταν από ευκατάστατες οικογένειες ή βρίσκονταν σε κατάσταση χηρείας, ενώ συχνά τα ονοματεπώνυμα των βεβαιώσεων ήταν λανθασμένα. Σε άλλες περιπτώσεις μέσω πλαστών δικαιολογητικών και βεβαιώσεων, τα χρήματα δίνονταν σε διαφορετική γυναίκα από αυτήν που είχε επιλεγεί βάσει της κληρωτίδας.

Έτσι, με διάταγμα των *Provveditori sopra ospedali* ορίστηκε να διενεργηθεί αυστηρός έλεγχος, προκειμένου να εντοπιστούν οι γυναίκες που είχαν ωφεληθεί κατά το παρελθόν από το κληροδότημα, χωρίς να πληρούν τα ορισμένα από τον διαθέτη απαραίτητα κριτήρια. Οι γυναίκες αυτές θα έπρεπε να επιστρέψουν άμεσα το ποσό των εκατό δουκάτων, το οποίο στη συνέχεια θα δινόταν ως αμοιβή σε εκείνον που είχε συμβάλει στη διαλεύκανση τέτοιων υποθέσεων και του οποίου η ταυτότητα θα παρέμενε μυστική. Επιπλέον, οι *fedi* των υποψηφίων θα έπρεπε απαραιτήτως να προέρχονται από τα βιβλία βαπτίσεων και γάμων των ενοριών, στις οποίες ανήκαν, ενώ στους νοταρίους ανατέθηκε η αντιπαραβολή των βεβαιώσεων με τα στοιχεία αυτών των βιβλίων.[20]

---

19. A.S.V., *Provveditori sopra ospedali e luoghi pii*, b. 152, filza "Processi per la graziata Zoia Rautopulo", απόφαση της 16ης Οκτωβρίου 1729.

20. A.S.V., *Provveditori sopra ospedali e luoghi pii*, b. 151, filza "Grazie a donzelle", απόφαση της 2ας Μαρτίου 1771.

Παρά τα προβλήματα στη διαχείριση του κληροδοτήματος, δεν υπάρχει αμφιβολία πως η φιλευσπλαγχνία του Θωμά Φλαγγίνη έδωσε την ελπίδα σε εκατοντάδες νεαρές γυναίκες να αποκατασταθούν κοινωνικά, σε εποχές που ο γάμος αποτελούσε έναν από τους θεμελιώδεις λίθους του κοινωνικού οικοδομήματος, κρύβοντας πλήθος αντιλήψεων και οικονομικών συμφερόντων ανάμεσα στα συμβαλλόμενα μέρη. Οι κερκυραίες υποψήφιες είχαν ιδιαίτερα δυναμική παρουσία στη διεκδίκηση του κληροδοτήματος, εάν κρίνουμε από τον μεγάλο αριθμό των υποψηφιοτήτων τους. Πολύ περισσότερο όμως η έντονη συμμετοχή τους αποκαλύπτει τη συγκρότηση μιας ενιαίας συλλογικής ταυτότητας που υπαγορευόταν από την κοινή καταγωγή και το κοινό δόγμα, πέρα από τα όρια της Ελληνικής Αδελφότητας και της Γαληνοτάτης.

Περίληψη / Summary

Στην παρούσα μελέτη εξετάζονται οι προικοδοτήσεις των κερκυραίων γυναικών από το κληροδότημα του Θωμά Φλαγγίνη (μέσα 17ου αι. – τέλος 18ου αι.). Η έντονη παρουσία των γυναικών αυτών στη διεκδίκηση του κληροδοτήματος αποδεικνύει την ύπαρξη ενιαίας συλλογικής ταυτότητας που εκτεινόταν πέρα από τα όρια της Βενετίας και της εκεί Ελληνικής Αδελφότητας.

The present paper examines the endowments of women from the island of Corfu coming from the legacy of Thomas Flanginis (mid 17th cent. – end 18th cent.). The strong presence of these women in claiming the bequest proves the existence of a single collective identity that extended beyond the boundaries of Venice and its greek confraternity.

Η ΠΕΤΡΕΛΑΪΚΗ ΔΥΝΑΜΙΚΗ ΤΟΥ ΙΟΝΙΟΥ ΠΕΛΑΓΟΥΣ

Μιλτιάδης Γ. Μπότσης

Ιστορικό

Οι έρευνες για πετρέλαιο στο Ιόνιο ξεκίνησαν στις αρχές του 20ού αιώνα, και συγκεκριμένα το 1903. Τότε, η εταιρεία London Oil Development, στηριζόμενη σε επιφανειακές πετρελαϊκές ενδείξεις, διεξήγαγε δύο ανεπιτυχείς γεωτρήσεις στη Ζάκυνθο και στη συνέχεια αποχώρησε, παραιτούμενη των σχετικών δικαιωμάτων της για περαιτέρω έρευνα.

Ακολούθως, το 1938, ο ελληνοαμερικανός W. Chellis άρχισε έρευνες σε περιοχές της Ηλείας και της Αχαΐας.[1] Την ίδια περίοδο η εταιρεία Delman πραγματοποίησε τρεις γεωτρήσεις στην περιοχή Ταύρης Φερών του νομού Έβρου. Οι γεωτρήσεις της Delman επεσήμαναν την ύπαρξη ορισμένων κοιτασμάτων,[2] αλλά η ερευνητική της δραστηριότητα δεν ολοκληρώθηκε, λόγω του επερχόμενου πολέμου. Μετά τον πόλεμο, στο δεύτερο μισό της δεκαετίας του 1950, τόσο η εταιρεία Delman, όσο και ο ελληνοαμερικανός W. Chellis, ξαναπροσπάθησαν να καλύψουν το χαμένο έδαφος.

Η ερευνητική δραστηριότητα για την αναζήτηση κοιτασμάτων πετρελαίου στον ελλαδικό χώρο εντάθηκε το 1960, όταν το υπουργείο Βιομηχανίας μαζί με το Ινστιτούτο Γεωλογίας και Ερευνών Υπεδάφους (ΙΓΕΥ), και με σύμβουλο το Γαλλικό Ινστιτούτο Πετρελαίων (IFP), ξεκίνησαν συστηματικές γεωλογικές, γεωφυσικές και γεωτρητικές έρευνες σε ολόκληρη την Ελλάδα, και ειδικότερα στην Ήπειρο, τα Ιόνια Νησιά, την κεντρική Μακεδονία και την Ευρυτανία. Ξεχωριστές έρευνες, κατόπιν σχετικών παραχωρήσεων, πραγματοποιήθηκαν και από μεγάλες διεθνείς εταιρείες όπως την BP (στην Αιτωλοακαρνανία), την Esso (στη ΒΔ Πελοπόννησο, στη Ζάκυνθο και στους Παξούς), τη Chevron (στη Λήμνο), την Hunt (στη Θεσσαλονίκη), την Texaco (στο Θερμαϊκό), την Anschutz (στη Θεσσαλονίκη – Επανομή) και την Oceanic – Colorado (στο Θρακικό Πέλαγος). Οι έρευνες αυτές εμπλούτισαν τη γεωλογική γνώση, ενώ οι ενθαρρυντικές ενδείξεις υδρογονανθράκων ενίσχυσαν την πεποίθηση, αν όχι τη βεβαιότητα, ότι η Ελλάδα είναι

---

1. Κώστας Τσαούσης, «Κυνηγοί μαύρου χρυσού στην Ελλάδα», *Το Βήμα*, 24.8.1997.

2. Γιώργος Φιντικάκης, «Από το Ιόνιο ξεκινούν οι νέες έρευνες για πετρέλαιο», *Τα Νέα*, 23.8.2003.

πετρελαιοφόρος χώρα. Το σημαντικότερο όμως είναι ότι οι προαναφερόμενες γεωτρήσεις κατέληξαν στην ανακάλυψη των πρώτων εκμεταλλεύσιμων κοιτασμάτων στη θαλάσσια περιοχή της Θάσου (κοίτασμα πετρελαίου «Πρίνος» και κοίτασμα φυσικού αερίου νομού Καβάλας), από την Oceanic (1971-1974).[3]

Το 1975 ιδρύεται η Δημόσια Επιχείρηση Πετρελαίου (πρώην Ελληνικά Πετρέλαια) με σκοπό την ανάπτυξη της βιομηχανίας πετρελαίου στην Ελλάδα. Δέκα χρόνια αργότερα, συστήνεται η ΔΕΠ-ΕΚΥ (ως θυγατρική της ΔΕΠ Α.Ε.), στην οποία παραχωρήθηκαν από το Ελληνικό Δημόσιο 24 ερευνητικές άδειες σε περιοχές στην ξηρά και στη θάλασσα χωρίς διαγωνισμό. Η ερευνητική δραστηριότητα κατέληξε στην ανακάλυψη του κοιτάσματος πετρελαίου στη θαλάσσια περιοχή του Κατακώλου (Δ. Πελοπόννησος), του κοιτάσματος φυσικού αερίου στην Επανομή Χαλκιδικής, καθώς και συγκεντρώσεων βιογενούς αερίου.[4]

Από τη Δημόσια Επιχείρηση Πετρελαίου – Έρευνα και Εκμετάλλευση Υδρογονανθράκων Α.Ε. και από άλλες εταιρείες πραγματοποιήθηκαν 175 γεωτρήσεις[5] σε όλη την ελληνική επικράτεια. Από όλες αυτές μόνο ο «Πρίνος», όπως προαναφέρθηκε, αποδείχθηκε εμπορικά εκμεταλλεύσιμος.[6] Δύο άλλες γεωτρήσεις, μία στην Επανομή Θεσσαλονίκης και μία στο Κατάκωλο Πελοποννήσου φάνηκε να έχουν οριακό ενδιαφέρον, χωρίς βέβαια να αποκλείεται μελλοντική εκμετάλλευσή τους. Ωστόσο, σημειώνεται ότι, ενώ στην Ελλάδα επί 175 γεωτρήσεων είχαμε σχεδόν μηδενικά αποτελέσματα, οι Ιταλοί έχουν μία στις δύο επιτυχίες και οι Αμερικανοί οκτώ στις δέκα.[7]

Πιο αναλυτικά, το 1995, η ΔΕΠ/ΕΚΥ ξεκινάει διαδικασία εκχώρησης[8] υπο-

---

3. Βλ. σχετικά στην ιστοσελίδα: http://www.ypeka.gr/Default.aspx?tabid=765&language=el-GR.

4. *Στο ίδιο*.

5. Από αυτές οι 12 έχουν γίνει στο Αιγαίο. Σημειωτέον ότι στην Αλβανία έχουν πραγματοποιηθεί 2.500 γεωτρήσεις (από την ομιλία του υφυπουργού Γ. Μανιάτη στη Βουλή των Ελλήνων, στις 12.1.2011· βλ. σχετικά http://www.energypress.gr/portal/resource/contentObject/id/f2408b71-09bf-4d05-bd72-0b83fc48ff6b).

6. Οι εκτιμήσεις για τα πετρελαϊκά αποθέματα του κοιτάσματος του Πρίνου φθάνουν συνολικά τα 1,5 δισ. βαρέλια. Μέχρι σήμερα, όμως, έχουν ανακαλυφθεί 250 εκατ. και έχουν παραχθεί 110 εκατ. βαρέλια πετρελαίου (βλ. news.in.gr, «Κοιτάσματα πετρελαίου 2 δισ. βαρελιών στη δυτική Ελλάδα», 27.8.2004).

7. «Η Ελλάδα έχει πετρέλαιο αλλά δεν το θέλει», *Newsletter Epopteia*, τχ. 37 (12/1993).

8. Ο διαγωνισμός διενεργήθηκε το Νοέμβριο του 1995 και προσέλκυσε το ενδιαφέρον διεθνών κολοσσών, όπως της Texaco, της Shell, της BP, της Chevron, της Mobil, της Exxon, της Agip και άλλων. Συνολικά πουλήθηκαν 25 «πακέτα» με τις απαραίτητες πληροφορίες και οι πρώτες ερευνητικές γεωτρήσεις ξεκίνησαν το 1997. Η ΔΕΠ-ΕΚΥ συμφωνήθηκε να συμμετέχει με ποσοστό 12% στις έρευνες, ενώ στην περίπτωση εύρεσης πετρελαίου το Ελ-

θαλάσσιων κοιτασμάτων στη λεκάνη του Ιονίου.[9] Λίγο αργότερα, το 1997, η ΔΕΠ/ΕΚΥ, προχώρησε σε νέο γύρο παραχωρήσεων, μέσω διεθνούς διαγωνισμού. Τότε ο διαγωνισμός αφορούσε έξι περιοχές έρευνας – η καθεμιά από 2.000 έως 4.000 τετραγωνικά χιλιόμετρα. Συγκεκριμένα, επρόκειτο για τις χερσαίες περιοχές της βορειοδυτικής Πελοποννήσου, της Αιτωλοακαρνανίας και της Ηπείρου, και τις θαλάσσιες περιοχές του δυτικού Πατραϊκού, των Παξών – Πάργας και του Κατακώλου. Στο διαγωνισμό συμμετείχαν 7 εξειδικευμένες εταιρείες που ασχολούνται με την πετρελαϊκή έρευνα. Το ενδιαφέρον τους όμως επικεντρώθηκε στις 4 από τις 6 περιοχές.[10] Έτσι, η βρετανική Enterprise Oil πήρε τις περιοχές της βορειοδυτικής Πελοποννήσου και της Ηπείρου, ενώ η αμερικανική Triton πήρε τις περιοχές της Αιτωλοακαρνανίας και του δυτικού Πατραϊκού.[11]

Η γεώτρηση στην Ήπειρο ξεκίνησε από την Enterprise Oil, ενώ η Triton αποχώρησε το Σεπτέμβριο του 2000 από τις ερευνητικές της δραστηριότητες στον Πατραϊκό κόλπο, χωρίς να προχωρήσει σε γεώτρηση, λόγω ανακατατάξεων στο ιδιοκτησιακό καθεστώς της.[12] Οι γεωτρήσεις που ήδη πραγματοποιήθηκαν στην Αιτωλοακαρνανία, στα Ιωάννινα και τον Πατραϊκό κόλπο απέδωσαν συνολικά 20 εκατ. βαρέλια πετρελαίου.[13] Επενδύθηκαν 85 εκατ. ευρώ σε σεισμικές έρευνες και γεωτρήσεις. Οι έρευνες φαίνεται ότι δεν απέδωσαν τα αναμενόμενα, αλλά και οι γεωτρήσεις δεν έφθασαν το βάθος που προέβλεπαν οι αρχικές συμφωνίες. Δεν διερευνήθηκαν, επίσης, δύο σημαντικοί στόχοι: Στα Ιωάννινα με την εγκατάλειψη της βαθιάς γεώτρησης (4.000 μ.), λόγω σοβαρών τεχνικών προβλημάτων (υπερύψηλες πιέσεις) από την εταιρεία Enterprise Oil και στο Δ. Πατραϊκό κόλπο, όπου δεν εκτελέστηκε η προγραμματισμένη γεώτρηση, λόγω αποχώρησης της εταιρείας Triton (εξαγορά από την Amerada Hess).

Ωστόσο, το μεγαλύτερο μέρος της δυτικής Ελλάδος παραμένει ανεξερεύνητο, όπως επεσήμανε και ο υποδιευθυντής σχεδιασμού των ΕΛ.ΠΕ. Γιάννης Γρηγορίου, σε ημερίδα του υπουργείου Ανάπτυξης, στις 27 Αυγούστου 2004.

ληνικό Δημόσιο θα είχε έσοδα της τάξης του 60-65% από την εκμετάλλευση (βλ. *Εξουσία*, 15.10.1996, σ. 40-41).

9. «Αμερικάνοι στα πετρέλαια του Ιονίου. Θα τρυπηθούν περιοχές απέναντι από την Κέρκυρα», *Κερκυραϊκό Βήμα*, 12.10.1995.

10. Χάρτης 3.

11. Θοδωρής Παναγούλης, «Νέος γύρος παραχωρήσεων για έρευνα πετρελαίου», *Επενδυτής*, 15.9.2001.

12. Οι λόγοι της αποχώρησης αποδίδονται στην αλλαγή στρατηγικής της εταιρείας Amerada Hess, η οποία εξαγόρασε την περίοδο εκείνη την Triton, σε συνδυασμό με κάποια κοιτάσματα πετρελαίου που η ίδια ανακάλυψε στη δυτική Αφρική. (Βλ., σχετικά, Γ. Φιντικάκης, *ό.π.*).

13. Φιντικάκης, *ό.π.*

Σύμφωνα με τον ίδιο,[14] οι γεωφυσικές έρευνες στη θαλάσσια περιοχή που εκτείνεται από την Κέρκυρα μέχρι και τη νοτιοδυτική Πελοπόννησο, έδειξαν την πιθανή ύπαρξη 2 δισ. βαρελιών πετρελαίου,[15] κάτι που ισοδυναμεί σχεδόν με το 1% των αποθεμάτων της Σαουδικής Αραβίας, τα οποία ανέρχονται σε 260 δισ. βαρέλια.[16] Βεβαίως, όπως σημειώνει ο καθηγητής του Πολυτεχνείου Κρήτης και διευθυντής του Εργαστηρίου Ανάλυσης Ρευστών και Πυρήνων Υπόγειων Ταμιευτήρων Νικόλαος Βαρότσης, μόνο οι γεωτρήσεις είναι αυτές που εν τέλει πιστοποιούν την ύπαρξη και το μέγεθος των κοιτασμάτων, καθώς και την ποιότητα των υδρογονανθράκων.[17]

Το 1998 η κρατική ΔΕΠ-ΕΚΥ ενσωματώθηκε στα ΕΛΠΕ, τα οποία, όμως, εν συνεχεία ιδιωτικοποιήθηκαν[18] και εισήλθαν στο χρηματιστήριο αξιών Αθηνών. Έκτοτε, το επενδυτικό ενδιαφέρον της εταιρείας επικεντρώθηκε σε ερευνητικές περιοχές του εξωτερικού, όπως για παράδειγμα τα Βαλκάνια (Μαυροβούνιο, Αλβανία) και τη Β. Αφρική (Λιβύη, Αίγυπτο).[19] Η στροφή της εταιρείας ΕΛΠΕ είχε ως αποτέλεσμα να σταματήσει η έρευνα για πετρέλαιο στην Ελλάδα· ίσως, επειδή οι γεωτρήσεις σε δύσκολες και με μεγάλα βάθη πετρελαιοπιθανές περιοχές θεωρήθηκαν ασύμφορη υπόθεση δεδομένης της τιμής του πετρελαίου, η οποία την εποχή εκείνη ήταν μόλις 10 δολάρια το βαρέλι. Όταν, όμως, το 2002 το βαρέλι έφθασε να κοστίζει 100 δολάρια, τότε η Ελλάδα προσέλκυσε το ενδιαφέρον διεθνών κολοσσών του πετρελαίου, οι οποίοι, προφανώς, γνωρίζουν πολύ πριν από εμάς ότι η χώρα μας διαθέτει ανεκμετάλλευτο ορυκτό πλούτο.

Κρίθηκε, επομένως, απαραίτητη η εκ νέου σύσταση ενός κρατικού φορέα διαχείρισης υδρογονανθράκων, της Ελληνικής Διαχειριστικής Εταιρείας Υδρογο-

---

14. Φιντικάκης, ό.π.

15. Φιντικάκης, ό.π. Σύμφωνα με δηλώσεις του έλληνα πρωθυπουργού, «Από τα κοιτάσματα για τα οποία έχουμε αυτή τη στιγμή πολύ ισχυρές ενδείξεις, μπορεί κάποιος να πει, χωρίς να είναι ούτε αισιόδοξος ούτε απαισιόδοξος, πως τα φορολογικά έσοδα του Δημοσίου μπορεί να ακουμπήσουν τα 150 δισ. ευρώ σε βάθος 25-30 χρόνων» (βλ., σχετικά, Μανταλένα Πίου, «Έσοδα 150 δισ. ευρώ από τα πετρέλαια», http://www.imerisia.gr/article.asp?catid=26516&subid=2&pubid=113229414, 2.3.2014).

16. Φιντικάκης, ό.π.

17. Από την ιστοσελίδα: http://www.nooz.gr/greece/diafonies-gia-ta-ellinika-koitasmata-petrelaiou, 9.12.2010.

18. Το Ελληνικό Δημόσιο είχε παραχωρήσει στα Ελληνικά Πετρέλαια ΑΕ., με βάση το νόμο 2289/1995, το δικαίωμα έρευνας και εκμετάλλευσης σε περιοχές συνολικής έκτασης 63.000 τετρ. χιλ. (βλ. Φιντικάκης, ό.π.).

19. Δανάη Γεωργαλά, «Ιστορικό Ερευνών Υδρογονανθράκων στην Ελλάδα – Ιστορικό του Πρίνου», Συνέδριο για την έρευνα υδρογονανθράκων, Αθήνα, 22-23 Ιανουαρίου 2010, στο: http://synup.wordpress.com/

νανθράκων (ΕΔΕΥ) και το σχετικό νομοσχέδιο κατατίθεται στη Βουλή των Ελλήνων στις 17 Ιανουαρίου 2011 από τον υφυπουργό Περιβάλλοντος και Κλιματικής Αλλαγής, με σκοπό την προσέλκυση επιχειρηματικού ενδιαφέροντος για τη διερεύνηση της ύπαρξης κοιτασμάτων πετρελαίου.[20] Η ενεργοποίηση της Ελληνικής Κυβέρνησης προς την κατεύθυνση αυτή ίσως να είναι αποτέλεσμα της παρατεταμένης μείζονος οικονομικής, και όχι μόνον, κρίσης ή και διεθνών παροτρύνσεων. Όπως και να έχει όμως το ζήτημα, ελπίζουμε το εκφρασθέν ελληνικό ενδιαφέρον να συνεχιστεί αδιάλειπτα και με τη σοβαρότητα που αρμόζει στις δύσκολες περιστάσεις που αντιμετωπίζει η χώρα μας.

Πράγματι, τρία χρόνια αργότερα ολοκληρώνεται και η πλήρης επεξεργασία των σεισμικών δεδομένων του θαλασσίου χώρου της Δ. Ελλάδας και Ν. Κρήτης, που αποκτήθηκαν από τη νορβηγική εταιρεία PGS. Σήμερα, τα υψηλής ποιότητας δεδομένα μεταφορτώθηκαν σε βάση δεδομένων που έχει εγκατασταθεί και λειτουργεί στο ΥΠΕΚΑ (data room) και είναι διαθέσιμα προς τις πετρελαϊκές εταιρείες.[21]

Παράλληλα, θα λειτουργήσουν αντίστοιχα "data rooms" σε Λονδίνο, Χιούστον και Όσλο. Η βάση δεδομένων υπό τον τίτλο "Greece Mega Project" πληροί, όπως σχετικώς αναφέρεται, τις πλέον σύγχρονες προδιαγραφές της διεθνούς πετρελαϊκής βιομηχανίας και περιλαμβάνει 12.500 χιλιόμετρα νέων σεισμικών γραμμών, 9.000 χιλιόμετρα επανεπεξεργασμένων υφιστάμενων γραμμών και 9.000 χιλιόμετρα πρόσθετων γραμμών, που έχουν ρυθμιστεί, ώστε να συνδυάζονται με τα υπόλοιπα δεδομένα.[22]

Τα αποτελέσματα των γεωφυσικών ερευνών

Εκείνο που διαπιστώνεται από τη συντριπτική πλειονότητα των σεισμικών δεδομένων που συνέλεξε η PGS, είναι ότι προκύπτει παρόμοια γεωλογική δομή, ηλικία πετρωμάτων και γεωλογική ιστορία με το Δέλβινο και το Κούτσοβο στην ηπειρωτική Αλβανία, και με τη θάλασσα της Απουλίας στη νότια Ιταλία, δηλαδή με σημεία, απ' όπου ήδη εξορύσσεται πετρέλαιο και φυσικό αέριο. Το γεγονός αυτό δημιουργεί αυξημένες προσδοκίες ότι θα βρεθούν αξιοποιήσιμα κοιτάσματα στις αντίστοιχες περιοχές της Ελλάδας.

Πράγματι, οι πρώτες συμβάσεις για την έρευνα και εκμετάλλευση πετρε-

---

20. Άγγελος Παπαδόπουλος, «Θέλουν το Καστελόριζο εκτός... Αιγαίου. Η συνάντηση Παπανδρέου – Ερντογάν στο Ερζερούμ αναζωπύρωσε τα σενάρια περί 'μυστικής συμφωνίας'», στο: http://www.tovima.gr/default.asp?pid=2&ct=2&artid=378344&dt=16.1.2011.

21. «Ολοκληρώθηκε η βάση δεδομένων «Greece Mega Project», έτοιμη η Ελλάδα για τις διεθνείς αγορές υδρογονανθράκων», 30.1.2014, http://www.ypodomes.com/in dex.php/energeia/fusiko-aerio/item/23513.

22. *Στο ίδιο.*

λαίου και φυσικού αερίου μεταξύ του Ελληνικού Δημοσίου και των πετρελαϊκών εταιρειών υπογράφονται στις 14 Μαΐου του 2014.[23] Πρόκειται, αρχικά, για τρεις περιοχές: Στα Ιωάννινα, στο δυτικό Πατραϊκό κόλπο και στο Κατάκωλο.[24] Οι περιοχές αυτές εκτιμάται ότι διαθέτουν αποθέματα της τάξης των 250-300 εκατ. βαρελιών πετρελαίου, ικανών να αποδώσουν, υπό προϋποθέσεις, στο Δημόσιο έως και 18 δισ. ευρώ σε βάθος τριακονταετίας.[25] Οι προαναφερόμενες περιοχές αποτελούν το πρώτο μέρος του προγράμματος αξιοποίησης υδρογονανθράκων στη δυτική Ελλάδα, περιοχή που, αν οι έρευνες επιβεβαιώσουν τις εκτιμήσεις, μπορεί να κρύβει περί τα 2,3 δισ. βαρέλια πετρελαίου και αερίου.[26]

Είναι αλήθεια ότι σύμφωνα με τις μελέτες των ιταλών τεχνικών, όλη η υποθαλάσσια περιοχή της νότιας Αδριατικής και του βορείου Ιονίου Πελάγους εσωκλείει τεράστιες ποσότητες πετρελαίου. Μάλιστα, οι Ιταλοί έχουν ήδη ανακαλύψει σημαντικά κοιτάσματα πετρελαίου και στα δικά τους χωρικά ύδατα (περιοχές Aquila, Falco και Ravesti).[27] Ωστόσο, πιστεύουν πως το El Dorado είναι η περιοχή μεταξύ του Otranto και της Κέρκυρας. Στο σημείο αυτό πρέπει να επισημάνουμε ότι εκείνος που εξέφρασε πρώτος την άποψη ότι η περιοχή αυτή είναι πλούσια σε πετρέλαιο ήταν ο έλληνας γεωφυσικός Κ. Καπνιστός. Στη συνέχεια, το θέμα ανέδειξε ο κερκυραίος καθηγητής του Ιονίου Πανεπιστημίου τότε και νυν καθηγητής του Πανεπιστημίου Αθηνών Ι.Θ. Μάζης, ο οποίος σε άρθρο του στην επτανησιακή εφημερίδα *Ενημέρωση* έθεσε και το ζήτημα των ελληνοιταλικών θαλασσίων συνόρων σε όλη τους τη γεωστρατηγική διάσταση αλλά και ως προηγούμενο αντίστοιχων χαράξεων με «γείτονες και φίλες χώρες» εξ ανατολών του Αιγαίου.[28]

---

23. Μανταλένα Πίου, «Εκτιμήσεις για 300 εκατ. βαρέλια πετρελαίου στη δυτική Ελλάδα», στην ιστοσελίδα: http://www.imerisia.gr/article.asp?catid=26516&subid=2&pubid=113274297, 15.5.2014.

24. Στη χερσαία περιοχή των Ιωαννίνων το έργο αναλαμβάνει η κοινοπραξία Energean Oil and Gas/Petra Petroleum· στη θαλάσσια περιοχή του Πατραϊκού το σχήμα Ελληνικά Πετρέλαια – Edison – Petroceltic, και στο Κατάκωλο η κοινοπραξία Energean Oil and Gas/Trajan Oil. Βλ., σχετικά, «Γεωτρήσεις για πετρέλαιο στο Ιόνιο», 9.5.2014, στην ιστοσελίδα: http://www.enikos.gr/economy/233698,Gewtrhseis_gia_petrelaio_sto_Ionio.html.

25. Στην ιστοσελίδα: http://www.enikos.gr/economy/233698,Gewtrhseis_gia_petrelaio_sto_Ionio.html.

26. *Ό.π.*

27. Η εκμετάλλευση των κοιτασμάτων αυτών, καθώς και η μέθοδος εξόρυξής τους, αποτέλεσε αντικείμενο συζήτησης της OMC 95 (Offshore Mediterranean Conference), που έγινε στη Ραβένα της Ιταλίας στις 15-17 Μαρτίου 1995.

28. *Newsletter Epopteia*, ό.π. και Ιωάννης Θ. Μάζης, «Ποιος δε θέλει το Πανεπιστήμιο», *Ενημέρωση* [Κέρκυρας], 1.11.1995 και επαναδημοσίευση στο: Ιωάννης Θ. Μάζης, *Verba*

Εκτός των Ιταλών και οι Αλβανοί προχώρησαν το 1995 σε εκχώρηση των υποθαλάσσιων κοιτασμάτων της αλβανικής υφαλοκρηπίδας στις εταιρείες Hamilton, Oxy, BP και Agip Gas.[29] Στο σημείο αυτό πρέπει να αναφερθεί παρενθετικά ότι η παραχώρηση του μπλοκ Joni 5 από την Αλβανία στην εταιρεία Hamilton αγνοούσε/καταπατούσε ξεκάθαρα την υφαλοκρηπίδα των ελληνικών νησιών Ερείκουσα και Μαθράκι,[30] βορείως της Κέρκυρας. Η Ελλάδα τότε, έπειτα από δημοσιεύματα του τύπου, αντέδρασε με διαβήματα και η εταιρεία απεσύρθη από την αμφισβητούμενη από την Αλβανία περιοχή.[31] Στη συνέχεια, το 1998, η Αλβανική Κυβέρνηση παραχώρησε σε κοινοπραξία, στην οποία ηγείται η αμερικανική Occidental (50%) και συμμετέχει η ελβετική Lundin Oil, την έρευνα και εκμετάλλευση περιοχών που εκτιμάται ότι εσωκλείουν πλούσια κοιτάσματα.[32]

Εκτός όμως από την περιοχή του βορείου Ιονίου Πελάγους υπάρχουν και άλλες περιοχές που είναι πολύ πιθανό να υπάρχουν πετρελαϊκά κοιτάσματα. Είναι ολόκληρη η δυτική Ελλάδα, μια περιοχή νότια της Καστοριάς (η κοιλάδα των Γρεβενών), η περιοχή της Θεσσαλονίκης και του Θερμαϊκού κόλπου και η θαλάσσια περιοχή της ανατολικής Μακεδονίας και της Θράκης. Πιθανότητες, αν όχι βεβαιότητα, υπάρχουν για την Κρήτη και για τη θαλάσσια περιοχή της ανατολικής Πελοποννήσου. Οι πετρελαιοπιθανές αυτές περιοχές καταλαμβάνουν επιφάνεια 221.000 τετραγωνικών χιλιομέτρων.[33] Πράγματι, για το Ιόνιο υπάρχει η περίφημη θεωρία,[34] στην οποία εναποθέτουν οι Ευρωπαίοι τις ελπίδες τους, προκειμένου να γίνουν κάποτε ανεξάρτητοι από απόψεως πετρελαίου.

Τούτων δοθέντων, στο ερώτημα αν η Ελλάδα έχει πετρέλαιο, αρμόζει, θεωρούμε, καταφατική απάντηση. Ως προς αυτό συγκλίνουν, άλλωστε, οι απόψεις πολλών ειδικών περί τα πετρέλαια επιστημόνων. Ένας εξ αυτών, μάλιστα, ο Δι-

---

Geopolitica et Islamica, 1995-2012, Εισαγωγή – Επιμέλεια – Σχόλια, Κυριάκος Νικολάου-Πατραγάς, εκδ. Ηρόδοτος, τ. Α′, σ. 23-27.

29. Μάζης, *ό.π.* «Ποιος δε θέλει το Πανεπιστήμιο».

30. Βλ. Χάρτης 1. Στην περιοχή με το ερωτηματικό απεικονίζονται οι αλβανικές «καταπατήσεις». Βλ. Κωνσταντίνος Α. Νικολάου, «Έρευνες πετρελαίου και εθνική κυριαρχία. Οι περιπτώσεις της Ελλάδας και της Κύπρου», *Τύπος της Κυριακής* (ένθετο), 10.3.2013.

31. Νικολάου, *ό.π.*

32. Μάκης Παπαδόπουλος, «Ενδοϊμπεριαλιστικές αντιθέσεις για το πετρέλαιο της Κασπίας», στην ιστοσελίδα: http://www.kke.gr/komep/2001/3/petreleo.html.

33. Βλ. Χάρτης 2.

34. Πρόκειται για τη θεωρία που υποστηρίζει ότι κάτω από το στρώμα των εβαποριτών, σε όλη τη νότια ακτή της Ευρώπης, που αρχίζει από την Ελλάδα και τελειώνει στην Ισπανία, υπάρχουν μεγάλα αποθέματα πετρελαίου. Θα σημειώσουμε ότι οι εβαπορίτες είναι στρώματα αλάτων, γύψου, αλίτη και δολομίτη, καθώς και άλλων συστατικών που αποτελούν παγίδες για τους υδρογονάνθρακες.

ονύσης Μονόπωλης,[35] καθηγητής Εφαρμοσμένης Γεωλογίας και Γεωλογίας Πετρελαίου στο Τμήμα Μηχανικών Ορυκτών Πόρων στο Πολυτεχνείο της Κρήτης αναφέρει σχετικά

> […] *ότι υπάρχουν επιφανειακές ενδείξεις πετρελαίου σε πολλά σημεία, στη Ζάκυνθο, στη Θράκη, στην Ήπειρο, στην Πελοπόννησο, που δείχνουν ότι η Ελλάδα είναι μία ενεργός πετρελαιογενετική περιοχή. Αλλά, πέρα από αυτό, έχουμε να επιδείξουμε και ορισμένα ευρήματα των τελευταίων ετών, όπως είναι το κοίτασμα του Πρίνου στη Θάσο, το κοίτασμα πετρελαίου στο Δυτικό Κατάκωλο, οι συγκεντρώσεις στη στεριά του Κατακώλου, οι ενδείξεις στην Ήπειρο και το μικρό κοίτασμα της Επανωμής στο Θερμαϊκό Κόλπο. Επομένως, είναι αποδεδειγμένο πλέον ότι η Ελλάδα είναι μια πετρελαιοπιθανή περιοχή. Και όχι μόνο πετρελαιοπιθανή αλλά και πετρελαιοφόρος περιοχή, βέβαια τηρουμένων των αναλογιών.*[36]

Ιδιαίτερα αισιόδοξος για την ύπαρξη πετρελαίου και φυσικού αερίου στην Ελλάδα εμφανίζεται και ο καθηγητής Γεωλογίας στο Πανεπιστήμιο της Πάτρας Αβραάμ Ζελιλίδης,[37] ο οποίος προτείνει τις περιοχές και τις θέσεις που πιστεύει ότι κρύβουν πλούσια κοιτάσματα σε υδρογονάνθρακες. Πρόκειται για την περιοχή των Διαπόντιων Νήσων, δυτικά της Ερείκουσας, όπου έχει διαπιστωθεί η ύπαρξη ιζήματος πάχους 6 χλμ. Μάλιστα, σύμφωνα με τον ερευνητή, η περιοχή μπορεί να δώσει δύο δυνατότητες, την άντληση πετρελαίου αλλά και ώριμου φυσικού αερίου σε βάθος από 3,5 έως 6 χλμ. Επιπλέον, νοτιοδυτικά της Κέρκυρας έχει εντοπιστεί μία μεγαλύτερη λεκάνη από αυτήν της Ερείκουσας, ενώ ένα πολύ μεγάλο κοίτασμα βρίσκεται και δυτικά της Ζακύνθου. Σημαντικά κοιτάσματα σε φυσικό αέριο εικάζεται ότι υπάρχουν, επίσης, μεταξύ των Διαπόντιων Νήσων (Ερείκουσα, Οθωνοί, Μαθράκι), κοντά στα ελληνοαλβανικά σύνορα, σε τρία σημεία, όπου υπάρχει προσομοίωση με τα κοιτάσματα του Δυρραχίου. Νοτιότερα ακόμη, σε δύο περιοχές, δυτικά και ανατολικά των Στροφάδων, στην Πρέβεζα, το κοίτασμα του Κατακώλου, ανατολικά της Κέρκυρας και ανάμεσα από τους Παξούς και την Πάργα.[38]

---

35. Αξίζει να σημειωθεί ότι ο καθηγητής Διονύσης Μονόπωλης έχει διατελέσει στο παρελθόν προϊστάμενος έρευνας στη Δημόσια Επιχείρηση Πετρελαίου (ΔΕΠ/ΕΚΥ), στα Ελληνικά Πετρέλαια Α.Ε., καθώς και διευθυντικό στέλεχος του Ινστιτούτου Γεωλογίας και Ερευνών Υπεδάφους.

36. Γιάννης Λυβιάκης, «Πετρελαιοφόρο… η Ελλάδα, μα απαιτούνται έρευνες», *Ελευθεροτυπία*, 5.6.2004.

37. Στο: http://www.nooz.gr/greece/diafonies-gia-ta-ellinika-koitasmata-petrela iou, 9.12.2010.

38. *Στο ίδιο.*

Πράγματι, η περιοχή του Ιονίου Πελάγους (βεβαίως όχι μόνο αυτή) συγκεντρώνει όλες εκείνες τις βασικές προϋποθέσεις[39] που απαιτούνται για την ύπαρξη κοιτασμάτων υδρογονανθράκων.

Η επίδραση του γεωπολιτικού πετρελαϊκού παράγοντα στη χάραξη της ελληνοϊταλικής υφαλοκρηπίδας και τα εθνικά διακυβεύματα

Στο σημείο αυτό αξίζει, πιστεύουμε, να μεταφερθούμε μερικές δεκαετίες πίσω, για να γνωρίσουμε και, ίσως, να διδαχθούμε, ώστε να μην επαναλάβουμε ως χώρα τα ανεξήγητα [;] λάθη που κάναμε στη χάραξη της ελληνοϊταλικής υφαλοκρηπίδας το 1977. Τα σφάλματα αυτά επεσήμανε, σε περιόδους απολύτως αθώες και ανύποπτες για την ελληνική κοινή γνώμη, ο καθηγητής Μάζης στο προαναφερθέν άρθρο του.[40] Εκεί, μεταξύ άλλων, αναφέρει ότι «η οριοθέτηση [...] συνδέεται με σοβαρές ενδείξεις ύπαρξης μεγάλων πετρελαϊκών κοιτασμάτων στην περιοχή μεταξύ Otranto της Ιταλίας και της νήσου Κέρκυρας». Παρουσιάζει το γεγονός, όπως αυτό απασχόλησε τη Βουλή των Ελλήνων, την Πέμπτη 18 Μαΐου 1978, καίτοι η ολομέλεια της Βουλής είχε ως αντικείμενο τη συζήτηση του νομοσχεδίου[41] του υπουργείου Εξωτερικών «Περί κυρώσεως της εν Αθήναις την 24ην Μαΐου 1977 υπογραφείσης Συμφωνίας μεταξύ της Ελληνικής Δημοκρατίας και της Ιταλικής Δημοκρατίας 'περί της οριοθετήσεως των ζωνών της υφαλοκρηπίδος των ανηκουσών εις έκαστον των δύο κρατών'».[42]

Στη συζήτηση που ακολούθησε για την επικύρωση της παραπάνω ελληνοϊταλικής συμφωνίας, η τότε αντιπολίτευση άσκησε σκληρή κριτική στο υπουργείο Εξωτερικών, κατηγορώντας το μάλιστα

---

39. Υπάρχουν δηλαδή επιβεβαιωμένα ενεργά ή πολύ πιθανά πετρελαϊκά συστήματα στις αλπικές και μεταλπικές ιζηματογενείς λεκάνες της δυτικής Ελλάδος και στις τριτογενείς λεκάνες της ανατολικής Ελλάδος. Βλ., σχετικά, Κωνσταντίνος Νικολάου, «Έρευνα και παραγωγή υδρογονανθράκων στην Ελλάδα. Ιστορικό, πετρελαϊκά συστήματα, ανάλογα, ανακαλύψεις και προοπτικές», στο: «Οι πόλεμοι για τα πετρέλαια. Οι παγκόσμιες συγκρούσεις, οι τεχνολογίες, οι έρευνες, τα μυστικά της ΑΟΖ», *Τύπος της Κυριακής* (ένθετο), 10.3.2013.

40. Μάζης, «Ποιος δε θέλει το Πανεπιστήμιο», *ό.π.*, και επαναδημοσίευση στο: Μάζης, *Verba Geopolitica et Islamica*, ό.π.

41. Το νομοσχέδιο αυτό είχε διπλωματικό και στρατιωτικό χαρακτήρα (σαφώς, όμως, και οικονομικό), γι' αυτό έφερε τις υπογραφές των υπουργών Εξωτερικών και Εθνικής Άμυνας. Παρ' όλα αυτά, στη συζήτηση του νομοσχεδίου δεν παρίστατο εκπρόσωπος του υπουργείου Εθνικής Άμυνας, για να πληροφορήσει ή να δώσει απαντήσεις στα πολλαπλά ερωτήματα της ολομέλειας της Βουλής και, κυρίως, στις επικρίσεις της αντιπολίτευσης.

42. Η συμφωνία κυρώθηκε και δημοσιεύθηκε στο ΦΕΚ της 21.6.78, τεύχος Α', αρ. φύλλου 101, νόμος 786 με 6 άρθρα (βλ. Μάζης, *ό.π.*).

α) για παλινωδίες και αντιφάσεις, που σκοπό είχαν την απόκρυψη των εγγράφων και των μνημονίων της συμφωνίας διευθέτησης της ελληνοϊταλικής υφαλοκρηπίδας,[43]

β) ότι απέφυγε να μνημονεύσει τη Συνθήκη της Γενεύης του 1958 για το Δίκαιο της Θάλασσας,

γ) ότι, ακόμη, απέφυγε να δηλώσει ρητά την ύπαρξη νησιωτικής υφαλοκρηπίδας, όπως είχε γίνει στην αντίστοιχη συμφωνία μεταξύ Γιουγκοσλαβίας – Ιταλίας, η οποία, μάλιστα, είχε επικυρωθεί και από τις δύο Βουλές. Στη συμφωνία αυτή, σύμφωνα πάντοτε με την τότε αντιπολίτευση, γινόταν σαφής μνεία για τη νησιωτική υφαλοκρηπίδα. Σημειωτέον ότι η γεωγραφική αναλογία είναι ταυτόσημη με την Ελληνική χερσόνησο, δεδομένου ότι υπάρχει αλυσίδα νησιών πολύ κοντά στις γιουγκοσλαβικές ακτές,

δ) ότι διακύβευσε, επίσης, πολλά και σημαντικά εθνικά πετρελαϊκά συμφέροντα και εκχώρησε εθνικό υποθαλάσσιο πλούτο στην Ιταλία και

ε) για αποκλίσεις από τη χάραξη του θαλάσσιου συνόρου, βάσει της μεθόδου της μέσης γραμμής και των ευθειών γραμμών βάσης των ιταλικών ακτών (όπως στον κόλπο του Otranto), σε βάρος των εθνικών συμφερόντων, λόγω προχειρότητας και τρομερής έλλειψης προσοχής από την τότε Κυβέρνηση.

Ο Μάζης ανέφερε τότε ότι «με τη Συμφωνία αυτή η Ιταλία παραχώρησε στην ελληνική πλευρά περί τα 120 τετρ. μίλια, με βάθη 4.000 μέτρα, δηλαδή δύσκολης, αν όχι αδύνατης ή έστω ασύμφορης, λόγω υψηλού κόστους, εκμετάλλευσης των υποθαλασσίων πετρελαϊκών κοιτασμάτων. Από την άλλη μεριά, η Ιταλία έλαβε ως αντάλλαγμα 196 τετρ. μίλια με βάθη 400 μέτρα, όπου η εξερεύνηση και η εξόρυξη πετρελαίου είναι προφανώς πολύ πιο εύκολη και πάνω απ' όλα μικρότερου κόστους εξόρυξης».[44]

Εκ του συγκεκριμένου αποτελέσματος φαίνεται ξεκάθαρα ότι η Ιταλία είχε κάθε λόγο να πιέσει την ελληνική πλευρά, ώστε να επιτύχει αυτήν τη χάραξη και έτσι να αναγκάσει την Αθήνα να αποδεχτεί «ορισμένας αμοιβαίας διαρρυθμίσεις[45] ήσσονος σημασίας» (sic).[46] Θεωρούμε ότι κάθε άλλο παρά τυχαίο είναι το γεγονός ότι η παραχώρηση έγινε ακριβώς έξω από τον κόλπο του Otranto, τον οποίο

43. Αξίζει να σημειωθεί ότι ο χάρτης που δόθηκε στους βουλευτές, προκειμένου να ενημερωθούν επί της διευθετήσεως, ήταν μια πραγματική μουντζούρα.

44. Μάζης, «Ποιος δε θέλει το Πανεπιστήμιο», ό.π., και επαναδημοσίευση στο: Μάζης, *Verba Geopolitica et Islamica*, ό.π.

45. Βεβαίως, οι «τεχνικές διευθετήσεις» αφορούν σε μια έκταση 700 τετρ. χιλ., εκ των οποίων, σύμφωνα με την τότε αντιπολίτευση και το ξένο περιοδικό *Nord Oil*, τα 450 τετρ. χιλ. παραχωρήθηκαν στους Ιταλούς στην επίμαχη περιοχή βόρεια της Κέρκυρας.

46. Βλ. Μάζης, *Verba Geopolitica et Islamica*, ό.π.

οι Ιταλοί σκόπευαν να κάνουν πολεμική βάση,[47] στην υφαλοκρηπίδα που ορίζεται ανάμεσα στην Κέρκυρα (Οθωνοί) και στην Ιταλία, όπου παρατηρούνται και τα μικρότερα βάθη. Πέραν τούτου, όμως, η ρητή αναφορά της αρχής της συνεκμετάλλευσης[48] δημιουργεί νομικό προηγούμενο για συναφείς καταστάσεις. Τέτοια είναι, για παράδειγμα, η μακρόχρονη ελληνοτουρκική διένεξη για το καθεστώς ελέγχου του Αιγαίου και των υποθαλασσίων κοιτασμάτων του.

Οι υποψίες της τότε αντιπολίτευσης για την ύπαρξη πετρελαϊκών κοιτασμάτων στο βόρειο Ιόνιο επιβεβαιώνονται, τελικά, τον Ιούνιο του 1993, όταν η εφημερίδα *La Republica* της Τρίτης 29 Ιουνίου 1993 δημοσίευσε έκθεση της ιταλικής εταιρείας πετρελαιοειδών AGIP GAS (αντίστοιχη με την ελληνική ΔΕΠ/ΕΚΥ), η οποία ανέφερε όχι μόνο ότι στον επίμαχο υποθαλάσσιο χώρο μεταξύ Κέρκυρας και Otranto υπάρχουν κοιτάσματα πετρελαίου, αλλά ότι αυτά είναι ισοδύναμα με εκείνα της Β. Θαλάσσης ή του Περσικού Κόλπου.[49]

Παράγοντες διαμόρφωσης της γεωπολιτικής ανακατανομής ισχύος στο υποσύστημα Αδριατικής – Ιονίου και οι βασικοί εθνικοκρατικοί και υπερεθνικοί – υπερσυστημικοί δρώντες

Επομένως, ο βυθός του Ιονίου Πελάγους, από το Κατάκωλο της Πελοποννήσου μέχρι το σημείο συνάντησής του με την Αδριατική, φέρεται να περικλείει μεγάλα αποθέματα πετρελαίου. Το μεγαλύτερο, όμως, εύρος των πετρελαϊκών πεδίων εστιάζεται μεταξύ Otranto – Κέρκυρας, όπου συμπτωματικά, ίσως, έχουν γίνει μεγάλες παραχωρήσεις υπέρ της Ιταλίας, όταν το 1977 έγινε η οριοθέτηση της ελληνοϊταλικής υφαλοκρηπίδας. Η επαλήθευση των ισχυρισμών αυτών θα ενδυναμώσει, όπως είναι φυσικό, τη γεωπολιτική ισχύ της Ιταλίας στις περιοχές προβολής της, δηλαδή Ευρωπαϊκή Ένωση, Βαλκάνια (Αδριατική Θάλασσα, Δαλματικές ακτές, Αλβανία, αλλά και Ελλάδα).

Εξάλλου, η κατανομή της ισχύος στο γεωγραφικό σύστημα με κέντρο αναφοράς την περιοχή Αδριατικής – Ιονίου Πελάγους μέλλει να επηρεαστεί και από τα ακόλουθα:

α) Η παραπάνω συμφωνία, εφόσον αποτελέσει «διαπραγματευτικό πρότυπο» τόσο για τη διευθέτηση της υφαλοκρηπίδας με την Αλβανία και τη Λιβύη όσο, και πολύ περισσότερο, με την Τουρκία, ίσως μειώσει τη διαπραγματευτική δυ-

47. *Πρακτικά Βουλής*, Συνεδρίαση ΠΓ′ – 18 Μαΐου 1978, σ. 3.291 (βλ. Μάζης, *Verba Geopolitica et Islamica*, ό.π.).

48. Μάζης, *Verba Geopolitica et Islamica*, ό.π.

49. *Στο ίδιο.*

νατότητα της Ελλάδος, με ενδεχόμενες βλαβερές συνέπειες για τα καλώς εννοούμενα εθνικά συμφέροντά της.

β) Με δεδομένο ότι οι περιοχές, όπου εστιάζονται πετρελαϊκά αποθέματα, προσελκύουν το αυξημένο ενδιαφέρον των ισχυρών του πλανήτη, εκτιμάται πως η ήδη υφιστάμενη στρατηγική σπουδαιότητα του διαδρόμου Αδριατικής – Ιονίου θα αυξηθεί ακόμη περισσότερο. Άλλωστε, το Ιόνιο έχει ήδη ελκύσει το ενδιαφέρον πολλών ξένων εταιρειών εξόρυξης πετρελαίου, κυρίως αμερικανικών συμφερόντων.

γ) Επιπροσθέτως, πρέπει να συνεκτιμήσουμε ότι η Αλβανία αποτελεί το δυτικό άκρο της δυνάμει χερσαίας εξόδου των ενεργειακών αποθεμάτων της Κασπίας και των πρώην Σοβιετικών μουσουλμανικών Δημοκρατιών της Κ. Ασίας προς την Αδριατική· πρόκειται για το σχεδιαζόμενο άξονα της γνωστής Παραεγνατίας.[50] Το δρομολόγιο των αποθεμάτων αυτών είναι, όπως πολλές φορές έχει αναφέρει ο καθηγητής Μάζης: Μπακού – Γεωργία – Βουλγαρία – ΠΓΔΜ – Αλβανία. Το όλο δρομολόγιο, όπως φαίνεται καθαρά, κάνει χρήση εδαφών που ευρίσκονται με τον ένα ή τον άλλο τρόπο υπό νατοϊκό έλεγχο. Το ίδιο δρομολόγιο είναι απαραίτητο στο ΝΑΤΟ, στην Τουρκία αλλά και την Ιταλία, λόγω του ότι θα παρακάμπτει τα ελληνικά εδάφη, θα φέρει την Τουρκία στην καρδιά της Βαλκανικής και θα καταστήσει τα ιταλικά λιμάνια Μπάρι και Μπρίντιζι «συμπληρωματικά» των αλβανικών, προς τα οποία θα κατευθύνεται ο όγκος των μεταφερόμενων εμπορευμάτων μέσω Δυρραχίου[51] και Αυλώνα. Εξάλλου, χρησιμοποιείται ήδη για τη διέλευση μεγάλων ποσοτήτων ναρκωτικών και όπλων προελεύσεως Τουρκίας κ.λπ. προς την Ευρώπη. Όσο και αν καθυστερήσει η κατασκευή του διαδρόμου 8, σε σχέση με την Εγνατία Οδό (η οποία ευτυχώς έχει ολοκληρωθεί στο μεγαλύτερο μέρος της), οπωσδήποτε αποτελεί έναν κίνδυνο μελλοντικής υποβάθμισης της μεγάλης οικονομικής και στρατηγικής σημασίας ελληνικής επένδυσης.

δ) Είναι γνωστό, εξάλλου, ότι η Αλβανία θα αποτελέσει το προπύργιο του ΝΑΤΟ στον έλεγχο της Βαλκανικής και, κυρίως, των αποθεμάτων πετρελαίου της Αδριατικής – Ιονίου, και ιδιαίτερα αυτών, τα οποία ευρίσκονται στο χώρο ένθεν και ένθεν του θαλάσσιου συνόρου Ελλάδος – Ιταλίας (μεταξύ Otranto και

50. Ο σχεδιαζόμενος αγωγός αποτελεί μέρος του σχεδιαζόμενου οδικού άξονα 8 (της λεγόμενης Παραεγνατίας), ο οποίος έχει εγκριθεί από το Ευρωπαϊκό Συμβούλιο των υπουργών Μεταφορών και υποστηρίζεται από την Ιταλία, τις ΗΠΑ και την Τουρκία. Ο άξονας 8 θα περιλαμβάνει οδικό άξονα, σιδηρόδρομο, αγωγό φυσικού αερίου και γραμμή οπτικών ινών για τηλεπικοινωνιακούς σκοπούς, όπως επίσης και τον πετρελαϊκό αγωγό της AMBO.

51. Στο Δυρράχιο θα καταλήξει και ο αγωγός φυσικού αερίου Trans Adriatic Pipeline (TAP), ο οποίος, σημειωτέον, δεν χρηματοδοτείται από την Ε.Ε.

Κερκύρας),[52] τα οποία η ιταλική Agip εκτιμά ως αντίστοιχα των κοιτασμάτων της Βορείου Θαλάσσης. Δεν είναι καθόλου τυχαίο ότι

I. τα θαλάσσια σύνορα μεταξύ Αλβανίας και Ελλάδος δεν έχουν καθορισθεί επισήμως ακόμη,

II. ότι η Τουρκία δύναται να χρησιμοποιήσει την παλαιά (σοβιετικής και κατόπιν κινεζικής κυριαρχίας) υποβρυχιακή βάση του Αυλώνα, την οποία έχει ανακαινίσει και μέσω αυτής ελέγχει σε σημαντικό βαθμό την είσοδο της Αδριατικής,

III. ότι, ακόμη, το αλβανικό Κοινοβούλιο ψήφισε πρόσφατα νόμο για την είσοδο και παραμονή μονάδας του τουρκικού στόλου στα αλβανικά χωρικά ύδατα,[53]

IV. ότι επιπλέον η Αλβανική Κυβέρνηση ενέκρινε στρατιωτική-οικονομική συμφωνία συνεργασίας μεταξύ της Αλβανίας και της Τουρκίας, στην οποία περιλαμβάνεται ο εκσυγχρονισμός από το τουρκικό υπουργείο Άμυνας του στρατιωτικού αεροδρομίου της Κούτσοβας, ενός από τα τρία στρατιωτικά αεροδρόμια που διαθέτει η Αλβανία στην κεντρική-νότια περιοχή της χώρας. Το αεροδρόμιο βρίσκεται στην περιοχή του Μπεράτ, νοτιοανατολικά του Ελβασάν. Το κρίσιμο στοιχείο είναι ότι σε πρωτόκολλο που δεν κοινοποιήθηκε στην αλβανική Βουλή, προβλέπεται η χρήση του αεροδρομίου και από τις τουρκικές ένοπλες αεροπορικές δυνάμεις,[54]

V. ότι η Τσιλέρ, όταν ετέθη το ζήτημα της προεκτάσεως της ελληνικής υφαλοκρηπίδος από τα έξι στα δώδεκα ναυτικά μίλια, δήλωσε πως «μια τέτοια επέκταση των ελληνικών χωρικών υδάτων, ακόμη και στο Ιόνιο, θα εθεωρείτο casus belli». Ως εκ τούτου η συμφωνία μεταξύ Ελλάδος και Αλβανίας, η οποία προβλέπει την επέκταση των ελληνικών χωρικών υδάτων, με βάση τη μέθοδο της μέσης γραμμής, είχε προδιαγεγραμμένη τύχη, δεδομένης της τουρκικής παρεμβάσεως στην Αλβανία.[55] Είναι γνωστό, άλλωστε, ότι η

---

52. Μάζης, «Ποιος δε θέλει το Πανεπιστήμιο», *ό.π.*

53. Άρης Αμπατζής, «Τουρκική βάση στην Αδριατική»: http://www.enet.gr/?i= news.el.article&id=16617226, 26.5.2010.

54. Βλ., σχετικά, στην ιστοσελίδα www.defencenet.gr, 26.10.2013.

55. «Γάλλοι και Καναδοί ερευνητές θεωρούν το βόρειο Ιόνιο, 'πλούσιο' σε πετρέλαιο. Αλβανικές προκλήσεις για τις ζώνες…», 5.12.2010, στην ιστοσελίδα: http://www.corfupress.com/v3/oikonomia-tourismos/6156-galloi-kai-kanadoi-ereynites-theoroyn-to-boreio-ioniolploysior-se-petrelaio-albanikes-prokliseis-gia-tis-zones. Αξίζει να σημειωθεί ότι στην επιχειρηματολογία του αλβανικού Συνταγματικού Δικαστηρίου τίθεται θέμα ακριβώς για την υφαλοκρηπίδα αυτών των νησιών [σ.σ.: Οθωνοί, Ερείκουσα και Μαθράκι], επειδή βρίσκονται σε μεγάλη απόσταση από την ηπειρωτική Ελλάδα και πολύ κοντά στην Αλβανία, σκεπτικό που χρησιμοποιεί και η Τουρκία για τα νησιά του νοτιοανατολικού Αιγαίου (βλ. σχετικά στην ιστοσελίδα: http://www.enet.gr/?i=news.el.article&id=134202). Λίγες ημέρες αρ-

Τουρκία αντιδρά συστηματικά σε παρόμοιες διευθετήσεις στο Αιγαίο. Στόχος, λοιπόν, της Άγκυρας είναι να αποτρέψει οποιαδήποτε συμφωνία χάραξης υφαλοκρηπίδας της Ελλάδος με όμορα προς αυτήν κράτη (Αλβανία, Αίγυπτος κ.ά.), προκειμένου να μην εμφανιστεί ως η μόνη που αντιδρά στην εφαρμογή των κανόνων του διεθνούς δικαίου.[56] Κάτι τέτοιο θα την απομόνωνε και θα δημιουργούσε δυσκολίες στις μετέπειτα ενταξιακές της διαπραγματεύσεις με την Ευρωπαϊκή Ένωση. Μέσω, λοιπόν, της τουρκικής στρατιωτικο-οικονομικής προωθήσεως της Τουρκίας στα Βαλκάνια (ως δήθεν προστάτου των μουσουλμανικών μειονοτήτων στην περιοχή) το ΝΑΤΟ αποσκοπεί στον πλήρη έλεγχο της Βαλκανικής, των ενεργειακών δρόμων και των ενεργειακών αποθεμάτων του ΒΔ Ιονίου – Αδριατικής σε βάρος της Ελλάδος, αλλά και των βαλκανικών λαών.

VI. Ας μην ξεχνάμε ακόμη και την αμυντική-στρατιωτική συμφωνία μεταξύ Τουρκίας και Αλβανίας, η οποία υφίσταται ήδη από το 1990.[57] Επίσης, και άλλες δραστηριότητες θρησκευτικού περιεχομένου προωθούνται από το ΝΑΤΟ μέσω Τουρκίας στην Αλβανία. Όπως ίσως δεν είναι γνωστό, η βαλκανική έδρα του μπεκτασικού Τάγματος βρίσκεται στην Αλβανία,[58] ενώ το μέγα και οι-

---

γότερα εγκρίθηκε από το αλβανικό Κοινοβούλιο ο νόμος που επιτρέπει την είσοδο και παραμονή εντός των αλβανικών υδάτων ναυτικής μονάδας της Άγκυρας, εξασφαλίζοντάς της ναυτική παρουσία και στην Αδριατική. (Βλ., σχετικά, Νεφέλη Τζανετάκου και Μιχάλη Γελανταλί, «Τουρκική ενθάρρυνση στην αλβανική αδιαλλαξία» στην ιστοσελίδα: http://www.enet.gr/?i=issue.el.home&date=4.12.2010&id=230106.

56. Σημειώνουμε ότι, καίτοι η Τουρκία δεν προσυπέγραψε ούτε επικύρωσε τη νέα σύμβαση για το Δίκαιο της Θάλασσας, έχει παρ' όλα αυτά υιοθετήσει τις διατάξεις της και το 1986 ήλθε σε συμφωνία για χάραξη ΑΟΖ στη Μαύρη Θάλασσα με την τότε Σοβιετική Ένωση για τις επικαλυπτόμενες περιοχές. Αργότερα η Τουρκία συμφώνησε και με τη Βουλγαρία και τη Ρουμανία για το ίδιο θέμα και οριοθέτησε ΑΟΖ, χρησιμοποιώντας τη μέθοδο της μέσης γραμμής και με τα κράτη αυτά. Έτσι, ενώ η Τουρκία στην ημίκλειστη Μαύρη Θάλασσα οριοθέτησε με όλα τα γειτονικά της κράτη ΑΟΖ και όχι υφαλοκρηπίδα, αρνείται επίμονα να κάνει το ίδιο στο Αιγαίο, τη νοτιοανατολική Μεσόγειο και, από ό,τι φαίνεται, δημιουργεί εμπόδια και στο Ιόνιο.

57. Η συμφωνία αυτή αναφέρει πως «σε περίπτωση ένοπλης επίθεσης από τρίτη χώρα τα δύο μέρη θα καταβάλουν κάθε δυνατή προσπάθεια προς ανάσχεση όλων των συνεπειών που αυτή θα δημιουργήσει, επωφελούμενα και από τις δυνατότητες που παρέχονται από τους διεθνείς οργανισμούς» (βλ. Νίκος Χειλαδάκης, «Τα Τίρανα καλούν και άλλο τουρκικό στρατό», *Έθνος*, 16.4.1999).

58. Ιωάννης Θ. Μάζης, *Μυστικά ισλαμικά τάγματα και πολιτικο-οικονομικό Ισλάμ στη σύγχρονη Τουρκία*, εκδ. Προσκήνιο, Αθήνα 2000, και στη βελτιωμένη και τροποποιημένη επανέκδοσή του: *Μυστικιστικά ισλαμικά τάγματα. Ο μικρασιατικός χώρος*, εκδ. Παπαζήσης, Αθήνα 2013.

κονομικώς ισχυρό μέρος του μυστικιστικού αυτού ισλαμοφανούς Τάγματος βρίσκεται στην Τουρκία και στις ΗΠΑ. Η οικονομική ενίσχυση των Ταγμάτων αυτών γίνεται, κυρίως, από μια πρώην αμερικανική και νυν σαουδαραβικών συμφερόντων και αμερικανικών επιρροών πετρελαϊκή εταιρεία, τη γνωστή ARAMCO.[59] Ο συγκρητισμός του Τάγματος αυτού αποτελεί ένα ακόμη όχημα προς άγραν επιρροών στη Βαλκανική, αλλά και στην Ελλάδα, ιδιαιτέρως.

VII. Το εκπεφρασμένο ενδιαφέρον αλλά και οι γεωπολιτικές στοχεύσεις της Τουρκίας στην περιοχή του Ιονίου και της Αδριατικής επιβεβαιώνονται και από τον υπουργό Εξωτερικών καθηγητή Αχμέτ Νταβούτογλου, ο οποίος χαρακτηριστικά αναφέρει ότι «[...] η Τουρκία για να έχει δικαίωμα λόγου στις Μεσογειακές ισορροπίες, πρέπει να εγκαθιδρύσει μία στρατηγική γέφυρα μεταξύ της πολιτικής για την Α. Μεσόγειο/Μ. Ανατολή και της πολιτικής για τα Βαλκάνια και την Αδριατική».[60]

Αντί επιλόγου

Από ό,τι φαίνεται έως τώρα, η προοπτική ανεύρεσης πετρελαίου στο βυθό του Ιονίου Πελάγους και η συνακόλουθη εκμετάλλευσή του από ξένες πετρελαϊκές εταιρείες δεν έρχεται σε αντίθεση με τη βούληση της Ελληνικής Κυβέρνησης και των ευρωπαίων εταίρων της. Υπό αυτή την έννοια οι συνθήκες είναι ευνοϊκές για να προχωρήσει η χώρα στην αξιοποίηση όλων των δυνατοτήτων που της προσφέρει ο υπόγειος πλούτος της, λαμβάνοντας όμως σοβαρά υπ' όψιν ότι στο εξής θα πρέπει όχι μόνο να διασφαλίσει στο έπακρο τα εθνικά συμφέροντα, αλλά και να καταστεί πειστική για τις προθέσεις της στην περιοχή του Ιονίου, ενισχύοντας διακριτικά τη στρατιωτική της παρουσία στο Ιόνιο σε αποτρεπτικό βαθμό, δεδομένου ότι η πολιτική του κατευνασμού, και κυρίως της σιωπής, ουδέποτε δικαιώθηκε.[61] Ας έχουμε κατά νου ότι το Ιόνιο και η Αδριατική ανέκαθεν αποτελούσαν μία από τις περιοχές συγκρούσεων των εκάστοτε ναυτικών και χερσαίων Μ. Δυ-

59. *Στο ίδιο.*

60. Βλ. Ιωάννης Θ. Μάζης, *Νταβούτογλου και γεωπολιτική. Μνήμη Τάσσου Παπαδόπουλου*, εκδ. Ηρόδοτος, Αθήνα 2011, αλλά και «Γεωπολιτική αξία και ασφάλεια Ιονίου Πελάγους υπό το πρίσμα των σύγχρονων εξελίξεων», ομιλία αντιναύαρχου, ε.α., Βασίλη Μαρτζούκου, π.ν., Αναγνωστική Εταιρεία Κερκύρας, 18.11.2011, από την ιστοσελίδα: http://www.elesme.gr/elesmegr/periodika/t66/t66_07.html.

61. *Στο ίδιο.*

νάμεων, με πρόσφατο παράδειγμα τον πόλεμο στη Γιουγκοσλαβία, το 1990, για την αποκοπή της (μέσω αυτής και της Ρωσίας) από την Αδριατική Θάλασσα.[62]

Μαζί με όλα αυτά η Αθήνα θα πρέπει να φροντίσει ώστε η ενάσκηση της δραστηριότητας εξόρυξης πετρελαίου να μην αναιρέσει τις υφιστάμενες και εν πολλοίς τραυματισμένες τουριστικές δραστηριότητες των νησιών του Ιονίου Πελάγους. Ως προς το τελευταίο, πρέπει να ληφθεί μέριμνα εκ μέρους της Ελληνικής Κυβέρνησης για την ελαχιστοποίηση των περιβαλλοντικών επιπτώσεων που αναπόφευκτα συνεπάγονται από τη διαδικασία εξόρυξης του πετρελαίου.

Περίληψη / Summary

Οι γεωφυσικές έρευνες στη θαλάσσια περιοχή που εκτείνεται από την Κέρκυρα μέχρι και τη νοτιοδυτική Πελοπόννησο, έδειξαν την πιθανή ύπαρξη 2 δισ. βαρελιών πετρελαίου. Η χώρα μας οφείλει να προχωρήσει στην άμεση αξιοποίηση του υπόγειου πλούτου της, όχι μόνον λόγω της δύσκολης οικονομικής συγκυρίας, αλλά και επειδή το διεθνές περιβάλλον δεν είναι αρνητικό σε αυτήν την προοπτική.

This paper argues that a large oil field extends from the west coast of Peloponnese to the Northern part of Corfu Island. The geophysical surveys in the marine area, stretching between Corfu and the southwest Peloponnese, have shown the possible existence of 2 billion barrels oil. Greece must proceed to immediate exploitation of her underground resources, not only because of the difficult economic situation, but also because the international environment is not negative in this perspective.

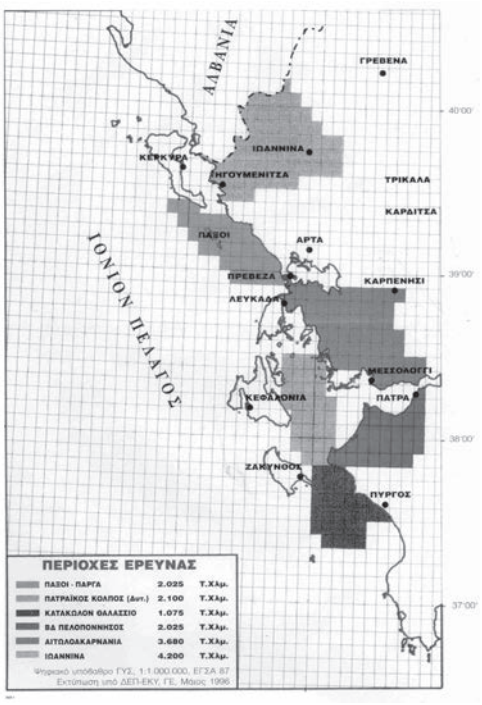
62. *Στο ίδιο.*

Χάρτης 1.

Χάρτης 2.

Χάρτης 3.

Χάρτης 4.

ΠΟΙΝΙΚΗ ΔΙΚΑΙΟΣΥΝΗ ΚΑΙ ΜΟΡΦΕΣ ΠΑΡΑΒΑΤΙΚΟΤΗΤΑΣ ΣΤΑ ΒΕΝΕΤΟΚΡΑΤΟΥΜΕΝΑ ΕΠΤΑΝΗΣΑ (16ος ΑΙΩΝΑΣ)

Κατερίνα Β. Κορρέ

Το σύστημα απονομής της ποινικής δικαιοσύνης στις βενετικές κτήσεις του Ιονίου αποτελεί αναπόσπαστο κομμάτι του δικαίου της βενετοκρατίας, πεδίο που, αν και πρωταρχικής σημασίας για την κατανόηση της ιστορικής πραγματικότητας, έχει ερευνηθεί ελάχιστα.[1] Η εισήγηση ασχολείται με το δικαιικό φαινόμενο, όπως προκύπτει από ορισμένες ποινικού περιεχομένου δικογραφίες που έφτασαν στη βενετική μητρόπολη μέσω της άσκησης έφεσης από πλευράς των θιγομένων από τις πρωτόδικες αποφάσεις υπηκόων ή με την απευθείας εισαγωγή τους στα δικαστήρια της μητρόπολης. Η περιγραφή και αποτίμηση της δικαιοδοτικής λειτουργίας αφορά στην ισχύ των πηγών του δικαίου, στα δικαιοδοτικά όργανα και στη δικονομία· τις αρχές σχηματισμού της δικανικής κρίσης, τον χαρακτήρα της απονεμόμενης δικαιοσύνης, τον τρόπο λειτουργίας των δικαιοδοτικών θεσμών.

Επιλέξαμε να εξετάσουμε την ποινική δικαιοσύνη, επειδή η προβληματική της συναρτάται στενά με την κρατική κυριαρχία ως *αρμοδιότητα της αρμοδιότητας* (*kompetenz kompetenz*), λειτουργία που προσδιορίζει τους όρους άσκησης της νομιμοποιημένης βίας από την πλευρά του κράτους προς τους υπηκόους του.[2] Η αποκλειστική αρμοδιότητα της Βενετίας να καθορίζει τα όρια της δικαιοδοσίας της διαμορφώνει συγκεκριμένη πολιτική «θεωρία» για την ποινή που κατά τα λοιπά παραμένει εκδήλωση της ιδιαίτερης αποδοκιμασίας του δράστη εκ μέρους της έννομης τάξης.

Υποθέσεις που θίγουν την αποκλειστικότητα της βενετικής αρμοδιότητας έναντι φορέων ιδιαίτερου καθεστώτος φανερώνουν ότι η τοποθέτηση μεγάλου μέρους των εγκλημάτων στην κατηγορία των ιδιωτικών διαφορών διόλου δεν σήμαινε περιορισμό της αποκλειστικής αρμοδιότητας των βενετικών δικαστηρίων. Χαρακτηριστική περίπτωση είναι η τέλεση εγκλημάτων από ιερείς της Λατινικής Εκκλησίας.[3] Ο Zaneto de Chiari, κληρικός στον καθεδρικό ναό της Κέρκυ-

---

1. Η ανακοίνωση αποτελεί πρώτη αποτύπωση τμήματος συνολικότερης μελέτης που βρίσκεται υπό εκπόνηση και αφορά στο δίκαιο της βενετοκρατίας στον ελληνικό χώρο.

2. Olivier Beaud, "Souveraineté", στο: *Dictionnaire de philosophie politique*, επιμ. Philippe Raynaud – Stéphane Rials, P.U.F., Paris 2001, σ. 625.

3. Για την κατηγορία αυτή βλ. Joanne M. Ferraro, *Nefarious Crimes, Contested Jus-*

ρας, κατηγορήθηκε από τον castellano Giacomo Malipiero για τον βιασμό του δεκάχρονου γιου του εντός του ναού.[4] Η πράξη χαρακτηρίστηκε ιεροσυλία και σοδομία εκ προθέσεως (*pensato et deliberato sacrilleggio et sodomia*). Ο λατίνος αρχιεπίσκοπος ενημερώθηκε για τη δίωξη του ιερωμένου και παρατύπως συμμετείχε στην ανάκρισή του, ενώ η δίωξη (*proclama*) ασκήθηκε μετά από συναίνεσή του.[5] Ο ιερέας παρουσιάστηκε με τον δικηγόρο του ενώπιον των αρχών της Κέρκυρας για να υπερασπιστεί τον εαυτό του απέναντι στην κατηγορία (*imputatione*).[6] Το πρωτόδικο δικαστήριο του επέβαλε ποινή ισόβιας εξορίας από το νησί με δικαίωμα εφέσεως εντός τεσσάρων μηνών, αλλά ο αρχιεπίσκοπος κατάφερε να πείσει τους αξιωματούχους ότι δεν είχαν εξουσία κολασμού πάνω στον λειτουργό του Θεού, την οποία είχε και θα ασκούσε η Εκκλησία. Όμως, ο πατέρας του μικρού προσέφυγε στο Συμβούλιο των Δέκα (*Consiglio di X*) της μητρόπολης. Το ανώτατο δικαστήριο, εντοπίζοντας διχογνωμία ανάμεσα στον αρχιεπίσκοπο και στις τοπικές αρχές (*discordia tra quel arcivescovo et Voi*) υπεραμύνθηκε της αποκλειστικής αρμοδιότητας των βενετικών δικαστηρίων. Διέταξε τις αρχές της Κέρκυρας να συλλάβουν και να στείλουν τον Chiari στη Βενετία, ενώ απαίτησε να λάβει τη δικογραφία για να διαπιστωθούν τυχόν παραβάσεις στη διαδικασία απονομής της δικαιοσύνης.[7]

Ετερογενές κράτος η Βενετία, συνετίθετο από μεγάλα και μικρά κέντρα-δικαιοδοτικές ζώνες με ιδιαίτερα χαρακτηριστικά που υπαγόρευαν πολιτικές οντότητες (αστικές κοινότητες, κοινότητες της υπαίθρου, φεουδαρχικές επικράτειες κ.λπ.). Οι πολιτικές αυτές οντότητες αποσκοπούσαν στη διαφύλαξη της ταυτότητας και της αυτονομίας τους μέσω της διατήρησης των δικαιοδοσιών τους, που ήταν το αποτέλεσμα διαπραγμάτευσης από την εποχή της εισόδου στο βενετικό imperium.[8] Οι αξιωματούχοι που στέλνονταν στις κτήσεις, δεσμεύονταν να επιστατούν τα τοπικά έθιμα και να εφαρμόζουν τους βενετικούς νόμους·

---

tice. Illicit Sex and Infanticide in the Republic of Venice, 1557-1789, John Hopkins University Press, Baltimore 2008, σ. 158 κ.ε. Για την πάγια απόρριψη της ετεροδικίας των λατίνων ιερωμένων από τη Βενετία και το απόλυτο της βενετικής δικαιοδοτικής αρμοδιότητας βλ. Κατερίνα Β. Κορρέ, «Έλληνες στρατιώτες στο Bergamo. Οι πολιτικές προεκτάσεις ενός εκκλησιαστικού ζητήματος (1622-1624)», *Θησαυρίσματα*, τ. 38 (2008), σ. 289-366.

4. Archivio di Stato di Venezia (στο εξής: A.S.V.), *Consiglio di X*, Deliberazioni Criminali, filza 28 (1593-1594), χ.α. (28 Ιουνίου 1594).

5. *Ό.π.*, συνημμένα έγγραφα (7ης και 16ης Νοεμβρίου 1593).

6. *Ό.π.*, έγγραφο της 26ης Νοεμβρίου 1593.

7. *Ό.π.*, έγγραφο της 28ης Ιουνίου 1594.

8. Claudio Povolo, "Liturgies of violence: Social control and power relationships in the Republic of Venice between the 16th and 18th centuries", στο: *A Companion to Venetian History 1400-1797*, επιμ. Eric R. Dursteler, Brill, Leiden 2013, σ. 515.

ομοίως και οι δικαστές υποχρεούνταν να ασκούν την αρμοδιότητά τους εντός του πλαισίου αυτού. Η διοίκηση δρούσε, λοιπόν, εξαρχής με χαρακτηριστικά εντοπιότητας.

Μπορούμε να υποστηρίξουμε ότι η ζώνη των Ιονίων Νήσων παρουσίαζε δικαιοδοτική ενότητα με δικό της *stato giurisdizionale*. Διακηρύχθηκε και στην *bolla d'oro*: οι ημεδαποί θα διατηρούσαν *bonas eorum consuetudines, ac si de novo concederentur*. Γραπτό corpus για αυτά τα νομικά έθιμα δεν υπήρχε, αλλά η προέλευσή τους ανάγεται –σε ό,τι αφορά τουλάχιστον στην Κέρκυρα– στην ανδεγαυική περίοδο και στην αμέσως προηγούμενή της βυζαντινή, αν συνυπολογίσουμε ότι η αναφορά γίνεται κατά τον ίδιο ακριβώς τρόπο και στα ανδεγαυικά τεκμήρια.[9] Προϋπόθεση, βέβαια, της ισχύος των εθίμων υπό το νέο καθεστώς ήταν η επικύρωσή τους από τη Βενετία.

Το αναγνωρισμένο τοπικό έθιμο αποτελούσε μία μόνο πηγή του εφαρμοστέου ποινικού δίκαιου στον ιόνιο χώρο. Το θετό δίκαιο, όπως αποκρυσταλλωνόταν στη βενετική νομοθεσία, στους κανονισμούς που αφορούσαν στις συγκεκριμένες κτήσεις (*statuta veneta*) αλλά και στα διατάγματα που εκδίδονταν κατά περίπτωση από τις τοπικές κυβερνήσεις, από τον γενικό προνοητή θαλάσσης, από τους αρχιστρατήγους και από τους συνδίκους εξεταστές της Ανατολής που στέλνονταν κατά διαστήματα στα νησιά, ήταν η βασική πηγή του δικαίου των κτήσεων. Υπερκείμενους ποινικούς κανόνες περιείχε η επιτομή ποινικών νόμων (*Promissione del maleficio*, 1195 επί Orio Mastropiero) –ουσιαστικά, βενετικά έθιμα και νομολογία για βαριά εγκλήματα– μαζί με τις μεταγενέστερες τροποποιήσεις τους, καθώς και οι δικονομικές διατάξεις που ψηφίστηκαν επί Giacomo Tiepolo (*Statuti dei giudici delle petizioni*, 1244) με τις σχετικές τροποποιήσεις.[10]

Από τις επικλήσεις των δικαστικών συνάγεται πράγματι μια υποτυπώδης ιεραρχία πηγών, κατά την οποία ανώτεροι όλων είναι οι θετοί νόμοι. Ωστόσο,

---

9. Ο Κάρολος Α΄ Ανδεγαυός αποδέχθηκε ότι οι κάτοικοι του νησιού θα ζούσαν *secundum usum et consuetudinem insule*. Βλ. Σπύρος Ασωνίτης, *Ανδηγαυική Κέρκυρα (13ος-14ος αι.)*, εκδ. Απόστροφος, Κέρκυρα 1999, σ. 210-211.

10. Το Ποινικό Δίκαιο ήταν το έκτο βιβλίο των βενετικών *statuti* του Tiepolo μαζί με τα *Consulta ex authenticis*, μια συλλογή ψηφισμάτων της Συγκλήτου και νομολογίας του Δικαστηρίου των Τεσσαράκοντα (*Quarantia*) και των Δέκα. Ποινικό δικονομικό περιεχόμενο είχε η *Legge Pisana delle appellazioni* (1492). Στις αρχές του 16ου αιώνα (1528) δημοσιεύθηκε η *Πρακτική των Βενετικών Δικαστηρίων* (*Pratica del Palazzo Veneto*), αγνώστου συγγραφέως, που έγινε γρήγορα εγχειρίδιο δικονομίας. Μόλις τον 18ο αιώνα δημοσιεύθηκε το corpus των *Ποινικών Νόμων της Γαληνοτάτης Ενετικής Πολιτείας* (Pinelli 1751). Βλ. Δανιήλ Μανίν, *Περί της αστικής, εμπορικής και ποινικής των Ενετών νομοθεσίας*, μτφ. εκ του ιταλικού μετά σημειώσεων και παραπομπών υπό Μιχαήλ Στεφ. Ιδρωμένου, διδάκτορος της Νομικής, τύποις Ν. Πετσάλη, εν Κερκύρα 1889, σ. 8-19.

στην πράξη ο δικαστής μπορούσε να ανατρέψει αυτή την ιεραρχία, προκρίνοντας έναντι του νόμου το τοπικό έθιμο ή κάποιο απροσδιόριστο «φυσικό δίκαιο». Συνεπώς, δεν ήταν μόνο η πολυπλοκότητα και η ασάφεια της ιεράρχησης των πηγών του δικαίου, που υπονόμευαν την ποινική δίκη. Κρίσιμη ήταν η διακριτική ευχέρεια που επιφυλασσόταν στον εκάστοτε δικαστή-εφαρμοστή του δικαίου, η περίφημη *cognitio extra ordinem* ή *arbitrium*, η οποία καθιστούσε ανεξέλεγκτο το δικαιοδοτικό όργανο και, ουσιαστικά, το ταύτιζε με τον νομοθέτη.[11] Πίσω από το *arbitrium* βρισκόταν και πάλι η *consuetudine* των Βενετών, σύμφωνα με την οποία το Ποινικό Δίκαιο ως σύνολο κανόνων συμπεριφοράς αποτελούσε στην πραγματικότητα έναν «κώδικα ηθικής».

Αν και το κύρος του Ρωμαϊκού Δικαίου υποβαθμιζόταν σε απλή νομοδιδασκαλία, οι βενετοί αξιωματούχοι προσπαθούσαν να εφαρμόσουν ένα σύστημα ασφαλούς αξιολόγησης των εγκλημάτων βάσει του βαθμού υπαιτιότητας των δραστών, προκειμένου να ορίσουν δικαιότερη ποινή. Ενδιαφέρον προκαλεί χειρόγραφο σημείωμα νοταρίου επί των ποινικών υποθέσεων (*notaio criminalis*), στο οποίο απεικονίζεται σχηματικά η τυπολογία του εγκλήματος της ανθρωποκτονίας (βλ. Εικ.1).[12] Ο συμφυρμός στοιχείων, προερχόμενων από την υποκειμενική και την αντικειμενική υπόσταση του εγκλήματος, καθώς και η αξιοσημείωτη περιπτωσιολογία ως προς τους τρόπους τέλεσης της ανθρωποκτονίας απηχούν βυζαντινή πρακτική.[13] Ο Jacopo Bertaldo, βενετός δικαστής του 14ου αιώνα, αναγνώρισε πίσω από τη «συνήθεια» που εξυμνείται στο βενετικό δίκαιο, το «ελληνικό έθιμο»: Επρόκειτο για το ιουστινιάνειο δίκαιο.[14] Δεν απέχει, λοιπόν, από την ιστορική πραγματικότητα η απόφανση ότι το Ποινικό Δίκαιο «έδενε» την Βενετία με το βυζαντινό παρελθόν της.[15]

Υπήρχαν πράξεις που συναντούσαν την ιδιαίτερη αποδοκιμασία της Κυριάρχου (όπως η προδοσία, η ιεροσυλία, η παραχάραξη νομίσματος, το λαθρεμπό-

---

11. Silvano Avanzi, *Il regime giuridico della laguna di Venezia. Dalla storia all'attualità*, Istituto Veneto, Venezia 1993, σ. 48-49.

12. A.S.V., *Duca di Candia*, busta 50 bis, "Sommarii di leggi, statuti etc., 1207-1617. Repertorio di Registri della Cancelleria Ducale", fasc. 6, φ. [1].

13. Δημήτριος Χ. Γκόφας, *Ιστορία και εισηγήσεις του Ρωμαϊκού Δικαίου*, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα – Κομοτηνή 1994, τ. ΙΥγ, σ. 286-288. – Σπύρος Ν. Τρωιάνος, *Οι ποινές στο Βυζαντινό Δίκαιο*, εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα 1996, σ. 18-19.

14. Υπήρξε ο συγγραφέας της πραγματείας *Splendor Venetorum civitatis consuetudinum* (εκδ. Monti, Bononiae 1895). – Enrico Besta, "Jacopo Bertaldo e lo *Splendor Venetorum Civitatis consuetudinum*", *Nuovo Archivio Veneto*, τ. XIII, μέρος I (1897), σ. 3-27.

15. Η διείσδυση του Βυζαντινού Δικαίου τεκμηριώνεται από τις πάμπολλες συλλογές, συχνά με τις ερμηνείες τους, που υπήρχαν στη βενετική επικράτεια, *ό.π.*, σ. 8-9. Βλ. και την ακόλουθη υπόθεση.

ριο) και οι δράστες τους διώκονταν αυτεπαγγέλτως. Εξάλλου, οι σημαντικότερες ποινικές υποθέσεις μπορούσαν να εισαχθούν κατευθείαν στα βενετικά δικαστήρια. Κατά τα λοιπά, τα ποινικά αδικήματα –ακόμη και τα εγκλήματα κατά του προσώπου– εξακολουθούσαν να αποτελούν ιδιωτική υπόθεση. Η δυνατότητα απαλλαγής από την ποινή με ιδιωτική συμφωνία απηχεί επίδραση του Ρωμαϊκού Δικαίου, όπου τα εγκλήματα αυτά κατατάσσονταν στο *ius privatum* και επιδέχονταν χρηματική αποζημίωση. Ενδεικτικά αναφέρουμε μια υπόθεση ανθρωποκτονίας εξ αμελείας που κλήθηκε να δικάσει ο προνοητής Ζακύνθου Zuanne Barbarigo. Ο Barbarigo επέβαλε την ποινή της ισόβιας εξορίας από το νησί στον Σταμάτη Ραφτόπουλο για την ακούσια ανθρωποκτονία (*homicidio puro*) του νεαρού Ιωάννη Συρίγου από το χωριό Καλιπάδο (σημ. Αρκάδι). Ο Συρίγος ήταν εργάτης στα κτήματα του Ραφτόπουλου· ο τελευταίος τον τραυμάτισε θανάσιμα, ενώ λογομαχούσαν σχετικά με την καταβολή της αμοιβής του.[16] Λίγες μέρες μετά την επικήρυξη του δράστη και εφόσον επέκειτο η ερήμην καταδίκη του σε ισόβια εξορία από το νησί, οι συγγενείς του θύματος (η μητέρα και οι δύο αδελφές) και ο συμβολαιογράφος –θείος του δράστη– Zuanne Giotin συναίνεσαν στα εξής: Οι πρώτοι να παραιτηθούν από οποιαδήποτε μελλοντική απαίτηση κολασμού του Ραφτόπουλου· ο δράστης να τους αποζημιώσει, καταβάλλοντας μικρό χρηματικό ποσό, μεταβιβάζοντας ένα αμπέλι και δωρίζοντας κάμποσα τόπια ακριβού πορφυρού υφάσματος. Ο προνοητής επικύρωσε το συμβολαιογραφικό έγγραφο (*carta di pace*) και το έστειλε, μαζί με αντίγραφο της δικογραφίας, στο Συμβούλιο των Δέκα.[17] Πέντε χρόνια αργότερα, το δικαστήριο της μητρόπολης απάλλαξε τον δράστη από την έκτιση του υπολοίπου της ποινής του.[18] Στην υπόθεση αυτή διακρίνεται η πρόθεση αποδέσμευσης του κολασμού από τη βούληση των μερών, εφόσον η έκτιση μέρους της ποινής κρίθηκε αναγκαία παρά την ύπαρξη της συμφωνίας συμφιλίωσης.

Κανόνας ήταν η άσκηση δικαιοδοτικού έργου από διοικητικά όργανα, τα οποία συγκροτούσαν τα πρωτοβάθμια και δευτεροβάθμια δικαστήρια, εφόσον δεν υπήρχαν τακτικοί δικαστές. Προφανώς, αυτό υπονόμευε τη δικαιότητα της ποινικής δίκης. Δικαίως διαμαρτυρόταν ο προνοητής Κεφαλονιάς Angelo Basadonna,

16. A.S.V., *Capi del Consiglio di X*, Lettere, filza 48, φ. 111 (18 Απριλίου 1545) και τα συνημμένα έγγραφα (9 Φεβρουαρίου και 15 Δεκεμβρίου 1540).

17. *Ό.π.*, επισυναπτόμενο έγγραφο (11 Μαρτίου 1540). Συναφές με την *carta di pace* είναι και το *ινστρουμέντο της αγάπης*. Βλ. Γωγώ Κ. Βαρζελιώτη, «*Τα ινστρουμέντα της αγάπης* του νοταρίου Ιωάννη Κρούσου», *Θησαυρίσματα*, τ. 30 (2000), σ. 330-331, 317. Και εδώ, όμως, η ιδιωτική «διευθέτηση» δεν αποτελεί απλώς έναν τρόπο επίλυσης ποινικών διαφορών, αλλά τη μοναδική ρητά αναγνωρισμένη από το βενετικό δίκαιο διέξοδο άρσης εκτέλεσης της ποινής (νόμος της 29ης Μαρτίου 1524).

18. A.S.V., *Capi del Consiglio di X*, Lettere, filza 48, φ. 111 (18 Απριλίου 1545). Για την πρακτική βλ. Γκόφας, *Ιστορία και εισηγήσεις του Ρωμαϊκού Δικαίου*, ό.π., τ. IVa, σ. 5-6.

επειδή πολλές υποθέσεις έπαιρναν αναβολή, ώσπου να έρθει στη σύνθεση ως δικαστής διοικητικός που θα τις έκρινε ευνοϊκότερα.[19] Τόσο το πραιτωριανό δικαστήριο (*foro pretorio*) –που είχε γενική δωσιδικία για αστικές και ποινικές υποθέσεις–[20] όσο και το *υπαρχικό* (*foro prefetizio*) συγκροτούνταν από τον βάιλο και τους συμβούλους του· στο δεύτερο συμμετείχαν οι ετήσιοι δικαστές με συμβουλευτική αρμοδιότητα, ενώ στο πρώτο συμμετείχε και ο εκάστοτε προνοητής.[21] Τα δύο αυτά δικαστήρια ήταν πρωτοβάθμια. Δευτεροβάθμιο ήταν το *πρώτιστο δικαστήριο* (*foro primario*) του γενικού προνοητή της θάλασσας, ο οποίος δίκαζε κατ' έφεσιν και οι αποφάσεις του προσβάλλονταν μόνο στα δικαστήρια της μητρόπολης. Ανώτατα δικαιοδοτικά όμως όργανα ήταν και οι σύνδικοι εξεταστές της Ανατολής (*sindici et inquisitori di Levante*), που στέλνονταν κατά καιρούς για να ελέγξουν τη λειτουργία των κτήσεων.[22] Ιδιαίτερο ρόλο είχε ο βάιλος της Κωνσταντινούπολης, ανώτατο διοικητικό όργανο στην Ανατολή, που ανέτρεπε de facto τις περισσότερες από τις δικαστικές αποφάσεις. Επιμόνως ο προνοητής της Κεφαλονιάς Bartolomeo Paruta διαμαρτυρόταν ότι εφοδίαζε εξόριστους για βαριά εγκλήματα με έγγραφα ελεύθερης μετακίνησης στα Επτάνησα, ενώ υπήρχαν τελεσίδικες αποφάσεις εξορίας τους από τη βενετική επικράτεια.[23] Επίσης, οι σύνδικοι (*sindici*) που εκπροσωπούσαν την Κοινότητα, νομιμοποιούνταν να δεχθούν μηνύσεις για ορισμένα αδικήματα.[24]

Αν και το δίκαιο που εφαρμοζόταν στον ιόνιο χώρο επί βενετοκρατίας ήταν εν πολλοίς ενιαίο, τα δικαιοδοτικά όργανα που υπήρχαν στα νησιά παρουσίαζαν ποικιλομορφία. Αυτή οφειλόταν και στο επίπεδο ανάπτυξης των αστικών κοινο-

19. Κώστας Γ. Τσικνάκης, *Οι εκθέσεις των βενετών προνοητών της Κεφαλονιάς (16ος αιώνας)*, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Αθήνα 2008, σ. 127.

20. Giacomo Pojaco, *Le leggi municipali delle Isole Ionie dall'anno 1386 fino alla caduta della Repubblica Veneta*, Dalla Tipografia del Governo, Corfù 1846-1848, τ. 1, σ. 29 (11 Μαΐου 1440).

21. Ερμάννος Λούντζης, *Περί της πολιτικής καταστάσεως της Επτανήσου επί Ενετών*, τύποις Χ. Νικολαΐδου και Φιλαδελφέως, εν Αθήναις 1856 (ανατ. Δ.Ν. Καραβίας, Αθήνα 2000), σ. 145.

22. Πρβλ. Γεράσιμος Δ. Παγκράτης, *Οι εκθέσεις των βενετών βαΐλων και προνοητών της Κέρκυρας (16ος αιώνας)*, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Αθήνα 2008, σ. 26, όπου λανθασμένα αναφέρεται ότι οι αποφάσεις τους ήταν ανέκκλητες.

23. *Οι αναφορές των βενετών προβλεπτών της Ζακύνθου (16ος-18ος αιώνας)*, Δημήτρης Αρβανιτάκης (εκδ.), Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινων Σπουδών Βενετίας, Graecolatinitas Nostra, Πηγές 2, Βενετία 2000, σ. 120.

24. Το Συμβούλιο της Κέρκυρας κατέθεσε μήνυση κατ' αγνώστων στους τέσσερις συνδίκους για την κλοπή ασημικών· A.S.V., *Capi del Consiglio di X*, Lettere di Rettori, Corfù, busta 293, φ. 43.

τήτων. Μάλιστα η οργανική σύνδεση των τελευταίων με τα δικαιοδοτικά όργανα και την απονομή δικαιοσύνης εν γένει καθιστά τα δεύτερα μέρος της ιστορίας των πρώτων. Στο συμπέρασμα αυτό καταλήγουμε, εξετάζοντας τον θεσμό των ετησίων δικαστών (*giudici annuali*). Πλήρως ανεπτυγμένος στην Κέρκυρα, όπου το Συμβούλιο της Κοινότητας αναδείκνυε εξαρχής τρεις δικαστές –έναν Λατίνο και δύο Έλληνες– για να στελεχώνουν το κατώτατο αστικό δικαστήριο ή να λειτουργούν συμβουλευτικά στο πραιτωριανό, ο θεσμός των ετησίων δικαστών καθυστέρησε να δημιουργηθεί στην Κεφαλονιά, όπου η τοπική συνέλευση νομιμοποιήθηκε σε Κοινοτικό Συμβούλιο μόλις το 1546.[25] Στη Ζάκυνθο οι ετήσιοι δικαστές (*giudici di prima mano*) συγκροτούσαν το κατώτερο δικαστήριο (*corte minor*), ενώ η εκδίκαση υποθέσεων της υπαίθρου γινόταν (μετά το 1543) από τους επικεφαλής των αγροτικών κοινοτήτων *κοντόσταυλους* και *γέροντες* (*contestabili/vecchiardi*).[26] Η ποικιλομορφία των δικαιοδοτικών οργάνων οφειλόταν στην υπερίσχυση της Κέρκυρας στον εσωτερικό διοικητικό ιστό των Επτανήσων. Ποινική και πολιτική δικαιοσύνη στην Κεφαλονιά και τη Ζάκυνθο απένεμε ο προνοητής μαζί με δύο συμβούλους, οι αποφάσεις του οποίου εφεσιβάλλονταν στο πραιτωριανό δικαστήριο της Κέρκυρας. Στο ίδιο δικαστήριο εισάγονταν υποθέσεις, για τις οποίες σημειώθηκε διχογνωμία μεταξύ των δικαστών στα άλλα νησιά. Αν η διχογνωμία αναφυόταν στο πραιτωριανό δικαστήριο της Κέρκυρας, η υπόθεση πήγαινε στο υπαρχικό δικαστήριο του νησιού. Οι αποφάσεις τους μπορούσαν πάντως να εκκληθούν στα δικαστήρια της μητρόπολης, ενώ και από τον 17ο αιώνα εφέσεις γίνονταν και ενώπιον του γενικού προνοητή θαλάσσης.[27]

Η κίνηση και η οριστική κρίση της ποινικής υπόθεσης γίνονταν από το ίδιο όργανο βάσει του εξεταστικού συστήματος.[28] Με την υποβολή γραπτής ή προφορικής καταγγελίας (*petitio*) ξεκινούσε η προδικασία. Οι ανακρίσεις και οι μαρτυρικές καταθέσεις γίνονταν στη μητρική γλώσσα. Καταγράφονταν από τον εκλεγμένο από το Συμβούλιο *grammatico della corte* ή τον *cancellarius baiuli*, συνήθως στο γραφείο του προνοητή, και διεξάγονταν από τον τελευταίο ή τον βάιλο παρουσία ενός ετήσιου δικαστή.[29] Οι μάρτυρες υπέγραφαν ιδιοχείρως τις κατα-

25. Σταματούλα Σ. Ζαπάντη, *Κεφαλονιά 1500-1571. Η συγκρότηση της κοινωνίας του νησιού*, University Studio Press, Θεσσαλονίκη 1999, σ. 244-263. Για τους ετήσιους δικαστές βλ. Σπύρος Ασωνίτης, «Οι χρονικοί κριτές της Κέρκυρας», *Πρακτικά ΙΖ΄ Πανελληνίου Ιστορικού Συνεδρίου*, Θεσσαλονίκη 1997, σ. 465-479.

26. Λεωνίδας Χ. Ζώης, *Ιστορία της Ζακύνθου*, Αθήναι 1955, σ. 146-147.

27. Λούντζης, *Περί της πολιτικής καταστάσεως της Επτανήσου επί Ενετών*, ό.π., σ. 147-148.

28. Νικόλαος Ανδρουλάκης, *Θεμελιώδεις έννοιες της ποινικής δίκης*, εκδ. Π.Ν. Σάκκουλα, Αθήνα 1994, σ. 54-55.

29. Εισήχθη με πράξη της 10ης Νοεμβρίου 1505, μετά από διαμαρτυρία για μεροληψία

θέσεις τους, τις οποίες προσυπέγραφαν οι βενετοί αξιωματούχοι που ήταν παρόντες. Για τις καταθέσεις στις ποινικές υποθέσεις (*attestatione in criminalibus*) δεν λαμβανόταν αμοιβή.[30]

Ο κατηγορούμενος, ως αντικείμενο της ποινικής δίκης, δεν είχε ιδιαίτερα δικαιώματα. Ο δικαστής ήταν ταυτοχρόνως επιφορτισμένος με την αναζήτηση της αλήθειας και με την κρίση επί των ανακριτικών ευρημάτων. Κάθε τρόπος συγκέντρωσης αποδεικτικών στοιχείων (*indicia*) θεωρούνταν θεμιτός σύμφωνα με το σύστημα των *νομικών αποδείξεων*[31] που ακολουθούνταν από τους Βενετούς (βασανιστήρια για να εκβιαστεί η ομολογία του κατηγορουμένου, αναξιόπιστοι μάρτυρες κ.ά.). Ο συνήγορος υπεράσπισης διοριζόταν μετά το κλείσιμο του πρακτικού της εξέτασης (*processo*) και η συμβολή του εξαντλείτο στην υποβολή ενός υπομνήματος που επισυναπτόταν στο πρακτικό. Μη έχοντας θεσμοθετημένα δικαιώματα, δεν μπορούσε να παρέμβει ουσιαστικά.[32] Ελλείψει αποχρωσών ενδείξεων ο κατηγορούμενος δεν απαλλασσόταν αναγκαστικά.

Η δημοσιότητα στις ποινικές δίκες εξυπηρετούσε τον σκοπό της γενικής πρόληψης.[33] Η δικαστική απόφαση ήταν η συνισταμένη νοοτροπιών και δικαιικών αντιλήψεων των μερών σε μια διαδικασία που όχι σπάνια ήταν εμφανώς αποτέλεσμα συναλλαγής· όπως στην περίπτωση των *stradioti* Γεωργίου Gambera και Πέτρου Κερκυραίου, οι οποίοι απηλλάγησαν της ποινής για ληστείες και βιαιοπραγίες, συναινώντας να παρέχουν αμισθί τις υπηρεσίες τους στα συνοριακά με τους Τούρκους μέτωπα.[34]

Ο σχηματισμός δικανικής κρίσης είχε κοινωνικά κριτήρια. Σύμφωνα, βε-

---

ψία των ανακριτών. Βλ. Έλλη Γιωτοπούλου-Σισιλιάνου, *Πρεσβείες της βενετοκρατούμενης Κέρκυρας (16ος-18ος αι.)*, Γ.Α.Κ. – Αρχεία Νομού Κέρκυρας, Αθήνα 2002, σ. 54. Πρβλ. την ανακριτική διαδικασία στην υπόθεση Ραφτόπουλου. A.S.V., *Capi del Consiglio di X*, Lettere, filza 48, φ. 111 (18 Απριλίου 1545).

30. Κωνσταντίνος Ν. Σάθας, *Μνημεία Ελληνικής Ιστορίας = Documents inédits relatifs à l'histoire de la Grèce au Moyen Âge…*, Maisonneuve et Cie, Paris 1881, τ. 2, σ. 150-151 (26 Ιουλίου 1406).

31. Ανδρουλάκης, *Θεμελιώδεις έννοιες της ποινικής δίκης*, ό.π., σ. 177-179.

32. Για το καθεστώς του δικηγόρου στην Κέρκυρα βλ. Σπύρος Ασωνίτης, *Η Κέρκυρα και τα ηπειρωτικά παράλια στα τέλη του Μεσαίωνα (1386-1462)*, University Studio Press, Θεσσαλονίκη 2009, σ. 313. Για τους δικηγόρους των φυλακισμένων (*avvocati di prigionieri*) βλ. Nicolas Karapidakis, *Civis fidelis: L'avènement et l'affirmation de la citoyenneté corfiote (XVIème-XVIIème siècles)*, Peter Lang, Frankfurt am Main 1992, σ. 223.

33. Σύμφωνα με νόμο της 21ης Σεπτεμβρίου 1524, «προς τρόμον των ενόχων [και] παραδειγματισμόν του κοινού». Βλ. Λούντζης, *Περί της πολιτικής καταστάσεως της Επτανήσου επί Ενετών*, ό.π., σ. 152.

34. A.S.V., *Collegio Notatorio*, reg. 12 (1474-1481), φ. 8v (1474).

βαίως, με την *Prattica Criminale* του Lorenzo Priori, τα πρόσωπα θα έπρεπε να αντιμετωπίζονται με ισότητα από το δίκαιο. Όμως, σε ποινικές υποθέσεις *η ποιότητά τους* όφειλε να λαμβάνεται υπόψη από τον δικαστή· η ποινή που απευθυνόταν στον κοινωνικά δυνατό δεν έπρεπε να τον εξευτελίζει.[35] Η αντιμετώπιση των ευγενών από το ποινικό σύστημα ήταν διακεκριμένη, παρότι τελούσαν ομολογουμένως δυσανάλογα μεγάλο αριθμό εγκλημάτων. Συνήθης τιμωρία γι' αυτούς ήταν ο κατ' οίκον περιορισμός. Η βία των αρχόντων στις κτήσεις αποτελεί πεδίο ανάπτυξης εκλεκτικών σχέσεων μεταξύ των φορέων της βενετικής δικαιοσύνης και του εκάστοτε εύπορου παραβάτη του βενετικού δικαίου, στο οποίο συμμετείχαν ενίοτε και τα τοπικά Συμβούλια, επηρεάζοντας πρόσωπα και καταστάσεις της ποινικής δίκης.[36]

Η μνεία ύπαρξης κατηγοριών ντόπιων δικαστών, εκλεγμένων από τα κοινοτικά συμβούλια (*judicis di nobili/judicis popularis*) τον 15ο αιώνα, οδήγησε μερικούς ιστορικούς να συμπεράνουν ότι υπήρχαν ιδιαίτεροι δικαστές για τη μία και την άλλη κοινωνική ομάδα.[37] Όμως, τα πρακτικά[38] της «ανοιχτής» ακόμη Κοινότητας Κέρκυρας υποδεικνύουν άλλη ερμηνευτική κατεύθυνση. Οι χαρακτηρισμοί *nobilis* και *popularis* αφορούν υποψήφιους έλληνες και λατίνους ετήσιους δικαστές (*nobilis grecus/popularis grecus, nobilis latinus*) και χαρακτηρίζουν την προέλευση από την αντίστοιχη ομάδα –των *nobili* ή του *popolo*– στο Συμβούλιο. Πρόκειται για μία ακόμη πρώιμη διάκριση των κοινωνικών ομάδων εντός του Συμβουλίου, προπομπό του «κλεισίματος» της Κοινότητας στο β΄ μισό του επόμενου αιώνα. Είναι λογικό, πάντως, να εικάσουμε την παρουσία ετησίου δικαστή κατά την ανάκριση, ανάλογα με την τάξη, στην οποία ανήκε ο κατηγορούμενος· παρομοίως και κατά την εκδίκαση αστικών διαφορών ενώπιον του δικαστηρίου των ετησίων δικαστών.

Οι ποινικές αποφάσεις (*sententie*) αφορούσαν συνήθως σε χρηματικές ποινές. Η φυλάκιση συνεπαγόταν σημαντική δαπάνη για το δημόσιο και η απόδραση ήταν σχετικά εύκολη, αφού οι δεσμοφύλακες δεν διακρίνονταν για τον επαγγελματισμό τους· έτσι, χρησιμοποιούνταν κυρίως στη φάση της προδικασίας. Συχνές

35. Lorenzo Priori, *Prattica criminale secondo il rito delle leggi della Serenissima Repubblica di Venezia*, Antonio Pinelli, Venezia 1622.

36. Για τη διαφθορά στη δικαιοσύνη βλ. James E. Shaw, *The Justice of Venice. Authorities and Liberties in the Urban Economy 1550-1700*, Oxford University Press, New York 2006, σ. 72-74.

37. Αναστασία Παπαδία-Λάλα, *Ο θεσμός των αστικών κοινοτήτων στον ελληνικό χώρο κατά την περίοδο της βενετοκρατίας (13ος-18ος αι.)*, Βιβλιοθήκη Ελληνικού Ινστιτούτου Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών Βενετίας, αρ. 24, Βενετία 2004, σ. 286.

38. Nikolas Karapidakis, "Les livres du conseil des citoyens de Corfu (1432-1490). Prosopographie et groupes familiaux", *Mediterranean Cronicle*, τ. 3 (2013), σ. 123, 126-127.

ήταν οι ποινές του ακρωτηριασμού και η θανατική ποινή διά απαγχονισμού (*pena furcarum*). Σε γενικές γραμμές, η εξορία ήταν προτιμητέα.[39] Αν και ο δικαστής ήταν ελεύθερος να αποφασίσει οποιαδήποτε ποινή θεωρούσε αρμόζουσα ανεξαρτήτως του βαθμού υπαιτιότητας ή συμμετοχής στο έγκλημα, καταβαλλόταν προσπάθεια να προσωποποιηθεί η ποινή. Χαρακτηριστική είναι η υπόθεση εξάρθρωσης σπείρας έντεκα ελλήνων και ιταλών ληστών στην Κέρκυρα το 1552. Οι δράστες συνελήφθησαν μετά από νυχτερινό χτύπημα στο εμπορικό πλοίο του Γιώργη Κρητικού από την Κορώνη, ενώ είχαν τραυματίσει σοβαρά αρκετούς ναυτικούς και είχαν μεταφέρει τα κλοπιμαία σε δικό τους πλεούμενο στους Παξούς. Βασανίστηκαν και ομολόγησαν τις πράξεις τους. Δύο εκ των κατηγορουμένων συνέταξαν την υπεράσπισή τους εγγράφως διά των δικηγόρων τους. Τις ανακριτικές πράξεις και την εκδίκαση της υπόθεσης διεξήγαγε ο προνοητής Κέρκυρας, ο οποίος και καταδίκασε τους αρχηγούς της σπείρας, Ιωάννη Μάστορα, Αγγελή Ρουγγέρη και Πέτρο Αναλυτή, σε θάνατο δι' απαγχονισμού. Άλλοι δύο κατηγορούμενοι θα εξέτιαν τις ποινές τους αλυσοδεμένοι κωπηλάτες στις γαλέρες (*condannati*) για μια δεκαετία. Οι υπόλοιποι έξι εξορίστηκαν ισοβίως από το νησί (*banditi*).[40]

Το κράτος το απασχολούσε πρωτίστως η άμβλυνση της κοινωνικής αναταραχής που γεννούσε το έγκλημα, ιδίως όταν διαπραττόταν από εκπροσώπους της Βενετίας, συνθήκη που το καθιστούσε *ιδιαίτερο*.[41] Αυτό συνέβη στην υπόθεση του προνοητή Κυθήρων Vicenzo Paqualigo. Ο Pasqualigo είχε κατασχέσει τα μεγάλης αξίας εμπορεύματα του Δημητρίου Λάππα με την πρόφαση ότι ήταν προϊόντα πειρατικής δραστηριότητας και τα ιδιοποιήθηκε. Διέταξε τη σύλληψη του εμπόρου και σχημάτισε *processo*, αφαιρώντας του τη δυνατότητα υπεράσπισης. Σε μια δίκη-παρωδία, τον καταδίκασε σε θάνατο με γκρέμισμα από τα τείχη. Ο Λάππας επέζησε, μα ο προνοητής κατάφερε τελικά να τον δολοφονήσει, χορηγώντας του δηλητήριο. Ο αδελφός του θύματος Κωνσταντίνος ερεύνησε την υπόθεση μέσω τρίτου προσώπου, το οποίο επίσης προσπάθησε να σκοτώσει ο προνοητής. Τα αποτελέσματα της έρευνας παρουσιάστηκαν στις αρχές της Ζακύνθου, που σχημάτισαν δικογραφία και ενημέρωσαν το Συμβούλιο των Δέκα, το οποίο με τη σειρά του απαίτησε την άμεση σύλληψη και αποστολή του στη Βενετία.[42]

---

39. Η εξορία επιβαλλόταν βάσει δύο νόμων, του 1514 και του 1524. Βλ. Edoardo Rubini, *Giustizia Veneta. Lo spirito veneto nelle leggi criminali della Repubblica*, Filippi editore, Venezia 2010, σ. 129-131· βλ. και σημείωση 21 του κειμένου.

40. A.S.V., *Senato*, Dispacci dei Rettori, Corfù, filza 4, χ.α. (5 Μαΐου 1602).

41. Σύμφωνα με νόμο της 31ης Ιανουαρίου 1545. Βλ. Pojago, *Le leggi municipali delle Isole Ionie*, ό.π., σ. 53.

42. A.S.V., *Consiglio di X*, Deliberazioni Criminali, reg. 23 (1606), φ. 92r-v (28 Ιουλίου 1606).

Άκαμπτη αυστηρότητα επιφυλασσόταν σε συμπεριφορές που απειλούσαν την ασφάλεια του κράτους και τη βενετική οικονομία. Υποθέσεις προδοσίας, προπαγάνδας υπέρ ξένου κράτους, υποκίνησης σε στάση, λαθρεμπορίου μεγάλης κλίμακας δικάζονταν πάντα σε τελευταίο βαθμό από το Συμβούλιο των Δέκα, ακόμη και αν τις εξέταζαν πρωτοδίκως, κατά συντρέχουσα αρμοδιότητα, ο γενικός προνοητής της θάλασσας και ο αρχηγός του στόλου. Οι ζακύνθιοι Κωνσταντίνος Παπαγιαννόπουλος και Αλέξανδρος Λυκούρεσης ομολόγησαν μετά από βασανιστήρια ότι είχαν επιχειρήσει να στρατολογήσουν υπηκόους της Βενετίας στον ισπανικό στρατό.[43] Καταδικάστηκαν σε δήμευση περιουσιών και διετή φυλάκιση στη διαβόητη υπόγεια φυλακή Vulcan της Βενετίας, ώσπου να πεισθούν να εργαστούν, κατά τον ίδιο τρόπο, για τη Βενετία.

Η εφαρμογή των αποφάσεων των ποινικών δικαστηρίων δεν ήταν διόλου αυτονόητη. Οι προνοητές διαμαρτύρονταν συχνά ότι γίνονταν παραποιήσεις των αποφάσεων από τους υπαλλήλους της γραμματείας των δικαστηρίων και παραβιάσεις των δικαστικών αποφάσεων, γεγονός που καθιστούσε ασύδοτους τους δράστες.[44] Η έξαρση της εγκληματικότητας στην ύπαιθρο της Κέρκυρας το 1555 ήταν τέτοια, ώστε η τοπική κυβέρνηση να κάνει λόγο για *marea crescente della criminalità*.[45] Οι σταδιακά διαμορφούμενες δυναμικές στα νησιά, οι τοπικές πραγματικότητες και το δίκτυο των ποικίλων εξαρτήσεων εντός τους, καθώς και τα θεσμικά όρια των βενετικών διοικητικών οργάνων που δικαιοδοτούσαν, προσδιόριζαν αρνητικά την ποιότητα απονομής δικαιοσύνης, αφαιρώντας από αυτήν, πρώτα από όλα, τα χαρακτηριστικά της ισότητας ενώπιον του νόμου και της αμεροληψίας που υπερηφάνως διεκήρυττε η Βενετία.

43. *Ό.π.*, reg. 10 (1564-1567), φ. 41v (26 Μαΐου 1564).

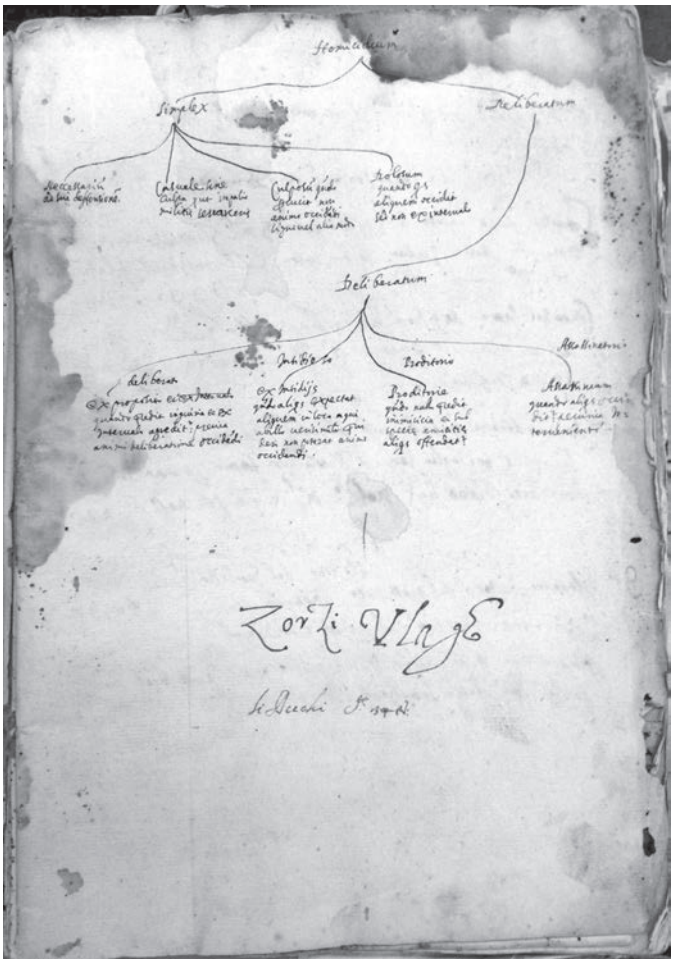
44. Αρβανιτάκης, *Οι αναφορές των βενετών προβλεπτών της Ζακύνθου*, ό.π., σ. 94-95 (έκθεση του προνοητή Gabriel Emo, 1580) και σ. 118 (έκθεση του προνοητή Bartolomeo Paruta, 1592).

45. A.S.V., *Consiglio di X*, Parti Communi, filza 66 (1555 lug.-ott.), φ. 191 (29 Οκτωβρίου 1555).

Περίληψη / Summary

Αντικείμενο της εισήγησης είναι το δικαιικό ποινικό φαινόμενο στα Επτάνησα του 16ου αιώνα βάσει δικογραφιών που εντοπίστηκαν στα βενετικά αρχεία: Η ισχύς των πηγών του δικαίου, τα δικαιοδοτικά όργανα και η δικονομία, οι αρχές σχηματισμού της δικανικής κρίσης, ο χαρακτήρας της απονεμόμενης δικαιοσύνης, ο τρόπος λειτουργίας των δικαιοδοτικών θεσμών.

The paper's aim is to describe and evaluate the Venetian system of criminal justice as it was developed in the Ionian islands during the 16th century, based on case files found in the Venetian archives: the validity of the sources of law; courts, judicature and criminal procedure; principles forming the judgment; the nature of justice; the functioning of judicial institutions.

Εικ. 1. Χειρόγραφο σημείωμα νοταρίου επί των ποινικών υποθέσεων (*notaio criminalis*), στο οποίο απεικονίζεται σχηματικά η τυπολογία του εγκλήματος της ανθρωποκτονίας. Το έγκλημα κατά του προσώπου (*reato di ingiuria*) διακρίνεται σε εξ αμελείας και εκ προθέσεως. Το έγκλημα εξ αμελείας (*simplex*) διακρίνεται σε έγκλημα που γίνεται εν αμύνη (*nessesarium ad sui defensione*), από ατύχημα (*casuale sine culpa*), από παράλειψη (*culpo suo*) και από αμέλεια stricto sensu (*non intentato*). Το εκ προθέσεως έγκλημα (*deliberatum*) διακρίνεται σε άμεσου δόλου (*deliberato* stricto sensu), παγίδευσης (*intidioso*), προδοτικό (*proditorio*) και ως μέσο για την επίτευξη άλλου σκοπού, π.χ. ληστείας (*assasinatorio*).

Πηγή: A.S.V., *Duca di Candia*, busta 50 bis, "Sommarii di leggi, statuti etc., 1207-1617. Repertorio di Registri della Cancelleria Ducale", fasc. 6, φ. [1]. Δημοσιεύεται με άδεια του Κρατικού Αρχείου Βενετίας (αριθ. 56/2015, prot. 1547/28.13.2007).

Παξοί, το λιμάνι του Γαΐου
(επιστολικά δελτάρια – αρχείο Σπύρου Γαούτση).

ΕΝΑ ΔΙΑΖΥΓΙΟ ΤΟΥ ΕΤΟΥΣ 1810 ΣΤΟΥΣ ΠΑΞΟΥΣ

Ιωάννης Ν. Δόικας

Στην περίοδο της ενετοκρατίας (1386-1797), η έκδοση των διαζυγίων ήταν στη δικαιοδοσία των μεγάλων πρωτοπαπάδων, οι οποίοι με σύνεση και με αδιάσειστα στοιχεία προχωρούσαν στην έκδοσή τους.

Ο Δημήτρης Χρ. Καπάδοχος, στην *Απονομή της δικαιοσύνης στην Κέρκυρα από τους μεγάλους πρωτοπαπάδες την ενετική περίοδο (1604-1797)*, στο κεφάλαιο «μοιχεία» περιγράφει τους λόγους διαζυγίου, με πολλές λεπτομέρειες.

Στο σημείο αυτό για τη «μοιχεία», γράφει:

Ουδείς «έχει δικαίωμα κατηγορήσαι γυναίκα επί μοιχεία πλην του ανδρός αυτής» και ότι

α) ο σύζυγος έπρεπε να πληροφορηθεί για την κύηση της συζύγου μετά τη σύναψη του γάμου,

β) μετά την ανακάλυψη της απάτης να παραιτηθεί από κάθε σαρκική συνάφεια με τη γυναίκα, να καταγγείλει το γεγονός στην εκκλησιαστική δικαιοσύνη και

γ) η κατηγορία εναντίον της συζύγου να αποδειχθεί με αναμφισβήτητα τεκμήρια.[1]

Στη δική μας περίπτωση, η διαδικασία για την έκδοση του διαζυγίου[2] ακολουθούσε διαφορετικό δρόμο:

Βρισκόμαστε στην περίοδο της κατοχής της Επτανήσου από τους Αυτοκρατορικούς Γάλλους (1807-1814) και η διαδικασία των διαζυγίων ξεκινούσε από τα δικαστικά όργανα, ενώ η τελική απόφαση, η έκδοση δηλαδή του διαζυγίου, ήταν του αρχιεπισκόπου. Ας παρακολουθήσουμε βήμα προς βήμα την ενδιαφέρουσα δικογραφία, από την οποία αντλούμε σημαντικές πληροφορίες για δικαστές, γιατρούς, μαίες και τον γλωσσικό πλούτο των εγγράφων.

Καθαρογράφω τα έγγραφα, όπως αυτά έχουν και με τη σειρά που παρουσιάζονται από το Ιστορικό Αρχείο Κέρκυρας, του μητροπολίτη Ιερόθεου, τ. 2, βιβλίο 4, 1810.[3]

---

1. Δημήτριος Καπάδοχος, *Η απονομή της δικαιοσύνης στην Κέρκυρα από τους μεγάλους πρωτοπαπάδες την ενετική περίοδο (1604-1797), σύμφωνα με ανέκδοτα έγγραφα του Ιστορικού Αρχείου Κέρκυρας*, διδακτορική διατριβή, Αθήνα 1990, σ. 141-143.

2. Ο Ιερόθεος Σιγάλας υπήρξε μητροπολίτης Κερκύρας τα έτη 1800-1813.

3. Φωτοαντίγραφά τους υπάρχουν και στο: Γιάννης Δόικας, *Αρχείο Παξών*, χ.τ., 1978, τ. Α΄, σ. 99-114.

Αγαπητότατε θεοπρώβλητε κε υπέρτιμε Μιτρωπολήτη της αγιοτάτης Μιτροπόλεος Κερκύρας Κύριε Κύριε Ιερώθεε Πανευλαβός ασπάζωμε την χαριτόβριτον δεξιάν της.

Διά της παρούσης μου ταπινής επιστολής λαβάνοντας το προτζέσο[4] *κε απόφαση από το κριτήριον Κοριτζιονάλε*[5] *ταύτης της νίσος, όπου έπεξε αναμεταξί τον Χρίστο Βασιλά κε Στεφανίας νήψης του. Ομίος με την αναφοράν οπού επρόσφερε η στην Καγγελαρίαν*[6] *μου ο Πανταζής ιός του άνοθεν Χρίστους Βασιλά σιμιομένι 12 αυγούστου και δεν λίπο κατά το απαρέτητόν μου χρέος να τα ηποτάξο η στην ημετέραν πανιερώτητα διά τα εκήνα τας αποφάσης όπου εγνόρισε ευλόγος η δικεότάτη σου κρίσης. Ταύτα και διαμένο με το απαρέτητον χρέος ασπάζωμεν την αγίαν σου δεξιάν.*

22 αυγούστου 1810 Ε.Ν.[7]

Παξούς

Της υμετέρας Πανιερώτητος ο ταπινός κε τέκνο γνίσιον

Αναστάσιος Ιερεύς Μάστωρας[8]

Με το παραπάνω έγγραφο ο παπάς Αναστάσης Μάστορας γνωστοποιεί στον μητροπολίτη τα συμβάντα μεταξύ του Χρήστου Βασιλά, του Πανταζή, του γιου του, και της Στεφανίας.

Στο έγγραφο που ακολουθεί, είναι η αναφορά του Χρήστου Βασιλά προς τον διοικητή της ανακριτικής υπηρεσίας, στην οποία εκθέτει τα γεγονότα της κακής συμπεριφοράς της νύφης του Στεφανίας.

Κόπια[9] *ευγαλμένη από τη φίλτζα*[10] *ρικόρσα Κοριτζιονάλε*[11] *και απελευθέροσαις των ιδίων κρατούμενη εις το μπορόν*[12] *του εκλάμπρου Κρητηρίου της ειρήνης διορθοτικού των Παξών κ.λπ.*

Εξοχώτατε Αμινηστραδόρ

Δηκαιώτατε

Ήνε τόρα χρόνη τέσερη όπου εγό ταπινός Χρίστος Βασιλάς ποτέ Πανταζή επάντρεψα τον τόρα απόντα Πανταζή ιόν μου διδοντάς του διά γηνί του την Κυρία Στεφανία θηγατέρα του Ιωάνη Αθάνου (Απέργη) και μετά την αυτήν παντρηάν εκάθησε ο αυτός ιός μου με την αυτήν γηνέκα του εις το διάστημα

4. Δικογραφία.
5. Κριτήριο τοπικό.
6. Γραφείο διοικήσεως, Γραμματεία.
7. Έτος νέο.
8. Του Ιωάννη και της Ελένης (1795-1870).
9. Αντίγραφο.
10. Φάκελος, δεσμίδα.
11. Κριτήριο τοπικό.
12. Γραφείο.

ενού χρόνου και μετά ταύτα έφηγε από ταύτην την νήσον διά να κινιγίση τον επιούσιον άρτον

Έμηνα με την νήμφη μου, εζούσαμε μαζή, κατά την κατάστασίν μου, όστε όπου ήνε τόρα σχεδόν ένας χρόνος όπου η αυτή Στεφανία έφιγε μοναχήν της από το σπύτη μου διά κακαί στης πράξες και επίγε εις το σπύτη ενός θήου της και εκάθησε έος ημέρες δεκαπέντε, έπιτα ήλθε ο αυτός θήος στης και με επαρακάλεσε να την δεχθό οποίσο. Εγό ος πατέρας εστοχάστηκα να αποφήγο από τον ποιρασμόν και την δέχθηκα, δεν τες έφθασε αυτόν μα εις το σπύτη μέσα, πότε με έβριζε, πότε με ονήδιζε και εγό διά την αγάπην του ιού μου τα ηπόφερα. Τέλος πάντον τόρα εις το ήστερον απερασμένον ημερόν τον χριστογένον ασκόθηκε πάλην και έφηγε από το σπύτη διατή καθός εφορμαρήστηκα[13] *ενόθη με άλον άνδρα και ήτον εις το μομέντο*[14] *όπου έμελε να φανεροθή ει εν γαστριάν της. Εγό ο διστιχησμένος, σκοτησμένος από την αυτήν περίστασιν δεν ήξεβρα τι να κάμο, επιδή με εφοβέρηζαν ότη έχουν να την εφέρουν οπίσο εις το σπύτη μου. Μα παρακηνημένος από τον παπά Μάρκο Πέτρο*[15] *και Χρήστο Μάστορα γέρους, να στίλο διο γηνέκαις να την εβηζητάρουν*[16] *εάν ήνε εγκαστρομένη και εις την παρακήνησίν τους, επίρα διο γυναίκαις και τις έστηλα να την ηδούν και αυτή τες έδιοξε με τόσους ονηδισμούς και εβρισμούς. Ομού με την μητέρα της, μην θέλοντας να ηποταχθούν εις την αυτή βήζητα. Όθεν διά να διαφεντευτή ει αθοοτητά μου και να φηλάξο μεγαλήτερα βάσανα, ταπινός προσδράμο εις την δικαιοσήνιν τις εξοχώτητος και δέομε εβλαβός να κραχθή οι αυτή Στεφανήα νήνφη μου, διά να της γένη η πρεπούμενιν περήτζηα*[17] *από ιατρόν φησικόν και από διο γηνέκαις πραχθηκαίς διά να λάβουν τόταις τόπον τα έργατα της δικαιοσίνης εις φήλαξην εμένα του πάνπτοχου και διά να της δοθή και της αυτής Στεφανήας ήδια και ελευτερήαν, να ηπάγη όθεν θέλοι έξο από το σπύτη μου. Χάριην κ.λπ.*

Ιουναρίου 26 Φευβραρίου 7 1809

Ακολουθεί μία επικύρωση από το γραφείο της Διοικήσεως με υπογραφή του Πιέρου Καποδίστρια και εν συνεχεία:

Την άνοθεν ημέραν ο εκλαμπρότατος Κριτής της Ειρήνης Ιωάνις Βαπτιστής Μιντζηάλης καθεζόμενος και τα εξής αναγνόθοντας το παρόν μεμοργηάλη[18] *του κυρίου Χρίστου Βασιλά ποτέ Πανταζή όπου έμηνε ρεμέσο εις το κρι-*

13. Πληροφορήθηκα.
14. Από λεπτό εις λεπτό.
15. Πέτρου (1747-1831).
16. Επισκεφθούν.
17. Εξέταση.
18. Αναφορά.

τήριον από το εξοχώτατον αμμηνιστραδόρον[19] *εναντίον της Κυρίας Στεφανήας νήνφης του διορίζοντας θεσπύζη οτη να μήνη κρασμένη με πρέποντα ορισμόν διά τη ερχόμενι Παρασκευήν, έχομεν 10 Φεβρουαρίου, να παρουσιαστί εις το άνοθεν Κριτήριον, διά ταις πρεπούμεναις εγνόρησαις ος ησήν η αυτήν ρεμόσα.*[20] *Την αυτήν και εξής*

Ιωάννης Βαπτηστής Μιτζηάλης
Κριτής της Ειρήνης
Γεόργηος Δαλιέτος
Κάπο Μπορό

Τη αυτή ημέρα έμηνε αποφασισμένος ο ορησμός της άνοθεν και εξής. Εις τας 8 του αυτού αναφέρην ο διμόσιος άνθροπος Στεφανής Μάστορας να ηντημάρι[21] *την άνοθεν Στεφανήα ος άνοθεν και εξής.*

Ο εκλαμπρότατος Μητζηάλης Κριτής της Ειρήνης διορήζη πιάνοντας εις χήρας του, επρόσφερε την σιμερηνήν πίστιν, οπού πρόσφερε εις τούτο το κριτήριον ο Κυρ Νικόλαος Απέργης ποτέ Φραντζέσκου απαφησμένης παρά του ηατρού φησηκού ευγενή Κυρίου Δο[22] *Μαρήνου Μηντζηάλη*[23] *από την οπίαν φένεται οτη η κρασμένην Στεφανήαν να ήνε αροστιαπό δισοντερήα με θέρμην, μην ημπορόντας τοις ούτης να παρισιαστί διά τη σίμερον διά να της γένη η εγνόρισης αρμόδιαις, διά το οποίον έργος διορίζοντας θεσπύζη ρημιτέροντας*[24] *την παρόν ηπόθεσιν διά την ερχόμενην δευτέραν έχομεν 1/13 Φεβρουαρίου πρέποντος την αυτήν να παρισιαστούν τα άνοθεν μέρη, Χρίστος και Στεφανήα διά τα έργα τα ακόλουθα και κρησης το ούτης στέλην*

Ιωάννης Βαπτηστής
Μητζηάλης Κριτής της ηρίνης
Διμήτρηος Μακρής Καπομπορός[25]

Ο εκλαμπρότατος Ιωάνις Βαπτηστής Μητζηάλης Κρητής της Ειρήνις διορθοτικός και εξής

Ακροασμένα τα ζητήματα του Κυρίου Χρηστοδούλου Βασηλά ποτέ Πανταζή οπού τα πάντα δίνετε να γενούν η γνόρισαις χρηαζόμενες της Κυρίας Στεφανήας αναγεγραμένι κατά το ρηκόρσο[26] *7 Φεβρουαρίου Ε.Ν. διά να λάβουν τόπον τα έργατα της δικαιοσίνης προβλεμένα και καθός διορήζη το άνοθεν 10 του αυτού Ε.Ν. τούτου του κρητηρήου.*

---

19. Διοικητή.
20. Συναλλαγματική.
21. Κοινοποιήσει.
22. Δόκτορος.
23. 1775-1843, βλ. *Ηχώ των Παξών*, φ. 11/1973.
24. Αναβάλλοντας.
25. Αρχηγός γραφείου.
26. Προσφυγή.

Και όμηον ακροασάμενι τα ζητήματα του ευγενή Σιορ Άγγελου Μητζηάλη, επιτρόπου της άνοθεν Κυρίας Στεφανήας και με την προβάταν[27] *επιτροπηκήν 31 ιανουαρίου-12 Φεβρουαρίου ο οπίος απόδιξε της δικαιοσίνης τούτο του εκλάπρου Κρητηρήου ότη η αυτή πρετζηπάλη του ακολουθά η αστένιαν της οπου έμηνε φανερομένη με την πήστην 9 Φεβρουαρίου E.N., και διά τούτο δεν ημπόρεσε να παρησιαστή η ήδια, όμος ημπορούν να της γήνουν κάθε λογής εγνόρησις και περήτζηα*[28] *από ιατρούς και μαμές εις το οσπύτι της όπου η άνοθεν σόζετε όπου ήνε έτημη να της δεχθή και εξής αγρηκόντας αυτήν κάθε έξοδον, έπιτα από την εποιμελητηκήν ακρόασιν ληπόντων των άνοθεν μερό και έρεβναν εις τα παντα. Και διά να ήνε και σόζετε ακόμοι αστενις η άνοθεν Στεφανία βεβεομένο εκ δευτέρου από τον ιατρόν φισηκόν σιορ Μητζηάλη η ευγενήα του, διορήζη και διορήζοντας θεσπύζη ότη την ερχομένην τετράδι, έχομεν 3/15 τρέχοντος να ήθελε φερθούν εις το οσπύτιον της άνοθεν Στεφανήας οι δήο ιατρή, Ευγενίς σιορ Δο Κο*[29] *Μάρκος Παουλήν*[30] *και ο Δοτόρ Μαρήνος Μητζηάλην οι οποίοι θέλοι την κάμουν τες πρέπουσες και χρηαζόμενες περήτζιες*[31] *και εγνόρησαις, εάν αυτή ήναι εγκαστρομένη, γράφοντάστο.*

Μετά ταύτα το εχηρησμένο από τους ηδίους εις μήαν επή ταύτην πήστην όπου θέλη μοίνη ρηγηστράδα[32] *κάτοθεν του παρόντος, πρέποντας διά το αυτό έργος να μήνουν αυτοί οι διορισμένοι από τον άνο διορησμένο ζουκάρηκον*[33] *από ετούτον το γραφέα, διά να απεράσουν σηντροφησμένη ομού με τον ευγενήα του, με την πρέπουσαν φορμαλητά*[34] *εις το σπύτη όπου κατηκή η άνοθεν Στεφανήα, διά να μην λάβουν εναντήοσιν κξ*[35]

Ιωάνης Βαπτηστής Μιτζηάλης

Κριτής της ηρίνης

Μακρής Κάπο μπορό

3/15 του αυτού

Έποιτα οπού οιδοποίθησαν η μελετημένοι, Κύριοι ιατρί, εις την διδομένην επιστασίαν τους ος με το άνοθεν άττον[36] *εφέρθηκαν με την πρέπουσαν φορμαληταί*[37] *ο ευγενής Κρητής της ηρίνης ομού με τον αυτόν του γραφέα και διορι-*

---

27. Απόδειξη.
28. Πραγματογνωμοσύνη.
29. Δόκτωρ κόμης.
30. Παουλήνης, ο οποίος ήλθε στους Παξούς το 1794 και πέθανε το 1834. Βλ. Γιάννης Δόικας, *Προσωπικότητες Παξών*, χ.χ., σ. 6.
31. Εξετάσεις.
32. Καταχωρισμένη.
33. Δικαστική αρχή.
34. Τυπικότητα.
35. Εξής.
36. Πράξη.
37. Τυπικότητα.

σμένους ιατρούς εις το σπύτη εις τα Μαχεμάτικα[38] *όθεν σόζεται η κυρήαν Στεφανήαν θηγάτηρ ποτέ Γηάνη Απέργη, ακουζάδα διά εγαστρομένη, όθεν έπητα οπού εκλήστικαν μέσα η αυτή ιατρή και έκαμαν ταις πρέπουσες θεόρησές του, ανεχόρησαν λέγοντες ότη μετά ταύτα θέλουν προσφέρουν ταις εγνόρησές τους εις πάντα τούτου έγραφόν τους εις τούτο το κρητήριον.*

Ιωάνης Βαπτηστής Κριτής της ηρήνης

Μιτζηάλης

Διμήτριος Μακρής Κάπο μπορό

4/16 του αυτού

Ενεφανήστηκαν εις τούτο το κρητήριον της ηρήνης διορθοτηκόν οι παρόντες ιατροί Ευγενής σιορ Κο[39] *Μάρκος Παουλήνις και Δος Μαρήνος Μητζηάλης φησοικίν, η οπίοι επρόσφεραν την εδό κάτοθεν ρηγηστράδα*[40] *πήστιν τους, με την οπίαν αποδίχνουν ταις εγνόρησαις οπού έκαμαν της γηνεκός Σταφανήας, επάνω διά την εγκαστρήαν της κε*[41]

Ακολουθάν τα ρεγήστρα της αυτής πίστης

Οι δύο άριστοι γιατροί, για την εποχή που έζησαν, εξέτασαν προσεκτικά και με διακριτικότητα την εγκυμονούσα γυναίκα, διαπίστωσαν και βεβαίωσαν το γεγονός, όμως παράλληλα πρότειναν να εξεταστεί και από δύο μαίες.

5/11 του αυτού

Ο εκλαμπρότατος Ιωάνις Βαπτηστής Μιτζηάλης Κριτής διορθοτικός καθήμενος κε

Αναγνοσμένη και προσοπηκός ερεβνημένη η άνοθεν πήστην προσφερομένη παρά τους ιατρούς φησικούς εις τούτο το κρητήριον ος από την εχθές εις όραν τάρδι με την οπίαν αποδίχνεται εγκαστρομένη η Κυρία Στεφανία θηγάτηρ ποτέ Ιω[42] *Απέργη και γηνή του Πανταζή Βασιλά, διά ταις θεόρησαις οπού εις το σόμα της ηδίας έκαμαν εις τα μέρη οπου εξηγούν με την άνοθεν πίστην. Μα χριάζεται περηπλέον να θεορηθή ακόμη η αυτή Σταφνήα και από διο μαμήδες εις όλα τα μέρη του σόματόστης, εις εκήνα διλαδή όπου αποδίχνουν την εγκαστρίαν της γηνεκός εις καλοί η τορηνί απόδηξης, ο άνοθεν Κύριος Κριτής διορίζη και διορίζοντας θεσπύζη ότι να μοίνουν προσταγμέναις με επί ταυτού μαντάτο η μαμήδες, Θεοδόρα γηνή ποτέ Ιωάνου Καλοδίκη και Αναστασούλα γηνή ποτέ Σταματέλου Απέργη, γηνέκαις τήμιαις και απάνο από κάθε ετζιτζιόν,*[43] *ότι να ήθελαν φερθούν σοματικαίς εις το οσπύτηον όπου σό-*

38. Παλαιά συνοικία των Παξών.
39. Κόμης.
40. Καταχωρισμένη.
41. Και εξής.
42. Ιω(άννη).
43. Αμφιβολία.

ζεται η άνοθεν Στεφανήα εις τα μηχομάτικα, και με φόβον θεού και της ψυχήστους, να ηδούν και ακριβά θεορήσουν εις κάθε αναγκαίον μέρος του σώματος της αυτής Στεφανήας, εάν αυτή οίναι εγκαστρομένη και μετά ταύτα θέλοι γράψουν τα πραχθέντα και γνόρησαις όπου ήθελε κάμουν όπησθεν του άνοθεν μαντάτου διά κξ πράτοντας να ενεργηθί αυτό από κάθε δημόσιον άνθροπον, με κάθε ογληγοράδα, ταύτα κξ

Ιωάνης Βαπτηστής Κριτής της ηρήνης διορθοτής

Μακρής Κάπο μπορό

Την αυτήν ημέραν έμηνε απαφησμένο το άνοθεν μαντάτο προς ταις άνοθεν Μαμήδες ος με το άνοθεν θέσπυσμα ολος διόλου ος εις αυτό κξ

6/18 του αυτού αναφορικος ο δημόσιος άνθρωπος Χρηστόδουλος Μάναισις να ιντημάρησαι[44] *ταις όπισθεν Μαμήδες διά το έργος ος με το άνοθεν θέσπυσμα απαφήνοντας εις χήρα στους ομηόσκημον από το όπισθεν μαντάτο διά να αναφέρουν τα πραχθέντα και εγνόρησαις τους κξ ος εις την απογραφήν του γραμμένη παράτον σιορ Δαμασκήν Μιτζηάλιν την σίμερον*

7/19 του αυτού

Εις δινάμην του άνοθεν Μαντάτου αναφέρνουν οι μαμήδες, Θεοδόρα και Αναστασούλα και εις την ακόλουθον απογραφήν τους.

Εφερθήκαμε ημείς Θεοδόρα Καλοδήκη και Τασούλα Απέργη, Μαμήδες και η διο εις το σπύτη εις τα Μαχεμάτηκα, όθεν εβρησκόντουν η όπησθεν Στεφανήα και ταις εκάμαμαι ταις πρεπούμεναις έρευναις, εις το σόμα της ος ήμασθεν προσταγμέναις με το παρόν και την ήβραμεν εγκαστρομένοι, μεθόρκου μας και δίνομεν ήδισην.

Διά παρακαλέσεος των άνοθεν γυνεκόν έγραψα, Δαμασκηνός Μητζηάλης 19 Φλεβαρίου 1810 Ε.Ν. Παξούς.

Έπειτα από την ετυμηγορία των γιατρών και μαιών, ο ανακριτής, βεβαιωμένος πια για την ενοχή της κατηγορουμένης, επιβάλλει την παραμονή της στο σπίτι του πατέρα της, μέχρι να εκδοθεί η τελική απόφαση από το εκκλησιαστικό δικαστήριο της Κέρκυρας.

8/20 του αυτού

Ο εκλαμπρότατος Ιωάνης Βαπτηστής Μητζηάλης Κρητής της ηρήνης Διορθοτικός κξ. Αναγνοσμένο και προσοχικός ερευβνησμένο το παρόν διορθοτηκόν προτζέσο[45] *εξαναζητήσεος του Κυρ Χρήστου Βασιλά ποτέ Πανταζή εναντίον της Κυρίας Στεφανήας νήνφη στου αναγνοσμέναις ος σοματοικαί ακριβά, ερεβνησμέναι ος θεόρησαις γηνάμεναις εις την αυτήν Στεφανήα εγκαστρομένη, όθεν κρασμένος ος δηκαστής επίτροπος σιορ Μητζηάλης διά να*

44. Κοινοποίησε.

45. Δικογραφία.

διαφεντευθή εάν αγρηκά[46] *κατά τον νόμον επάνο εις την ακούζα απροβάδα*[47] *αληθηνό όπου έκαμε ο αυτός Χρήστος της Κυρίας Στεφανήας άνο ηρημένος ο οποίος επίτροπος ερενουντζιάρησε*[48] *λέγοντας ότη το κρητίριον εμπόρηναι να σπεδήρη,*[49] *και απερχόμενος ο άνοθεν Κύριος Κρητής εις την απολευτέροσαις του παρόντος εις δινάμεος της εξουσίας στους εν Χρηστού το ονόματη, επικαλεσάμενος, διορήζη και διορήζοντας αποφασίζη ότη η άνοθεν Κυρία Στεφανήα να ήθελε ακολουθά να στέκαιτε εις το σπύτη του τόρα ποτε πατρόστης Ιωάνου, όθεν ολοναίνα σόζεται εος ταις αποτελητηκαίς διορίσαις του εκκλησιαστηκού δικαστηρίου, όπου διά το αυτό έργον θέλη μήνη εξαποστελμένο το παρόν προτζέσο*[50] *εις καθοληκόν αντίγραφον εις το εκκλησιαστικόν οφφήκιον*[51] *διά να λάβουν τόπον τα διορησμένα εις όμηαις περήστασαις, μνήσκοντας*[52] *δε ακολούθος υπόκοιντη*[53] *η αυτή Στεφανήα εις την πλερομήν όλων τον εξόδον του παρόντος, ήγουν Καβαληκάδες,*[54] *ιατρόν, μαμήδον και φάντε*[55] *και κατασκαιβήν του ηδίου, τα οπήα έμηναν τα έξοδα όλα εις τάλαρα δέκα, από τα οπία έχη δεποζητάδα*[56] *ο Κυρ Νικόλαος Απέργης όπου κάνη διά την αυτήν τάλαρα πέντε, όστεν μετά τη διμοσίευσί το υπάραυτας θέλη φέρη εις τούτο το κρητήρηον, τα έτερα τάλαρα πέντε ο αυτός Νηκολός διά την εκπλήροσην τον εξόδον και άνοθεν κξ.*

Ιωάνης Βαπτηστής Μηντζηάλης Κριτής της ηρίνης και διορθοτή

Δημήτρηος μακρής Κάπο μπορό

Την αυτήν υμέραν εδιμοσιεύθη, παρόν τα μέρη διλαδί ο Χρίστος Βασιλάς σιορ Άγγελος Μιτζηάλη και Νηκολός Απέργης

Η δικογραφία στάλθηκε στον αρχιεπίσκοπο Κερκύρας, ο οποίος κοινοποίησε την τελική απόφαση την πρώτη Οκτωβρίου 1810 με το παρακάτω έγγραφό του:

αωι΄ οκτωβρίου πρώτη Ε.Π.

Ο Πανιερώτατος θεοπρόβλητος και υπέρτιμος Μητριπολίτης Κερκύρας Κύριος Ιερόθεος καθήμενος και εξής.

Εμπράκτως κεκρατημένης εκ των υστέρων μιχαλίδα παραβάτιδα την Στεφανίαν θυγ: του Γιάννη Απέργη και συμβίας αποστάτιδα του απόντος Πανταζή Βασιλά του Χρίστου εκ πατρίδος Παξών.

---

46. Νιώθει.
47. Βεβαιωμένη κατηγορία.
48. Αρνήθηκε.
49. Κρυφτεί.
50. Δικογραφία.
51. Αρχή, εξουσία.
52. Ενθυμούμενος.
53. Υπόκειται.
54. Οδοιπορικά.
55. Χωροφύλακας.
56. Έχει καταθέσει.

Εν εκείναις ταις ημέραις ολεθρίας αυτής συνευρέσως εκουσίως μεθ᾽ ετέρου ανδρός. Εν παντί και του πενθερού ταύτα εγκαλούντος ως διά πειραματικών σκέψεων των δυώ παρά του εξωτερικού Κριτηρίου διορησθέντων ιατρών, ώστε και διά επιμελούς γυναικείας ερεύνης των δύω μεαιυτριών εγκαστρομένης αναμφιβόλως κλιθέντων ως τα πάντα ευτάκτως τε και μεθοδικώς παρά των εν τη Νήσω Παξών ευρισκομένων εντιμοτάτων Κριτών διορισθέντων τε και ενεργηθέντων διά να υποδειχθούν επομένως τη αρχιερατική κρίση τε και απόφαση επιβεβαιωτικής επιστολής ηδικημένου ανδρός επιβεβαιούση την του ιδίου Πανταζή, άγρυπνον επιμέλειαν περί του ιδικού του υιού τιμής και όλης της οικίας ως ιδιχείρως επιβεβαιωτική γραφή του αυτού Πανταζή Βασιλά σημειομένη τη δωδεκάτη του παρελθόντος αυγούστου τα πάντα του πατρός κινήματα επαινείται και επιβεβαιοί. Έθεντι ο αυτός Πανταζής […] *Χριστού το όνομα επικαλεσάμενος παραπέμπω τω νόμω την παραβάτιδα Στεφανείαν ως προδήλως πτεύστριαν μηχαλίδα, απελευθερών ευλόγως τον αυτόν Πανταζή Βασιλά του Χρίστου ως ηδικημένον και δυνάμενον διά τούτω εθείω νομίμω γάμω μεθ᾽ ευλογίας. Και ούτως εν αγίω πνεύματι απαφήνατο.*

Ιερόθεος ο Κερκύρας Αρχιεπίσκοπος

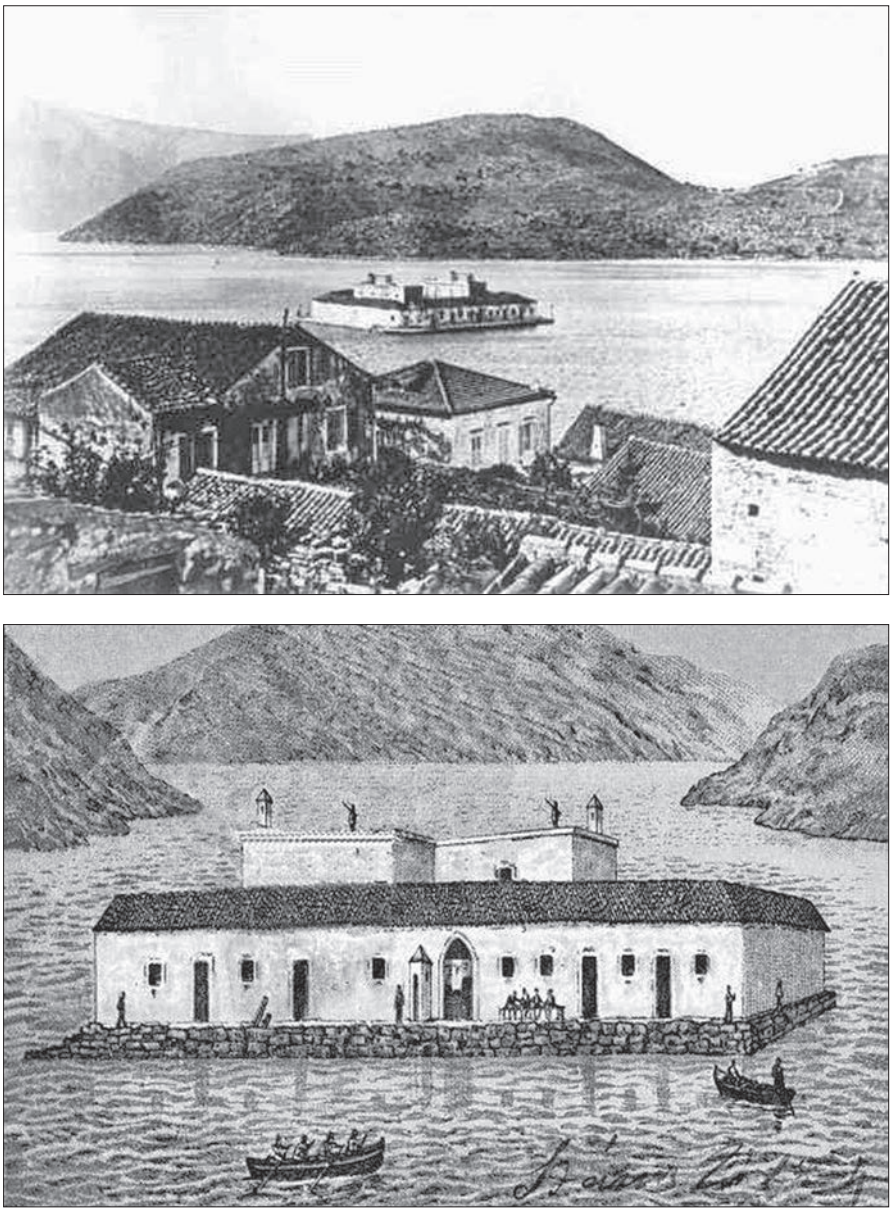
Στυλιανός Ιερεύς Κερκύρας Πρωτονοτάριος

Σε σύντομο χρόνο και με συντονισμένες ενέργειες λύθηκε η αντιπαλότητα των δύο οικογενειών και δίκαια το διαζύγιο δόθηκε στον αδικημένο και απατημένο σύζυγο Πανταζή Βασιλά.

Περίληψη / Summary

Βρισκόμαστε στην περίοδο της κατοχής της Επτανήσου από τους Αυτοκρατορικούς Γάλλους (1807-1814) και η διαδικασία των διαζυγίων ξεκινούσε από τα δικαστικά όργανα, η δε τελική απόφαση, η έκδοση δηλαδή του διαζυγίου, ήταν του αρχιεπισκόπου. Ας παρακολουθήσουμε βήμα προς βήμα μία ενδιαφέρουσα δικογραφία, από την οποία αντλούμε σημαντικές πληροφορίες για δικαστές, γιατρούς, μαίες και το γλωσσικό πλούτο των εγγράφων.

We are in the period of occupation of the Ionian Islands by the imperial French (1807-1814) and while the divorce process was initiated by the judicial authorities, the actual granting of the divorce rested on the hands of the Archbishop. The brief is a source of important information about judges, doctors and midwives, while its documents present the language of the time.

Λαζαρέτο, οι Φυλακές της Ιθάκης
(http://eptanisiaka.blogspot.gr/2014/09/blog-post_14html)
(Πηγή: αρχείο Τηλέμαχου Καραβία – πρόσβαση 12.6.2016).

ΔΕΣΜΩΤΗΡΙΟ ΙΘΑΚΗΣ: Η ΕΓΚΛΗΜΑΤΙΚΟΤΗΤΑ ΣΤΟ ΝΗΣΙ ΤΗΝ ΠΕΡΙΟΔΟ ΤΗΣ ΒΡΕΤΑΝΙΚΗΣ ΠΡΟΣΤΑΣΙΑΣ

Νίκος Τόμπρος

Το αδίκημα –ως έννοια– είναι μία πολιτική πράξη,[1] αφού οριοθετείται από την εκάστοτε κρατική εξουσία και τους νόμους που αυτή θεσπίζει. Η ποινική όμως δικονομία δεν εκφράζει μόνο την κρατική βούληση αλλά και τις κατά καιρούς πολιτικές, κοινωνικές και πολιτισμικές συνθήκες.[2] Υπό το πρίσμα αυτό ο δείκτης παραβατικότητας[3] μιας κοινωνίας αποτυπώνει τόσο τις σχέσεις που αναπτύσσουν οι πολίτες μεταξύ τους όσο και τις σχέσεις τους με το κράτος. Το σωφρονιστικό, επίσης, σύστημα ως κρατικός μηχανισμός,[4] καταδεικνύει τους τρόπους αντίδρασης του επίσημου κοινωνικού ελέγχου απέναντι στα άτομα εκείνα που θεωρούνται επικίνδυνα –ή και αρνητικά παραδείγματα– για το κοινωνικό σύνολο.[5] Τόσο η παραβατικότητα όσο και οι ελεγκτικοί και κατασταλτικοί μηχανισμοί του κράτους έναντι αυτής, αν και αποτελούν σημαντικούς παράγοντες κατανόησης του τρό-

1. Σχετικά με τον μετασχηματισμό του εγκλήματος από νομική σε πολιτική πράξη βλ. Εύη Καρούζου, «Έγκλημα και συγκρότηση κράτους στην Ελλάδα κατά την οθωνική περίοδο: Προτεραιότητες στην ποινικοποίηση των κοινωνικών συμπεριφορών», *Νεοελληνικά Ιστορικά*, τ. 2 (2010), σ. 14, όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

2. Ηλίας Δασκαλάκης, *Η εγκληματικότητα της κοινωνικής αντίδρασης*, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα – Κομοτηνή 1985.

3. Σε μελέτες για τα αδικήματα που διαπράττονταν τον 19ο αιώνα χρησιμοποιείται ο όρος εγκληματικότητα και όχι παραβατικότητα. Βλ. Ρίκα Μπενβενίστε, *Η ποινική καταστολή της νεανικής εγκληματικότητας τον 19ο αιώνα 1833-1911*, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα – Κομοτηνή 1994, σ. 15. Στην παρούσα όμως μελέτη –εκλαμβάνοντας το αδίκημα ως πολιτική πράξη– υιοθετούμε τον όρο παραβατικότητα, καθώς θεωρούμε ότι αποτυπώνει καλύτερα τη μη αποδοχή και παραβίαση των κανόνων συμπεριφοράς, που έχει θεσπίσει η εκάστοτε πολιτική εξουσία.

4. Στο Ηνωμένο Κράτος των Ιονίων Νήσων το σωφρονιστικό σύστημα αποσκοπούσε στη «βελτίωσιν της ηθικής καταστάσεως των φυλακιτών» και στην «ελάττωσιν των αδικημάτων». *Εφημερίς Επίσημος του Ηνωμένου Κράτους των Ιονίων Νήσων*, φ. 25, Κέρκυρα 9/21 Ιουνίου 1845, σ. 7.

5. Ανθοζωή Χάιδου, «Η διαχρονικότητα της σωφρονιστικής καταστολής και η προσχηματική επίκληση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων», *Συνέδριο προς τιμή του ομότιμου καθηγητή κ. Στέργιου Αλεξιάδη: «Ο δρόμος προς τη Δικαιοσύνη»*, επιμ. Αγγελική Πιτσελά, εκδ. Σάκκουλα Α.Ε., Αθήνα – Θεσσαλονίκη 2012, σ. 191.

που λειτουργίας ενός κοινωνικού συνόλου και των σχέσεων που αναπτύσσονται σε αυτό, έχουν ελάχιστα απασχολήσει –έως σήμερα– την ελληνική ιστοριογραφία. Ειδικότερα για τα Ιόνια Νησιά απουσιάζουν παντελώς από τη βιβλιογραφία εργασίες με σχετική θεματολογία είτε για το σύνολο των νησιών είτε για κάποιο από αυτά μεμονωμένα. Με δεδομένο, λοιπόν, το υφιστάμενο βιβλιογραφικό κενό η ανά χείρας μελέτη ερευνά το δεσμωτήριο Ιθάκης[6] και τα άτομα που «φιλοξενήθηκαν»[7] σε αυτό τις τελευταίες δεκαετίες της Βρετανικής Προστασίας (1845-1864).

Η παρούσα ερευνητική προσπάθεια δεν αποσκοπεί μόνο στο να περιγράψει το κτηριακό συγκρότημα του δεσμωτηρίου, αλλά να σκιαγραφήσει το «προφίλ» των εγκλείστων στο δεσμωτήριο Ιθάκης κατά τα έτη 1845-1864, να καταγράψει την ένδικη εγκληματική συμπεριφορά που αναπτύχθηκε στο νησί στη διάρκεια της εν λόγω περιόδου, να ερμηνεύσει τις ποσοτικές και ποιοτικές διακυμάνσεις του εγκλήματος σύμφωνα με τις κοινωνικοπολιτικές εξελίξεις,[8] να εντοπίσει το ενδιαφέρον της πολιτικής εξουσίας για τις συνθήκες διαβίωσης των κρατουμένων και το σωφρονιστικό σύστημα γενικότερα. Το κράτος, στις επόμενες σελίδες, εκλαμβάνεται τόσο ως αποδέκτης της εγκληματικής συμπεριφοράς των πολιτών του (αδικήματα κατά των αρχών) όσο και ως ρυθμιστής –και υπερασπιστής– των συμφερόντων και των αξιών τους (αδικήματα κατά του προσώπου[9] και της ιδιοκτησίας[10]).[11] Το χρονικό εύρος της μελέτης υπαγορεύτηκε από το αρ-

6. Στην παρούσα μελέτη χρησιμοποιείται ο όρος δεσμωτήριο για τον χώρο εγκλεισμού όσων Ιθακήσιων δικάστηκαν και καταδικάστηκαν από τα δικαστήρια του νησιού, επειδή σύμφωνα με τον Οργανικό Νόμο του 1845 μόνο οι φυλακές της Κέρκυρας και της Κεφαλονιάς μπορούσαν να φέρουν τον τίτλο του σωφρονιστηρίου (άρθρα 1-2). *Εφημερίς Επίσημος του Ηνωμένου Κράτους των Ιονίων Νήσων*, φ. 25, Κέρκυρα 9/21 Ιουνίου 1845, σ. 7.

7. «[...] η διαπίστωση με την οποία συμφωνούν οι περισσότεροι είναι ότι η εγκληματικότητα ως έννοια δεν υφίσταται πριν από τον 19ο αιώνα. Στον 19ο αιώνα η συμβολή της στατιστικής είναι καθοριστική στον προσδιορισμό και την οριοθέτηση της "εγκληματικής τάξης": το έγκλημα δεν είναι πλέον μία πράξη που παρατηρείται ατομικά. Μπορεί να μετρηθεί και κατά συνέπεια, να "αποτελέσει απειλή" για το κοινωνικό σύνολο». Βλ. Καρούζου, «Έγκλημα», *ό.π.*, σ. 28.

8. Μιράντα Παξιμαδοπούλου-Σταυρινού, *Οι εξεγέρσεις της Κεφαλληνίας κατά τα έτη 1848 και 1849*, διδακτορική διατριβή, Πάντειος Ανώτατη Σχολή Πολιτικών Επιστημών, Αθήνα 1980, σ. 3. Επιπρόσθετα, βλ. Γρ. Κασιμάτης, «Περί επτανησιακού πολιτισμού», *Πρακτικά Γ΄ Πανιονίου Συνεδρίου (23-29 Σεπτεμβρίου 1965)*, Αθήνα 1969, τ. Α΄, σ. 127-131.

9. Στα αδικήματα κατά του προσώπου εντάσσονται οι φόνοι, οι απόπειρες φόνων, οι φόνοι εξ αμελείας, οι παιδοκτονίες, οι βιασμοί, οι επιθέσεις, οι αποπλανήσεις, οι σωματικές βλάβες, οι εξυβρίσεις κ.λπ. Βλ. Μπενβενίστε, *Η ποινική καταστολή*, ό.π., σ. 91, 128-129.

10. Στα αδικήματα κατά της ιδιοκτησίας ανήκουν οι ληστείες, οι κλοπές, οι εκβιασμοί, οι εμπρησμοί, η φθορά ξένης περιουσίας κ.λπ. Βλ. Μπενβενίστε, *Η ποινική καταστολή*, ό.π., σ. 91, 128-129.

11. Καρούζου, «Έγκλημα», *ό.π.*, σ. 13, 15.

χειακό υλικό και τη σπουδαιότητα της περιόδου, αφού στη διάρκειά της αυξήθηκαν στα Ιόνια Νησιά οι αντιδράσεις εναντίον των Άγγλων[12] και πλήθυναν οι φωνές που ζητούσαν την Ένωση των Επτανήσων με το Ελληνικό Βασίλειο.[13]

Τα στοιχεία που παρουσιάζονται –και αναλύονται– στη συνέχεια, προέρχονται από τα ΓΑΚ – Τοπικό Αρχείο Ιθάκης. Συγκεντρώθηκαν από τρία κατάστιχα που τιτλοφορούνται: α) «Επισκέψεις των φυλακισμένων στον δημόσιον ιατρόν και καταστάσεις φυλακισμένων στο Λαζαρέτο (1836-1854)»,[14] β) «Ανάγραφον του Ιερέως επί της ηθικότητος των δεσμίων»[15] και γ) «Κατάστιχον Δημοσίων Φυλακών – Αστυνομία (1854-1866)».[16] Η ύπαρξη επίσημων βιβλίων στα «Δεσμωτήρια, τας Διορθωτικάς και Μεταμελητικάς Φυλακάς» με τα προσωπικά δεδομένα των εγκλείστων –και οι συχνές επισημάνσεις για υποχρεωτική και ορθή τήρησή τους στους *Περί δεσμωτηρίων κανονισμούς*[17]– καταδεικνύει το ενδιαφέρον των Άγγλων να διασφαλίσουν την εύρυθμη λειτουργία του σωφρονιστικού συστήματος που είχαν οικοδομήσει, να καταπολεμήσουν την παραβατικότητα στα Ιόνια και να διαφυλάξουν τη δημόσια τάξη.[18] Η ύπαρξη των εν λόγω

12. Πρόχειρα αναφέρουμε τις εξεγέρσεις στην Κεφαλονιά τα έτη 1847 και 1848. Βλ. Παξιμαδοπούλου-Σταυρινού, *Οι εξεγέρσεις*, ό.π.

13. Νίκος Μοσχονάς, «Το Ιόνιο Κράτος», *I.E.E.*, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1977, τ. ΙΓ΄, σ. 208-217. – Νίκος Καραπιδάκης, «Ιόνια Νησιά (1815-1864). Προστασία, το πρόσχημα της αγγλοκρατίας», *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2003, τ. 4, σ. 276-282. – Γεώργιος Ν. Λεοντσίνης, *Ζητήματα επτανησιακής κοινωνικής ιστορίας*, Αφοί Τολίδη, Αθήνα 2005, σ. 248, 251-253, 263-269.

14. ΓΑΚ – Τοπικό Αρχείο Ιθάκης, Δεσμωτήριο: (Λαζαρέτο), φάκ. 25.

15. ΓΑΚ – Τοπικό Αρχείο Ιθάκης, Δεσμωτήριο, φάκ. 26, κατάστιχο 47.

16. ΓΑΚ – Τοπικό Αρχείο Ιθάκης, Δεσμωτήριο, φάκ. 26.

17. «Άρθ. 26 Ο Δεσμοφύλαξ των Φυλακών, Δεσμωτηρίων και Τόπων κατασχέσεως εκάστης Νήσου, θα στέλλει την πρώτην του κάθε μηνός εις το Αρχείον της Εκτελεστικής Αστυνομίας ένα Κατάλογον, εις τον οποίον θα έχει σημειωμένον το Όνομα, Επώνυμον, Πατρίδα, Κατάστασιν, Ηλικίαν και Έγκλημα, και την αιτίαν της κατασχέσεως, των όσων εφυλακίσθησαν εντός του μηνός, και την Αρχήν, η οποία εδιόρισεν τον φυλακισμένον, και την περίοδον της καταδίκης. Το Αρχείον της Εκτελεστικής Αστυνομίας θα παραπέμπει ευθύς αντίγραφον του ειρημένου Καταλόγου εις τον Πρόεδρον των Δικαστηρίων, και αυτός, άνευ αναβολής, θα στέλλει άλλο αντίγραφον εις την Υπερτάτην Δικαστικήν Αρχήν». *Εφημερίς Επίσημος του Ηνωμένου Κράτους των Ιονίων Νήσων*, φ. 131, Κέρκυρα 17 Ιουνίου 1833, σ. 7, 9. Επιπρόσθετα βλ. *Εφημερίς Επίσημος του Ηνωμένου Κράτους των Ιονίων Νήσων*, φ. 495, Κέρκυρα 8/20 Ιουνίου 1840, σ. 8 και *Ποινικός Κώδηξ του Ηνωμένου Κράτους των Ιονίων Νήσων*, Κέρκυρα 1851, σ. 107.

18. Διονύσης Μοσχόπουλος, «Η συγκρότηση αστυνομικής αρχής στα Ιόνια Νησιά και οι δραστηριότητές της. Ένας διοικητικός νεωτερισμός που εφάρμοσαν οι γαλλικές αρχές κατοχής (1807-1814)», *Επετηρίδα των Γενικών Αρχείων του Κράτους των ετών 1991-1992*, Αθήνα 1993, σ. 42.

βιβλίων ίσως αποτυπώνει και την πρόθεση των αρχών να περιορίσουν φαινόμενα υπέρβασης καθηκόντων των ελεγκτικών και κατασταλτικών οργάνων (αστυνομικών, χωροφυλάκων, σωφρονιστικών υπαλλήλων), που μπορούσαν χωρίς νόμιμη εντολή να φυλακίσουν οποιονδήποτε πολίτη επιθυμούσαν. Στην περίπτωση αυτή η καταγραφή των ατόμων στα κατάστιχα των χώρων εγκλεισμού εξασφάλιζε τη νομιμότητα των συλλήψεων.

Η ειρκτή

Ένα από τα μικρότερα δεσμωτήρια του Ηνωμένου Κράτους των Ιονίων Νήσων –λόγω του πληθυσμιακού δυναμικού του νησιού[19]– αλλά ιδιαίτερα ασφαλές εξαιτίας της θέσης του και της φρουριακής του μορφής υπήρξε αυτό της Ιθάκης.[20] Το δεσμωτήριο λειτούργησε για τουλάχιστον ογδόντα τρία χρόνια (1829-1912) σε –χαμηλού ύψους και μικρής έκτασης– βραχονησίδα με την ονομασία Σωτήρας στον κόλπο του λιμανιού της Ιθάκης, το Βαθύ. Στον συγκεκριμένο χώρο είχε οικοδομηθεί –πιθανότατα στις αρχές της Βρετανικής Προστασίας– μικρών διαστάσεων

19. Ευάγγελος Ζαβιτσάνος, *Οικονομική και κοινωνική ζωή της Ιθάκης. Από της αρχαιοτάτης εποχής μέχρι του 1950*, Αθήνα 1952, σ. 47. – Διονύσιος Δ. Ιθακήσιος, «Η εξέλιξη των βασικών δημογραφικών χαρακτηριστικών του πληθυσμού της Επτανήσου κατά την περίοδο της Αγγλικής Προστασίας και τη μεθενωτική περίοδο (1815-1864-1900)», *Πρακτικά Επιστημονικού Συνεδρίου Η Ένωση της Επτανήσου με την Ελλάδα (1864-2004), Ιστορία*, Αθήνα 2005, τ. Α΄, σ. 481, 522-523.

20. H.W. Williams, *Travels in Italy, Greece, and the Ionian Islands*, A. Constable and co., Edinburgh, 1820, τ. 2, σ. 128. – John Hennen, *Sketches of the Medical Topography of the Mediterranean comprising an account of Gibraltar, the Ionian Islands, and Malta to which is prefixed, a Sketch of a Plan for Memoirs on Medical Topography*, London 1830, τ. ΙΙ, σ. 415. – Ιωάννης Γ. Λασκαράτος, *Πρόληψη της αρρώστιας και κοινωνική προστασία στα Επτάνησα επί αγγλοκρατίας*, τυπ. Ευάγγελος Πάλλης, Αθήνα 1985, σ. 119. – E. Poulakou-Rebelakou, C. Tsiamis, N. Tompros, "Traveller's impressions from the Ionian Islands lazarettos during the British protection (1815-1864)", *Proceedings 39th International Congress on the History of Medicine, Bari Metaponto*, Italy 2005, τ. ΙΙΙ, σ. 44. – Γιάννης Σ. Βλασσόπουλος, *Το Λαζαρέτο της Ιθάκης στα 1844-1847 («Ναυτικαί καθάρσεις»)*, Αθήνα ²1994, σ. 9. – Έφη Πουλάκου Ρεμπελάκου, «Εντυπώσεις περιηγητών από τα λαζαρέττα των Ιονίων Νήσων κατά τη διάρκεια της Βρετανικής Προστασίας (1816-1864)», στο: Α. Διαμαντής – Ι. Κατσαβός, επιμ., *Η ιστορία των λοιμοκαθαρτηρίων και των υγειονομείων στον ελλαδικό χώρο, Πρακτικά ημερίδας Ιστορίας Ναυτικής Ιατρικής (Παρασκευή 22 Ιουνίου 2007)*, Πολεμικό Ναυτικό, Ναυτικό Νοσοκομείο Σαλαμίνας, Σαλαμίνα 2007, σ. 87-88. – Μαίρη Πλέσσα, «Θεσμοί υγειονομικής επιτήρησης στα νησιά του Ιονίου την περίοδο των ευρωπαϊκών κυριαρχιών: Η περίπτωση των λοιμοκαθαρτηρίων», *Ιστορίας μέριμνα. Τιμητικός τόμος στον καθηγητή Γεώργιο Ν. Λεοντσίνη*, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Αθήνα 2011. τ. Α2, σ. 1093-1094.

λοιμοκαθαρτήριο, προκειμένου να καλύψει τις υγειονομικές ανάγκες του νησιού. Η βραχονησίδα, άλλωστε, εξαιτίας αυτών των λειτουργιών μετονομάστηκε τότε από Σωτήρας σε Λαζαρέτο, επωνυμία που διατηρεί έως τις ημέρες μας. Σύντομα όμως ο χώρος απέκτησε, όπως καταδεικνύουν οι πηγές,[21] και πρόσθετη χρήση, καθώς εκεί στεγάστηκε και το δεσμωτήριο. Η «συνύπαρξη» των δύο υπηρεσιών προφανώς οδήγησε τις βρετανικές αρχές να κατασκευάσουν δεύτερο κτήριο στη βραχονησίδα, ένα για το λοιμοκαθαρτήριο και ένα για το δεσμωτήριο, και να δώσουν στο οικοδομικό συγκρότημα φρουριακή μορφή, περιβάλλοντάς το με υψηλό τοίχο.[22] Η επιλογή του συγκεκριμένου χώρου φανερώνει την πρόθεση των βρετανικών αρχών να αποκτήσει το δεσμωτήριο πρόσθετη ασφάλεια, αφού το υγρό στοιχείο που το περιέβαλλε θα ελαχιστοποιούσε τις αποδράσεις των κρατουμένων. Η γειτνίαση της βραχονησίδας με το Βαθύ, το μέρος δηλαδή όπου έδρευαν οι τοπικές αρχές, έδινε τη δυνατότητα στους αρμόδιους να επισκέπτονται, όπως άλλωστε όριζαν οι σχετικοί κανονισμοί, συχνότερα το δεσμωτήριο και να ελέγχουν τη λειτουργία του.[23] Το συμπέρασμα, όμως, που προκύπτει από τη γειτνίαση του υγειονομείου με το δεσμωτήριο είναι ότι οι αρχές έθεταν σε κίνδυνο όχι μόνο την

21. Η διπλή λειτουργία του χώρου –ως λοιμοκαθαρτηρίου και δεσμωτηρίου– τεκμηριώνεται από τα τέλη της δεκαετίας του 1820. Στα ΓΑΚ – Τοπικό Αρχείο Ιθάκης υπάρχει κατάστιχο («Είσπραξη τελών από τους φυλακισμένους [Diritti di Custodia] 1829-1830») από την εν λόγω χρονική περίοδο. ΓΑΚ – Τοπικό Αρχείο Ιθάκης, Δεσμωτήριο: Λαζαρέττο. φάκ. 25, Σε πρόσφατο, επίσης, βιβλίο του ο Π. Βλάχος καθιστά σαφές ότι το δεσμωτήριο λειτουργούσε στα μέσα της δεκαετίας του 1830 στη βραχονησίδα Σωτήρας. Βλ. Πέτρος Βλάχος, *Ο τέκτονας Τζιοβάννι Σολαίρ στην Ιθάκη του 1837*, ιδιωτική έκδοση, Ιθάκη 2012, σ. 110, 160, 174. Δεν ήταν, πάντως, σπάνια η «συστέγαση» υγειονομείου και φυλακών, αφού ανάλογη περίπτωση σημειώνεται και στη Λευκάδα. Βλ., σχετικά, Παρασκευή Κοψιδά-Βρεττού, *Το έγκλημα και οι κοινωνικοί του προσδιορισμοί. Λευκάδα 1900-1940*, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα Αθήνα – Κομοτηνή 1998, σ. 154 (σημ. 454).

22. Εικόνα για την αρχιτεκτονική του δεσμωτηρίου Ιθάκης σχηματίζουμε και από την περιγραφή του Π. Καλλιγά για τα σωφρονιστικά καταστήματα της Κέρκυρας και της Κεφαλονιάς: «Τοίχοι απλοί, αλλά στερεοί, μικρού ύψους διά κελλία ισόγεια […]», Πέτρος Καλλιγάς, «Περί Φυλακών» στο: *Μελέται Νομικαί, Πολιτικαί, Οικονομολογικαί, Ιστορικαί, Φιλολογικαί κ.λπ. και λόγοι εν τη Εθνοσυνελεύσει και τη Βουλή*, εκ του Τυπογραφείου Α. Κωνσταντινίδου, Αθήναι 1899, τ. Α′, σ. 98.

23. «Άρθ. 41 Ο Ύπαρχος εκάστης Νήσου θα επισκέπτεται μίαν φοράν την εβδομάδα τα μεταμελητικά οικήματα, τας φυλακάς και τα οικήματα της κατασχέσεως, διά να πληροφορήται περί του φερσίματος των φυλακωμένων και των Δεσμοφυλάκων, περί του τρόπου, με τον οποίον μεταχειρίζονται τους πρώτους, και περί των όσων αναφέρονται εις την εντελή εκτέλεσιν των χρεών, με τα οποία ο παρών Νόμος επιφορτίζει τον Δεσμοφύλακα». *Εφημερίς Επίσημος του Ηνωμένου Κράτους των Ιονίων Νήσων*, φ. 131, Κέρκυρα 17 Ιουνίου 1833, σ. 11.

υγεία των κρατουμένων, αλλά και των Ιθακήσιων, αφού μέσω των δεσμοφυλάκων μπορούσαν να μεταφερθούν μεταδοτικές ασθένειες από το Λαζαρέτο στην Ιθάκη.

Στα μέσα του 19ου αιώνα (29.4.1853) το δεσμωτήριο αποτελείτο από τέσσερα τμήματα: α) το Επανορθωτικόν Οίκημα/οίκος/δωμάτιον,[24] στο οποίο φυλακίζονταν όσοι καταδικάζονταν για πλημμελήματα (correzionale), β) τον χώρο των καταδίκων για κακουργήματα, γ) τα οικήματα για τον (αρχι)δεσμοφύλακα και το «σώμα φυλάξεως», δ) τον χώρο των καταδίκων για πταίσματα.[25] Ενώ όμως υπάρχουν διαφορετικοί χώροι για όσους καταδικάστηκαν για πλημμελήματα και πταίσματα, ουσιαστικά –βάσει του τρίτου κατάστιχου (παράμετρος: «Τόπος και τρόπος της κρατήσεως»)– αυτοί δεν διέμεναν χωριστά, αλλά όλοι μαζί στο Επανορθωτικόν Οίκημα.[26] Προφανώς, η συνύπαρξη αυτή είχε άμεση σχέση με τον περιορισμένο αριθμό των εγκλείστων που κατά καιρούς «φιλοξενούνταν» στο δεσμωτήριο. Οι αρχειακές πηγές, πάντως, δεν διευκρινίζουν αν μαζί με τους ενήλικες άνδρες συνυπήρχαν ανήλικοι και γυναίκες. Διαχωρισμός των καταδίκων εμφανίζεται να υπάρχει μόνο ως προς τη νομική τους κατάσταση, αφού οι υπόδικοι φαίνεται ότι διέμεναν χωριστά από τους υπόλοιπους έγκλειστους.[27]

Ύστερα από την Ένωση των Ιονίων με το Ελληνικό Βασίλειο και καθώς το λοιμοκαθαρτήριο έπαυσε να λειτουργεί, το οικοδομικό συγκρότημα μετατράπηκε αποκλειστικά σε φυλακή. Στην οικοδομική αυτή φάση υπήρχαν στο συγκρότημα 16 κελιά.[28] Έκτοτε στον χώρο –με την επωνυμία πλέον Φυλακαί Ιθάκης– μεταφέρονταν και άτομα από την ηπειρωτική χώρα και τη γειτονική Κεφαλονιά.[29] Το σωφρονιστικό κατάστημα συνέχισε να λειτουργεί τουλάχιστον έως τις αρχές του

---

24. «Πράξις της Γερουσίας συνιστώσα τους περί των Δεσμωτηρίων Κανονισμούς» (11/23 Μαΐου 1840). *Εφημερίς Επίσημος του Ηνωμένου Κράτους των Ιονίων Νήσων*, φ. 495, Κέρκυρα 8/20 Ιουνίου 1840, σ. 16.

25. Οικιστικά της Ιθάκης, αρχιτεκτονικά σχέδια από την περίοδο 1820-1865. ΓΑΚ – Τοπικό Αρχείο Ιθάκης, Ιθάκη 2006, σ. 198-199.

26. Ανάγραφον του Ιερέως επί της ηθικότητος των δεσμίων και Κατάστιχον Δημοσίων Φυλακών – Αστυνομία (1854-1866). ΓΑΚ – Τοπικό Αρχείο Ιθάκης, Δεσμωτήριο, φάκ. 26.

27. Παράμετρος: Αν εκρατήθη δυνάμει αποφάσεως στο Κατάστιχον Δημοσίων Φυλακών – Αστυνομία (1854-1866). ΓΑΚ – Τοπικό Αρχείο Ιθάκης, Δεσμωτήριο, φάκ. 26.

28. Αρ. Κωτούλας, *Αι σωφρονιστικαί προσπάθειαι και ο αγών κατά της εγκληματικότητος παρά τη παιδική και εφηβική ηλικία εν Ελλάδι. Ιστορική επισκόπησις της ενενηκονταετίας 1839-1936*, Αθήνα 1927, σ. 10.

29. Ο Άγγελο-Διονύσης Δεμπόνος, παραθέτοντας σχετικές αρχειακές πηγές από τα ΓΑΚ – Αρχεία Νομού Κεφαλληνίας, σημειώνει ότι από τα μέσα έως και τα τέλη Αυγούστου 1874 μεταφέρθηκαν στις φυλακές του νησιού 60 άτομα. Άγγελο-Διονύσης Δεμπόνος, «Οι φυλακές της Ιθάκης». *Το Μώλυ*, τχ. 4 (Μάρτιος-Απρίλιος 1989), σ. 183-187.

20ού αιώνα (1912).[30] Στη διάρκεια, επίσης, του Α΄ Παγκόσμιου πολέμου στα κτίσματα του συγκροτήματος διέμειναν Βούλγαροι και Γερμανοί αιχμάλωτοι πολέμου.[31] Το 1926, τέλος, τα κτήρια της φυλακής εμφανίζονται ερειπωμένα.[32]

Το δικαστικά διαπιστούμενο αδίκημα στην Ιθάκη

Όσοι Ιθακήσιοι δικάζονταν και καταδικάζονταν από το Πλημμελειοδικείο και το Πταισματοδικείο του νησιού, «και ωσαύτως [όσοι από] τους υπό κράτησιν διά πολιτικά χρέη, τους υπαιτίους και πάντα άλλον καταδικασθέντα υπό τινος αρμοδίας τοπικής Αρχής ή οφείλοντα, κατ' επιταγήν της αρμοδίας Αρχής, να τεθή υπό κράτησιν» εξέτιαν την ποινή τους στο δεσμωτήριο της Ιθάκης. Αντίθετα, όσοι καταδικάζονταν για κακουργηματικές πράξεις μεταφέρονταν στο σωφρονιστικό κατάστημα της Κεφαλονιάς[33] ή της Κέρκυρας,[34] προκειμένου να εκτίσουν εκεί την ποινή τους.[35] Στα κατάστιχα του δεσμωτηρίου Ιθάκης, που φυλάσσονται στα ΓΑΚ – Τοπικό Αρχείο Ιθάκης, εντοπίστηκαν –στη διάρκεια της εξεταζόμενης περιόδου (1845-1864)[36]– 1.622 περιπτώσεις καταδίκων.[37] Ουσιαστικά όμως πρόκειται για 1.114 άτομα, καθώς ορισμένα από αυτά είδαν την πόρτα του δεσμωτηρίου περισσότερες από μία φορά. Το γεγονός ότι μετά την αποφυλάκισή τους κάποιοι επανέλαβαν αξιόποινες πράξεις που τους οδήγησαν και πάλι στον εγκλεισμό, καταδεικνύει ότι το σωφρονιστικό σύστημα που είχαν δημιουργήσει οι Άγγλοι δεν εκπλήρωνε πάντοτε τον σημαντικότερο σκοπό ύπαρξής του, τον σωφρονισμό των εγκλείστων.[38] Ας σημειωθεί, πάντως, ότι ο σω-

30. ΓΑΚ – Αρχεία Μεσσηνίας, Αρχεία Φυλακών Ιθάκης (1908-1912) φάκ. 353.

31. Βλασσόπουλος, *Το Λαζαρέτο*, ό.π., σ. 9.

32. Κωτούλας, *Αι σωφρονιστικαί προσπάθειαι*, ό.π., σ. 10.

33. *Εφημερίς Επίσημος του Ηνωμένου Κράτους των Ιονίων Νήσων*, φ. 25, Κέρκυρα 9/21 Ιουνίου 1845, σ. 8.

34. Κατάστιχον Δημοσίων Φυλακών. Αστυνομία (1854-1866), σ. 6-8, ΓΑΚ – Τοπικό Αρχείο Ιθάκης, Δεσμωτήριο, φάκ. 26.

35. Λασκαράτος, *Πρόληψη*, ό.π., σ. 283.

36. Καταληκτική ημερομηνία της εργασίας είναι η 21η Μαΐου (2 Ιουνίου) 1864, καθώς τότε ο άγγλος αρμοστής Henry Storks παρέδωσε τα Ιόνια Νησιά στον έκτακτο απεσταλμένο της Ελληνικής Κυβέρνησης Θρασύβουλο Ζαΐμη. Ελένη Ε. Κούκου, *Ιστορία των Επτανήσων από το 1797 μέχρι την αγγλοκρατία*, εκδ. Δημ. Ν. Παπαδήμα, Αθήνα 1999, σ. 222-223.

37. Με δεδομένο ότι τα κατάστιχα δεν σημειώνουν στοιχεία για το έτος 1848, πιθανολογούμε ότι ο συνολικός αριθμός των φυλακισμένων στο δεσμωτήριο ξεπέρασε κατά πολύ τις 1.622 περιπτώσεις.

38. *Εφημερίς Επίσημος του Ηνωμένου Κράτους των Ιονίων Νήσων*, φ. 25, Κέρκυρα 9/21 Ιουνίου 1845, σ. 7. Δεν ίσχυαν πάντοτε στα Ιόνια Νησιά τα όσα σημειώνει ο Π. Καλλιγάς: «Έχομεν ήδη διά της προσαρτήσεως των Ιονίων Νήσων το παράδειγμα των φυλακών, εν αις

φρονισμός στο δεσμωτήριο ίσως δεν μπορούσε να επιτευχθεί σε όλες τις περιπτώσεις, αφού, εκτός των άλλων (ιδιοσυγκρασίας ατόμου, οικονομικοκοινωνικών συνθηκών κ.λπ.), η παραμονή των περισσότερων εγκλείστων στο δεσμωτήριο (86,4%) σχετιζόταν με πταίσματα, η ποινή των οποίων ήταν μικρής χρονικής διάρκειας. Από το αρχειακό, επίσης, υλικό προκύπτει ότι οι ελεγκτικοί μηχανισμοί του νησιού παρακολουθούσαν τη συμπεριφορά των ατόμων και μετά την αποφυλάκισή τους.[39]

Τα στοιχεία που παρουσιάζονται στη συνέχεια, μπορεί να είναι ακριβή ως προς τις υποθέσεις που εκδικάστηκαν και οδήγησαν σε καταδίκη των κατηγορουμένων, πιθανόν όμως απέχουν αρκετά από τα πραγματικά ποσοστά παραβατικότητας, που σημειώθηκαν στη διάρκεια των ετών 1845-1864 στο νησί. Υπάρχει, άλλωστε, πάντοτε ένα ποσοστό «άδηλου» εγκλήματος που διαφεύγει από τον έλεγχο των κατασταλτικών μηχανισμών. Παρά ταύτα, τα υπάρχοντα αριθμητικά δεδομένα επιτρέπουν να γνωρίσουμε και να κατανοήσουμε τον τρόπο λειτουργίας της δικαιοσύνης και τις σχέσεις που η κοινωνία ανέπτυξε με αυτή, ενώ μας αποκαλύπτουν τη στάση, τα στερεότυπα και τις πρακτικές που ένα κοινωνικό σύνολο δημιουργεί.[40]

Οι περισσότερες εγγραφές στα κατάστιχα του δεσμωτηρίου (1.566) αφορούν ανήλικους και ενήλικες άνδρες (1.077 άτομα), ενώ πολύ μικρότερα είναι τα αριθμητικά δεδομένα των γυναικών (56 εγγραφές για 37 άτομα). Με δεδομένο ότι οι περισσότεροι παραβάτες προέρχονται από τον ανδρικό πληθυσμό είναι φανερό ότι σε μια αμιγώς ανδροκρατούμενη κοινωνία, όπως αυτή της Ιθάκης την περίοδο της Βρετανικής Προστασίας, το έγκλημα και η βία εμφανίζονται ως ανδρικές υποθέσεις. Η εν λόγω διαπίστωση αντανακλά τόσο τις έμφυλες βιολογικές ταξινομίες (σωματική ρώμη, γενναιότητα, επιθετική και βίαιη φύση, ανεξέλεγκτες ενστικτώδεις εξωστρεφείς αντιδράσεις), όσο και την κοινωνική ένταξη των ανδρών στον δημόσιο χώρο, ο οποίος –σύμφωνα με την Παρασκευή Κοψιδά-Βρεττού– «καλλιεργεί, ενθαρρύνει και υποβάλλει την εγκληματική δραστηριότητα».[41]

Όσον αφορά τις γυναίκες, κοινή είναι η διαπίστωση τόσο για τη μεγάλη

καλλιεργείται το σπέρμα της ηθικής και επιδιώκεται του καταδίκου η βελτίωσις». (Καλλιγάς, «Περί Φυλακών», *ό.π.*, σ. 103-104).

39. Στο «Ανάγραφον του Ιερέως επί της ηθικότητος των δεσμίων» υπάρχει σχετική παράμετρος με τίτλο «Πληροφορίαι ληφθείσαι μετά την απελευθέρωσιν του δεσμίου». ΓΑΚ – Τοπικό Αρχείο Ιθάκης, Δεσμωτήριο, φάκ. 26, κατάστιχο 47.

40. Μπενβενίστε, *Η ποινική καταστολή*, ό.π., σ. 45-46.

41. Παρασκευή Κοψιδά-Βρεττού, «Λευκάδα: Η γυναίκα στο έγκλημα. Διαφυλική διαλεκτική-συνομιλία δραστών και θυμάτων. Θεωρητικές αναφορές και εμπειρικά δεδομένα (Λευκάδα, 1900-1940)», *Πρακτικά Η΄ Διεθνούς Πανιονίου Συνεδρίου*, Αθήνα 2009, τ. ΙΒ΄, σ. 316.

–προς τα κάτω– ποσοτική απόκλιση της γυναικείας παραβατικότητας συγκριτικά με την ανδρική, όσο και για τις ποιοτικές διαφοροποιήσεις των γυναικείων αδικημάτων, που σκιαγραφούν μια διαφορετική εγκληματολογική εικόνα. Κατά κύριο λόγο τα αδικήματα των γυναικών είχαν σχέση με ελάσσονες μορφές εγκληματικότητας, όπως αδικήματα κατά της ιδιοκτησίας (κλοπές, εμπρησμούς) ή μη καταβολή προστίμων.[42] Δεν έλειψαν, πάντως, αν και περιορισμένης έκτασης, εγκλήματα κατά της ζωής. Ο χαμηλός, τέλος, βαθμός της γυναικείας παραβατικότητας στην Ιθάκη και η τυπολογία της εκλαμβάνονται όχι μόνο σε συνάρτηση με τη διαφοροποιημένη –βιολογικά και συναισθηματικά– γυναικεία φύση αλλά «και με τον περιθωριακό κοινωνικό της ρόλο και την αυστηρή λειτουργία του εθιμικού δικαίου».[43]

Κατά τη διάρκεια της εξεταζόμενης περιόδου οι έγκλειστοι στο δεσμωτήριο της Ιθάκης ήσαν σε ποσοστό 86% γηγενείς. Στα κατάστιχα όμως σημειώνονται και περιπτώσεις καταδίκων προερχόμενων εκτός Ιθάκης, που αποδεικνύουν τις εμπορικές και επικοινωνιακές σχέσεις του νησιού με άλλες περιοχές. Πρόκειται για άτομα με προέλευση από τα υπόλοιπα Ιόνια (10,4%), το Ελληνικό Βασίλειο (2%), την Οθωμανική αυτοκρατορία (1,3%), διάφορες ευρωπαϊκές χώρες (0,3%). Οι μη γηγενείς κατέφθαναν στο νησί, αναζητώντας εργασία, και εγκαθίσταντο μόνιμα εκεί ή επισκέπτονταν την Ιθάκη στο πλαίσιο των επαγγελματικών τους δραστηριοτήτων. Όσον αφορά τους γηγενείς (ενήλικοι και ανήλικοι άνδρες, γυναίκες), τα ανωτέρω στοιχεία αποτυπώνουν τον δυισμό πόλης – υπαίθρου ως ευκρινών «οντοτήτων». Στις εν λόγω, όμως, πληθυσμιακές ομάδες συναντάμε και διαφοροποιήσεις, αφού στους ενήλικους άνδρες υπερτερούν όσοι διέμεναν στην ύπαιθρο (62,9%) έναντι όσων κατοικούσαν στο Βαθύ/Χώρα (37,1%). Αντίθετα, στις γυναίκες και τους ανήλικους υπερτερούν τα άτομα από τον αστικό χώρο.

Τα άτομα που διέπραξαν αδικήματα και καταδικάστηκαν για αυτά σε στερητική της ελευθερίας ποινή στο δεσμωτήριο του νησιού ήσαν κατά κύριο λόγο νεαρής ηλικίας. Το μεγαλύτερο ποσοστό των εγκλείστων ανήκε στις ηλικίες 21-30 ετών (29%) και ακολουθούσαν οι ηλικίες 11-18 ετών (23,1%), 31-40 ετών (15,4%) και 41-50 (10,1%). Αντίθετα, όσοι ήσαν άνω των 50 ετών –και ιδίως οι γυναίκες– ελάχιστα εμφανίζονται να συμμετέχουν σε εγκληματικές πράξεις (8,8%). Προφανώς, το ευερέθιστο του νεαρού της ηλικίας, η έλλειψη αυτοκυριαρχίας, η εμπιστοσύνη στις σωματικές δυνάμεις, η έλλειψη αυξημένων οικογενειακών υποχρεώσεων, η θρασύτητα, το χαμηλό μορφωτικό επίπεδο συγκαταλέγο-

42. *Ποινικός Κώδηξ*, ό.π., σ. 15.
43. Κοψιδά-Βρεττού, *Το έγκλημα*, ό.π., σ. 397.

νταν στους παράγοντες που άμβλυναν την υποχρέωση των ατόμων για κοινωνική ευπείθεια και τα οδηγούσαν ενώπιον των δικαστικών αρχών.[44]

Σχετικά με την κοινωνικοεπαγγελματική κατάσταση των καταδίκων τα στοιχεία καταδεικνύουν ότι η πλειονότητά τους ασχολείτο με γεωργοκτηνοτροφικές ασχολίες (45,7%). Σημαντικά, επίσης, ποσοστά κατέγραφαν τα ναυτικά επαγγέλματα (ναυτικός, πλοίαρχος, ψαράς) και τα επιτηδεύματα του αστικού χώρου (16,2% και 20,6%). Σύμφωνα με την επαγγελματική κατάσταση των εγκλείστων προκύπτει ότι τα άτομα που ενεπλάκησαν με την ένδικη εγκληματικότητα –και συντέλεσαν με τη δράση τους στην εκτράχυνση της κοινωνικής ζωής στο νησί– προέρχονταν από τα χαμηλά κοινωνικά στρώματα της Ιθάκης, τα οποία σε συνάρτηση με την επαγγελματική τους δραστηριότητα και το μορφωτικό τους επίπεδο αποτελούσαν αυτό που ονομάζουμε λαϊκά στρώματα. Πρόκειται δηλαδή για γεωργούς και ποιμένες της υπαίθρου, καθώς και για τα ασθενέστερα μικροαστικά στρώματα της πόλης (τεχνίτες, μικροέμπορους, ψαράδες, ναυτικούς), που δέχονταν εντονότερα τις όποιες οικονομικές κρίσεις συντελούνταν και των οποίων ο βίος παλινδρομούσε, συχνά, σε καταστάσεις ανέχειας και ένδειας.[45] Αντίθετα, τα ανώτερα κοινωνικά στρώματα της Ιθάκης δεν εμπλέκονται –τουλάχιστον φανερά– σε βίαιες εγκληματικές συμπεριφορές, με εξαίρεση ίσως ορισμένα αδικήματα πλαστογραφίας, παραποίησης εγγράφων και παραβίασης των υγειονομικών κανονισμών.

Η εικόνα, τέλος, που περιγράφεται στα κατάστιχα είναι ενδεικτική για την υπερίσχυση αδικημάτων σχετικών με τη μη καταβολή δικαστικών εξόδων και προστίμων (24,2%), τη διατάραξη της δημόσιας τάξης (23,7%), κατά της δημόσιας διαχειρίσεως (20%) και της ιδιοκτησίας (17,3%). Αντίθετα, απουσιάζουν σχεδόν τα μείζονος μορφής αδικήματα κατά του κράτους (συμμετοχή σε εξεγέρσεις, στάσεις, συνωμοσίες, βοήθεια σε εχθρικές δυνάμεις, σύσταση συμμορίας, παρακίνηση για κακουργήματα κατά της εξωτερικής ή εσωτερικής ασφάλειας)[46] και του συντάγματος,[47] ενέργειες δηλαδή που στρέφονταν φανερά κατά της ανατροπής της πολιτικής κατάστασης, η οποία είχε διαμορφωθεί στην Ιθάκη

44. Κοψιδά-Βρεττού, *Το έγκλημα*, ό.π., σ. 37-38.

45. Παρασκευή Κοψιδά-Βρεττού, «Αστικά και αγροτικά ήθη: Η ιδεολογία της εγκληματικής συμπεριφοράς. Από τη σύγκρουση στη σύνθεση», *Πρακτικά Ε΄ Συμποσίου Εταιρείας Λευκαδικών Μελετών, «Σταθμοί στην πορεία της Λευκάδας τον 20ό αιώνα»*, ΕΕΛΜ, Αθήνα 2001, σ. 81.

46. *Ποινικός Κώδηξ*, ό.π., σ. 50-59.

47. Πρόκειται για τα εξής αδικήματα: Διατάραξις της ενεργείας των εκλογικών έργων, αντιποίησις δημοσίας υπηρεσίας, παράνομος εξακολούθησις της ενεργείας αυτής, παράκαιροι παραιτήσεις, παραβίασις συνταγματικών προνομίων και εγγυήσεων, υπέρβασις αρμοδιότητος, θορυβώδεις αναφορές. *Ποινικός Κώδηξ*, ό.π., σ. 59-66.

από τον βρετανικό παράγοντα. Όσο για τις συνηθέστερες «αποκλίνουσες» δράσεις που συντελέστηκαν στον χώρο της οικονομίας ή είχαν οικονομική χροιά, και στις οποίες επιδίδονταν τα κατώτερα –και εν μέρει τα ανώτερα– κοινωνικοοικονομικά στρώματα της πόλης της Ιθάκης, αυτές σχετίζονταν με τη λαθρεμπορική δράση,[48] την πλαστογραφία, την υπεξαίρεση, την παραποίηση δημοσίων εγγράφων, τις αγορανομικές παραβάσεις.

Επιλογικά

Το δικαστικά διαπιστούμενο αδίκημα στην Ιθάκη –κατά τη διάρκεια των ετών 1845-1864– παρά τις όποιες ποσοτικές του διακυμάνσεις, συνδέεται άμεσα με τους τρεις πόλους της κοινωνικής παραβατικότητας στη νεότερη εποχή: Τη ζωή/σωματική ακεραιότητα, την ιδιοκτησία, την κρατική εξουσία.[49] Σε αντίθεση, όμως, με το Ελληνικό Βασίλειο, όπου «η διαπροσωπική βία θα διατηρήσει το προβάδισμα σε όλον τον 19ο αιώνα»,[50] στην Ιθάκη κυριάρχησαν –έως τουλάχιστον την Ένωση– τα αδικήματα κατά της πολιτικής εξουσίας. Πρόκειται όμως για ελάσσονος μορφής αδικήματα, τα οποία σχετίζονταν με τη δημόσια διαχείριση, τη διατάραξη της δημόσιας τάξης, την απείθεια στις αστυνομικές διαταγές, τη μη καταβολή δικαστικών εξόδων και προστίμων.[51] Εναντίον, λοιπόν, του κράτους –ως θεσμοθετημένης οντότητας που νομοθετεί και δημιουργεί ελεγκτικούς και κατασταλτικούς θεσμούς– στράφηκε το μεγαλύτερο ποσοστό των αδικημάτων (67,9%) που διαπράχθηκαν κατά την εν λόγω περίοδο στο νησί, και ιδίως από το 1860 και έπειτα. Η συγκεκριμένη διαπίστωση ίσως αποτυπώνει όχι τόσο τη μετάβαση της τοπικής κοινωνίας από την προβιομηχανική στη νεωτε-

48. *Ποινικός Κώδηξ*, ό.π., σ. 101. «Η γενική οικονομική δυσπραγία, οι περιοδικές κρίσεις της οικονομίας σε μιαν ασταθή ιστορική εποχή και η καθολική τάση εξαπάτησης του κράτους εξωθούν τα χαμηλότερα οικονομικά στρώματα στην άσκηση περιορισμένης και περιστασιακής λαθρεμπορικής δραστηριότητας». Βλ. Κοψιδά-Βρεττού, *Το έγκλημα*, ό.π., σ. 134. Το λαθρεμπόριο, αν και σχετίζεται με τον χώρο της οικονομίας, είναι ουσιαστικά πράξη κατά του κράτους.

49. Σχετικά με τους εν λόγω πόλους στο Ελληνικό κράτος βλ. Καρούζου, «Έγκλημα», ό.π., σ. 11-12.

50. Καρούζου, «Έγκλημα», ό.π., σ. 28, 30. Επιπρόσθετα, βλ. Μπενβενίστε, *Η ποινική καταστολή*, ό.π., σ. 134-135.

51. Στα αδικήματα κατά του κράτους εντάσσονται και αυτά κατά της δημόσιας διαχειρίσεως, αφού σε μια ταραγμένη ή μεταβατική εποχή, όπως στα Ιόνια Νησιά την προ της Ένωσης περίοδο, η παραβατικότητα λαμβάνει και πολιτικό χαρακτήρα. Πρβλ. το σημερινό κίνημα «Δεν πληρώνω». Η μη πληρωμή εισιτηρίου στα μέσα μαζικής μεταφοράς της Αθήνας έχει πρωτίστως πολιτικό χαρακτήρα.

ρική εποχή,[52] όσο την έμμεση αμφισβήτηση από τους Ιθακήσιους της Βρετανικής Προστασίας και των θεσμών που αυτή είχε συγκροτήσει (δικαστήρια, νομοθεσία, σωφρονιστικό σύστημα κ.λπ.). Σε αυτή την περίπτωση μπορούμε να εκλάβουμε την παραβατικότητα των Ιθακήσιων ως μορφή παθητικής αντίστασης απέναντι στη βρετανική εξουσία. Ας σημειωθεί, πάντως, ότι και οι ίδιοι οι κρατικοί υπάλληλοι με τις πράξεις τους, και κυρίως την πλημμελή τέλεση ή την υπέρβαση των καθηκόντων τους, εμφανίζονται ως διασαλευτές της πολιτικής εξουσίας. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελούν οι δεσμοφύλακες, οι οποίοι με τη συμπεριφορά τους απέναντι στους κρατουμένους ακύρωναν το –έστω και σε θεωρητικό επίπεδο– ενδιαφέρον των επίσημων αρχών για το σωφρονιστικό σύστημα του Ηνωμένου Κράτους των Ιονίων και τις συνθήκες διαβίωσης των εγκλείστων.[53]

Η παραβατικότητα στο νησί παρουσιάζεται ως προϊόν συλλογικού ήθους μιας διφυούς κοινωνίας που προσδιορίζεται αφενός από την ιδεολογία των λαϊκών στρωμάτων της πόλης και αφετέρου από το ήθος των αγροτικών πληθυσμών της υπαίθρου.[54] Στην πόλη υπερτέρησαν τα εγκλήματα που σχετίζονταν με τον εξαστισμό των κατοίκων, όπως οικονομικές συναλλαγές, διαχειριστικοί έλεγχοι, διασάλευση της τάξης. Στην ύπαιθρο, αντίθετα, σημειώθηκαν διαφορετικές εγκληματικές δράσεις, οι οποίες αφορούσαν στον ανταγωνισμό μεταξύ προσώπων και οικογενειών. Πολλές από τις μορφές παραβατικότητας που τελέστηκαν στην πόλη και την ύπαιθρο απεικονίζουν την πρόθεση των παρανομούντων να διατηρήσουν τις οικονομικοκοινωνικές τους ισορροπίες και τα ηθικά και αξιολογικά περιγράμματα του βίου τους.[55] Η παρούσα, επίσης, μελέτη έδωσε τη δυνατότητα να εικάσουμε τα αίτια που διατήρησαν και αναπαρήγαγαν την παραβατική συμπεριφορά των Ιθακήσιων. Στα αίτια συγκαταλέγουμε τον ενδοταξικό χαρακτήρα των συγκρούσεων, στις οποίες ενέχονται μορφές οικονομικού και επαγγελματικού ανταγωνισμού, και την αυστηρή τήρηση ενός αξιακού συστήματος από τα κατώτερα κοινωνικά στρώματα. Το αδίκημα, τέλος, εμφανίζεται άμεσα συνυφασμένο με τους όρους και τις συνθήκες ανάπτυξης του νησιού, τις ιδεολογικές παραστάσεις μιας αγροτικής, κατά κύριο λόγο, κοινωνίας, τις οικονομικές δραστηριότητες και τις κοινωνικές τους παραμέτρους, οι οποίες προσ-

52. Μπενβενίστε, *Η ποινική καταστολή*, ό.π., σ. 134-135. – Καρούζου, «Έγκλημα», ό.π., σ. 29.

53. Ανδρέας Λασκαράτος, «Τα παθήματά μου και οι παρατηρήσεις μου στις Φυλακές της Κεφαλονιάς», *Άπαντα*, εκδ. Άτλας, Αθήνα 1959, τ. Α′, σ. 321-340.

54. Σχετικά με την περίπτωση της Λευκάδας βλ. Κοψιδά-Βρεττού, «Αστικά», ό.π., σ. 79.

55. Θα ήθελα να ευχαριστήσω για τη βοήθεια που μου προσέφεραν τους Πέτρο Βλάχο, Εύη Καρούζου και Κωσταλένα Πανταζοπούλου.

διορίζουν και ερμηνεύουν σε μεγάλο βαθμό την έκνομη συμπεριφορά, «καθορίζοντας παράλληλα τους όρους και τις συνθήκες ατομικής και συλλογικής δράσης».[56]

Περίληψη / Summary

Η παραβατικότητα στην Ιθάκη τα έτη 1845-1864 σχετιζόταν κατά κύριο λόγο με ελάσσονος μορφής αδικήματα κατά του κράτους: Διατάραξη της δημόσιας τάξης, απείθεια στις αστυνομικές διαταγές, μη καταβολή δικαστικών εξόδων και προστίμων. Η συγκεκριμένη διαπίστωση αποτυπώνει την αμφισβήτηση των Ιθακήσιων στη Βρετανική Προστασία και τους θεσμούς που αυτή είχε δημιουργήσει. Τα αδικήματα εμφανίζονται συνυφασμένα με τις συνθήκες ανάπτυξης του νησιού, τις ιδεολογικές παραστάσεις μιας αγροτικής κοινωνίας και τις οικονομικές της δραστηριότητες.

The delinquency in Ithaca in the years 1845-1864 was associated primarily with minor forms of offenses against the state: public disorder, disobedience to police orders, failure to pay court costs and fines. This finding reflects the challenge of Ithaca under British Protection and the institutions that had been created. The offenses appear intertwined with the growth conditions of the island, the ideological representations of rural society and its economic activities.

(Prezzo gazzette 3o.)

GAZZETTA JONIA.

Corfù, Sabbato 9 Settembre 1815.

Tutti gli Atti di Amministrazione posti in questo Foglio, sono Ufficiali.

LONDRA, 28 Luglio.

– Jeri si tenne consiglio di gabinetto all'Ufficio degli Affari Esteri. Si dice che siasi deciso di spedire immediatamente a Parigi il Signor Hamilton, Vice-Segretario di Stato. Appena finito il consiglio, giunse da Parigi il Sig. Harvey con dispacci importantissimi, i quali, per quanto credesi, contengono, se non il nuovo trattato di Parigi, almeno le basi convenute fra le Alte Potenze.

– Sir Gore Ousley è partito di Persia, passando per Pietroburgo. Egli è incaricato di far trasportare in Inghilterra 30 bellissimi cavalli che il Re di Persia manda

Η *Gazzetta Jonia* (αρχείο Σπύρου Γαούτση).

56. Κοψιδά-Βρεττού, *Το έγκλημα*, ό.π., σ. 352.

Ο τάφος του Ανδρέα Μουστοξύδη στη μονή Πλατυτέρας
(φωτογραφικό αρχείο Θ. Πυλαρινού).

Η «ΑΝΤΙΔΙΚΙΑ» ΤΟΥ ΑΝΔΡΕΑ ΜΟΥΣΤΟΞΥΔΗ ΜΕ ΤΟΝ ΑΡΜΟΣΤΗ DOUGLAS ΚΑΙ Η ΣΥΜΒΟΛΗ ΤΟΥ ΠΡΩΤΟΥ ΣΤΗ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΗ ΑΝΑΘΕΩΡΗΣΗ ΤΩΝ ΕΤΩΝ 1848-1849

Ζωή Κ. Μιχαλοπούλου

Το Σύνταγμα του έτους 1817, ως θεμελιώδης καταστατικός χάρτης, ιδρυτικός μιας αρτισύστατης πολιτείας, διακρίνεται για την κυρίαρχη θέση που επιφυλάσσει στον αρμοστή σε κάθε έκφανση της κρατικής λειτουργίας του Ηνωμένου Κράτους των Ιονίων Νήσων. Η επιλογή αυτή του συντάκτη του Συντάγματος και πρώτου αρμοστή Thomas Maitland εξυπηρέτησε άριστα για πολύ μεγάλο χρονικό διάστημα τη Μεγάλη Βρετανία, καθώς εξασφάλισε την επικυριαρχία της στα Επτάνησα, χωρίς σημαντικές αντιδράσεις. Παρ' όλα αυτά, η περίοδος «μέλιτος» των σχέσεων μεταξύ της προστάτιδος δύναμης και του υπό προστασία κράτους δεν ήταν δυνατόν να συνεχιστεί διά παντός. Οι πολιτικές εξελίξεις στον ευρύτερο ευρωπαϊκό χώρο δεν μπορούσαν να αφήσουν εκτός παιδιάς τα Επτάνησα, τα οποία είχαν ανέκαθεν ισχυρούς δεσμούς με την Ευρώπη. Έτσι, η Ιουλιανή Επανάσταση στη Γαλλία και, κυρίως, τα επαναστατικά κινήματα στην Ιταλία εγκατέστησαν όρους «εμπέδου» (κέντρου εκπαίδευσης) για τους νέους Επτανήσιους που, με τη σειρά τους, είχαν αντίκτυπο και στο εσωτερικό των νήσων, όπου άρχισε σταδιακά η ανάπτυξη νέων ιδεών, με βασικό αίτημα τη μεταρρύθμιση του υπάρχοντος καθεστώτος.[1] Το σημαντικότερο εφαλτήριο, άλλωστε, κατέστη –από τα πράγματα– η ίδρυση του Ελληνικού Βασιλείου, καθώς για πρώτη φορά μετά την κατάκτηση των Επτανήσων από τους Ενετούς είχαν τεθεί οι βάσεις για τη δημιουργία αλυτρωτικού κινήματος, με στόχευση την ένωση με τον ελληνικό εθνικό κορμό. Θα έπρεπε όμως να δημιουργηθούν οι κατάλληλες συγκυρίες για την εκδήλωση της κλιμακούμενης δυσαρέσκειας ενώπιον των αρμοδίων βρετανικών οργάνων.

---

1. Για τον αντίκτυπο των ευρωπαϊκών πολιτικών αλλαγών στα Επτάνησα βλ. Παναγιώτης Χιώτης, *Ιστορία του Ιονίου Κράτους από συστάσεως αυτού μέχρις Ενώσεως, έτη 1815-1864*, Τυπογραφείον Η Επτάνησος, Ζάκυνθος 1874, (ανατ.) Βιβλιοπωλείο Διονυσίου Νότη Καραβία, Αθήνα 1980, τ. Β΄, σ. 35-36, και Σπύρος Χρ. Βερύκιος, *Ιστορία των "Ηνωμένων Κρατών" των Ιονίων Νήσων. Η αποκληθείσα Βρεττανική Προστασία και οι αγώνες των Επτανησίων διά την εθνικήν αποκατάστασιν 1815-1864*, Αθήναι 1964, σ. 216.

Η σημαντικότερη ευκαιρία, λοιπόν, δόθηκε από τον αρμοστή Howard Douglas. Σε αντίθεση με τον προκάτοχό του Nugent, ο Douglas από την πρώτη στιγμή της άφιξής του προσπάθησε να ματαιώσει τις ελπίδες που είχαν δημιουργηθεί τα προηγούμενα χρόνια σχετικά με την παραχώρηση περισσότερων ελευθεριών, δημιουργώντας αντιδράσεις στην Επτανησιακή Βουλή.[2]

Η πρώτη σύγκρουση μεταξύ του Κοινοβουλίου και του αρμοστή συνέβη κατά τη συζήτηση, στη συνεδρίαση της 12ης Μαΐου 1835, πρότασης συνταγματικής αναθεώρησης, η οποία είχε ως συνέπεια τη διάλυση της Ε΄ Βουλής, τον Σεπτέμβριο του 1838 –ύστερα από απόφαση του προστάτη βασιλέα– και την προκήρυξη εκλογών για το νέο Κοινοβούλιο.[3] Κατά την κατάρτιση όμως των εκλογικών καταλόγων από το Προκαταρκτικό Συμβούλιο, ο αρμοστής, θέλοντας προφανώς να εξαλείψει τον κίνδυνο δημιουργίας περαιτέρω εμποδίων όσον αφορά στον τρόπο διακυβέρνησής του, φρόντισε ώστε να συμπεριληφθούν σε αυτούς άτομα φιλικά προσκείμενα προς τις απόψεις του, με αποτέλεσμα τη συγκρότηση του Στ΄ Κοινοβουλίου σχεδόν αποκλειστικά από οπαδούς της πολιτικής του.[4] Δυστυχώς όμως για εκείνον, η αντιπολίτευση ενισχύθηκε λόγω αναπλήρωσης των κενών που δημιουργήθηκαν εξαιτίας της εκλογής των γερουσιαστών μεταξύ των μελών του Κοινοβουλίου, κατά τους ορισμούς του Συντάγματος. Με τον τρόπο αυτό ανακηρύχθηκε βουλευτής και η κυρίαρχη –εκείνη την περίοδο– μορφή έκφρασης αντιπαράθεσης, ο Ανδρέας Μουστοξύδης.[5]

Ο κερκυραίος ιππότης Μουστοξύδης, η οικογένεια του οποίου ανήκε τουλά-

2. Χιώτης, *ό.π.*, σ. 99-100 και Βερύκιος, *ό.π.*, σ. 229-230.

3. Χιώτης, *ό.π.*, σ. 103-105 και Βερύκιος, *ό.π.*, σ. 230-231. Για την απόφαση του βασιλέα εν συμβουλίω (order in council) βλ. Arthur Mills, *Colonial Constitutions*, John Murray, London 1856, σ. 70.

4. Χιώτης, *ό.π.*, σ. 105 και Βερύκιος, *ό.π.*, σ. 231. Και οι δύο συγγραφείς αναφέρουν ότι ο Douglas επέλεξε μόνος του τα άτομα που απάρτιζαν το Προκαταρκτικό Συμβούλιο, αφήνοντας σαφείς υπόνοιες ότι έδρασε εκτός του πλαισίου αρμοδιότητάς του. Το ακριβές είναι ότι ο αρμοστής εκμεταλλεύθηκε τις προβλέψεις του πέμπτου άρθρου του δεύτερου τμήματος του τρίτου κεφαλαίου του Συντάγματος, σύμφωνα με το οποίο, σε περίπτωση διάλυσης της Βουλής, το Προκαταρκτικό Συμβούλιο που καταρτίζει τους κατάλογους των υποψηφίων αντιπροσώπων αποτελείται από τα μέλη της Γερουσίας και πέντε μέλη του διαλυθέντος Κοινοβουλίου, που επιλέγει ο αρμοστής, δηλαδή από άτομα της απολύτου εμπιστοσύνης του. Έτσι, ο Douglas δεν παραβίασε στο ελάχιστο τις συνταγματικές διατάξεις. Παρ' όλα αυτά, το παραπάνω γεγονός αποδεικνύει τη «διορατικότητα» του συντάκτη του Συντάγματος του Maitland.

5. Βλ. την επιστολή του Απριλίου 1839 του Ανδρέα Μουστοξύδη προς τον αδελφικό του φίλο Αιμίλιο Τυπάλδο, στο: *Ανδρέας Μουστοξύδης – Αιμίλιος Τυπάλδος, Αλληλογραφία 1822-1860*, επιμ. Δημήτρης Αρβανιτάκης, εκδ. Κότινος, Αθήνα 2005, σ. 408-409, στην οποία αναφέρει ότι εκείνος που τον πρότεινε στην επαναληπτική ψηφοφορία ήταν –προς μεγάλη του έκπληξη– ο κόμης Σπυρίδων Βούλγαρις. Η αντίδραση του Μουστοξύδη είναι πράγ-

χιστον από το 1600 στο Libro d'Oro,[6] είχε επιστρέψει στη γενέθλια γη μόλις το 1832 ύστερα από απουσία περίπου τριάντα ετών.[7] Έπειτα από τη μετάβασή του στην Πάδοβα το 1802, όπου εγγράφηκε στη Νομική Σχολή, ακολουθώντας δηλαδή τη μακρά παράδοση των ανδρών της τάξης του, αναδείχθηκε μοναδικό ταλέντο στη μελέτη της Ιστορίας, καθώς, χάρις στο πρώτο του έργο *Notizie per servire alla storia Corcirese dai tempi eroici al secolo XII*, διορίσθηκε επίσημος ιστοριογράφος των Επτανήσων με μηνιαίο μισθό τριάντα ταλίρων, ενώ σε πολύ σύντομο χρονικό διάστημα αναγνωρίστηκε η επιστημονική συμβολή του και κλήθηκε να συμμετάσχει ως μέλος σε πολλές Ακαδημίες της Ευρώπης.[8] Κατά τη διάρκεια της παραμονής του στο εξωτερικό σχετίστηκε με εξέχουσες επιστημονικές προσωπικότητες,[9] ενώ μετά το ξέσπασμα της Ελληνικής Επανάστασης υπηρέτησε τον Αγώνα με τον τρόπο που γνώριζε καλύτερα, δηλαδή με τη συνεχή δημοσίευση έργων ταγμένων στην προβολή απελευθερωτικών προταγμάτων.[10] Λίγο αργότερα, ύστερα από πρόσκληση του παλαιού του φίλου Ιωάννη Καποδίστρια, μετέβη στην ερειπωμένη Ελλάδα, όπου ανέλαβε τη διεύθυνση του Ορφανοτροφείου και του σχολείου Αιγίνης, του Εθνικού Μουσείου αλλά και του Εθνικού Τυπογραφείου.[11] Μόνο μετά τη δολοφονία του Κυβερνήτη παραιτήθηκε, τον Μάρτιο του 1832, αφού πρώτα δέχθηκε σφοδρές επιθέσεις για το έργο του από τους αυτόχθονες, αλλά και τον Αδαμάντιο Κοραή.[12] Ένα χρόνο αργότερα, τον Φε-

---

ματι δικαιολογημένη, καθώς ο Βούλγαρις ήταν έμπιστος του αρμοστή, ο οποίος τον είχε ήδη διορίσει πρόεδρο της Γερουσίας.

6. Βλ. Ευάγγελος Μανής, *Ανδρέας Μουστοξύδης 1785-1860, ο επιστήμων, ο πολιτικός, ο αγωνιστής*, εν Αθήναις 1960, σ. 15.

7. Ειδικότερα, ο Ανδρέας Μουστοξύδης σε ηλικία 17 ετών μετέβη στην Πάδοβα, όπου ενεγράφη στη Νομική Σχολή του Πανεπιστημίου και επέστρεψε στην Κέρκυρα το 1805, όπου παρέμεινε μέχρι την κατάλυση της Επτανήσου Πολιτείας το 1807, οπότε επέστρεψε για ακόμη μία φορά στην Ιταλία. Επέστρεψε οριστικά στην Κέρκυρα στις αρχές του 1832. Βλ. Μανής, *ό.π.*, σ. 16, 18 και 89 και Θεοδόσιος Μουστοξύδης, *Ανδρέας Μουστοξύδης (βίος και έργα)*, Αθήνα [3]1963, σ. 8 και 46.

8. Βλ. Μανής, *ό.π.*, σ. 20 -22. Πρβλ. Θ. Μουστοξύδης, *ό.π.*, σ. 23.

9. Βλ. Μανής, *ό.π.*, σ. 23-26.

10. Βλ. Μανής, *ό.π.*, σ. 26-28.

11. Ειδικότερα, σύμφωνα με το από 16 Νοεμβρίου 1829, υπ' αριθμ. 47, ψήφισμα ο Μουστοξύδης διορίζεται πρόεδρος της Επιτροπής του Ορφανοτροφείου Αιγίνης, ενώ με το υπ' αριθμ. 77 ψήφισμα υπό την αυτή ημερομηνία διευθυντής και έφορος του Εθνικού Μουσείου, και τέλος με το υπ' αριθμ. 55 διάταγμα ορίζεται αρμόδιος των Τυπογραφείων της Κυβέρνησης. Για το κείμενο των εν λόγω κυβερνητικών πράξεων βλ. Μανής, *ό.π.*, σ. 46-48.

12. Η πρώτη προσπάθεια παραίτησής του φαίνεται ότι υποβλήθηκε λίγες ημέρες μετά τη δολοφονία, στις 4.10.1831, αλλά δεν έγινε δεκτή, καθώς ο γραμματέας της Δημόσιας Παιδείας τον παρακάλεσε ουσιαστικά να παραμείνει στη θέση του μέχρι να βρεθεί αντικατα-

βρουάριο του 1833, αναδείχθηκε για πρώτη φορά βουλευτής στην Επτανησιακή Βουλή, συγκεντρώνοντας μάλιστα τις περισσότερες ψήφους των συντοπιτών του και, στη συνέχεια, γερουσιαστής, ενώ παράλληλα ο Nugent, εκτιμώντας την προσωπικότητά του, τον διόρισε Άρχοντα της Παιδείας.[13]

Η ανάμειξη όμως του Μουστοξύδη στην πολιτική ζωή της χώρας εντάθηκε μετά την άφιξη του Douglas, καθώς άρθρωσε σχεδόν από την αρχή αντιπολιτευτικό λόγο, αποποιούμενος μάλιστα τη μεγάλη τιμή που συνεπαγόταν η ανάληψη των καθηκόντων του ως υπευθύνου για τη Δημόσια Παιδεία, θεωρώντας την ασύμβατη με τη στάση που είχε υιοθετήσει απέναντι στον νέο Αρμοστή. Σταδιακά, λοιπόν, συσπειρώθηκαν γύρω του όλοι εκείνοι που όχι μόνο αντιδρούσαν στην απολυταρχικότητα του Douglas, αλλά επιζητούσαν αλλαγή του καθεστώτος μέσω της παραχώρησης περισσότερων ελευθεριών.

Η κορυφαία, πάντως, στιγμή της πολιτικής καριέρας του λογίου Κερκυραίου ήταν η σύνταξη και κατάθεση Αναφοράς ενώπιον του υπουργού Αποικιών τον Αύγουστο του έτους 1839. Το κύριο μέλημα της Στ΄ Βουλής, μέλος της οποίας, όπως ήδη αναφέρθηκε, υπήρξε και ο Μουστοξύδης, ήταν η τελική επεξεργασία και ψήφιση των Κωδίκων. Το ακριβές, βέβαια, είναι ότι η διαδικασία θέσπισης οριστικών Κωδίκων είχε εκκινήσει από το έτος 1835, δηλαδή από την προηγούμενη Βουλή, αλλά εξαιτίας της διάλυσής της έπρεπε να επαναληφθεί από την αρχή, σύμφωνα με τους ορισμούς του Συντάγματος. Ήδη, βέβαια, στις συνεδριάσεις του «αντιδραστικού» Ε΄ Κοινοβουλίου είχε τεθεί το εξής ζήτημα: Εφόσον οι Κώδικες, σύμφωνα με το όγδοο άρθρο του τρίτου τμήματος του έκτου Κεφαλαίου του Συντάγματος, θα αποτελούσαν αναπόσπαστο μέρος του, η Βουλή ήταν η μόνη αρμόδια για την επεξεργασία τους, αποκλειομένης της Γερουσίας, η οποία κατά τη συνήθη νομοπαραγωγική διαδικασία διέθετε δικαίωμα αρνησικυρίας για κάθε ψηφισθέν νομοσχέδιο.[14]

Ο αρμοστής, όμως, θέλοντας προφανώς να αποφύγει την επανάληψη των συμβάντων του έτους 1835, φρόντισε να εξασφαλίσει την υποστήριξη της Κυβέρνησής του, πριν από την ολοκλήρωση της διαδικασίας. Έτσι, στην από 27 Μαρ-

---

στάτης του. Βλ. Μανής, *ό.π*, σ. 74-75. Για τις επιθέσεις που δέχθηκε ο Μουστοξύδης κατά την παραμονή του στην Ελλάδα, κυρίως από την αντικαποδιστριακή παράταξη αλλά και τον πρώην φίλο του Κοραή, ο οποίος τον χαρακτηρίζει ως «αναίσχυντον» και «επτανησοβενετικήν ψώραν», βλ. Μανής, *ό.π.*, σ. 77-88.

13. Βλ. Μανής, *ό.π.*, σ. 90-93 και Χιώτης, *Ιστορία του Ιονίου Κράτους*, ό.π., τ. Β΄, σ. 82.

14. Βλ. το όγδοο άρθρο του τρίτου τμήματος του έκτου κεφαλαίου του Συντάγματος στο: *Συνταγματικά κείμενα των Ιονίων Νήσων*, επιμ. Αλίκη Δ. Νικηφόρου, εκδ. Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, Αθήνα 2008 σ. 622, όπου ορίζεται για τους Κώδικες ότι «θεωρηθήσεται κατά πάντα ως συναποτελούν μέρος αυτού του Ιονίου Συντάγματος».

τίου 1837 επιστολή του, απευθυνόμενη προς τον υπουργό Αποικιών, τον ενημέρωσε για το εν λόγω ερμηνευτικό ζήτημα.[15]

Ο υπουργός παρέπεμψε ορθώς το θέμα στους νομικούς του Στέμματος, οι οποίοι με την από 10 Μαΐου 1837 επιστολή-γνωμοδότηση «έλυσαν» τη διαφορά, σφραγίζοντας –άθελά τους– τη συνταγματική ιστορία των Επτανήσων.[16] Σύμφωνα, λοιπόν, με τη γνώμη που υιοθετήθηκε, οι Κώδικες θα έπρεπε να επικυρωθούν από τη Γερουσία, διότι η άσκηση της νομοθετικής εξουσίας ανατίθεται εκ του Συντάγματος από κοινού στα δύο σώματα, ενώ παράλληλα δεν προβλέπεται ρητώς η απαγόρευση συμμετοχής της Γερουσίας κατά τη θέσπιση των Κωδίκων, για να καταλήξει ότι "we think the true meaning of the Charter is that both Chambers forming the Parliament should join in adopting the Codes and submitting them for His Majesty's ratification".

Το λιτό αυτό συμπέρασμα κρίνεται άστοχο, διότι διαμορφώθηκε με βάση το βρετανικό κοινοβουλευτικό πρότυπο. Ειδικότερα, όπως είναι γνωστό, στη Μεγάλη Βρετανία ο όρος Κοινοβούλιο (Parliament) αναφέρεται στην από κοινού λειτουργία του βασιλέα, της Βουλής των Λόρδων και της Βουλής των Κοινοτήτων.[17] Υπό το δεδομένο αυτό, η φράση τής από 10 Μαΐου 1837 γνωμοδότησης ότι η Γερουσία και η Βουλή συναποτελούν το Κοινοβούλιο του Ηνωμένου Κράτους των Ιονίων Νήσων είναι άκριτη μεταφορά ενός εντελώς διαφορετικού μοντέλου άσκησης κρατικής εξουσίας. Περαιτέρω, η εν λόγω προσέγγιση παρορά το γεγονός ότι, κατά το Σύνταγμα, η Γερουσία ασκεί την εκτελεστική εξουσία και εξ αυτού του λόγου είναι αδύνατη η ταύτισή της με δεύτερο νομοθετικό σώμα, κατά το παράδειγμα του Ηνωμένου Βασιλείου, ενώ τέλος δεν αναγνωρίζει την ιδιαιτερότητα της υπό κρίσιν περίπτωσης, ότι δηλαδή δεν επρόκειτο για άσκηση νομοθετικής αλλά συντακτικής εξουσίας.

Το ζήτημα, λοιπόν, της διαδικασίας ψήφισης των οριστικών Κωδίκων κλιμακώθηκε, όταν το Στ΄ Κοινοβούλιο αρνήθηκε να αποστείλει τα ψηφισθέντα κεφάλαια στη Γερουσία, εξαναγκάζοντας τον αρμοστή να διατάξει την αναβολή των εργασιών της, ζητώντας παράλληλα την έκδοση πράξης διάλυσης από τη βασίλισσα.[18] Η αντιπολίτευση όμως αποφάσισε να λάβει δραστικά μέτρα. Έτσι,

---

15. Για το κείμενο της από 27 Μαρτίου 1837 επιστολής του Douglas προς τον υπουργό Αποικιών βλ. Colonial Office (εφεξής: CO) 136/99.

16. Για το κείμενο της από 10 Μαΐου 1837 γνωμοδότησης των τριών νομικών του Στέμματος βλ. CO 136/99.

17. Βλ. Albert Venn Dicey, *Introduction to the Study of the Law of the Constitution*, εκδ. Macmillan, London [10]1968, σ. 39 και 51-58. – Βλάσιος Παπαγρηγορίου, *Λαϊκή κυριαρχία και κοινοβουλευτισμός στην Αγγλία*, εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα – Θεσσαλονίκη 2006, σ. 222-225.

18. Βλ. την από 25 Απριλίου 1839 επιστολή του Douglas προς τον υπουργό Αποικιών

αποφασίστηκε η αποστολή του Ανδρέα Μουστοξύδη στο Λονδίνο,[19] ώστε να υποβληθεί απευθείας ενώπιον του αρμοδίου υπουργού η Αναφορά.

Μετά από παραμονή περίπου τριών μηνών στην πρωτεύουσα της Μεγάλης Βρετανίας, ο Μουστοξύδης κατάφερε τελικά να υποβάλει στις 12 Αυγούστου 1839 το Υπόμνημά του,[20] στο οποίο καταρχάς εκτίθενται συνοπτικώς, αλλά με σαφήνεια, τα παράπονα του επτανησιακού λαού έναντι της Προστάτιδος Δύναμης. Η καινοτομία όμως της εν λόγω Αναφοράς που χαρακτηρίζεται από τον εξαιρετικά δομημένο λόγο της αλλά και τη μαχητικότητά της, ανιχνεύεται στο γεγονός ότι συμπεριλαμβάνονται συγκεκριμένες προτάσεις για τη μεταστροφή του δυσάρεστου αυτού κλίματος που είχε δημιουργηθεί στις σχέσεις των δύο κρατών. Ειδικότερα, ο Μουστοξύδης επέλεξε να εκκινήσει την Αναφορά από το πρόσφατο παρελθόν των Επτανήσων, δηλαδή μετά την πτώση της Ενετικής Δημοκρατίας, για να καταλήξει στον τρόπο θέσπισης του Συντάγματος του 1817, που εγκαθίδρυσε απολυταρχικό καθεστώς –κατά παράβαση της Συνθήκης των Παρισίων– με τη συγκέντρωση του συνόλου σχεδόν των αρμοδιοτήτων στα χέρια του εκάστοτε αρμοστή. Αφού, λοιπόν, εξέθεσε, εν συντομία, τις δυσλειτουργίες του συστήματος, αναφέρθηκε στις καταχρήσεις του ίδιου του Douglas, στις οποίες συμπεριλήφθηκε, όπως ήταν αναμενόμενο, και το έναυσμα για την υποβολή του Υπομνήματος, δηλαδή το ζήτημα της διαδικασίας ψήφισης των Κωδίκων. Περαιτέρω εξέθεσε το διαχρονικό πρόβλημα της μη χρήσης της ελληνικής γλώσσας από τη Διοίκηση, παρά τους ορισμούς του Συντάγματος, που συνέδεσε ορθώς με την παρουσία μεγάλου αριθμού ξένων υψηλόβαθμων δημοσίων υπαλλήλων, γεγονός που δημιουργούσε εμπόδια επαγγελματικής ανέλιξης των νέων προσοντούχων Επτανησίων.

Ολοκληρώνοντας την Αναφορά, ο Μουστοξύδης παρέθεσε τα αιτήματα του

Marquess of Normanby στο: CO 136/99, όπου τον ενημερώνει ότι αναγκάστηκε να αναβάλει τις εργασίες της Βουλής εξαιτίας της κρίσης που δημιουργήθηκε με τη διαδικασία υιοθέτησης των Κωδίκων, ενώ παράλληλα ζητά να εκδοθεί πράξη διάλυσής της. Βλ και τα από 27 Απριλίου 1839 πρακτικά συνεδριάσεων της Γερουσίας, όπου ανακοινώνεται η αναβολή εργασιών της Βουλής, στο: CO 136/238.

19. Βλ. την από 3 Μαΐου 1839 επιστολή του Μουστοξύδη προς τον Τυπάλδο, στο: *Μουστοξύδης – Τυπάλδος, Αλληλογραφία*, ό.π., σ. 410, όπου αναφέρει ότι αναχώρησε από την Κέρκυρα για το Λονδίνο στις 30 Απριλίου 1839.

20. Για το κείμενο της Αναφοράς, η οποία φέρει τον τίτλο Promemoria (ιταλικά) και Memorial (αγγλικά), βλ. Accounts and Papers, τ. 20, 1840, σ. 6-24, στο: CO 136/99. Από το διαβιβαστικό έγγραφο που προηγείται του Υπομνήματος φαίνεται ότι ο Μουστοξύδης το υπέβαλε ενώπιον του γραμματέα του υπουργού στις 12 Αυγούστου 1839. Στο ίδιο πάντα έγγραφο αναφέρει ότι αναγκάζεται να το υποβάλει, διότι ύστερα από τρίμηνη παραμονή στην Αγγλία πρέπει να αποχωρήσει για την πατρίδα του.

επτανησιακού λαού για παραχώρηση περισσότερων ελευθεριών από την πιο φιλελεύθερη –εκείνη την εποχή– χώρα του πολιτισμένου κόσμου. Κατά τον υπογράφοντα το έγγραφο, το επιβληθέν από τον Maitland καθεστώς μπορούσε να μεταβληθεί ριζικά μέσω ελάχιστων αλλά ουσιωδών αλλαγών: α) Θα έπρεπε να καθιερωθεί η ελεύθερη διεξαγωγή εκλογών, με την κατάργηση της κατάρτισης των εκλογικών καταλόγων από το Προκαταρκτικό Συμβούλιο, αλλά και της διπλής λίστας των υποψηφίων. β) Η θέση της Βουλής εντός του συστήματος θα έπρεπε να ενισχυθεί, μέσω της πρόβλεψης για σύγκληση του σώματος σε πιο τακτά χρονικά διαστήματα και όχι ανά διετία, καθώς και μέσω του ελέγχου των έκτακτων δαπανών από το αντιπροσωπευτικό σώμα, και γ) ζήτησε την καθιέρωση του δικαιώματος της ελευθεροτυπίας.

Η Βρετανική Κυβέρνηση, αποδεικνύοντας για μία ακόμη φορά την προσήλωσή της στις μακραίωνες συνταγματικές παραδόσεις της, δεν απέρριψε το Υπόμνημα χωρίς την κατ' ουσίαν εξέτασή του, παρά τις ενστάσεις του Douglas.[21] Αντιθέτως, στην από 21 Δεκεμβρίου 1839 επιστολή του υπουργού Αποικιών λόρδου John Russell,[22] με την οποία διαβιβάστηκε η Αναφορά, δηλώνεται σαφώς ότι αποτελεί δικαίωμα κάθε Επτανησίου να απευθύνεται ενώπιον της Βρετανικής Κυβέρνησης, εκθέτοντας τα παράπονά του.

Ο αρμοστής, όμως, λαμβάνοντας την Αναφορά, και αφού πρώτα είχε διασφαλίσει τη διάλυση του Στ΄ Κοινοβουλίου,[23] δικαίωσε εκείνους που τον είχαν συγκρίνει με τον Maitland. Έτσι, στην αργοπορημένη, από 10 Απριλίου 1840,[24] απάντησή του προς τον προϊστάμενο υπουργό του, σπεύδει να συνδέσει τον Μουστοξύδη με ξένες Δυνάμεις, υπονοώντας τη Ρωσία, καθώς υποστηρίζει ότι το Υπόμνημά του αποτελεί αντιγραφή εκείνου που είχε υποβάλει ο φίλος του Καποδίστριας το έτος 1819 ενώπιον του τότε υπουργού Αποικιών. Περαιτέρω ο Douglas κατηγορεί τον συντάκτη της Αναφοράς ως τον κυριότερο πολέμιο της Βρετα-

21. Βλ την από 30 Απριλίου 1839 επιστολή του Douglas προς τον υπουργό Αποικιών, στο: CO 136/99, στην οποία αφενός του προτείνει να αρνηθεί να συναντήσει τον Μουστοξύδη, διότι δεν έχει επίσημη αποστολή, και αφετέρου του επισημαίνει ότι στο παρελθόν ο Κερκυραίος έχει εργαστεί για τους Ρώσους.

22. Για το κείμενο της από 21 Δεκεμβρίου 1839 επιστολής του υπουργού Αποικιών προς τον αρμοστή βλ. Accounts and Papers, τ. 20, 1840, *ό.π.*, σ. 3-5. Στην εν λόγω επιστολή ο υπουργός αναφέρει ότι είναι αδιάφορο το γεγονός ότι ο Μουστοξύδης δεν αποτελεί μέλος επίσημης αποστολής.

23. Βλ. την από 9 Νοεμβρίου 1839 επιστολή του υπουργού Αποικιών λόρδου John Russell προς τον Douglas, στο: Accounts and Papers, *ό.π.*, με τη συνημμένη πράξη διάλυσης της Βουλής.

24. Για το κείμενο της από 10 Απριλίου 1840 επιστολής του Douglas βλ. Accounts and Papers, *ό.π.*, σ. 25-47.

νικής Προστασίας και, χωρίς να απαντήσει ουσιαστικώς στις συγκεκριμένες κατηγορίες που του είχε προσάψει, προέβαλε το μεγάλο έργο του από τη στιγμή της άφιξής του στα Επτάνησα, καταλήγοντας στο συμπέρασμα ότι τυχόν παραχώρηση διευρυμένων ελευθεριών θα είχε καταστροφικά αποτελέσματα για την εσωτερική ηρεμία του κράτους. Στο μοναδικό σημείο που οι δύο αντίπαλοι συμφωνούν είναι ότι η ικανοποίηση των τεσσάρων υποβληθέντων από τον Μουστοξύδη αιτημάτων θα μετέβαλλε ριζικά τον χαρακτήρα του πολιτεύματος, μετατρέποντάς το για τον μεν Κερκυραίο σε ευνομούμενη πολιτεία για δε τον Βρετανό σε χώρο αναρχίας, με απρόβλεπτες επιπτώσεις και για τη γειτονική Ελλάδα.

Η παραπάνω απάντηση του Douglas φαίνεται ότι ικανοποίησε τον υπουργό Αποικιών, ο οποίος, παρά τις αρχικές αγαθές προθέσεις του σχετικά με την υιοθέτηση μεταρρυθμίσεων, αποδέχθηκε τα επιχειρήματά του σχετικά με την «επικινδυνότητα» των αλλαγών, ενώ παράλληλα προσέφερε την υποστήριξή του για τις μέχρι τότε ενέργειες του αρμοστή.[25]

Οι αιτίες, πάντως, που οδήγησαν –εν τέλει– στη διάλυση της Στ΄ Βουλής απετέλεσαν κύριο σημείο άσκησης κριτικής, ακόμη και στην ίδια τη Μεγάλη Βρετανία, όπου δημοσιεύθηκε πληθώρα άρθρων που επέκριναν τόσο τις ενέργειες του Douglas όσο και της Κυβέρνησης.[26] Ο Μουστοξύδης, μάλιστα, προσπαθώντας να συσπειρώσει τις φιλελεύθερες φωνές της Αγγλίας υπέρ των Ιονίων, συνέγραψε φυλλάδιο υπό τον τίτλο *Considerazioni sullo scioglimento del VI Parlamento Ionio*,[27] που εκτυπώθηκε και κυκλοφόρησε στο Λονδίνο. Το συγκεκριμένο έργο είναι μια «εκτεταμένη μελέτη συνταγματικού δικαίου», όπου εκτίθενται, με βάση τον Καταστατικό Χάρτη, οι λόγοι για τους οποίους η Γερουσία δεν έχει αρμοδιότητα επικύρωσης των Κωδίκων. Δυστυχώς όμως για τον Μουστοξύδη, οι αιτιάσεις του δεν έγιναν δεκτές από κανένα βρετανικό κυβερνητικό όργανο, γεγονός που σημάδεψε τη συνταγματική πορεία του Ηνωμένου Κράτους των Ιονίων Νήσων, καθώς κάθε μεταγενέστερη συνταγματική αναθεώρηση θα έπρεπε να προσπελάσει καταρχάς τον σκόπελο της εκτελεστικής εξουσίας.

Ο Ανδρέας Μουστοξύδης, όμως, εκείνος δηλαδή που πρώτος αναδείχθηκε

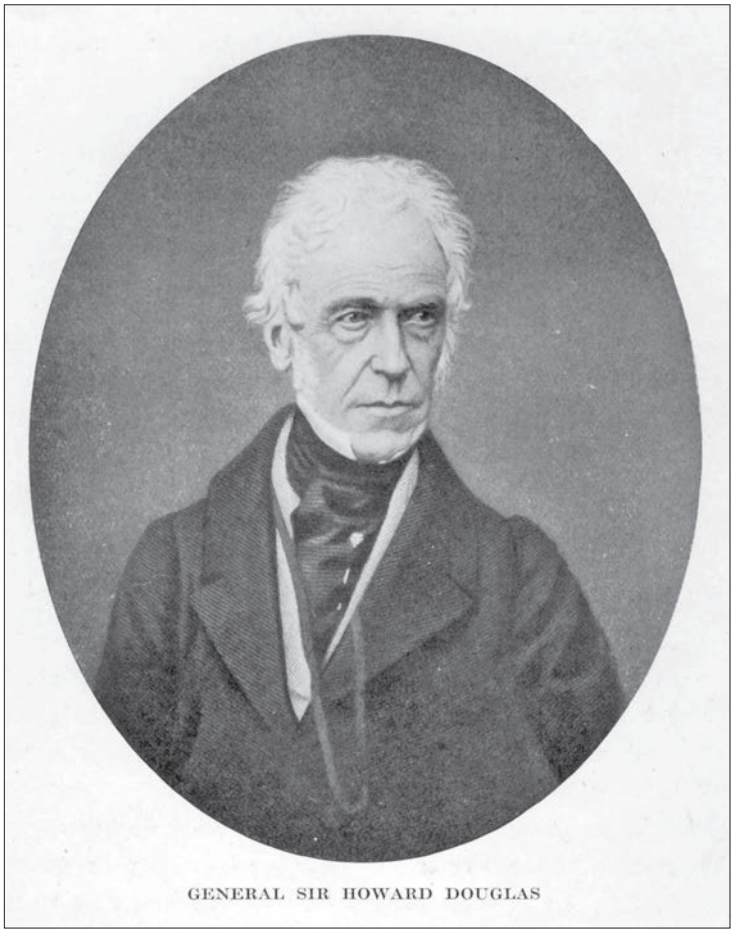
25. Για την από 4 Ιουνίου 1840 επιστολή του υπουργού Αποικιών προς τον αρμοστή βλ. Accounts and Papers, *ό.π.*, σ. 53-54.

26. Βλ. Μανή, *ό.π.*, σ. 122-123.

27. Ο Μουστοξύδης δημοσίευσε το εν λόγω έργο ανωνύμως. Ειδικότερα, ο πλήρης τίτλος του είναι: *Considerazioni sullo scioglimento del VI Parlamento Ionio, da un membro del Parlamento medesimo assoggettare rispettosamente al Parlamento Britannico ed al Ministero di sua Maestà*, London 1840. Θα πρέπει, επίσης, να σημειωθεί ότι δεν υπάρχει ακριβής ημερομηνία κυκλοφορίας του, αλλά από το περιεχόμενο προκύπτει ότι οι νέοι Κώδικες είχαν ήδη ψηφιστεί από το Ζ΄ Κοινοβούλιο, αλλά δεν είχαν ακόμη επικυρωθεί από τη βασίλισσα.

Ανδρέας Μουστοξύδης (χαρακτικό του 1823)
(αρχείο Σπύρου Γαούτση).

Ο αρμοστής Sir Howard Douglas
(αρχείο Σπύρου Γαούτση).

πρόθυμος για σθεναρή αντίσταση στον τρόπο διακυβέρνησης της Μεγάλης Βρετανίας, δεν περιορίστηκε στη συγγραφή επιφυλλίδας· το έργο του *Al Dispaccio del 10 Aprile 1840 da Sir Howard Douglas, Lord Alto Commissionario di S.M. negli Stati Uniti del Jonio, Confutazione di Andrea Mustoxidi CMG*[28] είναι μεγάλης έκτασης, άνω των διακοσίων σελίδων. Εκεί αναλύεται με κάθε λεπτομέρεια ο αγώνας του για την επίτευξη των μεταρρυθμίσεων, καθώς επίσης και η αντίδραση του Douglas, ενώ παράλληλα ο συγγραφέας αναφέρεται σε κάθε αιτίαση της από 10 Απριλίου 1840 απαντητικής επιστολής του αρμοστή προς τον υπουργό Αποικιών. Εν πάση περιπτώσει, η κυκλοφορία του ως άνω πονήματος του Ανδρέα Μουστόξυδη ολοκλήρωσε, τουλάχιστον προσωρινά, το ζήτημα της παραχώρησης συνταγματικών μεταρρυθμίσεων από τη Μεγάλη Βρετανία, που όμως θα ξανάνοιγε σε σύντομο –σχετικά– χρονικό διάστημα από τον αντικαταστάτη του Douglas, τον αρμοστή λόρδο Seaton.

Ο φιλελεύθερος τρόπος διακυβέρνησης του νέου αρμοστή έγινε αντιληπτός αμέσως μετά την άφιξή του, την 1η Απριλίου 1843, καθώς, πέραν του ότι προσεταιρίστηκε τους δυσαρεστημένους από την Προστασία, μεταξύ των οποίων και τον Μουστοξύδη, ασχολήθηκε ενεργά με τη βελτίωση της οικονομικής, εμπορικής και εκπαιδευτικής ζωής της χώρας.[29] Ο Seaton, λοιπόν, που θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως ο «αναθεωρητικός» αρμοστής, πέτυχε τον Μάιο του 1848, ύστερα από την αποτυχημένη πρωτοβουλία του το έτος 1845, την παραχώρηση της ελευθεροτυπίας στα Επτάνησα και παράλληλα εξασφάλισε την έγκριση των εκτάκτων εξόδων από τη Βουλή. Άλλωστε, τον επόμενο χρόνο, και παρά τις αντιδράσεις που προκλήθηκαν ιδιαίτερα στο εσωτερικό των νήσων, έθεσε τα θεμέλια για την επίτευξη της ελεύθερης εκλογής των βουλευτών και των μελών των τοπικών διοικήσεων, μέσω της κατάργησης του Προκαταρκτικού Συμβουλίου.

Ολοκληρώνοντας, θα πρέπει να επισημανθεί ότι ένα από τα βασικά χαρακτηριστικά της συνολικής αναθεωρητικής πρωτοβουλίας του Seaton είναι ότι αυτή στοχεύει στην ικανοποίηση των αιτημάτων των Επτανησίων, έτσι όπως είχαν διατυπωθεί δέκα χρόνια νωρίτερα στην περίφημη αναφορά του Ανδρέα Μουστοξύδη. Δεν μπορεί, δηλαδή, να παραβλεφθεί ότι ο Seaton τόσο με το αναθεωρητικό εγχείρημα του 1848 όσο και με το αντίστοιχο του επομένου έτους, στα

---

28. Ο πλήρης τίτλος του συγγράμματος είναι: *Al Dispaccio dei 10 Aprile 1840. Da Sir Howard Douglas, Lord Alto Commissionario di S.M. negli Stati Uniti del Jonio, indiritto a S.S. il Segretario di Stato per le Colonie. Confutazione di Andrea Mustoxidi CMG. Assoggettata rispettosamente al Parlamento Britannico ed al Ministro di S.M.*, Tipografia Izzo e co, Malta 1841.

29. Βλ. Χιώτης, *Ιστορία του Ιονίου Κράτους*, ό.π., τ. Β΄, σ. 129 και Βερύκιος, *Ιστορία των "Ηνωμένων Κρατών" των Ιονίων Νήσων*, ό.π., σ. 246.

οποία ο Μουστοξύδης δεν έλαβε επισήμως μέρος, αφού δεν ήταν μέλος της Βουλής, είχε μελετήσει προσεκτικά το συγκεκριμένο κείμενο, καθώς τα σχέδιά του υλοποιούν το σύνολο σχεδόν των μεταρρυθμίσεων που είχαν ζητήσει οι Επτανήσιοι, έτσι όπως είχαν συνοψιστεί στις τέσσερις προτάσεις της Αναφοράς.[30] Περαιτέρω, μόνο τυχαίο δεν μπορεί να χαρακτηριστεί το γεγονός ότι μεταξύ των τελευταίων νομοθετημάτων που ψηφίστηκαν πριν την ολοκλήρωση της θητείας του ως αρμοστή, συγκαταλέγεται και εκείνο της 21ης Μαΐου/2ας Ιουνίου 1849, με το οποίο επιτέλους θεσπίστηκε ο προβλεπόμενος από το έκτο άρθρο του πρώτου κεφαλαίου του Συντάγματος νόμος για την καθιέρωση της ελληνικής ως επίσημης γλώσσας του κράτους,[31] ικανοποιώντας με τον τρόπο αυτό το διατυπωμένο στο Υπόμνημα του Μουστοξύδη πάγιο αίτημα των κατοίκων. Ο Seaton, βέβαια, δεν είχε συνυπολογίσει ότι οι συνθήκες είχαν μεταβληθεί κατά τη δεκαετία που είχε παρέλθει από την υποβολή της Αναφοράς και την εισαγωγή των μεταρρυθμίσεων και για τον λόγο αυτό οι προσδοκίες του, όσον αφορά στις προταθείσες από εκείνον συνταγματικές αναθεωρήσεις, ήταν ίσως υπερβολικά αισιόδοξες.

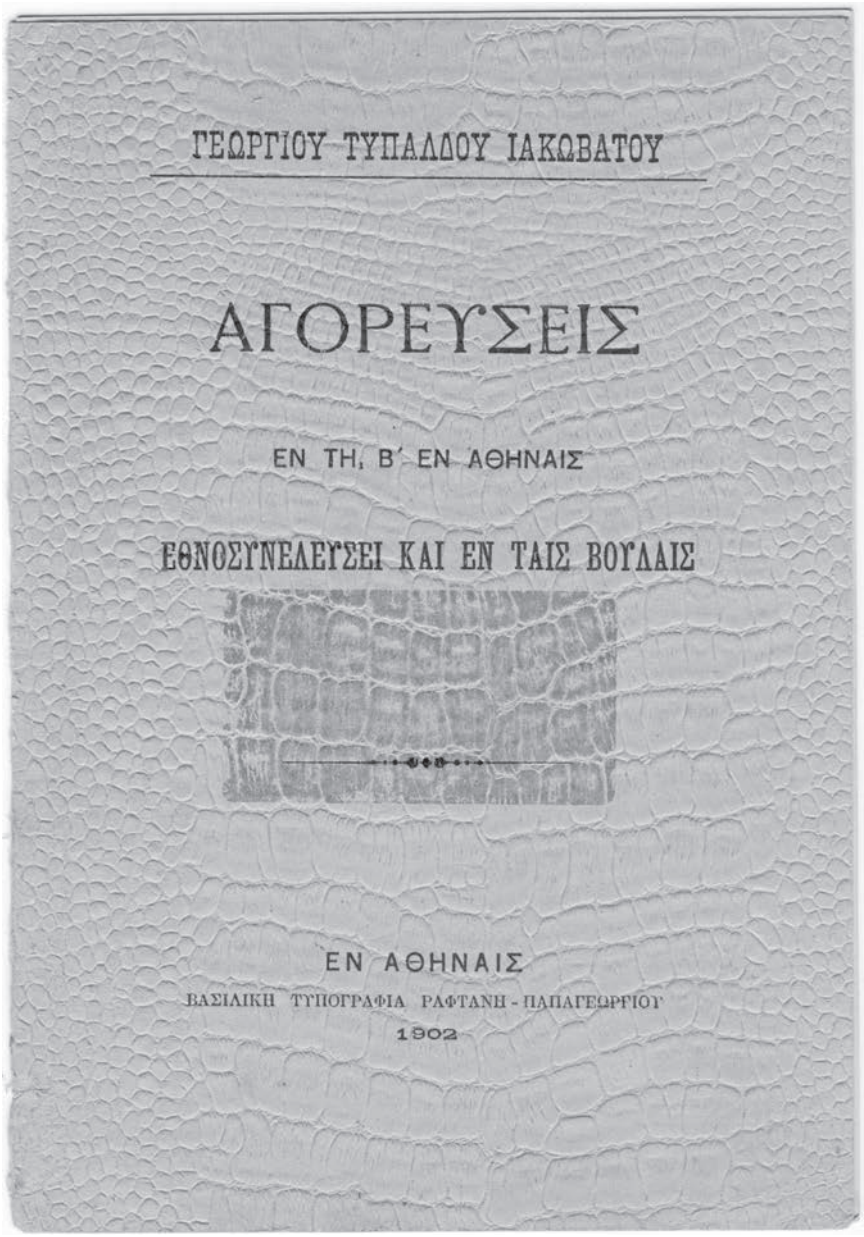
30. Πράγματι, απλή αντιπαράθεση του κειμένου της Promemoria και των συνταγματικών μεταρρυθμίσεων αναδεικνύει το εν λόγω γεγονός. Παρ' όλα αυτά, ο συντάκτης του περίφημου Υπομνήματος είχε αποσυρθεί από τον πολιτικό στίβο, τόσο εξαιτίας της ηλικίας του (ήταν εξήντα τριών ετών το 1848) όσο και των πολιτικών απόψεών του, που πια εθεωρούντο παρωχημένες. Βλ. Αρβανιτάκης, «Εισαγωγή», στο: *Μουστοξύδης – Τυπάλδος*, *Αλληλογραφία*, ό.π., σ. 58-59. Η μεγάλη απογοήτευση, άλλωστε, του Μουστοξύδη αναδεικνύεται γλαφυρά στην από 6 Δεκεμβρίου 1848 επιστολή του προς τον Αιμίλιο Τυπάλδο (*ό.π.*, σ. 729-733), όπου αναφέρει ότι είναι πολύ ικανοποιημένος, διότι σταδιακά οι κόποι αναγνωρίζονται, για να σπεύσει να εκφράσει τη δυσαρέσκειά του προς τη νέα γενιά, η οποία δεν είναι πρόθυμη να έλθει σε ανοιχτή σύγκρουση με την εξουσία.

31. Για το κείμενο του υπ' αριθμ. 76 νόμου, από 21 Μαΐου 1849, βλ. *Πράξεις της Ογδόης Γερουσίας του Ηνωμένου Κράτους των Ιονίων Νήσων εκδοθείσαι υπό το Σύνταγμα των 1817, επί την πέμπτην αυτής (έκτακτον) συνάθροισιν συγκροτηθείσαν το έτος 1849*, εν τη Τυπογραφία της Κυβερνήσεως, Κερκύρα 1849, σ. 17-18.

Περίληψη / Summary

Η ανακοίνωση αναφέρεται στον πολιτικό ρόλο του ιππότη Ανδρέα Μουστοξύδη το έτος 1839, και ειδικότερα στη συγγραφή και κατάθεση –ενώπιον του βρετανού υπουργού Αποικιών– Αναφοράς, καθώς και στην αντίδραση του αρμοστή Howard Douglas. Περαιτέρω εξετάζεται η επιρροή της αναφοράς κατά τη διαδικασία της συνταγματικής αναθεώρησης των ετών 1848 και 1849.

The paper presents the political role of Andrea Moustoxidi CMG and in particular the petition he wrote and addressed to the Colonial Secretary in 1839, as well as the reaction of the High Commissioner, Sir Howard Douglas. Furthermore, the paper examines the impact of the said petition during the constitutional reform of 1848 and 1849.

Γεωργίου Τυπάλδου Ιακωβάτου, *Αγορεύσεις*
(αρχείο Θ. και Π. Πυλαρινού).

ΠΛΗΡΟΦΟΡΙΕΣ ΓΙΑ ΤΗ ΔΗΜΟΣΙΑ ΤΑΞΗ ΚΑΙ ΤΗΝ ΑΣΦΑΛΕΙΑ ΣΤΗΝ ΚΕΦΑΛΟΝΙΑ ΤΗΝ ΠΕΡΙΟΔΟ 1860-1870

Θεοδώρα Ζαφειράτου

Στα δικαστικά έγγραφα του Ιονίου Κράτους που απόκεινται στα Γενικά Αρχεία του Κράτους – Αρχεία Ν. Κεφαλληνίας διασώζεται ένα τοπογραφικό σχέδιο του 1860.[1] Με εντυπωσιακή λεπτομέρεια στο σχέδιο αποτυπώνεται μία βραχώδης και απότομη πλαγιά βουνού, που καταλήγει στη θάλασσα. Στην πλαγιά αυτή δεν πρόκειται να κατασκευαστεί κάποιο οδικό ή άλλο οικοδομικό έργο. Το τοπογραφικό έχει σχεδιαστεί αποκλειστικά για δικαστική χρήση, αφού σε κάποιο σημείο του δημόσιου δρόμου που διατρέχει την πλαγιά, ένας αμέριμνος καβαλάρης πέφτει νεκρός, καθώς πυροβολείται από άτομο που του έχει στήσει ενέδρα.

Κάθε λεπτομέρεια, αποτυπωμένη με εξαιρετική ακρίβεια στο σχέδιο, ετέθη στη διάθεση και στην κρίση των αστυνομικών αρχών του νησιού, που ανέλαβαν να διαλευκάνουν την υπόθεση. Στην περίπτωση αυτή η Αστυνομία επέδειξε επαγγελματισμό και υψηλή αίσθηση του καθήκοντος στον χειρισμό μιας μείζονος σημασίας υπόθεσης, αφού πρόκειται για τον φόνο ενός ανθρώπου. Αξίζει να διερευνηθεί αν αυτά τα χαρακτηριστικά διέκριναν γενικότερα σε ζητήματα καθημερινής πρακτικής –και ήσσονος συγκριτικά σημασίας– τη λειτουργία του θεσμού στο Ιόνιο Κράτος, στη διοικητική οργάνωση του οποίου οι Άγγλοι έβαλαν ανεξίτηλη τη σφραγίδα τους.

Από το 1830 έως το 1860 η Κεφαλονιά διαδραμάτιζε δεσπόζοντα ρόλο στην διαμορφούμενη τότε πολιτική κατάσταση στην Επτάνησο. Στο νησί εκδηλώθηκαν οι πρώτες πράξεις αντίστασης κατά της Αγγλικής Προστασίας, με τις οποίες άρχισε να εκδηλώνεται ως συγκεκριμένη έκφραση το ριζοσπαστικό κίνημα, αποκορύφωμα των οποίων υπήρξαν οι εξεγέρσεις του Σταυρού (1848) και της Σκάλας (1849). Συνέπεια των γεγονότων αυτών ήταν η επιβολή του στρατιωτικού νόμου από τον αρμοστή Ward και οι σκληρότατες τιμωρίες και διώξεις που υπέστησαν οι κάτοικοι της Κεφαλονιάς από τις αστυνομικές αρχές του νησιού.[2]

---

1. Φωτογραφίες του σχεδίου παρατίθενται στο τέλος του κειμένου της εργασίας.

2. Βλ., ενδεικτικά, Παναγιώτης Πανάς, *Βιογραφία Ιωσήφ Μομφεράτου*, εν Αθήναις 1888 (εκ του Τυπογραφείου των Αδελφών Περρή), σ. 21. – Παναγιώτης Χιώτης, *Ιστορία του Ιονίου κράτους από συστάσεως αυτού μέχρι Ενώσεως (έτη 1815-1864)*, εν Ζακύνθω 1877 (και φωτοανατύπωση από το βιβλιοπωλείο Διον. Καραβία, Αθήνα MCMLXXX), τ. Β΄, σ. 158-175. – Μι-

Κατά τη δεκαετία 1850-1860 έλαβαν χώρα οι πολιτικοκοινωνικές ζυμώσεις που οδήγησαν, τελικά, στην Ένωση των νησιών με την ελεύθερη Ελλάδα, το 1864. Η Ένωση έφερε στο προσκήνιο το μείζον ζήτημα της νομοθετικής και διοικητικής αφομοίωσης της Επτανήσου στο κεντρικό κράτος. Η ενσωμάτωση έφερε διοικητικές και νομοθετικές αλλαγές που διαφοροποίησαν τα δεδομένα πολλών δεκαετιών στην κρατική οργάνωση και λειτουργία στα νησιά. Ως εκ τούτου, θεωρούμε ότι η παράθεση πληροφοριών για τη δημόσια τάξη και την ασφάλεια στην Κεφαλονιά κατά τη δεκαετία 1860-1870 παρουσιάζει ενδιαφέρον, γιατί αποτυπώνει την καθημερινότητα των απλών κατοίκων του νησιού σε μία κρίσιμη και καθοριστική στιγμή της ιστορικής του πορείας.

Τα στοιχεία που παρουσιάζονται στη συγκεκριμένη εργασία για την περίοδο 1860-1866 συγκεντρώθηκαν από τη μελέτη ανέκδοτου αρχειακού υλικού από το Αρχείο της Εκτελεστικής Αστυνομίας του Ιονίου Κράτους στον κεφαλληνιακό χώρο, που απόκειται στα ΓΑΚ – Αρχεία Ν. Κεφαλληνίας.[3]

Από αυτό το εξαιρετικά πλούσιο και αρκετά μεγάλο σε μέγεθος Αρχείο (68 τρέχοντα μέτρα) μελετήθηκαν αναφορές αστυνομικών οργάνων και εγκλήσεις πολιτών εναντίον διαφόρων ατόμων από την περιοχή του Αργοστολίου και του Ληξουρίου, συνολικά 1.424 έγγραφα, από τα οποία 980 από την περιοχή του Αργοστολίου[4] και 444 από την περιοχή του Ληξουρίου.[5]

ράντα Παξιμαδοπούλου-Σταυρινού, *Οι εξεγέρσεις της Κεφαλληνίας κατά τα έτη 1848 και 1849*, Έκδοση Εταιρείας Κεφαλληνιακών Ιστορικών Ερευνών (Σειρά διατριβών και μελετών), Αθήνα 1980, σ. 56-57, 103-104, 238-239. – Σπύρος Δ. Λουκάτος, «Εκθέσεις ελλήνων προξένων στα αγγλοκρατούμενα Επτάνησα 1848-1849», *Πρακτικά Δ΄ Πανιονίου Συνεδρίου*, Κέρκυρα 1980, τ. Α΄, σ. 202-204, 206. – Γεώργιος Ν. Μοσχόπουλος, *Ιστορία της Κεφαλονιάς*, εκδόσεις Κέφαλος, Αθήνα 1988, τ. 2, σ. 157-168. – Γεώργιος Α. Σουρής, «Ο Γλάδστων στα Επτάνησα, ενωτικό κίνημα και βρετανικά αδιέξοδα», *Πρακτικά Ε΄ Διεθνούς Πανιονίου Συνεδρίου (Αργοστόλι – Ληξούρι, 17-21 Μαΐου 1986), (Ιστορία 1810-1955)*, Αργοστόλι 1989, τ. 2, σ. 486-488. – Γιώργος Αλισανδράτος, «Ο επτανησιακός Ριζοσπαστισμός (1848-1864) και η σχέση του με τις Γαλλικές Επαναστάσεις (1789 και 1848) και το ιταλικό Risorgimento», *Πρακτικά Β΄ Συνεδρίου «Επτανησιακού Πολιτισμού»*, εκδ. Εταιρεία Λευκαδικών Μελετών, Αθήνα 1991, σ. 340.

3. Γεώργιος Ν. Μοσχόπουλος, *Ο θεσμός της Αστυνομίας στα Επτάνησα. Τα Κεφαλληνιακά αρχεία της Εκτελεστικής Αστυνομίας (1815-1864)*, εκδ. ΓΑΚ – Αρχεία Ν. Κεφαλληνίας (7), Αργοστόλι 1997.

4. ΓΑΚ – Αρχεία Ν. Κεφαλληνίας, Αρχείο Εκτελεστικής Αστυνομίας, Αναφορές επιθεωρήσεων, περιπόλων, σταθμών, σκοπών, φάκ. 172, 1860-1861, φάκ. 173, 1861, φάκ. 174, 1862, φάκ. 175, 1863, φάκ. 176, 1864, φάκ. 177. Στο ίδιο Αρχείο τα κατάστιχα καταγραφής αναφορών επιθεωρήσεων περιπόλων, σταθμών, σκοπών, στα οποία καταγράφονται και οι αποφάσεις του τοπικού διευθυντή για κάθε αναφορά, φάκ. 178, 1859-1860, φάκ. 179, 1860 (βιβλίο 1), φάκ. 180, 1861, καθώς και εγκλήσεις πολιτών φάκ. 236, 13.5.1856/2.8.1865.

5. ΓΑΚ – Αρχεία Ν. Κεφαλληνίας, Αρχείο Εκτελεστικής Αστυνομίας, Αναφορές Σταθ-

Για την περίοδο 1867-1870 πληροφορίες αντλήθηκαν από ανέκδοτο, επίσης, αρχειακό υλικό του Αρχείου της Νομαρχίας Κεφαλληνίας την περίοδο του Βασιλείου της Ελλάδος (1865-1900c).[6] Συγκεκριμένα, μελετήθηκαν συνολικά 200 περίπου έγγραφα από τη Θυρίδα Α΄, που αφορά στη δημόσια τάξη και ασφάλεια των ετών 1867-1875 (φάκελοι 1-4)[7] και τη Θυρίδα Β΄, που περιλαμβάνει αστυνομικά έγγραφα και σχέδια πόλεως των ετών 1867-1875 (φάκελοι 5-7).[8]

Η διασφάλιση και η διατήρηση της δημόσιας τάξης και ασφάλειας ήταν βεβαίως και στο Ιόνιο Κράτος καθήκον της Αστυνομίας. Ο θεσμός αρχικά συνίστατο σε μία αστυνομική αρχή με την επωνυμία Υψηλή Αστυνομία (Alta Polizia). Συστήθηκε στο τέλος του 1797 από τους Γάλλους Δημοκρατικούς και εξακολούθησε να λειτουργεί με απόλυτες δικαιοδοσίες έως την άνοιξη του 1818. Το 1818 η Α΄ Ιόνιος Βουλή στην πρώτη της συνεδρίαση προέβη σε θεμελιακές θεσμικές αλλαγές, σύμφωνα με τις οποίες στη δικαιοδοσία της Υψηλής Αστυνομίας απέμειναν μόνον οι περιπτώσεις εγκλημάτων κατά του κράτους. Τις αποδεσμευμένες δικαιοδοσίες ανέλαβαν δύο νέοι κλάδοι που δημιουργήθηκαν τότε, η Εκτελεστική Αστυνομία (Polizia Esecutiva) και η Δικαστική Αστυνομία (Polizia Giudiziaria). Παράλληλα δημιουργήθηκε και ένας τρίτος κλάδος που δεν είχε καμία σχέση ούτε με τους δύο προηγούμενους ούτε με την Υψηλή Αστυνομία, αλλά λειτουργούσε ως θεσμός με πολιτικό χαρακτήρα, η Πολιτική Δημοτική Αστυνομία (Polizia Civile Municipale). Το 1844 δημοσιεύθηκε από τη Γενική Διεύθυνση της Εκτελεστικής Αστυνομίας ο Κανονισμός λειτουργίας της, λαμβάνοντας υπόψη τα οριζό-

---

μαρχών, Σταθμάρχης Ανωγής, φάκ. 717, 4.10.1864/18.2.1866, καθώς και καταγραφές αναφορών αστυνομικών οργάνων και περιπόλων προς τον μοίραρχο της Εκτελεστικής Αστυνομίας Ληξουρίου, φάκ. 726, 1859-1865, φάκ. 727, 1865-1866.

6. ΓΑΚ – Αρχεία Ν. Κεφαλληνίας, Αρχείο Βασιλείου της Ελλάδος, Νομαρχία Κεφαλληνίας, 1865-1900 c.

7. ΓΑΚ – Αρχεία Ν. Κεφαλληνίας, Αρχείο Βασιλείου της Ελλάδος, Νομαρχία Κεφαλληνίας, 1865-1900c., Θυρίδα Α: *Δημόσια τάξη και ασφάλεια (1867-1875)*, φάκ. 1- $A/_{1}$ εβδομαδιαίες εκθέσεις για εγκληματικές ενέργειες, 1867-1875, (υποφ. 7), φάκ. 2- $A/_{2}$ ληστείες, πειρατεία, κακουργήματα, 1867-1875 (υποφ. 6), φάκ. 3- $A/_{3}$ πυρίτιδα, πυρκαϊές, κλοπές, 1867-1874, (υποφ. 3), $A/_{4}$ ναυάγια, 1867-1874, (υποφ. 3), $A/_{5}$ φυγόδικοι, δραπέτες, λιποτάκτες, 1869-1874 (υποφ. 4), $A/_{7}$ κρήτες πρόσφυγες, 1868-1871 (υποφ. 3), φάκ. 4- $A/_{8}$ Αστυνομία και σταθμοί Χωροφυλακής, 1869-1875 (υποφ. 5), $A/_{9}$ Εθνοφυλακή, 1869, 1871 (υποφ. 2).

8. ΓΑΚ – Αρχεία Ν. Κεφαλληνίας, Αρχείο Βασιλείου της Ελλάδος, Νομαρχία Κεφαλληνίας, 1865-1900c., Θυρίδα Β: *Αστυνομικά και σχέδια πόλεως (1867-1875)*, φάκ. 5- $B/_{1}$ αστυνομικά εν γένει, 1870-1974 (υποφ. 4), $B/_{2}$ αστυνομικές διατάξεις, 1867-1875 (υποφ. 8) [B/2, 1869, B/2 1870], φάκ. 6- $B/_{3}$ διαβατήρια, 1867-1870 (υποφ. 3), $B/_{4}$ πυρίτιδα, 1869-1872 (υποφ. 4), $B/_{5}$ οικονομικά, 1868, 1871 (υποφ. 2), $B/_{6}$ σύσταση αγροφυλακής 1868-1875 (υποφ. 8), φάκ. 7- $B/_{7}$ κλαπέντα ζώα, 1871, $B/_{8}$ καθαριότητα, άδειες οικοδομών, 1867-1875 (υποφ. 5), $B/_{9}$ πυρκαϊές, 1871-1872, $B/_{11}$ πλαστά χαρτονομίσματα, 1870.

μενα στον Ιόνιο Ποινικό Κώδικα. Έτσι, στα καθήκοντά της συγκαταλέγονταν η διασφάλιση και η διατήρηση της δημόσιας τάξης και ασφάλειας, η εξιχνίαση και η τιμωρία εγκλημάτων, αλλά και η πρόληψη των αδικημάτων.[9]

Το πλούσιο σε θεματολογία και μεγάλο σε όγκο σωζόμενο αρχείο της Εκτελεστικής Αστυνομίας αποδεικνύει την εξαιρετική οργάνωση και την επιμελή λειτουργία της Υπηρεσίας. Παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον για την ιστορία της Επτανήσου, διότι η θεματολογία, στην οποία αναπτύσσονταν οι δραστηριότητές της, καλύπτει όλους τους τομείς της κοινωνικής και πολιτικής ζωής των κατοίκων.[10]

Η Εκτελεστική Αστυνομία λειτούργησε ως Υπηρεσία από το 1818 έως το 1866, δηλαδή δύο χρόνια μετά τη λήξη της Αγγλικής Προστασίας και την Ένωση των νησιών με την Ελλάδα. Καταργήθηκε στις 5 Μαρτίου 1866 (νόμος ΡΝΗ′ του Γεωργίου Α′), το προσωπικό της συνταξιοδοτήθηκε και ίσχυσε και στην Επτάνησο η περί της Δημοτικής Αστυνομίας Νομοθεσία, που είχε ήδη τεθεί σε εφαρμογή και στην υπόλοιπη Ελλάδα.[11]

Τα αποτελέσματα της έρευνάς μας για την περίοδο 1860-1866 παρουσιάζονται σε διαγράμματα που δείχνουν τα αδικήματα που εμφανίζονται με μεγάλη, μεσαία και χαμηλή συχνότητα στην περιοχή του Αργοστολίου και του Ληξουρίου.[12]

Οι δύο περιοχές επιλέχθηκαν, καθώς το Αργοστόλι και το Ληξούρι αποτελούν τους δύο σημαντικότερους από άποψη οργάνωσης και μεγαλύτερους πληθυσμιακά οικισμούς του νησιού. Το Αργοστόλι, ως έδρα του δήμου Κρανίων, είχε το 1866 πληθυσμό 9.700 κατοίκους[13] και το Ληξούρι, ως έδρα του δήμου Παλέων, είχε την ίδια χρονιά πληθυσμό 8.530 κατοίκους.[14] Για τον λόγο αυτό αποτελούν αντιπροσωπευτικά δείγματα λειτουργίας της κοινωνίας του νησιού την περίοδο που εν προκειμένω μας ενδιαφέρει.

Από την έρευνά μας προκύπτει ότι στην πλειονότητα των περιπτώσεων και στις δύο περιοχές η παραβατική συμπεριφορά των κατοίκων δεν παρεκκλίνει σημαντικά. Ειδικότερα, εστιάζουμε στις εξής διαπιστώσεις:

---

9. Αλίκη Νικηφόρου-Testone, Αρχείο Εκτελεστικής Αστυνομίας (1818-1866), Συνοπτικό ευρετήριο, Ιστορικό Αρχείο Κέρκυρας, Κέρκυρα 1991, σ. κβ′-κη′. – Γεώργιος Ν. Μοσχόπουλος, *ό.π.*, σ. 6-11.

10. Αλίκη Νικηφόρου-Testone, *ό.π.*, σ. κη′- κθ′, Γεώργιος Ν. Μοσχόπουλος, *ό.π.*, σ. 11-12.

11. Αλίκη Νικηφόρου-Testone, *ό.π.*, σ. ιγ′.

12. Τα διαγράμματα παρατίθενται στο τέλος της παρούσας εργασίας.

13. Θεοδώρα Ζαφειράτου, «Το πέρασμα της Κεφαλονιάς από το Ιόνιο Κράτος στο Ελληνικό Βασίλειο. (Η Νομαρχία Κεφαλληνίας – Οι Δήμοι – Οι πρώτοι δημοτικοί άρχοντες)», *Κεφαλληνιακά Χρονικά*, τ. 12 (2009-2010), σ. 635.

14. Θεοδώρα Ζαφειράτου, «Το πέρασμα της Κεφαλονιάς από το Ιόνιο Κράτος στο Ελληνικό Βασίλειο», *ό.π.*, σ. 643.

1. Αν και με διαφορετική σειρά, και στις δύο πόλεις διαπράττονταν με τη μεγαλύτερη συχνότητα τα αδικήματα:
   Της παραβίασης διατάξεων για την καθαριότητα της πόλης, που σχετίζονταν και με θέματα δημόσιας υγείας,
   της παραβίασης αγορανομικών διατάξεων που αφορούσαν στο ωράριο και τις άδειες λειτουργίας των καταστημάτων, τους όρους διεξαγωγής του εμπορίου, μέτρα και σταθμά κ.λπ.,
   της πρόκλησης σωματικών βλαβών,
   της διάπραξης κλοπών και ζωοκλοπών,
   της διατάραξης της τάξης από «ταραξίες» και μέθυσους –σημειώνεται χαρακτηριστικά ότι συχνά στην περιοχή του Αργοστολίου αναφέρονται ως «ταραξίες» «αρχοντόπουλα»,[15]
   της παράβασης καθήκοντος, συνήθως από άνδρες της Αστυνομίας που εκτελούσαν πλημμελώς τις νυχτερινές σκοπιές στα διάφορα σημεία των δύο πόλεων – στο Ληξούρι αναφέρεται ότι κάτι τέτοιο ήταν πολύ συνηθισμένο για τους σκοπούς του Τελωνείου,[16]
   της πλημμελούς φροντίδας του φωτισμού των δύο πόλεων τόσο από τον εργολάβο που είχε αναλάβει το συγκεκριμένο έργο, όσο και από καταστηματάρχες που είχαν την ευθύνη της φροντίδας και του ανάμματος των φαναριών που βρίσκονταν μπροστά από τα «εργαστήριά» τους,
   της πρόκλησης καβγάδων, χειροδικιών, διαπληκτισμών και ξυλοδαρμών.

   Αν παρατηρήσουμε ότι το αδίκημα της πρόκλησης σωματικών βλαβών εμφανίζεται πρώτο στη λίστα των πιο συχνά εμφανιζόμενων αδικημάτων στην περιοχή του Ληξουρίου και τέταρτο στην αντίστοιχη λίστα για την περιοχή του Αργοστολίου, και το συσχετίσουμε με αδικήματα, όπως απειλή ανθρωποκτονίας – βεντέτα, μονομαχία, απόπειρα ανθρωποκτονίας, που εμφανίζονται περισσότερο συχνά στο Ληξούρι, συμπεραίνουμε ότι την καθημερινή ζωή των πολιτών στην περιοχή χαρακτήριζε επικινδυνότητα μεγαλύτερη σε σχέση με την περιοχή του Αργοστολίου.
2. Ενώ στο Αργοστόλι η διατάραξη της τάξης και της ασφάλειας, λόγω της επικίνδυνης μέθης άγγλων στρατιωτών που περιφέρονταν στην πόλη, ήταν εξαιρετικά συχνή, στο Ληξούρι το αδίκημα αυτό συγκαταλέγεται σε εκείνα

---

15. Βλ. ΓΑΚ – Αρχεία Ν. Κεφαλληνίας, Αρχείο Εκτελεστικής Αστυνομίας, φάκ. 172, εγγραφές με ημερομηνία 30.1.1861, 6.5.1861, φάκ. 174, εγγραφή με ημερομηνία 8.12.1862, φάκ. 178, εγγραφή με ημερομηνία 11.3.1860, φάκ. 180, εγγραφές με ημερομηνία 14.6.1861, 26.6.1861, 7.7.1861, όπου χαρακτηριστικά παραδείγματα.

16. ΓΑΚ – Αρχεία Ν. Κεφαλληνίας, Αρχείο Εκτελεστικής Αστυνομίας, φάκ. 726, εγγραφή με ημερομηνία 28.9.2864.

που εμφανίζονται με χαμηλή συχνότητα, γεγονός που οφείλεται προφανώς στον μεγαλύτερο αριθμό ανδρών της αγγλικής φρουράς, που έδρευαν στην πρωτεύουσα του νησιού, το Αργοστόλι.

3. Η επιτήρηση, επίσης, των «υπόπτων» και «φαυλοβίων»[17] φαίνεται ότι απασχολούσε πολύ συχνά την Εκτελεστική Αστυνομία της περιοχής του Αργοστολίου και λιγότερο συχνά εκείνη του Ληξουρίου (η σχετική αναφορά για την περιοχή του Ληξουρίου εμφανίζεται στο Διάγραμμα 5 – αδικήματα μεσαίας συχνότητας). Η διαφορά αυτή πιθανόν να οφείλεται στο ότι το Αργοστόλι ήταν σαφώς πιο αστικοποιημένη περιοχή και η αστυνόμευση ήταν πιο έντονη.
4. Στην περιοχή του Ληξουρίου εμφανίζεται με μεγάλη συχνότητα το αδίκημα της παραβίασης μέτρων για την πρόληψη ασθενειών, ενώ στο Αργοστόλι βρίσκεται ανάμεσα στα αδικήματα που εμφανίζονται με χαμηλή συχνότητα. Η διαφορά οφείλεται στο ότι το 1864 αναφέρεται μία αρκετά επικίνδυνη επιδημία ευλογιάς στην περιοχή του Ληξουρίου (Ανωγή), που επέβαλε τη λήψη επιπρόσθετων αστυνομικών και υγειονομικών μέτρων.[18]
5. Συχνά στο Αργοστόλι απασχολούν την Εκτελεστική Αστυνομία αδικήματα που έχουν σχέση με τη δράση των δημοσίων γυναικών, ενώ στο Ληξούρι δεν υπάρχει καμία σχετική αναφορά. Αντίθετα, στο Ληξούρι αναφέρονται αδικήματα που έχουν σχέση με την προσβολή της γενετήσιας αξιοπρέπειας, όπως βιασμός, εξαφάνιση νεαρής κοπέλας και σεξουαλική παρενόχληση ανδρός.
6. Στο Αργοστόλι, επίσης, αναφέρονται συχνά αδικήματα που έχουν σχέση με ανάρμοστη συμπεριφορά πολιτών στο θέατρο, κάτι που λείπει εντελώς από τις αναφορές του Ληξουρίου.

Το γενικότερο συμπέρασμα, στο οποίο καταλήγουμε, είναι ότι η περίοδος 1860-1866 ήταν ήρεμη συγκρινόμενη με τις ταραχώδεις, λόγω των πολιτικών και κοινωνικών ζυμώσεων και διεκδικήσεων, προηγούμενες δεκαετίες 1830-1860. Η Εκτελεστική Αστυνομία έλεγχε σε μεγάλο βαθμό την κατάσταση και

17. Σύμφωνα με το Κεφάλαιο Ε′ του Ιόνιου Ποινικού Κώδικα, «ύποπτοι» είναι οι άνθρωποι, στους οποίους έχουν επιβληθεί «προφυλακτικά μέτρα», με σκοπό την αποτροπή τέλεσης αδικημάτων από αυτούς και για όσον καιρό διαρκούν τα μέτρα αυτά. Είναι, δηλαδή, «οι υποβεβλημένοι εις εγγύησιν, εις ιδιαιτέραν αστυνομικήν επιτήρησιν, εις επιβοηθητικά έργα ή εις απομάκρυνσιν». Επίσης, στους «υπόπτους» συγκαταλέγονται «ο επί κλοπή τιμωρηθείς ή απολυθείς δι' έλλειψιν αποδείξεων» και οι «αγύρται».

18. ΓΑΚ – Αρχεία Ν. Κεφαλληνίας, Αρχείο Εκτελεστικής Αστυνομίας, Αναφορές Σταθμαρχών, Σταθμάρχης Ανωγής, φάκ. 717, 1864-1866.

παρά τα καθημερινά προβλήματα και τις δυσκολίες η δημόσια τάξη και η ασφάλεια δεν διασαλεύονταν επικίνδυνα.

Από το σύνολο των περιπτώσεων που καταγράφηκαν αξίζει να προβληθούν ειδικές αναφορές στη σχέση των άγγλων στρατιωτών της φρουράς της Κεφαλονιάς με τους απλούς κατοίκους του νησιού,[19] καθώς και σε εκδηλώσεις φιλελεύθερου και εθνικού φρονήματος από τον λαό στην περιοχή του Αργοστολίου[20] και στην περιοχή του Ληξουρίου.[21]

---

19. ΓΑΚ – Αρχεία Ν. Κεφαλληνίας, Αρχείο Εκτελεστικής Αστυνομίας, φάκ. 172, εγγραφή με ημερομηνία 19.1.1861: απόσπασμα από έγγραφο αριθμ. 42 «[…] ότι 3 Στρατιώταις Άγγλοι του Τάγματος εκαταχράσθησαν παραβίασαν την θύραν της οικίας της Αγγελικής Λογικοπούλας με κλοτζιαίς και με πέτραις ως ανέφερε […] Κύριε Διευθυντά κρένω καθήκον μου να ειδοποιήσω την Υμε(τέραν) Ευγ(ένειαν) ότι είναι τώρα μια δεκαριά ημέραις, όπου οι Στρατώται του Αγγλικού Τάγματος καταχρώνται αρκούντος εις την Πόλιν με μεθίσια, με αμποσιαίς εις τους πολίτας, με παραβιάσεις εις τας οικίας των. Πράγματα αυτά όπου ίσως δεν φέρουν καλά αποτελέσματα, και τούτο καθότι επαρατήρησα τινάς των πολιτών να ερεθίζωνται κατ' αυτών», ό.π., φάκ. 173, εγγραφή με ημερομηνία 4.11.1861, σύμφωνα με την οποία συλλαμβάνονται άγγλοι στρατιώτες από τις αγγλικές αρχές, διότι καβγάδιζαν και κτυπούσαν ντόπιους («κάνουν καβγά με τους ρομέους»), ό.π., φάκ. 178, εγγραφή με ημερομηνία 16.1.1860, όπου αναφέρεται ότι άλλοι άγγλοι ναύτες περιμαζεύονται μεθυσμένοι «διά να μην φέρουν και καμίαν ανυσηχίαν με τους ρομέους», φάκ. 180, εγγραφή με ημερομηνία 8.4.1861, στην οποία καταγράφεται ότι μεθυσμένοι άνδρες προκαλούν με τα λόγια τους τις πόρνες και απειλείται επεισόδιο με άγγλους στρατιώτες που τις υπερασπίζονται, και εγγραφή με ημερομηνία 19.4.1861, όπου η πληροφορία ότι μεταφράζεται στα αγγλικά αναφορά, κατά την οποία άγγλος στρατιώτης μεθυσμένος χτυπούσε πόρνες, πολίτες και χωροφύλακα.

20. ΓΑΚ – Αρχεία Ν. Κεφαλληνίας, Αρχείο Εκτελεστικής Αστυνομίας, φάκ. 173, εγγραφή με ημερομηνία 1.7.1861, όπου αναφέρεται ότι στο πανηγύρι των Αγίων Πάντων υπήρχε αναρτημένη πινακίδα χάρτινη με την επιγραφή «Ζήτω Ελλάς». Η ίδια πληροφορία και στο φάκ. 180, εγγραφή με ημερομηνία 1.7.1861: «Εις την πανήγυρην των Πάντων» έριχναν πυροτεχνήματα και είχαν και ένα «κάθρο εντημένον χαρτή και με γράμματα λέγαν (Ζήτω Ελλάς)», φάκ. 179, εγγραφή με ημερομηνία 10.9.1860: «Αρ. 1268 Τη αυτή/ Ο αναφερόμενος διορισμένος πρώτη περίπολος εις Καβαλιεράτου και περηφερόμενος ήκουσα φονές και τραγούδια εις το καφενείον του Ιωάνου Μακρή πτ. Σπύρου οι κάτοθεν σημειομένοι ετραγούδησαν και έλεγαν μεγαλοφώνως έξω άγγλε κερατά έξω άγγλε από τα Νησιά και άλα τραγούδια εροικά ήτον η ώρα 9 1/2 Μ.Μ. […]» και φάκ. 180, εγγραφή με ημερομηνία 26.2.1861: «εκαθόμουν εις την θύρα του Κόδωνος και άκουσα να τραγουδούν εις το οινοπωλείον του Δημητρίου Πανταζάτου π. Αγγέλου κήμενον πλισίον της οικίας του Επάρχου, δηλαδή τας ακολούθους υβριστηκάς λέξης «ληγαργά φεύγα άγγλο οχτά νησιά όξω άγγλο κερατά» και άλλα παρόμοια […]».

21. ΓΑΚ – Αρχεία Ν. Κεφαλληνίας, Αρχείο Εκτελεστικής Αστυνομίας, φάκ. 726, εγγραφή με ημερομηνία 6.4.1864, όπου αναφέρεται ότι ανέβασαν ελληνικές σημαίες στη λιτανεία της Ευαγγελίστριας στο Ληξούρι, και εγγραφή με ημερομηνία 20.10.1864: «Την 20 ίκοσι οκτομβρίου 1864 έ. Ελ./Κύριε Μύραρχαι/Ο ηποφαινόμενος την παρελθούσαν Νύκτα

Στις 20 Μαΐου 1864 αποβιβάστηκαν στην Κέρκυρα όλες οι στρατιωτικές δυνάμεις που προορίζονταν για την Επτάνησο και μαζί και αυτές της Χωροφυλακής. Την 21η Μαΐου 1864, αμέσως μετά την επίσημη τελετή παράδοσης των Επτανήσων μεταξύ Άγγλων και Ελλήνων, ανέλαβε στην Κέρκυρα υπηρεσία η Ελληνική Βασιλική Χωροφυλακή. Έτσι, μέχρι το 1866 δραστηριοποιούνταν ταυτόχρονα στα νησιά και η Εκτελεστική Αστυνομία και η Ελληνική Χωροφυλακή.[22]

Η υποδοχή που επεφύλαξαν οι Επτανήσιοι στους άνδρες του Στρατού και της Χωροφυλακής υπήρξε ενθουσιώδης, καθώς θεωρούσαν ότι με την άφιξή τους στα νησιά εκπληρωνόταν το όραμα της εθνικής τους αποκατάστασης.[23]

Το κλίμα αυτό αποτυπώνεται σε πηγές της εποχής, όπως το «Ημερολόγιον» του νομικού και πολιτικού Γεωργίου Τυπάλδου Ιακωβάτου (1813-1882).[24] Σύμφωνα με τη μαρτυρία του, οι άνδρες της Ελληνικής Βασιλικής Χωροφυλακής έφθασαν με το ελληνικό ατμόπλοιο από την Κέρκυρα στην Κεφαλονιά το Σάββατο 23 Μαΐου 1864. Στο Αργοστόλι αποβιβάστηκαν 70 χωροφύλακες, των οποίων η παρουσία προκάλεσε χαρά στην πόλη, και στο Ληξούρι 18 υπό τον ενωμοτάρχη Θεόδωρο Πισδάκη. Και εδώ το συγκεντρωμένο πλήθος, άνδρες και γυναίκες από την πόλη και τα χωριά, τους επεφύλαξε θερμή υποδοχή σε κλίμα πανηγυρικό.[25]

Οι χωροφύλακες που υπηρέτησαν στην Επτάνησο τα πρώτα έτη μετά την

ήμουν διορη-/σμένος πρότη περήποληη ποτάμη και προς τας ώρας/ 9 εναίαν Μ.Μ. απερνόντας από την εκλισίαν Αγίου Γε-/ρασίμου μου έκαμαν παράπονο η επιτρόπη της άνοθεν /εκλισίας ότη τα πεδίαν φέρνου μεγάλην ανισηχεία/ ης την εκλισίαν τόται εγό ός χρέος μου, εφέρθηκα/ διά να ησιχάσον τα πεδίαν όπου έκανα κατάχρισες και/ πιάνοντας ένα παιδή από το χαίρη να το κάμω εις την άκρη/ όρμησαν κατεπάνου μου μεθημόν ο Γεώργιος Αυγερινός/πτ.Παναγή κε με εξαμπόδισαι και μου επίρε το πε-/δή λέγοντάς μου ότη τόρα η κορόνα η Αγκληκή επαί-/ρασε και δεν σαίχον ανάγκη, εγό του έδοσα το αρέστο/ αλά δεν με ηπίκουσαι, και διά να μην φέρο τη περη-/σοτέρον ανισηχίαν τον απαράτησα, και το ιδοπιόν διά / τα μέτρα όπου κρήνεται εύλογον./ Υποσημυούμεν ευσεβάστος/ Μ. Κοσταντάκης/ χωροφύλαξ».

22. Κωνσταντίνος Σπ. Αντωνίου, *Ιστορία της Ελληνικής Βασιλικής Χωροφυλακής 1833-1964*, Εκδοτικός οίκος Χρηματιστήριον του Βιβλίου, Αθήναι 1964, τ. Α′, σ. 486.

23. Κωνσταντίνος Σπ. Αντωνίου, *ό.π.*, σ. 486-487.

24. Αρχείο Τυπάλδων Ιακωβάτων (εφεξής: ΑΤΙ), χφ. 149, φ. 26v.

25. ΑΤΙ, *ό.π.*, «23 Μαΐου. Σαββάτο. Τας 6 ώρας π.μ. εμφανίζεται εκ Κερκύρας το ελληνικόν ατμόπλοιον, και εν Ληξουρίω εγένετο άκρα χαρά, καμπάναις, κανονοβολισμοί, σημαίαι, κτλ. Πλήθος λαού. Εν Αργοστολίω αποβαίνουσι 70 χωροφύλακες, καλώς ενδεδυμένοι, άνευ ζωοτροφιών, και με μίαν φελτζάδαν έκαστος, μαύροι, άσχημοι. Χαρά εν Αργοστολίω. Τας 3 μ.μ. έρχονται εις Ληξούριον 18 χωροφύλακες υπό τον ενωμοτάρχην Θεόδωρον Πισδάκην. Χαρά του λαού, μουσική, λαός πόλεως και εκ χωρίων άνδρες και γυναίκες. Ο Χοϊδάς με το κάρρον του εις μίαν στράταν φέρει όλην την αποσκευήν των χωροφυλάκων δωρεάν εις τον στρατώνα του Δελλαπόρτα, συνισταμένων εις 18 βελέντζαις. Ο Μαρής Χαριτάτος Τιμοθέου υποδέχεται τον Πισδάκην εις του κουνιάδου του Γιορλάνου Ιωάννου το σπήτι. Την εσπέραν ο

Ένωση είχαν να αντιμετωπίσουν τόσο τη σύγκριση με την προηγούμενη αξιόλογη αστυνομική οργάνωση του Ιονίου Κράτους, όσο και τις πολιτιστικές ιδιαιτερότητες της περιοχής.[26]

Ακόμη και στο κείμενο του Ιακωβάτου, που προαναφέρθηκε, τονίζεται η πολιτιστική διαφορά και ταυτόχρονα η ανωτερότητα των Επτανησίων σε σχέση με τους κατοίκους των περιοχών που αποτελούσαν το Ελληνικό Κράτος, άποψη που υποστηριζόταν επίσης από ένα μεγάλο μέρος των επτανησίων πολιτικών και διανοουμένων της εποχής και γινόταν αποδεκτή και στον ελληνικό χώρο.[27]

Γι' αυτό και συχνά στα έγγραφα συναντώνται περιστατικά όχι καλής συνεργασίας των ντόπιων χωροφυλάκων και των ελλήνων συναδέλφων τους κατά την περίοδο συνύπαρξης Εκτελεστικής Αστυνομίας και Βασιλικής Χωροφυλακής στα νησιά. Αναφέρονται, επίσης, περιστατικά αμφισβήτησης από πολίτες, άλλοτε προς την μία και άλλοτε προς την άλλη αστυνομική αρχή.[28]

Μετά τη μεταβατική περίοδο των δύο χρόνων με το από 12 Φεβρουαρίου 1866 Β.Δ. (ΦΕΚ, αρ. 16/ 61.2.1866) «εισάγεται εν Επτανήσω η περί Δημοτικής Αστυνομίας Νομοθεσία» ως συνέπεια της διοικητικής και νομοθετικής αφομοίωσης των νησιών στο κεντρικό κράτος. Η λειτουργία της Δημοτικής Αστυνομίας καθοριζόταν από το Β.Δ. της 31ης Δεκεμβρίου 1836. Σύμφωνα με το άρθρο 2 του διατάγματος αυτού, η δημοτική αστυνομία διαιρείτο σε διοικητική και δικαστική με διαφορετικά καθήκοντα και αρμοδιότητες.

Οι πληροφορίες για τη λειτουργία της Αστυνομίας στον νομό πλέον Κεφαλληνίας την περίοδο 1867-1870 προέρχονται, όπως έχει ήδη αναφερθεί, από τη μελέτη αρχειακού υλικού από τη Νομαρχία Κεφαλληνίας.

Το αρχειακό αυτό υλικό έχει εντελώς διαφορετικό χαρακτήρα από αυτό που

Μαρής Χαριτάτος έδωκε δείπνον του Πισδάκη εις τα Χαριτάτα, όπου ο Δρ. Ανδρέας Κατζαΐτης ωδήγησε τον Πισδάκην το βράδυ αμπράτσο διά της αγοράς».

26. Κωνσταντίνος Σπ. Αντωνίου, *ό.π.*, σ. 487-489.

27. ΑΤΙ, *ό.π.*: «[…] Εν Αργοστολίω αποβαίνουσι 70 χωροφύλακες, καλώς ενδεδυμένοι, άνευ ζωοτροφιών, και με μίαν φελτζάδαν έκαστος, μαύροι, άσχημοι […] 24 Μαΐου. Κυριακή του Τυφλού. Οι χωροφύλακες λειτουργούνται εις τον Παντοκράτορα, και κηρύττουν εξερχόμενοι ότι ποτέ και πουθενά δεν ήκουσαν τόσον ωραίαν λειτουργίαν».

28. ΓΑΚ – Αρχεία Ν. Κεφαλληνίας, Αρχείο Εκτελεστικής Αστυνομίας, φάκ. 726, εγγραφή με ημερομηνία 6.6.1864, όπου η πληροφορία ότι πολίτης προσέβαλε χωροφύλακα για την κορώνα που είχε πάνω στη στολή του, εγγραφή με ημερομηνία 2.8.1864, όπου διαπιστώνεται μία όχι φιλική ατμόσφαιρα ανάμεσα σε σκοπούς και βασιλικούς χωροφύλακες· εγγραφή με ημερομηνία 9.10.1864, όπου αναφέρεται καβγάς ελλήνων και εντοπίων χωροφυλάκων, που κατέληξε σε τραυματισμό του εντοπίου, και εγγραφή με ημερομηνία 24.1.1865, όπου καταγράφεται επεισόδιο μεταξύ χωροφυλάκων της περιπόλου και ελλήνων χωροφυλάκων που δεν δέχονταν εντολή από τον υπολοχία: […] ημίς ήμαστε έλληνες/ και όχι Άγκλοι […].

αφορούσε στην περίοδο 1860-1866. Πρόκειται για επίσημα έγγραφα που αντάλλασσαν οι αστυνομικές αρχές του νησιού με τη νομαρχία και περιέχουν υπηρεσιακές και διοικητικές πληροφορίες. Από τη μελέτη του, συνεπώς, δεν προκύπτουν λεπτομερείς πληροφορίες για ζητήματα δημόσιας τάξης και ασφάλειας σε καθημερινή βάση, αλλά τα γενικότερα ζητήματα που απασχόλησαν την Αστυνομία του νησιού τα πρώτα χρόνια μετά την Ένωση (1864).

Τα ζητήματα αυτά ήταν εγκλήματα κατά της ζωής και της ιδιοκτησίας και παράλληλα ζητήματα κοινής ησυχίας και ασφάλειας, με σημαντικότερο το πρόβλημα της ληστείας, που ταλάνιζε την εποχή εκείνη το ελληνικό κράτος και μετά την Ένωση άρχισε να απασχολεί και τις αστυνομικές αρχές του νομού. Ιδιαίτερα οξύ φαίνεται ότι ήταν στην Ιθάκη, λόγω γειτνιάσεως με τη Στερεά Ελλάδα.[29]

Την Αστυνομία απασχολούσαν ακόμη η επικύρωση και εφαρμογή των αστυνομικών διατάξεων που αφορούσαν στη δημόσια υγεία, τις δημοτικές οδούς, τον φωτισμό των πόλεων, τη βόσκηση και τη διατήρηση ποιμνίων και αιγοπροβάτων, την οπλοφορία και «μαχαιροφορία» και τα παιχνίδια τύχης (χαρτοπαίγνιο) σε δημόσιους χώρους· επίσης, η επικύρωση και εφαρμογή αγορανομικών και οικοδομικών διατάξεων.

Τέλος, την απασχολούσαν ζητήματα διοικητικού-υπηρεσιακού χαρακτήρα, καθώς επίσης η μεταφορά, ο έλεγχος, η διακίνηση και η αποθήκευση της πυρίτιδας, η επιτήρηση της διαδικασίας εκλογής στρατευσίμων, η περίθαλψη κρητών προσφύγων (1868), η έκδοση διαβατηρίων εσωτερικών και εξωτερικών, η επαιτεία, ο έλεγχος και η κατάσβεση πυρκαγιών και η κοινωνική συμπεριφορά και το ήθος των ανδρών της χωροφυλακής.

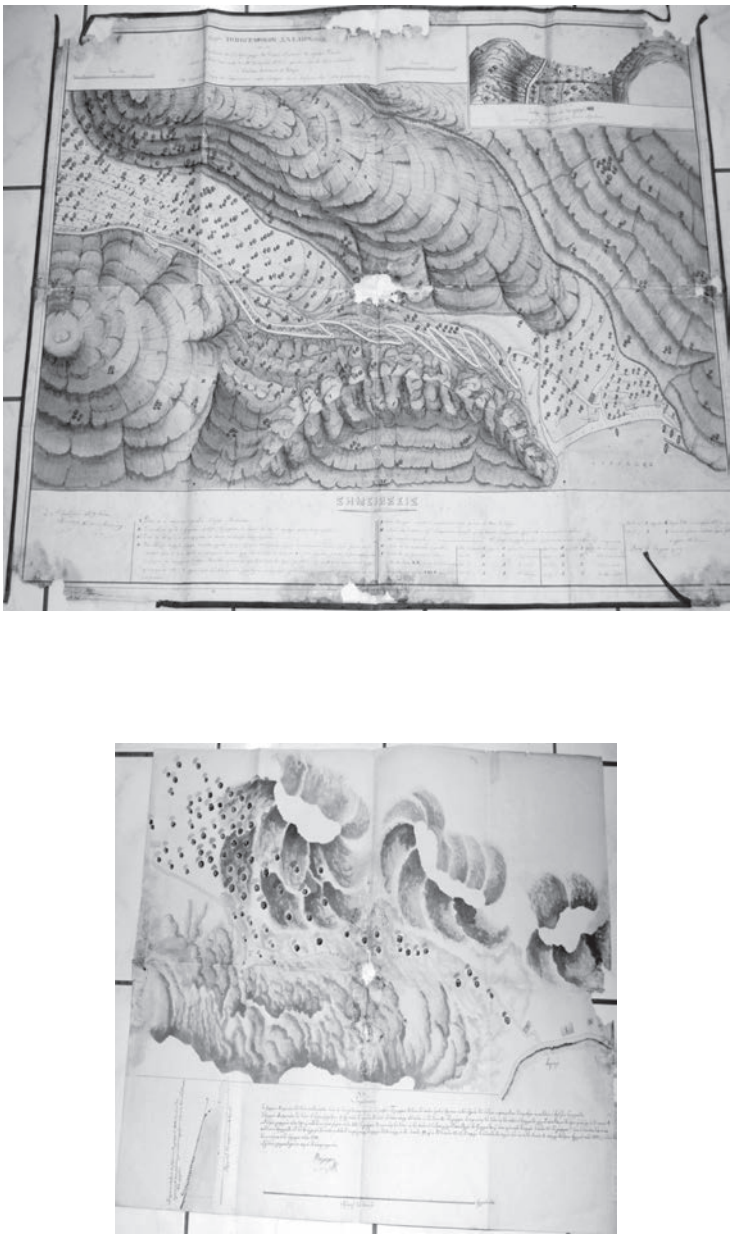
Η δεκαετία 1860-1870 ήταν, συνεπώς, μια σχετικά ήρεμη περίοδος για τους κατοίκους της Κεφαλονιάς, αφού η παραβατικότητα εκινείτο σε αναμενόμενα επίπεδα και η δημόσια τάξη και ασφάλεια διασφαλίζονταν ικανοποιητικά από τη δράση των αστυνομικών αρχών στο νησί, από την Εκτελεστική Αστυνομία, την περίοδο του Ιονίου Κράτους, και τη Δημοτική Αστυνομία μετά την Ένωση που την διαδέχθηκε.

29. ΓΑΚ – Αρχεία Ν. Κεφαλληνίας, Αρχείο Βασιλείου της Ελλάδος, φάκ. 1- Α/1.

Περίληψη / Summary

Στη συγκεκριμένη εργασία δίνονται πληροφορίες για τη δημόσια τάξη και ασφάλεια στην Κεφαλονιά τη δεκαετία 1860-1870 με βάση το σχετικό αρχειακό υλικό που απόκειται στα ΓΑΚ – Αρχεία Ν Κεφαλληνίας. Η δεκαετία αυτή είναι ιδιαίτερα κρίσιμη και σημαντική, καθώς περιλαμβάνει την εποχή της Ένωσης της Επτανήσου με την Ελλάδα (1864).

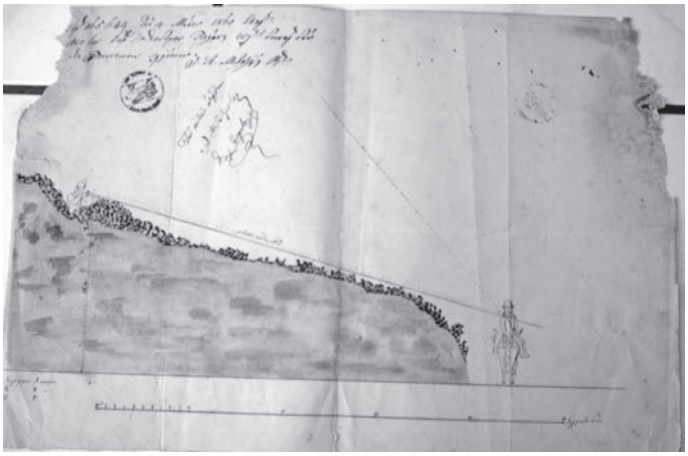
This paper gives information on the public order and safety in Kefalonia from 1860 to 1870 based on relevant archival material from the GSA – Archives of Kefalonia. This decade is important, because during this era the Ionian Islands were united to Greece (1864).

Εικ. 1. Τοπογραφικά σχέδια του 1860 από τα ΓΑΚ της Κεφαλονιάς.

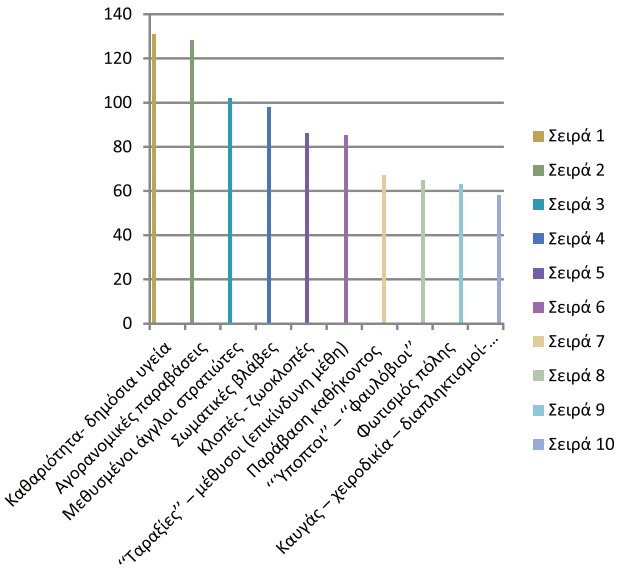

Εικ. 2. Λεπτομέρειες του σχεδίου του 1860.

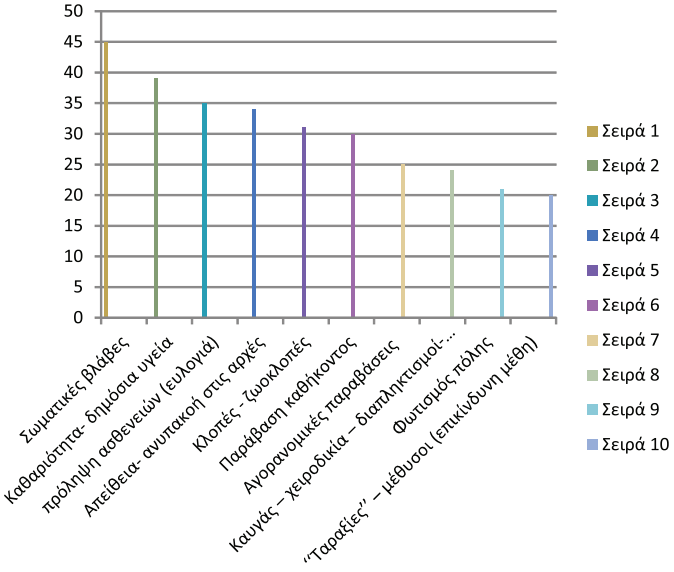

Εικ. 3. Λεπτομέρεια του σχεδίου. Προοριζόταν τελικά για δικαστική χρήση.

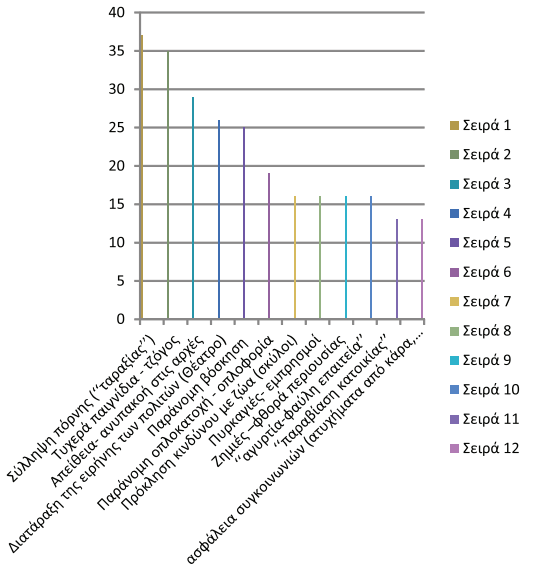
Τα αποτελέσματα της έρευνας για την περίοδο 1860-1866.

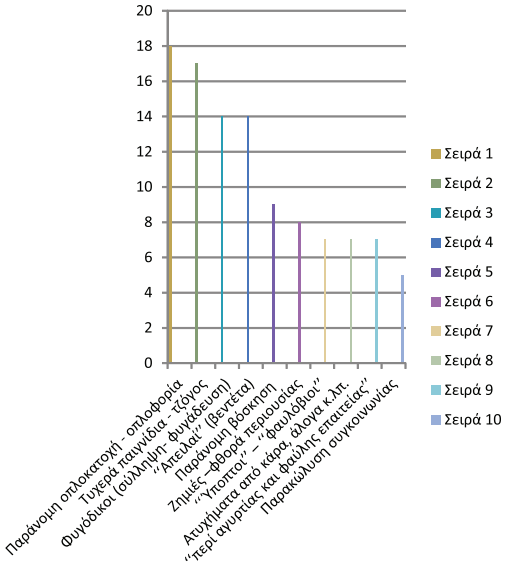
Διάγραμμα 1. Αδικήματα που εμφανίζονται με μεγάλη συχνότητα στην περιοχή Αργοστολίου.

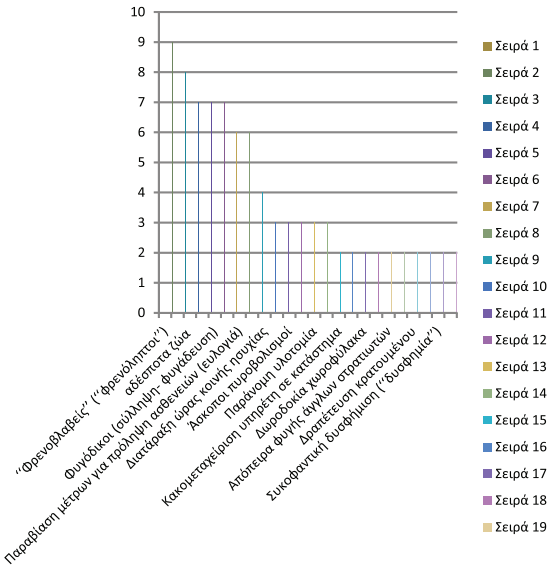
Διάγραμμα 4. Αδικήματα που εμφανίζονται με μεγάλη συχνότητα στην περιοχή Ληξουρίου.

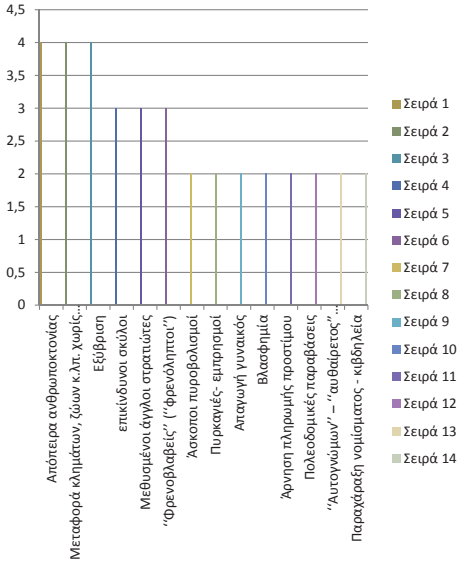
Διάγραμμα 2. Αδικήματα που εμφανίζονται με μεσαία συχνότητα στην περιοχή Αργοστολίου.

Διάγραμμα 5. Αδικήματα που εμφανίζονται με μεσαία συχνότητα στην περιοχή Ληξουρίου.

Διάγραμμα 3. Αδικήματα που εμφανίζονται με χαμηλή συχνότητα στην περιοχή Αργοστολίου.

Διάγραμμα 6. Αδικήματα που εμφανίζονται με χαμηλή συχνότητα στην περιοχή Ληξουρίου.

ΔΙΚΑΣΤΙΚΗ ΔΙΑΤΙΜΗΣΗ ΑΝΤΙΜΙΣΘΙΑΣ ΔΙΚΗΓΟΡΩΝ ΚΑΙ ΥΠΟΔΙΚΗΓΟΡΩΝ ΣΤΟ ΙΟΝΙΟ ΚΡΑΤΟΣ

Άγγελο-Διονύσης Δεμπόνος

Ο μεγάλος ανταγωνισμός που προέρχεται τόσο από το πλήθος των νομικών[1] στην ομόσπονδη Επικράτεια των Ιονίων Νήσων[2] όσο και από τις υπηρεσίες που παρέχουν στα κατώτερα δικαστήρια οι πρακτικοί, μη πτυχιούχοι υποδικηγόροι,[3] δεν εμπόδισε οι απαιτούμενες αμοιβές, για τις διάφορες παραστάσεις και υπηρεσίες νομικής φύσεως, τόσο στα πολιτικά όσο και στα ποινικά δικαστήρια, να είναι αρκετά υψηλές, δυσανάλογα απροσδιόριστες και επομένως αμφισβητήσιμες.

Την Ανώτατη όμως Δικαστική Αρχή (το Υπέρτατο Συμβούλιο Δικαιοσύνης) που με έδρα την Κέρκυρα επόπτευε επί όλων των δικαστηρίων του προτεκτοράτου ως προϊσταμένη αρχή του,[4] δεν απασχολεί μόνο το πρόβλημα των πενεστέρων τάξεων που αναγκάζονται να απασχολούν τα δικαστήρια εκποιώντας, ακόμη και με τον εκφοβισμό του εκπλειστηριασμού, τα υπάρχοντά τους, προκειμένου να ικανοποιήσουν τις απαιτήσεις των υπερασπιστών τους, αλλά και η επικίνδυνη συμφόρηση που κυριολεκτικά αδρανοποιεί τα δικαστήρια όλων των βαθμίδων, καθιστώντας ανέφικτη, στην πράξη, τη λειτουργία τους.

Αμφισβητήσεις και προσφυγές για συμβιβασμούς, κρασμοί για επαναπροσδιορισμούς αυτών των απαιτήσεων ή για αναπροσαρμογή τους στο επίπεδο συναλλαγής, αναπτύξεις και αναφορές είναι μέρος από τη χαρτογραφία που απαιτούσε ο γραφειοκρατικός μηχανισμός της δικαιοσύνης, χώρια η απασχόληση της έδρας και των συμβουλίων αποφάσεων.

---

1. Στην περίοδο 1838-1864 ο αριθμός των πανεπιστημιακών πτυχιούχων, μόνο στην Κεφαλονιά, υπερβαίνει τους 300. Το πλείστον από αυτούς είναι νομικοί (βλ. Άγγελο-Διονύσης Δεμπόνος, *Η πειθαρχική προστασία*, έκδ. Δήμου Αργοστολίου, Αργοστόλι 1985, σ. 392).

2. Για τους νομικούς και την άσκηση του επαγγέλματός τους στο προτεκτοράτο των Ιονίων Νήσων βλ. Άγγελο-Διονύσης Δεμπόνος, «Άσκηση της νομικής επιστήμης στα Επτάνησα και ιδιαίτερα στην Κεφαλονιά πριν από την Ένωση», *Παρνασσός*, τ. ΚΒ΄ (1980) σ. 343-369, όπου και αποφάσεις δικαστηρίων για επιδικασμό αμοιβής νομικών για παραχθείσες υπηρεσίες προς ιδιώτες.

3. Για τους υποδικηγόρους, το θεσμό και τις υπηρεσίες που παρείχαν βλ. Σπύρος Χρ. Βερύκιος, *Ιστορία των «Ηνωμένων Κρατών» των Ιονίων Νήσων*, Αθήναι 1964, σ. 208-209. Πρβλ. και Άγγελο-Διονύσης Δεμπόνος, *Η πειθαρχική προστασία*, ό.π., σ. 347.

4. Πρβλ. Άγγελο-Διονύσης Δεμπόνος, «Άσκηση της νομικής επιστήμης», ό.π., σ. 347-348.

Τέτοιες προσφυγές με κατάληξη το ακροατήριο, στις δεκαετίες του '30, του '40 και του '50, έπνιξαν με τον όγκο τους, κυριολεκτικά, τους χώρους των πολιτικών δικαστηρίων του προτεκτοράτου, με μακροχρόνια απασχόληση των δικαστών και επιστράτευση στρατιών μαρτύρων, εμπειρογνωμόνων, εκτιμητών, υπερασπιστών και διεκδικητών, που σώρευαν έγγραφα επί εγγράφων, αναφορές επί αναφορών, εκτιμήσεις επί αντεκτιμήσεων, απολογίες επί ανταπολογιών, κλήσεις επί αντεκλήσεων.

Εκτός του όγκου, σε αριθμό περιπτώσεων και σε ποσότητα αποδεικτικού υλικού, οι προσφυγές αυτές είχαν και το δυσάρεστο πρόσωπο να προκαλούνται από νομικούς κύρους, δορυφόρους της δικαιοσύνης, που διεκδικούσαν τις αμοιβές τους, ή από συναδέλφους τους ομοίου κύρους και βαρύτητας, που ως υπερασπιστές αμφισβητούσαν τις διεκδικούμενες αυτές αμοιβές στα αυτοπροσδιοριζόμενα ύψη, πάντα αυθαίρετα και ουδέποτε καθοριστικά.

Ουσιαστικά, υπήρξε ένας αδυσώπητος αγώνας, σκληρός και βάρβαρος, μια αντιπαλότητα ιδιάζουσα και χαρακτηριστική, ανάμεσα στην ίδια τάξη των νομικών του προτεκτοράτου, τόσο την ανήσυχη, ατίθαση και απείθαρχη, τα χρόνια εκείνα, από την οποία προέρχεται και η ηγεσία των αντιστασιακών που μηχανεύονται να ανατρέψουν το σύστημα, καθώς και την άλλη των αντιπάλων τους των κυβερνητικών, που τους μισούν μέχρι εξοντώσεως, γιατί επιβουλεύονται την ίδια την ύπαρξή τους.[5] Αυτή την τάξη, τη γενικότερη των νομικών, η Διοίκηση την είχε ανάγκη να ομονοεί, για να μπορεί να την υπηρετεί· δεδομένου ότι οι δικηγόροι της εποχής εκτός από υπερασπιστές έκαναν, κατά περιστάσεις, και χρέη δικαστών της έδρας, όπως επίτασσε ο κανονισμός των δικαστηρίων.[6]

Η κατάσταση αυτή που η αυθαιρεσία την ωθούσε στο απροχώρητο και που οι, κατ' ανάγκη, προσφυγές όχι απλώς παρέλυαν τη λειτουργία της Δικαιοσύνης, αλλά μετέβαλλαν και τους θεράποντές της σε αγοραίους χρηματιστές, ανάγκασε πολύ καθυστερημένα, μόλις το Φεβρουάριο του 1860, το Ύπατο Συμβούλιο της Δικαιοσύνης να παρέμβει, αφού οι ήδη αποφάσεις των περιφερειακών δικαστηρίων, που εδραίωναν νομολογία, παρότι σύννομες, ουδέποτε ταυτίζονταν, επιτείνοντας το χάος και την αμφισβήτηση. Η παρέμβαση του Ανωτάτου αυτού Δικαστηρίου καθιέρωσε διατίμηση για τις παρεχόμενες νομικές υπηρεσίες, με ισχύ σ' όλη την επικράτεια του προτεκτοράτου των Ιονίων Νήσων.

Η αμοιβή τόσο των δικηγόρων όσο και των υποδικηγόρων στα αστικά και ποινικά δικαστήρια προσδιορίζεται από ένα κατώτατο και ένα ανώτατο τίμημα,

---

5. Πρβλ. Άγγελο-Διονύσης Δεμπόνος *ό.π.*, σ. 347-348.

6. Γενικά Αρχεία του Κράτους, Τοπικό Ιστορικό Αρχείο Κεφαλονιάς [Τ.Ι.Α.Κ.], Ιόνιο Κράτος, Δικαστικά. *Πράξεις – Αποφάσεις και Επίσημα του Ανωτάτου Συμβουλίου της Δικαιοσύνης, 1860-1861–1862-1863*, φ. 261r-v, 376r-v, 379r-v.

έτσι που και ο συναγωνισμός να μην καταργείται[7] και οι νομικοί να ικανοποιούνται, μα και οι προσφεύγοντες να γνωρίζουν τη νόμιμη αμοιβή των υπερασπιστών τους, χωρίς τη χρονοβόρα και πολυδάπανη προσφυγή στα δικαστήρια.

Μια συγκριτική αντιπαραβολή των αμοιβών που εκδικάστηκαν, μετά από μακροχρόνιες διαδικασίες, που προκλήθηκαν από κλήσεις και αντεκλήσεις ενδιαφερομένων στην εικοσαετία 1830-1850, με τις προσδιοριζόμενες διατιμήσεις του 1860, μας δίνουν διαφορές μόνο ως προς τα ανώτατα όρια, εκείνα που θα χαρακτηρίζαμε ως υπέρογκα, τα οποία έπρεπε να καταβληθούν κατά την κρίση του περιφερειακού δικαστή.

Το Ανώτατο δηλαδή Δικαστήριο κωδικοποίησε σε πίνακες, νομολογία ήδη διατυπωμένη από τα περιφερειακά δικαστήρια, που αφορούσε σε εκδικασμένες προσφυγές ή αντεκλήσεις για αμοιβή νομικών υπηρεσιών. Απλώς εξάλειψε τις υπερβολές που και το δημόσιο αίσθημα προκαλούσαν και δημιουργούσαν νέα νομικά σύνδρομα με την αδυναμία των υπολόγων να καταβάλλουν τέτοια τιμήματα.

Έτσι, για μία ακόμα φορά πιστοποιείται ότι η φιλοσοφία, με την οποία λειτουργούσε η Δικαιοσύνη στο προτεκτοράτο, αποφεύγοντας τις καινοτομίες και τους ακροβατισμούς, έκρινε προτιμότερο να κοινοποιεί από να προκαλεί και να εκβιάζει, για να αποφεύγει τους κοινωνικούς κραδασμούς. Βασική της χάραξη οι αποφάσεις της να οδεύουν μέσα σε καθιερωμένους δρόμους διεξόδου, με απόλυτο σεβασμό όχι μόνο στο νόμο αλλά και στη νομολογία, που οι θεράποντές του καθιέρωναν.

Σύμφωνα, λοιπόν, με τη διατίμηση η αντιμισθία των δικηγόρων είναι πάντα υπερδιπλάσια της αντίστοιχης των υποδικηγόρων, για όμοια υπηρεσία ή απασχόληση.[8] Στα τριμελή πρωτοδικεία και εμποροδικεία[9] το άνοιγμα ανάμεσα σε κατώ-

---

7. Ο ανταγωνισμός ήταν ο μηχανισμός ισορροπίας της αγοράς στην επικράτεια του προτεκτοράτου. Σε μια εποχή που οι τιμές, ως προς την κοστολόγηση, ήταν δύσκολο να ελεγχθούν, ένεκα των συγκυριών και των αστάθμητων παραγόντων που τις καθόριζαν, η φιλελευθεροποίηση της αγοράς, διά του συναγωνισμού, κρατούσε τον τιμάριθμο σε σχεδόν ευθεία πορεία. Και αν κάποτε έπαιρνε την ανιούσα, τούτο να αποδοθεί σε εξωγενείς παράγοντες που τον διαμόρφωναν· είναι αυτό που σήμερα καλούμε εισαγόμενο πληθωρισμό.

8. Στα ανώτερα και ανώτατα δικαστήρια μόνο τυπικές πράξεις μπορούσε να υποβάλει ο υποδικηγόρος. Κυρίως ασχολούνται με τη σύνταξη δικογραφιών, απογραφικών, κλητηρίων και αναζητήσεων, τυπικά γραφειοκρατικές εργασίες στις επίσημες πράξεις που θα υποβληθούν από δικηγόρο πτυχιούχο. Απεναντίας, στα ειρηνοδικεία και πλημμελειοδικεία οι δικηγόροι δεν είχαν δικαίωμα να υποβάλουν Πράξεις που έπρεπε να τις αναθέσουν σε υποδικηγόρο. Για τούτο ο κάθε καθιερωμένος πτυχιούχος περιστοιχίζεται από έναν ή περισσότερους υποδικηγόρους, οι οποίοι όμως ενεργούν όχι ως εξαρτημένοι υπάλληλοι αλλά ως ελεύθεροι επαγγελματίες, αμειβόμενοι από τον πελάτη.

9. Εκτός από το Αργοστόλι που λειτουργούν δικαστήρια όλων των βαθμίδων πλην του Υπέρτατου Συμβουλίου της Δικαιοσύνης, και στο Ληξούρι (Κεφαλονιά) υπάρχει πλήρης δι-

τατη/ανώτατη τιμή δεν υπερβαίνει το διπλάσιο. Στα μονομελή όμως πρωτοδικεία και εμποροδικεία, τόσο στους πτυχιούχους δικηγόρους όσο και στους πρακτικούς υποδικηγόρους, το άνοιγμα κατώτατη/ανώτατη φθάνει και το τριπλάσιο. Εκεί όμως που το άνοιγμα εγγίζει την ανώτατη τιμή είναι τα κακουργιοδικεία, και τούτο ίσως ένεκα της ιδιοσύστασης της συνηγορίας. Τόσο οι δικηγόροι όσο και οι υποδικηγόροι μπορούν να αμείβονται μέχρι και στο πενταπλάσιο της κατώτατης οριζόμενης τιμής. Στην περίπτωση δηλαδή κακουργημάτων καταργείται σχεδόν η διατίμηση!

Απεναντίας, στα κατώτερα ποινικά δικαστήρια (πλημμελειοδικείο – πταισματοδικείο) οι δείκτες παραμένουν σε συνήθη επίπεδα, δηλαδή μέχρι και το τριπλάσιο, για να κατέλθουν εκ νέου στο διπλάσιο στα ειρηνοδικεία για τους υποδικηγόρους που προνομιακά τα υπηρετούν, και στο πενταπλάσιο για τους δικηγόρους, όταν καλύπτονται από «Συζητήσεις»·[10] θέματα δηλαδή που προϋποθέτουν απασχόληση, μελέτη, εξειδίκευση, ευστροφία και ταλαιπωρία.

Το ίδιο άνοιγμα, διπλάσιο δηλαδή σχεδόν κατώτατου/ανώτατου, ισχύει και για τις διατιμήσεις απασχόλησης στα ποινικά και πολιτικά αναθεωροδικεία, ενώ για τα ανώτερα εφετεία το άνοιγμα, ιδίως για τις παραστάσεις δικηγόρων, μπορεί να φθάσει και στο πενταπλάσιο!

καστική συγκρότηση. Κάθε Δευτέρα, της πρώτης και της τρίτης εβδομάδας του μήνα, συνεδριάζει τριμελές πρωτοδικείο και τριμελές εμποροδικείο, με δυνατότητα η συνεδρίαση να παραταθεί και την επομένη, εφόσον υπάρχει πληθώρα υποθέσεων.

Την Τρίτη και Τετάρτη κάθε εβδομάδας εδρεύει ο πρωτοδίκης και εμποροδίκης προς εκπεραίωση εμπορικών κλήσεων και εξέταση μαρτύρων. Ο ίδιος πρωτοδίκης και πλημμελειοδίκης εδρεύει κάθε Πέμπτη, Παρασκευή και Σάββατο, εκτός από τις εποχές των διακοπών, οπότε η έδρα λειτουργεί κάθε Δευτέρα, Τετάρτη και Παρασκευή. Ο προϊστάμενος των δικαστηρίων Ληξουρίου α) ως ανακριτής ασχολείται καθημερινά, πλην της Δευτέρας, της πρώτης και τρίτης εβδομάδας κάθε μήνα. Σε περιπτώσεις όμως επείγουσες εργάζεται καθημερινά ακόμη και τις αργίες. β) Ως πταισματοδίκης εδρεύει το Σάββατο, κάθε εβδομάδας. γ) Και ως ειρηνοδίκης την Τρίτη, Τετάρτη και Παρασκευή, κάθε εβδομάδας. Στην περίπτωση απασχόλησής του με ανακριτικό ή δικαστικό έργο ή τη μετάβασή του στην ύπαιθρο προς ανάκριση, οφείλει να ειδοποιήσει τον πρόεδρο των δικαστηρίων στο Αργοστόλι, ως προϊστάμενό του, για να τον αντικαταστήσει, όπως μη διακοπεί η ομαλή λειτουργία των δικαστηρίων, στη δεύτερη αυτή πόλη του νησιού (Τ.Ι.Α.Κ. *ό.π.*, Ειρηνοδικείο Αργοστολίου, *Επιστολές από Ιανουάριος 1853. Εγκύκλιο No. 611*, φ. 61r, 199r-v). Ανάλογα με τα δικαστήρια του Ληξουριού λειτουργούσαν και σ' όλα τα μικρότερα νησιά της Ομοσπονδίας, τους Παξούς, την Ιθάκη και τα Κύθηρα. Ενώ στα άλλα τέσσερα, τα μεγάλα, Κέρκυρα, Κεφαλονιά, Ζάκυνθο και Λευκάδα, υπήρχαν δικαστήρια όλων των βαθμίδων με πλήρη συγκρότηση και οργανικές θέσεις τόσο των δικαστών όσο και των δικαστικών υπαλλήλων.

10. Τ.Ι.Α.Κ. *ό.π.*, Πράξεις Ανωτάτου Συμβουλίου Δικαιοσύνης, φ. 134r-v, 421r. Στο τέλος της μελέτης θα δοθούν τα πιο σημαντικά έγγραφα με τις αντίστοιχες διατιμήσεις, σε κανονική μεταγραφή και σχολιασμένα.

Αφού δώσαμε την αγορανομική εικόνα των αμοιβών, ανάγκη να δώσουμε και την πραγματιστική όψη των δικών, που είναι κοινωνικά και οι κατ' εξοχήν ενδιαφέρουσα.

Μια δίκη και ποινική, μα ιδιαίτερα αστική, είναι εξαιρετικά πολυδάπανη υπόθεση, ακόμη και αν υπολογιστούν, περίπτωση τελείως απίθανη, τα κατώτατα όρια αμοιβών. Και αποβαίνει ακόμη δαπανηρότερη, διότι ουδέποτε εξαντλείται σε μία δικάσιμο που προϋποθέτει μία παράσταση. Η αναβολή επί αναβολής είναι πολύ συνηθισμένη τακτική στα δικαστήρια του προτεκτοράτου σε μία προσπάθεια κωλυσιεργίας, μέχρι να μετατοπιστεί η κρισολογία από την έδρα στους διάδικους, με συμβιβασμό. Τέτοιες λύσεις είναι οι προτιμώμενες από τα δικαστήρια και μόνο σε ναυάγιό τους, αφού χρησιμοποιηθεί όλο το όριο χρηματικής εξάντλησης και οικονομικής αντοχής, ο δικαστής «Αποφαίνεται…».[11]

Μια όμως τέτοια τακτική, ενώ έχει το φαινομενικό χάρισμα της συναίνεσης, διακρατεί το σημαντικό μειονέκτημα να ευνοεί τους οικονομικά ισχυρούς που είχαν την αντοχή για τέτοιες πολύχρονες και πολυδάπανες κρισολογίες. Για τούτο οι αποφάσεις των δικαστηρίων του προτεκτοράτου, παρότι πάντα σύννομες, δεν έπαυαν να είναι «ἐν πολλοῖς» κοινωνικά άδικες. Και τούτο όχι από παράβαση κάποιου νόμου ή υπέρβαση κάποιας νομολογίας αλλά από απάθεια του δικαστικού προσωπείου, που εκ συστήματος έφεραν όλοι οι επί έδρας δικαστικοί λειτουργοί, απέναντι στα κοινωνικά προβλήματα, ακόμη και εκείνοι που ως άτομα και ιδιώτες διακρίθηκαν για τις ευαισθησίες τους, το συναισθηματισμό τους, ακόμη και την ποιητική τους έφεση.

Σε μια εποχή που η στενότητα του χρήματος, η χαμηλή παραγωγή, η άγνοια της παραγωγικότητας, τόσο τα δημόσια όσο και τα ιδιωτικά οικονομικά τα κρατούσαν σε μόνιμα ανισόρροπη κατάσταση, και ο ελάχιστος κραδασμός απειλούσε να ανατρέψει κάθε προϋπολογισμό, από εκείνον του απλού, πενόμενου φαμελίτη, μέχρι τον, πάντοτε ισοσκελισμένο, κρατικό.

Με τα δεδομένα αυτά κάθε διεκδίκηση, ιδιαίτερα οικονομική, και ελάχιστης σημερινής σημασίας, για τα χρόνια εκείνα αποτελούσε στοιχείο ισορροπίας ή εξισορρόπησης για τούτο και οι πολλές, οι συχνές, οι επίμονες απαιτήσεις για ποσά ασήμαντα με τα σημερινά κριτήρια, συντελεστικά όμως επιβίωσης για τα τότε.

Σ' αυτή τη δύσκολη κατάσταση τα δικαστήρια του προτεκτοράτου, συνεπικουρούμενα από τους νομικούς, τους πτυχιούχους και τους πρακτικούς, με το

11. Το ευεργετικό στοιχείο, το οποίο μέσα στην τόση δυσμένεια πρέπει να εξαρθεί ιδιαίτερα, είναι το δικαίωμα που έδινε ο νόμος στους πιστοποιημένα άπορους να κινούν κρισολογίες «ἐπί ἀσήμου χάρτου», δηλαδή χωρίς επιβάρυνση χαρτοσήμου. Στην περίπτωση δικαίωσης και οικονομικής ικανοποίησης, όφειλαν να καταβάλουν το χαρτόσημο αυτό «ἀμέσως πού ἔπαυαν νά εἶναι πένητες».

προσωπείο της αχρωμίας, και ιδίως χάρη σ' αυτό, πρόσφεραν υπηρεσίες σε μια προσπάθεια να κρατηθούν ισόρροπα και τα άτομα και η κοινωνία και το κράτος, πάνω στο σκοινί σκοινοβασίας, που ολόκληρη η κοινωνία του καιρού εκείνου προσπαθούσε να ισορροπήσει, γιατί είχαν διδαχθεί από την ίδια τη ζωή πως η κάθε πτώση ήταν και πτώση τελειωτική και μη αναστρέψιμη!

ΟΙ ΠΗΓΕΣ

1. ΔΙΑΒΙΒΑΣΤΙΚΟ Α'

Π ε ρ ί λ η ψ η: Το Ανώτατο Συμβούλιο της Δικαιοσύνης ενημερώνει τον πρόεδρο δικαστηρίων Κεφαλονιάς πως προσδιορίστηκαν διατιμήσεις για τα δικαστικά έξοδα των εφέσεων.
Τ.Ι.Α.Κ. Πράξεις, Αποφάσεις και Επίσημα του Ανωτάτου Συμβουλίου της Δικαιοσύνης, 1860-1863, φ. 10r.

Εγκύκλιος Αριθμὸς 1ος

Γραμματεία του Ανωτάτου Συμβουλίου
Κερκύρα τῇ 18 Φεβρουαρίου 1860[α]

Εὐγενὲς[α] *Κύριε*

Επιταγῇ τοῦ Ανωτάτου Συμβουλίου τῆς Δικαιοσύνης[β] *διαβιβάζω εἰς Υμᾶς διὰ τὴν προσανήκουσαν διακοίνωσιν εἰς τὸν αὐτόθι Δικηγορικὸν καὶ Υποδικηγορικὸν Σύλλογον*[γ] *τὴν εσώκλειστον διατίμησιν τῆς ἀντιμισθίας τῶν Δικηγόρων καὶ Υποδικηγόρων παρὰ τοῦ Ανωτάτου Συμβουλίου εγκριθεῖσαν διὰ τὰ κατ' ἔφεσιν δικαστικὰ ἔξοδα.*[δ]

Διομολογοῦμαι μετὰ παντὸς σεβασμοῦ

Τῷ Εὐγενεῖ Προέδρῳ τῶν Δικαστηρίων
κ.λπ. κ.λπ. κ.λπ. Κεφαλληνία

τῆς Ὑμετέρας Ευγενείας
τεπεινὸς θεράπων
Κ. Ρίκκης[ε]
Γραμματεὺς τοῦ Ανωτάτου Συμβουλίου

Σχόλια στο 1ο έγγραφο

α. Τα έγγραφα αυτά, το 1ο και το 3ο μεταγράφηκαν, κυρίως γιατί μας προσφέρουν την ημερομηνία των ακολούθων τους. Τα έγγραφα, κατά πάγια τακτική μας, μεταγράφονται με την ορθογραφία, τον τονισμό, την εκφώνηση, το συλλαβισμό και τη στίξη τους, ακόμα και με κάθε είδους ιδιαιτερότητα, επειδή θεωρούμε την κάθε παρέμβαση ανεπίτρεπτη, που μπορεί να φέρει εννοιολογικές αλλοιώσεις καταλυτικές. Ελάχιστες υπηρεσίες, αυτή την εποχή, διατυπώνουν ορθά, όπως αυτή, την κλητική προσφώνηση.

β. Ο αρχικός τίτλος ήταν Ύπατο Συμβούλιο της Δικαιοσύνης. Μετά το 1852 το «Ύπατο» έγινε «Ανώτατο» και με αυτό τον χαρακτηρισμό έφθασε ως την Ένωση το 1864.

γ. Δεν είναι ανάγκη να πρόκειται για συνδικαλιστικά σωματεία. Είναι όμως γνωστό πως και οι δύο αυτές νομικές ομάδες, ιδίως όμως οι υποδικηγόροι ήταν άριστα οργανωμένοι για τη διατήρηση του προνομιακού δικαιώματός τους, της αποκλειστικής παράστασης στα ειρηνοδικεία και πλημμελειοδικεία.

δ. Για τις πρωτόδικες εγκλήσεις θα ακολουθήσει άλλος πίνακας.

ε. Ο δικαστής Καίσαρ Ρίκκης διετέλεσε και πρόεδρος στο Αναθεωρητικό Δικαστήριο.

2. Η ΔΙΑΤΙΜΗΣΗ

Π ε ρ ί λ η ψ η: Το Ανώτατο Συμβούλιο Δικαιοσύνης μολονότι προσδιορίζει κυμαινόμενες διατιμήσεις δικηγόρων και υποδικηγόρων, οι οποίες και δημοσιεύονται, μολαταύτα αφήνει περιθώρια υπέρβασής τους υπό όρους, εφόσον υπάρχουν επαρκείς αποδείξεις ότι ο απασχολούμενος νομικός τις δικαιούται.
Τ.Ι.Α.Κ. *ό.π.*, φ. 11r-v.

Διατίμησις
τῆς αντιμισθίας τῶν Δικηγόρων καὶ Υποδικηγόρων

Διὰ τὰς εφέσεις			*τάλληρα*	*4*[α]	*μέχρι 8*
»	»	*απολογίας*	»	*4*	» *8*
»	»	*ανταπολογίας*	»	*1½*	» *4*
»	»	*αναπτύξεις*	»	*2*	» *20*
»	»	*συζητήσεις διὰ ζώσης*	»	*6*	» *40*[β]
»	»	*αναφοράς*	»	*1½*	» *10*
Διὰ τὸν Υποδικηγόρον ἀνὰ πᾶσαν ημέραν			»	*2½*	» *5*
Διὰ τὰς κλήσεις			»	*½*	» *1½*
»	»	*κοινοποιήσεις*		*30/100*[γ]	
»	»	*τὰ εντάλματα*		*30/100*	» *1*

Προκειμένου περὶ δικῶν μὴ συζητούμενων διὰ ζώσης οἱ Δικηγόροι θέλουσι προσαγάγει μετὰ τῶν ἐφέσεων ἐμπεριστατωμένην σημείωσιν τῶν δικαστικῶν ἐξόδων παρ' αὐτῶν ὑπογεγραμμένην.[δ]

Ἐν περιπτώσει δὲ σημαντικῶν καὶ πολυπλόκων δικῶν, ὡς πρὸς τὰς ὁποίας ἡ παροῦσα διατίμησις ἤθελεν ἀποβῆ δυσανάλογος ἀντιμισθία, οἱ Δικηγόροι δύνανται νὰ κάμωσι τὴν ἑπομένην ἔγγραφον δήλωσιν:

«Διαδηλῶ ἐν συνειδήσει καὶ ὡς Δικηγόρος τιμίως μετερχόμενος τὴν ἐπιστήμην μου ὅτι τὰ ἐν τῇ παρούσῃ σημειώσει διαλαμβανόμενα κονδύλια ἀντιστοιχοῦν μὲ τὸν ὁποῖον κατέβαλον κόπον[ε] *καὶ βασίζονται ἐπὶ τοῦ ἀληθοῦς καὶ τῆς δικαιοσύνης».*

Εὰν εἴς τινας περιπτώσεις καὶ διὰ τὰς προφορικὰς συζητήσεις[ς] *προσδιοριζο-*

μένη διὰ τῆς παρούσης διατιμήσεως ἀντιμισθία φανῇ ἐλάσσων τῆς ὀφειλομένης, θέλη αὐξανθῇ αὕτη ὑπὲρ τοὺς προσδιοριζομένους ὅρους ἀναλόγως μὲ τὸ σημαντικὸν καὶ δυσχερὲς τῆς ὑποθέσεως καὶ μὲ τὸν δαπανηθέντα πρὸς συζήτησιν χρόνον συμφώνως πρὸς τὰς διατάξεις τοῦ 713 ἄρθρου τῆς Πολιτικῆς Δικονομίας.

Ἐκτὸς τῆς ἀντιμισθίας τῶν Δικηγόρων καὶ Ὑποδικηγόρων θέλει καταλογισθῇ καὶ τὸ ἔξοδον τοῦ δαπανηθέντος χαρτοσήμου.[ζ]

Θέλει προσδιορισθῇ πρὸς τούτοις καὶ ἡ ἀντιμισθία τοῦ Γραφέως πρὸς ἑκατοστὰ δύο[η] *μέχρι ἓξ ἀνὰ πᾶσαν σελίδα 25 γραμμῶν καὶ ἔχουσαν περιθώριον ἑνὸς τετάρτου τῆς σελίδος σταθμιζομένου τοῦ εὐκρινοῦς καὶ τοῦ καλλιγραφικοῦ ἢ μὴ τῶν χαρακτήρων.*[θ]

Ἀληθὲς ἀπόγραφον ἐξαχθὲν ἐκ τῶν Πρακτικῶν τὴν 17 Φεβρουαρίου 1860

Δρ. Μωράκης

Χαρτοφύλαξ[ι] *τοῦ Ἀνωτ. Συμβουλίου*

τῇ 25 Φεβρουαρίου 1860[κ]

Ἐδημοσιεύθη ἡ παροῦσα ἐκτίμησις ἐν δημοσίᾳ συνεδριάσει τοῦ τριμελοῦς πρωτοδικείου Ἀργοστολίου προσκλήθησαν δὲ οἱ κ.κ. Δικηγόροι καὶ Ὑποδικηγόροι νὰ λάβωσιν εάν θέλωσι λεπτομερῶς πληροφορίας.

λ. βερέτας[λ]

αντιπρόεδρος

Σχόλια στο 2ο έγγραφο

α. Οι αμοιβές υπολογίζονται σε ισπανικά τάλιρα, τα γνωστά δίστηλα ή κολονάτα, το σκληρό νόμισμα της εποχής, με το οποίο συναλλάσσεται το εμπόριο και οι πιστωτικοί οργανισμοί, και όχι σε στερλίνες (σελίνια), το επίσημο κρατικό νόμισμα.

β. Το άνοιγμα ανάμεσα σε κατώτερη/ανώτερη τιμή στις τρεις αυτές περιπτώσεις είναι τεράστιο και φθάνει μέχρι και το δεκαπλάσιο, αχρηστεύοντας στην πράξη τις διατιμήσεις.

γ. Το τάλιρο που αυτή την εποχή αντιστοιχεί με 5,50 χρυσά φράγκα, υποδιαιρείται σε 100 οβολούς.

δ. Πρόκειται για έφεση σε δίκη αστική με ογκώδη χαρτογραφία.

ε. Υπήρξαν περιπτώσεις αστικών διεκδικήσεων, που μέχρι να φθάσουν στην έφεση, με αναφορές, κλήσεις, ανταπολογίες και αναβολές επί αναβολών, διάνυσαν πλήρη πενταετία, με συνεχή εγρήγορση τόσο του υπερασπιστή νομικού, όσο και του εγκαλούντος.

ς. Η προφορική συζήτηση, ως απλούστερη, ήταν χαρτογραφικά λιγότερο δαπανηρή. Απαιτούσε όμως μεγαλύτερη ετοιμότητα, εγρήγορση, γνώσεις, ευφράδεια, ευστροφία.

ζ. Τα έξοδα χαρτοσήμου δεν μπορούν να χαρακτηριστούν υπέρογκα. Οι άποροι, μάλιστα, απολάμβαναν το προνόμιο (μετά από δικαστική έγκριση) να συντάσσουν επί «ασήμου χάρτου». Για τούτο, όταν μετά την Ένωση – Αφομοίωση τα έξοδα χαρτοσήμου πολλαπλασιάστηκαν και καταργήθηκε το προνόμιο των απόρων, η Αθήνα αντιμετώπισε δύσκολη κατάσταση, με το σάλο που ξεσηκώθηκε σε όλα τα νησιά της πρώην επικράτειας του προτεκτοράτου.

η Εκατοστά είναι οι οβολοί, η υποδιαίρεση του τάλιρου που κυκλοφορούσε στην αγορά. Γιατί ολόκληρο δίστηλο λίγοι είχαν τη δυνατότητα να διαθέτουν!

θ. Η γραφειοκρατία της εποχής δίνει μεγάλη σημασία στην καθαρογραφία και την καλλιγραφία, την οποία όμως ελάχιστοι γραφείς διαθέτουν, για τούτο και επιδοτείται προνομιακά. Μεγάλη επίσης σημασία δίδεται στην ποιότητα της μελάνης, γιατί το όλο σύστημα και η οικονομία του, στηριγμένο στη γραφειοκρατία, είχε ανάγκη αυτά τα ορνιθοσκαλίσματα να διατηρούνται σε καλή κατάσταση.

ι. Χαρτοφύλαξ είναι ο γραμματέας.

κ. Η συγκοινωνία αυτή την εποχή ανάμεσα στα νησιά της επικράτειας, χάρη στο Αυστριακό Λόυδ, ήταν τακτικότατη αλλά και η διεκπεραίωση των υπηρεσιών αξιομνημόνευτη. Από τις 17 Φεβρουαρίου που συντάχθηκαν τα Πρακτικά στην Κέρκυρα, μέχρι τις 25 του ίδιου μήνα που δημοσιεύθηκαν στην Κεφαλονιά, πέρασαν μόλις οκτώ ημέρες!

λ. Λεωνίδας Βερέτας πρωτοδίκης. Αυτή την εποχή εκτελεί χρέη αντιπροέδρου με πρόεδρο τον Σπύρο Γαζώνη.

3. ΔΙΑΒΙΒΑΣΤΙΚΟ Β′

Π ε ρ ί λ η ψ η: Με εγκύκλιό του το Ανώτατο Συμβούλιο της Δικαιοσύνης ενημερώνει τις δικαστικές αρχές των νησιών για τις διατιμήσεις που θα ισχύσουν εφεξής, καθόλη την επικράτεια, αναφορικά με τις δικαστικές αμοιβές των νομικών.
Τ.Ι.Α.Κ. *ό.π.*, φ. 133r.

Εγκύκλιος ἀριθ. 9 *Γραμματεία τοῦ Ανωτάτου Συμβουλίου*
Κερκύρᾳ τῇ 22 Μαΐου 1861

Εὐγενὲς Κύριε

Τὸ Ανώτατον Συμβούλιον ἔλαβεν ὑπ᾽ ὄψιν τὰ σχέδια τῶν δικαστικῶν διατιμήσεων ἁπασῶν τῶν Νήσων τοῦ Κράτους, διαβιβασθέντα εἰς τὴν Γραμματείαν ταύτην[α] κατὰ συνέπειαν τῆς ἀπὸ 9 Ιουνίου 1860 ἐγκυκλίου, καὶ ἐκ τοῦ συνόλου αὐτῶν συνέταξε τὸ ἐσώκλειστον γενικὸν σχέδιον[β] τὸ ὁποῖον δύνανται τὰ Δικαστήρια νὰ λάβωσι ὑπ᾽ ὄψιν κατὰ τὴν καταψήφισιν[γ] τῶν ἐξόδων.

Διομολογοῦμαι εὐσεβάστως

τῷ Ευγενεῖ Προέδρῳ *τῆς Υμετέρας Εὐγενείας*
τῶν Δικαστηρίων *εὐπειθὴς δοῦλος*
κ.λπ. κ.λπ. κ.λπ. *Κ. Ρίκκης*
Κεφαλληνία *Γραμματεὺς*

Σχόλια στο 3ο έγγραφο

α. Βεβαιούται πως, πριν καταλήξει σε απόφαση η Ανώτατη Δικαστική Αρχή, ενημέρωσε τις δικαστικές αρχές όλου του προτεκτοράτου και έλαβε σοβαρά υπόψη τις υποδείξεις τους. Αυτές οι απόψεις θα προήλθαν από τα ήδη νομολογημένα τιμολόγια και τις απο-

φάσεις σε δίκες αμφισβητήσεων, που είχαν εκδικαστεί από τα τοπικά δικαστήρια. Για τούτο και οι διατιμήσεις βρίσκονται μέσα στα όριά τους.

β. Καθίσταται σαφές πως οι διατιμήσεις αφορούν όλα τα δικαστήρια της επικράτειας και είναι με τις διακυμάνσεις τους προσδιοριστικές για εφαρμογή σε όλα τα νησιά.

γ. Καταψήφισις είναι ο υπολογισμός.

4. ΟΙ ΓΕΝΙΚΕΣ ΔΙΑΤΙΜΗΣΕΙΣ

Π ε ρ ί λ η ψ η: Ο πίνακας των διατιμήσεων, αφού εκτέθηκε σε δημόσια θέα κατόπιν συνεδριάσεως των κατά τόπους πρωτοδικείων, εφαρμόζεται σε ολόκληρη την επικράτεια των Ομόσπονδων Πολιτειών του Ιονίου Πελάγους, τα τοπικά δικαστήρια των οποίων οφείλουν να συμμορφωθούν με το ενιαίο αυτό τιμολόγιο. Τ.Ι.Α.Κ. *ό.π.*, φ. 134r-v, 421r.

Δικαστικὴ Διατίμησις
Ἁπασῶν τῶν Νήσων τοῦ Κράτους[α]

Τριμελὲς Πρωτοδικεῖον καὶ Ἐμποροδικεῖον

Φύσις τῆς Πράξεως	*Ἀντιμισθία*	
	Δικηγόρων	*Υποδικηγόρων*
Αγωγαὶ καὶ ἕτεραι προκαταρκτικαὶ πράξεις	*$*[β]*2 ἕως 10*	*$1 ἕως 3*
Κλήσεις κατὰ τὸ ἄρθρον 545 τοῦ Εμπορικοῦ Κώδικος	*$2 ἕως 5*	*$1 ἕως 2*
Αναπτύξεις	*$3 ἕως 15*	*$1 ἕως 2*
Προφορικαὶ συζητήσεις	*$6 ἕως 50*	*$2 ἕως 6*
Συμπεράσματα	*$5 ἕως 10*	*$1 ἕως 3*
Αναφορὰ προπαρασκευαστική παρεμπίπτουσα	*$2 ἕως 5*	*$1 ἕως 2*
	$2 ἕως 10	*$1 ἕως 2*
ἑτέρου εἴδους	*$2 ἕως 3*	*$1 ἕως 2*
Προσφώνησις καὶ ἀναφορικαὶ πράξεις	*$2 ἕως 6*	*$1 ἕως 2*
Εμφανιστήριον παντὸς εἴδους	*$2 ἕως 4*	*$1 ἕως 2*
Κλῆσις μαρτύρων	*$2 ἕως 4*	*$1 ἕως 3*
Παρεύρεσις εἰς τὴν εξέτασιν μαρτύρων	*$3 ἕως 6*	*$1 ἕως 3*
Προφορικαὶ διασαφήσεις	*$2 ἕως 4*	*$1 ἕως 2*
Χωροψία	*$2 ἕως 6*	*$2 ἕως 4*
Κλῆσις – Κοινοποιητήριον		*$1 ἕως 2*[γ]

Μονομελὲς Πρωτοδικεῖον καὶ Εμποροδικεῖον

Φύσις τῆς Πράξεως	*Ἀντιμισθία τῶν*	
	Δικηγόρων	*Υποδικηγόρων*
Αγωγὴ καὶ ἕτεραι προκαταρκτικαὶ πράξεις	*$2 ἕως 6*	*$1 ἕως 3*
Κλῆσις κατὰ τὸ 545 ἄρθρον τοῦ Εμπορικοῦ Κώδικος	*$2 ἕως 5*	*$1 ἕως 2*
Αναπτύξεις	*$3 ἕως 15*	*$1 ἕως 2*
Αναφορὰ προπαρασκευαστική	*$2 ἕως 5*	*$1 ἕως 2*
Παρεμπίπτουσα ἀναφορά	*$2 ἕως 10*	*$1 ἕως 3*
Εκτελεστική ἀναφορά	*$2 ἕως 10*	*$1 ἕως 3*
Ετέρου εἴδους ἀναφορά	*$2 ἕως 3*	*$1 ἕως 2*
Παρεύρεσις εἰς ἐξέτασιν μαρτύρων	*$3 ἕως 6*	*$1 ἕως 3*
Προφορικαὶ διασαφήσεις	*$2 ἕως 4*	*$1 ἕως 2*
Χωραψία	*$2 ἕως 6*	*$2 ἕως 4*
Εμφανιστήριον	*$2 ἕως 4*	*$1 ἕως 2*
Ενταλμα παντὸς εἴδους		*$1 ἕως 2*[δ]
Προσφώνησις καὶ ἀναφορικαὶ πράξεις	*$2 ἕως 6*	*$1 ἕως 2*
Κλῆσις		*$1 ἕως 2*
Κοινοποιητήριον		*$1 ἕως 2*

Κακουργιοδικεῖον[ε]

Γραπτὴ υπεράσπισις	*$6 ἕως 20*	*$1 ἕως 3*
Προσθήκη υπερασπίσεως	*$2 ἕως 10*	*$1 ἕως 3*
Συζήτησις	*$6 ἕως 30*	*$1 ἕως 15*

Ποινικὸν καὶ Πολιτικὸν Αναθεωροδικεῖον[ς]

Φύσις τῆς Πράξεως	*Ἀντιμισθία*	
	Δικηγόρων	*Υποδικηγόρων*
Εφεσις	*$4 ἕως12*	*$1 ἕως 2*
Απολογία	*$4 ἕως 8*	*$1 ἕως 2*
Ανταπολογία	*$4 ἕως 6*	*$1 ἕως 2*

Πλημμελειοδικεῖον καὶ Πταισματοδικεῖον

Εγκλησις	*$2 ἕως 4*	*$1 ἕως 3*
Γραπτὴ υπεράσπισις καὶ αναφορικαὶ πράξεις	*$4 ἕως 10*	*$1 ἕως 2*

Παρεύρεσις εἰς ἐξέτασιν μαρτύρων	*$3 ἕως 6*	*$1 ἕως 3*
Συζήτησις	*$4 ἕως 10*	*$1 ἕως 3*
Αναφορικαὶ καὶ ἕτεραι πράξεις	*$2 ἕως 4*	*$1 ἕως 2*

Εἰρηνοδικεῖον[ξ]

Κλῆσις		*$1 ἕως 2*[η]
Πρόσκλησις μαρτύρων		*$1 ἕως 2*
Συζήτησις	*$4 ἕως 20*	*$2 ἕως 4*
Χωροφία	*$2 ἕως 6*	*$2 ἕως 4*
Αναφοραί		*$1 ἕως 2*
Ενταλμα		*$1 ἕως 2*
Εμφανιστήρια		*$1 ἕως 2*

Κ. Ρίκκης
Γραμματεὺς τοῦ Ανωτάτου Συμβουλίου

Σχόλια στο 4ο έγγραφο

α. Κάθε ένα από τα Επτά Νησιά (κατά σειράν: Κέρκυρα, Παξοί, Λευκάδα, Κεφαλονιά, Ιθάκη, Ζάκυνθος Κύθηρα) αποτελούν ιδιαίτερη πολιτεία με τοπική κυβέρνηση (το Επαρχείο), εξαρτημένη από την Κεντρική Κυβέρνηση (τη Γερουσία) που έδρευε στην Κέρκυρα.

β. $ είναι το σήμα του δίστηλου, τάλιρου ή κολονάτου, του ισπανικού ή μεξικάνικου τάλιρου, ισότιμου με το αυστριακό (τις ρεγγίνες), που αποτελεί το κύριο νόμισμα συναλλαγής στο προτεκτοράτο. Αντιστοιχεί με 5,50 χρυσά φράγκα και κυκλοφορεί τόσο σε χρυσό κέρμα όσο και σε τραπεζικά χαρτονομίσματα έκδοσης Ιονικής Τράπεζας.

γ. Οι κλήσεις και τα κοινοποιητήρια είναι της αποκλειστικής δικαιοδοσίας των υποδικηγόρων.

δ. Και τα εντάλματα στο μονομελές πρωτοδικείο και εμποροδικείο είναι της αποκλειστικής δικαιοδοσίας των υποδικηγόρων.

ε. Στο κακουργιοδικείο οι αμοιβές των δικηγόρων είναι μεγάλες, ένεκα της φύσεως της υπεράσπισης και του όγκου της χαρτογραφίας, που προϋποθέτουν χρόνο, μελέτη και ετοιμότητα.

ς. Διά το αναθεωροδικείο (ποινικό και πολιτικό) προηγήθηκε και άλλος Πίνακας (έγγραφο 2ο). Ο παρών είναι βελτιωμένος ως προς τις απολαβές.

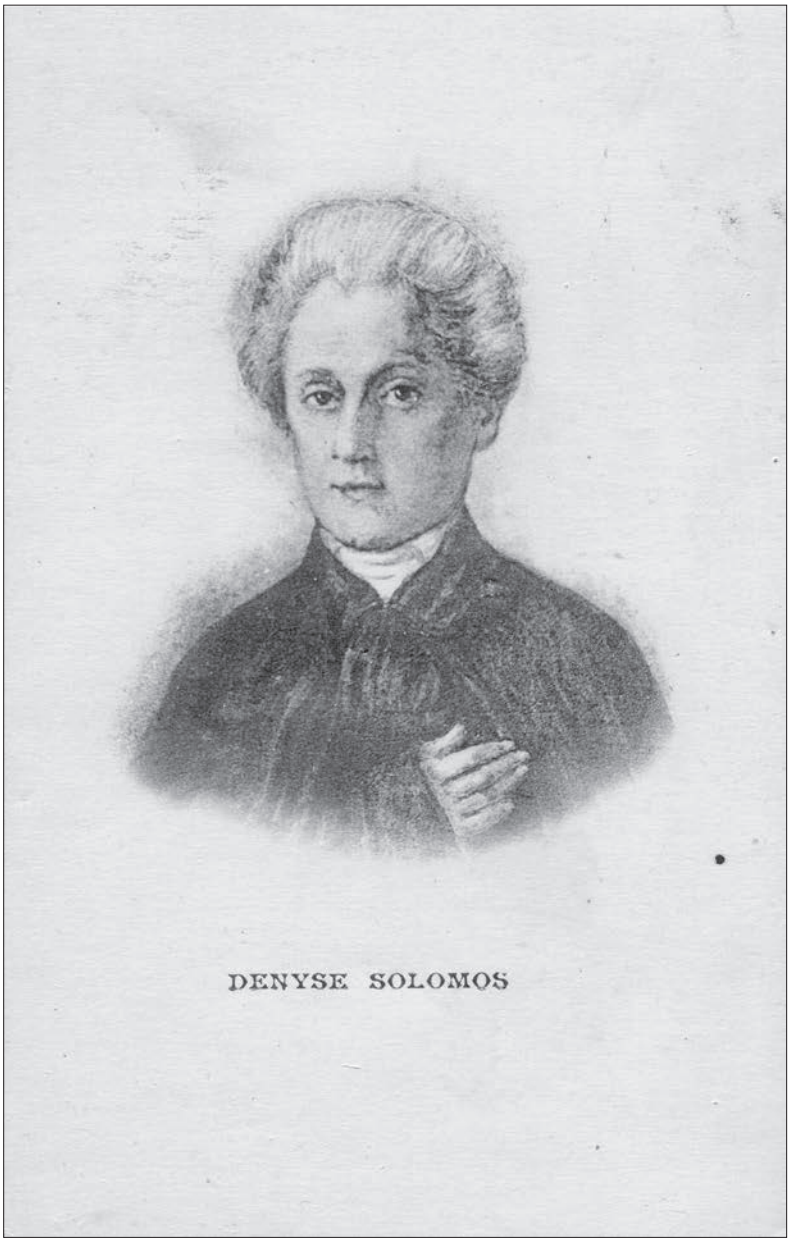
ζ. Οι νομικές υπηρεσίες στο ειρηνοδικείο παρέχονται σχεδόν κατά αποκλειστικότητα από τους υποδικηγόρους, πλην εξαιρέτων περιπτώσεων που καλείται πτυχιούχος νομικός, ο οποίος και πλουσιοαμείβεται.

η. Οι κλήσεις, τα προσκλητήρια μαρτύρων, οι αναφορές, τα εντάλματα, τα εμφανιστήρια ανήκουν στην αποκλειστική αρμοδιότητα των υποδικηγόρων και για τη σύνταξη και διεκπεραίωσή τους ο πτυχιούχος δικηγόρος πρέπει να αποταθεί σε υποδικηγόρο, συνήθως μόνιμα συνεργαζόμενο μαζί του.

Περίληψη / Summary

Η Ανωτάτη Δικαστική Αρχή στα Ηνωμένα Κράτη των Ιονίων Νήσων (1817-1864) θέτει το Φεβρουάριο του 1860 υπό διατίμηση τις αυθαίρετες αμοιβές τόσο των διπλωματούχων δικηγόρων όσο και των πρακτικών υποδικηγόρων. Η ενέργεια αυτή εκτός από την κοινωνική γαλήνη επέφερε και την αποσυμφόρηση των δικαστηρίων όλων των βαθμίδων στο προτεκτοράτο.

In February 1860, the Supreme Court of the United States of the Ionian Islands (1817-1864) imposed a tariff for the arbitrary remuneration of both qualified lawyers and practicing legal clerks. This action brought about social peace and resulted in the decongestion of the courts at all levels of the Protectorate.

Πορτραίτο του Διονυσίου Σολωμού
(επιστολικό δελτάριο – αρχείο Σπύρου Γαούτση).

ΜΙΑ ΝΕΑ ΕΡΜΗΝΕΥΤΙΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ ΤΗΣ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΚΗΣ ΔΙΚΗΣ ΤΟΥ ΔΙΟΝΥΣΙΟΥ ΣΟΛΩΜΟΥ

Ιωάννα Ν. Κονδύλη

Εισαγωγή

Η πικρή εμπειρία της μακρόχρονης οικογενειακής διαμάχης, στην οποία ενεπλάκη ο εθνικός ποιητής, δεν είχε μόνο βαρύν ήχο στην ζωή του και μακρύν απόηχο στην ποιητική του έμπνευση. Επιπλέον φαίνεται πως έχει διαμορφώσει μιαν αδικαιολόγητα αρνητική ή, τουλάχιστον, αμφιθυμική πρόσληψη της προσωπικότητάς του από κάποιους μελετητές, οι οποίοι ανιχνεύουν ή, ορθότερα, εικάζουν ανάρμοστη εκ μέρους του συμπεριφορά. Κατά την γνώμη μας, η πρόσληψη αυτή οφείλεται σε άγνοια ή εσφαλμένη κατανόηση των πραγματικών δεδομένων της περιβόητης δίκης, καθώς και του νομικού πλαισίου της.[1]

Σκοπός της παρούσας ανακοίνωσης είναι να καταδειχθεί το λογικώς αβάσιμο και πρακτικώς αδύνατο ορισμένων, τουλάχιστον, εικασιών. Προς την κατεύθυνση αυτή αρχικά θα παρουσιασθεί συνοπτικά το ιστορικό της δίκης (Α΄), εν συνεχεία θα αναλυθούν τα νομικά ζητήματα που ανέκυψαν, και μάλιστα υπό το φως του συγκριτικού δικαίου (Β΄), και, τέλος, θα επιχειρηθεί η ανασκευή κάποιων απόψεων που εσφαλμένα έχουν υποστηριχθεί (Γ΄).

Α΄ Το ιστορικό της υπόθεσης

Η πολύκροτη δίκη[2] διεξήχθη κατά την πενταετία 1833-1838 μεταξύ των αδελφών Σολωμών και του ετεροθαλούς, ομομήτριου αδελφού τους Ιωάννη Λεονταράκη, ο οποίος επιζητούσε να αναγνωρισθεί ως μεταθανάτιος γιος του κόμητος Νικολάου Σολωμού και να απολαύσει τα απορρέοντα από την υιική σχέση δικαιώματα (επώνυμο, τίτλο ευγενείας, κληρονομικό μερίδιο).

---

1. Βλ. Ιωάννα Ν. Κονδύλη, «Η ιδέα της δικαιοσύνης στον Διονύσιο Σολωμό. Δίκαιο – Δικαιοσύνη – Δικαίωση», στο: *Τιμητικός τόμος Μιχ. Π. Σταθόπουλου*, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα 2010, σ. 1091-1117 [= *Χρονικά της Εταιρείας Κερκυραϊκών Σπουδών*, τ. XXII (2011), σ. 39-73 = *Ιόνιος Επιθεώρηση του Δικαίου*, τχ. 11 (2011), σ. 28-43].

2. Λίνος Πολίτης, *Γύρω στο Σολωμό. Μελέται και άρθρα (1938-1958)*, έκδ. του Γαλλικού Ινστιτούτου Αθηνών, Αθήνα 1958, σ. 98–99. – *Διονυσίου Σολωμού, Άπαντα*, επιμ. – σχολ. Γεώργιος Ν. Παπανικολάου, *Το ελληνόγλωσσο έργο του*, Αθήναι 1970, τ. 1, σ. 130-138.

Ο πατέρας του ποιητή, κόντες Νικόλαος Σολωμός (1737-1807), ήταν πλούσιος άρχοντας, καταγόμενος από την Κρήτη, στον οποίο η Βενετία είχε παραχωρήσει το μονοπώλιο του καπνού. Από τον γάμο του με την Μαρνέττα Κάκνη είχε αποκτήσει δύο τέκνα, τον Ροβέρτο και την Ελένη. Αργότερα, από την σχέση του με την υπηρέτριά του Αγγελική Νίκλη (1784-1859) απέκτησε δύο φυσικά τέκνα, τον Διονύσιο και τον Δημήτριο (1801-1883), τα οποία, όπως ανέφερε στην διαθήκη του, αγαπούσε ως «λεγκίτιμα» και θα φρόντιζε να τους εξασφαλίσει το μερίδιο της περιουσίας που τους αναλογούσε.

Παράλυτος και κατάκοιτος ήδη από πενταετίας, ο Νικόλαος Σολωμός νυμφεύθηκε την Αγγελική Νίκλη την προτεραία (27.2) του θανάτου του (28.2.1807), με σκοπό να νομιμοποιήσει τα δύο φυσικά τέκνα του. Με την από 28 Δεκεμβρίου 1802 διαθήκη του αφ' ενός αποκλήρωνε την Ελένη για πολιτικούς λόγους,[3] αφ' ετέρου διένεμε την περιουσία του μεταξύ των τριών γιων του κατ' ισομοιρία, πλην δύο ακινήτων (του αρχοντικού στην πόλη και του κτήματος στο Ακρωτήρι), τα οποία κατέλιπε στα δύο μικρότερα παιδιά. Στην Αγγελική κατέλιπε ως προίκα 400 τσεκίνια, καθώς και τον ρουχισμό και τα κοσμήματα που της είχε δωρίσει. Σε περίπτωση μη σύναψης νέου γάμου οι επίτροποι ήσαν υποχρεωμένοι «να τη ζωοθρέφουν ομού με τα παιδία, όπου έχει γεναμένα μετά με […]».

Σχεδόν από την επιούσα του θανάτου του πατέρα του ο Ροβέρτος αμφισβήτησε το κύρος της διαθήκης, ισχυριζόμενος ότι οι εξ επιγενομένου γάμου νομιμοποιηθέντες ομοπάτριοι αδελφοί του ήσαν «υιοί μοιχογενείς και επομένως πρόσωπα αποδοκιμαζόμενα από τον νόμον και πάσαν αρχήν πολιτικήν και ηθικήν».

Την 15η Αυγούστου 1807, δηλαδή 167 ημέρες μετά τον θάνατο του συζύγου της από παραλυτική ημιπληγία που όμως εξελίχθηκε σε γάγγραινα και, ενώ βρισκόταν σε κατάσταση προχωρημένης εγκυμοσύνης, η Αγγελική παντρεύτηκε τον νεαρό αργυραμοιβό Εμμανουήλ Λεονταράκη, μισθωτή καταστήματος στο ισόγειο του αρχοντικού του Σολωμού. Ο γάμος έγινε εσπευσμένα, κρυφά και χωρίς την συνδρομή των νόμιμων προϋποθέσεων. Μετ' ου πολύ, και πάντως πριν συμπληρωθεί ο πένθιμος ενιαυτός, η Αγγελική έτεκε υιόν, τον Ιωάννη, του οποίου η ακριβής ημερομηνία γέννησης (Σεπτέμβριος ή Δεκέμβριος του 1807 ή Φεβρουάριος του 1808) και, κατ' ακολουθίαν, η πατρότητα θα αποτελέσουν αργότερα αντικείμενο σφοδρής αντιδικίας. Στο πλαίσιο ενός ευρύτερου διακανονισμού (31.8.1807) ο Ροβέρτος, αφού προηγουμένως πέτυχε να αυξήσει το μερίδιό του στο 1/2 της κληρονομίας, συμβιβάστηκε με τους εκτελεστές της διαθήκης και φρόντισε, μαζί τους, να εκδοθεί νόμιμη άδεια γάμου της Αγγελικής και του Εμ-

3. «Επειδήτις και αυτή έπραξε μετά μέ με μεγάλη ασπλαχνία και ινγρατιτούντινε, ακολουθώντας τους δολερούς σκοπούς του ψευτογιάκουμου Κάλεντερ, βριττάνικου, οι οποίοι σκοποί ήσαν ενάντιοι της ησυχίας του πατρός τσι και της πατρίδος τζι […]».

μανουήλ Λεονταράκη. Εκείνοι, από την πλευρά τους, ανέλαβαν την ανατροφή του νεογέννητου Γιάννη ως καρπού της δικής τους ένωσης.

Το 1830, εν μέσω αδιευκρίνιστων φημών, ο Διονύσιος διέκοψε την επιχορήγηση προς τον Γιάννη, επειδή ήταν σπάταλος και παραμελούσε τις σπουδές του στην Ιταλία, όπου παρέμενε ήδη από επταετίας. Τρία χρόνια αργότερα, το φθινόπωρο του 1833, ο Γιάννης επέστρεψε στην γενέτειρα εν μέσω υποψιών ότι κατόπιν πλαστογραφίας εμφανιζόταν ως διπλωματούχος της Νομικής Σχολής της Μπολόνιας ή της Πίζας.[4]

Χολωμένος από την διακοπή της επιχορήγησης, δήλωσε αυθαίρετα στο Υγειονομείο Ζακύνθου ως επώνυμο «Λεονταράκης-Σολωμός». Κληθείς από τους αδελφούς Σολωμούς ενώπιον του δικαστηρίου να δώσει εξηγήσεις (9.11.1833), δήλωσε ότι το σύνθετο αυτό επώνυμο απέδιδε την αληθινή καταγωγή του. Κατόπιν αυτού οι Διονύσιος και Δημήτριος ήγειραν εναντίον του αγωγή (28.11.1833), αξιώνοντας την μη χρήση του πατρικού επωνύμου τους και εκείνος απάντησε επίσης με αγωγή (30.11.1833), επιζητώντας σωρευτικά να αναγνωρισθεί ως νόμιμος υστερογενής γιος του Νικολάου Σολωμού, να ακυρωθούν οι δύο διαθήκες του (από 28.12.1802 και 10.12.1806) και να θεωρηθεί ο ίδιος και ο Ροβέρτος ως τα μόνα γνήσια τέκνα του κόμητος, ενώ οι έτεροι δύο, Διονύσιος και Δημήτριος, ήσαν νόθοι. Αυτοί οι δύο, ομοδικούντες με την ανιψιά τους Ελισάβετ Ροβέρτου Σολωμού, ζήτησαν την απόρριψη της αγωγής, αξιώνοντας από τον Γιάννη να προσκομίσει τα επίσημα έγγραφα γεννήσεως και βαπτίσεώς του (24.1.1835). Με την σειρά του ο Λεονταράκης ζήτησε να εξακριβωθεί αν πράγματι η Αγγελική ήταν έγκυος κατά τον χρόνο του θανάτου του πρώτου συζύγου της, αν κρυβόταν την εποχή του επικείμενου τοκετού και αν γέννησε τον Σεπτέμβριο του 1807.

Ακολούθησε σφοδρή αντιπαράθεση μαρτύρων, εγγράφων και τεκμηρίων:[5] Στην δίκη, η Αγγελική κατέθεσε ότι εμποδίστηκε να δηλώσει την γέννηση του Γιάννη εντός των τριακοσίων ημερών από τον θάνατο του κόντε, επειδή ήταν έγκλειστη σε γυναικείο μοναστήρι. Συντάχθηκε έτσι με το τρίτο της παιδί είτε από αλληλεγγύη προς την νέα της οικογένεια είτε από εσφαλμένη αντίληψη των εφιαλτικών συνεπειών ενδεχόμενης ήττας για τους δύο μεγαλύτερους γιους είτε διότι ο Διονύσιος, αγανακτισμένος από την αχαριστία της οικογένειας Λεονταράκη-Νίκλη, ζήτησε την αποβολή τους από το σπίτι της Παλιάς Βρύσης, που τους είχε παραχωρηθεί.

Τον Ιούνιο του 1836 απορρίφθηκε η αγωγή του Ιωάννη Λεονταράκη και ένα

4. Βλ. Διονυσίου Σολωμού, *Ποιήματα και πεζά*, επιμ. Στυλιανός Αλεξίου, εκδ. Στιγμή, Αθήνα ²2007, σ. 417 και σημ. 11, αλλά και Διονυσίου Σολωμού, *Άπαντα*, ό.π., σ. 133-134.

5. Πρόκειται για τα pater vero est is quem nuptiae demonstrant και qui ex justis nuptiis septimo mense natus est, justum filium esse.

έτος αργότερα η έφεση. Τέλος, την 4η Απριλίου 1838 απορρίφθηκε η προσφυγή του στο Supremo Consiglio di Giustizia[6] για κακή εκτίμηση των αποδείξεων και παράβαση άλλων δικονομικών διατάξεων. Επίσης, του απαγορεύτηκε η χρήση του επωνύμου Σολωμός –το οποίο όμως εκείνος εξακολούθησε να φέρει, ανενόχλητος, μέχρι τον θάνατό του–, ενώ καταδικάστηκε και σε καταβολή της δικαστικής δαπάνης.[7] Την απόφαση υπέγραψαν ως πρόεδρος ο κόμης Δέλλα Δέκιμα και ως δικαστές οι Ιωάν. Ζαμπέλιος, W. Blair και J.J. Reid. Ως δικηγόροι παρέστησαν για τους αδελφούς Σολωμούς ο Διονύσιος Φλαμπουριάρης, συνεπικουρούμενος από τον νομικό Δημήτριο Ταλιαβάκα, και για τον Ιωάννη Λεονταράκη ο Ναπολέων Ζαμπέλης με βοηθό τον Μαρίνο Κομιώτη.

Β΄ Τα νομικά ζητήματα υπό το φως του συγκριτικού δικαίου

Ο Ιωάννης Λεονταράκης επιδίωξε την εν όλω ματαίωση της εκ διαθήκης διαδοχής του Νικολάου Σολωμού, προκειμένου να χωρήσει η εκ του νόμου διαδοχή και ο ίδιος να κληθεί στο 1/2 της κληρονομίας ως μόνος εξ αδιαθέτου συγκληρονόμος του πρωτότοκου Ροβέρτου. Προς τούτο επικαλέστηκε την αναγνώριση της ακυρότητας των δύο διαθηκών του κόντε λόγω παραλείψεως τέκνου που γεννήθηκε μετά την σύνταξή τους.[8] Το εξοντωτικό νομικό πλαίσιο για τους μοιχογέννητους ευνοούσε τα σχέδιά του. Ωστόσο, αναγκαία συνθήκη της επιτυχίας του ήταν η θεμελίωση της υιικής σχέσης του με τον κληρονομούμενο, δηλαδή να αναγνωρισθεί ως γνήσιος γιος, συνειλημμένος πριν από τον θάνατό του. Όμως ούτε οι μάρτυρες ούτε τα έγγραφα που προσκόμισε υπήρξαν ικανά να διαμορφώσουν την επιθυμητή για αυτόν δικανική κρίση. Όλα τα αιτήματά του απορρίφθηκαν και στους τρεις βαθμούς δικαιοδοσίας.

Διαφορετική έκβαση της δίκης θα είχε ολέθρια αποτελέσματα για τους Διονύσιο και Δημήτριο: Αφ' ενός οι διαθήκες του πατέρα τους θα καθίσταντο άκυρες εξ αιτίας της παραλείψεως κληρονόμου, ο οποίος γεννήθηκε μετά την σύνταξή τους και συνεπώς η εκ διαθήκης διαδοχή θα ματαιωνόταν· αφ' ετέρου, μετά την ματαίωση αυτή θα χωρούσε η εξ αδιαθέτου διαδοχή, στην οποία όμως οι αδελφοί Σολωμοί δεν θα καλούνταν να συμμετάσχουν, καθώς ο γάμος του κόντε και της

6. Η απόφαση δημοσιεύθηκε στην *Εφημερίδα Επίσημον του Ηνωμένου Κράτους των Ιονίων Νήσων*, φ. 380, 7 Απριλίου 1838.

7. Εβδομήντα δύο ενετικά τάλιρα.

8. Δανιήλ Μανίν, *Περί της αστικής, εμπορικής και ποινικής των Ενετών νομοθεσίας. Μετάφρασις εκ του ιταλικού μετά σημειώσεων και παραπομπών Μιχαήλ Στεφ. Ιδρωμένου*, τύποις Ν. Πετσάλη, εν Κερκύρα 1889, σ. 57: «Η επιγέννησις τέκνων αρρένων ή θηλέων τω διαθέτη ή τη διαθετρία μετά την διαθήκην εν η ουκ εμνημονεύοντο, καθίστανεν αυτήν άκυρον και αναποτελεσματικήν».

Αγγελικής δεν επαρκούσε, ώστε να θεμελιωθεί υπέρ αυτών εξ αδιαθέτου κληρονομικό δικαίωμα. Πράγματι, σύμφωνα με το ενετικό δίκαιο, ισχύσαν στα Επτάνησα μέχρι την εισαγωγή του Ιόνιου Αστικού Κώδικα το 1841 –παρά την κατάλυση της ενετοκρατίας ήδη από το 1797– ο επιγενόμενος γάμος δεν επαγόταν την νομιμοποίηση των μοιχογέννητων τέκνων και κατ' ακολουθίαν την εξομοίωσή τους προς τα αρχήθεν γνήσια.[9] Η μη επαγωγή εννόμων συνεπειών ήταν σε πλήρη σύγκλιση και αντιστοιχία με το Ρωμαϊκό Δίκαιο, κατά το οποίο η legitimatio per subsequens matrimonium (νομιμοποίηση δι' επιγενομένου γάμου) αποκλειόταν, όταν, καθ' ον χρόνο γεννήθηκε το τέκνο, ο γάμος των γονέων ήταν απαγορευμένος.[10] Μέχρι τα μέσα του 19ου αιώνα ο τρόπος αυτός της νομιμοποίησης εξωγάμων είχε υποστεί ελάχιστες μεταβολές ήσσονος σημασίας για την εξέλιξη του δικαίου.[11]

Ο ποιητής ως μοιχογέννητο τέκνο ήταν δέσμιος[12] μιας ανεπιεικούς, άκαμπτης, αλλ' όχι και ασυνήθιστης για την εποχή νομοθεσίας: Πέραν του τελικώς εφαρμοσθέντος Ενετικού Στατούτου, όλα τα δίκαια της εποχής, που ενδεχομένως διείπαν την υπόθεση ή ενέπνεαν κάποιους από τους πρωταγωνιστές της –ο Ναπολεόντειος Κώδικας, το αγγλικό, το ελληνικό, ακόμη και το βραχύβιο δίκαιο της Γαλλικής Επανάστασης– απέκλειαν την δι' επιγενομένου γάμου νομιμοποίηση των μοιχογέννητων, δεν τους αναγνώριζαν κληρονομικά δικαιώματα και τα περιόριζαν σε απλό δικαίωμα διατροφής. Ουσιαστικό αντιστάθμισμα συνιστούσε η αναγνώριση ή η ανοχή από κάποια δίκαια της δυνατότητας να εγκατασταθεί ο μοιχογέννητος ως τετιμημένος σε διαθήκη, χωρίς η συγκεκριμένη διάταξη να θεωρείται αντίθετη στον νόμο ή στα χρηστά ήθη.[13]

---

9. *Novissimum statutorum ac venetarum legum*, βιβλίο τέταρτο, κεφ. XXIX (χρονολογούμενο από το 1532). – Δανιήλ Μανίν, *Περί της αστικής, εμπορικής και ποινικής των Ενετών νομοθεσίας*, ό.π., σ. 37: «Τα νόθα τέκνα ηδύναντο να εισέλθωσιν εις την οικογένειαν και υπό την πατρικήν εξουσίαν νομιμοποιούμενα. *Γεννηθέντα εκ γονέων κατά την σύλληψιν ελευθέρων και μη υποκειμένων εις κώλυμα γάμου*, ενομιμοποιούντο διά του επιγενομένου γάμου των γονέων αυτών. Ούτω νομιμοποιηθέντα τοις γνησίοις εξομοιούντο». Βλ. και Νικόλαος Μαρκέτης, *Κληρονομικόν Δίκαιον περί της κατά τον Ιόνιον Κώδικα κληρονομικής εξ αδιαθέτου διαδοχής*, Αθήναι 1897, σ. 3.

10. C 5, 5, 6· *Nov.* 12, par. 1-3· *Nov.* 74 c.6· *Nov.* 89 c.15. – *Βασιλικά* 28, 4, 48· *Βασιλικά* 32, 1, 2. – Δημήτριος Γκόφας, *Εισηγήσεις του Ρωμαϊκού Δικαίου*, Α΄ημίτ., εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήναι – Κομοτηνή 1979, § 29.

11. Constantin Simantiras – Constantin Vavouskos, «L'évolution de la législation sur la filiation naturelle», *Revue Hellénique de Droit International* (1η έκδ. Αθήνα 1992), τχ. 3-4 (1965), σ. 326-350 (συγκεκριμένα, σ. 329-330 και 338).

12. Δημήτριος Χ. Καπάδοχος, *Ο Σολωμός δέσμιος του νομικού καθεστώτος της εποχής του*, εκδ. Τυπωθήτω – Γιώργος Δαρδανός, Αθήνα [2]2005.

13. Για το προεπαναστατικό γαλλικό δίκαιο βλ. Ioanna Kondyli, *La protection de la famille par la réserve héréditaire en droits français et grec comparés*, préf. P. Catala, av. – pr.

Συγκεκριμένα, το ιταλικό δίκαιο δεν ανεγνώριζε κληρονομικό δικαίωμα στα μοιχογέννητα για περισσότερο από έναν αιώνα μετά την επίμαχη περίοδο.[14] Ζώντος του γονέα τα μοιχογέννητα περιορίζονταν σε απλό δικαίωμα διατροφής. Μετά τον θάνατό του δικαιούνταν το λεγόμενο assegno vitalizio, δηλαδή μία παροχή ανάλογη προς την κληρονομία σε συνάρτηση με τον αριθμό, τον βαθμό και την κοινωνική θέση των νόμιμων κληρονόμων.[15]

Το μεταβατικό δίκαιο (droit intermédiaire) που ίσχυσε κατά την διάρκεια της Γαλλικής Επανάστασης, ενώ εξομοίωνε τα φυσικά τέκνα με τα γνήσια, περιόριζε τα μοιχογέννητα σε δικαίωμα διατροφής ίσο με το 1/3 της μερίδας που θα ελάμβαναν, εάν γεννιόντουσαν εντός του γάμου. Συγχρόνως, δυσκόλευε την θεμελίωση του συγγενικού δεσμού, άρθρα 13 και 8 αντίστοιχα του νόμου της 12ης brumaire an II (2 Νοεμβρίου 1793).[16]

Το άρθρο 331 του Ναπολεόντειου Κώδικα[17] όριζε σχετικά με την νομιμοποίηση των φυσικών τέκνων ότι τα εκτός γάμου γεννημένα, πλην εκείνων που γεννήθηκαν από σχέση αιμομιξίας ή μοιχείας, ηδύναντο να νομιμοποιηθούν διά του επιγενομένου γάμου των γονέων τους, εφ' όσον εκείνοι τα είχαν αναγνωρίσει νόμιμα πριν από τον γάμο τους ή στην ίδια την πράξη του γάμου.[18] Εξ άλλου, ούτε η εκουσία αναγνώριση ούτε η δικαστική αναζήτηση της πατρότητας δεν αφορούσε στα φυσικά εκείνα τέκνα που προέρχονταν από σχέση αιμομιξίας ή μοιχείας (άρθρα 334-335 και 342).[19] Στην Γαλλία η απαγόρευση της νομιμοποίησης

M. Stathopoulos, «Bibliothèque du Droit Privé», αρ. 275, εκδ. L.G.D.J., Paris 1997, αρ. 113, σ. 55 και σημ. 8. Για το αγγλικό δίκαιο, *αυτόθι*, αρ. 152, σ. 75, σημ. 76.

14. Βλ. Alberto Trabucchi, *Istituzioni di diritto civile*, Cedam, Padova [13]1962, σ. 828. – Francesco Messineo, *Manuale di diritto civile e commerciale. III. Diritto delle successioni per causa di morte*, Milano Dott. A. Giuffré, [8]1951, § 178.

15. Βλ. Alberto Trabucchi, *Istituzioni di diritto civile*, ό.π., σ. 828-829.

16. Ioanna Kondyli, *La protection de la famille*, ό.π., αρ. 120.

17. *Ό.π.*, αρ. 121-124. – Marcel Planiol – Georges Ripert, *Traité pratique de droit civil français. La famille*, par André Rouast, τ. II, εκδ. L.G.D.J., Paris 1952, αρ. 716, 724, 938, 960, 996.

18. Βλ. το διάταγμα της 21ης Μαρτίου 1803, άρθρο 331: "Les enfants nés hors mariage, autres que *ceux nés d'un commerce incestueux ou adultérin*, pourront être légitimés par le mariage subséquent de leurs père et mère, lorsque ceux-ci les auront légalement reconnus avant leur mariage, ou qu' ils les reconnaîtront dans l'acte même de célébration".

19. Άρθρο 334: "La reconnaissance d'un enfant naturel sera faite par un acte authentique, lorsqu'elle ne l'aura pas été dans son acte de naissance"· άρθρο 335: "Cette reconnaissance ne pourra avoir lieu au profit des enfants *nés d'un commerce incestueux ou adultérin*" και άρθρο 342: "Un enfant ne sera jamais admis à la recherche soit de la paternité, soit de la maternité, dans les cas où, *suivant l'article 335*, la reconnaissance n'est pas admise" (οι πλαγιογραμμίσεις δικές μας).

των μοιχογέννητων διήρκεσε καθ' όλον τον 19ο και ήρθη σταδιακά κατά τον 20ό αιώνα. Ο νόμος της 7ης Νοεμβρίου 1907 επέτρεψε την νομιμοποίηση των αποκηρυγμένων από τον σύζυγο μοιχογέννητων a matre και των γεννημένων σε περίοδο νόμιμης διάστασης. Ο νόμος της 30ής Δεκεμβρίου 1915 επέτρεψε την νομιμοποίηση μοιχογέννητων a patre, οσάκις εκείνος δεν είχε γνήσιους κατιόντες και ο νόμος της 24ης Απριλίου 1924 επέτρεψε την νομιμοποίηση post nuptias. Η κατάργηση κάθε περιοριστικής της νομιμοποίησης των μοιχογέννητων διάταξης έγινε από τον νόμο της 3ης Ιανουαρίου 1972.

Τέλος, στο νεοσύστατο Ελληνικό κράτος το νομικό καθεστώς των εκτός γάμου τέκνων διείπετο από το Βυζαντινορωμαϊκό Δίκαιο, τεθέν σε προσωρινή ισχύ μέχρι να δημοσιευθεί ο Αστικός Κώδικας από το Β.Δ. της 23ης Φεβρουαρίου/7ης Μαρτίου 1835, που επανέφερε τους περιεχόμενους στην *Εξάβιβλο* του Αρμενοπούλου πολιτικούς νόμους των βυζαντινών αυτοκρατόρων. Η μεταβατική περίοδος έληξε με την δημοσίευση του Ν.Δ. της 14ης/27ης Ιουλίου 1926 «περί καταστάσεως των εξωγάμων τέκνων», οπότε καταργήθηκαν και οι δυσμενέστερες, ειδικά για τα μοιχογέννητα, διατάξεις. Η κατάργηση αυτή αφορούσε σε ολόκληρη την επικράτεια –των Ιονίων Νήσων συμπεριλαμβανομένων– καθώς επήλθε ενοποίηση της σχετικής νομοθεσίας.[20]

Γ' Παρανοήσεις και παρερμηνείες

Όπως καθίσταται εμφανές από τα εμπλεκόμενα πρόσωπα, επρόκειτο για μία σύνθετη υπόθεση Οικογενειακού και Κληρονομικού Δικαίου με μεγάλο οικονομικό αντικείμενο. Η δυσκολία της, ωστόσο, επιτεινόταν από δύο ασυνήθιστους επιβαρυντικούς παράγοντες: Αφ' ενός υπήρχε ασάφεια ως προς το εφαρμοστέο δίκαιο· αφ' ετέρου υπήρχε μακροχρόνια (εκνευριστική) αναμονή αντικατάστασης του αβέβαιης ισχύος ενετικού δικαίου. Πράγματι, ο ποιητής γεννήθηκε στην Ζάκυνθο τον Απρίλιο του 1798, κατά την σύντομη περίοδο της κυριαρχίας των Γάλλων Δημοκρατικών, ενώ στο νησί είχε προηγηθεί η ενετοκρατία και ακολούθησε η αγγλοκρατία. Το 1823, ο άγγλος αρμοστής των Ιονίων Νήσων Thomas Maitland είχε αποφασίσει την εισαγωγή νέας νομοθεσίας, η οποία, όμως, συνετάγη το 1829, ψηφίστηκε από την Βουλή κατά την διετία 1831-1832 και τελικά επικυρώθηκε το 1841 από τον τότε αρμοστή Howard Douglas. Σχετικά με την δίκη ήσαν τα άρθρα 237 «περί της γνησιοποιήσεως» και 242 «περί αναγνωρίσεως των

20. Γεώργιος Θ. Ράμμος, *Περί καταστάσεως εξωγάμων τέκνων κατά το ισχύον εν Ελλάδι δίκαιον*, διδακτορική διατριβή, Δ. Τζάκας – Στ. Δελαγραμμάτικας και Σία, εν Αθήναις 1932, σ. 126.

φυσικών τέκνων», καθώς και τα άρθρα 642-651 «περί των δικαιωμάτων των νόθων τέκνων επί της περιουσίας των γονέων των».

Με αφορμή την νομική και δικαιοπολιτική ρευστότητα, κάποιοι μελετητές ερμήνευσαν κατά το δοκούν νόμους και γεγονότα, αποδίδοντας στους αδελφούς Σολωμούς προθέσεις και ενέργειες που δεν τους περιποιούν τιμή, προκειμένου να επιτύχουν την ψήφιση ευνοϊκής γι' αυτούς νομοθεσίας.[21] Παραθέτουμε χαρακτηριστικά αποσπάσματα:

> Ο Ποιητής [...] έφυγε για την Κέρκυρα το 1828, όπου συστήθηκε η επιτροπή για την επίλυση των νομικών θεμάτων και του δικού του. Πράγματι με τη βοήθεια του Διονυσίου Φλαμπουριάρη, μέλους της Επιτροπής και προσωπικού του φίλου, του Ιάκωβου Μαντζάρου και των άλλων μελών, αφού στα πρακτικά καμία διαφωνία δεν καταγράφηκε, και, αφού ξόδεψε σε χρονικό διάστημα δεκάξι μηνών το τεράστιο ποσόν των 2.400 κολονάτων, πέτυχε να περιληφθεί στο νομοσχέδιο η σχετική διάταξη. Η διάταξη αυτή χωρίς καμία τροπολογία πέρασε από τη Βουλή του 1831 και την επόμενη του 1832 και ψηφίστηκε. Ο Μέγας Αρμοστής όμως δεν κύρωνε το νόμο με την υπογραφή του και η αναβολή κράτησε εννέα χρόνια. [...] Η διάταξη που αφορούσε τον Ποιητή είναι το άρθρο 237 του Ιόνιου αστικού κώδικα.[22]

Ο σαφής αυτός υπαινιγμός διαχέεται σε ολόκληρη την μονογραφία, επαναλαμβανόμενος ρητά σε πολλά σημεία της.[23] Επιπλέον, χρησιμοποιείται και ως εργαλείο για την ερμηνεία του ίδιου του έργου του ποιητή:

> Προσωπική μου γνώμη είναι πως ο Σολωμός στράφηκε και εναντίον του προσωπικού του φίλου Γεώργιου Δε Ρώσση στο ίδιο ποίημα, επειδή ο Δε Ρώσσης χρημάτισε έπαρχος, από 17 Ιουνίου 1833 ως τις 13 Ιουνίου 1834, και ο Ποιητής θα του είχε ζητήσει να μεσολαβήσει για την υπογραφή του Νομοσχεδίου στον Λόρδο Nugent, του οποίου το όνομα αναφέρεται και αυτό στην *Τρίχα*.[24]

Ωστόσο, το κείμενο του Κώδικα καθ' εαυτό καταρρίπτει κάθε ευφάνταστο σενάριο. Πράγματι, ο Ιόνιος Αστικός Κώδικας καθόλου δεν παρέκκλινε, άλλως ειπείν συντάχθηκε πλήρως προς τις διεθνώς επικρατούσες τότε κοινωνικοπολιτικές επί του θέματος επιλογές. Εξαίρεσε ρητά τα μοιχογέννητα όχι μόνο από το μείζον, δηλαδή την δυνατότητα «γνησιοποίησης δι' επομένου γάμου» των γονιών τους, αλλά και από το έλασσον, δηλαδή την δυνατότητα εκούσιας αναγνώρισής

---

21. Καπάδοχος, *Ο Σολωμός δέσμιος του νομικού καθεστώτος της εποχής του*, ό.π., σ. 68, 74-77, 83, 86-89, 96-97, 101-102, 130, 141-143.

22. *Ό.π.*, σ. 101.

23. *Ό.π.*, σ. 86-87, 89, 142.

24. *Ό.π.*, σ. 96.

τους, ενώ συγχρόνως τα περιόρισε σε δικαίωμα διατροφής. Το περιώνυμο άρθρο 237 όριζε επί λέξει τα εξής:

> Τα εκτός του γάμου γεννηθέντα τέκνα, *εξαιρουμένων των εξ αιμομιξίας ή μοιχείας*, γνησιοποιούνται δι' επομένου γάμου της μητρός μετά του πατρός αυτών, όταν ούτοι τα ανεγνώρισαν ως τέκνα προ του γάμου των, ή εάν τα αναγνωρίσωσιν εν τη πράξει αυτή του γάμου.[25]

Και το άρθρο 242 συμπλήρωνε ότι «η αναγνώρισις αυτή (εκουσία) δεν δύναται να γένη υπέρ τέκνων *γεννηθέντων εξ αιμομιξίας ή μοιχείας*». Τέλος, το άρθρο 649 διευκρίνιζε ότι

> αι διατάξεις των προηγουμένων άρθρων [σχετικών με τα δικαιώματα των νόθων στην περιουσία των γονέων τους] *δεν εφαρμόζονται εις τα εκ μοιχείας και εξ αιμομιξίας τέκνα*. Ο νόμος χορηγεί εις αυτά μόνον τα προς διατροφήν.

Η διατροφή αυτή κανονιζόταν ανάλογα με την περιουσία του γονέα, τον αριθμό και την ιδιότητα των νόμιμων κληρονόμων (άρθρο 650).

Οι Διονύσιος και Δημήτριος δεν είχαν κανέναν απολύτως λόγο να επιδιώξουν, και μάλιστα με πλάγια μέσα, την ψήφιση τόσο αρνητικών γι' αυτούς νομοθετικών κειμένων. Ήταν νοήμονες και πεπαιδευμένοι. Συγκεκριμένα, ο Διονύσιος είχε πραγματοποιήσει νομικές σπουδές,[26] ανεξάρτητα από το εάν τις ολοκλήρωσε ή τις εγκατέλειψε πριν από την απόκτηση σχετικού τίτλου. Δεν άσκησε κάποιο νομικό επάγγελμα, όμως οι σπουδές του δεν ήταν τυπικές,[27] με την έννοια πως η επιρροή τους αποτυπώνεται στο ποιητικό έργο του και, πάντως, του παρείχαν το αναγκαίο γνωστικό υπόβαθρο για να αντιληφθεί[28] τα νομικά δεδομένα της επίμαχης υπόθεσης.

Εξίσου αστήρικτες είναι και ερμηνευτικές προσεγγίσεις επιμέρους πτυχών

---

25. Βλ. Simantiras – Vavouskos, «L'évolution de la législation», *ό.π.*, σ. 339. – Kondyli, *La protection de la famille*, ό.π., αρ. 140.

26. Πράγματι, το 1815, απόφοιτος του Γυμνασίου της Κρεμόνας, όπου τον είχε καλέσει ο φιλελεύθερος ιταλός δάσκαλός του ιερομόναχος Don Santo Rossi, ο Σολωμός εγγράφηκε για νομικές σπουδές στο Πανεπιστήμιο της Παβίας. Εκεί φοίτησε έως το 1818, οπότε διέκοψε για να αφοσιωθεί πλέον ολοκληρωτικά στην ποίηση. Περιώνυμοι διδάσκαλοί του υπήρξαν ο ελληνιστής M. Butturini, ο καθηγητής του Φυσικού Δικαίου Beretta, καθώς και οι Giordani, Resi και Tamburini.

27. Βλ. όμως αντίθετα, Τάκης Αδάμος, *Η λογοτεχνική κληρονομιά μας από μια άλλη σκοπιά. Β΄, Ποιητές*, εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα 1980, σ. 14.

28. Αντιθέτως, βλ. Διονυσίου Σολωμού, *Άπαντα*, ό.π., σ. 134: «Χωρίς ψυχραιμία και προβλεπτικότητα, ρίχνεται σε μια δίκη, που ήταν άδηλο το μέγεθος των συνεπειών της, όσο και αν επίστευε ότι είχε τα μέσα 'με τους μεγάλους του τόπου' (αρ. κ.ε. 107) να κερδίσει την υπόθεσι».

της οικογενειακής δίκης, καθώς αλλοιώνουν την συνολική εικόνα της, όπως π.χ. ότι ο Ροβέρτος συμβιβάστηκε με τους εκτελεστές των διαθηκών του κόντε από χριστιανικά αισθήματα ή φοβούμενος ενδεχόμενη εφαρμογή του Ναπολεόντειου Κώδικα[29] ή ότι η διαμάχη με τον Ιωάννη Λεονταράκη πηγάζει και εκτρέφεται από την πεποίθηση των Σολωμών ότι ο άρτι ψηφισθείς Ιόνιος Αστικός Κώδικας διασφάλιζε τα οικογενειακά και κληρονομικά δικαιώματά τους.[30]

Ο Ροβέρτος δεν συμβιβάστηκε ούτε από χριστιανικά αισθήματα ούτε από φόβο αλλά από καθαρό ρεαλισμό: Η αμφιθαλής αδελφή του Ελένη είχε εγκύρως αποκληρωθεί. Ο ίδιος, αρχήθεν γνήσιος κατιών, αποκλειομένων των δύο μοιχογέννητων ετεροθαλών αδελφών του, θα εκαλείτο ως μόνος εξ αδιαθέτου διάδοχος στο σύνολο της κληρονομίας. Όμως υπήρχαν δύο έγκυρες διαθήκες, το κύρος των οποίων δεν μπορούσε να αμφισβητήσει, επικαλούμενος αντίθεση στον νόμο ή στα χρηστά ήθη. Τα Ενετικά Στατούτα δεν περιείχαν σχετική πρόβλεψη, δηλαδή δεν του παρείχε την δυνατότητα προσβολής του κύρους διάταξης διαθήκης, με την οποία εγκαθίστατο ως τετιμημένος μοιχογέννητο τέκνο. Αντιθέτως, η εφαρμογή των διατάξεων του Ναπολεόντειου Κώδικα θα τον ευνοούσε, επειδή περιείχε αντίστοιχη ρητή πρόβλεψη.[31] Οι διαθήκες περιόριζαν τον Ροβέρτο στο 1/3 της κληρονομίας, μερίδιο ίσο με την νόμιμη μοίρα του.[32] Η προσπάθειά του να αναγνωριστεί η ακυρότητά τους θα αποτύγχανε με μόνο αποτέλεσμα τον διασυρμό της οικογένειας.

Εν κατακλείδι

Η συγκριτική απεικόνιση των δικαίων της εποχής της διεξαγωγής της οικογενειακής δίκης του Διονυσίου Σολωμού, άκρως ανιαρή για τον αναγνώστη, συμβάλλει ωστόσο στην εξαγωγή καταλυτικών συμπερασμάτων:

α) Ως προς το νομικό καθεστώς των μοιχογέννητων, ο Ιόνιος Αστικός Κώδικας επανέλαβε αυστηρές και ανεπιεικείς μεν, πλην συνήθεις και κοινότοπες για το πρώτο ήμισυ του 19ου αιώνα διατάξεις, κατά το πρότυπο κυρίως

29. Καπάδοχος, *Ο Σολωμός δέσμιος του νομικού καθεστώτος της εποχής του*, ό.π., σ. 53, 99.

30. *Ό.π.*, σ. 107.

31. Άρθρο 908: "Les enfants naturels ne pourront, par donation entre-vifs ou par testament, rien recevoir au-delà de ce qui leur est accordé au titre *Des Successions*".

32. Novissimum statutorum ac venetarum legum, βιβλίο Δ', κεφ. XXXVI, σ. 65. Βλ. και Δανιήλ Μανίν, *Περί της αστικής, εμπορικής και ποινικής των Ενετών νομοθεσίας*, ό.π., σ. 57: «Τα τέκνα εδικαιούντο εις νόμιμον μερίδα της κληρονομίας συνισταμένην εις το τρίτον του επιβάλλοντος αυτοίς εξ αδιαθέτου ης ουκ ηδύναντο οι γονείς αποστερήσαι αυτά, ειμή είχον ποτέ επιβάλει κατ' αυτών χείρας».

του Ναπολεόντειου Κώδικα. Καμία πρωτοτυπία αλλά και κανένας αιφνιδιασμός. Καμία πρόοδος. Δυσάρεστη αλλά αναμενόμενη στασιμότητα.

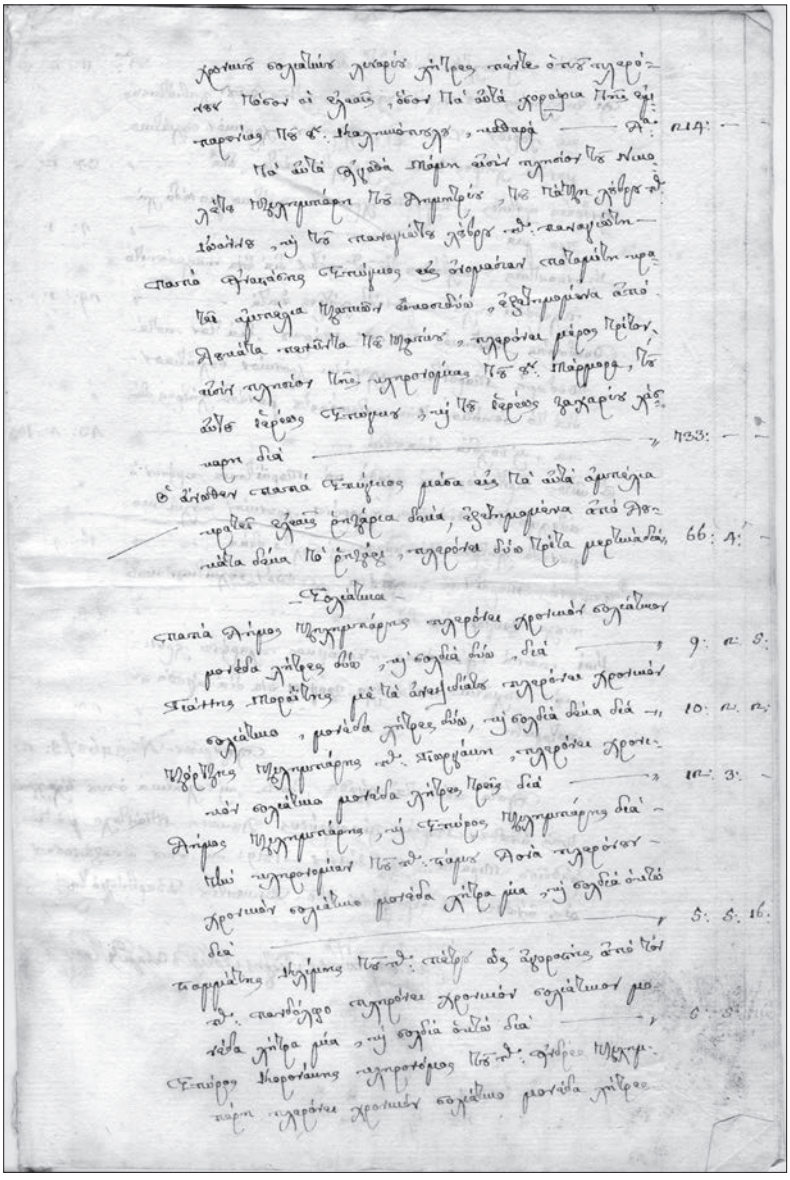
β) Είναι αστήρικτος κάθε υπαινιγμός, ότι δήθεν ο ποιητής υπό την πίεση του ρεαλιστή αδελφού του Δημήτριου αποδέχθηκε ιδεολογικές εκπτώσεις, χρησιμοποίησε φιλίες ή ακόμη προχώρησε σε αθέμιτες συμπεριφορές, προκειμένου να επηρεάσει τα μέλη της συντακτικής επιτροπής με απώτερο σκοπό να κατευθύνει τις προπαρασκευαστικές εργασίες του κώδικα προς ευνοϊκή για τους ίδιους διαμόρφωση των επίμαχων διατάξεων. Η επανάληψη της κοινής ρύθμισης καταρρίπτει, από μόνη της, κάθε επιχειρηματολογία.

γ) Σε εποχή που οι αποδομητικές προσεγγίσεις μετατρέπονται σε κυρίαρχο ερευνητικό εργαλείο ή ιδεολογικό ρεύμα, η κατακρήμνιση των ειδώλων φαντάζει αυτοσκοπός. Ωστόσο, ο αποδομητικός συρμός δεν πρέπει να μας παρασύρει σε ακροβασίες που αμαυρώνουν αδικαιολόγητα την μνήμη του εθνικού ποιητή.

Περίληψη / Résumé

Η σκληρότητα και η κοινοτοπία του νομικού καθεστώτος των μοιχογέννητων τέκνων, όπως ο Διονύσιος Σολωμός, τόσο στον Ιόνιο Αστικό Κώδικα όσο και στα δίκαια της εποχής, αίρουν κάθε υπαινιγμό, ότι ο ποιητής χρησιμοποίησε αθέμιτα μέσα, προκειμένου να επιτύχει, εν όψει της οικογενειακής δίκης, την ψήφιση ευνοϊκών για τον ίδιο διατάξεων.

La cruauté et la banalité des règles régissant le statut juridique des enfants adultérins comme Dionysios Solomos tant dans le Code Civil Ionien que dans ses droits contemporains ôtent toute insinuation que le Poète s'est servi des moyens illégitimes afin d'obtenir des dispositions favorables pour son procès de la part des rédacteurs du Code.

Σολιάτικο κερκυραϊκό του έτους 1819
(αρχείο Σπύρου Γαούτση).

ΠΑΡΑΠΟΙΗΣΗ ΠΡΟΣ ΟΦΕΛΟΣ ΤΩΝ ΑΓΡΟΤΩΝ ΑΡΘΡΩΝ ΤΟΥ ΑΓΡΟΤΙΚΟΥ ΝΟΜΟΣΧΕΔΙΟΥ ΠΟΥ ΨΗΦΙΣΕ Η ΒΟΥΛΗ ΣΤΟΝ ΔΗΜΟΣΙΕΥΘΕΝΤΑ ΝΟΜΟ ΣΜΔ΄ ΤΟΥ 1867

Καίτη Αρώνη-Τσίχλη

Από την περίοδο της ενετοκρατίας οι Ενετοί είχαν παραχωρήσει ολόκληρες εκτάσεις γης –τα τιμάρια ή εμπαρουνίες– σε ιδιώτες, σύμφωνα με τα κρατούντα και τις ανάγκες της εποχής εκείνης. Το τιμαριωτικό σύστημα λειτούργησε ανά τους αιώνες και εξακολουθούσε να υφίσταται κατά την εποχή της προσαρτήσεως των Ιονίων, ως ένας πεπαλαιωμένος πλέον και απολιθωμένος μεσαιωνικός θεσμός.[1]

Αμέσως μετά την Ένωση της Επτανήσου με την Ελλάδα οι 20 πληρεξούσιοι της Κέρκυρας, που συμμετείχαν στην Β΄ Εθνοσυνέλευση, εκ των οποίων οι 19 προέρχονταν από την ύπαιθρο με επικεφαλής τον Πολυχρόνη Κωνσταντά, προέταξαν το θέμα για «την κατάργησιν παντός τιμαριωτικού δικαιώματος, παντός προνομίου, βαρωνίας και εξομάλυνσιν του ζητήματος της ιδιοκτησίας Κερκύρας κατά τρόπον συμβιβάζοντα και των καλλιεργητών και των ιδιοκτητών τας απαιτήσεις».[2]

---

1. Νικόλαος Ι. Πανταζόπουλος, «Τιμαριωτισμός και επίμορτος αγροληψία εν Επτανήσω επί βενετοκρατίας», *Πρακτικά Γ΄ Πανιονίου Συνεδρίου, 23-29 Σεπτεμβρίου 1965*, τ. Β΄, σ. 155-195. – Σπύρος Ασδραχάς, «Φεουδαλική πρόσοδος και γαιοπρόσοδος στην Κέρκυρα την εποχή της βενετικής κυριαρχίας», *Τα Ιστορικά*, τχ. 2/4 (1985), σ. 371-386. – Αικατερίνη Ασδραχά – Σπύρος Ασδραχάς, «Στη φεουδαλική Κέρκυρα: Από τους πάροικους στους vassali angararii», *Τα Ιστορικά*, τχ. 2/3 (1985), σ. 77-94. – Δημήτρης Ανωγιάτης Pelé – Ευάγγελος Πρόντζας, *Η Κέρκυρα 1830-1832. Μεταξύ φεουδαρχίας και αποικιοκρατίας*, εκδ. University Studio Press, Θεσσαλονίκη 2002, passim.

2. *Προς την Β΄ εν Αθήναις των Ελλήνων Εθνικήν συνέλευσιν. Έκθεσις της πλειονοψηφίας της περί του αγροτικού Κερκύρας ζητήματος εκλεχθείσης επιτροπής*, χ.χ., χ.τ. Στην Έκθεση αυτή βασίστηκε η κατάργηση του τιμαριωτικού συστήματος που θεσπίστηκε με το «Ψήφισμα Περί του αγροτικού ζητήματος Κερκύρας της εν Αθήναις Β΄ των Ελλήνων Συνελεύσεως», τον Οκτώβριο του 1864. Βλ. Αγροτικόν ζήτημα Κερκύρας (στο εξής Α.Ζ.Κ.) βάσει της κωδικοποίησης στη Βιβλιοθήκη της Βουλής: ΑΖΚ: Ι 8 ΝΜΑ). Πρβλ. σχολιασμό των αποφάσεων της Εθνοσυνελεύσεως για την κατάργηση των τιμαρίων στην εφημ. *Ελλάς* (Κέρκυρας), 8.8.1864, σ. 3-4. Για το αγροτικό ζήτημα Κερκύρας μετά την ενσωμάτωση βλ. Αριστοτέλης Δ. Σίδερις, *Η γεωργική πολιτική της Ελλάδος κατά την λήξασαν εκατονταετίαν, 1833-1933*, εκδ. Κ.Σ. Παπαδογιάννη, Αθήνα 1934, σ. 57-58, 153.

Το γεγονός αυτό προκάλεσε θύελλα διαμαρτυριών από τη μεριά των θιγομένων. Ευθύς αμέσως αρχίζουν να αποστέλλονται προς τη Βουλή, προς την κυβέρνηση, τον βασιλιά κ.α. επιστολές και ψηφίσματα διαμαρτυρίας. Παράλληλα δημοσιεύονται στον τύπο εκτενή άρθρα επιφανών Κερκυραίων, διανοουμένων, τιμαριούχων, απλών πολιτών, επωνύμως ή ανωνύμως, με τα οποία άλλοι επιχειρούν να υποστηρίξουν τα νέα μέτρα και άλλοι να αποδείξουν το άδικο και παράλογο της προτάσεως των κερκυραίων πληρεξουσίων ως προς την κατάργηση του τιμαριωτικού συστήματος, και μάλιστα με τους όρους, με τους οποίους στη συνέχεια ψηφίστηκε.[3]

Με συνεχείς παρεμβάσεις (αρθρογραφίες, παμφλέτια, ακόμη και με εκτενείς πραγματείες-μελέτες κ.ά.), οι εκπρόσωποι της παλαιάς τάξης πραγμάτων ζητούσαν από την κυβέρνηση να προχωρήσει με βραδύτητα στην «αφομοίωση» των Επτανήσων, ενώ κατηγορούσαν τη Βουλή ότι είχε κάνει αποδεκτή κάθε «κοινωνιστικήν πρότασιν» και είχε καταργήσει συλλήβδην όλη την επτανησιακή νομοθεσία (εκτός ελαχίστου μέρους του Αστικού Κώδικος), «την πολυχρόνιος πείρα, αρχαία έθιμα και κοινωνικαί ανάγκαι καθιέρωσαν, πλείστοι αιώνες επαγίωσαν και αι ευρωπαϊκαί κυβερνήσεις εσεβάσθησαν».[4]

Με αφορμή τη συζήτηση του αγροτικού ζητήματος αναδείχθηκαν τρεις πολιτικές ομάδες: Στην πρώτη ανήκαν οι υποστηρικτές της παλαιάς τάξης πραγμάτων, που κατάγονταν από τις παλαιές ευγενείς οικογένειες της εποχής της ενετοκρατίας, οι οποίοι τόνιζαν το γεγονός ότι τα Επτάνησα είχαν τη δική τους ιδιαιτερότητα που διαμορφώθηκε και διατηρήθηκε μέσα στους αιώνες, την οποία σεβάστηκαν οι αλλοεθνείς κυρίαρχοι, και στήριζαν την άρνησή τους στην κατάργηση του συστήματος των τιμαρίων, στο γεγονός της κατοχής του τιμαρίου τους επί αιώνες.[5]

Μια άλλη ομάδα, ανήκε και αυτή στους κρατούντες και περιελάμβανε τους αστούς διανοούμενους, επιστήμονες, εμπόρους, πολλοί από τους οποίους ήταν επίσης κάτοχοι γαιών. Η ομάδα αυτή εκπροσωπούσε τη νέα τάξη των εύπορων αστών, που αναδείχθηκε κατά την περίοδο της Βρετανικής Προστασίας. Οι δύο

---

3. Μιχαήλ Πολυλάς, «Προς την Ελληνικήν Κυβέρνησιν», *Ελλάς* (Κέρκυρας), φ. 6, 29.8.1864, σ. 3, και φ. 3, 8.8.1864.

4. Παμφλέτι με επιστολή του ενός από τους τρεις βουλευτές της πόλης Στέφανου Παδοβά προς τον Γεώργιο Α′, βασιλιά των Ελλήνων, *Κέρκυρα*, 30.12.1865, Α.Ζ.Κ. Ι 8 ΝΜΑ.

5. Τα τιμάρια την εποχή της Ενώσεως ανέρχονταν σε 18 (βλ. *Έκθεσις της επί του αγροτικού ζητήματος Κερκύρας εκλεχθείσης επιτροπής*, 13 Μαρτίου 1865, σ. 4-5). Γιώργος Προγουλάκης, *Ανάμεσα στην τιμή και στο χρήμα. Η Κέρκυρα στα χρόνια της αγγλικής κυριαρχίας (1814-1864)*, εκδ. Ιστορικού Αρχείου Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος, Αθήνα 2003, passim.

αυτές ομάδες επιδίωκαν τη διατήρηση της μεγάλης γαιοκτησίας, προτείνοντας αντίστοιχα τους διακανονισμούς που ίσχυαν επί Ενετών ή επί Βρετανικής Προστασίας. Ωστόσο, η δεύτερη ομάδα, ενώ φαινόταν ότι υποστήριζε τη διατήρηση των τιμαρίων, στην πραγματικότητα υπερασπιζόταν την ιδέα της ατομικής ιδιοκτησίας. Τις απόψεις της μερίδας αυτής εκπροσώπησε στις συζητήσεις στη Βουλή για το αγροτικό ζήτημα μεταξύ άλλων και ο βουλευτής Κερκύρας Σωκράτης Κουρής.

Η τρίτη μερίδα περιελάμβανε τη συντριπτική πλειονότητα των κερκυραίων αγροτών που υπόκειντο ακόμη στις μεσαιωνικές δεσμεύσεις. Ήταν η πιο ριζοσπαστική ομάδα και επιδίωκε την πλήρη κατάργηση των τιμαρίων και την εισαγωγή της ελληνικής νομοθεσίας. Τη μερίδα αυτή εκπροσώπησε στη συνέχεια κατά τις συζητήσεις στη Βουλή ο επί τριακονταετία εκλεγόμενος από τους χωρικούς βουλευτής Πολυχρόνης Κωνσταντάς.[6]

Οι εκπρόσωποι της πρώτης και δεύτερης μερίδας επισήμαιναν το γεγονός ότι οι κερκυραίοι πληρεξούσιοι που είχαν καταθέσει την πρόταση στην Εθνοσυνέλευση του 1864 για επίλυση του αγροτικού ζητήματος, εκπροσωπούσαν μόνον τους κατοίκους της εξοχής, δηλαδή τους χωρικούς.

Γι' αυτό κινητοποιήθηκαν για την τροποποίηση του εκλογικού νόμου και τον χωρισμό του νομού Κερκύρας σε τρεις εκλογικές περιφέρειες. Ιδιαίτερα πρωτοστάτησαν οι Πέτρος Βράιλας Αρμένης και Γεώργιος Μαρκοράς, οι οποίοι μετέβησαν στην Αθήνα, όπου ζήτησαν και την επέμβαση του Παλατιού, προκειμένου να επιτευχθεί ο χωρισμός αυτός.[7] Με τον εκλογικό νόμο του 1865 η Κέρκυρα χωρίστηκε σε τρεις επαρχίες, της Κερκύρας (πόλεως), της Μέσης και του Όρους. Κάθε επαρχία εξέλεγε τρεις βουλευτές.

Εν τω μεταξύ, παρά το γεγονός ότι οι 19 από τους 20 πληρεξουσίους της Κερκύρας στην Εθνοσυνέλευση του 1864 ήταν εκπρόσωποι των χωρικών και είχαν συμβάλει στον καταρτισμό φιλελεύθερου πνεύματος του Συντάγματος του 1864,[8] εξακολουθούσε να ισχύει το «αγγλοκρατικόν σύστημα» για τους χωρικούς της Κερκύρας.[9] Μάλιστα, η κυβέρνηση, αντίθετα με τις αποφάσεις της Εθνοσυνέ-

---

6. Βασίλης Κρεμμυδάς, «Τα 'ζώντα μνημεία του Μεσαιώνος' και τα 'ιερά της ιδιοκτησίας δικαιώματα'. Το αγροτικό ζήτημα στην Κέρκυρα και οι συζητήσεις στη Βουλή», στο: Ελένη Γαρδίκα-Κατσιαδάκη – Ελένη Μπελιά, επιμ., *Η Ένωση της Επτανήσου με την Ελλάδα, 1864-2004, Επιστημονικό Συνέδριο, Πρακτικά, Ιστορία*, Αθήνα 2005, Βουλή των Ελλήνων – Ακαδημία Αθηνών, τ. Α', σ. 624-625.

7. Κώστας Δαφνής, *Ο πολιτικός στοχασμός των νεοελλήνων συγγραφέων. Ο Ιάκωβος Πολυλάς πολιτικός*, εκδ. Παντείου Ανωτάτης Σχολής Πολιτικών Επιστημών, Αθήνα 1977, σ. 83-84.

8. Δαφνής, *Ο πολιτικός στοχασμός*, ό.π., σ. 80.

9. *Η Φωνή των Χωρικών*, φ. 1, 8.8.1865, σ. 1-4.

λευσης και τους υφιστάμενους νόμους, συνέχισε να προωθεί τις δικαστικές διώξεις εναντίον των χωρικών για «αγεωργησία», «κακογεωργησία» και να επικυρώνει τις «επανελεύσεις» των κτημάτων στους αγροδότες-τιμαριούχους.

Ο νόμος ΡΝ′ του 1866 επιχείρησε την επίλυση του αγροτικού ζητήματος, θεσπίζοντας την κατάργηση των ισχυουσών διατάξεων περί προεκτιμήσεως του ελαιοκάρπου, την κατάργηση της προσωποκράτησης και του πλειστηριασμού των ακινήτων για χρέη και την αναστολή των επανελεύσεων, την επαναφορά δηλαδή των κτημάτων στους αγροδότες λόγω «κακογεωργησίας» ή μη πληρωμής των οφειλομένων μεριδίων, χωρίς ωστόσο να θίγει το ζήτημα των χρεών.[10] Επίσης, με τον ΡΝ′ εισήχθη και στην Επτάνησο το σύστημα της εγγραφής και δημοσιότητας των υποθηκών, όπως ίσχυε στην υπόλοιπη Ελλάδα από το 1836.

Ωστόσο, ο νόμος ΡΝ′ δυσαρέστησε πολλούς, γι' αυτό διάφορες ενέργειες έγιναν προκειμένου να επιτευχθούν τροπολογίες σ' αυτόν, στις οποίες πρωτοστατούσε και ο βουλευτής πόλης Σωκράτης Κουρής.[11] Ο ίδιος δεν έπαυε να στηλιτεύει «τον περιβόητον», όπως τον αποκαλούσε, «εκείνον νόμον ΡΝ′, δι' ου εν τοις άλλοις πολλά της ιδιοκτησίας συμφέροντα καιρίως προσεβλήθησαν, επί βλάβη των κυβερνώντων και ακαταλογίστω ζημία των ιδιοκτητών»[12] και να καταδεικνύει «την διαπραχθείσαν αδικίαν και το άτοπον της διά μονοκονδυλιάς καταργήσεως προϋπαρχόντων εν Επτανήσω νόμων, μη εξαιρουμένων των περί επανελεύσεων και των περί εκτιμήσεως του ελαιοκάρπου», δηλαδή «διατάξεις, αίτινες ουσιωδώς απέληξαν εις την δήμευσιν της ιδιοκτησίας των Κερκυραίων ιδιοκτητών».[13] Μάλιστα, ο ίδιος ο Σ. Κουρής ενημέρωσε σχετικά τον βασιλιά και τον τότε πρωθυπουργό Μπ. Ρούφο,[14] οι οποίοι τον διαβεβαίωσαν ότι ήταν διατεθειμένοι να άρουν τις αδικίες που είχε επιφέρει ο νόμος ΡΝ′ όσον αφορά στα πατροπαράδοτα δικαιώματα των κερκυραίων ιδιοκτητών.

Επειδή όμως τα αγροτικά ζητήματα της Κέρκυρας κινδύνευαν να παραμείνουν άλυτα και ο νόμος ΡΝ′ να παραμείνει σε ισχύ αμετάβλητος, με πρωτοβουλία του Σ. Κουρή αποφασίστηκε να συνεργαστούν όλοι οι βουλευτές Κερκύρας. Πράγματι, οι συνομιλίες άρχισαν στις 29 Ιανουαρίου 1867 στο Ξενοδοχείον του

---

10. Νόμος ΠΝ′/1966, «Περί εισαγωγής εν Επτανήσω της εν τω λοιπώ Βασιλείω ισχυούσης Νομοθεσίας».

11. Σωκράτης Κουρής, *Το προς την πατρίδα καθήκον. Ιστορική έκθεσις των περί ιδιοκτησίας Κερκύρας ζητημάτων κατά την άρτι λήξασαν βουλευτικήν περίοδον*, Τυπογραφείον «Αθηνά» Α. Κάου, Κερκύρα 1868, σ. 3-5 (AZ.K. 18 ΝΜΑ-2671).

12. Κουρής, *Το προς την πατρίδα καθήκον*, ό.π., σ. 4-5.

13. *Τα επειγόντως διορθωτέα*, Τυπογραφείον «Αθηνά», Α. Κάου, εν Κερκύρα 1868, σ. 1-11.

14. Κουρής, *Το προς την πατρίδα καθήκον*, ό.π., σ. 4-5.

Στέμματος, όπου διέμενε ο βουλευτής πόλης Στέφανος Παδοβάς. Παράλληλα, η κυβέρνηση αποφάσισε τη σύσταση επιτροπής υπό την προεδρία του τότε πρωθυπουργού Αλ. Κουμουνδούρου, στην οποία συμμετείχαν ο υπουργός Δικαιοσύνης Κ. Λομβάρδος, ο καθηγητής Π. Παπαρρηγόπουλος, καθώς και ο Ι.Α. Σούτζος, ο εισαγγελεύς παρ' Αρείω Πάγω Κ. Προβελέγγιος και οι βουλευτές Α.Κ. Μπαλάνος, Σ. Σωτηρόπουλος, Κυπριάδης, Π. Κωνσταντάς, Λεονταράκης, Στ. Παδοβάς, Σ. Κουρής. Μάλιστα, ο Κουρής ευχαρίστησε τον πρωθυπουργό Κουμουνδούρο και τον υπουργό Εξωτερικών Χ. Τρικούπη για την προώθηση του ζητήματος προς εξεύρεση λύσης, προκειμένου να εξαλειφθούν οι περί τον νόμο ΡΝ΄/1966 δυσχέρειες. Στις συζητήσεις της επιτροπής επιτράπηκε να παρίστανται οι βουλευτές της εξοχής, χωρίς να αποτελούν μέλη της, οι οποίοι ωστόσο μπορούσαν να υποβάλλουν και τις παρατηρήσεις τους και να ανασκευάζουν τους λόγους των αντιφρονούντων.[15]

Τέλος, καταρτίστηκε από τη συσταθείσα επί τούτω Κυβερνητική Επιτροπή ένα νομοσχέδιο που δεν παραβίαζε «το ιερόν και απαραβίαστον της ιδιοκτησίας δικαίωμα».[16] Η όλη συζήτηση στη Βουλή διεξήχθη με βάση τις προτάσεις της ως άνω μικτής επιτροπής από κοινοβουλευτικούς και μη, στην οποία εισηγητές ήταν ο βουλευτής Α. Μπαλάνος και ο καθηγητής Π. Παπαρρηγόπουλος. Χαρακτηριστική για τις σχετικές αντιδράσεις είναι η μαρτυρία του ίδιου του Κωνσταντά για τη συνεργασία του Κουρή με τα μέλη της Επιτροπής «οίτινες καθ' εσπέραν μετά του κ. Κουρή συνειργάζοντο [...]. Παρών εγώ μεν εθεωρούμην ως ο βρυκόλαξ του ζητήματος, ως ο εξωλέστατος των υπό τον ήλιον, ως ο εφιάλτης, ως ο δημοκοπήσας διά του ζητήματος τούτου. Ο κ. Κουρής απεναντίας εθεωρείτο ως η Λυδία πέτρα της τιμιότητος, της νοημοσύνης, της μετριοπαθείας και της φιλοπατρίας, ως Μεσσίας ο ελθών σώσαι την κοινωνίαν εκ των χειρών των δημοκόπων. Η επιτροπή επομένως δι' αβροφροσύνην μόνον με ήκουεν, αλλ' ενεπνέετο εκ των ιδεών του κ. Κουρή [...]».[17]

Το νομοσχέδιο που συνέταξε η Επιτροπή, αφού ολοκληρώθηκε κατά τις τελευταίες ημέρες της Β΄ Συνόδου της Βουλής μετά από την πρώτη και δεύτερη ανάγνωση αναβλήθηκε για την επόμενη βουλευτική σύνοδο, λόγω ελλείψεως του απαραίτητου χρόνου προς μελέτη από τη Βουλή. Μάλιστα, για πληρέστερη ενημέρωση ο εισαγγελεύς παρ' Αρείω Πάγω Κ. Προβελέγγιος έλαβε εντολή από την

15. Κουρής, *Το προς την πατρίδα καθήκον*, ό.π., σ. 16.

16. Κουρής, *Το προς την πατρίδα καθήκον*, ό.π., σ. 16-17.

17. *Συλλογή των κατά την Γ΄ Σύνοδον της Βουλής 1867 γενομένων συζητήσεων επί του Κερκυραϊκού ζητήματος. Περί εδαφονομίων, αγροληψιών κ.λπ. (εκ των στενογραφημένων της Βουλής)*, εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, εν Αθήναις 1868, σ. 160.

κυβέρνηση να μεταβεί στην Κέρκυρα και, αφού ακούσει τις παρατηρήσεις των Κερκυραίων, να υποβάλει σχετική έκθεση.[18]

Στην Γ΄ Βουλευτική Σύνοδο του 1867 το αγροτικό ζήτημα Κερκύρας ήταν από τα πρώτα θέματα που συζητήθηκαν. Κατά τις μακρές συζητήσεις στη Βουλή οι δύο ομάδες που ήλθαν σε αντιπαράθεση, ήταν αφενός εκείνη που υπό τον Σ. Κουρή υπεραμυνόταν «του ιερού της ιδιοκτησίας δικαιώματος» και αφετέρου η υπό τον Π. Κωνσταντά, που αγωνιζόταν για την κατάργηση των απολιθωμένων μεσαιωνικών τιμαριωτικών θεσμών. Αφού το υποβληθέν νομοσχέδιο που είχε καταρτίσει η ως άνω Επιτροπή, βελτιώθηκε σε κάποια σημεία και «απεκρούσθησαν προτάσεις καταστρεπτικαί και επιζήμιοι»,[19] τελικά η συζήτηση επί του κερκυραϊκού αγροτικού ζητήματος που ξεκίνησε στη Βουλή στις 13 Οκτωβρίου, κατέληξε στην ψήφιση του ΣΜΔ΄/1867 νόμου,[20] ο οποίος επιγράφεται «Νόμος περί απαλλαγής των εν Κερκύρα ακινήτων από των επιβαρυνόντων αυτά βαρών».

Για τα ευνοϊκά υπέρ των αγροτών μέτρα που θεσπίστηκαν με το νόμο ΣΜΔ΄, υποστηρίχθηκε από τη μεριά των θιγομένων ότι ζημιώθηκαν οι γαιοκτήμονες.[21] Ακόμη και ο Σ. Κουρής που υπήρξε από τους βασικούς συντελεστές της δημιουργίας του νόμου αυτού, διατύπωνε την άποψη ότι ο νόμος ΣΜΔ΄/1867, παρ' όλες τις θετικές διατάξεις του, ήταν «ελαττωματικός, ατελής και πλημμελής εις τινα μέρη», γι' αυτό και αποσκοπούσε σε προσεχή τροπολογία του.[22] Σύμφωνα με τη θιγείσα μερίδα θεωρήθηκε ότι με αυτόν τον νόμο αφαιρείται το 60% της ιδιοκτησίας των Κερκυραίων και δωρίζεται στους αγρολήπτες εμφυτευτές και εδαφονομείς: «Επλάσθη δρακόντειος νόμος καθιερώνων κοινωνιστικάς αρχάς προς βλάβην του ιερού δικαιώματος της ιδιοκτησίας, εις ο ενδιαφέρονται αστοί και χωρικοί». Επιπρόσθετα και οι βουλευτές της εξοχής από τη μεριά τους δεν ήταν ικανοποιημένοι και ισχυρίζονταν ότι με τον νόμο ΣΜΔ΄/1867 επανήλθαν οι επανελεύσεις, οι εκτιμήσεις καθώς και η προσωποκράτηση, ενώ αναιρέθηκαν οι διατάξεις για την κατάργηση χρεών. Πάντως, είναι γεγονός ότι ο νόμος ΣΜΔ΄/1867

18. *Τα επειγόντως διορθωτέα*, ό.π., σ. 18.

19. Ο Ηλίας Ζερβός Ιακωβάτος εξαίρει την συμβολή του Σ. Κουρή στην επίλυση του «ακανθώδους και δυσδιαλύτου» αγροτικού ζητήματος με την θέσπιση του νόμου ΣΜΔ΄/1867. Βλ. Ηλίας Ζερβός Ιακωβάτος, *Επιστολή προς Αγησίλαον. Βιογραφική ή Βίος Σωκράτους Κουρή*, φυλλ. Γ΄ και Δ΄, τύποις Η Κεφαλληνία, Κεφαλληνία 1877, σ. 92-93.

20. Προγουλάκης, *Ανάμεσα στην τιμή και το χρήμα*, ό.π., σ. 421-426.

21. *Προς την Βουλήν. Προς το Υπουργικόν Συμβούλιον πάντων των Ελλήνων*, εν Κερκύρα τη 18 Απριλίου 1868 (έπονται απειράριθμοι υπογραφαί).

22. Κουρής, *Το προς την πατρίδα καθήκον*, ό.π., σ. 19. Βλ. και *Τα επειγόντως διορθωτέα*, ό.π., σ. 1-11.

ήταν προϊόν «διαβούλευσης και συμφωνίας μεταξύ των Κερκυραίων βουλευτών συμπολίτευσης και αντιπολίτευσης».[23]

Ενδιαφέρον παρουσιάζει το γεγονός ότι εγέρθησαν ενστάσεις ως προς την γνησιότητα του κειμένου άρθρων του δημοσιευθέντος νόμου ΣΜΔ΄/1867· ότι δηλαδή «ο Νόμος ΣΜΔ΄ δεν συνάδει προς το υποβληθέν νομοσχέδιον και της Βουλής τας αποφάσεις […]».[24] Συγκεκριμένα, διατυπώθηκαν ενστάσεις, ότι ορισμένες διατάξεις των άρθρων 7, 11 και 12, καθώς και ορισμένες άλλες που αναφέρονταν στα άρθρα 74 και 75 του νομοσχεδίου που ψήφισε η Βουλή, δεν περιλαμβάνονταν στο κείμενο του δημοσιευθέντος νόμου ΣΜΔ΄.[25]

Όπως προκύπτει από τα Πρακτικά της Βουλής, το γνήσιο νομοσχέδιο που φέρει τις υπογραφές του πρωθυπουργού Αλ. Κουμουνδούρου και πέντε βουλευτών Κερκύρας –Σ. Κουρή, Π.Β. Κωνσταντά, Ν. Καρύδη, Ν.Σ. Παγκράτη, Θ. Ζερβού– διαβιβάστηκε επίσημα από την κυβέρνηση στην Βουλή κατά τη Δευτέρα Σύνοδο αυτής και τυπώθηκε στο Εθνικό Τυπογραφείο και στη συνέχεια ανεγνώσθη δις κατά τη Δευτέρα Σύνοδο της Βουλής, ενώ αναβλήθηκε η Τρίτη ανάγνωση για την Τρίτη Σύνοδο της Βουλής, όπως μαρτυρούν τα επίσημα πρακτικά της ΙΑ΄ συνεδριάσεως (13 Οκτωβρίου 1867).[26] Ενώ όμως στο επίσημο αυτό νομοσχέδιο υπάρχουν τα άρθρα 11 και 12 με την αρχική τους μορφή ως εξής:

Άρθρον 11: «Το προς εξαγοράν κεφάλαιον δύναται να πληρωθή μετά του 6 τοις % τόκου αυτού εις δέκα ετησίας δόσεις. Εκάστη δε δόσις δεν δύναται να ήναι ελάσσων των είκοσι δραχμών. Εν περιπτώσει μη εμπροθέσμου πληρωμής τριών δόσεων καθίσταται αυτοδικαίως απαιτητόν το όλον ποσόν».

Άρθρον 12: «Κατά τας διατάξεις του προηγουμένου άρθρου δύναται να πληρώση και η Εγχώριος Διοίκησις το εν τω προηγουμένω άρθρω αναφερόμενον πο-

---

23. Συνεδρίαση της 27ης Σεπτεμβρίου 1868, όταν συζητήθηκε το νομοσχέδιο τροποποίησης του νόμου ΣΜΕ΄/1867. Βλ. *Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής*, περίοδος Β΄, Σύνοδος Α΄, Αθήνα 1870, τ. Γ΄, σ. 140-141. – Ηλίας Ζερβός Ιακωβάτος, *Επιστολή προς Αγησίλαον*. ό.π., σ. 93. – Μιχαήλ Σ. Ιδρωμένος, *Εις την κηδείαν Σωκράτους Κουρή λόγος, εκφωνηθείς εν τω κοιμητηρίω των Ορθοδόξων τη 14/26 Ιουλίου 1873*, Τυπογραφείον «Αθηνά», χ.τ., χ.χ., σ. 5.

24. Άρθρον Γ΄. *ΣΜΔ΄ νόμου περιπέτειαι*. «Ο Νόμος ΣΜΔ΄ δεν συνάδει προς το υποβληθέν Νομοσχέδιον και της Βουλής τας αποφάσεις». (Επιστολή 8 Ιουνίου 1868 Σ. Κουρή, πρώην βουλευτού), Τυπογραφείον «Αθηνά» Αρσενίου Κάου, εν Κερκύρα, τη 1 Ιουλίου 1868, σ. 47. Βλ. και άρθρο του Ιωάννη Πιερή Χαλικιοπούλου, *Φωνή των Χωρικών*, φ. 156, 26.8.1868.

25. *ΣΜΔ΄ νόμου περιπέτειαι*. «Ο Νόμος ΣΜΔ΄ δεν συνάδει προς το υποβληθέν Νομοσχέδιον και της Βουλής τας αποφάσεις», ό.π., σ. 1-47.

26. *Συκοφαντία ή αλήθεια;, Τα περί του ΣΜΔ΄ νόμου*, Τυπογραφείον «Αθηνά» Α. Κάου, εν Κερκύρα, την 24 Μαΐου 1868, σ. 2-3.

σόν», στον δημοσιευθέντα νόμο ΣΜΔ΄ τα δύο αυτά άρθρα συγχωνεύτηκαν, το δε άρθρο 12 έχει ως εξής:

«Άρθρο 12. Το προς εξαγοράν κεφάλαιον δύναται να πληρωθή υπό του κατόχου ή της εγχωρίου διοικήσεως κατά την σχετικήν εκάστου υποχρέωσιν εις δέκα ετησίας δόσεις. Εκάστη δε δόσις δεν δύναται να ήναι ελάσσων των είκοσι δραχμών».[27]

Επίσης, από τα Πρακτικά της ΙΓ΄ συνεδριάσεως της Βουλής της 16ης Οκτωβρίου 1867 προκύπτει ότι το άρθρο 7 του νομοσχεδίου ψηφίστηκε ως έχει.[28] Αντίθετα, όμως, στον δημοσιευθέντα νόμο το άρθρο 7 διαιρέθηκε σε δύο άρθρα χωριστά, το 7 και 8.[29] Η παραβίαση αυτή των Πρακτικών εξηγείται για τον παρακάτω λόγο: Ενώ τα άρθρα 11 και 12 του νομοσχεδίου ψηφίστηκαν ως έχουν, με μόνη αλλαγή να αντικατασταθούν οι λέξεις στο άρθρο 12 «δύναται να πληρώση» με τη λέξη «καταβάλλει», στον δημοσιευθέντα νόμο ΣΜΔ΄ τα δύο άρθρα, όπως αναφέρθηκε, αντικαταστάθηκαν και συγχωνεύθηκαν σε ένα μόνον, το άρθρο 12.[30] Το γεγονός αυτό εξηγεί τη διαίρεση του 7ου άρθρου, προκειμένου να δικαιολογηθεί στην αρίθμηση η συγχώνευση των άρθρων 11 και 12. Έτσι, στον δημοσιευθέντα νόμο με τη συγχώνευση των άρθρων 11 και 12, αφαιρείται εκ του άρθρου 11 η περί τόκου περίοδος, δηλαδή «ότι το κεφάλαιον δύναται να πληρωθή μετά του προς 6% τόκου αυτού» και διαγράφεται ολόκληρο το εδάφιο «περί εκπτώσεως του υπερημέρου οφειλέτου» του ίδιου άρθρου, όπως είχε ψηφίσει η Βουλή, δηλαδή «ότι εν περιπτώσει μη εμπροθέσμου πληρωμής τριών δόσεων καθίσταται αυτοδικαίως απαιτητόν το όλον ποσόν του κεφαλαίου».[31]

Όπως υποστηρίχθηκε σθεναρά από τον βουλευτή Κερκύρας Δ. Κουρκουμέλη, οι δύο αυτές διατάξεις που αφορούσαν στις έντοκες δόσεις, τον τόκο 6% και την απαίτηση σε περίπτωση καθυστερήσεως πληρωμής 3 δόσεων να αποδοθεί όλο το κεφάλαιο της εξαγοράς (το απαιτητόν του όλου), αν και ψηφίστηκαν από την Βουλή, παραλείφθηκαν μετά την τρίτη συζήτηση του νομοσχεδίου, μετά τη συναρμολόγηση αυτού και την οριστική επιψήφιση του συνόλου του νομοσχεδίου.[32]

Υπερασπιζόμενη τη γνησιότητα του νόμου ΣΜΔ΄ η εφημερίδα *Εθνικόν Πνεύμα* επικαλείται προς δικαιολόγηση του δημοσιευθέντος κειμένου του νόμου

27. *Συκοφαντία ή αλήθεια;*, ό.π., σ. 2-4 και *Εθνικόν Πνεύμα*, φ. 59, 16.5.1868, σ. 1-3.

28. *Τα επειγόντως διορθωτέα*, ό.π., σ. 19 και *Συκοφαντία ή αλήθεια;*, ό.π., σ. 13-14.

29. *Επίσημος Εφημερίς*, φ. 65/1867 και *Τα επειγόντως διορθωτέα*, ό.π., σ. 20-21. Βλ. και *Προς την Βουλήν. Προς το υπουργικόν*, ό.π.

30. *Συκοφαντία ή αλήθεια;*, ό.π., σ. 9-10.

31. *Στο ίδιο*.

32. Δημήτριος Κουρκουμέλης, *Τα κερκυραϊκά νομοσχέδια*, χ.τ., χ.χ., σ. 31-36 (Βιβλιοθήκη της Βουλής, βιβλίο Κουρή, 2631 ter 8 ΝΜΑ, 65).

κάποια στενογραφημένα πρακτικά, τα οποία όμως δεν είναι επισήμως αποδεκτά, και ισχυρίζεται ότι σύμφωνα με τα πρακτικά αυτά ο πρόεδρος της Βουλής είχε αναγνώσει το ενδέκατο άρθρο, το οποίο δεν εμπεριείχε ούτε την περί τόκου περίοδο ούτε το περί εκπτώσεως του οφειλέτου εδάφιο, προσθέτοντας ότι η Βουλή με πρόταση του Κ. Κυπριάδου είχε αποφασίσει τη συγχώνευση των άρθρων 11 και 12. Ήδη όμως ο Κυπριάδης είχε αποβιώσει και δεν ήταν δυνατόν να επιβεβαιώσει την αποδιδόμενη σε αυτόν πρόταση. Επομένως, ήταν ανώφελο να επικαλείται κανείς τη μαρτυρία του.[33] Επίσης, υπέρ της άποψης για απάλειψη εδαφίων του άρθρου 11 συνηγορεί η προς την Κυβέρνηση επίσημη περί του νομοσχεδίου Έκθεση του παρ' Αρείω Πάγω εισαγγελέως Κ. Προβελεγγίου.[34]

Επιπρόσθετα, μαρτυρείται ότι ανευρέθη «εντός του Βουλευτηρίου φυλλάδιόν τι αχρονολόγητον και ανυπόγραφον, επιγραφόμενον *Αιτιολογική έκθεσις επί του νομοσχεδίου περί βαθμιαίας εκκαθαρίσεως των κτηματικών και υποθηκικών σχέσεων εν Κερκύρα*», στο τέλος του οποίου υπάρχει «ανατυπωμένον εν αποκρύφω εκδόσει, το της Επιτροπής επίσημον νομοσχέδιον, έχον κολοβωμένον το άρθρ. 11». Όπως όμως εξάγεται από τα επίσημα Πρακτικά της ΙΑ΄ Συνεδριάσεως (13 Οκτωβρίου 1867), η *Έκθεσις* αυτή δεν είναι επίσημη αλλά είναι έργο ενός μόνο μέλους της επιτροπής. Στα επίσημα πρακτικά της Βουλής αναγράφεται το εξής: «Απαντήσαντος δε του Πρωθυπουργού ως προς μεν την έκθεσιν, ότι αύτη συνετάχθη παρ' ενός μέλους της Επιτροπής, των λοιπών μηδόλως λαβόντων μέρος […]».[35] Επομένως, η έκθεσις αυτή είναι έργο όλως ιδιωτικό και χωρίς καμιά επισημότητα. Κατά συνέπεια, όπως έχει αποδειχθεί από πολλές μαρτυρίες, η Βουλή κατά την τρίτη συζήτηση είχε ενώπιόν της το επίσημο και γνήσιο νομοσχέδιο.[36]

Σύμφωνα, μάλιστα, με τα στενογραφημένα πρακτικά, η Βουλή είχε αποφασίσει να συγχωνευθούν τα άρθρα 10 και 11 του νομοσχεδίου. Αντ' αυτού, το μεν άρθρο 10 παρέμεινε στον δημοσιευθέντα νόμο ως είχε στο νομοσχέδιο και, αντί να συγχωνευθούν τα άρθρα 10 και 11, συγχωνεύτηκαν τα άρθρα 11 και 12, εναντίον της ρητής αποφάσεως της Βουλής.[37]

Ο βουλευτής Α. Μπαλάνος διατύπωσε μιαν άλλη εκδοχή, υποστηρίζοντας την άποψη ότι ο πρωθυπουργός Κουμουνδούρος μετά το πέρας της τρίτης συζητήσεως ανέθεσε σε επιτροπή βουλευτών, αποτελούμενη από τους Σ. Κουρή, Π. Κωνσταντά, Α. Μπαλάνο και Κ. Κυπριάδη, τη συναρμολόγηση του προκειμένου

33. *Εθνικόν Πνεύμα*, φ. 59, 16.5.1868. Βλ. και *Συκοφαντία ή αλήθεια;*, ό.π., σ. 4-5.
34. *Συκοφαντία ή αλήθεια;*, ό.π., σ. 5-6.
35. *Συκοφαντία ή αλήθεια;*, ό.π., σ. 6- 7.
36. *Συκοφαντία ή αλήθεια;*, ό.π., σ. 7-10.
37. *Συκοφαντία ή αλήθεια;*, ό.π., σ. 10.

νομοσχεδίου.[38] Ωστόσο, και αυτού του νομοσχεδίου που συναρμολογήθηκε και κατά τον Μπαλάνο έφερε τις υπογραφές των βουλευτών και το οποίο συνάδει με τον ψηφισθέντα νόμο, δεν ανευρέθη το πρωτότυπο χειρόγραφο· καίτοι σε όλα ο Α. Μπαλάνος δήλωνε ότι είχε ασθενή μνήμη και δεν ενθυμείτο π.χ. αν τα άρθρα 11 και 12 ήταν ελλιπή ή αν το άρθρο 7 είχε διαιρεθεί εις δύο. Πάντως, ο Σ. Κουρής διαβεβαιώνει ότι ένα μόνο νομοσχέδιο υπήρχε, το οποίο υπεβλήθη στη Βουλή φέρον τις ιδιόχειρες υπογραφές του πρωθυπουργού και πέντε βουλευτών Κερκύρας. Μάλιστα, υποστηρίζει ότι δεν υπήρξε σύσταση άλλης επιτροπής ούτε από τη Βουλή ούτε από την Κυβέρνηση.[39] Ο ίδιος δηλώνει κατηγορηματικά: «Εν μόνον νομοσχέδιον εν τη Βουλή υπεβλήθη και κατά τας τρεις συζητήσεις φέρον τας ιδιοχείρους υπογραφάς του τε πρωθυπουργού και πέντε εκ των βουλευτών Κερκύρας, μεταξύ των οποίων και την ιδικήν μου».[40] Επομένως, όπως συνάγεται από τις επικρατέστερες και πλέον αξιόπιστες μαρτυρίες, η Βουλή κατά την τρίτη συζήτηση είχε ενώπιόν της το επίσημο και γνήσιο νομοσχέδιο.[41]

Η Βουλή, τέλος, διέταξε να τυπωθεί το γνήσιο νομοσχέδιο, το οποίο τυπώθηκε και εμπεριείχε τα περί τόκων των καταβαλλομένων δόσεων και τη ρήτρα της εκπτώσεως. Επομένως, όπως δηλώνει ο Σ. Κουρής, «αγνοεί ποίος ο την δευτέραν έκδοσιν του νόμου διατάξας και ένεκα ενδιαφέροντος νοθεύσας αυτήν». Ο δε βουλευτής Α. Μπαλάνος δηλώνει απερίφραστα ότι «ο ένεκα ενδιαφέροντος νοθεύσας» ήταν ο Π. Κωνσταντάς.[42]

Ενστάσεις υπάρχουν και για κάποια άλλα σημεία του νόμου ΣΜΔ΄, και συγκεκριμένα για τα άρθρα 74 και 75.[43] Το άρθρο 74 του δημοσιευθέντος νόμου ΣΜΔ΄ έχει ως εξής: «Τα εν τω παρόντι νόμω οριζόμενα προνόμια, εγγραφόμενα, καθ' ον και αι υποθήκαι τρόπον υπό των αρμοδίων υποθηκοφυλάκων, εις ειδικόν παρ' αυτών κρατούμενον βιβλίον, παρακολουθούσιν από της εγγραφής αυτών, το κτήμα εις οιανδήποτε εξουσίαν μεταβή», ενώ το άρθρο 75 του δημοσιευθέντος νόμου έχει ως εξής: «Τα δυνάμει των προγενεστέρων νόμων υφιστάμενα προνόμια και πάσαι αι υποθήκαι, όπως διατηρήσωσι την ισχύν αυτών, εγγράφονται, εντός ενός έτους από της δημοσιεύσεως του παρόντος νόμου, εις το αυτό ως άνω

38. *Συκοφαντία ή αλήθεια;*, ό.π., σ. 14-15, και *Εθνικόν Πνεύμα*, ό.π., και *ΣΜΔ΄ νόμου περιπέτειαι*, ό.π., σ. 36.

39. *ΣΜΔ΄ νόμου περιπέτειαι*, ό.π., σ. 36-41.

40. *Τα επειγόντως διορθωτέα*, ό.π., σ. 40.

41. *Συκοφαντία ή αλήθεια;*, ό.π., σ. 7-10.

42. *Τα επειγόντως διορθωτέα*, ό.π., σ. 41.

43. *Αιών*, φ. 10.6.1868, *Εθνεγερσία*, φ. 18.6.1868 (όπου δημοσιεύεται επιστολή του Σ. Κουρή), καθώς και *Αιών*, φ. 13.6.1868 και *Εθνεγερσία*, φ. 18.6.1868 (όπου δημοσιεύεται επιστολή του Α.Κ. Μπαλάνου).

βιβλίον (εις το ειδικόν δηλαδή βιβλίον το παρά του άρθ. 74 αναφερόμενον) άλλως απόλλυσι [sic] την ισχύν αυτών».[44] Ωστόσο, νόμος προγενέστερος κατ' ολίγους μήνες, (19 Ιανουαρίου 1867), ο νόμος (ΣΜΒ΄), είχε ορίσει την προθεσμία αντί εντός ενός μόνον έτους εις τρία έτη. Αυτήν επαναφέρει και η προτεινόμενη τροπολογία του άρθρου 75, που όμως δεν ψηφίστηκε από τη Βουλή.[45]

Όπως καταδεικνύεται, η Βουλή είχε αποφασίσει αφενός μεν την εγγραφή των προνομίων και υποθηκών που χορηγούνται υπό του ΣΜΒ΄ νόμου, ήτοι την υπαγωγή τών εκ του συζητουμένου νομοσχεδίου προνομίων στις διατάξεις του περί υποθηκών νόμου (και αυτό διατάσσει το άρθρο 74 του νόμου ΣΜΔ΄) και αφετέρου τη μεταγραφή, βάσει των διατάξεων του περί μεταγραφής νόμου, των «μήπω» μεταγεγραμμένων αγροληψιών, εμφυτεύσεων και εδαφονομών και την εκ νέου μεταγραφή των ήδη μεταγεγραμμένων αγροληψιών, εμφυτεύσεων και εδαφονομών, χωρίς να έχει καθόλου ασχοληθεί με θέμα προθεσμίας προς μεταγραφή. Την πρόταση αυτή όλοι την είχαν αποδεχθεί. Και το μεν πρώτο ρυθμίστηκε με το άρθρο 74, το δε δεύτερο με το άρθρο 75, το οποίο δεν αντιστοιχεί ποσώς στην απόφαση της Βουλής, διότι, ενώ η Βουλή δέχθηκε τη μεταγραφή των συμβολαίων αγροληψίας και εμφυτεύσεως, στο άρθρο γίνεται λόγος «περί εγγραφής προνομίων και υποθηκών».

Επομένως, όταν η Βουλή είχε αποδεχθεί το αίτημα για «την μεταγραφήν», δεν είχε ορίσει κάποια προθεσμία, εντός της οποίας έπρεπε να γίνει η μεταγραφή αυτή.[46]

Έτσι, αντί διατάξεων περί μεταγραφής, εμφανίζονται διατάξεις «περί εγγραφής εντός ενός έτους, όλων αδιακρίτως των προνομίων και υποθηκών», για την εγγραφή των οποίων είχαν προβλέψει οι προγενέστεροι νόμοι ΡΝΒ΄ και ΡΞΗ΄,[47] Επομένως, το άρθρο 75, όπως έχει στον δημοσιευθέντα νόμο, προσκρούει προς τον εν ισχύι ΡΝ΄ νόμο. Μάλιστα, διατυπώνεται η άποψη ότι «πασιφανής και βεβαία είναι η διαστροφή» των αποφάσεων της Βουλής, οι συνέπειες της οποίας θα είναι «σκληραί, ίνα μη είπωμεν ληστρικαί», εάν δεν επέλθει νομοθετική αλλαγή, επειδή θα επέλθει η «ποθουμένη εξαφάνισις των παντός είδους πιστωμάτων, όσα εξασφαλίζονται δι' υποθήκης ή προνομίου», αφού είναι παντελώς αδύνατο στους πιστωτές να εγγράψουν εντός ενός έτους και κατά τον νόμο του Βασιλείου περί υποθηκών τα προνόμια και της υποθήκες τους.[48] Μάλιστα,

---

44. *Τα επειγόντως διορθωτέα*, ό.π., σ. 24-27.

45. Κουρκουμέλης, *Τα κερκυραϊκά νομοσχέδια*, ό.π., σ. 39-40 (Βιβλιοθήκη της Βουλής, βιβλίο Κουρή, 2631 ter I 8 ΝΜΑ, 65).

46. Κουρκουμέλης, *Τα κερκυραϊκά νομοσχέδια*, ό.π., σ. 39-40.

47. *Συκοφαντία ή αλήθεια;*, ό.π., σ. 11-13.

48. *Συκοφαντία ή αλήθεια;*, ό.π., σ. 13.

στο επίμαχο άρθρο, το οποίο θεωρείται ότι είχε συντάξει ο Π. Κωνσταντάς, είδαν οι Κερκυραίοι την κατάργηση των χρεών.[49]

Σε εκτενή ανάλυση επί του θέματος αυτού από τον έπαρχο Δ. Κουρκουμέλη, όχι μόνο η προθεσμία ενός έτους αλλά και η προθεσμία τριών ετών είναι «όλως ανεπαρκής και εμπαικτική». Και τούτο, επειδή δεν υπάρχει στην Κέρκυρα κτηματολόγιο, με αποτέλεσμα τα κτήματα του οφειλέτη να είναι άγνωστα, πολλώ μάλλον αφού ο ίδιος έχει συμφέρον να τα αποκρύπτει.[50]

Σύμφωνα με μαρτυρίες της εποχής, «Το πρωτοφανές και πρωτάκουστον γεγονός πλαστογραφίας νόμου συνεκίνησε δικαίως άπαντας τους κατοίκους του Βασιλείου».[51] Κατά συνέπεια διατυπώνεται η απορία για το πώς, πού, πότε και παρά τίνος διενεργήθηκε αυτή η «πλαστογραφία». Τίθεται δε το ερώτημα «τις ο κατάπτυστος του τερατώδους κακουργήματος αυτουργός; Τούτον πρέπει να δείξη εις τον στιγματισμόν του Έθνους η Ποινική Δικαιοσύνη».[52] Μάλιστα, κατηγορήθηκε από ορισμένη μερίδα του τύπου και η κυβέρνηση Κουμουνδούρου ότι εξαπάτησε τον αντιβασιλέα και έλαβε την υπογραφή του προς επικύρωση του νομοσχεδίου περί του αγροτικού ζητήματος της Κερκύρας, αφού παραποίησε το κείμενο διατάξεων του νόμου που ψηφίστηκε από τη Βουλή, με σκοπό να προσεταιριστεί τους χωρικούς της Κερκύρας προς ζημίαν των κατοίκων της πόλεως.[53] Άλλες εφημερίδες, μεταξύ των οποίων ο *Αιών* και το *Εθνικόν Πνεύμα*, ανασκευάζουν την κατηγορία αυτή που διατυπώθηκε κατά του πρωθυπουργού.[54] Μάλιστα, υποστηρίχθηκε ότι, αφού η κυβέρνηση είχε την πλειοψηφία στη Βουλή, μπορούσε κάλλιστα να ψηφίσει τον νόμο χωρίς να χρειάζεται να καταφύγει σε πλαστογραφία.[55]

Ακόμη υπήρξε κατηγορία ότι το περί παραποιήσεως ζήτημα επινοήθηκε

---

49. «Έκθαμβοι και αύθις εμείναμεν οι Κερκυραίοι διορώντες εν τω άρθρω τούτω την κατάργησιν των χρεών υπό νέαν φάσιν» (βλ. *ΣΜΔ΄ νόμου περιπέτειαι*. ό.π., σ. 44).

50. Κουρκουμέλης, *Τα κερκυραϊκά νομοσχέδια*, ό.π., σ. 40.

51. *Συκοφαντία ή αλήθεια;*, ό.π., σ. 1.

52. *Συκοφαντία ή αλήθεια;*, ό.π., σ. 16.

53. «Πλαστογραφία πρωτάκουστος», *Μέριμνα*, φ. 21.5.1868, όπου επιρρίπτονται ευθύνες στην κυβέρνηση Κουμουνδούρου και αναφέρεται ρητά ότι «Εις την διά του ΣΜΔ΄ νόμου λύσιν του αγροτικού ζητήματος ενδιαφέρονται οι βουλευταί των χωρικών Κερκύρας οίτινες ήσαν και είναι εκ των πιστών οπαδών της Κουμου[νδου]ρολομβαρδικής φατρίας […] η μεταποίησις των στενογραφημένων πρακτικών παρ' αγνώστου μέχρι τούδε χειρός ουδεμίαν αφίνουσιν αμφιβολίαν περί της υπάρξεως του εγκλήματος […]». Βλ. και «Τω βουλευτή Θ. Ρωμαίω τα εικότα. Ο βουλευτής της πόλεως Κερκύρας Ανδρέας Κ. Παπαδάτος», 31.8.1868, 2653 bis.

54. *Εθνικόν Πνεύμα*, φ. 16.5.1868, *Αιών*, φ. 10.6.1868 και *Εθνεγερσία*, φ. 18.6.1868 (όπου δημοσιεύεται επιστολή του Σ. Κουρή και του Α.Κ. Μπαλάνου) και *Αιών*, φ. 13.6.1868.

55. *Εθνικόν Πνεύμα*, φ. 16.5.1868.

από τους βουλευτές της πόλεως Κερκύρας για ψηφοθηρικούς λόγους: «Ο νόμος εγένετο εις όφελος των χωρικών και προς καιρίαν βλάβην των αστών ή ιδιοκτητών. Προέκειτο να εξασφαλισθώσιν εξ ψήφοι εν τη Βουλή».[56] Ο βουλευτής της πόλεως Σ. Κουρής απορρίπτει την κατηγορία αυτή, υποστηρίζοντας ότι κανείς από τους βουλευτές της πόλης δεν είχε λόγο να επινοήσει το περί παραποιήσεως ζήτημα, δεδομένου ότι η εξακρίβωση της παράλειψης ουσιωδών διατάξεων του άρθρου 11 του ΣΜΔ΄ νόμου έγινε μετά τη διεξαγωγή των βουλευτικών εκλογών.[57] Ο ίδιος, μάλιστα, ο Κουρής διατείνεται ότι ποτέ δεν προέτρεψε κανένα να αποδυθεί σε εκλογικό αγώνα, ούτε μάλιστα τον γαμπρό του Ανδρέα Παπαδάτο.

Κατά τον Απρίλιο του 1868 οι βουλευτές Κερκύρας Δ. Κουρκουμέλης, Αθ. Παραμυθιώτης και Α.Παπαδάτος ζήτησαν από τον διευθύνοντα το γραφείο της Βουλής τμηματάρχη Αν. Βαρελίδη το επίμαχο νομοσχέδιο, διατεινόμενοι ότι κάποιες διατάξεις του είχαν παραποιηθεί κατά την υποβολή προς επικύρωσή του από τον αντιβασιλέα και την εν συνεχεία καταχώρισή του στην *Εφημερίδα της Κυβερνήσεως*. Μάλιστα, το υπουργείο Βούλγαρη έδωσε εντολή στον εισαγγελέα Πλημμελειοδικών Αθηνών να παραλάβει από το γραφείο της Εθνικής Αντιπροσωπείας επίσημα έγγραφα, προκειμένου να διεξαχθούν ανακρίσεις. Η αντιπολίτευση καυτηριάζει τις κυβερνητικές ενέργειες, χαρακτηρίζοντας το μέτρο «μωρόν και αντισυνταγματικόν», ισχυριζόμενη ότι η υπόθεση αυτή υπάγεται μόνο στην αρμοδιότητα της Βουλής.[58]

Σύμφωνα με τις επικρατέστερες μαρτυρίες της εποχής, ο τότε αντιπρόεδρος της Βουλής Πολυχρόνης Κωνσταντάς θεωρήθηκε ως ο κατ' εξοχήν υπαίτιος για την πλαστογραφία που διενεργήθηκε προς όφελος των αγροτών, με απάλειψη των επίμαχων διατάξεων άρθρων του νομοσχεδίου που ψήφισε η Βουλή. Σύμφωνα με τις κατηγορίες που διατυπώνει ο βουλευτής Α. Παπαδάτος, «ο έντιμος και φιλαλήθης Κωτζαντάς είναι υπεύθυνος για τις πλαστογραφίες περί του αγροτικού ζητήματος νόμου».[59] Την ίδια υποψία διατυπώνει και ο βουλευτής Α. Μπαλάνος κατά του Π. Κωνσταντά. Όπως έχει ήδη αναφερθεί, σύμφωνα με τον βουλευτή Μπαλάνο «ο ένεκα ενδιαφέροντος νοθεύσας» ήταν ο Π. Κωνσταντάς.[60] Επίσης, κατά τον Σ. Κουρή «ο την δευτέραν έκδοσιν διατάξας και ένεκα ενδια-

56. «Πλαστογραφία πρωτάκουστος», *Μέριμνα*, φ. 21.5.1868.

57. Επιστολή Σ. Κουρή προς τον συντάκτη της εφημερίδας *Εθνεγερσία*, 18.6.1868.

58. *Εθνικόν Πνεύμα*, φ. 16.5.1868.

59. Ο βουλευτής της πόλεως Κερκύρας Α.Κ. Παπαδάτος, *Η εικών των χωρικών βουλευτών Κερκύρας*, Αθήνα 27.7.1868, σ. 2, 4 (Ι 8 ΝΜΑ 2668). Βλ. και *ΣΜΔ΄ Νόμου περιπέτειαι*, Κέρκυρα 1.7.1868, σ. 36-47, Ι 8 ΝΜΑ 2666 bis.

60. *Τα επειγόντως διορθωτέα*, ό.π., σ. 41.

φέροντος νοθεύσας, ήτο βουλευτής [...]».[61] Ο ίδιος, υπαινισσόμενος τον Π. Κωνσταντά ως διαπράξαντα την πλαστογραφία, εκτοξεύει κατηγορίες εναντίον του, καθώς και εναντίον άλλων δύο χωρικών βουλευτών, του Ζερβού (Τζουτζουνάτου) και του Θ. Ρωμαίου.

Εκτός από τις νοθεύσεις και παραποιήσεις άρθρων, στις οποίες αναφερθήκαμε εκτενώς, ο ΣΜΔ΄ νόμος «από την αρχήν της γεννήσεώς του άχρι της στιγμής της δημοσιεύσεώς του» είχε περιπετειώδεις εξελίξεις. Ακόμη και το Βασιλικό Τυπογραφείο τον τύπωσε στην *Επίσημον Εφημερίδα*, υποπίπτοντας «εις αθώων τυπογραφικόν λάθος», αφού, ενώ ο νόμος υπεγράφη μεν και έλαβε τη βασιλική κύρωση την 1η Νοεμβρίου 1867, η μεγάλη του κράτους σφραγίδα ετέθη επ' αυτού με ημερομηνία 30 Οκτωβρίου 1867.[62]

Εν κατακλείδι, ως προς τον ΣΜΔ΄ νόμο θεωρήθηκε από τη μερίδα των θιγομένων κτηματιών ότι «την καταστροφήν ταύτην της ιδιοκτησίας των Κερκυραίων επέφερον πρώτον μεν ο ΡΝ΄ νόμος του 1866, ακολούθως δε ο ΣΜΔ΄ νόμος του 1867». Αλλά, ταυτόχρονα, και οι βουλευτές της εξοχής από τη μεριά τους δεν έδειχναν ικανοποιημένοι και υποστήριζαν ότι με τον νόμο ΣΜΔ΄/1867 είχαν επανέλθει οι επανελεύσεις, οι εκτιμήσεις καθώς και η προσωποκράτηση, ενώ είχαν αναιρεθεί οι διατάξεις για την κατάργηση χρεών.

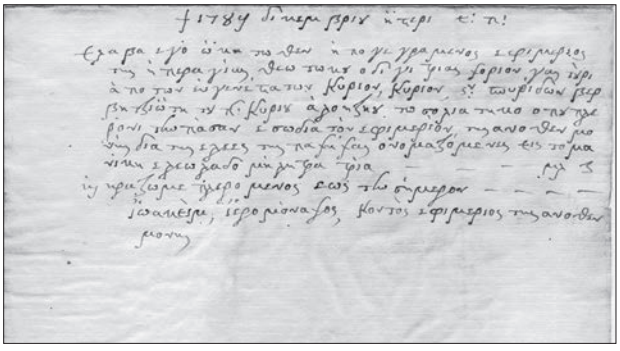
Επιπρόσθετα, θεωρήθηκε από όλους ότι με τον ΣΜΔ΄ νόμο αδικείτο η Κέρκυρα, αφού ετίθετο εκτός του κοινού δικαίου της Ελλάδας: «Ο παρών Νόμος, λέγει το 78 άρθρον αυτού, ισχύει διά την νήσον Κέρκυραν και τα εξαρτήματα αυτής».[63]

61. *ΣΜΔ΄ νόμου περιπέτειαι*, ό.π., σ. 40-41.
62. *ΣΜΔ΄ νόμου περιπέτειαι*, ό.π., σ. 47.
63. *Τα επειγόντως διορθωτέα*, ό.π., σ. 11.

Περίληψη / Summary

Στα Ιόνια Νησιά είχε επιβληθεί από τις αρχές της ενετικής κυριαρχίας ένα αυστηρά φεουδαλικό σύστημα, το οποίο εξακολουθούσε να ισχύει και μετά την ενσωμάτωσή τους στην Ελλάδα. Σε αυτήν την ανακοίνωση παραθέτω τις μακρές συζητήσεις στο Κοινοβούλιο επί του νομοσχεδίου για τον αγροτικό νόμο ΣΜΔ′ του 1867. Ειδικότερα θα αναφερθώ στο γεγονός ότι διατάξεις άρθρων του νομοσχεδίου που ψηφίστηκαν από τη Βουλή, δεν περιελήφθησαν στον νόμο ΣΜΔ/1867, που δημοσιεύθηκε στην *Εφημερίδα της Κυβερνήσεως*, με αποτέλεσμα να προκληθεί μεγάλο σκάνδαλο και να θεωρηθούν ύποπτοι για πλαστογραφία πολιτικοί ηγέτες της εποχής, όπως ο επί τριάντα χρόνια ηγέτης των αγροτών Πολυχρόνης Κωνσταντάς. Αιτιάσεις εκτοξεύθηκαν ακόμη και κατά του τότε πρωθυπουργού Αλεξάνδρου Κουμουνδούρου.

In the Ionian Islands from the very beginning of Venetian rule there had been an extremely feudalistic system which nevertheless continued to exist after Annexation to Greece. In this paper I am going to describe the long discusses in the Greek Parliament during the preparation of the agrarian law ΣΜΔ′/1867. Especially I will describe the fact that, curiously, some parts of the provisions of articles of Law that had been voted for in Parliament were actually missing when the Law was later printed in the *Government Newspaper*. This fact caused huge scandal that included important personalities. Indeed Polychronis Konstantas, the leader of the peasants for 30 years, and even the Prime Minister of that time, Alexandros Koumoundouros were accused of involvement.

Σολιάτικο κερκυραϊκό του έτους 1789
(αρχείο Σπύρου Γαούτση).

ΕΦΗΜΕΡΙΣ ΤΩΝ ΙΟΝΙΩΝ

ΗΜΕΡΗΣΙΑ ΕΦΗΜΕΡΙΣ ΤΗΝ ΙΟΝΙΟΝ ΝΗΣΩΝ

ΑΤΕΛΗΣ ΕΠΙΤΥΧΙΑ

ΓΕΡΜΑΝΙΚΑ ΑΕΡΟΠΛΑΝΑ ΕΠΕΤΕΘΗΣΑΝ ΕΝΑΝΤΙΟΝ ΝΗΟΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΣΙΣΤΑ ΥΔΑΤΑ ΤΗΣ ΦΛΟΤΙΒΑΣ

ΝΕΑΙ ΕΠΙΤΥΧΙΑΙ ΤΩΝ ΓΕΡΜ. ΣΤΡΑΤΕΥΜΑΤΩΝ ΕΙΣ ΤΟΝΟΥΣ ΑΥΤΟΥΣ ΕΙΝ ΤΟΥ ΑΝΩΤΕΡΟΥ ΜΕΤΡΟΥ

25 ΣΤΡΑΤΙΩΤΑΙ ΚΑΙ ΝΑΥΑΡΧΟΣ ΕΦΕΣΑΝ ΕΙΝ ΤΟΥ ΘΕΑΤΟΥ ΤΗΣ ΤΙΜΗΣ

ΕΦΗΜΕΡΙΣ ΤΩΝ ΙΟΝΙΩΝ

ΤΟ ΔΑΥΤΕΙΟΝ ΠΡΟΒΛΗΜΑ ΤΗΣ ΥΠΟΒΡΥΧΙΑΚΗΣ ΕΝΕΡΓΕΙΑΣ

ΤΑ ΓΕΡΜΑΝΙΚΑ ΣΤΡΑΤΕΥΜΑΤΑ ΕΞΟΥΔΕΤΕΡΩΣΑΝ

ΠΡΟΤΑΣΙΣ ΝΟΜΟΥ

Περὶ ἐξαγωγῆς ὑλικοτέκνων ἀλάτων Κερκύρας.

Πρόταση νόμου του βουλευτού Κερκύρας Π.Β. Κωνσταντά (αρχείο Σπύρου Γαούτση).

Η *Εφημερίς των Ιονίων*, που εξέδιδαν οι Ιταλοί στην Κέρκυρα στην ιταλική και την ελληνική γλώσσα (αρχείο Σπύρου Γαούτση).

ΟΙ ΔΗΜΟΣΙΟΙ ΥΠΑΛΛΗΛΟΙ ΤΩΝ ΕΠΤΑΝΗΣΩΝ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΔΙΑΡΚΕΙΑ ΤΗΣ ΙΤΑΛΙΚΗΣ ΚΑΙ ΓΕΡΜΑΝΙΚΗΣ ΚΑΤΟΧΗΣ (1941-1944) ΝΟΜΙΚΑ ΚΑΙ ΗΘΙΚΑ ΔΙΛΗΜΜΑΤΑ

Διονύσιος Μοσχόπουλος

Συνήθως θεωρούμε τους δημοσίους υπαλλήλους ως εκτελεστικά όργανα της κυβέρνησης, χωρίς βούληση και κυρίως χωρίς ευθύνη. Η αντίληψη αυτή στηρίζεται αφενός στην διάκριση διοίκησης και πολιτικής και αφετέρου στο ιεραρχικό μοντέλο της διοίκησης, σύμφωνα με το οποίο η ευθύνη συγκεντρώνεται στην κορυφή. Η εικόνα αυτή έχει στις μέρες μας αλλάξει. Έχει πλέον αποδειχτεί ότι κατά την σύγχρονη ιστορική περίοδο τα μεγαλύτερα εγκλήματα της ανθρωπότητας δεν θα μπορούσαν να υλοποιηθούν χωρίς την συμμετοχή της διοίκησης. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελούν οι σύγχρονες ερμηνείες του Ολοκαυτώματος, οι αποκαλούμενες «λειτουργικές», οι οποίες δίνουν έμφαση στην δυναμική που ανέπτυξαν οι ναζιστικές γραφειοκρατικές δομές, προκειμένου να τελεστεί αυτό το έγκλημα. Στο πλαίσιο αυτό υποβαθμίζεται η σημασία των πολιτικών προθέσεων και ο ρόλος του κεντρικού σχεδιασμού. Αντίθετα, το ενδιαφέρον εστιάζεται στον τρόπο, με τον οποίο σε τοπικό επίπεδο και μέσα από ένα πολύπλοκο δίκτυο οργανώσεων «επιτεύχθηκε» αυτό το απάνθρωπο αποτέλεσμα. Έτσι, η διακριτική ευχέρεια της διοίκησης και οι δυνατότητές της διαδραμάτισαν σημαντικότερο ρόλο από την βούληση της πολιτικής ηγεσίας.[1]

Η ιδιαίτερη, λοιπόν, σημασία που έχει η συμπεριφορά του δημοσίου υπαλλήλου κατά τον πόλεμο με οδήγησε και στην επιλογή του θέματος της εισήγησής μου. Στο σημείο αυτό θα πρέπει να τονίσω ότι η συμπεριφορά του υπαλλήλου κατά την διάρκεια μιας ξένης κατοχής ενέχει την δυνατότητα μιας διαφορετικής μορφής αντίστασης. Λέγοντας αντίσταση κατά του κατακτητή εννοούμε συνήθως την ένοπλη ή παθητική αντίσταση, αυτή δηλαδή που διεξάγουν οι στρατιωτικές και πολιτικές οργανώσεις. Η αντίσταση αυτή, επειδή δεν έχει θεσμικό φορέα, νομιμοποιείται μέσω της πολιτικής δέσμευσης, της υπακοής δηλαδή σε πολιτικά προστάγματα και ιδεολογικές αξίες. Και αυτή η δέσμευση γεννά την πο-

1. Guy Adams – Danny Balfour, *Unmasking Administrative Evil*, M.E. Sharpe, [3]2009, σ. 41-43.

λιτική βία.[2] Ωστόσο, ο πολιτικός χαρακτήρας της αντίστασης υποχωρεί στην περίπτωση των δημοσίων υπαλλήλων που αντιστέκονται στο πλαίσιο των καθηκόντων τους. Αυτό συμβαίνει, επειδή ο δημόσιος υπάλληλος που αντιστέκεται στον κατακτητή, νομιμοποιεί τις ενέργειές του μέσα από την ιδιότητά του και με βάση το διεθνές δίκαιο που διέπει τους νόμους και τα έθιμα του πολέμου.[3] Έτσι, δεν είναι απαραίτητο να προσδώσει σε αυτές πολιτικό και ιδεολογικό περιεχόμενο. Έχουμε, λοιπόν, δύο διαφορετικές μορφές αντίστασης: Μία μορφή που είναι ευρύτερα γνωστή, εκδηλώνεται μέσω της ένοπλης ή παθητικής αντίστασης και στηρίζεται στην πολιτική δέσμευση. Αυτή η πολιτική δέσμευση είναι φυσικό να εμπεριέχει προσδοκίες και διεκδικήσεις που εκτείνονται σε χρόνο μετά την απελευθέρωση από τον κατακτητή. Η δεύτερη μορφή αντίστασης έχει ως άξονα την υπαλληλική ιδιότητα και εκδηλώνεται μέσα από την υπεράσπιση της διεθνούς νομιμότητας. Το κυριότερο χαρακτηριστικό αυτής της μορφής αντίστασης είναι ότι στερείται πολιτικού περιεχομένου και για τον λόγο αυτό δεν εμπεριέχει μελλοντικές πολιτικές διεκδικήσεις. Μπορούμε, λοιπόν, να συμπεράνουμε ότι ο αντάρτης μάχεται στο πολιτικό μέτωπο, ενώ ο δημόσιος υπάλληλος στο θεσμικό. Αν και ο στόχος τους, δηλαδή η αντίσταση κατά του κατακτητή, είναι κοινός, τα μέσα που χρησιμοποιούν είναι διαφορετικά. Στην πρώτη περίπτωση όπλο είναι η πολιτική και ιδεολογική δέσμευση, ενώ στην δεύτερη όπλο είναι η διεθνής νομιμότητα. Αυτός ο σαφής διαχωρισμός των μορφών αντίστασης μπορεί να αποτελέσει ένα χρήσιμο ερμηνευτικό εργαλείο για την προσέγγιση, τόσο της περιόδου της Κατοχής όσο και του Εμφυλίου πολέμου στην Ελλάδα.

Στην εισήγησή μας θα παρουσιάσουμε συνοπτικά το πολιτικοδιοικητικό καθεστώς της ιταλικής και της γερμανικής κατοχής στα Επτάνησα. Στην συνέχεια, θα γίνει αναφορά στα διλήμματα, νομικά και ηθικά, που αντιμετώπισαν οι δημόσιοι υπάλληλοι των Επτανήσων, με αφορμή ενδεικτικές περιπτώσεις υπαλληλικής δράσης. Τέλος, θα συγκρίνουμε και θα αξιολογήσουμε την συμπεριφορά των παραπάνω υπαλλήλων κατά την ιταλική και γερμανική κατοχή.

Αμέσως μετά την κατάρρευση του μετώπου, τον Απρίλιο του 1941, οι Ιταλοί επεδίωξαν να αποτελέσουν τα Ιόνια Νησιά ιταλική επαρχία, χωρίς όμως να

---

2. Διονύσης Μοσχόπουλος, «Η ιταλική διοίκηση των Επτανήσων (1941-1943) και οι κυβερνήσεις συνεργασίας των Αθηνών (1941-1944). Διερευνώντας τις έννοιες της αντίστασης, της συνεργασίας και της πολιτικής βίας», *Κεφαλληνιακά Χρονικά*, τ. 13ος (2012), σ. 221-254.

3. Νικόλαος Μασουρίδης, *Η έννομος τάξις κατά και μετά την στρατιωτικήν κατοχήν*, εκδ. οίκος Ιωαν. και Π. Ζαχαρόπουλος, Αθήνα 1945, σ. 23-24. Βλ., επίσης, Yale Law School, The Avalon Project, http://avalon.law.yale.edu/subject_menus/lawwar.asp (ημερομηνία πρόσβασης 10.10.2014), όπου περιλαμβάνεται ο Κανονισμός της Χάγης (1899 και 1907) για τους νόμους και τα έθιμα του πολέμου.

προσαρτηθούν επίσημα στην Ιταλία.[4] Στο πλαίσιο αυτό, τον Ιούνιο του 1941, θα συγκροτηθεί το Γραφείο Πολιτικών Υποθέσεων, που αποτελούσε την ανώτατη πολιτική αρχή των Επτανήσων με επικεφαλής ιταλό αξιωματούχο. Στις 12 Νοεμβρίου 1941, ο Μουσολίνι με σχετικό διάταγμα θα επικυρώσει την διαμορφωθείσα οργανωτική δομή. Στο εξής, η ανώτατη πολιτική διοίκηση των Επτανήσων επικοινωνούσε απευθείας με το Υπουργείο Εξωτερικών της Ιταλίας. Η αποκοπή των Επτανήσων από το υπόλοιπο κράτος ολοκληρώθηκε το 1942, όταν οι διοικητικές αρχές των Επτανήσων έπαυσαν να θέτουν προς έγκριση στις διοικητικές αρχές της Αθήνας τις πράξεις και αποφάσεις τους.

Το δίλημμα, επομένως, που ετίθετο στους δημοσίους υπαλλήλους των Επτανήσων διατυπώνεται ως εξής: Υπηρετούσαν σε μία de facto προσαρτημένη επαρχία του Ιταλικού κράτους ή υπηρετούσαν σε τμήμα του Ελληνικού κράτους; Στο ερώτημα αυτό η απάντηση που έδωσε η πλειονότητα των υπαλλήλων ήταν σαφής· υπηρετούσαν σε τμήμα του Ελληνικού κράτους και διεκδικούσαν την εφαρμογή του δικαίου του πολέμου, όπως είχε αποτυπωθεί στον Κανονισμό της Χάγης. Σύμφωνα με αυτόν, η κατάκτηση αποτελούσε ένα πραγματικό γεγονός που δεν συνιστούσε νόμιμο τίτλο για την επέκταση της κυριαρχίας του κατακτητή. Αντίθετα, ο τελευταίος είχε υποχρέωση να σεβαστεί τους ισχύοντες κατά την στιγμή της κατάληψης νόμους, ενώ δεν μπορούσε να προβεί στην παραγωγή νέας νομοθεσίας, εκτός απολύτου κωλύματος. Αυτό μπορούσε να συμβεί μόνο στην περίπτωση που το απαιτούσε η διασφάλιση της δημόσιας τάξης και της ζωής των πολιτών.[5] Επίσης, βάσει του Κανονισμού της Χάγης, ο κατακτητής είχε την υποχρέωση να μη θίξει τα σύνορα του κατεχόμενου κράτους, προβαίνοντας στην προσάρτηση του κατεχόμενου κράτους στο κράτος του. Αυτό προκύπτει από το γεγονός ότι η κατάκτηση δεν καταλύει την κυριαρχία της επικράτειας που καταλήφθηκε, αλλά μέσω αυτής ασκείται εκ των πραγμάτων, χωρίς νόμιμο τίτλο, η πολιτική εξουσία του ηττημένου, υπό τους περιορισμούς του διεθνούς δικαίου.[6]

Υπήρξαν αρκετές περιπτώσεις που αποδεικνύουν ότι οι δημόσιοι υπάλληλοι των Επτανήσων ακολούθησαν τα προβλεπόμενα στον Κανονισμό της Χάγης και εναντιώθηκαν στα σχέδια ιταλοποίησης του τόπου τους. Θα αναφερθώ σε δύο χα-

4. Davide Rodogno, *Fascism's European Empire: Italian Occupation during the Second World War*, Cambridge University Press, Cambridge 2006, σ. 85.

5. Βλ. άρθρο 43 της Σύμβασης της Χάγης (1907), που αναφέρει τα εξής: «Έχοντας μεταβιβαστεί εκ των πραγμάτων η νόμιμη εξουσία στα χέρια του κατακτητή, αυτός οφείλει να λάβει όλα τα μέτρα προκειμένου να αποκαταστήσει και διασφαλίσει, κατά το δυνατόν, την δημόσια τάξη και ασφάλεια, ενώ θα πρέπει να σεβαστεί, εκτός απόλυτου κωλύματος, τους ισχύοντες νόμους στην χώρα».

6. Μασουρίδης, *Η έννομος τάξις κατά και μετά την στρατιωτικήν κατοχήν*, ό.π., σ. 26-27.

ρακτηριστικές: Η πρώτη περίπτωση αφορά στους εκπαιδευτικούς λειτουργούς. Οι τελευταίοι αρνήθηκαν να εφαρμόσουν την ιταλική νομοθεσία (διδασκαλία ιταλικής γλώσσας, φασιστικός χαιρετισμός, φασιστικές εκδηλώσεις), με αποτέλεσμα να απομακρυνθούν από τις θέσεις τους. Παράλληλα, έντονες ήταν και οι αντιδράσεις στο νέο οργανωτικό σχήμα της εκπαίδευσης που επέβαλαν οι ιταλικές αρχές κατοχής, το οποίο και αποσπούσε τις υπηρεσίες εκπαίδευσης από το λοιπό Ελληνικό κράτος. Αναφέρουμε χαρακτηριστικά την περίπτωση του Επιθεωρητή Κέρκυρας, ο οποίος αρνήθηκε να αναφέρεται στις ιταλικές αρχές, υποστηρίζοντας ότι οι προϊστάμενες αρχές του ήταν το υπουργείο Παιδείας και ο Γενικός Επιθεωρητής Ιωαννίνων.[7]

Η δεύτερη περίπτωση αφορά σε ένα μεμονωμένο αλλά χαρακτηριστικό περιστατικό, την κυκλοφορία, την 1η Σεπτεμβρίου 1941, ιταλικών γραμματοσήμων (Διάταγμα 12/12.8.1941). Πρόκειται για πρωτοβουλία των κατακτητών, οι οποίοι μετέφεραν από την Ιταλία γραμματόσημα, προκειμένου να τα διοχετεύσουν στην αγορά, υποκαθιστώντας τα ελληνικά. Η ενέργεια αυτή αποτελούσε υπέρβαση των εξουσιών του κατακτητή, σύμφωνα με τον Κανονισμό της Χάγης. Η κυκλοφορία γραμματοσήμων δεν συνδέεται με πολεμικά συμφέροντα του κατακτητή και κατά συνέπεια δεν μπορούσε να θεωρηθεί αναγκαία. Ο επικεφαλής της νομαρχίας της Κέρκυρας αρνήθηκε την εφαρμογή της σχετικής διαταγής επικαλούμενος τον Κανονισμό της Χάγης, με το επιχείρημα ότι η εισαγωγή ιταλικών γραμματοσήμων δεν αφορούσε στο πολεμικό συμφέρον, την δημόσια τάξη και την ασφάλεια των κατοχικών στρατευμάτων. Η απάντηση αυτή προκάλεσε την απέλαση τόσο του ίδιου όσο και του επικεφαλής του Δημόσιου Ταμείου της Κέρκυρας.[8]

Από την περιγραφή που προηγήθηκε προκύπτει ότι αναπτύχθηκε στους κόλπους των δημοσίων υπαλλήλων ένα κίνημα αντίστασης με όπλο την τήρηση της νομιμότητας, όπως αυτή προβλεπόταν στον Κανονισμό της Χάγης. Είναι προφανές ότι η de facto προσάρτηση των Επτανήσων στην Ιταλία ενεργοποίησε το εθνικό φρόνημα, χωρίς να προσδώσει σε αυτό πολιτικούς ή ιδεολογικούς στόχους. Έτσι, τηρήθηκε η αρχή του διεθνούς δικαίου του πολέμου, σύμφωνα με την οποία η στρατιωτική κατοχή δεν αναιρεί το καθήκον προς την πατρίδα ούτε δημιουργεί υποχρέωση πίστης στον κατακτητή.[9]

---

7. Κώστας Δαφνής, *Χρόνια πολέμου και Κατοχής. Κέρκυρα 1940-1944*, Κέρκυρα 1966 (= *Κερκυραϊκά Χρονικά*, τ. XII), σ. 165. – Ντίνος Κονόμος, *Η Επτάνησος κατά την ιταλικήν κατοχήν (1941-1943)*, Αθήνα 1962, σ. 147. – Σπύρος Λουκάτος, *Τα χρόνια της ιταλικής και γερμανικής κατοχής και της Εθνικής Αντίστασης στην Κεφαλονιά και Ιθάκη*, εκδ. Νόβολι, Αθήνα 1987, τ. Α΄, σ. 77.

8. Δαφνής, *Χρόνια πολέμου και Κατοχής, Κέρκυρα 1940-1944*, ό.π., σ. 108.

9. Το άρθρο 44 του Κανονισμού της Χάγης προβλέπει ότι ο κατακτητής δεν μπορεί να

Μετά την συνθηκολόγηση της Ιταλίας, το 1943, το πολιτικοδιοικητικό καθεστώς των Επτανήσων μεταβλήθηκε, αφού εντάχθηκε στο σύστημα των κυβερνήσεων συνεργασίας της «Ελληνικής Πολιτείας». Το δίλημμα που παρουσιαζόταν τώρα στους δημοσίους υπαλλήλους των Επτανήσων ήταν διαφορετικό και αφορούσε στην φύση των κυβερνήσεων συνεργασίας· επρόκειτο για νόμιμες κυβερνήσεις ή όχι; Στην δεύτερη περίπτωση οι υπάλληλοι θα έπρεπε να διεκδικήσουν την εφαρμογή του Κανονισμού της Χάγης και να απόσχουν από εντολές που τον παραβίαζαν, ενώ στην πρώτη περίπτωση δεσμεύονταν από το καθήκον υπακοής και θα έπρεπε να εκτελούν τις εντολές που λάμβαναν, όποιες και εάν ήταν αυτές. Ας δούμε όμως πιο προσεκτικά την έννοια των κυβερνήσεων συνεργασίας.

Το φαινόμενο αυτό που εκδηλώθηκε σε ορισμένα ευρωπαϊκά κράτη (Νορβηγία, Γαλλία, Ελλάδα) δεν είχε παρατηρηθεί κατά τον Α΄ Παγκόσμιο πόλεμο, όπου οι κατακτητές είχαν αναλάβει απευθείας την διοίκηση των κατεχόμενων περιοχών.[10] Έτσι, στα νομικά ζητήματα του Β΄ Παγκοσμίου πολέμου προστέθηκε ακόμη ένα, που συνοψίζεται ως εξής: Ποιος είναι ο νομικός χαρακτήρας των κυβερνήσεων συνεργασίας; Μέχρι τότε η θεωρία προέβλεπε δύο ειδών κυβερνήσεις: α) Τις νόμιμες κυβερνήσεις, τις κυβερνήσεις δηλαδή που απέρρεαν από την βούληση του λαού, και β) τις de facto ή επαναστατικές κυβερνήσεις που ήταν αποτέλεσμα βίαιων γεγονότων (λαϊκών εξεγέρσεων πραξικοπημάτων κ.λπ.) και δεν διέθεταν την νομιμοποίηση του λαού. Οι κυβερνήσεις συνεργασίας, ωστόσο, αποτέλεσαν κάτι διαφορετικό. Στην ουσία συνιστούσαν ψευδοκυβερνήσεις, αφού μέσω αυτών δεν εκφραζόταν η βούληση της πολιτείας αλλά η βούληση του κατακτητή. Είναι προφανές ότι το κατεχόμενο κράτος χάνει την ικανότητα να επιβάλλει την βούλησή του, αφού ο κατακτητής είναι ο μόνος που μπορεί να επιβάλλει την θέλησή του σε αυτό. Αποδεχόμενος τον παραπάνω χαρακτηρισμό των κυβερνήσεων συνεργασίας, ως ψευδοκυβερνήσεων, ο δημόσιος υπάλληλος δεν δεσμεύεται από το καθήκον υπακοής έναντι των προϊσταμένων του, αλλά οφείλει να υπακούει στον Κανονισμό της Χάγης.

Υπήρξε όμως και αντίθετη επιχειρηματολογία, η οποία πρόβαλε το επιχείρημα ότι οι κυβερνήσεις συνεργασίας απέβησαν ρυθμιστές μιας νέας έννομης τάξης, τα δε γεγονότα της στρατιωτικής κατάληψης δεν αναιρούσαν την κυριαρχία του κατεχόμενου κράτους. Κατά συνέπεια, επρόκειτο για de facto κυβερνήσεις.[11] Με άλλα λόγια, η ύπαρξη των κυβερνήσεων συνεργασίας ενίσχυσε την νομική

υποχρεώσει τον πληθυσμό της κατεχόμενης χώρας να δώσει όρκο πίστης σε αυτόν. Βλ. Μασουρίδης, *Η έννομος τάξις κατά και μετά την στρατιωτικήν κατοχήν*, ό.π., σ. 24.

10. Κ. Σούρλας, «Το κύρος των πράξεων των κυβερνήσεων κατοχής», εφ. *Ελληνικόν Αίμα*, 26.11.1944, 28.11.1944 και 29.11.1944.

11. Αποφάσεις ΣτΕ 132/1942, 97/1942, 353/1942.

επιχειρηματολογία που μείωνε την ευθύνη των στρατευμάτων κατοχής, αφού επεφύλασσε στις κυβερνήσεις αυτές νομική βούληση. Δεχόμενος αυτή την άποψη ο υπάλληλος θα έπρεπε να εκτελέσει τις εντολές των κυβερνήσεών του, εφόσον θα έπρεπε να υπακούει στο εθνικό και όχι στο διεθνές πλαίσιο νομιμότητας. Στην περίπτωση αυτή όμως διέτρεχε τον κίνδυνο να διωχθεί μετά το πέρας της στρατιωτικής κατοχής για πράξεις που διενήργησε σε βάρος της πατρίδας του και προς όφελος του εχθρού, αφού, όπως αναφέρθηκε, η στρατιωτική κατοχή δεν αναιρεί το καθήκον προς την πατρίδα.

Κατά την περίοδο της γερμανικής κατοχής, η στάση των υπαλλήλων στα Επτάνησα δεν χαρακτηρίζεται από πράξεις αμφισβήτησης της νομιμότητας των κυβερνήσεων συνεργασίας. Άλλωστε, αυτή την συμπεριφορά επέδειξε και το σύνολο της υπαλληλίας στην κατεχόμενη Ελλάδα. Έτσι, η αναγνώριση εκ μέρους της δημόσιας υπαλληλίας των κυβερνήσεων συνεργασίας ως νόμιμων κυβερνήσεων, είχε ως αποτέλεσμα και την υλοποίηση εντολών που αντέβαιναν στην διεθνή νομιμότητα.

Χαρακτηριστική περίπτωση παραβίασης του Κανονισμού της Χάγης αποτελεί η εφαρμογή του νόμου 1180, που εκδόθηκε τον Ιανουάριο του 1944 και αφορούσε στις κατασχεθείσες ισραηλιτικές περιουσίες. Σημειώνουμε ότι σύμφωνα με το άρθρο 43 του Κανονισμού της Χάγης απαγορευόταν η κατάσχεση των ιδιωτικών περιουσιών των κατοίκων της κατεχόμενης χώρας.[12] Ωστόσο, ήδη από τον Νοέμβριο του 1943, οι ισραηλιτικές περιουσίες είχαν κατασχεθεί με γερμανική εντολή και είχαν παραδοθεί προς διαχείριση στο Ελληνικό Δημόσιο.[13] Με τον προαναφερόμενο νόμο η διαχείριση των περιουσιών αυτών ανατέθηκε στην «Κεντρική Υπηρεσία Διαχείρισης Ισραηλιτικών Περιουσιών», που είχε συσταθεί στο υπουργείο Οικονομικών. Παράλληλα, αρμοδιότητα διέθεταν οι κατά τόπους οικονομικοί έφοροι, καθώς και εν ενεργεία ή συνταξιούχοι υπάλληλοι που ορίζονταν από τον υπουργό Οικονομικών ως διαχειριστές των ισραηλιτικών περιουσιών. Από τα παραπάνω προκύπτει η εμπλοκή των δημοσίων υπαλλήλων σε μία παράνομη πράξη αφαίρεσης κινητής και ακίνητης περιουσίας. Ποια θα έπρεπε να ήταν η συμπεριφορά τους σε αυτές τις εντολές; Ένα σύγχρονο λογοτεχνικό έργο μάς

12. Το άρθρο 46 του Κανονισμού της Χάγης (1899, 1907) προβλέπει τα εξής: «Η τιμή και τα δικαιώματα της οικογένειας, η ζωή και η ιδιωτική περιουσία, καθώς και οι θρησκευτικές πεποιθήσεις και πρακτικές πρέπει να γίνουν σεβαστά. Η ιδιωτική περιουσία δεν μπορεί να κατασχεθεί».

13. Κωνσταντίνος Δ. Μαγκλιβέρας, *Το ζήτημα των πολεμικών επανορθώσεων για τις λεηλασίες κατά τη ναζιστική κατοχή της Ελλάδος. Η περίπτωση του νομισματικού χρυσού των Εβραίων*, Κεντρικό Ισραηλιτικό Συμβούλιο Ελλάδος, Αθήνα 2009, σ. 17-34· βλ. και http://www.kis.gr/files/MAGLIVERAS.pdf (ημερομηνία πρόσβασης 12.10.2014).

βοηθά να κατανοήσουμε την ψυχολογία τους σε αυτό το ζήτημα. Πρόκειται για το μυθιστόρημα του Βασίλη Μπούτου, *Η συκοφαντία του αίματος*, το οποίο περιγράφει την ψυχολογική δοκιμασία ενός υπαλλήλου με αφορμή την καταγραφή των ισραηλιτικών περιουσιών της Κέρκυρας. Αν και πρόκειται για μυθοπλασία, εκτιμούμε ότι διαθέτει όλα τα στοιχεία της τότε πραγματικότητας. Ένας, λοιπόν, από τους ήρωες του έργου, ο προϊστάμενος των οικονομικών υπηρεσιών της νομαρχίας Κέρκυρας όφειλε να συντάξει μία επίσημη αναφορά προς την Κεντρική Επιτροπή Διαχείρισης Ισραηλιτικών Περιουσιών του υπουργείου Οικονομικών. Περιεχόμενο της αναφοράς του ήταν η καταγραφή των ισραηλιτικών περιουσιών της Κέρκυρας. Ο συγγραφέας αποδίδει ως εξής την ψυχολογία του υπαλλήλου:

> Το μελάνι είχε αποκτήσει το χρώμα και την υφή του αίματος και οι φράσεις περιπλέκονταν στο χαρτί όπως τα χορτασμένα φίδια που κουλουριάζονται για να χωνέψουν την τροφή τους. […] Αισθάνθηκε αποστροφή για το ρόλο που του ανέθεσε η ιστορία […] τα όρια μεταξύ υπηρεσιακού καθήκοντος και προσωπικών επιλογών αν εκ πρώτης όψεως ήταν δυσδιάκριτα, εν τούτοις μέσα του ίσχυαν και μάλιστα με τον επώδυνο τρόπο της συνείδησης. Ως ελάχιστη χειρονομία αποποίησης των ευθυνών τις οποίες ανέλαβε και έφερε εις πέρας λόγω καθήκοντος, αποφάσισε να μην υπογράψει την αναφορά του. Ο γενικός διοικητής Ιονίου και ο νομάρχης Κέρκυρας ήταν τα αρμοδιότερα πρόσωπα για να επικυρώσουν με τις υπογραφές τους το περιεχόμενο του εγγράφου.[14]

Αφού αναφερθήκαμε στα διλήμματα, νομικά και ηθικά, των δημοσίων υπαλλήλων των Επτανήσων κατά την διάρκεια της ιταλικής και γερμανικής κατοχής, θα αποπειραθούμε σε αξιολόγηση της συμπεριφοράς τους. Ωστόσο, προαπαιτούμενο αυτής της αξιολόγησης είναι ο προσδιορισμός της έννοιας του διλήμματος. Με τον όρο δίλημμα εννοούμε τόσο την κατάσταση αμηχανίας όσο και τον συλλογισμό που προκαλείται από την ανάγκη επιλογής μεταξύ δύο δυνατοτήτων δράσης, κάθε μία από τις οποίες μπορεί να έχει εξίσου θετικό ή αρνητικό αποτέλεσμα. Υπάρχουν όμως ηθικά και νομικά διλήμματα στη ζωή μας; Σχετικά με το θέμα αυτό οι θεωρητικές απόψεις διαφέρουν. Έτσι, στην περίπτωση των ηθικών διλημμάτων ορισμένοι υποστηρίζουν ότι αυτά υπάρχουν και εκδηλώνονται με την μορφή της επιλογής μεταξύ μιας συμπεριφοράς που θεωρείται ωφέλιμη αλλά ανήθικη, και μιας συμπεριφοράς που είναι ηθική αλλά δεν είναι ωφέλιμη. Στην περίπτωση της διακυβέρνησης ενός κράτους αυτό θεωρείται σύνηθες και εκδηλώνεται μεταξύ της επιλογής μιας συμπεριφοράς που είναι ηθική και μιας συμπεριφοράς που, αν και δεν είναι ηθική, αποτρέπει μια μεγαλύτερη καταστρο-

14. Βασίλης Μπούτος, *Η συκοφαντία του αίματος*, εκδ. Νεφέλη, Αθήνα 1997, σ. 213.

φή.[15] Στο πλαίσιο αυτό ο Weber υποστηρίζει ότι υπεύθυνος ηγέτης είναι εκείνος, ο οποίος αναγνωρίζει την αναγκαιότητα του κακού, αλλά επιδιώκει να το ελαχιστοποιήσει.[16] Άλλοι, ωστόσο, υποστηρίζουν ότι δεν υπάρχουν ηθικά διλήμματα, δεδομένου ότι ο ηθικοί κανόνες ορίζουν μία και μόνη δράση, η οποία αντιστοιχεί σε κάθε πρόβλημα.[17]

Όσον αφορά στην περίπτωση των νομικών διλημμάτων, και εδώ οι θεωρητικές προσεγγίσεις δεν καταλήγουν σε ένα κοινό συμπέρασμα. Ορισμένοι υποστηρίζουν ότι στις υποθέσεις που δεν είναι προφανής η υπαγωγή τους σε ένα κανόνα δικαίου, υπάρχουν εναλλακτικές δυνατότητες απόφασης, κάθε μία από τις οποίες μπορεί να είναι ορθή.[18] Άλλοι, ωστόσο, υποστηρίζουν ότι σε κάθε νομικό πρόβλημα αντιστοιχεί μόνο μία ορθή απόφαση, οι δε λοιπές εναλλακτικές δυνατότητες είναι λανθασμένες.

Με βάση τα παραπάνω μπορεί να υποστηριχθεί ότι η έννοια του διλήμματος ωραιοποιεί και εξιδανικεύει αποφάσεις που βλάπτουν τρίτους. Με άλλα λόγια, εκφράζει την δυσκολία λήψης μιας απόφασης που έβλαψε τρίτους, δίχως ωστόσο η απόφαση αυτή να χαρακτηρίζεται ως λανθασμένη. Έτσι, με την έννοια του διλήμματος μειώνουμε την ευθύνη μας, επικαλούμενοι το αναπόδραστο της ζημιάς που επιφέρει κάθε είδους απόφαση. Με τον τρόπο αυτό σχετικοποιείται η έννοια του ορθού και του λάθους, του νόμιμου και του παράνομου.

Η έννοια του ηθικού και νομικού διλήμματος δεν έχει εξεταστεί στο πλαίσιο της υπαλληλικής δράσης. Αντίθετα, έχει εξεταστεί στο πλαίσιο της πολιτικής πράξης, όπου συνδέεται με τον όρο «βρώμικα χέρια». Ο όρος αυτός υποδηλώνει ότι δεν είναι δυνατόν να λειτουργήσει το κράτος χωρίς ηθικές «απώλειες». Στο θεατρικό έργο του Σαρτρ *Τα βρώμικα χέρια*, ο ήρωάς του αναφέρει χαρακτηριστικά:

> Τα χέρια μου είναι βρώμικα μέχρι τους αγκώνες. Τα έχω βουτήξει στις ακαθαρσίες και στο αίμα. Νομίζεις ότι μπορεί να κυβερνήσει κανείς με αθωότητα;[19]

Σύμφωνα με την παραπάνω προσέγγιση, είναι ορθό να παραβιάζουμε κανόνες σε εξαιρετικές περιπτώσεις, όταν προκύπτει ένα όφελος από αυτό. Στην νο-

---

15. Michael Walzer, "Political Action: The Problem of Dirty Hands", *Philosophy and Public Affairs*, τ. 2, αρ. 2 (Χειμώνας 1973), σ. 160-180.

16. Daniel R. Sabia, "Weber's political ethics and the problem of dirty hands", *Journal of Management History*, τ. 2, αρ. 1 (1996), σ. 6-20.

17. Walzer, "Political Action", *ό.π.*, σ. 160-180.

18. Ευάγγελος Βενιζέλος, «Η ερμηνεία του Συντάγματος μεταξύ νομικής, δογματικής και επιστημολογικής ειλικρίνειας», *Νομικό Βήμα*, τ. 34, τχ. 12 (1986), σ. 1529-1538, όπου γίνεται διάκριση μεταξύ εγκυρότερης και ορθότερης ερμηνείας του Συντάγματος και υποστηρίζεται ότι η εγκυρότερη ερμηνεία δεν είναι αναγκαστικά η ορθότερη.

19. Walzer, "Political Action", *ό.π.*, σ. 160-180.

μική ορολογία αυτό το όφελος το αποκαλούμε «δημόσιο συμφέρον». Ωστόσο, το δικαίωμα να παραβιάζουμε τον νόμο μπορεί να εξαγνιστεί μόνο από την τιμωρία. Όσο και αν αποτελεί δηλαδή μια πραγματικότητα του κοινωνικού βίου το αναπόδραστο της αδικίας, το μόνο μέσο που μπορεί να εξισορροπήσει αυτή την ατέλεια είναι η τιμωρία. Ο Camus εκφράζει χαρακτηριστικά αυτή την αντίληψη λέγοντας:

> […] δεν είναι καλή και δίκαιη δράση παρά μόνο αυτή που αναγνωρίζει τα όριά της και εάν χρειαστεί να προχωρήσει πέρα από αυτά τουλάχιστον αποδέχεται τον θάνατο.[20]

Από τα περιστατικά που προανέφερα, προκύπτει ότι οι υπάλληλοι των Επτανήσων κατά την ιταλική και γερμανική κατοχή δεν αντιμετώπισαν νομικά και ηθικά διλήμματα, αλλά ψυχολογική δοκιμασία. Υποστηρίζω ότι δεν υπήρξαν διλήμματα, επειδή κατά την διεργασία σκέψης οι υπάλληλοι αυτοί διέθεταν τα δεδομένα που τους επέτρεπαν να διακρίνουν την ορθή απόφαση από την λανθασμένη. Με άλλα λόγια, η διεργασία σκέψης κατά την λήψη των σχετικών αποφάσεων δεν περιελάμβανε ένα δίλημμα μεταξύ δύο συμπεριφορών που θα μπορούσαν να είναι εξίσου ορθές ή λανθασμένες. Αντίθετα, τα δεδομένα κάθε προβλήματος ήταν σαφή, η δε επιλογή μεταξύ της μιας ή της άλλης συμπεριφοράς αποτελούσε συνάρτηση του τρόπου, με τον οποίο γινόταν η διαχείριση της αξιακής σύγκρουσης στην συνείδηση του υπαλλήλου. Έτσι, οι υπάλληλοι είχαν απόλυτη συνείδηση για τον νόμιμο ή παράνομο χαρακτήρα της συμπεριφοράς τους και τις συνέπειες των πράξεών τους. Πώς όμως μπορούμε να ερμηνεύσουμε τις αντίθετες συμπεριφορές που εκδήλωσαν οι υπάλληλοι των Επτανήσων κατά την ιταλική και γερμανική κατοχή; Στην πρώτη περίπτωση αντιτάχθηκαν στα σχέδια ιταλοποίησης, εκδηλώνοντας εθνικά αξιοπρεπή συμπεριφορά. Στην δεύτερη περίπτωση συνέργησαν, μέσω της καταγραφής των ισραηλιτικών περιουσιών, στα σχέδια εξόντωσης μιας ομάδας συμπατριωτών τους. Μπορεί αυτές οι συμπεριφορές να αποδοθούν αποκλειστικά στο αξιακό υπόστρωμα των υπαλλήλων; Η απάντηση στο ερώτημα αυτό είναι αρνητική. Δίχως να υποτιμούμε τον ρόλο των αρχών και αξιών στην υπαλληλική δράση, θεωρούμε ότι καθοριστικό ρόλο για την εκδήλωση των παραπάνω συμπεριφορών διαδραμάτισαν οι μορφές διοίκησης που εφαρμόστηκαν. Έτσι, στην περίπτωση της ιταλικής κατοχής οι δημόσιοι υπάλληλοι εκδήλωσαν έναν ιδιαίτερο πατριωτισμό, επειδή αισθάνθηκαν απελευθερωμένοι από την υποχρέωση υπακοής, λόγω του μοντέλου διοίκησης που εφάρμοσε ο κατακτητής, με την δημιουργία μιας οργανωτικής δομής, επικεφαλής της οποίας ήταν ιταλός αξιωματούχος. Το μοντέλο αυτό, παρά τον έντονα προπαγανδιστικό χαρακτήρα του και τις γεωπολιτικές φιλοδοξίες που υπέκρυ-

20. Walzer, "Political Action", *ό.π.*, σ. 160-180.

πτε, δεν επηρέασε την ενότητα του έθνους. Αντίθετα, στην περίπτωση της γερμανικής κατοχής των Επτανήσων το μοντέλο διοίκησης που εφαρμόστηκε, οδήγησε σε διαφορετική συμπεριφορά των υπαλλήλων, ενεργοποιώντας το καθήκον υπακοής σε μια κυβέρνηση συνεργασίας, που παρά τον ιδιόμορφο χαρακτήρα της, έφερε τα τυπικά γνωρίσματα εθνικής κυβέρνησης. Έτσι, η δημιουργία κυβερνήσεων συνεργασίας οδήγησε στην διάσπαση της εθνικής ενότητας, στην πολιτική και ιδεολογική πόλωση του λαού και στην συμμετοχή των υπαλλήλων σε παράνομες πράξεις. Με το ερμηνευτικό αυτό σχήμα καταλήγουμε στην διαπίστωση ότι η συμπεριφορά των υπαλλήλων κατά την ιταλική κατοχή υπήρξε νομικά και εθνικά ορθή. Αντίθετα, στην περίπτωση της γερμανικής κατοχής, και συγκεκριμένα στην περίπτωση της καταγραφής των ισραηλιτικών περιουσιών, η συμπεριφορά των υπαλλήλων ήταν εθνικά αναξιοπρεπής, αφού αυτοί συνέργησαν στην παραβίαση του διεθνούς δικαίου.

Συνοψίζουμε με την διαπίστωση ότι οι δημόσιοι υπάλληλοι των Επτανήσων κατά την ιταλική και γερμανική κατοχή δεν αντιμετώπισαν διλήμματα αλλά σαφείς υποχρεώσεις που απέρρεαν από τα διεθνή νόμιμα. Οι υποχρεώσεις αυτές άλλοτε τηρήθηκαν και άλλοτε όχι. Οι δημόσιοι υπάλληλοι υπέφεραν στο πλαίσιο άσκησης των καθηκόντων τους, η δοκιμασία όμως αυτή δεν αναιρεί την ευθύνη των πράξεών τους. Έτσι, η ιστορία άλλοτε θα τους επιβραβεύσει για το θάρρος και την εντιμότητά τους και άλλοτε θα τους καταδικάσει για την μικροψυχία τους και την περιορισμένη αντίληψη καθήκοντος.

Περίληψη / Summary

Η ανακοίνωση εξετάζει την νομική φύση της ιταλικής και γερμανικής κατοχής στα Επτάνησα, αναδεικνύοντας τις επιδράσεις που άσκησε στην στάση των δημοσίων υπαλλήλων. Διαπιστώνει ότι κατά την ιταλική κατοχή οι δημόσιοι υπάλληλοι διεκδίκησαν την εφαρμογή του Κανονισμού της Χάγης, ενώ αντίθετα στην περίπτωση της γερμανικής κατοχής δεν το έπραξαν, ενεργώντας στο πλαίσιο του καθήκοντος υπακοής στην κυβέρνηση συνεργασίας.

The paper examines the legal nature of the Italian and German occupation of the Ionian Islands, highlighting the effects caused in the attitude of civil servants. It argues that during the Italian occupation civil servants demanded the implementation of the Hague Regulation, while in the case of the German occupation did not, acting in accordance with the duty of obedience to the Quislings government.

ΑΠΟ ΤΗΝ «ΑΝΤΙΠΡΟΣΩΠΕΙΑ ΤΗΣ ΚΥΒΕΡΝΗΣΕΩΣ» ΚΑΙ ΤΗ «ΓΕΝΙΚΗ ΔΙΟΙΚΗΣΗ ΝΗΣΩΝ ΙΟΝΙΟΥ ΠΕΛΑΓΟΥΣ» (1944-1946) ΣΤΗΝ ΑΙΡΕΤΗ «ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑ ΙΟΝΙΩΝ ΝΗΣΩΝ» (2010) ΤΟ ΖΗΤΟΥΜΕΝΟ ΤΗΣ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΗΣ ΟΡΓΑΝΩΣΗΣ ΚΑΙ Η ΕΝ ΔΥΝΑΜΕΙ ΣΤΗΡΙΞΗ ΤΟΥ ΑΠΟ ΤΗΝ ΚΟΙΝΩΝΙΑ ΤΗΣ ΠΛΗΡΟΦΟΡΙΑΣ

Σπύρος-Μάριος Παγκράτης

Η κατά τόπον αποκέντρωση, ως μετάθεση κρατικών αρμοδιοτήτων από το εθνικό κέντρο προς την περιφέρεια, αποκτά συνταγματική πρόβλεψη στην Ελλάδα για πρώτη φορά με το σύνταγμα του 1925 και έκτοτε εμφανίζεται σε όλα τα μετέπειτα ελληνικά συντάγματα.[1] Παρατηρείται ότι ο όρος «αποκέντρωση» αποδίδει τον γαλλικό όρο "decentralization", ο οποίος όμως είναι ευρύτερος, γιατί περιλαμβάνει και την τοπική αυτοδιοίκηση.[2] Και τούτο, διότι η τοπική αυτοδιοίκηση συγκροτείται διά του αποχωρισμού καθορισμένων κρατικών αρμοδιοτήτων από το σύνολο των κρατικών υποθέσεων και της ανάθεσής τους σε ίδια νομικά πρόσωπα, διάφορα του νομικού προσώπου του κράτους, δραστηριοποιούμενα σε τοπικό επίπεδο, χωρίς όμως αυτό να συνιστά «ρωγμή στην έννοια του ενιαίου κράτους».[3] Στα ελληνικά, ωστόσο, συνταγματικά κείμενα διαχωρίζε-

---

1. Αναλυτική ιστορική αναδρομή, αλλά και αναλυτική προσέγγιση της έννοιας της αποκέντρωσης βλ. στο: Νικόλαος-Κομνηνός Χλέπας, *Η τοπική διοίκηση στην Ελλάδα – Ο διαλεκτικός ανταγωνισμός της αποκέντρωσης με την αυτοδιοίκηση*, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα – Κομοτηνή 1999, σ. 27 κ.ε.

2. Χλέπας, *Η τοπική διοίκηση στην Ελλάδα*, ό.π., με παραπομπή στο: Σπύρος Φλογαΐτης, *Θεμελιώδεις έννοιες διοικητικής οργανώσεως*, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα – Κομοτηνή 1982, σ. 49.

3. Σωτήρης Λύτρας, «Η εδαφική οργάνωση της δημόσιας διοίκησης», στο: Αποστόλης Γέροντας – Σωτήρης Λύτρας – Προκόπης Παυλόπουλος – Γλυκερία Σιούτη – Σπύρος Φλογαΐτης, *Διοικητικό Δίκαιο*, επιμ. Κωνσταντίνος Γιαννακόπουλος, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα – Κομοτηνή 2004, σ. 58 κ.ε. Επίσης, Αντώνης Μ. Παντελής, *Εγχειρίδιο Συνταγματικού Δικαίου*, εκδ. Α.Α. Λιβάνης, Αθήνα 2005, σ. 46. – Φίλιππος Κ. Σπυρόπουλος, *Εισαγωγή στο Συνταγματικό Δίκαιο*, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα – Κομοτηνή 2006, σ. 356. – Σωτήρης Λύτρας – Γλυκερία Σιούτη, *Κείμενα Διοικητικού Δικαίου* – Ι. *Διοικητική Οργάνωση*, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα – Κομοτηνή 2005. Σε σχέση με την κατανομή των αρμοδιο-

ται η έννοια της «αποκέντρωσης» από εκείνην της «τοπικής αυτοδιοίκησης». Το ισχύον σύνταγμα, στο άρθρο 101 ορίζει μεταξύ άλλων ότι «η διοίκηση του Κράτους οργανώνεται σύμφωνα με το αποκεντρωτικό σύστημα» και στο άρθρο 102 ότι «η διοίκηση των τοπικών υποθέσεων ανήκει στους οργανισμούς τοπικής αυτοδιοίκησης πρώτου και δευτέρου βαθμού», υπέρ των οποίων συντρέχει τεκμήριο αρμοδιότητας για τη διοίκηση των τοπικών υποθέσεων. Συνακόλουθα, παρόλον ότι κατά το παρελθόν υποστηρίχθηκε στη νομική θεωρία ότι ο όρος «αποκέντρωση» σε ευρεία κλίμακα περιλαμβάνει από κοινού τη διοικητική αυτοδιοίκηση και την υπό στενή έννοια αποκέντρωση ή «αποσυγκέντρωση»,[4] κρατεί πλέον η χρήση του όρου «περιφερειακή οργάνωση» του κράτους,[5] υπό στενή και ευρεία έννοια. Με την πρώτη αποδίδεται μόνον η κρατική περιφερειακή οργάνωση («άμεση» περιφερειακή οργάνωση), ενώ η δεύτερη περιλαμβάνει τόσο τα περιφερειακά κρατικά όργανα όσο και τους οργανισμούς τοπικής αυτοδιοίκησης («άμεση» και «έμμεση» περιφερειακή οργάνωση).[6]

Σε σχέση με τα Ιόνια Νησιά το πρώτο μετά την Ένωση της Επτανήσου με την Ελλάδα εγχείρημα, το οποίο επιδιώκει τη διοικητική σύνδεση ανάμεσα στα νησιά του Ιονίου, είναι η δημιουργία κατά τα έτη 1944 της «Αντιπροσωπείας της Κυβερνήσεως» της Περιφέρειας Ιονίων Νήσων και το 1945 της «Γενικής Διοικήσεως Νήσων Ιονίου Πελάγους», η οποία θα έχει ζωή έως το έτος 1946. Ακολουθεί το έτος 1987 η θεσμοθέτηση της Περιφέρειας Ιονίων Νήσων, ως μιας εκ

τήτων βλ. τις παρατηρήσεις του Χ. Χρυσανθάκη στο: Χαράλαμπος Χ. Χρυσανθάκης, «Σκέψεις για το καθεστώς της Νομαρχιακής Αυτοδιοίκησης», στο: *Οι αρμοδιότητες της Νομαρχιακής Αυτοδιοίκησης και της Περιφερειακής Διοίκησης. Προς αναζήτηση της κρίσιμης τομής*, επιμ. Νικόλαος-Κομνηνός Χλέπας – Γιάννης Λ. Τασόπουλος, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα – Κομοτηνή 2000, σ. 25.

4. Χλέπας, *Η τοπική διοίκηση στην Ελλάδα*, ό.π. σ. 28 και παραπομπή στο: Μιχαήλ Δένδιας, *Διοικητικόν Δίκαιον*, εκδ. Παπαζήσης, Αθήναι 1966, τ. Β΄, σ. 101. – Θεμιστοκλής Τσάτσος, «Η Τοπική Αυτοδιοίκησις εν Ελλάδι. (Η ιδέα της πολιτικής ελευθερίας και η Τοπική Αυτοδιοίκησις», *ΕΤΑ* (1932), σ. 3. – Χρήστος Σγουρίτσας, *Συνταγματικόν Δίκαιον*, τ. Β΄, τχ. Α΄, 1964, σ. 75. Βλ. όμως και Κώστας Μαυριάς, *Συνταγματικό Δίκαιο*, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα – Κομοτηνή ^{3}2004, σ. 87, σύμφωνα με τον οποίον, εφόσον το αποφασίζον όργανο ανήκει στην κεντρική εξουσία πρόκειται για «αποσυγκέντρωση» (déconcetration) της κρατικής εξουσίας, ενώ η αποκέντρωση είναι έκφανση της τοπικής αυτοδιοίκησης (décentralization territorial ή administration locale κατά τη γαλλική ορολογία, Selbstverwaltung κατά τη γερμανική, self government ή local government κατά την αγγλική).

5. Αντώνης Μακρυδημήτρης, *Δημόσια Διοίκηση – Στοιχεία διοικητικής οργάνωσης*, εκδ. Σάκκουλας Α.Ε., Αθήνα – Θεσσαλονίκη ^{3}2008, σ. 149. – Ανδρέας Γ. Δημητρόπουλος, *Οργάνωση και λειτουργία του Κράτους – Σύστημα Συνταγματικού Δικαίου*, εκδ. Σάκκουλας Α.Ε., Αθήνα – Θεσσαλονίκη 2009, τ. Β΄, σ. 665 κ.ε.

6. Ανδρέας Δημητρόπουλος, *Οργάνωση και λειτουργία του κράτους*, ό.π. σ. 679 κ.ε.

των δεκατριών κρατικών διοικητικών περιφερειών της χώρας. Μετά από ζωή είκοσι τεσσάρων ετών, η κρατική περιφέρεια καταργείται. Η αιρετή Περιφέρεια Ιονίων Νήσων (2010), η οποία θεσμοθετείται, δεν είναι πλέον τοπική διοίκηση, αλλά δεύτερος βαθμός Τοπικής Αυτοδιοίκησης.

Στην ανακοίνωσή μας θα εξετάσουμε τις κατά καιρούς προταθείσες λύσεις διοικητικής σύνδεσης των νησιών του Ιονίου, υπό το πρίσμα της ευρείας έννοιας της «περιφερειακής οργάνωσης», ενώ το νεοδημιουργηθέν μόρφωμα δεύτερου βαθμού τοπικής αυτοδιοίκησης καλείται να αξιοποιήσει τα επιτεύγματα της σύγχρονης τεχνολογίας και της Κοινωνίας της Πληροφορίας, την ευχέρεια λήψης αποφάσεων των αρμοδίων οργάνων από απόσταση και τη δυνατότητα εξυπηρέτησης του πολίτη, χωρίς τη φυσική παρουσία του στις αρμόδιες υπηρεσίες της Περιφέρειας.

Μετά την Ένωση της Επτανήσου με την Ελλάδα παύει η όποια διοικητική σύνδεση ανάμεσα στα νησιά του Ιονίου. Το Ελληνικό κράτος διαιρεμένο ήδη από το έτος 1833 σε νομούς και επαρχίες θα ακολουθήσει το ίδιο πρότυπο και για τα νησιά του Ιονίου. Ο νόμος ΡΜΓ΄ της 9/19 Ιανουαρίου 1866 περί διοικητικής διαιρέσεως της Επτανήσου διαιρεί την Επτάνησο σε τρεις νομούς (τους νομούς Κερκύρας, Κεφαλληνίας και Ζακύνθου) και σε έντεκα επαρχίες. Οι επαρχίες Παξών και Λευκάδας υπάγονται στον νομό Κερκύρας, ενώ η επαρχία Κυθήρων αποκόπτεται από τα Επτάνησα και υπάγεται στον νομό Λακωνίας.[7]

Ογδόντα χρόνια μετά την Ένωση και κάτω από τις μη ομαλές πολιτικές συνθήκες και τις αλλεπάλληλες αλλαγές κυβερνήσεων των πρώτων μετά την απελευθέρωση ετών, το Ελληνικό κράτος επιχειρεί για πρώτη φορά τη διοικητική σύνδεση των νησιών του Ιονίου (μη συμπεριλαμβάνοντας πλέον σ' αυτά οριστικά τα Κύθηρα).

Με τον νόμο 14/1944[8] παρέχεται το δικαίωμα στο υπουργικό συμβούλιο να διορίζει «Αντιπροσώπους της Κυβερνήσεως» εντός και εκτός της Επικράτειας και σε όποιες περιφέρειες ήθελε κριθεί τούτο αναγκαίο. Ο «Αντιπρόσωπος της Κυβερνήσεως» είναι ισόβαθμος προς τον Γενικό Διοικητή και έχει, σύμφωνα με τη νομοθετική πρόβλεψη, ως κυρία αποστολή «την εποπτείαν και καθοδήγησιν των Δημοσίων λειτουργών της περιφερείας του και την επιμέλειαν διά την ορθήν εφαρμογήν των Νόμων και των Κυβερνητικών εντολών υπέρ του λαού υπό των οργάνων του Κράτους».

Ο Αντιπρόσωπος της Κυβερνήσεως, όπως προβλέπει ο νόμος, «δύναται,

7. Σ. Ν. Δεληνίκος, «Αποκέντρωσις και διοικητικά συστήματα εν Ελλάδι», *Επιθεώρησις Δημοσίου και Διοικητικού Δικαίου*, τ. 1 (1957), σ. 49-57 και 177-187.

8. ΦΕΚ 11/6.11.1944.

οσάκις κρίνει εκ των περιστάσεων τούτο επιβαλλόμενον, να εκδίδη διαταγάς προς τους Δημοσίους λειτουργούς της περιφερείας του, διοικητικούς, στρατιωτικούς και δικαστικούς προς τας οποίας οφείλουσιν ούτοι να συμμορφούνται. Αι διαταγαί αύται θα κυρούνται εκ των υστέρων υπό του Υπουργικού Συμβουλίου δι' αποφάσεως αυτού».

Η αρμοδιότητα των υπουργών και των νομαρχών διατηρείται, αλλά ο «Αντιπρόσωπος της Κυβερνήσεως» δύναται να αναστέλλει την εκτέλεση των πράξεων των νομαρχών ή να προβαίνει σε ακύρωση ή τροποποίησή τους.

Ακολουθεί ο νόμος 35/1944[9] με τον οποίο η χώρα (πλην της περιοχής της πρωτεύουσας) διαιρείται σε 17 «Αντιπροσωπείες της Κυβερνήσεως» και καθορίζονται τα ονόματα, οι περιφέρειες και οι έδρες αυτών. Μεταξύ των αντιπροσωπειών είναι και εκείνη των Ιονίων Νήσων, η οποία περιλαμβάνει τους νομούς Κερκύρας, Κεφαλληνίας, Ζακύνθου και την επαρχία Λευκάδας. Σημαντικό είναι ότι εντάσσεται στην Αντιπροσωπεία των Ιονίων Νήσων και η Λευκάδα, η οποία έχει στο μεταξύ αποκοπεί από τον νομό Κερκύρας και έχει καταστεί επαρχία του νομού Πρεβέζης (ώσπου το 1946 θα αποτελέσει ιδιαίτερο νομό). Ο νομοθέτης φαίνεται να αναγνωρίζει έτσι την ιδιαιτερότητα της νησιωτικής περιοχής, πράγμα το οποίο έχει πράξει και για τα νησιά του Αιγαίου.

Με τον ίδιο νόμο καταργούνται οι «Γενικές Διοικήσεις», οι οποίες είχαν θεσμοθετηθεί από του έτους 1913 για τη διοίκηση των ελληνικών εδαφών που απελευθερώνονται και αποτελούν πλέον μέρος της ελληνικής επικράτειας.

Αλλά μόλις δύο μήνες μετά και ενώ φαίνεται ότι η εκτελεστική εξουσία ευρίσκεται στην κατεύθυνση συνολικής αντιμετώπισης του θέματος της κατά τόπον αποκέντρωσης της εξουσίας του κράτους, με τον νόμο 92/1945[10] καταργούνται οι Αντιπροσωπείες της Κυβερνήσεως (πλην των αντιπροσωπειών των Κυκλάδων και της Μέσης Ανατολής) και επανιδρύονται οι Γενικές Διοικήσεις της Μακεδονίας, Ηπείρου και Κρήτης, ενώ με τον νόμο 93/1945[11] ιδρύονται η «Γενική Διοίκησις Νήσων Αιγαίου Πελάγους» (με έδρα τη Μυτιλήνη) και η «Γενική Διοίκησις Νήσων Ιονίου Πελάγους» με έδρα την Κέρκυρα και περιφέρεια τους νομούς Ζακύνθου, Κερκύρας και Κεφαλληνίας. Παράλληλα, καταργούνται οι νομαρχίες Λέσβου και Κερκύρας και κατά συνέπεια στην έδρα της Γενικής Διοίκησης τα καθήκοντα του νομάρχη ασκεί ο γενικός διοικητής. Από την «Γενική Διοίκηση Νήσων Ιονίου Πελάγους», απουσιάζει αυτή τη φορά η επαρχία Λευκάδας.

Ωστόσο, πριν συμπληρωθούν δύο μήνες από την τελευταία αυτή νομοθετική

9. ΦΕΚ 22/23.11.1944.
10. ΦΕΚ 13/20.1.1945.
11. ΦΕΚ 13/20.1.1945.

ρύθμιση, με τον αναγκαστικό νόμο 164/1945[12] καταργείται η «Γενική Διοίκησις Νήσων Ιονίου Πελάγους» και ανασυνιστάται η Νομαρχία Κερκύρας. Η ρευστότητα όμως του πολιτικού τοπίου οδηγεί σε νέες αλλαγές:

Με τον αναγκαστικό νόμο 346/1945[13] καταργείται και η «Γενική Διοίκησις Νήσων Αιγαίου Πελάγους». Ταυτόχρονα ιδρύονται δύο Διοικήσεις (όχι πλέον Γενικές Διοικήσεις): Η «Διοίκησις Νήσων Αιγαίου Πελάγους» με έδρα τη Μυτιλήνη και η «Διοίκησις Νήσων Ιονίου Πελάγους» με έδρα την Κέρκυρα και περιφέρεια τους νομούς Ζακύνθου, Κερκύρας και Κεφαλληνίας. Επί των ανωτέρω Διοικήσεων, όπως προβλέπει ο νόμος, εφαρμόζονται «πάσαι αι περί Γενικών Διοικήσεων ισχύουσαι διατάξεις, των Διοικητών ασκούντων πάσας τας αρμοδιότητας του Γενικού Διοικητού». Η Νομαρχία Κερκύρας καταργείται.

Με τον αναγκαστικό νόμο 640/1945,[14] καταργούνται οι Διοικήσεις των Νήσων Αιγαίου και Ιονίου Πελάγους, αλλά συνιστώνται Γενικές Διοικήσεις νήσων Αιγαίου και Ιονίου Πελάγους, με τις αυτές έδρες και την αυτή τοπική και υλική αρμοδιότητα. Φθάνουμε έτσι έως την 26η Μαρτίου 1946, οπότε ο αναγκαστικός νόμος 1141/1946[15] καταργεί οριστικά τη Γενική Διοίκηση Νήσων Ιονίου Πελάγους και δίνει τη χαριστική βολή σ' αυτό το πρώτο εγχείρημα διοικητικής σύνδεσης ανάμεσα στα νησιά του Ιονίου.

Αντιπρόσωποι της Κυβερνήσεως – Γενικοί Διοικητές των Ιονίων Νήσων θα διατελέσουν οι Λεωνίδας Μακκάς, Άγγελος Τσουκαλάς και Ιωάννης Γεωργάκης.[16]

Οι παλινωδίες, τις οποίες παρατηρήσαμε, είναι χαρακτηριστικές της προχειρότητας, με την οποία το Ελληνικό κράτος αντιμετώπισε ένα τόσο σοβαρό ζήτημα, το οποίο πρωτίστως δεν συνάπτεται μόνον με την ιστορία του επτανησιακού χώρου αλλά και με τις κοινές ιδιαιτερότητες, τις οποίες παρουσιάζουν οι νησιωτικές περιοχές. Μόλις κατά τη συνταγματική αναθεώρηση του 2001 θα προστεθεί ερμηνευτική δήλωση στο άρθρο 102 του Συντάγματος, σύμφωνα με την οποία «ο κοινός νομοθέτης και η διοίκηση, όταν δρα κανονιστικά, έχουν υποχρέωση να λαμβάνουν υπόψη τις ιδιαίτερες συνθήκες των νησιωτικών περιοχών», δήλωση η οποία αποτελεί ήδη την παράγραφο 4 του άρθρου 102 του συντάγματος.

Ωστόσο, η βάση του ζητήματος εντοπίζεται στην αμηχανία και την ασυνέχεια, με την οποία αντιμετωπίστηκε στην Ελλάδα το ζήτημα της αποκέντρωσης,

12. ΦΕΚ 51/9.3.1945.
13. ΦΕΚ 127/29.5.1945.
14. ΦΕΚ 270/8.11.1945.
15. ΦΕΚ 114/26.3.1946.
16. Ο Λεωνίδας Μακκάς επί κυβερνήσεως Γεωργίου Παπανδρέου, ο Άγγελος Τσουκαλάς επί κυβερνήσεως Πέτρου Βούλγαρη και Παναγιώτη Κανελλόπουλου και ο Ιωάννης Γεωργάκης επί κυβερνήσεως Θεμιστοκλέους Σοφούλη.

κατά την ευρεία έννοια της μετάθεσης αρμοδιοτήτων από το εθνικό κέντρο προς την περιφέρεια. Ειδικά ο θεσμός των «Γενικών Διοικήσεων» (ή ενίοτε απλώς «Διοικήσεων» και για σύντομο διάστημα «Αντιπροσώπων της Κυβερνήσεως») χαρακτηρίζεται από έντονη αποσπασματικότητα και στέκει μετέωρος ανάμεσα στην κυβέρνηση και την κρατική νομαρχία. Η τελευταία παρά τις μεταρρυθμίσεις και αντιμεταρρυθμίσεις, τις οποίες κατά καιρούς υφίσταται, παραμένει ως το 1994 βασικό κύτταρο αποκέντρωσης.

Οι «Γενικές Διοικήσεις», αντίθετα, «τέκνα της ανάγκης»,[17] όπως εύστοχα χαρακτηρίστηκαν, δημιουργούνται αρχικά για τη διοίκηση των «νέων χωρών». Έτσι, οι πρώτες «Γενικές Διοικήσεις» σχηματίζονται το 1913 στη Μακεδονία, την Ήπειρο, την Κρήτη και τα νησιά του Αιγαίου, ενώ η Σάμος με την Ικαρία αποτελούν ιδιαίτερη Διοίκηση.

Στη δεκαετία, ωστόσο, του είκοσι επιχειρείται να δοθεί νέα κατεύθυνση, που φαίνεται να μοιάζει αρκετά με τη σημερινή πραγματικότητα.

Το Β.Δ. της 9ης Μαΐου 1923 προβλέπει τη μετατροπή της Νομαρχίας σε Οργανισμό Τοπικής Αυτοδιοίκησης υπό τον διορισμένο από την κυβέρνηση νομάρχη, αλλά άμεσα εκλεγόμενο Νομαρχιακό Σύμβουλο, ενώ το Σύνταγμα του 1925/1927 που προβλέπει κατ' ελάχιστο όριο δύο βαθμίδες Οργανισμών Τοπικής Αυτοδιοίκησης, οδηγεί στο ακόλουθο αποκεντρωτικό σχήμα: Την τοπική διοίκηση θα εκφράζει η Γενική Διοίκηση, ενώ την τοπική αυτοδιοίκηση πρώτου και δευτέρου βαθμού ο νομός, οι δήμοι και οι κοινότητες. Προτείνεται η διαίρεση της χώρας σε 10-14 Γενικές Διοικήσεις, ενώ ο νόμος 4323/1929 μεταβιβάζει εκτεταμένες αρμοδιότητες στους Γενικούς Διοικητές, στους οποίους μεταφέρονται «τα κατά τους κειμένους νόμους δικαιώματα των Υπουργών του αποφασίζειν επί αντικειμένων της αρμοδιότητός των, εξαιρουμένων των διά διαταγμάτων οριζομένων και των αρμοδιοτήτων των Υπουργών Δικαιοσύνης και Στρατιωτικών».[18]

Οι ρυθμίσεις, ωστόσο, αυτές ουδέποτε θα ισχύσουν στην πράξη και μετά αλλεπάλληλες καταργήσεις και ανασυστάσεις, υποβαθμίσεις και αναβαθμίσεις –και τανάπαλιν– αλλά και παλινωδίες, μερικές των οποίων είδαμε ήδη, ο θεσμός των «Γενικών Διοικήσεων» καταργείται οριστικά με τον νόμο 3200/1955, ο οποίος παράλληλα αναβαθμίζει τον ρόλο του νομάρχη.[19]

Για τριάντα και πλέον χρόνια εφεξής η τοπική διοίκηση εκφράζεται μόνον από τον κρατικό νομάρχη (μετακλητό, μόνιμο ή ημιμόνιμο επί θητεία), ώσπου με το Π.Δ. 51/1987 που εκδίδεται κατ' εφαρμογήν του Ν. 1622/1986, η χώρα δι-

17. Χλέπας, *Η τοπική διοίκηση στην Ελλάδα*, ό.π. σ. 121.
18. Χλέπας, *Η τοπική διοίκηση στην Ελλάδα*, ό.π. σ. 6.
19. Χλέπας, *Η τοπική διοίκηση στην Ελλάδα*, ό.π. σ. 107, 109, 123.

αιρείται σε δεκατρείς διοικητικές περιφέρειες, μεταξύ των οποίων και η Περιφέρεια Ιονίων Νήσων, που περιλαμβάνει τους νομούς Κερκύρας, Λευκάδας, Κεφαλληνίας και Ζακύνθου με έδρα την Κέρκυρα. Είναι το πρώτο μετά σαράντα χρόνια εγχείρημα, το οποίο επιδιώκει και πάλι τη διοικητική σύνδεση ανάμεσα στα νησιά του Ιονίου.

Στο σημείο αυτό θα πρέπει να σημειωθεί ότι και κατά τη διάρκεια της δικτατορίας της 21ης Απριλίου επιχειρήθηκε –και πάλι ανεπιτυχώς– με το Ν.Δ. 957/1971 η περιφερειακή αποκέντρωση με τη δημιουργία επτά Περιφερειακών Διοικήσεων. Περιφερειακή, ωστόσο, Διοίκηση Ιονίων Νήσων δεν ιδρύθηκε τότε και τα νησιά του Ιονίου εντάχθηκαν ανά δύο στις πλησιέστερες προς αυτά Περιφερειακές Διοικήσεις. Τις περιφέρειες αυτές κατάργησε η ίδια η δικτατορία μετά δύο χρόνια, χωρίς να γίνει αισθητή ούτε η σύσταση ούτε η κατάργησή τους.

Με τη σύσταση των δεκατριών κρατικών περιφερειών το 1987, μεταξύ των οποίων και η Περιφέρεια Ιονίων Νήσων, κρίθηκε σκόπιμη η δημιουργία διοικητικών περιφερειών, που «αποτελούν μονάδα διοίκησης του Κράτους» με γενική αρμοδιότητα τον «σχεδιασμό, προγραμματισμό και συντονισμό της περιφερειακής ανάπτυξης», ενώ σ' αυτήν εντάχθηκαν «όλες οι πολιτικές διοικητικές υπηρεσίες της περιφέρειας με εξαίρεση τις υπηρεσίες του Ελεγκτικού Συνεδρίου».

Η δημιουργία του δευτέρου βαθμού τοπικής αυτοδιοίκησης το 1994 και η θεσμοθέτηση της αιρετής Νομαρχιακής Αυτοδιοίκησης[20] σηματοδότησαν και τη μεταφορά αρμοδιοτήτων του άλλοτε κρατικού νομάρχη προς την περιφέρεια με τον νόμο 2503/1997[21] και την αναβάθμιση της τελευταίας, ως της μόνης πλέον κρατικής μονάδας τοπικής διοίκησης.

Επικεφαλής της Περιφέρειας ορίστηκε ο Γενικός Γραμματέας της Περιφέρειας, απέκτησε δικό της διοικητικό προσωπικό, συστάθηκε Γενική Διεύθυνση, στην οποία υπήχθησαν όλες οι διευθύνσεις, τα αυτοτελή τμήματα και γραφεία, ενώ λειτούργησαν και Διευθύνσεις Τοπικής Αυτοδιοίκησης και Διοίκησης σε κάθε νομό της εδαφικής περιοχής της περιφέρειας.

Κατά το πρότυπο των νομαρχιακών συμβουλίων των κρατικών νομαρχιών συγκροτήθηκε Περιφερειακό Συμβούλιο στο οποίο μετείχαν:

α) Ο Γενικός Γραμματέας της Περιφέρειας, ως πρόεδρος,

---

20. Γιώργος Χ. Σωτηρέλης, *Η μεταρρύθμιση της τοπικής αυτοδιοίκησης*, εκδ. Παπαζήσης, Αθήνα 2006, σ. 27 κ.ε.

21. Αντώνης Μακρυδημήτρης, *Δημόσια Διοίκηση*, ό.π., σ. 145. Δεν υπολογίζουμε φυσικά εδώ τη λεγομένη «καθ' ύλην αυτοδιοίκηση», την ανάθεση δηλαδή σε ξεχωριστά νομικά πρόσωπα της εξυπηρέτησης συγκεκριμένων σκοπών, όπως η νοσοκομειακή περίθαλψη, η ύδρευση, ο εξηλεκτρισμός, η εκπαίδευση κ.λπ. Βλ. περί αυτών Σπυρόπουλος, *Εισαγωγή στο Συνταγματικό Δίκαιο*, ό.π., σ. 368.

β) οι πρόεδροι των ενιαίων νομαρχιακών αυτοδιοικήσεων και οι νομάρχες της Περιφέρειας (και οι πρόεδροι των ενιαίων νομαρχιακών αυτοδιοικήσεων, όπου υπήρχαν),
γ) ένας εκπρόσωπος από κάθε τοπική ένωση δήμων και κοινοτήτων που περιλαμβάνει η Περιφέρεια, και
δ) από ένας εκπρόσωπος της περιφερειακής οργάνωσης των επιμελητηρίων των παραγωγικών τάξεων, του Τεχνικού Επιμελητηρίου Ελλάδος, του Γεωτεχνικού Επιμελητηρίου Ελλάδος, του Οικονομικού Επιμελητηρίου Ελλάδος, της Α.Δ.Ε.Δ.Υ., της ΠΑ.Σ.Ε.ΓΕ.Σ. και της Γ.Σ.Ε.Ε.

Η κρατική Περιφέρεια Ιονίων Νήσων –όπως και οι λοιπές– λειτούργησε επί είκοσι τέσσερα ολόκληρα χρόνια, αποτελώντας ένα σημαντικότατο συνδετικό στοιχείο των νησιών του Ιονίου, έως την κατάργησή της με τον Ν. 3852/2010. Στη θέση της κρατικής Περιφέρειας ιδρύθηκαν επτά (και όχι δεκατρείς) Αποκεντρωμένες (Κρατικές) Διοικήσεις και τα νησιά του Ιονίου εντάχθηκαν στην «Αποκεντρωμένη Διοίκηση Πελοποννήσου, Δυτικής Ελλάδος, Ιονίου».

Η σύσταση «Αποκεντρωμένων Διοικήσεων», των οποίων η κατά τόπον αρμοδιότητα δεν αντιστοιχίζεται με την κατά τόπον αρμοδιότητα των κρατικών Περιφερειών, που καταργήθηκαν (ούτε με την κατά τόπον αρμοδιότητα των νεοϊδρυομένων αιρετών Περιφερειών), δικαιολογήθηκε στην αιτιολογική έκθεση του νόμου 3852/2010, ως βασιζόμενη στην ανάγκη οργάνωσης ευρύτερων χωρικών ενοτήτων με λειτουργικά και αναπτυξιακά κριτήρια για την εξυπηρέτηση των απαιτήσεων της εδαφικής, κοινωνικής και οικονομικής συνοχής και την προαγωγή της συνολικής ανταγωνιστικότητας του εθνικού χώρου.

Αλλά η νέα διοικητική οργάνωση είναι αμφίβολο αν εξασφάλισε την ουσιαστικότερη μετάθεση κρατικών αρμοδιοτήτων από το κέντρο προς την περιφέρεια, ενώ και συνταγματικά ορθότερο θα ήταν οι «Αποκεντρωμένες Διοικήσεις» να έχουν διαδεχθεί και τοπικά τις κρατικές Περιφέρειες, που καταργήθηκαν.

Πράγματι, το άρθρο 101 του Συντάγματος, στην παρ. 2 αυτού ορίζει ότι «Η διοικητική διαίρεση της Χώρας διαμορφώνεται με βάση τις γεωοικονομικές κοινωνικές και συγκοινωνιακές συνθήκες» και στην παρ. 3 ότι «τα περιφερειακά όργανα του Κράτους έχουν γενική αποφασιστική αρμοδιότητα για τις υποθέσεις της περιφέρειάς τους». Γίνεται δεκτό ότι η διάταξη δεν περιέχει απλώς κατευθυντήριες γραμμές, αλλά η εφαρμογή της ελέγχεται και δικαστικά. Και περαιτέρω παρατηρείται ότι η ιστορική παράμετρος – εντασσόμενη στις «κοινωνικές συνθήκες» του άρθρου 101 του Συντάγματος και υποστηριζόμενη από το άρθρο 24 για την προστασία του πολιτιστικού περιβάλλοντος και το άρθρο 5 του Συντάγματος για την προστασία της προσωπικότητας – λαμβάνεται υπόψη όταν «αποτελεί σημαντικό στοιχείο της τοπικής της εθνικής παράδοσης», ενώ μια διοικητική διαίρεση που «θα βασιζόταν μόνο σε οικονομικά δεδομένα και θα αγνοούσε πα-

ντελώς άλλες σημαντικές "κοινωνικές", λ.χ. πολιτισμικές ή περιβαλλοντικές παραμέτρους δεν θα συμφωνούσε με το Σύνταγμά μας».[22] Η αναμφισβήτητη κατά συνέπεια πολιτιστική ενότητα, αλλά και η ταυτότητα των κοινωνικοοικονομικών συνθηκών, οι οποίες επικρατούν στα νησιά του Ιονίου, συμπεριλαμβανομένης και της κατά την παρ. 4 του άρθρου 101 του Συντάγματος νησιωτικότητας, δεν θα έπρεπε να αγνοείται. Επί πλέον η δημιουργία τοπικών διοικήσεων σε ευρύτατο χωρικό επίπεδο κατ' ουσίαν οδηγεί σε νέα συγκέντρωση (μικρότερης ασφαλώς κλίμακας, αλλά πάντως συγκέντρωση), την οποία ο συνταγματικός νομοθέτης δεν ηθέλησε, δεδομένου ότι τόσο με την αποκέντρωση όσο και με την τοπική αυτοδιοίκηση απέβλεψε στην τήρηση της αρχής της «πλησιέστερης προς τον πολίτη διοίκησης», με «ενιαία ratio για την αποκέντρωση και την τοπική αυτοδιοίκηση».[23] Η εν τοις πράγμασι κατά συνέπεια αναίρεση της κατά το άρθρο 101 του Συντάγματος «περιφερειακής τοπικότητας», και μάλιστα της νησιωτικής, είναι δυνατόν να ελεγχθεί και δικαστικά, όπως έχει κριθεί ότι δικαστικά ελέγχεται και η αναίρεση της κατά το άρθρο 102 του Συντάγματος «τοπικότητας».[24]

Σε κάθε περίπτωση, οι δεκατρείς καταργηθείσες κρατικές Περιφέρειες αποτέλεσαν ένα κατά τόπον προηγούμενο για τη δημιουργία δεκατριών Περιφερειών, που αποτελούν πλέον τον δεύτερο βαθμό τοπικής αυτοδιοίκησης, έχουν την αυτή ονομασία, έδρα και χωρική αρμοδιότητα, αλλά όχι βέβαια την αυτή υλική αρμοδιότητα.

Κατά τη ρητή διάταξη του άρθρου 3 του ανωτέρω νόμου είναι αυτοδιοικούμενα νομικά πρόσωπα δημοσίου δικαίου και αποτελούν τον δεύτερο βαθμό τοπικής αυτοδιοίκησης, ενώ καταργήθηκαν οι νομαρχιακές αυτοδιοικήσεις που είχαν θεσπιστεί με τον Ν. 2218/1994. Προς διευκρίνιση του όρου «δεύτερος βαθμός τοπικής αυτοδιοίκησης» ο νομοθέτης ορίζει ότι «μεταξύ των δύο βαθμών τοπικής αυτοδιοίκησης δεν υφίστανται σχέσεις ελέγχου και ιεραρχίας, αλλά συνεργασίας και συναλληλίας, οι οποίες αναπτύσσονται βάσει του νόμου, κοινών συμφωνιών, καθώς και με συντονισμό κοινών δράσεων».

Οι περιφέρειες στην πραγματικότητα προέρχονται από τη συνένωση των μέχρι τη δημοσίευση του νόμου αυτού υφισταμένων 54 νομαρχιακών αυτοδιοι-

---

22. Χλέπας, *Η τοπική διοίκηση στην Ελλάδα*, ό.π., σ. 50-56.

23. Π. Παπαγιάννης – Σταύρος Κατσούλης, «Μελέτη – Πρόταση για τη συνταγματική κατοχύρωση της Αυτοδιοίκησης», *Τετράδια Αυτοδιοίκησης*, τ. 1, 1998, σ. 7.

24. Σχετικές είναι οι αποφάσεις του Συμβουλίου της Επικρατείας υπ' αριθμ. 35 έως και 40/2013 και 787/2014 στο: Τράπεζα νομικών πληροφοριών ΝΟΜΟΣ: «Δεν θα ήταν όμως επιτρεπτό κατά το Σύνταγμα η δημιουργία πρωτοβάθμιων ο.τ.α. τόσο ευρείας περιφέρειας ώστε να καταργείται, κατ' ουσίαν, η αποτελούσα τον πυρήνα των συνταγματικών διατάξεων [...] έννοια της τοπικότητας».

κήσεων, των 3 διευρυμένων νομαρχιακών αυτοδιοικήσεων και 19 επαρχιών, δηλαδή οι 76 διοικητικές ενότητες εξελίσσονται και μετατρέπονται σε περιφερειακές αυτοδιοικήσεις.

Το νέο αυτό μόρφωμα τοπικής αυτοδιοίκησης, όσον αφορά στα Ιόνια Νησιά, που εν προκειμένω μας ενδιαφέρει, καλείται να περιχαρακώσει τη συνοχή της περιφέρειας και τη μακραίωνη ενότητα των νησιών. Όταν το 1987 θεσμοθετήθηκε η κρατική Περιφέρεια Ιονίων Νήσων, ο γνωστός λόγιος Κώστας Δαφνής, επικαλούμενος και το αποτυχημένο εγχείρημα της Γενικής Διοίκησης Νήσων Ιονίου Πελάγους, εξέφραζε την ανησυχία του κατά πόσον και το νέο αυτό εγχείρημα επρόκειτο να στεφθεί από επιτυχία.[25] Το δυσμενές στοιχείο, το οποίο τον καθιστούσε απαισιόδοξο, ήταν η ανύπαρκτη τότε συγκοινωνιακή σύνδεση των νησιών μας. Παρά ταύτα, το εγχείρημα πέτυχε και μικρής κλίμακας αεροπορική σύνδεση έχει επιτευχθεί, ενώ η γραμμή υδροπλάνων λειτούργησε για ένα διάστημα, με προοπτική επαναλειτουργίας. Το μεγάλο οπωσδήποτε πλεονέκτημα, το οποίο έχει σήμερα η νέα Περιφέρεια Ιονίων Νήσων, για να εξουδετερώσει την ατελή συγκοινωνιακή σύνδεση – σύνδεση η οποία, ωστόσο, δεν θα πρέπει να παύσει να αποτελεί βασικό ζητούμενο – είναι η σύγχρονη τεχνολογία.

Η «Κοινωνία της πληροφορίας», που ολοένα εξελίσσεται μάλιστα με αλματώδη ρυθμό, θέτει στη διάθεση της αυτοδιοίκησης – όπως και της δημόσιας εν γένει διοίκησης – όπλα, τα οποία δεν υπήρχαν μέχρι πρότινος. Ήδη ο θεσμός της «ηλεκτρονικής διακυβέρνησης» (e-government), έχει εισαχθεί και στην Ελλάδα, με τον Ν. 3978/2011.

Με τον όρο «ηλεκτρονική διακυβέρνηση» νοείται η εισαγωγή των τεχνολογιών της πληροφορικής και των υπολογιστών στη δημόσια διοίκηση, κατά τρόπο ώστε να επηρεάζει αυτή την καθημερινή ζωή τόσο της ίδιας της διοίκησης όσο και των πολιτών. Η ευκολότερη μέσω του ηλεκτρονικού υπολογιστή πρόσβαση στις πληροφορίες της διοίκησης (στην προκειμένη περίπτωση της τοπικής αυτοδιοίκησης δευτέρου βαθμού) διευκολύνει τις συναλλαγές των πολιτών με αυτήν και επιτρέπει την επικοινωνία από απόσταση, χωρίς δηλαδή τη φυσική παρουσία του στο χώρο της υπηρεσίας. Διευκολύνει επίσης την ενδοϋπηρεσιακή επικοινωνία, εν όψει μάλιστα του γεγονότος ότι – στην περίπτωση που μας ενδιαφέρει – οι υπηρεσίες της Περιφέρειας βρίσκονται όχι μόνον στην έδρα της αλλά και σε ολόκληρη την εδαφική νησιωτική περιοχή της. Η ενδοϋπηρεσιακή αυτή επικοινωνία γίνεται πλέον ταχύτατα μέσω του ηλεκτρονικού ταχυδρομείου και των λοιπών σύγχρονων μέσων.[26]

---

25. *Κερκυραϊκά Νέα*, τχ. 1614, 1987, σ. 9.

26. Sandford Borins, "The new Public Management is here to stay", *Canadian Public Administration*, τ. 38 (1995), σ. 132. – Michael Barzelay, *The new Public Manage-*

Μία ακόμη παράμετρος, η οποία τονίζεται στην επιστήμη αυτή, είναι η δυνατότητα των διοικουμένων να έχουν λόγο στη χάραξη της πολιτικής από τους διοικούντες, με την έκφραση ηλεκτρονικής άποψης ή με τη συμμετοχή ηλεκτρονικά σε δημόσια διαβούλευση ή με τη συμμετοχή στους εικονικούς χώρους συζητήσεων ή, ακόμη, και με την ηλεκτρονική ψήφο, εάν υπάρξει πρόβλεψη.

Η επιστήμη και η νομολογία διέπλασαν και η νομοθεσία αναγνώρισε μεταξύ άλλων τις έννοιες του «ηλεκτρονικού εγγράφου», του «ηλεκτρονικού ταχυδρομείου» και της «ηλεκτρονικής υπογραφής». Ως «ηλεκτρονικό ταχυδρομείο» ορίζεται κατά τον Ν. 3979/2011 «κάθε μήνυμα με κείμενο, φωνή, ήχο ή εικόνα που αποστέλλεται μέσω δημόσιου δικτύου επικοινωνιών, το οποίο μπορεί να αποθηκεύεται στο δίκτυο ή στον τερματικό εξοπλισμό του παραλήπτη, έως ότου παραληφθεί από αυτόν», και ως «ηλεκτρονικό έγγραφο», κάθε μέσο το οποίο χρησιμοποιείται «από υπολογιστικό-πληροφοριακό σύστημα, με ηλεκτρονικό, μαγνητικό ή άλλο τρόπο, για εγγραφή, αποθήκευση, παραγωγή ή αναπαραγωγή στοιχείων

---

ment: Improving Research and Policy Dialogue, University of California Press, Berkeley 2000. – Robert D. Behn, *Rethinking Democratic Accountability*, Brookings Institution Press, Washington, DC, 2001. – Νίκος Μιχαλόπουλος, *Από τη δημόσια γραφειοκρατία στο δημόσιο management*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 2003. – Thomas M. Buchsbaum, "E-Voting: International Developments and Lessons Learnt", in proceedings of workshop on *Electronic: Voting in Europe – Technology, Law, Politics and Society*, 2004, σ. 30. – Ανδρέας Ι. Πομπόρτσης, *Εισαγωγή στην ηλεκτρονική διακυβέρνηση (E-Government)*, εκδ. Τζιόλα, Θεσσαλονίκη 2005. – Αντώνης Λιανός, «Το μέλλον του γραφειοκρατικού οργανωτικού σχήματος. Εναλλακτικές θεωρήσεις, λύσεις και προοπτικές της γραφειοκρατίας στα πλαίσια του σύγχρονου δημοκρατικού κράτους», *Διοικητική Ενημέρωση*, τ. 35 (2005), σ. 106-120. – Ευάγγελος Μπουντάλης, «Προς ένα νέο μοντέλο οργάνωσης της δημόσιας διοίκησης» *Διοικητική Ενημέρωση*, τ. 33 (2005), σ. 7-14. – Lemuria Carter – France Bélanger, "The Utilization of e-Government Services: Citizen Trust, Innovation and Acceptance Factors", *Information System Journal*, τ. 15, αρ. I (2005), σ. 5-25. – Barrie Gunter, "Advances in e-democracy", *Aslib Proceedings: New Information Perspectives*, τ. 58, αρ. 5 (2006), σ. 361-379. – Kim Viborg Andersen – Helle Zinner Henriksen, "E-Government Maturity Models: Extension of the Layne and Lee Model", *Government Information Quarterly*, τ. 23, αρ. 2 (2006) σ. 236-248. – Ramon J. Gill-Garcia – Ignacio J. Martinez-Moyano, "Understanding the Evolution of e-Government: The Influence of Systems of Rules on Public Sector Dynamics", *Government Information Quarterly*, τ. 24, αρ. 2 (2007), σ. 266-290. – Stephen F.King, "Citizens as Customers: Exploring the Future of CRM in UK Local Government", *Goverment Information Quarterly*, τ. 24 (2007), σ. 47. – Ιωάννης Αποστολάκης, Ευριπίδης Λουκής, Ιωάννης Χάλαρης, *Ηλεκτρονική Δημόσια Διοίκηση, Οργάνωση, Τεχνολογία και Εφαρμογές*, εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα 2008. – France Bélanger – Lemuria Carter, "Trust and Risk in e-Government Adoption", *Journal of Strategic Information Systems*, τ. 17, αρ. 2 (2008), σ. 165. – Bruce Bimber, "Digital media and Citizenship", στο: Holli Semetko – Margaret Scammell (εκδ.), *The SAGE Handbook of Political Communication*, SAGE Press, Fotrhcoming, 2012.

που δεν μπορούν να αναγνωστούν άμεσα, όπως και κάθε μαγνητικό, ηλεκτρονικό ή άλλο υλικό, στο οποίο εγγράφεται οποιαδήποτε πληροφορία, εικόνα, σύμβολο ή ήχος, αυτοτελώς ή σε συνδυασμό, εφόσον το εν λόγω περιεχόμενο επιφέρει έννομες συνέπειες ή προορίζεται ή είναι πρόσφορο να αποδείξει γεγονότα που μπορούν να έχουν έννομες συνέπειες».

Το ηλεκτρονικό έγγραφο κατά τη νομολογία δεν συγκεντρώνει τα στοιχεία του (παραδοσιακού) εγγράφου, «λόγω κυρίως της έλλειψης του στοιχείου της σταθερότητας κατά την ενσωμάτωσή του σε υλικό που παρουσιάζει διάρκεια ζωής, και δεν αποτελεί αντικείμενο αυτοψίας, αλλά πρόκειται για μια ενδιάμεση μορφή, την οποία ο νομοθέτης ορθώς εξομοίωσε προς τα ιδιωτικά έγγραφα, εν όψει της εγγύτητας προς αυτά».[27]

Αλλά προκειμένου να εξασφαλίζεται η γνησιότητα του εγγράφου, το οποίο διακινείται ηλεκτρονικά, ο έλληνας νομοθέτης ρύθμισε το θέμα με το Π.Δ. 150/2001, προσαρμοζόμενος προς την αντίστοιχη κοινοτική οδηγία. Έτσι, υπάρχει νομοθετική πρόβλεψη για «απλή ηλεκτρονική υπογραφή» και για «προηγμένη ηλεκτρονική υπογραφή»· και όρισε τις προϋποθέσεις, κάτω από τις οποίες η ηλεκτρονική υπογραφή αποκτά μία από τις πιο πάνω ιδιότητες.

Χρησιμότατη για τη λήψη αποφάσεων με ηλεκτρονικά μέσα είναι η προβλεπόμενη πλέον νομοθετικά διαδικασία της «τηλεδιάσκεψης».[28] «Τηλεδιάσκεψη» κατά τον νόμο είναι η από απόσταση διάσκεψη, η αμφίδρομη δηλαδή επικοινωνία μεταξύ δύο ή περισσότερων ομάδων ή ατόμων μέσω συστημάτων ήχου, εικόνας και ήχου ή ηλεκτρονικών υπολογιστών ή άλλων μέσων που παρέχουν οι τεχνολογίες πληροφορικής και επικοινωνιών.

Για τη γνησιότητα και τη βεβαιότητα της ταυτότητας των προσώπων που συμμετέχουν στην «τηλεδιάσκεψη» ο νομοθέτης έχει προβλέψει τη διαδικασία πιστοποίησης.

Αναφερθήκαμε εντελώς ενδεικτικά σε ορισμένα μόνον από τα μέσα, τα οποία προσφέρει η σύγχρονη τεχνολογία και αναγνωρίζει η ελληνική νομοθεσία. Υπάρχουν και άλλα μέσα και, φυσικά, η εξέλιξη θα δημιουργήσει και νέα μέσα και νέες δυνατότητες. Τα μέσα αυτά είναι δυνατόν να υποστηρίξουν –και η εμπειρία των τρισήμισι ετών δείχνει ότι ήδη υποστηρίζουν– τη λειτουργία της Περιφέρειας Ιονίων Νήσων, ως θεσμού δευτέρου βαθμού της Τοπικής Αυτοδιοίκησης, ο οποίος φέρνει πιο κοντά τα νησιά του Ιονίου.

---

27. Βλ. Απόφαση Μονομελούς Πρωτοδικείου Αθηνών 1327/2001, Τράπεζα Νομικών Πληροφοριών ΝΟΜΟΣ.

28. Άρθρο 14 παρ. 13 του Κώδικα Διοικητικής Διαδικασίας.

Περίληψη / Summary

Η πρώτη διοικητική σύνδεση ανάμεσα στα Ιόνια Νησιά μετά την Ένωση πραγματοποιείται τα έτη 1944-1946 με την ίδρυση της «Αντιπροσωπείας της Κυβερνήσεως» και της «Γενικής Διοικήσεως Νήσων Ιονίων Πελάγους». Το 1987 ιδρύεται η κρατική «Περιφέρεια Ιονίων Νήσων» και τελικά το 2010 η αιρετή «Περιφέρεια Ιονίων Νήσων», ως δεύτερος βαθμός τοπικής αυτοδιοίκησης.

The first administrative connection between the Ionian Islands after the Union, took place during the years 1944-1946 with the establishment of the "Government's Delegation" and the "General Administration of the Ionian Islands". In 1987 the state "Region of Ionian lslands" was established and –lastly– in 2010 the elected "Region of the Ionian Islands", as a second grade local government.

ΣΥΜΠΡΑΞΗ ΔΗΜΟΣΙΟΥ ΚΑΙ ΙΔΙΩΤΙΚΟΥ ΤΟΜΕΑ (Σ.Δ.Ι.Τ.) ΣΤΗΝ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑ ΙΟΝΙΩΝ ΝΗΣΩΝ ΠΡΟΟΠΤΙΚΕΣ ΚΑΙ ΑΝΑΠΤΥΞΗ

Σπυριδούλα Κατερέλου

Η ανάπτυξη αποτελεί το κύριο ζητούμενο της οικονομικής πολιτικής μιας χώρας. Ουσιαστικά, οφείλει να είναι ο κύριος κορμός αυτής της πολιτικής, στον οποίο στηρίζεται η δημοσιονομική πειθαρχία και η αναδιάρθρωση του κρατικού μηχανισμού.

Για την επίτευξή της προϋποτίθεται η ύπαρξη ενός στρατηγικού σχεδίου ανάπτυξης, που θα εξασφαλίσει εν μέρει τις απαιτούμενες προϋποθέσεις για επιθυμητά έσοδα, για μείωση των ελλειμμάτων και για αποπληρωμή του χρέους.

Στη χώρα μας παρατηρούνται αρκετές αδυναμίες στον τομέα αυτό, λόγω έλλειψης συστηματικής ενημέρωσης από τις αρμόδιες κρατικές υπηρεσίες, αλλά και στην απουσία θεσμικού πλαισίου, σχετικά με το καθεστώς φορολόγησης, επιδοτήσεων και αδειοδότησης. Η ύπαρξη αβεβαιότητας, η μακροοικονομική έλλειψη σταθερότητας, η γραφειοκρατική πολυπλοκότητα των διαδικασιών, οι διάσπαρτες υπηρεσίες, η εμπλοκή των φορέων που απαρτίζονται από πλήθος δημοσίων υπηρεσιών, ο ελλιπής συντονισμός, καθώς και η έλλειψη γνώσεων των υπαλλήλων των δημοσίων οργανισμών, αποτελούν τροχοπέδη για την αποτελεσματική πραγματοποίηση συνεργασιών Σύμπραξης μεταξύ του Δημόσιου και Ιδιωτικού Τομέα (Σ.Δ.Ι.Τ.).[1]

Για να μπορέσουν οι Σ.Δ.Ι.Τ. να καταλήξουν σε επιτυχία και στη συνέχεια να αποδώσουν οικονομικά οφέλη, χρειάζεται ταχεία παράδοση του έργου και υψηλής ποιότητος παροχή υπηρεσιών.

Υπάρχουν χώρες, όπως οι Η.Π.Α. και ο Καναδάς, αλλά και σε μικρότερη κλίμακα η Αυστραλία και η Μ. Βρετανία, όπου η υλοποίηση έργων Σ.Δ.Ι.Τ. είναι θεσμός. Μάλιστα, στις Η.Π.Α. αποτελεί εξαίρεση η υλοποίηση κλασικών δημόσιων έργων με αποκλειστική δημόσια χρηματοδότηση.

Τα έργα που υλοποιούνται μέσω Σ.Δ.Ι.Τ. έχουν ιδιαίτερη απήχηση στο σύνολο του ευρωπαϊκού χώρου, ως σημαντικό αναπτυξιακό εργαλείο, γι' αυτό η Ευρωπαϊκή Ένωση έχει κάνει αρκετές προσπάθειες να βοηθήσει στον καθορισμό

1. Ν. 3389/2005, «Συμπράξεις Δημοσίου και Ιδιωτικού Τομέα» (ΦΕΚ Α΄ 232/ 22.9.2005).

των Σ.Δ.Ι.Τ., δίδοντας τις σωστές κατευθύνσεις, προκειμένου να είναι σύμφωνες με την κοινοτική λογική.[2]

Στην Ευρώπη δεκατέσσερις (14) χώρες έκλεισαν τουλάχιστον μία συναλλαγή με Σ.Δ.Ι.Τ. για το έτος 2013, σε σχέση με το προηγούμενο έτος, όπου η συμμετοχή των χωρών σε Σ.Δ.Ι.Τ. ήταν μικρότερη (10 χώρες).[3]

Οι πιο διαδεδομένες κατηγορίες σχεδίων Σ.Δ.Ι.Τ. αναφέρονται κυρίως στις μεταφορές, στο περιβάλλον, στην υγεία και την εκπαίδευση.

Στην Ελλάδα παρατηρείται ανάπτυξη των Σ.Δ.Ι.Τ., κυρίως στη διαχείριση των απορριμμάτων (20%), στις υποδομές του εναλλακτικού τουρισμού (9%), στη δημιουργία χώρων στάθμευσης (11%), στην αξιοποίηση της ακίνητης περιουσίας (10%), στη λειτουργία βιομηχανικών και τεχνολογικών πάρκων (10%), στη δημιουργία ενεργειακών υποδομών (20%), στην κατασκευή και λειτουργία χώρων ελλιμενισμού σκαφών αναψυχής (10%), στην αστική οικιστική ανάπτυξη, καθώς και στις δημοτικές και κοινωνικές υποδομές (10%).

---

2. Οδηγία 2004/17/Ε.Κ. (περί συντονισμού των διαδικασιών σύναψης συμβάσεων στους τομείς του ύδατος, της ενέργειας, των μεταφορών και των ταχυδρομικών υπηρεσιών, όπως συμπληρώθηκε και τροποποιήθηκε (Φ.Ε.Κ. Α΄63).

2004/18/Ε.Κ (προσδιόριζαν τις διαδικασίες σύναψης συμβάσεων έργων, προμηθειών και υπηρεσιών, όπως τροποποιήθηκε με την οδηγία 2005/51/Ε.Κ.Τ), του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του συμβουλίου της 16ης Νοεμβρίου 2005 (Φ.Ε.Κ. Α΄64) και με τον Κανονισμό (ΕΚ) 1422/2007 της Επιτροπής.

C.O.M. (2004) 327 «Πράσινη Βίβλος». Σχετικά με τις Συμπράξεις Δημοσίου και Ιδιωτικού και το Κοινοτικό Δίκαιο των Δημοσίων Συμβάσεων και των Συμβάσεων παραχώρησης.

Π.Δ. 60/16.3.2007, (Φ.Ε.Κ. Α΄64), «Προσαρμογή της Ελληνικής Νομοθεσίας στις διατάξεις της Οδηγίας 2004/18/ΕΚ «περί συντονισμού των διαδικασιών σύναψης δημοσίων συμβάσεων έργων, προμηθειών και υπηρεσιών», όπως τροποποιήθηκε με την Οδηγία 2005/51/ΕΚ της Επιτροπής και την Οδηγία 2005/75/ΕΚ του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου της 16ης Νοεμβρίου 2005.

C.O.M. (2009) 615 τελικό, Βρυξέλλες 19.11.2009, ανακοίνωση της Επιτροπής στο Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο, το Συμβούλιο, την Ευρωπαϊκή Οικονομική και Κοινωνική Επιτροπή των Περιφερειών. Κινητοποίηση των ιδιωτικών και δημοσίων επενδύσεων για την ανάκαμψη και τη μακροπρόθεσμη διαρθρωτική αλλαγή: Ανάπτυξη Συμπράξεων μεταξύ Δημοσίου και Ιδιωτικού τομέα.

Βρυξέλλες, 27.4.2010, COM (2010) 193 τελικό, 2010/0115 (NLE) C7-0111/10. Πρόταση απόφασης του Συμβουλίου σχετικά με τις κατευθυντήριες γραμμές για τις πολιτικές απασχόλησης των κρατών-μελών.

Μέρος ΙΙ των ολοκληρωμένων κατευθυντήριων γραμμών για την Ευρώπη 2020.

3. Βλ. *σχήμα* 3 Sector Breakdown by Value and Number of Transactions Market Update Review of the European PPP Market in 2013),www.eib.org/epec.

Παραδείγματα Σ.Δ.Ι.Τ. στους νομούς Κέρκυρας, Κεφαλονιάς, Ζακύνθου και Λευκάδας.

Την τελευταία δεκαετία έργα συνολικού προϋπολογισμού 55,20 εκ. ευρώ συμπεριελήφθησαν στον κατάλογο των ενταγμένων έργων του υπουργείου Οικονομικών, στο πλαίσιο υλοποίησής τους μέσω Σ.Δ.Ι.Τ. για την Π.Ι.Ν. (Περιφέρεια Ιονίων Νήσων). Από αυτά ορισμένα ολοκληρώθηκαν, άλλα βρίσκονται στη φάση υλοποίησης, ενώ για ορισμένα από αυτά δεν έχει ολοκληρωθεί η μελέτη τους.

Στο νομό Κεφαλονιάς, οι Σ.Δ.Ι.Τ. ξεκίνησαν πριν από μία δεκαετία, θέτοντας στόχους, όπως η μαρίνα, το σχολείο της Δευτεροβάθμιας στο Αργοστόλι, το Μουσείο της Σάμης, το κτήριο της Αστυνομίας κ.ά. Μάλιστα, η κατασκευή του σχολείου της Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης στο Αργοστόλι (περιοχή Φαραώ) ολοκληρώθηκε μέσω Σ.Δ.Ι.Τ., ενώ το κτήριο της Αστυνομίας, μετά την ολοκληρωση της μελέτης, ξεκίνησε να κατασκευάζεται από το έτος 2012.

Στο νομό Ζακύνθου, ο Οργανισμός Σχολικών Κτηρίων (Ο.Σ.Κ.) προχώρησε στην κατασκευή και συντήρηση ενός νέου σχολείου (προϋπολογισμού τριών εκ. ευρώ), καθώς και στην κατασκευή κλειστού γυμναστηρίου.

Η διαπίστωση για την ανάγκη κατασκευής μαρίνας στη Λευκάδα, η υλοποίηση ενός νέου σχολείου (προϋπολογισμού 3 εκ.), η κατασκευή και συντήρηση της Αστυνομικής Διεύθυνσης (προϋπολογισμού 10,05 εκ.), αλλά και η κατασκευή και συντήρηση του κτηρίου της Πυροσβεστικής Υπηρεσίας (προϋπολογισμού 4,8 εκ.) αποτελούν σύνολο έργων που υλοποιήθηκαν μέσω Σ.Δ.Ι.Τ.

Στο νομό Κέρκυρας η κατασκευή σχολείου αλλά και η δημιουργία του συστήματος ασφαλείας του λιμένα Κέρκυρας αποτελούν έργα που εντάσσονται στο σύνολο του προϋπολογισμού κατασκευής έργων Σ.Δ.Ι.Τ. για την Περιφέρεια Ιονίων Νήσων.[4]

Πρόσφατα δημοσιεύτηκε η προκήρυξη μέσω Σ.Δ.Ι.Τ. της Α′ φάσης του διαγωνισμού για την υλοποίηση μονάδας ολοκληρωμένης διαχείρισης στερεών αποβλήτων στην Κέρκυρα, με αναθέτουσα αρχή το Δήμο Κέρκυρας (προϋπολογισμού 61 εκ. ευρώ), το οποίο αποτελεί και το μεγαλύτερο σε προϋπολογισμό έργο Σ.Δ.Ι.Τ. στην Περιφέρεια Ιονίων Νήσων.[5]

Στην εν λόγω Περιφέρεια υπάρχουν αναπτυξιακές προτεραιότητες που θα μπορούσαν να υλοποιηθούν μέσω Σύμπραξης, όπως πολλά από τα βασικά μνη-

---

4. Βλ. απεικόνιση χάρτη από την εργασία «Εκσυγχρονισμός του θεσμικού πλαισίου για τις Σ.Δ.Ι.Τ. στους Ο.Τ.Α. "Η περίπτωση του Δήμου Ελευσίνας"», εποπτεύων Τσαντίλας Πέτρος, τμήμα ειδίκευσης, οργάνωσης και διοίκησης, εκπαιδευτική σειρά Γ′ Ε.Σ.Τ.Α., υπουργείο Εσωτερικών, Εθνικό Κέντρο Δημόσιας Διοίκησης και Αυτοδιοίκησης.

5. www.sdit.mnec.gr.

μεία της Περιφέρειας, που χρήζουν αποκατάστασης, τα έργα για την τόνωση του αγροτουρισμού (ελαιοτριβεία, νερόμυλοι κ.ά.), η λειτουργία ενός συνεδριακού κέντρου, η αντιμετώπιση του κυκλοφοριακού και των χώρων στάθμευσης, μια κατηγορία όπου η Σύμπραξη έχει στεφθεί με επιτυχία στην Ευρώπη.

Επίσης, τα θεματικά πάρκα αποτελούν πολύ διαδεδομένη μορφή ψυχαγωγίας σε ολόκληρο τον κόσμο και, μάλιστα, θα μπορούσαν να λειτουργήσουν στα Ιόνια Νησιά ως μοχλός ανάπτυξης ή ως σημαντικός πόλος προσέλκυσης τουριστών.

Μία ενδεικτική πρόταση που θα μπορούσε να αποτυπωθεί και να τύχει εφαρμογής σε ολόκληρη την επικράτεια της Π.Ι.Ν., περιλαμβάνει τη σύσταση Εταιρείας Ειδικού Σκοπού (με συμπράττοντες εταίρους την Περιφέρεια Ιονίων Νήσων, τους Δήμους της Περιφέρειας αλλά και τις Περιφερειακές Επιχειρήσεις του ευρύτερου Δημόσιου Τομέα), στο πλαίσιο που θα αφορά στη στρατηγική πρόταση ενός ολοκληρωμένου αναπτυξιακού σχεδιασμού.

Βασικοί άξονες αναπτυξιακού σχεδίου

Η επιτυχής έκβαση του εν λόγω σχεδίου εξαρτάται από το συνδυασμό του προγράμματος δημοσίων επενδύσεων (Π.Δ.Ε) με την παράλληλη προσέλκυση ιδιωτικών επενδύσεων, που επιτυγχάνεται μέσω των Σ.Δ.Ι.Τ.

Η εφαρμογή των Σ.Δ.Ι.Τ. στην Περιφέρεια Ιονίων Νήσων, σε συνδυασμό με την επιχορήγηση του Ε.Σ.Π.Α., του αναπτυξιακού νόμου[6] και του επενδυτικού νόμου[7] για τη διαμόρφωση του φιλικού αναπτυξιακού περιβάλλοντος για τις στρατηγικές και ιδιωτικές επενδύσεις, μπορεί να αποτελέσει τη δυναμική για την προώθηση ενός αναπτυξιακού μοντέλου που θα αποφέρει μόνο θετικά αποτελέσματα και θα αλλάξει τη φυσιογνωμία των Ιονίων Νήσων. Η έξυπνη διαχείριση του συνεχώς μειωμένου Π.Δ.Ε. (30% στην αποπληρωμή των μη ανταποδοτικού χαρακτήρα έργων Σ.Δ.Ι.Τ. και 70% στις άμεσες δημόσιες επενδύσεις), η αξιοποίηση της ακίνητης περιουσίας του Δημοσίου και της Τοπικής Αυτοδιοίκησης, η ορθολογική φορολογική πολιτική, καθώς και η στοχευόμενη αξιοποίηση εταιρειών του ευρύτερου Δημόσιου Τομέα, σε συνεργασία με τις εταιρείες επενδυτικού ενδιαφέροντος, είναι βέβαιο ότι μπορούν να αποτελέσουν ένα εκρηκτικό μείγμα ανάπτυξης.

Προνομιακοί τομείς για τέτοιου είδους επενδύσεις είναι, εκτός από τον τομέα της διαχείρισης των απορριμμάτων, ο τουρισμός, στο πλαίσιο ανάπτυξης των πολιτιστικών υποδομών, όπου η μετατροπή του μαζικού τουρισμού σε θεματικό υψηλής ποιότητας υπηρεσιών είναι απαραίτητη.

---

6. Νόμος 3908/2011.
7. Νόμος 4146/18.4.13.

Μπορεί όμως να τύχει εφαρμογής και στον πρωτογενή τομέα, όπου η έξυπνη διαχείριση της διατροφικής επάρκειας αποτελεί άμεση και επιτακτική ανάγκη.

Στο πλαίσιο αυτό και χωρίς υπερβολικό κόστος δύνανται να δημιουργηθούν οι προϋποθέσεις αναστροφής της ψυχολογίας της αγοράς, που αποτελεί απαραίτητο στοιχείο για την υλοποίηση ενός αναπτυξιακού σχεδίου, το οποίο μπορεί να εκμεταλλευτεί τους κατάλληλους πολλαπλασιαστές στο σωστό χρόνο και να οδηγήσει με γεωμετρική πρόοδο στην ανάκαμψη.

Τρόπος υλοποίησης αναπτυξιακού σχεδίου

Η εφαρμογή του αναπτυξιακού σχεδιασμού εξαρτάται από:

α) Το καθεστώς ειδικών επενδύσεων, και μάλιστα επενδύσεις με ελάχιστο κόστος επένδυσης (από 5 εκ. ευρώ και πάνω).
β) Την επιμήκυνση της διάρκειας φορολογικών απαλλαγών.
γ) Τις στοχευόμενες επιδοτήσεις σε τομείς ιδιαίτερου αναπτυξιακού ενδιαφέροντος.

Ενδεικτικά αναφέρονται:

α) Η μετατροπή του μαζικού τουρισμού σε θεματικό, με αναβαθμισμένη ποιότητα παροχής υπηρεσιών και με ιδιαίτερη έμφαση στο hospitality management.
β) Η ενίσχυση του πρωτογενούς τομέα με έμφαση στις επενδύσεις που εντάσσονται στο στρατηγικό σχέδιο για τη διατροφική επάρκεια. (Εκμετάλλευση του ανταγωνιστικού πλεονεκτήματος της χώρας έναντι των βόρειων ευρωπαϊκών χωρών ζωικής παραγωγής, λόγω του προβλήματος της νιτρικής δηλητηρίασης του εδάφους).

Οι καθοριστικοί παράγοντες που λαμβάνονται υπόψη για την αξιοποίηση του αναπτυξιακού σχεδίου και στην Περιφέρεια Ιονίων Νήσων είναι τρεις:

α) Η αξιοποίηση συγκεκριμένων επιχειρήσεων του ευρύτερου δημόσιου και ιδιωτικού τομέα, οι οποίες έχουν τεράστιες αναπτυξιακές δυνατότητες για να δημιουργήσουν τοπικές αναπτυξιακές συμπράξεις (Τ.Α.Σ.), με την ενεργό σύμπραξη των φορέων του Δημοσίου και της Τοπικής Αυτοδιοίκησης, όπου η τελευταία θα παίξει τον πρωταρχικό ρόλο στην αξιοποίηση της ακίνητης περιουσίας της.

   Απώτερο στόχο αποτελεί η 10ετής έως 27ετής σύμβαση σύμπραξης υλοποίησης των σχεδίων ανάπτυξης μεταξύ του δημόσιου και ιδιωτικού φορέα, που θα αφορά στην αναβάθμιση των υποδομών στους τομείς της παιδείας (παιδικοί σταθμοί, σχολεία, Α.Ε.Ι., θεματικά και τεχνολογικά πάρκα), της υγείας σε συνεργασία με τους πρωτοβάθμιους υγειονομικούς σταθμούς και

τα νοσοκομεία, των εκθεσιακών χώρων, της ύδρευσης και αποχέτευσης, του τουρισμού, του φυσικού περιβάλλοντος, του πολιτισμού κ.ά.

Για το σκοπό αυτό, ενδείκνυται η δημιουργία ανώνυμης αναπτυξιακής εταιρείας ειδικού σκοπού με μετόχους την Περιφέρεια Ιονίων Νήσων, την Τοπική Αυτοδιοίκηση αλλά και άλλους φορείς του δημόσιου τομέα ή επιχειρήσεις αυτών (με συμμετοχή 25% και ουσιαστικό κεφάλαιο την προσφερόμενη γη) και το εκάστοτε ιδιωτικό consortium, το οποίο μετά από ανοικτό διεθνή διαγωνισμό θα καταβάλλει συμμετοχή αξίας σε μετρητά για τη δεκαετία και άνω, το υπόλοιπο 75% του κεφαλαίου.

Αντικείμενο της αναφερόμενης εταιρείας είναι ο σχεδιασμός και η υλοποίηση των δέκα ετών και άνω σχεδίων ανάπτυξης, καθώς και της αναβάθμισης των υποδομών των περιφερειακών δήμων της Π.Ι.Ν., είτε με έργα συμβατικού χαρακτήρα είτε με μικρότερες συμπράξεις (private finance initiatives), είτε με παραχωρήσεις (consensus), σε συνδυασμό με την αξιοποίηση των κονδυλίων του Ε.Σ.Π.Α., του χρηματοδοτικού εργαλείου Jessica, του αναπτυξιακού νόμου κ.ά.

Αντίστοιχες αναπτυξιακές εταιρείες με τη συμμετοχή των ανωτέρω φορέων για την Περιφέρεια, με τη συμμετοχή εταιρειών του ευρύτερου δημόσιου τομέα, προτείνεται να δημιουργηθούν και για τους τομείς της ενέργειας (εκμετάλλευση φυσικών πόρων, ανανεώσιμες πηγές κ.λπ.), του περιβάλλοντος (διαχείριση απορριμμάτων, βιολογικοί καθαρισμοί, δίκτυα κ.λπ.) και των μεγάλων έργων υποδομής (οδικά δίκτυα, σιδηροδρομικές γραμμές, αεροδρόμια, λιμάνια κ.λπ.).

Η αξιοποίηση προς εκμετάλλευση της ακίνητης περιουσίας του Δημοσίου και της Τοπικής Αυτοδιοίκησης, με τη μορφή παραχωρήσεων χρήσης για μεγάλα χρονικά διαστήματα, θα καταγράψει αποδόσεις ιδιαίτερα αυξημένων εσόδων, από περιουσιακά στοιχεία που είτε δεν αποδίδουν είτε βαραίνουν με κόστος για τη διατήρηση τους.

Η επιτυχία ενός ολοκληρωμένου αναπτυξιακού εγχειρήματος βασίζεται:

στον προσεγμένο σχεδιασμό,

στο συγκεκριμένο χρονοδιάγραμμα,

στις συνδυαστικές δράσεις,

στην παράλληλη αναδιάρθρωση του κρατικού μηχανισμού,

στην ενίσχυση των μικρομεσαίων επιχειρήσεων,

στη σταδιακή μείωση των φορολογικών συντελεστών των επιχειρήσεων σε ανταγωνιστικά επίπεδα και την εν γένει φορολογική πολιτική με μακροπρόθεσμο χαρακτήρα,

στην ενίσχυση της εξωστρέφειας και της εξαγωγικής δραστηριότητας των φορέων του Δημοσίου αλλά και της Τοπικής Αυτοδιοίκησης,

στην επένδυση των τεχνοκρατικών σχεδίων με ιδεολογικό μανδύα εθνικής,

τοπικής, οικονομικής και πολιτικής φιλοσοφίας για την αντιστροφή της ψυχολογίας της αγοράς.

Στο πλαίσιο ανάπτυξης του ανωτέρω στρατηγικού σχεδιασμού για την Περιφέρεια Ιονίων Νήσων, αποτελεί καινοτομία η δημιουργία ενός θεματικού πάρκου πολιτισμού και περιβαλλοντικής εκπαίδευσης στην Κέρκυρα αλλά και η σύνδεση του ανωτέρω με τα υπόλοιπα νησιά της Περιφέρειας.

Η δημιουργία του θεματικού πάρκου, με τη χρήση (ως brand name) του ονόματος «Οδύσσεια», έχει απώτερο στόχο την ανάδειξη της πολιτιστικής και αρχιτεκτονικής κληρονομιάς της Περιφέρειάς μας, όπου σε συνδυασμό με την ύπαρξη της πλούσιας πανίδας και χλωρίδας δύναται να διαμορφώσει ένα πολυθεματικό πάρκο πολιτισμού – περιβαλλοντικής εκπαίδευσης. (Υπάρχει σχετική ενδεικτική προμελέτη, όπου η ανωτέρω αναπτυξιακή πρόταση δύναται να τύχει εφαρμογής).

Η συγκέντρωση περιοχών με τα αξιόλογα στοιχεία του φυσικού περιβάλλοντός τους, σε συνδυασμό με τα σημαντικά στοιχεία ιστορικού και πολιτισμικού ενδιαφέροντος, αποτελεί το έναυσμα για την ανάπτυξη των νησιών της Περιφέρειας Ιονίων Νήσων, γεγονός το οποίο θα καθορίσει την αναπτυξιακή πορεία της, που οδηγεί στην αειφορία και στην αναβάθμιση της ποιότητας ζωής (δηλαδή της καθημερινότητας) των κατοίκων της, θέτοντας στόχους και προοπτική.

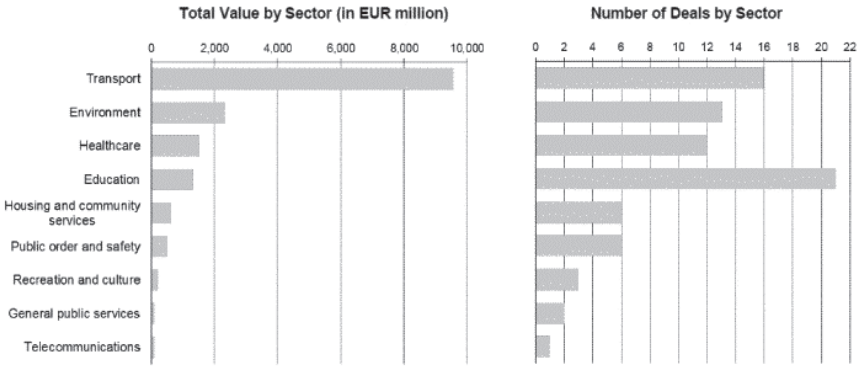
Από όλα τα αναφερόμενα συνάγεται το συμπέρασμα ότι η Σύμπραξη Δημόσιου και Ιδιωτικού Τομέα στην Περιφέρεια Ιονίων Νήσων αποτελεί το ισχυρό χρηματοδοτικό εργαλείο που μπορεί με βεβαιότητα, όπως αποδεικνύει άλλωστε και η διεθνής πραγματικότητα, να οδηγήσει και τις νησιωτικές μας κοινωνίες στην απαραίτητη οικονομική ανάπτυξη.

Περίληψη / Summary

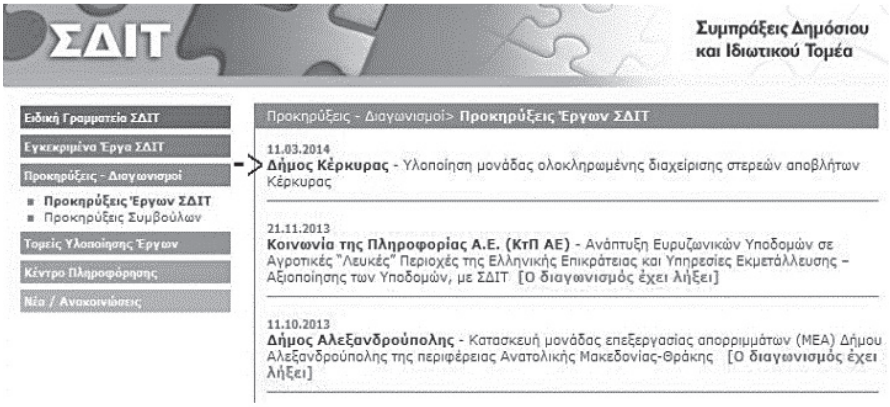
Η ανακοίνωση αφορά στην παρουσίαση της Σύμπραξης του Δημόσιου με τον Ιδιωτικό Τομέα (Σ.Δ.Ι.Τ.), με έμφαση στην προοπτική ανάπτυξης της Περιφέρειας Ιονίων Νήσων. Η αναφορά στην ευρωπαϊκή εμπειρία δεν έχει ως στόχο τη μηχανιστική μεταφορά της. Στοχεύει στον εμπλουτισμό της γνώσης, στην αποφυγή λαθών και στον εντοπισμό προβλημάτων και προοπτικών. Το παράδειγμα της Περιφέρειας Ιονίων Νήσων, που αφορά στη δημιουργία θεματικού πάρκου πολιτισμού και περιβαλλοντικής εκπαίδευσης, με τη χρήση (ως brand name) του ονόματος «Οδύσσεια», αποτελεί καινοτομία, καθώς μέσω των Τοπικών Αναπτυξιακών Συμπράξεων (Τ.Α.Σ..), στο πλαίσιο ενός ολοκληρωμένου αναπτυξιακού σχεδιασμού θα συμβάλει στην αναβάθμιση της ποιότητας ζωής των κατοίκων.

Μέσα από τις διάφορες δράσεις αναδεικνύεται η δυναμική των αστικών κέντρων, οι υποδομές, οι νέες τεχνολογίες, καθώς και η πολιτιστική ανάπτυξη και σύνδεσή του με τον τουρισμό. Η υλοποίηση εφαρμογής των τοπικών αναπτυξιακών συμπράξεων μπορεί να είναι δύσκολη, λόγω έλλειψης τεχνογνωσίας και εμπειρίας του στελεχειακού δυναμικού των φορέων, οι οποίοι καλούνται να λειτουργήσουν επιτελικά. Η υπέρβαση όμως των οποιωνδήποτε εμποδίων δύναται να καταστήσει τις Συμπράξεις ισχυρό χρηματοδοτικό εργαλείο που μπορεί να οδηγήσει τις νησιωτικές μας κοινωνίες στην απαραίτητη οικονομική ανάπτυξη.

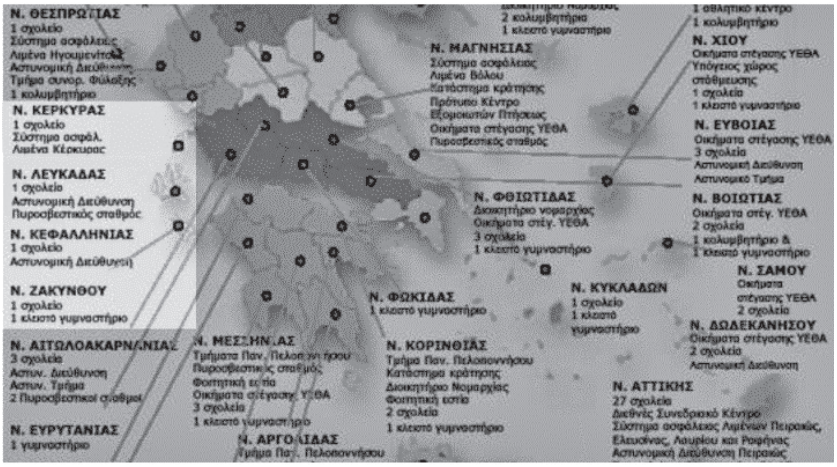
The paper is related to the presentation between Cooperative-Action of Public and Private Sector (SDIT) with an emphasis to the development prospects of the Ionian Islands Periphery. The reference to European experience is not aiming to its mechanistic adaptation. It aims to knowledge enrichment, error avoidance and detection of problems as well as prospects. The example from the Ionian Islands Periphery is related to the creation of a thematic park for Cultural and Environmental Education, using "Odyssia" as brand name, and it is an innovation because (through the Local Development Cooperations – TAS) it will contribute to upgrading the quality of life for the citizens. The dynamics of rural centers is revealed through various actions, as well as the infrastructures, new technologies and cultural development with its link to tourism. The realization of local development cooperations may be difficult due to reduced know-how and experience of the human potential in entities which are called to function managerially and coordinate. The overcoming of all obstacles may make the Cooperative Actions powerful funding tool to lead our island communities towards the necessary economic development.

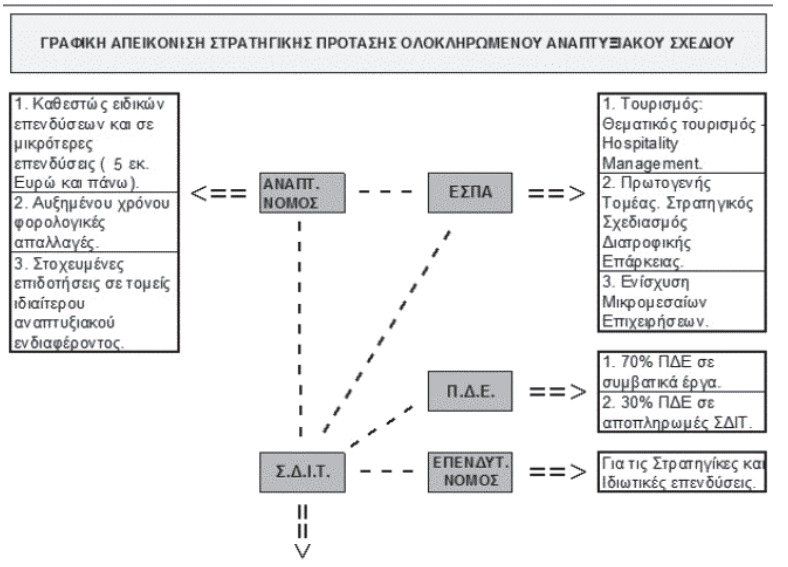
[3] Βλ.σχήμα 3 Sector Breakdown by Value and Number of TransactionsMarket Update Review of the European PPP Market in 2013),www.eib.org/epec.

[5] www.sdit.mnec.gr.

[4] Βλ.. απεικόνιση γάρτη από την εργασία «εκσυγχρονισμός του θεσμικού πλαισίου για τις Σ.Δ.Ι.Τ. στους Ο.Τ.Α. «*Η περίπτωση του Δήμου Ελευσίνας*» εποπτεύων Τσαντύλας Πέτρος,τμήμα ειδίκευσης, οργάνωσης και διοίκησης, εκπαιδευτική σειρά Γ΄ Ε.Σ.Τ.Α., Υπουργείο Εσωτερικών, Εθνικό κέντρο Δημόσιας Διοίκησης και Αυτοδιοίκησης.

ΤΑ ΕΠΤΑΝΗΣΑ
ΑΠΟ ΤΗΝ ΑΛΩΣΗ ΜΕΧΡΙ ΤΗΝ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ: ΟΙΟΝΕΙ «ΠΕΔΕΜΟΝΤΙΟ» ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΥ

Γιώργος Καραμπελιάς

Το καταφύγιο

Οι περιοχές που είχαν ξεφύγει από την οθωμανική κυριαρχία, έστω και εάν βρίσκονταν κάτω από τον ζυγό των Φράγκων, λειτούργησαν εξ αντικειμένου ως ένα οιονεί «Πεδεμόντιο» για τον τουρκοκρατούμενο ελληνισμό· η Κρήτη, αρχικώς, τα Επτάνησα εν συνεχεία, ως καταφύγιο, βάση ανεφοδιασμού των ενόπλων, οικονομικός πνεύμονας, πνευματική βάση, πολιτικό εργαστήριο.

Οι Επτανήσιοι για έξι αιώνες αγωνίστηκαν σθεναρά για να διατηρήσουν την ταυτότητά τους, θρησκευτική και γλωσσική κατεξοχήν. Εδώ θα καταφεύγουν οι διωκόμενοι από τους Τούρκους Έλληνες: Οικογένειες της Πόλης μετά την Άλωση, Κρητικοί, μετά το 1669, καταδιωγμένοι Σουλιώτες και Παργινοί· στη Ζάκυνθο θα καταφύγει ο Κολοκοτρώνης. Η Κεφαλονιά, η Ζάκυνθος και τα Κύθηρα συνδέονται στενά με την Πελοπόννησο, ενώ η Λευκάδα, η Κέρκυρα και τα ηπειρωτικά προσαρτήματα, Πάργα, Πρέβεζα, Βόνιτσα, Βουθρωτό, αποτελούσαν μόνιμη επαφή των Επτανήσων με τον στερεοελλαδίτικο αρματολισμό και τους Σουλιώτες.

Η Επτάνησος υπήρξε πνευματική κληρονόμος της Κρήτης, διατηρώντας το νήμα που συνδέει τον σύγχρονο ελληνισμό με τη βυζαντινή παράδοση· αναπτυσσόμενη εν μέρει στο κλίμα του δυτικού πολιτισμού, υπήρξε το «παρατηρητήριο» του ελληνισμού προς τη Δύση. Τέλος, άμεσα συνδεδεμένη με την τουρκοκρατούμενη Ελλάδα, συνιστούσε έναν «συνοριακό χώρο», μεταξύ Ανατολής και Δύσης, εκπροσωπώντας προδρομικά, «πειραματικά», την ελληνική ιδιοπροσωπία του συνόρου.[1]

---

1. Βλ. για τα Επτάνησα: *Βενετοκρατούμενη Ελλάδα. Προσεγγίζοντας την ιστορία της*, επιστ. διεύθυνση Χρύσα Μαλτέζου, επιμ. Δέσποινα Βλάσση – Αγγελική Τζαβάρα, ΕΙΒΜΣΒ, τόμοι Α′-Β′, Αθήνα – Βενετία 2010. – Παναγιώτης Ν. Χιώτης, *Σειράς ιστορικών απομνημονευμάτων. Ιστορία της Επτανήσου από βενετοκρατίας μέχρι της ελεύσεως των Άγγλων 1500-1816. Μετά παραρτήματος περί των συμπράξεων των Επτανησίων κατά τον ελληνικόν Αγώνα του 1821*, Δ.Ν. Καραβίας, Αθήνα 2008. – Παναγιώτης Ν. Χιώτης, *Ιστορία του Ιονίου Κράτους από της συστάσεως αυτού μέχρι Ενώσεως (έτη 1815-1864)*, τ. 2, Ζάκυνθος 1874. – Παναγιώτης Ν. Χιώτης, *Ιστορικά απομνημονεύματα Επτανήσου*, τ. 6ος, Τυπο-

Κάθε νέα κατάκτηση, κάθε κύμα εξισλαμισμών θα στέλνει ένα κομμάτι των Ελλήνων σε κάποιο από τα νησιά του Ιονίου: Στη Ζάκυνθο ήδη από τον 15ο αι., 400 stradioti, καθώς και πολλοί χωρικοί της Ήλιδας, πέρασαν στο νησί και έτσι στα 1667, πριν το μεγάλο κύμα της προσφυγιάς από την Κρήτη, ο πληθυσμός είχε φτάσει τις 45.000. Η Κεφαλονιά θα περάσει από 15.304 κατοίκους το 1548

γραφείον ο «Φώσκολος», Ζάκυνθος 1887. – Παναγιώτης Χιώτης, *Ιστορικά απομνημονεύματα Επτανήσου*, Βιβλιοπωλείο Δ.Ν. Καραβία, Αθήνα 1981, τ. 7ος. – Γεράσιμος Μαυρογιάννης, *Ιστορία των Ιονίων Νήσων αρχομένη τω 1797 και λήγουσα τω 1815*, Τυπογραφείον «Παλιγγενεσία», Αθήνα 1889, τ. Α΄. – Νίκος Καραπιδάκης, «Τα Επτάνησα από τον 16ο έως τον 19ο αιώνα», *Το Ιόνιο Πέλαγος. Χαρτογραφία και ιστορία (16ος-19ος αιώνας)*, ΜΙΕΤ, Αθήνα 2007. – Ελένη Ε. Κούκου, *Ιστορία των Επτανήσων: Από το 1797 μέχρι την αγγλοκρατία*, εκδ. Παπαδήμα, Αθήνα [3]2001. – Ermanno Co. Lunzi, *Della condizione politica delle Isole Jonie sotto il dominio veneto preceduta da un compendio della storia delle Isole stesse dalla divisione dell'impero Bizantino*, Tipografia del Commercio, Venezia 1858. – Ερμάνος Λούντζης, *Περί της πολιτικής καταστάσεως της Επτανήσου επί Ενετών*, Τύποις Χ. Νικολαΐδου Φιλαδελφέως, εν Αθήναις 1856, επανέκδ. Κάλβος, Αθήνα 1969. – Ερμάννος Λούντζης, *Τα Επτάνησα επί Γάλλων Δημοκρατικών 1797-1799*, Κέρκυρα 1971. – Γεώργιος Λεοντσίνης, *Ζητήματα επτανησιακής κοινωνικής ιστορίας*, Αφοί Τολίδη, Αθήνα 2002, τ. Α΄. – Letterio Augliera, *Βιβλία, πολιτική, θρησκεία στην Ανατολή τον 17ο αιώνα. Το τυπογραφείο του Νικόδημου Μεταξά, πρώτου εκδότη ελληνικών κειμένων στην ορθόδοξη Ανατολή*, μτφ. Στάθη Μπίρταχα, Τοπική Ένωση Δήμων και Κοινοτήτων Κεφαλονιάς και Ιθάκης, Αθήνα 2006. – Σπύρος Γασπαρινάτος, *Η βενετοκρατία στα νησιά του Ιονίου Πελάγους*, Πολιτιστικό Κέντρο Δήμου Λευκάδας, Αθήνα 2009. – Νικόλαος Μοσχονάς, «Τα Ιόνια Νησιά κατά την περίοδο 1797-1821», *ΙΕΕ*, τ. ΙΑ΄, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1975. – Ανδρέας Μ. Ανδρεάδης, *Η επτανησιακή Δημοσία Οικονομία κατά την περίοδον 1797-1814*, Εταιρεία προς Ενίσχυσιν των Επτανησιακών Μελετών, Κέρκυρα 1936. – Σπύρος Δημ. Λουκάτος, *Η επτανησιακή πολιτική σχολή των Ριζοσπαστών*, Σύνδεσμος Φιλολόγων Κεφαλονιάς – Ιθάκης, Αργοστόλι 2009. – Γ.Θ. Ζώρας, επιμ., *Ποίησις και πεζογραφία της Επτανήσου*, Βασική Βιβλιοθήκη, εκδ. «Αετός», Αθήναι 1953. – Οδυσσέας-Κάρολος Χρ. Κλήμης, *Ιστορία της νήσου Κέρκυρας*, Τυπωθήτω, Αθήνα 2002. – Παναγιώτης Ν. Χιώτης, *Ιστορικά απομνημονεύματα της νήσου Ζακύνθου*, Κέρκυρα 1849-1863, τ. 3. – Λεωνίδας Χ. Ζώης, *Ιστορία της Ζακύνθου*, Αθήνα 1955. – Δημήτρης Αρβανιτάκης, *Οι αναφορές των βενετών προβλεπτών της Ζακύνθου (16ος-18ος αι.)*, ΕΙΒΜΣΒ, Βενετία 2000. – Ιωάννης Π. Λοβέρδος Κωστής, *Ιστορία της νήσου Κεφαλληνίας*, Κεφαλληνία 1888. – Ηλίας Α. Τσιτσέλης, *Κεφαλληνιακά σύμμικτα: Συμβολαί εις την ιστορίαν και λαογραφίαν της νήσου Κεφαλληνίας*, Αθήνα 1904, 1960, τ. 1 και 2. – Γεώργιος Ν. Μοσχόπουλος, *Ιστορία της Κεφαλονιάς*, Κέφαλος, Αθήνα 1988, τ. 2. – Κάρολος Χοπφ, *Γρατιανός Ζώρζης, αυθέντης Λευκάδος*, Τυπογραφείον Η Ιονία Αδελφών Κάων, εν Κερκύρα 1870. – Π.Γ. Ροντογιάννης, *Ιστορία της νήσου Λευκάδος*, Εταιρεία Λευκαδικών Μελετών, τόμοι Α΄-Β΄, Αθήνα 1980, 1982, τ. 2. – Εταιρεία Λευκαδικών Μελετών, *Πρακτικά Η΄ Συμποσίου:. Ιστορία: Αγροτικές εξεγέρσεις στη Λευκάδα. Πεζογραφία: Χριστόφορος Μηλιώνης. Μουσικολογία: Μάρκος Φ. Δραγούμης*, Πολιτιστικό Κέντρο Δήμου Λευκάδας. Αθήνα 2004, τόμοι Α΄-Β΄.

σε 92.000 το 1667, κατά δε την περίοδο 1500-1571 οι έποικοι ήταν διπλάσιοι από τους γηγενείς! Το 50% είχε έλθει από τον Μοριά, το 17% από τα Ιόνια, ενώ το 5% από την Κρήτη.[2]

Πάντως οι επήλυδες, που σημάδεψαν τον πολιτισμό των Επτανήσων, ήταν οι δέκα χιλιάδες Κρητικοί που ήλθαν μετά το 1669, μεταφέροντας μεγάλη πολιτισμική κληρονομιά, εικόνες (έργα των Δαμασκηνού, Κλώντζα, Λαμπάρδου κ.ά.), βιβλία, ιερά σκεύη, ακόμη και λείψανα οσίων. Έναν αιώνα αργότερα, το 1770, θα έλθουν 8.000 Πελοποννήσιοι και αργότερα χιλιάδες Σουλιώτες και κλεφταρματολοί της Ρούμελης και του Μοριά.

Τα Επτάνησα αποτελούν έτσι έναν χώρο συνάντησης των δυτικών και των ανατολικών ρευμάτων, όπου διεξαγόταν ένας αδιάκοπος αγώνας για τη διατήρηση και την οριστική διαμόρφωση της ιδιοπροσωπίας του νεότερου ελληνισμού.

Το ρεμπελιό, Ορθοδοξία και Καθολικισμός

Η εισαγωγή του δυτικού φεουδαλικού συστήματος, με το καθεστώς της γαιοκτησίας να αντιπαραθέτει κολίγους και γαιοκτήμονες, ευγενείς και πληβείους (ποπολάρους και βιλάνους), οδήγησε σε κοινωνικές αντιθέσεις, οι οποίες προσελάμβαναν και εθνικό χαρακτήρα – οι άρχοντες, συχνά ξενικής καταγωγής, συντάσσονταν με τους κυρίαρχους, γεγονός που συνέδεσε εθνική και κοινωνική απελευθέρωση σε ενιαίο πρόταγμα.

Η πρώτη προδρομική εξέγερση χρονολογείται το 1357, όταν οι χωρικοί της Λευκάδας ξεσηκώθηκαν εναντίον του «αυθέντη» Γρατιανού Τζώρτζη (Graziano Zorzi), και τον αιχμαλώτισαν.[3] Ο Αριστοτέλης Βαλαωρίτης (1824-1879), εμπνευσμένος από αυτή, έγραψε την ποιητική του σύνθεση *Ο Φωτεινός*.

> Πάρ' ένα σβῶλο, Μῆτρο,
> καὶ διῶξ' ἐκεῖνα τὰ σκυλιά, ποὺ μοῦ χαλοῦν τὸ φύτρο. […]
> Παλιόφραγκοι, ποὺ πέφτουνε σὰν ὄρνια στὰ ψοφίμια,
> ἐκεῖνοι πάντα κυνηγοὶ καὶ πάντα ἐμεῖς ἀγρίμια.[4]

Την εξέγερση[5] των αγροτών ενίσχυσε ο δεσπότης της Ηπείρου Νικηφόρος Β΄

2. Σταματούλα Σ. Ζαπάντη, *Κεφαλονιά 1500-1571, Η συγκρότηση της κοινωνίας του νησιού*, University Studio Press, Θεσσαλονίκη 1999.

3. Κάρολος Χοπφ, *Γρατιανός Ζώρζης*, ό.π., σ. 303-305. – Σπύρος Ν. Ασωνίτης, «Η εξέγερση των χωρικών της Λευκάδας το 1357», *Πρακτικά Η΄ Συμποσίου: Ιστορία*, ό.π., σ. 32.

4. Αριστοτέλης Βαλαωρίτης, *Ποιήματα και πεζά*, Ίκαρος, Αθήνα 1981, τ. Β΄, σ. 219-220.

5. Λέανδρος Ι. Βρανούσης, «Το Χρονικόν των Ιωαννίνων κατ' ανέκδοτον δημώδη επιτομήν», *Επετηρίς του Μεσαιωνικού Αρχείου*, τ. 12 (1962), σ. 76-77.

Κομνηνός Δούκας Άγγελος – έτσι «η "εθνική διάσταση" και η ανάγκη αποκατάστασης της "νομιμότητας" δεν απουσιάζουν από τα κίνητρα των εξεγερθέντων».[6]

Το 1610 οι χωρικοί της Κέρκυρας αρνήθηκαν να πληρώσουν τους γαιοκτήμονες, ενώ το 1640 λεηλάτησαν τις επαύλεις τους, εισέβαλαν στην πόλη, απελευθέρωσαν τους κρατούμενους. Οι ταραχές επανελήφθησαν το 1642, το δε 1652 οι ευγενείς έφεραν 3.000 στρατιώτες από την Ιταλία και κατέπνιξαν την εξέγερση.[7]

Όμως στη Ζάκυνθο πραγματοποιήθηκε η σημαντικότερη κοινωνική εξέγερση των Επτανήσων, το «ρεμπελιό των ποπολάρων» (1628-1632), το οποίο πραγματοποίησαν οι αστοί που στερούνταν πολιτικών δικαιωμάτων, μαζί με τα λαϊκά στρώματα της πόλης και κατέγραψε ο ευγενής Άγγελος Σουμάκης.[8] Έτσι, τον Ιούνιο του 1628, ο προβλεπτής Μαλιπιέρο υποχρεώθηκε να αντικαταστήσει δεκατέσσερις ευγενείς με ισάριθμους ποπολάρους ως διοικητές των φρουρών, ενώ εξέλεξαν και τέσσερις αντιπροσώπους στη διοίκηση, τους «επιτρόπους του λαού» (commessi, procuratori del'popolo) και, παρότι η Βενετία απέστειλε στρατό, για μία τετραετία η «λαοκρατία» κατέστη κυρίαρχη, μέχρις ότου ο προβλεπτής Antonio Pisani, στις 13.7.1631, κατάργησε τον θεσμό των «επιτρόπων του λαού» και φυλάκισε επτά πρωταιτίους.

> Απαγορεύουμε, με αυστηρές ποινές, στασιαστικές συγκεντρώσεις και μυστικές συναθροίσεις, τους μολυσματικούς, δηλαδή, αυτούς τους σπόρους που σαλεύουν την ήσυχη ζωή. Γιατί τέτοιες νέες θεωρίες έχουν εισαχθεί από κάμποσο καιρό στον τόπο με σκανδαλώδη ελευθερία. […] Και αν κανείς στο μέλλον τολμήσει να εναντιωθεί, […] θα τιμωρείται αμείλικτα με θάνατο, με παντοτινήν εξορία, αν δραπετεύσει, γενική δήμευση και κατεδάφιση ως τα θεμέλια του σπιτιού οπού γίνηκε η συγκέντρωση […].[9]

Το μέρος των ποπολάρων πήρε και η Εκκλησία μέσω του αρχιεπισκόπου Κεφαλληνίας, Ζακύνθου και Ιθάκης, Νικόδημου Β΄ Μεταξά (1585-1647), που είχε ήδη αναμιχθεί στις συγκρούσεις μεταξύ ορθοδόξων και καθολικών, στο πλευρό του Κύριλλου Λούκαρι. Αν το ρεμπελιό έχει συχνά περιγραφεί ως μονοδιάστατη κοινω-

---

6. Σπύρος Ν. Ασωνίτης «Η εξέγερση των χωρικών…», ό.π.

7. Α.Β. Τατάκης, «Η βενετική κυριαρχία», στο: Βησσαρίων Σταύρακας, επιμ., *Νησιά του Ιονίου*, *Καθημερινή*, Αθήνα 1996, σ. 22-23.

8. Αγγέλος Σουμάκης, *Το ρεμπελιό των ποπολάρων*, εισαγωγή Κ. Πορφύρη, Αθήνα 1973. – Διον. Ρώμας, *Το ρεμπελιό των ποπολάρων*, Εστία, Αθήνα [3]2000. – Δημήτρης Δ. Αρβανιτάκης, *Κοινωνικές αντιθέσεις στην πόλη της Ζακύνθου. Το ρεμπελιό των ποπολάρων (1628)*, εκδ. Μουσείο Μπενάκη και ΕΛΙΑ, Αθήνα 2001. – Σπύρος Γασπαρινάτος, *Η βενετοκρατία στα νησιά του Ιονίου Πελάγους*, ό.π. – Σπύρος Γ. Γασπαρινάτος, *Σελίδες επτανησιακής ιστορίας*, Αθήνα 2011.

9. Γασπαρινάτος, *Σελίδες επτανησιακής ιστορίας*, ό.π., σ. 105-128.

νική αντιπαράθεση, χωρίς εθνικές συμπαραδηλώσεις, η εικόνα τροποποιείται, αν λάβουμε υπ' όψιν την εμπλοκή της Εκκλησίας, τονίζει ο Letterio Augliera,[10] η οποία αποτελούσε όχημα διασύνδεσης με την πλειοψηφία του «γένους». Η σύγκρουση ελληνικότητας και «λατινικότητας» διεξαγόταν κατ' εξοχήν στο θρησκευτικό πεδίο και η Καθολική Εκκλησία ηττήθηκε κατά κράτος· επί παραδείγματι, παρά την αρχική απαγόρευση των μικτών γάμων, η Βενετία[11] υποχρεώθηκε να τους επιτρέψει μετά το 1599.[12]

Ο Νικόδημος Β΄ Μεταξάς είχε σπουδάσει στην Αθήνα με τον Κορυδαλέα,[13] έμεινε τέσσερα χρόνια στο Λονδίνο,[14] όπου πραγματοποίησε την έκδοση τριών βιβλίων, με κείμενα του Κορυδαλέα, του Παλαμά, του Σχολάριου, του Πηγά, του Κορεσίου, κ.ά.,[15] στην κατεύθυνση της αντιμετώπισης του επιθετικού καθολικισμού, ενώ στην Κεφαλονιά[16] τύπωσε κρυφά στη μονή των Ομαλών ένα ακόμη αντιλατινικό έργο. Τον Ιούνιο του 1627, μετέφερε το τυπογραφείο στην Κωνσταντινούπολη, όπου μετά από παρέμβαση των Ιησουιτών στις 22 Ιουνίου 1628 οι γενίτσαροι το κατέστρεψαν. Τότε ο Λούκαρις τον χειροτόνησε αρχιεπίσκοπο Κεφαλληνίας – Ζακύνθου· η Καθολική Εκκλησία και οι βενετσιάνοι αξιωματούχοι τον παρουσίασαν αμέσως «ως επικίνδυνο φορέα αιρετικών ιδεών»,[17] το δε ζακυνθινό αρχοντολόι χρησιμοποίησε «όλα τα μέσα για να εξολοθρεύσει τον επικίνδυνο αντίπαλο».[18] Ο Σουμάκης σημειώνει: «Ο επίσκοπος Μεταξάς έσπειρε στο λαό χίλιες ιδέες σκάνδαλα και ζιζάνια».[19]

Ο νέος αρχιεπίσκοπος, σε συνεννόηση με τους επιτρόπους του λαού, καθαίρεσε τον ευγενή πρωτοπαπά Ζακύνθου Μάρκο Δελάζαρη και άλλους κληρικούς, γόνους ευγενών, και τοποθέτησε νέους ποπολάρικης καταγωγής·[20] το 1631, υπο-

10. Augliera, *Βιβλία*, ό.π.

11. Augliera, *Βιβλία*, ό.π., σ. 139.

12. Lunzi, *Della condizione politica*, ό.π., σ. 369. – Τσιτσέλης, *Κεφαλληνιακά σύμμικτα*, ό.π., τ. Β΄, σ. 47.

13. Θωμάς Παπαδόπουλος, «Δράση Θεοφίλου Κορυδαλέως στη Ζάκυνθο – Σχέσεις του με Νικόδημο Μεταξά», *Μνημοσύνη*, τ. 14 (1949-2000), Αθήνα 2002, σ. 33-82.

14. Augliera, *Βιβλία*, ό.π., σ. 47-48.

15. Evro Layton, "Nikodemos Metaxas, the first Greek Printer in the Eastern World", *Harvard Library Bulletin*, τ. 15/2 (1967), σ. 144. – Émile Legrand, *Bibliographie Hellénique… dix-septième siècle*, Paris 1894, σ. 237-243.

16. Augliera, *Βιβλία*, ό.π., σ. 194-210.

17. Augliera, *Βιβλία*, ό.π., σ. 128.

18. Augliera, *Βιβλία*, ό.π., σ. 148.

19. Δημήτρης Αρβανιτάκης, «Ο Νικόδημος Β΄ Μεταξάς μεταξύ εκκλησιαστικών και κοινωνικών αντιθέσεων (1628-1639)», *Θησαυρίσματα*, τ. 29 (1999), σ. 288.

20. Αρβανιτάκης, «Ο Νικόδημος Β΄ Μεταξάς», *ό.π.*, σ. 290, 313.

στήριξε πως «εμείς οι Ρωμαίοι άλλο βασίλειο δεν έχουμε παρά τούτο το επισκοπάτο», ενώ καυχήθηκε ότι μπορεί «να κάνει κομμάτια τους ευγενείς»,[21] τον δε Φεβρουάριο του 1632 πέτυχε αφορισμό των ευγενών από τον πατριάρχη Κύριλλο· και τη νύχτα του Μεγάλου Σαββάτου του 1631, με παρουσία πλήθους ποπολάρων αναφώνησε: «Ιδού ο λαός μου ο αγαπημένος». Τέλος, ο Πιζάνι αναφέρει ότι ο Νικόδημος, «κύριος υποκινητής και σύμβουλος των ποπολάρων», επισκέφτηκε συλληφθέντες ποπολάρους.[22] Επειδή είχε εγκαταστήσει κρυφά τυπογραφείο στη Μονή των Ομαλών, «η Βενετική Κυβέρνησις ευθύς διέταξεν ανακριτήν τον Αντώνιον Πιζάνην να μεταβή εις την οικίαν του Επισκόπου Μεταξά, και ερευνήση τα πάντα. […] έθραυσαν το Επισκοπικόν οίκημα, έλαβον τα εργαλεία του τυπογραφείου, βιβλία και χειρόγραφα». Τον κάλεσαν, μάλιστα, για δίκη στη Βενετία,[23] όπου αθωώθηκε, διότι ήδη είχε εκλεγεί μητροπολίτης Φιλαδελφείας από το σύνολο σχεδόν των εκεί Ελλήνων (362 ψήφοι από 365).[24]

Η συμμετοχή του συνέδεσε μια τοπική κοινωνική σύγκρουση με ένα ευρύτερο εθνικό πλαίσιο. Σημειώνει ο Πιζάνι: «Δεν παραχωρήθηκε ποτέ μεγάλη εξουσία και επιρροή στους Έλληνες ιερωμένους διότι η κοινή γνώμη υπολογίζει περισσότερο τον αρχιεπίσκοπο από τους βενετούς Διοικητές»· γι' αυτό και «απερρίφθη πολλές φορές το αίτημα για χωριστό επίσκοπο, ακριβώς για να μην υπάρχει μεγάλος αριθμός ιερωμένων που αμέσως γίνονται φιλόδοξοι και εχθρικοί».[25] Οι διώξεις εναντίον του Νικόδημου πραγματοποιούνται με τη σύμφωνη γνώμη των Οθωμανών.

Οι Γάλλοι και το όραμα της ελευθερίας

Αν όμως το «ρεμπελιό» δεν ανέτρεψε την κοινωνική τάξη, τα ρεύματα της εθνικής και κοινωνικής απελευθέρωσης, από την τουρκοκρατούμενη Ελλάδα και από τη Δύση, διαπερνούν την κοινωνία των Επτανήσων. Οι κοινωνικές αλλαγές επιταχύνονται με τη ναυτιλία και το εμπόριο, ενώ η συμμετοχή στις επαναστατικές κινήσεις, οι χιλιάδες των προσφύγων, οι κοινωνικές αναταραχές ενισχύουν τη δημοκρατική και εθνική συνείδηση. Έτσι, στις 29 Ιουνίου 1797, κατά την άφιξη των επαναστατικών γαλλικών στρατευμάτων, ο στρατηγός Gentili, γίνεται δεκτός στην Κέρκυρα από ένα ενθουσιώδες πλήθος και στο Προσωρινό Δη-

21. Αρβανιτάκης, *Κοινωνικές αντιθέσεις*, ό.π., σ. 275, και του ιδίου, «Ο Νικόδημος Β΄», ό.π., σ. 287-326.

22. Αρβανιτάκης, «Ο Νικόδημος Β΄», ό.π., σ. 317.

23. Χιώτης, *Ιστορικά απομνημονεύματα*, ό.π., τ. 6, σ. 137-139.

24. Αρβανιτάκης, «Ο Νικόδημος Β΄», ό.π., σ. 321.

25. Αρβανιτάκης, «Ο Νικόδημος Β΄», ό.π., σ. 317.

μαρχείο που συνεστήθη υπό τον Σπυρίδωνα Θεοτόκη (1722-1803), συμμετείχαν 48 άτομα, ο λατίνος αρχιεπίσκοπος, ο έλληνας πρωτοπαπάς, δύο κληρικοί, δύο Εβραίοι, έξι ευγενείς, δέκα αστοί, δεκαπέντε βιοτέχνες και έξι αγρότες.[26]

Στις 5 Ιουλίου, φυτεύτηκε συμβολικά το «δένδρο της ελευθερίας», ενώ μετά από απαίτηση των αγροτών κάηκε το Libro d'oro.[27] Στην Κεφαλονιά το δέντρο της ελευθερίας το ευλόγησε ο αρχιεπίσκοπος Ιωαννίκιος Άννινος, μέλος του δημαρχείου· στη Ζάκυνθο συμμετείχαν ο ορθόδοξος πρωτοπαπάς και ο λατίνος αρχιεπίσκοπος (30 Ιουλίου), ενώ στα Κύθηρα σχηματίστηκε αρχή από πέντε μέλη, με επικεφαλής τον πρώην ενετό προνοητή κ.λπ.:[28] «Εν άπασι δε προσελήφθησαν μέλη εξ εκάστης κλάσεως, οία ιερείς, πρώην ευγενείς, τεχνίται, ναύται, γεωργοί αυθέναι και υπηρέται αδιακρίτως, ρακένδυτοι κακοήθεις και ακόλαστοι […]»[29]

«Στην επικεφαλίδα των δημόσιων εγγράφων ανεγράφετο το Ελευθερία και Ισότης ή Ομοιότης ενώ προσετίθετο και η "συγκλονιστική διευκρίνιση" Χρόνος πρώτος της Ελευθερίας των Γραικών», θεσπίστηκε δε και η χρήση της ελληνικής γλώσσας στα δημόσια έγγραφα.[30] Τα γαλλικά άσματα, η «Μασσαλιώτιδα» και η «Καρμανιόλα», ακούγονταν παντού, μαζί με τους ύμνους του Ρήγα, του Μαρτελάου και του Περραιβού, «Ὕμνος ἐγκωμιαστικὸς παρ' ὅλης τῆς Γραικίας πρὸς τὸν ἀρχιστράτηγον Μποναπάρτε, εἰς τόν ἦχον τῆς Καρμανιόλας».[31] Ο Μαρτελάος, στον «Θούριο» και στον «Ύμνο προς τη Γαλλία», συνδέει την παρουσία των Γάλλων με τη «μεγάλη ιδέα»!

> Στὰς Ἀθήνας, μπρός, στὴν Πόλι./Μπρός, παιδιά, γνήσια Ἑλλήνων! […]
> Μπρός, παιδιά, τῆς Πατρίδος!/ Ἕνα Τοῦρκο νὰ μὴ ἀφήσουμε. […]
> Στὸ τουφέκι χωρὶς φόβο./Εἶν' ὁ Γάλλος στὰ νησιά μας,
> π' ἀγαπᾶ τὴ λευθεριά μας/καὶ τυράννους κυνηγᾶ.
> Ὅθεν εἶσθε τῶν Ἑλλήνων/Παλαιὰ ἀνδρειωμένα
> Κόκκαλα ἐσκορπισμένα/ τώρα λάβετε πνοήν. […]
> Ἥρωας ὁ Βοναπάρτης/τὴν Ἑλλάδα ν' ἀναστήσει
> καὶ χωρὶς ν' ἀργοπορήσει/πέμπει ἕνα στρατηγό.

Μέσα σε μερικούς μήνες δημιουργούνται δημοκρατικές και επαναστατικές εταιρείες. Στην Κέρκυρα η «Πατριωτική Εταιρεία» και η «Εταιρεία των Φίλων», ρι-

---

26. Χιώτης, *Ιστορικά απομνημονεύματα*, ό.π., τ. 3, σ. 580-581. – Μοσχονάς, «Τα Ιόνια Νησιά», *ό.π.*, σ. 384.

27. Μοσχονάς, «Τα Ιόνια Νησιά» *ό.π.*, σ. 382-402. – Μαυρογιάννης, *Ιστορία*, ό.π., τ. Α′, σ. 88.

28. Μαυρογιάννης, *Ιστορία*, ό.π., τ. Α′, σ. 92-93.

29. Χιώτης, *Ιστορικά απομνημονεύματα*, ό.π., τ. 3, σ. 393.

30. Μοσχονάς, «Τα Ιόνια Νησιά», *ό.π.*, σ. 384-385.

31. Μοσχονάς, «Τα Ιόνια Νησιά», *ό.π.*, σ. 385.

ζοσπαστικότερης ιδεολογίας,[32] καθώς και ο «Συνταγματικός Σύλλογος», στον οποίο «συνεταιρίζοντο οι ιταμώτεροι δημοκρατικοί και οι βιαιότερον θέλοντες να επισπεύσωσι τας κοινωνικάς μεταρρυθμίσεις και βελτιώσεις».[33] Στην Κεφαλονιά συγκροτείται η «Εταιρεία των Πεφωτισμένων» και ο ριζοσπαστικότερος «Συνταγματικός Σύλλογος», ο αποκαλούμενος «ιακωβίνειον»,[34] ενώ στη Ζάκυνθο δημιουργείται ο «Δημοκρατικός Σύλλογος».

Το δημοκρατικό διάλειμμα θα διαρκέσει ουσιαστικά ενάμιση χρόνο (27 Ιουνίου 1797-20 Φλεβάρη 1799). Εντούτοις, όταν οι Ρώσοι θα αποβιβαστούν στα νησιά, δεν θα συναντήσουν αντίδραση από τον πληθυσμό, διότι οι Γάλλοι, μετά μία περίοδο συναδέλφωσης με τους ντόπιους, λειτούργησαν στην ουσία ως κατακτητές· διατήρησαν άθικτο το ενετικό φορολογικό σύστημα, επέβαλαν αναγκαστικά δάνεια, αποξένωσαν τους αγρότες και ένα τμήμα των λαϊκών στρωμάτων των πόλεων·[35] περιφρονούσαν τους ντόπιους και δεν προχώρησαν ποτέ στην οργάνωση δημοκρατικών θεσμών.[36] Στοιχείο διαρκούς αντιπαλότητας αποτέλεσε και η δυσπιστία έναντι του ορθόδοξου κλήρου.[37]

Μετά την εκστρατεία στην Αίγυπτο, οι Τούρκοι συνήψαν συμμαχία με τους Ρώσους, τον Ιούλιο του 1798. Σε αυτό το πλαίσιο εντάσσεται και η αντιγαλλική προπαγάνδα από το Πατριαρχείο που υποστήριζε ότι ο στόλος καταφθάνει «ὄχι κατὰ τῶν νήσων καὶ τῶν κατοίκων, ἀλλὰ μᾶλλον διὰ νὰ ὑποστηρίξῃ αὐτοὺς εἰς τὴν ἀληθῆ ἐλευθερίαν καὶ νὰ τοὺς ἀπαλλάξῃ τοῦ ζυγοῦ καὶ τῆς τυραννίδος […] νὰ τοὺς ἀπολυτρώσῃ ἀπὸ τὴν μέλλουσαν ἀσέβειαν καὶ ἀθεΐαν». Ο υποναύαρχος Ουσακώφ βεβαίωνε τους Επτανήσιους ότι θα γίνουν «απελευθερωτές όχι μόνο της δικής τους πατρίδος, άλλα και όλων των αδελφών τους χριστιανών Ελλήνων»![38] Η ανεξαρτησία, η ταυτότητα, η Ορθοδοξία έφερναν τους Έλληνες πιο κοντά στο Ρωσικό κόμμα, ενώ οι ιδέες της ελευθερίας και της δικαιοσύνης πλησιέστερα στους Γάλλους, διχασμό που θα βιώσουν, ενίοτε δραματικά, οι επτανήσιοι επαναστάτες, αλλά και οι Έλληνες συνολικότερα.

Ο ριζοσπάστης διανοούμενος Γεράσιμος Μαυρογιάννης[39] σε μια ολοκληρωμένη αποτίμηση της γαλλικής παρουσίας γράφει:

---

32. Μαυρογιάννης, *Ιστορία*, ό.π., σ. 116. – Λουκάτος, *Η επτανησιακή πολιτική σχολή*, ό.π., σ. 49.

33. Χιώτης, *Ιστορικά απομνημονεύματα*, ό.π., τ. 6, σ. 223.

34. Κωστής Λοβέρδος, *Ιστορία*, ό.π., σ. 505. – Ευστάθιος Κ. Λιβιεράτος, *Ιστορία της νήσου Κεφαλληνίας*, εκδ. Γιαννουλέας, Πειραιάς 1988.

35. Α. Ανδρεάδης. *Η επτανησιακή Δημοσία Οικονομία*, ό.π., σ. 27-28.

36. Χιώτης, *Ιστορικά απομνημονεύματα*, ό.π., τ. 3, σ. 606-607.

37. Μοσχονάς, «Τα Ιόνια Νησιά», ό.π., σ. 387.

38. Μοσχονάς, «Τα Ιόνια Νησιά», ό.π., σ. 389.

39. Μαυρογιάννης, *Ιστορία*, ό.π., σ. 116.

> Εν τοις έμπροσθεν εξεθέσαμεν τα άτοπα, εις τα οποία περιέπεσαν οι δημοκράται γάλλοι […]. Ουδέν ήττον η επελθούσα πολιτική αναστάτωσις εκ της ελεύσεως των γάλλων υπήρξεν αναντιρρήτως ευεργετική διά τον λαόν. […] Η κατάλυσις της ευγενείας ήτο το μέγα βήμα προς την πολιτικήν και κοινωνικήν ανάπλασιν της χώρας. […] Το εμπόριον, αφέθη ελεύθερον… Οι γάλλοι εσκέφθησαν περί της εκπαιδεύσεως του λαού […] εφρόντισαν να ιδρύσωσιν τυπογραφείον. Τελευταίον κατήρτισαν, ως είδομεν, δι' ολίγων μέσων δημοσίαν βιβλιοθήκην.[40]

Η Επτάνησος Πολιτεία και η «αναρχία»

Με τη Σύμβαση της Κωνσταντινούπολης (21 Μαρτίου 1800) συγκροτήθηκε ενιαίο κράτος (Επτάνησος Πολιτεία) υπό την επικυριαρχία του σουλτάνου και τη Ρωσία ως εγγυήτρια δύναμη, ενώ επιβλήθηκε ένα ολιγαρχικό σύνταγμα, το λεγόμενο «Βυζαντινό». Ωστόσο, οι Επτανήσιοι δεν ήταν διατεθειμένοι να δεχθούν την επιστροφή σε ένα απολυταρχικό σύστημα και ακολούθησε περίοδος πολιτικής αστάθειας.

Η κοινωνική διαμαρτυρία και η άρνηση του νέου αντιδημοκρατικού συστήματος θα εμφανιστούν, ως πάλη φατριών, κυρίως στην Κεφαλονιά, όπου θα εξεγερθούν οι κάτοικοι της βιοτεχνικής και ναυτικής Λιβαθούς και του Ληξουρίου.[41] Στη Ζάκυνθο ο ηγέτης των ποπολάρων Αντώνιος Μαρτινέγκος (1754-1836)[42] κήρυξε το νησί ανεξάρτητο επί εφτά μήνες, αναρτώντας την αγγλική σημαία στο Κάστρο. Στα Κύθηρα οι χωρικοί και ο λαός της πόλης διόρισαν «κριτές», οι οποίοι, «συνερχόμενοι […] έλυον άπαντα τα παρουσιαζόμενα ζητήματα αυθαιρέτως […]· ήσαν εν άλλαις λέξεσι δικαστήρια αυτόχρημα επαναστατικά».[43] Όταν αποχώρησαν, το 1801, οι ρωσικές δυνάμεις, «οι χωρικοί μετά των δημοκρατών επεδόθησαν ακάθεκτοι εις τας κατά των ευγενών της πόλεως εκδικήσεις των» και κατέσφαξαν τον αρχηγό των ευγενών Εμμανουήλ Στάη και άλλους τρεις ευγενείς.[44]

> Η γενική αυτή εξέγερσις των νήσων απεδίδετο στερεοτύπως παρά των θιασωτών του βυζαντινού πολιτεύματος εις την φιλοδοξίαν ολίγων […]. Αλλά οφείλομεν να παραδεχθώμεν ότι η γενική εκείνη επίμονος εξέγερσις είχε κυρίαν αφορμήν την αφαίρεσιν των πολιτικών του λαού δικαιωμάτων, την οποίαν εβυσσοδέμευσαν και εξετέλεσαν ασυνέτως οι συνασπισθέντες των νήσων ευγενείς, και μάλιστα καθ' ην εποχήν αι διαδοθείσαι περί των δικαιωμάτων του λαού

40. Μαυρογιάννης, *Ιστορία*, ό.π., σ. 256-261.
41. Μαυρογιάννης, *Ιστορία*, ό.π., σ. 392-400.
42. Ντίνος Κονόμος, *Ο Μαρτινέγκος (μυθιστορηματική βιογραφία)*, Αθήνα 1976.
43. Μαυρογιάννης, *Ιστορία*, ό.π., σ. 335.
44. Μαυρογιάννης, *Ιστορία*, ό.π., σ. 336-338.

ιδέαι καθίστων αδύνατον την εις το πρώην πολιτικόν σύστημα επάνοδον, άνευ βιαίων συγκρούσεων και κοινωνικών καταστροφών.[45]

Μετά τη γενικευμένη αποδοκιμασία του Βυζαντινού Συντάγματος, οι ίδιοι οι ευγενείς της Κέρκυρας «ενέδωσαν εις τους χειμάρρους»[46] και ανέθεσαν εν λευκώ στον Σπυρίδωνα Θεοτόκη να προχωρήσει σε μεταρρυθμίσεις. Συνεκλήθη αντιπροσωπευτικό σώμα από όλες τις κοινωνικές τάξεις, με 240 μέλη (140 από την ύπαιθρο και 100 από την πόλη), που αποκλήθηκε «Έντιμος Αντιπροσωπεία» («Onoranda deputazione»), η οποία και κατέθεσε ένα σχέδιο εκπροσώπησης, με δικαίωμα ψήφου για όλους τους άρρενες, ενώ καταργούνταν όλα τα προνόμια και οι τίτλοι.[47] Αν το εγχείρημα της «Εντίμου Αντιπροσωπείας» γνώριζε αίσια έκβαση, ένα τμήμα του ελληνικού έθνους θα αποκτούσε ένα ημιανεξάρτητο δημοκρατικό κράτος· γι' αυτό οι Μεγάλες Δυνάμεις αποφάσισαν να θέσουν τέλος στο επαναστατικό πείραμα και, στις 6 Μαρτίου 1802, δύο αγγλικά πολεμικά αποβίβασαν στρατιωτικές δυνάμεις στην Κέρκυρα.[48]

Στα υπόλοιπα νησιά, όμως, το Σύνταγμα της «Εντίμου Αντιπροσωπείας» συνέχισε να προκαλεί ενθουσιασμό. Στο Ληξούρι εξελέγη χωριστική κυβέρνηση και οι αδελφοί Μεταξά συντάχθηκαν με την «Έντιμο Αντιπροσωπεία», αλλά ηττήθηκαν από τον στρατό και ορισμένοι εκτελέστηκαν, όπως ο Καίσαρ Μεταξάς. Στη Λευκάδα συγκεντρώθηκαν τριακόσιοι ένοπλοι χωρικοί, σε συμφωνία με τον λαό της πόλης, «προς υποστήριξιν του κοινού κατά των ευγενών αγώνος».[49]

Εν τέλει, στις 20.8.1802, ο κόμης Γεώργιος Μοτσενίγος, επικεφαλής ρωσικών στρατευμάτων, έφθασε στην Κέρκυρα, ενώ αποσπάσματα μαστίγωναν πολλούς από τους «μάλλον θρασείς και αναρχικούς»,[50] στη δε Κεφαλονιά απεστάλη ο Καποδίστριας που λειτούργησε κατευναστικά.[51]

Το νέο συμβιβαστικό σύνταγμα του Οκτωβρίου 1803 κατάργησε «τα προνόμια της κληρονομικής αριστοκρατίας [...] και αντί ταύτης εδημιούργει νέαν τινά τάξιν αστικής αριστοκρατίας εκ των ευπορούντων πολιτών και των επί πνευματική μορφώσει διακρινομένων».[52] Επίσημη γλώσσα του κράτους, για πρώτη φορά στη νεότερη ιστορία, έγινε η ελληνική.

Το μικρό κράτος έπεσε τελικώς θύμα των διενέξεων των Μεγάλων Δυνά-

45. Μαυρογιάννης, *Ιστορία*, ό.π., σ. 336-338.
46. Μαυρογιάννης, *Ιστορία*, ό.π., σ. 420.
47. Ροντογιάννης, *Ιστορία*, ό.π., Β', σ. 61, 62.
48. Μαυρογιάννης, *Ιστορία*, ό.π., σ. 429-432.
49. Μαυρογιάννης, *Ιστορία*, ό.π., σ. 461,
50. Μαυρογιάννης, *Ιστορία*, ό.π., τ. Β', σ. 23.
51. Μαυρογιάννης, *Ιστορία*, ό.π., σ. 25-27.
52. Αντώνιος Σ. Μάτεσις, «Περί του Ιονίου πολιτεύματος του 1803 και του θεσμού της

μεων και μετά τη συνθήκη του Τιλσίτ τα Επτάνησα παραχωρήθηκαν και πάλι στη Γαλλία (1807-1814), ενώ η Επτάνησος Πολιτεία έπαψε να υφίσταται.

Το «Continente» ως σύνδεσμος με την τουρκοκρατούμενη Ελλάδα

Συχνά υποτιμάται ο εξέχων ρόλος που διαδραματίζουν οι ηπειρωτικές κτήσεις της Βενετίας. Εντούτοις η Πρέβεζα, η Πάργα, η Βόνιτσα και το Βουθρωτό, μαζί με την ημιηπειρωτική Λευκάδα, αποτελούν τον ομφάλιο λώρο που συνδέει Επτάνησα και τουρκοκρατούμενο ελληνισμό.

Η Πρέβεζα κατά τον 18ο αιώνα υπήρξε σημαντικό οικονομικό κέντρο, συμμετείχε ενεργά σε όλες τις επαναστατικές κινήσεις και ήταν το επιμελητειακό και επικοινωνιακό κέντρο των Σουλιωτών, μαζί με την Πάργα, η οποία υπήρξε κτήση της Βενετίας από το 1401 και παρεδόθη στα χέρια του Αλή Πασά το 1819.[53] Η Πάργα «[…] κατέστη τω όντι προπύργιον, εφ' ο αθροίζοντο δούλοι Έλληνες, εκ της Ηπείρου, της Θεσσαλίας, της Ακαρνανίας […]. Ενταύθα εγκατέστησαν τας οικογενείας αυτών οι Μπουκουβάλαι, οι Καρακίτζοι, Ανδρούτσοι, Βαρνακιώται, Καραΐσκοι, […]. Οι διάσημοι ούτοι οπλαρχηγοί ασφαλίζοντες τας οικογενείας των, επετίθεντο την άνοιξιν, το θέρος και το φθινόπωρον κατά των εχθρών της πίστεως και της ελευθερίας, και τον χειμώνα είχον ασφαλές ορμητήριον την Πάργαν».[54] Ως προς τη σημασία των ηπειρωτικών κτήσεων και τον κομβικό τους ρόλο ως επαναστατικών ορμητηρίων, έχουμε αναφερθεί αλλού,[55] ιδιαίτερα στον Λευκάδιο Λουδοβίκο Σωτήρη,[56] στον Πρεβεζάνο Λαυρέντιο Αλίανδρο[57] και στον Λευκάδιο Σταθάκη Παρούση.[58]

τιμητείας», *Πρακτικά του εν Κερκύρα Πρώτου Πανιονίου Συνεδρίου* (*20-21 Μαΐου* 1914), εκ του Τυπογραφείου Π.Α. Πετράκου, εν Αθήναις 1915, σ. 82.

53. Π.Α. Σ(αλαπάντας), *Η Πάργα, ήτοι μονογραφία αυτής από της κτίσεως μέχρι της παρά των Άγγλων πωλήσεώς της εις τους Τούρκους*, Τύποις Γ. Καρυοφύλλη, εν Αθήναις 1861, σ. 91-92. – Charles Philippe De Bosset, *Η Πάργα και τα Ιόνια Νησιά*, μτφ. Αλέξης Η. Ζώτος, Δωδώνη, Αθήνα – Γιάννινα 2000.

54. Π.Α. Σ(αλαπάντας), *Η Πάργα*, ό.π., σ. 109-110.

55. Γιώργος Καραμπελιάς, *Η ανολοκλήρωτη επανάσταση του Ρήγα Βελεστινλή*, Εναλλακτικές Εκδόσεις, Αθήνα 2012.

56. Εμμ. Γ. Πρωτοψάλτης, «Η επαναστατική κίνησις των Ελλήνων κατά τον δεύτερον επί Αικατερίνης Β΄ Ρωσοτουρκικόν πόλεμον (1787-1792)», *ΔΙΕΕ*, τ. 14 (1960), σ. 33-109.

57. Βλ. Ρόδη-Αγγελική Σταμούλη, «Συμβολή στην προσωπογραφία του Ιονίου. Η οικογένεια Αλεάνδρη και ο ανταποκριτής του Ρήγα Λαυρέντιος (18ος-19ος)», *MNE*, τ. 7 (2004), σ. 227-292.

58. Σπύρος Ασδραχάς, *Πατριδογραφήματα*, Εταιρεία Λευκαδικών Μελετών, Αθήνα 2003. – Ρόδη-Αγγελική Σταμούλη, «Πολιτικές κινητοποιήσεις των Πρεβεζάνων μετά τον "χαλασμό" (1798-1801)», *MNE*, τ. 6 (2000), σ. 312-319.

Η Λευκάδα, επίσης, αποτελούσε καταφύγιο του αρματολισμού και της κλεφτουριάς· γι' αυτό και ο Αλή Πασάς, το 1807, δοκίμασε με μεγάλες δυνάμεις να την κατακτήσει.[59] Τότε η διοίκηση της Επτανήσου Πολιτείας έστειλε στις 27 Μαΐου τον Καποδίστρια να οργανώσει την άμυνα του νησιού, μαζί με τον μητροπολίτη Ιγνάτιο, ένα σώμα Σουλιωτών υπό τον Περραιβό και 300 Ρώσους.

Η πρώτη ενέργεια του Καποδίστρια ήταν να απευθύνει έκκληση στους οπλαρχηγούς Ηπείρου και Αιτωλοακαρνανίας. Στο κάλεσμά του θα ανταποκριθούν ο Βλαχάβας, ο Καραΐσκος, ο Νικοτσάρας, ο Αναγνωσταράς, ο Βαρνακιώτης, ο Κίτσος Μπότσαρης, ο Φώτος Τζαβέλας κ.ά.,[60] ο δε Κατσαντώνης θα καταφθάσει μετά από συνεχείς μάχες με τους Τούρκους. Σύμφωνα με τον Βαλαωρίτη «οι Κλέφται μετεμορφώθησαν εις Κλεφτουριάν, δηλαδή απέβαλον την ιδέαν της ατομικής και κεχωρισμένης αντιδράσεως και συνησπίσθησαν και συνετάχθησαν υπό την αρχηγίαν του Κατζαντώνη εις στρατόν εθνικόν», «ένα και μόνον σκοπόν επιδιώκοντα, την απελευθέρωσιν της βασανιζομένης μητρός των». Στις 30 Ιουνίου, σε μια ιστορική σύναξη, στην ακτή του Μαγεμένου «επί κεφαλής της τραπέζης εκάθισεν ο Καποδίστριας», ο οποίος «προέπιεν υπέρ της ανεξαρτησίας της ελληνικής φυλής. Επί τη προπόσει ταύτη οι γενναίοι της ελληνικής τιμής πρόμαχοι σύραντες εκ των κολεών τα ξίφη ώμοσαν ν' αποθάνωσι μαχόμενοι υπέρ Πίστεως και Πατρίδος».[61] Για πρώτη φορά είχαν συσπειρωθεί οι δυνάμεις της «κλεφτουριάς», υπό την ηγεσία ενός έλληνα «πολιτικού», προαναγγέλλοντας ουσιαστικά την Επανάσταση που ωρίμαζε.

Η αγγλική αποικιοκρατία

Μετά τη δεύτερη γαλλική κατοχή η κυριαρχία των νήσων θα περάσει στους Άγγλους και ο περιβόητος Θωμάς Μαίτλαντ ορίστηκε πρώτος αρμοστής. Μετά τα πρώτα δείγματα γραφής της αγγλικής «προστασίας», αρχίζουν οι πρώτες εξεγέρσεις. Το φθινόπωρο του 1819 θα εξεγερθούν πρώτοι εναντίον των αρχόντων και της αγγλικής κατοχής οι αγρότες της Λευκάδας.[62] Διαβάζουμε στο έμμετρο αφήγημα του Ιωάννου Κολόκα:[63]

---

59. Αριστοτέλης Βαλαωρίτης «Μία κατά τον Β′ προ Χριστού αιώνα εθνική εν Λευκάδι συνέλευσις», *Εστία*, τ. 4, τχ. 98 (1877), σ. 725-730.

60. Βαλαωρίτης, *ό.π.*, σ. 730. Βλ. και Γ. Σκλαβούνος, «Η άμυνα της Λευκάδας ως πρόβα τζενεράλε του 1821», 19 Μαρτίου 2011, http://anadrastos.blogspot.com/2011/03/1821.html

61. Βαλαωρίτης, *ό.π.*, σ. 729.

62. Για την εξιστόρηση των γεγονότων βλ. Τριαντάφυλλος Ε. Σκλαβενίτης, «Η εξέγερση των χωρικών της Λευκάδας το 1819», *Πρακτικά Η΄ Συμποσίου*, ό.π. – Π. Ροντογιάννης, *Ιστορία της νήσου Λευκάδος*, Εταιρεία Λευκαδικών Μελετών, Αθήνα 1982, τ. Β΄.

63. Το ποίημα (στίχοι 7-27) αναδημοσιεύει ο Π.Γ. Ροντογιάννης, *ό.π.*, σ. 288-293.

[…] εἰς τῆς Λευκάδας τὸ νησί, 'ποῦναι ἡ Ἅγια Μαύρα
πολλὴ φθορὰ ἐγείνηκε σὲ 'μίαν ἑβδομάδα. […]
ὁ Κολονέλος ἔστειλε δυὸ ἄρχονταις μὲ ζόρι […]
κι' ὅλοι τους ἀπεκρίθηκαν – «Κάλια/εἰς τὴν Τουρκία,
παρὰ τ' Οὐγγλέζου τοῦ σκυλιοῦ νὰ/δώσωμε σολδία»
κ' ἐδώσανε τὴν προσταγὴ 'σὲ ὅλα τὰ χωρία […]
εἰς τὸ Φρηὰ νὰ συναχθοῦν ὅλοι μὲ τ' ἅρματά τους […]
κ' ἐπήγανε ς' τὴν 'Πισκοπὴ τοὺς ἄρχονταις νὰ πιάσουν,
καὶ μὲ μαχαίρια καὶ σπαθιὰ ἤθελαν νὰ τοὺς σφάξουν.

Ήταν η πρώτη φορά που τα αγγλικά στρατεύματα συναντούσαν τέτοια αντίσταση. Επί τόπου κατέφθασε ο στρατηγός Άνταμ, επέβαλε στρατιωτικό νόμο, αφόπλισε τους κατοίκους και απαγχόνισε τους Σπύρο Ασπρογέρακα, παπα-Θεόκλητο Στραβοσκιάδη, παπα-Φίλιππο Κολυβά, Βασίλειο παπα-Στάθη Πάλμο. «Στη συνέχεια και για να είναι ο παραδειγματισμός συνεχής και φριχτός πίσσωσαν τα σώματά τους και τα κρέμασαν στα περάσματα της πόλης μέσα σε σιδερένιες κλούβες».[64] Αλλά και στη Ζάκυνθο, την 21η Ιουλίου 1820, ο Άνταμ, επικεφαλής 200 άγγλων στρατιωτών, συνέλαβε τον Αντώνιο Μαρτινέγκο.[65]

Ο Μαίτλαντ έκανε ό,τι μπορούσε για να εμποδίσει το επαναστατικό κίνημα του '21, διότι η δημιουργία ελεύθερου Ελληνικού κράτους θα λειτουργούσε ως πόλος έλξης για τους Επτανησίους, εξού και τα γεγονότα του Υψόλιθου. Στις 30 Σεπτεμβρίου 1821, όταν οι χωρικοί της Ζακύνθου με επικεφαλής τον ιερέα Ν. Καψάσκη πυροβόλησαν ένα τουρκικό πλοίο, οι Άγγλοι έσπευσαν να συμπαρασταθούν στους Τούρκους και σκοτώθηκαν δύο στρατιώτες. Ο Άνταμ περικύκλωσε τα χωριά με στρατό και κανόνια, μάζεψε πάνω από 50.000 όπλα και απαγχόνισε πέντε χωρικούς·[66] εν συνεχεία περιέχυσαν τα πτώματά τους με καυτή πίσσα, τα τοποθέτησαν σε σιδερένια κλουβιά και το κλουβί με τον ιερέα Ιωάννη Κλαυδιανό το κρέμασαν στον «Λόφο του Κρεμασμένου»[67] με συνέπεια η μητέρα του να χάσει τα λογικά της.

Από την πρώτη επανάσταση των αγροτών της Λευκάδας, το 1357, μέχρι εκείνη του 1819 αναδύεται η στενότατη διαπλοκή του κοινωνικού αγώνα με την πάλη ενάντια στους ξένους δυνάστες. Το ίδιο θα συμβεί με το ρεμπελιό των ποπολάρων και τον Μεταξά, με τη γαλλική παρουσία και την πυρπόληση του Λί-

64. Σκλαβενίτης. «Η εξέγερση», *ό.π.*, σ. 48.

65. Κονόμος, *Ο Μαρτινέγκος*, ό.π., σ. 124-156.

66. Κώστας Καιροφύλας, *Η Ζάκυνθος και η Ελληνική Επανάστασις*, Κέρκυρα 1938 και Δήμος Ζακύνθου, Ζάκυνθος 1972, σ. 63-80.

67. Βλ. Διονύσης Φλεμοτόμος, *Γιάννης Κλαυδιανός ο Φιολιταίος*, εκδ. Τρίμορφο, Ζάκυνθος 2003.

μπρο ντ' όρο, με την Επτάνησο Πολιτεία και τις αλλεπάλληλες εξεγέρσεις μέχρι την αγγλοκρατία, όταν το εθνικό κίνημα θα αρχίσει να διεκδικεί την ένωση με την Ελλάδα. Είναι τόσο μακρύς και ασταμάτητος αυτός ο αντιστασιακός αγώνας, ώστε τα καθέκαστα επεισόδιά του μοιάζουν επαναλαμβανόμενα:

> Διατρέχων την νεωτέραν Ελληνικήν Ιστορίαν από της πτώσεως της βυζαντινής αυτοκρατορίας μέχρι της εθνικής ημών αποκαταστάσεως, παρετήρησα ότι αι εποχαί άπασαι συγχωνεύονται, ότι τα διαστήματα εκλείπουσι και ότι η χρονολογία αποβαίνει περιττή. Η σελίς αυτή της Ελληνικής Ιστορίας [...] σύγκειται εκ μιας μόνης περιόδου, βουστροφηδόν γεγραμμένης.[68]

Ο Βαλαωρίτης θα γράψει τον *Φωτεινό* του, εμπνεόμενος και από τις δύο εξεγέρσεις.[69] Γράφει λίγους μήνες πριν από τον θάνατό του: «Το θέμα μου είναι πάντοτε το αυτό: ανταγωνισμός διαρκής του Ελληνισμού κατά της κατακτήσεως και του ξενισμού. Άλλοτε είχα να κάμω με την Τουρκοκρατίαν, τώρα δε με την Φραγκοκρατίαν».[70]

> [...] τὸ Κράτος τὸ Βυζαντινὸ πᾶζησε χίλια χρόνια,
> χωρὶς ἕνα ξανάσασμα, ξεσπαθωμένο πάντα
> γιὰ νὰ κρατεῖ τὴν ἄβυσσο ποὺ μούγκριζε νὰ πνίξει
> τὴν Δύση τὴν ἀχάριστη. Κι' ὡστόσο, μίαν αὐγή,
> Φράγκοι φονιάδες χριστιανοί, μὲ προδοσιά, μ' ἀπάτη,
> τοῦ φόρεσαν τὰ σίδερα, τοῦ σάλεψαν τὴ ρίζα,
> καὶ τὸ κατάκοψαν σκληρὰ σ' ἀμέτρητες λουρίδες.[71]

Ο ήρωάς του, στην εξέγερση του 1357, ο Νικολός Φωτεινός, ήταν ένας από τους επικηρυγμένους της εξέγερσης του 1819,[72] «ενώ οι Λευκαδίτες αρματολοί και κλέφτες του 18ου αιώνα, Γήταυρος και Πάλας, καθώς και ο ληστής Ρουπακιάς του 1843 δάνειζαν τα ονόματά τους στους πολεμικούς συντρόφους του Φωτεινού»![73]

---

68. Αριστοτέλης Βαλαωρίτης, «Προλεγόμενα στην *Κυρά Φροσύνη*», στο: *Αρ. Βαλαωρίτης, Ποιήματα και πεζά*, ό.π., τ. Β΄, σ. 299-300. – Ασδραχάς, *Πατριδογραφήματα*, ό.π., σ. 151-173.

69. Αριστοτέλης Βαλαωρίτης, *Φωτεινός*, εκδ. Ερμής, Αθήνα ²1976, σ. 67. – Βαλαωρίτης, Β΄, *Ποιήματα και πεζά*, ό.π. σ. 365.

70. Από επιστολή του Βαλαωρίτη στις 23 Μαΐου 1879 προς τον Φιλήμονα· βλ. Τιμολέων Ι. Φιλήμων, «Ο Αριστοτέλης Βαλαωρίτης ως πολιτευόμενος», *Εστία*, τ. 8, τχ. 192 (1879), σ. 556.

71. Βαλαωρίτης, Β΄, *Ποιήματα και πεζά*, ό.π. σ. 233-234.

72. Ροντογιάννης, *Ιστορία*, ό.π., τ. Β΄, σ. 278-280.

73. Σκλαβενίτης. «Η εξέγερση», ό.π., και Ασδραχάς, «Ο ζευγολάτης του Αριστοτέλη Βαλαωρίτη», *Πατριδογραφήματα*, ό.π., σ. 151-173.

Συμμετοχή στους επαναστατικούς αγώνες

Στα Ορλωφικά συμμετείχαν ιδιαίτερα ενεργά οι Κεφαλονίτες, οι Ζακύνθιοι και αρκετοί Λευκαδίτες: Πάνω από 3.000 Κεφαλονίτες και αρκετοί Ζακυνθινοί κατέλαβαν την Πάτρα και πολιόρκησαν τους Τούρκους στο φρούριο υπό την ηγεσία του κόμη Σπυρίδωνα Μεταξά,[74] ενώ 2.000 Ζακύνθιοι, με γενικό αρχηγό τον Ν. Φουρτούνη πολιόρκησαν τον Πύργο, όπου εν συνεχεία σε μάχη με τους πολυαριθμότερους Τουρκαλβανούς σκοτώθηκαν πάνω από διακόσιοι.[75] Ακόμη και στη ναυμαχία του Τσεσμέ συμμετείχαν δύο κεφαλονίτικα πλοία, του Πανά και του Λυκιαρδόπουλου, καθώς και ένα ζακυνθινό, του Παδουβέρου.[76] Οι Ενετοί έκαναν ό,τι μπορούσαν για να εμποδίσουν τη συμμετοχή τους,[77] και έστειλαν φυλακή στη Βενετία τους πρωτεργάτες. Παρ' όλα αυτά 8.000 πρόσφυγες παρέμειναν στη Ζάκυνθο, οι αποκαλούμενοι «Ζακυνθινομωραΐτες».[78]

Τα Επτάνησα, από τα τέλη του 18ου αιώνα, θα μεταβληθούν σε επιμελητειακό κέντρο των εθνικών αγώνων. Εκεί ο Κολοκοτρώνης θα αναδειχθεί σε εθνικό ηγέτη· θα συμμετάσχει σε πρωτόγνωρες γι' αυτόν πολεμικές επιχειρήσεις, είτε ως ναυτικός και «πειρατής»[79] είτε ως αξιωματικός του αγγλικού στρατού· θα έλθει σε επαφή με τις μεγάλες δυνάμεις και Έλληνες από όλες τις περιοχές·[80] εκεί θα μυηθεί στη Φιλική Εταιρεία.

Όσο για τη συμμετοχή των Επτανησίων στην Επανάσταση του '21, αυτή υπήρξε συμπαγής και πολυποίκιλη. Η Φιλική Εταιρεία εισήχθη στα Ιόνια από τον Αναγνωσταρά, όταν την 1η Δεκεμβρίου 1818 μύησε τον Κολοκοτρώνη. Από το σύνολο των καταγεγραμμένων μελών της Φιλικής, που έφθαναν τα 1.053, τα 121, δηλαδή το 12,3%, κατάγονταν από τα Επτάνησα – το 43,4% ήταν έμποροι, το 14% επιστήμονες και πολιτικοί και το 14,3% αριστοκράτες.[81] Η ανάπτυξη

---

74. Λοβέρδος, *Ιστορία*, ό.π., σ. 197-200. – Χιώτης, *Ιστορικά απομνημονεύματα*, ό.π., τ. 3, σ. 460-473.

75. Καιροφύλας, *Η Ζάκυνθος*, ό.π., σ. 16-18. – Χιώτης, *Ιστορικά απομνημονεύματα*, ό.π., τ. 3, σ. 460-473.

76. Χιώτης, *Ιστορικά απομνημονεύματα*, ό.π., τ. 3, σ. 469-470.

77. Παντελής Μ. Κοντογιάννης, *Οι Έλληνες κατά τον πρώτον επί Αικατερίνης Β΄ Ρωσσοτουρκικόν Πόλεμον (1768-1774)*, τύποις Π.Δ. Σακελλαρίου, εν Αθήναις 1903, σ. 145.

78. Χιώτης, *Ιστορικά απομνημονεύματα*, ό.π., τ. 3, σ. 464.

79. Λ.Χ. Ζώης, «Ο Θεόδωρος Κολοκοτρώνης ως ναυτικός», *Γεωγραφικόν Δελτίον*, Α΄ (1906-1907), τ. Δ΄, σ. 236 κ.ε.

80. Κωνσταντίνος Ν. Ράδος, «Οι Σουλιώται και οι αρματολοί εν Επτανήσω (1804-1815)», *Επετηρίς Παρνασσού*, τ. 12 (1916), σ. 35 κ.ε. και Τύποις Π.Δ. Σακελλαρίου, εν Αθήναις 1916.

81. George D. Frangos, *The Philike Etaireia 1814-1821. A Social and Historical Analy-*

της Εταιρείας όμως θα ανακοπεί μετά την προδοσία του ζακυνθινού Σκοπιώτη Διόγου που αποκάλυψε τα πάντα στον Αλή Πασά.[82]

Στη Λευκάδα θα συναντηθούν στο σπίτι του Ιωάννη Ζαμπέλιου, στις 31 Ιανουαρίου 1821, οι οπλαρχηγοί, για να συντονίσουν τις ενέργειές τους: ο Ανδρούτσος, ο Τσόγκας, ο Βαρνακιώτης, ο Στουρνάρης, ο Πανουργιάς, ο Ηλίας Μαυρομιχάλης και δεκάδες άλλοι. Εξάλλου, 853 Λευκαδίτες έλαβαν μέρος στον Αγώνα, δηλαδή το 25% των ανδρών που μπορούσαν να φέρουν όπλα.[83]

Μέλη της Φιλικής ήταν και αρκετοί Ιθακήσιοι· ανάμεσά τους ο Νικόλαος Γαλάτης[84] και ο παράτολμος επαναστάτης Δ. Ευμορφόπουλος που είχε σχεδιάσει την επιχείρηση της πυρπόλησης του τουρκικού στόλου στην Κωνσταντινούπολη.[85]

Επτανήσιοι συμμετέχουν στα επαναστατικά γεγονότα ήδη από τη Μολδοβλαχία.[86] Όταν άρχισε η Επανάσταση, ο κεφαλονίτης Παναγής Φωκάς Παυλάτος και ο ζακυνθινός Ιωάννης Κεφαλάς περιπολούσαν στον Κορινθιακό, ο δε Ευάγγελος Πανάς αποβιβάστηκε με οπλοφόρους στη Γλαρέντζα, όπου έφθασαν και 350 Κεφαλονίτες με το πλοίο του Αναστάσιου Φωκά-Θεοδωράτου. Ο ζακυνθινός καραβοκύρης Γιωργάκης Δενδρολίβανος συνέλαβε τον περιβόητο άγγλο πρόξενο της Πάτρας Φίλιππο Γκρην που ενίσχυε τους Τούρκους, καθώς και τον διοικητή της Πάτρας Ομέρ Πασά.[87] Τέλος, ο Γιώργος Ανεμογιάννης από τους Παξούς, πρώτος χρησιμοποίησε πυρπολικό στις 25 Μαΐου και συνελήφθη από τους Τούρκους που τον έκαψαν ζωντανό στη Ναύπακτο.[88]

Οι οικονομικές εισφορές των Επτανησίων ήταν ιδιαίτερα υψηλές, ενώ αναφέρονται και έξι πλοιοκτήτες, οι οποίοι προσέφεραν ολόκληρα σκάφη.[89] Σε έρανο που διενεργήθηκε στο Ταϊγάνι της νότιας Ρωσίας, έως τις 31 Δεκεμβρίου 1821, συμμετείχαν 85 συνδρομητές – οι 17 ήταν Κεφαλονίτες και συμμετείχαν με ποσό 27.500 ρούβλια.[90]

---

sis, διδακτορική διατριβή, τόμοι 2, Columbia University, Νέα Υόρκη 1971, τ. Α′, σ. 176-185.

82. Χιώτης, *Ιστορία του Ιονίου*, ό.π., τ. Α′, σ. 348-350. – Ιωάννης Φιλήμων, *Δοκίμιον ιστορικόν περί της Ελληνικής Επαναστάσεως*, Τύποις Π. Σούτσα και Α. Κτενά, Αθήναι 1860, τ. 3, σ. 478-479.

83. Ροντογιάννης, *ό.π.*, τ. Β′, σ. 308-319.

84. Νίκος Σ. Βλασσόπουλος, *Η ναυτιλία των Ιονίων Νήσων (1700-1864)*, Ελληνική Ευρωεκδοτική, Αθήνα 1995, τ. Α′, σ. 218.

85. Απόστολος Ε. Βακαλόπουλος, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, Θεσσαλονίκη 1980, τ. 5ος, σ. 118-120.

86. Βλασσόπουλος, *Η ναυτιλία των Ιονίων*, ό.π., τ. Α′, σ. 219.

87. Βλασσόπουλος, *Η ναυτιλία των Ιονίων*, ό.π., τ. Α′, σ. 226-227.

88. Βλασσόπουλος, *Η ναυτιλία των Ιονίων*, ό.π., τ. Α′, σ. 224.

89. Χιώτης, *Ιστορία του Ιονίου*, ό.π., τ. Α′, σ. 800-801.

90. Βλασσόπουλος, *Η ναυτιλία των Ιονίων*, ό.π., τ. Α′, σ. 221.

Από τα μέσα του Απριλίου του 1821, έξι χιλιάδες γυναικόπαιδα είχαν συγκεντρωθεί στη Ζάκυνθο και πολύ σύντομα έγιναν πολύ περισσότερα – η δε προσφυγιά θα λάβει μεγαλύτερες διαστάσεις μετά την πολιορκία του Μεσολογγίου. Ο Σολωμός θα γράψει στη *Γυναίκα της Ζάκυθος*:

«1. Καὶ ἐσυνέβηκε αὐτὲς τὲς ἡμέρες, ὁποὺ οἱ Τοῦρκοι ἐπολιορκοῦσαν τὸ Μισολόγγι, καὶ συχνὰ ὁλημερνὶς καὶ κάποτε ὁληνυχτὶς ἔτρεμε ἡ Ζάκυθο ἀπὸ τὸ κανόνισμα τὸ πολύ.
2. Καὶ ἤτανε ἐτότες ὁπού κάποιες γυναῖκες Μισολογγίτισσες ἐπερπατοῦσαν τριγύρω, γυρεύοντας γιὰ τοὺς ἄνδρες τους, γιὰ τὰ παιδιά τους, γιὰ τ' ἀδέλφια τους, ποὺ ἐπολεμούσανε. […]
9. Καὶ ἐλαβαίνανε χρήματα, πανιὰ γιὰ τοὺς λαβωμένους.
10. Καὶ δὲν τοὺς ἔλεγε κανένας τὸ ὄχι, γιατὶ οἱ ρώτησες τῶν γυναικῶν ἤτανε τὲς περσότερες φορὲς συντροφευμένες ἀπὸ τὲς κανονιὲς τοῦ Μισολογγιοῦ, καὶ ἡ γῆ ἔτρεμε ἀπὸ κάτου ἀπὸ τὰ πόδια μας.
11. Καὶ οἱ πλέον πάνφτωχοι ἐβγάνανε τὸ ὀβολάκι τους καὶ τὸ δίνανε καὶ ἐκάνανε τὸ σταυρό τους κοιτάζοντας κατὰ τὸ Μισολόγγι καὶ κλαίοντας».[91]

Η πνευματική παράδοση

Κληρονόμος της Κωνσταντινούπολης, της Πελοποννήσου, του Μυστρά, εντολοδόχος της Κρητικής Αναγέννησης, σε άμεση επαφή με τη Δύση και τη Γαλλική Επανάσταση, κέντρο των πνευματικών ζυμώσεων στη νότια Ελλάδα, ανοικτή προς την Ανατολή και καταφύγιο των αγωνιστών, κέντρο του δημοτικισμού, προπύργιο της Ορθοδοξίας, θα σφυρηλατήσει η Επτάνησος το αρχέτυπο της νεότερης δημοκρατικής ελληνικής συνείδησης που θα εκφραστεί από το υψηλό ήθος της ποίησης του Μαρτελάου, του Σολωμού και του Κάλβου.

Τα Επτάνησα θα κληρονομήσουν και την πνευματική και πολιτιστική παράδοση της Κρήτης, εξασφαλίζοντας έτσι μια συνέχεια από το Βυζάντιο έως τον νεότερο ελληνισμό: Στην Κέρκυρα εγκαταστάθηκε ο Γεράσιμος Βλάχος, οι ζωγράφοι Εμμανουήλ Τζάνες και Φιλόθεος Σκούφος· στην Κεφαλονιά οι ζωγράφοι Στέφανος Τζαγκαρόλος και Ηλίας Μόσκος, ο ιερέας αγιογράφος Μακάριος Αρκολέος κ.ά. Στα Κύθηρα ο ιερομόναχος Κάλλιστος Γρηγορόπουλος, ο νοτάριος Ιωάννης Παλλαδάς, η οικογένεια Σαλαμών (πρόγονοι του Σολωμού, πριν φύγουν για τη Ζάκυνθο), ο ιατροφιλόσοφος Γεώργιος Μόρμορης, ποιητής του *Αμύντα*, αγιογράφοι κ.ά. Τέλος, η βαθύτερη επίδραση των Κρητών θα σημειωθεί στη Ζάκυνθο. Εδώ θα εγκατασταθούν ο Βαρθολομαίος Κανιόλας, συγγραφέας της άλω-

91. Διονύσιος Σολωμός, «Η γυναίκα της Ζάκυθος», κεφ. 2, *Ποιήματα και πεζά*, επιμ. Στ. Αλεξίου, εκδ. στιγμή, Αθήνα 1994, σ. 485-486,

σης του Ρεθύμνου, ο Μάξιμος (Μάρκος) Μαράς, που επιμελήθηκε, το 1696, την πρώτη έκδοση της *Θυσίας του Αβραάμ*, ο εκδότης της *Ερωφίλης* Αλοΐσιος Γραδενίγος κ.ά. Εδώ είχαν διασκευαστεί στο ζακυνθινό γλωσσικό ιδίωμα και παίζονταν τα έργα του Κρητικού Θεάτρου *Ερωφίλη, Ερωτόκριτος, Θυσία του Αβραάμ*.[92] Καθόλου τυχαία η Ζάκυνθος αποτέλεσε και το πρώτο λογοτεχνικό εργαστήρι του νέου ελληνισμού.

Το μορφωτικό επίπεδο των ανώτερων τάξεων ήταν μάλλον υψηλό, μόνο που μονοπωλούνταν από αυτές, μια και η εκπαίδευση προϋπέθετε τη μετάβαση στην Ιταλία. Ο Γ.Θ. Ζώρας παραθέτει έναν πρόχειρο κατάλογο των σημαντικότερων επτανησίων λογίων μέχρι τον 18ο αιώνα. Ανάμεσά τους ο Πολυλάς και ο Δεκάδυος, κατά τον 15ο αι. Οι Ιάκωβος Τριβώλης, Νικόλαος Σοφιανός, Ερμόδωρος Λήσταρχος, Ιωαννίκιος Καρτάνος, Παχώμιος Ρουσάνος, Νίκανδρος Νούκιος, Αντώνιος Έπαρχος, κατά τον 16ο αι. Οι Πέτρος Αρκούδιος, Νικόδημος Β΄ Μεταξάς, Θωμάς Φλαγγίνης, Γεράσιμος Βλάχος, Ηλίας Μηνιάτης, Άγγελος Σουμάκης, Άνθιμος Διακρούσης, Θεόδωρος Προσαλέντης, τον 17ο αι. Οι Ιάκωβος Πυλαρινός, Φραγκίσκος Προσαλέντης, Βικέντιος Δαμοδός, Γεώργιος Φατσέας, Νικόλαος Μαυροειδής, Αντώνιος Κατήφορος, Ευγένιος Βούλγαρις, Νικηφόρος Θεοτόκης, Ιωάννης Δονάς-Πασχάλης, Αντώνιος Μαρτελάος κ.ά., κατά τον 18ο αι.[93] Τέλος, κατά τον αρχόμενο 19ο αι. μέχρι την Επανάσταση, διανοούμενοι όπως ο Ανδρέας Μουστοξύδης, ο Διονύσιος Ρώμας και οι μεγάλοι μας ποιητές.

Οι επτανήσιοι λόγιοι διδάσκουν στο Πανεπιστήμιο της Πάδοβας, ιδρύουν τυπογραφεία και σχολές – όπως το περίφημο Φλαγγινιανόν Φροντιστήριον – χειρίζονται τη λατινική και την ιταλική παράλληλα με τη νεότερη ελληνική και την αρχαία, ενώ η θρησκεία και η κρητική λογοτεχνία θα αποτελέσουν τα οχήματα της οριστικής «ελληνοποίησης» της κουλτούρας τους. Η Επτάνησος υπήρξε, εξάλλου, το προπύργιο του δημοτικισμού σε όλη τη νεότερη ιστορία μας – από τον Νικόλαο Σοφιανό, κατά τον αρχόμενο 16ο αιώνα, έως τον Μαρτελάο και τον Σολωμό. Επτανήσιοι λόγιοι, όπως ο Βικέντιος Δαμοδός,[94] ο Ευγένιος Βούλγαρις και ο Νικηφόρος Θεοτόκης· λογοτέχνες, όπως ο Μαρτελάος, ο Γουζέλης, οι Ζαμπέλιοι, ο Κάλβος, ο Σολωμός, ο Αντώνιος Μάτεσης· πολιτικοί, όπως ο Καποδίστριας, θα βρεθούν κυριολεκτικά στην κορυφή της ελληνικής πνευματικής ζωής.

---

92. Μαρία Γ. Πατραμάνη, «Ο ποιητής του *Αμύντα* Γεώργιος Μόρμορης και ο κόσμος του: ψηφίδες από την ανθρωπογεωγραφία της κρητικής διασποράς (1645-1669) και την πνευματική παραγωγή στα Κύθηρα του 18ου αιώνα», *Νόστος*, τ. 5 (2008), σ. 203-310.

93. Γ.Θ. Ζώρας, επιμ., *Ποίησις και πεζογραφία της Επτανήσου*, Βασική Βιβλιοθήκη, εκδ. «Αετός», Αθήναι 1953, σ. 19.

94. Βασιλική Μπόμπου-Σταμάτη, *Ο Βικέντιος Δαμοδός. Βιογραφία – Εργογραφία, 1700-1754*, ΜΙΕΤ, Αθήνα 1998.

Στην Κέρκυρα θα δημιουργηθεί η πρώτη τυπογραφία, «του Γένους», η πρώτη δημόσια σχολή (1805), ενώ το 1808 θα ιδρυθεί η Ιόνιος Ακαδημία.

Πεδεμόντιο του ελληνισμού

Εν τούτοις, η νεότερη ιστοριογραφία συχνά παραθεωρεί τη στενή σχέση της Επτανήσου, αλλά και της Κρήτης, με τον τουρκοκρατούμενο ελληνισμό και δεν αναγνωρίζει πάντα τον ρόλο, αρχικώς της Κρήτης, αλλά κατ' εξοχήν των Ιονίων Νήσων ως του οιονεί Πεδεμοντίου του τουρκοκρατούμενου ελληνισμού.

Και οι αιτίες αυτής της παραθεώρησης είναι πολλές: Η διάκριση μεταξύ τουρκοκρατίας και φραγκοκρατίας οδηγεί συχνά σε τυπολατρική διαίρεση των τουρκοκρατούμενων και ενετοκρατούμενων περιοχών. Υποτιμούν τον ενοποιητικό ρόλο της Ορθοδοξίας, της γλώσσας και της ενιαίας παράδοσης· ξεχνούν πως η Βενετία, επί παραδείγματι, αποτελούσε το κέντρο των ελληνικών εκδόσεων, όπου συναντιόνταν ηπειρώτες έμποροι και τυπογράφοι με τους επτανησίους κληρικούς, λόγιους και επιμελητές· προσπερνούν το γεγονός ότι ο Ευγένιος Βούλγαρις και ο Νικηφόρος Θεοτόκης, που θα δράσουν και στον τουρκοκρατούμενο και «ανατολικό» ελληνισμό, έχουν εκπαιδευτεί στα Ιόνια και την Ιταλία· αγνοούν πως ο Καποδίστριας έκανε τα πρώτα του πολιτικά βήματα στην Επτάνησο Πολιτεία· ξεχνούν πως εδώ ανατράφηκε και μεγάλωσε ο Μάρκος Μπότσαρης.

Αντ' αυτών επιμένουν, κάποτε αποκλειστικά, στην επτανησιακή ιδιαιτερότητα του φεουδαλικού συστήματος και των ταξικών συγκρούσεων που συνεπιφέρει –σε αντίθεση με την τουρκοκρατούμενη Ελλάδα–, καθώς και στα δυτικά στοιχεία της επτανησιακής κουλτούρας, ακόμη και της λαϊκής. Και αυτά όχι για να επισημάνουν τους όντως υπαρκτούς διαφορισμούς ανάμεσα στη φραγκοκρατούμενη και την τουρκοκρατούμενη Ελλάδα, αλλά για να τους αναγάγουν σε ένα πραγματικό χάσμα, ώστε να απορριφθεί η ύπαρξη μιας ενιαίας ελληνικής συνείδησης, από την Κύπρο έως την Κέρκυρα και τη Χιμάρα.

Διότι, εάν μία τέτοια κοινή συνείδηση αποτελεί πραγματικότητα, παρά τις επί μέρους σημαντικές διαφορές, αυτή θα μπορούσε να εξηγηθεί, μόνο εάν προϋπήρχε της υποταγής σε τόσο διαφορετικούς κυριάρχους. Τα σχεδόν επτακόσια χρόνια της πολιτειακής διαφοροποίησης της Κέρκυρας από τον υπόλοιπο ελληνισμό δεν άρκεσαν για να δημιουργήσουν διαφορετική εθνική συνείδηση· αντίθετα, οι διαφορές μεταξύ τους υπήρξαν πολύ μικρότερες απ' ό,τι ανάμεσα σε διαφορετικές περιοχές ακόμη και ενιαίων εθνών-κρατών, όπως εκείνες μεταξύ νότιας και βόρειας Ιταλίας. Γράφει για τους Επτανησίους ο Ηλίας Ζερβός Ιακωβάτος στο πρώτο «μανιφέστο» του επτανησιακού ριζοσπαστισμού:

> […] προσπαθούν τα διάφορα έθνη και οι λαοί να αποκτήσουν όχι μόνον τα φυσικά και πολιτικά των δικαιώματα αλλά και αυτόν τον εθνισμόν των, όστις

> είναι υποδουλωμένος και χωρισμένος [...] είναι επόμενον να θέλωμεν υποταχθήν εις αυτόν τον ηθικόν τούτον κόσμον της Οικουμένης και ημείς οι οποίοι έχομεν την αυτήν θρησκείαν και ήθη, ομιλούμεν την ίδιαν γλώσσαν, καταγόμεθα από τους αυτούς προγόνους και είμεθα παλαιόθεν ηνωμένοι με την απελευθερωμένην Ελλάδα και όλην την Ελληνικήν φυλήν.[95]

Ο ριζοσπάστης ηγέτης, υπογραμμίζοντας την προϋπάρχουσα ενότητα του ελληνικού έθνους –πριν την κατοχή και τον διαμελισμό του– μοιάζει να απαντά προκαταβολικώς στο εγχείρημα αυτής της νέας «Ιόνιας» ιστοριογραφίας.

Η διατύπωση «Πεδεμόντιο των Επτανήσων» απλώς μορφοποιεί σε ένα φραστικό σχήμα μια αδιαμφισβήτητη και ήδη αναγνωρισμένη πραγματικότητα, το γεγονός δηλαδή πως τα Επτάνησα –και πριν από την πτώση του Χάνδακα και η Μεγαλόνησος– αποτελούν τον συνδετικό κρίκο του ελληνισμού με τη Δύση και ταυτόχρονα το κυριότερο εργαστήρι της σύνθεσης παράδοσης και νεωτερικότητας, που συγκροτεί τον σύγχρονο ελληνισμό.

Κληρονόμος της Κωνσταντινούπολης και των λογίων της, της Πελοποννήσου και του Μυστρά· αποκλειστικός σχεδόν εντολοδόχος της Κρητικής Αναγέννησης· σε άμεση επαφή με τη Δύση και τις πολιτικές και πολιτειακές ανατροπές που εγκαινίασε η Γαλλική Επανάσταση· κέντρο των πνευματικών ζυμώσεων· ανοικτή προς την Ανατολή και καταφύγιο των κλεφτών, των Σουλιωτών, αλλά και δεκάδων χιλιάδων προσφύγων και εσωτερικών «μεταναστών»· βάση εξόρμησης επτανησιακών πληθυσμών προς τη βόρεια Πελοπόννησο, το Μεσολόγγι, τα νησιά του Αιγαίου, την Πόλη, τις Ηγεμονίες και τη Ρωσία· αφετηρία του θαύματος της ελληνικής ναυτιλίας· βασικός αιμοδότης του ελληνισμού της Βενετίας· πρώτη πολιτειακή μορφή ελληνικού κράτους μετά την Άλωση· η Επτάνησος υπήρξε το ιδεώδες εργαστήριο για τη διαμόρφωση της νεότερης ελληνικής ταυτότητας, ως «συνόρου» μεταξύ Ανατολής και Δύσης. Και παρότι δεν απέκτησε τη δυνατότητα να αποτελέσει και το πολιτειακό «Πεδεμόντιο» του ελληνισμού, κατά το ιταλικό παράδειγμα, όμως αποτέλεσε το φυτώριο, μαζί με το Φανάρι και την «αυλή» του Αλή Πασά, του πολιτικού προσωπικού της νέας επαναστατικής και μετεπαναστατικής Ελλάδας.

Εδώ, στα Ιόνια Νησιά, θα εμφανιστεί, ίσως για πρώτη φορά, τόσο πλήρης η φιγούρα του «οργανικού διανοουμένου», δεμένου με τις λαϊκές τάξεις· το θαύμα του επτανησιακού ριζοσπαστισμού, τέτοιο που εκδηλώθηκε μεταγενέστερα με το αντιαποικιακό εθνικό κίνημα εναντίον της αγγλοκρατίας· αφετηρία των νεότερων

---

95. Ηλίας Ζερβός Ιακωβάτος, *Ο φιλελεύθερος ή διδασκαλία περί καλής ή κακής χρήσεως της ελευθεροτυπίας εις την Επτάνησον*, Τυπογραφείον Ερμής, Χ. Νικολαΐδου Φιλαδελφέως, εν Κερκύρα 1849.

δημοκρατικών κοινωνικών αγώνων και των πρώτων σοσιαλιστικών απόψεων, με τον Πανά, τον Δρακούλη, τον Αντύπα.

Προφανώς, βέβαια, στη διάρκεια μιας μακράς αναγκαστικής συμβίωσης Ελλήνων και Δυτικών δεν παρατηρείται μόνο «διαχωρισμός» αλλά και διαρκής διαπίδυση ανάμεσα σε Λατίνους και Ορθοδόξους, Βενετσιάνους και Έλληνες, μέσα από την οποία όμως ενισχύεται διαρκώς το ελληνικό στοιχείο και αποδυναμώνεται το ιταλοενετικό. Όπως είχε συμβεί και στην Κρήτη, το μεγαλύτερο μέρος των Ενετών και των λοιπών «Λατίνων» θα απορροφηθεί από το ελληνικό και ορθόδοξο στοιχείο. Αυτός ο «αγώνας» για τόσο μακρά περίοδο κατοχής, από δύο έως έξι αιώνες στα διαφορετικά νησιά, κερδήθηκε κατ' εξοχήν στο πεδίο της συνείδησης, μέσα από την απορρόφηση των Λατίνων και της πνευματικής/θρησκευτικής κατίσχυσης της Ορθοδοξίας, παρά ή μάλλον μέσα από τη συμβίωση, τη γειτνίαση και την ανάμειξη των πληθυσμών.

Η αποδομητική ιστοριογραφία επιθυμεί απλώς να επιβεβαιώσει και στην περίπτωση των Ιονίων το κυρίαρχο αφήγημά της, δηλαδή την έλλειψη εθνικής συνείδησης των Ελλήνων πριν από τη Γαλλική Επανάσταση. Οι αποδομητές ιστορικοί επιμένουν να θεωρούν ως εθνική μόνο την πρόσφατη συνείδηση, τη συνδεδεμένη με το νεότερο έθνος-κράτος, για να αρνηθούν την ύπαρξή της πριν από τη δημιουργία του κράτους! Και επειδή, προφανώς, η νεότερη εθνική συνείδηση διαφέρει από εκείνη της τουρκοκρατίας και της φραγκοκρατίας, που εμφανιζόταν σχεδόν ταυτόσημη με την ορθόδοξη, θέλουν να απορρίψουν την ίδια την ύπαρξή της.

Είδαμε όμως πως, σε αρκετές περιπτώσεις, και στο ρεμπελιό των ποπολάρων και στην ένοπλη εξέγερση των Μεταξάδων και των Άνινων κατά της Γαληνοτάτης, και σε αναρίθμητες μικρότερες αγροτικές εξεγέρσεις, στη Λευκάδα, την Κέρκυρα και αλλού, αυτές στρέφονται ανοικτά και εναντίον των «Φράγκων», κατά συνέπεια είχαν και «εθνικό» χαρακτήρα. «Εθνικοαπελευθερωτικό» χαρακτήρα δεν είχαν προσλάβει, διότι οι εξεγέρσεις των κατακτημένων λαών αποκτούν διακηρυγμένο απελευθερωτικό χαρακτήρα, όταν συγκεντρώνονται οι αναγκαίες προϋποθέσεις για να μετασχηματιστεί η εθνική αντίθεση σε πρόταγμα απελευθέρωσης, όπως θα συμβεί με το επαναστατικό κίνημα της Κεφαλονιάς, το 1848-1849, και τη συγκρότηση του ριζοσπαστικού κινήματος, όταν πλέον υπήρχε μία ανεξάρτητη εθνική εστία.

Δεδομένης της γειτνίασης των Οθωμανών που κατείχαν μέρος των Επτανήσων ή δοκίμαζαν να τα κατακτήσουν, η εθνική συνείδηση των Επτανησίων, εκτός των άλλων, θα εκφράζεται και με την ενεργό συμμετοχή στους Βενετοτουρκικούς πολέμους, κυρίως δε σε όλα τα επαναστατικά κινήματα του τουρκοκρατούμενου ελληνισμού. Οι Επτανήσιοι, και οι Κρητικοί πριν από αυτούς, δεν μπορούσαν να διεξαγάγουν μόνοι έναν εθνικοαπελευθερωτικό αγώνα που αφορούσε σε ολόκληρο το γένος και κατ' εξοχήν τον τουρκοκρατούμενο ελληνισμό.

Οι εθνικές, λοιπόν, διεκδικήσεις των Επτανησίων, μέχρι το 1830, θα διοχετεύονται κατ' εξοχήν στην πολύμορφη αντίθεση με την ξενοκρατία και τον Καθολικισμό, καθώς και στις σχετικές σποραδικές εξεγέρσεις, θα λαμβάνουν δε διακηρυγμένο εθνικοαπελευθερωτικό χαρακτήρα με τη μετοχή στα κινήματα του τουρκοκρατούμενου ελληνισμού. Εξάλλου, και στη συνέχεια, διακηρυγμένος στόχος τους ήταν η απελευθέρωση ολόκληρου του γένους και όχι μόνο η Ένωση με το ελληνικό βασίλειο. Οι επτανήσιοι ριζοσπάστες και οι πρώτοι σοσιαλιστές θα πρωτοστατούν σε όλα τα κινήματα που αφορούσαν στη «Μεγάλη Ιδέα» ή τη «Βαλκανική Ομοσπονδία», δηλαδή την ένωση κάτω από ενιαίο ή ομόσπονδο κράτος, ολόκληρου του «γένους».

Χωρικός από την Ήπειρο, κάτοικος Κέρκυρας
(επιστολικό δελτάριο – φωτογραφικό αρχείο Θ. Πυλαρινού).

Περίληψη / Summary

Η διατύπωση «Πεδεμόντιο των Επτανήσων» απλώς μορφοποιεί σε ένα φραστικό σχήμα μια αδιαμφισβήτητη πραγματικότητα, το γεγονός πως τα Επτάνησα αποτελούν τον συνδετικό κρίκο του ελληνισμού με τη Δύση και ταυτόχρονα το κυριότερο εργαστήρι της σύνθεσης παράδοσης και νεωτερικότητας, που συγκροτεί τον σύγχρονο ελληνισμό. Επίκεντρο της αντιπαράθεσης των Ελλήνων με την αποικιοκρατική Δύση και της Ορθοδοξίας με τον Καθολικισμό· κληρονόμος της Κωνσταντινούπολης και των λογίων της, της Πελοποννήσου και του Μυστρά· εντολοδόχος της Κρητικής Αναγέννησης· σε άμεση επαφή με τη Δύση και τις πολιτικές και πολιτειακές ανατροπές που εγκαινίασε η Γαλλική Επανάσταση· πρώτη πολιτειακή μορφή Ελληνικού κράτους μετά την Άλωση· η Επτάνησος υπήρξε το ιδεώδες εργαστήριο για τη διαμόρφωση της νεότερης ελληνικής ταυτότητας, ως «συνόρου» μεταξύ Ανατολής και Δύσης. Και παρότι δεν απέκτησε τη δυνατότητα να αποτελέσει και το πολιτειακό «Πεδεμόντιο» του ελληνισμού, κατά το ιταλικό παράδειγμα, αποτέλεσε βασικό πνευματικό εργαστήριο και επιμελητειακή βάση της παλιγγενεσίας.

The wording "Piedmont of the Seven Islands" merely formulates in a phrasal shape an undeniable fact: The fact that the Ionian Islands are the connecting link between Hellenism and the West, and in the same time the mainlaboratory of the synthesis between tradition and modernity, constituting the modern Greece. The focus of the confrontation between the Greeks and the colonial West, and of Orthodoxy with Catholicism; heir of Constantinople and its scholars, the Peloponnese and Mistras; representative of the Cretan Renaissance; in direct contact with political and civil upheavals launched by the French Revolution; first state form of Greeks after the fall of Constantinople; the Ionian Islands were the ideal laboratory for the formation of modern Greek identity as a "border" identity between East and West. And although they had not acquired the possibility to form a stable "Piedmont" state as in the Italian example, they constituted the key spiritual laboratory and the logistical basis of Greek "regeneration".

«Σουλιώτης στην Κέρκυρα» (1827), χαρακτικό του Louis Dupré
(αρχείο Σπύρου Γαούτση).

ΑΓΡΟΤΙΚΗ ΚΑΙ ΑΣΤΙΚΗ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗ ΠΕΡΙΟΥΣΙΑΣ ΜΑΡΙΑΣ ΣΠΑΔΑ-ΚΟΓΕΒΙΝΑ ΣΤΟΥΣ ΚΑΤΖΑΝΤΖΑΡΟΥΣ ΚΕΡΚΥΡΑΣ (1917-1945)

Στέλιος Μουζάκης

Πριν χρόνια, μαζί με διάφορα παλαιά βιβλία και άλλα έγγραφα, εντόπισα δύο χειρόγραφα κατάστιχα. Καθένα έχει διαστάσεις 29.00×20.50 εκ. και εμφανίζονται μέτρια έως έντονα κιτρινισμένα, ενώ φέρουν στίγματα, μικρά και μεγαλύτερα, από την υγρασία. Το πρώτο χειρόγραφο (Α) που το θεωρώ ως το πλέον αξιόλογο και από το οποίο λείπει το εξώφυλλο, αποτελείται από 26 σελίδες έντυπου δημόσιου[1] χάρτη. Σε αυτές καταγράφονται συνήθως με ξανθή, κάποτε με πράσινη μελάνη, ακόμη και με μολύβι, αναλυτικά, τα έξοδα και τα έσοδα ως και τα πραγματοποιηθέντα ημερομίσθια για συγκεκριμένες εποχιακές γεωργικές εργασίες, αλλά και οι πωλήσεις της αντίστοιχης παραγωγής, κατά τα έτη 1918-1919, στις θέσεις Στρατόνιο και Πάφλα. Από δε το έτος 1935-1939 ως και το 1943-1944 για τη θέση Κατζαντζάρους. Οι σελίδες είναι συρραμμένες με απλή ραφή και με βαμβακερή μαύρη κλωστή. Στο τέλος έχει συρραφεί μία σελίδα με σχέδια επιστολών του διαχειριστή Γεωργίου προς την αδελφή του Μαρία.

Το δεύτερο χειρόγραφο (Β) αναγράφει στο εξώφυλλό του: «Διαχείρισις Κληρονομικής και προικώας περιουσίας Μαρίας Σπάδα-Κογεβίνα. Νυν Κληρονόμος Γεώργ.». Αποτελείται από 64 λευκές σελίδες που είναι συρραμμένες επίσης με απλή ραφή και με βαμβακερό λευκό σπάγκο και προέρχονται από λευκά φύλλα δημόσιου[2] χάρτη. Η σελίδα 1, που φέρει μόνον χαράκωση περιθωρίων, αρχίζει με ένα Memoradum με χρονολογία την 14η Απριλίου 1923, για αναγνώριση προσωπικού χρέους. Από τη σελίδα 2 με πρόχειρη γράμμωση οριζόντια και κατακόρυφη σε στήλες, γράφονται αναλυτικά τα έσοδα ενοικίων από διάφορα ακίνητα,

---

1. Τα φύλλα προέρχονται από αντίστοιχα δημόσιου χάρτη και είναι χωρίς υδάτινες γραμμές. Τα δεξιά τεμάχια φέρουν υδατόσημο με το βασιλικό έμβλημα του κράτους χωρίς τους Ηρακλείς και τις χρονολογίες 1903, 1909 και το κείμενο «ΕΛΛΗΝΙΚΟΝ ΧΑΡΤΟΣΗΜΟΝ»· τα αριστερά, μόνον τις χρονολογίες 1881, 1889, 1894, 1895.

2. Όλα τα φύλλα είναι αριστερά τεμάχια φύλλων δημοσίου, χωρίς υδάτινες γραμμές με υδατόσημο τον βασιλικό θυρεό εντός κύκλου με δάφνες και περιμετρικά την αναγραφή ΒΑΣΙΛΕΙΟΝ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ και τις χρονολογίες 1866, 1868, 1871· επίσης, τη φράση «ΕΛΛΗΝΙΚΟΝ ΧΑΡΤΟΣΗΜΟΝ».

αλλά και έξοδα ορισμένων επισκευών αυτών, των ετών 1917-1919, 1927-1928 και 1940-1944. (Εικ. 1)

Οι καταγραφές, όλες γραμμένες από το χέρι του Γεωργίου Σπάδα, μας δίδουν μετρημένη αλλά ακριβή προσέγγιση σε έναν τύπο και τρόπο γεωργικής καλλιέργειας και παραγωγής. Ακόμη, την ποικιλότητα των αγαθών και τη χρονική διάρκεια της παραγωγής των. Σε δεύτερο επίπεδο παραδίδεται το κόστος αγοράς των αγαθών (ως φυτών ή σπόρων) και τα αναγκαία για την προστασία τους φάρμακα, τα ημερομίσθια για την καλλιέργεια αυτών και τέλος τα έσοδα από την πώληση της αντίστοιχης παραγωγής μέσα στο επόμενο γεωργικό έτος· τέλος, η διαδικασία εκμετάλλευσης αστικών ακινήτων σε εποχές δύσκολες για τους Κερκυραίους και όχι μόνον.

Γενεαλογικά της οικογένειας Σπάδα-Σπάθα: Το πιθανότερο είναι να πρόκειται για οικογένεια[3] με αρβανίτικη καταγωγή που έγινε δεκτή στο Γενικό Συμβούλιο[4] της Κερκυραϊκής Κοινότητας το 1667[5] στο πρόσωπο του Εμμανουήλ Σπάθα του Ευσταθίου.[6] Την ίδια περίοδο στα αρχεία εκλογής των λατινοδιδασκάλων εμφανίζεται και εκλέγεται για πρώτη φορά το έτος 1666 ο μοναχός Γρηγόριος Σπάθας,[7] ο οποίος φθάνει με μικρά κενά μέχρι και το 1680.[8] Ακόμη, συναντάμε και έναν Νικόλαο Σπάδα το 1635, χωρίς άλλες αναφορές. Ο Εμμανουήλ απέκτησε δύο γιους. Οι γιοι του Στυλιανός και Νικόλαος συνήψαν γάμους με κόρες οικογενειών που από παλαιότερα μετείχαν στο Γενικό Συμβούλιο, ο Στυλιανός με την Κιάρα

3. Ορισμένες αναφορές προέρχονται από την αδημοσίευτη εργασία του ερευνητή και αδελφικού φίλου Γεωργίου Καρρέρ, «Οικόσημα της Κέρκυρας», τον οποίο και από τη θέση αυτή θερμά ευχαριστώ.

4. «Του συμβουλίου των ευγενών ηδύναντο να αποτελέσωσι μέρος και εκ των άλλων τάξεων όταν ήθελον αποκτήσει τα οριζόμενα προσόντα, άτινα είχον κανονισθή ως εξής: 1) Επί τρεις γενεάς να μην είχον μετέλθη βάναυσον τέχνην. 2) Να είχον ωρισμένον εισόδημα και 3) μόνιμον εν τη πόλει κατοικίαν».

5. Σπυρίδων Θεοτόκης, *Αναμνηστικόν τεύχος της Πανιονίου Αναδρομικής Εκθέσεως. Δημοκρατούμενοι Γάλλοι*, μέρος Β΄, Χρωμοτυπολιθογραφείον αδελφών Γ. Ασπιώτη, εν Κερκύρα 1917, σ. 85.

6. Στο: *Della historia di Corfù descritta da Andrea Marmora nobile Corcirese*, Pressoil Curti, Venetia 1672, κεφ.VI, σ. 313, δεν αναφέρεται η οικογένεια Spada νωρίτερα. Βλ. σχετικά και Eugène Rizo Rangabé, *Livre d'Oro de la noblesse Ionienne. Corfou*, Maison d'Editions "Eleftheroudakis", Athènes 1925, σ. 20.

7. Παναγιώτα Τζιβάρα, *Σχολεία και δάσκαλοι στη βενετοκρατούμενη Κέρκυρα (16ος-18ος αι.)*, Αθήνα 2003, σ. 142-144, 156. Πιθανόν να ταυτίζεται με τον Fra Grigorio Spada. Επίσης, και από τη θέση αυτή την ευχαριστώ για την πολύτιμη προσφορά βιβλιογραφίας, η οποία συνέβαλε σημαντικά στην προσπάθειά μου του εντοπισμού των κλάδων του Σπάδα.

8. Δεν υπάρχουν άλλα στοιχεία εκτός από τις υποψηφιότητές του.

Da Venezia και ο Νικόλαος με τη Στεφούλα Φιομάχου.[9] Από εδώ και πέρα εμφανίζεται ένα πρόβλημα στη διαδοχή. Ο Γιάννης Πιέρης στα οικόσημά του αναφέρει ότι ο Νικόλαος απέκτησε έναν γιο, τον Φραγκίσκο.[10] Όμως σε ένα πρόχειρα σχεδιασμένο γενεαλογικό δένδρο, το οποίο είχε συντάξει ο ίδιος ο Γεώργιος Σπάδας στο οπισθόφυλλο μιας αναφοράς,[11] της δικής του γενιάς, καταγράφει μέχρι ένα σημείο την αρρενογονία της οικογένειάς του. (Εικ. 1)

Έτσι, ξεκινώντας από τον Νικόλαο σημειώνει ως γιο του τον Ιωάννη. Επομένως, πρέπει να δεχθούμε ότι ο Φραγκίσκος ήταν γιος του Στυλιανού. Αυτός συνήψε γάμο με τη Βαρβάρα, κόρη απογόνου τού ιταλικής καταγωγής κόμη Αλβίζε Μίνιου. Ο δε γιος του Στυλιανός[12] νυμφεύτηκε κόρη από την οικογένεια Χαλικιοπούλου, τη Μαρία. Δυστυχώς, όμως, δεν απέκτησε γιο αλλά μια κόρη τη Μαρία[13] ή Στέλια,[14] η οποία νυμφεύτηκε στις 28.6.1750[15] τον κόμη Γεώργιο Δελλαδέτσιμα (1717-1792) από την Κεφαλονιά,[16] διαπρεπή νομομαθή,[17] που είχε εγκατασταθεί μόνιμα στην Κέρκυρα, ο οποίος στις 30 Ιανουαρίου 1768 έγινε δεκτός[18]

---

9. Γιάννης Σ. Πιέρης, *Κερκυραϊκά οικόσημα*, εκδ. Αλκίνοος, Αθήνα 2010, σ. 196.

10. Πιέρης, *Κερκυραϊκά οικόσημα*, ό.π, σ. 196.

11. Θερμές ευχαριστίες οφείλω στην αναπληρώτρια διευθύντρια των Γενικών Αρχείων Κράτους Κέρκυρας, κ. Πανταζή, για την άμεση και πλήρη αποστολή των εγγράφων του σχετικού φακέλου Α.Ν.Δ., Α.Ε.Δ. Φ1867.

12. Συμφωνεί και η απόδοση του ονόματος στα άρρενα τέκνα.

13. Τζιβάρα, *Σχολεία και δάσκαλοι στη βενετοκρατούμενη Κέρκυρα* ό.π., σ. 219, σημ. 235.

14. Ενετική Διοίκηση, Φάκελος 470 (Τζιβάρα, *Σχολεία και δάσκαλοι στη βενετοκρατούμενη Κέρκυρα*, ό.π., σ. 219, όπου και το έντυπο *Per il Nob. Sig. Co.*, που αναφέρεται στο γάμο του).

15. Ενετική Διοίκηση, Φάκελος 470. (Τζιβάρα, *Σχολεία και δάσκαλοι στη βενετοκρατούμενη Κέρκυρα*, ό.π., σ. 219).

16. Βιβλιοθήκη Αναγνωστικής Εταιρίας Κέρκυρας χφ. κωδ. *Famiglie nobili di Corfù dopo l'assedio di Barbarossa sono nell 1783*, σπάραγμα Χρυσόβιβλου, φ. 66.

17. Για τις σπουδές του βλ. Ηλίας Α. Τσιτσέλης, *Κεφαλληνιακά σύμμικτα*, τύποις Παρασκευάς Λεώνης, εν Αθήναις 1904, τ. Α΄, σ. 105. – Γεώργιος Σ. Πλουμίδης, «Αι πράξεις εγγραφής των ελλήνων σπουδαστών του Πανεπιστημίου της Παδούης, μέρος Β΄, Legisti 1561-1809», *ΕΕΒΣ*, τ. 38 (1971), σ. 144-147, αρ. 1372, 1383, 1394, 1410. – Πλουμίδης, «Αι πράξεις εγγραφής των ελλήνων σπουδαστών του Πανεπιστημίου της Παδούης, μέρος Α΄, Artisti 1632-1782», *ΕΕΒΣ*, τ. 37 (1969-1970), σ. 306, αρ. 1227, σ. 309, αρ. 1331.

18. Μάλιστα, για τον σκοπό αυτό παραχώρησε στην Κοινότητα μία ιδιόκτητη οικία με δύο χώρους για τη δημιουργία σχολείου. Ταυτόχρονα κατέθεσε και όλα τα σχετικά έγγραφα που πιστοποιούσαν την καταγωγή του και του επέτρεπαν να εισέλθει στο Συμβούλιο. Πράγματι, κατά τη συνεδρία της 30ής Ιανουαρίου 1768 το Συμβούλιο ενέκρινε την προσφορά του και τον συμπεριέλαβε στο σώμα του Συμβουλίου των ευγενών. (Τζιβάρα, *Σχολεία και δάσκαλοι στη βενετοκρατούμενη Κέρκυρα*, ό.π., σ. 220, σημ. 236-239. Το σχετικό έγγραφο στη σ. 437).

στο Συμβούλιο.[19] Ο Δελλαδέτσιμας απέκτησε πέντε αγόρια και δύο κορίτσια.[20] Ο κλάδος αυτής της οικογένειας δραστηριοποιήθηκε στο Συμβούλιο μέχρι τα τέλη του 18ου αιώνα, οπότε εξέλιπε στο πρόσωπο του τελευταίου άρρενος απογόνου Στυλιανού Σπάθα.

Σύμφωνα με το ίδιο αυτό δένδρο ακολουθούμε τον δεύτερο υιό του Εμμανουήλ, τον Νικόλαο και τον υιό του τον Ιωάννη. Ο Ιωάννης απέκτησε δύο γιους, τον Αλέξανδρο και τον Νικόλαο. Ο Νικόλαος γέννησε τον Ιωάννη και, όπως φαίνεται πλέον, και στον κλάδο αυτόν σταμάτησε η αρρενογονία.[21] Από την πλευρά του Αλέξανδρου έχουμε τον Σπυρίδωνα που είναι ο πατέρας του Γεωργίου. Μέσα από το δεύτερο χειρόγραφο (Β), και κυρίως από το Memorandum, αποδεικνύεται ότι ο Γεώργιος είχε και δύο αδελφές, τη Μαρία και τη Λουΐζα. Η Λουΐζα παντρεύτηκε τον Αλέξανδρο Μολεάν και η Μαρία κάποιον από τον κλάδο της οικογένειας Κογεβίνα. Εδώ όμως δημιουργείται και άλλο πρόβλημα. Ο Κ. Καραμούτσος[22] που έχει αναλυτική περιγραφή των γάμων και θανάτων της οικογένειας Κογεβίνα, δεν αναφέρει επιγαμία με την οικογένεια Σπάδα. Βέβαια, και σε άλλους κλάδους απαξιούν να αναφέρουν συγγένεια με την οικογένεια Σπάδα-Σπάθα. Έτσι, παραμένει το πρόβλημα του επιθέτου Κογεβίνα, το οποίο φέρει η Μαρία. Ακόμη, μια Gasparetta Spada, περίπου 70 ετών, ως και ο Stellio Spada, περίπου 60 ετών, αναφέρονται σε κατάσταση του 1700[23] να βρίσκονται μέσα στο Παλαιό Φρούριο της Κέρκυρας. Τέλος, κάποιος Θεόδωρος Σπάδας-Σπάθας[24]

---

19. Τσιτσέλης, *Κεφαλληνιακά σύμμικτα*, ό.π., σ. 105. – Γεράσιμος Χυτήρης, *Το κερκυραϊκό αγροτικό πρόβλημα την επομένη της Ενώσεως και οι αναφορές του άγγλου προξένου*, Εταιρεία Κερκυραϊκών Σπουδών, Κέρκυρα 1981. Ο Γεώργιος Δελλαδέτσιμας έγινε σύμβουλος του γενικού προβλεπτή Αυγουστίνου Σαγρέδου και στη συνέχεια γενικός εισαγγελέας (avvocato fiscale) της διοικήσεως.

20. Τα παιδιά γεννήθηκαν μεταξύ των ετών 1756-1767. Αναφέρουν τον Σπυρίδωνα, τον Ιωάννη, τον Βασίλειο, τον Γερόλυμο Φραγκίσκο και τον Αυγουστίνο. Οι κόρες ήταν η Ελισαβέττα και η Διαμάντη.

21. Πιθανόν να μην ενδιέφερε τον Γεώργιο να συνεχίσει την εγγραφή.

22. Κώστας Δ. Καραμούτσος, *Κερκυραϊκές αρχοντικές αγροικίες Μέσης Κερκύρας, πρώην δήμων Κερκυραίων και Αχιλλείων*, ιδιωτική έκδοση, Κέρκυρα 2010, σ. 72-77.

23. Σπύρος Π. Γαούτσης, «Μία απογραφή του 1700: Ο λατινικός πληθυσμός του Παλαιού Φρουρίου Κέρκυρας», *Εώα και Εσπέρια*, τ. 5 (2001-2003), σ. 19-50. Πηγή: Καθολική Αρχιεπισκοπή Κερκύρας, Κώδ. 19, αρ. 3 α-β, οικογένεια: αρ. 122, 143.

24. Η οικογένεια Σπάθα στους Παξούς έχει γενάρχη τον κερκυραίο Θεόδωρο Σπάθα. Αυτός ήλθε στο νησί ως τεχνίτης για την κατασκευή της στέρνας του Μαλέθωνα το 1882-1884. Μετά τον γάμο του με την Κατερίνα (Νίνα) Μακρή, εγκαταστάθηκε μόνιμα στους Παξούς. Απέκτησε 16 παιδιά.

εντοπίζεται το 1882-1884 να εργάζεται στους Παξούς.[25] Ενδιαφέρον έχει να παρουσιάσουμε και το οικόσημο της οικογένειας Σπάδα ή Σπάθα. (Εικ. 2) Βαθυκύανος κάμπος με χέρι δεξιό σιδηρόφρακτο, που κρατά ξίφος[26] αργυρό με χρυσή λαβή και με την αιχμή στραμμένη προς τα άνω.[27]

Αναζητώντας στοιχεία για τον Γεώργιο Σπάδα, ο Ιωάννης Πιέρης μας έδωσε την πληροφορία ότι πιθανόν να υπήρξε κουρδιστής πιάνων. Μάλιστα, εικάζεται ότι πρέπει να είναι αυτός που εικονίζεται στον ομότιτλο πίνακα του κερκυραίου ζωγράφου Γεώργιου Σαμαρτζή (1868-1925).[28] (Εικ. 2) Πράγματι, μέσα από την έρευνά μας το στοιχείο αυτό επιβεβαιώνεται από χειρόγραφη αναφορά του ίδιου του Γεωργίου σε ένα από τα κατάστιχα,[29] όπου καταγράφει, κατά τη συνήθειά του, τα έσοδα του έτους 1923: «Εξ ενοικίου κλειδοκυμβάλου μου Ιανουάρ. Φεβρουάρ. Μάρτ. Δρ. 105.00». Δηλαδή εκτός από κουρδιστής πιάνων ο Σπάδας νοίκιαζε και πιάνα στους εύπορους αντί του μηνιαίου ποσού των 35.00 δρχ. Επιπλέον, κατά το έτος 1944 υπάρχει εγγραφή του, όπου αποδέχεται να ανταλλάξει πιάνο αντί του ποσού των 7.500.000 δρχ., το οποίο αργότερα και πουλάει. Σώζεται επομένως σε έναν θαυμάσιο πίνακα η ευγενική μορφή του Γεωργίου Σπάδα.

Δεν έχουμε συγκεντρώσει στοιχεία σχετικά με τη ζωή γενικότερα του Σπάδα· μόνον ό,τι έχει ο ίδιος καταγράψει στα κατάστιχα. Την παλαιότερη αναφορά τη συναντάμε σε έγγραφα από τα Αρχεία των ΓΑΚ των ετών 1908 και 1910, όπου περιγράφει ο ίδιος ορισμένα από τα κτήματα, τα οποία έχει στη διάθεσή του και πόσο εισόδημα του επέφεραν: «Πίναξ εμφαίνων τους προς με συνεισφορείς των εν τη θέσει Κατζαντζάρους του χωρίου Καλαφατιώνων τιμαριωτικών κτημάτων, το ονοματεπώνυμον αυτών (των συνεισφορέων), την κατοικίαν, το είδος του υποκειμένου κτήματος, την θέσιν, και το ανά εικοσαετίαν εισπραττόμενον εισόδημα. Τιμάριον. Ράλλη-Φραγκόνη». Σκοπός του είναι να γίνει αποδεκτό παρά της επιτροπής του νόμου ΓΣΠ/11.4.1908 ότι τα ως άνω κτήματα ήσαν φεουδαλικά, ώστε να εξαγοραστούν από το δημόσιο για να αποδοθούν στους καλλιεργητές, τους συνεισφορείς. Βέβαια, πρωτόδικα με τον νόμο ΒΣΠΓ/1894,

---

25. *Λίμπρο ντ' Όρο Παξών (Χρυσή Βίβλος Παξών)*, εκδ. Σπύρος Κατσαρός, Παράρτημα, όπου αναφορά στους Παξούς από τον Γιάννη Δόικα, τ. 3ος, Κέρκυρα 1983.

26. L'épée = σπαθί > λατινικό spada-tha (σπάθη, πρβλ. δαμόκλειος σπάθη), είναι ένα λευκό επίπεδο πλατύ δίκοπο μαχαίρι που καθορίζει και τη χρήση του, σε αντίθεση με την απλή στενή σπάθη. Αποτελείται από έναν ευθύ παροχέα –μεταλλική λάμα– ενώ υπάρχει ένα τμήμα κάθετο για να προστατεύει το χέρι ως και μία λαβή.

27. Ιωάννης Τυπάλδος-Λασκαράτος, «Τα οικόσημα του Αρχείου της Ιονίου Γερουσίας», *Δελτίο Εραλδικής και Γενεαλογικής Εταιρείας της Ελλάδος*, τ. 3 (1982), σ. 195.

28. Στέλιος Λυδάκης, *Λεξικό των ελλήνων ζωγράφων και χαρακτών*, εκδ. Μέλισσα, Αθήνα 1976, τ. 4, σ. 385, Εικ. 6. Τη φωτογραφία μας την απέστειλε ο κ. Νίκος Κουρκουμέλης.

29. Εγγραφή στο χειρόγραφο (Β), σ. 4.

δεν είχε αναγνωριστεί ως δικαιούχος[30] του φέουδου Ράλλη-Φραγκόνη.[31] Στη συνεδρία της 28.9.1910, η επιτροπή με πρόταση του Ν. Μάνεση απέρριψε ως εκπρόθεσμη την αίτηση του Γεωργίου Σπάθα[32] και επικύρωσε την προηγουμένη. Όμως, όπως γίνεται φανερό από τις καταγραφές στα κατάστιχα, έχει και άλλα κτήματα, τα οποία καλλιεργεί ή πρόκειται να καλλιεργήσει, που δεν αναφέρονται στους πίνακες που κατέθεσε.

Οι καταγραφές των καλλιεργειών στα κατάστιχα αρχίζουν συστηματικά από το έτος 1918, δηλαδή μέσα στη δίνη του Α΄ Παγκοσμίου πολέμου και, όπως φαίνεται, δεν αποδίδουν σημαντικό εισόδημα· μόλις γύρω στις 200-500.00 δρχ. Άλλωστε, η κατοχή της Κέρκυρας από γαλλικές και ιταλικές δυνάμεις διήρκεσε ως τον Ιούνιο του 1919. Για τον λόγο αυτό κατά το έτος 1923, μη έχοντας ικανό ποσόν χρημάτων για να επισκευάσει την οικία, στην οποία έμενε, λαμβάνει το ποσόν των 867.00 δρχ. ως δάνειο από την αδελφή του Λουΐζα και τον σύζυγό της Αλέξανδρον Μολεάν.

Η Κέρκυρα, παρά το γεγονός ότι παρουσιάζει σημαντικές βροχοπτώσεις, δεν διαθέτει επαρκείς ποσότητες τρεχούμενων υδάτων, ενώ πολλά από τα υπόγεια ύδατά της καταλήγουν στη θάλασσα. Από την άλλη, το περίπλοκο καθεστώς της έγγειας ιδιοκτησίας που αναπτύχθηκε διά μέσου των αιώνων, οδήγησε στο γνωστό, οικογενειακό καθεστώς ιδιοκτησίας των πηγαδιών. Τελικά, η κερκυραϊκή ύπαιθρος άρχισε να εξαρτάται όλο και περισσότερο από τα πηγάδια, εφόσον υπήρχε κατάλληλος για τη δημιουργία πηγαδιού τόπος. Για τον λόγο αυτό και ο Σπάδας προσέφυγε στη δημιουργία πηγαδιού, για να καλύψει τις ανάγκες για την καλλιέργεια του νέου του κτήματος.

Υπάρχει μία ενδιαφέρουσα καταγραφή των εξόδων και ημερομίσθιων για την κατασκευή ενός νέου πηγαδιού στη θέση Κάμπος.[33] Οι εργασίες ξεκίνησαν τον Μάιο του 1918. Στις 26 Μαΐου, για κάποιο άγνωστο λόγο, το πιθανότερο λόγω του πολέμου ή των ασθενειών, σταμάτησαν οι εργασίες. Σημειώνει όμως ο Γεώργιος ότι μέχρι τότε έχουν ξοδευτεί 75.00 δρχ. Το κτύπημα του πηγαδιού

30. Σύμφωνα με τον νόμο της 18.3.1804 αναγνωρίστηκαν 18 φέουδα και μεταξύ αυτών το του Ράλλη-Φραγκόνη, με φεουδάρχες τους αδελφούς Αθανάσιο και Διονύσιο Παραμυθιώτη και τον Σπυρίδωνα Πολίτη. Βλ. Όλγα Παχή, *Από το φεουδαλικό σύστημα γαιοκτησίας στο αγροτικό ζήτημα της Κέρκυρας (1864-1925)*, διδακτορική διατριβή, Κέρκυρα 1996, σ. 71-72.

31. Βέβαια, στην έκθεση της επί του αγροτικού ζητήματος επιτροπής της Κέρκυρας της 13.3.1865, άρθρο 2, αναφέρει: «Ράλλη Φραγκόνη αναγνωρισθέν τιμάριον επί τη βάσει του Νόμου Επτανήσου Δημοκρατίας 18.3.1804» (Παχή, *ό.π.*, σ. 364).

32. Παχή, *ό.π.*, σ. 242.

33. Η ονομασία είναι συνηθισμένη σε όλο το νησί. Δεν γνωρίζουμε τη συγκεκριμένη θέση, στην οποία αναφέρεται. Το πιθανότερο είναι κάπου κοντά στην περιοχή Κατζαντζάρους.

ξανάρχισε στις 9 Αυγούστου, οπόταν προσέλαβε τρεις νέους εργάτες, τον Νικόλαο, τον Αναστάσιο και τον Γεράσιμο, και συνεχίστηκε για τρεις ημέρες με την εποπτεία του Νικόδημου, συνολικά 10 ημερομίσθια, στους οποίους κατέβαλε 33 δρχ., δηλαδή ημερομίσθιο 3,3 δρχ. Αναγράφει, μάλιστα, ότι η πρώτη ημέρα, 9 του μηνός, είναι Πέμπτη και η δεύτερη, 10 του μηνός, Παρασκευή. Όμως μέσα από τα Καλαντάρια η 9 Αυγούστου είναι ημέρα Παρασκευή και η 10 ημέρα Σάββατο –πιθανόν να τα σημείωσε από μνήμης.

Συνεχίζοντας αναγράφει ότι από την 9η Αυγούστου μέχρι τις 14 του ίδιου μηνός προσέλαβε και 21 γυναίκες για την αποκομιδή και μεταφορά της πέτρας. Αυτές δηλώνει ότι δούλευαν από μισή μόνον ημέρα και τις πλήρωσε συνολικά 26.25 δρχ., δηλαδή 1.25 δρχ. εκάστη ή ημερομίσθιο 2.50 δρχ.

Ακόμη, στις 13 και 14 του Αυγούστου δούλεψαν 5 εργάτες κάνοντας και μισή υπερωρία, πληρώθηκαν 31.50 δρχ., δηλαδή 3.00 δρχ. ημερομίσθιο. Κατασκεύασε μια βέργα[34] και αγόρασε σχοινί συνολικού κόστους 6.60 δρχ. Όμως φαίνεται ότι κατά την εκσκαφή συνάντησε μικρό στρώμα με πέτρα και αναγκάστηκε να φέρει ειδικό εργάτη, τον Νάντη, για να το αντιμετωπίσει. Αυτόν, κατά τη συμφωνία, τον πλήρωσε για μια οργιά[35] πέτρα που καθάρισε 20.00 δρχ.

Από τις 14-24 Αυγούστου ξαναρχίζει το σκάψιμο και φέρνει 8 εργάτες που τους πληρώνει για 11 ημερομίσθια 42.00 δρχ., δηλαδή 3.80 δρχ. το ημερομίσθιο. Μαζί εργάζονται και 12 γυναίκες με μισό ημερομίσθιο, που τις πληρώνει 15.00 δρχ., δηλαδή 1.25 δρχ., όπως προηγουμένως. Πληρώνει ακόμη γυναίκα, ονόματι Ελένη, συνολικά 13.60 δρχ., δηλαδή μεροκάματα 11 προς 1.24 δρχ.

Για τη συγκέντρωση της πέτρας που βγήκε από το πηγάδι ώστε να στοιβαχτεί σε σωρούς και να την τοποθετήσουν ως ξερολιθιά, δηλαδή να την τροχαλιάσουν,[36] απαιτήθηκαν κατά τον μήνα Σεπτέμβριο συνολικά 8 ημερομίσθια και κατέβαλε 130.70 δρχ. Δηλαδή πλήρωσε ημερομίσθιο 16.34 δρχ. Θεωρώ όμως ότι η καταβολή αυτή δεν αντιστοιχεί σε έναν εργάτη, αλλά σε περισσότερους. Αν συναθροίσουμε τα πραγματοποιηθέντα έξοδα για το κτύπημα του πηγαδιού, κατά το έτος 1918, φθάνουμε σε συνολικό ποσό 393.00 δρχ.

Στη συνέχεια καταγράφουμε τα έξοδα για αγορές φυτών, σπόρων, δένδρων κ.ά., και τα έσοδα από τις πωλήσεις της αντίστοιχης παραγωγής των συγκεκριμένων φυτών. Υπάρχουν διαμορφωμένα σε πίνακες. Επίσης και τα ημερομίσθια, τα οποία κατέβαλε στο συγκεκριμένο διάστημα. (Εικ. 3-6)

---

34. Κυκλικό στεφάνι για να κρατείται σταθερή η διάμετρος του πηγαδιού.

35. Η οργιά αντιστοιχεί σε 1.82 περίπου μ.

36. Τροχάλιασμα < τρόχαλος = σωρός από πέτρες. Βλ. Μανόλης Βαρούχας, *Νοταριακές πράξεις. Μοναστηράκι Αμαρίου 1597-1613*, επιμ. Willem F. Bakker – Arnold van Gemert, Πανεπιστήμιο Κρήτης, Ρέθυμνο 1987, σ. 340.

Κόστος συμπληρωματικών εργασιών: Στις 17 Μαΐου, λίγες μέρες μετά το φύτεμα των μπαντατόνιων (γλυκοπατάτες), ξεκίνησε το πότισμά τους. Απαιτήθηκαν μέχρι στις 19 Ιουλίου, ως αναγκαίο πότισμα, 20 φορές και κατέβαλε για τον σκοπό αυτό 36 δρχ., δηλαδή κάθε πότισμα του σπαρμένου χωραφιού κόστισε 1.80 δρχ., περίπου μισό μεροκάματο. Όμως στο τέλος συμπληρώνει για ποτίσματα καλλιεργειών, που γενικότερα έκαναν συνήθως γυναίκες· για την Αγαθή από 1-11 Ιουλίου 45.00 δρχ. και από 1 Ιουλίου μέχρι 2 Αυγούστου για άλλες 105.00 δρχ. Εδώ φαίνεται ο τρόπος, με τον οποίο κουβάλαγαν το νερό. Ακόμη, έδωσε για ξεφάλισμα, το πιθανότερο γεωμήλων, μέχρι 18 Ιουλίου 187.00 δρχ.

Σύντομο ημερολόγιο γεωργικών εργασιών: Τον Ιανουάριο αρχίζει το ξελάκκωμα των μηλεών. Τον Φεβρουάριο σκάβεται το χωράφι για το φύτεμα της πατάτας. Στις αρχές Φεβρουαρίου αρχίζει να φυτεύεται η πατάτα, ενώ στα μέσα του μήνα το μπίζι, ο αρακάς. Λίγο αργότερα, τον Μάρτη, φυτεύονται τα φασόλια, τα σκόρδα, τα κρεμμύδια και το γέννημα. Στα τέλη του μήνα κεντρώνει ορισμένες από τις μηλιές, ενώ προετοιμάζει ξυλάνθρακες,[37] κάρβουνα. Τον Απρίλιο συνέχισε το φύτεμα των ρεβιθιών. Στο τέλος του Απριλίου σκαλίζει και τσακανίζει τις πατάτες που μόλις έχουν φυτρώσει, ενώ στις αρχές του Μαΐου σκαλίζει τα φυντάνια του καλαμποκιού.

Τον Μάιο, ξεκινώντας από τις 10 του μηνός, καθάρισε, ξεφάλισε[38] και σκάλισε ένα νέο χωράφι στη θέση Πάφλα, στο οποίο στη συνέχεια φύτεψε 1.200 φυτά παντατόνες. Από πρόχειρους υπολογισμούς[39] φαίνεται ότι φύτεψε περίπου μισό στρέμμα χωραφιού. Επομένως, και το νέο χωράφι είχε αυτή περίπου την έκταση. Την καλλιέργεια αυτή, από τις 17 Μαΐου μέχρι τις 19 Ιουλίου, την πότισε 20 φορές. Τον Σεπτέμβριο αγοράζει από παιδιά 2.000 κώνους κουκουναριών[40] που μά-

37. Όπως φαίνεται φτιάχνει κάρβουνα με τον παραδοσιακό τρόπο, δηλαδή σε καμίνια. Σχηματίζεται σωρός από ξύλα (ξυλοκάμινοι) και επικαλύπτεται με χώμα. Σ' αυτόν ανοίγονται μικρές τρύπες, για να κυκλοφορεί εύκολα ο αέρας, και μία μεγάλη κεντρική τρύπα που χρησιμεύει σαν καπνοδόχος. Από την καπνοδόχο ρίχνουμε συνεχώς αναμμένα κάρβουνα. Αποτέλεσμα: καίγεται ένα μέρος των ξύλων και απανθρακώνονται τα υπόλοιπα.

38. Έκανε σβώλους, δηλαδή έσκαψε βαθιά (βλ. Δημήτριος Ρεπούλιος, ιστότοπος: *Liapades History*).

39. Η παντατόνα, φυτό πολυετές, πολλαπλασιάζεται με βλαστούς που αναπτύσσονται από τις ρίζες. Για τον σκοπό αυτό φυτεύονται κόνδυλοι (περίπου 30-40 οκάδες για κάθε στρέμμα) σε άμμο ή σε θερμοσπορία, όπου φυτρώνουν γρήγορα άπειροι βλαστοί. Μετά από 1-2 μήνες, όταν οι βλαστοί αυτοί αποκτήσουν δικές τους ρίζες, αποχωρίζονται από τους μητρικούς κονδύλους και μεταφυτεύονται σε προετοιμασμένες βραγιές, κατά γραμμές ανά 70-80 πόντους η μία από την άλλη και σ' αυτές κατά διαστήματα, 40-50 πόντους.

40. Η κουκουναριά φθάνει συνήθως τα 15-20 μ. ύψος. Έχει χαρακτηριστική ομπρελοειδή μορφή με κοντό κορμό και στρογγυλή επίπεδη κορυφή. Καρποφορεί από το 8ο-10ο έτος.

ζεψαν από όλο το κουκουναρόδασος,[41] πληρώνοντας σε αυτά 4.00 δρχ. Δηλαδή κόστιζαν οι 5 κώνοι μόλις 0.01 δρχ.

Κόστος μεταφορικών: Για τη μεταφορά 200 λίτρων ξυλανθράκων που κατασκεύασε τον Απρίλιο, από το κτήμα στην οικία της οικογένειας Σπάδα στην πόλη πληρώνει 3 δρχ. ως αγώγι. Τον Ιούλιο έστειλε 3½ αγώγια με ξυνόμηλα στην πόλη και πλήρωσε 9.00 δρχ., δηλαδή περίπου 2.60 δρχ. το αγώγι. Αντίθετα, για αγώγια με διάφορα φυτά και οπώρες πλήρωσε μόλις 2.00 δρχ. Επίσης, 2.00 δρχ. πληρώνει στις 8 Σεπτεμβρίου για τη μεταφορά αραβοσίτου.

Η θέση Κατζαντζάρους βρίσκεται μεταξύ των χωριών Καλαφατιώνες και Κοθωνίκιο. Το τοπωνύμιο είναι ελάχιστα γνωστό σήμερα. Η ονομασία εμφανίζεται τουλάχιστον από το έτος 1753, όπως αναφέρεται σε εκκλησιαστικό κατάλογο αυτού του έτους.[42] Οι ερευνητές συμφωνούν ότι η ονομασία οφείλεται σε κάποιον Κατετζάρο,[43] έναν ευγενή που κατείχε κτήματα στην περιοχή. Τον τίτλο του κόμητος μαρτυρείται ότι έλαβε από τους Ενετούς το 1667.[44] Μάλιστα, η ευρύτερη περιοχή, επί ενετοκρατίας, εμφανίζεται να ανήκει στη βαρονία Φραγκώνη Ράλλη και αργότερα Μπάρμπαρου ή Βάρβαρο. Ήταν μία από τις βαρονίες του νησιού, στις οποίες υπαγόταν περισσότερο από το μισό της συνολικής κερκυραϊκής γης και την καλλιεργούσαν μέσω επαχθών αγροληπτικών σχέσεων ακτήμονες ποπολάροι. Στα μετέπειτα χρόνια ο μεγαλοαστός Σπάδας ή Σπάθας έκτισε στο κτήμα το αρχοντικό του. Η περιοχή ειδικότερα παρουσίαζε ένα χαρακτήρα πολύ ιδιαίτερο, αφού απουσίαζαν τα ελαιόδενδρα. Ήταν καλυμμένη από ένα σημαντικά πλούσιο καστανόδασος, κυρίως όμως από το μοναδικό κουκουναρόδασος, κάναμε ήδη λόγο, που έφθανε μέχρι το χωριό Κομπίτσι.

Δυστυχώς, με την πυρκαγιά της 26ης Αυγούστου 2000, όλα αυτά καταστράφηκαν. Κάηκε το αρχοντικό των Σπάδα, κυρίως όμως οι πολύχρονες κουκουναριές, οι οποίες απέδιδαν εισόδημα. (Εικ. 7) Ήδη η περιοχή υπάγεται στο καθεστώς του Ν. 3028/28.6.2002 για την προστασία των αρχαιοτήτων και εν γένει της πολιτιστικής κληρονομιάς.[45] Όμως, καταγραφή του ΤΕΕ Κερκύρας

Σε ηλικία 15 ετών κάθε δένδρο παράγει περί τους 100 κώνους ετησίως με 60 βρώσιμους σπόρους (έκαστος), ενώ σε ηλικία 25 ετών μπορεί να φθάσει τους 200 κώνους με 80 βρώσιμους σπόρους.

41. Τα παιδιά πρέπει να συνέλεξαν αυτούς από τους ευρισκόμενους επί του εδάφους κώνους, αφού η ωρίμανσή τους γίνεται μεταξύ των μηνών Σεπτεμβρίου-Οκτωβρίου. Άλλωστε, είναι πολύ δύσκολο να ανέβουν ψηλά στις κορυφές των δένδρων.

42. Βλ. ιστολόγιο: corfiatikoanagnosma.blogspot.com/2012/11/blog-post_29.html.

43. Καραμούτσος, *Κερκυραϊκές αγροικίες*, ό.π., σ. 138-139.

44. Λεπτομέρειες βλ. στην ηλεκτρονική έκδοση, Γιάννης Δόικας, *Λίμπρο ντ'Όρο Παξών (Χρυσή Βίβλος Παξών)*, ό.π.

45. Στις καταγραφές από το ΤΕΕ των μνημείων του νομού Κέρκυρας το αρχοντικό

πριν λίγα χρόνια τοποθετεί την αγροικία Σπάδα με α.α. 496 σε μεσοτοιχία με την αντίστοιχη του Σορδίνα με α.α. 495 στο Κοθωνίκι. Και, βέβαια, όχι καμένη. Δεν γνωρίζουμε αν είναι το σωστό αυτό ή το προηγούμενο.

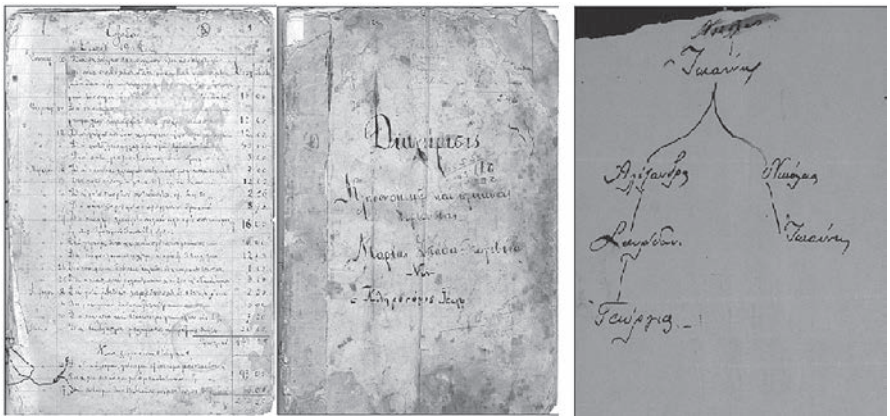
Μισθώσεις αστικών ακινήτων 1918-1945: Η κίνηση των μισθώσεων των αστικών ακινήτων ως και των μισθωτών εμφανίζεται στο δεύτερο κατάστιχο και έχει σημαντικό ενδιαφέρον. Υπάρχουν καταγραφές για τον μήνα Μάρτιο του 1917, που αναφέρουν 1) ότι ο Βασίλειος Τσουκαλάς πλήρωνε σε είδος, 2) ο Πιζάνης δεν πλήρωνε στον Τσουκαλά, γιατί τα είχε προπληρώσει στη θεία Αμαλία μέχρι το 1919 και 3) ένα μικρό μαγαζί χρωματιστήριο είχε παραχωρηθεί στον Τσουκαλά δωρεάν από τη θεία Αμαλία. Φαίνεται, λοιπόν, ότι τα ακίνητα αυτά ανήκαν στη θεία Αμαλία, η οποία τα είχε δώσει για εκμετάλλευση στον Βασίλειο Τσουκαλά. Ενδιαφέρουσα όμως είναι η διαδοχή των μισθωτών αλλά και οι καταγραφές με τις συνεχείς εναλλαγές των ενοικίων, ιδιαίτερα κατά την περίοδο 1939-1944. (Εικ. 8)

Περίληψη / Summary

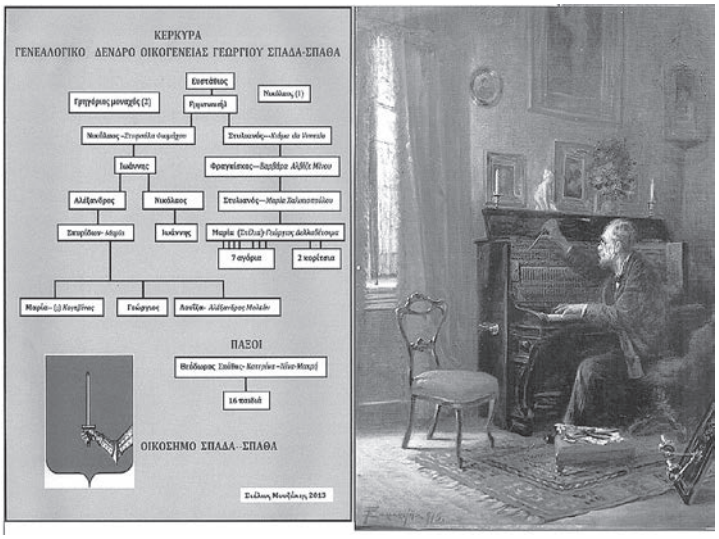
Η εισήγηση αναφέρεται σε ανέκδοτο κατάστιχο εσόδων-εξόδων του διαχειριστή της προικώας περιουσίας της Μαρίας, όπου έχουν καταχωρισθεί τα έξοδα και τα ημερομίσθια καλλιέργειας κτημάτων ως και τα έσοδα από την παραγωγή και πώληση των καλλιεργηθέντων αγαθών των ετών 1917-1945. Παρουσιάζεται σαφής εικόνα των οικονομικών τους μεγεθών, αλλά και η κοινωνική και ποσοτική διαφοροποίησή τους, μεταξύ ανδρών και γυναικών.

The paper refers to an unpublished book of revenue and expenses of Maria's dowry manager, in which the expenses and the wages from cultivating Maria's land, are being kept, along with the revenue from the sale of the period 1917-1945. A detailed overview of the earnings and revenue of the cultivation, but also the social differentiation between men and women, in regards to work/rewards ratio, is presented.

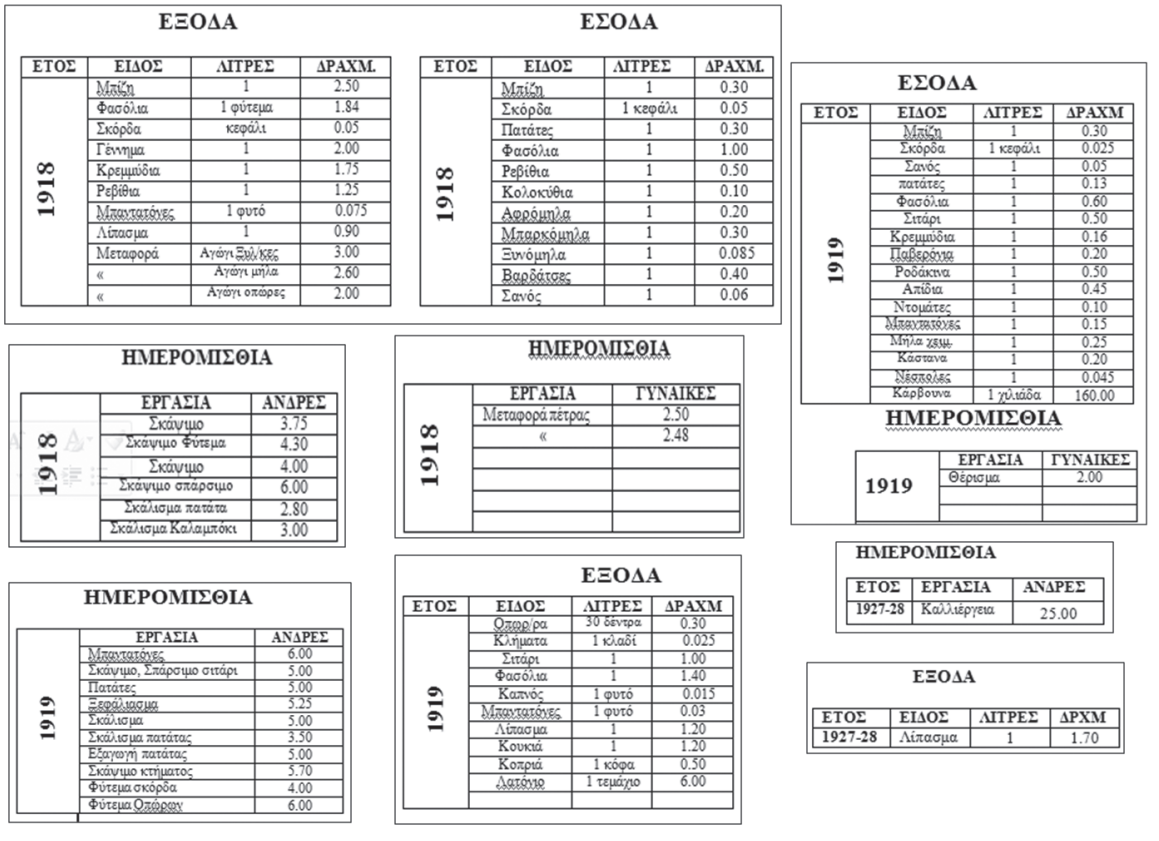
Σπάθα τοποθετείται σε επαφή με το αντίστοιχο του Σορδίνα στο Κομπίτσι. Όμως, και ο Καραμούτσος και η αναφορά της πηγής http://4bp.blogspot.com/LVXYKszoDDw/ το εμφανίζουν πολύ μακρύτερα και ελεύθερα μέσα στον χώρο, ο οποίος κάηκε. Στις 30.4.2014 κατά τη διάρκεια του Συνεδρίου επισκέφθηκα, εντόπισα την περιοχή και φωτογράφισα το αρχοντικό.

Εικ. 1α-β. Κατάστιχα Α, Β. και δεξιά αυτόγραφο γενεαλογικό δένδρο Γεωργίου Σπάδα (ΓΑΚ Κέρκυρας).

Εικ. 2α-β. Οικόσημο Σπάδα, κλάδος Γεωργίου.
Δεξιά: Γεώργιος Γ. Σαμαρτζής, *Κουρδιστής πιάνων*, 1915.

ΕΞΟΔΑ

ΕΤΟΣ	ΕΙΔΟΣ	ΛΙΤΡΕΣ	ΔΡΑΧΜ.
1918	Μπίζη	1	2.50
	Φασόλια	1 φύτεμα	1.84
	Σκόρδα	κεφάλι	0.05
	Γέννημα	1	2.00
	Κρεμμύδια	1	1.75
	Ρεβίθια	1	1.25
	Μπαμπατόνες	1 φυτό	0.075
	Λίπασμα	1	0.90
	Μεταφορά	Αγάγι Ξυλόκες	3.00
	«	Αγάγι μηλα	2.60
	«	Αγάγι οπώρες	2.00

ΕΣΟΔΑ

ΕΤΟΣ	ΕΙΔΟΣ	ΛΙΤΡΕΣ	ΔΡΑΧΜ.
1918	Μπίζη	1	0.30
	Σκόρδα	1 κεφάλι	0.05
	Πατάτες	1	0.30
	Φασόλια	1	1.00
	Ρεβίθια	1	0.50
	Κολοκύθια	1	0.10
	Αφρόμηλα	1	0.20
	Μπαρκόμηλα	1	0.30
	Ξυνόμηλα	1	0.085
	Βαρδάτσες	1	0.40
	Σανός	1	0.06

ΕΣΟΔΑ

ΕΤΟΣ	ΕΙΔΟΣ	ΛΙΤΡΕΣ	ΔΡΑΧΜ
1919	Μπίζη	1	0.30
	Σκόρδα	1 κεφάλι	0.025
	Σανός	1	0.05
	πατάτες	1	0.13
	Φασόλια	1	0.60
	Σιτάρι	1	0.50
	Κρεμμύδια	1	0.16
	Παβερόνια	1	0.20
	Ροδάκινα	1	0.50
	Απίδια	1	0.45
	Ντομάτες	1	0.10
	Μπαχαλόχορτα	1	0.15
	Μήλα χειμ.	1	0.25
	Κάστανα	1	0.20
	Νέσπολες	1	0.045
	Καρβούνα	1 γιλιάδα	160.00

ΗΜΕΡΟΜΙΣΘΙΑ

	ΕΡΓΑΣΙΑ	ΑΝΔΡΕΣ
1918	Σκάψιμο	3.75
	Σκάψιμο Φύτεμα	4.30
	Σκάψιμο	4.00
	Σκάψιμο σπάρσιμο	6.00
	Σκάλισμα πατάτα	2.80
	Σκάλισμα Καλαμπόκι	3.00

ΗΜΕΡΟΜΙΣΘΙΑ

	ΕΡΓΑΣΙΑ	ΓΥΝΑΙΚΕΣ
1918	Μεταφορά πέτρας	2.50
	«	2.48

ΗΜΕΡΟΜΙΣΘΙΑ

	ΕΡΓΑΣΙΑ	ΓΥΝΑΙΚΕΣ
1919	Θέρισμα	2.00

ΗΜΕΡΟΜΙΣΘΙΑ

	ΕΡΓΑΣΙΑ	ΑΝΔΡΕΣ
1919	Μπαμπατόνες	6.00
	Σκάψιμο, Σπάρσιμο σιτάρι	5.00
	Πατάτες	5.00
	Ξεφάλισμα	5.25
	Σκάλισμα	5.00
	Σκάλισμα πατάτας	3.50
	Εξαγωγή πατάτας	5.00
	Σκάψιμο κτήματος	5.70
	Φύτεμα σκόρδα	4.00
	Φύτεμα Οπώραν	6.00

ΕΞΟΔΑ

ΕΤΟΣ	ΕΙΔΟΣ	ΛΙΤΡΕΣ	ΔΡΑΧΜ
1919	Οπώρα	30 δέντρα	0.30
	Κλήματα	1 κλαδί	0.025
	Σιτάρι	1	1.00
	Φασόλια	1	1.40
	Καπνός	1 φυτό	0.015
	Μπαμπατόνες	1 φυτό	0.03
	Λίπασμα	1	1.20
	Κουκιά	1	1.20
	Κοπριά	1 κόφα	0.50
	Λαστάγιο	1 τεμάχιο	6.00

ΗΜΕΡΟΜΙΣΘΙΑ

ΕΤΟΣ	ΕΡΓΑΣΙΑ	ΑΝΔΡΕΣ
1927-28	Καλλιέργεια	25.00

ΕΞΟΔΑ

ΕΤΟΣ	ΕΙΔΟΣ	ΛΙΤΡΕΣ	ΔΡΧΜ
1927-28	Λίπασμα	1	1.70

Εικ. 3. Έξοδα και έσοδα γεωργικών εργασιών 1918-1919.

ΕΤΟΣ	ΕΙΔΟΣ	ΛΙΤΡΕΣ	ΔΡΧΜ
1918	Μπίζι φύτεμα	1	2.50
	Σκόρδα	1 κεφάλ.	0.05
	Φασόλια φύτεμα	1	1.84
	Κρεμμύδια	1	1.75
	Λίπασμα	1	0.90
1919	Στάρι	1	1.00
	Φασόλια	1	1.40
	Λίπασμα	1	1.20
	Δατζίκι (κουβάς)	1	6.00
	Κοπριά	1 κόφα	0.50
	Κουκιά	1	1.20
1927	Λίπασμα	1	1.70
1936	Κέντρωμα	1	0.385
	Λίπασμα	1	1.53
	Σταφύλια	1	0.70
	Κρεμμύδια φύτεμα	1	2.00
	Λίπασμα	1	1.80
1937	Κρασί φιάλη	1	5.00
	Κρασί κατρούτσο	1	3.50
	Μπίζι σπόρος	1	1.50
1938	Κρασί φιάλη	1	5.00
	Λίπασμα σάκος	1	188.00
	Καλάμια	1 τεμ.	0.15
	Κουκουνάρια 1000	1	10.00
	Σκόρδα	1	0.20
	Μπίζι σπόρος	1	15.00
1939	Λίπασμα	1	1.80
	Κρεκίδια	1	3.50
	Κρασί φιάλη	1	5.00
	Λάτα (ντενεκές)	1	12.00
1939	Λάτα (ντενεκές)	1	12.00
	Λίπασμα σάκος	1	120.00
	Πατάτες σπόρος	1	0.80
1940	Λίπασμα σάκος	1	200.00
	Λίπασμα	1	2.30
	Κέντρωμα	1	1.25
Οκτωβ	Σκόρδο φύτεμα	1	300.00
Νοεμβ.	Κουκιά φύτεμα	1	$57.000
Δεκεμβ	Σίτος σπόρος	1	10.000
1943	Κρασί κατρούτσο	1	6.000
	Κρεμμύδια σπόρος	1	32.000
1944	Τυρί	1	37.500
	Κρέας	1	35.200
	Ψωμί	1	30.000
	Αλεύρι ψιλό	1	25.875
	Ρύζι	1	20.250
	Ψάρι	1	20.000
	Φασόλια	1	12.500
	Φασόλια	1	8.333
	Λάδι	1	29.350
	Γάλα	1	2.000
	Φακή	1	28.000
	Μανέστρα	1	60.000
	Κρέας	1	30.000
	Φασόλια	1	28.000
	Ρύζι	1	65.000
	Πετρέλαιο	1	12.500
	Δέρμα	1	150.000
	Ψωμί	1	26.000

Εικ. 4. Αγορές σπόρων και αγαθών 1918-1944.

ΕΤΟΣ	ΕΙΔΟΣ	ΛΙΤΡΕΣ	ΔΡΧΜ
1918	Μπίζι	1	0.30
	Σκόρδα	1 κεφάλι	0.05
	Φασόλια	1	1.00
	Αφρόμηλα	1	0.20
1919	Στάρι	1	0.50
	Κρεμμύδια	1	0.16
	Πατάτες	1	0.13
	Κάρβουνα 1000	1	160.00
	Σανός	1	0.05
	Φασόλια	1	0.60
	Μήλα χειμερινά	1	0.25
1935	Σκόρδα	1 κεφάλι	0.025
	Σανός	1	0.70
	Πατάτες	1	1.50
1936	Καλάμια	1τεμ.	0.19
	Φασόλια	1	4.00
	Αραβόσιτος	1	2.00
	Μπαρμπαρόψυλλο	1	0.40
1937	Μπίζι	1	1.50
	Κουκιά χλωρά	1	0.80
	Κρεμμύδια	1	1.00
	Σανός	1	0.50
	Φασόλια	1	4.00
	Κουκιά ξερά	1	2.80
1938	Μπίζι	1	1.40
	Πατάτες	1	1.00
	Κουκιά ξερά	1	4.00
	Σκόρδα	1 τεμ.	0.20
1938	Κουκιά ξερά	1	4.00
	Σκόρδα	1 τεμ.	0.20
	Κρεμμύδια	1	1.50
	Φασόλια ξερά	1	5.00
	Σταφύλια	1	1.10
1939	Μπίζι	1	1.80
	Σανός	1	0.68
	Πατάτες	1	1.35
	Κρεμμύδια	1	1.50
	Κουκιά χλωρά	1	2.00
1943-44	Πατάτες	1	300.000
	Μήλα	1	83.500
	Κουκιά ξερά	1	40.000
	Μπίζι	1	70.000
	Καρύδια	1	2.800.000
	Πιάνο	1	7.500.000
	Κουκουνάρια	1 τεμ.	1.00
Οκτώβ Νοέμβ. Δεκέμβ 1943	Κρασί	1	1.850
	Κρασί κατρούτσο	1	7.400
	Καρύδια	1	400.00
	Κοπριά σάκος	1	1.500
	Κουκουνάρι	1τεμ.	275.00
	Καλάμια	1τεμ.	250.00
	Καλάμια ψιλά	1 τεμ.	35.00
1944	Κρασί κατρούτσο	1	13.300
	Λάδι	1	44.000
	Αλεύρι	1	12.500
	Ψωμί	1	28.000

Εικ. 5. Πωλήσεις παραγωγής και αγαθών 1918-1944.

ΣΥΓΚΡΙΤΙΚΟΣ ΠΙΝΑΚΑΣ ΗΜΕΡΟΜΙΣΘΙΩΝ 1918-1944

Ελάχιστο - Μέγιστο

ΕΤΟΣ	ΑΝΔΡΕΣ	ΓΥΝΑΙΚΕΣ
1918	2.80-4.30	2.48-2.50
1919	3.50-6.00	2.00
1927/28	25.00	
1935		15.00
1936	33.00-42.00	15.00-20.00
1937	35.00-45.00	15.00-20.00
1938	35.00-47.00	15.00-31.00
1939	30.00-49.00	18.00-35.00
1940	37.00-51.00	19.00-20.00
1943	9.000-43.500	30.000
1944	50.000	

Εικ. 6. Συγκριτικός πίνακας ημερομισθίων 1918-1944.

Εικ. 7. Η περιοχή Κατζαντζάρων και το αρχοντικό Σπάδα σήμερα (30.4.2014).

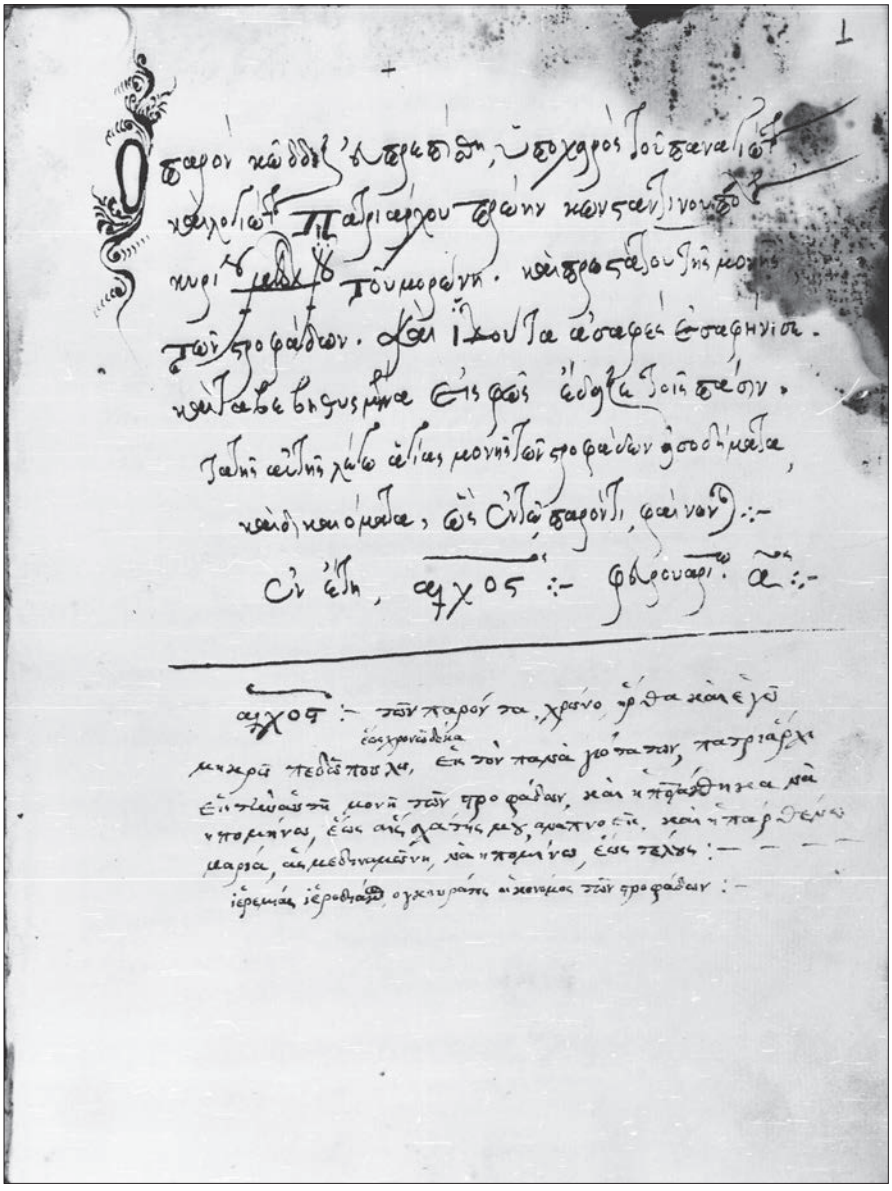
έτος	ενοικιαστής	Ενοίκιο δρχ.		χρονικές αλλαγές	χρήση	ιδιοκτήτης
		ετήσιο	μηνιαίο			
1914	Βασ.Τσουκαλάς		16.00		Παντοπωλείο	Θεία Αμαλία
	Αλ. Μαυρίκης	20.00			Αποθήκη	Θεία Αμαλία
	Γ. Καρύδης		5.00		Κατοικία	Θεία Αμαλία
1917	Βασ. Τσουκαλάς	Εις είδος			Παντοπωλείο	Θεία Αμαλία
	Πιζάνης	Πρπλ/νο		Εως 1919	Αποθήκη	Θεία Αμαλία
	(Τσουκαλάς);	Πρπλ/νο		Έως 1920	Χρωματ/ριο	Θεία Αμαλία
	Χρ. Λαμπύρης		8.00	Τέλος 1917	Οικία, α΄ορ.	Μ. Κογεβίνα
	Γ. Καρύδης		7.00	Τέλος 1919	Κατοικία	Μ. Κογεβίνα
1918	Αρώνης		17.50	Τέλος 1919		
	Γ. Καρύδης		5.00	Απρίλιος 1919	Κατοικία	
	Χρ. Λαμπύρης		8.00	Τέλος 1919	Οικία α΄ορ.	
1919	Πιζάνης	35.00		Απρίλιος 1920	Μαγαζείον	
	Βασ. Τσουκαλάς	20.00		Απρίλιος 1920	Χρωματ/ριο	Θεία Αμαλία
	Βασ. Τσουκαλάς		17.50	Απρίλιος 1920	Παντοπωλείο	Θεία Αμαλία
1923	Πιζάνης	60.00	5.00	Απρ 23-Μα 24	Μαγαζείον	
1928	Αλ. Μαυρίκης		25.00	Απρ.1928 κεξ.	Μαγαζείον	
	Γ. Καρύδης		23.00	Απρ.1928 κεξ.	Οικία	Μ. Κογεβίνα
	Θ. Θύμης (Τσου)		250.00	Απρ.1928 κεξ.	Παντοπωλείο	
	Χηρ.Χ. Λαμπύρη		29.50	Απρ.1928 κεξ.	Οικία α΄ορ.	
	Πιζάνη		23.50	Απρ.1928 κεξ	Μαγαζείον	

1940	Γ. Κογεβίνας		300.00		Οικία 4ης ορ.	
	Βορτελίνας		350.00		Μαγαζείον	
	Κ. Κίτσιος		500.00		Οικία α΄ορ	Γ. Σπάδας
1942	Γ. Κογεβίνας		1.500		Οικία 4ης ορ.	Γ. Σπάδας
1943	Κ. Κίτσος		9.000	Εως Ιαν. 1944	Οικία α΄ορ	Γ. Σπάδας
	Βορτελίνας		375.00	έως Οκτω 1943	Μαγαζείον	Γ. Σπάδας
1944	Βορτελίνας		350Χ20=7.000		Μαγαζείον	Γ. Σπάδας
	Γ. Κογεβίνας		300Χ½=150.00	Από Νοέμβ 44	Οικία 4ης ορ.	Γ. Σπάδας
1945	Κ. Κίτσιος (Βορ)		350Χ1½=525.00	Από Μάιο 45	Μαγαζείον	Γ. Σπάδας
	Κ. Κίτσιος(Βορ)		1.000 Υποχρεωτ.	Από Ιουλιο 45	Μαγαζείον	Γ. Σπάδας
	Κ. Κίτσιος(Βορ)		350Χ5=1.750	Από Δεκεμ 45	Μαγαζείον	Γ. Σπάδας
	Κ. Κίτσιος		500Χ2/3=375.00	Από Μαρτ.45	Οικία α΄ορ	Γ. Σπάδας
	Κ. Κίτσιος		500+50+40=590	Από Ιουλιο 45	Οικία α΄ορ	Γ. Σπάδας
	Γ. Κογεβίνας		(300Χ3/4)Χ½=112.50	Από Μαρτιο 45	Οικία 4ης ορ.	Γ. Σπάδας
	Γ. Κογεβίνας		300Χ3=900.00	Από Δεκεμβ 45	Οικία 4ης ορ	Γ. Σπάδας
1946	Κ. Κίτσιος		350Χ10=3.500	Από Φεβρ. 46	Μαγαζείον	
	Κ. Κίτσιος		350Χ20=7.000	Από Ιουλιο 46	Μαγαζείον	
	Κ. Κίτσιος		500Χ3=1.500	Από Δεκέμ 45	Οικία α΄ορ	
	Κ. Κίτσιος		500Χ8=4.000	Από Φεβρ. 46	Οικία α΄ορ	
	Κ. Κίτσιος		500Χ12=6.000	Από Ιούλιο 46	Οικία α΄ορ	
	Γ. Κογεβίνας		300Χ20=6.000	Από Οκτωβ46	Οικία 4ης ορ	
1947	Κ. Κίτσιος		350Χ40=14.000	Από Ιανουαρ 47	Μαγαζείον	
	Κ. Κίτσιος		350Χ50=17.500	Από Οκτωβ 47	Μαγαζείον	
	Κ.Κίτσιος		500Χ20=10.000	Από Ιανουαρ 47	Οικία α΄ορ	
	Κ.Κίτσιος	8%Δημ Φ	500Χ25=12.500	Από Οκτωβρ 47	Οικία α΄ορ	

Εικ. 8. Η εξέλιξη των αστικών ενοικίων 1914-1947.

ΕΚΚΛΗΣΙΑ

ΙΟΝΙΟ ΣΥΝΕΔΡΙΟ
ΚΕΡΚΥΡΑ 2014
ΚΕΡΚΥΡΑ
ΖΑΚΥΝΘΟΣ
ΙΘΑΚΗ
ΠΑΞΟΙ
ΚΥΘΗΡΑ
ΛΕΥΚΑΣ
ΚΕΦΑΛΛΗΝΙΑ
1914
2014

Η αρχή του «Κώδικα του πατριάρχη Μεθοδίου Γ' του Μορώνη» (φωτογραφία από την πτυχιακή εργασία της Θεοδώρας Κλάδη).

«Ο ΚΩΔΙΚΑΣ ΤΟΥ ΠΑΤΡΙΑΡΧΗ ΜΕΘΟΔΙΟΥ Γ΄ ΤΟΥ ΜΟΡΩΝΗ» ΚΑΤΑΣΤΙΧΟ ΑΡ. 4 ΤΟΥ ΜΟΝΑΣΤΗΡΙΟΥ ΤΩΝ ΣΤΡΟΦΑΔΩΝ ΤΟΥ ΕΤΟΥΣ 1675

Θεοδώρα Κλάδη

Η σταυροπηγιακή μονή των Στροφάδων έχει ιστορία οκτώ αιώνων και αποτελεί όχι μόνο ιστορικό μνημείο αλλά και σημαντικότατο πνευματικό κέντρο της ορθόδοξης εκκλησιαστικής ζωής. Το μοναστήρι υπήρξε το σπουδαιότερο της περιοχής της Ζακύνθου, τόσο όσον αφορά στην περιουσία που κατείχε, όσο και στο πλήθος των χειρογράφων που βρέθηκαν σε αυτό. Διαδραμάτισε κατά τη διάρκεια των αιώνων σημαντικό ρόλο στην οικονομική, κοινωνική, θρησκευτική και πνευματική ζωή της Ζακύνθου, όπου άκμασε, αλλά και στον χώρο της Επτανήσου γενικότερα. Η μελέτη των χειρογράφων φωτίζει την παρουσία και τον ρόλο που διαδραμάτισε στη σύνθεση και την εξέλιξη του κοινωνικού ιστού, μέσα στον οποίο δραστηριοποιήθηκε.

Το έτος και οι συνθήκες ίδρυσης του μοναστηριού δεν είναι επακριβώς προσδιορισμένα χρονικά. Παράδοση, την οποία επικαλείται ο Χιώτης,[1] αναφέρει ότι το μοναστήρι χτίστηκε από κάποιον Θεόδωρο Λάσκαρι και τη σύζυγό του Ειρήνη, αλλά δεν είναι σαφές ότι πρόκειται για τη βυζαντινή βασιλική οικογένεια των Λασκάρεων. Στο μοναστήρι, εξάλλου, δεν υπήρξε σχετικό χρυσόβουλο που να επιβεβαιώνει το γεγονός. Ωστόσο, τα πρόσωπα αυτά αναφέρονται ως κτήτορες στα ιερά δίπτυχα της μονής.[2]

Από τον 16ο αιώνα και εξής η ιστορία της μονής γίνεται περισσότερο γνωστή μέσα από μια σειρά ελληνικών, βενετικών και λατινικών εγγράφων.[3] Από τα

---

1. Παναγιώτης Χιώτης, *Ιστορικά απομνημονεύματα της νήσου Ζακύνθου*, Τυπογραφείον της Κυβερνήσεως, Κέρκυρα 1858, τ. 2, σ. 534-535.

2. Διονύσιος Ι. Μούσουρας, *Αι μοναί Στροφάδων και Αγίου Γεωργίου Κρημνών Ζακύνθου*, έκδ. Ιεράς Μονής Στροφάδων και Αγίου Διονυσίου Ζακύνθου, εν Αθήναις 2003, σ. 24-25.

3. α) Σε έγγραφο της βενετικής διοίκησης του 1500 αποφασίζεται η ένωση της μονής Στροφάδων με άλλη μονή στη Ζάκυνθο, προφανώς με στόχο την οικονομική ενίσχυση της πρώτης, η οποία είχε πληγεί από τις λεηλασίες των Τούρκων. Βλ. C.N. Sathas, *Documents inédits relatifs à l'histoire de la Grèce au moyen âge*, Paris 1883, τ. 5, σ. 78-79. β) Γνωστή επίσης περίπτωση στην ιστορία του μοναστηριού είναι η καταστροφή του τον Ιούλιο του 1537, όπως αναφέρεται σε αυτόγραφο του Νικολάου Κατραμή, στο οποίο είχε αντιγράψει αυτός «διατριβὴν ἀπὸ ἓν παλαιὸν χειρόγραφον»: «Καὶ ἐστάθηκε τὸ ἄνωθεν μοναστήρι εἰς

μέσα του 16ου έως τις αρχές του 18ου αιώνα η ιστορία του μοναστηριού αλλά και του νησιού της Ζακύνθου σφραγίζεται από την παρουσία του αρχιεπισκόπου Αιγίνης Διονυσίου, κατά κόσμον Δανιήλ Σιγούρου (1547-1622), ο οποίος εκεί εκάρη μοναχός, ενώ στη συνέχεια διετέλεσε και ηγούμενός του.[4] Μετά την κοίμησή του (17 Δεκεμβρίου 1622) τάφηκε στον ναό του Αγίου Γεωργίου.[5] Το λείψανο του αγίου Διονυσίου παρέμεινε στο μοναστήρι μέχρι τον τελευταίο Βενετοτουρκικό πόλεμο, όταν, το καλοκαίρι του 1716, το μοναστήρι υπέστη σφοδρή λεηλασία και όσοι μοναχοί είχαν απομείνει ζωντανοί μετακινήθηκαν στη Ζάκυνθο. Η μετακομιδή του λειψάνου του αγίου Διονυσίου[6] αποτελεί το σημαντικότερο γεγονός για τη θρησκευτική ιστορία του νησιού. Μοιραία, μετατοπίστηκε το ενδιαφέρον των πιστών από τα Στροφάδια στη Ζάκυνθο και ταυτόχρονα επαναπροσδιορίστηκε η διοικητική δομή του.

Ο Κώδικας Μορώνη είναι ένας από τους κώδικες της μονής των Στροφάδων

την κατάστασίν του ἕως τοὺς 1537 Ἰουνίου 29. εἰς τὸν ὁποῖον καιρὸν ἀπέρασεν ἡ ἀρμάδα τοῦ Τούρκου ἀπὸ τὴν Ζάκυνθον καὶ δὲν ἐκαμε βλάψιμον, ἤτανε ἅρμενα τρακόσια καράβια καὶ κάτεργα, καὶ γυρίζοντας ἀπὸ τὰ Στροφάδια ἡ αὐτὴ ἀρμάδα τὰ ἔκαψεν καὶ τὰ ἐρήμωσεν, ἔπειτα ἐπῆγαν πατέρες καὶ ἐκατοίκησαν εἰς τὸ μοναστήρι καὶ ἐκόσμησαν αὐτὸ καὶ ἦτον πολλὰ εὐπρεπισμένο μὲ ὄμορφαις καὶ θαυμασταὶς οἰκοδομαίς, μὲ ἱερὰ σκεύη χρυσὰ καὶ ἀργυρά, μὲ ἅρματα καλά, μὲ βάρκαις μεγάλαις καὶ μικραὶς καὶ κάθε ἄλλον στολισμόν [...]». Βλ. Ντίνος Κονόμος *Εκκλησίες και μοναστήρια στη Ζάκυνθο*, χ.ε., Αθήνα 1967, σ. 155. γ) Ο μοναχός Παχώμιος Ρουσάνος έγραψε ακολουθία προς τιμήν των μοναχών των Στροφάδων, που σκοτώθηκαν στα γεγονότα του 1537. Ο Ρουσάνος φαίνεται πως ήταν γνώστης και δύο ακόμη προηγούμενων καταστροφών του μοναστηριού στις αρχές του αιώνα, γιατί αναφέρει ότι «[...] ἐγένοντο οὐ μόνον ἅπαξ ἀλλὰ καὶ δὶς καὶ τρὶς κατὰ διαφόρους καιρούς [...]», Νικόλαος Κατραμής, *Φιλολογικά ανάλεκτα Ζακύνθου*, εκ του Τυπογραφείου η Αυγή Ν. Κοντόγιωργα, εν Ζακύνθω 1880, σ. 235. Από τότε μέχρι το έτος 1571 η μονή επαναλειτούργησε, απέκτησε νέους χώρους, σκεύη και οπλισμό.

4. Ντίνος Κονόμος, *Άγιος Διονύσιος ο πολιούχος Ζακύνθου*, Αθήνα 1969.

5. Λεωνίδας Χ. Ζώης, *Ο άγιος Διονύσιος ο εκ Ζακύνθου (μελέτη ιστορικο-βιογραφική)*, εκδ. Γ.Ι. Βασιλείου, Αθηναι ²1925, σ. 39: «[...] κατά την 18 Δεκεμβρίου, ο νεκρός του Αρχιεπισκοπικού Σιγούρου μετεκομίσθη εκ της οικίας Μακρή εις την παραλίαν μετά και δύο κιβωτίων, ότι επεβιβάσθη εις φρεγάδαν, ότι μετεκομίσθη εις Στροφάδες, όπου ετάφη, ότι άπασαν την περιουσίαν του ο Ιεράρχης κατέλιπεν εις την Μονήν Στροφάδων, και ότι ουδέν είχε κληροδοτήσει εις την Μονήν Αναφωνητρίας»· και στη σ. 40: «Το λείψανον του Ιεράρχου, όρθιον επί του επισκοπικού θρόνου του ναού της Μονής των Στροφάδων, μεγάλως ετιμάτο υπό των εκεί Πατέρων, ως βεβαιοί και ο ιστορικός Φερράρη γράφων, ότι, όταν ο στόλος της Βενετίας, ου διοικητής ήτο ο Πιζάνης, ολίγας ημέρας προ της υπό των Τούρκων λεηλασίας των Στροφάδων (1717), διήλθεν εκείθεν, είχεν ιδεί το άγιον Λείψανον επί του επισκοπικού θρόνου ακέραιον, εκτός δύο οδόντων και του άκρου της ρινός».

6. Ο Νικόλαος Κατραμής, *Φιλολογικά ανάλεκτα*, ό.π., σ. 482, δημοσιεύει βραχύ χρονικό ανωνύμου σχετικά με τη μετακομιδή του ιερού λειψάνου στη Ζάκυνθο.

που σώζεται και σήμερα βρίσκεται και φυλάσσεται στο Εκκλησιαστικό Μουσείο τη Ιεράς Μονής Στροφάδων και Αγίου Διονυσίου Ζακύνθου. Ανήκει στη σειρά καταστίχων και φέρει τον αριθμό 4. Στον πρόλογό του αναφέρεται ότι εγκαινιάσθηκε την 1η Φεβρουαρίου του έτους 1676, στα χρόνια της επιστασίας του πρώην πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως Μεθοδίου Γ΄ του Μορώνη, από το όνομα του οποίου φέρει και τον τίτλο του. Στην πραγματικότητα οι εγγραφές του αρχίζουν από τον Φεβρουάριο του 1675.[7] Στον Κώδικα εντοπίζονται τέσσερις διαφορετικές κατηγορίες εγγράφων.

Ο Μεθόδιος Γ΄ ο Μορώνης[8] διετέλεσε πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως κατά τα έτη 1668-1671. Γεννήθηκε στην Κυδωνία (τα σημερινά Χανιά της Κρήτης) και φαίνεται ότι διακρινόταν για τη μόρφωσή του. Το έτος 1646 εξελέγη μητροπολίτης Ηρακλείας (Θράκη). Κατά τη διάρκεια της αρχιερατείας του στην Ηράκλεια επέδειξε αξιόλογα διοικητικά προσόντα και αυτός ήταν ο λόγος που το έτος 1668 (5 Ιανουαρίου) αναρρήθηκε στον πατριαρχικό θρόνο.

Αποχωρώντας από την Κωνσταντινούπολη, μετέβη στη Χίο[9] και στη συνέχεια στη Ζάκυνθο ύστερα από πρόσκληση του ηγουμένου της μονής των Στροφάδων Νεκταρίου Λιβέρη ή Ολιβέριου. Εκεί, ύστερα από συμφωνία με τους πατέρες της μονής, ανέλαβε την προστασία και διακυβέρνηση του μοναστηριού, φέροντας τον τίτλο «εξουσιαστής και προβλεπτής του μοναστηριού των Στροφάδων»[10] με τη συμφωνία να ζήσει σε αυτό μέχρι το τέλος της ζωής του. Το έτος 1677 μετέβη στη Βενετία, όπου εξελέγη αρχιερατικός προϊστάμενος του ναού του Αγίου Γεωργίου.

Στο πρώτο μέρος του, που είναι και το περισσότερο οργανωμένο, γίνεται λεπτομερής καταγραφή των εισοδημάτων του μοναστηριού, τα οποία κατά κύριο λόγο προέρχονται από την ακίνητη περιουσία που είχε στην κατοχή του και αφορούν στα έτη 1675 και 1676. Πρόκειται για οικήματα σε διαφορετικές γειτονιές της Χώρας της Ζακύνθου, τα οποία καταγράφονται ως «οσπίτιον, σπιτότο-

---

7. Πρόκειται για χαρτώο Κώδικα, δεμένον με δερμάτινη στάχωση, διαστάσεων 290 × 215 χιλ. και ς+162 φύλλα. Δεν είναι αριθμημένος και η αρίθμησή που υπάρχει με αραβικούς αριθμούς στη δεξιά άκρη του άνω περιθωρίου στις σελίδες recto, είναι μεταγενέστερη. Είναι σε σχετικά καλή κατάσταση χωρίς πολλές φθορές παρά μόνο κάποια σημάδια από μελάνι στα φύλλα 24 και 27r, που τον καθιστούν δυσανάγνωστο στα σημεία αυτά.

8. Βλάσιος Ι. Φειδάς, «Μεθόδιος. Ο Γ΄. Ο Μορώνης», *Θρησκευτική και ηθική εγκυκλοπαιδεία*, Αθήνα 1966, τ. 8ος, σ. 902.

9. Γεώργιος Ζολώτας, *Ιστορία της Χίου*, τύποις Π.Δ. Σακελλαρίου, εν Αθήναις 1928, τ Γ΄, μέρος δεύτερον, σ. 55.

10. Ανακοίνωσις μη μέλους, «Εκκλησιαστική Ιστορία – Πατριάρχης εις Βενετίαν εγκαλούμενος (υπό Λεωνίδα Ζώη. Ανεκοινώθη υπό κ. Μανουήλ Γεδεών», *Πρακτικά Ακαδημίας Αθηνών*, τ. 9ος (1934), σ. 251-255.

πον, ανώγιον». Επίσης, γίνεται λόγος για κάνεβα (οιναποθήκη) που έχει το μοναστήρι μέσα στην πόλη. Στην ύπαιθρο χώρα αλλά και σε περιοχές εκτός Ζακύνθου (Κεφαλληνία) κατείχε αμπέλια, ελαιόδεντρα, χωράφια, υποστατικά (πρόκειται για κτήματα, εντός των οποίων υπήρξε οικία και καλλιεργούνταν ως επί το πλείστον),[11] σταφιδότοπους, περιβόλια και μετόχια με αμπέλια, ελιές ως δενδροκτησίες, σταφίδες και χωράφια.

Από τις καταγραφές αυτές ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι οικονομικές σχέσεις του μοναστηριού με τους μισθωτές του, οι οποίες κυρίως στηρίζονταν στη γαιοκτητική σχέση, το λιβέλλο. Το λιβέλλο ή νιβέλο ή λιβέλο[12] ή λιβελλάρια πληρωμή, κατά την ελληνική ορολογία εμφύτευση,[13] συνίστατο στην επ' αόριστον μίσθωση ακινήτου, κτίσματος ή γης, με συγκεκριμένο ετήσιο τέλεσμα, το οποίο όφειλε να καταβάλλει ο μισθωτής κάθε έτος στον ιδιοκτήτη του ακινήτου. Το τέλεσμα είχε ως αντίκρισμα είτε χρηματικό ποσό είτε μέρος των καρπών του κτήματος και συνήθως ανερχόταν στο τρίτο της παραγωγής. Στην περίπτωση του λιβέλλου ο μισθωτής αποκτούσε την πλήρη κυριότητα, ενώ ο εκμισθωτής διατηρούσε την ψιλή κυριότητα.[14] Στον εξεταζόμενο Κώδικα το λιβέλλο εμφανίζεται με τη μορφή μίσθωσης σπιτιών, αμπελιών, χωραφιών και ελαιοδέντρων. Επίσης, φαίνεται ότι το λιβέλλο ήταν κληρονομητό.[15] Στις εγγραφές που παρουσιάζονται, το αντίτιμο του λιβέλλου ποικίλλει ανάλογα με τον τύπο του ακινήτου και προφανώς με το μέγεθός του. Σε ορισμένες περιπτώσεις παρατηρείται διαφορά στο

---

11. Λεωνίδας Χ. Ζώης, *Λεξικόν ιστορικόν και λαογραφικόν Ζακύνθου*, αναστατική έκδοση, Μουσείο Σολωμού και Επιφανών Ζακυνθίων – Αστική μη Κερδοσκοπική Εταιρεία Τρίμορφο, Ζάκυνθος 2011, τ. Β΄, σ. 505.

12. *Ό.π.*, τ. Α΄, σ. 247.

13. Λάμπρος Σκουζάκης, *Ο θεσμός της πώλησης στο δίκαιο της βενετοκρατούμενης Κρήτης, με βάση δημοσιευμένα ελληνικά νοταριακά έγγραφα (1495-1650)*, διδακτορική διατριβή, Χανιά 2003 (= *Τάλως*, τ. ΙΑ΄), σ. 142-144, 150.

14. Ι.Α. Τυπάλδος, *Η φεουδοκρατία και η γεωργία κατά τας Ιονίους Νήσους*, Εθνικόν Τυπογραφείον, Αθήναι 1864, σ. 30. Για τα δημόσια κτήματα, διακρίνοντας το λιβέλλο από την εμφύτευση, παρατηρεί: «[…] το λιβέλλον, ελληνιστί εδαφονομή, και κοινώς πάκτον, δεν είναι κυρίως ούτε εμφύτευσις αστικού κτήματος, ούτε το libellarius contractus, αλλά συμβόλαιον αντιστοιχούν προς το bail a cens εκείνο, δι' ου το φεουδαλικόν δίκαιον αντικατέστησεν εις την Δύσιν την εμφύτευσιν […]. Διά του συμβολαίου τούτου παρεχωρείτο η κυριότης ακινήτου κτήματος, αντί διηνεκούς ετησίας εισφοράς ωρισμένου ποσού χρημάτων ή καρπών. Διέφερε δε της εμφυτεύσεως ως προς το δικαίωμα του εκδοχέως, όστις απέκτα επί του παραχωρουμένου κτήματος πλήρη κυριότητα επιφυλαττομένης εις τον εκχωρητήν μόνον της ψιλής τιμαριωτικής κυριαρχίας και ως προς το ποσόν της αποφοράς, ήτις διδομένη κυρίως προς αναγνώρισιν της κυριαρχίας […] ήτο συνήθως λίαν ευτελής».

15. Κώδικας Μορώνη, φ. 3r: «Οἱ κληρονόμοι τοῦ Μαρτίνου Μαγδαλινοῦ δείδουσι κατ' ἔτος νιβέλο […]».

λιβέλλο (είναι αρκετά χαμηλότερο), όπως στην περίπτωση που ο μισθωτής είναι ιερωμένος.[16] Επίσης, ο μήνας καταβολής του μισθώματος ποικίλλει.

Το μοναστήρι διέθετε, επίσης, σπίτια και οιναποθήκες εντός και εκτός της πόλεως της Ζακύνθου, τα οποία εκμίσθωνε έναντι ετήσιου ενοικίου, το οποίο διαφοροποιείτο, κατά περίπτωση, ανάλογα με την έκταση και πιθανόν με τη χωροταξική θέση του οικήματος που μισθωνόταν.

Η καταβολή ποσοστού επί της παραγωγής, ανερχόμενου στο ένα τρίτο αυτής, αποτελούσε βασικό χαρακτηριστικό και άλλων θεσμών φεουδαλικής φύσεως, όπως για παράδειγμα του θεσμού της «εντριτίας» («τρίτον», «απότριτα», «τριτάρικο», «γη εντριτεμένη»). Στη σύμβαση της «εντριτίας» ο καλλιεργητής λάμβανε αγρούς, χωράφια, αμπέλια αλλά και δέντρα. Βασική υποχρέωσή του ήταν η καταβολή τού ενός τρίτου των καρπών, το οποίο επίσης λεγόταν «εντριτία».[17] Με τη σύμβαση αυτή ο καλλιεργητής αποκτούσε εμπράγματο δικαίωμα επί αλλοτρίου εδάφους, διηνεκές, κληρονομητό και απαλλοτριωτό. Όμως, η απαλλοτρίωσή του δεν μπορούσε να γίνει χωρίς την άδεια του δικαιούχου, ο οποίος προηγείτο στη σειρά της προτίμησης.

Παρεμφερής θεσμός με την εντριτία και με παράλληλη ισχύ στις βενετοκρατούμενες περιοχές είναι αυτός του «μισιάρικου», («μεσιάρικο», «μισιακό» ή «μεσιακό», «σημισιακό», «γη μεσιάρικη»). Το σημισιακό αποτελούσε εμπράγματη σχέση και παρουσίαζε πολλές ομοιότητες με την εντριτία (δικαίωμα διηνεκές, κληρονομητό και απαλλοτριωτικό), με βασική όμως διαφορά την εξ ημισείας διανομή της παραγωγής μεταξύ του καλλιεργητή και του αγροδότη.[18]

Κατά την περίοδο της βενετοκρατίας η δεκάτη[19] εθεωρείτο ως ο φυσικότερος των φόρων.[20] Κυριότερο χαρακτηριστικό της ήταν ότι αφορούσε και σε πρόσωπα και σε πράγματα. Η δεκάτη ήταν μορφή φορολογίας, η οποία φαίνεται πως ήταν προτιμότερη για τον φορολογούμενο γεωργό, αφού με τον τρόπο αυτό απέφευγε τον φόρο σε χρήμα, ο οποίος ήταν πιεστικός. Με τη δεκάτη ο φορολογούμενος διαιρούσε την παραγωγή του σε δέκα μέρη και ο δεκατιστής επέλεγε το ένα.

---

16. Κώδικας Μορώνη, φ. 2r: «Ἔτι εἰς τὸν Ἅγιον Λουκᾶ εἰς τὸ ἔξω μακελλίω τὸ ἔχει ὁ ἡγούμενος τῆς Κυρίας τῶν Ἀγγέλων εἰς λιβέλο καὶ δείδει τὸν κάθε χρόνον ρεάλια δύο καὶ πέντε ἄσπρα κερή τὴν πρώτην τοῦ Μαΐου […]».

17. Βλ. Σκουζάκης, *Ο θεσμός της πώλησης*, ό.π., σ. 144-145.

18. *Ό.π.*, σ. 145-147.

19. Κώδικας φ. 11v: «Ἰδού καὶ τῶν χωρίων ἔξω τῆς δεκατίας τοῦ κρασίου καὶ λαδίου καὶ σταρίου […]». Επίσης, Κώδικας φ. 15r: «[…] πέρνουσι τὸ δέκατο κατ' ἔτος».

20. Ανδρέας Μ. Ανδρεάδης, *Περί της Οικονομικής Διοικήσεως της Επτανήσου επί βενετοκρατίας*, Εστία, εν Αθήναις 1914, τ. Α′, σ. 164.

Το μοναστήρι είχε επίσης εισοδήματα από καπνιάτικα.[21] Ο συγκεκριμένος φόρος, fumatico, εμφανίζεται τον 15ο αιώνα, ως φόρος επί των οικιών. Ο όρος έλκει την καταγωγή του από τη βυζαντινή φορολογία καπνικόν,[22] «διότι φαίνεται υποδεικνύουσα ότι το καπνικόν, περί της φύσεως του οποίου κρατεί τοσαύτη αβεβαιότης, ήτο φόρος επί των κατωκημένων οικιών».[23] Στην ίδια μελέτη επισημαίνεται ότι φόρος οικιών επί βενετοκρατίας δεν υφίστατο στην Κέρκυρα ούτε στη Λευκάδα και στα Κύθηρα. Αντίθετα, στην Κεφαλονιά επιβαλλόταν αδιακρίτως σε κάθε σπίτι, ενώ στη Ζάκυνθο μόνο στα σπίτια που είχαν καπνοδόχο εν ενεργεία (casa chef a fumo), δηλαδή στις κατοικημένες οικίες.

Άλλη σχέση που ανέπτυξε το μοναστήρι με καλλιεργητές ήταν αυτή της αποκοπής.[24] Σύμφωνα με τον Λεωνίδα Ζώη, επρόκειτο για συμφωνία ανάληψης εκτελέσεως εργασίας μεταξύ εργοδότου και εργολήπτου αντί συνολικής πληρωμής εκ των προτέρων οριζόμενης.[25]

Το τίμημα αποτελούσε ένα από τα ουσιώδη ζητήματα μιας συμφωνίας και η καταβολή του συνιστούσε τη βασικότερη υποχρέωση του καλλιεργητή, αγοραστή, εκμισθωτή. Η χρηματική πληρωμή ήταν η συνηθέστερη μορφή καταβολής του τιμήματος. Δεν ήταν όμως καθόλου σπάνιο να καταβάλλεται εν μέρει σε χρήμα και εν μέρει σε είδος. Το είδος χαρακτηριζόταν από μεγάλη ποικιλία. Στο σημείο αυτό αξίζει να σημειωθεί ότι τα έσοδα ήταν ζωτικής σημασίας για τη λειτουργία του μοναστηριού, αφού σε αυτά βασιζόταν για να συντηρηθεί, ιδιαίτερα ύστερα από τις αλλεπάλληλες επιδρομές και ολοσχερείς – σε πολλές περιπτώσεις – καταστροφές που υπέστη.

Μεγάλο ενδιαφέρον παρουσιάζει και η κτηματική περιουσία του μοναστηριού, που αφορά στα μετόχια του, τα οποία συνδέονταν άμεσα με την επιβίωσή του, αφού αποτελούσαν και αυτά, εκτός από οικονομικό στήριγμα, και απόδειξη της πνευματικής ακτινοβολίας του. Από τα μετόχια που είχε στην κατοχή του το μοναστήρι είναι γνωστά όσα βρίσκονται στη Ζάκυνθο, στην Κεφαλονιά και στον Πύργο Ηλείας, τα οποία και είναι καταγεγραμμένα στο χειρόγραφο. Για την περίπτωση των απομονωμένων Στροφάδων τα μετόχια λειτουργούσαν και ως δίαυλος επικοινωνίας με τους κατοίκους των γειτονικών νησιών και ακτών. Είναι,

21. Κώδικας φ. 9r: «Καπνιάτικα». Επίσης, Κώδικας φ. 14v: «Ἰδού καὶ τὰ καπνιάτικα τοῦ αὐτοῦ χωρίου Καταστάρι».

22. *The Oxford Dictionary of Byzantium*, Oxford University Press, New York – Oxford 1991, τ. 2, σ. 1105.

23. Ανδρεάδης, *Περί της Οικονομικής Διοικήσεως*, ό.π., τ. Β′, σ. 174.

24. Κώδικας φ. 4r: «Ὅδε γράφομεν τῶν χωρίων ἔξω τα ὅσα λαμβάνομεν νιβέλα καὶ ἀποκοπαὶς».

25. Ζώης, *Λεξικόν*, ό.π., τ. Β′, σ. 48.

επίσης, εντυπωσιακό πώς ένα μοναστήρι τόσο απομονωμένο κατάφερε να προσελκύει την ευλάβεια και τον σεβασμό τόσων πιστών. Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα του μετοχίου του ιερού ναού Σωτήρος Παντοκράτορος στην Αγουλινίτσα του νομού Ηλείας στον Ροφέα,[26] στο Βαρκοστάσι. Είναι γνωστό ως μετόχι του Μωρέως, που το παραχώρησε ο τότε μητροπολίτης Χριστιανουπόλεως Αθανάσιος, μετέπειτα άγιος Αθανάσιος Χριστιανουπόλεως. Όπως πληροφορούμαστε από το χειρόγραφο, ο μητροπολίτης ενδιαφέρθηκε προσωπικά για το μοναστήρι, παρ' όλο που ήταν σταυροπηγιακό και δεν ανήκε στα όρια της επαρχίας του (φ. 136v). Η παραχώρηση του μετοχίου έγινε την 6η Μαΐου 1692 από τον ίδιο, παρουσία του ηγουμένου του μοναστηριού Δανιήλ Γουράτου[27] (φ. 136v). Από τη γλώσσα του κειμένου, η οποία είναι επίσημη, φαίνεται ότι το συνέταξε ο ίδιος και μέσα σε αυτό αριθμεί πέντε όρους («ὑποσχέσεις»), τους οποίους οφείλει να τηρήσει ο ηγούμενος (ως εκπρόσωπος του μοναστηριού), προκειμένου να γίνει η παραχώρηση. Ύστερα από τρεις μέρες, την 9η Μαΐου 1692, ο Δανιήλ Γουράτος συντάσσει άλλο έγγραφο βεβαιωτικό και συμπληρωματικό του προηγούμενου, με το οποίο εκφράζεται η σύμφωνη γνώμη των κτητόρων της εκκλησίας, που ήταν οι γέροντες του χωριού Αγουλινίτσας.[28] Το μετόχι της Αγουλινίτσας συνέχισε να λειτουργεί μέχρι την Επανάσταση του 1821. Στη συνέχεια μεταφέρθηκε στον Πύργο, όπου συνεχίζει να υφίσταται ενεργό μέχρι τις μέρες μας.[29]

Τέλος, ενδιαφέρον παρουσιάζει και ο τρόπος διαχείρισης των εισοδημάτων των μετοχίων από την κεντρική μονή των Στροφάδων. Στο μετόχι του Παπανδρέα ή μεγάλο μετόχι, όπως παρουσιάζεται στο κατάστιχο, εδρεύει ο μέγας οικονόμος της μονής, ο οποίος συγκεντρώνει και τα άλλα εισοδήματα από μετόχια, υποστατικά και λοιπά περιουσιακά στοιχεία του μοναστηριού στη Ζάκυνθο και τα αποστέλλει στα Στροφάδια. Στο μετόχι της Οδηγήτριας στο Γαϊτάνι απο-

---

26. «Ροφίας» ή «Ροφέας» ή «Ρουφιᾶς» ονομάζεται το τμήμα του Αλφειού ποταμού από τη συμβολή του με τον Λάδωνα και κάτω.

27. Ο Γουράτος, σύμφωνα με τον Γεώργιο Σύπανδρο, διετέλεσε επίσκοπος στη Μάνη (βλ. Σοφοκλής Γ. Δημητρακόπουλος, *Ο άγιος Αθανάσιος Χριστιανουπόλεως. Ιστορική βιογραφία*, Παρρησία, Αθήνα 2008, σ. 92) και σύμφωνα με αδημοσίευτη μελέτη του Μούσουρα διετέλεσε ηγούμενος Στροφάδων τα έτη 1677, 1688, 1689, 1692 και 1693.

28. Κώδ. φ. 136v: «[…] ὅποτε ἤθελε τύχη ἱερομόναχος ἤ καλόγερος ἀπό την γενεάν μας νὰ τοὺς δέχονται εἰς τὸ μοναστήρι αὐτὸ διὰ κοινοβιάτας ἀνεμποδίστως […] καὶ νὰ εἶναι ὁμπλιγάδο τὸ μοναστήρι, ὅτι τὴν ἡμέρα τῆς ἑορτῆς τῆς Μεταμορφώσεως νὰ βάνουν μία λαμπάδα λιτράρικη ὁμπρὸς εἰς τὴν εἰκόνα τῆς ἑορτῆς διὰ μνημόσυνον τῶν κτιτόρων καὶ ἀδελφῶν τοῦ αὐτοῦ ναοῦ».

29. Διονύσιος Μούσουρας, *Μονές της Ζακύνθου, Ιστορία – Αρχιτεκτονική – Τέχνη*, ανάτυπο από τα *Πρακτικά Α΄ Επιστημονικής Ημερίδας, 16 Νοεμβρίου 1996*, Ιερά Μητρόπολη Ζακύνθου και Στροφάδων, Ζάκυνθος 1998, σ. 134-135.

στέλλεται εφημέριος και καλόγερος διακονητής. Συνήθως εκλέγονται σε αυτό ως εφημέριοι οι απερχόμενοι ιερομόναχοι από την ηγουμενία. Στα υπόλοιπα μετόχια της Ζακύνθου, της Κεφαλονιάς και της Ηλείας, η εκλογή διακονητών γίνεται υπό όρους μετά από οικονομική συμφωνία των εκεί αποστελλομένων με το μοναστήρι. Σε ορισμένες περιπτώσεις εμφανίζονται δύο μοναχοί, οι οποίοι υπόσχονται να αυξήσουν τα εισοδήματα της διετίας, αν το μετόχι τούς δοθεί κατ' αποκοπή για να εργαστούν σε αυτό. Η οικονομική παρακολούθηση στην περίπτωση αυτή ήταν δυσχερής λόγω των αποστάσεων, αλλά μεγάλος αριθμός δικαιοπρακτικών εγγράφων που συντάχθηκαν είτε από νοταρίους είτε από τους ίδιους τους μοναχούς με θέμα αυτές τις δοσοληψίες, δείχνει την αντοχή και τη δύναμη των μοναχών να διατηρήσουν ακέραιη την περιουσία του μοναστηριού.[30]

Στις εγγραφές των εισοδημάτων ενδιαφέρον επίσης παρουσιάζει και η πληθώρα των ονομάτων, είτε οικογενειών είτε μεμονωμένων ατόμων, στους οποίους μισθωνόταν η ακίνητη περιουσία του μοναστηριού· ενδιαφέρον όχι μόνο ως προς τον αριθμό τους αλλά και ως προς την καταγωγή τους. Ήδη από τον 15ο αιώνα (η Ζάκυνθος βρισκόταν ακόμη υπό την κυριαρχία των Τόκκων), κατά τη διάρκεια του Α΄ Βενετοτουρκικού πολέμου (1464), το νησί γνώρισε μεγάλο κύμα εποικισμού από κατοίκους της γειτονικής Πελοποννήσου καταρχάς, Στρατιώτες αλλά και οικογένειες από την Κωνσταντινούπολη, που περιπλανήθηκαν σε διάφορες περιοχές και κατέληξαν στη Ζάκυνθο. Στη συνέχεια και μέχρι και την πτώση του Χάνδακα, το νησί έγινε πολλές φορές τόπος υποδοχής των προσφύγων, οι οποίοι διαμόρφωσαν την κοινωνική ζωή και διαδραμάτισαν καθοριστικό ρόλο στην αναγέννησή του. Η συνεισφορά του χειρογράφου στο σημείο αυτό θα μπορούσε να είναι σημαντική, αφού τα ονόματα των οικογενειών που παρατίθενται θα μπορούσαν να συμπληρώσουν τον κατάλογο των ονομάτων στο *Λεξικό* του Ζώη.

Ένα άλλο είδος εγγράφων που απαντώνται στον Κώδικα, είναι οι κατάλογοι των βιβλίων του μοναστηριού, η καταγραφή των οποίων ξεκινά από το έτος 1718. Αξίζει στο σημείο αυτό να σημειωθεί ότι δεν αρχίζει τυχαία τη συγκεκριμένη χρονιά. Κατά το προηγούμενο έτος τα νησιά των Στροφάδων είχαν δεχθεί σφοδρή τουρκική επίθεση και οι μοναχοί φαίνεται ότι μπήκαν στη διαδικασία να καταγράψουν τι τους είχε απομείνει. Από τον κατάλογο που παρατίθεται στο χειρόγραφο, φαίνεται ότι το μοναστήρι είχε στην κατοχή του την περίοδο εκείνη χειρόγραφα και έντυπα βιβλία εκκλησιαστικά αλλά και βιβλία της αρχαίας ελληνικής γραμματείας και φιλολογίας, ξενόγλωσσα, των οποίων το περιεχόμενο δεν γίνεται σαφές, νομικά βιβλία, λεξικά, έναν πορτολάνο, καθώς και ποικίλα άλλα,

30. *Ό.π.*, σ. 109.

των οποίων ο αριθμός είναι περιορισμένος. Υποθέτουμε ότι πολλά από αυτά θα είχαν αρπαχθεί ή καταστραφεί κατά τη διάρκεια της λεηλασίας του έτους 1717.

Στα βιβλία που δεν εξυπηρετούν εκκλησιαστικές ανάγκες και αναφέρονται στο βεντάριο, εντοπίζουμε ποικιλία τίτλων. Τούτο φανερώνει τη φροντίδα των μοναχών για τον εμπλουτισμό της βιβλιοθήκης τους, αλλά και το υψηλό επίπεδο εγγραμματοσύνης των ανθρώπων που επισκέπτονταν το μοναστήρι και τα κληροδοτούσαν σε αυτό. Προφανώς, γνώριζαν την αξία τους και μπορούσαν να τα εκτιμήσουν. Η κατοχή των βιβλίων αυτών καταδεικνύει και μια άλλη πλευρά για την πνευματικότητα εκείνων των μοναχών· αυτήν που η επαφή με τους δυτικούς συντελούσε ώστε να έχουν πνεύμα περισσότερο ανοιχτό από ό,τι θα περίμενε κανείς από ασκητές ενός απομονωμένου νησιού. Εξάλλου, από τη μελέτη της ιστορίας του μοναστηριού προέκυψε ότι στις περιόδους της ακμής του σπουδαίες πνευματικές προσωπικότητες της εποχής διακόνησαν σε αυτό ή το επισκέφθηκαν, προσδίδοντάς του με την παρουσία τους πρόσθετη αίγλη. Ανάμεσα σε αυτούς συγκαταλέγονται ο Παχώμιος Ρουσάνος, ο Διονύσιος Κατηλιανός, καλλιγράφος ο οποίος στη συνέχεια διέπρεψε ως θεολόγος και ελληνιστής της εποχής του, ο Θεόφιλος Κορυδαλεύς που θεωρείται σήμερα ο σημαντικότερος ίσως εκπρόσωπος της φιλοσοφικής σκέψης στα Βαλκάνια κατά την εποχή της τουρκοκρατίας, αλλά και ο ίδιος ο πατριάρχης Μεδόδιος Γ΄ ο Μορώνης. Πέρα από τις σπουδαίες αυτές προσωπικότητες, το ίδιο το μοναστήρι έδειχνε μεγάλο ενδιαφέρον για την εκπαίδευση των μοναχών του, αφού φρόντιζε να εξασφαλίζει πάντοτε δύο θέσεις στο Κολλέγιο της Ρώμης για τους νεαρούς από αυτούς.

Σε κάθε περίπτωση, γίνεται σαφές από τον Κώδικα και από άλλες πηγές[31] ότι οι μοναχοί γνώριζαν την αξία των χειρογράφων που είχε στην κατοχή του το μοναστήρι και προσπάθησαν να τα διαφυλάξουν. Ο Μακάριος Σκλίβας (καταρχάς οικονόμος και στη συνέχεια ηγούμενος) φαίνεται ότι διέγνωσε τον κίνδυνο και από τη στιγμή που έγινε ηγούμενος, αντιμετώπισε την κατάσταση πιο αποτελεσματικά, αφενός γράφοντας πάνω στα βιβλία κτητορικά σημειώματα και αφετέρου κλειδώνοντάς τα μέσα σε κιβώτιο. Επιπρόσθετα, έπρεπε να παραδίδονται και να παραλαμβάνονται από εκείνη τη χρονική στιγμή και στο εξής με πρωτόκολλο παραλαβής – παράδοσης μεταξύ του παλαιού και του νέου οικονόμου.

Το τρίτο είδος εγγράφων είναι οι πράξεις παραλαβής – παράδοσης των εκκλησιαστικών αλλά και ποικίλων άλλων ειδών του μοναστηριού και των μετοχίων του, οι οποίες και αποτελούν το εκτενέστερο μέρος του Κώδικα.

Όλα τα απαραίτητα για τη λειτουργία του μοναστηριού και των μετοχίων

31. Μούσουρας, *Αι μοναί Στροφάδων*, ό.π., σ. 286.

του κινητά και ακίνητα αγαθά παρεδίδοντο και παρελαμβάνοντο διά πρωτοκόλλου μεταξύ των εκεί ιερωμένων. Τα βεντάρια υπέγραφαν ο απερχόμενος οικονόμος, αυτός που αναλάμβανε στη θέση του και ο εκάστοτε ηγούμενος.

Οι εγγραφές αρχίζουν να γίνονται συστηματικές από το έτος 1718, ένα χρόνο μετά την τουρκική επίθεση και την επιστροφή των μοναχών στη Ζάκυνθο, και φτάνουν μέχρι το έτος 1834. Πρέπει να λάβουμε υπόψη ότι το 1717 το λείψανο του αγίου Διονυσίου μεταφέρθηκε και έκτοτε παρέμεινε στη Ζάκυνθο. Η χρονική αυτή στιγμή αποτελεί τομή για ολόκληρη της ιστορία του μοναστηριού. Το ενδιαφέρον σταδιακά μετατοπίζεται από τα Στροφάδια και εστιάζεται στο μετόχι, στο οποίο τοποθετήθηκε το λείψανο.[32] Αυτό εξηγεί γιατί οι περισσότεροι κατάλογοι παραλαβής – παράδοσης του Κώδικα σχετίζονται με την εκκλησία του Αγίου Διονυσίου στην πόλη της Ζακύνθου, η οποία εντέλει παίζει κυρίαρχο ρόλο στη διοικητική δομή του μοναστηριού των Στροφάδων.

Από το έτος 1805 ο κατάλογος αφορά αποκλειστικά στην εκκλησία της πόλης της Ζακύνθου. Είναι εντυπωσιακά μακροσκελής συγκριτικά με τους προηγούμενους. Για το γεγονός αυτό μπορούμε να κάνουμε δύο υποθέσεις: α) Τα αφιερώματα στον άγιο είναι λογικό να πληθαίνουν, αφού είναι προσβάσιμος ο ναός στο πλατύ κοινό και η αίγλη του αγίου έχει ήδη εξαπλωθεί. Η ευσέβεια των πιστών προς αυτόν εκφράζεται με ποικίλους τρόπους· ένας από αυτούς είναι και οι δωρεές. β) Είναι πιθανό να έχει συμβεί κάτι, εντός του μοναστηριού, που να υποχρεώνει τους μοναχούς να είναι περισσότερο αναλυτικοί ως προς την καταγραφή των περιουσιακών του στοιχείων. Η σκέψη ότι αυτό που συνέβη διατάραξε τις ισορροπίες του μοναστηριού, ενισχύεται από το γεγονός ότι από τη χρονική αυτή στιγμή και εξής ο κατάλογος συντάσσεται και υπογράφεται παρουσία τριών μαρτύρων, οι οποίοι είναι λαϊκοί. Ενδεχομένως είχε μεσολαβήσει τέτοιο συμβάν που επέβαλλε τη διαφάνεια και κρινόταν απαραίτητη η παρουσία τρίτων, προκειμένου αυτή να διασφαλιστεί.

Ενδιαφέρον για την εξέλιξη των οικονομικών του μοναστηριού, που σχετίζεται άμεσα και με τις προσφορές λαϊκών (και όχι μόνο) προς τον άγιο Διονύσιο, παρουσιάζουν τα περιεχόμενα των πράξεων παραλαβής – παράδοσης. Παρακολουθώντας τους καταλόγους, αρχής γενομένης από το 1718, είναι εύκολο να διαπιστωθεί η αύξηση κυρίως στα εκκλησιαστικά είδη, και δη και σε όσα σχετίζονται με τον άγιο. Γίνεται λόγος καταρχάς για αντικείμενα της εκκλησίας, κατα-

32. Σήμερα είναι ο κεντρικός ναός του πολιούχου Ζακύνθου αγίου Διονυσίου, όμως τουλάχιστον μέχρι το έτος 1840 λειτουργούσε ως μετόχι, στο οποίο έστελνε το μοναστήρι, ακολουθώντας την ίδια πολιτική με τα άλλα μετόχια του, εφημερίους και άλλους διακονητές (βλ. Μούσουρας, *Αι μοναί Στροφάδων*, ό.π., σ. 121-122).

σκευασμένα από πολύτιμα μέταλλα και λίθους, ευαγγέλια, ασημένια καντήλια, επιχρυσωμένα ευαγγέλια, ασημένια θυμιατά κ.ά.

Όλα τα παραπάνω πολύτιμα εκκλησιαστικά είδη, σκεύη και είδη αμφίεσης έρχονται σε αντιδιαστολή με τα καθημερινής χρήσης αντικείμενα, ευτελούς αξίας, που χρησιμοποιούσαν οι μοναχοί για την κάλυψη των άλλων αναγκών τους και που και αυτά καταγράφονται σε καταλόγους.[33]

Τέλος, μεγάλο ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι διαφόρων ειδών ενθυμήσεις των μοναχών, που βρίσκουμε σκόρπιες στο κατάστιχο και χωρίς χρονολογική σειρά. Αυτές αφορούν σε ποικίλα θέματα και φωτίζουν διάφορες πλευρές της ζωής του μοναστηριού. Κάποιες από αυτές αφορούν στην καθημερινή ζωή, όπως την πληρωμή κάποιου λιβέλλου (φ. 157r), την αφιέρωση πιστών στο μοναστήρι (φ. 156v), επισκευαστικές εργασίες (φ. 160r), συμφωνητικό πληρωμής ανάμεσα στο μοναστήρι και σε μάστορα, ο οποίος είχε αναλάβει να επισκευάσει την πρόσοψη της εκκλησίας (φ. 162r) κ.ά. Σημαντική είναι η πληροφορία που δίνουν οι μοναχοί και φωτίζουν τις συνθήκες, κάτω από τις οποίες ο γενικός προβλεπτής θαλάσσης Giacomo Nani το έτος 1759 απέσπασε είκοσι χειρόγραφα από το μοναστήρι, και παραθέτουν τον αντίστοιχο κατάλογο (φ. 156r).[34] Στην πρώτη και τελευταία σελίδα του χειρογράφου υπάρχει αυτόγραφο σημείωμα του ιεροδιακόνου Ιερεμία Γκουράτη, από το οποίο αντλούνται διάφορες πληροφορίες, όπως η ύπαρξη της περίφημης εικόνας της Παναγίας Πάντων Χαράς, που σήμερα βρίσκεται στην ιερά μονή Αγίου Διονυσίου Ζακύνθου. Από τη σημείωση του τέλους επιβεβαιώνεται η παραχώρηση του μετοχίου της Αγουλινίτσας από τον Χριστιανουπόλεως, αφού, προκειμένου να επισφραγισθεί η συμφωνία, ο μητροπολίτης πραγματοποίησε δύο χειροτονίες, μία εκ των οποίων ήταν του υπογράφοντος την ενθύμηση.

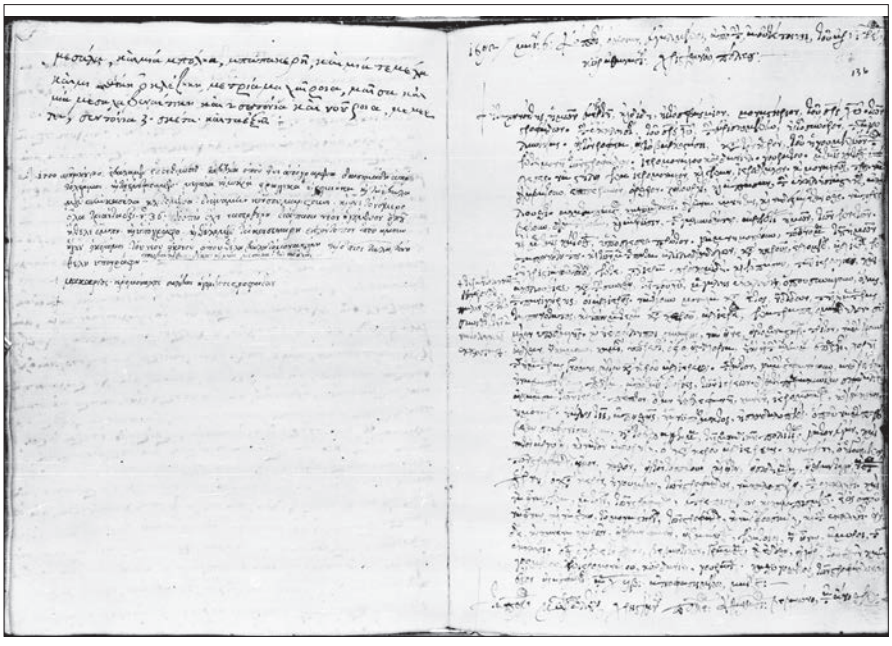
33. «[…] δίο σιδερωστίες, δίο πηνηάτες μὲ τὰ κουπόματά τους, μία χαλκοτσουκάλα μὲ τὸ κούπομά της. Τρία σουγλιά μικρά, ἕνα σκαφίδι, ἕνα πλαστήρι, ἕνας τηροτρίφτις κενούριος, μία πελάτζα, μία ἀξίνα καὶ ἕνα τζαπόνι. Ἕνα τζεκούρι, ἕνας σύγκλος τοῦ πηγαδιοῦ, ἕνα χονή στάγγινο μεγάλο, μια κρησάρα, δίο λήχνους, μία κουτάλα σηδερένια, ἕνα μησώ-βάτσελο καὶ ἕνα μησώ-κατσάρολο μὲ τὰ σήδερά τους, ἕνα τηγάνι, μία σκάρα, δίο σακιά καναβατζένια κενούρια, ἕνα μεγάλο καὶ ἕνα μικρό μάλινα, δίο κενούρια καὶ ἕνα παλιό, τέσερες φαλτζέτες μεγάλες».

34. Βάσει αυτής της ενθυμήσεως έχουν εντοπισθεί και ταυτισθεί από τον Μούσουρα στη Μαρκιανή Βιβλιοθήκη κάποια από τα εν λόγω χειρόγραφα.

Περίληψη / Summary

Ο Κώδικας Μορώνη συγκαταλέγεται στα χειρόγραφα της ιεράς μονής Στροφάδων και Αγίου Διονυσίου Ζακύνθου. Πρόκειται για κατάστιχο κτημάτων, κτισμάτων και πραγμάτων της μονής. Η εγκαινίασή του ξεκινά το έτος 1676, στα χρόνια επιστασίας του πρώην πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως Μεθοδίου Μορώνη, και παρέχει ενδιαφέρουσες πληροφορίες για τον τρόπο λειτουργίας του μοναστηριού.

Moroni's code is included to the manuscripts of the Holy Monastery of Strofades and St. Dionysios of Zakynthos. This is about ledger land, buildings and properties of the monastery. It's launching started in 1676, under the supervision of the former Patriarch of Constantinople Methodius Moronis and provides interesting information on the operation mode of the monastery.

«Ο Κώδικας του πατριάρχη Μεθοδίου Γ′ του Μορώνη»
(φωτογραφία από την πτυχιακή εργασία της Θεοδώρας Κλάδη).

ΟΡΘΟΔΟΞΩΝ ΕΠΙΣΚΟΠΩΝ ΕΔΡΕΣ ΕΝ ΚΕΦΑΛΛΗΝΙΑ

πρωτοπρεσβύτερος Ιωάννης Διον. Μεσολωράς

Το έτος 1185 το βυζαντινό Θέμα της Κεφαλονιάς καταλαμβάνεται από τους Νορμανδούς και λίγα χρόνια αργότερα, το 1206, καταλύεται ο επισκοπικός θρόνος της, καθώς και αυτός της Ζακύνθου το επόμενο έτος. Τον επόμενο επίσης χρόνο στην Κεφαλονιά και το 1212 στη Ζάκυνθο, επί του πάπα της Δ΄ Σταυροφορίας Ιννοκεντίου του Γ΄, εγκαθίσταται λατινική εκκλησιαστική αρχή. Το 1222 οι δύο λατινικές αυτές επισκοπές ενώνονται και υπάγονται αρχικά στη λατινική μητρόπολη Κορίνθου και τελικά από το 1695 στη λατινική μητρόπολη Κερκύρας.

Ο ορθόδοξος θρόνος της Κεφαλληνίας αποκαθίσταται επί του τελευταίου των Τόκκων Λεονάρδου του Γ΄ περί το 1450 και περιλαμβάνει την Κεφαλονιά, τη Ζάκυνθο, την Ιθάκη και τα Στροφάδια. Τον επίσκοπο εκλέγει μόνο ο ιερός κλήρος της Κεφαλληνίας, όπου και η έδρα του, ενώ στα άλλα νησιά εγκαθίσταται πρωτοπαπάς.

Οι Βενετοί μετά την κατάκτηση της Ζακύνθου το 1484 και της Κεφαλονιάς το 1500 απεδέχθησαν τα εκκλησιαστικά πράγματα ως είχαν, ακόμη και το προνόμιο των Κεφαλλήνων να εκλέγουν αυτοί τον επίσκοπο Κεφαλληνίας και Ζακύνθου. Η κατάσταση αυτή δημιούργησε έριδες μεταξύ των δύο νησιών. Από τους 27 αρχιερείς που επισκόπευσαν στα νησιά, οι 22 ήταν Κεφαλλήνες και οι 5 Ζακύνθιοι. Επί αγγλοκρατίας επανιδρύθηκε η μητρόπολη Ζακύνθου το 1824.

Στην προσπάθειά μας να ανιχνεύσουμε και να προσδιορίσουμε τις έδρες των ορθοδόξων επισκόπων, θα υιοθετήσουμε και θα παραθέσουμε πληροφορίες που προέρχονται από τους ιστορικούς του νησιού, θα συμφωνήσουμε με νεότερες απόψεις που τείνουν να αναθεωρήσουν παλαιότερες και ρίχνουν φώς στο θέμα μας κατά τη βυζαντινή αλλά και τη φράγκικη εποχή, και θα καταθέσουμε πληροφορίες που ανιχνεύσαμε σε νοταρίους, εκκλησιαστικούς κώδικες και αλλού, που εμπλουτίζουν το θέμα μας, αλλά και αναθεωρούν παλαιότερες απόψεις.

Στην αφετηρία αυτής της πορείας με οδηγό το γνωστό και πολύτιμο Πρακτικό της Λατινικής Επισκοπής Κεφαλληνίας του 1264[1] οδηγούμαστε πίσω στο βυζαντινό Θέμα Κεφαλληνίας, που διήρκησε από το δεύτερο μισό του 8ου αι. μέ-

1. Θησεύς Στ. Τζαννετάτος, *Το Πρακτικόν της Λατινικής Επισκοπής Κεφαλληνίας του 1204 και η επιτομή αυτού*. Κριτική έκδοσις αυτών, εν Αθήναις 1965, σ. 104.

χρι την κατάληψή της από τους Νορμανδούς το 1185 και περιελάμβανε τα Επτάνησα και όχι μόνο.[2]

Στο εν λόγω Πρακτικό στην περιοχή της Παλικής, «στο χωρίον Δεματορά και Αγία Θέκλη», όπως ορίζεται στην Επιτομή του Πρακτικού, γίνεται αναφορά στο μεσαιωνικό κάστρο του Αγίου Γεωργίου,[3] στο οποίο υπάρχει καθεδρικός ναός και οικία της αγιωτάτης επισκοπής.[4] Εκεί πρέπει, λοιπόν, να ήταν το εκκλησιαστικό κέντρο της κεφαλληνιακής Εκκλησίας κατά τη βυζαντινή περίοδο και εδώ συνεχίζει να είναι μετά την κατάληψη του νησιού από τους Νορμανδούς το 1185 και τους Ορσίνι που τους διαδέχθηκαν, μέχρι τον ερχομό των Τόκκων (1357-1479), οι οποίοι, μεταφέροντας την πολιτική και στρατιωτική διοίκηση στο Κάστρο του Αγίου Γεωργίου της Λειβαθούς, προφανώς συνεπήραν και την εκκλησιαστική.[5]

Πρέπει να σημειώσουμε ότι στο Πρακτικό γίνεται λόγος και για μία άλλη επισκοπή που εντοπίζεται στη περιοχή της Θυνιάς, η οποία δεν μπορούμε να αναφέρουμε αν είναι αρχαιότερη της ανωτέρω ή αν συνυπήρχαν. Της δεύτερης αυτής επισκοπής υπάρχουν μέχρι σήμερα υπολείμματα κτισμάτων και οι κάτοικοι του πλησιέστερου χωριού Κουρουκλάτα ορίζουν το μέρος τούτο: «στην εκκλησιά» ή «στην Επισκοπή».[6]

Ο ιστορικός της Κεφαλληνίας Ηλίας Τσιτσέλης, και άλλοι μετά από αυτόν, διατείνεται ότι «οι αρχιερείς (Λατίνοι) κατώκουν εν τη τότε πρωτευούση, τω Κάστρω του Αγίου Γεωργίου, όπου και οι ορθόδοξοι παλαιότερον».[7] Ο σύγχρονός του –αρχές του 20ού αι.– ιερωμένος ιστορικός της Καθολικής Εκκλησίας της Κεφαλονιάς Innoccenzo da Modugno, διερωτώμενος πού είχαν την έδρα τους οι Conti Palatini στην Κεφαλονιά από το 1207 έως το 1500, λέγει γι' αυτούς αλλά και για τους λατίνους επισκόπους ότι "non possiamo dire che essi si trovassero

2. Βλ. Σταματούλα Ζαπάντη, «Το Θέμα Κεφαλληνίας στη Βυζαντινή αυτοκρατορία (8ος-12ος αιώνας)». *Κεφαλληνιακά Χρονικά*, τ. 6ος (1992-1994), σ. 1-37.

3. Βλ. Ντιάνα Αντωνακάτου, «Θέσεις, περιβάλλον, περιουσιακά στοιχεία βυζαντινών μονών του 13ου αιώνα στην Κεφαλονιά με βάση το Πρακτικό της Λατινικής Επισκοπής Κεφαλληνίας του 1264», *Πρακτικά του Ε΄ Διεθνούς Πανιονίου Συνεδρίου (Αργοστόλι-Ληξούρι 17-21 Μαΐου 1986)*, τ. 1 (1989), σ. 513-594.

4. Το *Πρακτικόν*, σ. 42.

5. Ο Σπύρος Ασωνίτης αμφισβητεί την ίδρυση κάστρου στη Λειβαθώ και στην Παλική. Βλ. Σπύρος Ν. Ανωνίτης, *Το νότιο Ιόνιο κατά τον όψιμο μεσαίωνα*, εκδ. οίκος Ergo, Αθήνα 2005.

6. Βλ. Αντωνακάτου, *ό.π.*, σ. 530.

7. Ηλίας Α. Τσιτσέλης, *Κεφαλληνιακά σύμμικτα*, τύποις Μηνά Μυρτίδη, εν Αθήναις 1960, τ. Β΄, σ. 31.

nella fortezza S. Giorgio […]".[8] Έτσι, στο Κάστρο του Αγίου Γεωργίου της Παλικής είναι εγκαταστημένη η λατινική ιεραρχία που έχει αντικαταστήσει την ορθόδοξη, και παραμένει εκεί μέχρι που την κυριότητα του νησιού αναλαμβάνουν οι Τόκκοι (1357-1479), οι οποίοι και μεταφέρουν την έδρα της διοικήσεως στο Κάστρο του Αγίου Γεωργίου της Λειβαθούς, επειδή είχαν εκλείψει πλέον οι λόγοι διατηρήσεώς του ως στρατιωτικού, διοικητικού και θρησκευτικού κέντρου στην Παλική.[9] Ο Λεονάρδος Α΄ ο Τόκκος (1357-1378) φέρεται ως ο κατασκευαστής του φρουρίου της Λειβαθούς.[10]

Περί τα μέσα του 15ου αι. ανασυνίσταται ο ορθόδοξος θρόνος της Κεφαλληνίας υπό του Λεονάρδου Γ΄ Τόκκου (1448-1483) με την ανάρρηση σ' αυτόν του Γερασίμου Λοβέρδου ως επισκόπου Κεφαλληνίας, Ζακύνθου και Ιθάκης.[11] Ο Λοβέρδος ήταν ποιμενάρχης μεγάλου κύρους και προερχόταν εκ των αρχόντων. Επισκόπευσε πολλά χρόνια, τουλάχιστον μέχρι το 1519, οπότε αρυόμαστε την τελευταία αναφορά σ' αυτόν. Στο διάστημα από το 1488 έως το 1521, που ο λατίνος επίσκοπος Κεφαλληνίας Marcus de Franceshi έχει μεταθέσει την έδρα του στη Ζάκυνθο, αφού η Κεφαλονιά έχει κυριευθεί από τους Τούρκους (1479-1481 και 1484-1500), την περιουσία της Λατινικής Εκκλησίας της Κεφαλληνίας[12] διαχειρίζεται ο ορθόδοξος επίσκοπος Γεράσιμος Λοβέρδος.[13] Βεβαίως, με την άφιξη των Ενετών οι Λατίνοι επανέρχονται και διεκδικούν τα κτήματα της επισκοπής των. Η εκλογή και τοποθέτηση στον επισκοπικό θρόνο της Κεφαλονιάς του Γερασίμου Λοβέρδου που καταγόταν από το πλησιόχωρο στο Κάστρο της Παλικής χωριό, την Κοντογενάδα, και η έδρα και διαμονή του σ' αυτό δεν πρέπει να ήταν τυχαίες.

---

8. P. Innocenzo da Modugno, *Cefalonia cattolica*, di Tipografia Artigianelli, Foligno 1903, σ. 91.

9. Και έτσι το Κάστρο στη Λειβαθώ παίρνει τη θέση του και το όνομά του. Βλ Αντωνακάτου, *ό.π.*, σ. 531.

10.Τσιτσέλης, *Σύμμικτα*, ό.π., τ. Α΄, σ. 887 και Νικόλαος Φωκάς-Κοσμετάτος, *Το Κάστρο Αγίου Γεωργίου Κεφαλληνίας*, Αθήναι 1966, σ. 15.

11. Προτείνονται διάφορες χρονολογίες αναρρήσεώς του στον θρόνο, όπως τα έτη 1445, 1450, 1452, 1458, 1460, 1470. Βλ. Τσιτσέλης, *Σύμμικτα*, ό.π., τ. 2, σημ 1. Γι' αυτόν και τους διαδόχους του μέχρι το 1575 βλ. Σταματούλα Σ. Ζαπάντη, *Κεφαλονιά 1500-1571. Η συγκρότηση της κοινωνίας του νησιού*, University Studio Press, Θεσσαλονίκη 1999.

12. Αργότερα, κατά την περίοδο της τουρκοκρατίας, με την απουσία λατίνου επισκόπου και την ανοχή των Οθωμανών διευκολύνεται η διεκδίκηση της περιουσίας που οι Λατίνοι είχαν οικειοποιηθεί από τους καλλιεργητές της, καθώς και από τις ορθόδοξες εκκλησίες και μονές, στις οποίες ανήκαν.

13. Βλ. Γερ[άσιμος] Πεντόγαλος, «Λατίνοι επίσκοποι Κεφαλονιάς – Ζακύνθου», *Δελτίον Αναγνωστικής Εταιρίας Κερκύρας*, τ. 11 (1974), σ. 145-178.

Μετά τον Γεράσιμο στον θρόνο ανέρχεται ο Δαμιανός Ριτζαρδόπουλος.[14] Το 1522 αναδεικνύεται[15] επίσκοπος ο γιος του Γερασίμου, Αθανάσιος. Κατόπιν ο Λεόντιος Λιτζαρδόπουλος (1524-1526) και είτα ο εγγονός του Γερασίμου Σωφρόνιος από το 1527 μέχρι το 1555.[16] Η δυναστεία των Λοβέρδων έχει βάση και διαμονή το χωριό τους Κοντογενάδα της Παλικής, όπου και η μεγάλη κτηματική περιουσία τους, όπως και ο Λεόντιος Λιτζαρδόπουλος κατά πάσαν πιθανότητα το χωριό του Πεσσάδες της Λειβαθούς.[17]

Οι ορθόδοξοι επίσκοποι εξακολουθούν να παραμένουν όλο τον 16ο αι.[18] στις πατρικές τους οικίες. Έτσι, έχουμε τον εκ των εγγάμων Νεόφυτον Κολοκυθά (1582-1590), επί του οποίου έγινε η ανακομιδή του αγίου Γερασίμου, από το χωριό Κολοκυθάτα της Παλικής, να κατοικεί το 1587 στο σπίτι του στο Ληξούρι.[19] Αλλά και ο Νικόδημος Α΄ Μεταξάς, ο ιδρυτής της Επισκοπής στα Μεταξάτα, «καθέδραν […] είχε την εαυτού οικίαν», πριν ανοικοδομήσει την Επισκοπή στα Μεταξάτα.[20]

Επισκοπή Μεταξάτων

Βρισκόμαστε στα μέσα του 16ου αιώνα. Ο εγγονός της δυναστείας των Λοβέρδων Σωφρόνιος (1547-1555), όπως και οι πρόγονοί του, ποιμαίνει, καθώς παρατηρήσαμε, την Εκκλησία της Κεφαλονιάς, εγκαταστημένος στο αρχοντικό του

---

14. Η Στ. Ζαπάντη παρατηρεί ότι «δεν επισημάνθηκε το όνομά του στα έγγραφα που ερευνήθηκαν. Οι αναγραφόμενες χρονολογίες που παραθέτει ο Τσιτσέλης (*Σύμμικτα*, ό.π., τ. Β΄, σ. 92) από αναγραφές άλλων δεν είναι συμβατές με τις μαρτυρίες για άλλες επισκοπείες όπως σημειώνονται εδώ» (εννοεί στο βιβλίο της). Βλ. *Κεφαλονιά*, ό.π., σ. 298, σημ. 56.

15. Βλ. Ζαπάντη, *ό.π.* σ. 298, όπου παραθέτει τους επισκόπους κατά διαδοχή από τον Γεράσιμο Λοβέρδο μέχρι τον Παχώμιο Μακρή (1560-1575). Ο Τσιτσέλης, *Σύμμικτα*, ό.π., τ. Β΄, σ. 92, έχει άλλη κατάταξη.

16. Ζαπάντη, *ό.π.*, σ. 298. Πρβλ. Τσιτσέλης, *ό.π.*, σ. 92.

17. Ζαπάντη, *ό.π.*, σ. 296.

18. Τσιτσέλης, *ό.π.*, τ. Β΄, σ. 80-81.

19. Βλ. Κωνσταντίνος Αντωνίου Μονοκρούσος, *Αρχειακή έρευνα. Οι ιεροί ναοί του Ληξουρίου και τριάντα δύο χωριών της επαρχίας Πάλλης Κεφαλονιάς*, Ληξούρι ²2003, σ. 31.

20. Όπως γράφεται στην ενεπίγραφη μαρμάρινη πλάκα, την εντοιχισμένη στο κωδωνοστάσιο της Επισκοπής Μεταξάτων. Βλ. το κείμενο της επιγραφής στο: Νικόλαος Μεταξάς, *Ο μητροπολίτης Αθηνών Γερμανός Καλλιγάς 1844-1896*, εκδ. Αποστολικής Διακονίας της Εκκλησίας της Ελλάδος, Αθήναι 1972, σ. 102. Ο Γιώργος Αλισανδράτος διαβάζει προσεκτικά την πλάκα και αναγινώσκει σωστά το κείμενο, επισημαίνοντας τις λανθασμένες αναγνώσεις, μεταξύ των οποίων και την προηγούμενη. Βλ. Γιώργος Γ. Αλισανδράτος, «Η αυτοβιογραφική επιγραφή του Νικόδημου Β΄ Μεταξά στα Μεταξάτα της Κεφαλονιάς (1642)», *Ο Ερανιστής*, τ. 18 (1986), σ. 151-162.

στη δυτική εσχατιά της Κεφαλονιάς, στην Κοντογενάδα της Παλικής. Το γεγονός αυτό παράλληλα με τον σκανδαλισμό που προξενούσε η οικειοποίηση των δοσιμάτων των πιστών από την κατά διαδοχή επισκοπική οικογένεια των Λοβέρδων, ανάγκασε πρεσβεία των κατοίκων του νησιού, στην οποία συμμετείχαν και δύο ιερωμένοι, να διαμαρτυρηθεί στη βενετική Γερουσία το 1545 και να ζητήσει την εγκατάσταση των επισκόπων κοντά στο Κάστρο, το οποίο αποτελούσε την έδρα της διοικήσεως. Το αίτημά τους γίνεται δεκτό και εντέλλεται ο προβλεπτής να φροντίσει για την εφεξής εγκατάσταση των επισκόπων στο Κάστρο.[21]

Μια προσπάθεια προς την κατεύθυνση συμπήξεως επισκοπείου στο Κάστρο πρέπει να ήταν η ανέγερση με τη συνδρομή των πιστών της εκκλησίας της Ευαγγελιστρίας, της οποίας την ανοικοδόμηση ο Τσιτσέλης τοποθετεί στο 1578 και ονομάζει τον ναό καθεδρικό.[22] Μετά τον θάνατο του επισκόπου Φιλοθέου Λοβέρδου (1567±14) προτείνεται από τον κεφαλλήνα μοναχό Σωφρόνιο Κατελάνο για την επισκοπική έδρα ο ζακύνθιος αρχιεπίσκοπος Αιγίνης Διονύσιος Σιγούρος. Μεταξύ των προγραμματικών του δηλώσεων προς τους κεφαλονίτες ιερείς συμπεριλαμβάνεται και η υπόσχεση ότι θα χορηγήσει τριακόσια δουκάτα για την ανέγερση επισκοπείου.[23] Δεν εξελέγη, βεβαίως, και το επισκοπείο δεν ανηγέρθη.

Το έργο ανοικοδομήσεως κτηριακού συγκροτήματος ορθοδόξου επισκοπής θα πραγματοποιήσει ο επίσκοπος από το χωρίο Κεραμειές της Λειβαθούς Νικόδημος Α΄ Μεταξάς (1591-1600)[24] όχι στον στενόχωρο χώρο του Μπούργου στο Κάστρο του Αγίου Γεωργίου αλλά περί το ένα μίλι μακρύτερα, στο χωριό Μεταξάτα, σε πεδινό, εύφορο και ευρύχωρο χώρο, και μάλιστα σε εδάφη, τα οποία δώρισαν μέλη του ποιμνίου.

Έτσι, ένα χρόνο μετά την ανάρρησή του (1591) στον επισκοπικό θρόνο της Κεφαλονιάς, την 31η Αυγούστου του έτους 1592 του παρεχωρήθη με συμβολαιογραφική πράξη από τους κληρονόμους του παπά Νικολάου Μεταξά, την οικογένεια Φραντζιά και Φραντζιού και την «αδελφοσύνη των Μαγουλάδων» ο ναός του Αγίου Νικολάου με έκταση τριγύρω στο χωριό Μεταξάτα της Λειβαθούς. Ο Νικόδημος αγόρασε νέα κτήματα, ανοικοδόμησε την εκκλησία και οικίες, εφύ-

21. Βλ. C.N. Sathas, *Documents inédits relatifs à l'histoire de la Grèce*, Maisonneuve et Cie, Paris 1880-1890, τ. V, σ. 181. Πρβλ. Ζαπάντη, *ό.π.*, σ. 296.

22. Βλ. Τσιτσέλης, *Σύμμικτα*, *ό.π.*, τ. Β΄, σ. 80.

23. Ιωάννης Π. Κωστής Λοβέρδος, *Ιστορία της νήσου Κεφαλληνίας*, τύποις Προόδου, εν Κεφαλληνία 1888, σ. 128.

24. «Ήτο εγκρατής γραμμάτων, οικειότατα δε είχε προς διαφόρους των χρόνων αυτού λογίους, μεθ' ων ετήρει επιστολικήν ανταπόκρισιν, εν οις και οι Γαβριήλ Φιλαδελφείας και Διονύσιος Κατηλιανός», λέγει ο Τσιτσέλης και παραθέτει επιστολή του Κατηλιανού, στην οποία εκθειάζεται η αρετή και σωφροσύνη του. *Σύμμικτα*, *ό.π.*, τ. Β΄, σ. 95.

τευσε δένδρα, φύτευσε κήπους και μετά τον θάνατό του κληροδότησε στην επισκοπή τα προγονικά του κτήματα, καθώς και προσωπικά του αρχιερατικά αντικείμενα. Στη διαθήκη του[25] επιπλέον καταγράφονται κτήματα της επισκοπής εκτός από τα Μεταξάτα, στα Κοριάννα και τα Κλείσματα. Απέθανε το 1600 και ετάφη στην Επισκοπή.

Ο ρόλος και η ύπαρξη της Επισκοπής υποτιμάται από τον ιστορικό του νησιού μας Ηλία Τσιτσέλη, ο οποίος αφιερώνει σε αυτήν λιγότερο από μία σελίδα, πιθανόν λόγω ελλείψεως στοιχείων. Γράφει: «Ο ναός του Αγίου Νικολάου δεν υπήρξε καθεδρικός, ουδέ εχρησίμευσεν, ως τινές νομίζουσιν εκ του ονόματος επισκοπή τεκμαιρόμενοι τούτο, μόνιμος των αρχιερέων κατοικία αλλά μόνον ταφείον τινών εξ αυτών».[26] Προσφύγαμε στον Κώδικα της ιεράς αρχιεπισκοπής Κεφαλληνίας και Ζακύνθου,[27] τον οποίο φαίνεται πως αγνοεί ο Τσιτσέλης, και αρυσθήκαμε τις πιο κάτω πληροφορίες.

α) Τον Κώδικα εγκαινιάζει ο ίδιος ο Νικόδημος. Η πρώτη καταγραφή γίνεται τον Ιούνιο του 1591 και η τεσσαρακοστή, που είναι και η διαθήκη του, τον Σεπτέμβριο του 1599. Η επόμενη καταγραφή τον Φεβρουάριο του 1600 είναι του διαδόχου του Ανθίμου Αντίπα.

β) Τον ίδιο χρόνο[28] (7 Οκτωβρίου του 1591) λαμβάνονται αποφάσεις, του Νικοδήμου «προκαθεζομένου ως επί κριτηρίου βήματος […] εν τω αρχιερατικώ κελλίω». Εντεύθεν είναι σαφές ότι η Επισκοπή λειτουργεί ως κατοικία. αλλά και έδρα του επισκόπου.

γ) Την 1η Σεπτεμβρίου του έτους 1599 συντάσσει τη διαθήκη του, η οποία αποτελεί και την τελευταία εγγραφή του. «Θέλει και προσηλώνει εις την επι-

---

25. Βλ. Marino e Nicolò Pignatore, *Memorie storiche e critiche dell'isola di Cefalonia*, G. Nacamulli, Corfù 1889, τ. Β′, σ. 47, αλλά και στον Κώδικα, σ. 40.

26. Βλ. Τσιτσέλης, *Σύμμικτα*, ό.π., τ. Β′, σ. 81.

27. Απόκειται στο Μουσείο της μονής του Αγίου Ανδρέου και φέρει τον τίτλο: Α′ Κώδηξ Ιεράς Αρχιεπισκοπής Κεφαλληνίας – Ζακύνθου – Ιθάκης, με τη σημείωση «Ο παρών Κώδηξ ανευρεθείς υπό του Σεβασμιωτάτου Μητροπολίτου Κεφαλληνίας Κυρίου Γερμανού εν τω Παλαιώ Αρχείω της Μητροπόλεως Εχαρτοδετήθη εντολή Αυτού προς εξασφάλισιν και διατήρησιν». Εν Αργοστολίω τη 25.5.1941». Ο Κεφαλληνίας Γερμανός (πρόκειται για τον Γερμανό Ρουμπάνη). Ο εν λόγω Κώδικας αντεγράφη υπό του διευθυντού του Εκκλησιαστικού και Βυζαντινού Μουσείου της μητροπόλεως Κεφαλληνίας Κωνσταντίνου Φωτ. Στάβερη, στην ιερά μονή Αγίου Ανδρέου Μηλαπιδιάς από 28 Μαΐου 2008 έως 12 Σεπτεμβρίου 2010. Παραμένει ανέκδοτος. Τη μεταγραφή μού έθεσε υπόψη ο μεταγράψας, τον οποίον ευχαριστώ θερμώς.

28. Η παραχώρηση, βέβαια, της εκκλησίας και των κτημάτων γίνεται, όπως είδαμε, το επόμενο έτος 1592, την 31η Αυγούστου. Ο Νικόδημος όμως φαίνεται πως είχε εγκατασταθεί αμέσως μετά την χειροτονία του σε υπάρχον «κελλίον», το οποίο η επισκοπική αξία αναβιβάζει σε «Αρχιερατικό».

σκοπή όπου έκαμε ήγουν τον μέγα Νικόλαον όλες του τις αγορές και αναστησιές όπου έκαμε αφόντους έγινε αρχιερέας ήγουν εκκλησία, σπίτια, κήπους, αμπέλια, χωράφια και δέντρα ήγουν […]», και τα ονοματίζει.

Στην Επισκοπή «εν τω αρχιερατικώ κελλίω» επί Παχωμίου στις 5 Δεκεμβρίου του 1608 συνεδριάζει Ιερά Σύνοδος, συγκείμενη από τον πρωτοπαπά, τον οικονόμο, τον σακελάριο, τον σταυροφύλακα, τον χαρτοφύλακα, τον πρωτέκδικο, τον σύγκελο και ιερείς, με θέμα κάποιους αντικανονικούς γάμους.[29]

δ) Η Επισκοπή φαίνεται πως έχει και μετόχι στο Αργοστόλι. Το 1604, στο Αργοστόλι, πολύ πριν αυτό αναδειχθεί και γίνει πρωτεύουσα (1757), ο οσιότατος Αθανάσιος Ραζής και ο ευγενής Λούκας Δελαπόρτας «προσηλώνουν χρήματα» στην Επισκοπή για να μπορεί ο «θεοφιλέστατος ημών επίσκοπος να φτιάνι το σπίτι εις το αργοστόλι διά κουμουδιτά της επισκοπής».[30]

Αλλά η Επισκοπή έχει λάβει χαρακτήρα μοναστηριού, με μοναχούς ενδιαιτώμενους σε αυτό. Το 1604 και το 1605 ο ανωτέρω μοναχός Αθανάσιος Ραζής προσηλώνει κτήματα στην Επισκοπή με τον σκοπό «να με έχη ος και τους ετέρους του καλογέρους του, και ομπλιγάρομαι εγώ αθανάσιος να ημε ης την ιπιοταγί τις επισκοπίς και όνταν ήθελα μισεύσι χορής θέλημα του αρχιερέος να μιν μπορώ να πέρνο τίποτες από την άνοθε προσίλοσι μόνον να εμένουνε εις τιν επισκοπή […]».[31]

Χρόνια αργότερα επί επισκοπείας Τιμοθέου Τυπάλδου επιβεβαιώνεται ο μοναστικός χαρακτήρας της αρχιεπισκοπής. Το 1697 ο Γιάκουμος Μεταξάς από τις Κεραμιές «δίνει της Αρχιεπισκοπής διω ρίζες ελιές […] να τις καμι το μοναστίρι ος θέλι και βούλετε οσαν πράγμα εδικό του αφτού μοναστιρίου».[32] Επίσης, το 1716 ο Δημήτρης Φραντζιός «αφίνι του μοναστηρίου του μέγα Νικολάου στην αρχιεπισκοπή ένα κομάτι […]».[33] Το 1748, 9 Ιουλίου «ις το μοναστίρι τις Αρχιεπισκοπής ο εδεσιμότατος επίτροπος ιερεύς ιωάννης περδίκης […] μου έδωσε να το ρεγγιστάρω ις τον παρόν κόνδικα […]». Και παρακάτω, «ο Γιάκουμος βολτέρας αφίνι ις το μοναστίρι τοις Αρχιεπισκοπής […]».[34]

Ο Κώδικας, τον οποίο επικαλούμεθα, καλύπτει την περίοδο 1591-1798 με

29. Κώδιξ, σ. 77.

30. Κώδιξ, σ. 55.

31. Κώδιξ, σ. 61. Το 1627, ο μητροπολίτης Κορίνθου Γαβριήλ, εις τον οποίο υπαγόταν η Κεφαλονιά, διαπιστώνει ότι η απόφαση του επισκόπου Παρθενίου Δοξαρά πάσχει νομιμότητος, δεδομένου ότι δεν ελήφθη από την «νόμιμο πεντάδα», και τον προτρέπει να την εκδώσει νόμιμα, «μετά της ιεράς σου συνόδου της πεντάδος φημί».

32. Κώδιξ, σ. 98, πρβλ. σ. 105, 107.

33. Κώδιξ, σ. 108.

34. Κώδιξ, σ. 115 και σ. 116, 117, 118, 119.

πρώτο τον Νικόδημο Α΄ Μεταξά και τελευταίο τον Ιωαννίκιο Άννινο. Οι προγενέστεροι του Νικοδήμου επίσκοποι από της ανασυστάσεως του θρόνου της Κεφαλληνίας είναι πέντε.[35] Από αυτούς γίνεται μνεία στον Γεράσιμο σε κόπια βραβείου του 1499 του ιερού ναού Αγίας Παρασκευής στα Σολομάτα,[36] και στον Αθανάσιο ή Σωφρόνιο Λοβέρδο, γιο του προηγούμενου, σε κόπια από βραβείο του ιερού ναού Αγίων Αναργύρων στην Έρισσο του 1555.[37] Οι επίσκοποι, στους οποίους γίνεται αναφορά σε σχέση πάντοτε με την Επισκοπή από της ιδρύσεώς της επί Νικοδήμου Α΄ Μεταξά το 1592 μέχρι τον Ιωαννίκιο Άννινο, είναι δεκαεπτά. Από τους δεκαεπτά αναφορά στον κώδικα γίνεται στους δέκα, οι οποίοι προφανώς κατοίκησαν στην Επισκοπή και διοίκησαν εκείθεν συν τον Νικόδημο Β΄ Μεταξά, για τον οποίο δεν έχουμε καμία αναφορά στον Κώδικα.[38] Πρόκειται για τον περίφημο συνεργάτη του πατριάρχη Κυρίλλου Λουκάρεως, ανιψιό του Νικοδήμου Α΄, που γεννήθηκε στις Κεραμειές το 1585 και ανέβηκε στον επισκοπικό θρόνο της Κεφαλληνίας το 1628. Η αρχιεπισκοπή γίνεται έδρα του και κατοικία του. Επί των ημερών του η Επισκοπή κατακρημνίζεται από τους καταστρεπτικούς σεισμούς του 1636 και 1638 και ανοικοδομείται με δικά του έξοδα. Με τον Νικόδημο Β΄ αλλά και τον τόπο τούτο της Επισκοπής Μεταξάτων συνδέθηκε η λειτουργία του πρώτου τυπογραφείου της Ανατολής, που λειτούργησε κρυφά στην Κεφαλονιά, και μάλιστα στη μονή του Αγίου Γερασίμου.[39]

Περιγραφή της οικοδομής της Επισκοπής υπάρχει χαραγμένη σε μαρμάρινη πλάκα που ήταν εντοιχισμένη στο καμπαναριό και πιθανόν τέθηκε μετά το

35. Γεράσιμος Λοβέρδος (c. 1460-). Δαμιανός Ριτζαρδόπουλος. Πέθανε και ετάφη στο Κάστρο το 1517 κατά Τσιτσέλη, *Σύμμικτα*, ό.π., σ. 92. Αθανάσιος Λοβέρδος, Λεόντιος Ριτζαρδόπουλος (1524-1555), Σωφρόνιος Λοβέρδος (1547-1575).

36. Κώδιξ, σ. 38.

37. Κώδιξ, σ. 62.

38. Σημειώνονται με έκτυπα γράμματα αυτοί που κατοίκησαν στην Επισκοπή: 1) Νικόδημος Α΄ Μεταξάς 1591-1600, 2) Άνθιμος Αντίπας 1600 ± εννέα έτη, 3) Παχώμιος Αναλυτής 1610-1622, 4) Παρθένιος Δοξαράς 1622-1628, 5) Νικόδημος Β΄ Μεταξάς 1628-1645, 6) Τιμόθεος Σαπρακόμιτος, Ζακύνθιος 1646-1652, 7) Μακάριος Πανάς 1652-1660, 8) Ιερεμίας Περιστιάνος 1660-1665, 9) Παΐσιος Χοϊδάς 1665- , 10) Τιμόθεος Τυπάλδος 1684-1718, 11) Αγάπιος Λοβέρδος 1718 ± 9 Κάστρο, 12) Σωφρόνιος Ραμανδάς, Ζακύνθιος 1727 ± 4, 13) Σεραφείμ Άννινος 1732-1746, 14) Αβράμιος Μελισσηνός 1746-1759, 15) Σωφρόνιος Κουτούβαλης, Ζακύνθιος 1759-1782, 16) Γεράσιμος Κλαδάς 1782 ± 11 μήνες, 17) Ιωαννίκιος Άννινος 1783-1817.

39. Βλ. Letterio Augliera, *Libri, politica, religione nel Levante del Seicento. La tipografia di Nicodemo Metaxa, primo editore di testi greci nell'Oriente Ortodosso*, edit. Istituto Veneto de Scienze, Lettere ed Arti, Venezia 1996.

τέλος των επισκευαστικών εργασιών από τους σεισμούς του 1636 και 1638 με χρονολογία 1641.[40]

Δεν καθιερώθηκε τελικά ως έδρα των επισκόπων, κάποιοι μόνο άσκησαν διοίκηση από εκεί και κάποιοι ενταφιάστηκαν εκεί, οι Άνθιμος Αντίπας (1601-1609), Παχώμιος Αναλυτής (1610-1652), Τιμόθεος Σαπραμάσαρος, Ζακύνθιος (1646-1652) (δεν αναφέρεται στον Κώδικα), Μακάριος Πανάς (1652-1660), Ιερεμίας Περιστιάνος (1662-1687), Αβράμιος Μελισσηνός (1745-1759), Ιωαννίκιος Άννινος (1783-1817) και Σπυρίδων Κοντομίχαλος (1842-1871).[41]

Η Επισκοπή παρά το γεγονός ότι δεν απετέλεσε, ως είχε επιθυμία ο ιδρυτής της, το εκκλησιαστικό, διοικητικό (και όχι μόνο) κέντρο της κεφαλληνιακής Εκκλησίας, έτυχε προσοχής και φροντίδας από ιεράρχες αλλά και από τη Διοίκηση. Έτσι, «οι υποψήφιοι (αρχιερείς) ήσαν υπόχρεοι ίνα προσάξωσι και αξιόχρεον εγγυητήν διά χίλια φλωρία, προς ασφάλισιν της κοινότητος ότι ο εκλεχθησόμενος θα ετήρει εν καλή καταστάσει το τε εν Κάστρω επισκοπείον και το εν Μεταξάτοις, μετά του ναού του Αγίου Νικολάου».[42] Για την Επισκοπή ενδιαφέρθηκαν ο μητροπολίτης Κεφαλληνίας Ιωαννίκιος Άννινος που «ανήγειρεν εκ βάθρων τα κελλία τής εν Μεταξάτοις επισκοπής και εγκαλλώπισε τον αυτόθι ιερόν ναόν».[43] Για τον Σπυρίδωνα Κοντομίχαλο (1884-1889) λέγει επίσης ο Τσιτσέλης ότι «εις τας αόκνους υπέρ των ιερών μονών νομίμους προσπαθείας του ιεράρχου οφείλεται εν πολλοίς η διάσωσις των κτημάτων της εν Μεταξάτοις Επισκοπής, άτινα επρόκειτο να πλειστηριασθώσιν επί Αγγλικής Προστασίας, περιελθόντα πλέον οριστικώς τοις κατά καιρόν επισκόποις».[44] Ο ίδιος ετάφη εκεί στις 12 Ιουλίου του έτους 1873. Αλλά και ο μητροπολίτης Κεφαλληνίας και μετέπειτα αρχιεπίσκοπος Αθηνών Γερμανός Καλλιγάς έλαβε μέριμνα για την Επισκοπή,[45] έχοντας σκοπό να ενταφιαστεί εκεί. Η επισκοπή ήταν πλούσια σε ιερά σκεύη, άμφια, βιβλία, χειρόγραφα, εικόνες κ.λπ., καθώς και προσωπογραφίες αρχιερέων·[46] και κάποιες κάρες αρχιερέων μέχρι και σήμερα φυλάσσονται στον μετά τον σεισμό του 1953 ανεγερθέντα ναό του Αγίου Νικολάου.

Ο μητροπολίτης Κεφαλληνίας Γερμανός ο Ρουμπάνης (1934-1951) βρήκε να εκκρεμεί δικαστικός αγώνας διεκδικήσεως της περιουσίας της Επισκοπής που

40. Βλ. σημείωση 19 του παρόντος.

41. Βλ. Ηλίας Α. Τσιτσέλης, «Οι τάφοι των αρχιερέων της νήσου», *Παγκεφαλληνιακόν Ημερολόγιον*, έτος 1938, Σπ. Σκηνιωτάτου, σ. 39-42.

42. Τσιτσέλης, *Σύμμικτα*, ό.π., τ. Β΄, σ. 67.

43. Τσιτσέλης, *Σύμμικτα*, ό.π., τ. Β,΄ σ. 161.

44. Τσιτσέλης, *Σύμμικτα*, ό.π., τ. Β΄, σ. 184.

45. Μεταξάς, *Ο μητροπολίτης*, ό.π., σ. 26.

46. Τσιτσέλης, *Σύμμικτα*, ό.π., τ. Β΄, σ. 82.

είχε καταληφθεί από τρίτους. Κατόρθωσε να πείσει τους αντιδίκους να παραιτηθούν της διεκδικήσεως και η περιουσία να επανέλθει στην κυριότητα της Επισκοπής, στην οποία από αιώνες ανήκε.[47] Περαιτέρω έγιναν επισκευαστικές εργασίες. Ο διάδοχός του μητροπολίτης Κεφαλληνίας Ιερόθεος Βουής (1951-1965) με διάφορες δωρεές επέκτεινε το υφιστάμενο οικοδομικό συγκρότημα κατασκευάζοντας ιδιαίτερη πτέρυγα, με σκοπό να τη χρησιμοποιήσει ως οικοτροφείο αρρένων για τους μαθητές του γυμνασίου Λειβαθούς. Ο σεισμός του 1953 δεν του επέτρεψε ούτε τα εγκαίνια να πραγματοποιήσει.[48] Έκτοτε από τις διάδοχες εκκλησιαστικές αρχές αγνοήθηκε.

Στο Κάστρο

Κάποιοι από τους επισκόπους κατέστησαν έδρα τους και κατοικία τους το Κάστρο, χωρίς όμως να εγκαταλείψουν και την Επισκοπή.

Σε έκθεση – απογραφή του λατίνου φραγκισκανού μισσιοναρίου Fra Bonaventura, επισκοπικού βικάριου στην Κεφαλονιά (1647-1652), γίνεται λόγος για "vinti incerca (ελληνικές εκκλησίες) con il suo arcivescovo",[49] που βρίσκονται "fra Fortezza e il Borgo" (μέσα και τριγύρω στο Κάστρο). Έτσι, βρίσκουμε Επισκοπείο οικοδομημένο πλησίον της εκκλησίας της Ευαγγελιστρίας, η οποία «κατά παράδοσιν, θεωρείται ότι εκτίσθη αύτη το 1420 ή το 1460»,[50] για τον ορθόδοξο επίσκοπο. Το Επισκοπείο γνωρίζουμε ότι κρημνίσθηκε με τους σεισμούς του 1658 και ανοικοδομήθηκε από τον επίσκοπο Μακάριο Πανά (1652-1660).[51] Κρημνίστηκε πάλι προφανώς από σεισμούς και ανοικοδομήθηκε εκ βάθρων από τον αρχιεπίσκοπο Αγάπιο Λοβέρδο.[52] Ο Αγάπιος κατοίκησε πλέον στο Κάστρο. «Αγάπιος ελέω Θεού Κεφαλληνίας και Ζακύνθου Αρχιεπίσκοπος, στο Κάστρο, εις τη […] του παλατιού της Αρχιεπισκοπής, εις την Ευαγγελίστρια […]».[53] Και

47. Εφημερίδα *Άγιος Γεράσιμος*, έτος Α΄, φ. 2, 5.2.1936, σ. 2, και φ. 3, 1.3.1936, σ. 3.

48. Βλ. Έκθεσή του προς την Ι. Σύνοδο στις 23.11.1953, σ. 4.

49. Βλ. Γεράσιμος Δ. Παγκράτης, *Εκκλησία και κράτος στα βενετικά νησιά του Ιονίου Πελάγους*, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα 2009, σ. 260.

50. Όπως αναφέρει ο Φωκάς-Κοσμετάτος, *Το Κάστρο*, ό.π., σ. 54.

51. Βλ. Τσιτσέλης, *Σύμμικτα*, τ. Β΄, σ. 117, και Κοσμετάτος, *ό.π.*, σ. 59, σημ. 1.

52. Σύμφωνα με πληροφορία που εξάγεται από εντοιχισμένη πλάκα, που παραθέτει ο Κ.Γ. Ζησίου: «[Τω έτει 172. α]νεκαινίσθη ο οίκος ούτος εκ βάθρων, δαπάνη του πανιερωτάτου Αρχιεπισκόπου Κεφαλληνίας και Ζακύνθου Κυ(ρίου) Κυ(ρίου) Αγαπίου Λουβέρδου» (1717-1728).

53. Όπως μπορεί να φανεί και από νοταριακή πράξη, την οποία επικυρώνει ο Αγάπιος και την οποία συνέταξε ο νοτάριος Ιωάννης Κομητόπουλος το 1727 στα Μαντζαβινάτα και αφορά στον ναό της Αγίας Σοφίας. Βλ. Μονοκρούσος, *Οι ιεροί ναοί*, ό.π., σ. 164.

ο Σεραφείμ Άννινος (1732-1754) έχει την καθέδρα του στο Κάστρο,[54] αλλά και στην αρχιεπισκοπή στα Μεταξάτα.[55]

Το 1966, έτος που συνέγραψε το βιβλίο του ο Ν. Φωκάς-Κοσμετάτος, παρατηρεί: «Δυστυχώς αντί να καταβληθή προσπάθεια, ως εγένετο και διά τον ναόν της Ευαγγελιστρίας, διά την ανοικοδόμησιν του ιστορικού τούτου κτιρίου, οι τέσσαρες εξωτερικοί τοίχοι του οποίου ίσταντο όρθιοι επί αιώνας ως πιστοί φύλακες των παραδόσεων, το υπάρχον κτίσμα κατηδαφίσθη. Ενώ, εάν ανοικοδομείτο και το οίκημα τούτο, θα είχομεν δύο αξιοσημείωτα και μοναδικά μεσαιωνικά κτίρια εις την περιοχήν ταύτην».[56]

Στο Αργοστόλι

Το 1757 το Κάστρο εγκαταλείπεται και πρωτεύουσα της Κεφαλονιάς γίνεται το επίνειό του, το Αργοστόλι. Λίγα χρόνια αργότερα, το 1782, βρίσκουμε επισκοπική κατοικία στο Αργοστόλι στην οικία Φλαγγίνη.[57]

Είναι γνωστό περαιτέρω ότι ως επισκοπικό οίκημα χρησιμοποιήθηκε οικία που κληροδότησε η οικογένεια Χωραφά στον εκάστοτε αρχιεπίσκοπο, που βρισκόταν κοντά στην οικογενειακή τους εκκλησία, την Παναγία τη Ρακαντζή.[58] Αυτό το παλατάκι ως έδρα του δεσπότη το ονομάζει υποεπισκοπή ο Σπ. Μαλάκης που εξιστορεί τα γεγονότα του Επιταφίου στο Αργοστόλι το 1848.[59] Το σπίτι αυτό αργότερα κάηκε και διετηρείτο καμένο μέχρι τον σεισμό του 1953, σημειώνει ο Ν. Τζουγανάτος.[60] Ο μητροπολίτης Σπυρίδων Κοντομίχαλος (1842-

54. Σύμφωνα με τα παρακάτω: «1734, Γεναρίου 12, Ηυρισκόμενος ο Πανιερώτατος και σοφότατος Αρχιεπίσκοπος εις το Κάστρο στην Αρχιερατικήν αυτού Καθέδρα ενεφανίσθησαν […]». Νοτάριος Ευάγγελος Καλός, βλ. Μονοκρούσος, *Οι ιεροί ναοί*, ό.π, σ. 60.

55. Βλ. π. Γεώργιος Φ. Αντζουλάτος, «Η διαθήκη του αρχιεπισκόπου Σεραφείμ Αννίνου (29 Απριλίου 1740)», *Κεφαλληνιακά Χρονικά*, τ. 13 (2011-2012), σ. 484.

56. Βλ. Φωκάς-Κοσμάτος, *Το Κάστρο*, ό.π., σ. 59.

57. Βλ. Τσιτσέλης, *Σύμμικτα*, ό.π., τ. Β΄, σ. 82. Όμως ο Γεράσιμος Κλαδάς που επισκόπευσε μόνο ένδεκα μήνες και είκοσι οκτώ μέρες ενταφιάζεται στο ιερό βήμα του καθεδρικού ναού της Ευαγγελιστρίας στο Κάστρο.

58. Πληροφορίες από γενεαλογικό σχεδίασμα της οικογένειας αυτής, άγνωστο από ποιον συνθεμένο και πότε (πάντως μετά το 1829, όπως συνάγεται από παρατιθέμενη στο κείμενο χρονολογία), που απόκειται στην εκκλησία του Αγίου Σπυρίδωνος Αργοστολίου.

59. Βλ. Σπυρίδων Γ. Μαλάκης, *Απομνημονεύματα επί της συγχρόνου ιστορίας ή ιστορικόν επεισόδιον επί ενεργειών δρασάντων τινών προσώπων προς επίτευξιν της Μεγάλης Ιδέας*, εν Αθήναις 1895, σ. 211-225.

60. Νικόλαος Τζουγανάτος, *Μελετήματα ιστορίας και λαογραφίας της Κεφαλονιάς*, έκδοση Συλλόγου «Λειβαθώ» Κεφαλονιάς, Αθήνα 1996, τ. Α΄, σ. 130, *σημ.* 15.

1873) φαίνεται ότι κατοίκησε και είχε και το γραφείο του στο σπίτι του αδελφού του, αφού μετά τον θάνατό του (1873) η Επισκοπική Επιτροπή που τον διαδέχθηκε το 1876 αρνήθηκε να διατηρήσει το γραφείο της εκεί, «καθότι εν αυτή κατοικεί και η οικογένεια του αδελφού του αρχιεπισκόπου «και δεν ημπορούν να εργάζονται υπό την επιρροήν εκείνων».[61]

Επί της αρχιερατείας του Δαμασκηνού Πολυδώρου (1901-1934) με Βασιλικό Διάταγμα της 29.12.1908 και υπ' αριθ. 794/29.1.1909 έγγραφο του υπουργείου Οικονομικών κληροδοτείται η οικία της Λαουρέτας Ρένεση, χήρας Γερασίμου Καββαδία, στον εκάστοτε αρχιερέα Κεφαλληνίας για κατοικία του. Το οίκημα τούτο εξακολούθησε μέχρι τους σεισμούς του 1953 να στεγάζει τον μητροπολίτη και τα γραφεία. Το 1952 ο Ιερόθεος Βουής (1951-1965) το επισκεύασε μερικώς, αλλά τα πάντα έγιναν ερείπια με τον καταστρεπτικό σεισμό του 1953. Προσωρινά ο μητροπολίτης και τα γραφεία της ιεράς μητροπόλεως στεγάστηκαν σε σκηνές και τολ στη Γεωργική Σχολή[62] στο Αργοστόλι, μέχρις ότου στο υφιστάμενο οικόπεδο, το οποίο ευρύνθηκε με προσάρτηση οικοπέδων των μονών Αγίου Γερασίμου και Άτρου με τελική έκταση 900 τ.μ., ανηγέρθη το νέο επιβλητικό επισκοπικό μέγαρο που αποτελεί κατοικία του επισκόπου και γραφεία της διοικήσεως.[63]

61. *Πρακτικά Επισκοπικής Επιτροπής Κεφαλληνίας και Μοναστηριακά 1876 έως 1880*. Αρ. 1. Αρχεία Μητροπόλεως Κεφαλληνίας.

62. Ιερόθεος Βουής, «Έκθεσις προς την Ιεράν Σύνοδον», 24.12.1954, σ. 17.

63. Βουής, «Έκθεσις», ό.π., 5.2.1963, σ. 17.

Περίληψη / Summary

Ο πρώτος μετά την αποκατάσταση του επισκοπικού θρόνου της Κεφαλληνίας (1450) επίσκοπος Γεράσιμος Λοβέρδος από την Κοντογενάδα του Ληξουρίου είχε ως έδρα της επισκοπής την κατοικία του.

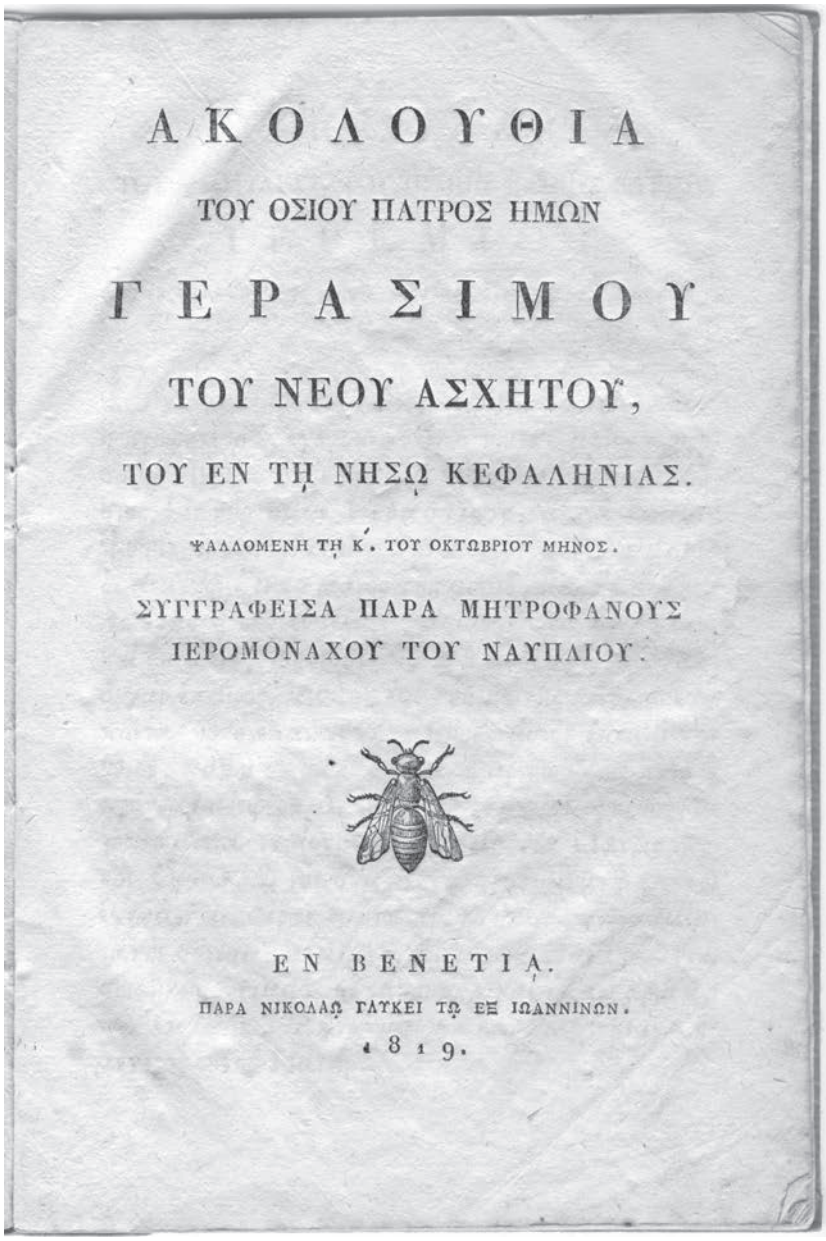
Το 1592 ο επίσκοπος Νικόδημος Α΄ Μεταξάς ιδρύει στη Λειβαθώ την Αρχιεπισκοπή, όπου κατοικεί και από όπου διευθύνει την Εκκλησία της Κεφαλονιάς.

Η επισκοπική έδρα κατόπιν μετακινήθηκε στην τότε πρωτεύουσα, το Κάστρο του Αγίου Γεωργίου, μέχρι το 1757, όποτε και μετετέθη στη νέα πρωτεύουσα, το Αργοστόλι, μέχρι σήμερα.

The first appointed Bishop, after the restoration of the Cephalonian Episcopal throne (1450), named Gerasimos Loverdos, stayed in Kontogenada, his own village, having as episcopal Seat his own residence.

At 1592 Bishop Nicodemos Metaxas I established *The Arhiepiscopi*, as it is known, in Levatho as his episcopal Seat.

The episcopal Seat was moved later to the Castle of Saint George, where it stayed until 1757, when it was moved to Agrostoli, the new capital of the island.

Α Κ Ο Λ Ο Υ Θ Ι Α

ΤΟΥ ΟΣΙΟΥ ΠΑΤΡΟΣ ΗΜΩΝ

Γ Ε Ρ Α Σ Ι Μ Ο Υ

ΤΟΥ ΝΕΟΥ ΑΣΧΗΤΟΥ,

ΤΟΥ ΕΝ ΤΗ ΝΗΣΩ ΚΕΦΑΛΗΝΙΑΣ.

ΨΑΛΛΟΜΕΝΗ ΤΗ Κ΄. ΤΟΥ ΟΚΤΩΒΡΙΟΥ ΜΗΝΟΣ.

ΣΥΓΓΡΑΦΕΙΣΑ ΠΑΡΑ ΜΗΤΡΟΦΑΝΟΥΣ
ΙΕΡΟΜΟΝΑΧΟΥ ΤΟΥ ΝΑΥΠΛΙΟΥ.

ΕΝ ΒΕΝΕΤΙΑ.

ΠΑΡΑ ΝΙΚΟΛΑΩ ΓΛΥΚΕΙ ΤΩ ΕΞ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ.

1819.

Ακολουθία του οσίου πατρός ημών Γερασίμου του νέου ασχητού (Βενετία 1819) (αρχείο Θ. και Π. Πυλαρινού).

ΣΕΡΑΦΕΙΜ ΑΝΝΙΝΟΣ
Ο ΣΟΦΟΣ ΚΑΙ ΜΕΓΑΛΟΨΥΧΟΣ ΑΡΧΙΕΠΙΣΚΟΠΟΣ

πρωτοπρεσβύτερος Γεώργιος Φ. Ἀντζουλᾶτος

Γιὰ τὸν εἰκοστὸ πρῶτο ἐπίσκοπο ἔπειτα ἀπὸ τὴν ἀνασύσταση τοῦ ὀρθοδόξου θρόνου τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἐπαρχίας Κεφαλληνίας, Ζακύνθου, Ἰθάκης καὶ Στροφάδων μιὰ ἐνθύμηση ἀναφέρει: «1732, Σεπτ. 18/29, ἡμέρα Δευτέρα, ἐξελέχθη ὁ πανιερώτατος καὶ σοφώτατος νέος θεολόγος Κεφαλληνίας κύριος κύριος Σεραφεὶμ ὁ Ἄννινος».[1] Ὁ καταγόμενος ἀπὸ ἀρχοντικὴ οἰκογένεια τῆς Κεφαλονιᾶς λόγιος ἱερομόναχος, μὲ σπουδὲς στὴ Βενετία καὶ στὴν Πάντοβα, διετέλεσε ἐφημέριος τοῦ ναοῦ τῆς Εὐαγγελίστριας στὸ Μποῦργο τοῦ Κάστρου καὶ ἐπὶ σειρὰ ἐτῶν ὁ διδάσκαλος στὸ μοναδικὸ Δημόσιο Σχολεῖο τῆς Κεφαλονιᾶς.[2]

Στολισμένος μὲ ἄριστη θεολογικὴ κατάρτιση, ἀταλάντευτο ὀρθόδοξο φρόνημα καὶ πνευματικὴ καλλιέργεια, διέγραψε πορεία ἀντάξια τῶν προσδοκιῶν τοῦ κλήρου ποὺ τὸν ἐξέλεξε καὶ τοῦ λαοῦ ποὺ ποίμανε. Κατὰ τὴν ἄσκηση τῆς ἀρχιερατικῆς διακονίας του, ἔσκυψε μὲ πατρικὴ ἀγάπη καὶ φροντίδα στὰ θέματα τοῦ κλήρου, τοῦ λαοῦ, τῶν ναῶν καὶ τῶν μονῶν τῆς ἐπαρχίας του. Μιὰ σκιαγράφηση τῆς δραστηριότητας τοῦ ἱεράρχη, ὁ ὁποῖος ἀνέλαβε τὸ πηδάλιο τῆς τοπικῆς Ἐκκλησίας σὲ ἡλικία περίπου ἑβδομήντα ἐτῶν, παρέχουν οἱ πληροφορίες γιὰ τὴν ποιμαντικὴ δράση του, ποὺ παρουσιάζονται στὴ συνέχεια.

Ὁ Σεραφείμ, ἐνδιαφερόμενος γιὰ τὴν ποιότητα τῶν ἱερέων του καὶ ἐπιθυμώ-

---

1. Ὁ Ἠλίας Α. Τσιτσέλης, *Κεφαλληνιακὰ σύμμικτα*, τύποις Μηνᾶ Μυρτίδη, ἐν Ἀθήναις 1960, τ. Β′, σ. 135, σημ. 3, δημοσιεύοντας τὴν παραπάνω ἐνθύμηση τοῦ ἱερέα Ἰωάννη Λειβαδᾶ, διερωτᾶται: «Πῶς λέγει τοῦτον *νέον θεολόγον*, ἐνῷ ὅτε ἀπέθανε, ἔτει 1745, λέγεται ὀγδοήκοντα τριῶν ἐτῶν, ἄρα γεννηθεὶς τὸ 1662; (Pignat.). Καὶ ἐν τῇ εἰκόνι αὐτοῦ, τῇ ἐν τῇ ἀρχιερατικῇ πινακοθήκῃ, φαίνεται γηραιότατος». Ὁ Τσιτσέλης ἐπιχειρεῖ νὰ κατανοήσει τὴν ἔκφραση «νέος θεολόγος» μὲ γνώμονα τὴν ἡλικία τοῦ ἐκλεγέντος ἀρχιεπισκόπου. Μὲ αὐτὴν τὴν προσέγγιση δικαιολογημένα ἐκπλήσσεται ἀπὸ τὸ γηραιὸν τῆς ἡλικίας καὶ τὸ νεαρὸν τῆς ἐγγραφῆς. Ὅμως ὁ συντάκτης τῆς ἐνθυμήσεως, ἱερέας ὁ ἴδιος καὶ γνώστης τῆς ἐκκλησιαστικῆς ὁρολογίας, ἀπέδωσε στὸν Ἄννινο τὴν προσωνυμία «νέος θεολόγος», θέλοντας νὰ ἀποδώσει ὄχι νεότητα ἡλικίας, ἀλλὰ συνοψίζοντας στὸν συγκεκριμένο χαρακτηρισμὸ τὰ ἐφόδια ποὺ στόλιζαν τὸν ἔμπειρο διδάσκαλο καὶ ἱεροκήρυκα καὶ πραγματικὰ τὸν ἀνεδείκνυαν σὲ ἕναν σύγχρονο «θεολόγο».

2. Γιὰ βιογραφικὰ στοιχεῖα τοῦ ἱεράρχου καὶ προγενέστερη βιβλιογραφία βλ. Γεώργιος Φ. Ἀντζουλᾶτος, «Ἡ διαθήκη τοῦ ἀρχιεπισκόπου Σεραφεὶμ Ἀννίνου (29 Ἀπριλίου 1740)», *Κεφαλληνιακὰ Χρονικά*, τ. 13 (2011-2012), σ. 465-490.

ντας νὰ περιφρουρήσει τὴν ἀξία τοῦ ἱερατικοῦ ἀξιώματος, ἀπευθύνεται τὸν Ἀπρίλιο τοῦ 1738 μὲ αὐστηρότητα πρὸς τοὺς πνευματικοὺς ἐκείνους, οἱ ὁποῖοι, «μὴ λογιζόμενοι τὸ βάρος τοῦ χρέους τους, χωρὶς νὰ ἐξομολογοῦν πρὸ χρόνων καὶ ἐκ νεαρᾶς ἡλικίας πολλούς, καὶ χωρὶς νὰ ἠξεύρουν ἂν τύχῃ στὴν ἀπερασμένην ζωὴν τῶν βουλομένων ἐλθεῖν εἰς Ἱερωσύνην, τολμοῦσι χωρὶς ἔλεγχον συνειδήσεως καὶ τοὺς κάνουν ἀπερισκέπτως συμμαρτυρίαν, πῶς εἶναι ἄξιοι τῆς Ἱερωσύνης». Στὴν προσεκτικὴ ἐπιλογὴ τῶν ὑποψηφίων κληρικῶν εὐθύνη ἔχουν καὶ ὅσοι ἱερεῖς «ὀλίγον φοβούμενοι τὸν Θεόν, ἀποκοτοῦν νὰ ὑπογράφονται μάρτυρες εἰς ταῖς αὐταῖς συμμαρτυρίαις πῶς εἶναι ἄξιοι χωρὶς νὰ τοὺς εἶναι γύτονες καὶ χωρίς νὰ ἔχουν γνῶσιν ἀληθινὴν εἰς τὴν ζωὴν καὶ πολιτείαν τους». Γιὰ τὴ διασφάλιση τῆς Κανονικῆς ἐντολῆς παραγγέλλει «νὰ μὴν εἶχε τολμήσῃ κανένας τῶν πνευματικῶν νὰ κάμῃ συμμαρτυρίαν τινὸς διὰ νὰ λάβῃ τὴν Ἱερωσύνην» μὲ πλημμελῆ διαδικασία, διότι, σὲ ἐνάντια περίπτωση, κάθε συνυπεύθυνος κληρικὸς «ἔστω ὑπόδικος εἰς τελείαν καθαίρεσιν».[3]

Τὸν Ὀκτώβριο τοῦ 1733, ὁ Σεραφεὶμ κατὰ τὴν ἐπίσκεψή του στὴν Ἰθάκη καλεῖται νὰ ἐπιλύσει τὸ πνευματικὸ καὶ κοινωνικὸ θέμα ἑνός ἱερέα, νεαροῦ στὴν ἡλικία, ὁ ὁποῖος χήρεψε ἕξι μόλις μῆνες μετὰ τὸν γάμο του. Γιὰ τὸν κληρικὸ ποὺ ἔχει ὑποβάλει αἴτημα νὰ τοῦ ἐπιτραπεῖ δεύτερος γάμος, καταγράφεται πώς «μετὰ γυναικὸς προσυμβιόσας καὶ νέος ὢν εὑρίσκεται εἰς κίνδυνον ψυχικόν, ἀλλὰ καὶ ὡς μόνος, χωρὶς τινὸς ἀδελφοῦ ἢ ἄλλου συγγαινοῦς, εἰς ἀφανισμόν». Ὁ ἀρχιεπίσκοπος «μὲ λόγους παραινέσεως καὶ διδασκαλίας ἐδωκήμασε νὰ ἀλλάξῃ τὸν σκοπὸν αὐτοῦ λέγωντας, ὅτι ἂν μήνη οὕτως ὑπομένων, μακάριος, καὶ νὰ προτιμήσῃ τὴν ἀξίαν τῆς ἱερωσύνης, τοῦ γάμου». Ἐπειδὴ ὅμως ὁ ἐνδιαφερόμενος «ἐπὶ πᾶσι τούτοις ἔμεινε στερεῶς εἰς τὴν προτέραν αὐτοῦ γνώμην καὶ ἀμετάθετος», «ἡ αὐτοῦ πανιερότης ἀποβλέπουσα εἰς τὸν ψυχικὸν αὐτοῦ κίνδινον καὶ τὸν νόμον συνκαταβένωντι, συνκαταβένει αὐτῷ δίδωντας ἄδειαν τῷ αὐτῷ ἐλθεῖν εἰς δεύτερον γάμον, μετὰ ἄλλης νομίμου γυναικός». Ἀναγκάζεται ὅμως νὰ προχωρήσει στὴν καθαίρεσή του ἀπὸ τὶς τάξεις τοῦ ἱεροῦ κλήρου, συνιστώντας παράλληλα πρὸς αὐτὸν βοηθήματα γιὰ τὴν σωτηρία τῆς ψυχῆς του: «κατὰ τὸν αὐτὸν νόμον, μετατίθεται αὐτὸν τῆς ἱερατικῆς τάξεως καὶ ἔχει καθηριμένον, μὴ δυνάμενον τὰ τῆς Ἱερωσύνης εἰς τὸ ἑξῆς ἐνεργεῖν. Τὴν δὲ πᾶσαν αὐτοῦ ἀκολουθίαν ἀναγνώσκειν ἀκαταπαύστως ὡς ἱερεύς, ἵνα διὰ τούτων τὸν Θεὸν ἵλεον ἀπεργάσηται».[4]

---

3. Γενικὰ Ἀρχεῖα τοῦ Κράτους, Ἀρχεῖα Νομοῦ Κεφαλληνίας (στὸ ἑξῆς: ΓΑΚ – ΑΝΚ), Ἐκκλησιαστικὸ Ἀρχεῖο, Α΄ Ἀρχεῖο Μητρόπολης, ΙΙΙ. Σεραφεὶμ Ἄννινος, 1. Ἀποφάσεις, Ἐνυπόγραφη ἀπόφαση τοῦ ἀρχιεπισκόπου Σεραφείμ, μὲ ἡμερομηνία 28 Ἀπριλίου 1738. Στὰ ἀρχειακὰ κείμενα ποὺ δημοσιεύονται, διατηρήθηκε ἡ ὀρθογραφία τους· ὡστόσο, τονίσθηκαν καί, ὅπου κρίθηκε ἀναγκαῖο, τοποθετήθηκαν σημεῖα στίξης.

4. ΓΑΚ – ΑΝΚ, ὅ.π., Ἐνυπόγραφο καὶ ἐνσφράγιστο ἀντίγραφο τῆς ἀπόφασης μὲ ἡμερομηνία 16 Ὀκτωβρίου 1733. Ὅλα τὰ χωρία δημοσιεύονται μὲ τὴν ὀρθογραφία τους.

Ἀλλὰ καὶ γιὰ τοὺς Ἀναγνῶστες, τοὺς χειροθετημένους δηλαδὴ χριστιανοὺς στὶς τάξεις τοῦ κατώτερου κλήρου, ἐξαπολύει τὸν Ἀπρίλιο τοῦ 1736 παραινετικὴ ἐγκύκλιο σχετικὴ μὲ τὰ «ῥηξήνια», τὰ ἱερατικοῦ τύπου καλύμματα τῆς κεφαλῆς τους.[5] Ἀπευθυνόμενος πρὸς ὁρισμένους Ἀναγνῶστες τῆς Ζακύνθου καὶ ἐπιχειρώντας –γιὰ δεύτερη φορὰ– νὰ τοὺς ἐπαναφέρει στὴν κανονικὴ τάξη, ἐπισημαίνει πώς, ἐὰν ἐξακολουθήσουν νὰ πράττουν ἀσεβῶς καὶ κατὰ τὴν ὥρα ἀκόμη ποὺ «ἀναγινώσκοντας ὁ Ἱερεὺς τὸ ἅγιον καὶ Ἱερὸν Εὐαγγέλιον τὰ φέρνουν ἀνέσχυντα», τότε «θέλομεν φροντήσῃ εἰς τὴν ὕστερην διόρθοσιν, μὲ ἐκεῖνο τὸ ἅρμα ὁποῦ ἡ ἁγία τοῦ Θεοῦ Ἐκκλησία μᾶς ἔδωκε διὰ τοὺς ἀπειθεῖς καὶ παρηκόους, ἤγουν τὸν ἀφορισμόν». Ὁ ἀρχιεπίσκοπος, μάλιστα, γενικεύει τὴν ἀπαγόρευση καὶ ἐντέλλεται νὰ μὴν τὰ φοροῦν «εἰς τὰς ἱερὰς Τελετὰς καὶ εἰς τὸ ἅγιον Θυσιαστήριον ἀμὴ καὶ κάθε φορὰν ὁποῦ ἐμπαίνουν εἰς τὴν ἐκκλησίαν καὶ εἰς πᾶσαν ἀκολουθίαν».[6]

Ἕνας ἄλλος τομέας, στὸν ὁποῖο ὁ ἀρχιεπίσκοπος παρεμβαίνει ποιμαντικὰ καὶ διοικητικὰ εἶναι ἡ εὔρυθμη λειτουργία τῶν ναῶν τῆς ἐπαρχίας του. Καλεῖται νὰ δώσει λύσεις καὶ ἐπεμβαίνει συμβιβαστικὰ σὲ διενέξεις ἰδιοκτησιακοῦ καθεστῶτος, ὅπως γιὰ παράδειγμα τὸν Δεκέμβριο τοῦ 1737, ὅταν «προκαθεζόμενος ὁ πανιερώτατος καὶ σοφότατος Ἀρχιεπίσκοπος Κεφαλληνίας καὶ Ζακύνθου κύριος κύριος Σεραφεὶμ ὁ Ἄνινος ἐν τὸ ἀρχιερατικὸ ἀφτοῦ θρόνο ὡς ἐπὶ κριτιρίου βίματος διὰ νὰ δόσι ἐξόφλισιν τὶς διαφορὰς ὁποὺ ἐβρίσκετε ἀναμεταξὶ τοῦ ἐβλαβεστάτου παπὰ δημητρίου μαρκοπούλου τοῦ εὐθυμίου καὶ μπενέτας μιχαλιτσιάνου καὶ τὸν γαστάλδον τὸν ἁγίον ἐκλισιόν τὶς τοῦ Χριστοῦ ἀναλήψεως καὶ ὑπεραγίας Θεοτόκου», ἀφοῦ ἀκούσει πρῶτα προσεκτικὰ τὰ δικαιώματα τῶν δύο

5. Ὅπως ἀναφέρει ὁ Ἄγγελος Λ. Βουδούρης, «Οἱ μουσικοὶ χοροὶ τῆς Μεγάλης τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησίας κατὰ τοὺς κάτω χρόνους», *Ὀρθοδοξία*, τ. Θ′ (1934) σ. 343-348, 372-378, 386, 532-537 καὶ ἀνάτυπο, ἐν Κωνσταντινουπόλει 1935, σ. 16, σημ. 1, στὴν μετὰ τὴν Ἅλωση περίοδο, γιὰ τοὺς διακονοῦντες τὰ Ἀναλόγια «σύνηθες κάλυμμα αὐτῶν ἦτο, ὅπερ ἔφερον καθημερινῶς, ἕνα φέσι πλατὺ τῆς ἐποχῆς. Ἐν τῷ ναῷ ἐφόρουν ὡς κάλυμμα τῆς κεφαλῆς φέσι ἐπίσης μετὰ μεταξωτῆς φούντας, ὅπερ φέρουσιν οὗτοι τοῦτο μέχρι τοῦ νῦν». Ἐπικουρικὰ στὴν πρακτικὴ αὐτὴ συνηγορεῖ ἡ μαρτυρία ὀρθόδοξου Μοσχοβίτη ποὺ παρατηρεῖ ὅτι στὴν τουρκοκρατούμενη Χίο τοῦ 1651, σὲ κάποιες περιπτώσεις, οἱ Ἕλληνες πηγαίνουν ἀκόμη καὶ στοὺς ἴδιους ναοὺς μὲ τοὺς Φράγκους καὶ στέκονται στὴν Ἐκκλησία «φορώντας καπέλλα καὶ τουρμπάνια» προσκυνητῆ. (Βλ. Vassa Larin, "The Byzantine hierarchal divine liturgy in Arsenij Suxanov's proskinitarij", *Orientalia Christiana Analecta*, 286, Pontificio Istituto Orientale, Roma 2010, σ. 53).

6. ΓΑΚ-ΑΝΚ, *ὅ.π.* Ἐνυπόγραφο καὶ ἐνσφράγιστο ἀντίγραφο τῆς ἀπόφασης μὲ ἡμερομηνία 20 Ἀπριλίου 1736.

πλευρῶν, ἐπικαλούμενος τὸ Ἅγιο Πνεῦμα ἀποφασίζει σχετικά.[7] Ἐπειδὴ μάλιστα ἡ ἀπόφαση τοῦ ἀρχιεπισκόπου δὲν τηρήθηκε, μετὰ ἀπὸ τρεῖς ἑβδομάδες καλεῖ τοὺς δύο ἱερεῖς ποὺ ἱερουργοῦν στοὺς δύο ναοὺς νὰ ἐμφανισθοῦν ἐνώπιόν του αὐτοπροσώπως, προκειμένου νὰ δώσουν ἐξηγήσεις, προειδοποιώντας πὼς σὲ περίπτωση μὴ ἐμφανίσεώς τους θὰ ἀκολουθήσει ποινή: «καὶ οὕτως προστάζομεν ἐν βάρει ἀργίας».[8] Τελικά, ὅπως ἀποδεικνύεται, ὁ ἱερέας καὶ οἱ συναδελφοὶ τοῦ ναοῦ τῆς Ὑπεραγίας Θεοτόκου τῆς Μέσης «ἐπειδὴ καὶ νὰ ἐσυνέβη κρίση ἐσωτερικὴ ἐν τῷ μέσῳ τους καὶ ἔγινε ἀπόφαση εἰς τοὺς 1737, Δικεμβρίου 15 […] ὡς καθὼς ἡ αὐτὴ ἀπόφαση τοῦ Ἀρχιερέως μολογάϊ», μὲ νοταριακὴ πράξη ποὺ συντάσσεται στὶς 15 Μαΐου 1738, ἀποδέχονται τὴν κρίση τοῦ ἀρχιεπισκόπου[9] καὶ στὴ συνέχεια «δυνάμει τῆς Ἀρχιερατικῆς Ἀποφάσεως» ἐκπληρώνουν κανονικὰ τὶς μεταξύ τους ὑποχρεώσεις.[10]

Σὲ παρόμοια περίπτωση διεκδίκησης δικαιωμάτων ἐπὶ τοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγίου Σπυρίδωνος στὸ Ληξούρι, μεταξὺ τῶν γαστάλδων, τοῦ προκουρατόρου καὶ τῶν κληρονόμων τοῦ ναοῦ, ποὺ ἐπιλύεται συμβιβαστικὰ τὸν Δεκέμβριο τοῦ 1736, ὁ Σεραφεὶμ ἐπικυρώνει τὴν πράξη συμβιβασμοῦ τῶν μερῶν, ὅπως χαρακτηριστικὰ σημειώνεται: «Ὁ πανιερώτατος καὶ σοφώτατος Ἀρχιεπίσκοπος, θεωρώντας τὴν παροῦσαν καὶ ὅτι δὲν εἶναι ὑσὲ βλάβην τοῦ ναοῦ τοῦ ἁγίου πατρὸς ἡμῶν σπυρίδονος κειμένου εἰς τὸ μέρος τοῦ ληξουρίου, ὡς ἔχων τὴν ἐξουσίαν καὶ φροντίδα πάντων τῶν ἐκκλησιαστικῶν πραγμάτων, τὴ θέλη βεβαίαν, στεραιάν καὶ ἀμετάτρεπτον».[11]

Ἀλλὰ καὶ μὲ ἀπόφασή του, τὸν Ἀπρίλιο τοῦ 1738, παρεμβαίνει στὸ θέμα

---

7. Ἐκκλησιαστικὸ καὶ Βυζαντινὸ Μουσεῖο Ἱερᾶς Μητροπόλεως Κεφαλληνίας, Ἀρχεῖο, Δέσμη ἐγγράφων τῶν ἐτῶν 1582-1867, ἔγγραφο (πρόχειρη ἀρίθμηση 30-31), μὲ ἡμερομηνία 15 Δεκεμβρίου 1737, ὑπογεγραμμένο ἀπὸ τὸν ἀρχιεπίσκοπο.

8. Ἐκκλησιαστικὸ καὶ Βυζαντινὸ Μουσεῖο Ἱερᾶς Μητροπόλεως Κεφαλληνίας, *ὅ.π.*, Ἔγγραφο (πρόχειρη ἀρίθμηση 32), μὲ ἡμερομηνία 7 Ἰανουαρίου 1738 καὶ αὐτὸ ὑπογεγραμμένο ἀπὸ τὸν Σεραφείμ.

9. Ἀρχεῖο Μητροπόλεως Κεφαλληνίας, Ἀναφορές – Ἀποφάσεις τῶν ἐτῶν 1700-1750, ὑποφ. ἐτῶν 1741-1750, Πράξη τοῦ νοταρίου Δημητρίου Σφαέλου, μὲ ἡμερομηνία 15 Μαΐου 1738.

10. Ἀρχεῖο Μητροπόλεως Κεφαλληνίας, *ὅ.π.*, filza μὲ ἀντιγραφὲς νοταριακῶν πράξεων (10 Αὐγούστου 1738 καὶ 21 Μαΐου 1742) σχετικῶν μὲ τὴ συμφωνία μεταξὺ ἐφημερίου καὶ γαστάλδων τοῦ ναοῦ τῆς Ὑ. Θ. τῆς Μέσης.

11. ΓΑΚ – ΑΝΚ, Ἐκκλησιαστικὸ Ἀρχεῖο, Γ΄. Ἀρχεῖο ναῶν, Ληξούρι, ε. Ἅγιος Σπυρίδων, 1. Κώδικας τοῦ ναοῦ τῶν ἐτῶν 1608-1786, φ. 100r. Ἡ πράξη, μὲ ἡμερομηνία 12 Δεκεμβρίου 1736, ἐπικυρώθηκε στὶς 22 Δεκεμβρίου καὶ ὑπογράφηκε ἀπὸ τὸν ἀρχιεπίσκοπο. Τέθηκε ἐπίσης ἡ σφραγίδα του, τὴν ὁποία ἐπισήμανε ὁ Νίκος Γ. Μοσχονᾶς, «Τροπισμοὶ τῆς κοινωνίας τῶν νησιῶν τοῦ Ἰονίου στὴ μεταβυζαντινὴ περίοδο», *Σύμμικτα, Μνήμη Δ.Α. Ζακυθηνοῦ*, Ε.Ι.Ε., Ἀθήνα 1994, τ. 9β, σ. 62.

ὀργανώσεως καὶ διεξαξωγῆς τῶν πανηγύρεων τῶν ἱερῶν ναῶν στὴ Ζάκυνθο, ἐξαιτίας παρεκτροπῶν ποὺ εἶχαν παρατηρηθεῖ. Στὸ μεστὸ θεολογικῆς σοφίας θέσπισμα ὑπενθυμίζει εἰσαγωγικὰ ποιὸ εἶναι τὸ νόημα τῶν ἑορτῶν γιὰ τοὺς χριστιανοὺς[12] καὶ περιγράφει τὴν ἀπαράδεκτη ἐπικρατοῦσα κατάσταση, κατὰ τὴν ὁποία οἱ ὑπεύθυνοι γιὰ τὶς πανηγύρεις τῶν ναῶν προχωροῦν «εἰς θεραπείαν τοῦ διαβόλου καὶ εὐχαρίστησιν τῶν ἰδίων τους σατανικῶν καὶ ἀθέσμων ὀρέξεων […] ἀπὸ τὰ μέσα τῶν ἀσέμνων καὶ θεατρικῶν στολισμάτων ὁποῦ συνηθίζουν νὰ κάνουν». Διαπιστώνει ἐπίσης ὅτι τοῦτο γίνεται «διὰ νὰ σέρνουσιν ὄχι εἰς εὐλάβειαν, ἀλλ' εἰς θαυμασμὸν καὶ μάταιον ἔπαινον ἐδικόν τους» […] «ἀγωνίζωντας νὰ ξεπεράσῃ στοὺς στολισμοὺς ὁ ἕνας τὸν ἄλλον, καὶ γίνονται αἴτιοι ἀπωλείας ἀντὶ σωτηρίας πρόξενοι». Γιὰ τὴν θεραπεία ὅλων αὐτῶν ἀποφασίζει, μεταξὺ τῶν ἄλλων, «οἱ ἐφημέριοι καὶ οἱ ἐπίτροποι ἐπιτηρηταὶ τῶν ἁγίων ἐκκλησιῶν, νὰ εἶχαν καταπαύσῃ εἰς τὸ ἑξῆς ἀπὸ τοὺς τοιούτους θεατρικοὺς καὶ περιέργους στολισμούς, καλοπίζοντες μόνον ταῖς ἐκκλησίας εἰς τὰς πανηγύρεις μὲ ἐκεῖνα τὰ σεμνοπρεπῆ στολίδια τῆς μυρτίας, μὲ φωτοχυσίας, καὶ μὲ ὕμνων δοξολογίαις καὶ εὔτακτα ἄσματα» […] «μὴν ἔχοντες μάλιστα ἄδειαν νὰ φέρνουν εἰς τὰ προαύλια τῶν ἐκκλησιῶν ταμποῦρλα καὶ ἄλλα μουσικὰ ὄργανα, ὡσὰν τοὺς ἕλληνας, οὔτε νὰ γίνονται εἰς τέτοιον τόπον χορός, παιγνίδια, ἔργα σατανικά». Γιὰ τὴν πιστὴ τήρηση τῆς ἀποφάσεως ἐπισείει ἐκκλησιαστικὲς ποινές: «εἰς βάρος ἀργίας καὶ ἐξωτερικῶν ἄλλων παιδεύσεων τοῦ παραβαίνοντος ἱερέως καὶ ἀλύτου ἀφορισμοῦ καὶ κατάρας τῶν ἐπιτρόπων».[13]

Ἰδιαίτερο ἐμφανίζεται τὸ ἐνδιαφέρον τοῦ ἀρχιεπισκόπου γιὰ τὴν τήρηση τῶν μοναχικῶν κανόνων, τὴν ἐπικράτηση εἰρήνης μεταξὺ τῶν μοναζόντων καὶ τὴν ἀνάδειξη τοῦ ὑψηλοῦ σκοποῦ τῆς λειτουργίας τῶν ἱερῶν μονῶν. Τὸν Ἰούλιο τοῦ 1739, εὑρισκόμενος στὴ μονὴ τῆς Ἁγίας Παρασκευῆς Ταφιοῦ στὴν Παλική,[14] διαπιστώνει αὐτοπροσώπως τὴν οἰκτρὴ κατάσταση τῆς μονῆς. Σύμφωνα μὲ

12. Στὴν εἰσαγωγικὴ πρόταση παραθέτει ἕνα χωρίο ἁγιογραφικὸ «σχολάσατε καὶ γνῶτε ὅτι ἐγὼ εἰμὶ ὁ Θεὸς» (Ψαλμὸς 45, στ. 11), καθὼς καὶ ἕναν ὁρισμὸ τῆς ἑορτῆς, ἀπὸ τὸν ἅγιο Ἰωάννη τὸν Χρυσόστομο «ἑορτή ἐστιν ἐπίδειξις ἀγαθῶν ἔργων, ψυχῆς εὐλάβεια» (Λόγος ΚΗ′, Εἰς τὴν Α′ πρὸς Κορινθίους, *ΕΠΕ*, τ. 18Α′, σ. 214). Τὸ ἴδιο χρυσοστομικὸ χωρίο χρησιμοποιεῖ καὶ ὁ συμμαθητὴς τοῦ Ἀννίνου στὴ Βενετία Ἠλίας Μηνιάτης στὴν ὁμιλία του «Πῶς δεῖ τιμᾶν τὰ Ἅγια Πάθη» κατὰ τὴν Κυριακὴ τῶν Βαΐων.

13. ΓΑΚ – ΑΝΚ, Ἐκκλησιαστικὸ Ἀρχεῖο, Α′ Ἀρχεῖο Μητρόπολης, ΙΙΙ. Σεραφεὶμ Ἄννινος, 1. Ἀποφάσεις, Ἐνυπόγραφο καὶ ἐνσφράγιστο ἔγγραφο τῆς ἀπόφασης, μὲ ἡμερομηνία 28 Ἀπριλίου 1738. Βλ. Σπύρος Χρ. Καρύδης, *Ὀρθόδοξες ἀδελφότητες καὶ συναδελφικοὶ ναοὶ στὴν Κέρκυρα* (15ος-19ος αἰ.), διδακτορικὴ διατριβή, ἐκδ. Σταμούλη Α.Ε., Ἀθήνα 2004.

14. Τὴν μονὴ ὁ ἀρχιεπίσκοπος εἶχε ἐπισκεφθεῖ καὶ ἄλλες φορές. Σὲ ἐπίσκεψη ποὺ πραγματοποίησε τὸν Ἰούλιο τοῦ 1735, καταγράφει ἰδιοχείρως πράξη προσηλώσεως τῆς περιουσίας τοῦ ἱερέα Ἰωσὴφ Ἀρδαβάνη στὴ μονὴ (Ἠλίας Α. Τσιτσέλης, *ὅ.π.*, τ. Β′, σ. 338).

ἔγγραφο ποὺ εἶχε ὑπ' ὄψιν του ὁ Τσιτσέλης, ὁ ἱεράρχης «ἔλαβεν αὐστηρὰ μέτρα κατὰ τῶν αἰτίων, παρήνεσε πατρικῶς, προϋνόησε πολλὰ καὶ ἐθέσπισε νέον κανονισμὸν τῶν διακονημάτων καὶ δοσοληψιῶν, μετὰ πολλοῦ ἐνδιαφέροντος ὅσον καὶ πόνου, διατάξας τὴν ἐκπλήρωσιν τῶν ὑπ' αὐτοῦ θεσπιζομένων ἐπὶ βάρει ἀφορισμοῦ».[15] Ἀλλὰ καὶ τὸν Μάρτιο τοῦ 1741 διενεργεῖται διαχειριστικὸς ἔλεγχος στὴ μονὴ Ἁγίου Γερασίμου στὰ Ὁμαλὰ «μὲ τὴν πρόσταξιν τοῦ ἀφεντὸς τοῦ πανιεροτάτου καὶ σωφωτάτου καὶ θεοσεβεστάτου Ἀρχιεπισκόπου Κεφαλινίας καὶ Ζακίνθου ἡμῶν δὲ αὐφθέντος καὶ Δεσπότου κ(υρί)ω κ(υρί)ω Σεραφῆμ Ἀννίνου».[16] Μὲ δύο ἀκόμη κείμενά του, τὸν Ἰούνιο τοῦ 1743 καὶ τὸν Ἰούλιο τοῦ 1744, παρεμβαίνει καὶ μεριμνᾶ ἀγωνιωδῶς γιὰ τὴν μονὴ Θεοτόκου τῶν Γεριῶν στὴν Ἀνωγὴ τῆς Παλικῆς, ἡ ὁποία ἐκείνη τὴν ἐποχὴ σπαρασσόταν ἀπὸ διαμάχες καὶ διχοστασίες τῆς μοναχικῆς ἀδελφότητας.[17]

Ὁ ἀρχιεπίσκοπος Σεραφείμ ἰσορροπώντας σ' ἕνα κλίμα ἀνοχῆς καὶ συναίνεσης μεταξὺ τῶν γηγενῶν ὀρθοδόξων καὶ τῶν λατίνων κατακτητῶν, ποὺ προϋπέθετε συμβιβασμοὺς ἀπαραίτητους γιὰ τὴν εἰρηνικὴ συνύπαρξη τῶν Ρωμιῶν καὶ τῶν Φράγκων, χρησιμοποίησε στὸν χῶρο τῆς καθημερινῆς πρακτικῆς ἐξωτερικὰ κοινὰ στοιχεῖα, ὅπως εἶχαν πράξει καὶ ἄλλοι ὀρθόδοξοι ἱεράρχες παλαιότερα.[18] Ἔτσι, στὴν ἀρχιερατικὴ σφραγίδα του χρησιμοποιεῖ ὡς ἔμβλημα τὸν ἐπισκοπικὸ πλατύγυρο πίλο μὲ τοὺς ἕξι θυσάνους στὴν κάθε πλευρά, δηλωτικὰ σύμβολα τοῦ ὁμόβαθμου ἀξιώματος τῶν Λατίνων.[19] Αὐτὸ δὲν τὸν ἐμπόδισε, ἀμέσως

---

15. Ὁ Ἠλίας Α. Τσιτσέλης, *ὅ.π.*, τ. Β΄, σ. 338, γράφει ὅτι τὸ μνημονευόμενο ἔγγραφο τῆς 24ης Ἰουλίου 1739 εἶχε στὸ ἀρχεῖο του. Τὸ ἔγγραφο τοῦτο, ὅπως καὶ πολλὰ ἄλλα, δὲν περιλαμβάνονται στὰ κατάλοιπα τοῦ ἀρχείου τοῦ ληξουριώτη συγγραφέα (βλ. Γεώργιος Ν. Μοσχόπουλος, «Τὸ ἀρχεῖο τοῦ Ἠλία Α. Τσιτσέλη», *Πρακτικὰ Δ΄ Πανιονίου Συνεδρίου* (= *Κερκυραϊκὰ Χρονικά*, τ. 23 [1980], σ. 280-292).

16. ΓΑΚ – ΑΝΚ, Ἐκκλησιαστικὸ Ἀρχεῖο, Β΄ Ἀρχεῖο μονῶν, μονὴ Ἁγίου Γερασίμου Ὁμαλῶν, Κώδικας Θ΄ τῶν ἐτῶν 1675-1763, φ. 61r, ἐγγραφή, μὲ ἡμερομηνία 15 Μαρτίου 1741. Ἡ συγκεκριμένη πηγὴ ἐκδόθηκε ἀπὸ τὸν Γεώργιο Ν. Μοσχόπουλο, *Ἕνας κώδικας τῆς μονῆς τοῦ Ἁγ. Γερασίμου στὰ Ὁμαλὰ τῆς Κεφαλονιᾶς (1675-1673)*, ἔκδ. Γ.Α.Κ. – Ἀρχεῖα Νομοῦ Κεφαλληνίας, Πηγές ΙΙ, Ἀθήνα 1998, ὅπου ἡ ἀνωτέρω καταγραφὴ στὴ σ. 167.

17. Ὁ Ἠλίας Α. Τσιτσέλης, *ὅ.π.*, τ. Β΄, σ. 342, σημ. 3, κάνει μνεία τῶν σχετικῶν ἐγγράφων μὲ ἡμερομηνίες 22 Ἰουνίου 1743 καὶ 14 Ἰουλίου 1744, ἀντίστοιχα.

18. Ἀπὸ τὸν Ν.Γ. Μοσχονᾶ, «Τροπισμοί», *ὁ.π.*, σ. 68, σημ. 52, ἐπισημαίνονται ἐνδεικτικὰ ἡ περίπτωση τοῦ θυρεοῦ τοῦ ἀρχιεπισκόπου Νικοδήμου Β΄ Μεταξᾶ (1628-1646), ἀλλὰ καὶ τοῦ ἐπισκόπου πρώην Μαΐνης Ἱερεμία Κατσαΐτη, ἡγουμένου τῆς μονῆς Νέας Ἱερουσαλὴμ τῶν Ὁμαλῶν.

19. Τὸ δυτικοῦ τύπου ἔμβλημα ἐπιστέφει τὸ οἰκόσημο τῶν Ἀννίνων καὶ περιβάλλεται ἀπὸ τὴν ἐπιγραφὴ «ϯΣΕΡΑΦ(Ε)ΙΜ ΑΝ(Ν)ΙΝΟΣ ΚΕΦΑΛ(ΛΗΝΙΑ)Σ Κ(ΑΙ) ΖΑΚΥΝ(Θ)ΟΥ ΑΡΧΙΕΠ(ΙΣΚΟΠΟ)Σ». Ἡ ἐπισήμανση ἀπὸ τὸν Μοσχονᾶ, *ὅ.π.*, σ. 68 καὶ σημ. 52, προέρχεται ἀπὸ τὰ ΓΑΚ – ΑΝΚ, Ἐκκλησιαστικὸ Ἀρχεῖο, Γ. Ἀρχεῖο ναῶν, XXXVII, Ληξούρι,

ἔπειτα ἀπὸ τὴν ἀνάρρησή του στὸν ὀρθόδοξο θρόνο, νὰ συγκρουσθεῖ μὲ τὸν προνοητὴ Daniel Dolfin,[20] ὅταν ὁ βενετὸς ἀξιωματοῦχος, ὅπως μεταφέρει ὁ Τσιτσέλης, ἀμφισβήτησε «τὴν πρέπουσαν τιμὴν πρὸς τὸ ἱερὸν ὑπούργημα» ἀλλὰ καὶ τὴν προσωπικὴ ἀξία τοῦ ἀρχιεπισκόπου. Ὁ Σεραφεὶμ μὲ παρρησία καὶ ἀκλόνητη πίστη στὸν ἐκκλησιαστικὸ θεσμὸ ποὺ διακονοῦσε, ἔθεσε τὸ ζήτημα στὶς ἀνώτερες πολιτικὲς ἀρχὲς καὶ πέτυχε τὴν ἀποκατάσταση τῆς κανονικῆς ἐκκλησιαστικῆς τάξεως.[21]

Ἐξίσου ἀταλάντευτη ὑπῆρξε ἡ στάση τοῦ ἀρχιεπισκόπου Σεραφεὶμ ἀπέναντι στὸν λατίνο ἐπίσκοπο τῶν δύο νησιῶν, ἡ ὁποία ὁδήγησε τοὺς δύο ἐκκλησιαστικοὺς ταγοὺς σὲ κατὰ μέτωπον σύγκρουση. Σύμφωνα μὲ τὶς πηγές, μόλις ὁ λόγιος Balthasar Maria Remondini[22] διορίσθηκε ἐπίσκοπος Ζακύνθου – Κεφαλληνίας, προκάλεσε θέμα στὴν ἕδρα του, τὴ Ζάκυνθο, ἐπαναβαπτίζοντας τὰ παιδιὰ τῶν ὀρθόδοξων οἰκογενειῶν κατὰ τὸ δυτικὸ δόγμα, ὑποστηρίζοντας ὅτι κατὰ τὸ ἱερὸ μυστήριο τοῦ βαπτίσματος οἱ ὀρθόδοξοι ἱερεῖς δὲν μεταδίδουν θεία χάρη. Ἐπίσης, δίχως νὰ ἔχει ἁρμοδιότητα, παρακάμπτοντας τὸν ὀρθόδοξο ποιμενάρχη, χορηγοῦσε τὶς κεκανονισμένες ἄδειες γιὰ τὴν τέλεση τοῦ μυστηρίου τοῦ γάμου. Ὁ Σεραφείμ κήρυξε ἄκυρες τὶς ἄδειες ποὺ ἐκδόθηκαν ἀπὸ τὸν λατίνο ἐπίσκοπο καὶ ἀπείλησε μὲ ποινὴ ἀφορισμοῦ ὅσους Ὀρθόδοξους ἀποδέχονταν τὴν ἀντικανονικὴ αὐτὴ παρέμβαση. Ἀλλὰ ὁ Remondini ἐπεμβαίνοντας καὶ πάλι σὲ ἀμιγῶς

ε. Ἅγιος Σπυρίδων, 1. Κώδικας τοῦ ναοῦ, φ. 100r. Ἡ ἴδια σφραγίδα ἀπαντᾶται ἐπίσης στὰ ΓΑΚ – ΑΝΚ, Ἐκκλησιαστικὸ Ἀρχεῖο, Α. Ἀρχεῖο Μητρόπολης, ΙΙΙ. Σεραφεὶμ Ἄννινος, Ἀποφάσεις, μὲ ἡμερομηνίες 16 Ὀκτωβρίου 1733, 20 Ἀπριλίου 1736 καὶ 5 Σεπτεμβρίου 1740.

20. Ὁ Dolfin διορίστηκε προνοητὴς Κεφαλληνίας στὶς 25 Νοεμβρίου 1731 μὲ διετῆ θητεία (Τσιτσέλης, *ὅ.π.*, σ. 537), ἐνῶ στὶς 19 Δεκεμβρίου 1734 διορίστηκε προνοητὴς τοῦ Φρουρίου τῆς Ἄσσου γιὰ δύο ἐπίσης χρόνια. Βλ. Τσιτσέλης, *ὅ.π.*, σ. 541 καὶ Δέσποινα Βλάσση, «Νέα στοιχεῖα γιὰ τὸν ὀρθόδοξο κλῆρο τῆς Κεφαλονιᾶς κατὰ τὴ βενετοκρατία», *Θησαυρίσματα*, τ. 22 (1992), σ. 339. Γιὰ τὴ διένεξη τοῦ Σεραφεὶμ μὲ τὸν προνοητὴ βλ. Τσιτσέλης, *ὅ.π.*, τ. Β′, σ. 135. Ὁ Dolfin διετέλεσε γενικὸς προβλεπτὴς στὸ διάστημα 1743-1746. Βλ. Ἀθανάσιος Χ. Τσίτσας, *Βενετοκρατούμενη Κέρκυρα. Θεσμοί*, Δημοσιεύματα Ἑταιρείας Κερκυραϊκῶν Σπουδῶν, Κέρκυρα 1989, σ. 123.

21. Τσιτσέλης, *ὅ.π.*, σ. 135.

22. Βιογραφικὰ στοιχεῖα τοῦ ἀνδρὸς παραθέτουν οἱ Παναγιώτης Χιώτης, *Ἱστορικὰ ἀπομνημονεύματα Ἑπτανήσου*, Τυπογραφεῖον Ὁ «Φώσκολος», ἐν Ζακύνθῳ 1887, τ. 6, σ. 112-114. – Marino e Nicoló Pignatorre, *Memorie storiche e critiche dell'isola di Cefalonia dei tempi eroici alla caduta della Repubblica Veneta*, G. Nacamulli, Corfù 1889, τ. 2, σ. 21-22. – Τσιτσέλης, *ὅ.π.*, σ. 153-155. – Innocenzo da Modugno, *Cefalonia Cattolica*, Tip. Artigianelli, Foligno 1903, σ. 79-81. – Γεράσιμος Η. Πεντόγαλος, «Λατίνοι ἐπίσκοποι Κεφαλονιᾶς – Ζακύνθου. (Ἀναθεωρημένος κατάλογος – νεώτερα στοιχεῖα)», *Δελτίον Ἀναγνωστικῆς Ἑταιρίας Κερκύρας*, τ. 11 (1974), σ. 170-171.

πνευματικὰ θέματα, προχωροῦσε στὴ λύση τῶν ἐπιβληθέντων ἀφορισμῶν.[23] Σχετικὸ θέσπισμα ἀναφερόμενο στὶς διενέξεις τῶν δύο ἐπισκόπων ἐκδόθηκε ἀπὸ τὸν προνοητὴ Κεφαλληνίας Jacopo Pasqualigo.[24]

Κατὰ τὸν Τσιτσέλη, ἡ κατάσταση διήρκησε ἀπὸ τὸ 1736 ὡς τὸ 1739, ὁπότε, ἔπειτα ἀπὸ προσφυγὴ τοῦ Ἀννίνου καὶ παρέμβαση τῶν πολιτικῶν ἀρχῶν, δικαιώθηκε ὁ ὀρθόδοξος ἱεράρχης.[25] Ὡς καταδεικνύεται ἀπὸ τὸ ἀρχειακὸ ὑλικό, τὸ θέμα δὲν ἔπαυσε νὰ ταλανίζει τὸ ὀρθόδοξο πλήρωμα, ἀφοῦ ἀπόφαση τοῦ Σεραφεὶμ μὲ ἡμερομηνία 5 Σεπτεμβρίου 1740 προειδοποιεῖ ὅσους χριστιανοὺς «εὑρίσκονται εἰς βαθμοὺς κεκωλυμένους ἀπὸ τὰς Ἱερὰς διατάξεις τῆς ἁγίας τοῦ Θεοῦ Ἐκκλησίας, στοχάζοντας νὰ ἠμποροῦν νὰ μυκτυρίσουν τοὺς Ἱεροὺς κανόνας, προστρέχοντες εἰς ἄλλην ἐξουσίαν εἰς τὴν ὁποίαν δὲν εὑρίσκονται ὑποκείμενοι διὰ νὰ ἐπιτύχουν τοῦ ζητουμένου»[26] καὶ τοὺς ἀπειλεῖ μὲ ἀφορισμό. Παράλληλα ἐντέλλεται τὴν ἀποχὴ τῶν ἱερέων ἀπὸ κάθε ἁγιαστικὴ ἀκολουθία ποὺ τυχὸν ζητηθεῖ ἀπὸ τοὺς ἀπειθεῖς ὀρθοδόξους, κάνοντας μόνο μία ἐξαίρεση: Τὴν τέλεση τοῦ μυστηρίου τοῦ βαπτίσματος τῶν παιδιῶν τους. Ὡστόσο, δύο μῆνες ἀργότερα, μετὰ ἀπὸ ἔγγραφη παρέμβαση τοῦ γενικοῦ προβλεπτοῦ τῆς θαλάσσης Cavalier Antonio Loredan, ἀναγκάζεται νὰ ἐκδώσει ἀκυρωτικὴ ἀπόφαση.[27]

Ἀπὸ τὴν ὡς ἐδῶ ἀνάγνωση τῶν πηγῶν διαφαίνεται πὼς ἡ ἑλληνικὴ παιδεία ποὺ ἔλαβε κοντὰ σὲ σπουδαίους διδασκάλους καὶ ἡ ὑψηλὴ μόρφωση ποὺ ἀπέκτησε στὰ σχολεῖα τῆς Δύσης, σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴ χάρη τοῦ Ἁγίου Πνεύματος, ποὺ τοῦ δόθηκε διαδοχικὰ καὶ ἐπαυξητικὰ κατὰ τὶς τρεῖς χειροτονίες, σμίλεψαν τὴν προσωπικότητά του καὶ ἀποκαλύφθηκαν πλουσιοπάροχα στὴν ποιμαντικὴ

---

23. Ὅπως ἐκτιμᾶ ὁ Πεντόγαλος, *ὅ.π.*, σ. 171, τὰ γενικώτερα μέτρα ποὺ ἔλαβε γιὰ τὸ ποίμνιό του καὶ ἡ ἐριστικότητα ποὺ ἔδειξε στὶς σχέσεις του μὲ τοὺς Ὀρθοδόξους «ἦταν πιθανώτατα ἀποτέλεσμα τῆς πικρίας του γιὰ τὴν πτώση τῆς Λατινικῆς Ἐκκλησίας στὶς μέρες τῶν προκατόχων του». Ὁ Balthasar Maria Remondini, ἕνας ἀπὸ τοὺς ἀξιολογώτερους λατίνους ἐπισκόπους τῶν δύο νησιῶν, παρέμεινε στὴ Ζάκυνθο γιὰ περισσότερο ἀπὸ τέσσαρες δεκαετίες (19.3.1736 - 5.10.1777).

24. Ὁ Jacopo Pasqualigo ἐξελέγη προνοητὴς Κεφαλληνίας στὶς 28 Δεκεμβρίου 1735 μὲ διετῆ θητεία καὶ ἐγκαταστάθηκε στὶς 12 Μαΐου 1736 (Τσιτσέλης, *ὅ.π.*, σ. 537, σημ. 6). Τὸ ἔγγραφο δημοσιεύουν οἱ M.-N. Pignatorre, *ὅ.π.*, τ. 2, σ. 37-38, ὅπου ἔχουν ἤδη κάνει ἀναφορὲς γιὰ τὴν ἔνταση μὲ τὸν Ἄννινο στὶς σ. 22-23.

25. Τσιτσέλης, *ὅ.π.*, σ. 136-137. Οἱ M. καὶ N. Pigniatorre, *ὅ.π.*, σ. 329, σημειώνουν ὅτι «τὸν Σεπτέμβριο τοῦ 1738 διαμεσολαβητικὸ ρόλο ἀνέλαβαν οἱ Σύνδικοι Μᾶρκος Κρασσᾶς, Μπατίστας Λοβέρδος καὶ Βιτσέντσο Τσιμάρας».

26. ΓΑΚ – ΑΝΚ, Ἐκκλησιαστικὸ Ἀρχεῖο, Α΄ Ἀρχεῖο Μητρόπολης, ΙΙΙ. Σεραφεὶμ Ἄννινος, 1. Ἀποφάσεις, Ἐνυπόγραφη καὶ ἐνσφράγιστη ἀπόφαση, μὲ ἡμερομηνία 5 Σεπτεμβρίου 1740.

27. ΓΑΚ – ΑΝΚ, *ὅ.π.*, Ἐνυπόγραφη ἀπόφαση, μὲ ἡμερομηνία 7 Νοεμβρίου 1740.

διακονία του. Δύο πρακτικὲς ποὺ ἀπαντῶνται συχνὰ στὰ κείμενά του, δειγματίζουν τὸ ἦθος του.

Πρῶτα, ἡ ἐφαρμογὴ τῶν ἐκκλησιαστικῶν ποινῶν ποὺ δικαιοῦται νὰ ἐπιβάλλει ὡς ἐπίσκοπος, σύμφωνα μὲ τοὺς ἱεροὺς κανόνες· ἀργία καὶ καθαίρεση γιὰ τοὺς κληρικούς, ἀφορισμὸ καὶ κατάρα γιὰ τοὺς λαϊκούς, τὶς διαχειρίζεται μὲ μέτρο. Δὲν καταδικάζει ἐκ τῶν προτέρων ἀλλὰ ἔπειτα ἀπὸ δεύτερη παρότρυνση. Θέτει τὸν κάθε παραβάτη ἐνώπιον τῶν ἱερῶν κανόνων καὶ προσκαλεῖ τὸν ὑπεύθυνο σὲ ἀπολογία καὶ κρίση. Εἰδικότερα τὸν ἀφορισμό, δικαίωμα ἀρχιερατικὸ ποὺ θεμελιώνεται στὰ λόγια τοῦ Θεανθρώπου πρὸς τοὺς μαθητές του (Ἰωάννου, κ′, 21-23), ὁ ἀρχιεπίσκοπος Σεραφείμ φαίνεται πὼς χρησιμοποιεῖ ὡς παιδευτικὸ μέτρο καὶ ὡς ἁπλὴ ἀφοριστικὴ ἀπειλή. Ἐπισείει δὲ τὴν ποινὴ μόνο στὸν ἄμεσα σχετιζόμενο μὲ τὸ ἀδίκημα καὶ ὄχι στὰ μέλη τῆς οἰκογένειάς του.[28] Ἐμφανίζεται ὅμως ἰδιαίτερα αὐστηρὸς σὲ ὅσους συμπεριφέρονται μὲ ἔντονη περιφρόνηση πρὸς τὴν Ἐκκλησία. Εἶναι ἐπιφυλακτικὸς καὶ πολὺ προσεκτικὸς πρὶν ἀπὸ τὴν καθαυτὸ ἐπιβολὴ τῆς ποινῆς, ποὺ ὁπωσδήποτε σὲ κάποιες περιπτώσεις θὰ εἶχε προχωρήσει.

Καὶ ἔπειτα, τὶς ἀποφάσεις του λαμβάνει καὶ «δογματίζει» μέσα στὸ πνεῦμα καὶ τὴ διδασκαλία τῶν κανόνων καὶ τῶν δογμάτων τῆς Ἐκκλησίας, ἐπικαλούμενος τὴ χάρη τοῦ Ἁγίου Πνεύματος. Οἱ ἐκφράσεις «ἐπικλήσει τοῦ Ἁγίου Πνεύματος, ἀποφήνει», «οὕτως ἐν Ἁγίῳ Πνεύματι ἀπεφήνατο», «ἀποφαινόμεθα καὶ θεσπίζομεν ἐν Ἁγίῳ Πνεύματι», «οὕτως ἐν Ἁγίῳ Πνεύματι θεσπίζοντες δογματίζομεν» καὶ «ἐναργῶς ἐν ἁγίῳ Πνεύματι δογματίζομεν», δείχνουν τὴν προσήλωσή του στὴν Μία καὶ Ἁγία τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησία. Ἂς σημειωθεῖ ὅτι δὲν χρησιμοποιεῖ κάποια παρόμοια ἔκφραση, ὅταν γιὰ λόγους ποιμαντικῆς ἀναγκάζεται νὰ ἐκδώσει τὴν ὑπαγορευθεῖσα ἀπὸ τὸν φράγκο γενικὸ προβλεπτὴ ἀνακλητικὴ ἀπόφαση, ποὺ μνημονεύθηκε παραπάνω.

Ὀκτὼ χρόνια ἔπειτα ἀπὸ τὴν ἀνάρρησή του στὸν θρόνο, ὁ Σεραφεὶμ συντάσσει τὴν διαθήκη του στὶς 29 Ἀπριλίου 1740, στὴν ἀρχιεπισκοπικὴ οἰκία στὸ Μπουῦργο τοῦ Κάστρου.[29] Μὲ τὸ κείμενο αὐτὸ ἐπιθυμεῖ νὰ στερεώσει τὴν ἐπικοινωνία του μὲ τὸν Θεό, νὰ ἐξομαλύνει καὶ νὰ ἀποκαταστήσει τὶς διαπροσωπικὲς συναναστροφὲς καὶ ἐγκόσμιες σχέσεις, ἀλλὰ καὶ νὰ τακτοποιήσει τὶς περιουσιακὲς ὑποθέσεις μὲ τοὺς συγγενεῖς του. Ἐδῶ θὰ σταθοῦμε στὸ εἰσαγωγικὸ μέρος,

---

28. Ἀπὸ τὸν Κωνσταντῖνο Μ. Ράλλη, *Ποινικὸν Δίκαιον τῆς Ἀνατολικῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας*, Ἑστία, ἐν Ἀθήναις 1907, σ. 146, ἐπισημαίνεται πὼς ἡ ποινὴ τοῦ ἀφορισμοῦ ἐπιβάλλεται «μόνον τῷ ἡμαρτηκότι, οὐχὶ δὲ καὶ τῇ οἰκογενείᾳ αὐτοῦ».

29. ΓΑΚ – ΑΝΚ, Νοταριακὸ Ἀρχεῖο, νοτάριος Ἀντώνιος Κρασσᾶς, Βιβλίο συμβολαίων τῶν ἐτῶν 1736-1751, φ. 82v-86v. Τὴν δημοσίευση τοῦ κειμένου βλ. στό: Ἀντζουλᾶτος, «Ἡ διαθήκη τοῦ ἀρχιεπισκόπου Σεραφεὶμ Ἀννίνου», *ὅ.π.*, σ. 479-483.

ὅπου ξεδιπλώνεται ἡ συγχωρητικότητα τοῦ ἱεράρχη πρὸς τὸ ποίμνιό του. Δείχνοντας μακροθυμία, συγχωρεῖ ὡς στοργικὸς πατέρας ὅσους τὸν ἀδίκησαν ἢ μὲ κάθε τρόπο τοῦ ἔφταιξαν καὶ λύνει ἀπὸ τὰ δεσμὰ τοῦ ἀφορισμοῦ ὅσους χριστιανοὺς εἶχε ἀναγκασθεῖ νὰ ἀφορίσει. Μὲ μιὰν παιδευτικὴ ὅμως ἐξαίρεση: Δὲν λύει ἀπὸ τὰ δεσμὰ τοῦ ἀφορισμοῦ τοὺς ἀμετανόητους, ὅσους ἐπιμένουν στὴν παρανομία, δηλαδὴ στὴν πρακτικὴ τῆς ἁμαρτίας.

Ἀλλὰ καὶ στὸν κωδίκελλο ποὺ καταγράφεται στὶς 23 Ἀπριλίου 1744,[30] ἀφοῦ εἰσαγωγικὰ ὁμολογεῖ ὅτι παραδίδεται ὁλόκληρος στὸ θέλημα τοῦ Θεοῦ, δηλώνει πὼς τελειώνει τὸν βίο του ἀγαπώντας ὁλόκληρη τὴν ποίμνη ποὺ τοῦ ἐμπιστεύθηκε ὁ Θεός, τὴν ὁποία καὶ ὁ ἴδιος παραδίδει στὴν εὐσπλαγχνία Του. Δηλώνει, ἐπίσης, πὼς ἂν ἔτυχε κάποτε νὰ ἀφορίσει κάποιον Χριστιανό, τώρα «τοῦ συγχωρᾶ καὶ τὸν λύει ἀπὸ κάθε ἔνδυμα ἀφορισμοῦ». Ἐξαιρεῖ ὅμως ἀπὸ τὴν συγχώρηση, ὅσους ἐμμένουν μὲ τὴν θέλησή τους σὲ τρόπο ζωῆς ἐκτὸς τῶν κανόνων τῆς Ἐκκλησίας, παροτρύνοντάς τους νὰ βροῦν πνευματικὸ νὰ ἐξομολογηθοῦν καὶ νὰ συγχωρεθοῦν, ὁπότε, τότε θὰ θεωροῦνται ἐλεύθεροι ἀπὸ τὸ ἐπιβληθὲν σ' αὐτούς ἐπιτίμιο. Ἡ σύνταξη τῆς ἰδιόχειρης διαθήκης καὶ ὁ κωδίκελλος ἀποτυπώνουν ἐναργέστατα καὶ ἀνακεφαλαιώνουν τὸ πνευματικὸ καὶ μορφωτικὸ ἐπίπεδο τοῦ ἱεράρχου. Τὰ δύο αὐτὰ κείμενα ἀποτελοῦν δεῖγμα τῆς προσωπικῆς του «γραφῆς», σύνοψη τοῦ τρόπου σκέψεως, διατύπωση τοῦ λόγου ἐκφράσεως καὶ ἀληθινὴ πίστη στὸν Λόγο-Θεὸ ποὺ διακονοῦσε.

Ὁ Σεραφεὶμ Ἄννινος κόσμησε τὸν ἀρχιερατικὸ θρόνο τῆς γενέτειράς του γιὰ δώδεκα χρόνια καὶ ἕξι, περίπου, μῆνες. Βρισκόταν σὲ ποιμαντικὴ ἐπίσκεψη στὴ Ζάκυνθο, ὅταν ὁ Θεὸς τὸν κάλεσε στὸ οὐράνιο θυσιαστήριο, στὶς 20 Μαρτίου 1745, πιθανώτατα σὲ ἡλικία 83 ἐτῶν. Ὀκτὼ ἡμέρες ἔπειτα ἀπὸ τὴν πρὸς Κύριον ἐκδημία του, ἀναγνώσθηκαν δημοσίως μέσα στὸν ναὸ τῆς Εὐαγγελίστριας τοῦ Κάστρου, ἐνώπιον τῶν ἱερέων καὶ τῶν ἀρχόντων, ἡ διαθήκη καὶ ὁ κωδίκελλός της. Ἂν μέχρι τότε ὁ λαὸς τῆς Κεφαλονιᾶς χαιρόταν γιὰ τὸν μορφωμένο καὶ ἐγκρατῆ κοσμικῆς σοφίας ἱερέα καὶ διδάσκαλο ποὺ ἀνῆλθε τὶς βαθμίδες τοῦ ἐπισκοπικοῦ θρόνου τῆς γενέτειράς του, ἡ δημοσιοποίηση τῶν ἀρχιερατικῶν θελημάτων διαλάλησε τὴν μακροθυμία, τὴν μεγαλοσύνη, τὴν συγχωρητικότητα καὶ τὸ ἦθος ἑνὸς ποιμενάρχη ποὺ στάθηκε στὸ ὕψος τῆς χριστομίμητης πνευματικῆς πατρότητος.

Γιὰ τὴν πνευματικὴ καλλιέργεια, τὴν εὐρεῖα μόρφωση, τὸ ἀνώτερο ἐπίπεδο διαγωγῆς καὶ τὴν λαμπρὴ ἐκκλησιαστικὴ πορεία τοῦ διαπρεποῦς διδασκάλου τῶν γραμμάτων καὶ τῶν ἐκκλησιαστικῶν παραδόσεων συνηγοροῦν καὶ οἱ χαρακτηρισμοὶ ποὺ τοῦ ἀποδόθηκαν σὲ καταλόγους ἱεραρχῶν τῆς τοπικῆς Ἐκκλησίας. Σ'

30. ΓΑΚ – ΑΝΚ, *ὅ.π.*, φ. 75v-78v. Ἀντζουλᾶτος, *ὅ.π.*, σ. 485-487.

αὐτὸν τοῦ 1809 ὁ διάκονος Εὐάγγελος Τυπάλδος-Κιάπλιας σημειώνει ὅτι «αὐτὸς ἦτον μεγαλόψυχος καὶ λόγιος καὶ πάντοτε ἐδίδασκεν».[31] Ἔπειτα ἀπὸ ἑπτὰ περίπου δεκαετίες, ὁ ἱερέας Σπυρίδων Μακρῆς ἐπαναλαμβάνει πὼς «οὗτος ἦτον σοφὸς καὶ μεγαλόψυχος ἄνθρωπος»,[32] ἐνῶ λίγο ἀργότερα ὁ ἀρχιεπίσκοπος Κεφαλληνίας Γερμανὸς Καλλιγᾶς (1884-1889) στὸν δικό του χειρόγραφο κατάλογο θεωρεῖ ὅτι κατὰ τὴν περίοδο τῆς ἀρχιερατείας τοῦ Σεραφεὶμ οἱ δύο ἀρετὲς λειτούργησαν ὡς πολύτιμα ἐφόδια: «Ἐποίμανε τὴν Ἐκκλησίαν σοφῶς καὶ μεγαλοψύχως».[33] Τὰ κείμενα ποὺ παρουσιάσθηκαν ἂς θεωρηθοῦν ἐνδεικτικοὶ μάρτυρες τῶν δύο πανθομολογούμενων χαρισμάτων τοῦ ἀρχιεπισκόπου Σεραφεὶμ Ἀννίνου, ποὺ δικαιολογημένα κυριάρχησαν στὴν ἀγαθὴ ὑστεροφημία του.

Περίληψη / Summary

Μέσα ἀπὸ ἀρχειακὲς πηγὲς ἀναδεικνύονται οἱ λόγοι, γιὰ τοὺς ὁποίους ἀποδίδονται οἱ χαρακτηρισμοὶ «σοφὸς» καὶ «μεγαλόψυχος» στὸν λόγιο κεφαλονίτη ἱεράρχη Σεραφεὶμ Ἄννινο. Τὰ ἐχέγγυα τῆς ὑστεροφημίας του τὰ συνθέτουν ἡ σπουδαία παιδεία ποὺ εἶχε λάβει, ἡ περίοπτη θέση τοῦ διδασκάλου ποὺ κατεῖχε στὸ Δημόσιο Σχολεῖο τῆς Κεφαλονιᾶς, ἡ συγχωρητικότητα καὶ ἡ συγκατάβαση ποὺ ἔδειχνε πρὸς τοὺς Χριστιανοὺς ποὺ διαποίμανε κατὰ τὴν ἀρχιερατεία του (1732-1745).

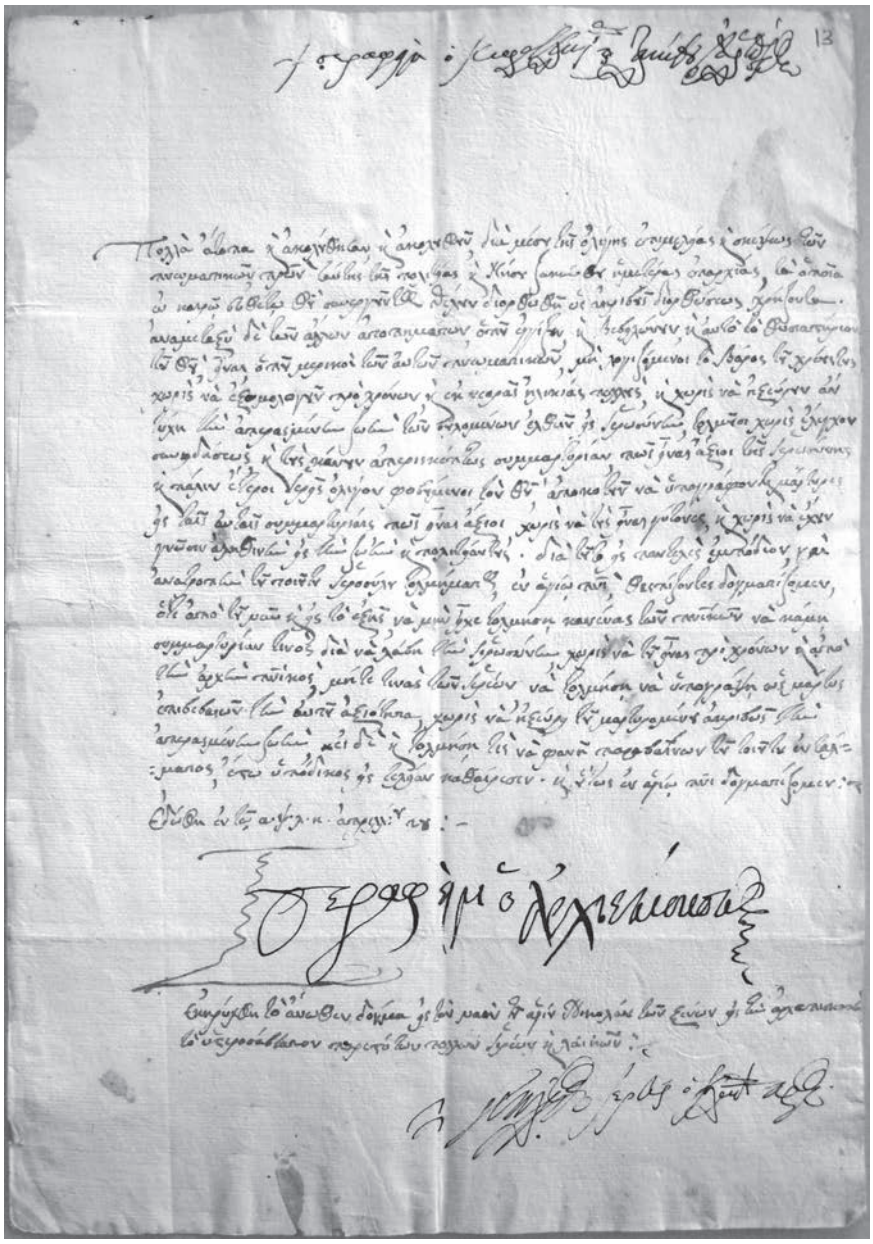
Archive documents demonstrate the reasons for which illustrative adjectives as "wise man" and "great hearted" were attributed to the intellectual bishop Serafim Anninos (1732-1745) from Cephalonia. The remarkable education he had received, his exceptional teacher position at the Cephalonian Public School, as well as his forgiveness and condescension towards the Christians of his community, constitute guarantees of his latter reputation.

---

31. Ἰακωβάτειος Βιβλιοθήκη Ληξουρίου, Ἀρχεῖο Τυπάλδων-Ἰακωβάτων, Ἐκκλησιαστικά, Ἀταξινόμητο χειρόγραφο μὲ τίτλο «Κατάλογος τῶν ἀρχιερέων τῆς Κεφαλληνίας ἀπὸ τοὺς 1450 ἕως εἰς τοὺς 1783».

32. Παναγῆς Ἀλιπράντης, «Ἕνας ἄγνωστος καὶ ἀνέκδοτος "Κατάλογος ἀρχιερατευσάντων" Κεφαλληνίας, Ζακύνθου καὶ Ἰθάκης, ἀπὸ τὸ 1450 μέχρι τὸ 1873», *Ἑπτανησιακὰ Φύλλα*, τ. Κ′, τχ. 5 (Καλοκαίρι 2000), σ. 523. Τὸ μονόφυλλο φέρει χρονολογία 3 Δεκεμβρίου 1873.

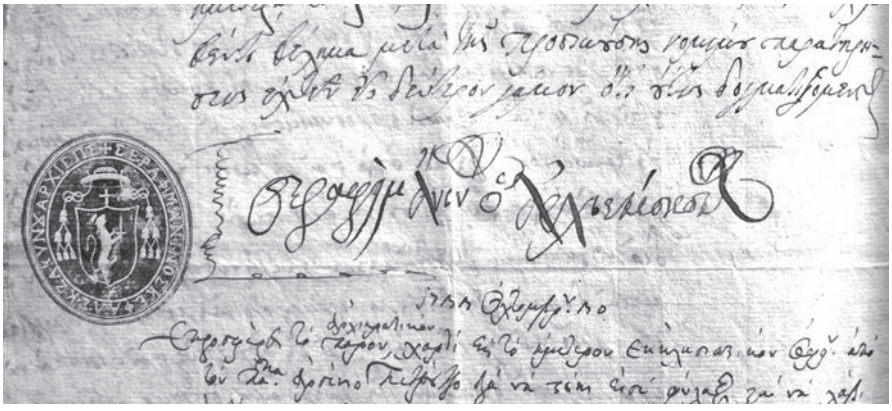
33. Νικόλαος Β. Μεταξᾶς, *Ὁ μητροπολίτης Ἀθηνῶν Γερμανὸς Καλλιγᾶς (1844-1896)*, ἔκδ. τῆς Ἀποστολικῆς Διακονίας τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, Ἀθῆναι 1972, σ. 89. Ὁ Κατάλογος ἔχει χρονολογικὴ ἔνδειξη 20 Ἰουνίου 1885.

1. Ἡ ἀπόφαση πρὸς τοὺς πνευματικοὺς περὶ τῆς κανονικῆς συμμαρτυρίας τῶν ὑποψηφίων κληρικῶν.

2. Ὁ ἀρχιεπίσκοπος Σεραφεὶμ Ἄννινος, σὲ ἐλαιογραφία
τοῦ Ἐκκλησιαστικοῦ Μουσείου Κεφαλληνίας.

3. Λεπτομέρεια ἀπὸ ἐνσφράγιστη καὶ ἐνυπόγραφη ἀπόφαση
τοῦ ἀρχιεπισκόπου Σεραφεὶμ Ἀννίνου.

Ο μέγας πρωτοπαπάς Κερκύρας Δημήτριος Πετρετίν (1784-1795),
έργο αγνώστου ζωγράφου (Δημοτική Πινακοθήκη Κέρκυρας).

ΤΟ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΟ ΟΦΦΙΚΙΟ ΤΟΥ «ΠΡΩΤΟΠΑΠΑ» ΚΑΙ Η ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΑ ΤΟΥ ΣΤΑ ΒΕΝΕΤΟΚΡΑΤΟΥΜΕΝΑ ΕΠΤΑΝΗΣΑ

Δέσποινα Στεφ. Μιχάλαγα

Για την απρόσκοπτη και αρτιότερη λειτουργία του εκκλησιαστικού οργανισμού δημιουργήθηκαν, κατά καιρούς, τα διάφορα εκκλησιαστικά αξιώματα («αρχοντίκια», «οφφίκια»).[1] Ταξινομήθηκαν, για την ευταξία και ευκοσμία, σε πεντάδες,[2] όπου συνήθως στην πρώτη πεντάδα του αριστερού χορού συναντώνται

ο πρωτοπαπάς
ο δευτερεύων
ο άρχων των εκκλησιών
ο έξαρχος
ο κατηχητής

Σημειώνεται δε ότι «ο πρωτοπαπάς, όταν λειτουργεί ο αρχιερεύς, ειστήκει επάνω των αρχόντων πάντων της Εκκλησίας, και εν τη θεία λειτουργία μεταλαμβάνει πρώτος υπό του αρχιερέως»,[3] και επίσης ότι «ανάγεται υπό του οικείου

---

1. Βλ., γενικά, J. Darrouzès, *Recherches sur les οφφίκια de l'Église Byzantine*, Institut Français d'Études Byzantines, Paris 1970.

2. Η θέση του πρωτοπαπά στη σειρά των οφφικίων ποικίλλει, αφού άλλοτε παρουσιάζεται στην έκτη πεντάδα και άλλοτε στην πρώτη του αριστερού χορού. Βλ. σχετικά J. Goar, *Ευχολόγιον sive rituale Graecorum complectens ritus et ordines divinae liturgiae officiorum*..., editio secunda, ex typographia Bartholomaei Javarina, Venetiis MDCCXXX, σ. 223, 227. – Γεώργιος Α. Ράλλης – Μιχαήλ Ποτλής, *Σύνταγμα των θείων και ιερών κανόνων των τε αγίων και πανευφήμων Αποστόλων και των ιερών οικουμενικών και τοπικών συνόδων και των κατά μέρος Αγίων Πατέρων. Αποφάσεις συνοδικαί και διατάξεις των Κωνσταντινουπόλεως αρχιεπισκόπων και πατριαρχών*, φωτ. ανατ. έκδ. Γρηγόρη, Αθήνησιν 1855 (1992), τ. 5ος, σ. 533, 534 σημ. 1. – Νικόλαος Β. Τωμαδάκης, «Οφφικίων διάκρισις. Περί πρωτοπαπάδων, χωροεπισκόπων και των συναφών αυτοίς», *Αθηνά*, τ. 76 (1977), σ. 7. – Darrouzès, *Recherches sur les οφφίκια*, ό.π., σ. 532, 533, 545, 555, 557, 564, 569, 571, 572, 574-575, όπου: «ο δε πρωτοπαπάς, ει το πρώτον των υποδεεστέρων υπήρχεν, αλλά νυν ετιμήθη, λαβών την μετά τον πρωτονοτάριον στάσιν, και μετ' αυτόν ο αρχιδιάκονος».

3. Ράλλης – Ποτλής, *Σύνταγμα*, ό.π., σ. 534-536, σημ. 1. Πρβλ. Goar, *Ευχολόγιον*, ό.π., σ. 225, όπου: «Ο πρωτοπαπάς ίσταται επάνω των Οφφικίων του ευωνύμου χορού, όταν λειτουργή ο Αρχιερεύς· μεταδίδει αυτός την αγίαν μετάληψιν, ομοίως και ο Αρχιερεύς τω πρωτοπαπά έχων δε εν τη εκκλησία τα πρωτεία πάντα». Επίσης: «Ο πρωτοπαπάς ένι, από-

βαθμού χωρίς ετέρας προστάξεως και αξίας».[4] Η ύπαρξη αναπληρωτού του, ο οποίος ονομαζόταν «δευτερεύων», αποδεικνύεται, όταν επιτάσσεται «ο δευτερεύων να κάθεται εις τον τόπον του πρωτοπαπά, όταν λείπη ο πρωτοπαπάς».[5]

Το αξίωμα του πρωτοπαπά, ή «πρώτου των πρεσβυτέρων» ή «ηγουμένου των πρεσβυτέρων» ή «πρωτοπρεσβυτέρου» ή και «αρχιπρεσβυτέρου», εμφανίζεται τον 4ο αιώνα.[6] Απονέμεται διά χειροθεσίας από τον οικείο επίσκοπο (αρχιεπίσκοπο, μητροπολίτη, πατριάρχη ή τον τοποτηρητή του) σε κληρικό φέροντα ιερατικό βαθμό πρεσβυτέρου και παρέχει ορισμένα δικαιώματα ως προς το τελετουργικό μέρος και κατά την περίσταση στην εκκλησιαστική διοίκηση.[7]

Ο όρος «πρωτοπαπάς» εμφανίζεται από τα μέσα του 9ου αιώνα.[8] Κατά πληροφορία του 10ου αιώνα, τον πρωτοπρεσβύτερο διόριζε ο προϊστάμενος επίσκοπος, ενώ τον πρωτοπαπά ή πρωτοπρεσβύτερο των ανακτόρων, ως μέλος του βασιλικού κλήρου, θα πρέπει να διόριζε ο αυτοκράτωρ.[9]

Το εκκλησιαστικό οφφίκιο δεν φαίνεται να είχε πάντοτε το ίδιο διοικητικό περιεχόμενο, αφού υφίσταται πρωτοπαπάς επισκοπής, πρωτοπαπάς συγκεκριμένου ναού αλλά και πρωτοπαπάς χωριού ή αγροτικής περιοχής. Φαίνεται δε ότι αυτός ο τελευταίος, τον 13ο-14ο αιώνα, ασκούσε διοίκηση, είχε δηλαδή τα ίδια πε-

---

ντος του αρχιερέως, αντιπρόσωπος εκείνου» και «έκδικος των κρίσεων» και [...] πρωτεύει, όταν λειτουργή ο αρχιερεύς, την αρχήν των όλων». Darrouzès, *Recherches sur les οφφίκια*, ό.π., σ. 546, 547, 557, 559, 569.

4. Ράλλης – Ποτλής, *Σύνταγμα*, ό.π., σ. 539. – Darrouzès, *Recherches sur les οφφίκια*, ό.π., σ. 552.

5. Επίσης, «ο δευτερεύων των ιερέων, εισοδεύων τους ιερείς και φέρων τα δευτερεία του πρωτοπαπά». Darrouzès, *Recherches sur les οφφίκια*, ό.π., σ. 559, 569. – Τωμαδάκης, «Οφφικίων διάκρισις», *ό.π.*, σ. 6-7. Ο «δευτερεύων» συχνά αναφέρεται ως «vice protopapa – βίτζε πρωτοπαπάς». Θεοχάρης Ε. Δετοράκης, «Ιλαρίων Σωτήρχος πρωτοπαπάς του Χάνδακα (ανέκδοτα ελληνικά έγγραφα)», *Θησαυρίσματα*, τ. 19 (1982), σ. 165. – Δημοσθένης Στρατηγόπουλος, *Ο Νικόλαος Μαλαξός, πρωτοπαπάς Ναυπλίου και το συγγραφικό του έργο*, Κέντρο Βυζαντινών Ερευνών, Θεσσαλονίκη 2008, σ. 90. – Σπύρος Καρύδης, «Οργάνωση της ορθόδοξης εκκλησίας», στο: *Βενετοκρατούμενη Ελλάδα. Προσεγγίζοντας την ιστορία της*, επιστ. επιμ. Χρύσα Μαλτέζου, Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών Βενετίας, Βιβλιοθήκη αρ. 30, Αθήνα-Βενετία 2010, τ. Α΄, σ. 308.

6. Βασιλική Α. Λεονταρίτου, *Εκκλησιαστικά αξιώματα και υπηρεσίες στην πρώιμη και μέση βυζαντινή περίοδο*, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα – Κομοτηνή 1996, σ. 483.

7. Παναγιώτης Ι. Παναγιωτάκος, «Πρωτοπρεσβύτερος», *Θρησκευτική και ηθική εγκυκλοπαιδεία*, τ. 10 (1966), σ. 716-717.

8. Λεονταρίτου, *Εκκλησιαστικά αξιώματα*, ό.π., σ. 484. Ως μέγας πρωτοπαπάς θεωρείται αυτός των ανακτόρων, παρότι πουθενά δεν αναφέρεται η ύπαρξη μικρού πρωτοπαπά. Τωμαδάκης, «Οφφικίων διάκρισις», *ό.π.*, σ. 5, 8.

9. Λεονταρίτου, *Εκκλησιαστικά αξιώματα*, ό.π., σ. 111, 485-486.

ρίπου καθήκοντα με τον επίσκοπο σε μικρότερη όμως έκταση, με εξαίρεση εκείνων που ανήκουν στην αποκλειστική αρμοδιότητα του επισκόπου. Μπορούσε, για παράδειγμα, να παρίσταται ως μάρτυρας ή/και να υπογράφει δικαιοπρακτικά έγγραφα, να τελεί τη θεμελίωση ναού, αλλά όχι το μυστήριο της χειροτονίας. Η έκταση των διοικητικών και τελετουργικών αρμοδιοτήτων του πρωτοπαπά περιγραφόταν σε έγγραφο, το οποίο του παραχωρούσε ο προϊστάμενός του επίσκοπος. Το αξίωμα φαίνεται να ήταν ισόβιο, οπωσδήποτε διαρκές και κάθε επισκοπή είχε μάλλον περισσότερους από έναν πρωτοπαπά, ενώ κάποιος ναός, χωριό ή περιοχή, μόνον έναν κάθε φορά. Πειθαρχική εξουσία είχε ο προϊστάμενος επίσκοπος, ο οποίος επέβαλλε την ποινή της καθαιρέσεως και είχε πιθανότατα τη δυνατότητα επιβολής της ποινής του υποβιβασμού.[10] Το ζήτημα της αγαμίας ήταν μάλλον περιπτωσιακό, αφού οι πρωτοπαπάδες, ως πρωτοπρεσβύτεροι, ήταν έγγαμοι.[11]

Ο θεσμός και η διαχρονική πορεία του αποτέλεσε αντικείμενο έρευνας.[12] Έχουν με τον τρόπο αυτό διασαφηνισθεί οι έννοιες και οι όροι, οι οποίοι αναφέρονται στο αξίωμα και τον χαρακτήρα του, αρχοντικό-παλατιανό ή εκκλησιαστικό-καλογηρικό.[13] Σύμφωνα με την έρευνα αυτή, πρώτος ο αυτοκράτορας Ισαάκιος Α΄ Κομνηνός υπέταξε τα εκκλησιαστικά οφφίκια στην εξουσία του πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως Μιχαήλ Α΄ Κηρουλαρίου. Ήδη δε, πριν από την Άλωση, ο μέγας πρωτοπαπάς υπαγόταν στον πατριάρχη, αφού το ίδιο το πατριαρχείο είχε δικό του, όπως αντίστοιχα και η βασιλική αυλή, τον μεγάλο πρωτοπαπά του «παλατίου»· αυτόν τον τελευταίο φαίνεται ότι αναγνώρισε και ο σουλτάνος Μωάμεθ Β΄ ο Πορθητής.[14]

Στις βενετοκρατούμενες περιοχές του ελλαδικού χώρου, γνωστή είναι η παρουσία πρωτοπαπάδων[15] και πρωτοψαλτών[16] στον Χάνδακα, από τον 13ο αιώνα·

---

10. Λεονταρίτου, *Εκκλησιαστικά αξιώματα*, ό.π., σ. 486-492.

11. Παρότι πριν από την Άλωση ο πρωτοπαπάς των ανακτόρων ήταν άγαμος, κατά τη διάρκεια της οθωμανοκρατίας ο πρωτοπαπάς του πατριαρχείου ήταν έγγαμος, όπως και οι πρωτοπαπάδες των φραγκοκρατούμενων ή βενετοκρατούμενων περιοχών. Τωμαδάκης, «Οφφικίων διάκρισις», ό.π., σ. 4.

12. Νικόλαος Β. Τωμαδάκης, «Εκ της εκκλησιαστικής ορολογίας», *Επιστημονική Επετηρίς της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών*, τ. 24 (1973-1974), σ. 309-330. – Τωμαδάκης, «Οφφικίων διάκρισις», ό.π., σ. 3-58. – Μάρκος Φώσκολος, "Protopapas Tinarum", *Τηνιακά*, τ. 2 (2004), σ. 22-28.

13. Darrouzès, *Recherches sur les οφφίκια*, ό.π., σ. 575. – Τωμαδάκης, «Οφφικίων διάκρισις», ό.π., σ. 5-7, όπου θεωρείται ότι τα πρώτα αφορούν στα ανάκτορα και σε εγγάμους, τα δεύτερα δε στο πατριαρχείο και οπωσδήποτε σε αγάμους.

14. Τωμαδάκης, «Οφφικίων διάκρισις», ό.π., σ. 6.

15. Βλ., γενικά, Καρύδης, «Οργάνωση», ό.π., σ. 297, 300, 309.

16. Βλ., ενδεικτικά, Λεονταρίτου, *Εκκλησιαστικά αξιώματα*, ό.π., σ. 497-499.

έχουν μάλιστα καταρτιστεί σχετικοί χρονολογικοί κατάλογοι των δύο μνημονευθέντων αξιωματούχων.[17] Πρόκειται για έναν θεσμό μακροχρόνιο στη βενετοκρατούμενη Κρήτη, με εκκλησιαστικό χαρακτήρα, ο οποίος είχε επίσης πολιτικές, οικονομικές και κοινωνικές προεκτάσεις.[18] Το 1408, εκδόθηκαν σε 12 άρθρα (capitula ή constitutiones ή ordinationes) οι υποχρεώσεις, πνευματικές και οικονομικές, του ορθοδόξου κλήρου και του ποιμνίου της Κρήτης προς τον πρωτοπαπά και τον πρωτοψάλτη του Χάνδακα, τα οποία συνομολόγησαν οι βενετικές αρχές με τον αρχιερέα της Λατινικής Εκκλησίας του νησιού, για χάρη των ορθοδόξων.[19] Στην προκειμένη περίπτωση μάλιστα, η πολιτική εξουσία και η ετερόδοξη λατινική εκκλησιαστική αρχή του τόπου συναίνεσαν, συνηγόρησαν και επέβαλαν παλαιές συνήθειες και προνόμια για ορθοδόξους ιερωμένους, απηχώντας προφανώς παλαιότερο έθος.[20] Οι πρωτοπαπάδες ήταν ισόβιοι και, αφού δεν υπήρχαν ορθόδοξοι επίσκοποι στο νησί, ήταν οι προϊστάμενοι του ορθοδόξου κλήρου, διασκορπισμένοι στα τέσσερα διαμερίσματα του νησιού.[21] Συγχρόνως όμως ήταν πρόσωπα, τα οποία απολάμβαναν της εμπιστοσύνης των Βενετών[22] και συνήθως ευπαίδευτοι,[23] αν και όχι πάντοτε ηθικά άμεμπτοι.[24] Η εκλογή και ο διορισμός τους αποτελούσε αντικείμενο ιδιαίτερης διαδικασίας και προστριβών μεταξύ της βενετικής πολιτείας και της Λατινικής Εκκλησίας, όπου συνήθως υπερίσχυε η θέλη-

17. Μανούσος Ι. Μανούσακας, «Μέτρα της Βενετίας έναντι της εν Κρήτη επιρροής του πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως, κατ' ανέκδοτα βενετικά έγγραφα (1418-1419)», *Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών*, τ. 30 (1960-1961), σ. 85-144. – Μανούσος Ι. Μανούσακας, «Βενετικά έγγραφα αναφερόμενα εις την εκκλησιαστικήν ιστορίαν της Κρήτης του 14ου-16ου αιώνος (πρωτοπαπάδες και πρωτοψάλται Χάνδακος)», *Δελτίον της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδος*, τ. 15 (1961), σ. 149-233. – Τωμαδάκης, «Εκ της εκκλησιαστικής ορολογίας», *ό.π.*, σ. 313-314, 316-317, 318, 322-323. – Τωμαδάκης, «Οφφικίων διάκρισις», *ό.π.*, σ. 41-57. – Νικόλαος Β. Τωμαδάκης, «Πρωτοπαπάδες Κρήτης (1210-1669): Κρήτης (Χάνδακος), Ρεθύμνης, Χανίων (Κυδωνίας)», *Κρητολογία*, τ. 4 (1977), σ. 39-48.

18. Ζαχαρίας Ν. Τσιρπανλής, «"Capitula" (1408) για τον πρωτοπαπά και τον πρωτοψάλτη του Χάνδακα», στο: *Ροδωνιά, Τιμή στον Μ.Ι. Μανούσακα*, Πανεπιστήμιο Κρήτης, Ρέθυμνο 1994, τ. Β', σ. 532.

19. Τσιρπανλής, «"Capitula" (1408)», *ό.π.*, σ. 531-540.

20. Αιτία της σύνταξης του εγγράφου αποτέλεσαν τα πικρά παράπονα του πρωτοπαπά και του πρωτοψάλτη, στον λατίνο επίσκοπο και γενικό βικάριο του πάπα στο νησί, σχετικά με τη στάση των ομοδόξων τους, οι οποίοι δεν τιμούσαν και δεν εκπλήρωναν τις οικονομικές τους υποχρεώσεις στους δύο αξιωματούχους, κινούμενοι από μίσος, φιλαργυρία και περιφρόνηση. Τσιρπανλής, «"Capitula" (1408)», *ό.π.*, σ. 532.

21. Καρύδης, «Οργάνωση», *ό.π.*, σ. 304.

22. Καρύδης, «Οργάνωση», *ό.π.*, σ. 301.

23. Μανούσακας, «Βενετικά έγγραφα», *ό.π.*, σ. 151, σημ. 1.

24. Δετοράκης, «Ιλαρίων Σωτήρχος», *ό.π.*, σ. 148.

ση της Βενετίας.[25] Η εξουσία τους, όμως, ήταν περιορισμένη από κανονικής πλευράς, αφού ο πρωτοπαπάς δεν μπορούσε να ασκήσει πραγματική πειθαρχική εξουσία στον κλήρο.[26] Παρά το γεγονός ότι τις περισσότερες φορές διέκειντο φιλικά προς στους κυριάρχους, θεωρείται ότι παρέμειναν σταθεροί στην Ορθοδοξία.[27] Έχει όμως αποδειχθεί ότι οι πρωτοπαπάδες της Κρήτης δεν είχαν καμία σχέση με τους χειροθετημένους από αρχιερέα πρωτοπρεσβυτέρους. Είχαν, βέβαια, κανονική χειροτονία από ορθοδόξους αρχιερείς αλλά συνήθως όχι και το εκκλησιαστικό οφφίκιο. Συλλιτάνευαν με τους Λατίνους, πολυχρόνιζαν τον λατίνο αρχιεπίσκοπο Κρήτης και κατά περιπτώσεις αποδέχονταν τον όρο της ενωτικής συνόδου Φερράρας-Φλωρεντίας.[28] Χαρακτηριστικό είναι, άλλωστε, ότι το Οικουμενικό Πατριαρχείο δεν αλληλογραφούσε μαζί τους, ούτε και αναγνώριζε στους κληρικούς του στην Κρήτη άλλα οφφίκια, εκτός από αυτά του πατριαρχικού επιτρόπου ή εξάρχου, του πρωτοσυγκέλλου και του πνευματικού, όσα είχαν ενδεχομένως απονεμηθεί από τους πατριάρχες Κωνσταντινουπόλεως ή Αλεξανδρείας.[29]

Ο θεσμός του πρωτοπαπά εμφανίστηκε στην Εύβοια κατά την περίοδο της βενετοκρατίας, όπως αναδεικνύεται σε πιττάκιο του 1395, του πατριάρχη Αντωνίου Δ΄.[30]

Η Τήνος, η οποία κατά την πρώτη περίοδο της βενετικής κυριαρχίας εξαρτιόταν εκκλησιαστικά από την Εύβοια, αποτελεί ιδιαίτερη περίπτωση. Ο πρωτοπαπάς[31] του νησιού εκλεγόταν πάντοτε από τον λατίνο επίσκοπο, ήταν ισόβιος,

---

25. Γεράσιμος Ι. Κονιδάρης, *Εκκλησιαστική ιστορία της Ελλάδος, από της ιδρύσεως των Εκκλησιών αυτής υπό του Αποστόλου Παύλου μέχρι σήμερον (49/50-1966), Από των αρχών του Η΄ αιώνος μέχρι των καθ' ημάς χρόνων εν επιτομή*, φωτ. έκδ. Γρηγόρης, εν Αθήναις ²1970 (2011), τ. Β΄, σ. 164-166, 184-187. – Φώσκολος, "Protopapas Tinarum", *ό.π.*, σ. 25-26.

26. Κονιδάρης, *Εκκλησιαστική ιστορία*, ό.π., σ. 185.

27. Κονιδάρης, *Εκκλησιαστική ιστορία*, ό.π., σ. 166.

28. Νικόλαος Β. Τωμαδάκης, «Μιχαήλ Καλοφρενάς Κρης, Μητροφάνης Β΄ και η προς την Ένωσιν της Φλωρεντίας αντίθεσις των Κρητών», *Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών*, τ. 21 (1951), σ. 114, 124-130. – Τωμαδάκης, «Πρωτοπαπάδες Κρήτης», *ό.π.*, σ. 40. – Τσιρπανλής, «"Capitula" (1408)», *ό.π.*, σ. 536, όπου σχετική βιβλιογραφία.

29. Τωμαδάκης, «Εκ της εκκλησιαστικής ορολογίας», *ό.π.*, σ. 324· ο ίδιος, «Πρωτοπαπάδες Κρήτης», *ό.π.*, σ. 39-40.

30. Τωμαδάκης, «Οφφικίων διάκρισις», *ό.π.*, σ. 9. – Καρύδης, «Οργάνωση», *ό.π.*, σ. 297, 298, 300. – Despoina St. Michalaga, "Brief Contribution to the Church History of the island of Euboea", στο: *An Island between two worlds. The Archaeology of Euboea from Prehistoric to Byzantine Times. International Scientific Conference. Eretria, July 12-14, 2013*, The Norwegian Institute of Athens (υπό έκδοση).

31. Κονιδάρης, *Εκκλησιαστική ιστορία*, ό.π., σ. 184-185, 190-191. – Τωμαδάκης, «Εκ της εκκλησιαστικής ορολογίας», *ό.π.*, σ. 314· ο ίδιος, «Οφφικίων διάκρισις», *ό.π.*, σ.

ίσως είχε τη χειροθεσία από παρεπιδημούντα ορθόδοξο ιεράρχη και επικοινωνούσε, μάλλον απρόσκοπτα, με το Οικουμενικό Πατριαρχείο.

Παρουσία πρωτοπαπά μαρτυρείται στο Ναύπλιο[32] από τη φραγκοκρατία και κατά τη διάρκεια της πρώτης βενετικής κυριαρχίας (1389-1540), υποκειμένου στον Μονεμβασίας,[33] όχι βέβαια για την εκλογή, αλλά ίσως ως προς τη χειροθεσία, ενώ διοικητικά υπαγόταν στον λατίνο ιεράρχη.[34] Μετά την πτώση της πόλης στα χέρια των Οθωμανών, αναφέρεται ότι ο πρωτοπαπάς Ναυπλίου μετέφερε την έδρα του στην Κρήτη,[35] αν και ορθό είναι ότι ο τότε πρωτοπαπάς Νικόλαος Μαλαξός κατέφυγε στο νησί και συνέχισε να χρησιμοποιεί τον τίτλο του.[36] Κατά τη δεύτερη βενετική κυριαρχία (1685-1715), τα προνόμια των πρωτοπαπάδων της Πελοποννήσου ήταν πολύ αποδυναμωμένα, αφού δεν τους απέδιδαν επισκοπικές αρμοδιότητες, επειδή συνέχιζε να υφίσταται η ορθόδοξη ιεραρχία. Πρωτοπαπάς όφειλε να εδρεύει σε κάθε πόλη και φρούριο του βασιλείου του Μοριά, ως κεφαλή όλου του κλήρου κάθε περιοχής. Η σπουδαιότητά του φανερώνεται από το γεγονός ότι η εκλογή του εναπόκειτο στον ίδιο τον γενικό προνοητή Πελοποννήσου και το αξίωμά του ήταν ισόβιο.[37]

Στα Επτάνησα γνωστή είναι η παρουσία πρωτοπαπά στη Ζάκυνθο,[38] ως

---

35. – Αναστασία Παπαδία-Λάλα, *Ο θεσμός των αστικών κοινοτήτων στον ελληνικό χώρο κατά την περίοδο της βενετοκρατίας (13ος-18ος αι.). Μία συνθετική προσέγγιση*, Βιβλιοθήκη του Ελληνικού Ινστιτούτου Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών Βενετίας 24, Βενετία 2004, σ. 206. – Φώσκολος, "Protopapas Tinarum", *ό.π.*, σ. 32-37.

32. Τωμαδάκης, «Εκ της εκκλησιαστικής ορολογίας», *ό.π.*, σ. 314· ο ίδιος, «Οφφικίων διάκρισις», *ό.π.*, σ. 39-40. – Παπαδία-Λάλα, *Ο θεσμός των αστικών κοινοτήτων*, ό.π., σ. 181. – Φώσκολος, "Protopapas Tinarum", *ό.π.*, σ. 25. Σχετικά βλ. και Στρατηγόπουλος, *Ο Νικόλαος Μαλαξός*, ό.π., σ. 87-93. – Καρύδης, «Οργάνωση», *ό.π.*, σ. 300. Χαρακτηριστική, μάλιστα, είναι η διάκριση μεταξύ "Prothopapà de Grechi" και "Prothopapà de Albanesi". Στρατηγόπουλος, *Ο Νικόλαος Μαλαξός*, ό.π., σ. 87.

33. Γεώργιος Σ. Πλουμίδης, «Ειδήσεις διά το βενετοκρατούμενον Ναύπλιον (1440-1540)», *Πελοποννησιακά*, τ. 8 (1971), σ. 267.

34. Στρατηγόπουλος, *Ο Νικόλαος Μαλαξός*, ό.π., σ. 90, 91.

35. Κονιδάρης, *Εκκλησιαστική ιστορία*, ό.π., σ. 191.

36. Στρατηγόπουλος, *Ο Νικόλαος Μαλαξός*, ό.π., σ. 92-93.

37. Gaetano Cozzi, "La Repubblica di Venezia in Morea: Un diritto per il nuovo Regno (1687-1715)", στο: *L'etá dei Lumi. Studi storici sul Settecento in onore di Franco Venturi*, τ. II, Napoli 1985, 764-765, όπου σύμφωνα με το άρθρο XIV, «ο πρωτοπαπάς εκπροσωπούσε την κοσμική εξουσία μέσα στην Ορθόδοξη Εκκλησία του κράτους». – Δέσποινα Στ. Μιχάλαγα, *Συμβολή στην Εκκλησιαστική Ιστορία της Πελοποννήσου κατά τη Β΄ βενετοκρατία (1685-1715)*, Εθνικόν και Καποδιστριακόν Πανεπιστήμιον Αθηνών – Θεολογική Σχολή – έκδ. Κληροδοτήματος Βασιλικής Δ. Μωραΐτου, 4, Αθήνα 2008, σ. 232-234.

38. Τωμαδάκης, «Εκ της εκκλησιαστικής ορολογίας», *ό.π.*, σ. 318· ο ίδιος, «Οφφικίων

αντιπροσώπου του ορθοδόξου επισκόπου, ο οποίος έδρευε στην Κεφαλονιά και έχει συνταχθεί σχετικός κατάλογος.[39] Εκλεγόταν τουλάχιστον από τα μέσα του 16ου αι.[40] από το κοινοτικό συμβούλιο μεταξύ των επιφανών οικογενειών, με πενταετή θητεία, η οποία είχε τη δυνατότητα ανανέωσης.[41] Πιθανόν να χειροθετείτο, αρχικά, από τον επίσκοπο Λευκάδος και στη συνέχεια από τον υπερκείμενό του Κεφαλληνίας και Ζακύνθου, αν και τούτο παραμένει αδιευκρίνιστο.[42] Γνωστές είναι οι διενέξεις μεταξύ των επισκόπων Κεφαλληνίας και Ζακύνθου και των πρωτοπαπάδων Ζακύνθου.[43] Στις αξιώσεις του πρωτοπαπά Ζακύνθου αντιτίθετο και ο μητροπολίτης Κορίνθου, όταν κανονικά υπαγόταν σε αυτόν η επισκοπή.[44] Τα δικαιώματα του πρωτοπαπά Ζακύνθου οριστικοποιήθηκαν μετά το 1639 και περιορίστηκαν τα καθήκοντά του σε απλού τοποτηρητή του αρχιεπισκόπου, με δικαιοδοσία στα εκκλησιαστικά δικαστήρια, ενώ στερήθηκε των άλλων τιμών και αξιώσεων. Δημιουργήθηκε παράλληλα το αξίωμα του αρχιερα-

---

διάκρισις», *ό.π.*, σ. 37-39. – Κωνσταντίνος Γ. Πιτσάκης, «Η Ανατολική Εκκλησία της βενετοκρατούμενης Επτανήσου: Σε αναζήτηση μιας ανέφικτης "κανονικότητας"», *Ζ΄ Πανιόνιο Συνέδριο, Λευκάδα, 26-30 Μαΐου 2002. Πρακτικά, Πρώτο τμήμα – Ζητήματα πολιτισμικής ιστορίας*, Εταιρεία Λευκαδικών Μελετών, Αθήνα 2004, τ. Α΄, σ. 494-497. – Σπύρος Χρ. Καρύδης, «Η εκλογή του πρωτοπαπά Ζακύνθου και το ζήτημα της επισκοπής Κυθήρων κατά την περίοδο της βενετικής κυριαρχίας», *Θησαυρίσματα*, τ. 38 (2008), σ. 349-357· ο ίδιος, «Οργάνωση», *ό.π.*, σ. 299-300· ο ίδιος, *Όψεις της εκκλησιαστικής οργάνωσης στον βενετοκρατούμενο ελληνικό χώρο, Α΄ Ζάκυνθος – Κέρκυρα – Κεφαλληνία – Κύθηρα – Πελοπόννησος*, Ενάλιος (Αθήνα 2011), σ. 69-78.

39. Λεωνίδας Χ. Ζώης, «Εκ της Εκκλησιαστικής Ιστορίας Ζακύνθου – Πρωθιερείς». – Ηλ. Α. Τσιτσέλης, *Κεφαλληνιακά σύμμικτα. Συμβολαί εις την ιστορίαν και λαογραφίαν της νήσου Κεφαλληνίας, Εκκλησιαστικά. Μονών ιστορίαι Χρονογραφίαι. Πολιτικά και στατιστικά σημειώματα*, φωτ. ανατ. Αδελφότητα Κεφαλλήνων και Ιθακησίων Πειραιώς, Εν Αθήναις 1960 (1980), τ. Β΄, σ. 496-503. – Σπύρος Ν. Αβούρης, *Σύντομος ιστορία της Εκκλησίας των Ιονίων Νήσων*, εν Αθήναις 1966, σ. 46-48. – Τωμαδάκης, «Οφφικίων διάκρισις», *ό.π.*, σ. 38.

40. Καρύδης, «Η εκλογή του πρωτοπαπά Ζακύνθου», *ό.π.*, σ. 355· ο ίδιος, *Όψεις*, ό.π., σ. 75.

41. Αβούρης, *Σύντομος ιστορία*, ό.π., σ. 7, 45-46. – Παπαδία-Λάλα, *Ο θεσμός των αστικών κοινοτήτων*, ό.π., σ. 337.

42. Καρύδης, «Η εκλογή του πρωτοπαπά Ζακύνθου», *ό.π.*, σ. 350, 352, 357· ο ίδιος, *Όψεις*, ό.π., σ. 70, 71-72, 77.

43. Τσιτσέλης, *Κεφαλληνιακά σύμμικτα*, ό.π., σ. 57-58.

44. Κονιδάρης, *Εκκλησιαστική ιστορία*, ό.π., σ. 167. Υπάρχει μνεία ότι ο επίσκοπος Κεφαλληνίας και Ζακύνθου και ο πρωτοπαπάς Ζακύνθου μνημόνευαν τον μητροπολίτη Φιλαδελφείας, αντί του υπερκειμένου τους Κορίνθου. – Τσιτσέλης, *Κεφαλληνιακά σύμμικτα*, ό.π., σ. 70. – Πιτσάκης, «Η Ανατολική Εκκλησία», *ό.π.*, σ. 503-504.

τικού επιτρόπου και καταργήθηκε ο τίτλος του χωρεπισκόπου.[45] Στο «συνοδικόν επιβεβαιωτήριον γράμμα» (1632) του πατριάρχη Κυρίλλου Α΄ Λούκαρι στον πρωτοπαπά Ζακύνθου επιτρέπεται μόνον να προβαδίζει στις λιτανείες. Η επιστολή αυτή, η οποία επέσειε την ποινή του αφορισμού σε περίπτωση απειθείας, αποστερούσε τον αξιωματούχο από κάθε πνευματική δικαιοδοσία.[46]

Στην Κεφαλονιά μαρτυρείται πρωτοπαπάς πριν από την ανασύσταση του ορθοδόξου θρόνου της επισκοπής Κεφαλληνίας και Ζακύνθου, τον οποίο έχει υποστηριχθεί ότι χειροτονούσε ο επίσκοπος Λευκάδος.[47] Μετά τη βενετική κατάκτηση αναφέρονται πρωτοπαπάδες σε διάφορα σημεία του νησιού,[48] οι οποίοι μάλιστα συνέβαλαν στην ενίσχυση των δεσμών μεταξύ των ορθοδόξων πιστών των δυσπρόσιτων περιοχών του νησιού.[49] Κατά περιόδους και για συγκεκριμένες περιπτώσεις είχαν τη δυνατότητα απονομής χάριτος σε καταδίκους, όπως οι επίσκοποι.[50] Αν και η εκλογή τους ήταν αποτέλεσμα πολιτικής βούλησης,[51] έφεραν πιθανότατα χειροθεσία από ορθόδοξο επίσκοπο, έχοντας αυξημένες αρμοδιότητες βέβαια, ίσως ανάλογες αρχιερατικού επιτρόπου,[52] αλλά και αρκετές ομοιότητες με τους πρωτοπαπάδες της δεύτερης βενετοκρατίας στην Πελοπόννησο.

---

45. Τσιτσέλης, *Κεφαλληνιακά σύμμικτα*, ό.π., σ. 113. – Αβούρης, *Σύντομος ιστορία*, ό.π., σ. 43-45. – Τωμαδάκης, «Οφφικίων διάκρισις», *ό.π.*, σ. 38.

46. «[…] ο πρωτοπαπάς, ο νυν και ο εσόμενος, καλείται όπως τη του πρωτοπαπαδικίου ενεργεία αρκούμενος, παύσηται πάσης αυθαδείας, μηδεμίαν εξουσίαν έχων, παρόντος και απόντος του κατά τόπον αρχιερέως […] δικαιώματα λαμβάνειν ή διαζύγια διδόναι ή άδειαν συνοικεσίων παρέχειν ή εκφώνησιν αφορισμού ή κρίνειν τας εκκλησιαστικάς κρίσεις ή αργείν και αφορίζειν τινά ή άλλο τι πράττειν εξουσίας και επισκέψεως δεόμενον». Τωμαδάκης, «Εκ της εκκλησιαστικής ορολογίας», *ό.π.*, σ. 320· ο ίδιος, «Οφφικίων διάκρισις», *ό.π.*, σ. 38-39. – Παναγιώτης Δ. Μιχαηλάρης, «"Ημείς προεβιβάσαμεν… και η αρχή των Ενετών εκυρώσατο": Η εκκλησιαστική διοίκηση των Επτανήσων στη συνάφειά της με την πολιτική διοίκηση», *Ζ΄ Πανιόνιο Συνέδριο, Λευκάδα, 26-30 Μαΐου 2002. ό.π.*, Εταιρεία Λευκαδικών Μελετών, Αθήνα 2004, τ. Α΄, σ. 476. – Πιτσάκης, «Η Ανατολική Εκκλησία», *ό.π.*, σ. 497.

47. Αβούρης, *Σύντομος ιστορία*, ό.π., σ. 31. – Τωμαδάκης, «Οφφικίων διάκρισις», *ό.π.*, σ. 37. – Φώσκολος, "Protopapas Tinarum", *ό.π.*, σ. 27. – Καρύδης, *Όψεις*, ό.π., σ. 79-80.

48. Σταματούλα Σ. Ζαπάντη, *Κεφαλονιά 1500-1571. Η συγκρότηση της κοινωνίας του νησιού*, University Studio Press, Θεσσαλονίκη 1999, σ. 295, 297, 299-300. – Καρύδης, *Όψεις*, ό.π., σ. 81-83, 84-92, 92-100.

49. Ζαπάντη, *Κεφαλονιά 1500-1571*, ό.π., σ. 291. Υποστηρίζεται, επίσης, ότι οι συγκεκριμένοι, αγροτικοί πρωτοπαπάδες, ήταν ανάλογοι των πρωτοπαπάδων εξοχής της Κέρκυρας και επείχαν θέση αρχιερατικού επιτρόπου, χωρίς όμως να προσδιορίζεται από ποίον έφεραν τη χειροθεσία. Καρύδης, *Όψεις*, ό.π., σ. 83.

50. Ζαπάντη, *Κεφαλονιά 1500-1571*, ό.π., σ. 112-113, 300. – Καρύδης, *Όψεις*, ό.π., σ. 87-88, 90-91, 92, 94.

51. Καρύδης, *Όψεις*, ό.π., σ. 86.

52. Βλ., χαρακτηριστικά, Καρύδης, *Όψεις*, ό.π., σ. 98-99.

Στα Κύθηρα υπήρχε πρωτοπαπάς, έως ότου επιτράπηκε η εγκατάσταση επισκόπου,[53] υποκειμένου στον μητροπολίτη Μονεμβασίας. Από τότε ο οφφικιάλος αυτός ήταν συνεργάτης και αναπληρωτής του επισκόπου.[54]

Η απουσία ευγένειας ή αστικού συμβουλίου στην Ιθάκη συνέβαλε στη δημιουργία αγροτικού τύπου συλλογικής οργάνωσης σε ενορίες με επικεφαλής πρωτοπαπά.[55]

Στους Παξούς επίσης, οι οποίοι διοικητικά υπάγονταν στην Κέρκυρα, επικεφαλής των ορθοδόξων ήταν πρωτοπαπάς.[56]

Στην Κέρκυρα, τέλος, ήδη από την ανδηγαυική περίοδο (1267-1386) είχε καταργηθεί η ορθόδοξη επισκοπή, καθεστώς το οποίο διατηρήθηκε επίσης κατά τη διάρκεια της βενετικής κυριαρχίας (1387-1799) και διατυπώθηκε με λεπτομέρειες στο Χρυσόβουλο (Bolla d'Oro) του 1387, το οποίο αποτέλεσε έκτοτε τον καταστατικό χάρτη του νησιού. Στο πλαίσιο αυτό διατηρήθηκε η κατάργηση της ορθόδοξης επισκοπής του νησιού, αλλά αναγνωρίστηκε η ελεύθερη άσκηση της ορθόδοξης λατρείας και τα προνόμια, όσα είχαν χορηγήσει στους ορθοδόξους κληρικούς, αρχικά οι βυζαντινοί αυτοκράτορες και αργότερα οι Ανδηγαυοί. Προϊστάμενοι του ορθοδόξου κλήρου ορίσθηκαν πρωτοπαπάδες[57] με επικεφαλής τον μέγα πρωτοπαπά,[58]

---

53. Κονιδάρης, *Εκκλησιαστική ιστορία*, ό.π., σ. 167. – Γεώργιος Ν. Λεοντσίνης, *Ζητήματα επτανησιακής ιστορίας*, εκδ. Αφοί Τολίδη, Αθήνα 1991, σ. 89, 102, 479. – Καρύδης, «Η εκλογή του πρωτοπαπά Ζακύνθου», *ό.π.*, σ. 358, 359, 362· ο ίδιος, «Οργάνωση», *ό.π.*, σ. 298, 300· ο ίδιος, *Όψεις*, ό.π., σ. 105-106, 107, 109-110.

54. Καρύδης, «Οργάνωση», *ό.π.*, σ. 308.

55. Αβούρης, *Σύντομος ιστορία*, ό.π., σ. 27. – Παπαδία-Λάλα, *Ο θεσμός των αστικών κοινοτήτων*, ό.π., σ. 425, σημ. 28. – Καρύδης, «Οργάνωση», *ό.π.*, σ. 300.

56. Αβούρης, *Σύντομος ιστορία*, ό.π., σ. 17. – Νικολέτα Βλάχου, *Επιστολές των οικουμενικών πατριαρχών προς τους μεγάλους πρωτοπαπάδες της Κέρκυρας (17ος-18ος αιώνας)*, επιστ. επιμ. Ελένη Αγγελομάτη-Τσουγκαράκη – Αγαμέμνων Τσελίκας, Πηγές της Επτανησιακής Ιστορίας 5, εκδ. Ιονίου Πανεπιστημίου, Κέρκυρα 2009, σ. 31, 37, 174-178 (40). – Καρύδης, «Οργάνωση», *ό.π.*, σ. 300.

57. Καρύδης, «Οργάνωση», *ό.π.*, σ. 297, 300.

58. Βλ., γενικά, Σπυρίδων Κ. Παπαγεώργιος, *Ιστορία της Εκκλησίας της Κερκύρας από της συστάσεως αυτής μέχρι του νυν (δαπάνη του Πετριδείου κληροδοτήματος)*, Χρωμοτυπολιθογραφείον αδελφών Γ. Ασπιώτη, εν Κερκύρα 1920, σ. 47. – Κατερίνα Φ. Ζαρίδη, *Ο μέγας πρωτοπαπάς Κερκύρας Αλέξιος Ραρτούρος, λόγιος του 16ου αι. (1504-1574)*, Ιόνιο Πανεπιστήμιο, Κέρκυρα 1995, σ. 32-36. – Γεώργιος Δ. Μεταλληνός, *Η Εκκλησία της Κέρκυρας. Διαχρονική επισκόπηση*, εκδόσεις Απόστροφος, Κέρκυρα 1999, σ. 21-25. – Βλάχου, *Επιστολές*, ό.π. passim – Καρύδης, *Όψεις*, ό.π., σ. 11-67.

ο οποίος εκλεγόταν κάθε πέντε χρόνια από εκλεκτορικό σώμα κληρικών, το «Ιερό Τάγμα»,[59] και 30 μελών του κοινοτικού συμβουλίου.[60]

Ο μέγας πρωτοπαπάς είχε εκκλησιαστικές και δικαστικές αρμοδιότητες[61] και θεωρείται ότι οι αποφάσεις του σε εκκλησιαστικά ζητήματα και διαφορές που αφορούσαν σε γάμους και διαζύγια ήταν ανέκκλητες, χωρίς να έχει η πολιτεία το δικαίωμα να παρέμβει.[62]

Αν και εξαρτιόταν πνευματικά από το Οικουμενικό Πατριαρχείο, ο μέγας πρωτοπαπάς δεν είχε το δικαίωμα της άμεσης επικοινωνίας με αυτό. Οι κυρίαρχοι παρακολουθούσαν με προσοχή και επιφυλακτικότητα κάθε προσπάθεια προσέγγισης και επέτρεπαν την αλληλογραφία μόνον διά των βενετικών αρχών.[63] Οι χειροτονίες των ορθοδόξων κληρικών θεωρητικά τελούνταν από τον μητροπολίτη Ιωαννίνων, ο οποίος έφερε και τον τίτλο του «εξάρχου Κερκύρας»,[64] ενώ υπάρχει, επίσης, μνεία χειροτονιών κερκυραίων ιερέων από τον Κεφαλληνίας, όπως και από παρεπιδημούντες στο νησί αρχιερείς, με σχετική άδεια του μεγάλου πρωτοπαπά.[65]

Πολλά έχουν γραφεί σχετικά με τη λειτουργία του αξιώματος του μεγάλου πρωτοπαπά στην Κέρκυρα, έχουν ερευνηθεί οι πηγές και έχουν καταρτιστεί χρονολογικοί κατάλογοι των προσώπων.[66] Πρόσφατη όμως έρευνα πρόσθεσε νεό-

---

59. Ζαρίδη, *Αλέξιος Ραρτούρος*, ό.π., σ. 27-31. – Καρύδης, *Όψεις*, ό.π., σ. 20-25, 28-29, 30-34, 60-63, 67.

60. Παπαγεώργιος, *Ιστορία της Εκκλησίας της Κερκύρας*, ό.π., σ. 63-65. – Αβούρης, *Σύντομος ιστορία*, ό.π., σ. 7. – Παπαδία-Λάλα, *Ο θεσμός των αστικών κοινοτήτων*, ό.π., σ. 275. – Φώσκολος, "Protopapas Tinarum", *ό.π.*, σ. 27. – Καρύδης, *Όψεις*, ό.π., σ. 35-38, 56-59, 61-63, 64-66.

61. Παπαγεώργιος, *Ιστορία της Εκκλησίας της Κερκύρας*, ό.π., σ. 65-69, 69-73. – Ζαρίδη, *Αλέξιος Ραρτούρος*, ό.π., σ. 33, 34, 88-89. – Βλάχου, *Επιστολές*, ό.π., σ. 23. – Καρύδης, *Όψεις*, ό.π., σ. 38-51.

62. Cozzi, "La Repubblica di Venezia in Morea", *ό.π.*, σ. 764-765. – Ζαρίδη, *Αλέξιος Ραρτούρος*, ό.π., σ. 34-35, 89-92.

63. Παπαγεώργιος, *Ιστορία της Εκκλησίας της Κερκύρας*, ό.π., σ. 73-83. – Αβούρης, *Σύντομος ιστορία*, ό.π., σ. 7. – Βλάχου, *Επιστολές*, ό.π., σ. 24, 55-56. – Καρύδης, «Οργάνωση», *ό.π.*, σ. 304.

64. Κονιδάρης, *Εκκλησιαστική ιστορία*, ό.π., σ. 163-164, 166-167. – Ζαρίδη, *Αλέξιος Ραρτούρος*, ό.π., σ. 19. – Βλάχου, *Επιστολές*, ό.π., σ. 36-37.

65. Παπαγεώργιος, *Ιστορία της Εκκλησίας της Κερκύρας*, ό.π., σ. 72. – Τσιτσέλης, *Κεφαλληνιακά σύμμικτα*, ό.π., σ. 72.

66. Παπαγεώργιος, *Ιστορία της Εκκλησίας της Κερκύρας*, ό.π., σ. 87-88, 88-123. – Αβούρης, *Σύντομος ιστορία*, ό.π., σ. 14-16. – Τωμαδάκης, «Εκ της εκκλησιαστικής ορολογίας», *ό.π.*, σ. 317-318· ο ίδιος, «Οφφικίων διάκρισις», *ό.π.*, σ. 35-37. – Δημήτρης Χρ. Καπάδοχος, *Η απονομή της δικαιοσύνης στην Κέρκυρα από τους μεγάλους πρωτοπαπάδες την ενετική περίοδο (1604-1797). (Σύμφωνα με ανέκδοτα έγγραφα του Ιστορικού Αρχείου Κέρ-*

τερα στοιχεία στην ιστορία των σχέσεων της Εκκλησίας της Κέρκυρας με το Οικουμενικό Πατριαρχείο.

Από την έρευνα αυτή προκύπτει ότι ο τίτλος[67] του μεγάλου πρωτοπαπά δεν φαίνεται πάντοτε να αναγνωρίζεται εκκλησιαστικά. Στις πατριαρχικές επιστολές προσφωνείται «εντιμότατος πρωτοπαπάς Κερκύρας», «ευλαβέστατος πρωτοπαπάς τιμιώτατος και αιδεσιμώτατος» ή κατά συντριπτική πλειονότητα, τριάντα μία φορές σε πενήντα δύο επιστολές, «αιδεσιμώτατος πρωτοπαπάς (και «πρωτόπαπας») της νήσου των Κορυφών».[68] Φανερά, επίσης, παρακάμπτεται σε επιστολές, οι οποίες απευθύνονται στον μητροπολίτη Ιωαννίνων.[69] Υπάρχει μνεία «αιδεσιμωτάτου μέγα πρωτοπαπά», τέσσερις φορές στις πενήντα δύο επιστολές, από τις οποίες μία του πατριάρχη Καλλινίκου Β΄ του Ακαρνάνος και τρεις του πατριάρχη Κυρίλλου Δ΄, οι οποίες απευθύνονται στον Αναστάσιο Αυλωνίτη.[70]

Γίνεται φανερό ότι το κύρος του μεγάλου πρωτοπαπά ήταν αναμφισβήτητα μεγάλο. Δεν είναι τυχαίο, άλλωστε, το γεγονός ότι τρεις επιστολές του πατριάρχη Σεραφείμ Α΄ απευθύνονται, ονομαστικά, στον «αιδεσιμώτατο πρωτοπαπά της νήσου των Κορυφών κυρ Σπυρίδωνα» Β΄ Βούλγαρη.[71]

Μοναδική περίπτωση αποτελεί η συνοδική επιστολή του πατριάρχη Γαβριήλ Δ΄, χρονολογημένη κοντά στη δύση της βενετικής δημοκρατίας, η οποία απευθύνεται στον «αιδεσιμώτατο εν ιερεύσι σακελλάριο και πρωτοπαππά των Κορυφών, πρεσβύτερο κυρ Εμμανουήλ Καλζινόπουλο τουπίκλην […]», ο οποίος ίσως είχε τιμηθεί με το εκκλησιαστικό οφφίκιο του σακελλαρίου, που αναγνώριζε ο πατριάρχης.[72] Είναι, άλλωστε, τουλάχιστον παράδοξο, αφού το οφφίκιο του σα-

---

κυρας), Αθήνα 1990. – Αθανάσιος Χ. Τσίτσας, *Η Εκκλησία της Κέρκυρας κατά την λατινοκρατίαν 1267-1797*, Κέρκυρα 1969, σ. 166-170.

67. Για τίτλους δηλωτικούς του αξιώματός του βλ. Καρύδης, *Όψεις*, ό.π., σ. 53-57.

68. Τωμαδάκης, «Οφφικίων διάκρισις», *ό.π.*, σ. 36-37. – Μιχαηλάρης, «Ημείς προεβιβάσαμεν», *ό.π.*, σ. 472-473. – Βλάχου, *Επιστολές*, ό.π., σ. 31, 65-66 (1), 77-79 (6), 86-89 (9), 89-92 (10), 108-110 (17), 110-112 (18), 112-115 (19), 116-118 (20), 118-120 (21), 120-123 (22), 123-126 (23), 129-131 (25), 131-135 (26), 136-139 (27), 139-141 (28), 142-145 (29), 145-148 (30), 148-150 (31), 150-153 (32), 153-156 (33), 156-158 (34), 159-163 (35), 163-167 (36), 168-169 (37), 169-171 (38), 172-174 (39), 178-180 (41), 181-184 (42), 184-187 (43), 187-190 (44), 190-192 (45).

69. «[…] *ιερώτατε μητροπολίτα Ιωαννίνων, υπέρτιμε και έξαρχε Κερκύρων* […]». Βλάχου, *Επιστολές*, ό.π., σ. 36, 69-72 (3), 72-74 (4), 126-129 (24), 195-198 (47), 202-204 (49), 204-207 (50), 209-211 (52). – Μιχαηλάρης, «Ημείς προεβιβάσαμεν», *ό.π.*, σ. 472.

70. Βλάχου, *Επιστολές*, ό.π., σ. 31, 32, 49-50, 53, 75-77 (5), 95-97 (12), 98-100 (13) 101-103 (14).

71. Βλάχου, *Επιστολές*, ό.π., σ. 32, 139-141 (28), 145-148 (30), 148-150 (31).

72. Βλάχου, *Επιστολές*, ό.π., σ. 32, 198-201 (48).

κελλίωνα – σακελλαρίου ήταν ένα από τα αξιώματα του Ιερού Τάγματος,[73] το οποίο απένειμε ο πρωτοπαπάς, να φέρει το ίδιο πρόσωπο και τα δύο ταυτόχρονα.

Σε κάθε άλλη περίπτωση, η κανονικότητα θα μπορούσε να εκφρασθεί με προσφώνηση, ανάλογη αυτής της επιστολής του πατριάρχη Ιερεμία Γ΄: «ιερώτατε μητροπολίτα Ιωαννίνων υπέρτιμε και έξαρχε Κερκύρων εν αγίω Πνεύματι αγαπητέ αδερφέ και συλλειτουργέ και αιδεσιμότατε πρωτοπαπά της νήσου των Κοριφών και εντιμότατοι κληρικοί, ευλαβέστατοι ιερείς και χρήσιμοι άρχοντες των πολιτειών αυτών [...]».[74]

Ιδιαίτερη μνεία χρειάζεται να γίνει στις δύο ειρηνικές επιστολές, με τις οποίες οι νεοεκλεγέντες πατριάρχες Σεραφείμ Α΄ και Ιωαννίκιος Γ΄ Καρατζάς ενημερώνουν τον μέγα πρωτοπαπά για την ανάρρησή τους στον πατριαρχικό θρόνο. Η πράξη αυτή, δηλωτική της αναγνώρισης του αξιώματός του, ως επιτρόπου του χηρεύοντος θρόνου της Κέρκυρας, στόχο έχει να επαναβεβαιώσει την ενότητα της Ορθόδοξης Εκκλησίας.[75]

Στην πόλη της Κέρκυρας ο πρωτοπαπάς ονομαζόταν μέγας, σε διάκριση των οκτώ πρωτοπαπάδων των χωριών.[76] Οι κατά καιρούς απόπειρες να ονομασθεί πρόεδρος ή χωρεπίσκοπος[77] απέβησαν άκαρπες. Η βενετική πολιτεία φανέρωσε την ισχύ της, όταν αποδέχθηκε στον τίτλο του την προσθήκη «ελέω Θεού

73. Ζαρίδη, *Αλέξιος Ραρτούρος*, ό.π., σ. 20, 22, 28-29, 30. – Καρύδης, *Όψεις*, ό.π., σ. 59-60.

74. Βλάχου, *Επιστολές*, ό.π., σ. 126-129 (24).

75. Βλάχου, *Επιστολές*, ό.π., σ. 57-58, 139-141 (28), 190-192 (45).

76. Τωμαδάκης, «Οφφικίων διάκρισις», ό.π., σ. 36-37. – Βλάχου, *Επιστολές*, ό.π., σ. 20. – Καρύδης, «Οργάνωση», ό.π., σ. 308. Όπως π.χ. ο πρωτοπαπάς του Αγίου Ματθαίου Δημήτριος Φαρμάκης, το νοταριακό πρωτόκολλο του οποίου εκδόθηκε στο: *Δημήτριος Φαρμάκης, νοτάριος και πρωτοπαπάς Αγίου Ματθαίου Κερκύρας. Πρωτόκολλο των ετών 1515-1525*, εκδίδουν Ευθύμιος Κ. Λίτσας – Ευδοκία Χ. Λεοντιάδου, University Studio Press, Θεσσαλονίκη 2011. Η νοταριακή ιδιότητα αναδεικνύεται επίσης στο: *Αντώνιος Σπυρής, νοτάριος και πρωτοπαπάς Κερκύρων. Πρωτόκολλο (1560-1567)*, επιστ. επιμ. Ελένη Αγγελομάτη-Τσουγκαράκη – Γιάννης Κ. Μαυρομάτης, φιλ. επιμ. έκδ. Θεοδόσης Πυλαρινός, εκδίδουν Ισιδώρα Βέρρα, Αναστασία Δαβιδοπούλου, Πανωραία Καλομπράτσου, Κώστας Καραλής, Ελλάδα Κοντουδάκη, Μαρία Κωνσταντινίδη, Αικατερίνη Κώτση, Μαγδαληνή Μανωλοπούλου, Δημήτρης Μητουλάκης, Σοφία-Αικατερίνη Πανταζή, Κώστας Πεσλής, Καλλιόπη Πιλίλη, Σωκράτης Πουλής, Φωτεινή Πραβίτα, Πηγές της Επτανησιακής Ιστορίας 1, εκδ. Ιονίου Πανεπιστημίου, Κέρκυρα 2007.

77. Βλ. και Παπαγεώργιος, *Ιστορία της Εκκλησίας της Κερκύρας*, ό.π., σ. 60-61. – Ζαρίδη, *Αλέξιος Ραρτούρος*, ό.π., σ. 32-33. Βιβλιογραφία για το θέμα βλ. στο: Φώσκολος, "Protopapas Tinarum", *ό.π.*, σ. 23-24, σημ. 10. – Καρύδης, *Όψεις*, ό.π., σ. 54-55.

και χάριτι της γαληνοτάτης Βενετικής αυθεντείας».[78] Από την πλευρά τους, πάλι, οι κάτοικοι του νησιού μνημόνευαν και αναγνώριζαν στο πρόσωπο του πρωτοπαπά τους τον εκπρόσωπό τους στην ανώτατη πνευματική αρχή, τον οικουμενικό πατριάρχη.[79]

Στις βενετοκρατούμενες περιοχές η διαδικασία ανάδειξης πρωτοπαπά ανατίθετο είτε στις βενετικές αρχές είτε στο Συμβούλιο της Κοινότητας είτε σε κληρικολαϊκή συνέλευση.[80] Οι πρωτοπαπάδες κατείχαν εξουσία, την οποία τους είχε παραδώσει η πολιτεία, αλλά στερούνταν συνήθως της χειροθεσίας των οφφικιάλων της Ορθόδοξης Εκκλησίας. Το αξίωμά τους ήταν περισσότερο κοσμικό παρά εκκλησιαστικό, αφού κάθε τέτοιο έχει άμεση αναφορά στον επίσκοπο. Ο τελευταίος σφραγίζει τον χειροθετούμενο και του εκχωρεί τα δικαιώματα του οφφικίου: «Σφραγίδας τελείν και χειροτονίας οφφικίων […] αρχιερεύσι προσήκει». Ο δεσμός αυτός είναι κυρίως λειτουργικός με την έννοια ότι «ο πρωτοπαπάς […] πρώτος του βήματος και φέρων τα δευτερεία του αρχιερέως». Όπως επίσης προαναφέρθηκε, «ο πρωτοπαπάς όταν ψάλλει ο αρχιερεύς την λειτουργίαν […] να μεταλαμβάνη τον επίσκοπον. Ομοίως και ο επίσκοπος τον πρωτοπαπάν να του επιδώσει το σώμα του Χριστού».[81] Ανεξάρτητη είναι η δικαστική δικαιοδοσία του πρωτοπαπά, ο οποίος έχει τη δυνατότητα συμμετοχής ή και προεδρίας του εκκλησιαστικού δικαστηρίου. Αποκλείεται, επίσης, η επιβολή χρονικής διάρκειας στο εκκλησιαστικό αξίωμα, καθώς και απολελυμένη χειροθεσία, αφού στη σχετική ιερολογία ορίζεται ότι «ο αρχιερεύς λέγει Ευλογητός Κύριος, ιδού γέγονεν ο αδελφός ημών (όνομα), πρωτοϊερεύς της πόλεως», την οποία επίσης ονοματίζει.[82]

Οι πρωτοπαπάδες των βενετοκρατούμενων περιοχών του ελλαδικού χώρου επιλέγονταν συνήθως με κριτήριο την πίστη τους στη Βενετία.[83] Οι βενετικές αρχές επικύρωναν την εκλογή τους και αυτές καθόριζαν το σχετικό τελετουργικό. Παραφράζοντας, λοιπόν, τον Κ.Γ. Πιτσάκη, αν από τυπικά κανονική άποψη ο πρωτοπαπάς για τη βενετική πολιτεία ήταν ο εκπρόσωπος της Ορθόδοξης Εκκλησίας και από τη Λατινική Εκκλησία θεωρούνταν ο επίτροπος του λατίνου επισκόπου για τους ορθοδόξους πιστούς, για το Οικουμενικό Πατριαρχείο ήταν ένας

78. Τωμαδάκης, «Εκ της εκκλησιαστικής ορολογίας», *ό.π.*, σ. 323· ο ίδιος, «Οφφικίων διάκρισις», *ό.π.*, σ. 37. – Μιχαηλάρης, «Ημείς προεβιβάσαμεν», *ό.π.*, σ. 473.

79. Μιχαηλάρης, «Ημείς προεβιβάσαμεν», *ό.π.*, σ. 472. – Βλάχου, *Επιστολές*, ό.π., σ. 37.

80. Καρύδης, «Οργάνωση», *ό.π.*, σ. 300. Εξαίρεση αποτελεί η Τήνος. Βλ. Καρύδης, «Οργάνωση», *ό.π.*, σ. 301.

81. Τωμαδάκης, «Εκ της εκκλησιαστικής ορολογίας», *ό.π.*, σ. 314· ο ίδιος, «Οφφικίων διάκρισις», *ό.π.*, σ. 20-21.

82. Τωμαδάκης, «Εκ της εκκλησιαστικής ορολογίας», *ό.π.*, σ. 315· ο ίδιος, «Οφφικίων διάκρισις», *ό.π.*, σ. 21.

83. Καρύδης, «Οργάνωση», *ό.π.*, σ. 301.

κοινός πρωτοπρεσβύτερος. Ο τρόπος ανάδειξης του μεγάλου πρωτοπαπά, άλλωστε, ήταν χαρακτηριστικό δείγμα φεουδαλικής διαδικασίας, όπου η πολιτεία ως ηγεμόνας προέβαλλε τον εκλεκτό της, αντίθετος βέβαια κάθε ορθόδοξης κανονικότητας.[84]

Περίληψη / Summary

Στις βενετοκρατούμενες περιοχές χρησιμοποιήθηκε το εκκλησιαστικό οφφίκιο του πρωτοπαπά για διοικητικούς λόγους. Για τη βενετική πολιτεία ο πρωτοπαπάς ήταν ο εκπρόσωπος της Ορθόδοξης Εκκλησίας, από τη Λατινική Εκκλησία θεωρούνταν ο επίτροπος του λατίνου επισκόπου για τους ορθόδοξους πιστούς, ενώ για το Οικουμενικό Πατριαρχείο ήταν ένας κοινός πρωτοπρεσβύτερος.

In the Venetian-occupied places, the ecclesiastical officium of Protopapas was in use for reasons of administrative nature. The Protopapas was regarded as a representative of the Orthodox Church by the Venetian Republic, as the steward of the Latin bishop to the orthodox community by the Roman-Catholic Church, while the Ecumenical Patriarchate concerned him as a common protopresbyter.

84. Πιτσάκης, «Η Ανατολική Εκκλησία», ό.π., σ. 491.

ΑΡΧΕΙΑΚΕΣ ΠΗΓΕΣ ΤΟΥ 18ου ΑΙΩΝΑ ΓΙΑ ΤΗΝ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΩΝ ΚΥΘΗΡΩΝ Ο ΚΩΔΙΚΑΣ ΤΟΥ ΕΠΙΣΚΟΠΟΥ ΚΥΘΗΡΩΝ ΝΕΟΦΥΤΟΥ ΛΕΒΟΥΝΗ (1729-1757)

Χριστίνα Χ. Κολοβού

Έχει επανειλημμένως υποστηριχθεί ότι η ιστορία ενός τόπου γράφεται, όταν υπάρχουν πηγές, και κυρίως όταν υπάρχουν αρχειακές πηγές. Τέτοιου είδους ιστορικές πηγές και αρχεία δεν συναντάμε πολλές στο σύνολο της ελλαδικής επικράτειας. Η αμέλεια, η έλλειψη γνώσης, η απουσία ιστορικής συνείδησης κατέστρεψαν σε πολλές περιπτώσεις πολύτιμα έγγραφα που μαρτυρούσαν με τον δικό τους τρόπο διοικητικά, πολιτικά, κοινωνικά, οικονομικά και εκκλησιαστικά γεγονότα. Το φαινόμενο αυτό παρατηρείται κυρίως στην ηπειρωτική Ελλάδα, όπου σπάνια συναντάμε αρχειακό υλικό της περιόδου της τουρκοκρατίας. Αντιθέτως, στην παράκτια και νησιωτική Ελλάδα, εκεί όπου οι Ενετοί και οι Άγγλοι είχαν συστήσει όργανα και θεσμούς ικανά να διατηρήσουν διοικητικά έγγραφα, βρίσκουμε αρχειακό υλικό, πολύτιμο βοηθό των ιστορικών ερευνητών.

Τα Κύθηρα ανήκουν στη δεύτερη αυτή κατηγορία και έχουν το προνόμιο να διατηρούν ένα από τα καλύτερα σωζόμενα αρχεία των Επτανήσων, και γενικότερα της Ελλάδας. Στο Ιστορικό Αρχείο του νησιού, που στεγάζεται σε οίκημα του Κάστρου στη Χώρα Κυθήρων, φυλάσσονται χειρόγραφα έγγραφα και έντυπα που μας γυρίζουν πολλά χρόνια πίσω. Σημειωτέον ότι το πρώτο έντυπο βιβλίο του τοπικού αρχείου χρονολογείται στις αρχές του 16ου αι., το 1524.[1] Η ακεραιότητα του αρχειακού υλικού προστατεύτηκε από τη φθορά του χρόνου, όσο ήταν δυνατόν, με τη φροντίδα της ανωτέρω δημόσιας υπηρεσίας, με αποτέλεσμα το κάθε επί μέρους έγγραφο να συνεχίζει εγγυημένα να αποτελεί αξιόπιστη μαρτυρία του παρελθόντος.

Εκτός όμως από το Ιστορικό Αρχείο, σε ένα άλλο αρχείο του νησιού, εκείνο της Ιεράς Μητροπόλεως Κυθήρων, φυλάσσονται επίσης οκτώ εκκλησιαστικοί κώδικες. Η διατήρηση της ακεραιότητας αυτών των κωδίκων-τεκμηρίων, λόγω της επισταμένης επιμέλειας των κατά καιρούς υπευθύνων της τοπικής Εκκλη-

1. Ρένα Χωρέμη-Θωμοπούλου – Δήμητρα Ανδριτσάκη-Φωτιάδη, *Έντυπο υλικό στο Ιστορικό Αρχείο Κυθήρων*, Βιβλιοθήκη Ιστορικών Μελετών 141, Βιβλοπωλείο Διονυσίου Νότη Καραβία, Αθήνα 1980.

σίας, είχε ως αποτέλεσμα οι γραπτές αυτές πηγές να αποτελούν μέχρι σήμερα αδιάψευστους μάρτυρες του παρελθόντος.

Ένας από αυτούς, χαρτώος κώδικας, περιλαμβάνει έγγραφα του επισκόπου Κυθήρων Νεοφύτου Λεβούνη που αρχιεράτευσε από το 1729 έως το 1757.[2] Ο χειρόγραφος κώδικας που αποτελεί μέχρι και σήμερα έναν ανεκμετάλλευτο σε όλη την έκτασή του τόμο, βρίσκεται σε σχετικά καλή κατάσταση, αν υπολογίσει κανείς τη φθορά λόγω του χρόνου, ενώ η βιβλιοδεσία του φαίνεται να έχει ταλαιπωρηθεί αρκετά. Το κείμενο είναι γραμμένο με μαύρο μελάνι και στις δύο πλευρές των φύλλων. Ο κώδικας αποτελείται από 128 σελίδες με την αρίθμηση στην πάνω δεξιά πλευρά κάθε φύλλου. Οι διαστάσεις του χαρτώου κώδικα είναι 32,5 εκ. ύψος και 21,5 εκ. πλάτος.

Ο κώδικας του επισκόπου Κυθήρων Νεοφύτου Λεβούνη δεν έχει μελετηθεί διεξοδικά έως τώρα και είναι η πρώτη φορά που το περιεχόμενό του εξετάζεται συνολικά και ερευνάται. Βέβαια, η Εταιρεία Κυθηραϊκών Μελετών, στο πλαίσιο των εκδοτικών δραστηριοτήτων της, εξέδωσε τα προηγούμενα χρόνια αρκετούς κυθηραϊκούς κώδικες, όπως ληξιαρχικά βιβλία ιερών ναών, νοταριακούς κώδικες και επίσημα αποτελέσματα απογραφών του πληθυσμού του νησιού, που αποτελούν πολύτιμη αρχειακή πηγή όχι μόνο για τους μελετητές της τοπικής κυθηραϊκής εκκλησιαστικής ιστορίας αλλά για όλους τους ερευνητές της νεότερης ελληνικής ιστορίας, και ειδικότερα του βενετοκρατούμενου ελληνισμού. Ιδιαίτερα ση-

2. Οι πληροφορίες για την αρχιερατεία του επισκόπου Νεοφύτου Λεβούνη ήταν έως τώρα αρκετά συγκεχυμένες. Στο δίτομο έργο του ο Παναγιώτης Τσιτσίλιας, *Η Ιστορία των Κυθήρων*, Εταιρεία Κυθηραϊκών Μελετών, Αθήνα 1994, τ. Β΄, σ. 116, γράφει ότι κατά το 1731 ο «Νικηφόρος Λαβούνης [sic] αναφαίνεται ως επίσκοπος της νήσου». Σύμφωνα με τα στοιχεία που ο ίδιος ο Τσιτσίλιας αναφέρει, ο Νεόφυτος Λεβούνης χαρακτηρίζεται από «ζήλον, ευγένειαν και χριστιανικόν χαρακτήρα». Στην προσπάθειά του για μια ιστορική καταγραφή των κατά καιρούς διατελεσάντων επισκόπων του νησιού ο Εμμανουήλ Π. Καλλίγερος, «Μια απόπειρα αποκατάστασης της σειράς διαδοχής στο μητροπολιτικό θρόνο των Κυθήρων από το 16ο έως το 19ο αι.», *Πανελλήνιο Συνέδριο Κυθηραϊκών Μελετών, 19-23 Σεπτεμβρίου 2001, Εκκλησία, Παιδεία – Εκπαίδευση και Πολιτισμός στα Κύθηρα (19ος-20ός αι.)*, Ανοικτό Πανεπιστήμιο Δήμου Κυθήρων, Κύθηρα 2006, τ. Α΄, σ. 240, αναφέρει τον Νεόφυτο Λεβούνη ως επίσκοπο Κυθήρων με «πιθανότερη χρονολογία ανόδου στον θρόνο το 1729». Πλήρη εικόνα των επισκόπων του 18ου αι. δίνει ο σεβ. μητροπολίτης Θεσσαλιώτιδος και Φαναριοφερσάλων, ο από Κυθήρων, Κύριλλος Χριστάκης (βλ. «Η ιστορική διαδρομή της τοπικής Εκκλησίας των Κυθήρων κατά τον 18ο αι.», *Ιστορίας μέριμνα. Τιμητικός τόμος στον καθηγητή Γεώργιο Ν. Λεοντσίνη*, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Αθήνα 2011, τ. Α2, σ. 1493-1498. Για το Νεόφυτο Λεβούνη βλ. σ. 1495).

μαντική έκδοση αποτελεί η δημοσίευση του κώδικα Νεκταρίου Βενέρη (1697-1729), που πρόσφατα κυκλοφορήθηκε, την οποία και επιμελήθηκα.[3]

Όταν μεταγράφονται και βλέπουν το φως της δημοσιότητας τέτοιου είδους κώδικες και αρχειακό υλικό οι ωφέλειες είναι πολυποίκιλες. Μέσα από τις πληροφορίες και τις ειδήσεις που προκύπτουν εξάγονται συμπεράσματα, με τα οποία ερμηνεύονται ιστορικά γεγονότα και φαινόμενα. Ιδιαιτέρως οι εκκλησιαστικοί κώδικες αποτελούν πολύτιμο εργαλείο στα χέρια των ιστορικών ερευνητών, καθώς οι μαρτυρίες που προβάλλονται βρίσκονται στο επίκεντρο της ζωής της τοπικής Εκκλησίας.

Στην ίδια εκδοτική προσπάθεια εντάσσεται και η μεταγραφή με διπλωματική έκδοση του χαρτώου κώδικα του Νεοφύτου Λεβούνη, η οποία θα προσφέρει νέα και άγνωστα στοιχεία της εκκλησιαστικής ιστορίας στα Κύθηρα για το πρώτο μισό του 18ου αιώνα. Στο παρόν άρθρο και στον περιορισμένο χώρο που διαθέτουμε, θα αναφερθούμε ακροθιγώς σε κάποιες άγνωστες πτυχές της εκκλησιαστικής ζωής των Κυθηρίων εκείνης της εποχής.

Καταρχάς τα αμιγώς εκκλησιαστικά δρώμενα φωτίζουν άγνωστες πτυχές της τοπικής αλλά και γενικής εκκλησιαστικής ιστορίας. Τα γεγονότα που διαδραματίζονται σε τοπικό επίπεδο συνθέτουν την ευρύτερη εικόνα της Εκκλησίας. Τα ζητήματα που αναφύονται παρουσιάζουν ανάγλυφα την εικόνα της τοπικής εκκλησιαστικής κοινότητας και παράλληλα οι τρόποι επιλύσεως αυτών των ζητημάτων αντικαθρεπτίζουν τις μεθόδους αντιμετώπισης κάθε πιθανού προβλήματος, στο πλαίσιο του Κανονικού –Εκκλησιαστικού για τους νομικούς– Δικαίου. Οι αποφάσεις, εξάλλου, που λαμβάνονται στο νησί αντανακλούν τις δομές και της ανώτερης εκκλησιαστικής διοίκησης. Ο τοπικός επίσκοπος Κυθήρων είναι ο πρωταγωνιστής στη μικρή νησιωτική κοινωνία αλλά συγχρόνως αποτελεί και έναν σημαντικό κρίκο στη διοίκηση του Οικουμενικού Πατριαρχείου.

Κάθε κώδικας αποτελεί έναν πολύτιμο θησαυρό στην ανασύνθεση της ιστορικής εκκλησιαστικής γνώσης. Με τις προσφερόμενες πληροφορίες μπορεί ο ιστορικός ερευνητής να μεταφερθεί στην εποχή εκείνη και συγχρόνως να ζωντανέψει τη ζωή των χριστιανών της ιεράς επισκοπής Κυθήρων. Η καθημερινή εκκλησιαστική ζωή με όλες τις ιδιαιτερότητές της παρουσιάζεται μπροστά μας πιο πραγματική, πιο αληθινή. Επίσης, η διοικητική δομή και οργάνωση της τοπικής Εκκλησίας ανασυντίθεται μέσα στο πλαίσιο της ευρύτερης οργάνωσης του Οικουμενικού Πατριαρχείου.

Ειδικότερα μέσα από τον εν λόγω κώδικα γίνεται πλέον γνωστό ότι ο νεο-

3. Χριστίνα Χ. Κολοβού (έκδ.), *Κώδικας επισκόπου Νεκταρίου Βενέρη ιεράς επισκοπής Κυθήρων (1697-1729)*, Εταιρεία Κυθηραϊκών Μελετών 20, Πηγές Εκκλησιαστικής Ιστορίας των Κυθήρων αρ. 1, Αθήνα 2011.

εκλεγείς επίσκοπος Κυθήρων Νεόφυτος Λεβούνης χειροτονείται από τον μητροπολίτη Μονεμβασίας Γρηγόριο, τον Φεβρουάριο του έτους 1729 (1r-v). Η χειροτονία συνοδεύεται και από επίσημο έγγραφο για τη γνησιότητα της μυστηριακής εκκλησιαστικής πράξεως. Ο Νεόφυτος με τη σειρά του, αμέσως μετά την ανάληψη των καθηκόντων του στο νησί, εκδίδει την πρώτη του εγκύκλιο προς τους ιερείς της επισκοπής του. Μέσα από μία εκτενή αναφορά στα καθήκοντα και στις υποχρεώσεις τους, τους καθιστά υπεύθυνους για τις ποιμαντικές τους πράξεις και τις λειτουργικές τους αρμοδιότητες (2r-3v), πράγμα που επαναλαμβάνει και είκοσι χρόνια περίπου αργότερα, όταν το 1750 με άλλο έγγραφο ζητά από τους κληρικούς του, μεταξύ άλλων, να μη χαρτοπαίζουν και να μη συμμετέχουν σε κανένα κοσμικό παίγνιο, αλλά αντιθέτως να αποτελούν το «καλό παράδειγμα» προς τους υπολοίπους πιστούς χριστιανούς, όπως ο ίδιος χαρακτηριστικά αναφέρει (45v).

Οκτώ έτη αργότερα, και συγκεκριμένα το 1737, εγγράφεται στον εν λόγω κώδικα ένα πατριαρχικό γράμμα του οικουμενικού πατριάρχη Νεοφύτου ΣΤ′, ο οποίος αρχιεράτευσε κατά τη διάρκεια των ετών 1734-1740 και 1743-1744.[4] Στο γράμμα αναφέρεται η αποδοχή της κανονικής εκλογής του «θεοφιλεστάτου επισκόπου Τζυρίγου» και εκφράζεται η μεγάλη εκτίμηση του πατριάρχη προς το πρόσωπο του επισκόπου «κυρ-Νεοφύτου» (47r-48v).

Κατά τη διάρκεια των είκοσι οκτώ ετών της αρχιερατείας του Κυθήρων Νεοφύτου, σύμφωνα με τα εγγραφέντα στον κώδικα, ο επίσκοπος απονέμει αρκετά αξιώματα σε διακόνους και πρεσβυτέρους της επαρχίας του, ενώ σε άλλες περιπτώσεις χορηγεί συστατικά γράμματα, μέσα από τα οποία γίνονται γνωστά αρκετά ονόματα κληρικών του νησιού.

Ο Κυθήρων Νεόφυτος αποδεικνύεται ότι καθ' όλη την περίοδο της αρχιερατείας του απονέμει τα οφφίκια[5] του επιτρόπου και του σακελλαρίου (60r) σε κληρικούς αλλά και του αναγνώστου (20v, 27r, 28r, 31r) σε λαϊκούς της επισκοπής του. Ο ίδιος απονέμει επίσης το οφφίκιο του πρωτοπαπά με αιτιολογημένη εγκύκλιο, στις 14 Σεπτεμβρίου 1750, στον παπα-Γεράσιμο Βασμούλο, ο οποίος αντικαθιστά τον προηγούμενο πρωτοπαπά Παρθένιο Δαρμάρο (43v). Επίσης, ένα έτος ενωρίτερα, στις 4 Φεβρουαρίου 1749, είχε απονείμει το οφφίκιο του πρωτοσυγκέλου στον παπα-Νικόλαο Κασιμάτη (43v).

Παράλληλα ο επίσκοπος πέραν των διοικητικών του καθηκόντων μεριμνά και για την ποιμαντική της επαρχίας του. Για τον λόγο αυτό και στο πλαίσιο ποι-

4. Χρήστος Πατρινέλης, «Εκκλησία», *Ιστορία του ελληνικού έθνους*, Εκδοτική Αθηνών, Αθήναι 1976, τ. ΙΑ′, σ. 129.

5. Για τα εκκλησιαστικά οφφίκια βλ. Βασιλική Α. Λεονταρίτου, *Εκκλησιαστικά αξιώματα και υπηρεσίες στην πρώιμη και μέση βυζαντινή περίοδο*, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα – Κομοτηνή 1996.

μαντικών υποχρεώσεών του προβαίνει στην έκδοση αυστηρής συστάσεως προς τους ανθρώπους που συγκατοικούν και συζούν εκτός γάμου, η οποία και αναγιγνώσκεται την Κυριακή της Ορθοδοξίας του έτους 1732, παρόντων κληρικών και λαϊκών. Στόχος του εγγράφου ήταν οι συγκεκριμένοι Κυθήριοι να αλλάξουν τον τρόπο ζωής τους και να απαρνηθούν τις σχέσεις που είχαν συνάψει εκτός γάμου. Η αναφορά στο ίδιο θέμα επαναλαμβάνεται και είκοσι περίπου χρόνια αργότερα, όταν το 1750, ο επίσκοπος καταδικάζει το φαινόμενο των παλλακίδων, στηλιτεύει την κοσμική αυτή στάση των χριστιανών και τους καλεί να συμμορφωθούν με τις εκκλησιαστικές εντολές του.

Ενδιαφέρουσα εγγραφή του κώδικα αποτελεί επίσης και μία εκτενής εγκύκλιος του Νεοφύτου προς τους κληρικούς και λαϊκούς της ιεράς επισκοπικής του περιφέρειας την 9η Ιουνίου 1750. Ο επίσκοπος, μεταξύ άλλων, με το συγκεκριμένο ποιμαντικό του κείμενο προτρέπει τους ιερείς να συμπεριλάβουν κατά την τέλεση της Θείας Λειτουργίας την ανάγνωση αποσπασμάτων του *Κυριακοδρομίου*, της ερμηνείας δηλαδή του αναγιγνωσκόμενου Ευαγγελίου κάθε Κυριακής και κάθε μεγάλης εορτής. Στο ίδιο πλαίσιο ζητά από τους διακόνους και πρεσβυτέρους του να ανακοινώνουν μεγαλοφώνως κατά τη διάρκεια των Θείων Λειτουργιών αποσπάσματα από τον βίο κάθε αγίου, που η Εκκλησία έχει ορίσει να τιμάται κάθε ημέρα (45r). Στο σημείο αυτό προκύπτει το εξής ερώτημα: Ποιο βιβλίο υπήρχε στη διάθεση των κληρικών του νησιού, από το οποίο θα μπορούσε κανείς να διαβάσει την ερμηνεία του Ευαγγελίου και τους βίους των Αγίων; Γνωρίζουμε από τη σχετική βιβλιογραφία, όπου καταγράφονται τα εκδεδομένα ελληνικά βιβλία της περιόδου της τουρκοκρατίας, ότι κατά τον 16ο και 17ο αιώνα έχουν κυκλοφορήσει αρκετά *Κυριακοδρόμια* και *Συναξάρια αγίων*. Δύο όμως εκδόσεις *Κυριακοδρομίων* είναι πιο κοντά στο έτος 1750, όταν ο Νεόφυτος Λεβούνης προβαίνει σε αυτή τη σύσταση. Η πρώτη έκδοση είναι του 1657[6] και η δεύτερη του 1684[7] και έχουν εκτυπωθεί από δύο διαφορετικά τυπογραφεία της Βενετίας. Και τα δύο έργα περιέχουν ομιλίες και διδαχές «εις τας Κυριακάς όλου του ενιαυτού»

6. *Βιβλίον καλούμενον Κυριακοδρόμιον, ήγουν διδαχαί, και ομιλίαι εις τας Κυριακάς όλου του ενιαυτού. Συλλεχθείσαι παρά Αγαπίου μοναχού εκ διαφόρων διδασκάλων. Παρά δε Ακακίου ιερομονάχου του Διακρούσση του εκ της νήσσου* [sic] *Κεφαληνίας, επιμελώς διορθωθείσαι και διαδαπάνης* [sic] *αυτού τυπωθείσαι εις κοινήν ωφέλειαν, ,αχνζ΄.* [=1657] στο: Γεώργιος Γ. Λαδάς – Αθανάσιος Δ. Χατζηδήμος, *Προσθήκες, διορθώσεις και συμπληρώσεις στην Ελληνική βιβλιογραφία του Émile Legrand για τους αιώνες XV, XVI και XVII*, χ.ε., Αθήνα 1976, σ. 205.

7. *Βιβλίον καλούμενον Κυριακοδρόμιον, ήγουν διδαχαί, και ομιλίαι εις τας Κυριακάς όλου του ενιαυτού, αι πριν συλλεχθείσαι παρά Αγαπίου μοναχού του Κρητός εκ διαφόρων διδασκάλων, και νεωστί μετατυπωθείσαι εις κοινήν των Ορθοδόξων ωφέλειαν, επιμελεία του κοινού διορθωτού Νικολάου Βουβουλίου, ιατροσοφιστού, έτει 1684*, στο: Émile Legrand, *Bi-*

και έχουν συγκεντρωθεί με την ευθύνη του μοναχού Αγαπίου [Λάνδου] από την Κρήτη. Ένα από τα δύο λοιπόν τυπωμένα βιβλία θα βρισκόταν μάλλον στη διάθεση των εφημερίων κληρικών των Κυθήρων. Ο ίδιος συγγραφέας, ο Αγάπιος Λάνδος, γνωρίζουμε ότι επιμελήθηκε και τα δύο βιβλία του αγίου Συμεών του Μεταφραστή: 1) Το *Εκλόγιον: τουτέστιν οι ωραιότεροι Βίοι των Αγίων*[8] και 2) *Βιβλίον καλούμενον Παράδεισος ή Νέος Παράδεισος*,[9] που τυπώθηκαν για πρώτη φορά τα έτη 1642 και 1641 αντίστοιχα και μέχρι το 1750 κυκλοφορήθηκαν το μεν πρώτο σε άλλες επτά διαφορετικές εκδόσεις, το δε δεύτερο σε δέκα.[10] Ήταν άραγε αυτά τα έργα που είχαν στα χέρια τους οι κυθήριοι κληρικοί ή μήπως διέθεταν το βιβλίο του Νικηφόρου Καλλίστου Ξανθοπούλου *Συναξάρια εις τας επισήμους εορτάς, του Τριωδίου και του Πεντηκοσταρίου*,[11] που κυκλοφορήθηκε σε τέσσερις διαφορετικές εκδόσεις κατά τη διάρκεια του 17ου αιώνα; Η ιστορική αλήθεια περιμένει το αποτέλεσμα των επιστημονικών ερευνών.

Η συνεργασία παράλληλα της τοπικής Εκκλησίας με τις πολιτικές αρχές του τόπου προσφέρει πολύτιμες πληροφορίες όχι μόνο για τη συμπλήρωση των γνώσεων της εκκλησιαστικής ιστορίας αλλά και της γενικής πολιτικής ιστορίας. Τέτοιο παράδειγμα αποτελεί η διαβεβαίωση του «εξοχωτάτου βαΐλου της γαληνοτάτης αριστοκρατίας των Ενετών», όπως χαρακτηριστικά αναφέρεται, που

---

bliographie hellénique ou description raisonnée des ouvrages publiés par des grecs au dix-septième siècle, Alphonse Picard et Fils, éditeurs, Paris 1894, τ. ΙΙ, α.α. 588.

8. *Βιβλίον καλούμενον Εκλόγιον, τουτέστιν οι ωραιότεροι Βίοι των Αγίων εκ του μεταφραστού Συμεώνος εκλελεγμένοι, και εις κοινήν μεταφρασθέντες διάλεκτον παρά Αγαπίου μοναχού. Νεωστί μετατυπωθέντες εις κοινήν των Ορθοδόξων ωφέλειαν, μετά του προσήκοντος Πίνακος, Παρά Νικολάω Γλυκεί τω εξ Ιωαννίνων, 1747*, στο: Μιχαήλ Σ. Κορδώσης, «Ελληνικά παλαιότυπα της Μονής Παντοκράτορος του Αγίου Όρους», *Κληρονομία*, τχ. 11 (1979), σ. 416.

9. *Βιβλίον καλούμενον Νέος Παράδεισος εκ του μεταφραστού. Εις την κοινήν ημετέραν διάλεκτον μεταφρασθέν παρά Αγαπίου μοναχού του Κρητός. Νυν δε μετά πλείστης επιμελείας διορθωθέν. Ενετήησι 1745. Παρά Νικολάω Γλυκεί τω εξ Ιωαννίνων*, στο: Émile Legrand, *Bibliographie hellénique*, ό.π., Paris 1978, τ. Ι, α.α. 326.

10. Αναλυτικά για το σύνολο των εκδόσεων των πατερικών έργων που κυκλοφορήθηκαν τα τετρακόσια σχεδόν χρόνια της τουρκοκρατίας, βλ. Χριστίνα Κολοβού, *Εκδόσεις έργων Ελλήνων Πατέρων και εκκλησιαστικών συγγραφέων κατά την περίοδο της τουρκοκρατίας*, Αθήνα 1993, σ. 219-221, 226-244.

11. *Νικηφόρου Καλλίστου του Ξαντοπούλλου* [sic], *Συναξάρια εις τας επισήμους εορτάς, του Τριωδίου, και του Πεντηκοσταρίου. Μεταφρασθέντα εις κοινήν γλώσσαν, παρά του εν ιερεύσι ελαχίστου, Ματθαίου Κιγάλα του Κυπρίου*, εν Βενετίαις, παρά Ιωάννη Αντωνίω τω Ιουλιανώ. Έτει από της ενσάρκου οικονομίας του Κυρίου και Θεού, και σωτήρος ημών Ιησού Χριστού, ᾳχν΄ [=1650], στο: Émile Legrand, *Bibliographie hellénique*, ό.π., Paris 1894, τ. ΙΙ, α.α. 396.

σχετίζεται με μια ενδοεκκλησιαστική διαφωνία. Ο βάιλος, ο πρέσβης δηλαδή της Βενετίας στην Κωνσταντινούπολη, γίνεται μάρτυρας της αδικίας που υπέστη ο επίσκοπος Κυθήρων από τον μητροπολίτη Μονεμβασίας Νικηφόρο, την οποία αδικία έσπευσε να διορθώσει ο οικουμενικός πατριάρχης Παΐσιος Β′ (1726-1732, 1740-1743, 1744-1748, 1751-1752)[12] το έτος 1748 (49r).

Η Εκκλησία, όπως είναι γνωστό, δεν είναι αποκομμένη από την κοινωνία· αντιθέτως, αποτελεί κομμάτι της και οι σύνδεσμοί τους είναι άρρηκτοι. Για τον λόγο αυτό, όταν κανείς μελετά την τοπική εκκλησιαστική ιστορία, μελετά επίσης και ένα κομμάτι της επιστήμης της κοινωνιολογίας. Η έρευνα της τοπικής κοινωνίας μέσα από τη διερεύνηση της ιστορίας κάθε προσώπου ή κάθε ξεχωριστής ομάδας καθιστά ικανή την εξαγωγή συμπερασμάτων για τη συνολική κοινωνική ζωή και την οργάνωση του νησιού. Εξόχως ενδιαφέρουσα στην προκειμένη περίπτωση αποτελεί η ευρύτερη ομάδα των κληρικών του νησιού.

Ιδιαίτερα αξιοπρόσεκτες στον τομέα αυτό είναι οι αποδημίες των κληρικών των Κυθήρων προς άλλα μέρη της ελλαδικής περιφέρειας, οι οποίες εντάσσονται στη γενικότερη τάση ξενιτεμού των κατοίκων του νησιού. Οι λόγοι που αναγκάζουν τους κληρικούς να ζητήσουν απολυτικό γράμμα, όπως χαρακτηρίζεται, είναι κοινωνικο-οικονομικοί (15v-16r). Φαίνεται, λοιπόν, ότι αυτό που δεν έβρισκαν στα Κύθηρα, το αναζητούσαν στην Κέρκυρα (38r), στη Ζάκυνθο (17r, 59r) και στην Κρήτη (58r), ως μεγαλύτερα και πλουσιότερα νησιά, καθώς και σε περιοχές της Πελοποννήσου (23r, 53r, 60v).

Στο ίδιο επίσης πλαίσιο εντάσσεται και μία ακόμη έκφανση των ηθών της τοπικής κοινωνίας αλλά και η στάση της επίσημης Εκκλησίας. Αναφέρεται, λοιπόν, ως είδηση η συγκατοίκηση εκτός γάμου ενός άνδρα και μιας γυναίκας στο χωριό Δρυμώνα και μιας ακόμη ίδιας περίπτωσης σε έναν άλλο οικισμό. Ο επίσκοπος νουθετεί καταρχάς τα δύο ζευγάρια και σε δεύτερη φάση τα απειλεί με αφορισμό σε περίπτωση μη συμμόρφωσής τους. Με την απόφασή του αυτή στις 29 Απριλίου 1732 φανερώνει το φιλάνθρωπο πρόσωπο της ποιμένουσας Εκκλησίας και με βάση τους Ιερούς Κανόνες της δηλοποιεί το σωτηριώδες μήνυμα στους ορθοδόξους πιστούς της επαρχίας του (27r-v).

Πιστός χριστιανός και λαός του Θεού είναι δύο εκφράσεις συνυφασμένες με την ορθόδοξη συνείδηση των Ελλήνων. Πολλά στοιχεία της θρησκευτικής παράδοσης αποτελούν αντικείμενα παράλληλου ερευνητικού ενδιαφέροντος και στον τομέα της λαογραφίας. Η καταγραφή και η εξέταση των εκδηλώσεων του λαϊκού πολιτισμού παρουσιάζει την έκφανση της κοινωνικής και πνευματικής ζωής των προσώπων και των ομάδων στον τοπικό μικρόκοσμο του νησιού.

12. Χρήστος Πατρινέλης, «Εκκλησία», *Ιστορία του ελληνικού έθνους*, ό.π., τ. ΙΑ′, σ. 129.

Επίσης, μέσα από τη μελέτη της εκκλησιαστικής ζωής του νησιού προκύπτουν αξιόλογα συμπεράσματα, χρήσιμα για τη γλωσσολογία. Με αφορμή λέξεις και φράσεις του τοπικού ιδιώματος, που συνταιριάζουν αρμονικά με ξένες λέξεις και διαφορετικά ακούσματα, καλείται ο γλωσσολόγος ερευνητής να εξετάσει τις συνθήκες, κάτω από τις οποίες διαμορφώνεται και χρησιμοποιείται η γλώσσα από την τοπική κοινότητα.

Μέσα από την ίδια έρευνα προκύπτουν αποτελέσματα για μία ακόμη βοηθητική ιστορική επιστήμη, εκείνη που ασχολείται με τα τοπωνύμια. Μικροτοπωνύμια, μεγαλοτοπωνύμια, ονόματα οικισμών αναδεικνύονται μέσα από τις γραπτές πηγές για να ζωντανέψουν την καθημερινή ζωή των Κυθηρίων των παρελθόντων αιώνων.

Άλλα γνωστά και άλλα λιγότερο γνωστά χωριά, όπως ο Μυλοπόταμος και ο Άγιος Ηλίας, για παράδειγμα, που αναφέρονται ως τόποι καταγωγής χειροθετημένων αναγνωστών (27r), το χωριό Δρυμώνας, που αναφέρεται ως τόπος κατοικίας ζευγαριού που συζεί εκτός γάμου αλλά και ο οικισμός Σταθιά, που γίνεται γνωστός για τον ίδιο λόγο στην ίδια περίπτωση (27r-v), μαρτυρούν τη συνέχεια των τοπωνυμίων του νησιού.

Η μελέτη της ιστορίας της αρχιερατείας του επισκόπου Κυθήρων Νεοφύτου αναδεικνύει, επίσης, μία ακόμη επιστημονική πτυχή, στον τομέα της ονοματολογίας. Εκατοντάδες επώνυμα και άλλα τόσα βαπτιστικά ονόματα που κάποια διατηρήθηκαν στο πέρασμα των αιώνων, ενώ άλλα χάθηκαν από τα ληξιαρχικά βιβλία, αναμένουν τους ειδικούς ερευνητές για να ανασυνθέσουν ο καθένας από τη δική του πλευρά την εικόνα της εποχής.

Για παράδειγμα, ο Νικόλαος Καρύδης του Παύλου (27r) και ο Εμμανουήλ Κασιμάτης (31r) χειροθετούνται αναγνώστες. Ο Δημήτριος Σωτήρχος και ο Βρετός Καλοκαιρινός που καλούνται ονομαστικά να συμμορφωθούν προς τις επισκοπικές εντολές και να μη συζούν με τις Ελένη Βλαντοπούλα και Ποθητή Μαλάνου αντίστοιχα (27r-v) είναι μερικά μόνο παραδείγματα των ονομάτων και των επωνύμων της εποχής εκείνης στο νησί των Κυθήρων.

Για να αξιοποιηθούν όμως στο μέγιστο βαθμό οι πολύτιμες πληροφορίες που παρέχει ο κώδικας, όπως ισχύει και με όλες τις άλλες γραπτές πηγές, ο επιστήμονας ερευνητής οφείλει να μελετήσει και να εκδώσει τις ιστορικές μαρτυρίες. Η μεταγραφή των κωδίκων με διπλωματική έκδοση (από ένα δηλαδή και μόνο χειρόγραφο) αποτελεί εξ ορισμού δύσκολη και επίπονη διαδικασία. Κείμενα που ήταν κρυμμένα και ξεχασμένα διακόσια και τριακόσια χρόνια, «μιλούν» τώρα με τη γλώσσα εκείνης της εποχής. Λέξεις, όροι και φράσεις γράφονται και κατανοούνται με διαφορετική σημασία. Οι γραφείς που αλλάζουν στο πέρασμα του χρόνου αφήνουν το δικό τους στίγμα και τον δικό τους γραφικό χαρακτήρα, που άλλοτε διευκολύνουν και άλλοτε δυσκολεύουν την όλη προσπάθεια.

Πρόθεσή μας, στο πλαίσιο των ερευνητικών μας ενδιαφερόντων, είναι και η έκδοση του συγκεκριμένου κώδικα. Έχοντας τη γνώση και την εμπειρία της εκδόσεως του πρώτου χρονολογικά στη σειρά κώδικα, οφείλουμε να υπογραμμίσουμε ότι πολύ σημαντικό εργαλείο αποτελεί η προσθήκη των απαραίτητων σχολίων και η κατηγοριοποίηση των επί μέρους εγγραφών. Η δημιουργία ευρετηρίων επίσης αποτελεί αναπόσπαστο μέρος των έργων που θα εκδοθούν. Χωρίς την παρουσία αυτών των ευρετηρίων κάθε κώδικας θα παρέμενε ενδεχομένως ανεκμετάλλευτος από το σύνολο των ερευνητών που αναφέρθηκαν παραπάνω. Αντιθέτως, με τον τρόπο αυτό ανοίγεται διάπλατα μπροστά σε όλους τους ενδιαφερόμενους ένα μεγάλο πεδίο έρευνας και επιστημονικής εργασίας.

Οι άγνωστες μέχρι σήμερα πληροφορίες που αντλούνται από τον εκκλησιαστικό κώδικα του επισκόπου Νεοφύτου Λεβούνη είναι σημαντικές και ενδιαφέρουσες για την εκκλησιαστική ιστορία της τοπικής επισκοπής αλλά και της νήσου των Κυθήρων γενικότερα. Η ανάσυρση των ιστορικών πηγών από τη φθορά της σκόνης και του χρόνου και η δημοσίευσή τους αποτελούν εν τέλει κινήσεις προς τα εμπρός, ενέργειες ώστε να τεθούν στερεότερα τα θεμέλια του μέλλοντός μας, όπως σοφά διατυπώνεται στη ρήση ότι «λαός που δεν γνωρίζει το παρελθόν του δεν μπορεί να οικοδομήσει το μέλλον του!»

Περίληψη / Zusammenfassung

Στο αρχείο της Ιεράς Μητροπόλεως Κυθήρων σώζεται ένας χαρτώος κώδικας που περιλαμβάνει έγγραφα του επισκόπου Κυθήρων Νεοφύτου Λεβούνη (αρχιεράτευσε τα έτη 1729-1757). Οι άγνωστες μέχρι σήμερα πληροφορίες που αντλούνται από αυτόν είναι σημαντικές για την εκκλησιαστική ιστορία της τοπικής επισκοπής αλλά και της νήσου των Κυθήρων.

Im Archiv des Erzbistums von Kythera wird ein Papierkodex aufbewahrt, der aus Urkunden des Bischofs von Kythera Neophytos Levounis (1729-1757) besteht. Die bisher unbekannten Informationen, welche dieser Kodex überliefert, sind sowohl für die Kirchengeschichte des Bistums, als auch für die Geschichte der gesamten Insel Kythera, von besonderer Bedeutung.

Η ΛΑΤΡΕΙΑ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΓΕΡΑΣΙΜΟΥ ΣΤΗΝ ΚΕΦΑΛΟΝΙΑ (17ος-19ος ΑΙΩΝΑΣ)[1] ΜΙΑ ΠΡΩΤΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ

Ευθύμιος Δ. Βασιλόπουλος

Αποφάσισα να ασχοληθώ με τη λατρεία του αγίου Γερασίμου για δύο λόγους: α) Γιατί το συγκεκριμένο γεγονός δεν έχει αποτελέσει έως σήμερα αντικείμενο συστηματικής ιστορικής και κοινωνιολογικής έρευνας και β) γιατί στην επισημοποίηση της λατρείας του συνέβαλε ο οικουμενικός πατριάρχης Κύριλλος Α΄ ο Λούκαρης, ο οποίος το 1622 ως πρόεδρος της ενδημούσας συνόδου στην Κωνσταντινούπολη τον ανακήρυξε άγιο. Μολονότι το αντικείμενο της έρευνάς μου είναι η λατρεία του αγίου Γερασίμου στην Κεφαλονιά, δεν θα μπορούσα να παραβλέψω την εξίσου ενδιαφέρουσα θεματική της αγιοποίησής του. Η αγιοποίηση, λοιπόν, του Γεράσιμου Νοταρά (Τρίκαλα Κορινθίας 1509 – Ομαλά Κεφαλονιάς 1579) και ο σκοπός που αυτή υπηρετούσε θα με απασχολήσουν στην παρούσα φάση. Χρησιμοποιώ τον όρο *αγιοποίηση*, αν και δεν γίνεται ευρέως αποδεκτός, διότι οι άγιοι, σύμφωνα με την προοπτική, στην οποία εντάσσεται η έρευνά μου, «φτιάχνονται» από τις κοινωνίες.[2]

Μπορεί κανείς να ξεκινήσει με μία διαπίστωση: Η επεκτατική πολιτική του Βατικανού από τη Σύνοδο του Trento (1545-1563) και έπειτα μετέτρεψε τον Κύριλλο Λούκαρη σε φανατικό πολέμιο της Ρωμαϊκής Εκκλησίας. Το «τέκνο του σκότους» και ο «αθλητής της κολάσεως» Λούκαρης, όπως τον χαρακτήρισε

---

1. Πρόκειται για τον τίτλο της διδακτορικής διατριβής μου, την εκπόνηση της οποίας ανέλαβα τον Μάιο του 2013. Ευχαριστώ θερμά τον επιβλέποντα καθηγητή μου κ. Θεοδόσιο Νικολαΐδη για την υπόδειξη του θέματος και την έως τώρα πολύτιμη βοήθειά του.

2. Ορισμένοι δεν δέχονται τον παραπάνω όρο, υποστηρίζοντας ότι η Εκκλησία και το πλήρωμά της δεν «φτιάχνει» αγίους, αλλά απλώς διακηρύσσει την αγιότητα ενός προσώπου. Βλ. Στυλιανός Παπαδόπουλος, «Διακήρυξη αγιότητας αγίου», στο: *Ο άγιος Γεράσιμος. 500 χρόνια φάρος της Ορθοδοξίας*, επιμ. Σάββας Τσάσης, Κεφαλονιά 2005, σ. 172-173 και 176-180. Για τον ιστορικό και τον κοινωνιολόγο, ωστόσο, ισχύει το ακριβώς αντίθετο: Οι κοινωνίες είναι αυτές που «φτιάχνουν», που «παράγουν» τους αγίους. Βλ. Pierre Delooz, «Συμβολή σε μια κοινωνιολογική μελέτη της επισήμως αναγνωρισμένης αγιότητας στην Καθολική Εκκλησία», στο: *Κοινωνίες και άγιοι* (επιμέλεια – εισαγωγή Θεοδόσης Νικολαΐδης), μτφ. Ελευθερία Ζέη – Θεοδόσης Νικολαΐδης – Νίκος Ε. Καραπιδάκης, εκδ. Νήσος, Αθήνα 2012, σ. 25-71.

ο πάπας Ουρβανός Η′ (1623-1644),[3] ήλθε αντιμέτωπος με αυτήν την πολιτική της Δύσης, πριν ακόμη ανέλθει στους πατριαρχικούς θρόνους της Αλεξάνδρειας (1601-1620) και της Κωνσταντινούπολης (1620-1638). Ειδικότερα, ως έξαρχος του πατριάρχη Αλεξανδρείας Μελέτιου Πηγά στην ενωμένη με τη Λιθουανία Πολωνία (1594-1596) συνέδεσε το όνομά του με τους αγώνες των ορθόδοξων Ουκρανών και Λευκορώσων εναντίον των προσπαθειών της Ρώμης να τους εντάξει στη δικαιοδοσία της.[4] Μολονότι ο Λούκαρης δεν κατάφερε να αποτρέψει την ένωση των δύο Εκκλησιών στην Πολωνία, η οποία κηρύχθηκε επισήμως στη Σύνοδο του Μπρεστ-Λιτόβσκ (Οκτώβριος 1596), οι εμπειρίες που αποκόμισε κατά τη διετή παραμονή του εκεί ήταν καθοριστικές για τη μετέπειτα εκκλησιαστική και εξωτερική πολιτική του.[5] Σε ένα από τα μεγαλύτερα τότε και με πολυάριθμο καθολικό στοιχείο κράτη της Ευρώπης ο νεαρός Λούκαρης γνώρισε εκ του σύνεγγυς τις μεθόδους των καθολικών ιεραποστόλων, οι οποίοι επωμίσθηκαν το βάρος του προσηλυτισμού των Πολωνών, ήλθε σε ουσιαστική επαφή με τους Προτεστάντες, τους κατοπινούς συμμάχους του, και εκδήλωσε το ενδιαφέρον του για την τυπογραφία και τα βιβλία, «όπλα» που επρόκειτο να χρησιμοποιήσει στο μέλλον.[6]

---

3. Βλ. Steven Runciman, *Η Μεγάλη Εκκλησία εν αιχμαλωσία*, εκδ. Μπεργαδή, Αθήνα 1979, τ. 2, σ. 489.

4. Βλ. Gunnar Hering, *Οικουμενικό Πατριαρχείο και ευρωπαϊκή πολιτική 1620-1638*, μτφ. Δημοσθένης Κούρτοβικ, εκδ. ΜΙΕΤ, Αθήνα 2003, σ. 32. Ο Λούκαρης, σύμφωνα με τη Rozemond, επισκέφθηκε την Πολωνία τον Ιούλιο του 1594. Βλ. Keetje Rozemond, «Cyrille Lucar. Sermons 1598-1602», *Byzantina Neerlandica*, τ. 4 (1974), σ. 6. Ο Runciman τοποθετεί την παρουσία του Λούκαρη στην Πολωνία στο διάστημα 1596-1598. Βλ. Runciman, *Η Μεγάλη Εκκλησία εν αιχμαλωσία*, ό.π., σ. 478-481.

5. Τον Οκτώβριο του 1596 η Σύνοδος του Μπρεστ-Λιτόβσκ επιβεβαίωσε την απόφαση της 23ης Δεκεμβρίου 1595, με την οποία ο πάπας Κλήμης Η′ είχε δεχθεί την Ορθόδοξη Εκκλησία της Πολωνίας και της Λιθουανίας στους κόλπους της Καθολικής. Βλ. Rozemond, "Cyrille Lucar. Sermons 1598-1602", *ό.π.*, σ. 7. – Runciman, *Η Μεγάλη Εκκλησία εν αιχμαλωσία*, ό.π., σ. 479 και Timothy Ware, *The Orthodox Church*, The Chaucer Press, London 1972, σ. 104.

6. Η Πολωνία για μεγάλο διάστημα του 16ου αι. ήταν «παράδεισος των αιρετικών». Με την άνοδο, ωστόσο, του Σιγισμούνδου Γ′ στον θρόνο (1587) και την άφιξη των Ιησουιτών τάχθηκε αποφασιστικά στο πλευρό της Καθολικής Εκκλησίας. Βλ. Letterio Augliera, *Βιβλία, πολιτική, θρησκεία στην Ανατολή τον 17ο αιώνα. Το τυπογραφείο του Νικόδημου Μεταξά, πρώτου εκδότη ελληνικών κειμένων στην ορθόδοξη Ανατολή*, επιστημονική εποπτεία Νίκος Μοσχονάς, μτφ. Στάθης Μπίρταχας, Τοπική Ένωση Δήμων και Κοινοτήτων Κεφαλονιάς και Ιθάκης, Αθήνα 2006, σ. 35-38. Οι Ιησουίτες έφθασαν στην Πολωνία το 1564 και ανέλαβαν τον προσηλυτισμό των Ορθοδόξων και των Προτεσταντών. Βέβαια, η προσηλυτιστική δράση τους δεν περιορίσθηκε στην Ευρώπη. Βλ. Edward M. Burns, *Ευρωπαϊκή ιστο-*

Ο Λούκαρης, όμως, πριν ξεκινήσει τον αδυσώπητο αγώνα του εναντίον των Καθολικών, αναζήτησε ένα modus vivendi με το Βατικανό. Στις 24 Ιανουαρίου 1601, λίγο πριν από την οριστική αναχώρησή του από την Πολωνία, απέστειλε μία επιστολή στον Johannes Demetrius Solikowski, καθολικό αρχιεπίσκοπο της Λεμβέργης (Lwów). Η συγκεκριμένη επιστολή παρουσιάζει αρκετό ενδιαφέρον, όχι τόσο γιατί μαρτυρεί την ευπρόβλεπτη αντίδρασή του να προστατεύσει το ορθόδοξο στοιχείο της Πολωνίας, αλλά γιατί σε αυτήν αποτυπώνεται η διαλλακτικότητά του στο ζήτημα του σχίσματος.[7] Αφού υπογράμμισε τον κίνδυνο που διέτρεχε η Ορθόδοξη Εκκλησία από την προτεσταντική διδασκαλία, απαρίθμησε εν συνεχεία τα σημεία, στα οποία υπήρχε ομοφωνία ανάμεσα στην Ορθοδοξία και τον Καθολικισμό και εξέφρασε την επιθυμία να επανενωθούν στο μέλλον οι δύο Εκκλησίες. Η ίδια διαλλακτικότητα ανιχνεύεται και στην επιστολή που απέστειλε το 1608 στον πάπα Παύλο Ε΄. Ως πατριάρχης Αλεξανδρείας τάχθηκε και τότε υπέρ της επανασύνδεσης των δύο Εκκλησιών, υποστηρίζοντας μάλιστα ότι οι σχέσεις ανάμεσα στους εν Χριστώ αδελφούς πρέπει να διέπονται από ειρήνη και αγάπη. Η στάση του απέναντι στο σχίσμα, ωστόσο, ερμηνεύθηκε από ορισμένους Καθολικούς ως φιλενωτική.[8] Ο Λούκαρης, βέβαια, δεν ήταν υπέρ της

ρία. Ο δυτικός πολιτισμός: Νεότεροι χρόνοι, επιμέλεια – πρόλογος Ιωάννης Σ. Κολιόπουλος, μτφ. Τάσος Δαρβέρης, εκδ. Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη 2006, σ. 218 και 220. – Ware, *The Orthodox Church*, ό.π., σ. 104. Επί παραδείγματι, ο ιησουίτης Francesco Saverio, ο κατεξοχήν, σύμφωνα με τον Gotor, μισιονάριος της Δυτικής Εκκλησίας, ταξίδεψε στην Ινδία, την Κίνα και την Ιαπωνία, προκειμένου να διαδώσει τον καθολικισμό. Βλ. Miguel Gotor, *Chiesa e santità nell'Italia moderna*, εκδ. Laterza, Roma – Bari 2004, σ. 99. Οι Ιησουίτες δραστηριοποιήθηκαν και σε περιοχές της Οθωμανικής αυτοκρατορίας. Για την παρουσία και τη δράση των «πονηρών και λύκων», των «άξιων να συντρίψουν βασιλείαν» και των «επιτήδειων» Ιησουιτών στη Χίο και την Κωνσταντινούπολη βλ., ενδεικτικά, Κύριλλος Λούκαρης, *Διάλογος βραχύς*, στο: *Ανάλεκτα ιεροσολυμιτικής σταχυολογίας*, επιμ. Αθανάσιος Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, εκτυπούμενα αναλώμασι του Αυτοκρατορικού Ορθοδόξου Παλαιστίνου Συλλόγου, εν Πετρουπόλει 1891, τ. 1, σ. 223-224.

7. Ο Λούκαρης εγκατέλειψε το πολωνικό έδαφος κατόπιν διαταγής του Σιγισμούνδου Γ΄. Όπως εκμυστηρεύθηκε στον Solikowski, επισκέφθηκε μέσα σε σύντομο χρονικό διάστημα για δεύτερη φορά την Πολωνία (1600-1601), προκειμένου να εξασφαλίσει έναν ειρηνικό διακανονισμό ανάμεσα στους οπαδούς και τους αντιπάλους της ένωσης. Η παραπάνω δήλωση ίσως ήταν ένας διπλωματικός ελιγμός, για να μη βρει την ίδια τύχη με τον συνταξιδιώτη του και πρωτοσύγκελο του οικουμενικού πατριαρχείου Νικηφόρο Παράσχη Καντακουζηνό, ο οποίος φυλακίσθηκε για κατασκοπεία και υποκίνηση σε στάση. Βλ. Hering, *Οικουμενικό Πατριαρχείο*, ό.π., σ. 32, σημ. 8, και σ. 34, σημ. 15. Ο Καντακουζηνός, σύμφωνα με τον Augliera, συνελήφθη και εκτελέσθηκε ως κατάσκοπος και ανατροπέας το 1596. Βλ. Augliera, *Βιβλία, πολιτική, θρησκεία*, ό.π., σ. 36, σημ. 35.

8. Βλ. Hering, *Οικουμενικό Πατριαρχείο*, ό.π., σ. 32-33 και Runciman, *Η Μεγάλη Εκ-*

ένωσης (unio), όπως την οραματιζόταν το Βατικανό –με άλλα λόγια, αντιτασσόταν στην προσυπογραφή ενός καθολικού συμβόλου πίστεως, την υποταγή στο πρωτείο του πάπα κ.λπ.–, αλλά επιθυμούσε τον εναγκαλισμό των δύο κλάδων του χριστιανισμού κάτω από την υπέρτατη εξουσία του Υιού του Θεού και μέσα σε ένα κλίμα ειρήνης και αγάπης. Εξάλλου, η επιστολή του 1608, στην οποία έγραφε ότι υποτάσσεται και αφιερώνεται στον Χριστό, φράση που απαντά σε κείμενα Ορθοδόξων εναντίον του παπισμού και της αξίωσης του πάπα να έχει το πρωτείο, δεν άφηνε περιθώρια για την εξαγωγή διαφορετικών συμπερασμάτων.[9] Επομένως, οι παραπάνω επιστολές δεν χρησιμοποιήθηκαν από τον Λούκαρη για φιλενωτικές δηλώσεις, αλλά μάλλον ως το ύστατο μέσο στην προσπάθειά του να πείσει την Καθολική Εκκλησία να έλθει σε συνεννόηση με την Ορθόδοξη και, κυρίως, να αναστείλει την ενωτική πολιτική της, η οποία, όπως αποδείχθηκε, δεν περιορίσθηκε στην Πολωνία-Λιθουανία.[10]

Λόγω της προσηλυτιστικής δράσης και της ενωτικής προπαγάνδας των Καθολικών ο Λούκαρης εγκατέλειψε από το 1608 και έπειτα τα ειρηνικά συνθήματα και την προσπάθειά του να δημιουργήσει έναν δίαυλο επικοινωνίας με τη Ρώμη, υιοθετώντας μια σφοδρώς αντικαθολική πολιτική. Ενδεικτικές του αντιλατινισμού του ήταν οι δύο εγκύκλιοι που εξέδωσε κατά την παραμονή του στη Μολδοβλαχία (1613-1615), όπως επίσης και ο *Διάλογος βραχύς* που έγραψε έναν χρόνο αργότερα (1616). Στο παραπάνω διαλογικό έργο του, μάλιστα, επεσήμανε και την απειλή που προερχόταν από το τάγμα των Ιησουιτών, γράφοντας χαρακτηριστικά ότι «τόσον καιρὸν ὁποῦ ἤμασθεν ἀπὸ κάτω ἀπὸ τοὺς Τούρκους τὰ δόγματά μας καὶ ἡ ὀρθοδοξία μας στέκουνται σῶα, καὶ τώρα νεωστὶ ἦλθαν οἱ λεγόμενοι Γεζουΐται καὶ μὲ πολλὴν πονηρίαν καὶ ὑπόκρισιν πάσχουν νὰ μᾶς τὰ ἀναστρέψουν καὶ νὰ τὰ χαλάσουν ὅλα».[11] Αντιλατινικό και ανθενωτικό χαρακτήρα εί-

---

κλησία εν αιχμαλωσία, ό.π., σ. 482-483. Ο Runciman αμφιβάλλει για τη γνησιότητα της πρώτης επιστολής του Λούκαρη (1601). Σύμφωνα με τον Hering, όμως, η εν λόγω επιστολή είναι γνήσια και όχι, όπως υποστηρίζουν ορθόδοξοι ιστορικοί, πλαστογράφημα των Ιησουιτών.

9. Ο Λούκαρης στον *Διάλογο βραχύ*, κείμενο του 1616, συνόψισε την άρνησή του να υποταχθεί στο παπικό πρωτείο και τους σκοπούς της ιεραποστολικής δραστηριότητας των Λατίνων στη φράση «[…] τὸ ὁποῖον [ενν. το τέλος, ο σκοπός των Καθολικών] δὲν εἶναι ἄλλο παρὰ νὰ μᾶς βάλλουν εἰς τὴν τυραννίδα τοῦ Πάπα νὰ μᾶς ἐξουσιάζῃ, νὰ τὸν ὁμολογοῦμεν πρῶτον καὶ κεφαλήν, καὶ τοῦτο εἰς ὕβριν τοῦ Χριστοῦ καὶ καταφρόνιον τῆς Ἐκκλησίας μας». Βλ. Λούκαρης, *Διάλογος βραχύς*, ό.π., σ. 229.

10. Για το περιεχόμενο των επιστολών βλ. Hering, *Οικουμενικό Πατριαρχείο*, ό.π., σ. 32-35.

11. Βλ. Λούκαρης, *Διάλογος βραχύς*, ό.π., σ. 220-221. – Hering, *Οικουμενικό Πατριαρχείο*, ό.π., σ. 37, σημ. 25, 50 και 58-59.

χαν, επίσης, και οι εκκλήσεις που απηύθυνε μέσω του πρωτοσυγκέλου του Ιωσήφ στους Ουκρανούς, τους ορθόδοξους υπηκόους του πολωνού βασιλιά Σιγισμούνδου Γ′ (1620).[12] Ωστόσο, μετά την άνοδό του στον οικουμενικό θρόνο (4 Νοεμβρίου 1620) δεν αρκέσθηκε σε ποιμαντορικές νουθεσίες, αλλά αγωνίσθηκε για τη δημιουργία ενός αντιπολωνικού, και κατ' επέκτασιν αντικαθολικού μετώπου (1621-1624). Ο Λούκαρης, λαμβάνοντας υπόψη τις υποδείξεις του φίλου του Cornelis Haga (1614), πρεσβευτή των Κάτω Χωρών στην Κωνσταντινούπολη, και επιζητώντας την αποδυνάμωση της Πολωνίας και την άρση της ένωσης του Μπρεστ-Λιτόβσκ, αξίωσε το 1621 από τον τσάρο της Μόσχας Μιχαήλ Fedorovic να συμπράξει με τον σουλτάνο Οσμάν Β′ στον επικείμενο Οθωμανοπολωνικό πόλεμο, και από τους Ουκρανούς και τους Κοζάκους του Ζαπορόγιε να ξεσηκωθούν εναντίον του Σιγισμούνδου Γ′ αμέσως μετά την εισβολή των οθωμανικών στρατευμάτων σε πολωνικό έδαφος. Η υπεροψία των Οθωμανών, που έχοντας υπερβολική εμπιστοσύνη στις δυνάμεις τους ενδιαφέρονταν μόνο για την ουδετερότητα της Μόσχας στην οθωμανοπολωνική σύρραξη του 1621, η επιφυλακτική στάση του τσάρου απέναντι σε μια ενδεχόμενη οθωμανομοσχοβίτικη εκστρατεία στην Πολωνία και η σύμπραξη, τελικά, των Κοζάκων με τον Σιγισμούνδο Γ′ συνέβαλαν στην ήττα των οθωμανικών στρατευμάτων στο Chocim και οδήγησαν τα μακρόπνοα σχέδια του πατριάρχη σε ναυάγιο. Ανεξαρτήτως αποτελέσματος, όμως, η συγκεκριμένη πρωτοβουλία του Λούκαρη μαρτυρούσε την πρόθεσή του να αναπτύξει και ενεργό πολιτική δράση εναντίον των καθολικών κρατών της Δύσης.[13]

Αυτή είναι συνοπτικά η ιστορική παρουσίαση της πορείας του Λούκαρη και των σχέσεών του με τους Καθολικούς. Ο Λούκαρης, μετά τις 4 Νοεμβρίου 1620 (terminus post quem) και πριν από τον Ιούλιο του 1622 (terminus ante quem), δηλαδή στο διάστημα που κατέστρωνε τα αντικαθολικά σχέδιά του, έλαβε από τον πρώην επίσκοπο Μαΐνης και τότε ηγούμενο της Νέας Ιερουσαλήμ[14] Ιερεμία Κα-

12. Ο Λούκαρης ζήτησε από τους Ουκρανούς να παραμείνουν προσηλωμένοι στην Ορθοδοξία και να συνεχίσουν τον αγώνα τους εναντίον της ένωσης. Βλ. Hering, *Οικουμενικό Πατριαρχείο*, ό.π., σ. 52.

13. Για την πρωτοβουλία του Λούκαρη πριν από την οθωμανική εκστρατεία στο Chocim (1621), περιοχή νοτιοανατολικά του Lwów και κοντά στον ποταμό Δνείστερο, και τα αντιπολωνικά σχέδιά του στο διάστημα 1621-1624 βλ. Hering, *Οικουμενικό Πατριαρχείο*, ό.π., σ. 49-80.

14. Πρόκειται για το μοναστήρι του Αγίου Γερασίμου. Κατά τον 16ο και 17ο αι. η μονή αναφερόταν με διάφορα ονόματα, όπως μονή Θεοτόκου Μαρίας λεγομένης Ιερουσαλήμ (1561), Νέας Ιερουσαλήμ (1582), Santa Maria di Hierusalem (1577), Gerusalem novo di Malà (1632) και Santa Gierusaleme a Malà (1632). Βλ. Augliera, *Βιβλία, πολιτική, θρησκεία*, ό.π., σ. 259 και 274. – Κώστας Γ. Τσικνάκης, «Ειδήσεις για το μοναστήρι του Αγίου Γερασίμου της Κεφαλονιάς στα τέλη του 16ου αιώνα», *Σύμμικτα: Μνήμη Δ. Α. Ζακυθηνού*,

τσαΐτη μία επιστολή, στην οποία είχε επισυναφθεί ένα οιονεί βιογραφικό σημείωμα του Γερασίμου.[15] Ο Κατσαΐτης, ως εκπρόσωπος «τῆς περιφήμου νήσου Κεφαλληνίας», και 15 κάτοικοι του νησιού, που υπέγραφαν στην επιστολή ως μάρτυρες, ζητούσαν όπως «[…]ἐκδοθῆναι συνοδικῶς, τιμᾶσθαι κανοικῶς [sic], καὶ ἐν τῷ ἀριθμῷ τῶν Ὁσίων καὶ Ἁγίων ἀνδρῶν καταλεχθῆναι ὁ ἡμέτερος οὗτος Πατήρ [ενν. ο Γεράσιμος]». Στο «βιογραφικό» σημείωμα υπογραμμίζονταν ο ασκητικός βίος του Γερασίμου, τα εν ζωή και μετά θάνατον θαύματά του και το επεισόδιο της πρώιμης ανακομιδής. Η πρώτη ανακομιδή του λειψάνου (1581), δύο περίπου χρόνια μετά τον θάνατο του Γερασίμου, προκάλεσε τις αντιδράσεις των «ἐναντίων […] τῆς Ἐκκλησίας ἡμῶν», έγραφε ο Κατσαΐτης, και γι' αυτόν τον λόγο οι Κεφαλονίτες αναγκάσθηκαν «προσταγῇ τοῦ Μακαρίτου Φιλαδελφείας Κυρίου Γαβριὴλ αὖθις ἐνταφιᾶσαι».[16] Το λείψανο και μετά τη δεύτερη ανακο-

---

τχ. 9β (1994), σ. 330, 332, 335 και 339. Στις αρχές του 18ου αι. μετονομάσθηκε σε μονή του Αγίου Γερασίμου –σε ορισμένα έγγραφα του 18ου και του 19ου αι., ωστόσο, μνημονεύεται με την παλαιά ονομασία της (Νέα Ιερουσαλήμ). Βλ. Ηλίας Α. Τσιτσέλης, *Κεφαλληνιακά σύμμικτα*, τύποις Μηνά Μυρτίδη, εν Αθήναις 1960, τ. 2, σ. 252, σημ. 4.

15. Ο Κατσαΐτης ήταν απλώς ο επιστολογράφος ή μήπως ο εκπρόσωπος μιας οργανωμένης ομάδας (βλ. μοναστική κοινότητα της Νέας Ιερουσαλήμ), η οποία προώθησε την αγιοποίηση του Γερασίμου; Αυτά είναι ορισμένα από τα ερωτήματα που θέτω στη διδακτορική διατριβή μου. Για τον Ιερεμία Κατσαΐτη βλ. Τσιτσέλης, *Κεφαλληνιακά σύμμικτα*. ό.π., σ. 233-235. Ο Παπαδόπουλος χαρακτηρίζει την παραπάνω επιστολή: «[…] αἴτησις τοῦ Κλήρου καὶ τοῦ λαοῦ τῆς Κεφαλληνίας […]», υπονοώντας τη συμβολή των συγκεκριμένων ομάδων στην αγιοποίηση του Γερασίμου, και αναγνωρίζει στον Κατσαΐτη την ιδιότητα μόνο του διαβιβαστή της αίτησης. Βλ. Χρυσόστομος Α. Παπαδόπουλος, «Ο άγιος Γεράσιμος "ο Νέος", ασκητής Κεφαλληνίας (1509, 15 Αυγούστου 1579)», στο: *Συμβολαί εις την ιστορίαν του μοναχικού βίου εν Ελλάδι*, επιμ. Γρηγόριος Παπαμιχαήλ, Αθήνα 1941, σ. 17. Κάποιοι άλλοι, όμως, αφήνουν να εννοηθεί ότι ο ηγούμενος και τα μέλη της μοναστικής κοινότητας της Νέας Ιερουσαλήμ «πίεσαν» την αρμόδια εκκλησιαστική αρχή να ανακηρύξει τον Γεράσιμο άγιο. Βλ. Τσιτσέλης, *Κεφαλληνιακά σύμμικτα*, ό.π., σ. 256 και Τσικνάκης, «Ειδήσεις για το μοναστήρι του Αγίου Γερασίμου», *ό.π.*, σ. 344. Κάτι τέτοιο είναι πιο πιθανό, αλλά, για να τεκμηριωθεί, απαιτείται συστηματική έρευνα.

16. Βλ. *Μητροφάνους ιερομονάχου του Ναυπλίου, Ακολουθία του οσίου πατρός ημών Γερασίμου του νέου ασχητού, του εν τη νήσω Κεφαληνίας, ψαλλομένη τη Κ΄ του Οκτωβρίου μηνός*, εκ της Ελληνικής Τυπογραφίας Νικολάου Γλυκή, εν Βενετία 1854, σ. 3-6. Η *Ακολουθία* του Μητροφάνη και τα σχετικά με την αγιοποίηση του Γερασίμου κείμενα (η συνοδική έκθεση του Λούκαρη και η επιστολή του Κατσαΐτη) εκδόθηκαν στα τέλη του 1626 ή το α΄ μισό του 1627 στην Κεφαλονιά, και πιο συγκεκριμένα στη μονή της Νέας Ιερουσαλήμ, όπου ο μετέπειτα αρχιεπίσκοπος Κεφαλονιάς και Ζακύνθου Νικόδημος Μεταξάς είχε εγκαταστήσει το τυπογραφείο του. Βέβαια, το *Βιβλίον τοῦ ὀρθοῦ λόγου βεβαίωσις καλούμενον*, στο οποίο περιέχονται τα παραπάνω κείμενα, φέρει χρονολογία έκδοσης το 1625 και ως τόπο το Λονδίνο, προσδιοριστικά στοιχεία που ο Augliera θεώρησε αναληθή. Βλ. Augliera, *Βιβλία, πολιτική,*

μιδή του βρέθηκε πάλι άθικτο (1582).[17] Λαμβάνοντας υπόψη τα παραπάνω η ενδημούσα σύνοδος στην Κωνσταντινούπολη και ο πρόεδρός της Κύριλλος Λούκαρης, που εξέτασαν τη fama sanctitatis του Γερασίμου, τον ανακήρυξαν άγιο (Ιούλιος 1622). Χρήζει επισήμανσης το γεγονός ότι η διαδικασία αγιοποίησης στην προκειμένη περίπτωση ήταν ανάλογη με εκείνη που ακολουθείτο στη Δύση, όπου από το 1588 και έπειτα η Σύνοδος του Λειτουργικού Τυπικού (Congregazione dei Riti) ήταν επιφορτισμένη με την εξέταση των υποψήφιων αγίων και, αν πληρούσαν τις προϋποθέσεις, με την ανακήρυξή τους.[18]

Ο ιστορικός που ασχολείται με την περίπτωση του αγίου Γερασίμου έρχεται αντιμέτωπος με το εξής οξύμωρο: Ο Λούκαρης, ο οποίος από το 1601 είχε απορρίψει την επίκληση των αγίων και μετά το 1608 είχε προσεγγίσει τη θεολογία του Καλβίνου, το 1622 αναγνώρισε στον Γεράσιμο την ιδιότητα του αγίου και, κατά συνέπεια, το χάρισμα της θαυματουργίας και το προνόμιο της μεσιτείας.[19] Δεδομένης, όμως, της ιδιαίτερης άποψης που είχε σχηματίσει για τους αγίους, η απόφασή του δεν πρέπει να κριθεί παράλογη. Μπορεί ο Λούκαρης από το 1601 να απέρριπτε τη μεσολαβητική επέμβαση και τη θαυματουργή δράση των αγίων, ωστόσο δεν εναντιώθηκε στη συνήθεια των χριστιανών να τιμούν τη μνήμη τους

θρησκεία, ό.π., σ. 199 και 210. Ο Κατσαΐτης στο πλαίσιο της έρευνας που διεξήγαγε το 1632 (1631 more veneto), ο provveditor generale et inquisitor nelle tre Isole di Levante Antonio Pisani για την παράνομη λειτουργία του τυπογραφείου, κατέθεσε, μεταξύ άλλων: «[…] io desideravo far stampar alcune orationi de Santo Gerasimo che si trova in questa chiesa dove il corpo è tenuto con gran veneratione». Βλ. Augliera, *Βιβλία, πολιτική, θρησκεία*, ό.π., σ. 194-214 και 259-260. Η ένταση των αποδιδόμενων τιμών (*gran veneratione*) στο λείψανο του αγίου Γερασίμου το 1632, δηλαδή δέκα περίπου χρόνια μετά την αγιοποίησή του, ίσως είναι ένας από τους «δείκτες» της εξέλιξης της λατρείας του.

17. Η πρώτη ανακομιδή, σύμφωνα με τον Τσιτσέλη, χρονολογείται στις 20 Οκτωβρίου 1581. Βλ. Τσιτσέλης, *Κεφαλληνιακά σύμμικτα*, ό.π., σ. 255. Στην *Ακολουθία*, όμως, δεν αναφέρεται η ημερομηνία, αλλά μόνο η χρονολογία της ανακομιδής (1581). Βλ. *Μητροφάνους ιερομονάχου του Ναυπλίου, Ακολουθία του οσίου πατρός ημών Γερασίμου*, ό.π., σ. 5. Η μετά θάνατον αφθαρσία του σώματος επισημαίνεται όχι πάντα ως θαύμα, τόσο στην Ορθόδοξη όσο και την Καθολική Εκκλησία. Βλ. πρωτοπρεσβύτερος Γεώργιος Τσέτσης, *Η ένταξις των αγίων στο εορτολόγιο*, εκδ. «Τέρτιος», Κατερίνη, χ.χ., σ. 94-96 και Delooz, «Συμβολή σε μια κοινωνιολογική μελέτη της επισήμως αναγνωρισμένης αγιότητας στην Καθολική Εκκλησία», ό.π., σ. 59-60.

18. Βλ. Delooz, «Συμβολή σε μια κοινωνιολογική μελέτη της επισήμως αναγνωρισμένης αγιότητας στην Καθολική Εκκλησία», ό.π., σ. 28-30, σημ. 9.

19. Οι άγιοι, λόγω του υποδειγματικού τρόπου ζωής, πέτυχαν προνομιακή σχέση με τον Θεό και δοξάσθηκαν από αυτόν, λαμβάνοντας τους «ρόλους» του διαμεσολαβητή και του θαυματουργού. Βλ. Τσέτσης, *Η ένταξις των αγίων στο εορτολόγιο*, ό.π., σ. 21 και Sofia Boesch Gajano, *La santità*, εκδ. Laterza, Roma – Bari, 1999, σ. 3.

με εκκλησιαστικές γιορτές. Ο διαλλακτικός, τουλάχιστο μέχρι το τέλος της πρώτης πατριαρχίας του (4 Νοεμβρίου 1620 – 17 Απριλίου 1623), και σε αυτό το θέμα Λούκαρης θεωρούσε πως οι άγιοι έπρεπε να μνημονεύονται τιμητικά και μάλλον ως πρότυπα συμπεριφοράς από την Εκκλησία και το πλήρωμά της.[20]

Υπό το πρίσμα, λοιπόν, και της ιδιαίτερης γνώμης του οικουμενικού πατριάρχη για τους αγίους πρέπει να εξετασθεί η αγιοποίηση του Γερασίμου, την οποία προώθησαν οι Κεφαλονίτες στις αρχές του 17ου αι. Στη συνείδησή τους, όπως προκύπτει από την επιστολή που έστειλαν στο πατριαρχείο, ο Γεράσιμος, λόγω της κατά Χριστόν ζωής, του θεάρεστου έργου που επισημάνθηκε και από τους εκπροσώπους της Γαληνότατης Δημοκρατίας της Βενετίας στο νησί,[21] και της ικανότητάς του να διενεργεί θαύματα, κατείχε ήδη τη θέση αγίου. Ο Λούκαρης, δηλαδή, και η σύνοδος ανακήρυξαν άγιο τον ήδη ως τέτοιον τιμώμενο στην Κεφαλονιά Γεράσιμο Νοταρά.[22] Ωστόσο, η εν λόγω απόφαση δεν ήταν κενή νοήματος· αντιθέτως, η επιβεβαίωση της αγιότητας από μια εκκλησιαστική αρχή και, συνεπώς, η ένταξη του αγίου Γερασίμου στο εορτολόγιο της Ορθόδοξης Εκκλησίας προσέδιδαν στις προς τιμήν του post mortem συνήθειες (μνημόσυνα κ.ά.) και τη λατρεία του όχι μόνο επισημότητα, αλλά και πάνδημες διαστάσεις.[23] Με άλλα λόγια, ο άγιος Γεράσιμος από τον Ιούλιο του 1622 και μετά μπορούσε να αποτελέσει «αντικείμενο» επίσημης λατρείας «οὐ μόνον ἐν τῇ νήσῳ τῶν Κεφαλη-

20. Για την πνευματική εξέλιξη του Λούκαρη και την άποψή του σχετικά με τη λατρεία των αγίων βλ. Hering, *Οικουμενικό Πατριαρχείο*, ό.π., σ. 30-42 και 213, σημ. 3.

21. Βλ. Τσικνάκης, «Ειδήσεις για το μοναστήρι του Αγίου Γερασίμου», *ό.π.*, σ. 333-334.

22. Βλ. Παπαδόπουλος, «Ο άγιος Γεράσιμος "ο Νέος", ασκητής Κεφαλληνίας», *ό.π.*, σ. 18. Στο Πρακτικό εκλογής του Ιερεμία Κατσαΐτη ως ηγουμένου της μονής, που συνέταξε ο νοτάριος Αλ. Βάλσαμος, στις 20 Φεβρουαρίου 1603 «[…] εἰς τὴν μάνδραν τῆς νέας Ἱερουσαλήμ», παρουσία και των μοναχών αυτής, ο Γεράσιμος Νοταράς μνημονεύεται δύο φορές ως άγιος («ο άγιος Γεράσιμος ο διδάσκαλος, ο άγιος διδάσκαλος»), γεγονός που μαρτυρεί ότι στη συνείδηση των μελών της μοναστικής κοινότητας της Νέας Ιερουσαλήμ είχε αναγνωρισθεί ως τέτοιος πριν από το 1622. Βλ. Τσιτσέλης, *Κεφαλληνιακά σύμμικτα*, ό.π., σ. 233, όπου απόσπασμα του Πρακτικού εκλογής. Ορισμένοι, βέβαια, υποτιμούν τη συνείδηση του πληρώματος και δεν δέχονται ότι αυτή δύναται να «φτιάχνει» αγίους πριν από την επίσημη ανακήρυξή τους. Ωστόσο, οι περιπτώσεις των Γρηγορίου Παλαμά, Μάρκου Ευγενικού, Κοσμά του Αιτωλού, Νικολάου του εκ Μετσόβου κ.ά. δείχνουν το ακριβώς αντίθετο. Βλ. Τσέτσης, *Η ένταξις των αγίων στο εορτολόγιο*, ό.π., σ. 59, 113, 117-118 και 120-121.

23. Για τις ευρύτερες διαστάσεις που μετά την παρέμβαση των εκκλησιαστικών αρχών λάμβαναν οι εορταστικές εκδηλώσεις προς τιμήν των αγίων βλ. Τσέτσης, *Η ένταξις των αγίων στο εορτολόγιο*, ό.π., σ. 116-117.

ναίων (sic), ἀλλ' ἐπὶ πάσης τῆς ἀπὸ περάτων ἕως περάτων τῆς Οἰκουμένης τῶν εὐσεβῶν Ἐκκλησίας».[24]

Η αγιοποίηση του Γερασίμου έπεται χρονικά εκείνης του ιησουίτη Ignazio di Loyola (Μάρτιος 1622), ιδρυτή της αδελφότητας του Ιησού (1534), καθώς επίσης και της θεμελίωσης της Congregatio de Propaganda Fide (Ιανουάριος 1622).[25] Ανεξαρτήτως σύμπτωσης ή όχι, στις αρχές του 17ου αι. ο αντιλατίνος οικουμενικός πατριάρχης, ανακηρύσσοντας τον Γεράσιμο Νοταρά άγιο, διέδωσε, νομίζω, ένα μήνυμα στα μέλη των ορθόδοξων κοινοτήτων. Όπως ο άγιος Γεράσιμος δεν ενέδωσε στους πειρασμούς του καιρού του και παρέμεινε προσηλωμένος στην πίστη των προγόνων του, έτσι και οι σύγχρονοι του Λούκαρη Ορθόδοξοι όφειλαν να αντιταχθούν στην ενωτική πολιτική της Ρώμης και να διαφυλάξουν ανόθευτα τα δόγματα της Ανατολικής Εκκλησίας. Ο άγιος Γεράσιμος, δηλαδή, με τη στάση του απέναντι στην Ορθοδοξία επρόκειτο να λειτουργήσει και ως πρότυπο μίμησης για τους πιστούς σε μια ομολογουμένως δύσκολη εποχή.

Συμπερασματικά, η αγιοποίηση του Γεράσιμου Νοταρά (1622), στο πλαίσιο της πρώτης πατριαρχίας του Κύριλλου Λούκαρη και σε εποχή ενωτικής «εκστρατείας» εκ μέρους του Βατικανού, δεν μπορεί να θεωρηθεί, τουλάχιστο με τα έως τώρα δεδομένα, τυχαίο γεγονός. Επρόκειτο, μάλλον, για ένα από τα ειρηνικά μέσα, όπως οι εγκύκλιοι της Μολδοβλαχίας (1613-1615), ο *Διάλογος βραχύς* (1616) και οι εκκλήσεις προς τους Ουκρανούς (1620), που επικαλέσθηκε ο προκαθήμενος της Ανατολικής Εκκλησίας στον αγώνα του εναντίον της Ρώμης και, κυρίως, στην προσπάθειά του να τονώσει το ηθικό των Ορθοδόξων και να προσδώσει στις απανταχού κοινότητές τους μια ισχυρή υπόσταση.

---

24. Βλ. *Μητροφάνους ιερομονάχου του Ναυπλίου, Ακολουθία του οσίου πατρός ημών Γερασίμου*, ό.π., σ. 9.

25. Βλ. Νίκος Γ. Μοσχονάς, «Τροπισμοί της κοινωνίας των νησιών του Ιονίου στη μεταβυζαντινή περίοδο», *Σύμμικτα: Μνήμη Δ.Α. Ζακυθηνού*, τχ. 9β (1994), σ. 75, σημ. 65 και Hering, *Οικουμενικό Πατριαρχείο*, ό.π., σ. 28, σημ. 39. Ο Loyola ανακηρύχθηκε μακάριος (beatus) στις 3 Δεκεμβρίου 1609 και άγιος στις 12 Μαρτίου 1622. Βλ. Joan Segarra Pijuan, *S.J. Manresa and saint Ignatius of Loyola*, χ.τ., 1992, σ. 157 και 159. Το 1622, βέβαια, δεν αγιοποιήθηκε στη Δύση μόνο ο Loyola αλλά και ο επίσης ιησουίτης Francesco Saverio (βλ. παραπάνω, σημ. 6), η Teresa d'Avila, ο Filippo Neri και ο Isidoro Labrador. Βλ. Gajano, *La santità*, ό.π., σ. 163 και Gotor, *Chiesa e santità nell'Italia moderna*, ό.π., σ. 54.

Περίληψη / Résumé

Η αγιοποίηση του Γεράσιμου Νοταρά (1622) δεν μπορεί να θεωρηθεί, τουλάχιστο με τα έως τώρα δεδομένα, τυχαίο γεγονός. Επρόκειτο για ένα από τα ειρηνικά μέσα που χρησιμοποίησε ο οικουμενικός πατριάρχης Κύριλλος Λούκαρης (1620-1638), προκειμένου να αντιμετωπίσει την ενωτική προπαγάνδα της Ρώμης και να τονώσει το ηθικό των απανταχού Ορθοδόξων.

La canonisation de Gerassimos Notaras (1622) n'était pas un fait fortuit. Il s'agit probablement d'un moyen pacifique que le patriarche de Constantinople Cyrille Lucaris (1620-1638) usa pour contre-balancer la propagande unioniste de l'Église catholique et pour soutenir le moral des orthodoxes.

Η ΕΚΛΟΓΗ ΙΕΡΑΡΧΩΝ ΣΤΗΝ ΕΚΚΛΗΣΙΑ ΤΗΣ ΕΠΤΑΝΗΣΟΥ ΤΗΝ ΠΕΡΙΟΔΟ ΤΗΣ ΑΓΓΛΟΚΡΑΤΙΑΣ ΚΑΙ Η ΤΥΠΙΚΗ ΔΙΑΤΑΞΗ ΤΗΣ ΑΚΟΛΟΥΘΙΑΣ «ΕΙΣ ΤΑΣ ΨΗΦΟΥΣ»

Κωνσταντίνος Π. Θύμης

Με τη συνθήκη του Παρισιού που υπογράφτηκε στις 17 Νοεμβρίου του 1815 μεταξύ Ρωσίας και Αγγλίας τα Ιόνια Νησιά τέθηκαν υπό την αγγλική προστασία. Ιδρύθηκε το Ιόνιο Κράτος, που έφερε το όνομα «Ενωμένον Κράτος των Ιονίων Νήσων»[1] και «τελούσε τυπικά υπό την προστασία της Μεγάλης Βρετανίας, κατ' ουσίαν όμως υπό την επικυριαρχία της».[2] Μάλιστα, υπό την προστασία του ιδίου του βασιλέως της, ο οποίος θα ασκούσε τη διοίκηση μέσω του λόρδου ύπατου αρμοστή (Lord High Commissioner).[3]

Πρέπει εξ αρχής να αναφέρουμε ότι καθ' όλη την περίοδο της αγγλικής προστασίας διατηρείται η κανονική σχέση εξάρτησης, πνευματικής και διοικητικής, της Εκκλησίας της Επτανήσου, Ιονίου ή Ιονικής, όπως μαρτυρείται στις πηγές,[4] με το Οικουμενικό Πατριαρχείο, σχέση που κατοχυρώνεται και με το Σύνταγμα του 1817. Μέσα σε αυτό το πολιτικό και διοικητικό πλαίσιο θα αναπτύξουμε το θέμα μας.

Αφορμή και βασική πηγή του αποτελεί, σύμφωνα με τον τίτλο που φέρει, ο «Ἱερὸς Κῶδιξ τῆς ἐν Κερκύρᾳ Ἐκκλησίας»,[5] ο οποίος αριθμεί 93 εγγραφές. Οι

---

1. Ελένη Αγγελομάτη-Τσουγκαράκη, «Η Κέρκυρα την περίοδο 1797-1864», στο: *Κέρκυρα εγχειρίδιο τοπικής ιστορίας*, επιμ. Θεόδωρος Παππάς, έκδ. Υπουργείο Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων – Παιδαγωγικό Ινστιτούτο – Δήμος Κέρκυρας – Κέρκυρα 2000, σ. 185. Σύμφωνα με τη συνθήκη της Βιέννης (9 Ιουνίου 1815) η ονομασία του Ιονίου Κράτους στην αγγλική γλώσσα ήταν «United States of the Ionian Islands».

2. Νίκος Γ. Μοσχονάς, «Το Ιόνιο κράτος και ο αγώνας των Επτανησίων», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1977, τ. ΙΓ', σ. 202.

3. Δημήτριος Γ. Μεταλληνός, *Βρετανική διπλωματία και Ορθόδοξη Εκκλησία στο Ιόνιο κράτος*, διδακτορική διατριβή, Ιόνιο Πανεπιστήμιο – Τμήμα Ιστορίας, Κέρκυρα 2013, σ. 31.

4. Βλ. πατριαρχικά γράμματα, στο: Κωνσταντίνος Π. Θύμης, *Ο Κώδιξ της Εκκλησίας της Κερκύρας (τέλη 18ου – αρχές 21ου αι.)*, αδημοσίευτη διπλωματική εργασία, Ιόνιο Πανεπιστήμιο, Τμήμα Ιστορίας, Π.Μ.Σ. Μεθοδολογία Κριτικής και Έκδοσης των Ιστορικών Πηγών, Κέρκυρα 2012.

5. Ανήκει στην Ιερά Μητρόπολη Κερκύρας, Παξών και Διαποντίων Νήσων και απόκειται στο αρχείο της.

περισσότερες αναφέρονται στις διαδικασίες ανάδειξης – εκλογής και χειροτονίας – των μητροπολιτών Κερκύρας αλλά και λοιπών ιεραρχών της Εκκλησίας της Επτανήσου την περίοδο της αγγλοκρατίας. Οι εγγραφές ξεκινούν από το 1799 και φτάνουν έως τις ημέρες μας.

Την περίοδο εκείνη και προ της αγγλικής προστασίας οι περισσότεροι επισκοπικοί θρόνοι της Εκκλησίας της Επτανήσου, λόγω χηρείας, ήταν για αρκετά χρόνια υπό τη διοίκηση τοποτηρητή, και μάλιστα όχι επισκόπου, αλλά πρωτοπαπά ή αρχιμανδρίτη. Για παράδειγμα, η μητρόπολη Κερκύρας από το 1813, έτος κατά το οποίο εκοιμήθη ο μητροπολίτης Ιερόθεος Τσιγάλας (1800-1813), ο πρώτος μετά την αποκατάσταση του μητροπολιτικού θρόνου της, έως το 1824 διοικούνταν από τοποτηρητές·[6] από το 1813 έως το 1818 από τον ιερομόναχο Χρύσανθο Κεφαλά[7] και από το 1818 έως το 1824 από τον επίσκοπο Ρωγών Μακάριο.[8] Παρόμοια ήταν η κατάσταση και στα άλλα νησιά.[9]

Η νομοθεσία που δίνει τη λύση και καθορίζει τις εκλογικές διαδικασίες για την ανάδειξη ιεραρχών δημιουργείται σταδιακά. Κύρια βάση αποτελεί το πέμπτο κεφάλαιο του Συντάγματος του 1817, που αφορά στη συγκρότηση της Ορθοδόξου Ανατολικής Επικρατούσης Θρησκείας του Κράτους.[10]

Σημαντική σ' αυτό είναι η διοικητική αναθεώρηση των επαρχιών με την αύξηση των μητροπόλεων και τη δημιουργία δύο επισκοπών. Σύμφωνα με το άρθρο 1 του β΄ τμήματος του πέμπτου κεφαλαίου, εκτός των τεσσάρων αναγνωρισμένων μητροπόλεων, προβλέπεται η διχοτόμηση της μητροπόλεως Κεφαλληνίας και Ζακύνθου και η ανάδειξη ξεχωριστού ιεράρχη στην Εκκλησία της Ζακύνθου, έτερου της Ιθάκης, όπως και των Παξών. Οι παραπάνω, βεβαίως, αποφάσεις θα ετίθεντο σε ισχύ μετά τη συγκατάθεση και έγκριση του Οικουμενι-

---

6. π. Γεώργιος Δ. Μεταλληνός, *Η Εκκλησία της Κερκύρας. Διαχρονική επισκόπηση*, εκδ. Απόστροφος, Κέρκυρα 1999, σ. 32-34.

7. Ηλίας Α. Τσιτσέλης, *Κεφαλληνιακά σύμμικτα*, «Κεφαλάς Χρύσανθος», τύποις Παρασκευά Λεώνη, εν Αθήναις 1904, τ. Α΄, σ. 239-241. – Αθανάσιος Χ. Τσίτσας, «Χρύσανθος ιερομόναχος Κεφαλάς, τοποτηρητής του μητροπολιτικού θρόνου Κερκύρας», *Πρακτικά του Ε΄ Διεθνούς Πανιονίου Συνεδρίου*, Εταιρεία Κεφαλληνιακών Ιστορικών Ερευνών, Αργοστόλι 1989, τ. 1, σ. 405-429.

8. Αθανάσιος Χ. Τσίτσας, *Μακάριος Δαμασκηνός, Χρύσανθος Μασσέλος Μητροπολίτες Κερκύρας*, Εταιρεία Κερκυραϊκών Σπουδών, Κέρκυρα 1996.

9. Σπύρος Ν. Αβούρης, *Η Εκκλησία της Επτανήσου επί αγγλοκρατίας*, Αθήναι 1964.

10. «[…] σύγκειται ἐκ τῶν Ἀρχιεπισκόπων καὶ Ἐπισκόπων, τῶν Μεγάλων Οἰκονόμων, τῶν κατ' ἐνορίας Ἐφημερίων, τῶν Μοναστηρίων καὶ ἱερῶν Καθιδρυμάτων, ἁπάντων τῆς Ὀρθοδόξου Ἐπικρατούσης Θρησκείας τοῦ Κράτους τούτου, ἤτοι τῆς Ἀνατολικῆς». *Συνταγματικά κείμενα των Ιονίων Νήσων*, επιμ. Αλίκη Δ. Νικηφόρου, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, Αθήνα 2008, σ. 616.

κού Πατριάρχου: «[…] τὰ περὶ τοῦ καιροῦ καὶ τοῦ τρόπου τῆς περὶ τούτου ἀπευθυνθησομένης αἰτήσεως πρὸς τὸν Παναγιώτατον ἐν Κωνσταντινουπόλει Πατριάρχην τῆς Ὀρθοδόξου Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας ἀνατίθενται τῷ Μεγαλειοτάτῳ ΠΡΟΣΤΑΤΗ ΒΑΣΙΛΕΙ».[11]

Στο Σύνταγμα, όμως, του 1817 δεν προβλέφθηκε ο τρόπος εκλογής των επισκόπων της Ιονίου Εκκλησίας. Το θέμα αυτό ανατέθηκε να το διευθετήσει το Κοινοβούλιο, σύμφωνα με το άρθρο 4 του β΄ τμήματος του πέμπτου κεφαλαίου του Συντάγματος του 1817. Πράγματι, το έτος 1824, μετά και από τις σχετικές εκδόσεις του Οικουμενικού Πατριαρχείου ορίστηκαν με απόφαση της Γερουσίας[12] «δικαιώματι χάριτος»[13] οι μέχρι τότε τοποτηρητές των Εκκλησιών ως κανονικοί ιεράρχες.

Σημαντική νομοθετική πράξη που ακολουθεί για τη διοικητική διάρθρωση και αποτελεσματική λειτουργία της Ιονίου Εκκλησίας είναι η υπ' αριθμόν ΛΑ΄ πράξη της Β΄ Γερουσίας του έτους 1825.[14] Αποτελείται από 73 άρθρα και καθορίζει μεταξύ άλλων την τάξη των θρόνων, τις αρμοδιότητες των ιεραρχών ανάλογα με τον τίτλο που φέρουν και τα δικαιώματα και τις υποχρεώσεις όχι μόνο αυτών αλλά και γενικότερα του κλήρου έναντι της πολιτείας και του ποιμνίου τους. Η ιεραρχία της Επτανήσου, σύμφωνα και με το Σύνταγμα του 1817, αποτελείται από τέσσερις μητροπολίτες: 1) Κερκύρας, 2) Κεφαλληνίας, 3) Λευκάδος και Αγίας Μαύρας και 4) Ζακύνθου, από ένα αρχιεπίσκοπο: Των Κυθήρων και από δύο επισκόπους: 1) Των Παξών που υπάγεται στον μητροπολίτη Κερκύρας και της 2) Ιθάκης που υπάγεται στον μητροπολίτη Κεφαλληνίας. Άξια αναφοράς είναι καθιέρωση του θεσμού του εξάρχου, δηλαδή του επικεφαλής και εκπροσώπου της Επτανήσου Εκκλησίας ενώπιον της Ιονίου Βουλής. Το δικαίωμα αυτό το είχαν μόνο οι τέσσερις μητροπολίτες και το ασκούσαν εκ περιτροπής. Και με αυτό όμως το διάταγμα δεν ξεκαθαρίζεται ο τρόπος εκλογής των ιεραρχών.

Με βάση αυτά τα νομοθετικά δεδομένα φθάνουμε στο έτος 1827. Στις 14 Σεπτεμβρίου του έτους εκείνου εκοιμήθη ο μητροπολίτης Κερκύρας Μακάριος. Παράλληλα, αντίστοιχα συμβάντα συνέβησαν και στις άλλες επισκοπικές έδρες.[15]

---

11. *Συνταγματικά κείμενα*, ό.π., σ. 617.

12. Η Γερουσία στις 16/27 Φεβρουαρίου 1824 ανακοίνωσε την πλήρωση των θρόνων της Εκκλησίας της Επτανήσου, σύμφωνα με τον καθορισμό των εδρών, όπως προβλέπονταν στο Σύνταγμα του 1817. *Gazzetta delle Isole Degli Stati Isole Jonie*, φ. 322, 16/28 Φεβρουαρίου 1824, σ. 1.

13. Αβούρης, *Η Εκκλησία της Επτανήσου επί αγγλοκρατίας*, ό.π., σ. 5-6.

14. *Atti emanati dal secondo Parlamento, degli Stati Uniti, delle Isole Jonie, sotto la Costituzione del 1817, durante la sua seconda sessione, tenuta nell'anno 1825, stampati con autorizzazione del Governo Generale, Nella Stamperia del Governo*, Corfù 1825, σ. 45-56.

15. Η Ιερά Μητρόπολη Ζακύνθου ήταν σε χηρεία από το 1827 έως το 1834, η δε Ιερά Μητρόπολη Λευκάδος και Αγίας Μαύρας από το 1831 έως το 1833.

Λόγω έλλειψης σχετικής νομοθεσίας τα κενά καλύφθηκαν και πάλι από τοποτηρητές. Στη μητρόπολη Κερκύρας, για παράδειγμα, ανέλαβε και κατείχε την τοποτηρητεία από το 1827 έως το 1833 ο επίσκοπος Παξών Χρύσανθος.

Την οριστική λύση στο χρονίζον αυτό ζήτημα δίνει η 40ή πράξη της Δ΄ Γερουσίας του Ιονίου Κράτους της 31ης Μαΐου 1833, αποτελούμενη από 10 άρθρα, με τίτλο: «Πρᾶξις τῆς Γερουσίας προβλέπουσα περὶ τῆς ἐκλογῆς τῶν Μητροπολιτῶν, Ἀρχιεπισκόπων καὶ Ἐπισκόπων τῆς ἐπικρατούσης Θρησκείας τούτου τοῦ Κράτους καὶ περὶ τῆς Συντηρήσεως αὐτῶν».[16] Επιπλέον «δυνάμει τοῦ 10ου ἄρθρου τῆς 40ῆς Πράξεως» της Δ΄ Γερουσίας θεσπίζεται την 31η Ιουλίου 1833 από τη Βουλή διάταγμα, αποτελούμενο από 23 άρθρα, «διὰ τὴν ἐκλογὴν τῶν Μητροπολιτῶν, Ἀρχιεπισκόπων καὶ Ἐπισκόπων τῆς ἐπικρατούσης θρησκείας τοῦ Κράτους τούτου».[17]

Το διάταγμα αυτό έρχεται ως συμπληρωματικό της 40ής Πράξης της Γερουσίας και προβλέπει τις λεπτομέρειες για τη συμμετοχή των εκλεκτόρων, για την ανάδειξη των υποψηφίων, καθώς και για όσα διαδικαστικά θέματα θα μπορούσαν να ανακύψουν κατά τη διαδικασία της ψηφοφορίας.

Στην 40ή Πράξη της Δ΄ Γερουσίας του Ιονίου Κράτους προβλέπονται βάσει των κατωτέρω ενδεικτικών άρθρων, τα εξής:

> Ἄρθρον 1. Αἱ ἐκλογαὶ […], θὰ γίνονται κατὰ τοὺς κανόνας καὶ τὰς ἀρχαίας συνηθείας τῶν Νήσων, ἀπὸ τὸν Κλῆρον τῶν ἀνηκουσῶν ἐπαρχιῶν μὲ τὴν πλειοψηφίαν καὶ μυστικὴν ψηφοφορίαν, θὰ εἶναι ὅμως ὑποκείμεναι εἰς τὴν Κ(υβερνητικὴν) ἀποδοκιμασίαν τῆς Ἐκτελεστικῆς Δυνάμεως.
> Ἄρθρον 2. Ἡ Συνάθροισις τοῦ Κλήρου θὰ προεδρεύεται ἀπὸ τὸν Ὕπαρχον τῆς Νήσου καὶ Ἀρχηγὸν τῆς Τοπικῆς Κυβερνήσεως […].
> Ἄρθρον 3. Ὁ Κλῆρος θὰ ὀνοματίζῃ τοὺς ὑποψηφίους.– Θὰ καθυποβάλλεται εἰς τὰς ψήφους τὸ ὄνομα ἑκάστου Ὑποψηφίου, διὰ τὸν ὁποῖον τύχῃ νὰ παῤῥησιασθῇ ἕνας Κατάλογος, ὑπογεγραμμένος τουλάχιστον, ἀπὸ τὸ δέκατον μέρος τοῦ ὁλικοῦ ἀριθμοῦ τοῦ Κλήρου τῆς Νήσου.
> Ἄρθρον 4. Αἱ ἐκλογαὶ καὶ οἱ ὑποψήφιοι πρέπει πάντοτε νὰ εἶναι ἰθαγενεῖς τῆς Νήσου.
> Ἄρθρον 5. Ὁπότε χηρεύσῃ τις τῶν Ἀρχιερατικῶν θρόνων, ἡ Ἐκτελεστικὴ Δύναμις θὰ προστάζῃ, ἐντὸς τριῶν μηνῶν […] τὴν συγκάλεσιν τοῦ Κλήρου τῆς Ἐπαρχίας διὰ νὰ γίνεται ἡ ἐκλογή […].

Αξίζει να σημειωθεί ότι στον Κώδικα της Ιεράς Μητροπόλεως Κερκύρας

16. *Atti emanati dal quarto Parlamento, degli Stati Uniti delle Isole Jonie, sotto la Costituzione del 1817*, ό.π., σ. 75-77.

17. *Εφημερίς του Ενωμένου Κράτους των Ιονικών Νήσων – Gazzetta degli Stati Uniti delle Isole Jonie*, φ. 137, 29 Ιουλίου 1833 Ε.Π./10 Αυγούστου Ε.Ν., σ. 5-7.

έχουμε αναλυτικά καταγεγραμμένη όλη τη διαδικασία της εκλογής (κοινή ή πρώτη εκλογή) του μητροπολίτη Κερκύρας Χρυσάνθου Μασέλλου,[18] που έγινε βάσει των ανωτέρω διατάξεων. Αξίζει να αναφερθεί ότι διαφέρει τελείως από τον συνήθη και σημερινό τρόπο εκλογής μητροπολιτών (συνοδικό) όχι μόνο ως προς το εκλογικό σώμα αλλά και ως προς τη διαδικασία. Ενδεικτικά, αναφέρουμε τα εξής: Προηγείτο η τέλεση της θείας λειτουργίας, ως αγιαστικής και φωτιστικής δυνάμεως, από όλους τους ιερείς που μετείχαν στο εκλεκτορικό σώμα. Κατά την ημέρα της εκλογής, σύμφωνα με το άρθρο 3 της ανωτέρω πράξεως, όσοι κληρικοί συγκέντρωναν το 10% των υπογραφών του εκλογικού σώματος είχαν το δικαίωμα του «εκλέγεσθαι» και συμμετείχαν ως υποψήφιοι. Στην περίπτωση της εκλογής του Χρυσάνθου αναδείχθηκαν πέντε υποψήφιοι. Ως προς τον τρόπο διεξαγωγής της ψηφοφορίας ενδεικτικά σημειώνουμε τα εξής: Προηγήθηκε προσκλητήρια επιστολή του υπάρχου προς τους εκλέκτορες που τους καλούσε στη συνέλευση και τους προέτρεπε μεταξύ άλλων να εκλέξουν: «[…] διὰ Κεφαλὴν τῆς Ἐκκλησίας (μας) τὸν ἐπιφανέστερον μεταξὺ τῶν Ἱερέων ἢ λαϊκῶν ταύτης τῆς Νήσου, ὁ βίος καὶ ἡ διαγωγὴ τοῦ ὁποίου νὰ ἐστάθη πάντοτε ὑπόδειγμα ἠθικῆς, ἀρετῆς, οἰκτιρμοῦ, θρησκείας, καὶ μαθήσεως. –Ἡ Ἐκκλησία αὐτὰ ἀναμένει ἀπὸ

18. Επειδή απαντάται διττή η αναγραφή του επιθέτου Μασσέλος – Μασέλλος, υιοθετούμε τη δεύτερη γραφή ως ορθότερη (δηλαδή με ένα σίγμα στην παραλήγουσα και δύο λάμδα στη λήγουσα. Ωστόσο, στα παραθέματα διατηρούμε εκ των πραγμάτων την πρώτη εκδοχή. Από τη μέχρι σήμερα έρευνά μας θεωρούμε ότι επικράτησε η πρώτη περίπτωση από αναγραμματισμό του γραφέα στα Πρακτικά κατά την εκλογή του Χρυσάνθου ως μητροπολίτη Κερκύρας (1833). Βλ. Θύμης, *Ο Κώδιξ της Εκκλησίας της Κερκύρας*, ό.π., σ. 111-145. Προβαίνουμε στην άποψη αυτή, α) διότι αργυρή λειψανοθήκη με οστούν του αγίου Χαραλάμπους, που φυλάσσεται στη μονή Υ. Θ. Πλατυτέρας Κερκύρας, παραγγελία και δωρεά του ιδίου, φέρει επιγραφή, όπου μεταξύ άλλων αναγράφεται: «Χρυσάνθου Μασέλλου» (βλ. *Βυζαντινή και μεταβυζαντινή τέχνη στην Κέρκυρα* (*Μνημεία – Εικόνες – Κειμήλια – Πολιτισμός*), έκδ. Ιερά Μητρόπολις Κερκύρας, Παξών και Διαποντίων Νήσων, Κέρκυρα 1994, σ. 188. – Κωνσταντίνος Π. Θύμης, *Η ιερά μονή Υ. Θ. Πλατυτέρας*, έκδ. Ι. Μονής Υ. Θ. Πλατυτέρας, Κέρκυρα 2002, σ. 137, β) επειδή ο ίδιος συνυπογράφει εγκύκλιο του μητροπολίτη Κερκύρας Μακαρίου (1818) ως «Ὁ ἀντιπρωτοσύγκελος Χρύσανθος ἱερομόναχος Μασέλλος (βλ. Σπυρίδων Κ. Παπαγεώργιος, *Ιστορία της Εκκλησίας της Κερκύρας, από της συστάσεώς αυτής μέχρι του νυν*, έκδ. Πετριδείου Κληροδοτήματος, εν Κερκύρα 1920, σ. 133), γ) επειδή ο αδελφός του π. Συμεών, αδελφός και ηγούμενος (1814-1837) της ιεράς μονής Υ. Θ. Πλατυτέρας σε έγγραφα και βιβλία της μονής υπογράφει ως «Ἱερομόναχος Συμεών Μασέλλος» (βλ. Θύμης, *Η ιερά μονή Υ. Θ. Πλατυτέρας*, ό.π., σ. 137, σημ. 63) και δ) διότι στις σχετικές αναφορές της εκλογής του Χρυσάνθου ως μητροπολίτη Κερκύρας (1833) στην *Εφημερίδα του Ενωμένου Κράτους των Ιονικών Νήσων – Gazzetta degli Stati Uniti delle Isole Jonie* αναγράφεται το επίθετο αυτού με ένα σίγμα και με δύο λάμδα: «Μασέλλος» (βλ. φ. 143, 9/21 Σεπτεμβρίου 1833, σ. 4-5 και φ. 144, 16/28 Σεπτεμβρίου 1833, σ. 6).

σᾶς διὰ νὰ ἔχῃ ἕνα ἄξιον Μητροπολίτην.– Ἡ Κυβέρνησις διὰ νὰ ἐπιδοκιμάσῃ καὶ ἐπευφημήσῃ τὴν ἐκλογήν σας».[19] Αντίστοιχη ήταν και η επιστολή του τοποτηρητή, που τους καλούσε: «[...] διὰ τῆς θείας χάριτος ἀφιλοπροσώπως καὶ ἀπαθῶς ψηφίσ[ουν] τὸν ἄξιον Ποιμένα τῆς Μητροπόλεως ταύτης».[20] Κατά τη διαδικασία μαρτυρείται υποδειγματική τάξη. Στήθηκαν πέντε διπλοί καδίσκοι, ο καθένας των οποίων έφερε το όνομα του υποψηφίου. Ο κάθε καδίσκος είχε δύο θήκες, μία λευκή και μία πράσινη. Περνούσαν από όλους τους καδίσκους όλοι οι εκλέκτορες και ψήφιζαν για κάθε πρόσωπο θετικά ή αρνητικά. Στις λευκές θήκες τοποθετούσαν τις θετικές ψήφους (τα ναι) και στις πράσινες τις αρνητικές (τα όχι). Αφού τελείωνε η ψηφοφορία, έφερναν δύο δοχεία, ένα λευκό και ένα πράσινο. Στο λευκό δοχείο άδειαζαν τη λευκή θήκη του καδίσκου και στο πράσινο δοχείο την πράσινη και γινόταν η καταμέτρηση.

Κατά την εκλογή αυτή πλειοψήφησε ο μέχρι τότε πρωτοσύγκελλος της μητροπόλεως Κερκύρας, αρχιμανδρίτης Χρύσανθος Μασέλλος με 182 ψήφους λευκές-θετικές και 25 πράσινες-αρνητικές. Ψήφισαν 207 ιερείς επί συνόλου 241.

Αξίζει να σημειωθούν τα εξής: Η ανωτέρω εκλογή ήταν η πρώτη, στην οποία είχε δικαίωμα συμμετοχής στη διαδικασία όλος ο εν ενεργεία κλήρος της ιεράς μητροπόλεως. Ακολούθως, ο έπαρχος Κερκύρας, που προήδρευε της εκλογικής συνελεύσεως (άνευ ψήφου) ενημέρωνε την αρμοστεία. Η αρμοστεία μέσω της εκτελεστικής δυνάμεως επιδοκίμαζε/αναγνώριζε την εκλογή και ενημέρωνε επισήμως το Οικουμενικό Πατριαρχείο μέσω της αγγλικής πρεσβείας της Πόλης για την έκδοση των σχετικών πατριαρχικών-συνοδικών γραμμάτων.

Η διαδικασία αυτή από το 1833, με την έκδοση των ανωτέρω νομοθετικών διαταγμάτων, πρέπει να ακολουθήθηκε σε όλες τις ψηφοφορίες εκλογής ιεραρχών στην Εκκλησία της Επτανήσου έως την Ένωσή της με την Εκκλησία της Ελλάδος το 1866.

Η Ιερά Σύνοδος του Οικουμενικού Πατριαρχείου με την έκδοση πατριαρχικού-συνοδικού γράμματος επικύρωνε την εκλογή και ανέθετε/παραχωρούσε το δικαίωμα της διενέργειας των κανονικών ψήφων (κανονική ή δεύτερη εκλογή) και της χειροτονίας συνήθως σε τρεις όμορους ιεράρχες. Η διαδικασία αυτή είχε κυρίως κανονικό-τυπικό χαρακτήρα. Οι τρεις αρχιερείς αναλάμβαναν την ευθύνη να εξετάσουν και να επιβεβαιώσουν την καλή μαρτυρία, την ορθή πίστη, το ήθος, την πείρα και τη διοικητική ικανότητα του εψηφισμένου προσώπου. Κατά την κανονική εκλογή και σύμφωνα με την προτροπή του πατριαρχικού γράμματος κατάρτιζαν τριπρόσωπο και προέκριναν το πρόσωπο που είχε έλθει πρώτο στην

19. Θύμης, *Ο Κώδιξ της Εκκλησίας της Κερκύρας*, ό.π., εγγραφή 19, στ. 22-26.
20. *Ό.π.*, εγγραφή 20, σ. 21-22.

εκλογή από τον κλήρο (κοινή ή πρώτη εκλογή), που ήταν παράλληλα αυτό που είχε επιδοκιμάσει η εκτελεστική δύναμη και είχε εγκρίνει και αναγνωρίσει το Οικουμενικό Πατριαρχείο.

Εξαίρεση αποτελεί η τοποθέτηση της πρώτης σειράς ιεραρχών, του έτους 1824, που, όπως προείπαμε, ορίστηκαν με απόφαση της γερουσίας[21] (και πιθανόν οι αρεστοί σε αυτήν).[22] Και αυτή όμως πραγματοποιήθηκε κατόπιν εκδόσεως των σχετικών πατριαρχικών-συνοδικών γραμμάτων. Ακολούθησε η διαδικασία καταρτισμού τριπρόσωπου και διενέργειας των κανονικών ψήφων από τους ιεράρχες, που όριζε το πατριαρχικό-συνοδικό γράμμα και η χειροτονία όσων δεν είχαν τον επισκοπικό βαθμό.

Ένα σημαντικό στοιχείο που διασώζει ο Κώδικας της Ι.Μ. Κερκύρας είναι το τυπικό της διενέργειας των κανονικών ψήφων[23] (της κανονικής ή δεύτερης εκλογής). Αποτελεί αυτοσχέδια ακολουθία με ενσωματωμένη την κανονική ή δεύτερη ψηφοφορία. Διαφέρει ως προς το περιεχόμενο και το τυπικό, αλλά θα μπορούσαμε να πούμε ότι είναι αντίστοιχη με εκείνη του μεγάλου μηνύματος που τελείται ενώπιον της ιεραρχίας της Εκκλησίας της Ελλάδος μετά την εκλογή νέου ιεράρχη στην Ιερά Μονή Πετράκη.

Να σημειωθεί ότι η διενέργεια των κανονικών ψήφων γινόταν εντός ιερού ναού. Στην περίπτωση που αναφερόμαστε, δηλαδή στην εκλογή του μητροπολίτη Κερκύρας Χρυσάνθου, πραγματοποιήθηκε μετά τον εσπερινό του Σαββάτου της Πεντηκοστής στον καθεδρικό ναό του Ταξιάρχου Μιχαήλ και της Αγίας Θεοδώρας της Αυγούστας, ενώ η χειροτονία την επομένη στον ναό της Υ. Θ. Σπηλαιωτίσσης και Αγίου Βλασίου.

Επιγράφεται: *Εἰς τὰς ψήφους*. Και αναφέρει τα εξής:

> *Ἐνώπιον τῆς τοῦ Χριστοῦ Εἰκόνος τίθεται Εἰκὼν τῶν Ἁγίων Ἀποστόλων. Μετὰ δὲ τὴν ἀκολουθίαν τοῦ Ἑσπερινοῦ εἰς τὸ μέσον τοῦ Ναοῦ τίθενται τρεῖς ἕδραι, ἔμπροσθεν τῶν ὁποίων τίθεται τραπέζιον εὐτρεπισμένον, ἐπάνω τοῦ ὁποίου εὑρίσκεται θεμένος ὁ Ἱερὸς τῆς Ἐπαρχίας Κῶδιξ καὶ μελανοδοχεῖον μετὰ καλάμων.*

---

21. Η γερουσία στις 16/27 Φεβρουαρίου 1824 ανακοίνωσε την πλήρωση των θρόνων της Εκκλησίας της Επτανήσου, σύμφωνα με τον καθορισμό των εδρών, όπως προβλέπονταν στο Σύνταγμα του 1817. Βλ. *Gazzetta delle Isole degli Stati Isole Jonie* φ. 322, 16/28 Φεβρουαρίου 1824, σ. 1.

22. Ο αρμοστής με υποκειμενικά κριτήρια επέβαλε κατά βάση «αρχιερείς της αρεσκείας του». Σπύρος Αβούρης, *Τα εκκλησιαστικά της Επτανήσου 1815-1867*, Αθήναι 1965, σ. 5-8. – Δημήτριος Γ. Μεταλληνός, *Βρετανική διπλωματία και Ορθόδοξη Εκκλησία στο Ιόνιο Κράτος*, ό.π., σ. 81.

23. *Ἱερὸς Κῶδιξ τῆς ἐν Κερκύρᾳ Ἐκκλησίας*, σ. 213-214.

Οἱ Ἀρχιερεῖς προκάθηνται εἰς τὰς ῥηθείσας καθέδρας μέσον δὲ αὐτῶν κάθηται ὁ παρὰ τοῦ Παναγιωτάτου Πατριάρχου διωρισθεὶς Πρόεδρος τῶν Ἀρχιερέων. Εἶτα ἐρχομένου τοῦ Ἀρχιδιακόνου, καὶ ἀσπασαμένων τὴν δεξιὰν χεῖρα τοῦ πρώτου τῶν Ἀρχιερέων εἰσέρχονται ἐν τῷ βήματι καὶ ἐνδυόμενοι τὰς ἑαυτῶν Ἱεροδιακονικὰς στολὰς λαμβάνουσι τὸ ἐπιτραχήλιον καὶ τὸ ὠμοφόριον μετὰ τρικηρίου καὶ δικηρίου ἐξέρχονται ἕως ἔμπροσθεν τῶν Ἁγίων Εἰκόνων καὶ προσκυνοῦσιν αὐτάς, εἶτα στρεφόμενοι ἀπέρχονται ἐνώπιον τῶν Ἀρχιερέων κλίναντες τὰς κεφαλὰς τοῖς Ἀρχιερεῦσι· ὁ μὲν Ἀρχιδιάκονος ἐνδύει τὸ ἐπιτραχήλιον τῷ πρώτῳ Ἀρχιερεῖ, ὁ δὲ ἕτερος τῶν διακόνων ἐπιτίθησιν αὐτῷ τὸ ὠμοφόριον, εἶτα οἱ Διάκονοι μετὰ τῶν θυμιατηρίων θυμιάζουσι τὰς εἰκόνας, τὸν πρῶτον Ἀρχιερέα καὶ τοὺς ἑτέρους δύο. Τότε ὁ Ἀρχιδιάκονος ἐκφωνεῖ: «Εὐλόγησον Ἅγιε Δέσποτα». *Καὶ ὁ Ἀρχιερεὺς:* «Εὐλογητὸς ὁ Θεὸς ἡμῶν καὶ τὰ λ.». «Κύριε εἰσάκουσον τῆς προσευχῆς μου»[24]· *εἶτα ὁ α΄. τῶν Ἀρχιερέων ψάλλει τό: «*Εὐλογητὸς εἶ Χριστὲ ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ πανσόφους τοὺς ἁλιεῖς ἀναδείξας, καταπέμψας αὐτοῖς τὸ Πνεῦμα τὸ Ἅγιον, καὶ δι᾽ αὐτῶν τὴν οἰκουμένην σαγηνεύσας, φιλάνθρωπε δόξα σοι».[25] *ὁ β΄. τῶν Ἀρχιερέων*: «Δόξα Πατρὶ… *τό:* «Ὡς ἐν μέσῳ τῶν Μαθητῶν σου παρεγένου, Σωτήρ, τὴν Εἰρήνην διδοὺς αὐτοῖς, ἐλθὲ καὶ μεθ᾽ ἡμῶν, καὶ σῶσον ἡμᾶς»·[26] *καὶ ὁ Γ΄. τῶν Ἀρχιερέων: «*Καὶ νῦν…, τό: Τῇ πρεσβείᾳ Κύριε πάντων τῶν ἁγίων, καὶ τῆς Θεοτόκου, τὴν Εἰρήνην δὸς ἡμῖν, καὶ ἐλέησον, ἡμᾶς, ὡς μόνος οἰκτίρμων».[27]

Ὁ Χορὸς ψάλλει τὸ -

«Πάντα χορηγεῖ τὸ πνεῦμα τὸ Ἅγιον· βρύει προφητείας, Ἱερέας τελειοῖ, ἀγραμμάτους σοφίαν ἐδίδαξεν, Ἁλιεῖς Θεολόγους ἀνέδειξεν, ὅλον συγκροτεῖ τὸν θεσμὸν τῆς Ἐκκλησίας. Ὁμοούσιε καὶ ὁμόθρονε, τῷ Πατρὶ καὶ τῷ Υἱῷ Παράκλητε δόξα σοι».

καὶ ἕτερον Τροπάριον.

«Ἐν τοῖς Προφήταις ἀνήγγειλας ἡμῖν ὁδὸν σωτηρίας, καὶ ἐν Ἀποστόλοις ἔλαμψε Σωτὴρ ἡμῶν, ἡ Χάρις τοῦ Πνεύματός σου· σὺ εἶ Θεὸς πρῶτος, σὺ καὶ μετὰ Ταῦτα, καὶ εἰς τοὺς αἰῶνας σὺ εἶ ὁ Θεὸς ἡμῶν».[28]

Εἶτα. Ὁ Ἀρχιδιάκονος – ἀναγινώσκει ἐπ᾽ ἄμβωνος μεγαλοφώνως τὴν Πατριαρχικὴν ἔκδοσιν, καὶ μετὰ τὴν ἀνάγνωσιν ὁ Χαρτοφύλαξ λέγει ἐκφώνως τὸ μέγα μήνυμα ἔξωθεν τῆς ὡραίας πύλης, ἱσταμένου τοῦ ὑποψηφίου ἔμπροσθεν τῆς Ἁγίας Τραπέζης. Τὸ μέγα μήνυμα.

«Ὁ Πανιερώτατος ἡμῶν Αὐθέντης καὶ Δεσπότης, κατὰ τὴν ἔγγραφον ἔκδοσιν

---

24. Ψαλμὸς ρμβ΄ (142).

25. Απολυτίκιον Πεντηκοστής, ήχος πλ. δ΄.

26. Τροπάριο εκ της Ακολουθίας της Τραπέζης. *Ωρολόγιον του Μέγα*, έκδ. Αποστολικής Διακονίας της Εκκλησίας της Ελλάδος, εν Αθήναις 1963, σ. 134.

27. Γ΄ απόστιχον – μαρτυρικόν ήχου α΄, του Εσπερινού της Παρασκευής της Παρακλητικής.

28. Στιχηρό ιδιόμελο ε΄ του Εσπερινού της Πεντηκοστής, ήχος β΄.

τοῦ Παναγιωτάτου Ἡμῶν αὐθέντου καὶ Δεσπότου τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριάρχου, καὶ τῆς περὶ αὐτὸν ἁγιωτάτης Συνόδου, προσκαλεῖται τὴν σὴν θεοφιλίαν εἰς τὸν Ὑψηλὸν Θρόνον τῆς Μητροπόλεως (δεῖνας)».

† *ᾧδε γράφεται ἡ πρᾶξις τῶν ψήφων*[29] *ὡς διαλαμβάνει μεταλλάττοντες τὰ ὀνόματα καὶ καταστρώνονται εἰς τὸν Ἱερὸν Κώδικα τῆς Μητροπόλεως ἅπασαι αἱ πράξεις. Ὁ δὲ Ὑποψήφιος ἀποκρίνεται:* «Εὐχαριστῶ πρῶτον τὸν Θεὸν ὅτι ἠξιώθην ὑπὲρ ἐμαυτόν. Δεύτερον εὐχαριστῶ τὸν Παναγιώτατον Πατριάρχην καὶ τὴν περὶ αὐτὸν Ἱερὰν Σύνοδον, οἵτινες ἐξελέξαντές με Τοιούτου Θείου ἔργου ὑπηρέτην, καὶ ἀξιώσαντές με ἐν τοῦτο [sic] εὔχομαι δὲ ἵνα ὅπως διὰ τῆς Χάριτος καὶ δι' εὐχῶν τῶν ἐκλεξάντων με ἀξιωθῆναι ἐξυπηρετῆσαι καὶ ἐκτελέσαι καλῶς καὶ θεαρέστως τὸ ἐγχειρισθὲν ἐν ἐμοὶ Χάρισμα. Καὶ οὕτω ἐνώπιον τοῦ Θρόνου, καὶ τοῦ μνήματος τοῦ Χριστοῦ καὶ τῶν ἁγίων Ἀγγέλων, καὶ τῶν

---

29. Πρακτικό Κανονικής ἡ δεύτερης εκλογής μητροπολίτη Κερκύρας Χρυσάνθου Μασέλλου. *Ἱερὸς Κῶδιξ τῆς ἐν Κερκύρᾳ Ἐκκλησίας*, σ. 48, 49.

Τὸ ᾠολδ΄ ἔτος Ἰουνίου 9 ἐννάτῃ ἐν Κερκύρᾳ. ε.α.

/2 Τοῦ Πανιερωτάτου Μητροπολίτου Κερκύρας κυρίου Μακαρίου τῶν τῇδε μεταστάντος /3 καὶ πρὸς τὰς αἰωνίους μονὰς κατασκηνώσαντος ἔμεινεν ὁ θρόνος τῆς Κερκύρας χη/4ρεύων νομίμου Ποιμένος, διοικούμενος παρὰ προσωρινοῦ τοποτηρητοῦ ἐπὶ ἑξαετίαν, /5 ἤδη δὲ θείῳ ἐλέει γενομένης κοινῆς ἐκλογῆς παρὰ τοῦ εὐαγοῦς Κλήρου ἁπάσης ταύ/6της τῆς Νήσου, ἐπὶ ἀποκαταστάσει γνησίου καὶ νομίμου καὶ κανονικοῦ Ἀρχιερέως /7 ἐν τῇ ἁγιωτάτῃ ταύτῃ Μητροπόλει, ἡμεῖς οἱ ὑπογεγραμμένοι Ἀρχιερεῖς προτρο/8πῇ καὶ ἀδείᾳ τοῦ Παναγιωτάτου καὶ Σεβασμιωτάτου Οἰκουμενικοῦ Πατριάρ/9χου Κωνσταντινουπόλεως Κυρίου Κυρίου Κωνσταντίου καὶ τῶν περί αὐτοῦ, ἀνα/10τιθεμένων πρὸς ἡμᾶς τὰς κανονικὰς αὐτῶν ψήφους διὰ Πατριαρχικῆς κανονι/11κῆς καὶ Συνοδικῆς ἐκδόσεως, ὡς ἀνωτέρω κατεστρωμένη φαίνεται, αἰτήσει τοῦ /12 ἐν Κωνσταντινουπόλει ἐξοχωτάτου Ἀγγλικοῦ Πρέσβεως, δυνάμει τοῦ Χάρτου τοῦ /13 Πολιτεύματος τοῦ Ἰονικοῦ τούτου Κράτους, συνελθόντες ἐν τῷ Πανσέπτῳ καὶ /14 Ἱερῷ Ναῷ τῷ τιμωμένῳ ἐπ' ὀνόματι τοῦ Ἀρχιστρατήγου Μιχαὴλ καὶ /15 τῆς ὁσίας Μητρὸς ἡμῶν Θεοδώρας τῆς αὐγούστης καὶ ψήφους κανονικὰς προβαλλό/16μενοι εἰς ἀποκατάστασιν Ἀρχιερέως ἐν τῇ Θεοσώστῳ ταύτῃ Ἐπαρχίᾳ καὶ /17 ἁγιωτάτῃ Μητροπόλει ὡς ἀναδεξαμένου νομίμως καὶ κανονικῶς τὴν /18 πνευματικὴν Προστασίαν, καὶ Ποιμαντικὴν αὐτῆς Ῥάβδον. Πρῶτον /19 μὲν ἐθέμεθα τὸν Πανοσιώτατον Πρωτοσύγκελλον Κύριον Χρύσανθον Μασ/20σέλον, ὡς παρὰ παντὸς τοῦ εὐαγοῦς Κλήρου ἐκλεχθέντα ἄξιον τῆς /21 τοιαύτης Ποιμαντικῆς Προστασίας καὶ Ἀρχιερατικῆς Διοικήσεως διὰ κα/22νονικῶν ψήφων, Δεύτερον δὲ τὸν Πανοσιώτατον Κὺρ Ἄνθιμον, καὶ Τρίτον /23 τὸν Πανοσιώτατον Συμεών, ὧν τὰ ὀνόματα κατεστρώθη ἐν τῷδε τῷ /24 Ἱερῷ Κώδηκι τῆς Ἁγιωτάτης Μητροπόλεως Κερκύρας εἰς διηνεκῆ //25 ἔνδειξιν καὶ ἀσφάλειαν. Ἐκρίναμεν, δὲ ἀξιώτερον τούτων τὸν ἄνωθεν Πρωτο/26σύγγελλον Κύριον Χρύσανθον Μασσέλον ὡς ἄξιον τῆς τοιαύτης Ποιμαντικῆς /27 Προστασίας καὶ Ἀρχιερατικῆς Διοικήσεως διὰ τὴν ἀποχρῶσαν πεῖραν /28 ἱκανῶν χρόνων, καθ' οὓς διῴθυνε τοὺς πνευματικοὺς οἴακας τῆς Ἐκκλη/29σίας τῆς ἁγιωτάτης ταύτης Μητροπόλεως.

/30 Ὁ Μ(ητροπολίτης) Κ(εφαλληνίας) Παρθένιος – ὁ Ζακύνθ(ου) Διονύσιος /31 ὁ Ἐπίσκοπος Παξῶν Χρύσανθος.

ἀνθρώπων ἀπεκατέστην Νυμφίος τῆς ἐγχειρισθήσεις [sic] μοι Ἐκκλησίας, καὶ ἐσυμφώνησα καὶ παρέλαβον αὐτὴν ἵνα φροντίζω καὶ προνοῶ δι' αὐτήν».

Με την ολοκλήρωση της απόκρισης τελειώνει και η τελετή. Την επομένη συνήθως ακολουθούσε η χειροτονία με παράλληλη, θα μπορούσαμε να πούμε, ενθρόνιση.

Κλείνουμε με τα εξής συμπεράσματα: Ο τρόπος εκλογής των ιεραρχών της περιόδου που αναφερόμαστε, ξεχωριστός και ιδιαίτερος από τη συνήθη εκκλησιαστική τακτική, στηρίζεται και έρχεται ως εξέλιξη μιας τοπικής παράδοσης αιώνων. Είναι αυτός της εκλογής των μεγάλων πρωτοπαπάδων επί βενετοκρατίας, όπως και του άμεσου παρελθόντος, δηλαδή των εκλογικών διαδικασιών για την ανάδειξη του πρώτου μητροπολίτη Κερκύρας μετά την αποκατάσταση του μητροπολιτικού θρόνου.[30] Κυρίως όμως, μετά το 1833, νομίζουμε ότι είχε επιτευχθεί σημαντική εξέλιξη προς το συλλογικότερο και θα μπορούσαμε να πούμε προς το εκκλησιαστικότερο των διαδικασιών. Κυριαρχεί η άποψη για το πολιτειοκρατικό[31] καθεστώς του πολιτεύματος της περιόδου εκείνης στις σχέσεις Εκκλησίας–Πολιτείας. Και πώς να μην ήταν έτσι, άλλωστε, εφόσον είμαστε υπό την επικυριαρχία μιας ξένης μεγάλης δυνάμεως (της αγγλικής). Η άποψη αυτή τυγχάνει κατά βάση αποδεκτή, όχι όμως σε απόλυτο βαθμό. Με βάση τα ανωτέρω, συγκρίνοντας την περίοδο που εξετάζουμε, με το απώτερο και άμεσο παρελθόν, διαπιστώνουμε επιγραμματικά τα εξής: α) Επί αγγλοκρατίας αναγνωρίστηκαν συνταγματικά τα δικαιώματα του Οικουμενικού Πατριαρχείου. β) Ουδέποτε αγνοήθηκαν, διότι πάντοτε υπήρχαν οι προβλεπόμενες πατριαρχικές εκδόσεις, ακόμη και στην διά θεσπίσματος του 1824 εγκατάσταση των ιεραρχών της Εκκλησίας της Επτανήσου. γ) Η περίοδος εκείνη δεν δυσκόλεψε άμεσα τουλάχιστον την εκλογή ιεραρχών· τουναντίον την κατοχύρωσε συνταγματικά και με νομοθετικές πράξεις. Αναφέρουμε ότι εξ αρχής αύξησε τις επισκοπικές έδρες για την καλύτερη διοικητική και ποιμαντική λειτουργία εκάστης νήσου με την πρόβλεψη να υπάρχει ένας επίσκοπος σε κάθε νησί. δ) Υπήρξε ενδιαφέρον για την εξασφάλιση της μισθοδοσίας των ιεραρχών. ε) Δόθηκε το δικαίωμα να εκλέγουν τον επίσκοπό τους σε όλο τον εν ενεργεία κλήρο εκάστης επισκοπής και όχι σε ορισμένους αντιπροσώπους. ζ) Το δικαίωμα του «εκλέγεσθαι» το είχαν αντικειμενικά όλοι όσοι είχαν τα προσόντα και όχι μόνο οι ευγενείς, όπως επικράτησε στην περίοδο των μεγάλων πρωτοπαπάδων, κυρίως λόγω της σύνθεσης του εκλε-

30. Αθανάσιος Χ. Τσίτσας, *Η Εκκλησία της Κερκύρας κατά την λατινοκρατίαν 1267-1797*, Κέρκυρα 1969, σ. 87-91.

31. Αβούρης, *Η Εκκλησία της Επτανήσου επί αγγλοκρατίας*, ό.π., σ. 3. – Αθανάσιος Χ. Τσίτσας, *Η αποκατάσταση του επισκοπικού θρόνου στην Κέρκυρα*, Εταιρεία Κερκυραϊκών Σπουδών, Κέρκυρα 1987. – Δημήτριος Μεταλληνός, *Βρετανική διπλωματία*, ό.π., σ. 81.

κτορικού σώματος.[32] η) Η κοινή εκλογή γινόταν πλέον σε ναό και όχι σε δημόσια κτήρια, όπως στην αίθουσα του συμβουλίου,[33] στο μέγαρο της γερουσίας[34] (πρώην Λατινική Αρχιεπισκοπή),[35] ή στη μεγάλη αίθουσα του «Δημοσίου Παλατίου».[36] θ) Το εκλογικό σώμα καλούνταν αμερόληπτα να ψηφίσει κατά συνείδηση τον άριστο, με γνώμονα το συμφέρον της Εκκλησίας. ι) Η εκτελεστική δύναμη μόνο μία φορά αποδοκίμασε το εκλογικό αποτέλεσμα του κλήρου της Ιεράς Μητροπόλεως Κεφαλληνίας, στην περίπτωση του Κωνσταντίνου Τυπάλδου-Ιακωβάτου (1842) λόγω των γνωστών διενέξεων[37] και προέκρινε τον δεύτερο στη σειρά Σπυρίδωνα Κοντομίχαλο.[38] Νομίζω, όμως, ότι όχι τόσο η αρμοστεία –η οποία ήθελε μία ομαλή και ήρεμη κατάσταση, πιθανόν και η Εκκλησία (γι' αυτήν ήταν ένα μέσο)–, αλλά και το ελληνορθόδοξο στοιχείο, πολιτικό και διοικητικό, σε αγαστή σχέση με την εκκλησιαστική ηγεσία, με διπλωματικό, επιδέξιο και αποφασιστικό τρόπο συνέβαλαν, παρά τις κατά καιρούς εκτροπές του καθεστώτος, στην αποκατάσταση των δικαιωμάτων αλλά και στη διαφύλαξη της κανονικότητας και των υποχρεώσεων της Ορθόδοξης Εκκλησίας της Επτανήσου και των λειτουργών της έναντι του ποιμνίου της.[39]

---

32. «Ο Μ. Πρωτοπαπάς προήρχετο πάντοτε από την τάξιν των ευγενών». Βλ. Τσίτσας, *Η Εκκλησία της Κερκύρας κατά την λατινοκρατίαν 1267-1797*, ό.π., σ. 87-88.

33. «Τόπος της εκλογής του Μ. Πρωτοπαπά ήτο η αίθουσα του Συμβουλίου, εις την "επάνω της πλατείας στοάν" (in loggia sopra la spianata)». Βλ. Τσίτσας, *ό.π.*, σ. 87-88.

34. Τσίτσας, *Η αποκατάσταση του επισκοπικού θρόνου*, ό.π., σ. 26 (πρόκειται για κτήριο δημευθέν υπό των Γάλλων Δημοκρατικών, το οποίο τα μετέπειτα χρόνια στέγασε το δικαστικό μέγαρο και μέχρι προσφάτως το υποκατάστημα της Τράπεζας της Ελλάδος).

35. Παπαγεώργιος, *Ιστορία της Εκκλησίας της Κερκύρας*, ό.π., σ. 125. – Τσίτσας, *Η αποκατάσταση του επισκοπικού θρόνου*, ό.π., σ. 26.

36. Παπαγεώργιος, ό.π., σ. 127. – Τσίτσας, *Η αποκατάσταση του επισκοπικού θρόνου*, ό.π., σ. 26.

37. π. Γ. Δ. Μεταλληνός, *Ελλαδικού αυτοκεφάλου παραλειπόμενα*, εκδ. Δόμος, Αθήνα 1989, σημ. 225, υπ. 186.

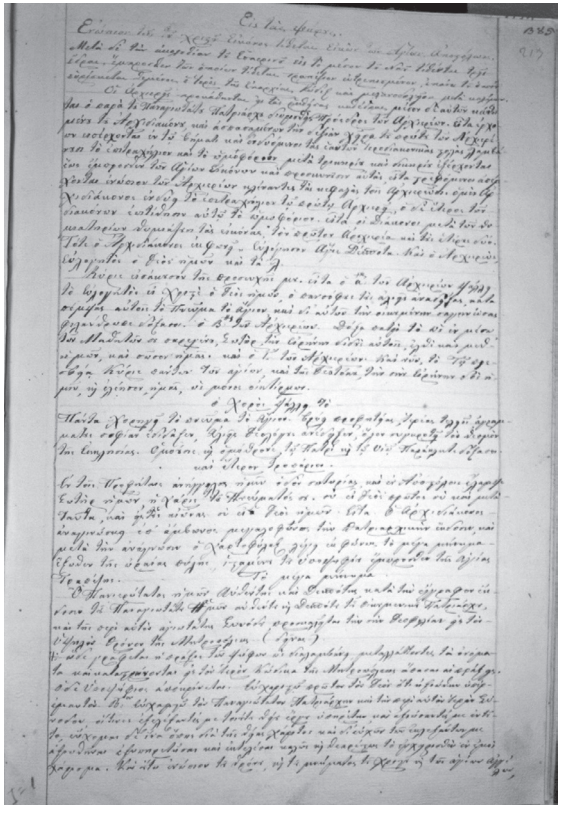
38. Αβούρης, *Η Εκκλησία της Επτανήσου επί αγγλοκρατίας*, ό.π., σ. 20-23.

39. «Τοιαύτη ἐν γενικαῖς γραμμαῖς ἡ ἐκκλησιαστικὴ νομοθεσία τοῦ Ἰονίου Κράτους, ἀρίστη, ὡς γενομένη ὑπὸ ἀρίστων νομομαθῶν καὶ ἄριστα ἐπενεγκοῦσα ἀποτελέσματα, ἀκριβῶς πάντοτε σχεδὸν ἐφαρμοσθεῖσα». Βλ. Σπ. Παπαγεώργιος, *Ιστορία της Εκκλησίας της Κερκύρας*, ό.π., σ. 135-137. – Δημήτριος Μεταλληνός, *Βρετανική διπλωματία και Ορθόδοξη Εκκλησία στο Ιόνιο Κράτος*, ό.π., σ. 102 κ.ε.

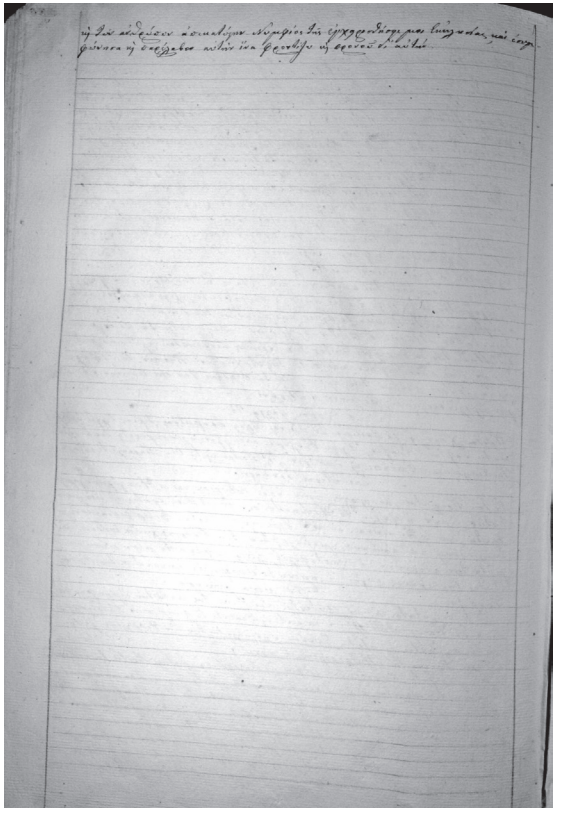
Περίληψη / Summary

Την περίοδο της αγγλοκρατίας κατοχυρώνεται συνταγματικά κατ' αρχάς (1817) και νομοθετικά στη συνέχεια (έως το 1833) ο τρόπος εκλογής ιεραρχών στην Εκκλησία της Επτανήσου. Τη διαδικασία αυτή παρουσιάζουμε στην εργασία μας, σημειώνοντας την ιδιαιτερότητα –από τη συνήθη εκκλησιαστική παράδοση και πρακτική–, ότι δηλαδή τον επίσκοπο εκάστης Εκκλησίας εξέλεγε ο εν ενεργεία κλήρος αυτής.

During the period of British rule constitutionally enshrined first (1817) and then by law (until 1833) the election method of bishops of the Orthodox Church of the Ionian Islands. This procedure presents this paper and focus on the uniqueness –from the usual practice by ecclesiastical tradition– when the bishops of the local Churches were elected by the clergy and the flock.

Ἀκολουθία «εἰς τὰς Ψήφους», Ἱερὸς Κῶδιξ τῆς ἐν Κερκύρᾳ Ἐκκλησίας, σ. 213.

Ἀκολουθία «εἰς τὰς Ψήφους», Ἱερὸς Κῶδιξ τῆς ἐν Κερκύρᾳ Ἐκκλησίας, σ. 214.

Ο οβελίσκος του Douglas, γνωστός στον λαό ως κολόνα του Ντούγκλα
(επιστολικό δελτάριο – αρχείο Σπύρου Γαούτση).

Η ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΤΟΥ ΒΡΕΤΑΝΟΥ ΑΡΜΟΣΤΗ HOWARD DOUGLAS ΕΝΑΝΤΙ ΤΗΣ «ΛΑΤΙΝΙΚΗΣ ΑΡΧΙΕΠΙΣΚΟΠΙΚΗΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ» ΚΕΡΚΥΡΑΣ Η ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ ΤΟΥ ΚΛΗΡΙΚΟΥ ΝΙΚΟΛΑΟΥ CANDONI

Δημήτριος Γ. Μεταλληνός

Ο Howard Douglas (1776-1869), όπως έχει δείξει η αρχειακή μας έρευνα,[1] προσπάθησε, ασκώντας την (εκκλησιαστική) πολιτική της Μ. Βρετανίας στο Ιόνιο Κράτος (1835-1841), να επιλύσει τα σημαντικότερα εκκλησιαστικά ζητήματα. Έχει τεκμηριωμένα πιστωθεί στον Douglas η καθοριστική συμβολή στον εκσυγχρονισμό της ιόνιας διοίκησης και κοινωνίας.[2]

Και ενώ έχει διερευνηθεί η εκκλησιαστική του πολιτική έναντι της επικρατούσας Ορθόδοξης Εκκλησίας, δεν έχει ακόμη διερευνηθεί η αντίστοιχη πολιτική του έναντι της «Λατινικής Αρχιεπισκοπικής Εκκλησίας»[3] Κερκύρας.

Έχει εκφρασθεί η άποψη ότι δεν υπάρχει συγκεκριμένη εκκλησιαστική πολιτική της Μ. Βρετανίας κατά την περίοδο αυτή και ότι τα εκκλησιαστικά ζητήματα ακολούθησαν απλώς την ευρύτερη πολιτική της. Το πλούσιο, όμως, αρχειακό υλικό[4] που ερευνήθηκε, αποδεικνύει με απόλυτη σαφήνεια ότι η Αγγλία ακολουθούσε και διαμόρφωνε συγκεκριμένη εκκλησιαστική πολιτική στα όρια των βασικών πολιτικών στοχοθεσιών της, η οποία απέβλεπε πρωτίστως στην πλήρη κυριαρχία της γηραιάς Αλβιώνος στον γεωφυσικό χώρο της «καθ' ημάς Ανατολής».[5]

Αισθητή ήταν στα Ιόνια Νησιά η παρουσία του λατινικού στοιχείου. Πρώτα μέλη της Λατινικής Εκκλησίας στα Ιόνια Νησιά υπήρξαν οι στρατιωτικές δυνάμεις των δυτικών κατακτητών μετά το 1205,[6] αμέσως δηλαδή μετά την Δ΄ Σταυ-

---

1. Βλ. Δημήτριος Γ. Μεταλληνός, *Βρετανική διπλωματία και Ορθόδοξη Εκκλησία στο Ιόνιο Κράτος. Η εκκλησιαστική πολιτική του βρετανού αρμοστή Sir Howard Douglas (1835-1841)*, διδακτορική διατριβή, Φοινίκη, Αθήνα 2013.

2. *Στο ίδιο*, σ. 291 κ.ε.

3. Αυτός είναι ο τίτλος της Ρωμαιοκαθολικής Εκκλησίας του Ιονίου Κράτους στα επίσημα έγγραφα.

4. Το σημαντικότερο αρχειακό υλικό βρίσκεται αποθησαυρισμένο στα National Archives (πρώην Public Record Office) στο Kew Gardens του Λονδίνου.

5. Βλ. Μεταλληνός, *ό.π.*, σ. 8.

6. Σπυρίδων Κ. Παπαγεώργιος, *Ιστορία της Εκκλησίας της Κερκύρας από της συστά-*

ροφορία (1204)[7] και την Partitio Romaniae, τον διαμελισμό δηλαδή της αυτοκρατορίας της Ρωμανίας από τους Σταυροφόρους ευγενείς.[8] Η ενετική, βέβαια, κυριαρχία επέτρεψε την εγκατάσταση και ρωμαιοκαθολικών πολιτών, προερχομένων κυρίως από την Ιταλία. Η σπουδαία έρευνα του ιησουίτη Georg Hofmann[9] και τα στατιστικά στοιχεία που συγκέντρωσε για τις λατινοκρατούμενες περιοχές, βοηθούν σημαντικά για τη συναγωγή μιας αρκετά καθαρής εικόνας. Πληροφορούμεθα, λοιπόν, τα ακόλουθα:

Στην αρχιεπισκοπή Κερκύρας, στις αρχές του 17ου αιώνα, υπήρχαν 2.000 Ρωμαιοκαθολικοί, εκτός των στρατιωτικών, έναντι 16.000 Ορθοδόξων· σε έκθεση του αρχιεπισκόπου Fenzi στο τέλος του 18ου αιώνα (10 Μαΐου 1783) αναφέρονται 3.362 Ρωμαιοκαθολικοί, ενώ στην αρχή της αγγλοκρατίας περίπου 3.500. Πρέπει, επίσης, να υπολογισθούν οι κληρικοί και μοναχοί διαφόρων ταγμάτων (π.χ. αυγουστινιανοί, μινορίτες σε μικρό αριθμό). Για να διευκολυνθεί η εκτίμησή μας, το 1783 ο συνολικός αριθμός κληρικών και μοναχών φθάνει τους 42.[10] Στο ρωμαιοκαθολικό στοιχείο συμπεριλαμβάνονται και οι μαλτέζοι έποικοι,[11] που εγκαταστάθηκαν στα Ιόνια Νησιά κυρίως κατά την περίοδο της αγγλοκρατίας, και συγκεκριμένα κατά τη δεύτερη και τρίτη δεκαετία του 19ου αιώνα.

Με την κατάλυση της ενετοκρατίας (1797) και την αποκατάσταση του ορθόδοξου επισκοπικού θρόνου στην Κέρκυρα από τους (ομόδοξους) Ρώσους (1800)

σεως αυτής μέχρι του νυν, Χρωμοτυπολιθογραφείον Αδελφών Γ. Ασπιώτη, εν Κερκύρα 1920, σ. 67 κ.ε.

7. Ενδεικτική βιβλιογραφία: Villehardouin, *Chronicles of the Crusades*, by Shaw Margaret Renée, Penguin Books, London 1963. – Steven Runciman, *A History of the Crusades*, τ. 1-3, Cambridge University Press, Cambridge 1951. – Βλάσιος Ιω. Φειδάς, *Εκκλησιαστική ιστορία*, Αθήναι 1994, τ. 2. – Ernle Bradford, *Der Verrat von 1204*, Universitas Verlag, Berlin 1978.

8. Βλ. το εμπεριστατωμένο άρθρο του π. Μάρκου Φώσκολου, «Σύντομη ιστορία της Καθολικής Εκκλησίας στην Ελλάδα», στο: *Καθολικισμός*, επιμ., Θεόδωρος Κοντίδης, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2000, σ. 73-113.

9. G. Hofmann, S.I., "La Chiesa Cattolica in Grecia (1600-1830)", *Orientalia Christiana Periodica*, Roma 1936, τ. II (αρ. I-II), σ. 164-175 (Ιόνια Νησιά).

10. *Στο ίδιο*, σ. 165 κ.ε.

11. Πολύ κατατοπιστικά για το συγκεκριμένο ζήτημα είναι τα έργα: Άγγελο-Διονύσης Δεμπόνος, *Ξένες παροικίες στην Κεφαλονιά*, έκδ. Νομαρχιακής Αυτοδιοίκησης Κεφαλληνίας και Ιθάκης, Αργοστόλι 1996. – Ιωάννης Κωστής Λοβέρδος, *Ιστορία της νήσου Κεφαλληνίας*, μτφ. Παύλος Γρατσιάτος, Πειραιεύς 1888. – Λουκιανός Ζαμίτ, *Οι Μαλτέζοι στην Κέρκυρα και στον ευρύτερο μεσογειακό χώρο*, Εταιρεία Κερκυραϊκών Σπουδών, Κέρκυρα 1995. – Νικόλαος Κατραμής, *Φιλολογικά ανάλεκτα Ζακύνθου*, έκδ. Ιεράς Μητροπόλεως Ζακύνθου και Στροφάδων, Ζάκυνθος ²1997. – Πέτρος Μ. Στεφάνου, *Η φραγκοκρατία εν Ελλάδι*, Τυπογραφείον «Κυκλαδικής», Σύρος 1930.

τα προνόμια της Λατινικής Εκκλησίας ήταν επόμενο να περιορισθούν. Αυτό προκαλούσε συχνά παράπονα, κυρίως με την έναρξη της Βρετανικής «Προστασίας», εκ μέρους της Ρώμης προς τις βρετανικές αρχές. Πόσο μάλλον, που ανετράπησαν οι παλαιοί συσχετισμοί και επικρατούσα θρησκεία είχε αναγνωρισθεί συνταγματικά (και) η «Ελληνική Ορθόδοξη».[12] Στα Γενικά Αρχεία του Κράτους (Κέρκυρα) υπάρχουν μαρτυρίες για ένα σημαντικό αριθμό Λατίνων που επέστρεψαν μετά το 1797 στην Ορθοδοξία και έγιναν δεκτοί με βάπτισμα κατά την ορθόδοξη Συνοδική Πράξη του 1756.[13] Τα αρχεία του Βατικανού, εξάλλου, αλλά και τα βρετανικά αρχεία αποκαλύπτουν αυξημένη διπλωματική δραστηριότητα της Ρώμης προς τις βρετανικές αρχές, με αντικείμενο το αίτημα για λήψη μέτρων ευνοϊκών υπέρ της Λατινικής Εκκλησίας και περιορισμό των προνομίων της Ορθόδοξης.[14] «Βέβαια, η Προστασία δεν έπαυσε να υπενθυμίζει στη Ρώμη, ότι η Ορθόδοξη θρησκεία είναι κατά τον Νόμο η "επικρατούσα"», και άρα «η Λατινική Εκκλησία δεν μπορεί να διεκδικεί τα δικαιώματα, που απέλαυε, όταν ήταν η επίσημη (established) Εκκλησία στα Ιόνια νησιά».[15]

Ο ανταγωνισμός του ρωμαιοκαθολικού στοιχείου που στήριζε τη δύναμη και παρρησία του όχι τόσο στην αριθμητική υπεροχή, όσο στη θρησκευτική ταύτισή του με την κυρίαρχη δύναμη,[16] με την ορθόδοξη πλειονοψηφία που αποδυ-

12. Βλ. π. Γεώργιος Δ. Μεταλληνός, «Ο μητροπολίτης Κερκύρας Αθανάσιος (1848/50-1870) και οι σχέσεις Ορθοδοξίας – Ρωμαιοκαθολικισμού στην Κέρκυρα τον ΙΘ΄ αιώνα», στο: *Ελληνισμός μαχόμενος*, εκδ. Τήνος, Αθήνα, 1995, σ. 141-187. Συγκεκριμένα για το σημείο αυτό βλ. σ. 143 κ.ε.

13. Επί πατριάρχου Κυρίλλου Ε΄ (1748-1751 και 1752-1757) η υποδοχή των Δυτικών χριστιανών διά βαπτίσματος είναι η επίσημη πράξη της Ορθόδοξης Εκκλησίας (1756). Βλ. π. Γεώργιος Δ. Μεταλληνός, *Ομολογώ εν βάπτισμα*, εκδ. Τήνος, Αθήνα 1996, όπου υπάρχει εκτενέστατη βιβλιογραφία γύρω από το θέμα αυτό.

14. Αναφέρουμε ενδεικτικά μερικά: CO 136/324, 28.3.1835 (Αναφορά Nicolò Candoni, Προϊσταμένου της Λατινικής Αρχιεπισκοπής Κερκύρας, για την κατάσταση της Ρωμαιοκαθολικής Εκκλησίας). CO 136/91, 22.9.1838 (υποβολή παραπόνων των Ρωμαιοκαθολικών). CO 136/91, 22.9.1838, John Hynes προς τον Glenelg (γράφει για προσπάθεια, για «extinction of the Latin Church in the Ionian Islands»). CO 136/92, 28.3.1839 (Douglas προς τον Glenelg). CO 136/329, 30.3.1839. CO 136/330, 17.8.1839. CO 136/328, 27.9.1838 κ.ά. Με την ένδειξη CO αναφερόμαστε στο υπουργείο Αποικειών (Colonial Office) της Μ. Βρετανίας, όπου η αρχειακή σειρά 136 αφορά στο Κράτος των Ιονίων Νήσων. Το αρχείο αυτό που αφορά στο Ελληνικό Βασίλειο, υπάγεται στο υπουργείο Εξωτερικών (Foreign Office) και σημειώνεται με την ένδειξη F.O.

15. Βλ. στο Παράρτημα της διδακτορικής διατριβής του Δημητρίου Γ. Μεταλληνού, *Βρετανική διπλωματία*, ό.π., το γράμμα Bathourst προς Adam: 14.10.1826. CO 136/188/104. Πρβλ. Γράμμα Adam προς Bathourst, 16.1.1827. CO 136/38/6.

16. Βλ. Αλίκη Νικηφόρου, *Δημόσιες τελετές στην Κέρκυρα κατά την περίοδο της βενε-*

ναμωνόταν σημαντικά λόγω της πίστεώς της, δεν έπαυσε ποτέ. Μολονότι αποφεύγονταν οι μετωπικές συγκρούσεις, η καχυποψία δεν μπορούσε να εξαλειφθεί. Οι τριβές, έστω και όχι αποκλειστικά σε λαϊκό επίπεδο, συνεχίσθηκαν και με την έναρξη της αγγλοκρατίας.

Με τα άρθρα 3 και 4 του Συντάγματος του 1817 ορίζεται ότι «η Καθολική Ρωμάνα θρησκεία προστατεύεται εξαιρέτως». Αναγνωρίζονται, δηλαδή, τα δίκαιά της και προστατεύονται με την ισχύ του Συντάγματος. Οι Βρετανοί δεν ήθελαν να δημιουργούν άκαιρα προβλήματα, όταν μάλιστα η διπλωματία του παπικού θρόνου (της «Αγίας Έδρας») δεν έπαυε να κινείται δραστήρια προς αυτή την κατεύθυνση.

Με το Σύνταγμα του Maitland (1817) καθιερώνονται τα συνταγματικά δικαιώματα των θρησκευτικών κοινοτήτων του Ιονίου Κράτους ως εξής:

1. Κηρύσσεται επικρατούσα θρησκεία του Ιονίου Κράτους η Ορθόδοξη Ελληνική Εκκλησία.
2. Η «Καθολική Ρωμάνα θρησκεία προστατεύεται εξαιρέτως»,[17] καθώς και «παν άλλο είδος θρησκεύματος εστίν ανεκτόν»[18] (π.χ. οι Εβραίοι).
3. Καμία δημόσια τελετή θρησκευτικής λατρείας δεν επιτρέπεται στο Ιόνιο Κράτος, εκτός από τις δύο «Χριστιανικές Ορθόδοξες Εκκλησίες, δηλαδή την Ανατολική και την Αγγλικανική».[19]

τικής κυριαρχίας (14-18ος αιώνας), εκδ. Θεμέλιο, Κέρκυρα 1999. – Wilhelm De Vries, Communicatio in Sacris, στο: *The Church and Ecumenism*, New York 1965, τ. 4, σ. 33 κ.ε. Για το πρόβλημα στα Επτάνησα βλ. Ιερώνυμος Κοτσώνης, *Η από κανονικής απόψεως αξία της μυστηριακής επικοινωνίας Ανατολικών και Δυτικών επί λατινοκρατίας και ενετοκρατίας*, Θεσσαλονίκη 1957. – Ιωάννης Φ. Αθανασόπουλος, «Η μυστηριακή επικοινωνία Ορθοδόξων και Λατίνων εις τα Επτάνησα κατά την λατινοκρατίαν», *Θεολογία*, τ. 57 (1986), σ. 569-576. Επίσης, Ντίνος Κονόμος, *Ζάκυνθος. Πεντακόσια χρόνια (1478-1978)*, τ. Δ΄, *Εκκλησιαστικά*, Αθήνα 1987. Πρβλ. Πέτρος Μ. Στεφάνου, *Η Φραγκοκρατία εν Ελλάδι*, ό.π., σ. 7.

17. Σπυρίδων Ν. Αβούρης, *Τα εκκλησιαστικά της Επτανήσου 1815-1867*, Αθήναι 1965, σ. 6.

18. *Στο ίδιο*, σ. 7.

19. *Στο ίδιο*, σ. 7. Προκαλεί εντύπωση, ότι στο «αγγλικό» αυτό Σύνταγμα των Ιονίων Νήσων λογίζεται ως Ορθόδοξη Χριστιανική Εκκλησία και η Αγγλικανική. Βλ. Χρυσόστομος Παπαδόπουλος, *Ιστορία της Εκκλησίας της Ελλάδος*, εν Αθήναις 1920, σ. 171 κ.ε., όπου γίνεται η ίδια διαπίστωση. Για το ζήτημα αυτό βλ. Μεταλληνός, *Βρετανική διπλωματία*, ό.π., σ. 78 κ.ε., όπου σημειώνεται ότι «είναι γεγονός ότι το Σύνταγμα του 1817 δεν αναγνωρίζει δύο "ορθόδοξες" Εκκλησίες στο κράτος, διότι Ορθοδοξία και Αγγλικανισμός δεν ταυτίζονται από πλευράς θεολογίας, αλλά "δύο επικρατούσες", που σημαίνει αναγνώριση ίσων δικαιωμάτων έναντι του Συντάγματος και του Νόμου της Ορθοδόξου και της Αγγλικανικής Εκκλησίας. Οπότε "orthodox" αποκαλείται η Αγγλικανική Εκκλησία, προκειμένου να διακρίνεται από τον υπόλοιπο προτεσταντικό κόσμο. Αυτό σημαίνουν, άλλωστε, οι φράσεις του Συντάγ-

Με την επιβολή και της Αγγλικανικής Εκκλησίας ως «επικρατούσας», παράλληλα με την Ανατολική Ορθόδοξη, η πρώτη αποκτούσε πάρα πολλά προνόμια εις βάρος της τοπικής Εκκλησίας. Έτσι, ενώ με το (ρωσικό) Σύνταγμα του 1803 αναγνωριζόταν ως επικρατούσα μόνο η Ορθόδοξη και «δευτερεύουσα»[20] η Ρωμαιοκαθολική,[21] με εκείνο του 1817 επικρατούσα ανακηρυσσόταν και η θρησκεία της Προστάτριας Δύναμης. Με το εν λόγω σύνταγμα της Αγγλικής Προστασίας τα θρησκειακά δεδομένα στην Επτάνησο «ανετράπησαν».[22] Γεγονός, όμως, είναι ότι οι βρετανοί αρμοστές δεν ενόχλησαν ούτε περιόρισαν, καθ' όλη τη διάρκεια της παρουσίας τους στα νησιά, τον λατίνο αρχιεπίσκοπο και κατ' επέκτασιν τη ρωμαιοκαθολική κοινότητα, με αποτέλεσμα οι τελευταίοι να χρησιμοποιούν μετά τη νήσο Μάλτα και τα Επτάνησα, και ιδιαίτερα την Κέρκυρα, ως εφαλτήριο μισσιοναριστικών εξορμήσεων στον γεωπολιτικό χώρο της Οθωμανικής αυτοκρατορίας.[23]

Μόνιμο προβληματισμό στις συζητήσεις Λονδίνου – Ρώμης αφορούσαν περιουσιακά ζητήματα και διάφορες διεκδικήσεις, οικονομικής φύσεως κυρίως, των Ρωμαιοκαθολικών των Ιονίων Νήσων. Τις απαιτήσεις και διεκδικήσεις του ρωμαιοκαθολικού στοιχείου στην Επτάνησο αντιμετώπισε και ο Douglas, προσπαθώντας να διακρατήσει τις αναγκαίες ισορροπίες, προκειμένου να αποφύγει την αύξηση της δυσαρέσκειας του ελληνικού λαού.[24]

Στο συνταγματικό και θεσμικό αυτό πλαίσιο αλλά και στη συγκεκριμένη περιρρέουσα ατμόσφαιρα αναπτύσσεται η προβληματική που καταθέτει ο ρωμαιοκαθολικός κληρικός Νικόλαος Candoni[25] την περίοδο που αναλαμβάνει την αρμοστεία των Ιονίων Νήσων ο βαρόνος Sir Howard Douglas (1835).

ματος: "The dominant orthodox religion of the high protecting power", κατά τη δική μας ερμηνεία».

20. Ηλίας Α. Τσιτσέλης, *Κεφαλληνιακά σύμμικτα*, τύποις Μηνά Μυρτίδη, εν Αθήναις 1960, τ. Β′, σ. 163.

21. *Στο ίδιο*.

22. Αβούρης, *ό.π.*, σ. 7.

23. Βλ. ενδεικτική βιβλιογραφία, όσον αφορά στην προβληματική αυτή: G. Hofmann, *Orientalia Christiana Periodica* II, 1-2, ό.π. – Giorgio Fedalto, *La chiesa Latina in Oriente* I-III, Verona 1973-1979. – Charles A. Frazee, *Catholics and Sultans, The Church and the Ottoman Empire, 1453-1923*, Cambridge University Press, Cambridge 1983. Βλ., επίσης, τη διδακτορική διατριβή του Κωνσταντίνου Μανίκα, *Σχέσεις Ορθοδοξίας και Ρωμαιοκαθολικισμού στην Ελλάδα κατά τη διάρκεια της Ελληνικής Επαναστάσεως (1821-1827). Συμβολή στην εκκλησιαστική ιστορία της Ελλάδος*, Εκδόσεις Σταμούλη, Αθήνα 2002, σ. 472, όπου παρατίθεται πλούσια βιβλιογραφία.

24. Stephen Watson Fullom, *The Life of General Sir Howard Douglas, Bart., from his Notes, Conversations, and Correspondence*, John Murray, Albemarle Street, London 1863, σ. 322 κ.ε.

25. «41. Νικόλαος Καντόνης. Κατήγετο εκ της νήσου Κερκύρας ήτο αρχιεπίσκοπος Ικο-

Ο Νικόλαος Candoni,[26] κατά την περίοδο που εξετάζουμε (1835), είναι «Κανονικός (σημ. ιερέας του εφημεριακού κλήρου)» και γραμματέας της «Λατινικής Αρχιεπισκοπικής Εκκλησίας» Κερκύρας,[27] η επιστολή του οποίου προς τον υπουργό Aberdeen[28] αποτελεί την κύρια αφορμή της διένεξής του με τον Douglas.

Στην παρούσα ανακοίνωσή μας εξετάζονται συνολικά τρεις επιστολές,[29] μία μακροσκελής του Candoni, μία περιεκτική του Douglas και μία τρίτη (η εκτενέστερη όλων) του προέδρου της Γερουσίας του Ιονίου Κράτους Σπυρίδωνος Βούλγαρη.[30] Οφείλουμε να υπογραμμίσουμε στο σημείο αυτό ότι οι επιστολές αυτές δεν συνιστούν αλληλογραφία μεταξύ Douglas και Candoni, αλλά επιστολές που απευθύνονται στους αρμόδιους βρετανούς υπουργούς Αποικιών[31] (Aberdeen και Glenelg).

Τα κύρια σημεία της επιστολής του Candoni μπορούν να συνοψισθούν ως ακολούθως:

1. Υπενθυμίζει, καταρχάς, τα θεσμοθετημένα συνταγματικά δικαιώματα της

νίου και βοηθός του αρχιεπισκόπου Ανδρέα Βεγγέτη. Θανόντος του δευτέρου ανέλαβε την αρχιεπισκοπήν Νάξου το 1838. Τελευταία υπογραφή εν τω βιβλίω του είναι της 13ης Μαρτίου 1842. Απέθανε εις την Νεάπολιν της Ιταλίας την 27ην Μαΐου 1842. Βοηθός του αρχιεπισκόπου Νάξου έγινε υπό του Πάπα Γρηγορίου ΙΣΤ', στο: Εμμανουήλ Ρεμούνδος, «Κατάλογος λατίνων αρχιεπισκόπων και μητροπολιτών Νάξου (1252-1974)», *Δελτίον Εραλδικής και Γενεαλογικής Εταιρίας Ελλάδος*, τχ. 3 (1982), σ. 146 κ.ε.

26. Το πρώτο αρχειακό υλικό σχετικά με το εν λόγω πρόσωπο το προμηθεύτηκα από τον συνάδελφο κ. Σπυρίδωνα Γαούτση, γραμματέα της Ρωμαιοκαθολικής Αρχιεπισκοπής Κερκύρας, τον οποίο και θερμά ευχαριστώ. Τα εκδιδόμενα στην παρούσα ανακοίνωσή μας έγγραφα από τη σειρά C.O. 136 (έγγραφα του υπουργείου Αποικιών, στο οποίο υπήχθησαν τα επίσημα έγγραφα του Ιονίου Κράτους) αποτελούν καρπό της αρχειακής μας έρευνας στα National Archives του Λονδίνου.

27. "Nicola Candoni, Canon and Chancellor of the Latin Archiepiscopal Church of Corfu, authorized by the Church of Rome".

28. Ο κόμης του Aberdeen (1784-1860) υπηρέτησε σε πολλές σημαντικές θέσεις της Βρετανικής αυτοκρατορίας, και συγκεκριμένα δύο φορές ως υπουργός των Εξωτερικών (1828-1830 και 1841-1846) και μία φορά ως πρωθυπουργός (1852-1855), όταν εισήγαγε τη χώρα του στον Κριμαϊκό πόλεμο (1853-1856). Την περίοδο που εξετάζουμε, είναι υπουργός (Πολέμου και) Αποικιών (1834-1835).

29. Οι επιστολές είναι: α) Candoni προς υπουργό Aberdeen, ο οποίος προωθεί το θέμα στον Douglas (C.O. 136/324, 28 Μαρτίου 1835), β) Douglas προς υπουργό Glenelg (C.O. 136/75, 29 Ιουνίου 1835) και γ) η από 30 Ιουλίου 1835 επιστολή του προέδρου Σπυρίδωνος Βούλγαρη, που επισυνάπτεται στην προηγούμενη.

30. «Την 1η Μαρτίου 1833 συνήλθεν η πρώτη ελπιδοφόρος Βουλή της Επτανήσου, Δ΄ κατά σειράν, ενώ η Γερουσία του Ιονίου Κράτους συνεκροτήθη κατόπιν αποφάσεως του αρμοστού (Νιούτζεντ) [...] με Πρόεδρό της [...] τον Κόμη Σπυρίδωνα Βούλγαρη». (Βλ. Σπύρος Βερύκιος, *Ιστορία των «Ηνωμένων Κρατών» των Ιονίων Νήσων*, Αθήναι 1964, σ. 225.

31. "Secretary for War and the Colonies" είναι ο πλήρης τίτλος.

«Ρωμαιοκαθολικής Θρησκείας», όπως αυτά καθορίζονται από το Σύνταγμα του 1817, τα οποία περιβάλλουν τη Λατινική Εκκλησία με το νομικό καθεστώς της «ιδιαίτερης προστασίας».

2. Διαμαρτύρεται, διότι το Αρχιεπισκοπικό Μέγαρο βρίσκεται «υπό κατοχή»[32] από τη Γερουσία και το Δικαστήριο, ενώ αναγνωρίζει τουλάχιστον ότι έχει προσφερθεί μια ευπρεπής κατοικία για τον αρχιεπίσκοπο. Για τη χρήση του Αρχιεπισκοπικού Μεγάρου από την Ιόνια Διοίκηση συμφωνήθηκε η ετήσια καταβολή μισθώματος ύψους 65 λιρών, μια πράξη που όμως ανεστάλη και, κατά τη γνώμη του, «οδηγεί αργά ή σταθερά στη συρρίκνωση της Λατινικής Εκκλησίας».[33] Η υποτίμηση, όμως, της θέσης του ρωμαιοκαθολικού αρχιεπισκόπου αποδεικνύεται, σύμφωνα με τον Candoni, και από το γεγονός της δραματικής μείωσης της σύνταξής του.
3. Διαμαρτύρεται για τη μείωση των ρωμαιοκαθολικών εφημερίων που μισθοδοτούνται από την Ιονική Κυβέρνηση, αφού ο συνολικός αριθμός τους περιορίσθηκε στους έξι.
4. Παραπονείται για το γεγονός ότι η Νομοθετική Συνέλευση κατήργησε την αρχιεπισκοπική δικαιοδοσία,[34] αναιρώντας ουσιαστικά τη συνταγματική διάταξη περί προστασίας της Λατινικής Εκκλησίας.
5. Παραπονείται, επίσης, για το γεγονός ότι, ενώ είναι αναγκαίο να λειτουργούν για τις ανάγκες του ρωμαιοκαθολικού στοιχείου της πόλης και οι έξι ναοί, η Βουλή απεφάσισε να μισθοδοτεί μόνο τρεις εφημερίους, για δύο ενορίες, διαμορφώνοντας μια δύσκολη εκκλησιαστική κατάσταση.
6. Κλείνοντας ο Candoni τη μακροσκελή επιστολή του, επιστολή διαμαρτυρίας, διαπιστώνει ότι όλες οι αναφερόμενες ενέργειες οδηγούν σε «κρίσιμη κατάσταση την Καθολική Εκκλησία της Κέρκυρας»,[35] υπενθυμίζοντας ότι παρατηρείται καταφανής καταπάτηση των συνταγματικών δικαιωμάτων της. Συνοψίζοντας τα επιχειρήματά του συμπεραίνει ότι στην πράξη η Εκκλησία του δεν απολαμβάνει «ιδιαίτερη προστασία» από τις ιόνιες αρχές, αφού δεν της κατατίθεται το επιβεβλημένο από το 1833 ενοίκιο από την αναγκαστική μίσθωση της αρχιεπισκοπικής κατοικίας για τις ανάγκες του Ιονίου Κράτους, χωρίς μάλιστα να καλύπτεται η δαπάνη για τη συντήρηση των καθο-

32. "occupied".

33. "[…] it was intended to destroy that Church, whose revenues had been exacted by the Ionian Treasury" (C.O. 136/324, 28 Μαρτίου 1835, σ. 2).

34. *Στο ίδιο*.

35. "All these innovations evidently demonstrate the critical situation of the Catholic Church in Corfu" (*στο ίδιο*, σ. 3).

λικών ναών της πόλεως, που εξυπηρετούν τις λατρευτικές ανάγκες πέντε χιλιάδων πιστών (ντόπιων και ξένων).

Στην επιστολή αυτή που παραλαμβάνει ο Douglas από τον πολιτικό του προϊστάμενο και προσωπικό φίλο του υπουργό Αποικιών Aberdeen, απαντά προς τον διάδοχο του τελευταίου Glenelg[36] με ένα υποδειγματικό κείμενο, όπου παρατίθεται η ιόνια εκκλησιαστική πραγματικότητα και η πολιτική του απέναντι στη «Λατινική Αρχιεπισκοπική Εκκλησία» Κερκύρας. Μάλιστα, ξεκαθαρίζει ευθύς εξ αρχής ότι στηρίχθηκε στην απάντησή του στην εκτενή επιχειρηματολογία που έλαβε από την Ιόνιο Βουλή διά της επιστολής του προέδρου της Σπυρίδωνος Βούλγαρη. Τα κύρια σημεία της επιστολής του συνοψίζονται στα εξής:[37]

α) Αμφισβητεί την ιδιότητα και κατ' επέκτασιν τη σοβαρότητα των επιχειρημάτων του Candoni, αφού διαπιστώνει ότι δεν είναι ούτε προϊστάμενος ούτε γραμματέας της Λατινικής Εκκλησίας Κερκύρας,

β) διαπιστώνει ότι ο Candoni εγκατέλειψε το νησί χωρίς να το δηλώσει, συνεχίζοντας όμως να μισθοδοτείται από το Δημόσιο Ταμείο του Ιονίου Κράτους, και

γ) αναφέρει ότι ο Candoni δεν έχει εξουσιοδοτηθεί από καμία προϊσταμένη του εκκλησιαστική αρχή (λατίνο αρχιεπίσκοπο ή λατινικό κλήρο της Κέρκυρας) να καταθέσει την εν λόγω ένσταση – αναφορά του κατά των δήθεν αντιλατινικών μέτρων που έλαβε η Νομοθετική Συνέλευση.

Μετά απ' αυτές τις εισαγωγικές (προσωπικές του απ' ό,τι φαίνεται) διαπιστώσεις για το πρόσωπο του Candoni, παραθέτει την αντίκρουση των επιχειρημάτων του τελευταίου από την Ιόνιο Βουλή, τα οποία υπογράφει ο πρόεδρός της Σπυρίδων Βούλγαρης, τα αντεπιχειρήματα του οποίου συνοψίζονται στα ακόλουθα σημεία:

1. Ο Candoni δεν είναι κανονικός (εφημέριος) της εκκλησιαστικής περιφέρειας Κερκύρας, ούτε γραμματέας της, αλλά απλός ιερέας, ο οποίος, μάλιστα, εγκατέλειψε την Κέρκυρα χωρίς να ζητήσει τη διακοπή της μισθοδοσίας του από το Δημόσιο Ταμείο.
2. Η Λατινική Εκκλησία, η οποία ιδρύθηκε στην Κέρκυρα κατά την περίοδο των Ανδηγαυών,[38] αντικατέστησε τον ορθόδοξο μητροπολίτη και την ορθό-

36. Ο βαρόνος του Glenelg (1778-1866) κατά την περίοδο που συντάσσεται η δεύτερη επιστολή που εξετάζουμε, διαδέχεται τον Aberdeen στο υπουργείο (Πολέμου και) Αποικιών (1835-1839).

37. C.O. 136/75 Douglas προς Glenelg, 29 Ιουνίου 1835.

38. Βλ. για τη συγκεκριμένη περίοδο το σημαντικό έργο του Σπύρου Ασωνίτη, *Ανδηγαυική Κέρκυρα* (*13ος-14ος αι.*), εκδ. Απόστροφος, Κέρκυρα 1999.

δοξη μητρόπολη με λατίνο αρχιεπίσκοπο και λατινική αρχιεπισκοπή, αντίστοιχα.

3. Τα Ιόνια Νησιά απαλλάχθηκαν από τη λατινική εκκλησιαστική κηδεμονία το έτος 1799, με την κατάληψη των Ιονίων Νήσων από τους Γάλλους (Δημοκρατικούς).
4. Όταν τέθηκαν τα Ιόνια Νησιά υπό την προστασία της Βρετανίας (1815) δεν υπήρχε λατίνος αρχιεπίσκοπος στην Κέρκυρα. Η Ρώμη τοποθέτησε (1818) στη θέση του ασθενούντος (και απουσιάζοντος) αρχιεπισκόπου Κερκύρας Franciscus Maria Fenzi[39] τον αρχιεπίσκοπο Paulus Augusto Foscolo (1818-1830).[40] Το λάθος του τελευταίου ήταν ότι απαιτούσε την de facto αναγνώριση της «Λατινικής Αρχιεπισκοπής Κερκύρας», λόγω της μακραίωνης εκκλησιαστικής κατάστασης, παραβλέποντας τη νέα εκκλησιαστική κατάσταση που διαμόρφωνε το Σύνταγμα του 1817. Ανακεφαλαιώνοντας το επιχείρημα αυτό, καταλήγει στο παρακάτω συμπέρασμα: «Η Ορθόδοξη Ελληνική Θρησκεία απέκτησε και πάλι την ελευθερία της υπό την πανίσχυρη προστασία της Μ. Βρετανίας».[41]
5. Η συνταγματική κατοχύρωση της «ιδιαίτερης προστασίας» που παρέχει το Ιόνιο Κράτος στη Λατινική Εκκλησία, δεν θα πρέπει να ξεπερνά σε καμία περίπτωση τα καθορισμένα συνταγματικά όρια, διότι σε διαφορετική περίπτωση η υπέρβαση των συγκεκριμένων ορίων θα οδηγούσε στην παραβίαση του Συντάγματος. Στο πλαίσιο αυτό αναγνωρίζονται τα θεσμικά δικαιώματα και η οικονομική στήριξη του απαραίτητου για τις ανάγκες της ρωμαιοκαθολικής κοινότητας αριθμού των ναών, των ιερέων, καθώς και του αρχιεπισκόπου της. Ο Βούλγαρης παραθέτει την απόφαση της Βουλής, σύμφωνα με την οποία καθορίζεται για τη Λατινική Εκκλησία Κερκύρας η λειτουργία:
   α) τριών (μεγάλων) ναών στην πόλη,
   β) επτά αλταρίων σε κάθε ναό, περισσότερων δηλαδή από ποτέ,
   γ) δύο ενοριών στην παλαιά πόλη.

   Τέλος, καθορίζεται η ετήσια αποζημίωση του λατίνου αρχιεπισκόπου

39. Για τον Fenzi βλ. πρωτ. Αθανάσιος Χ. Τσίτσας, *Βενετοκρατούμενη Κέρκυρα, Θεσμοί*, Εταιρεία Κερκυραϊκών Σπουδών, Κέρκυρα 1989, σ. 47-48.

40. Για τον βενετό Paulo Augusto Foscolo (1785-1860), που ονομάστηκε αρχιεπίσκοπος Κέρκυρας το 1818 και το 1830 τιτλ. πατριάρχης Ιεροσολύμων, βλ. Luigi C. Ippaviz, *Corcira antica e moderna*, Tipografia Greca La Fenice Ch. Triantafillo, Venezia 1901, σ. 234.

41. "[…] the Orthodox Greek Religion became again free under the Powerful protection of Great Britain".

στις 265 λίρες, όταν η ανάλογη του ορθόδοξου μητροπολίτη (της επικρατούσας θρησκείας) ανέρχεται στις 312 λίρες.[42]

6. Ο Βούλγαρης, ενώ υποτίθεται ότι απαντά στον Candoni, ουσιαστικά δίνει απαντήσεις προς όλες τις κατευθύνσεις για το θέμα, και ιδιαίτερα προς τον αρχιεπίσκοπο των Ρωμαιοκαθολικών της Κέρκυρας Nostrano, ο οποίος δεν φαίνεται να εμπλέκεται στη διένεξη Candoni – Douglas. Στον Nostrano με απόφαση της Βουλής του Ιονίου Κράτους (29 Μαΐου 1830), δηλαδή περίπου ενάμιση μήνα μετά την ανάληψη των καθηκόντων του (12 Απριλίου 1830), θα αποδοθεί ο τίτλος του «αρχιεπισκόπου»,[43] αφού αναγνωρίσθηκε ως «κεφαλή της Ρωμαιοκαθολικής Εκκλησίας» στα Ιόνια Νησιά. Η επισημοποίηση του τίτλου, παρ' όλο που επανέφερε την προ του 1799 κατάσταση, δεν προκάλεσε ισχυρές αντιδράσεις λόγω της συνετής πολιτικής του Νοστράνο, ο οποίος περιοριζόταν να τιτλοφορείται «αρχιεπίσκοπος των εν Κερκύρα Λατίνων» και όχι «αρχιεπίσκοπος Κερκύρας», όπως ήταν ο παλαιός τίτλος κατά την Ενετοκρατία.[44] Μάλιστα, υπενθυμίζει ότι οι γηγενείς Ρωμαιοκαθολικοί, δηλαδή ιόνιοι πολίτες, δεν ξεπερνούν τους 1.500 και για τον αριθμό αυτό των πιστών θεωρεί ότι οι ναοί, οι ενορίες, οι κληρικοί που υφίστανται, αλλά και η γενικότερη μέριμνα του Ιονίου Κράτους για τη Λατινική Εκκλησία είναι εξαιρετικά μεγαλύτερη, εν συγκρίσει με τα αντίστοιχα που προβλέπονται για την επικρατούσα Ορθόδοξη Εκκλησία.
7. Η εποχή, στην οποία ο Candoni προβαίνει στην έγγραφη διαμαρτυρία του

---

42. Στην *Gazzetta Ionia* (φ. 235/15/27.6.1835) διαβάζουμε:
«[…] Ο ορισθείς μισθός παρά του 8ου Άρθρου της 40ής Πράξεως της Τετάρτης Γερουσίας […] θα εξακολουθεί […] δηλονότι:

Μητροπολίτης Κερκύρας	κατ' έτος	312 Λ.	
Μητροπολίτης Κεφαλληνίας	»	»	» »
Μητροπολίτης Ζακύνθου	»	»	» »
Μητροπολίτης Αγίας Μαύρας	»	»	234 Λ.
Επίσκοπος Ιθάκης	»	»	156 Λ.
Αρχιεπίσκοπος Κυθήρων	»	»	» »
Επίσκοπος Παξών	»	»	» »

Μια απλή ανάγνωση του ανωτέρω μισθοδοτικού πίνακα αποδεικνύει ότι ο λατίνος αρχιεπίσκοπος βρίσκεται από μισθολογική κατάσταση στη δεύτερη θέση, μετά τους τρεις μητροπολίτες των τριών μεγαλύτερων μητροπόλεων (άνω των 50.000 κατοίκων) της επικρατούσας θρησκείας. Θα μπορούσαμε να ισχυριστούμε ότι κάθε άλλο παρά αδικείται, εάν λάβει κανείς υπόψη ότι το ποίμνιο των μητροπολιτών και επισκόπων που υπολείπονται σε μισθό είναι μεγαλύτερο από το δικό του.

43. Hofman, *ό.π.*, σ. 367.

44. Πρωτ. Μεταλληνός, *Ελληνισμός μαχόμενος*, ό.π., σ. 149 κ.ε. Πρβλ. Παπαγεώργιος, *ό.π.*, σ. 144.

προς τη Βρετανική Κυβέρνηση, δεν τον ευνοεί, διότι αντιδρά την περίοδο, κατά την οποία εξελίσσεται ο "Tithe war" (1830-1836),[45] γνωστός ως «πόλεμος της δεκάτης», κατά τον οποίο οι ιρλανδοί Καθολικοί υποχρεώθηκαν να αποδίδουν ως φόρο ενίσχυσης της Προτεσταντικής Εκκλησίας της Ιρλανδίας τη δεκάτη των υπαρχόντων τους. Στην εμπόλεμη αυτή κατάσταση αναδεικνύεται πρώτος ρωμαιοκαθολικός βουλευτής στο βρετανικό κοινοβούλιο (1829) ο ιρλανδός David O' Connell (1775-1847). Ο βρετανικός κόσμος διαπνέεται από ένα αντικαθολικό μένος, όπως μαρτυρούν τα δημοσιεύματα της εποχής, ακόμη και στην (επίσημη) *Gazzetta Ionia*.[46] Ο Douglas επιλέγει να στηρίξει τον άξονα των δύο συνταγματικά επικρατούντων δογμάτων (προτεσταντικού και ορθόδοξου), στρεφόμενος κατά του ρωμαιοκαθολικού, με σκοπό αφενός τη διαμόρφωση των απαραίτητων τοπικών ερεισμάτων στην εκτέλεση της διοίκησής του και αφετέρου την επίτευξη της συνταγματικής αναθεώρησης του Ιονίου Αστικού Κώδικα.

Στο σημείο αυτό πρέπει να επισημανθεί το γεγονός ότι ολόκληρη την αναφε-

---

45. Βλ. για το ζήτημα: Jay Brown Stewart, *The National Churches of England, Ireland and Scotland, 1801-1846*, Oxford University Press, Dublin 2001 και William Sheehan and Maura Cronin, *Riotous Assemblies: Rebels, Riots and Revolts in Ireland*, Mercier Press Ltd, Dublin 2011.

46. Στο φ. 228 της 27.4//9.5.1835, σ. 1-2, διαβάζουμε:

«Διάφοραι ειδήσεις τρέχουν περί της μορφώσεως του Υπουργείου, περί των οποίων δεν μας μέλει, προθετούντας να προσέξωμεν εις τα πράγματα, και βεβαιούντας τους αναγνώστας μας ότι θα δυνηθώμεν να τους δώσωμεν τας ακριβεστέρας ειδήσεις την στιγμήν αυτήν καθ' ην θα ληφθή οποιουδήποτε (sic) περί τούτου μέτρον. Ημείς μόνον θα παρατηρήσομεν, ότι επειδή η Κυβέρνησις του Σιρ Ροβέρτου Πηλ, ο οποίος ήτον πολύ δυνατός κατά σύγκρισιν με οποιανδήποτε άλλην Κυβέρνησιν σχηματισμένην εις αρχάς παρομοίας φύσεως, εσηκώθη εις την Ιρλανδικήν υπόθεσιν, είναι ολοφάνερον ότι καμμία Κυβέρνησις, ειμή μόνον η πλέον φιλελεύθερος, και αποφασισμένη να δικαιώση την Ιρλανδίαν, θα δυνηθή να σχηματισθή με ευτυχή επιτυχίαν [...]. Δεν δυνάμεθα λοιπόν να ιδώμεν καμμίαν αιτίαν φόβου οποίον ένα κόμμα ζητεί ματαίως να διαχύση. *Ότι βλέπομεν* (σ. 2) *εις τας Εφημερίδας των Τόρυς μας παριστάνει ότι ο Προτεσταντισμός επαπειλείται από αφανισμόν, και ότι μεταξύ της Οραγγικής υπεροχής αναμένει με την επικρατούσαν Εκκλησίαν και ταύτην αγέρωχον, και την υπεροχήν των Καθολικών Ιερέων με τον Κύριον Οκονέλλ εις είδος Δικτάτωρος, δεν είναι τρόπος να διαλέξη τις.* Η μεγάλη όμως ησυχία του τόπου αποδεικνύει ότι το μέγα μέρος του λαού είναι εις κατάστασιν σημαντικής αδιαφορίας, ως προς αυτάς τας Ούλτρα θεωρίας. Οι μετριόφρονες βλέπουν μ' αδιαφορίαν τους υποτιθεμένους φόβους, και τας υβριστικάς απαιτήσεις των υπερθρήσκων και των δύω μερών. Γνωρίζουν κάλλιστα ότι υπάρχει δύναμίς τις παραλλακτική, και ότι δεν είναι αναγκαίον να συνθέση τις την Κυβέρνησιν διά να ασφαλίση την υπεροχήν των Οράγγων, ή των Καθολικών [...]. Το μεγαλήτερον και ησυχώτερον μέρος του λαού θα υποστηρίξει την Νομοθεσίαν διά να αναδεχθή αυτόν τον δρόμον, και να προοδεύση, ανώτερον πάσης επιρροίας. Η νομοθεσία μας δεν έχει να κάμη με την θρησκείαν [...]».

ρόμενη επιχειρηματολογία του Βούλγαρη την υιοθετεί αυτούσια ο Douglas, συνυπογράφοντάς την και αποστέλλοντάς την στον υπουργό (του) Glenelg, ως προσωπική του πρόταση εκκλησιαστικής πολιτικής έναντι της τρίτης ιεραρχικά θρησκευτικής κοινότητας του Ιονίου Κράτους, δηλαδή της Λατινικής Εκκλησίας.

Συμπεράσματα

1. Η επιχειρηματολογία του Candoni έρχεται να προστεθεί στις αντίστοιχες του αρχιεπισκόπου Pier-Antonio Nostrano (1830-1852)[47] και των υπόλοιπων γνωστών (ή αγνώστων) διαμαρτυριών ρωμαιοκαθολικών πολιτών του Ιονίου Κράτους, οι οποίες διασώζονται στα National Archives του Λονδίνου. Ο Βούλγαρης υπενθυμίζει στον Nostrano ότι οι όποιες διαμαρτυρίες των κληρικών του είναι χωρίς έρεισμα, αφού ο ίδιος μισθοδοτείται από το Ιόνιο Κράτος με μισθό λίγο μικρότερο απ' ό,τι ο μητροπολίτης της επικρατούσας Εκκλησίας.[48]
2. Ο Douglas αντιμετωπίζει τις διαμαρτυρίες του Candoni ως εκφραστής της προστασιακής πολιτικής της χώρας του. Πυξίδα της εκκλησιαστικής του πολιτικής αποτελεί ο Καταστατικός Χάρτης του Ιονίου Κράτους. Ο Douglas απλώς παραμένει πιστός στην εκκλησιαστική πραγματικότητα που διαμόρφωσε ο προκάτοχός του Maitland με την ψήφιση του Συντάγματος του 1817.
3. Ο Douglas καθ' όλη τη διάρκεια της εξαετούς πολυκύμαντης αρμοστείας του θα παραμείνει σταθερός κατά την άσκηση της εκκλησιαστικής του πολιτικής, στα θεσμικά – συνταγματικά όρια όλων των χριστιανικών δογμάτων, συμπεριλαμβανομένης και της «Λατινικής Αρχιεπισκοπικής Εκκλησίας» Κερκύρας. Στο πνεύμα αυτό ο Βούλγαρης κάνει ειδική αναφορά στην αρχή της ανεξιθρησκίας (toleration), η οποία επικρατεί στο Ιόνιο Κράτος, σύμφωνα με την οποία είναι συνταγματικά κατοχυρωμένη η ελευθερία της λατρείας εκτός από τα δύο επικρατούντα θρησκευτικά συστήματα (ελληνικό

47. Για τον Nostrano (1768-1852) από τη Λομβαρδία βλ. Ippaviz, *Corcira antica e moderna*, ό.π., σ. 235. Για περισσότερες πληροφορίες βλ. την επίσημη ιστοσελίδα του Βατικανού www.catholic-hierarchy.org/bishop/bnostrano.html. Χειροτονήθηκε αρχιεπίσκοπος Κερκύρας στις 19 Μαρτίου 1830 και αναρρήθηκε στις 12 Απριλίου του ιδίου έτους, παραμένοντας στη θέση αυτή μέχρι τον θάνατό του (23 Μαΐου 1852). Την περίοδο που εξετάζουμε (1835) είναι αρχιεπίσκοπος Κερκύρας.

48. Βλ. την απάντηση του Σπ. Βούλγαρη (C.O. 136/75, Douglas προς Glenelg, 29 June 1835), σύμφωνα με την οποία ο Nostrano μισθοδοτείται ετησίως με 265 λίρες, έναντι 312 του ορθόδοξου μητροπολίτου, με το σχόλιο ότι "From this it may be judged whether or not Monsignor Nostrano has reason to be satisfied with the munificence of Government".

και αγγλικό) και στη Ρωμαιοκαθολική Εκκλησία, αντίθετα απ' ό,τι συμβαίνει στις χώρες, όπου κυριαρχεί η τελευταία.[49]

4. Διαπιστώνουμε, μέσα από τις εξεταζόμενες επιστολές, ότι στη συνείδηση των βρετανικών (αρμοστής και βρετανοί υπουργοί) και ελληνικών (πρόεδρος και μέλη Ιονίου Γερουσίας) αρχών ταυτίζεται κατά τη συγκεκριμένη περίοδο η θρησκεία με το έθνος. Έτσι, ομιλούν και οι δύο αρχές για ελληνικό και αγγλικό θρησκευτικό σύστημα. Σε άλλο, μάλιστα, σημείο αναφέρεται ότι η "Greek religion"[50] αντιμετωπίζεται στις χώρες που ελέγχει η «Ρωμαιοκαθολική Εκκλησία» με περιφρόνηση και μισαλλοδοξία.[51] Ο αρμοστής Douglas χρησιμοποιεί κατά την άσκηση της εκκλησιαστικής του πολιτικής την εθνική διάσταση της θρησκείας, αφού γνωρίζει ότι μπορεί να προσεγγίσει και να γεφυρώσει τις όποιες τοπικές αντιδράσεις προς τη Βρετανική «Προστασία» με επιχείρημα την επί 550 έτη ρωμαιοκαθολική παρουσία στα Ιόνια Νησιά. Ο ρωμαιοκαθολικός παράγοντας αποτελεί τον κοινό αντίπαλο για τα δύο επικρατούντα θρησκευτικά συστήματα στο Ιόνιο Κράτος. Κλείνοντας την επιστολή του ο Βούλγαρης κρίνει ότι όλες οι αιτιάσεις των Ρωμαιοκαθολικών θα εκλείψουν, μόνο όταν ο λατινικός κλήρος επιστρέψει στο προηγούμενο (μακραίωνο) καθεστώς.[52]
5. Εσφαλμένη είναι η επικρατούσα αντίληψη, σύμφωνα με την οποία ταυτίζονται συλλήβδην όλοι οι «δυτικοί Ευρωπαίοι» με τους «δυτικούς χριστιανούς». Υπάρχει φανερή διάκριση μεταξύ δυτικής (στην περίπτωσή μας βρετανικής) πολιτικής και δυτικού μισσιοναρισμού.[53] Η δεύτερη περίπτωση μπο-

---

49. C.O. 136/75, Douglas προς Glenelg, 29 June 1835: "From what has been already stated this assertion is completely refuted – the Latin Church is specially protected and that in the most extended sense of this obligation. Nay, the toleration of the Ionian Government has always been such, that notwithstanding the prohibition which the Constitution makes of the external forms of worships except for the two dominant systems of religion, Greek and English; the right, has never been exercised of interfering to prevent the Catholics, who continue to make public processions on their great festivals. Whilst in the Roman States the Ionians of the Orthodox Greek Religion, are denied even Christian burial!!!".

50. *Στο ίδιο*.

51. "contempt and intolerance".

52. *Στο ίδιο*.

53. Βλ. τις θεμελιώδεις για το ζήτημα αυτό διδακτορικές διατριβές: π. Γεώργιος Δ. Μεταλληνός, *Το ζήτημα της μεταφράσεως της Αγίας Γραφής εις την νεοελληνικήν*, διδακτορική διατριβή, εκδ. Αρμός, Αθήνα ^{2}2004. – Πόλλη Θαναηλάκη, *Αμερική και προτεσταντισμός. Η «Ευαγγελική αυτοκρατορία» και οι οραματισμοί των αμερικανών μισσιοναρίων για την Ελλάδα το 19ο αιώνα*, εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα 2005. – Αντώνης Λ. Σμυρναίος, *Στα ίχνη της ουτοπίας. Το «Φιλελληνικόν Παιδαγωγείον» Σύρου και η προτεσταντική ομογενοποίηση της Οικουμένης κατά τον 19ο αιώνα*, Σύλλογος προς Διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων, Αθήναι 2006·

ρεί να χρησιμοποιείται ad hoc από την πρώτη, αλλά δεν αποτελεί μέρος της επίσημης εκκλησιαστικής της πολιτικής. Ο Douglas, όμως, γνωρίζει πολύ καλά την εκκλησιαστική, αλλά και την πολιτική διπλωματία της Λατινικής Εκκλησίας. Για τον λόγο αυτό και αντιμετωπίζει τα παράπονα των Λατίνων (εδώ του Candoni) με μεγαλύτερη αυστηρότητα, γνωρίζοντας ότι με τον τρόπο αυτό ικανοποιεί τους συνεργάτες του (πρόεδρο και μέλη της Γερουσίας), αλλά και τη συντριπτική πλειονότητα του (ορθόδοξου) ιόνιου λαού.

6. Προξενεί εντύπωση το γεγονός ότι στη διένεξη αυτή ο αρχιεπίσκοπος Nostrano δεν συμμετέχει, όπως και ο μητροπολίτης Κερκύρας Χρύσανθος, αλλά φαίνεται ως επιστολή διαμαρτυρίας ενός απλού κληρικού (Candoni) όχι προς τον καθ' ύλην αρμόδιο αρμοστή του Ιονίου Κράτους, αλλά προς τον υπουργό Αποικιών της Προστάτριας Δύναμης (Aberdeen). Και ενώ υποτιμάται η εκπροσώπηση από τη λατινική πλευρά, ο υπουργός δίνει εντολή και απαντά εν συντομία ο αρμόδιος αρμοστής, αλλά και ο πρόεδρος της Γερουσίας (ο πρώτος στη διοικητική ιεραρχία του Ιονίου Κράτους), προσφέροντας ολοκληρωμένη απάντηση των συνταγματικών ορίων της θρησκευτικής κοινότητας των Ρωμαιοκαθολικών αλλά και των συνταγματικών πλαισίων, μέσα στα οποία οφείλει να δραστηριοποιείται η τελευταία.
7. Με την επιθετική στάση του Candoni και τη σοφή στάση του «συνετού γέροντος Νοστράνου»[54] αποδεικνύεται η διπλή στάση των εκπροσώπων της Ρωμαιοκαθολικής Εκκλησίας στην «καθ' ημάς Ανατολή». Κάποιοι εκπρόσωποι λειτουργούσαν κυρίως ως εκπρόσωποι ενός παγκόσμιου (θρησκευτικού) κράτους (στην περίπτωσή μας ο Candoni, ο οποίος φαίνεται να αγνοεί τον αρχιεπίσκοπό του), ενώ άλλοι (Nostrano) ενεργούν με ποιμαντική διάκριση, δηλαδή με συναίσθηση του χρόνου, του τόπου και του συνταγματικού πλαισίου, μέσα στο οποίο καλούνται να λειτουργήσουν. Αυτό αποτελεί ένα συχνό φαινόμενο που οφείλεται στον κατεξοχήν διφυή (θρησκευτικό και κρατικό) χαρακτήρα της Ρωμαιοκαθολικής Εκκλησίας.
8. Η στάση του Douglas απέναντι στο ρωμαιοκαθολικό στοιχείο της Κέρκυρας (και κατ' επέκτασιν ολοκλήρου του Ιονίου Κράτους) αποδεικνύει ότι στη διαμόρφωση και άσκηση της εκκλησιαστικής του πολιτικής ενεργούσε πρωτίστως ως (βρετανός) διπλωμάτης και πολιτικός και κατόπιν ως βαθιά θρη-

---

του ιδίου, *Μετέωρος ζήλος. Προτεσταντική προπαιδεία και νεοελληνική εκπαίδευση κατά το 19ο αιώνα*, εκδ. Ψηφίδα, Αθήνα 2006. Πρβλ. Γεράσιμος Δ. Παγκράτης, «Ιταλοί Μισσιονάριοι στην Κέρκυρα στα μέσα του 17ου αιώνα», *Κερκυραϊκά Χρονικά*, τ. 4 (2007), *Πρακτικά του Επιστημονικού Συνεδρίου, Όψεις της εκκλησιαστικής ιστορίας της Κέρκυρας (Κέρκυρα, 7-8 Δεκεμβρίου 2005)*, επιμ. Θεοδόσης Πυλαρινός, Κέρκυρα 2007, σ. 275.

54. Πρωτ. Γεώργιος Μεταλληνός, *Ελληνισμός μαχόμενος*, ό.π., σ. 150.

σκευόμενος Σκώτος (άρα Ρωμαιοκαθολικός), πατέρας μάλιστα ρωμαιοκαθολικού κληρικού. Ο Douglas περιορίζει τα προσωπικά του (θρησκευτικά) «πιστεύω», μπροστά στην πολιτική της χώρας του, όπου σημειωτέον η επίσημη Εκκλησία είναι η Αγγλικανική. Θεωρώ ότι το γεγονός αυτό δικαιολογεί μέχρις ενός βαθμού την άτεγκτη και απόλυτη πολιτική που ακολούθησε έναντι της επικρατούσας Ορθόδοξης Εκκλησίας του Ιονίου Κράτους.[55] Δεν πρέπει, όμως, να διαφεύγει από τον ερευνητή ότι κατά τη συγκεκριμένη περίοδο (1835) εξαιτίας του «Ιρλανδικού ζητήματος» και του «Πολέμου της δεκάτης» ("Tithe war") οι σχέσεις μεταξύ Ρωμαιοκαθολικής και Αγγλικανικής Εκκλησίας βρίσκονται σε εμπόλεμη κατάσταση, γεγονός που ευνοεί την προσέγγιση της τελευταίας στην επικρατούσα Ορθόδοξη Εκκλησία του Ιονίου Κράτους. Ο Douglas ενεργεί ως θεματοφύλακας και εκτελεστής των (πολιτικών) συμφερόντων της χώρας του και στην αποστολή του αυτή αποκτούν ελάσσονα σημασία οι προσωπικές (και θρησκευτικές) του πεποιθήσεις, οι οποίες εντάσσονται εν τέλει στη συνολική εκκλησιαστική πολιτική του.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

C.O. 136/324, Aberdden/Douglas, 28 March 1835, and enclosure.

I transmit to you herewith a statement which has been delivered to me by the Rev. D. Nicola Candoni upon the present state of the Latin Church in Corfu.

I have informed that gentleman that any statement of that nature could only be regularly brought under my notice by yourself. But I have nevertheless to desire that you will report to me upon the circumstances which are adverted to in the statement.

Aberdeen.

Enclosure:

Nicola Candoni, Canon and Chancellor of the Latin Archiepiscopal Church of Corfu, authorized by the Church of Rome, has the honor to present to your Excellency the following statement.

The Latin Archiepiscopal Church of Corfu dates its origin from a very remote period. The Princes of Anjou, Lords of the Island, made many concessions, and granted many rights and privileges to the Corcyrians: and Philip the 1st

55. Δημήτριος Γ. Μεταλληνός, *Βρετανική διπλωματία*, ό.π., σ. 291-294.

of Anjou, ceded to the Latin Archbishop and his chapter, several wooded tracts in the Island, that by the cultivation of those lands they might enjoy a sufficient support and the Public revenues receive an Increase.

In the person of Charles III, King of Naples, the Dominion of the Princes of Anjou ceased, when the Corcyrians, now free and independent, voluntarily surrendered themselves on the 9 of June 1386 to the Venetian Republic, demanding at the same time the confirmation of all the Rights and Privileges which had been granted to them by their late Sovereigns. The request was granted by the Venetians. On this occasion, a full sanction was given of all the grants formerly made to the Latin Archiepiscopal Church and Chapter.

In process of time, and the continual care and sacrifices – (which cases have cost their lives to some of the Canons) of the Archbishops and their Canons, the above mentioned lands were rendered fertile and fruitful so as to produce a sufficient Revenue for the Archbishop, eleven canons, and equal number of beneficed Clergy, and to support a seminary for the Instruction of young Ecclesiastics.

For five centuries, the Archiepiscopal Church enjoyed an uninterrupted and tranquil possession of these lands, paying an annual acknowledgment to the Government for the same. In 1799 these lands were taken from the Church by the Government, with the intention of dividing their produce among the clergy; and from that period the clergy received a monthly salary from the Government; which salary was increased according to the Receipts of the Treasury form the above named lands. During this time, the succession of the Canons was always observed.

The United States of the Ionian Islands, being afterwards established by authority of the great allied Powers, and placed under the sole and exclusive protection of His Majesty the King of Great Britain, the Lord High Commissioner of His Majesty, the august and sovereign Protector, bearing date the 19th of November 1816, declaring to the Ionians the firm intention of His Majesty's Government to repress every innovation tending to change established order, to maintain the higher ranks of society in all the Rights, to protect the lower classes, and to ensure to all, that equitable distribution of justice, upon which must depend the welfare and prosperity of every nation.

Upon these principles was formed the Constitution of 1817, which, examining every part of the general administration, declared that the Roman Catholic Religion was especially protected, throughout the Ionian States, ensuring consequently the then existing state of the Latin Archiepiscopal Church; and that the support of the Church might no burthen the State, the maximum of its income was decided by a Legislative decree of the 9 May 1822. Which decree was formed

in reference to the Constitutional Charter, and with the approbation of His Excellency the Lord High Commissioner, Sir Thomas Maitland. Hence it can never be imagined while the Representative of His Majesty communicated to the States the sentiments of his Government, and while the Constitution declared the Roman Catholic Religion to be especially protected in those States, that it was intended to destroy that Church, whose revenues had been exacted by the Ionian Treasury. Upon the same first and equitable principles, the affairs of the Church were decided in detail, by an act of the Legislature of 29 May 1830, at the desire of His Excellency the Lord High Commissioner, Sir Frederick Adam, at which time he laid before the Parliament, the Treaties which had taken place between himself and the Court of Rome, upon the affairs before them. By this Act, was the state of the Church definitely determined, as may be seen by reference to the same Act. The number of Canons was reduced to six, and for their maintenance was assigned the sum allotted to them in 1822, which is much inferior to what the Public Treasury annually receives from (the) sequestered lands. In virtue of these legislative resolutions, the most noble Senate authorized the existing Archbishop to exercise all his Archiepiscopal functions, thus strengthening the intercourse and harmony which has so long existed between the Ionians of the different Rites.

The Ionian Government, learning that the Archiepiscopal Palace had been occupied by the Supreme Council, and the Courts of Justice, assigned to the Archbishop a decent residence, paying for the same the annual rent of 65, Sterling.

Thus did the Church remain in confident repose under the protection of Justice and the Laws, when in 1833 the most Noble Senate passed a decree allowing to the Archbishop a temporary Provision, until the Parliament in its approaching session should determine upon final arrangements.

This circumstance seemed to offer to the Archbishop a sufficient motive to any before His Excellency, Lord Nugent, Lord High Commissioner, a Representation, informing His Excellency of all that had occurred in the Church, and repeating to His Excellency that the Government of His Majesty their Sovereign and August Protector, the only authority competent to judge and decide on the actions of its representatives, had not disapproved of the former acts of its Representatives in these States, and that these same acts had been sanctioned by the Ionian Government.

The prayer of the Archbishop was disregarded, and on the 12 of July (30 June) 1834 the Most Noble Legislative Assembly abolished the Archbishopric and Chapter – an event which occasioned the most sensible sorrow in the minds of the Archbishop, his Clergy, and his People – an action which goes in direct opposition to the Constitutional Charter, which declares the Roman Catholic religion especially protected, and could never have meditated its destruction.

The Constitution regarded only measures of economy respecting those religions whose support might burthern the State. Of the six churches which had always been deemed necessary for the services of Religion, the Senate ordained that only three should be employed, and formed in the City of Corfu, two parishes, thus reducing the Archiepiscopal Church to the rank of a simple parochial Church, assigning to it a miserable Revenue; the pension of the Archbishop was greatly diminished, and the payment of the Rent above named, suspended.

All these innovations evidently demonstrate the critical situation of the Catholic Church in Corfu: but animated by the known justice of His Britannic Majesty's Government, by means of the undersigned, it humbly and confidently prays;

1st That Article 3, Section 1, Chapter 5, of the Constitution which declares the Roman Catholic Church to be specially protected, should be duly observed.

2nd That the Latin Archbishopric and Chapter in Corfu, may be permitted to continue as formerly, and as decreed by the Acts of May 1822 and the 29 May 1830, which, it may be observed, are in full force, as they were not abrogated, nor even mentioned by the Decree of the 12 July (30 June) 1834, and that likewise some provision may be made for the Seminary which had, for many years, been preserved by the Archbishops for the education of young ecclesiastics.

3rd The restitution of the habitation, which the Government had granted to the Archbishop in recompense for his Palace, of which he has been deprived, and of which it had paid the Rent until October 1833.

4th That the Latin Churches which have always been considered necessary for the celebration of the divine worship and the spiritual wants of the Catholics, should be restored to their original purpose. The number of Catholics in Corfu amounts to five thousand, and consists of natives, of subjects of His Majesty, and of Foreigners, who daily flock to these States, happily placed under the generous and provident auspices of the British Crown.

London, 25 March 1835,
Nicola Candoni,
Sardinian House,
54, Loncolon's Inn Fields

C.O. 136/75, Douglas/Glenelg, 29 June 1835, and enclosures:

With reference to the memorial of the Roman Catholic priest Nicola Candoni, transmitted to me in Lord Aberdeen's dispatch of the 28th of March, with a desire that I should furnish information on the subject of that remonstrance; I

have now the honor to lay before your lordship the explanations which I have received from the Ionian Senate; observing at the same time, with regard to Don Nicola Candoni.

1st That he is neither a Prebendary, nor the Chancellor of the Latin Church here, as he improperly styles himself in his memorial.

2nd That he left this Island, abandoning his charge of officiating Priest, without the necessary Permission, in consequence of which the salary he received from the Public Treasury has been stopped.

3rd That he was never authorized either by the Latin Archbishop, or the Latin clergy of Corfu to make any representation whatever against the measures adopted by the Legislature of these States in regard to the Roman Catholic Church, as appears from the enclosed copy of a letter from Monsignor Nostrano (Σημ. το οποίο έχει χαθεί από τον συγκεκριμένο φάκελο).

4th That it has caused some surprise, that he should have been selected by the Court of Rome to prefer, in an irregular shape, a remonstrance to His Majesty's Government against that of the Ionian Islands.

I can have no hesitation in stating, that I consider the explanations given by the Senate to be completely satisfactory; and that it appears to me, that this Government has uniformly evinced the most conciliatory disposition towards the Roman Catholic Church, notwithstanding that the professors of the dominant religion of these States suffer indignities even to the denial of Christian Burial in the Roman Dominions.

It is doubtless much to be regretted, that the plain and positive provisions of the Charter as laid down in the 2nd Article, 2nd Section, 5th Chapter, should have been overlooked in framing the arrangements that are embodied in the legislative resolutions of 1822 and 1830, and which circumstance gave rise to pretensions, on the part of the Roman Catholic Church, of a nature that could not be admitted without an open violation of the Constitutional compact. These Resolutions, however, were in themselves null and unavailable, because they contained unconstitutional enactments – and the subsequent Act of Parliament, passed in 1834, had placed the question on a legal footing, having amply provided for the maintenance the Latin Church here, in relation to the number of inhabitants professing that religion and who do not exceed fifteen hundred.

The accompanying copy of a resolution of the Senate, to which I have given my approval, will best explain the character of a recent recurrence, and will give your lordship some idea of the unjustifiable course pursued by the Archbishop and some of his subordinates.

There can be no doubt that this state of things could not be permitted to continue, without compromising the authority and dignity of the Government; and I

therefore deem it my duty to recommend to your lordship's favourable consideration the proposal contained in a letter addressed to me by His Highness the President of the Senate, of which I do myself the honor to enclose herewith a copy, and which I think will obviate the necessity of resorting to stronger measures, in order to recall the Roman Catholic Clergy to that deference which they owe to the Laws of a Country wherein their religion is to the present extent specially Protected, and their own maintenance most liberally provided for.

Howard Douglas

Translation of the Senate's reply, and remarks upon Candoni's statement:

The Rev. Nicola Candoni, is a priest, and not a Canon of the Chapter of Corfu; he is not Chancellor of the Latin Church, having given up that office. He left Corfu without leave from the competent authority for which reason the pay he received from the public was suspended. It appears strange that the Court of Rome should have chosen him to put forward the representation in question. It is to be presumed however, that he has shown his credentials to the Secretary of State.

All this appears to be foreign to the present question. To avoid misconstruction, it is, nevertheless, necessary that an answer be given: The Princes of Anjou, Lieges, as every one knows, of the Roman Pontiff, had no sooner occupied this Island than they seized upon the principal churches of the natives, – upon the revenues consecrated to Religion, and upon the Holy relics which formed the object of the glory and the adoration of the Orthodox. They abolished the Archiepiscopal dignity – and reduced the Greek Clergy to an abject state of degradation. And upon the scattered ruins of the Orthodox Cathedral, rendered famous since the time of the Apostles by Prelates, illustrious for their learning and sanctity; did fanaticism and intolerance raise a Latin Cathedral, surround it with a Chapter, and endow the one and the other with the usurped property of the community.

The lands of the Latin Church were confiscated under the French regime. Subsequently in 1799 the Ionian Senate sequestered, definitely these lands. In the exordium of this decree, it is said – "Coming to the different classes of Ministers of the said Church, possessors of prebends annexed to the Canonries and benefices with which they are invested, there appears especially for first, an enormous and monstrous disproportion – a disproportion so unjust and unreasonable that whilst some are swimming in a pernicious abundance, others and those the oldest and most deserving, drag out a miserable existence amidst difficulties and poverty – thus generating in the class dedicated to Religion a spirit of envy and discontent. A state of mind very far removed from that calm and

fraternal benevolence which ought to prevail amongst the Ministers of the Sanctuary, for the decorum of religion and as an example to the laity". And it proceeded to ordain as follows:

Art. 1, "In virtue of the reservations laid down by the last deputation in restoring to the above Ecclesiastics the possession of their prebend; and of the power granted by Article 19 of the general plan of the Government: All the revenues constituting the prebend of Canonries and benefices of the said Church are, from this day, declared to be sequestered, not including those attached to the chapters for the celebration of Mass; with regard to which mention shall be made afterwards".

Art. 2, "For the convenient subsistence of each of the above mentioned Ecclesiastics, the salaries laid down in a separate sheet shall be appropriated and shall be fixed in their favour for life".

Art. 5, "The revenues styled Capitular, being, form their nature and smallness, of very easy administration; and further, as bequest for the celebration of Masses, shall remain, as hitherto, attached to the Chapter of the said Church, with the obligations they entail; and this shall be an addition to the emoluments of that Presbytery.

From which it is clear that the lands of the Latin Church were definitely appropriated by the Septinsular Government of 1799, and that the livings granted to the clergy of that period were fixed only for life – and not subject to modification in proportion to the revenues as the complainant unadvisedly asserts. The revenues denominated "Capitular" contemplated by the Article above quoted, (5th) are still in possession of the Latin clergy, who enjoy them in addition to fixed salaries which they are in receipt from the Public Treasury.

The Ionian Islands were placed under the protection of Great Britain by the Treaty of Paris of 1815 – no Latin Archbishop resided in Corfu at that time. Monsignor Fenzi, Archbishop from the time of the Venetian Republic, having, after a long absence from his diocese, resigned his dignity, the Court of Rome attempted, in 1816, to appoint a successor, but the Ionian Senate formally refused to receive Monsignor Foscolo, or to recognize the representative which he proposed; as it did not think it expedient to admit the de facto existence of a Latin Archiepiscopal See on the eve of the formation of a Constitution which would necessarily not overlook the very important and delicate subject of the dominant and other religions.

In fact, the Constitutional Charter of 1817 established that the Orthodox Greek Religion should be the Dominant, that the Orthodox Religion of the Protecting Power should be privileged, the Roman Catholic specially protected and every other tolerated. It prohibited the external forms of worship to all religions

except the two Orthodox Christian Religions above mentioned – a prohibition which includes also the Roman Catholic, although specially protected, and finally it declares, Article 2, Section 2, Chapter 5, "that it is highly inexpedient and impossible with every regard to due support, as far as it may be indispensable, of the necessary pastors that may be requisite for any system of Christian Religion, that these States can support the existence, or can maintain the principle, that these shall be supported or paid by them, or out of any funds that they in their wisdom may choose to appropriate to other uses, prelates and dignitaries of any religion but those of the dominant religion of the states, save and except always such dignitaries of such churches as are now actually resident in and executing their functions within these States and for the term only of their natural lives".

Granted – as insisted on by the Memorialist – that the Constitution "ensured the existing state of the Latin Church" – but what was that state? We have shown it above – lands it did not possess, because they were already definitively confiscated, and the surviving ministers of the altar possessed only a life interest. The Archbishopric was abolished de facto. No resident prelate existed, because the Senate of 1816 refused to receive not only the Archbishop elected, but would not even recognize his representative – and it is obvious that the Constitutional clause above cited "saving and excepting always such prelates and dignitaries of such churches, as are now actually resident within these States", implicitly excluded the Latin See of Corfu – and did not recognize but did, on the contrary, virtually abolish the succession of Canonries.

In 1822, the Legislative Assembly, on a message from the Lord High Commissioner put forth a resolution by which it was declared that there shall be only one Permanent See of the Roman Catholic Church within the Ionian States, on the cessation of the present one at Zante – substituting in lieu of this a See at Corfu, either of a Bishop or Archbishop as might be decided upon, without "the Government, however, being burthened for the support of such dignitary more than it is at present" – namely what the Bishop of Zante received from the public purse in virtue of an old transaction with the Venetian government in commutation of tythes. The Resolution does not say a word about "the support of the Church", as asserted by the Petition. Finally, this decree was never carried into execution, and it is to be supposed that the Government began to doubt that by its operation the provisions of the Constitution would be contravened.

The Resolution of 1822 not having been acted upon for eight years – a new resolution of the Legislative Assembly appeared in 1830 – authorizing the Archbishop with a chapter of six canons for the Island of Corfu. The stipend granted from the Public chest to the Bishop of Zante was assigned to the Archbishop –

and to the chapter the Revenues enjoyed by it in 1822 – and finally, the residence of a Bishop in Zante was permitted, but without any additional charge on the public. Shortly afterwards the Court of Rome promoted the Rev. Pier Antonio Nostrano to the Archiepiscopal See of Corfu – the Government did not oppose the appointment as Monsignor Nostrano was one of the surviving dignitaries of the church contemplated by the Constitution – and without any difficulty granted to him the salary which had, until then, been assigned to the Bishop of Zante – On his representation a habitation was granted to him – (Government) not being aware at the time, that there was a house belonging to the Archiepiscopal Church suitable and fit for any prelate.

This part of the representation is most disingenuous – it insinuates that the full effect had been given to the resolution of 1830. By the settlement on a definitive footing of the Latin Clergy – and that the Senate had subsequently destroyed it in 1833 in order to make "temporary provisions". This, however, is not the fact. Immediately after the appointment of Monsignor Nostrano the Senate proceeded to carry into effect the remaining provisions of the Resolution of 1830. It was then, and on accurate examination that the Government convinced itself that this Resolution contained a manifest violation of the letter and spirit of the Constitutional Charter.

1st By recognizing a prelate and permanent chapter in opposition to the express letter of the Constitution, which declares that only those Latin prelates and dignitaries which were in the performance of their functions in 1817 shall be maintained, and that for the term of their natural lives.

2nd Because, in fact, as, of those Latin Dignitaries residing and exercising their functions in these States in 1817, there were only five remaining – Seven, as established by the Resolution of 1830. For the Chapter including the Archbishop, could not be made a charge on the public, without overstepping the Constitution.

The Government being placed in this dilemma, and desirous to avoid publicity with regard to the misconception into which it had innocently fallen, thought the wiser course was just to allow things to remain as they were – continuing the payment of the salaries already fixed for the Roman clergy.

In the mean time Monsignor Nostrano, with signal inconsiderateness, proceeded, of his own authority, to create a number of canons, which he designated Supernumeraries; this step kindled a fierce spirit of contention amongst the Priesthood. Those who were overlooked were disgusted with the selections made by the Archbishop. Their hopes of "lucre", which in anticipation of these arbitrary Promotions they had counted on being thus extinguished, there was no further motive for silence; their clamours rendered some movement on the part

of Monsignor Nostrano imperative, he therefore made repeated demands on the Senate for the execution of the resolution of 1830 which for the reasons already stated were not complied with. Finally in 1833 he presented a memorial to the Lord High Commissioner which, being transmitted to the Senate, that body felt called upon to take some provisional step, which might conciliate the dispositions of the Charter, and continue, at the same time, the payments to the Latin Clergy until the next meeting of Parliament, when it would become indispensable to put a legal term to the question.

On the meeting of the Parliament in 1834 the question of the Latin Church was brought before it with a view to a final settlement of its establishment. The Legislative Assembly, having had under its consideration the Resolutions of 1822 and 1830, found that they contained provisions in direct violation of the Charter; and naturally considered them null and void.

The Parliament then took the question into its mature and attentive consideration, and finding that the natural born Corfiotes professing the Latin rite, barely amounted to fifteen hundred souls, it was convinced that the number of places of worship dedicated to that Religion was disproportionately large, and equally so the number of Priests.

It considered that the Orthodox Greek Religion became again free under the Powerful protection of Great Britain, and if it was, of right, the dominant, it preserved still its essential character of indulgence and toleration, and that in observation of its pledge to that effect it should protect the Roman Catholic religion, but it considered, also, that this protection should not exceed the limits of necessity, much less proceed to a violation of the Constitutional compact guaranteed by the great nation which protects these States.

Nevertheless, it contented itself with authorizing the Executive Power to fix the number of churches necessary – and to prevent additions to the number of Priests without the consent of the Senate; it further proceeded not only to confirm the salaries granted to Monsignor Nostrano, and to the four surviving dignitaries or their lives – but decreed, further, a permanent sum for the maintenance of the simple priests – this not being expressly forbidden by the Charter.

The following schedule will show how materially the condition of the Latin Clergy has been improved by the measures adopted by Parliament, and of which they ungratefully pretend to complain – and insufficient stipends granted them are so much the more remarkable that they exceed by double the salaries granted to the priests of the dominant religion:

The Senate, considering the number of inhabitants Professing the Latin rite, conceived three large churches, with seven altars for each even more than sufficient – and declared that they should be permanently maintained. It re-

served to itself the right of making such use of the other three, as a city very confined, surrounded with walls – and deficient in every essential establishment of public utility might require. It did not proceed to make immediate Possession of them, but on the contrary, directed that services should continue to be performed in them, until an occasion might prevent itself for their more useful employment in another manner – a mode in which it is the intention of Government to employ many churches of the dominant religion which are superfluous, without any difficulty being made by the Greek Metropolitan Archbishop – because in the pure spirit of his sacred calling he looks to essentials, to the spiritual wants, and edification of his flock, and not to vain shew, and useless parade.

There were always two parishes in the city of Corfu, one situated in the citadel and the other in the town. The parish church in the citadel having been occupied for military purposes, the Government thought it expedient to transfer that parish to the Church of San Francesco in the interior of the Town, assigning bounds to each Parish. It is not easy to comprehend how, as it is asserted, the Government had reduces the rank of the Archiepiscopal Church, which although Archiepiscopal, was always, and remains still, a Parish. The Government made no assignment of revenue to any Church, it paid the dignitaries and priests as already stated. The Churches enjoy their particular revenues drawn from the different country lands not included in the sequestration, from city funds, from ground rents, and from other capital administered by Procurators, and which amount to about one thousand six hundred Spanish dollars a year, over and above what the public pays the priesthood, and exclusion of the Parochial receipts which are not trifling.

This is an assertion wholly without foundation – the salary granted to Monsignor Nostrano was not diminished a single farthing – he receives 265, a year; and the Metropolitan Archbishop, the head of the dominant Church, does not receive more than 312. From this it may be judged whether or not Monsignor Nostrano had reason to be satisfied with the munificence of Government.

With regard to the House rent – when this allowance was conceded to Monsignor Nostrano, the Government was not aware of there being a most suitable and convenient residence contiguous to, and communicating with the Cathedral Church – and in a situation too, every way preferable to that assigned to the Metropolitan Archbishop of the Dominant Church. This fact having come to the knowledge of the Government, and also that Monsignor Nostrano had left this house, which he previously occupied, and had put a chaplain into it. The Government suspended the allowance for House Rent – intimating that the building attached to the Cathedral might serve him for a future residence.

From what has been already stated this assertion is completely refuted –

the Latin Church is specially protected and that in the most extended sense of this obligation. Nay, the toleration of the Ionian Government has always been such, that notwithstanding the prohibition which the Constitution makes of the external forms of worships except for the two dominant systems of religion, Greek and English; the right has never been exercised of interfering to prevent the Catholics, who continue to make public processions on their great festivals. Whilst in the Roman States the Ionians of the Orthodox Greek Religion, are denied even Christian burial!!!

The acts of 1820 and 1830 being in contradiction to the Constitutional provisions are of themselves null, and do not therefore require to be abrogated or recalled. The act alone of 1834 is in force, which gives to the Roman Catholic Church, much more than what it is strictly entitled to by the letter of the Constitution.

When it is borne in mind that there are, in all, only fifteen hundred natives who profess the Roman faith, the pretensions to a seminary will appear, as it is, preposterous! Perhaps it is to be expected that the Ionian Government should thus contribute to objects of propagandism – any other object, indeed, it would be (difficult) to discern in a demand so extraordinary.

There is, as has already been said, a very decent House belonging to the Archiepiscopal church, and this, as it has always been is at the disposal of Monsignor Nostrano who may cause the Cappellano who has insinuated himself therein, to evacuate.

This last is not the least disingenuous of the assertions contained in the statement. The demand "that the Latin Churches, which have always been necessary for the celebration of divine worship and the spiritual wants of the Catholics, should be restored to their original purpose: would induce the belief that they had been taken and applied to other uses which is not the case. They are all wholly and entirely dedicated to the purposes of divine worship – although obviously greatly exceeding the number required; but the Government has reserved to itself the adapting of them to more useful purposes, when the occasion may call for it. The native Roman Catholics are below fifteen hundred and for these there are an Archbishop, four canons, and eight priests, in all thirteen ministers. The British soldiery of the same rite, amount to nearly the same number – and one simple chaplain has always supplied for their wants. For the Maltese, also, who amount to about eight hundred, one priest of their own nation is held sufficient.

It would be both illegal and unjust to oblige the Ionian Government to pay and maintain an excessive and disproportionate establishment of a religion, to which it has generously extended a Special Protection; seeing, too, the contempt

and intolerance with which the Greek religion is treated in the state where the spiritual chief of the Roman Church holds his supreme seat.

Translation of Spiridion (sic) Bulgaris to Douglas, 30 July 1835.

The Senate having furnished the statement concerning the Roman Catholic Church which by desire of Your Excellency the Secretary of State was required, the painful, but indispensable duty remaining to call the serious attention of Your Excellency to the high and important subject of the scandal which the Latin Church causes in this Island, to the injury of religion, as well as to the scandal of the faithful and compromising the authority and decorum of the Government. The almost total want of capacity under which unhappily Monsignor Nostrano labours, although otherwise a good sort of person, and of moral conduct, is the principal or rather the sole cause of the dissensions and rancours which disgrace the Latin clergy of Corfu, is guided by persons very ill qualified to advise him properly, and who, it is regretted to induce him to follow a line of conduct which whilst it is the cause of his losing all ascendancy over his subordinates, places him without any necessity in collision with the Civil Authorities of the State.

The Senate desired therefore to put a stop to such an evil, feels itself under the necessity to call on Your Excellency, and request you will interpose your mediation where it is fit, to the effect without prejudice to the temporal interests of Monsignor Nostrano, the Latin Bishop of Zante, Monsignor Luigi Lastaria, be authorized to come to Corfu as Apostolic Vicar for a period of six months or if necessary of one year, to reorganize the internal affairs of the Latin Church, and restore its clergy to due discipline.

As this dignitary unites to an efficient capacity the reserve and steadiness of character which assures towards him a personal respect from his clergy, and consequently its obedience to his orders, the Senate trusts that all difficulties will disappear, and that when the Latin clergy shall be once reduced to proper system, it will have no further occasion for complaining of their conduct, and that it will be spared the disagreeable necessity of employing measures of rigour to maintain its authority inviolate.

Spyridon Boulgaris

Περίληψη / Summary

Στην ανακοίνωση εξετάζεται η βρετανική εκκλησιαστική πολιτική έναντι της «Λατινικής Αρχιεπισκοπικής Εκκλησίας» Κερκύρας, με αφορμή την περίπτωση του ρωμαιοκαθολικού κερκυραίου κληρικού Νικολάου Candoni (†1842). Ο τελευταίος, κατά την περίοδο της αρμοστείας του Howard Douglas (1835-1841), απέστειλε προς τον υπουργό Αποικιών Aberdeen μία μακροσκελή επιστολή, όπου εκθέτει όλα τα αιτήματα της τοπικής Εκκλησίας (του). Η επιστολή αυτή διαβιβάστηκε υπηρεσιακά στον αρμοστή που απαντά με σύντομη επιστολή του, συνοδευόμενη από τρίτη, εκτενή, του προέδρου της Ιονίου Βουλής Σπυρίδωνος Βούλγαρη. Στις δύο απαντητικές επιστολές ξεδιπλώνεται ολόκληρη η επιχειρηματολογία και καταγράφονται οι αρχές που διέπουν την εκκλησιαστική πολιτική της Βρετανικής «Προστασίας» απέναντι στη ρωμαιοκαθολική κοινότητα των Ιονίων Νήσων. Οι συνολικά τρεις επιστολές αναδεικνύουν σημαντικά ζητήματα του κερκυραϊκού κοινωνικού (θρησκευτικού και πολιτικού) βίου και δημιουργούν αφορμές για τη βαθύτερη μελέτη και την εξαγωγή συμπερασμάτων αναφορικά με τα αναφυόμενα θέματα.

The paper examines the British ecclesiastic policy towards the Corfiot "Latin Archdiocese Church", in light of the case related to the Corfiot Roman Catholic priest Candoni (†1842). The latter, during the Howard Douglas' Armistice (1835-1841) sent to Aberdeen, the Colonial Minister at that time, a long letter, expressing the requests from his local Church. This letter was dispatched officially to Armistice head, who replied with a short letter and a third, extensive one, from Spyridon Voulgaris, the Ionian Parliament Chairman. These two reply letters unfold the arguments and record the governing principles regarding the British "protection" towards the Ionian Islands' Roman Catholic community. The three letters raise important issues about the Corfiot social (religious and political) life and create reasons for a deeper study to extract results regarding the issues raised.

ΡΟΚΚΟΣ ΧΟΪΔΑΣ ΚΑΙ ΑΔΕΛΦΟΙ ΙΑΚΩΒΑΤΟΙ
(Ἑρμηνευτική προσέγγιση μιᾶς ἀντιπαράθεσης)*

π. Γεώργιος Δ. Μεταλληνός

Μιά χαρακτηριστική λεπτομέρεια τῶν συνεπειῶν τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἀφομοίωσης[1] τῆς Ἑπτανήσου, δηλαδή τῆς προσαρμογῆς τῶν Ἰονίων Νήσων ὄχι μόνο στό νομικό, ἀλλά καί στό ἐκκλησιαστικό καθεστώς τῆς Ἑλλάδος μετά τήν Ἕνωση (1864), ἔφερε σέ ἀντιπαράθεση καί ἀνοικτή σύγκρουση τούς ληξουριῶτες πολιτικούς, Ἀδελφούς Ἰακωβάτους[2] μέ τόν τότε εἰσαγγελέα Πρωτοδικῶν Κεφαλληνίας Χαράλαμπο (Ρόκκο) Χοϊδᾶ.[3] Τό γεγονός αὐτό ἦταν μιά ὀδυνηρή

---

* Ἡ μελέτη δημοσιεύεται μέ περικοπές γιά τήν ἀνταπόκριση στήν ἀπόφαση τῆς Ὀργανωτικῆς Ἐπιτροπῆς.

1. Βλ. π. Γεώργιος Δ. Μεταλληνός, *Ἡ ἐκκλησιαστική ἀφομοίωση τῆς Ἑπτανήσου ὡς ἐξέλιξη τοῦ ἑλλαδικοῦ αὐτοκεφάλου*. Πρότυπες Θεσσαλικές Ἐκδόσεις, Τρίκαλα – Ἀθήνα 2004. Πρβλ. τοῦ ἰδίου, ἀνακοίνωση στό ἐπιστημονικό συνέδριο, *Ἡ Ἕνωση τῆς Ἑπτανήσου μέ τήν Ἑλλάδα 1864-2004*, *Ἱστορία*, Βουλή τῶν Ἑλλήνων – Ἀκαδημία Ἀθηνῶν, Ἀθήνα 2005, τ. Α΄, σ. 429-452. Βλ., ἀκόμη, π. Γεώργιος Δ. Μεταλληνός, *Πολιτική καί θεολογία. Ἰδεολογία καί πράξη τοῦ ριζοσπάστη πολιτικοῦ Γεωργίου Τυπάλδου-Ἰακωβάτου (1813-1882)*, εκδ. «Τέρτιος», Κατερίνη 1990, σ. 96 κ.έ. Τοῦ ἰδίου, «Ὄψεις τῆς στάσεως τοῦ μητροπολίτη Ζακύνθου Νικολάου (Κοκκίνη) στό ζήτημα τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἀφομοιώσεως τῆς Ἑπτανήσου», στό: *Ἰχνηλασία πνευματικῆς σχοινοβασίας*, ἐκδ. «Τέρτιος», Κατερίνη 1999, σ. 155-198, καί στά *Πρακτικά* τοῦ συνεδρίου: «Ἅγιοι καί ἐκκλησιαστικές προσωπικότητες τῆς Ζακύνθου, 6-9 Νοεμβρίου 1997», Ἀθῆναι 1999, σ. 369-406. – Ἄγγελο-Διονύσης Δεμπόνος, *Ἡ Κεφαλονιά στόν ἀστερισμό τῆς Παρθένου*, Ἀργοστόλι 1997, σ. 175 κ.έ. – Γεώργιος Ν. Μοσχόπουλος, *Ἱστορία τῆς Κεφαλονιᾶς*, Κέφαλος, Ἀθήνα 1988, τ. Β΄, σ. 222 κ.έ. «Πολύκροτον» ὀνομάζει τό ζήτημα ὁ ἱστορικός τῆς Κεφαλληνίας Ἠλίας Α. Τσιτσέλης (*Κεφαλληνιακά σύμμικτα*, τύποις Μηνᾶ Μυρτίδη, ἐν Ἀθήναις 1960, τ. Β΄, σ. 181.

2. Οἱ ἀδελφοί Τυπάλδοι-Ἰακωβάτοι ἦσαν ὁ θεολόγος Κωνσταντῖνος (1795-1867), ὁ νομικός καί πολιτευτής Νικόλαος (1800 – μετά τό 1882), ὁ ἰατροχειρουργός καί πολιτευτής Χαραλάμπης (1810-1888) καί ὁ πληθωρικός καί ἐκρηκτικός Γεώργιος (1813-1882), νομικός καί πολιτικός, μέ ἄριστη θεολογική κατάρτιση καί γνώση. Βλ. π. Γεώργιος Γ. Μεταλληνός καί Βαρβάρα Καλογεροπούλου-Μεταλληνοῦ, *Ἀρχεῖον τῆς Ἱερᾶς Θεολογικῆς Σχολῆς τῆς Χάλκης*, Ἑταιρεία Μελέτης τῆς καθ' ἡμᾶς Ἀνατολῆς, Ἀθήνα 2003, τ. Α΄, σ. 25 κ.έ. Πρβλ. π. Γεώργιος Δ. Μεταλληνός, *Πολιτική καί θεολογία*, ὅ.π., σ. 17 κ.έ., ὅπου γιά τήν οἰκογένεια τῶν Ἰακωβάτων.

3. Ἔζησε τά χρόνια 1830-1890. Μετά τό 1874, κατά τόν Σπύρο Λουκάτο (σ. 19 κ.έ.) χρησιμοποιοῦσε τό ἐπίσης κεφαλληνιακό, ὑποκοριστικό τοῦ Χαράλαμπος, Ρόκκος. Ὑπάρχουν

γιά τήν Κεφαλληνία ἐγκύστωση τοῦ γενικότερου προβλήματος. Μέ βάση τά γνωστά, ἀλλά καί ἄγνωστα στοιχεῖα πού προσέφερε τό ληξουριώτικο Ἀρχεῖο Τυπάλδων-Ἰακωβάτων,[4] θά ἐπιχειρηθεῖ ἡ ἑρμηνευτική ἀναψηλάφηση τῆς περίπτωσης αὐτῆς, πού φωτίζει τή διαμορφωθεῖσα μέ τήν Ἕνωση πολύπλοκη κατάσταση, βοηθώντας παράλληλα σέ ψυχογραφικές ἐπισημάνσεις.

Οἱ Ἰακωβάτοι, διακεκριμένα μέλη τῆς ληξουριώτικης κοινωνίας, καί ὁ Χ. Χοϊδᾶς, ἀνερχόμενος τότε δικαστικός, πρωταγωνιστοῦν σέ μιά ἐκρηκτική συγκυρία στή διαδικασία τῆς ἀφομοίωσης, συνδεόμενη μέ τήν ἐπέκτασή της καί στά ἐκκλησιαστικά πράγματα πού μέ ἰδιαίτερη εὐαισθησία ἀντιμετώπιζαν, ὡς ὑπεύθυνοι Ἰόνιοι, οἱ Ἰακωβάτοι, καί κυρίως ὁ ἀναγνωρισμένος ἡγέτης[5] τοῦ ἀδελφάτου Γεώργιος, γνωστός ὡς Γεωργαντάρας, καί συνέπραττε στήν ἐπιβολή της ὁ Χοϊδᾶς.

Α) Τά γεγονότα

Ἡ πολιτική ἀφομοίωση τῆς Ἑπτανήσου ἄρχισε νά ἰσχύει τήν 1η Ἰανουαρίου 1866.[6] Ἡ ἐκκλησιαστική ὅμως ἀφομοίωση καί ἡ ἔνταξη τῆς Ἰόνιας Ἐκκλησίας στό διαμορφωμένο μετά τό αὐτοκέφαλο τοῦ 1850[7] διοικητικό σύστημα τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, ἀποδείχθηκε ἕνα ἀπό τά ἀκανθωδέστερα προβλήματα τοῦ Ἑλληνικοῦ κράτους, πού ἀκόμη καί σήμερα βρίσκεται στή ρίζα πολλῶν προβλημάτων, ὅπως εἶναι, λ.χ., οἱ σχέσεις Ἐκκλησίας – Πολιτείας.[8] Οἱ Ἰακωβάτοι καί οἱ ὁμόφρονές τους τάχθηκαν ἀπ' ἀρχῆς ἀρνητικά στήν ἐκκλησιαστική ἀφομοίωση,[9] στηρίζοντας καί στήν οὐσία κατευθύνοντας, γιά ἕνα διάστημα, τήν ἀντί-

---

δύο πολύ καλές μονογραφίες γι' αὐτόν: α) Σπύρος Δ. Λουκάτος, *Ρόκκος Χοϊδᾶς, Ὁ κήρυκας τοῦ ἑλληνικοῦ σοσιαλισμοῦ*, Ἀλκυών, Πειραιάς 1984. β) Ἄγγελο-Διονύσης Δεμπόνος, *Ρόκκος Χοϊδᾶς, ὁ ἐπίγονος τῶν ριζοσπαστῶν*, Ἀργοστόλι 1984, μέ πλούσια βιβλιογραφία. Δικαστικός στήν ἀρχή, ἀπό τό 1874 πολιτικός (βουλευτής). Βλ. καί τό περιεκτικό γι' αὐτόν ἄρθρο στό *Παγκόσμιο βιογραφικό λεξικό τῆς* Ἐκδοτικῆς Ἀθηνῶν, Ἀθήνα 1991, τ. 9Β σ. 449/450.

4. Βλ. *Ἀρχεῖον τῆς Ἱερᾶς Θεολογικῆς Σχολῆς τῆς Χάλκης*, ὅ.π., σ. 21 κ.ἑ.

5. Ἡ ἀντιακωβατική ἐφημερίδα *Τό Δίκαιον* σημείωνε ὅτι «ἅπαντες οἱ ἀδελφοί Ἰακωβάτοι ἐνεργοῦσιν ὑπό τήν διαταγήν τοῦ ἑνός μόνου, τοῦ Γεωργίου» (φ. τῆς 15.7.1867, σ. 2).

6. Γιά εὐνόητους λόγους ἀκολουθήθηκε μιά προοδευτική μεταβολή τῆς κατάστασης.

7. Γιά τό αὐτοκέφαλο τῆς Ἑλλαδικῆς Ἐκκλησίας βλ., ἐνδεικτικά, π. Γεώργιος Δ. Μεταλληνός, *Παράδοση καί ἀλλοτρίωση*, ἐκδόσεις Δόμος, Ἀθήνα 1986, σ. 227-257. Τοῦ ἰδίου, *Ἑλλαδικοῦ αὐτοκεφάλου παραλειπόμενα*, Ἀθήνα [2]1989. – Ph. Sherrard, «Ἐκκλησία, κράτος καί ὁ Ἑλληνικός Ἀγώνας τῆς Ἀνεξαρτησίας», στό: *Δοκίμια γιά τόν νέο ἑλληνισμό*, ἐκδ. Ἀθηνά, Ἀθήνα 1971, σ. 294-323.

8. Βλ. π. Γεώργιος Δ. Μεταλληνός, *Ἐκκλησία καί πολιτεία στήν ὀρθόδοξη παράδοση*, ἐκδ. Ἁρμός, Ἀθήνα 1997, (βιβλιογρ.) Παράρτημα (σ. 55-71): «Πολιτειοκρατία. Ὁ μόνιμος ἐφιάλτης τῆς Ἐκκλησίας μας» (γιά τό θέμα ὑπάρχει πλούσια βιβλιογραφία).

9. Βλ. στήν παραπάνω (σημ. 1) μονογραφία τοῦ π. Γ.Δ. Μεταλληνοῦ, *Πολιτική καί θε-*

δραση τῶν ἀρχιεπισκόπων Ζακύνθου Νικολάου (1838-1867)[10] καί Σπυρίδωνος Κεφαλληνίας (1842-1873).[11] Ὁ πρῶτος ὅμως θά ὑποκύψει στίς πολιτειακές πιέσεις τό 1866 καί ὁ δεύτερος τό 1867.[12]

Θά πρέπει νά τονισθεῖ ἐδῶ ὅτι καί οἱ Ἰακωβάτοι θά ἦσαν πρόθυμοι νά δεχθοῦν τήν ἀφομοίωση, ἄν ἀποφασιζόταν ἀπό τό Οἰκουμενικό Πατριαρχεῖο, τήν ὥς τότε κεφαλή καί τῆς Ἰόνιας Ἐκκλησίας.[13] Αὐτό ὅμως πού κυρίως ἀντιμάχονταν οἱ Ἰακωβάτοι ἦταν τό φαρμακιδικό καθεστώς πού ἐπεβλήθη στήν Ἑλλάδα μέ τούς νόμους Σ΄ καί ΣΑ΄τοῦ 1852, πού ἀποδυνάμωσαν ἀποφασιστικά τόν *Τόμο* τοῦ κανονικοῦ αὐτοκεφάλου (1850), δίνοντας συνέχεια στό ἀντικανονικό καθεστώς τῆς στυγνῆς πολιτειοκρατίας.[14] Οἱ Ἰακωβάτοι, σέ ἀντίθεση μέ τά ἐπιβληθέντα στήν Ἑλλάδα, ὑποστήριζαν «τήν ὑπό τοῦ Κλήρου ἐκλογήν τῶν ἀρχιερέων κατά τά ἀρχαῖα τῆς Ἰονίου Ἐκκλησίας θέσμια, τά δίκαια τῶν ἰδιοκτήτων ἐνοριακῶν ἤ συναδελφικῶν ναῶν» στήν Κεφαλληνία, ἐπιμένοντας στήν ἀπό μακροῦ ἐπικρατοῦσα στά Ἑπτάνησα ἐκκλησιαστική τάξη.[15] Ἡ Πολιτεία ὅμως ἐπέβαλλε τήν ἐκλογή τῶν ἐκκλησιαστικῶν συμβουλίων μέ βάση τόν ἑλλαδικό νόμο πού δεχόταν τούς ναούς ὡς «δημοτικούς».[16] Ἦταν ὑπό κατάργηση, συνεπῶς, ὁ ἰόνιος ἐκκλησιαστικός κανονισμός μέ τόν διορισμό «ἐκκλησιαστικῶν συμβούλων» ἀντί «ἐπιτρόπων». Τό καί σπουδαιότερο δέ, εἰσαγόταν ὁ ἀντιδημοκρατικός «διορισμός», ἀντί τῆς δημοκρατικῆς, κατά τό πνεῦμα καί τήν πράξη τῆς Ὀρθόδοξης

ολογία, τό κεφάλαιο: «Ἑλλάδα καί ὀρθόδοξη οἰκουμενικότητα» (σ. 96-122) γιά τίς σχετικές πεποιθήσεις τῶν Ἰακωβάτων.

10. π. Γ.Δ. Μεταλληνός, *Ὄψεις τῆς στάσεως τοῦ μητροπολίτου Ζακύνθου Νικολάου (Κοκκίνη)*, ὅ.π.

11. Βλ. Τσιτσέλης, *Κεφαλληνιακά σύμμικτα*, τ. Β΄, σ. 182 κ.έ. Στίς 20 Δεκεμβρίου 1865 οἱ δύο Ἰακωβάτοι, Χαραλάμπης καί Γεώργιος, ὑπέβαλαν στή Βουλή «Ψῆφον» «ἐναντίον τοῦ τρόπου τῆς ἀφομοιώσεως τῆς Ἑπτανήσου [...]». Τό σημαντικότερο ὅμως, κατά τούς Ἰακωβάτους εἶναι ὅτι «ἡ παρομοία ἀφομοίωσις ἀναγκάζει τό βέλτιον νά ἀφομοιωθῇ πρός τό χεῖρον», τήν Ἑπτάνησον δηλαδή πρός τήν Ἑλλάδα. Κατηγοροῦν, τέλος, τόν τρόπον τῆς ἀφομοιώσεως, διότι «ἐναντιοῦται εἰς τάς ἀρχάς τῆς αὐτοκυβερνήσεως (αὐτοδιοικήσεως), τῆς μόνης δυναμένης νά ἀνακουφίσῃ καί προάξῃ τό ἔθνος» (*Ἀγορεύσεις*, σ. 120-122).

12. Μετά τό πρός αὐτόν γράμμα τοῦ πατριάρχη Γρηγορίου ΣΤ΄ ἀπό 23.6.1867. Στίς 7 Ἰουλίου 1867 ἐξαπολύεται ἡ Ἐγκύκλιός του, πού καλεῖ τόν κλῆρο νά ἐφαρμόσει τήν ἀφομοίωση (Τσιτσέλης, τ. Α΄, σ. 658 καί Β΄, σ. 182). Ἐνδιαφέρουσα εἶναι ἡ κριτική στόν μητροπολίτη ἀπό τόν Τσιτσέλη (τ. Β΄, σ. 182 κ.έ.).

13. Βλ. π. Γ.Δ. Μεταλληνός, *Πολιτική καί θεολογία*, ὅ.π., σ. 108 κ.έ.

14. Τσιτσέλης, τ. Α΄, σ. 656.

15. *Στό ἴδιο*, σ. 657, 658.

16. Ἡ ἱστορική θεμελίωση βρίσκεται στήν ἐκλογή τῶν «Ἑπτά» (διακόνων), Πράξ. 6,1-6. Καί αὐτό εἶναι κάτι πού δέν λαμβάνεται ὑπόψει ἀπό τούς μαχόμενους γιά τή δημοκρατία πολιτειοκράτες μέχρι σήμερα.

Ἐκκλησίας, «ἐκλογῆς».[17] Τό ἐπικίνδυνα ταραγμένο κλίμα πού διαμορφώθηκε μέ τίς ἐξελίξεις αὐτές, εἶναι ἤδη στήν ἔρευνα γνωστό καί περιοριζόμαστε σ' αὐτές τίς ἐπισημάνσεις.

Ὁ Χοϊδᾶς τοποθετήθηκε στήν εἰσαγγελική ἕδρα τῆς Κεφαλληνίας στίς 12 Ἀπριλίου, ἔμεινε σ' αὐτήν μέχρι τό τέλος τοῦ Ἰουλίου 1869[18] καί συνδέθηκε ἄμεσα μέ τά ἐκεῖ συμβαίνοντα, κυρίως στήν περιοχή τῆς Πάλλης (Ληξούρι), μέ ἀποστολή τήν ἐπιβολή τῶν ἀποφάσεων τῆς πολιτείας. Ὅπως συνάγεται ἀπό τόν ὑπερβάλλοντα ζῆλο του, μᾶλλον ἐπιλέχθηκε γι' αὐτή τή θέση ἀπό τήν πολιτεία, ὡς ὁ καταλληλότερος νά ἐπιβάλει τόν νόμο, λόγω τοῦ γνωστοῦ βίαιου καί ἀσυγκράτητου χαρακτήρα του, πού μέχρι σήμερα σχολιάζεται ἀκόμη καί ἀπό τούς ὑποστηρικτές του.[19] Βέβαια, ἡ ὁμάδα τῶν εὐρωπαϊζόντων καί ὁμοφρόνων του τόν ἐγκωμίαζαν ὡς «αὐστηρόν τηρητήν τῶν νόμων», σφετεριζόμενο «καί ἀστυνομικά καθήκοντα», γιά νά ἐπιβάλει τήν τάξη.[20] Εἶναι πάντως ὀρθή ἡ κρίση τοῦ Ἄγγελο-Διονύση Δεμπόνου, ὅτι ἀποδείχθηκε «βίαιος καί σκληρός καί σέ κρίσιμες στιγμές παράφορος», σέ σημεῖο, πού πράγματι «ἡ δικαστική θητεία του [...] ζημίωσε τήν πολιτική του καριέρα».[21]

Εἶναι ἀνάγκη ὅμως στό σημεῖο αὐτό νά δοθεῖ συνοπτικά ἡ πορεία τῶν πραγμάτων:

Μετά τή χειραφέτηση τῆς Ἰόνιας Ἐκκλησίας (Ἰούλιος 1866 – πατριάρχης Σωφρόνιος Γ')[22] ἄρχισε ἡ ἀντίθεση τῶν Ἰονίων, πού ἐντάθηκε μετά τήν ἀποδοχή της ἀπό τόν μητροπολίτη Σπυρίδωνα (7.7.1867), μέ ἀποτέλεσμα τόν διχασμό κλήρου καί λαοῦ, κάτι πού διήρκεσε τρία χρόνια. Οἱ ἀντιθέσεις καί καθημερινές συγκρούσεις ἔφθασαν στό ἔπακρο, ἰδιαίτερα στήν Κεφαλληνία. Ἡ ἀντίσταση στίς ἐπιδιώκουσες νά ἐπιβάλουν τήν ἀφομοίωση ἀρχές ἄγγιξε τά ὅριά της. Τά δικαστήρια δέν ἔπαυσαν νά ἐκδικάζουν περιπτώσεις ἀπειθαρχίας, ἐκδίδοντας καταδικαστικές ἀποφάσεις.[23] Στίς 6 Ἰουλίου 1867 σέ ἔνδειξη διαμαρτυρίας ὑπέβαλε τήν παραίτησή του ὁ πρῶτος δήμαρχος Παλλέων (Ληξουρίου) Νικόλαος Τυπάλδος-Ἰακωβάτος,[24] καί στίς 25 Σεπτεμβρίου 1867 παραιτήθηκαν ἀπό τό βουλευτικό ἀξίωμά τους οἱ ἀδελφοί Χαραλάμπης καί Γεώργιος.[25]

---

17. Δεμπόνος, *Ρόκκος Χοϊδᾶς*, ὅ.π., σ. 27.
18. *Στό ἴδιο*, σ. 34 κ.ἑ.
19. Σπ. Λουκάτος, *Ρόκκος Χοϊδᾶς*, ὅ.π., σ. 17, 18.
20. *Στὸ ἴδιο*, σ. 204.
21. π. Γ.Δ. Μεταλληνός, *Ἡ ἐκκλησιαστική ἀφομοίωση*, ὅ.π., σ. 35 κ.ἑ.
22. Δεμπόνος, *Ἡ Κεφαλονιά στόν ἀστερισμό*, ὅ.π., σ. 191 κ.ἑ.
23. Τσιτσέλης, τ. Α', σ. 659. – Δεμπόνος, *Ἡ Κεφαλονιά*, ὅ.π., σ. 191, 192.
24. Δεμπόνος, *στό ἴδιο*.
25. *Στό ἴδιο*, σ. 193 κ.ἑ.

Μαζί μέ μεγάλο μέρος τοῦ λαοῦ συναγωνίζονταν στό πλευρό τῶν ἡρωοποιημένων πιά Ἰακωβάτων καί δύο ἀπό τούς μαχητικότερους ἱερεῖς, ὁ Ἰωάννης Γραι(ε)κούσης, συνεφημέριος τοῦ ναοῦ Ἁγίου Δημητρίου, καί ὁ Ἠλίας Βουτσ(ζ)ινᾶς, τῆς Παναγίας τῶν Περλιγγάδων,[26] οἱ ὁποῖοι τόν Ἰούλιο τοῦ 1867 κυκλοφόρησαν ἕνα φυλλάδιο διαμαρτυρίας σέ πολύ ἔντονο, καθαρά ἐπαναστατικό, ὕφος[27] πού ἀναστάτωσε καί τόν ἐκκλησιαστικό καί τόν πολιτικό χῶρο.[28] Μετά δύο χρόνια παραπέμφθησαν στό ἐπισκοπικό δικαστήριο καί καταδικάσθησαν (10 Ἰουνίου 1869) στήν ποινή «ἑξαμήνου σωματικοῦ περιορισμοῦ ἐντός τῆς ἐν τῷ σκοπέλῳ Στροφάδων μονῆς τοῦ Ἁγίου Διονυσίου»,[29] γνωστοῦ τόπου ἐξορίας κληρικῶν καί λαϊκῶν ἀντιστασιακῶν καί ἐπί Βρετανικῆς Προστασίας.[30] Σ' αὐτό ἀκριβῶς τό σημεῖο λαμβάνει χώρα ἡ σύγκρουση Ἰακωβάτων καί Χοϊδᾶ.

Στήν ἀλληλογραφία τῶν Ἰακωβάτων ὑπάρχει ἐκτενής ἀναφορά στή στάση τοῦ Χοϊδᾶ καί τή δική τους βίωση τῆς κατάστασης. Ἐνδεικτικό εἶναι τό ἀπό 8 Ἰουλίου 1869 μακροσκελές γράμμα τοῦ Νικολάου πρός τούς Χαράλαμπο καί Γεώργιο, βουλευτές στήν Ἀθήνα, συνδεόμενο ἄμεσα μέ τήν ἐρευνώμενη ἐδῶ ὑπόθεση.

Ἐν Κεφαλληνίᾳ τήν 8 Ἰουλίου 1869[31]

Χαράλαμπες καί Γεώργιε,

Ἔλαβον τά δύο σας γράμματα, τό μέν 6ον τῆς 2ας Ἰουλίου, τό δέ 7ον[32] *τῆς 5ης Ἰουλίου. Χαίρομεν ὅτι ὑγιαίνετε. Ὑγιαίνομεν καί ἡμεῖς. Πολλά προσκυνήματα ἀπό τήν κουνιάδα, ἥτις εἶναι καλά. Ἰδού καί γράμμα της. Δόσετε εἰς τόν Μαράκην*[33] *τά πολλά μας χαρετίσματα. Μοῦ εἶπεν ὁ Κ(ύριος) Γερουλάνος ὅτι*

---

26. Ὁ τίτλος: «Τῷ Σεβαστῷ Ἀρχιερεῖ Κεφαλληνίας Σπυρίδωνι Κοντομιχάλῳ, Ἠλίας καί Ἰωάννης, πρεσβύτεροι τῆς ἐν Κεφαλληνίᾳ Καθολικῆς καί Ἀποστολικῆς Ἐκκλησίας, διαμαρτυρόμενοι» (Ἰούλιος 1867).

27. Δεμπόνος, *Ἡ Κεφαλονιά*, ὅ.π., σ. 193.

28. Κατά τό σχετικό ἔγγραφο τοῦ «Ὑπουργείου τῶν Ἐκκλησιαστικῶν καί τῆς Δημοσίας Ἐκπαιδεύσεως». Βλ. Δεμπόνος, *στό ἴδιο*, σ. 194.

29. Βλ. Δημήτριος Γ. Μεταλληνός, *Βρετανική διπλωματία καί Ὀρθόδοξη Ἐκκλησία στό Ἰόνιο Κράτος (Ἡ ἐκκλησιαστική πολιτική τοῦ βρετανοῦ ἁρμοστῆ Sir Howard Douglas (1835-1841)*, διδακτορική διατριβή, Κέρκυρα 2013, σ. 208 κ.ἑ., 239 κ.ἑ.

30. Εὐχαριστῶ καί ἀπό τή θέση αὐτή τήν ἐκλεκτή συνάδελφο καί φίλη κ. Θεοδώρα Ζαφειράτου, συνερευνήτρια στό ΑΤΙ, πού μοῦ προμήθευσε φωτοτυπία ὁλοκλήρου τοῦ γράμματος.

31. Τό γράμμα ἔχει διαστάσεις 268 × 204 χιλ. καί σώζεται σέ καλή κατάσταση. Διατηρεῖται ἡ ὀρθογραφία τοῦ κειμένου.

32. Οἱ Ἰακωβάτοι ἀριθμοῦσαν τά γράμματα πού ἀντάλλασσαν μεταξύ τους γιά τή βεβαιότητα ὅτι κάποια δέν χάθηκαν κατά τή μεταφορά.

33. Πρόκειται γιά τόν βουλευτή καί συνεργάτη τῶν Ἰακωβάτων Μαρίνο Χαριτάτο (Τσιτσέλης, *ὅ.π.*, τ. Α΄, σ. 606). Βλ. π. Γ.Δ. Μεταλληνός, *Πολιτική καί θεολογία*, σ. 323, 326.

ὁ Μαράκης σκοπεύει ν' ἀναχωρήσῃ ἀπ' αὐτοῦ τήν ἐρχομένην Κυριακήν. Ἀλλά πῶς θά ἀναχωρήσῃ ἀπ' αὐτοῦ χωρίς νά παύσῃ πρωτύτερα τόν Καραβοκυράκον, τόν Νεστορῆν καί τόν Μανολάτον.[34] *Ἀκούω ὅτι ὁ Νεστορῆς δέν ἄφησε φίλον μας ἀκαταδίωκτον ποινικῶς. Ἀκούω ὅτι αἱ ἐνέργειαί του, αἱ ἀπειλαί του καί αἱ ῥαδιουργίαι του εἶναι ἀπερίγραπτοι. Λέγεται ὅτι ὅσα φαντασθῇ τις ὅτι κάνει, τόσα εἶναι. Περισσότερα δέν ἠμπορῶ νά σᾶς γράψω. Ἂς κάμῃ ὅμως ὁ Μαράκης ὅ,τι θέλει. Ἂν εἶναι φόβος μήν εἰσβάλουν οἱ λησταί εἰς τήν πόλιν, ἤ εἰς τήν Βουλήν,*[35] *τότε νά ἔλθετε καί οἱ τρεῖς ὁμοῦ. Οἱ ἐδῶ ὀλίγοι Μουζίκοι*[36] *ἐφόβησαν τοσοῦτον τούς ἀνθρώπους καί κυρίως τούς φίλους μας, ὥστε ὁ εἷς δέν πλησιάζει τόν ἕτερον, οὐδέ ἀνοίγει στόμα τίς νά ὁμιλήσῃ. Τοῦτο δέ ἐπέτυχαν μέ τάς ἀπειλάς τῶν φυλακίσεων, ἀφοῦ ἐφυλάκισαν τούς δύο ἱερεῖς τήν παρελθοῦσαν Παρασκευήν, 4 Ἰουλίου. Κατάστασις τοιαύτη, ὅ μή γένοιτο νά ἐξακολουθήσῃ! Ὅλοι αἰτιῶνται τόν Χοϊδᾶ καί κυρίως τό ζακυνθινό Δικαστήριον τοῦ Λομβάρδου,*[37] *τό ὁποῖον δέν περιόρισε ποτέ τόν Χοϊδᾶ.*[38]

Ἀφοῦ τήν παρελθοῦσαν Κυριακήν 29 Ἰουνίου ἐκράτησαν τούς δύο ἱερεῖς, διά νά τούς στείλουν εἰς τά Στροφάδια,[39] *ἀφοῦ τήν Τρίτην τό ἑσπέρας ἡτοίμασαν τά εἰσιτήριά των, διά νά τούς ἐπιβιβάσουν εἰς τό ἀτμόπλοιον διά Ζάκυνθον, αἴφνης τό πρωί τῆς Τετάρτης ἀναβάλλεται ἡ ἀναχώρησίς των καί κρατοῦνται εἰς τήν φυλακήν τοῦ ἐν Ἀργοστολίῳ Στρατῶνος. Ἀμέσως οἱ Μουζίκοι διέδοσαν, ὅτι τήν Παρασκευήν ἔμελλε νά καταδικασθῶσιν εἰς διετῆ φυλάκισιν. Τήν Παρασκευήν 4 Ἰουλίου ὁ ἱερεύς Ἠλίας Βουτσινᾶς ἤχθη εἰς τό δικαστήριον, φυλαττόμενος ὑπό ὀκτώ χωροφυλάκων, ἐνόπλων διά τουφεκίων καί λογχῶν. Ἡ συρροή εἰς τό ἀκροατήριον μεγάλη. Μετά ταῦτα ἤχθη εἰς τό ἀκροατήριον καί ὁ μάρτυς*[40] *ἱερεύς Ἰωάννης Γραικούσης, ὡς μάρτυς τῆς ὑπερασπί-*

---

34. Εἶναι κρατικοί ὑπάλληλοι, ἀρνητικά διακείμενοι πρός τούς Ἰακωβάτους.

35. Πολύ ἐνδιαφέρουσα πληροφορία πού ἀπαιτεῖ ὅμως εἰδική ἔρευνα.

36. Ἔτσι ἀποκαλοῦσαν οἱ Ἰακωβάτοι τούς πολιτικούς τους ἀντιπάλους, θεωρώντας τους «ὄργανα μίσθαρνα καί τυφλά» τῆς ρωσικῆς πολιτικῆς. (Τσιτσέλης, *ὅ.π.*, τ. Α', σ. 662). Μουζίκοι ὀνομάζονταν οἱ ῥῶσοι χωρικοί ἐπί τσαρικοῦ καθεστῶτος.

37. Ὁ Κωνσταντίνος Λομβάρδος (1820-1888), ἡγετικό στέλεχος τῶν «νέων ριζοσπαστῶν», πολιτικός τῆς Ζακύνθου, ἀντίπαλος τῶν Ἰακωβάτων. Βλ. τό πολύ κατατοπιστικό ἄρθρο στό *Παγκόσμιο βιογραφικό λεξικό*, Ἐκδοτική Ἀθηνῶν, Ἀθήνα 1991, τ. 5, σ. 279-280. Βλ. καί Γιῶργος Γ. Ἀλισανδράτος, *Κείμενα γιά τόν ἑπτανησιακό ριζοσπαστισμό*, Μουσεῖο Μπενάκη, Ἀθήνα 2008, ἰδιαίτερα στίς σελίδες 195-205. – Ἀγγελικὴ Ν. Γιαννάτου, *Ἑπτανησιακός ριζοσπαστισμός, 1848-1865*, ΕΚΠΑ, δακτυλογραφημένη διδακτορικὴ διατριβή, Ἀθήνα 2004, σ. 429-434.

38. Ὑπογραμμίζεται ἡ φιλική διάθεση τῶν λομβαρδιανῶν ὑπέρ τοῦ Χοϊδᾶ καί φυσικά ἐναντίον τοῦ ἰακωβατιανοῦ περιβάλλοντος. Βλ. Δεμπόνος, *Ἡ Κεφαλονιά*, σ. 185.

39. Στροφάδες νῆσοι, συστάδα δύο μικρῶν νησιῶν στό Ἰόνιο Πέλαγος, ΝΑ τῆς Ζακύνθου. Ἡ ἐκεῖ μονή Σωτῆρος ἦταν οὐσιαστικά ὁ χῶρος ἐγκλεισμοῦ τῶν ἐξορίστων, ἰδίᾳ τῶν κληρικῶν.

40. = Μάρτυς τῆς πίστεως!

σεως, φυλαττόμενος καί αὐτός ὑπό χωροφυλάκων. Ὁ ὑπερασπιστής τοῦ Παπᾶ Ἠλία ἐζήτησεν ἐπιμόνως τήν ἀναβολήν τῆς δίκης διά τήν ἑπομένην Παρασκευήν, λόγῳ 1ον ὅτι ἔλειπον οὐσιώδεις μάρτυραις τῆς ὑπερασπίσεως, 2ον ὅτι ἤθελε νά κλητεύσει τούς μάρτυρας τῆς κατηγορίας πρός ἀντιπαράθεσιν καί 3ον διότι ἀργά ἡ χωροφυλακή τόν εἰδοποίησε νά λάβει γνῶσιν τῆς ὑποθέσεως, καί σπεύσας νά λάβῃ γνῶσιν τῆς δικογραφίας, ὁ Γραμματεύς δέν τῷ ἔδωσε τήν δικογραφίαν. Τήν ἔνστασιν τῆς ἀναβολῆς ἀπέρριψε τό δικαστήριον καί θορύβου τινός μικροῦ γενομένου ἔξω τοῦ ἀκροατηρίου μεταξύ τινος καί τοῦ Εὐσταθίου Κωστῆ, ὁ Χοϊδᾶς ἀγριοθείς ἐσυκώθη ἐκ τῆς ἕδρας του καί ἐφώναξε, «χωροφύλακες, πιάσετε ταίς καραμπίναις, πυροβολήσετε καθ' οἱουδήποτε μικροῦ ἤ μεγάλου ὑπό εὐθύνην μου. Φέρετε σχοινία νά δέσετε οἱονδήποτε μικρόν ἤ μεγάλον, μέ ψιλό ἤ μικρό καπέλλο, νά τούς στείλω ἀμέσως ὅλους εἰς τό Σωφρονιστήριον». Ταῦτα ἀκούσαντες ἡμεῖς, ἤτοι ὁ ὑπερασπιστής, ὁ Καλογηρᾶς, ὁ Παναγῆς τοῦ Μίμη, ἐγώ καί ἄλλοι πολλοί, ἐξήλθομεν ἀμέσως τοῦ ἀκροατηρίου. Μετά ταῦτα κράζονται οἱ μάρτυρες τῆς ὑπερασπίσεως καί ἐξετάζονται. Ἦσαν 9 ἱερεῖς καί 15 λαϊκοί. Αἱ ἀπειλαί καί ὕβρεις ἐναντίον ἑνός ἑκάστου εἶναι ἀπερίγραπτοι. Ἐπί τέλους παρουσιασθείς καί ὁ ἱερεύς Γραικούσης, καί ἐρωτηθείς, ἄν ἦναι χριστιανός, εἶπεν ὅτι εἶναι χριστιανός τῆς ἁγίας καθολικῆς καί ἀποστολικῆς ἐκκλησίας[41] *καί τοῦ 4ου ἄρθρου τῆς συνθήκης τῆς ἑνώσεως. Ταῦτα ἀκούσας ὁ Χοϊδᾶς εἶπε κατά τῶν ἱερέων ἄπειρα καί ἀπερίγραπτα. Ἐζήτησε δέ νά καταδικασθῇ ὁ Ἱερεύς εἰς δύο ἐτῶν φυλάκισιν. Τό δικαστήριον τόν κατεδίκασεν ἀμέσως εἰς δύο ἐτῶν φυλάκισιν, καί νομίζω ὅτι οὔτε κἄν ἐμαρτύρησεν.*[42] *Οἱ λοιποί μάρτυρες κατέθεσαν, ὅτι ὁ Παπᾶ Ἠλίας ἐμνημόνευε πάντοτε εἰς τά Εἰρηνικά, εἰς τάς λιτανίας καί ὅτι μόνον εἰς τό «Πάντων ἡμῶν»,*[43] *δέν ἐμνημόνευε, διότι τό ἐνόμιζεν ἁμαρτίαν. Τό δικαστήριον διά τοῦτο κατά τήν αἴτησιν τοῦ Χοϊδᾶ τόν κατεδίκασεν εἰς διετῆ φυλάκισιν. Τώρα ὁ Χοϊδᾶς ἔχει διά τήν Παρασκευήν νέας κατηγορίας καί τῶν δύο Ἱερέων, ὅτι ἐξηκολούθησαν νά ἱεροπράττουσι μετά τήν τρίμηνον ἀργίαν, καί διά τοῦτο νά καταδικασθῶσιν ἐκ νέου. Δέν ἔφθασε, φαίνεται, ἡ ἐξάμηνος ἐξορία, διότι δέν ὑπήκουσαν εἰς τήν τρίμηνον ἀργίαν, καί αἰτοῦσιν ἀκόμη νέαν τιμωρίαν, ἤτοι διπλῆν τιμωρίαν, ἤτοι «δίς ἐπί τῷ αὐτῷ».*[44]

Τήν Παρασκευή οἱ ἱερεῖς, κατά γνωμοδότησιν τῆς ὑπερασπίσεως, δέν ὑπε-

---

41. Ὁ λόγος του σημαίνει ὅτι δέν ἀνῆκε στήν Ἐκκλησία τοῦ Σπυρίδωνος, ἀλλά στήν παραδοσιακή Ὀρθοδοξία. Αὐτό ἐδήλωσε καθαρά καί ὁ Νικόλαος στό ἔγγραφο τῆς «Παραίτησής» του (6 Ἰουλίου 1867): «[…] ὡς μή ἀνήκων πλέον εἰς τήν νῦν Ἐκκλησίαν *τοῦ πρώην* Ἀρχιερέως μου Σπυρίδωνος καί εἰς τήν πολιτικήν τῆς Κυβερνήσεως». Βλ. τό κείμενο στό: Δεμπόνος, *Ἡ Κεφαλονιά*, ὅ.π., σ. 192.

42. = κατέθεσε.

43. Κατά τή Μεγάλη Εἴσοδο στή Θεία Λειτουργία.

44. Βλ. *Ναούμ* 1,9: «Οὐκ ἐκδικήσει δὶς ἐπὶ τὸ αὐτό», πού ἔχει καθιερωθεῖ ὡς ἀρχή τοῦ Δικαίου.

ρασπίζονται λόγῳ ὅτι δέν εἰσακούεται ποσῶς ἡ ὑπεράσπισίς των. Διά τήν δίκην ταύτην ἐκράχθησαν χθές εἰς τήν Εἰσαγγελίαν, ἐγώ, ὁ Δημήτριος ἐξάδελφός μας καί ὁ Νικόλαος Δαμουλιάνος ὡς μάρτυρες καί κατεθέσαμεν. Μᾶς ἔχει μάρτυρες ἡ Εἰσαγγελία κατά τῶν Ἱερέων τήν ἐρχομένην Παρασκευήν 4 Ἰουλίου.Ἰδού τί κατέθεσα ἐγώ χθές εἰς τήν Εἰσαγγελίαν: «Ἤκουσα παρά πολλῶν, ὅτι ὁ ἱερεύς […] κατεδικάσθη εἰς τρίμηνον ἀργίαν, ἀλλ' ἤκουσα ἐπίσης ὅτι κατεδικάσθη παρανόμως, καί ὅτι κατά τό Σύνταγμα κατεδικάσθη ὑπό δικαστηρίου κατηργημένου. Ἤκουσα ἐπίσης, ὅτι αὐτός ἐξηκολούθησε νά ἱεροπράττῃ ἰσχυριζόμενος, ὅτι ἡ ἀργία εἶναι παράνομος, διότι παρατύπως κατεδικάσθη καί διότι κατεδικάσθη ὑπό δικαστηρίου καταργηθέντος ὑπό τοῦ Συντάγματος». Οἱ ἱερεῖς ἔχουν ἀπόφασιν νά κάμουν σήμερον αἴτησιν ἀναιρέσεως, ἀλλ' ὡς πρός τοῦτο ἔχουν πολλά προσκόμματα. Πρός τό παρόν δέν δύναμαι νά σᾶς γράψω περισσότερα, διότι εἶμαι ἕτοιμος διά τό Ἀργοστόλιον.

Ὡς πρός τόν τύπον τοῦ ὅρκου σας[45] λέγω καί ἐγώ νά μείνετε εἰς τήν ἀπόφασίν σας, ἕως νά ἐκλεχθῇ ὁ νέος Πρόεδρος, διά νά ἴδητε ἄν καί αὐτός ἐπιμένῃ νά σᾶς ἀρνεῖται λόγον καί ψῆφον, καί τότε, χωρίς κανένα νεοτέρισμα νά μείνετε αὐτοῦ, ἕως οὗ διακόψῃ ἡ Βουλή, καί μετά τήν διακοπήν, νά ἔλθετε ἐδῶ. Σᾶς στέλλω διά τοῦ ταχυδρομείου φάκελλον περιέχοντα 1ον τόν ἀριθμ. 58 τῆς ἐφημερίδος «Τό δίκαιον», 2ον φύλλον χάρτου περιέχοντος τά δύο νέα κατηγορητήρια τῶν ἱερέων καί τήν καταδικαστικήν ἀπόφασιν τοῦ παπᾶ Γερμανοῦ, 3ον φύλλον χάρτου περιέχοντος τά τρία προσκλητήριά μου.[46] Ὥρα καλή! Αἱ δύο ἐκκλησίαι τῶν Περλιγγάδων καί τοῦ Ἁγίου Δημητρίου εἶναι κλεισμέναι. Τήν παρελθοῦσαν Κυριακήν ἔμειναν ἄνευ λειτουργίας, διότι δέν εὑρέθη ἱερεύς νά λειτουργήσῃ. Λέγεται ὅτι ὁ Κοντομίχαλος θά στείλῃ τόν παπᾶ Γαβρίλην ὡς ἐφημέριον, καί ὅτι θά πάρουν καί τά κλειδιά τῶν ἐπιτρόπων ἀπό τάς χεῖράς των. Ὥρα καλή! Ὑγιαίνετε καί καλαίς ἀντάμωσαις. 3. Ν(ικόλαος)

Θά ἐπισημανθοῦν τά σημαντικότερα σημεῖα τοῦ γράμματος, μέ ἰδιαίτερη ἔμφαση στά σχετιζόμενα μέ τίς διώξεις τῶν ἱερέων καί τήν ἀπέναντί τους στάση τοῦ εἰσαγγελέα Χοϊδᾶ:

1) Καί ἀπό τό γράμμα αὐτό γίνεται φανερό τό κλίμα τρομοκρατίας, πού εἶχε ἐξαπλωθεῖ μέ τήν σκλήρυνση τῶν ἀρχῶν (Κυβέρνησης), μέ πρωταγωνιστική σ' αὐτό μορφή τόν Ρ. Χοϊδᾶ, ὡς σιδηρά χεῖρα τῆς Πολιτείας. Ἡ ὑπόθεση τῶν ἱερέων καί ἡ ἐξουδετέρωση τῆς ἀντίθεσής τους ἦταν τό ἐπίκεντρο τῆς δράσης του.

Οἱ ἱερεῖς, ἀντιτιθέμενοι στήν ἀφομοίωση, πράγματι ἀθετοῦσαν τόν νόμο, κινούμενοι στά ὅρια τῆς δικῆς τους συλλογιστικῆς, πού παρά τήν παραβα-

45. Ἱστορική ἔμεινε ἡ ἄρνηση τῶν Ἰακωβάτων τό 1869 νά ὁρκιστοῦν κατά τόν καθιερωμένο τρόπο ὅρκου. Βλ. π. Γ.Δ. Μεταλληνός, *Πολιτική καί θεολογία*, ὅ.π., σ. 143. Ἑτοιμάζεται γιά τό θέμα αὐτό σχετική μελέτη.

46. Μᾶλλον ἐννοεῖ κλητεύσεις του νά παραστεῖ ὡς μάρτυρας.

τικότητά τους, εἶχε τά σοβαρά ἐρείσματά της. Ὁ Νικόλαος δέν ὑπερβάλλει, ὅταν καί ὁ Τύπος τῆς ἐποχῆς δέχεται ὅτι ὁ Χοϊδᾶς μετερχόταν καί ἀστυνομικά καθήκοντα,[47] χωρίς διάκριση ὅμως μεταξύ ἰδεολογικῶν ἀγώνων καί ἐγκλημάτων τοῦ ποινικοῦ δικαίου.

Ὁ τρόπος ἐνέργειας τοῦ Χοϊδᾶ πείθει ὅτι ἡ τήρηση τῆς νομιμότητας πού ἦταν φυσικά καθῆκον καί ἐπαγγελματική ἀποστολή του, συνδεόταν μέ τίς γνωστές ἀντικληρικαλικές ἰδέες καί πεποιθήσεις πού δέν τίς ἐγκατέλειψε ὡς τό τέλος τῆς ζωῆς του.[48] Τό ἐμφανές πάθος του κατά τῶν κληρικῶν καί ἡ ἀσυνήθης βιαιότητά του ἀπέναντί τους ἀνακαλοῦσαν στή μνήμη τοῦ λαοῦ τίς πρακτικές τῆς προστασιακῆς «Ὑψηλῆς Ἀστυνομίας»[49] γιά τούς τότε ἀντικαθεστωτικούς.

2) Ὁ φόβος ἔχει ἁπλωθεῖ σέ κλῆρο καί λαό. Αὐτό ἐκφράζει καί ἡ φράση τοῦ Νικολάου: «Κατάστασις τοιαύτη, ὅ μή γένοιτο νά ἐξακολουθήσῃ». Ὁ λόγος περί Μουζίκων σχετίζεται μέ τήν γνωστή ρωσοφοβία, ἤ ὀρθότερα σλαβοφοβία, τῶν Ἰακωβάτων, ὅπως δείχνουν καί τά σχετικά δημοσιεύματα καί οἱ ἀγορεύσεις τοῦ Γεωργίου στή Βουλή.[50]
3) Ἡ ἐξουδετέρωση τῆς δράσης τῶν δύο ἱερέων ἀποφασίζεται νά ἀντιμετωπισθεῖ μέ τήν ἐξορία τους στόν γνωστό ἀπό τήν ἀγγλοκρατία τόπο ἐξορίας «τά Στροφάδια», ὅπου εἶχε ἐξοριστεῖ ἀπό τόν ἁρμοστή H.G. Douglas καί ὁ Κωνσταντῖνος τό 1840.
4) Ὄχι μόνο ἡ καταδίκη ἀλλά καί ἡ ποινή ἦσαν ἐκ τῶν προτέρων γνωστές, διότι εἶχαν προαποφασισθεῖ.[51] Εἶναι ἕνα χαρακτηριστικό νόσημα τῆς ἰδεολογικοποιημένης καί ὑποδουλωμένης στό κράτος δικαιοσύνης σέ κάθε ἐποχή!

---

47. Βλ. *ὅ.π.*

48. Ἐνδεικτικό στό σημεῖο αὐτό εἶναι τό κείμενό του μέ τόν τίτλο «Τελευταία θέλησις», γραμμένο στίς 30 Ἰουλίου 1888, στό ὁποῖο μεταξύ ἄλλων γράφει: «Μισῶ τούς ἐστεμμένους κακούργους καί τούς ἱερεῖς πάντων τῶν ὑπό τόν ἥλιον θρησκευμάτων. Τούς μέν πρώτους, διότι ἐδίχασαν καί διχάζουν τούς ἀτυχεῖς ἀδελφούς λαούς, τούς δέ δευτέρους, διότι διά τῆς ἐπικλήσεως τοῦ ὀνόματος τοῦ Θεοῦ διέπραξαν καί διαπράττουσι τά φρικωδέστερα κακουργήματα». Ἕναν μόνο κληρικό σεβάστηκε, ὅπως δηλώνει, «τόν Σωκράτην Κολιάτσον, ἀρχιεπίσκοπον Κορινθίας», ἀλλά καί αὐτόν ὡς «ἀληθῆ λειτουργόν *τῆς ἠθικῆς*». (Δεμπόνος, *ὅ.π.*, σ. 280, 281). Πρβλ. Σπ. Λουκάτος, σ. 168 κ.έ.). Δέν εἶναι ἀνάγκη νά ἀναλυθεῖ περισσότερο τό κείμενο. Σημασία ἔχει πῶς ἔβλεπε, ὑπό τό πρῖσμα τῆς ἰδεολογίας του, τόν κλῆρο, καί τόν ὀρθόδοξο.

49. Βλ. Μιράντα Παξιμαδοπούλου-Σταυρινοῦ, *Οἱ ἐξεγέρσεις τῆς Κεφαλληνίας κατά τά ἔτη 1848 καί 1849*, διδακτορική διατριβή, Ἑταιρεία Κεφαλληνιακῶν Ἱστορικῶν Ἐρευνῶν, Ἀθήνα 1980, σ. 34.

50. Βλ. π. Γ.Δ. Μεταλληνός, *Πολιτική καί θεολογία*, *ὅ.π.*, σ. 227.

51. Πρβλ. Δεμπόνος, *Ρόκκος Χοϊδᾶς*, ὅ.π., σ. 193: «Ἡ καταδίκη τους ἦταν προσδιορισμένη καί γιά τοῦτο καί ἡ διαδικασία συνοπτική».

5) Ὁ Νικόλαος δίνει ἔμφαση στόν τρόπο μεταφορᾶς τῶν ἱερέων, δηλωτικό κατ' αὐτόν τοῦ πάθους τῆς πολιτείας. Ἡ ἔξαψη καί ἔκρηξη τοῦ Χοϊδᾶ καί ἐδῶ μαρτυρεῖται ἀπό τόν αὐτόπτη Νικόλαο. Αὐτό πού προεῖχε γι' αὐτόν ἦταν ἡ διάσωση τοῦ κύρους τῆς πολιτείας ἀλλά καί ἡ δικαίωση τῶν ἰδεῶν του.
6) Ἡ δήλωση τοῦ ἱερέα Γραικούση ἀναδιατυπώνει τήν ἰακωβάτεια ἀντίθεση πρός τή διαμορφωμένη στήν Ἑλληνική Ἐπικράτεια κατάσταση τῆς Ἐκκλησίας.
7) Ἐκκλησιολογικό παράπτωμα, καί μάλιστα βαρύ, ἦταν ἡ κατά τοῦ κληρικοῦ Γραικούση κατηγορία, ὅτι δέν ἐμνημόνευε τόν ἐπίσκοπό του στίς Ἀκολουθίες, ἔστω διά λόγους συνειδήσεως. Ἡ δικαιοσύνη, ὡς πιστή θεράπαινα τῶν διαθέσεων τῆς πολιτείας, καί ὄργανό της, ἐπιβάλλει διετῆ φυλάκιση, δικάζοντας μία καθαρά ἐκκλησιαστική ὑπόθεση, λόγῳ τῆς ἰσχύουσας πολιτειοκρατίας, στήν ὁποία διαπλέκονται οἱ ἑκατέρωθεν δικαιοδοσίες.
8) Τό ὅτι ἡ πρόταση τοῦ εἰσαγγελέα γιά τήν καταδίκη τοῦ κληρικοῦ Βουτσινᾶ σέ διετῆ φυλάκιση ἔγινε ἀμέσως δεκτή ἀπό τό δικαστήριο δείχνει τή σύμπραξη εἰσαγγελέα καί δικαστικῆς ἕδρας γιά τήν κατάπνιξη κάθε ἀντίστασης σύμφωνα μέ τή βούληση τοῦ κράτους.
9) Ἡ κατάθεση τοῦ νομικοῦ Νικολάου προδίδει καλή γνώση τῶν παγίδων τῆς ἀνακριτικῆς διαδικασίας πού ἐπέβαλλε ἀνάλογη προσαρμογή τῆς γλώσσας. Οἱ Ἰακωβάτοι δέν ἐγκαταλείπουν ἀβοήθητους τούς συναγωνιστές τους, ἐδῶ τούς δύο κληρικούς πού ἀντιμετώπιζαν τήν ἀποφασισμένη γιά ὅλα πολιτεία, μέ τόν Θρασύβουλο Ζαΐμη[52] στήν κεφαλή της καί τόν Χοϊδά ἐκτελεστή τῶν διαθέσεών της.
10) Οἱ τελευταῖες γραμμές τοῦ γράμματος (ἐκκλησίες κλειστές καί ἀλειτούργητες) εἶναι μία ἀκόμη μαρτυρία γιά τήν ἐπικρατοῦσα στό Ληξούρι ἀναστάτωση καί τήν ἀπορρύθμιση τῆς κοινωνικῆς εὐταξίας καί λειτουργίας.

Ἡ ἀλληλογραφία ὅμως τῶν Ἰακωβάτων συμβάλλει καί στήν ἀποσαφήνιση τοῦ προβλήματος τῆς «δυσμενοῦς» μετάθεσης τοῦ Χοϊδᾶ, πού ἀποδίδεται στίς ἀντιπολιτευόμενες τή δράση του δυνάμεις, καί μάλιστα στούς «δημοκόπους» Ἰακωβάτους.[53] Ἀπό τήν ἀλληλογραφία ὅμως προκύπτει μιά ἄλλη εἰκόνα, περισσότερο ἀντικειμενική καί πειστική, ὅσο καί ἄν ἡ ἰακωβάτεια παράταξη, πράγματι, ἐπιθυμοῦσε νά ἀπαλλαγεῖ ἀπό τήν παρουσία του στήν Κεφαλληνία,[54] ὡς τοῦ περισσότερο ἀναρμόδιου στή διαχείριση ἐκκλησιαστικῶν ὑποθέσεων.

---

52. Βλ. Γρηγόρης Τζιοβάρας, *Τά ὑπουργεῖα μας. Κυβερνήσεις 1833-1996*, ἐκδ. Τό Ποντίκι, Ἀθήνα 1996, σ. 38. Πρβλ. τὸ λῆμμα «Ζαΐμης Θρασύβουλος», στό *Παγκόσμιο βιογραφικὸ λεξικό*, *ὅ.π.*, τ. 3, σ. 400-401 (Ὄλγα Κατσιαρδῆ-Hering).

53. Βλ. Σπ. Λουκάτος, *ὅ.π.*, σ. 18 κ.ἑ. – Δεμπόνος, *Ρόκκος Χοϊδᾶς*, ὁ.π., σ. 28 κ.ἑ.

54. Στίς 27 Ἰουλίου 1869 γράφει ὁ Νικόλαος στούς Χαραλάμπη καί Γεώργιο: «Λέγεται,

Στό γράμμα του, ἀπό 17 Ἰουνίου 1869, ὁ Νικόλαος διαβιβάζει στόν Γεώργιο τήν ἀκόλουθη πληροφορία: «Χθές ἐμάθομεν, ὅτι φθάσαν ἐν Ἀργοστολίῳ τό ἀτμόπλοιον μετά τοῦ Πρωθυπουργοῦ Κ(υρίου) Ζαήμη (sic) καί τοῦ Ὑπουργοῦ τῆς Δικαιοσύνης Κ(υρίου) Πετσάλη, ὑπῆγεν ἐπί τοῦ ἀτμοπλοίου ὁ Χοϊδᾶς καί ἔδοσε τήν παραίτησίν του. Ὅτι οἱ Ὑπουργοί τῷ εἶπον, ὅτι ἐπαύθη καί δέχονται τήν παραίτησίν του. Ὅτι τότε ὁ Χοϊδᾶς ἐλθών εἰς τό Ἀργοστόλιον, ἔπεμψε τέσσαρας-πέντε φίλους του εἰς τό ἀτμόπλοιον καί εἶπον εἰς τούς Ὑπουργούς νά μή δεχθῶσι τήν παραίτησιν τοῦ Χοϊδᾶ, διότι εἶναι ἀναγκαῖος εἰς τόν τόπον, ἀλλ' ὅτι οἱ Ὑπουργοί ἀπεκρίθησαν, ὅτι αὐτός ἐπαύθη καί δέν ἐπιστρέφεται[55] ἡ παραίτησίς του».

Τί συνάγεται ἀπό αὐτά; Ἡ δική μας ἀνάγνωση τῶν πληροφοριῶν τοῦ Νικολάου τεκμηριώνει τήν ἐκδοχή ὅτι ὁ Χοϊδᾶς, βλέποντας τήν ἐναντίον του ἀντίθεση, προέβη σέ κίνηση βολιδοσκόπησης τῶν προθέσεων τῆς πολιτείας, ὑποβάλλοντας τήν παραίτησή του, πού γίνεται ὅμως ἀμέσως δεκτή, διότι αὐτή ἦταν καί ἡ βούληση τῆς κυβέρνησης Ζαΐμη. Γι' αὐτό καί ἀπέτυχαν οἱ μετέπειτα προσπάθειες τοῦ Χοϊδᾶ καί τῶν φίλων του νά τήν ἀνατρέψουν.

Ἡ κυβέρνηση Ζαΐμη κατενόησε ὅτι ὁ Χοϊδᾶς ἐζημίωνε τήν πολιτική της. Καί ἀπό τίς ἐπισημάνσεις τοῦ Νικολάου συνάγεται ὅτι ὁ Χοϊδᾶς «τά ἔβαλε» μέ ὅλους καί μέ ὅλα, κάτι πού αὔξησε τίς ἀντιπάθειες ἀπέναντί του καί γι' αὐτό ἄλλαξαν καί τῆς πολιτείας οἱ διαθέσεις. Ὁ προηγουμένως εὔχρηστος καί χρήσιμος Χοϊδᾶς ἔγινε τώρα προβληματικός ἤ καί ἐπικίνδυνος. Ἡ μετάθεσή του, συνεπῶς, προσφερόταν ὡς λύση γιά τήν ἀποφόρτιση τοῦ κοινωνικοῦ κλίματος.[56]

Ἐνδιαφέρον παρουσιάζει καί ἡ συνέχεια τῆς δίωξης τῶν δύο ἱερέων. Οἱ καταδικασμένοι σέ φυλάκιση κληρικοί μετά τή μετάθεση τοῦ Χοϊδᾶ ἀναγκάζονται ἀπό τά πράγματα νά ζητήσουν τήν παρέμβαση τοῦ Γεωργίου Ἰακωβάτου, σέ

ὅτι ὁ Χοϊδᾶς ἀναχωρεῖ αὔριον. Ἄν δέν ἀναχωρήσῃ, δέν τό πιστεύω!»

55. Ἀνακαλεῖται.

56. Ὀρθά ὁ Δεμπόνος (*ὅ.π.*, σ. 27, σημ. 1) δέχεται ὅτι ἡ μετάθεση τοῦ Χοϊδᾶ «ἐπρόδιδε δυσμένεια». Ἴσως ὅμως εἶναι ὑπερβολή νά δεχθοῦμε ὅτι οἱ Ἰακωβάτοι «φρόντισαν νά μετατεθεῖ» (Λουκάτος, *Χοϊδᾶς*, ὅ.π. σ. 132). Πηγή ἐδῶ εἶναι ἡ ἀνηλεῶς ἀντιμαχόμενη τούς Ἰακωβάτους ἐφημερίδα *Τό Δίκαιον* (ἔτος Γ', φ. 62, 22.8.1869 ΕΕ, σ. 3). Οἱ ἀλλοιώσεις τῶν πραγμάτων, ὅταν λειτουργοῦν τά ἰδεολογικοκομματικά κριτήρια, εἶναι εὔκολη. Λ.χ. ἡ ἐφημ. *Κλειώ* (*Τό Δίκαιον*, 19.7.1869) τούς λίγους, κατά τόν Νικόλαο Ἰακωβάτο, ὑποστηρικτές τοῦ Χοϊδᾶ στόν πρωθυπουργό Ζαΐμη ταυτίζει μέ ὅλους τούς Κεφαλλῆνες, Ληξουριῶτες καί Ἀργοστολιῶτες: «Ὅτε πρό τινων ἡμερῶν ἠκούσθη ὅτι ἐμελέτα ἡ Κυβέρνησις νά τόν μεταθέσῃ ἀλλαχόσε, οἱ κάτοικοι τῶν δύο πόλεων, Ληξουρίου καί Ἀργοστολίου, αὐτοκέλευστοι, καί ἐν πλήρει τοῦ ἀνδρός ἀγνοίᾳ συνέταξαν ἀναφοράν ὑπέρ τῆς ἐνταῦθα παραμονῆς του, ἥν ἐν ὀλίγαις ὥραις συνυπέγραφον πολλαί χιλιάδες πατριωτῶν!»

κρίσιμη γι' αὐτούς στιγμή, ἀναγνωρίζοντάς τον ὡς τόν ἱκανότερο τῆς ὁμάδας. Τό γράμμα εἶναι τό ἀκόλουθο:

Δεσμωτήριο, Πέμπτη πρωί[57] *4 Σεπτεμβρίου 1869*

Δετόρο Γεωργάκη,

Σκεπτόμενοι καί ἡμεῖς τό βάρος τῆς πολυθρυλλήτου (sic) *ἀποφάσεως, διά τῆς ὁποίας καταδικαζόμεθα ὡς πολιτικοί ὑπάλληλοι, συνάμα δέ καί τήν καταφρόνησιν τοῦ μυστηρίου τῆς ἱερωσύνης καί τήν καταπάτησιν τῶν ἱερῶν κανόνων, καί σκεπτόμενοι περί τοῦ ἀντικειμένου τούτου, ὡς πρός τήν ὑπεράσπισιν, βλέπομεν, ὅτι εἶναι ἀδύνατον νά ὑπερασπισθῶμεν ἐντελῶς, ἐάν δέν δεχθῇς ὁ ἑαυτός σου τήν ὑπεράσπησίν* (sic) *μας. Διότι, ὡς βλέπομεν, τό ζήτημα εἶναι σοβαρόν καί, ὡς ἐκ τούτου, σέ παρακαλοῦμεν θερμῶς νά ἀναδεχθῇς τό βάρος τῆς ὑπερασπίσεως. Δός τούς ἀσπασμούς μας εἰς τόν Ἰατρόν καί τόν Νικολετάκη καί εἰς τήν Δετόρενα.*[58] *Ἡμεῖς δέ καί πάλιν σέ λέγομεν, ὅτι ἐπιμόνως θέλομεν νά μᾶς ὑπερασπίσῃς.*

Οἱ πρεσβύτεροι Ἠλίας καί Ἰωάννης ἔγραψαν

Πρός τόν Δόκτορα Γεώργιον Τ. Ἰακωβάτον, Εἰς Ληξούριον.

Τό σημείωμα αὐτό εἶναι ἰδιαίτερα σημαντικό. Ἀναγνωρίζεται ἡ ὑπεροχική ἀξία τοῦ Γεωργίου, καί ὡς νομικοῦ, καί ζητεῖται ἡ φανερή ἀνάμειξή του στήν ὑπόθεση, μέ αὐτή καί ὄχι τή βουλευτική ἰδιότητά του, δηλαδή τήν πολιτική. Στήν ἀνάληψη τῆς ὑπεράσπισής τους ἀπό τόν Γεώργιο στήριζαν τόν τερματισμό τῆς περιπέτειάς τους. Ὁ Γεώργιος, ὅπως φαίνεται ἀπό τίς πηγές μας, δέν θά ἀρνηθεῖ τήν ὑπεράσπισή τους.

Ὁ Γεώργιος δέν ἀδιαφόρησε οὔτε ἄφησε τούς κληρικούς ἀπροστάτευτους. Στίς 11 Ὀκτωβρίου 1869 γράφει μεταξύ ἄλλων στόν Νικόλαο: «Προσκυνήματα εἰς τούς Πρεσβυτέρους. Τήν παρελθοῦσαν Πέμπτην δέν ἐσυζητήθη ἡ δίκη των, διότι δέν ἐγένετο συνεδρίασις τοῦ Ἀρείου Πάγου ἕνεκα τῆς ἀτίμου καί ραδιουργικῆς διαγωγῆς τοῦ Προέδρου Μωραϊτίνη, ὡς ἀκολούθως. Ἦσαν συνηγμένοι περί τούς ἑκατόν δικηγόροι, περιμένοντες τό δικαστήριον, ὅτε παρουσιάζεται κλητήρ τις ἐκ μέρους τοῦ Προέδρου ἀναγγέλλων μεγαλοφώνως, ὅτι ὁ Ἄρειος Πάγος δέν συνεδριάζει, μεχρισοῦ οἱ δικηγόροι πληρώσωσι τόν φόρον τοῦ ἐπιτηδεύματος. Τοιοῦτο πρᾶγμα ἔφερε ἀναστάτωσιν, θόρυβον, ὕβρεις, γέλωτας κ.λπ., καί θυσίαν τῶν συμφερόντων τῶν ἀθώων διαδίκων καί καταδίκων, ἕνεκα ἑνός ἤ δύο ἤ καί ὅλων τῶν μή πληρωσάντων τούς φόρους των δικηγόρων. Ὁ Μωραϊτίνης ὑπεκρίνετο. Ὡς Ἰησοῦτης γαμβρός Ρῶσσος ἔπλεξεν ὅτι δέν ἐνόμιζε νά προκύψῃ τοιοῦτον ἀποτέλεσμα, καί ἐν τούτοις εἰς τό δωμάτιον ἐγέλα μέ τούς ἄλλους

57. Ὁ Γ. Ἰακωβάτος σημειώνει στό γράμμα: «ἤτοι 4 Σεπτεμβρίου 1869».

58. Μᾶλλον πρόκειται γιά τή σύζυγο τοῦ Χαραλάμπη, Σταμούλα.

ἀρεοπαγίτας. Τοιαύτη εἶναι ἡ κατάστασις καί τοῦ Ἀρείου Πάγου. Ἐλπίζομεν ὅτι ἡ δίκη θά συζητηθῇ τήν Δευτέραν». Οἱ φυλακισμένοι κληρικοί προσέφυγαν στόν Ἄρειο Πάγο γιά τόν τερματισμό τῆς περιπέτειάς τους.

Ἡ πρόβλεψη τοῦ Γεωργίου ἐπαληθεύθηκε. Στίς 22 Ὀκτωβρίου γράφει στόν Νικόλαο: «Τήν Δευτέραν ἐσυζητήθη λαμπρῶς ἡ δίκη τῶν Πρεσβυτέρων. Ὁ Ἄρειος Πάγος ἐθαύμασε καί ὁ Εἰσαγγελεύς Πριβελέγγιος (sic) ἔκαμε τήν πρότασιν τῆς ἀναιρέσεως καί τῶν δύο ἀποφάσεων, καί ἐπρότεινε καί τήν ἀθώωσιν τῶν Πρεσβυτέρων». Πρέπει νά ὑπογραμμισθεῖ ἡ διαμετρικά ἀντίθετη συμπεριφορά τοῦ εἰσαγγελέα τοῦ Ἀρείου Πάγου ἀπό ἐκείνη τοῦ Χοϊδᾶ. Εἶναι μία ἀπόδειξη ὅτι οἱ ὑπερβάσεις τοῦ τελευταίου στήν Κεφαλληνία ὀφείλονταν καί σέ προσωπικές του παρορμήσεις πού ἀπέρρεαν ἀπό τίς πεποιθήσεις του. Ὁ Χοϊδᾶς ἐζημίωνε ὄχι μόνο τόν ἑαυτό του ἀλλά καί τήν ἴδια τήν πολιτεία, στό ὄνομα τῆς ὁποίας ἐνεργοῦσε, καί γι' αὐτό ἔλαβε χώρα ἡ «δυσμενής» μετάθεσή του.

Στίς 5.11.1869, ὁ Γεώργιος ἐνημερώνει, κατά τή συνήθεια τῶν ἀδελφῶν, τόν Νικόλαο, γιά τό ἀποτέλεσμα τῆς προσφυγῆς τῶν κληρικῶν στόν Ἄρειο Πάγο, ὁ ὁποῖος ἔκαμε δεκτή τήν εἰσαγγελική πρόταση: «Ὁ Ἄρειος Πάγος –γράφει– ἀκυρώσας τάς δύο ἀποφάσεις, διατάττει τήν ἄμεσον ἀποφυλάκισιν τῶν Ἱερέων καί τήν ἀπόδοσιν τῶν παραβόλων, τά ὁποῖα καί λάβε τα. Συγχρόνως δέ, ἔκαμε καί μίαν παρανομίαν, ἀδιάφορον ὅμως, διότι οὕτω πράττει πολλάκις. Τουτέστι κατεδίκασε τόν παπᾶ Ἰωάννην εἰς ἑνός μηνός φυλάκισιν, ἐφαρμόσας ἄλλο ἄρθρον τοῦ ποινικοῦ νόμου. Ἐπειδή δέ, παρῆλθε πλέον ἤ μῆνας ἀπό τῆς ἀποφάσεως τοῦ Πλημμελειοδικείου, ἡ ἀπόφασις τοῦ Ἀρείου Πάγου εἶναι ἄνευ ἀποτελέσματος. Ἔκαμε δέ καί τήν ἑτέραν παρανομίαν νά παραπέμψῃ τόν παπᾶ Ἠλίαν νά δικασθῇ ἐκ νέου εἰς τό Πλημμελειοδικεῖον τῆς Ζακύνθου, ὅπερ ἤ δέν θά ἐκτελεσθῇ, ἤ, ἄν ἐκτελεσθῇ, ὁ παπᾶ Ἠλίας ἀθωοῦται [...]. Κράξε δέ τούς αὐτούς Ἱερεῖς εἰς τό σπῆτι καί εἰπέ τους, ὅτι ἄν δέν κάμωσιν ὅ,τι τούς εἴπαμεν, αὐτά θά ἔχουν ὅλην τους τήν ζωήν, καί αὐτοί καί πᾶς ἄλλος ἱερεύς, συκοφαντούμενος καί διαβαλλόμενος ἀπό ἕνα Μουζίκον οἱονδήποτε. Ἄν συναινέσωσιν, τό κάμνομεν, ὅταν ἐπιστρέψωμεν· ἄν δέν συναινέσωσιν, τότε τούς ἀφήνομεν διά πάντα καί ἡ λιγώτερή μας ἔγνοια εἰς ὅ,τι καί ἄν πάθουν. Καί κατά τήν ἀπόκρισίν τους, οὕτω φέρσου καί ἡ ἀφεντειά σου».

Ἡ ἀθωωτική ἀπόφαση τοῦ Ἀρείου Πάγου γιά τούς κληρικούς τοῦ Ληξουρίου χαροποιεῖ τούς Ἰακωβάτους. Βέβαια, κατά τούς λόγους τοῦ Γεωργίου, τό Ἀνώτατο Δικαστήριο τῆς Χώρας ἐτήρησε τά προσχήματα γιά τό κύρος τῆς δικαιοσύνης, προβαίνοντας, κατά τόν Γεώργιο, σέ «παρανομίες», ἀνώδυνες ὅμως γιά τούς καταδίκους. Διαφαίνεται ὅμως καί ὁ φόβος τοῦ Γεωργίου γιά τήν τυχόν ὑποχώρηση τῶν ἀθωωθέντων ἱερέων, ἀφοῦ ἦσαν στή δικαιοδοσία καί τή διάθεση τοῦ μητροπολίτη τους.

Τήν ἑπομένη (12 Νοεμβρίου) ὁ Γεώργιος γράφει στόν Νικόλαο: «Προσκυ-

νήματα εἰς τούς Πρεσβυτέρους. Ἄς κοιμῶνται ἥσυχοι πλέον, καί ἄς ἱερουργοῦσιν ἐλευθέρως παντοῦ!» Ἡ ἐφημεριακή ὅμως διακονία τούς ἐπέβαλλε τήν μνημόνευση τοῦ μητροπολίτη τους Σπυρίδωνος, διαφορετικά θά ἀντιμετώπιζαν καί πάλι τή δίωξη, κατά τούς ἱερούς κανόνες αὐτή τή φορά.

Ὁ Γεώργιος τελειώνει τό γράμμα του μέ τή φράση: «Νομίζομεν νά γνωρίζετε πλέον νά φέρεσθε πρός ἀχρεῖον Κοντομῖχον»,[59] ὑπονοώντας τήν εἰς τό ἑξῆς ἄρνηση κάθε πειθαρχίας ἀπέναντί του.

Β) Προσπάθεια ἑρμηνείας

Κρίνεται ὅμως ἀναγκαία ἡ ἀναζήτηση τῆς βαθύτερης αἰτίας γιά τή στάση τοῦ Χοϊδᾶ στήν ὑπόθεση τῶν ἱερέων. Πρέπει νά δηλωθεῖ ὅτι οἱ παρακάτω κρίσεις γιά τό φαινόμενο «Χοϊδᾶς» δέν ἔχουν ἀξιολογικό χαρακτήρα, ἀλλά μόνο διαπιστωτικό καί ἑρμηνευτικό. Αὐτό πού συνιστᾶ πρόκληση στή συμπεριφορά τοῦ ἄτεγκτου εἰσαγγελέα, δέν εἶναι ἡ κατανοητή πιστότητά του στό νομικό καθῆκον, ἀλλά τό ἔκδηλα ἀδυσώπητο πάθος του κατά τῶν κληρικῶν.

Γεγονός εἶναι ὅτι ὑπῆρχε δυνατότητα στόν εἰσαγγελέα Χοϊδᾶ γιά μιά ἠπιότερη συμπεριφορά καί αὐτό ἀποδείχθηκε μέ τόν διάδοχό του, εἰσαγγελέα Γκολφινόπουλο πού, μολονότι καί αὐτός ἐνταγμένος στήν τήρηση τοῦ νόμου «σέ διάστημα λίγων ἑβδομάδων θά βγάλει ἔξω ὅλους τούς ὑπόδικους καί θά ὑποβαθμίσει τόν χαρακτηρισμό τῶν κακουργημάτων σέ πλημμελήματα ἤ πταίσματα». Ἡ διαπίστωση αὐτή στηρίζεται καί στήν καθαρά ἀντιακωβατιανή ἐφημερίδα *Τό Δίκαιον* πού χαρακτήριζε τόν Γκολφινόπουλο «φίλον» τῶν Ἰακωβάτων.[60] Αὐτό ὅμως ἔλειπε ἀπό τόν Χοϊδᾶ, ἡ «ἐπιείκεια» στήν ἐφαρμογή τοῦ νόμου, ἀφοῦ ὡς δικαστικός ὄφειλε νά μή συμπεριφέρεται ἀντιπολιτευτικά, ἀλλά νά συνδυάζει τόν σεβασμό στόν νόμο μέ τόν σεβασμό στόν ἄνθρωπο. Γι' αὐτό πιστεύουμε ὅτι ἡ σκληρότητα τοῦ Χοϊδᾶ ἀπέναντι στούς κληρικούς συνδεόταν μέ βαθύτερα συνειδησιακά αἴτια καί δέν μπορεῖ νά ἀποδοθεῖ ἀποκλειστικά στό δυσήνιο τοῦ χαρακτήρα του. Ὁ Χοϊδᾶς ἀντιμετώπισε τούς ἱερεῖς ὡς προσωπικούς ἰδεολογικούς ἀντιπάλους, μή δυνάμενος νά συνειδητοποιήσει τήν οὐσία τοῦ ἀγώνα τους.

Τήν ἰδεολογία του προσδιορίζει σαφέστερα ὁ Σπ. Λουκάτος: «Ὁ δημοκρατικός ριζοσπαστισμός τοῦ Ρ. Χοϊδᾶ ὑπῆρξε καί τό ἰδεολογικό θεμέλιο τῶν ἐνεργειῶν του ὡς εἰσαγγελέα Πρωτοδικῶν καί ἔπειτα ὡς ἀντεισαγγελέα Ἐφετῶν καί

---

59. Κοντομ(ο)ίχον ἀποκαλοῦσαν συχνά οἱ Ἰακωβάτοι τόν μητροπολίτη Σπυρίδωνα Κοντομίχαλον, γιά τήν ὑποχώρησή του. Τήν πράξη του αὐτή θεωροῦσαν πνευματική μοιχεία.

60. Βλ. ἐφημ. *Κεφαλληνία*, φ. 105, 6.9.1869, σ. 36 (καί φ. 104, σ. 1β). – *Τό Δίκαιον*, φ. 62, 22.8.1869, σ. 3α. – Δεμπόνος, *Χοϊδᾶς*, ὅ.π., σ. 43.

τῶν ἀσταμάτητων προσπαθειῶν του γιά τήν ἐξυγίανση[61] τῆς Ἑλληνικῆς Δικαιοσύνης [...] φθάνοντας ἀκόμα καί μέχρι τήν ὑπερβολική αὐστηρότητά του».[62]

Κατά τή δική μας ἐκτίμηση ὁ Ρόκκος Χοϊδᾶς ἦταν τελείως ξένος πρός τήν ἱστορική ταυτότητα καί τήν ἑλληνορθόδοξη παράδοση τοῦ Γένους, μετέχοντας καί αὐτός στήν ὅλο καί περισσότερο διογκούμενη διαπάλη τοῦ παλαιοῦ μέ τόν εἰσαγόμενο δυτικότροπο νέο κόσμο πού καί αὐτός ἐκπροσωποῦσε. Λόγῳ τῆς ἀπουσίας κάθε σχέσης μέ τόν ὀρθόδοξο χῶρο καί τῶν δυτικῶν, στήν οὐσία, σπουδῶν του, εἶχε καί αὐτός τό φρόνημα τῆς διαμορφωμένης μετά τήν ἵδρυση τοῦ Ἑλληνικοῦ κράτους ἡγεσίας τοῦ ἔθνους, τῶν διανοουμένων δηλαδή καί τῶν πολιτικῶν, πού τρέφονταν συνεχῶς ἀπό τό πνεῦμα τοῦ δυτικοῦ διαφωτισμοῦ καί τῆς ὑποτίμησης τῆς οἰκείας παράδοσης, δηλαδή τῆς Ρωμηοσύνης.[63] Ὁ Χοϊδᾶς δεν εἶχε καμία σχέση μέ τόν χῶρο τῆς Ὀρθοδοξίας καί πλήρη ἄγνοια τῆς ἱστορικῆς σχέσης της μέ τό Γένος-Ἔθνος καί γι' αὐτό ἀγνοοῦσε ἤ ἀδιαφοροῦσε γιά τόν ἱστορικό καί κοινωνικό ρόλο της κατά τή διάρκεια τῆς μακρόσυρτης δουλείας. Εἶναι, λοιπόν, εὐνόητο ὅτι ἀντιλαμβανόταν τή στάση τῶν ἱερέων καί τῶν Ἰακωβάτων ὡς πολιτική-κομματική ἀντίθεση καί ὄχι ὡς συνέχεια τοῦ πατερικοῦ-ἀντιαιρετικοῦ ἀγώνα, ὅπως ἦταν (καί εἶναι) γιά τούς Ρωμηούς-Ὀρθοδόξους.

Τόν ὀρθόδοξο κλῆρο ἔβλεπε μέ τά μάτια ἑνός δυτικοῦ νεωτεριστῆ διανοουμένου καί αὐτό ἐξηγεῖ τόν ἀντικληρικαλισμό του, πού δέν τόν ἐγκατέλειψε ὥς τόν θάνατό του.

Ἔγινε ἔτσι ἐνσυνείδητος ὑπάλληλος καί ὑποστηρικτής τῆς πολιτείας, διότι ἀποδεχόταν τά σχέδιά της γιά τήν «ἐξυγίανση» τῆς χώρας, κατά τά δεδομένα ὅμως τῆς «προοδευτικῆς» μερίδας τῆς εὐρωπαϊκῆς κοινωνίας, στήν ὁποία εἶχε ὁλόκληρος ἐνταχθεῖ. Δέν εἶναι περίεργο, λοιπόν, ὅτι χαρακτηρίσθηκε σκωπτικά ἀπό τούς συγχρόνους του «βασιλικός δημοκράτης» καί «ὑπουργικός ἀντιπολιτευόμενος», γιά νά δηλωθεῖ ἡ κατά τούς ἀντιπάλους του διπροσωπία καί ἀσυνέπειά του.[64]

Αὐτοί εἶναι οἱ βαθύτεροι λόγοι πού δέν μποροῦσε νά κατανοήσει καί νά συμμερισθεῖ τήν οὐσία τοῦ ἀγώνα τῶν Ἰακωβάτων καί ὅλων τῶν συναγωνιστῶν τους, κληρικῶν καί λαϊκῶν.

Στό ἐντελῶς ἀντίθετο ἰδεολογικό ἄκρο ζοῦσαν καί ἐκινοῦντο οἱ Ἰακωβάτοι καί οἱ ὁμόφρονές τους. Αὐτό τό διαισθανόταν καί ὁ λαός καί γι' αὐτό, ὅπως φι-

---

61. Τό ἐρώτημα εἶναι: «πρός ποιά κατεύθυνση;»

62. Λουκάτος, *Χοϊδᾶς*, ὅ.π., σ. 96.

63. Ἄξονας τῆς δράσης τοῦ Χοϊδᾶ ἦταν «οἱ θεωρίες, καί ἡ δράση» τοῦ Ἰταλοῦ Mazzini. Ἀπό τίς ἰδέες τοῦ οὐτοπικοῦ σοσιαλισμοῦ κατέληξε στήν πλήρη ταύτιση μέ τόν μαρξιστικό κομμουνισμό καί ὅλες τίς ἰδεολογικές συνιστῶσες του, ὅπως ἡ ἀθεΐα. (Βλ. Λουκάτος, *Χοΐδᾶς*, ὅ.π., σ. 96 κ.ἑ.).

64. *Ἐφημερίς Ταχυδρόμος Ἀθηνῶν*, φ. 2.8.1875, σ. 2.

λότιμα παρατηρεῖ ὁ Ἄγγελο-Διονύσης Δεμπόνος, «οἱ φίλοι τῆς εἰσαγγελικῆς θητείας στήν Κεφαλονιά μετατρέπονται σέ πολιτικούς ἀντιπάλους καί οἱ παλαιοί δεσμοί τώρα γίνονται ἄσπονδος ἐχθρός».[65] Ἔξω ἀπό τή ρωμαίικη-ἑλληνορθόδοξη προοπτική οἱ Ἰακωβάτοι εἶναι ἀκατανόητοι καί παρερμηνεύονται. Αὐτοί ἀντιμετώπιζαν τά τεκταινόμενα ἀπό τήν ἑλληνική πολιτεία ὡς ὑπονόμευση τῆς ταυτότητας τοῦ Γένους-Ἔθνους.[66]

Εἶναι, βέβαια, εὔκολο νά χαρακτηρισθοῦν οἱ Ἰακωβάτοι οὐτοπιστές, ἀφοῦ ἡ ἑλληνική πολιτεία σ' ὅλο τό φάσμα της εἶχε ἤδη κάμει τίς ἐπιλογές της. Ὅπως ὅμως ὁ Χοϊδᾶς ἀναδείχθηκε σέ σκαπανέα καί πρωτεργάτη στή μεταφύτευση τῆς ριζοσπαστικῆς ἀριστερᾶς ἰδεολογίας ἀπό τήν εὐρωπαϊκή κοινωνία στήν Ἑλλάδα, τό ἴδιο καί οἱ Ἰακωβάτοι συνέβαλαν, μέ τόν τρόπο τους, στή συνέχεια τῆς παράδοσης τῆς Ρωμηοσύνης σέ ἕνα μεγάλο μέρος τῆς ἑλληνικῆς συλλογικῆς συνείδησης. Πῶς ἦταν δυνατό, λοιπόν, νά κατανοηθοῦν οἱ ἰδέες καί ὁ ἀγώνας τῶν Ἰακωβάτων ἀπό τούς ἀποξενωμένους πλέον ἀπό αὐτή τή συνείδηση εὐρωπαΐζοντες ἕλληνες πολιτικούς καί διανοουμένους, ὅπως ὁ Χοϊδᾶς; Ἐδῶ ἔγκειται καί ἡ κύρια αἰτία τῆς διαμετρικῆς ἀντίθεσής τους.

Ἀντίθετα ὁ Ἠλίας Τσιτσέλης, ὡς δόκιμος ἱστορικός, ἀλλά καί μέ ἀκμαῖο ἑλληνορθόδοξο φρόνημα, μποροῦσε νά συλλάβει τό πνεῦμα καί τούς ἀγῶνες τῶν Ἰακωβάτων. Γι' αὐτό δέχθηκε ἀμετάθετα ὅτι στήν ἐξάρτηση ἀπό τό Οἰκουμενικό Πατριαρχεῖο οἱ Ἰακωβάτοι ἔβλεπαν τήν «ἐθνική ἑνότητα»,[67] κατανοώντας τό γιατί «ἡ ἐκκλησιαστική ἀφομοίωση ἦταν τό ζήτημα, ὅπερ ἐπί πλειότερον χρόνον ἀπησχόλησε τόν Ἰακωβάτον ἐν τῷ πολιτικῷ αὐτοῦ σταδίῳ».[68] Ἐνῶ οἱ Ἰακωβάτοι μέ τήν πολιτική ὀξυδέρκειά τους κατανοοῦσαν τό φαρμακιδικό καθεστώς τῆς πολιτειοκρατίας ὡς ἐθνική διάλυση, μέ τήν μετατροπή τῆς Ἐκκλησίας, ὡς θεσμοῦ, σέ «ὑπηρέτρια τῆς διοικητικῆς ἀστυνομίας τῶν Βαυαρῶν»,[69] ὁ Χοϊδᾶς αὐτό τό καθεστώς ὑπηρετοῦσε, μέ ὑπερβάλλοντα μάλιστα ζῆλο.

---

65. Δεμπόνος, *Ρόκκος Χοϊδᾶς*, ὅ.π., σ. 216.

66. Τσιτσέλης, *Κεφαλληνιακά σύμμικτα*, ὅ.π., τ. Α', σ. 654 κ.έ. – π. Γ.Δ. Μεταλληνός, *Πολιτική καί θεολογία*, ὅ.π., σ. 96 κ.έ.

67. *Κεφαλληνιακά σύμμικτα*, ὅ.π., τ. Α', σ. 654.

68. *Στό ἴδιο*.

69. Βλ. τό ἀνώνυμο δημοσίευμα τοῦ Γεωργίου, *Ὁ Ντζαλίμης καί ὁ μόσχος ἤ κατά τοῦ Ἀνθελληνισμοῦ*, Τυπογραφεῖον Ἡ Κεφαλληνία, ἐν Κεφαλληνίᾳ 1867, σ. 36.

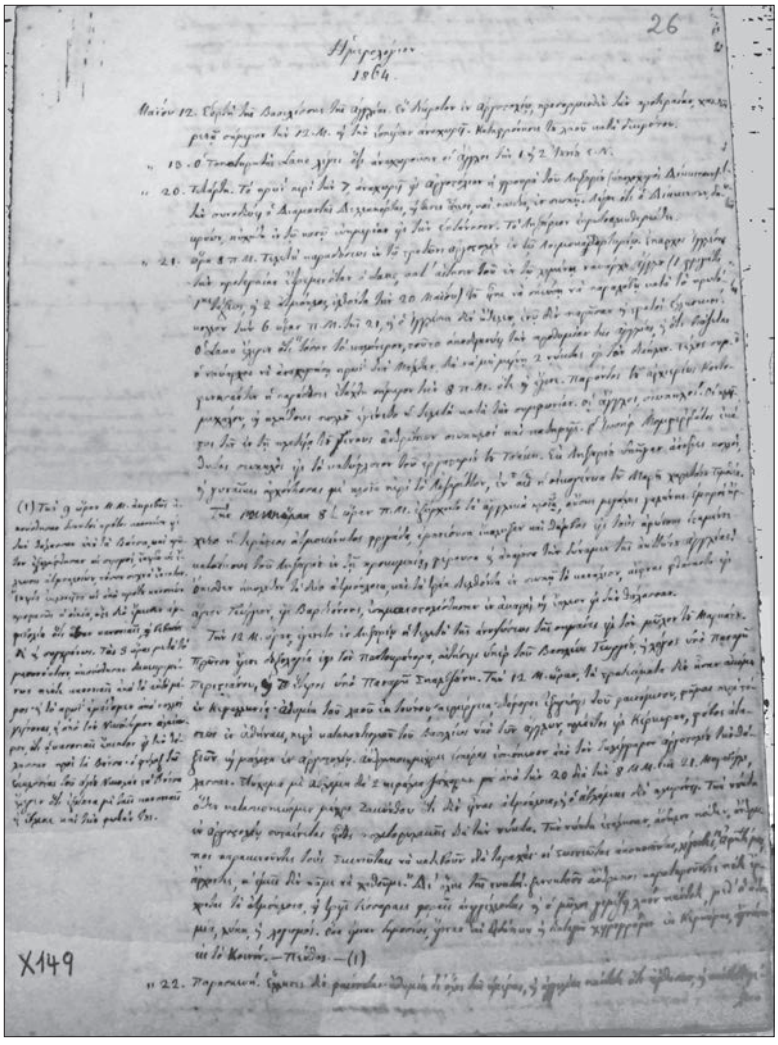
Περίληψη / Summary

Μέ βάση τό ὑλικό πού προσφέρει τό γνωστό Ἀρχεῖο τῶν ἀδελφῶν Τυπάλδων-Ἰακωβάτων (ΑΤΙ) στό Ληξούρι τῆς Κεφαλληνίας, ἐρευνᾶται ἡ ἀντιπαράθεση καί σύγκρουση τῶν ἀδελφῶν μέ τόν τότε (1869) εἰσαγγελέα στήν Κεφαλληνία Ρόκκο Χοϊδᾶ. Οἱ Ἰακωβάτοι ἦσαν ὄχι μόνον ἀντίθετοι στήν μετά τήν Ἕνωση (1864) ἐπιβληθεῖσα (1866) «ἐκκλησιαστική ἀφομοίωση» τῶν Ἰονίων Νήσων, ἀλλά καί ἔμπρακτα πολέμιοί της, ἡγούμενοι τῆς ἀντίστασης τοῦ λαοῦ στήν ἐπιβολή της. Κυρίως τό ἀπό 8.7.1869 γράμμα τοῦ ἐκ τῶν ἀδελφῶν Νικολάου στούς Χαραλάμπη καί Γεώργιο, βουλευτές στήν Ἀθήνα, εἶναι ἀποκαλυπτικό γιά τόν ρόλο τοῦ Χοϊδᾶ πού ἐφάρμοσε κάθε βίαιο μέσο, γιά νά ἱκανοποιήσει τήν πολιτεία, κινούμενος ὅμως καί ἀπό τίς δικές του ἀντορθόδοξες/ἀντιρωμαίικες, καθαρά δυτικές, πολιτικοκοινωνικές πεποιθήσεις.

Ἡ «προσπάθεια ἑρμηνείας» τῆς στάσης τοῦ Χοϊδᾶ φανερώνει τή διαμετρική ἰδεολογική ἀντίθεσή του μέ τούς ἐντεταγμένους στόν παραδοσιακό χῶρο τῆς Ρωμηοσύνης Ἰακωβάτους, πού ἐκινοῦντο ἀπό κίνητρα ρωμαίικα, δηλαδή ὀρθόδοξα, ἐνῶ ὁ Χοϊδᾶς ἦταν τελείως ξένος πρός τήν ἱστορική ἑλληνορθόδοξη ταυτότητα τοῦ Γένους-Ἔθνους, βλέποντας καί κρίνοντας πρόσωπα καί πράγματα μέ τά μάτια ἑνός δυτικοῦ νεωτεριστῆ διανοουμένου, κάτι πού ἐξηγεῖ τίς συμπεριφορές του καί τή σφοδρότητα τῆς σύγκρουσής του μέ τούς φορεῖς τῆς παραδοσιακῆς ἑλληνορθόδοξης ἰδέας Ἰακωβάτους.

Based on the material from the well known archives of brothers Typaldos-Iakovatos in Lixouri of Cephallonia, we research the debate and conflict of the two brothers with the Cephallonia judge Rokkos Hoidas (1869). The Iakovatos brothers were not only opposing the "ecclesiastic assimilation" of the Ionian Islands which was imposed (1866) after the Union (1864), but they were fighting it in practice leading public resistance against this imposition. The 8.7.1869 letter of Nikolaos to deputies Haralambis and Georgios in Athens, is revealing for Hoidas' role, who applied every violent means, to satisfy the State, motivated however by his own antiorthodox/antiromeic, purely western, political and social beliefs.

The "interpretation attempt" of Hoidas' attitude reveals his complete ideological antithesis with brothers Iakovatos who were within the traditional world of Romiosyni, motivated by romeic (that is orthodox) motives, while Hoidas was totally alien to our Genos/Nation's historic Greek-Orthodox identity, looking through and judging people and things through the eyes of a western modernizer intellectual, a fact which explains his behaviour and the violence of his conflict with brothers Iakovatos who were carriers of the traditional Greek-Orthodox Idea.

Σελίδα από το «Ημερολόγιον» του Γ. Τυπάλδου Ιακωβάτου.

ΤΟ ΒΙΒΛΙΟ ΤΩΝ ΝΕΚΡΩΝ ΤΟΥ ΝΑΟΥ ΤΗΣ Υ. Θ. ΚΥΡΙΑΣ ΤΗΣ ΑΝΤΙΒΟΥΝΙΩΤΙΣΣΑΣ ΣΤΗΝ ΠΟΛΗ ΤΗΣ ΚΕΡΚΥΡΑΣ

Γιάννης Σ. Πιέρης

Με την εμφάνιση και την εν συνέχεια επικράτηση του χριστιανισμού οι απόψεις γύρω από τους νεκρούς και τις ταφές αλλάζουν. Οι χριστιανοί από τα πρώτα χρόνια έθαβαν τους νεκρούς τους, ενώ η τιμή στους τάφους των μαρτύρων και των ιερών λειψάνων τους, έδωσε μια εξοικείωση με τους νεκρούς. Για τους χριστιανούς δεν υπήρχαν νεκροταφεία, υπήρχαν κοιμητήρια, χώροι προσωρινής ανάπαυσης μέχρι την κοινή Ανάσταση.

Οι ταφές στις κατακόμβες στα χρόνια των διωγμών, που ήταν παράλληλα και χώροι λατρείας, φαίνεται ότι επεκτάθηκαν τους επόμενους χρόνους και στους ναούς, τόσο στο εσωτερικό τους όσο και στους νάρθηκες.

Αν και πρωτοχριστιανική, η πρακτική αυτή δεν βρήκε σύμφωνη την Εκκλησία. Πολλοί πατέρες καταδίκασαν τη συνήθεια αυτή. Οι πατέρες δεν θεώρησαν σωστή τη μετατροπή των ναών σε τόπους ταφής (τα έσω του ναού μη μεταβάλλωνται εις νεκρικήν θήκην και πολυάνδριον). Ο άγιος Εφραίμ ο Σύρος γράφει στη διαθήκη του, «Ει τις δε τολμήσει θείναι με υπό θυσιαστήριον, μη ίδη το επουράνιον θυσιαστήριον· ου γαρ καθήκει σκώληκι σαπρίαν αποβάλλοντι κατατεθήναι εις ναόν και αγίασμα Κυρίου […]».[1]

Εντούτοις σε αρκετές περιπτώσεις και σε διάφορες χρονικές περιόδους, τόσο στον ανατολικό όσο και το δυτικό χριστιανικό κόσμο, απαντάται ενταφιασμός νεκρών εντός των ναών.

Το φαινόμενο αυτό ίσχυσε στα Ιόνια Νησιά, και κυρίως στην πόλη της Κέρκυρας και αποτελούσε, τουλάχιστον κατά την περίοδο της Βενετοκρατίας, πάγια τακτική που οφειλόταν σε διάφορους λόγους. Ένας από αυτούς είναι και το ότι για τους κατοίκους της πόλης της Κέρκυρας ο ναός, ο τόπος λατρείας, η αισθητή έκφραση του Παραδείσου, ήταν ο καταλληλότερος τόπος εναπόθεσης των αγαπημένων τους νεκρών. Αυτό, βέβαια, είχε ως αποτέλεσμα τα δάπεδα των εκκλησιών να είναι σε συνεχή αναστάτωση εξ αιτίας της ανασκαφής των τάφων. Η ταφή ήταν στοιχειώδης, αμέσως κάτω από τις ταφόπλακες τοποθετούνταν τα πτώματα. Η έλλειψη χώματος και τα άλιωτα σώματα παλαιοτέρων νεκρών εί-

1. Μιχαήλ Γκητάκος, λήμμα «Κοιμητήριον», *Θρησκευτική και ηθική εγκυκλοπαιδεία*, Αθήνα 1962-1968, τ. 7, σ. 715-716.

χαν σαν συνέπεια αφενός την κακοσμία, που μόλις ο λιβανωτός μπορούσε να καλύψει, και αφετέρου το συνεχή κίνδυνο μολύνσεων. Τα παραπάνω δημιουργούσαν αναμφίβολα σοβαρότατα προβλήματα, χωρίς όμως να γίνει λόγος καθ' όλη τη διάρκεια της βενετοκρατίας, για ταφή των νεκρών εκτός των ναών, σημειώνει χαρακτηριστικά ο μακαριστός π. Αθανάσιος Τσίτσας στη μελέτη του «Περιπλάνηση στα ταφολόγια».[2]

Σύμφωνα με εγκύκλιο του μεγάλου πρωτοπαπά Χριστοδούλου Βούλγαρι (1675-1693), του έτους 1676, οι εφημέριοι παράλληλα με τα κατάστιχα με τις καταγραφές των γάμων και των βαπτίσεων «[...] έχουν ακόμη υπόσχεσιν να κρατήσουν γραμμένα τα ονόματα εκείνων όπου θάφτουν εις ταις εκκλησίες τους [...]».[3]

Εκτός όμως από το βιβλίο καταγραφής των ληξιαρχικών πράξεων θανάτου, οι εφημέριοι κρατούσαν και κατάστιχο με τα μνήματα των ενοριτών των μελών της αδελφότητας.[4] Στο κατάστιχο αυτό ήσαν γραμμένα ο αριθμός των τάφων, η θέση τους μέσα στο ναό και τους νάρθηκες και τα ονόματα των νεκρών που είχαν ταφεί σε κάθε τάφο. Όλα αυτά τα ονόματα, αλλά και ονόματα συγγενικών προσώπων που είχαν ταφεί αλλού, διαβάζονταν από τον ιερέα στο τρισάγιο που τελούσε κάθε Παρασκευή μετά την τέλεση του Εσπερινού.[5]

Όλοι οι ναοί πρέπει να είχαν τέτοια κατάστιχα. Δυστυχώς, σώθηκαν ελάχιστα. Τέτοιο είναι το κατάστιχο των μνημάτων των ενοριτών της εκκλησίας της Υ. Θ. Κυρίας Αντιβουνιώτισσας.[6]

---

2. Αθανάσιος Χ. Τσίτσας, «Περιπλάνηση στα ταφολόγια», *Δελτίον Αναγνωστικής Εταιρίας Κερκύρας*, τ. 12 (1975), σ. 6-7.

3. Γ.Α.Κ. – Α.Ν.Κ., Μ. Πρωτοπαπάδες, τ. 5. Για την εγκύκλιο Βούλγαρι βλ. Αθάνασιος Χ. Τσίτσας, «Χριστόδουλος Βούλγαρης, μέγας πρωτοπαπάς Κερκύρας (1638-1693), *Κεφαλληνιακά Χρονικά*, τ. 3 (1978-1979), σ. 195-234.

4. Στον βενετοκρατούμενο ιόνιο χώρο δεν υπήρχαν ενορίες. Η πλειονότητα των ναών ανήκε σε οργανωμένες αδελφότητες, ενώ υπήρχαν και ναοί που ανήκαν στο δημόσιο αλλά και σε ιδιώτες. Για την ενοριακή συγκρότηση βλ. Σπύρος Καρύδης, *Ορθόδοξες αδελφότητες και συναδελφικοί ναοί στην Κέρκυρα (15ος-19ος αι.)*, εκδ. Σταμούλη Α.Ε., Αθήνα 2004.

5. Το τρισάγιο της Παρασκευής ήταν μακραίωνη συνήθεια της κερκυραϊκής Εκκλησίας. Ετελείτο σε όλους τους ναούς και διατηρήθηκε εώς τα μέσα του 20ού αι.

6. Το κατάστιχο βρίσκεται σήμερα στο αρχείο της οικογένειας Ριζικάρη. Η οικογένεια αυτή είναι μία από τις οικογένειες της αδελφότητας του ναού, που μαζί με άλλες, Αλαμάνου, Σκάρπα και Μυλωνοπούλου, αναγνωρίστηκαν κτήτορες του ναού με Β.Δ. της 16ης Οκτωβρίου 1919. Το 1979 οι εναπομείνασες τέσσερις κτητορικές οικογένειες Αλαμάνου, Σκάρπα, Ριζικάρη και Μυλωνοπούλου δώρισαν τον ναό στο Ελληνικό Δημόσιο, προκειμένου να στεγάσει Μουσείο Χριστιανικής Τέχνης. Ανάλογα βιβλία σώθηκαν και για τον ναό της Σπηλαιώτισσας. Ο Σπύρος Καρύδης στην ανακοίνωσή του στο Γ' Πανιόνιο Συνέδριο, που θα δημοσιευτεί σε επόμενο τόμο, περιγράφει το «Βιβλίο των μνημάτων» του ναού, το οποίο καταρτίστηκε το έτος 1745, καθώς και ένα δεύτερο κατάστιχο, ίδιων περίπου διαστάσεων με αυτό της Αντι-

Ο ναός της Αντιβουνιώτισσας υπήρξε ένας από τους επισημότερους και μεγαλύτερους σε έκταση ναούς της πόλης της Κέρκυρας και ήταν συναδελφικός (Confraternità) πολλών αρχοντικών οικογενειών. Το κατάστιχο αυτό αποτελεί ένα αξιόλογο στοιχείο της ιστορίας του ναού, αλλά συγχρόνως και για την παλαιότατη συνήθεια της ταφής των νεκρών εντός των ναών. Από το κατάστιχο αυτό μαθαίνουμε ότι η αρίθμηση των τάφων αρχίζει από το αριστερά προς τα δεξιά όπως βλέπουμε το τέμπλο, και συγκεκριμένα κάτω από την εικόνα του Προδρόμου.

Το κατάστιχο είναι ένα χαρτόδετο τετράδιο με αριθμημένα 95 φύλλα και 5 χωρίς αριθμό, σύνολο 100 φύλλα. Οι διαστάσεις του είναι $21{,}50 \times 8$ εκ. Στην πρώτη σελίδα σημειώνεται «Εκ της παλαιάς βίβλου τα μνήματα των ενοριτών». Πότε αντιγράφτηκε εκ της παλαιάς βίβλου και ποιος αντέγραψε το κατάστιχο, άγνωστο. Πιθανόν αντιγράφτηκε από κάποιον από τους εφημέριους του ναού στις αρχές του 19ου αιώνα, ίσως στο τέλος της πρώτης τριακονταετίας. Στη σελίδα 95 σημειώνεται: «[...] εις τους 1825 μαρτίου 28 εθάπτη ο Μαργαρίτης Γραμμένος εις την παρούσαν αγίαν Μονή, από χωρίον συναράδων». Το τετράδιο είναι γραμμένο από το ίδιο χέρι, όμως σε μερικά φύλλα υπάρχουν αναγραφές ονομάτων από άλλο χέρι, με προσθήκες ονομάτων νεκρών που ανάγονται σε νεότερη εποχή.

Από το κατάστιχο πληροφορούμεθα ότι οι 25 από τους τάφους ανήκουν σε γνωστές οικογένειες του Συμβουλίου. Ο τάφος με αριθμό 1 κάτω από την εικόνα του Προδρόμου ανήκει στις οικογένειες Ριζικάρη και Βούλγαρι, ο 2 στην οικογένεια Ροδόσταμου, ο 4 στην οικογένεια Βερβιτσιώτη, ο 5 στις οικογένειες Μπούα, Κωνσταντίνου Ροδόσταμου και Βιάρου Καποδίστρια, ο 7 στις οικογένειες Πιέρη και Θεοτόκη Καλοκαρδιάρη, ο 8 στην οικογένεια Πετρετή, ο 9 στις οικογένειες Κορμαρίν και Πιέρη, ο 19 στην οικόγενεια Γεροπέτρη, ο 26 στις οικογένειες Γαλιέλου και Χαλικιοπούλου, ο 28 στην οικογένεια Πιέρη του κλάδου των Μουράγιων, ο 29 στην οικογένεια Ούγγαρου, ο 34 στην οικογένεια Χαλικιόπουλου, ο 39 στις οικογένειες Θεοτόκη και Γράψα, ο 40 στις οικογένειες Πετρετή και Βούλγαρι, ο 51 στην οικογένεια Τζηγάλα, ο 54 στην οικογένεια Κουαρτάνου, ο 55 στην οικογένεια Προσαλέντη, ο 61 στην οικογένεια των Θεοτόκη του Αγίου, ο 69 στην οικογένεια Ρεφελέτη, ο 75 στην οικογένεια Βερβιτζιότη, ο 76 στις οικογένειες Βοντιλάγγη και Πετρετή και τέλος ο 93 στην οικογένεια Καραβέλα.

βουνιώτισσας, που καταρτίστηκε στο β΄ μισό του 18 αι. και το χρησιμοποιούσαν οι εφημέριοι του ναού. Επίσης παρόμοιο ταφολόγιο αποτελεί το τμήμα του Κώδικα του Αγίου Ελευθερίου, στο οποίο καταγράφονται με μορφή πίνακα οι 35 τάφοι του ναού με τα ονόματα των νεκρών. Βλ. Σπύρος Καρύδης, *Ο Κώδικας του ιερού ναού Αγίου Ελευθερίου Κέρκυρας*, Ιερός ναός Αγίου Ελευθερίου Κέρκυρας, Κέρκυρα 2007, σ. 84-86.

Οι υπόλοιποι τάφοι ανήκουν σε διάφορες αστικές οικογένειες αλλά και αγροτικές που κατοικούσαν στην πόλη της Κέρκυρας.

Στον τάφο με αριθ. 1 σημειώνουμε την ταφή της μοναχής Ευφημίας Βούλγαρι, τελευταίας ηγουμένης της αρχοντικής μονής της Λαμποβίτισσας, η οποία μαζί με άλλες μοναχές εγκαταβίωσαν στο κελί της Αντιβουνιώτισσας μετά την καταστροφή της μονής, τον Νοέμβρη του 1798.[7] Στον τάφο 5 σημειώνονται οι ταφές του Βιάρου Καποδίστρια, παππού του Κυβερνήτη, καθώς και του αδελφού του ιερομονάχου Ιωαννικίου, ηγουμένου της μονής της Υ. Θ. Παλαιοπόλεως και Νέας Αναφωνήτριας, του διαδόχου του στην ηγουμενία της ίδιας μονής Ιερωνύμου ιερομονάχου, αδελφού του Αντωνίου-Μαρία Καποδίστρια, πατέρα του Κυβερνήτη. Επίσης, στον ίδιο τάφο σημειώνονται οι ταφές των μοναχών της μονής της Λαμποβίτισσας, Φεβρωνίας, Μακαρίας, Θεονύμφης, Ευπραξίας, Θεοδοσίας, Αθανασίας και Ευφροσύνης. Οι δύο πρώτες η Φεβρωνία και η Μακαρία Γονέμη είναι αδελφές της Αδαμαντίνης Γονέμη μητέρας του Κυβερνήτη. Η τελευταία, η μοναχή Ευφροσύνη, είναι η μία από τις δύο αδελφές του Ιωάννη Καποδίστρια, που μόναζαν στην ίδια μονή με τις δύο αδελφές της μητέρας τους.

Ο τάφος 23 ανήκει στις οικογένειες Κουαρτάνου και Προσαλέντη. Στους νεκρούς που τάφηκαν σ' αυτόν, περιλαμβάνεται, άγνωστο γιατί, και ο μεγάλος πρωτοπαπάς Παναγιώτης Βούλγαρις (Παναγιώτου αρχιπρεσβυτέρου). Όπως είναι γνωστό, ο Παναγιώτης Βούλγαρις ποίμανε την Εκκλησία της Κέρκυρας για έξι μόνον μήνες. Εξελέγη τον Απρίλιο του 1715 και απεβίωσε το Σεπτέμβρη του ίδιου χρόνου. Περιλαμβάνονται, επίσης, και ο ιερομόναχος Φιλόθεος Προσαλέντης, ο γνωστός θεολόγος, και ο Ιππόλυτος Προσαλέντης, ενώ γνωρίζουμε ότι και οι δύο έχουν ταφεί εις τον σχεδόν παρακείμενο ναό του Παντοκράτορα.

Στον τάφο 26 που ανήκει στους αδελφούς Χαλικιόπουλου, έχει ταφεί και ο μεγάλος πρωτοπαπάς Εμμανουήλ Χαλικιόπουλος (1780-1784), (Εμμανουήλ αρχιπρεσβυτέρου). Ο τάφος 40 ανήκει στους Πετρετή και Βούλγαρι, του κλάδου της Porta Raimonda. Ο τάφος 51 ανήκει στην ιερατική αρχοντική οικογένεια

7. Η μονή της Υ. Θ. Λαμποβίτισσας στην περιοχή της Παλαιόπολης κτίστηκε στα 1502 από τον ιερομόναχο Σάββα, κατά κόσμον Σταμάτιο Σοφό, και λειτούργησε μέχρι το 1798 σαν γυναικείο κοινόβιο, στο οποίο μόναζαν κόρες των αρχοντικών οικογενειών του νησιού. Η μονή κατεδαφίστηκε μέχρι θεμελίων τον Νοέμβριο του 1798 από τους Γάλλους σε αντίποινα για τον προπηλακισμό γάλλων στρατιωτών από κατοίκους της Γαρίτσας. Πριν την καταστροφή της η μονή συλήθηκε και οι εικόνες και τα ιερά σκεύη πωλήθηκαν σε Εβραίους. Ευσεβείς χριστιανοί αγόρασαν τις εικόνες και τα ιερά σκεύη και τα δώρισαν στις μοναχές της μονής που εγκαταβίωναν στο κελί της Αντιβουνιώτισσας, και σήμερα αποτελούν μέρος της συλλογής του Μουσείου Χριστιανικής Τέχνης. Μεταξύ των αντικειμένων της μονής της Λαμποβίτισσας σώζεται και το δίπτυχο της Πρόθεσης του Καθολικού της μονής, στοιχείο αξιόλογο για την ιστορική πορεία της.

των Τζηγάλα. Στους νεκρούς του τάφου αυτού συμπεριλαμβάνεται και ο πρώτος μητροπολίτης Κερκύρας μετά την ανασύσταση του ορθόδοξου επισκοπικού θρόνου Ιερόθεος Τζηγάλας (1800-1813). Όμως ο Ιερόθεος παρά την επιθυμία του να ταφεί στον τάφο των γονέων του στην εκκλησία της Αντιβουνιώτισσας, ετάφη στο Καθολικό της μονής της Υ. Θ. Πλατυτέρας στο προάστιο του Σαρόκου.[8]

Ο τάφος 61 ανήκει στον κλάδο των Θεοτόκη του αγίου. Στους νεκρούς αναφέρεται και ο Νικηφόρος Θεοτόκης, προφανώς όχι γιατί ετάφη εκεί –είναι γνωστό ότι ετάφη στη μονή του οσίου Δανιήλ στη Μόσχα– αλλά για να μνημονεύεται στο τρισάγιο της Παρασκευής (Νικηφόρου αρχιερέως), μαζί με τους γονείς του και τους προγόνους του που ήταν θαμμένοι στον τάφο αυτό. Μαζί του μνημονεύονται και ο μοναχός Στέφανος και οι μοναχές Αθανασία,[9] Νεονύμφη και Μακαρία, μέλη της οικογένειας των Θεοτόκη του αγίου, που διακρίνονταν για ευσέβεια αλλά και θεολογική κατάρτιση.

Ο τάφος 65 αποτελεί αρχή των μνημάτων που βρίσκονται στους νάρθηκες: «Άλλη αρχή των αρτήκων από το μέρος του σ. Μαρκουράν το κυβούρι (μνημείο, τάφος) όπου είναι η Κοίμηση της Θεοτόκου, είναι το μνήμα του παπά Νικολάου Νέγρι το ποσεδέρει ο σ.Δανιήλ μίχος». Ακολουθεί η καταγραφή των νεκρών, «Νικολάου ιερέως, Ιωάννου ιερέως, Μαρίας πρεσβυτέρας, Διαμάντης, Ύπατίου, Μπετίνας, Ιωάσαφ μοναχού, Νικολάου, Άννης, Ευσταθίου ιερέως, Μίχου, Μαργαρόνης, Γεωργίου, Δημητρίου, Ανδρέου, Ζαχαρίου, Δημητρίου ιερέως, Διαμά-

8. Από τη μυστική διαθήκη που συνέταξε στις 27 Ιανουαρίου του 1813 με το παλαιό ημερολόγιο (8.2.1813) και η οποία ανοίχτηκε, λόγω αδιαφορίας των κληρονόμων του, εδώ και λίγα χρόνια, πληροφορούμεθα ότι επιθυμία του ήταν να ταφεί στον τάφο των γονέων του στην εκκλησία της Αντιβουνιώτισσας: «[…] να δόσουν από τα επίλοιπα ή από την πούλησιν ως άνωθεν εκατό τζεκίνια χρυσά βενέτικα εις χείρας του προεστού του Μοναστηρίου Θεοτόκου Πλατυτέρας εις το Σαρόκο διά να γίνονται εις την αυτή εκκλησίαν το χρονικά μου μνημόσυνα της ψυχής μου εις την οποίαν εκκλησίαν μάλιστα θέλω να κηδευθεί το σώμα μου νεκρόν εάν ήθελε τότε είναι καθώς τώρα ευρίσκεται εμποδισμένη η εκκλησία της Θεοτόκου Αντιβουνιώτισσας εδώ εις την χώραν ότι εάν ήθελε είναι ελευθέρα διορίζω να μου κηδευθεί το σώμα μου εις την εκκλησίαν της Αντιβουνιώτισσας εις το μνημείον των γονέων μου […]». – Γ.Α.Κ. – Α.Ν.Κ, Διαθήκες (Έπαρχος) Φ. αρ. 58, λυτά έγγραφα (αρ. 1551 έως 1600). Βλ. α) Σπυρίδων Κ. Παπαγεώργιος, *Ιστορία της Εκκλησίας της Κερκύρας*, εν Κέρκυρα 1920, σ. 130, β) Αθανάσιος Χ. Τσίτσας, *Η αποκατάσταση του επισκοπικού θρόνου στην Κέρκυρα*, Εταιρεία Κερκυραϊκών Σπουδών, Κέρκυρα 1987, σ. 67 και γ) Κωνσταντίνος Π. Θύμης, *Η Ιερά Μονή της Υ. Θ. Πλατυτέρας Κέρκυρας*, εκδ. Ιεράς Μονής Υ. Θ. Πλατυτέρας Κερκύρας, Κέρκυρα 2002, σ. 84.

9. Η Αθανασία ήταν μοναχή στους Αγίους Θεοδώρους. Βλ. Σπύρος Καρύδης – Παναγιώτα Τζιβάρα, *Η ιερά μονή Αγίων Θεοδώρων Στρατιάς Κέρκυρας. Ιστορική πορεία – Βιβλιοθήκη – Αρχείο*, Αθήνα 2009, σ. 127.

ντης, Αναστασίας, Μίχου, Γεωργίου, Σπυρίδωνος, Άννης, Νικολάου. Στο τέλος με άλλη γραφή αλλά τρία ονόματα, Γεωργίου, Άννης, Σπυρίδωνος».

Την πρώτη σειρά των ταφών, την πρώτη στάση, όπως σημειώνει το κατάστιχο αποτελούν εννέα μνήματα. Από τον αριθ. 10 αρχίζει η δεύτερη στάση. Για μερικούς τάφους το κατάστιχο σημειώνει την ακριβή τους θέση, ο 28 είναι στην τέταρτη στάση «αποκάτω από το πεζούλη», εννοεί το σκαλί του Σολέα. Ο 37 σημειώνει το κατάστιχο βρίσκεται «εις το μπεσοβγαλησήδη της πόρτας προς το μέρος του σ. Μαρκουράν». Ο 38 είναι στην πέμπτη στάση, δηλαδή στην πέμπτη σειρά «σημά εις το πεζούλη των στασηδιών». Ο 65 βρίσκεται κάτω από την εικόνα της Κοίμησης της Θεοτόκου. Ο 71 βρίσκεται κατάπυργα. Ο 79 είναι το μνήμα έμπροσθεν της αγίας Παρασκευής και ανήκει στην οικογένεια Παϊπέτη. Ο 80 «είναι κάτωθεν του πεζουλιού έμπροσθεν της πόρτας της εκκλησίας» και ανήκει στις οικογένειες Καλούδη και Μαρίτζα. Το 82 είναι «κατάπυργα αποκάτωθεν του Καλούδη» και ανήκει στον Πελάγη και την οικογένειά του. Ακόμη υπάρχει ένας μεγάλος αριθμός κενών τάφων. Στην σελίδα 88 σημειώνεται «τα δε επύλιπα εισί όλα άδια, έως κοντά εις τον Μπίργον (τοίχο) όπου εις αυτόν είναι του Μανώλη Ραφτόπουλου» και στην σελίδα 90 επίσης σημειώνεται, «τα δε άλλα ησίν όλα άδεια έως την μπλάκαν, η οποία είναι του Καλογερόπουλου».

Η παλιά αυτή συνήθεια του ενταφιασμού εντός των ναών διατηρήθηκε μέχρι το 1838, όταν έπειτα από ενέργειες της Κυβέρνησης του Ιονίου Κράτους και του τότε μητροπολίτη Κερκύρας Χρυσάνθου Μασσέλου (1833-1848), κατασκευάσθηκε το Δημόσιο Κοιμητήριο στην περιοχή της Γαρίτσας και τις 4 Ιονίου 1840, Πέμπτη της Αναλήψεως, εγκαινιάσθηκε ο ευρύχωρος για τα κερκυραϊκά δεδομένα ναός της Αναστάσεως στο κέντρο του.[10] Ο Σπυρίδων Κ. Παπαγεώργιος στην *Ιστορία της Εκκλησίας της Κερκύρας* σημειώνει: «[…] το κατόρθωμα (του μητροπολίτη) δεν ήτο μικρόν κατά την εποχήν εκείνην, να πείση δηλαδή τους χριστιανούς διά της διδασκαλίας του να θάπτουσιν τους νεκρούς των εν κοιμητηρίω, ενώ ήσαν συνηθισμένοι να τους θάπτουσιν εν τοις ναοίς της ενορίας του έκαστος […]».[11]

Μετά την καθιέρωση της ταφής στο Δημόσιο Νεκροταφείο τα δάπεδα των ναών αντικαταστάθηκαν με νέες πλακοστρώσεις με αποτέλεσμα να χαθεί ένα σημαντικό στοιχείο της ιστορίας τους και κατ' επέκταση της ιστορίας της πόλης.

---

10. Ο ναός διακοσμήθηκε με τις εικόνες του Καθολικού της μονής της Λαμποβίτισσας, έργα μεγάλων κρητών αγιογράφων, των Μιχαήλ Δαμασκηνού, Εμμανουήλ Λαμπάρδου, Γεωργίου Χρυσολωρά.

11. Παπαγεώργιος, *Ιστορία της Εκκλησίας της Κερκύρας*, ό.π., σ. 141. Για την κατασκευή του Κοιμητηρίου βλ. Αθανάσιος Τσίτσας, *Μακάριος Δαμασκηνός – Χρύσανθος Μασσέλος*, μητροπολίτες Κερκύρας, Εταιρεία Κερκυραϊκών Σπουδών, Κέρκυρα 1996, σ. 46-50.

Σήμερα μόνον η εκκλησία των Αγίων Πατέρων και η εκκλησία της Παναγίας της Παλιόπολης σώζουν το παλαιό τους δάπεδο με τις ταφόπλακες και έτσι μπορούμε να έχουμε μια εικόνα του πώς ήταν πριν την απαγόρευση της ταφής εντός των ναών[12] στον λόφο του Σωτήρα, στον οποίο μεταφέρθηκε το Κοιμητήριο. Επίσης, το 1836 κατασκευάστηκε στην περιοχή του Αϊγιαννόπουλου το Κοιμητήριο των Καθολικών.

Εκτός των τειχών, σε μεγάλη έκταση που ξεκινούσε από την περιοχή της μονής της Πλατυτέρας στο Σαρόκο και έφθανε μέχρι την οδό Αβραμίου, σήμερα Ιωάννου Θεοτόκη, εκτείνονταν το Κοιμητήριο των Εβραίων, μαρτυρημένο ήδη από τον 16ο αιώνα. Δυστυχώς, το Κοιμητήριο αυτό εγκαταλείφθηκε και μετά τον Β΄ Μεγάλο πόλεμο καταστράφηκε. Τη θέση του σήμερα καταλαμβάνουν τα κτήρια του Νοσοκομείου, του Παιδικού Σταθμού, των Λυκείων και των κτηρίων του Ιονίου Πανεπιστημίου στην οδό Ιωάννου Θεοτόκη. Το Κοιμητήριο ήταν γεμάτο ταφόπλακες και οβελίσκους με παλαιότατες επιγραφές στα εβραϊκά, οι οποίες δεν είχαν ποτέ μελετηθεί.

Περίληψη / Summary

Αναφορά στην παλαιά κερκυραϊκή συνήθεια της ταφής των νεκρών εντός των εκκλησιών και παρουσίαση του μοναδικού σωζόμενου σχετικού καταστίχου, αυτού του ναού της Θεοτόκου Αντιβουνιώτισσας, στο οποίο αναφέρονται οι αριθμοί των τάφων εντός του ναού και των νάρθηκων, η θέση τους, καθώς και τα ονόματα των ταφέντων νεκρών.

The old Corfiot custom of the burial of the dead in churches and a presentation of the only surviving register, that of the Church of the Virgin Antivouniotissa, listing the numbers of the graves in the church and the narthices, their location and the names of the buried dead.

12. Της κατασκευής του Δημοσίου Νεκροταφείου των Ορθοδόξων στην Γαρίτσα, είχε προηγηθεί η κατασκευή των κοιμητηρίων των Διαμαρτυρομένων και των Καθολικών. Το πρώτο κατασκευάσθηκε το 1814 στην περιοχή κάτω από τον προμαχώνα του Ραϊμόνδου, στη θέση που σήμερα καταλαμβάνει το ξενοδοχείο Corfu Palace. Αργότερα, το 1858, το Επαρχιακό Συμβούλιο της Κέρκυρας παραχώρησε γήπεδο.

Η ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΗ ΕΝΩΣΗ ΤΗΣ ΕΠΤΑΝΗΣΟΥ ΜΕ ΤΗΝ ΑΥΤΟΚΕΦΑΛΗ ΕΚΚΛΗΣΙΑ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ

Αναστάσιος Βαβούσκος

Η πρώτη επέκταση των συνόρων του Ελληνικού κράτους μετά την ίδρυσή του το 1830 επήλθε τριάντα και πλέον χρόνια αργότερα με την Ένωση των Επτανήσων στον κορμό της Ελλάδος, με τη συνθήκη που υπογράφτηκε στις 17/29 Μαρτίου 1864 ανάμεσα στις τρεις Δυνάμεις, την Αγγλία, τη Γαλλία και τη Ρωσία, και στο Ελληνικό Βασίλειο,[1] κατά την οποία τα Επτάνησα πέρασαν οριστικά στην ελληνική κυριαρχία στις 21 Μαΐου 1864.

Δύο έτη αργότερα, το 1866, ακολούθησε και η εκκλησιαστική ένωση της Επτανήσου με την Ελλάδα, δυνάμει της από 9 Ιουλίου 1866 εκδοθείσης Πατριαρχικής και Συνοδικής Πράξεως[2] επί πατριαρχίας του οικουμενικού πατριάρχη Σωφρονίου του Γ΄.[3]

Στην πραγματικότητα, το ζήτημα του εκκλησιαστικού καθεστώτος της Επτανήσου τέθηκε επί τάπητος λίγο μετά την ολοκλήρωση της διαδικασίας ενσωματώσεως, που επήλθε με την επίσημη παράδοση των νήσων στην Ελλάδα στις 21 Μαΐου 1864. Το συγκεκριμένο ζήτημα αποτέλεσε μέρος της συζητήσεως κατά τις συνεδριάσεις του ελληνικού κοινοβουλίου για την κατάρτιση και ψήφιση του Συντάγματος του 1864, και ειδικότερα της συζητήσεως για τα άρθρα 1 και 2 περί θρησκείας

Η συζήτηση για το νέο σύνταγμα, το οποίο θα αντικαθιστούσε το προηγούμενο, που ψηφίσθηκε επί Όθωνος,[4] άρχισε στη συνεδρίαση ΣΠΖ΄ της 29ης Ιου-

---

1. Για την οργάνωση της Επτανήσου πριν την Ένωση βλ. Ιούλιος Α. Τυπάλδος, *Η Ένωσις των Ιονίων Νήσων μετά του Βασιλείου της Ελλάδος*, τύποις Χ.Ν. Φιλαδελφέως, εν Αθήναις 1863, όπου και προτάσεις για τον βέλτιστο τρόπο ολοκληρώσεως της διαδικασίας.

2. Βλ. το κείμενο στο: Ιωάννης Μ. Κονιδάρης, *Θεμελιώδεις διατάξεις σχέσεων Κράτους – Εκκλησίας* (= Βιβλιοθήκη Εκκλησιαστικού Δικαίου. Σειρά Α΄, Πηγές 1), εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα Αθήνα 1999, σ. 37-40.

3. Βλ. σύντομη βιογραφία του στο: Μανουήλ Ι. Γεδεών, *Πατριαρχικοί πίνακες. Ειδήσεις ιστορικαί βιογραφικαί περί των πατριαρχών Κωνσταντινουπόλεως από Ανδρέου του Πρωτοκλήτου μέχρις Ιωακείμ Γ΄ του από Θεσσαλονίκης (36-1884)*, εκδόσεις Otto Keil Librairie Internationale, Pera Grand Rue, No 457, εν Κωνσταντινουπόλει, χ.χ, σ. 702-703.

4. Πρόκειται για το Σύνταγμα του 1844, που ψηφίσθηκε μετά την Επανάσταση της 3ης Σεπτεμβρίου 1843, με το οποίο εισήχθη η συνταγματική μοναρχία στην Ελλάδα.

λίου 1864,[5] με τα πρώτα άρθρα του Σχεδίου Συντάγματος, το πρώτο και το δεύτερο, υπό τον τίτλο «Περί Θρησκείας», τα οποία είχαν ως εξής:[6] «Άρθρον 1. Η επικρατούσα θρησκεία εν Ελλάδι είναι η της Ανατολικής Ορθοδόξου του Χριστού Εκκλησίας· πάσα δε άλλη θρησκεία είναι ανεκτή και τα της λατρείας αυτής τελούνται ακωλύτως υπό την προστασίαν των νόμων, απαγορευομένου του προσηλυτισμού και πάσης άλλης επεμβάσεως κατά της επικρατούσης θρησκείας.

Άρθρον 2. Η Ορθόδοξος Εκκλησία της Ελλάδος, κεφαλήν γνωρίζουσα τον Κύριον ημών Ιησούν Χριστόν, υπάρχει αναποσπάστως ηνωμένη δογματικώς μετά της εν Κωνσταντινουπόλει Μεγάλης και πάσης άλλης ομοδόξου του Χριστού Εκκλησίας, τηρούσα απαρασαλεύτως ως εκείναι, τους τε ιερούς αποστολικούς και συνοδικούς κανόνας και τας ιεράς παραδόσεις· είναι δε αυτοκέφαλος, ενεργούσα ανεξαρτήτως πάσης άλλης Εκκλησίας τα κυριαρχικά αυτής δικαιώματα, και διοικείται υπό της Ιεράς Συνόδου Αρχιερέων».

Προ της ενάρξεως της συζητήσεως, ο πληρεξούσιος της Κεφαλληνίας Γεώργιος Τυπάλδος Ιακωβάτος[7] κατέθεσε τροπολογία επί των ως άνω άρθρων, με την οποία συμφωνούσε σε γενικές γραμμές ως προς τη διατύπωση του άρθρου 1,[8] διαφωνούσε όμως ως προς τη διατύπωση του άρθρου 2, που αφορούσε στην Εκκλησία της Ελλάδος, και μάλιστα σε δύο καίρια σημεία: α) Στην κεφαλή της Ορθόδοξης Εκκλησίας της Ελλάδος και β) στο αυτοκέφαλο καθεστώς αυτής. Ειδικότερα, εισηγήθηκε τη διατύπωση του άρθρου 2 ως εξής: «Άρθρον 2. Η Ορθόδοξος Εκκλησία της Ελλάδος αναγνωρίζει τον Αρχιεπίσκοπον αυτής, τον Οικουμενικόν Πατριάρχην, μνημονευόμενον υπό του Μητροπολίτου Αθηνών, και χορηγούντα το μύρον και τας προς χειροτονίαν των εν Ελλάδι αρχιερέων εκδόσεις.

Οι Επίσκοποι της Εκκλησίας της Ελλάδος ενεργούσι τα αρχιερατικά αυτών καθήκοντα κατά τους κανόνας της Εκκλησίας, ανεξαρτήτως ο εις από του άλλου.

Η σύναψις του γάμου των Ορθοδόξων Ελλήνων πολιτών, και το διαζύγιον, υπάγονται εις την αποκλειστικήν αρμοδιότητα των επισκόπων της Εκκλησίας της Ελλάδος».[9]

---

5. Βλ. *Πρακτικά των συνεδριάσεων της εν Αθήναις Β΄ των Ελλήνων Συνελεύσεως*, εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, Αθήναι 1864, τ. Ε΄, σ. 320.

6. Βλ. τα κείμενα των δύο άρθρων στο: *Πρακτικά*, ό.π., σ. 322.

7. Βλ. όλες τις αγορεύσεις του στο: Γεώργιος Τυπάλδος Ιακωβάτος, *Αγορεύσεις εν τη Β΄ εν Αθήναις Εθνοσυνελεύσει και εν ταις Βουλαίς*, Βασιλική Τυπογραφία Ραφτάνη – Παπαγεωργίου, εν Αθήναις 1902, σ. 5 κ.ε. Βλ., επίσης, Αμίλκας Αλιβιζάτος, «Ο Γεώργιος Τυπάλδος Ιακωβάτος και η εκκλησιαστική αφομοίωσις», *Εκκλησιαστικός Φάρος*, τ. ΙΓ΄ (1914), σ. 606-631, και τ. ΙΔ΄ (1915), σ. 52-67.

8. Βλ. *Πρακτικά*, ό.π., σ. 320.

9. Βλ. το κείμενο της τροπολογίας επί του άρθρου 2 του Σχεδίου Συντάγματος στο: *Πρακτικά*, ό.π., σ. 320.

Κατά τη συζήτηση των άρθρων 1 και 2 ο Τυπάλδος πήρε τον λόγο και δικαιολόγησε την κατάθεση της τροπολογίας αυτής, υποστηρίζοντας ότι ως πληρεξούσιος της όλης Ελλάδος και ως πληρεξούσιος της Επτανήσου όφειλε να ελέγξει κατά πόσο το Σχέδιο του Συντάγματος συμβιβάζεται με την κατάσταση της Ιονίου Πολιτείας, ώστε, αν τυχόν οι νόμοι γενικότερα του Ελληνικού κράτους δεν μπορούν να εφαρμοσθούν σε όλες τις επαρχίες αυτού, τότε η Ένωση δεν μπορεί να είναι πλήρης.[10] Συνεχίζοντας την αγόρευσή του, όπως προκύπτει από τα τηρηθέντα *Πρακτικά*,[11] αφού ανέγνωσε συγκεκριμένες διατάξεις της συνθήκης της 17ης Μαρτίου 1864, υποστήριξε α) ότι από τις διατάξεις αυτές προκύπτει η διαφορετικότητα του εκκλησιαστικού καθεστώτος της Επτανήσου σε σχέση με το ισχύον στην υπόλοιπη Ελλάδα καθεστώς και ότι θα πρέπει ή τα διαφορετικά αυτά συστήματα να μείνουν ως έχουν ή να αφομοιωθεί το ένα από το άλλο, και μάλιστα αυτό της Εκκλησίας της Ελλάδος να αφομοιωθεί από αυτό της Επτανήσου, εισηγούμενος ουσιαστικώς την κατάργηση του αυτοκεφάλου καθεστώτος της Εκκλησίας της Ελλάδος και β) ότι δεν έχει καμία αντίρρηση για το πρώτο – τη διατήρηση των διαφορετικών καθεστώτων– αλλά θα θεωρούσε προτιμότερο να επισυμβεί το δεύτερο, η αφομοίωση.[12] Ολοκληρώνοντας την έκθεση των απόψεών του και αφού προέβαλε τις αντιρρήσεις του για τον τρόπο διατυπώσεως των δύο άρθρων, υποστηρίζοντας ότι είναι ανεφάρμοστα,[13] έθιξε και το θέμα του αυτοκεφάλου (προφανώς της Εκκλησίας της Ελλάδος), ισχυριζόμενος ότι το αυτοκέφαλο καθεστώς είναι αντιχριστιανικό και ότι η Επτάνησος, ούσα επί δεκαοκτώ αιώνες υπό τη δικαιοδοσία του Οικουμενικού Πατριαρχείου, ουδέποτε έθεσε ζήτημα ανεξαρτησίας της.[14]

Όπως προκύπτει από τα παραπάνω, ο Τυπάλδος όχι μόνον τασσόταν σαφώς υπέρ της συνεχίσεως της υπαγωγής της Επτανήσου στη δικαιοδοσία του Οικουμενικού Πατριαρχείου, αλλά πρότεινε μάλιστα εμμέσως πλην σαφώς και την επανυπαγωγή και της Αυτοκεφάλου Εκκλησίας της Ελλάδος στο καθεστώς αυτό, στο οποίο υπήγετο μέχρι το 1850, δηλαδή δεκατέσσερα έτη πριν.

Οι απόψεις αυτές προκάλεσαν την αντίδραση του Χαριλάου Τρικούπη, ο οποίος «εξέθηκεν ότι μετά μεγίστης θλίψεως ήκουσεν εκ στόματος ανδρός πολλά μοχθήσαντος υπέρ της ενώσεως, ιδέας, ων η παραδοχή δεν θα είχεν άλλο αποτέλεσμα, *ή να καταστήση την ένωσιν ημιτελή*».[15] Διεφώνησε ριζικώς με την υπο-

10. Βλ. *Πρακτικά*, ό.π., σ. 322.
11. Βλ. *Πρακτικά*, ό.π., σ. 323.
12. Βλ. *Πρακτικά*, ό.π., σ. 323.
13. Βλ. *Πρακτικά*, ό.π., σ. 323-324.
14. Βλ. *Πρακτικά*, ό.π., σ. 324-325.
15. Βλ. *Πρακτικά*, ό.π., σ. 325.

στηριζόμενη από τον Γ. Τυπάλδο αντίθεση της Συνθήκης ενώσεως με τα άρθρα 1 και 2 του Σχεδίου Συντάγματος,[16] επικαλούμενος σημείωμα που έστειλε στον υπουργό των Εξωτερικών Θ. Δηλιγιάννη ως εκπρόσωπος της Ελλάδος στις διαπραγματεύσεις για την Ένωση της Επτανήσου με την Ελλάδα.

Την επομένη ημέρα, στη συνεδρίαση ΣΠΗ′ της 30ής Ιουλίου 1864, η συζήτηση επί των άρθρων 1 και 2 του Σχεδίου Συντάγματος ξεκίνησε με την παρέμβαση του πληρεξουσίου της Χίου Εμμανουήλ Κόκκινου, ο οποίος, αφού κατηγόρησε τον Γ. Τυπάλδο ότι συντάσσεται με τις απόψεις των Μεγάλων Δυνάμεων[17] και αφού έκανε μια αναδρομή θετικής κριτικής στο έργο της Αντιβασιλείας ως προς την εκκλησιαστική πολιτική της και διαφώνησε με την άποψη της ελλείψεως συμβατότητας μεταξύ της Συνθήκης Ενώσεως και του Σχεδίου Συντάγματος,[18] ολοκλήρωσε την παρέμβασή του, υποστηρίζοντας ότι το εκκλησιαστικό ζήτημα της Επτανήσου πρέπει να λυθεί συμβιβαστικώς, όπως συνέβη με το θέμα της κηρύξεως του αυτοκεφάλου της Εκκλησίας της Ελλάδος,[19] τασσόμενος υπέρ της διατυπώσεως των άρθρων 1 και 2 ως έχουν στο Σχέδιο Συντάγματος.

Μετά τον Ε. Κόκκινο, τον λόγο πήρε ο Μιχαήλ Σχινάς, πληρεξούσιος της Πυλίας Μεσσηνίας, ο οποίος, αφού αναφέρθηκε ενθουσιωδώς στην προσωπικότητα του Γ. Τυπάλδου[20] και παρουσίασε αρνητικώς την περίοδο της Αντιβασιλείας σε αντίθεση με τον προλαλήσαντα Ε. Κόκκινο,[21] αναφέρθηκε στο ζήτημα του εκκλησιαστικού καθεστώτος της Επτανήσου. Υποστήριξε ότι το όλο ζήτημα επικεντρώνεται σε δύο σημεία, στη σχέση της Ελληνικής εκκλησίας με το Οικουμενικό Πατριαρχείο και στην εσωτερική διοίκηση αυτής,[22] τοποθετούμενος δε επί των δύο αυτών ζητημάτων, συνέδεσε τον τρόπο ανακηρύξεως κατά την κανονική οδό του αυτοκεφάλου καθεστώτος της Ελληνικής Εκκλησίας με το επικρατούν στην Επτάνησο εκκλησιαστικό καθεστώς και εισηγήθηκε ως προς μεν το θέμα του εκκλησιαστικού καθεστώτος τη συγχώνευση των δύο Εκκλησιών μετά

16. Βλ. *Πρακτικά*, ό.π., σ. 325-326.

17. Βλ. *Πρακτικά*, ό.π., σ. 327.

18. Βλ. *Πρακτικά*, ό.π., σ. 327-328.

19. Βλ. *Πρακτικά*, ό.π., σ. 329. Η αναφορά στα *Πρακτικά* ως χρόνου ανακηρύξεως του αυτοκεφάλου καθεστώτος της Εκκλησίας της Ελλάδος οφείλεται είτε σε λάθος του συντάκτη των *Πρακτικών* είτε σε αναφορά εκ παραδρομής του ομιλούντος πληρεξουσίου.

20. Βλ. *Πρακτικά*, ό.π., σ. 329: «Εξέθηκεν ο πληρεξούσιος Μ. Σχινάς, ότι πολλήν χάριν έχει, και πρέπει να έχη και η Συνέλευσις προς τον κ. Ιακωβάτον, όστις επάταξε με ρωμαλέον βραχίονα και με κυκλώπειον σφύραν τους ξένους, τους κακουργήσαντας περί τα συμφέροντα της Εκκλησίας. Ναι, είπεν, εκακούργησαν, και η ιστορία ανέγραψε τα κακουργήματά των και τα αποτελέσματα αυτών».

21. Βλ. *Πρακτικά*, ό.π., σ. 329-330.

22. Βλ. *Πρακτικά*, ό.π., σ. 330.

από συνεννόηση με τον οικουμενικό πατριάρχη, ως προς δε το θέμα της εκλογής επισκόπων την εφαρμογή των όσων ίσχυαν μέχρι τούδε στην Επτάνησο.[23]

Στη συζήτηση παρενέβησαν με έγγραφη πρόταση οι πληρεξούσιοι Α. Βλαντής, Ε. Πήλληκας, Δ. Κόνδαρης, Ι. Μαρίνος, Ε. Φίλιππος, Α. Βαλαωρίτης, Γ. Σέρβος, Α. Τζαρλαμπάς, Π. Σταύρος, Π. Μεταξάς, Μ. Καλκάνης και Α. Σταματόπουλος, με την οποία ζήτησαν να συμπεριληφθεί στα *Πρακτικά* δήλωση ότι η διάταξη του άρθρου 2 θα ισχύει και για την Επτάνησο, αφού πρώτα ζητηθεί η αναγνώριση του οικουμενικού πατριάρχη, όπως συνέβη με την περίπτωση του αυτοκεφάλου της Εκκλησίας της Ελλάδος.[24]

Στη συνέχεια, τον λόγο πήρε ο Νικ. Παντολέων, πληρεξούσιος Αδριανουπόλεως, ο οποίος υποστήριξε την κανονικότητα της αντικανονικής ανακηρύξεως του αυτοκεφάλου της Εκκλησίας της Ελλάδος, αρνήθηκε τον ρόλο του οικουμενικού πατριάρχη θεωρώντας ότι εξαρτάται και ελέγχεται από τον σουλτάνο, προτείνοντας μάλιστα και την αποχώρηση του Οικουμενικού Πατριαρχείου από την έδρα του και την μετοίκησή του στην Αθήνα, και καταφέρθηκε εναντίον του Οικουμενικού Πατριαρχείου αναφερόμενος στην αρνητική στάση του απέναντι στην Ελληνική Επανάσταση, για να καταλήξει στην υποστήριξη της διατυπώσεως των δύο άρθρων, όπως είναι στο Σχέδιο του Συντάγματος.[25]

Μετά πήρε τον λόγο ο εκ Κεφαλληνίας πληρεξούσιος Νικόλαος Λούζης, ο οποίος εξέφρασε τις απόψεις του πάνω στο ζήτημα του εκκλησιαστικού καθεστώτος της Επτανήσου, κρίνοντας και συγκρίνοντας τα ισχύοντα καθεστώτα εκκλησιαστικής διοικήσεως σε Επτάνησο και Ελλάδα. Καταρχάς, προέβη σε παρουσίαση του ισχύοντος από την αναγνώριση της Επτανήσου ως ελευθέρου κράτους εκκλησιαστικού καθεστώτος, αποδεικνύοντας κατά την άποψή του τη χαλαρή, αν όχι ανύπαρκτη, ανάμειξη του οικουμενικού πατριάρχη στα της διοικήσεως της Εκκλησίας της Επτανήσου, επισημαίνοντας μία μόνο διάταξη, στην οποία γίνεται αναφορά στο όνομά του.[26]

Κατόπιν έστρεψε το ενδιαφέρον του στο αντίστοιχο καθεστώς της Εκκλησίας της Ελλάδος, επιχειρηματολογώντας κατά του αυτοκεφάλου καθεστώτος,[27] επιχειρηματολογία η οποία προκάλεσε την παρέμβαση του πληρεξουσίου του Άργους Ανδρέα Ζαΐμη, ο οποίος τάχθηκε χωρίς επιφύλαξη υπέρ του αυτοκεφάλου καθεστώτος της Εκκλησίας της Ελλάδος, με κύριο ισχυρισμό την έλλειψη εξ αυτού βλάβης και στην Ελλάδα και στους Έλληνες και συνδέοντάς το με τη δη-

23. Βλ. *Πρακτικά*, ό.π., σ. 330-331.
24. Βλ. *Πρακτικά*, ό.π., σ. 332.
25. Βλ. *Πρακτικά*, ό.π., σ. 332-333.
26. Βλ. *Πρακτικά*, ό.π., σ. 335.
27. Βλ. *Πρακτικά*, ό.π., σ. 336.

μιουργία του νέου Ελληνικού κράτους.[28] Υπό το πρίσμα των απόψεών του αυτών, και έχοντας ως πρότυπο την κανονική διαδικασία παραχωρήσεως αυτοκεφάλου καθεστώτος στην Εκκλησία της Ελλάδος, κατέληξε στο συμπέρασμα ότι θα πρέπει οι αρχιερείς της Επτανήσου να ζητήσουν από το Οικουμενικό Πατριαρχείο τη χειραφέτηση της Εκκλησίας της Επτανήσου και την ένωσή της με την Εκκλησία της Ελλάδος, με τη συνδρομή της Ελληνικής Κυβερνήσεως μέσω του πρέσβη της Ελλάδος στην Κωνσταντινούπολη, χωρίς όμως να εκφράσει γνώμη για το ορθό ή όχι της διατυπώσεως των άρθρων 1 και 2 του Σχεδίου Συντάγματος.[29]

Μετά τον Α. Ζαΐμη τον λόγο πήρε ο Παύλος Καλλιγάς, πληρεξούσιος της Περιφέρειας Αττικής. Από το σύνολο των ομιλητών, και αυτών που προηγήθηκαν και αυτών που ακολούθησαν τον Παύλο Καλλιγά, η δική του παρέμβαση υπέρ του αυτοκεφάλου της Εκκλησίας της Ελλάδος και κατά των απόψεων των επτανησίων πληρεξουσίων ίσως υπήρξε η πιο δυναμική και με το εντονότερο ύφος. Όπως προκύπτει από τα *Πρακτικά*, η παρέμβασή του συνιστά ευθεία επίθεση τόσο στον Γεώργιο Τυπάλδο Ιακωβάτο όσο και στον Ν. Λούζη σε σχέση πάντοτε με το θέμα του αυτοκεφάλου, το οποίο ο Καλλιγάς υπερασπίσθηκε με σθένος.[30]

Η συζήτηση επί των άρθρων 1 και 2 του Συντάγματος συνεχίσθηκε και στις συνεδριάσεις ΣΗ′ της 3.8.1864, ΣΗΑ′ της 5.8.1864, ΣΗΒ′ της 7.8.1864, ΣΗΔ′ της 10.8.1864 και ΣΗΣΤ′ της 12.8.1864 και αναλώθηκε επί των τροπολογιών και προτάσεων που είχαν κατατεθεί από διαφόρους πληρεξουσίους πάντοτε επί των άρθρων 1 και 2.[31] Στη συνεδρίαση πάντως ΣΗΑ′ της 5ης Αυγούστου ολοκληρώθηκε η ψήφιση και των δύο άρθρων, όπως αυτά διατυπώθηκαν στο Σχέδιο του Συντάγματος, αφού απορρίφθηκαν οι επί του άρθρου 2 τροπολογίες των επτανησίων πληρεξουσίων Γ. Τυπάλδου Ιακωβάτου και Ν. Λούζη.[32] Παρά ταύτα οι προσπάθειες των δύο πληρεξουσίων δεν απέβησαν άκαρπες, διότι επηρέασαν την Συντακτική Συνέλευση, με αποτέλεσμα αυτή μετά την ψήφιση του άρθρου 2 να αποφασίσει, αποδεχόμενη εμμέσως την άποψη του Α. Ζαΐμη, να συμπεριληφθεί δήλωση, διά της οποίας εκφράζεται η ευχή, όπως έλθει η Κυβέρνηση σε συνεννόηση το ταχύτερο δυνατό με το Οικουμενικό Πατριαρχείο προς επίλυση του ζητήματος του καθεστώτος της Εκκλησίας της Επτανήσου: «Μετά τινας ύστερον παρατηρήσεις επί της προτάσεως των πληρεξουσίων της Επτανήσου Ι. Μαρίνου κ.λπ., η Συνέλευσις ερωτηθείσα παρεδέχθη αυτήν δι' ανατάσεως, ως εξής διορθωθείσαν: "Η Συνέλευσις, μετά την επιψήφισιν του 2 άρθρου του Συντάγματος, εκφρά-

28. Βλ. *Πρακτικά*, ό.π., σ. 336-337.
29. Βλ. *Πρακτικά*, ό.π., σ. 337.
30. Βλ. *Πρακτικά*, ό.π., σ. 337.
31. Βλ. *Πρακτικά*, ό.π., σ. 353-359.
32. Βλ. *Πρακτικά*, ό.π., σ. 358.

ζει την ευχήν, ίνα η Κυβέρνησις έλθη όσον τάχιστα εις συνεννόησιν μετά του Οικουμενικού Πατριάρχου, καθόσον αφορά την Εκκλησίαν των Ιονίων νήσων"».[33]

Πράγματι, η σύσταση αυτή της Ελληνικής Βουλής αποτέλεσε και τη βάση της συνεννοήσεως της Εκκλησίας της Ελλάδος με το Οικουμενικό Πατριαρχείο, με την αρωγή επί της διαδικασίας του Ελληνικού κράτους. Όπως εξιστορείται,[34] η Ιερά Σύνοδος της Εκκλησίας της Ελλάδος έλαβε το 1865 Υπόμνημα του Κερκύρας Αθανασίου υπό την ιδιότητα του Εξάρχου Επτανήσου, με το οποίο διδόταν η διαβεβαίωση ότι οι αρχιερείς της Επτανήσου ήταν σύμφωνοι να ζητηθεί από το Οικουμενικό Πατριαρχείο η χειραφέτηση,[35] για να επιτευχθεί κατ' αυτόν τον τρόπο η αφομοίωση των εκκλησιαστικών περιφερειών της Επτανήσου με την Εκκλησία της Ελλάδος.[36] Έχοντας η Ιερά Σύνοδος το Υπόμνημα αυτό ανά χείρας υπέβαλε επισήμως την 1η Ιουνίου 1866 διά του έλληνα πρεσβευτή στην Κωνσταντινούπολη αίτημα χειραφετήσεως των εκκλησιαστικών επαρχιών της Επτανήσου και ενώσεως αυτών με την Εκκλησία της Ελλάδος.[37]

Το αίτημα έγινε δεκτό από την Ιερά Σύνοδο του Οικουμενικού Πατριαρχείου, η οποία προχώρησε τον Ιούλιο του 1866 στην έκδοση της σχετικής Πα-

---

33. Βλ. *Πρακτικά*, ό.π., σ. 359.

34. Βλ. Σπύρος Ν. Αβούρης, *Τα εκκλησιαστικά της Επτανήσου 1815-1867*, Αθήναι 1965, σ. 106. Η εξιστόρηση αυτή επαληθεύεται και από την Πατριαρχική και Συνοδική Πράξη και τη συνοδευτική αυτής επιστολή. Πρβλ. και Αναστάσιος Διομήδης-Κυριακός, *Εκκλησιαστική ιστορία από της ιδρύσεως της Εκκλησίας μέχρι των καθ' ημάς χρόνων*, εκ του Τυπογραφείου των Καταστημάτων Ανέστη Κωνσταντινίδου, εν Αθήναις ²1898, τ. Γ′, σ. 169.

35. Ο Σπ. Αβούρης (βλ. *Τα εκκλησιαστικά της Επτανήσου, 1815-1867*, ό.π., σ. 100-102) υποστηρίζει ότι απόδειξη της επιθυμίας των επτανησίων ιεραρχών για αφομοίωση εκκλησιαστικώς της Επτανήσου προς την Αυτοκέφαλη Εκκλησία της Ελλάδος συνιστά το από 21ης Δεκεμβρίου 1864 Βασιλικό Διάταγμα περί του τρόπου ορκωμοσίας αυτών (ΦΕΚ 55 Α′/1864), στο οποίο ορίζεται ότι οι αρχιερείς της Επτανήσου δίδουν τη διαβεβαίωση που προβλέπεται στο άρθρο Γ′ του νόμου της 9ης Ιουλίου 1852, «Περί επισκοπών και επισκόπων», που ίσχυε για την Αυτοκέφαλη Εκκλησία της Ελλάδος.

36. Κατά τον Αβούρη (βλ. ό.π., σ. 94-96), η εκκλησιαστική ένωση της Επτανήσου με την Ελλάδα πέραν των διπλωματικών εμποδίων καθίστατο δυσχερής και λόγω εσωτερικών κωλυμάτων, τα οποία ήταν η συναισθηματική σύνδεση Επτανησίων και Οικουμενικού Πατριαρχείου και η επικράτηση της πολιτειοκρατίας στην Ελλάδα του Μάουρερ.

37. Η ανάμειξη του Ελληνικού κράτους μέσω του πρεσβευτή του στην Κωνσταντινούπολη στις διεργασίες και συζητήσεις για την ένωση των εκκλησιαστικών περιφερειών της Επτανήσου με την Αυτοκέφαλη Εκκλησία της Ελλάδος υπήρξε ιδιαιτέρως έντονη αλλά και κομβική, όπως προκύπτει από την εν γένει αλληλογραφία της πρεσβείας με το υπουργείο Εξωτερικών, που ανταλλάχθηκε μέχρι και την έκδοση της Πατριαρχικής και Συνοδικής Πράξεως. Βλ. Αρχείο Υπουργείου Εξωτερικών, Φ. 1866/76/1: Εκκλησιαστικά – Χειραφέτησις Ιονίου Εκκλησίας.

τριαρχικής και Συνοδικής Πράξεως και στην άμεση κοινοποίηση αυτής στην Αυτοκέφαλη Εκκλησία της Ελλάδος, συνοδευομένης και από την από 7ης Ιουλίου 1866 επιστολή.[38]

Ειδικότερα, η Πατριαρχική και Συνοδική Πράξη του 1866, ακολουθώντας ως προς τη δομή της τη στερεότυπη διάρθρωση αντιστοίχων αποφάσεων της Ιεράς Συνόδου του Οικουμενικού Πατριαρχείου, αποτελείται από το προοίμιο, την αιτιολόγηση της αποφάσεως και τέλος την ίδια την απόφαση με τους σχετικούς όρους.[39]

Στο προοίμιο[40] περιγράφεται συνοπτικώς το προ της Ενώσεως εκκλησιαστικό καθεστώς της Επτανήσου,[41] προκειμένου να γίνει η σύνδεση του παρελθόντος εκκλησιαστικού καθεστώτος με το νέο και να τονισθεί η συνέχεια και το αδιάλειπτο της ασκουμένης κανονικής δικαιοδοσίας.

Στη συνέχεια, ακολουθεί το σκεπτικό της αποφάσεως για τη χειραφέτηση των επαρχιών της Επτανήσου και την ένωσή τους με την Αυτοκέφαλη Εκκλησία της Ελλάδος, όπου εξιστορούνται χρονολογικώς τα γεγονότα που οδήγησαν στη ληφθείσα απόφαση της χειραφετήσεως.[42] Όπως προκύπτει από το κείμενο της Πράξεως, μετά την πολιτική ένωση της Επτανήσου με την Ελλάδα, ακολούθησε το αίτημα της Ιεράς Συνόδου της Εκκλησίας της Ελλάδος περί εκκλησιαστικής ενώσεως της Επτανήσου με αυτήν (την Εκκλησία της Ελλάδος) της 1ης Ιουνίου 1865, εδραζόμενο επί υπομνήματος ιεραρχών της Επτανησιακής Εκκλησίας, που ζητούσαν ομοφώνως την ένωση των επαρχιών τους με την Εκκλησία της Ελλάδος.[43]

---

38. Βλ. το κείμενο της επιστολής αυτής στο: Θεόκλητος Α. Στράγκας, *Εκκλησίας Ελλάδος ιστορία εκ πηγών αψευδών 1817-1967*, εκδ. Π. Πουρνάρας, Αθήναι 1969, τ. Α΄, σ. 320-321.

39. Βλ. Ιωάννης Μ. Κονιδάρης, «Η ένωση της Εκκλησίας της Επτανήσου με την Εκκλησία της Ελλάδος», *Νομοκανονικά*, τ. Γ΄ (2004), τχ. 2, σ. 17 κ.ε.

40. Βλ. το κείμενο στο: Κονιδάρης, *Θεμελιώδεις διατάξεις σχέσεων Κράτους – Εκκλησίας*, ό.π., σ. 37-38.

41. Για την εκκλησιαστική κατάσταση της Επτανήσου πριν από την ένωση βλ. ενδεικτικώς Σπύρος Αβούρης, *Σύντομος ιστορία της Εκκλησίας των Ιονίων Νήσων*, εν Αθήναις 1966. – Στέφανος Κομμητάς, *Επίτομος εκκλησιαστική ιστορία, έκδοσις β΄ επαυξηθείσα υπό Π. Χιώτου*, εκ του Τυπογραφείου ο Παρνασσός Σεργίου Χ. Ραφτάνη, εν Ζακύνθω 1861, σ. 295 κ.ε. – Χρυσόστομος Α. Παπαδόπουλος, *Ιστορία της Εκκλησίας της Ελλάδος, Ίδρυσις και οργάνωσις της αυτοκεφάλου Εκκλησίας της Ελλάδος*, Τυπογραφείον Π.Α. Πετράκου, εν Αθήναις 1920, τ. Α΄, σ. 17-20 και 170 κ.ε.

42. Βλ. το κείμενο στο: Κονιδάρης, *Θεμελιώδεις διατάξεις σχέσεων Κράτους – Εκκλησίας*, ό.π., σ. 38-39.

43. «[…], η τα πνευματικά του θεοσώστου τούτου Βασιλείου διέπουσα αγιωτάτη Ιερά Σύνοδος της Ορθοδόξου Εκκλησίας της Ελλάδος […], αναγκαίαν κατιδούσα την των ειρημέ-

Τέλος, το κείμενο ολοκληρώνεται με την απόφαση περί κηρύξεως της ενώσεως των εκκλησιαστικών περιφερειών της Επτανήσου με την Αυτοκέφαλη Εκκλησία της Ελλάδος.[44]

Ούτως, με την ως άνω Πράξη η Επτάνησος είναι η πρώτη εκκλησιαστική περιφέρεια, η οποία παραχωρείται από το Οικουμενικό Πατριαρχείο κατά πλήρη κανονική δικαιοδοσία, δηλαδή διοικητικώς και πνευματικώς, στην άρτι ανακηρυχθείσα (δεκαέξι έτη πριν) Αυτοκέφαλη Εκκλησία της Ελλάδος.

Περίληψη / Résumé

Η εκκλησιαστική ένωση της Επτανήσου με την Αυτοκέφαλη Εκκλησία της Ελλάδος επήλθε με την Πατριαρχική και Συνοδική Πράξη του 1866, με την οποία όλες οι εκκλησιαστικές επαρχίες του Οικουμενικού Πατριαρχείου στην Επτάνησο τέθηκαν υπό την κανονική δικαιοδοσία της Εκκλησίας της Ελλάδος.

L'union ecclésiastique des îles Ioniennes avec l'Eglise autocéphale de Grèce a eu lieu selon l'Acte Patriarcale et Synodale de 1866, à laquelle toutes les provinces ecclésiastiques du Patriarcat œcuménique dans les îles Ioniennes étaient mises sous la juridiction canonique de l'Eglise de Grèce.

νων της Επτανήσου επαρχιών μετ' αυτής ένωσιν και συνάφειαν ανήγγειλε τη ημών μετριότητι, προκαθημένη συνοδικώς, διά σεβασμίου αυτής Γράμματος, χρονολογουμένου τη α΄ Ιουνίου ,αωξε΄ Σωτηρίου έτους, εξαιτουμένη την κανονικήν εκκλησιαστικήν επίνευσιν επί του μεταβιβασθήναι τη αυτής δικαιοδοσίαν, άπερ επί των επαρχιών εκείνων ο καθ' ημάς αγιώτατος Οικουμενικός Θρόνος κέκτηται προνόμια συνιστώσα το πρόβλημα και διά της συγκαταθέσεως απάσης της Ιεραρχίας της Εκκλησίας της Επτανήσου, θεωρούσης, ως φησιν, αναγκαίαν και ζητούσης την ένωσιν αυτής μετά της Εκκλησίας της Ελλάδος, ως εγγράφως αύτη ανεφέρθη προς αυτήν διά του Υπουργείου». Το ομόφωνο, βεβαίως, της αποφάσεως των ιεραρχών της Επτανησιακής Εκκλησίας δεν είναι αληθές, τουλάχιστον κατά τον χρόνο εκδόσεως της Πατριαρχικής και Συνοδικής Πράξεως, ασχέτως αν εκ των υστέρων οι διαφωνούντες ιεράρχες, δηλαδή οι μητροπολίτες Κεφαλληνίας και Ζακύνθου, ήραν τις αντιρρήσεις τους. Βλ., σχετικά, Αβούρης, *Τα εκκλησιαστικά της Επτανήσου, 1815-1867*, ό.π., σ. 66 κ.ε., 87 κ.ε., 112 κ.ε. Έτσι και Κονιδάρης, «Η ένωση της Εκκλησίας της Επτανήσου με την Εκκλησία της Ελλάδος», ό.π., σ. 19. Πρβλ. και Κυριακός, *Εκκλησιαστική ιστορία από της ιδρύσεως της Εκκλησίας*, ό.π., τ. Γ΄, σ. 169, ο οποίος αναφέρει ως διαφωνούντα μόνον τον μητροπολίτη Κεφαλληνίας Σπυρίδωνα Κοντομίχαλο.

44. Βλ. το κείμενο στο: Κονιδάρης, *Θεμελιώδεις διατάξεις σχέσεων Κράτους – Εκκλησίας*, ό.π., σ. 39.

Αριστοτέλης Βαλαωρίτης
(λιθόγραφο από τον *Έσπερο*, 27.9.1856)
(αρχείο Θ. και Π. Πυλαρινού).

Η ΣΤΑΣΗ ΤΟΥ ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΤΟΥ ΚΕΡΚΥΡΑΣ ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ ΣΤΟ ΖΗΤΗΜΑ ΤΗΣ ΕΝΩΣΗΣ ΤΗΣ ΕΠΤΑΝΗΣΟΥ ΜΕ ΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ ΜΕΣΑ ΑΠΟ ΤΟΝ ΚΕΡΚΥΡΑΪΚΟ ΤΥΠΟ (1863-1864)[1]

Αθανάσιος Σωτ. Τζιερτζής

Με αφορμή τα εκατόν πενήντα έτη από την Ένωση της Επτανήσου με τον ελλαδικό κορμό θεωρήθηκε χρέος προς τους πρωταγωνιστές της να ανιχνεύσουμε μία πτυχή της ιστορίας εκείνης της περιόδου. Το ενδιαφέρον μας εστράφη στον πρωτεργάτη μητροπολίτη Κερκύρας Αθανάσιο Πολίτη. Ερευνώντας τον τοπικό τύπο της Κέρκυρας, όπως διασώθηκε στη Βουλή των Ελλήνων, βρήκαμε πολλές αναφορές στο πρόσωπό του, οι οποίες διαφωτίζουν τη δράση του στα κρίσιμα για την Ένωση έτη 1863-1864. Από τα διασωθέντα φύλλα των εφημερίδων τις περισσότερες αναφορές κάνουν: α) *Η Ανατολή*[2] και β) η *Κοινότης Κερκύρας*.[3]

Ο Αθανάσιος Πολίτης, γεννημένος στην Κέρκυρα στα 1803 αλλά με καταγωγή εξ Ιωαννίνων, σπούδασε στην Ιόνιο Ακαδημία. Χειροτονήθηκε διάκονος στα 1834 και πρεσβύτερος στα 1837· χειροθετήθηκε αρχιμανδρίτης στα 1839. Ήδη είχε διοριστεί, διαδεχόμενος τον μετέπειτα μητροπολίτη Σταυρουπόλεως και σχολάρχη της Θεολογικής Σχολής της Χάλκης Κωνσταντίνο Τυπάλδο (1795-1867), καθηγητής στην Ιόνιο Ακαδημία με αντικείμενο την Εκκλησιαστική Ιστορία και την Ερμηνευτική (1838-1848).[4] Στα 1847 του ανατέθηκε η διοίκηση της μητροπόλεως λόγω ασθενείας του μητροπολίτου Κερκύρας Χρυ-

1. Το παρόν κείμενο αποτελεί συμπυκνωμένη μορφή εκτεταμένης εισήγησης, ανταποκρινόμενο στις προδιαγραφές των *Πρακτικών* για το όριο των λέξεων.

2. Με υπότιτλο *Εφημερίς των Αρχών του Έθνους* και υπεύθυνο συντάκτη τον Αλέξανδρο Ι. Βραχλιώτη, κυκλοφόρησε για πρώτη φορά στις 14 Νοεμβρίου 1863.

3. Με υπότιτλο *Εφημερίς του Λαού* και συντάκτη τον Ιωάννη Μάνεση, κυκλοφόρησε στις 7 Μαρτίου 1864.

4. George Patrick Henderson, *Η Ιόνιος Ακαδημία*, μτφ. Φ.Κ. Βώρος, Κέρκυρα 1980, σ. 113 και 117 (σημ. 8 και 12). – Μιχάλης Γ. Λύκισσας, *Κερκυραίοι καθηγητές στην Ιόνιο Ακαδημία 1823-1865*, Αθήνα 1985, σ. 25-27. Ο Michael Pratt, *Britain's Greek Empire: Reflections on the History of the Ionian Islands from the Fall of Byzantium*, London 1978, σ. 157, συγχέει και ταυτίζει τον Αθανάσιο με τον λόγιο ιερέα (Ανδρέα) Ιδρωμένο (1764-1843).

σάνθου Μασσέλου (1833-1848).[5] Μετά την κοίμηση του αρχιερέως «μόνος προταθείς υπό του Κλήρου του ως υποψήφιος», εξελέγη στις 29 Μαΐου 1848 παμψηφεί μητροπολίτης, χειροτονήθηκε όμως στα 1850.[6] Ο Αθανάσιος αγωνίστηκε ποικιλοτρόπως, μυστικώς και δημοσίως, για την Ένωση της Επτανήσου με το βασίλειο της Ελλάδος, ενώ είχε ήδη βοηθήσει –ενδεχομένως και λόγω της καταγωγής του– σε κίνημα τους Ηπειρώτες στα 1854, αλλά και άλλους υπόδουλους. Στις 23 Σεπτεμβρίου / 5 Οκτωβρίου 1863 προηγήθηκε στην Ιόνιο Βουλή ύστερα από επίσημη πρόσκληση η τέλεση αγιασμού από τον Αθανάσιο και ακολούθησε η ανάγνωση του ψηφίσματος της Ένωσης από τον πρόεδρο Στέφανο Παδοβά (1807-1872).[7] Πρότυπο του Αθανασίου ήταν, όπως θα φανεί εκ των δημοσιευμάτων, ο Παλαιών Πατρών Γερμανός. Κοιμήθηκε στις 24 Απριλίου 1870 και ενταφιάστηκε στον ιερό ναό της Αγίας Τριάδος στη Γαρίτσα.[8]

Η πρώτη αναφορά που ανιχνεύθηκε γίνεται στις 11 Δεκεμβρίου 1863, όταν δημοσιεύθηκε «Παράστασις προς την αυτού Μεγαλειότητα Γεώργιον Α΄ βασιλέα των Ελλήνων», την οποία υπέγραφε πρώτος ο εξηντάχρονος πλέον Κερκύρας Αθανάσιος και ακολουθούσαν ο πρόεδρος και αντιπρόεδρος της Ιονίου Βου-

---

5. Σπυρίδων Κ. Παπαγεώργιος, *Ιστορία της Εκκλησίας της Κερκύρας από της συστάσεως αυτής μέχρι του νυν*, Χρωμοτυπολιθογραφείον Αδελφών Γ. Ασπιώτη, εν Κερκύρα 1920, σ. 138-142.

6. *Εφημερίς Επίσημος του Ηνωμένου Κράτους των Ιονίων Νήσων – Gazzetta Uffiziale degli Stati Uniti delle Isole Jonie*, 22 Μαΐου / 3 Giugno 1848, αριθ. φ. 179, σ. 15-16.

7. Παναγιώτης Χιώτης, *Ιστορικά απομνημονεύματα Επτανήσου*, τ. Ζ΄ (Κ-Ψ), Νέον Τυπογραφείον – Ε. Φινομένου, εν Ζακύνθω 1900, σ. 159. – Παναγιώτης Πανάς, *Ριζοσπάσται και βελτιώσεις εν Επτανήσω*, τύποις Η Κεφαλληνία, εν Κεφαλληνία 1880, σ. 40-45, 48-51, κ.α. – Θεόδωρος Βελλιανίτης, «Παδοβάς, Στέφανος», *Μ.Ε.Ε.* (*Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαιδεία*), εκδ. «Ο Φοίνιξ», Αθήναι, χ.χ., τ. 19, σ. 371.

8. Μιχαήλ Σ. Ιδρωμένος, *Εις τον μητροπολίτην Κερκύρας Αθανάσιον λόγος επικήδιος* (sic) *εκφωνηθείς εν τω ναώ της Αγίας Τριάδος τη 25 Απριλίου 1870*, Τυπογραφείον η Ιονία αδελφών Κάων, εν Κερκύρα, σ. 7, από τον οποίο τεκμηριώνεται η ημερομηνία κοίμησής του. Πρβλ. εφημ. *Μέριμνα*, φ. 8 Μαΐου 1870, σ. 4, και εφημ. *Λόγος*, φ. 2 Μαΐου 1870, σ. 3. Για τον Αθανάσιο, ενδεικτικά, βλ. Παπαγεώργιος, *Ιστορία της Εκκλησίας της Κερκύρας*, ό.π., σ. 142-169. – Μητροπολίτης Κερκύρας και Παξών Μεθόδιος, «Αμετροέπειαι της Ρωμαϊκής Εκκλησίας και αναίρεσις αυτών», *Αγ. Ιάσων και Σωσίπατρος*, τχ. 12 (Δεκέμβριος 1947), σ. 90-94. – Νικόλαος Θ. Μπουγάτσος, «Αθανάσιος ο Πολίτης, μητροπολίτης Κερκύρας», *Θρησκευτική και Ηθική Εγκυκλοπαιδεία*, Αθήναι 1962, τ. 1ος, σ. 557-558. – Π.Θ. Στεριώτης, «Αθανάσιος Κερκύρας», *Μ.Ε.Ε.*, τ. 2, σ. 9-10. – Σπύρος Ν. Αβούρης, *Τα εκκλησιαστικά της Επτανήσου 1815-1867*, Αθήναι 1965, σ. 71-72. – πρωτοπρ. Γεώργιος Δ. Μεταλληνός, «Ο μητροπολίτης Κερκύρας Αθανάσιος και η Ένωση της Επτανήσου», *Δελτίο Αναγνωστικής Εταιρίας Κερκύρας*, τ. 19 (1982), σ. 5-23, και *Η εκκλησιαστική αφομοίωση της Επτανήσου ως εξέλιξη του ελληνικού αυτοκεφάλου*, Πρότυπες Θεσσαλικές Εκδόσεις, Τρίκαλα – Αθήνα 2004.

λής Στέφανος Παδοβάς και Δημήτριος Μηλιαρέσης,[9] καθώς και άλλοι δεκαεννέα.[10] Το θέμα της παραστάσεως (υπό ημερομηνία 22 Νοεμβρίου 1863) ήταν η Συνθήκη των Μεγάλων Δυνάμεων στο Λονδίνο. Με αυτήν αποφασιζόταν η κατεδάφιση των φρουρίων της Κέρκυρας και η «διηνεκής της Επτανήσου ουδετερότης»,[11] η οποία για τους διαμαρτυρόμενους ήταν «η αιώνιος διάζευξις της Επτανήσου από του Βασιλείου της Ελλάδος», «η καταστροφή και ο πολιτικός θάνατος των Επτανησίων».[12] Ο δεκαοκτάχρονος Γεώργιος είχε πρόσφατα αφιχθεί στον Πειραιά και εξέδωσε το πρώτο του διάγγελμα προς τον ελληνικό λαό μόλις τον Οκτώβριο του 1863.

Στις 1/13 Μαρτίου 1864 ο Αθανάσιος απέστειλε επιστολή παραίτησης από τον Σύλλογο «Ένωσις», επειδή στη θορυβώδη συνεδρίαση της 28ης Φεβρουαρίου με μικρή πλειοψηφία των μελών που συνεδρίασαν, «εδόθη εμμέσως πως ψήφος εμπιστοσύνης εις το ενεστώς Ελληνικόν Υπουργείον, το οποίον η εν Επτανήσω κοινή γνώμη δεν θεωρεί υπηρετούν πολιτικήν, καθαρώς εθνικήν».[13] Ο Αθανάσιος ως επίτιμος αντιπρόεδρος υπέγραφε το κείμενο πρώτος, ενώ ακολουθούσαν 38 από τα 107 μέλη. Ο πρωθυπουργός Δημήτριος Βούλγαρης είχε αποστεί-

---

9. Βλ. Παναγιώτης Χιώτης, *Ιστορία του Ιονίου Κράτους από συστάσεως αυτού μέχρις ενώσεως (έτη 1815-1864)*, Τυπογραφείον Η Επτάνησος Χρίστου Σ. Χιώτου, εν Ζακύνθω 1877, τ. Β΄, σ. 443, 644, 646, 760-761. – Τρύφων Ε. Ευαγγελίδης, *Τα μετά τον Όθωνα, ήτοι ιστορία της μεσοβασιλείας και της βασιλείας Γεωργίου του Α΄ (1862-1898)*, Εκδοτικόν Κατάστημα Γεωργίου Δ. Φέξη, εν Αθήναις 1898, σ. 97.

10. Νικόλαος Λούζης, *Η προς τον βασιλέα παράστασις και τα επτά προσέχετε! της υπ᾽ αριθμόν 134 εφημερίδος «Η Φωνή του Ιονίου και ο Ρήγας»*, Τυπογραφείον «Η Ιονία» Σπυρίδωνος και Αρσενίου αδελφών Κάων, Κερκύρα 1863. – Ηλίας Α. Τσιτσέλης, *Κεφαλληνιακά σύμμικτα. Συμβολαί εις την ιστορίαν και λαογραφίαν της νήσου Κεφαλληνίας εις τόμους τρεις*, τύποις Παρασκευά Λεώνη, εν Αθήναις 1904, τ. Α΄, σ. 857.

11. (George William Hamilton Fitzmaurice, 6th Earl of Orkney), *Four Years in the Ionian Islands. Their Political and Social Condition with a History of the British Protectorate*, Chapman and Hall, London 1864, τ. ΙΙ, σ. 246-251, 256-257, 266-269, 279-280, 283-284. – Νίκος Γερ. Βασιλάτος, «Η σκοτεινή πλευρά της Ένωσης. Αφοπλισμός των φρουρίων και καταστροφή σημαντικών οχυρωμάτων της Κέρκυρας», *Πρακτικά Επιστημονικού Συνεδρίου «Η Ένωση της Επτανήσου με την Ελλάδα 1864-2004»*, Ακαδημία Αθηνών, Αθήνα 2005, τ. Α΄, σ. 355-366.

12. Εφημ. *Η Ανατολή*, φ. 11 Δεκεμβρίου 1863, σ. 1-2. Βλ. Υπουργείον Εξωτερικών, *Έγγραφα επίσημα αφορώντα τας επί του Επτανησιακού ζητήματος διαπραγματεύσεις*, εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, εν Αθήναις 1864. – Stephanos Xenos, *East and West, a Diplomatic History of the Annexation of the Ionian Islands to the Kingdom of Greece*, Trübner, London 1865, μέρος Β΄, σ. 1-202. – Σ.Θ. Λάσκαρις, *Ο Χαρίλαος Τρικούπης και η Ένωσις της Επτανήσου*, εκδ. Σιδέρης, εν Αθήναις 1930.

13. *Η Ανατολή*, φ. 5 Μαρτίου 1864, σ. 2. – Εφημ. *Η Κοινότης Κερκύρας*, φ. 7 Μαρτίου 1864, σ. 1.

λει στα Επτάνησα τον Κωνσταντίνο Κωστάκη (1810-1868),[14] για να εξετάσει και να πληροφορηθεί τις επιθυμίες των κατοίκων των Ιονίων «είτε ως προς τον συνταχθησόμενον μεταβατικόν νόμον, είτε ως προς την εκλογήν των πληρεξουσίων των» και να τις διαβιβάσει στην κυβέρνησή του.[15] Η αποστολή του θεωρήθηκε «ως προτιθεμένη τον περιορισμόν της επτανησιακής φωνής».[16] Στις 27 Φεβρουαρίου 1864 δημοσιεύθηκε επιστολή προς τον Κ. Κωστάκη από τον πρόεδρο της Ιονίου Βουλής Στέφανο Παδοβά, ο οποίος απεκάλυπτε ότι με εξαίρεση τον Σωκράτη Κουρή οι υπόλοιποι έντεκα ομοφώνως φρονούσαν ότι απάδει στον βουλευτικό τους χαρακτήρα να αποφανθούν από τότε για ζητήματα, για τα οποία νομίμως θα το έκαναν, όποτε ο βασιλεύς τους προσκαλούσε.[17] Με τις ιδέες της επιστολής των βουλευτών συμφωνούσε πληρέστατα και ο μητροπολίτης Κερκύρας Αθανάσιος, ο οποίος ως επίτιμος αντιπρόεδρος του συλλόγου «Ένωσις» είχε δώσει εντολή στον Αναστάσιο Νικοκάβουρα να διακοινώσει εκ μέρους του ότι ο μητροπολίτης ήλπιζε πως όλος ο σύλλογος θα ασπαζόταν την πορεία των βουλευτών.[18] Την επεισοδιακή συνεδρίαση του συλλόγου «Ένωσις» περιέγραψε η εφημερίδα *Η Ανατολή*. Αρχικά εξελίχθηκε σε σύγκρουση μεταξύ του Αναστασίου Νικοκάβουρα και του δημοσιογράφου Σπύρου Μελισσηνού (1823-1888).[19] Οι διαξιφισμοί περιστράφηκαν γύρω από το πρόσωπο του Αθανασίου. Ο Μελισσηνός είπε ότι «λυπείται βλέπων τον Μητροπολίτην αναμιγνυόμενον εις τα πολιτικά». Ο Νικοκάβουρας αντέταξε ότι «ο Μητροπολίτης, ούτινος η πορεία εγκρίνεται παρ' άπαντος του Πανελληνίου, δεν ηννόει να επιβάλη την γνώμην του, αλλ' ότι έπραξε τούτο εν τω δικαιώματι και καθήκοντι του πολίτου και του επιτίμου Προέδρου του Συλλόγου». Ο Ιωάννης Ποφάντης πρότεινε την έξωση του Μελισσηνού από τον σύλλογο και πολλά μέλη του εξεγέρθηκαν εναντίον του «δι' όσα

14. Κώστας Ν. Τριανταφύλλου, *Οι Κωστάκηδες της Αχαΐας και του Λιβόρνου. Συμβολή εις την ιστορίαν του ελληνισμού της Τοσκάνης και των μετεπαναστατικών Πατρών*, Αθήναι 1968, σ. 143-162, και «Η ημιεπίσημος αποστολή εις τας Ιονίους Νήσους του βουλευτού Πατρών Κωνστ. Κωστάκη (Φεβρουάριος-Μάρτιος 1864)», *Δ΄ Πανιόνιο Συνέδριο, Πρακτικά*, τ. Α΄, *Κερκυραϊκά Χρονικά*, τ. ΧΧΙΙΙ, Κέρκυρα 1980, σ. 329-357. – Νίκος Μπακουνάκης, *Πάτρα, μια ελληνική πρωτεύουσα στον 19ο αιώνα (1828-1860)*, εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα ²1995, σ. 97, 107, 202 (σημ. 124), 204 (σημ. 132).

15. *Η Ανατολή*, φ. 20 Φεβρουαρίου 1864, σ. 4.

16. *Η Ανατολή*, φ. 20 Φεβρουαρίου 1864, σ. 3. Βλ. «Ο απεσταλμένος Κυρ. Κωστάκης και η εντολή του», *Η Ανατολή*, φ. 20 Φεβρουαρίου 1864, σ. 3-4, και το τελικό διάταγμα «Περί εκλογής των Ιονίων Πληρεξουσίων» της 24ης Απριλίου, εφημ. *Φωνή του Ιονίου*, εν Ζακύνθω, φ. 14 Μαΐου 1864, σ. 2-4.

17. *Η Ανατολή*, φ. 27 Φεβρουαρίου 1864, σ. 4.

18. *Η Ανατολή*, φ. 27 Φεβρουαρίου 1864, σ. 4.

19. (Ανώνυμος), «Μελισσηνός, Σπύρος», *Μ.Ε.Ε.*, ό.π., τ. 16, σ. 882.

περί του Μητροπολίτου εξέφρασε».[20] Ο συντάκτης της εφημερίδος απέδιδε την όλη κίνηση σε δάκτυλο της Αγγλικής Προστασίας προς κομματικό όφελος του Βούλγαρη.[21] Η ανάθεση της πρωθυπουργίας στις 6 Μαρτίου στον Κωνσταντίνο Κανάρη θα ευνόησε τις κινήσεις του Αθανασίου, καθώς ήδη στις 20 Οκτωβρίου 1863 είχε εκλεγεί από τον σύλλογο «Ιερός Αγών», προεδρεύοντος του Κανάρη, επίτιμος πρόεδρός του ως αναγνώριση των αγώνων του για την Ένωση.[22]

Η διχόνοια όμως στους κόλπους της κοινότητας της Κέρκυρας γίνεται εμφανής και σε επόμενο φύλλο.[23] Στο άρθρο «Τα θλιβερά» ο μόνος πλέον συντάκτης της εφημερίδος *Αναγέννησις* του συλλόγου «Ένωσις» Ιδρωμένος όχι μόνο αναιρούσε όσα αρχικώς υποστήριζε απέναντι στον Κωστάκη, αλλά στο τελευταίο φύλλο του επέκρινε τον Αθανάσιο «ως αναμιγνυόμενον εις τα πολιτικά». *Η Ανατολή*, περιγράφοντας την ανακόλουθη συμπεριφορά του απέναντι στον μητροπολίτη, με τον οποίο παρίστανε ότι συνεργαζόταν μέχρι πρότινος αρμονικά, αναρωτιόταν για τα κίνητρα του αρθρογράφου. Κομβικό χρονικό σημείο θεωρούσε τη συσχέτιση του Κωστάκη με την *Αναγέννηση*.[24] Στο έκτακτο παράρτημα της *Αναγεννήσεως* γινόταν λόγος για αναφορά που κυκλοφορούσε στην εξοχή, για να υπογράψουν οι χωρικοί, «λέγοντες ότι θέλουνε να συναχθή η Βουλή, για να μη βγούμε ποτέ από τα δεσμά, ή να μπούμε και σε χειρότερα». Το κείμενο κυκλοφορούσε ο ιερέας Γεώργιος Περδικομμάτης από το χωριό Κανακάδες «εις το όνομα του Αρχιερέως». Για τον συντάκτη της *Ανατολής* η αιτία της διαπάλης μεταξύ των εφημερίδων και του πεισματώδους πολέμου κατά της Βουλής και του μητροπολίτου ήταν η αγάπη για τη βουλευτική έδρα. Στη συνέχεια η εφημερίδα επιδιδόταν σε συστάσεις προς τον μητροπολίτη έναντι των ραδιούργων και κολάκων πλέκοντας παράλληλα το εγκώμιο του Αθανασίου: «Πανιερώτατε! Δεν ανήκετε εις την Κέρκυραν, αλλ' εις το έθνος. […] – Μείνατε "ο Αθανάσιος" του Πανελληνίου, ο σεβαστός του έθνους, ο αγαπητός πατήρ του ποιμνίου Σας, και προσέξατε μη καταβήτε ούτε μίαν βαθμίδα του θρόνου, ον έχετε εν ταις καρδίαις των απανταχού Ελλήνων». Ο αρθρογράφος όμως έβλεπε στην έκδοση απαντητικής εγκυκλίου του μητροπολίτου στοιχεία αδυναμίας λόγω της δίκαιης αγανάκτησής του. Σύμφωνα με αυτή η «ανοίκειος και αξιοκατάκριτος» συμπεριφορά του προέδρου της *Αναγεννήσεως* Σπυρίδωνος Γουργουράκη και του αρχισυντάκτη της τριανταεννιάχρονου Ιακώβου Πολυλά,[25] τον ανάγκασαν να δώσει την παραίτησή

20. *Η Ανατολή*, φ. 5 Μαρτίου 1864, σ. 2.
21. *Η Ανατολή*, φ. 5 Μαρτίου 1864, σ. 2.
22. *Η Ανατολή*, φ. 30 Ιανουαρίου 1864, σ. 4.
23. Βλ. και άρθρο «Η ανασκευή», *Η Ανατολή*, φ. 20 Μαρτίου 1864, σ. 1.
24. *Η Ανατολή*, φ. 20 Μαρτίου 1864, σ. 1.
25. Πρόκειται για τον κερκυραίο λογοτέχνη, μεταφραστή, πολιτικό, φίλο του Διονυσίου

του ως επιτίμου προέδρου.[26] Την επιστολή δημοσίευσε στο πρωτοσέλιδό της και η εφημερίδα *Κοινότης Κερκύρας*, ενώ στο άρθρο με τίτλο «Τίς ο Γουργουράκης, τίς ο Τσέϊμς Πολυλάς και τί επιδιώκουσιν» ξεδίπλωνε την πολιτική σταδιοδρομία του ζακύνθιου χειρούργου Γουργουράκη και του πρώην κρατικού υπαλλήλου Ιακώβου Πολυλά, αποδίδοντάς τους ταπεινά ελατήρια – λόγω μη στήριξής τους στην πολιτική από τον μητροπολίτη – για επίθεση, η οποία κορυφώθηκε, όταν ανέλαβε «[…] πραγματικός Πρόεδρος Εταιρείας, συστηθείσης υπό της τρίτης τάξεως του Κερκυραϊκού λαού, εις ην η ανάγκη της διαφωτίσεως, της μορφώσεως και της αναχαιτίσεως των φυσικών ορμών είναι απαραίτητος».[27] Ακολουθούσε η ανορθόγραφη επιστολή του ιερέως Γ. Περδικομμάτη και η περιβόητος αναφορά που περιέφερε. Η αντιπαλότητα του Γουργουράκη προς τον Αθανάσιο κυριαρχεί και σε φύλλο της *Κοινότητος Κερκύρας*, η οποία απαντούσε σε δημοσίευμα της *Αναγέννησης*, ότι ο Σπυρίδων Γουργουράκης είχε προσέλθει στον μητροπολίτη, για να τον προειδοποιήσει να προφυλαχθεί από την πλεκτάνη ραδιούργων, ενώ ύστερα από διασταύρωση του ισχυρισμού η εφημερίδα μετέφερε την οπτική του Αθανασίου, ο οποίος θυμόταν ότι είχε προειδοποιηθεί από τον Γουργουράκη για τα μέλη της *Κοινότητος Κερκύρας*, για την ανταλλαγή μυστικών όρκων μεταξύ τους και την πρόθεση διέγερσης στάσεων στον τόπο. Με αυτές τις συκοφαντίες μπόρεσε να ερμηνεύσει η Εταιρεία *Κοινότης Κερκύρας* τη στάση των αρχών και των βαθύπλουτων συμπολιτών απέναντί της.[28]

Στο πρώτο φύλλο της *η Κοινότης Κερκύρας* εξαίρει την προσωπικότητα του Αθανασίου, ενώ η φιλοσοφία του προγράμματός της εκφράζει σαφέστατα και τις απόψεις του: «Ο Αθανάσιος υπήρξεν η ορατή κεφαλή του λαού εις τον κατά της ξενοκρατείας διηνεκή πόλεμον· ο Αθανάσιος προεδρεύει και νυν επαξίως του νέου αγώνος προς αποδίωξιν πάσης ξένης επιρροής και επίτευξιν του εσωτερικού και

Σολωμού και εκδότη των *Ευρισκομένων* του στα 1859. Ενδεικτικά, βλ. Γιώργος Μ. Βαλέτας, «Εισαγωγή στο έργο του Πολυλά. Η ζωή και η δράση του», στο: *Ιακώβου Πολυλά, Απαντα τα λογοτεχνικά και κριτικά*, Αθήναι ²1950. – Pierre de Broche des Combes, *Jacques Polylas, journaliste et homme politique: Biographie et étude de l'oeuvre*, διδακτορική διατριβή, 4 τόμοι, Paris III, Sorbonne 1988.

26. *Η Ανατολή*, φ. 20 Μαρτίου 1864, σ. 2.

27. *Η Κοινότης Κερκύρας*, φ. 14 Μαρτίου 1864, σ. 1. Ο συντάκτης κατήγγειλε ότι συμμορία στα μέσα της νύχτας της προηγούμενης εβδομάδας «εκλόνισε την οικογενειακήν ασφάλειαν του ιεράρχου, συνέτριψε λιθοβολούσα τα παράθυρα, έθλασε τον μοχλόν μιας θυρίδος, έρριψε γράμματα εντός της οικίας απειλητικά και ανυπόγραφα κατά του ιερού προσώπου του Αρχιερέως και αφήρεσε τα σήμαντρα της πύλης του Επισκοπείου». Πρβλ. (George William Hamilton Fitzmaurice, 6th Earl of Orkney), *Four Years in the Ionian Islands*, ό.π., τ. ΙΙ, σ. 261.

28. *Η Κοινότης Κερκύρας*, φ. 8 Απριλίου 1864, σ. 4.

εξωτερικού μεγαλείου του ημετέρου έθνους».[29] Η *Κοινότης Κερκύρας* υπερασπίστηκε την πριν και κατά την Ένωση στάση του Αθανασίου. Και επικρίνοντας την *Αναγέννηση* που τολμούσε τότε μόνο να ορίσει ως ολέθρια την ανάμιξη της Εκκλησίας, δηλαδή του αρχιεπισκόπου, συνέχιζε την υπεράσπισή του και επαινούσε την αγέρωχη στάση του απέναντι στις ραδιουργίες του Γλάδστωνος (1809-1889) που είχε αποσταλεί στα 1858 ως έκτακτος αρμοστής, για να εξετάσει τα αιτήματα των Επτανησίων από το 1850 για την Ένωση με τον ελλαδικό κορμό.[30]

Στις 20 Μαρτίου 1864 η εφημερίδα *Η Ανατολή* εξέδωσε έκτακτο δίφυλλο, όπου προέτασσε εγκύκλιο του μητροπολίτου με αφορμή την επερχόμενη επέτειο του Ευαγγελισμού. Σε αυτήν ο Αθανάσιος, μετασκευάζοντας τον κατηχητικό λόγο του ιερού Χρυσοστόμου στο τέλος της Αναστάσιμης Λειτουργίας, σήμανε προσκλητήριο ενότητας, ομόνοιας και συνεορτασμού της Ένωσης.[31] Την κίνηση σχολίασε θετικά και ο συντάκτης στο επόμενο φύλλο. Ωστόσο, αποκαλύπτεται ο μύχιος πόθος των Επτανησίων σε επόμενο άρθρο του Θεόδωρου Γερ. Κλαδά, η υλοποίηση της Μεγάλης Ιδέας, που ενέπνεε όχι μόνο τον Αθανάσιο αλλά και τον αντίπαλό του στο θέμα της αφομοίωσης της Εκκλησίας των Επτανήσων, τον μητροπολίτη Κεφαλληνίας Σπυρίδωνα: «[…] η μεγάλη ιδέα, ο έστι η απελευθέρωσις των δούλων αδελφών μας –η ανάκτησις του θρόνου των Παλαιολόγων– η ελευθερία και ενότης των δεδουλωμένων λαών της Ανατολής, είναι η ασθένεια απάντων των Επτανησίων, είναι το γλυκύ όνειρον αυτών, είναι η ιδέα, ήτις θερμαίνει τας ψυχάς των. […] Αλλ' ίνα μη μακρυγορήσωμεν, και […] χωρίς να εκθέσωμεν τι φρονεί ο Μητροπολίτης Κερκύρας, άπας ο κλήρος και ο λαός της Επτανήσου, αναφέρομεν μόνον την δέησιν ην εποιήσατο ο οδοηκοντούτης Μητροπολίτης Κεφαλληνίας Σπυρίδων κρατών την ελληνικήν σημαίαν. – Και η δέησις αύτη, και των συλλειτουργησάντων ιερέων κατά την πανήγυριν της Ενώσεως, δεν ήτον υπέρ της προόδου και ευημερίας της Κεφαλληνίας, της Επτανήσου ή της Ελλάδος, αλλ' όπως πηχθή η σημαία εκείνη εις τον θόλον της Αγίας Σοφίας».[32] Εκτός από την εγκύκλιο, *Η Ανατολή* περιέγραψε τον εορτασμό της επετείου με τη δοξολογία στη μητρόπολη παρόντος του Κ. Κωστάκη, ενώ παρέ-

29. *Η Κοινότης Κερκύρας*, φ. 7 Μαρτίου 1864, σ. 1.

30. Ενδεικτικά, βλ. *Η εν ταις Ιονίοις Νήσοις αποστολή του εντιμοτάτου Ουίλλιαμ Εύαρτ Γλάδστων. Αφήγησις Αντωνίου Λευκοκοίλου Δούσμανη*, τυπ. Ι. Ναχαμούλη, Κερκύρα 1875. – Θεόδωρος Βελλιανίτης, «Γλάδστων (Gladston) Ουίλλιαμ – Έβαρτ», *Μ.Ε.Ε.*, ό.π., τ. 8, σ. 549-550. – Sir A.W. Ward – G.P. Gooch (ed.), *The Cambridge History of British Foreign Policy 1783-1919*, τ. II (1815-1866), New York 1970, σ. 603-605, 616. – Νίκος Γ. Μοσχονάς, «Η αποστολή του Gladstone», *Ιστορία του ελληνικού έθνους*, Αθήναι 1977, τ. ΙΓ', σ. 213-214.

31. *Η Ανατολή*, φ. 20 Μαρτίου 1864, σ. 1, και φ. 27 Μαρτίου 1864, σ. 1.

32. *Η Ανατολή*, φ. 27 Μαρτίου 1864, σ. 2.

θεσε ολόκληρη τη δέηση του Αθανασίου, που κατέληγε σε ομολογία πίστεως στον βασιλέα Γεώργιο, χωρίς να αναφέρει κανένα επεισόδιο.[33] Όμως η *Η Κοινότης Κερκύρας* παρουσίασε όλο το παρασκήνιο που προηγήθηκε της εορτής της 25ης Μαρτίου με όλους τους αντιπάλους του Αθανασίου, «τους εχθρούς της ενώσεως και τους φίλους της Προστασίας», να προσπαθούν να τορπιλίσουν την εκδήλωση και ουσιαστικά να εκδικηθούν τον Αθανάσιο. Παρά την απειλή της Αστυνομίας και το αδιάκοπο χιόνι που εμπόδισε τους αγρότες να μπουν στην πόλη, συγκεντρώθηκε πλήθος λαού εκ πολιτών πάσης τάξεως,[34] που εν σώματι ζητωκραύγαζαν υπέρ του Έθνους, του βασιλέως και του Μητροπολίτου, ενώ ακολούθησε η πλειονότητα των Εταιρειών. Κατά τη δοξολογία έγινε μνημόνευση αρχικά του βασιλέως και δέηση «υπέρ του Κύριον τον Θεόν ημών εμπνεύσαι τοις Θεοστηρίκτοις τούτοις Βασιλεύσιν όπως συμπράξωσιν επί του μέλλοντος προς επέκτασιν του Ελληνικού Βασιλείου διά της συγκεντρώσεως απάντων των διαμεμελισμένων μελών της Ελληνικής φυλής». Σύμφωνα με τις εκτιμήσεις του συντάκτη, ο λαός υπερέβαινε τις 7.000. Ζητωκραυγές υπέρ του έθνους, του βασιλέως και του Αθανασίου ακούγονταν από τον λαό, ενώ εκφράστηκαν και από το Ιταλικό Προξενείο ως ανταπόδοση στις επευφημίες για την ένωση της Ιταλίας, τον βασιλέα Βίκτωρα Εμμανουήλ και τον πρόξενο, και επαναλήφθηκαν ως απάντηση στις διαβολές της Αγγλικής κυβερνήσεως και κατά τη διέλευση από το αρμοστείο. Οι εκδηλώσεις αγάπης και προσωπολατρίας υπέρ του Αθανασίου κορυφώθηκαν στο κατάστημα της Εταιρείας της Κοινότητος: «Πάντες εχαιρέτων εις το πρόσωπον του ιεράρχου τον νέον Γερμανόν του Ιονίου αγώνος, καθότι υπήρξεν ο ειλικρινής προστάτης των εθνικών ανδρών, ενθαρρύνων, βοηθών, συμβουλεύων, και παρέχων πάντα τα εκ της υψηλής θέσεώς του βοηθήματα κατά των μηχανευμάτων της προστασίας εναντίον του εθνισμού του τόπου τούτου. […] Αι επιδείξεις αύται του σεβασμού και της αφοσιώσεως είναι μέρος του εκχειλισμού της καρδίας του Κερκυραϊκού λαού, […] του να προσφέρη πλήρη τον φόρον της ευγνωμοσύνης του προς εκείνον, ο οποίος αφ' ου ηγωνίσθη αφιλοκερδώς προς απελευθέρωσίν του εκ της ξενικής δουλείας ανέλαβεν ήδη με θάρρος απαράμιλλον την σωτηρίαν αυτού εκ των εσωτερικών τυράννων, των απορροφησάντων και την τελευταίαν ικμάδα της ζωής του διά της τοκογλυφικής, βαρβάρου και τιμαριωτικής νομοθεσίας των». Δίνεται, επομένως, μια άλλη διάσταση, ιδίως στη συνέχεια του επόμενου άρθρου υπό τον τίτλο «Η αθλία κατάστασις των χωρικών», στο οποίο

33. *Η Ανατολή*, φ. 27 Μαρτίου 1864, σ. 4.

34. Athanasios Gekas, "Class and National Identities in the Ionian Islands under British Rule", στο: *The Making of Modern Greece: Nationalism, Romanticism and the Uses of the Past (1797-1896)*, Roderick Beaton – David Ricks (ed.), Published by Ashgate Publishing, London 2009, σ. 161-174.

ο Αθανάσιος, χωρίς να κατονομάζεται, εμφανίζεται ως θύμα κατασυκοφάντησης μετά τον Σωκράτη και τον Χριστό, αλλά και ως υπερασπιστής του απλού λαού και των χωρικών: «Εσυκοφαντήθη τέλος και το τιμαλφέστερον και ιερώτερον πρόσωπον του Κερκυραϊκού Λαού».[35] Την προσαγόρευση του Αθανασίου ως νέου Γερμανού είχαν υιοθετήσει και άλλες εφημερίδες, όπως τα *Ελληνικά Χρονικά* του Μεσολογγίου με αφορμή τη σύσταση της εφημερίδος *Η Κοινότης Κερκύρας*.[36] Η απήχηση του Αθανασίου στα λαϊκά στρώματα διαφαίνεται και από το ακόλουθο περιστατικό: Στις 29 Μαΐου πάνω από 10.000 άτομα ήταν έτοιμα να επιδώσουν στον απεσταλμένο του βασιλέως δύο αιτήματα. Μόλις το πληροφορήθηκε ο Αθανάσιος και από τον φόβο κάποιας ταραχής εκδήλωσε την αποδοκιμασία του: «Το νεύμα τούτο ήρκεσεν ίνα διασκεδασθώσι τα πλήθη άνευ ουδενός ατοπήματος».[37] Το περιστατικό πρέπει να ταυτίζεται με αυτό που καταγράφει επόμενο δημοσίευμα της *Ανατολής*. Το πρωτοσέλιδο άρθρο «Ολίγαι λέξεις περί του αγροτικού ζητήματος εν Κερκύρα» δεν ήταν τυχαίο,[38] καθώς κάποιοι προσπάθησαν να ξεσηκώσουν αγρότες κατά της Αστυνομίας, ενώ η άμεση παρέμβαση του Αθανασίου απέτρεψε τα χειρότερα.[39]

Η εφημερίδα *Η Ανατολή* αναδημοσίευσε επιστολή του Αθανασίου σε έκτακτο παράρτημα της εφημερίδος *Η Κοινότης Κερκύρας*, την οποία είχε λάβει από τον μετέπειτα βουλευτή και δήμαρχο Αθηναίων Τιμολέοντα Φιλήμονα (1833-1898),[40] υιό του ιστορικού Ιωάννη Φιλήμονα και δάσκαλο του Γεωργίου Α΄, εκ μέρους του κόμη Σπόνεκ (1815-1888), συμβούλου του νέου βασιλέως.[41] Σύμφωνα με την επιστολή, ο Φιλήμων διέψευδε τη φήμη ανταποκριτού κερκυραϊκής εφημερίδας περί προσεχούς διαλύσεως της Ιονίου Βουλής ύστερα από συμβουλή του Σπόνεκ. Ο Αθανάσιος διεβίβασε αμέσως την επιστολή στον έτοιμο να αποπλεύσει προς Αθήνα πρόεδρο Στέφανο Παδοβά, ο οποίος φρονούσε ότι τα αποδιδόμενα στον Σπόνεκ «απορρέουσιν από τας γνωστάς εις άπαντας πηγάς», ενώ

35. *Η Κοινότης Κερκύρας*, φ. 2 Απριλίου 1864, σ. 1, 2 και 4.

36. *Η Κοινότης Κερκύρας*, φ. 8 Απριλίου 1864, σ. 4.

37. *Η Κοινότης Κερκύρας*, φ. 3 Ιουνίου 1864, σ. 3.

38. *Η Ανατολή*, φ. 6 Ιουνίου 1864, σ. 1. Το πρόβλημα επιχειρήθηκε να λυθεί μετά την Ένωση. Ενδεικτικά, βλ. Ι.Α. Τυπάλδος, *Η φεουδοκρατία και η γεωργία κατά τας Ιονίους Νήσους*, εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, εν Αθήναις 1864. – *Έκθεσις της επί του αγροτικού ζητήματος Κερκύρας επιτροπής* (Κερκύρα τη 13 Μαρτίου 1865).

39. *Η Ανατολή*, φ. 30 Μαΐου 1864, σ. 2.

40. *Το Άστυ*, φ. 15 Νοεμβρίου 1887, σ. 1-2. – Κ.Φ. Σκόκος, «Τιμολέων Φιλήμων (βιογραφικόν σημείωμα)», *Ημερολόγιον Σκόκου*, τ. 14 (1899), σ. 80-84. – Δ. Γρ. Κ. (= Δημήτριος Γρηγ. Καμπούρογλου), «Φιλήμων Τιμολέων», *Μ.Ε.Ε.*, ό.π., τ. 23, σ. 933.

41. Τρύφων Ε. Ευαγγελίδης, «Σπόνεκ, Γουλιέλμος-Κάρολος, κόμις», *Μ.Ε.Ε.*, ό.π., τ. 22, σ. 255.

από άλλη επιστολή που έλαβε από την πρωτεύουσα, συμπέραινε «μετά θετικότητος» ότι η πρόταση στον Σπόνεκ για διάλυση της Ιονίου Βουλής από την Προστασία προερχόταν από τον Καρούσο και τον Κωστάκη.[42] Αντιθέτως, ο Σπόνεκ φρονούσε ότι μετά την άφιξη του Παδοβά στην Αθήνα το ζήτημα θα ελάμβανε αίσιο πέρας.[43] Με τη δημοσιοποίηση των επιστολών ο Αθανάσιος κατεδείκνυε τους ταραξίες της ενότητας των Επτανησίων για την ομαλή ολοκλήρωση της Ένωσης.[44] Ο Παδοβάς ενημέρωσε αμέσως τον μητροπολίτη για τις επαφές του στην Αθήνα, την οριστική ανάκληση του Κωστάκη και τον ερχομό του βασιλέως μετά το Πάσχα, ενώ του εξέφρασε τη βεβαιότητα για την επίτευξη των στόχων τους και τη δίκαιη αντιπροσώπευση των Επτανήσων στο ελληνικό κοινοβούλιο.[45] Από τη δημοσίευση περικοπής ανώνυμης επιστολής ο αποστολέας διεμήνυε ότι ο λαός στην πρωτεύουσα και τις επαρχίες είχε τις ελπίδες του στους Επτανήσιους, καθώς είχε αηδιάσει από τους πολιτικούς του. Αναγκαία ήταν η ενότητα, η αγάπη και ο κανονισμός αρχών για τη σωτηρία τους, ενώ οι οπαδοί της Αγγλίας (οι «αγγλισταί») μαίνονταν κατά του Αθανασίου.[46] Η δυσαρέσκεια για τον ρόλο του Σπόνεκ στις διαπραγματεύσεις για την απόδοση των Επτανήσων στην Ελλάδα, και μάλιστα η αποδοχή του για τους δυσβάστακτους όρους της κατεδάφισης των τειχών της Κέρκυρας, αλλά και η υπόδειξη εκ μέρους του για ουδετερότητα όλης της Ελλάδος, σύμφωνα με τις δηλώσεις του υφυπουργού εξωτερικών της Αγγλίας Layard, προκάλεσαν την αποστολή επιστολής από την Αθήνα προς τον μητροπολίτη Αθανάσιο, που διέψευδε αυτούς τους ισχυρισμούς και προσπαθούσε να αποκαταστήσει το κλίμα δυσπιστίας κατά του νέου βασιλέως και του συμβούλου του.[47] Το κείμενο δημοσιεύθηκε στην *Κοινότητα Κερκύρας* χωρίς το όνομα του συντάκτη της· ωστόσο, αν τη συνδυάσουμε με την προηγούμενη, σίγουρος αποστολέας της ως μόνος δυνατός γνώστης του παρασκηνίου των διαπραγματεύσεων μέσω της προσωπικής εξομολογήσεως του Σπόνεκ πρέπει να είναι ο Τιμολέων Φιλήμων, ο οποίος καθ' ομολογίαν του έλαβε την εντολή να διαψεύσει τις πληροφορίες του άγγλου υπουργού. Το συμπέρασμα που εξάγεται από αυτή είναι ότι ο Αθανάσιος αποτελούσε δίαυλο επικοινωνίας της νέας βασιλείας

42. Πιθανότατα γίνεται αναφορά στον κόμη Δημήτριο Καρούσο (1805-1876). Βλ. Τσιτσέλης, *Κεφαλληνιακά σύμμικτα*, ό.π., σ. 205-216. – Κώστας Ν. Τριανταφύλλου, «Η ημιεπίσημος αποστολή εις τας Ιονίους Νήσους του βουλευτού Πατρών Κωνστ. Κωστάκη», ό.π., σ. 340-346.

43. *Η Ανατολή*, φ. 27 Μαρτίου 1864, σ. 5.

44. *Η Ανατολή*, φ. 10 Απριλίου 1864, σ. 3.

45. *Η Κοινότης Κερκύρας*, φ. 2 Απριλίου 1864, σ. 5.

46. *Η Κοινότης Κερκύρας*, φ. 2 Απριλίου 1864, σ. 5.

47. *Η Κοινότης Κερκύρας*, φ. 27 Μαρτίου 1864, σ. 3.

με τον επτανησιακό λαό. Την επιστολή δημοσίευσε η ίδια εφημερίδα σε επόμενο φύλλο στην αγγλική και ιταλική γλώσσα ενδεχομένως ως απάντηση στις ραδιουργίες της Αγγλικής κυβερνήσεως.[48] Πάντως, η σύμπλευση των δύο κοντινότερων στον βασιλέα προσώπων, Σπόνεκ και Φιλήμονος, έγινε στόχος των επικρίσεων της αντιπολίτευσης στην Αθήνα και για το θέμα της εκπροσώπησης των Επτανησίων.[49]

Το κύρος και ο εθναρχικός ρόλος του Αθανασίου στη συνείδηση του λαού αποδεικνύεται και από το επόμενο γεγονός: Με την επιστροφή τους από την Αθήνα πλήθος κόσμου που εκτιμάτο να υπερβαίνει τις πέντε χιλιάδες, οδήγησαν τον πρόεδρο Παδοβά και τον λευκαδίτη ποιητή και ενωτικό βουλευτή Αριστοτέλη Βαλαωρίτη (1824-1879)[50] πρώτα «εις το Επισκοπείον, όπου εχαιρέτησαν τον Μητροπολίτην Αθανάσιον, ακολούθως τους ωδήγησαν εις τον Άγιον, ον προσεκύνησαν» και από εκεί στην οικία του προέδρου.[51] Από την αλληλογραφία του συντάκτη με την πρωτεύουσα γνωστοποιήθηκε ότι ο βασιλεύς Γεώργιος απέστειλε διά του Παδοβά στον μητροπολίτη Αθανάσιο την εικόνα του.

Στις 7 Μαΐου 1864 αφίχθη ο έκτακτος απεσταλμένος της Ελλάδος και μετέπειτα πρωθυπουργός Θρασύβουλος Ζαΐμης (1825-1880),[52] ο οποίος προσήλθε αρχικά στο παλάτι του αρμοστή, όπου εκφώνησε και λόγο, ακολούθως στον ναό του προστάτη της Κέρκυρας αγίου Σπυρίδωνος, στον μητροπολίτη και στο τέλος στο ξενοδοχείο, όπου κατέλυσε. Ο συντάκτης κατήγγειλε την αποχώρηση των δύο συλλόγων της «Αναγεννήσεως» και της «Ενώσεως», «ίνα οι υποκινηταί της πράξεως ταύτης δείξωσι τω Απεσταλμένω την απαρέσκειάν των κατά της επισκέψεως ταύτης και την αντιδημοτικότητα του Αθανασίου».[53] Και συνέχιζε: «[…] η Α.Π. δεν ανήκει εις την Κέρκυραν, αλλ' εις το Πανελλήνιον – […] τιθέμενος δε εις ην υψηλήν περιοπήν (sic) ευρίσκεται ένεκα του πατριωτισμού και των αισθημάτων Του, δυνηθή ούτω να υπηρετήση συντελεστικώτερον την Με-

48. *Η Κοινότης Κερκύρας*, φ. 2 Απριλίου 1864, σ. 2-3.

49. Σπύρος Χρ. Βερύκιος, *Ιστορία των «Ηνωμένων Κρατών» των Ιονίων Νήσων. Η αποκληθείσα «Βρεττανική Προστασία» και οι αγώνες των Επτανησίων διά την εθνικήν αποκατάστασιν (1815-1864), επί τη 100ή επετείω της Ενώσεως της Επτανήσου με την Ελλάδα*, Αθήναι 1964, σ. 471.

50. Ενδεικτικά, βλ. Εμμανουήλ Δ. Ροΐδης, *Αριστοτέλης Βαλαωρίτης*, Γραφείον της Εστίας, (Αθήναι) 1879. – Βασίλειος Γ. Βυθούλας, *Βίος και έργα Αριστοτέλους Ι. Βαλαωρίτου*, Αν (sic) Αθήναις 1879. – Θεόδωρος Βελλιανίτης, «Βαλαωρίτης, Αριστοτέλης», *Μ.Ε.Ε.*, ό.π., τ. 2, σ. 515-517.

51. *Η Ανατολή*, φ. 10 Απριλίου 1864, σ. 3.

52. Εφημ. *Φωνή του Ιονίου*, φ. 14 Μαΐου 1864, σ. 2. – Κ.Ι. Μαλαίνος, «Ζαΐμης Θρασύβουλος», *Μ.Ε.Ε.*, τ. 11, ό.π., σ. 891.

53. *Η Ανατολή*, φ. 9 Μαΐου 1864, σ. 1.

γάλην και την όλην Πατρίδα».[54] Όμως, σε επόμενο φύλλο ο συντάκτης αναγκάστηκε να προβεί σε αποκατάσταση, καθώς αγνοούσε την αιτία της αποχώρησης των σημαιών, την οποία του αποκάλυψε μέλος του Συλλόγου «Η Αναγέννησις».[55] Την επομένη ο Αθανάσιος με τη συνοδεία κληρικών επισκέφθηκε τον Ζαΐμη στο ξενοδοχείο.[56] Υπό την παρουσία του τελευταίου έγινε στις 21 Μαΐου η αποχώρηση του Στορξ και η έλευση του ελληνικού στρατού. Ο Αθανάσιος μετέβη με τον κλήρο στον Άγιο «και εις το πρόσωπον του Ενδόξου τούτου ποιμενάρχου διέλαμπεν η φαιδρότης της χαρμοσύνου ταύτης ημέρας, και ο επιτραχήλιος Σταυρός απεικόνιζε τον κατά την ιδίαν ημέραν εν ουρανώ φανέντα εφ' ου εγέγραπτο, εν τούτω νίκα». Μετά τη δοξολογία πορεύθηκε στην πλατεία μαζί με τις αρχές. Στο ποίημα «Ο Στέφανος της Ενώσεως», που δημοσιευόταν ακολούθως, δημιουργείτο στην πρώτη στροφή ακροστιχίδα με το όνομα του Αθανασίου.[57]

Στις 29 Μαΐου κατά την υποδοχή του βασιλέως Γεωργίου στην Κέρκυρα, για την οποία είχαν στολιστεί δημόσια και ιδιωτικά κτήρια, διακρίνονταν μεταξύ άλλων για τις επιγραφές τους η εκκλησία του Αγίου Αντωνίου και του Αγίου Σπυρίδωνος, ενώ «ακολούθως διέπρεπεν εις στολισμόν η Μητρόπολις· κατά το μάλλον δε και ήττον άπασαι αι λοιπαί εκκλησίαι».[58] Σε αντίθεση με τις υπόλοιπες πολιτικές, δικαστικές, εκπαιδευτικές και στρατιωτικές αρχές που τον υποδέχθηκαν στην προκυμαία, ο Αθανάσιος ανέμενε τον βασιλέα στη θύρα της εκκλησίας του Αγίου Σπυρίδωνος «μεθ' όλου του κλήρου, ενδεδυμένος τα κατάλληλα άμφια». Ο βασιλεύς ασπάστηκε το Ευαγγέλιο, «ο δε Μητροπολίτης τον ησπάσθη εις το μέτωπον». Μετά τη δοξολογία ο Αθανάσιος προσφώνησε τον βασιλέα που είχε ανέβει σε θρόνο ειδικά προετοιμασμένο γι' αυτόν.[59] Ο μητροπολίτης καλλιεργούσε προσδοκίες μεγαλοϊδεατισμού για τον Γεώργιο και συνδέθηκε μαζί του αργότερα με πνευματικούς δεσμούς, βαπτίζοντας στα 1869 τον συνονόματο δευτερότοκο υιό του, τον μετέπειτα ύπατο αρμοστή της Κρητικής Πολιτείας.[60] Η πρωτεύουσα θέση του Αθανασίου στην τοπική κοινωνία γίνεται εμφανέστερη την επομένη. Στις 12 ο βασιλεύς υποδέχθηκε πρώτο τον μητροπολίτη Αθανάσιο «μεθ' άπαντος του κλήρου», ενώ ακολούθησαν ο επίσκοπος των Λατίνων με τον λατινικό κλήρο, οι άλλες αρχές και τρεις αντιπρόσωποι της Ισραηλιτικής Κοινότητος. Όμως, την Τετάρτη ο βασιλεύς προσκάλεσε μέσω του αυλάρχη σε γεύμα

54. *Η Ανατολή*, φ. 9 Μαΐου 1864, σ. 1.
55. *Η Ανατολή*, φ. 16 Μαΐου 1864, σ. 4.
56. *Η Κοινότης Κερκύρας*, φ. 14 Μαΐου 1864, σ. 1-2.
57. *Η Κοινότης Κερκύρας*, φ. 23 Μαΐου 1864, σ. 3.
58. *Η Ανατολή*, φ. 30 Μαΐου 1864, σ. 1.
59. *Η Ανατολή*, φ. 30 Μαΐου 1864, σ. 2.
60. Ιδρωμένος, *Εις τον μητροπολίτην Κερκύρας Αθανάσιον…*, ό.π., σ. 7.

τον πρόεδρο της Βουλής και βουλευτές, τους γραμματείς της Βουλής, τον γερουσιαστή Πέτρο Βράιλα Αρμένη (1812-1884),[61] και τους δύο έλληνες δικαστές του Ανωτάτου Συμβουλίου. «Προ πάσι δε τον Μητροπολίτην ΑΘΑΝΑΣΙΟΝ μη παρευρεθέντα όντα αδιάθετον».[62] Ο Αθανάσιος προσκλήθηκε εκ νέου το Σάββατο σε γεύμα, στο οποίο παρέστησαν ο Ζαΐμης και ο Χαράλαμπος Τυπάλδος Πρετεντέρης (1821-1885).[63] Πιθανότατα η ασθένεια του Αθανασίου ήταν «διπλωματική», καθώς η πλειονότητα των προσκεκλημένων στο πρώτο γεύμα ήταν πολιτικά πρόσωπα και ως εκ τούτου θα έδινε περισσότερες λαβές στους αντιπάλους του.

Η δημοτικότητα του Αθανασίου για τη συμβολή του στον ενωτικό αγώνα της Επτανήσου είχε ξεπεράσει τα όρια τόσο της Κέρκυρας όσο και του βασιλείου. Στην Ολτένιτσα της Βλαχίας, σύμφωνα με επιστολή του Δ. Ζαβιτσιάνου, σε τράπεζα που παρέθεσαν οι έλληνες έμποροι Αντώνιος Πανάς, Αλέξανδρος Μηχαλόπουλος (sic), Γεώργιος Κωνσταντινίδης και Λάμπρος Μανθώπουλος (sic) και την οποία τίμησε ο δήμαρχος και οι αρχές του τόπου, εν μέσω ζητωκραυγών έγιναν προπόσεις από τους οικοδεσπότες «υπέρ της Ενώσεως πάσης της Ελληνικής φυλής, του Βασιλέως ημών, του Μητροπολίτου Κερκύρας Αθανασίου, του Παδοβά και της Ιονίου Βουλής», ενώ ακολούθησαν άλλες υπέρ του ηγεμόνος Κούζα.[64] Ο τόπος πανηγυρισμών δεν είναι τυχαίος, καθώς ο εθνικιστικός πυρετός των αποσχίσεων και της δημιουργίας εθνικών κρατών ήταν σε εξέλιξη, πόσο μάλλον υπό τον πρόσφατο μετασχηματισμό των Παραδουνάβιων Ηγεμονιών.[65]

Ο Κερκύρας Αθανάσιος, ο «όσιος, άκακος, αμίαντος», τον οποίο διέκριναν «η προς τους ετεροδόξους ανοχή, και η υπέρ των αδελφών μέχρις αυταπαρνήσεως αφοσίωσις […] η ακραιφνεστάτη φιλοπατρία […] η αγαθότης […] αληθώς ανεξάντλητος, η δε υπομονή αυτού αδαμάντινος και πολυτιμοτέρα πάσης της δόξης του κόσμου»,[66] ήταν ένας δραστήριος ιεράρχης που δεν περιορίστηκε μόνο

61. Παναγιώτης Χιώτης, *Ιστορικά απομνημονεύματα Επτανήσου (περιέχων την ηθικήν κατάστασιν από βενετοκρατίας μέχρι των ημερών ημών)*, Τυπογραφείον «Ο Φώσκολος», εν Ζακύνθω 1887, τ. 6ος. – Παναγιώτης Χιώτης, *Ιστορικά απομνημονεύματα Επτανήσου*, τ. Ζ΄ (Κ-Ψ), ό.π., σ. 159, σ. 355-358. – [Π.], «Πέτρος Βράιλας Αρμένης», *Ποικίλη Στοά, Εθνικόν Ημερολόγιον* Ιωάννου Α. Αρσένη, έτος Ε΄ (1885) σ. 179-183.

62. *Η Ανατολή*, φ. 30 Μαΐου 1864, σ. 2.

63. *Η Ανατολή*, φ. 6 Ιουνίου 1864, σ. 4. Βλ. (Ανώνυμος), «Νεκρολογίαι», *Ποικίλη Στοά, Εθνικόν Ημερολόγιον* Ιωάννου Α. Αρσένη, έτος Ζ΄ (1887) σ. 290-292 και 33 (απεικόνιση). – Αριστ. Π. Κούζης, «Τυπάλδος, Πρετεντέρης Χαράλαμπος», *Μ.Ε.Ε.*, ό.π., τ. 23, σ. 492.

64. *Η Ανατολή*, φ. 20 Ιουνίου 1864, σ. 2-3.

65. Λευτέρης Σ. Σταυριανός, *Τα Βαλκάνια από το 1453 και μετά*, μτφ. Ελένη Δελιβάνη, εκδ. Βάνιας, Θεσσαλονίκη 2007, σ. 648, 669-674, 681.

66. Ιδρωμένος, *Εις τον μητροπολίτην Κερκύρας Αθανάσιον…*, ό.π., σ. 5, 6, 7.

στην εκκλησιαστική του ποιμαντορία. Τον θεωρούσαν «ψυχήν της Ενώσεως και οιονεί πρέσβυν της Ελλάδος εν Επτανήσω», ενώ παρέμεινε η γενική αίσθηση ότι «ο Αθανάσιος έκαμε την Ένωσιν»,[67] γενόμενος κατά τα χαραχθέντα στην επιτύμβια στήλη του «Ελλάδος κλέος, Εθνισμού πρόμαχος, Αρετής τύπος».

Περίληψη / Summary

Η εισήγηση εξετάζει τον ρόλο του μητροπολίτου Κερκύρας Αθανασίου στην Ένωση της Επτανήσου με την Ελλάδα, όπως αποτυπώνεται στον τύπο. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον έχουν οι θέσεις και οι χαρακτηρισμοί συντακτών εφημερίδων και τοπικών ενώσεων απέναντι στον Αθανάσιο, οι εσωτερικές έριδες και η στάση του ιδίου, κυρίως μέσα από εγκυκλίους ή δημόσιους λόγους του.

This paper examines the role of Bishop of Corfu Athanasios in the Union of the Ionian Islands with Greece, as reflected in the Press. Of particular interest are the positions and designations of newspapers' editors and local associations towards Athanasios, the intra quarrels and his attitude, as recorded mainly through his circulars or speeches.

ΠΑΤΡΙΣ

Η εφημερίδα των Μεταρρυθμιστών *Πατρίς* (φωτογραφικό αρχείο Θ. Πυλαρινού).

67. Παπαγεώργιος, *Ιστορία της Εκκλησίας της Κερκύρας*, ό.π., σ. 165. – π. Γεώργιος Δ. Μεταλληνός, «Η κερκυραϊκή –εκκλησιαστική και πολιτική– στάση στο ενωτικό ζήτημα», στο: *Αντίδωρον τω μητροπολίτη Μεσσηνίας Χρυσοστόμω Θέμελη*, εκδ. ΑΒΕΛ, Καλαμάτα 2006, τ. Α′, σ. 285-290.

Λιθογραφία εποχής, την οποία ακολουθεί ελαιογραφία στην Αναγνωστική Εταιρία και στον Δήμο Κερκυραίων, αλλά και μαρμάρινη προτομή στο Μητροπολιτικό Μέγαρο της Κέρκυρας.

ΤΟ ΖΗΤΗΜΑ ΤΗΣ ΚΑΤΑΛΛΗΛΟΤΗΤΑΣ ΤΩΝ ΙΕΡΩΝ ΝΑΩΝ ΩΣ ΠΡΟΣ ΤΗ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗ ΚΑΙ ΤΙΣ ΕΚΘΕΣΙΑΚΕΣ ΑΝΑΓΚΕΣ ΤΩΝ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΩΝ ΚΕΙΜΗΛΙΩΝ ΤΟ ΠΑΡΑΔΕΙΓΜΑ ΒΕΛΤΙΩΜΕΝΗΣ ΠΡΟΤΑΣΗΣ ΕΚΘΕΣΗΣ ΤΩΝ ΑΜΦΙΩΝ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΔΙΟΝΥΣΙΟΥ ΖΑΚΥΝΘΟΥ

Κωνσταντίνος Στουπάθης

Στη μνήμη του ιερέα
Παναγιώτη Σπουργίτη

Τα επιτραχήλια που κατά την παράδοση ανάγονται στον άγιο Διονύσιο, εκτίθενται στον ναό του Αγίου Νικολάου του Μώλου, που βρίσκεται εντός της πόλεως της Ζακύνθου. (Εικ. 1)

Ως προς το μικροπεριβάλλον, τα άμφια του αγίου Διονυσίου παραμένουν στο ίδιο μνημείο και διατηρούνται εντός ξυλόγλυπτης καθέδρας εδώ και εβδομήντα χρόνια τουλάχιστον. Οι φθορές που παρουσιάζουν σχετίζονται όχι μόνο με την ποιότητα των υλικών, καθώς και την κατάστασή τους, αλλά επηρεάζονται πολύ από τις περιβαλλοντικές συνθήκες, στις οποίες εκτίθενται μέχρι σήμερα. Κατά τις μαρτυρίες του ιερέα του ναού,[1] προϋπήρχαν του λειτουργήματός του και, κατά την εκκλησιαστική παράδοση, εναποτέθηκαν τιμητικά στο μνημείο αυτό από τους μοναχούς της Ιεράς Μητροπόλεως Ζακύνθου και Στροφάδων. Ακριβείς πληροφορίες του χρονικού και των συνθηκών μεταφοράς αλλά και της προέλευσης δεν σώζονται· όμως η εκκλησιαστική παράδοση μαρτυρεί ότι πρόκειται για τα άμφια, με τα οποία ετάφη ο επίσκοπος Αιγίνης άγιος Διονύσιος.

Μεθοδολογία διεξαγωγής της μελέτης της παρούσας έρευνας

1. Κατάταξη, εργαστήριο κατασκευής, προέλευση αμφίων κ.ά.
2. Ταυτοποίηση υλικών κατασκευής: Τεκμηρίωση ιστορική, χρονολογική αναγωγή, προσδιορισμός τεχνολογίας της κατασκευής.

---

1. Η πληροφορία προέρχεται από τον αείμνηστο ιερέα του ναού του Αγίου Νικολάου του Μώλου Παναγιώτη Σπουργίτη.

3. Αξιολόγηση της κατάστασης της διατήρησης των αμφίων – μεταγενέστερες επεμβάσεις.
4. Αξιολόγηση περιβαλλοντικών παραμέτρων για τη φθορά και έλεγχος μικροκλίματος (μνημείο – γεωγραφική κατανομή), έκθεμα (θέση, παράγοντες οξείδωσης και διάβρωσης ινών).
5. Έλεγχος της παρούσας κατάστασης για την υποστήριξη και την έκθεση.
6. Καταγραφή προτεινόμενων εργασιών συντήρησης.
7. Πρόταση βελτίωσης της μουσειακής έκθεσης των αμφίων κατά τα μουσειακά πρότυπα (προληπτική συντήρηση, υποστήριξη, ασφάλεια, μουσειογραφικός σχεδιασμός, ερμηνεία εκθεμάτων).

Μεθοδολογία διεξαγωγής έρευνας περί των αμφίων του αγίου

Α. Περιβαλλοντικός έλεγχος – Μικροκλιματική καταγραφή εκκλησιαστικού περιβάλλοντος

1. Καταγραφή επιπέδων και διακυμάνσεων σχ. υγρασίας του ναού.
2. Καταγραφή επιπέδων και διακυμάνσεων θερμοκρασίας.
3. Έλεγχος ποιότητας φωτός (και φωτιστικών πηγών) και μελέτη των επιπέδων έντασης.

Β. Αναλυτική ταυτοποίηση των υλικών των επιτραχηλίων

1. Ινών οργανικής προέλευσης (οπτική παρατήρηση, αντίδραση στη θερμότητα, καύση,[2] μικροσκοπική παρατήρηση – αναλυτής SEM).
2. Ινών ανόργανης προέλευσης (μεταλλικών κλωστών), (οπτική παρατήρηση, μικροσκοπική παρατήρηση,[3] SEM για προσδιορισμό της ποιότητας και ταυτότητας των μετάλλων).
3. Τρόπου πλέξης και τεχνολογίας κατασκευής. Π.χ. στερέωση κάρφωμα (μικροσκοπική παρατήρηση, φωτογράφιση και συσχέτιση με πρότυπα κεντήματος παραδοσιακών, κοσμικών, εκκλησιαστικών υφασμάτων).

---

2. Η αντίδραση θερμότητας αποτελεί μέθοδο ταυτοποίησης ανάλογα με τη συρρίκνωση, την τήξη, τη μερική ή ολική καύση (παρατήρηση της κατάστασης των υπολειμμάτων). Η σχετική οσμή που αναδίδει, είναι αντιπροσωπευτική του είδους της ίνας.

3. Σταύρος Πρωτοπαπάς – Ελπίδα Χριστοφορίδου – Αθανάσιος Καραμπότσος, «Φυσικοχημική διερεύνηση μεταλλικών νημάτων σε μουσειακά υφάσματα», *Αρχαιολογία*, τχ. 85Α (2002), σ. 61-65.

Θέση των αμφίων και μελέτη μικροκλίματος στον ναό Αγίου Νικολάου στον Μώλο

Από τα τέλη του 15ου αιώνα, κατά τα πρώτα χρόνια της ενετοκρατίας στη Ζάκυνθο, έλληνες και ιταλοί έποικοι οικοδόμησαν ιερούς ναούς. Τα οικοδομήματα αυτά αφανίστηκαν από τη μεγάλη σεισμική δραστηριότητα κατά τον πρώτο αιώνα κατοχής της Ζακύνθου από τη Δημοκρατία του Αγίου Μάρκου, γεγονός που συντέλεσε στη μεταβολή των αρχιτεκτονικών συνόλων και του οικιστικού περιβάλλοντος. Ο τύπος της μονόκλιτης βασιλικής με ξύλινη επίπεδη στέγη είναι αυτός που κυριαρχεί από τον 15ο αιώνα κ.ε.[4]

Ο ναός του Αγίου Νικολάου του Μώλου αποτελείται από ένα επίμηκες ορθογώνιο με ημιεξαγωνική αψίδα του ιερού. Το μνημείο έχει κτιστεί[5] στην Πλατεία Διονυσίου Σολωμού και η κατεύθυνση του άξονα Ανατολής – Δύσης δίνει ως κύρια όψη του ναού τη νοτιοδυτική πλευρά του. Η θέση του μνημείου στο ρεπάρο (λιμάνι) ευνοεί την όποιας μορφής διάβρωση λόγω του θαλάσσιου περιβάλλοντος, ενώ συχνά κατά τη χειμερινή περίοδο λόγω των αέρηδων και της έντονης βροχόπτωσης παρατηρείται συσσώρευση υδάτων στο προαύλιο.

Οι λαξευτοί πωρόλιθοι ευνοούν την εισροή της υγρασίας στο εσωτερικό τμήμα του ναού, συνεπώς και την άνοδο των επιπέδων υγρασίας και την απορρόφησή της από τα ξυλόγλυπτα κειμήλια (στασίδια, τέμπλο, κιβώριο, παγκάρι, δεσποτικό θρόνο, δίπλα στον οποίο βρίσκεται η καθέδρα με τα άμφια του αγίου Διονυσίου). Ο κυρίως ναός προσπελάζεται από τη θύρα που βρίσκεται στον κατά μήκος άξονα (νότια), από την οποία οι πιστοί εισέρχονται στο κέντρο του ναού. Το γεγονός ότι υπάρχει δροσιά στον ναό οφείλεται στη μειωμένη θερμοκρασία που προκύπτει από τον ελλιπή φυσικό φωτισμό.

---

4. Βλ. Ντίνος Κονόμος, *Ζάκυνθος. Πεντακόσια χρόνια (1478-1978), Τέχνης Οδύσσεια. Θρησκευτική τέχνη. Αρχιτεκτονική – Ξυλογλυπτική – Αργυρογλυπτική*, τχ. Β΄, Αθήνα 1989, σ. 13, όπου ο συγγραφέας επισημαίνει: «[…] σημαντική ήταν η επίδραση της ναοδομίας των βυζαντινών ναών της ηπειρωτικής Ελλάδας αλλά στον τύπο των ναών που εφαρμόζονταν στη Ζάκυνθο, δηλαδή της ξυλόστεγης βασιλικής». Ειδικότερα, παραπέμπει στο: Διονύσης Ζήβας, *Η αρχιτεκτονική της Ζακύνθου από τον ΙΣΤ΄ μέχρι τον ΙΘ΄ αιώνα*, Τεχνικόν Επιμελητήριον της Ελλάδος, Αθήνα 1970, σ. 100-101, με την αναφορά ότι αναστήλωσε σημαντικά μνημεία αυτού του αρχιτεκτονικού τύπου, όπως την εκκλησία του Αγίου Νικολάου.

5. Γιάννης Μάνεσης, «Η μακέτα της πόλης της Ζακύνθου πριν από το σεισμό του 1953», διαθέσιμο έγχρωμο δίπτυχο από την 6η ΕΒΑ Πάτρας στο Μουσείο Ζακύνθου, το έτος 1998. Η μακέτα φιλοτεχνήθηκε τα έτη 1972-1986 και εκτίθεται μέχρι σήμερα στο φουαγιέ του Βυζαντινού Μουσείου Ζακύνθου. Διακρίνεται σε αυτή η επιχωμάτωση της περιοχής του Αιγιαλού, που συνέτεινε προσεισμικά ώστε να ενωθεί ο ναός με τη στεριά. Βλ. http://www.archaiologia.gr/blog/photo/ζάκυνθος-1953-μουσείο-ζακύνθου (τελευταία επίσκεψη 21.4.2016).

Ο έλεγχος του μικροκλίματος

Ο έλεγχος του μικροκλίματος πραγματοποιήθηκε με τη βοήθεια ψηφιακού θερμοϋδρογράφου Tinytag-plus. Οι μετρήσεις αφορούσαν στο χρονικό διάστημα από 1.11.2008 μέχρι την 1.9.2009. (Εικ. 2)

Η συσκευή κατέγραψε τις θερμοκρασιακές και υγρασιακές διακυμάνσεις στο εσωτερικό του μνημείου σε χρονικό διάστημα ανά μία ώρα. Ο σκοπός ήταν μέσα από τις διακυμάνσεις των συγκεκριμένων καταγραφών να αναδειχθούν τα οριακά επίπεδα υγρασίας και θερμοκρασίας. Η θερμοκρασία τον Νοέμβριο γνώρισε σταδιακή πτώση από τους 23,5 °C (που θεωρείται υψηλή για χειμερινό μήνα) στους 17 °C. Η διαφορά των 6 βαθμών θεωρείται φυσιολογική. Ωστόσο, γνωρίζουμε ότι για τα μουσειακά δεδομένα έκθεσης υφασμάτων τα ενδεικνυόμενα όρια είναι 18-21 βαθμοί. Το γεγονός ότι υπήρξε πτώση θερμοκρασίας εξηγεί τα μεγάλα ποσοστά υγρασίας, αφού δεν υπήρξε εξάτμισή της, επειδή ο ναός παραμένει συνεχώς κλειστός παρά τις συνεχείς βροχοπτώσεις.

Η θερμοκρασία την 1.1.2009 γνώρισε τη μεγαλύτερη πτώση (Εικ. 3) και αυτό οφείλεται στο ψύχος· ωστόσο, η υγρασία κυμάνθηκε στο 45%, αρκετά χαμηλό επίπεδο την 24.1.2009. Οι αυξομειώσεις των επιπέδων υγρασίας είναι εξαιρετικά υψηλές και κατά τον Ιανουάριο, οπότε διαπιστώνεται ποσοστό της τάξεως 82%! Το γεγονός αυτό επιβεβαιώνει ότι το μεγαλύτερο μέρος της φθοράς στα υφάσματα οφείλεται σε κακές συνθήκες έκθεσης, που ευνοούν τη διάβρωση των μεταλλικών ινών, την ακαμψία και χαλάρωση των οργανικών ινών των υφασμάτων και την υδρόλυση των βαφών.

Δειγματοληψία – ταυτοποίηση των υλικών κατασκευής

Δώδεκα δείγματα ινών[6] λήφθηκαν από διάφορα σημεία των επιτραχηλίων. Τα δείγματα απομακρύνθηκαν από δυσδιάκριτα σημεία φθαρμένων ήδη περιοχών, με σκοπό να μην υποστούν τα συγκεκριμένα σημεία χαλάρωση στην ύφανση ή μερική απώλεια ινών.

Η «τεκμηρίωση» δεν αφορά μόνο στα άμφια ως έργα τέχνης με αισθητικά κριτήρια αλλά και στη σχεδιαστική τους αποτύπωση, την καταγραφή παρατηρήσεων και πληροφοριών που προκύπτουν από τον τρόπο ανάρτησης, σταθεροποίησης στην καθέδρα, τον συνδυασμό τους ως εκκλησιαστικών υφασμάτων με άλλα έργα μικροτεχνίας,[7] το μικροπεριβάλλον και τη θέση τους στο μνημείο. Ο προσα-

6. Μέγιστο μήκος ινών δειγματοληψίας: 2 εκ. νήματος σε ανάπτυξη, από διάφορες περιοχές των αμφίων (κάμπος / μεταλλικά νήματα).

7. Περιπτώσεις, όπως αυτή, εντοπίζονται όχι μόνο σε εκκλησιαστικά, λαογραφικά αλλά και εθνολογικά μουσεία, όπου ετερογενή και μικτά έργα τέχνης (ανόργανων και οργανι-

νατολισμός τους στον ναό είναι καθοριστικός για το αν διευκολύνεται ή όχι η ανάπτυξη φθοροποιών παραγόντων, κάτω από τις συγκεκριμένες ανεξέλεγκτες περιβαλλοντικές συνθήκες (σχετικής υγρασίας, θερμοκρασίας, ακτινοβολιών, ατμοσφαιρικών ρύπων).

Το μουσειολογικό σκεπτικό. Στόχοι – Αρχαιολογικά δεδομένα – Πρόταση

Το μουσειολογικό σκεπτικό της έκθεσης βασίζεται στη διαμόρφωση ενός συγκεκριμένου πλαισίου εκθεσιακών επιλογών και δυνατοτήτων. Αφορά στη δημιουργία μιας έκθεσης που προσβλέπει στην ενημέρωση του επισκέπτη, είτε είναι ντόπιος είτε προσκυνητής είτε τουρίστας, με έντονα παραινετικό αλλά και συμβουλευτικό χαρακτήρα. Πρόκειται για θεματική έκθεση (των αμφίων και κειμηλίων του αγίου Διονυσίου) που θα συμβάλει στην εξοικείωση με τα συγκεκριμένα θρησκευτικά κειμήλια (επιτραχήλια, σταυρό ευλογίας, τάμα, φορητή εικόνα, εγκόλπιο-λειψανοθήκη).

Από τους βασικούς στόχους του μουσειολογικού σκεπτικού είναι να αναδειχθούν τα εκθέματα ως ιστορικά τεκμήρια του παρελθόντος. Για να καταστεί αυτό εφικτό χρειάζεται να αναφερθούμε στα εκθέματα ως αντικείμενα που ανήκουν σε περιβάλλον με έντονα συμβολικό και θρησκευτικό χαρακτήρα.[8]

Περιορισμοί μουσειολογικού σκεπτικού

Ο χώρος:[9] Κάθε μνημείο υποβάλλει τους δικούς του εκθεσιακούς κανόνες. Η έκθεση πρέπει να συμμορφώνεται με το υπάρχον εκθεσιακό κέλυφος του μνημείου

κών υλικών) εκτίθενται και τοποθετούνται στο ίδιο μουσειακό περιβάλλον, συχνά δε αλληλεπιδρούν τα υλικά κατασκευής τους.

8. Γιώργος Κόκκινος – Ευγενία Αλεξάκη, επιμ., *Διεπιστημονικές προσεγγίσεις στη μουσειακή αγωγή*, εκδ. Μεταίχμιο, Αθήνα 2002, σ. 18, όπου οι συγγραφείς επισημαίνουν τον προβληματισμό της απόσπασης ενός αντικειμένου από το υλικό πλαίσιο, στο οποίο εγγράφεται, και από τα χωροχρονικά του συμφραζόμενα –παρά τη διατήρηση της φυσικής του υπόστασης. Ειδικότερα, η μετατροπή του σε έκθεμα παρατακτικά τοποθετημένο σε κάποια αίθουσα του μουσείου έχει ως αποτέλεσμα την ακύρωση του νοηματικού και συμβολικού του περιεχομένου. Μιλούν, ειδικότερα, για την «απώλεια της αναφορικότητας και τη διάβρωση της ταυτότητάς του, της μοναδικότητας». Επίσης, «την αδυναμία της σωστής του ερμηνείας, αφού αγνοούνται οι όροι δημιουργίας, η καλλιτεχνική και κοινωνική του σκοπιμότητα».

9. Ντίνος Κονόμος, *Ζάκυνθος*, ό.π., σ. 13. Ο συγγραφέας παραπέμπει στο: Νικόλαος Κατραμής, *Φιλολογικά ανάλεκτα Ζακύνθου*, Τυπογραφείον «Η Αυγή», Ν. Κοντόγιωργα, Ζάκυνθος 1880, σ. 182-185, και κάνει αναφορά περί αναγραφής λανθασμένης ημερομηνίας ανακήρυξης του μνημείου κατά το πατριαρχικό σιγίλιο στο έτος 1578 αντί 1574. Η ίδρυση, ωστόσο, του ναού από τη Συντεχνία των Ναυτών ανάγεται στο έτος 1561.

και τις απαιτήσεις του εσωτερικού περιβάλλοντος. Περιορισμοί εντοπίζονται στη συγκεκριμένη περίπτωση του μνημείου του Αγίου Νικολάου στον Μώλο, διότι αυτό[10] προορίστηκε να λειτουργήσει ως ναός και όχι ως μουσείο. Ουσιαστικά, αυτό που ονομάζουμε διαθέσιμο περιβάλλον[11] είναι το κυρίως τμήμα του ναού, όπου συναθροίζονται οι πιστοί και λαμβάνει χώρα η Θεία Λειτουργία.

Η πρώτη δυσκολία αφορά στην ομαλή περιήγηση των επισκεπτών στον χώρο. (Εικ. 4) Η καθέδρα των αμφίων βρίσκεται πλησίον της εισόδου, αφού πρέπει να διευκολύνεται η ροή των επισκεπτών.[12] Στο μουσειακό περιβάλλον το προσωπικό ασφαλείας επιτηρεί τα εκθέματα και υπάρχουν παρεμβατικά μέσα. Ο επισκέπτης περιηγείται, ακολουθώντας την ενδεδειγμένη μουσειακή πορεία.[13] Η ροή των επισκεπτών ελέγχεται σε αντίθεση με την είσοδο στην εκκλησία,[14] όπου δεν προτάσσεται συγκεκριμένη διαδρομή, και ο οίκος του Θεού είναι ανοικτός για όλους.[15] Ας σημειωθεί ότι από τις δύο εισόδους του ναού ανοικτή είναι μόνο η κεντρική.

---

10. Δεδομένου ότι προϋπήρχε του 16ου αιώνα.

11. Χαράλαμπος Πέννας, «Προτάσεις και προοπτικές για μουσεία χώρων: Η περίπτωση της βυζαντινης εκκλησίας "Παναγία η Κρήνα" στη Χίο», στο: *Θεσσαλονίκη: Σταυροδρόμι ιδεών και ανθρώπων, Πρακτικά Ετήσιας Συνάντησης της Διεθνούς Επιτροπής Αρχαιολογικών και Ιστορικών Μουσείων (Σεπτέμβριος 1997), ICOM-ICMAH*, εκδ. ICOM, *Θεσσαλονίκη 1997*, Αθήνα 2002, σ. 201, όπου ο συγγραφέας αναφέρεται στους περιορισμούς του εκθεσιακού κελύφους-μνημείου, μέσα από το παράδειγμα του προαναφερόμενου ναού, θίγοντας ζητήματα που σχετίζονται με την αναστήλωση, τη δυναμική του μνημείου, τη ναοδομία και άλλα ζητήματα προοπτικής και λειτουργίας.

12. Τέση Σαλή, *Μουσειολογία 2, Βασικές αρχές έκθεσης μουσειακών συλλογών*, εκδ. Παπαδήμα, Αθήνα 2000, σ. 76. Η μουσειακή πορεία ακολουθεί την ελεύθερη ή εντροπική μέθοδο, κατά την οποία οι προσκυνητές μπαίνουν από την είσοδο, ιστάμενοι στο κέντρο του ναού, όπου ανάβουν τα κεριά, προσεύχονται και ακολουθούν τον φυγοκεντρικό άξονα βλέποντας ένα- ένα τα θρησκευτικά εκθέματα στο μπροστινό και λιγότερο στο πίσω μέρος του ναού.

13. Communications Design Team, "Spatial Consideration", στο: *The Educational Role of the Museum*, επιμ. Eilean Hooper-Greenhill, Royal Ontario Museum, Routledge, London and New York 1999, σ. 178. Η συγγραφέας κάνει αναφορά στην επιβαρυντική τοπολογία (irritation space), δηλαδή στον αντίκτυπο του χώρου, στον οποίο λαμβάνει χώρα η έκθεση, στην ανθρώπινη συμπεριφορά. Πρόκειται ουσιαστικά για την αποδοχή της αντίληψης της σχέσεως μουσειακού θεατή – χώρου – εκθεμάτων, που πηγάζει από τον μουσειογραφικό σχεδιασμό της έκθεσης. Παραθέτει και απόσπασμα κατά Manfred Lehmbruck, "Psychology: Perception and Behaviour", *Museum*, τ. 26 (1974), λέγοντας ότι «η αντίληψη και η συμπεριφορά είναι παρόμοιες στο μουσείο, στοιχείο που προκύπτει από την επιμέρους σχέση αντικειμένων και χώρου».

14. Πέννας, *ό.π.*, σ. 202.

15. Δημήτριος Δ. Τριανταφυλλόπουλος, *Τέχνη και λατρεία*, στο κεφ. «Εκκλησιαστικά μνημεία και αντικείμενα τέχνης: Παθολογία μιας πολιτιστικής αντίφασης», εκδ. Αρμός, Αθήνα 2001, σ. 74. Ο συγγραφέας αναφέρεται στην ιδιοτυπία των ιερών ναών που δεν λει-

Εξετάζοντας τις δυσκολίες έκθεσης στο εκκλησιαστικό περιβάλλον, θα πρέπει να αναφέρουμε την αναγκαιότητα ύπαρξης μέσων που θα διασφαλίζουν την προληπτική συντήρηση των αμφίων και των λοιπών εκθεμάτων.Η έλλειψη συστήματος ασφαλείας είναι φανερή σε ένα μνημείο παραθαλάσσιο, σε κλιματικές συνθήκες που πρέπει άμεσα να ελεγχθούν.

Ο ναός είναι προορισμένος για την τέλεση των μυστηρίων και πληροί συγκεκριμένες λειτουργικές ανάγκες. Η τέλεση των λατρευτικών καθηκόντων, όπως η εξομολόγηση, η λήψη της θείας κοινωνίας αλλά και η προσευχή απαιτούν κατάνυξη και δυνατότητα επικοινωνίας με τους ιερείς.

Ανθρωπομετρικά δεδομένα: Η προθήκη που φέρει τα άμφια του αγίου Διονυσίου καταλαμβάνει μεγαλύτερη έκταση από παλαιότερα.

Η τελική μουσειακή πρόταση

Α. Το μουσειολογικό σκεπτικό της συγκεκριμένης πρότασης

Όπως ειπώθηκε και στην υποενότητα «Μουσειολογικό σκεπτικό»,[16] από τους βασικούς στόχους της μελέτης είναι η διαμόρφωση μιας μουσειακής πρότασης που θα παρέχει τις βέλτιστες δυνατότητες ανάδειξης των εκθεμάτων και μία προσεγμένη ερμηνευτική προσέγγιση.

Ένας ακόμη στόχος είναι ο εκπαιδευτικός-διδακτικός[17] χαρακτήρας της εκθέσεως, να ενημερώνει δηλαδή το κοινό για τις κοινωνικές και πολιτικές συνθήκες του 17ου αιώνα στη Ζάκυνθο. Το κοινό που επισκέπτεται το μνημείο δεν αποτελείται μόνο από θρησκευτικούς προσκυνητές ή φιλίστορες. Η δυναμική του (εκκλησιαστικού) κτηρίου προσφέρει τη δυνατότητα να εξετάσουμε κατά πόσο μπορούμε μέσα από την ερμηνεία να απευθυνθούμε σε ευρύτερες ομάδες (όπως είναι οι αλλόθρησκοι, οι τουρίστες, οι ενήλικες, οι ανήλικοι, η τοπική κοινωνία), όπως συμβαίνει γενικώς στα μουσεία.

τουργούν μόνο ως μνημεία και έργα τέχνης ή κτίσματα, αλλά ως ζωντανά κύτταρα που ονομάζονται πληρώματα της Εκκλησίας και επιβάλλουν τα δικά τους μέτρα στους επισκέπτες.

16. Hank Grasso / Howard Morrison, "Collaboration: Towards a more holistic Design Process", στο: *The Educational Role of the Museum*, επιμ. – εκδ.: Eilean Hooper-Greenhill, Routledge, New York 1999, σ. 173, όπου υπάρχει αναφορά στην αναγκαιότητα διατύπωσης ενός μουσειακού σκεπτικού και των μηνυμάτων που θα ερμηνεύσει το κοινό.

17. Stephanie Moser, "The Dilemma of Didactic Displays: Habitat Dioramas Life-groups and Reconstructions of The Past" στο: *Making Early Histories in Museums*, επιμ. – εκδ. Nick Merriman, Leicester University Press, London and New York 1999, σ. 105, όπου αναφορά στο παρελθόν μέσα από συγκεκριμένα αφηγηματικά στοιχεία, με σκοπό να επισημανθεί η εξέλιξη στον χρόνο.

Στη σχετική πρόταση προβάλλεται η παραμονή των εκθεμάτων στον ναό του Αγίου Νικολάου του Μώλου.[18] Σε αντίθετη περίπτωση, αν αποκοπεί[19] το έκθεμα από την ιεραρχική του ταυτότητα, θα αντιμετωπιστεί ίσως ως πολιτιστικό κατάλοιπο ή λαογραφικό έκθεμα με στείρο περιεχόμενο.[20]

Β. Η ερμηνευτική προσέγγιση

Τα εκκλησιαστικά υφάσματα, πέραν των λειτουργικών τους αξιών, έχουν πολιτιστική, θρησκευτική αλλά και συμβολική αξία και εμπλέκονται σε κοινωνικές δράσεις.[21] Ένα ταπεινό μαντήλι ενδέχεται να αποτελεί θρησκευτικό αφιέρωμα,[22] να συσχετίζεται με κάποιο ιστορικό γεγονός[23] και να αποτελεί μουσειακό έκθεμα ύψιστης σημασίας για ολόκληρο έθνος. Τα άμφια του αγίου Διονυσίου αποτελούν ένδειξη[24] της παρουσίας ενός από τους λαοφιλέστερους σύγχρονους αγίους της Ορθοδόξου Εκκλησίας –πολιούχου της Ζακύνθου.

---

18. Ενδέχεται με την ένταξή τους σε κλασικό μουσειακό χώρο να χαθεί η συνδετική σχέση ανάμεσα στο ιστορικό τεκμήριο και στο πολιτιστικό περιβάλλον, μέσα στο οποίο αναπτύχθηκε. Το ζήτημα αφορά στην ερμηνεία της συμβολικής και λειτουργικής φύσης των επιτραχηλίων που είναι άρρηκτα συνδεδεμένα με το συγκεκριμένο εκκλησιαστικό σύνολο.

19. Eilean Hooper-Greenhill, *Museums and Education, Purpose, Pedagogy, Performance*, Routledge, New York 2007, σ. 153 και σ. 170. Αν το έκθεμα μεταφερθεί από ένα σημειωτικό περιβάλλον σε άλλο, μεταβάλλονται ή χάνονται οι αξίες που του αποδίδονται, ενώ το κοινό –ειδικά οι νεαρές ηλικίες– αφομοιώνουν νοήματα και μηνύματα μέσα από διαφορετικούς τρόπους διαχείρισης της (μουσειακής) πληροφορίας.

20. Graham Black, *The Engaging Museum. Developing Museums for Visitor Involvement*, Routledge, Oxon/New York 2005, σ. 181. Πρόκειται για ερμηνεία που δεν συσχετίζει το έκθεμα με τον επισκέπτη και τις εμπειρίες του.

21. Susan Pearce, "Collecting as Medium and Message" στο: Eilean Hooper-Greenhill, επιμ., *Museum Media Message*, εκδ. Routledge, United Kingdom 2001, σ. 15.

22. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αφιερωματικών πρακτικών – χορηγίας εκκλησιαστικών κειμηλίων, ως ένδειξη παιδείας, βαθιάς πίστης, οικονομικής ευμάρειας και αισθητικών προτιμήσεων των ανώνυμων πιστών, αποτελεί τόσο το σκεπτικό υλοποίησης όσο και η έκδοση του Καταλόγου της Έκθεσης: *Ελλήνων κειμήλια. Δωρεές στον καθεδρικό ναό της Αγίας Σοφίας του Λονδίνου*, επιμ. Γιώργιος Κακαβάς, υπουργείο Πολιτισμού, Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο, Αθήνα 2002.

23. Ένα παράδειγμα επανάχρησης υφάσματος αποτελεί το αυτοσχέδιο επιτραχήλιο της περιόδου της Μικρασιατικής καταστροφής, όπως εκτίθεται στη μόνιμη έκθεση των Μικρασιατικών Συλλογών της Εστίας Νέας Σμύρνης. Έργο πρεσβυτέρας το κοσμικολαϊκό αυτό ύφασμα τροποποιήθηκε, με σκοπό να κατασκευαστεί ένα επιτραχήλιο για τις ανάγκες τέλεσης των ιερατικών καθηκόντων, αφού δεν υπήρχαν άλλες δυνατότητες εύρεσης χρυσοκέντητων αμφίων.

24. Ronald Barthes, «Ιστορία και κοινωνιολογία του ενδύματος. Ορισμένες μεθοδολο-

Όταν αναφερόμαστε στο «άμφιο εν ζωή», εννοούμε την ιστορία ενός εκκλησιαστικού υφάσματος,[25] που ξεκινάει από την παραγωγή του στο κλωστοϋφαντουργείο, τη χρήση του από τον άγιο και την ένταξή του από το βεστιάριο του αγίου στη Μονή Στροφάδων, στο Εκκλησιαστικό Μουσείο Ζακύνθου ή τον ναό του Αγίου Νικολάου, κατά περίπτωση.[26]

Τα επιτραχήλια του αγίου Διονυσίου είναι άμεσα συνδεδεμένα με τον βίο του,[27] με την εκκλησιαστική αλλά και κοσμική δραστηριότητά του.[28] Ακριβή στοιχεία προέλευσης δεν σώζονται, αφού είναι άγνωστο υπό ποιες συνθήκες κατασκευάστηκαν,[29] αγοράστηκαν ή παραγγέλθηκαν, για να φορεθούν εν ζωή. Από

γικές προσεγγίσεις», *Αρχαιολογία*, τχ. 85Α (2002), σ. 8-15. Ο συγγραφέας αναλύει το ζήτημα των κανονιστικών μορφών, των ελλείψεων, στην ιστορία της τεκμηρίωσης της ενδυμασίας, αναλύοντας τη σημειολογία του ενδύματος, ως χαρακτηριστικού τεκμηρίου, ενδεικτικού ιεραρχίας και κοινωνικής κατηγοριοποίησης σύμφωνα με τα ενδυματολογικά συστήματα αξιολόγησης, ως προς τις «νόρμες» των εκάστοτε εποχών. Ειδικότερα, αναφέρεται και στην έννοια της ψυχολογίας και στα κίνητρα διακόσμησης των ενδυματολογικών συνόλων από τους λαούς. Ωστόσο, διατυπώνει τη θέση ότι «το ένδυμα πρέπει να περιγράφεται σε επίπεδο ρητά κοινωνικό με όρους θεσμικούς και όχι αισθητικών μορφών ή ψυχολογικών κινήτρων». (Διαθέσιμο: http://www.archaiologia.gr/wp-content/uploads/2011/07/85-1.pdf, τελευταία επίσκεψη, 24.4.2016).

25. Τα άμφια είναι αναγκαία, γιατί αποτελούν αναπόσπαστο κομμάτι της εκκλησιαστικής τελετουργίας είτε ως καλύμματα, πετάσματα (λειτουργικά), είτε ως ενδύματα αμφίεσης του εκκλησιαστικού κλήρου (ιερατικά).

26. Στο θέμα της έκθεσης των αμφίων θα λέγαμε ότι η γνώμη και η εμπειρία ενός συντηρητή υφασμάτων κρίνεται απαραίτητη, ακόμη και αν πρόκειται για προληπτική συντήρηση, αλλά και σε αντικείμενα που δεν υπάρχει χρονικό περιθώριο ή η δυνατότητα να συντηρηθούν.

27. Γεωργία Κόκλα-Παπαδάτου, «Ο άγιος Διονύσιος στο ζακυνθινό τοπίο», στο: *Άγιοι και εκκλησιαστικές προσωπικότητες στη Ζάκυνθο, Πρακτικά Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου, 6-9 Νοεμβρίου 1997*, εκδ. Ιερά Μητρόπολις Ζακύνθου και Στροφάδων, Αθήνα 1999, τ. Β΄, σ. 201. Είναι στοιχείο της προσωπικότητας του αγίου τα άμφιά του, το ταπεινό ράσο του καλόγερου και όχι ο πλούτος, τον οποίο αρνήθηκε.

28. Gail Durbin – Susan Morris – Sue Wilkinson, *Learning from Objects*, εκδ. English Heritage, London 1996, σ. 4 (σχετικά με τη σημειολογία των αντικειμένων και την κοσμική τους αξία).

29. Τα υφάσματα απαιτούν συγκεκριμένο χρόνο και φάσεις παραγωγής: Την ανάπτυξη των φυτών ή την επεξεργασία των μετάλλων για την παραγωγή μεταλλικών κλωστών (από τους συρμακέσηδες), συμπεριλαμβανομένων των διεργασιών που θα βελτιώσουν την ποιότητά τους, τη μηχανική αντοχή των κλωστών, τις οπτικές ιδιότητες, τη χρώση των οργανικών ινών με κατάλληλες βαφές (από κλωστοϋφαντουργούς) ή την επιμετάλλωση (π.χ. την επιχρύσωση των ανόργανων). Τα υφάσματα τα εμπορεύονται οι πραματευτάδες, αγοράζονται από τους κεντητές και ξεκινά η παραγωγή τους σε ενδύματα στα ραφεία και στα τοπικά εργαστήρια. Η κατασκευή ενός αμφίου προϋποθέτει τον σχεδιασμό, την άντληση και αναπαραγωγή εικαστικών στοιχείων μέσα από ανθίβολα με πρότυπα αμφίων. Το αισθητικό αποτέλε-

τα διασωσμένα μοναστηριακά συγγράμματα είναι γνωστό ότι διατηρούνται ινβεντάρια που αποδίδουν άμφια κατά παρόμοιο τρόπο σε συγκεκριμένα ενάρετα μέλη του εκκλησιαστικού κλήρου και καταγράφουν αυτά ως περιουσιακά στοιχεία.[30]

Στις μουσειακές εκθέσεις είναι σκόπιμο να παρατάξουμε στοιχεία που αφορούν στην αποκάλυψη ποικίλων επιδράσεων, επιρροών από έργα μικροτεχνίας, από χειρόγραφα, φορητές εικόνες, έργα μεταλλοτεχνίας-χρυσοχοΐας και ψηφιδωτά, τα οποία αποτέλεσαν πρότυπα για τους κατασκευαστές αμφίων και ακολουθούν το ύφος μιας συγκεκριμένης εποχής. Το ίδιο ισχύει και για τα ερμηνευτικά μέσα, όπως η παράθεση φωτογραφικού υλικού, οι εικονογραφήσεις κ.ά. Για παράδειγμα, ο μοναχικός βίος του αγίου, υπό όποια ερμηνευτική προσέγγιση, πρέπει να συμβαδίζει με τις εκκλησιαστικές-ενδυματολογικές συνθήκες[31] του 16ου αιώνα.

Διάγραμμα ερμηνευτικής προσέγγισης

Η αγορά ιερατικών αμφίων για ένα γόνο αριστοκρατικής οικογένειας με σημαντική οικονομική επιφάνεια, μόρφωση και χριστιανική ανατροφή δεν πρέπει να παρεμποδίστηκε από εξωτερικούς παράγοντες, όπως η δυσπραγία κ.ά.[32] Αυτό γίνεται σαφές από την ποιότητα των επιτραχηλίων. Η χρονική περίοδος εισόδου[33] του αγίου στο μοναχικό σχήμα[34] υποδηλώνεται ερμηνευτικά μέσα από χαρακτικά.

σμα εξαρτάται από τις αναπλαστικές συνήθειες, τις λειτουργικές ανάγκες, τον επικρατούντα εκκλησιαστικό συρμό.

30. π. Διονύσιος Λυκογιάννης, «Η λειψανοθήκη του ιερού σκηνώματος του αγίου Διονυσίου, αρχιεπισκόπου Αιγίνης, στην ιερά μονή Στροφάδων και Αγίου Διονυσίου της Ζακύνθου», *Επτανησιακά Φύλλα*, τ. ΚΓ΄, τχ. 1-2 (2003), σ. 214.

31. Barbara Heiberger, "Looking at Costume", στο: *Textiles Revealed. Object Lessons in Historic Textile and Costume Research*, επιμ. Mary Brooks, εκδ. Archetype Publications, London 2000, σ. 110, όπου γίνεται αναφορά στα ενδύματα ως δημιουργήματα της μόδας, τα οποία προσαρμόζονται κατάλληλα με βάση το μέγεθος και το σχήμα του σώματος.

32. Η διασφάλιση της κοινωνικής ανάγκης για ένδυση αποτέλεσε βασική αιτία κατανάλωσης των κλωστοϋφαντουργικών προϊόντων. Μετά την ολοκλήρωσή τους, τα έτοιμα πλέον άμφια ικανοποιούν τις τρέχουσες παραγγελίες των ιερέων και καταλήγουν στην κατοχή του κλήρου σύμφωνα με τις υπάρχουσες απαιτήσεις και ανάγκες. Στοιχεία που αφορούν στην αισθητική των κοινωνικών ομάδων (το γούστο), στα κριτήρια επιλογής, στον ταξικό χαρακτήρα, την οικονομική δυνατότητα του κατόχου αλλά και η εμπορική διάθεση των αμφίων καθορίζουν όχι μόνο την κατανάλωση, αλλά και τον εκκλησιαστικό συρμό κάθε εποχής.

33. Στη μονή Στροφάδων, με το όνομα Δανιήλ, τον Νοέμβριο του 1568.

34. Σε ηλικία 20 ετών.

Η εξέλιξη της ζωής των αμφίων του αγίου

Σταδιακά λόγω παλαιότητας, κακής εφαρμογής, περιοδικής ή συνεχούς χρήσης τα άμφια φθείρονται.[35] Η δυσχέρεια της οικονομικής κατάστασης του κατόχου, όπως και η μοναδικότητά τους ως χειροτεχνημάτων, επιτάσσουν την αποκατάστασή τους,[36] το μπάλωμα[37] ή ακόμη και την αισθητική ανανέωσή τους[38] με διάφορα άλλα κεντήματα και διακοσμητικά (καρφωτά) μοτίβα που ανακυκλώνονται.[39] Στην περίπτωση των επιτραχηλίων του αγίου, η ανακύκλωση και οι νεότερες επεμβάσεις που φέρουν, πρέπει να επισημαίνονται σχεδιαστικά στις πινακίδες υπομνηματισμού.

Η ερμηνευτική αυτή προσέγγιση αφορά στην εθιμοτυπία αποκατάστασής[40] τους και δεν είναι εύκολη η ανάλυση, ειδικά σε ένα εκκλησιαστικό περιβάλλον. Τις εργασίες αυτές αναλαμβάνουν συνήθως απλές κεντήστρες ή οι μοναχοί. Οι πρακτικές και τακτικές αποκατάστασης είναι ποικίλες. Σύμφωνα με τη μοναστική εθιμοτυπία,[41] όταν ένα άμφιο φθαρεί και πάψει να χρησιμοποιείται, δεν γίνε-

---

35. Ελένη Βλαχοπούλου-Καραμπίνα, «Το ιστορημένο βυζαντινό εκκλησιαστικό ύφασμα. Εξελικτική πορεία, διάκοσμος, συμβολικός χαρακτήρας», *Εικοστό Έβδομο Συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης. Πρόγραμμα και περιλήψεις εισηγήσεων και ανακοινώσεων, Αθήνα 11, 12 και 13 Μαΐου 2007*, Χριστιανική Αρχαιολογική Εταιρεία, Αθήνα 2007, σ. 25. Τα φθαρτά υλικά των αμφίων δεν αποβλέπουν μόνο σε «τέρψη αισθητική, αλλά στην ανάδειξη της πατερικής Ορθοδοξίας που χρησιμοποιεί διακονικά την ύλη με σκοπό την προσέγγιση του θείου, από τις εικόνες και τα απομιμήματα στο Θείο Κάλλος».

36. Dinah Eastop, "Textiles as Multiple and Competing Histories", στο: *Textiles Revealed. Object Lessons in Historic Textiles and Costume Research*, επιμ. M. Brooks, Archetype Publications, London 2000, σ. 17-20, όπου αναλύεται μέσα από ένα συγκεκριμένο παράδειγμα υφάσματος η πορεία της ζωής του.

37. Heiberger, *ό.π.* σ. 110.

38. Π.χ. βλ. την Έκθεση, «Άμφια: Το ένδυμα της Ορθόδοξης Εκκλησίας», που διοργανώθηκε το 1999 στο Μουσείο Μπενάκη. Στο δελτίο τύπου της Έκθεσης αναγράφεται η σημασία παρουσίασης απλών λαϊκών αμφίων που προκύπτουν από τη μετατροπή οικιακών υφασμάτων για στολισμό του σπιτιού ή κοσμικών ενδυμάτων.

39. Τα υφάσματα μπαλώματος ενδέχεται να προέρχονται από άλλα άμφια, από υφάσματα βελούδινα από έπιπλα, κοσμικές και παραδοσιακές φορεσιές ή λαϊκά κεντήματα που ξηλώνονται και ενσωματώνονται στα παλιά.

40. Έλενα Παπασταύρου, *Βυζαντινό Μουσείο. Τα νέα αποκτήματα (1986-1996)*. Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο, Υπουργείο Πολιτισμού, Αθήνα 1997, σ. 208. Θεωρώ καταλυτική τη μαρτυρία των κληρικών, όπως του μητροπολίτη Κίτρους Βαρνάβα Τζωρζάτου, ότι ο σάκκος της αρχιερατικής στολής του κεντήθηκε στην Προύσα.

41. Ανέκδοτη πληροφορία αρχιμανδρίτη Διονυσίου Λυκογιάννη.

ται αποκατάσταση, αφού η εκκλησιαστική παράδοση επιτάσσει την καύση του για να μη μιανθεί.

2η Φάση: Το άφθαρτο σκήνωμα – Το άμφιο στον θάνατο[42]

Ο άγιος Διονύσιος κατά τα τελευταία χρόνια της ζωής του είχε αποσυρθεί στο μοναστήρι της Παναγίας Αναφωνήτριας. Κοιμήθηκε στις 17 Δεκεμβρίου του 1622. Τελευταία του επιθυμία ήταν να ταφεί στην εκκλησία του Αγίου Γεωργίου Στροφάδων.

Το γεγονός της ανακομιδής του λειψάνου και της αναγνώρισης της αφθαρσίας και ακεραιότητας[43] μπορεί να συσχετιστεί τόσο με την ασημένια εικόνα του αγίου εντός της καθέδρας όσο και με την κατάσταση διατήρησης, εκ των δύο επιτραχηλίων, του επιτραχηλίου Β. Αυτό, αν και αποδίδεται στον άγιο, δεν φέρει σημάδια χρήσης, γεγονός που πιστοποιεί ότι ενδεχομένως έγινε λείψανο κατόπιν εφαρμογής του στο σώμα του αγίου.

Η έκθεση αμφίων πάνω σε λείψανο – Η επίδραση του αγιοποιημένου προτύπου

Η επίσημη ανακήρυξη του αγίου Διονυσίου[44] ως πολιούχου της Ζακύνθου πραγματοποιήθηκε από την Κοινότητα Ζακύνθου ύστερα από το έτος 1758 και πριν από το 1763, όταν η Γερουσία της Βενετίας ενέκρινε απόφαση του προβλεπτή Ζακύνθου Φραγκίσκου Μανωλέσου για την αναγνώριση ως επίσημης ημέρας της εορτής του της 17ης Δεκεμβρίου.[45] Επίσης, ορίσθηκε να γιορτάζεται επίσημα και

---

42. Στην Αραβία τον 17ο αιώνα τα πολυτελή υφάσματα χρησίμευαν για την ένδυση των ισλαμιστών κατά την ανάγνωση του Κορανίου. Το ένδυμα συνδέεται με τον θάνατο, αφού ο ισλαμικός νόμος επιβάλλει την ταφή των ισλαμιστών με λευκούς χιτώνες, αυτούς που σχετίζονται με το προσκύνημα. Παρατηρούμε, λοιπόν, ότι η ιερατική ενδυμασία συνδέεται με τις διάφορες φάσεις της ζωής, ανεξαρτήτως θρησκείας.

43. Μαρία Μηλίγκου-Μαρκαντώνη, «Άγιος Διονύσιος, λαϊκή παράδοση και λατρεία», στο: *Άγιοι και εκκλησιαστικές προσωπικότητες στη Ζάκυνθο, Πρακτικά Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου, 6-9 Νοεμβρίου 1997*, Ιερά Μητρόπολις Ζακύνθου και Στροφάδων, Αθήνα 1999, τ. Β′, σ. 50-52. Η συγγραφέας αναφέρεται στην «αγιοδιονυσιοκεντρική» επίδραση του προτύπου στους Ζακυνθινούς, στη σημασία περιφοράς του ενδεδυμένου λειψάνου στις πατροπαράδοτες λιτανείες, αναφέροντας ότι η αίσθηση της βιωματικότητας και της επικοινωνιακής αμεσότητας, ο αντίκτυπος, πηγάζουν από την εντοπιότητα του αγίου, και συνεπώς τη συγκίνηση θέασης αντικειμένων, τα οποία χρησιμοποιούσε ως κοινός θνητός.

44. Βλ. τη σχετική ιστοσελίδα της Ι. Μητρόπολης Ζακύνθου και Στροφάδων, http://www.imzante.gr (τελευταία επίσκεψη 10.11.2009).

45. Ως εκείνη την εποχή η λιτανεία και η πανήγυρη προς τιμήν του αγίου γίνονταν ανεπίσημα.

η 24η Αυγούστου, επέτειος της μετακομιδής του ιερού λειψάνου από τα Στροφάδια στη Ζάκυνθο, εορτή που χαίρει μεγάλων τιμών[46] και θερμής ανταπόκρισης των προσκυνητών στην περιφορά του με τιμητικά αγήματα.[47] Με αυτό τον τρόπο δύο φορές τον χρόνο γιορτάζουν οι Ζακυνθινοί τη μνήμη του αγίου τους. Οι ακόλουθες λαογραφικές συνήθειες θα μπορούσαν να συμβάλουν στην ερμηνεία των αμφίων και της κοινωνιολογικής τους διάστασης:[48]

α) Στη Ζάκυνθο θεωρείται ευλογία το να αγοράσει κάποια οικογένεια ένα ζευγάρι βελούδινων εμβάδων, οι οποίες έχουν φορεθεί στο λείψανο του αγίου Διονυσίου. Μετά από ορισμένο χρονικό διάστημα τεμαχίζονται αυτές και μοιράζονται δωρεάν στους πιστούς ως φυλακτά. (Εικ. 5)

Αντίστοιχα στην Κεφαλονιά[49] ως καθαγιασμένα λείψανα αναγνωρίζονται άμφια που τοποθετούνται και παραμένουν για κάποιο διάστημα επάνω από τα υπάρχοντα πασούμια του λειψάνου του αγίου Γερασίμου, τα οποία, αφού λειτουργηθούν, τεμαχίζονται και χρησιμοποιούνται επίσης ως φυλακτά. Το σκήνωμα του αγίου Γερασίμου είναι ενδεδυμένο με το καλογερικό κουκούλιο, ενώ από επάνω φέρει το επιρριπτάριο, αμφότερα τα οποία φέρουν τάματα σε όλη την επιφάνειά τους.

β) Κατά τη δεκαετία του 1930 επισημαίνεται στη Ζάκυνθο η εξής λαϊκή παράδοση:[50] Ο λαός αναφέρει ότι «ο άγιος περπάτησε στη θάλασσα!», επειδή στα πασουμάκια του βρέθηκαν μπλεγμένα υπολείμματα από φύκια.

γ) Επίσης, στη ζακυνθινή λαογραφία είναι γνωστό ότι μία από τις πιο μεγάλες αρετές των ζακυνθινών οικογενειών ήταν η ικανότητα και δεξιοτεχνία των νεανίδων να κεντούν, καθώς και η συνήθειά τους να δωρίζουν στην Εκκλησία ακριβά υφάσματα.[51]

---

46. Δοξολογιών, λιτάνευσης και εναπόθεσης του σεπτού σκηνώματος στην ιερά λάρνακα, που λαμβάνουν χώρα από την 22α έως την 26η Αυγούστου κάθε έτους.

47. Αγήματα στρατιωτικά, φιλαρμονικές, τμήματα προσκόπων και οδηγών, καθώς και αντιπροσωπίες σχολείων και τεχνικών σχολών· επίσης, αξιόλογα στελέχη του εκκλησιαστικού κλήρου.

48. Βλ. Μηλίγκου, «Άγιος Διονύσιος, λαϊκή παράδοση και λατρεία», ό.π., σ. 50-52.

49. Σύμφωνα με προσωπική μαρτυρία του κ. Θεόφραστου Χαρτουλιάρη, επίτροπου του ναού της Κοίμησης της Θεοτόκου στα Δαμουλιανάτα, εντοπίζονται οι εξής εθιμοτυπίες: 1) Μπροστά στο σκήνωμα του αγίου Γερασίμου μετριέται το ύψος της (ανοικτής) λάρνακας με σπάγκο από πιστούς και κατασκευάζονται φυλακτά με το συγκεκριμένο μήκος νήματος. 2) Ο ιερέας σταυρώνει μπροστά στο σκήνωμα δεματάκι από ρούχα άρρωστων παιδιών για την ίασή τους.

50. Πληροφορία της κ. Μαρίας Ρουσέα κατόπιν συνεντεύξεως σχετικά με θεοσεβούμενη θεία της, κατά τα έτη 1935-1938.

51. Βελέσια που θα μεταποιηθούν σε άμφια, για να ενδυθεί το σκήνωμα του αγίου Διονυσίου.

δ) Κατά παράδοση υπήρχε μεγάλος ανταγωνισμός και οι κόρες διαγωνίζονταν ποια θα κεντήσει το ομορφότερο ολομέταξο πέπλο, με το οποίο θα κάλυπταν την κεφαλή του σεπτού λειψάνου του αγίου Διονυσίου.

Μουσειογραφική μελέτη – ερμηνευτικά μέσα

Το σχέδιο και η μορφολογία της προθήκης

Στη μελέτη προτείνεται η έκθεση των αμφίων του αγίου Διονυσίου σε προθήκη ορθογωνίου σχήματος με διαφανές μέσο (τζάμι). Οι διαστάσεις της νέας προθήκης θα είναι μεγαλύτερες της παλαιάς αντισεισμικής βάσης. (Εικ. 6) Το γεγονός ότι η Ζάκυνθος και ευρύτερα το Ιόνιο παρουσιάζουν έντονη σεισμική δραστηριότητα πρέπει να ληφθεί υπόψη για την κατασκευή της. Η γνώση της συχνότητας των καταστροφών, όπως και η μέριμνα ενεργειών μεταφοράς και ανάκτησης[52] που σχετίζονται με την αναστήλωση του μνημείου[53] και την αποκατάσταση των έργων τέχνης σε περίπτωση σεισμού, αποτελούν προτεραιότητες σε περίπτωση σεισμικής δόνησης. (Εικ. 7)

Ενέργειες ελέγχου του εκκλησιαστικού μικροκλίματος

Η πρόταση έκθεσης αφορά στη διαμόρφωση μικροκλίματος στον ναό, με σκοπό να ασκήσουμε πλήρη έλεγχο των περιβαλλοντικών παραμέτρων[54] και διατήρησή τους στα επιθυμητά επίπεδα (σχετική υγρασία, θερμοκρασία, ακτινοβολία).[55]

Η οριοθέτηση των ανωτάτων τιμών της σχετικής υγρασίας και της θερμοκρασίας[56] είναι απαραίτητη, με την προϋπόθεση να έχουν απομακρυνθεί οι επι-

---

52. Μαρία Παπαδημητρίου, *Σχεδιασμός προγράμματος για την επείγουσα αντιμετώπιση καταστροφών*. Σημειώσεις του μαθήματος «Περιβάλλον Μουσείου και Προληπτική Συντήρηση», Διατμηματικό Μεταπτυχιακό Πρόγραμμα «Μουσειακές Σπουδές», ΕΚΠΑ, Αθήνα 2008-2009, σ. 11.

53. Αναστασία Σαλή – Παναγιώτης Καρύδης – μητροπολίτης Αχελώου Ευθύμιος, *Προστασία των ιερών ναών και του εκκλησιάσματος πριν, κατά και μετά το σεισμό*, Ιερά Σύνοδος της Εκκλησίας της Ελλάδος, Αθήνα 1999, σ. 3, όπου ο μητροπολίτης Ευθύμιος αναφέρεται στην κατηγοριοποίηση της ιερατικής ένδυσης, στη διάκριση στην πένθιμη περιβολή (ράσα), σε φωτεινά (ιερά) άμφια με συμβολισμό στην Ανάσταση του Χριστού.

54. Οι προτεινόμενες τιμές δύνανται να μεταβληθούν ανάλογα με τις προτεραιότητες ευαισθησίας των έργων και τον όγκο του πιο ευαίσθητου υλικού.

55. Pierre Mardaga, *Préserver les objects de son patrimoine. Précis de conservation préventive*, εκδ. Mardaga, Belgique 2001, όπου αναφέρεται στη συνισταμένη τιμή θερμοκρασίας 18 °C, ±2 °C και RH% 55 με διακύμανση ±5%.

56. Lucy Commoner, "Storage Containers for Textile Collections", στο: *Conservation*

καθίσεις αιθάλης,[57] σκόνης και αέριων ρύπων[58] από τα εκθέματα. Στην αντίθετη περίπτωση λαμβάνουν χώρα αντιδράσεις σχηματισμού οξέων που θα τα διαβρώσουν. Ακόμη και τα σταξίματα παραφίνης στα άμφια, από υγρασία ή κεριά, είναι επιβαρυντικά.[59]

Επιβάλλεται η τοποθέτηση και εφαρμογή κατάλληλων ψηφιακών μικροοργάνων εντός της προθήκης με σκοπό τον έλεγχο των επιπέδων διατήρησης αλλά και θερμοκρασιακών και υγρασιακών διακυμάνσεων, σε περίπτωση που δεν είναι εφικτός ο έλεγχος όλου του μικροκλίματος του ναού. Η εφαρμογή επάνω από την πινακίδα λινού υφάσματος[60] πρέπει να γίνει, μόνο αν αυτό προπλυθεί και απομακρυνθούν τα όξινα κολλαρίσματα.[61]

Concerns: A Guide for Collectors and Curators, επιμ. Konstanze Bachmann, εκδ. National Museum of Design/Smithsonian Institution, New York 2005, σ. 91 (για τη διεξαγωγή ενός πλάνου διαχείρισης των συλλογών υφασμάτων σε σχέση με τις περιβαλλοντικές διακυμάνσεις).

57. Σκαρλάτος-Σταματάκης, *ό.π.*, σ. 30: Στερεά μόρια που επικάθονται και συγκρατούνται στη επιφάνεια των υφασμάτων, απορροφούν όξινους, αλκαλικούς και οξειδωτικούς παράγοντες από την ατμόσφαιρα, όπως το διοξείδιο του αζώτου ή του θείου, σουλφίδια υδρογόνου ή φορμαλδεΰδη, καταλύοντας την οξείδωση ή υδρόλυση που λαμβάνει χώρα σε υδάτινο περιβάλλον και οφείλεται στον σχηματισμό αντίστοιχων οξέων.

58. *Στο ίδιο*, όπου αναφορά στα ιόντα μετάλλων, που περιέχονται στους κόκκους σκόνης, όπως του μαγγανίου, σιδήρου, χαλκού και μολύβδου, και άλατα ανθρακικά, νιτρικά, πυριτικά. Επίσης, υδροξείδια του νατρίου, καλίου και ασβεστίου, που υπάρχουν στις παραθαλάσσιες περιοχές, όπως στη Ζάκυνθο, και μεταβάλλουν την οξύτητα των υφασμάτων.

59. Η ενεργοποίηση φωτοχημικών και φωτολυτικών αντιδράσεων προκύπτει από συνδυασμό του φωτός με τα υψηλά ποσοστά υγρασίας. Όταν απορροφούν οι ίνες υγρασία από το περιβάλλον, διαστέλλονται (swelling), συνεπώς έχουμε παραμόρφωση του σχήματος του υφάσματος. Σε καμία περίπτωση δεν θα μπορούσαμε να εκθέσουμε ένα υγρό ύφασμα ή να το αποθηκεύσουμε, διότι ευνοείται η ανάπτυξη μικροοργανισμών και μούχλας. Αντίθετα, η ξηρασία οδηγεί σε συστολή και ευθρυπτότητα των κλωστών. Τα μάλλινα υφάσματα έχουν την τάση να φθείρονται πιο εύκολα στο ξηρό περιβάλλον, δεδομένου ότι το μαλλί είναι εκ φύσεως υδρόφιλο. Στις ίδιες συνθήκες υγρασίας το μετάξι είναι ακόμη πιο ευαίσθητο.

60. Μαρίνα Λυκιαρδοπούλου, «Υλικά αποθήκευσης και έκθεσης για τη διάβρωση των μετάλλων», *Πρακτικά συνεδρίου συντήρησης λαογραφικών αντικειμένων*, εκδ. ΜΕΛΤ, Αθήνα 1991, σ. 65. Το υδρόθειο που εκπέμπει το μαλλί, προσβάλλει αντικείμενα από χαλκό και άργυρο. Υφάσματα με χλωριούχο πολυβινύλιο στη σύστασή τους παράγουν υδροχλώριο που, συνδυαζόμενο με την περιβαλλοντική υγρασία, παράγει υδροχλωρικό οξύ.

61. Ευγενία Σταματοπούλου, «Περιβάλλον Μουσείου και Προληπτική Συντήρηση», Προθήκες (σημειώσεις μαθήματος), Διατμηματικό Μεταπτυχιακό Πρόγραμμα «Μουσειακές Σπουδές», ΕΚΠΑ, Αθήνα 2008-2009, όπου επισημαίνεται από τη συγγραφέα ότι το μαλλί των υφασμάτων εκλύει υδρόθειο σε σχέση με το λινό ή τα βαμβακερά υφάσματα που θα πρέπει να πλυθούν, πριν χρησιμοποιηθούν ως μέσα επένδυσης προθηκών. Επίσης, τα βελούδινα

Η υποστήριξη των αντικειμένων

Το υλικό υποστήριξης. (Εικ. 8)

α) Πρέπει να τηρεί μία βασική προδιαγραφή, αυτή του αντιόξινου υλικού,[62] με ουδέτερο pH.
β) Να απαρτίζεται από υλικά αδρανή και συμβατά με τη δομή των υφασμάτων.
γ) Να είναι εύχρηστο, αντιόξινο και αναστρέψιμο.
δ) Να ανταποκρίνεται στη μορφή, τις διαστάσεις και τις εκθεσιακές ανάγκες.
ε) Να παρέχει ασφαλή και επαρκή ενίσχυση στα αδύναμα υφάσματα.
στ) Να μην προσβάλλει, να μη μεταβάλλει, αντίθετα να προβάλλει το άμφιο.

Είδος ινών	Ενδεδειγμένη τιμή οξύτητας	(Ph) αρχειακών υλικών
Πρωτεϊνικές		
Μάλλινες	σταθερές σε αλκαλικό περιβάλλον	7
Μεταξωτές	με unbuffered αντιόξινα υλικά	7
Κυτταρινικές		
Λινές	αλκαλικό περιβάλλον	7-8.5
Βαμβακερές	buffered αντιόξινα υλικά	7-8.5

Περιεχόμενο πινακίδας. Το κείμενο του πληροφοριακού ταμπλό της προθήκης

Η ετυμολογική πολυπλοκότητα μεταξύ των ευρωπαϊκών γλωσσών,[63] η ορολογία που σχετίζεται με την ονομασία ενός υφάσματος και η έκταση της διατύπωσης για ένα κοινό που δεν είναι εξειδικευμένο, πρέπει να μας απασχολήσουν. (Εικ. 9)

υφάσματα εκλύουν θείο στο εσωτερικό περιβάλλον της προθήκης, αλληλεπιδρώντας ειδικά με τις συλλογές μεταλλοτεχνίας/αργυροχοΐας.

62. Τατιάνα Κουσουλού, *Ιερατικά άμφια της μονής Χοζοβιώτισσας Αμοργού: Μελέτη Κατάστασης διατήρησης*, Διεύθυνση Συντήρησης Αρχαιοτήτων, Αθήνα 2001, σ. 34.

63. Πράγμα που ενδιαφέρει για υφάσματα, τα οποία ονοματίζονται σύμφωνα με την πρώτη ύλη κατασκευής (λινό), από τη διαπλοκή των ινών (δίμιτο – διαγώνια ύφανση), από τον τόπο κατασκευής (Sattin-Chetung Κίνας, αραβικά ή περσικά – ταφτάς), που ενδέχεται να απέκτησαν εμπορικές ονομασίες τον μεσαίωνα και να είναι άγνωστες στο (λατρευτικό) κοινό της μουσειακής έκθεσης.

Δείγματα υπομνηματιστικών κειμένων των εκθεμάτων

Για το συγκεκριμένο παράδειγμα συγγραφής υπομνηματισμών μελετήθηκε μια σειρά από μουσειακές λεζάντες. Εξετάστηκαν εννέα παραδείγματα από τον ελληνικό χώρο και την Αγγλία, με στόχο να μελετηθεί η διαφορετικότητα, η επάρκεια του κειμένου, η έκταση και η ροή[64] της πληροφορίας, ο προσδιορισμός και η αναφορά όρων σε σχέση με τους επισκέπτες και το κοινό, στο οποίο απευθυνόμαστε.[65]

Ακολούθησαν προβληματισμοί[66] στο πλαίσιο των υπομνηματιστικών σχολιασμών σε σχέση με τη μελέτη της περίπτωσης των αμφίων του αγίου Διονυσίου. Η περιγραφή των κεντημάτων δεν μπορεί να είναι αναλυτική (π.χ. τρόποι επεξεργασίας ή ραφής των υφασμάτων, τεχνική κατασκευής, όπως η αναγραφή του είδους του βασικού υφάσματος[67]).

Στόχος μας είναι να γράψουμε κείμενα ευανάγνωστα και άμεσα στην κατανόηση, δίχως ορολογία, απλά, απευθυνόμενα σε άτομα δίχως εξειδικευμένες γνώσεις[68] ή συγκεκριμένο γνωστικό πεδίο (π.χ. θεολογικό ή εικαστικό, με σύνθετες έννοιες).[69] Ακόμη, τα κείμενα πρέπει να είναι συνοπτικά και να λειτουργούν αντικειμενικά χωρίς συναίσθημα, σε αντίθεση με τις εκθέσεις εκείνες, οι οποίες στηρίζονται στις ανθρώπινες εμπειρίες.[70]

---

64. Laura Gascoigne, "Text Messages.Working Knowledge, Text and Labels", *Museum Practice*, τχ. 39 (Φθινόπωρο 2007), σ. 50.

65. *Στο ίδιο*, σ. 59.

66. Το κείμενο πρέπει να είναι γραμμένο, αποφεύγοντας επιθετικούς και επιρρηματικούς προσδιορισμούς, δευτερεύουσες προτάσεις, την παθητική φωνή. Ο ενεργητικός ενεστώτας βοηθά στην «τοποθέτηση» του επισκέπτη σε δεδομένο χρόνο. Διατηρούμε εν προκειμένω το μουσειογραφικό δεδομένο, έκτασης 150-170 λέξεων, που αναγράφει η βιβλιογραφία.

67. Μπορεί να γίνει παρερμηνεία λόγω άγνοιας των επισκεπτών.

68. *Στο ίδιο*, σ. 59, 60.

69. Π.χ. βερέρικη ρίζα, έργο συρμακέση, κάλπικο νήμα, ταφτάς κ.ά.

70. Η έρευνα αυτή θα ήταν αδύνατο να πραγματοποιηθεί, αν δεν είχα συμπαραστάτη μου τον αείμνηστο ιερέα Π. Σπουργίτη, τη μητρόπολη Ζακύνθου (κ. Χρυσόστομο) και την 20ή ΕΒΑ Ζακύνθου, με την αδειοδότηση των οποίων λειτούργησα. Επίσης, την εποπτεία της κ. Α. Κορρέ και του κ. Γ. Παναγιάρη, καθηγητών μου στο Μεταπτυχιακό Μουσειακών Σπουδών του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών, καθώς και της κ. Π. Καλαμαρά και του κ. Ν. Μανιάτη, τους οποίους ευχαριστώ από καρδιάς.

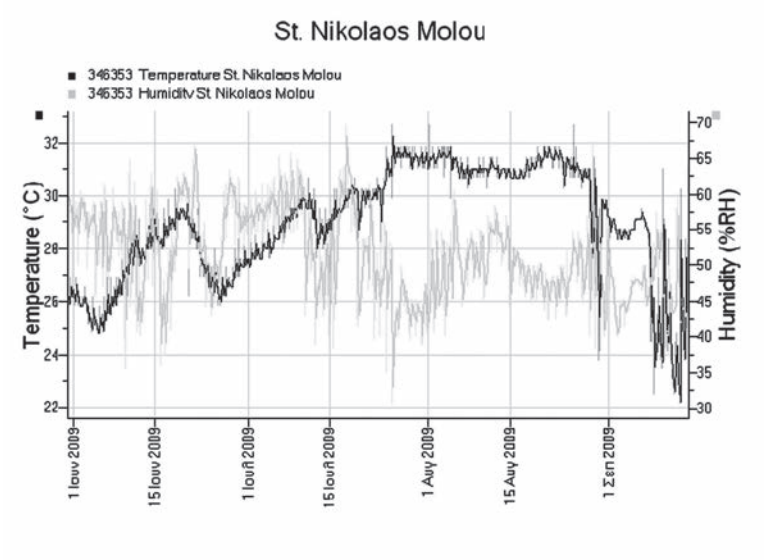
Περίληψη / Summary

Η έρευνα εστιάζει στη διατύπωση μιας ολοκληρωμένης μουσειακής πρότασης που αφορά στα ιερατικά άμφια του αγίου Διονυσίου. Τα αποτελέσματα της ερευνητικής δραστηριότητάς μας αποκάλυψαν ότι πρόκειται για χρυσοκέντητα μεταξωτά επιτραχήλια. Ταυτόχρονα, μέσα από την πρόκληση της μουσειακής ανάδειξης, κατά τα σύγχρονα εκθεσιακά πρότυπα, τέθηκε ένα βασικό ερώτημα: Είναι η εκκλησία, ο οίκος του Θεού, χώρος κατάλληλος για μουσειακές εκθέσεις;

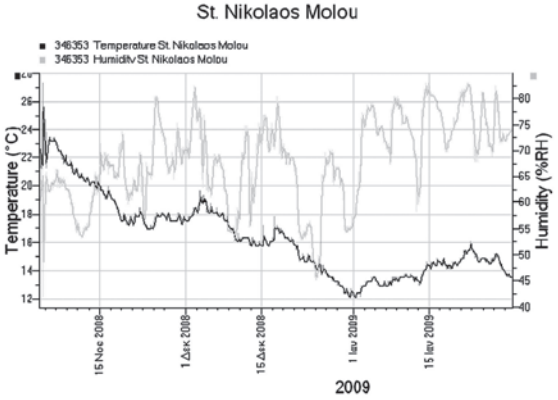
The research focuses on formulating a comprehensive museum proposal concerning the sacerdotal vestments of St. Dionysios of Zakynthos Island. The results of the research revealed gold and silver embroidered, silk epitrachilia. At the same time of the exhibiting challenge according to contemporary exhibiting standards, a key question remained; is the Church, the House of God, a building suitable for museum exhibitions?

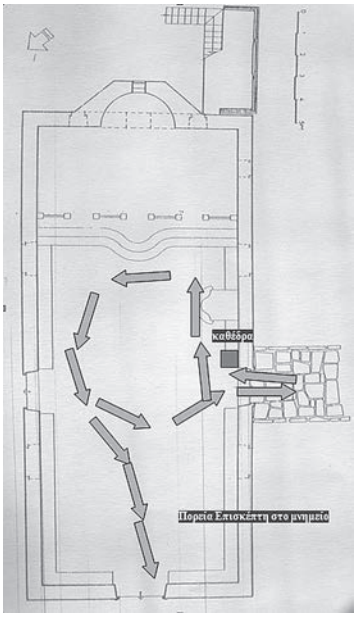
Εικ. 1. Πλατεία Διονυσίου Σολωμού, ιερός ναός Αγίου Νικολάου στον Μώλο.

Εικ. 2. Ο έλεγχος του μικροκλίματος. (Copyright Γραφικών, Κωνσταντίνος Στουπάθης).

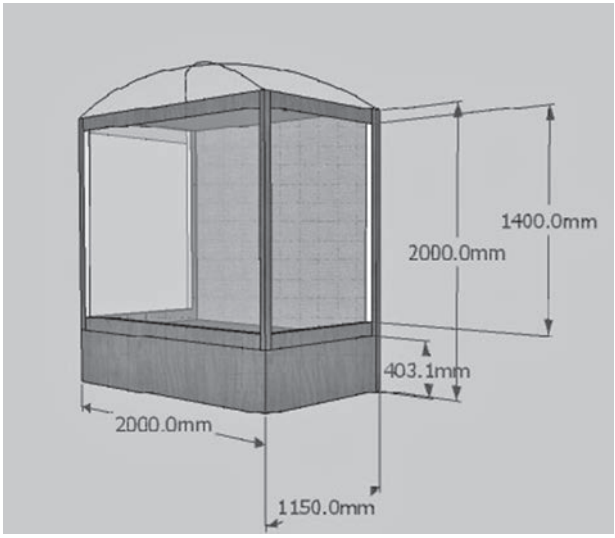
Εικ. 3. Ακόμη και τη θερινή περίοδο διαπιστώνουμε ότι η θερμοκρασία στον ναό είναι ιδιαίτερα αυξημένη, με ανώτατο όριο τους 31,9 °C, την 2α Αυγούστου 2009. Αντίστοιχα, η μεγαλύτερη υγρασιακή κορυφή καταγράφεται την 29η Αυγούστου, αγγίζοντας το 67,2% Rh. (Copyright Κωνσταντίνος Στουπάθης).

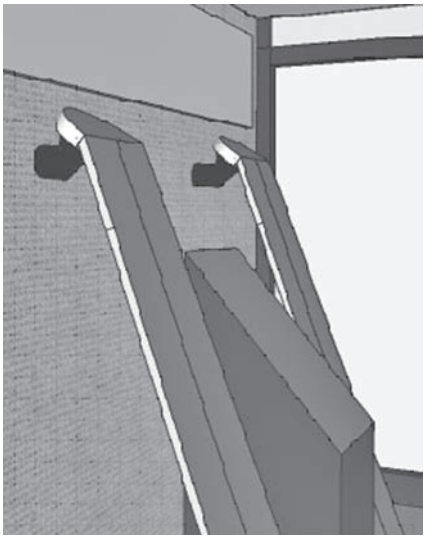
Εικ. 4. Ενδεικτική πορεία επισκέπτη στον ναό.

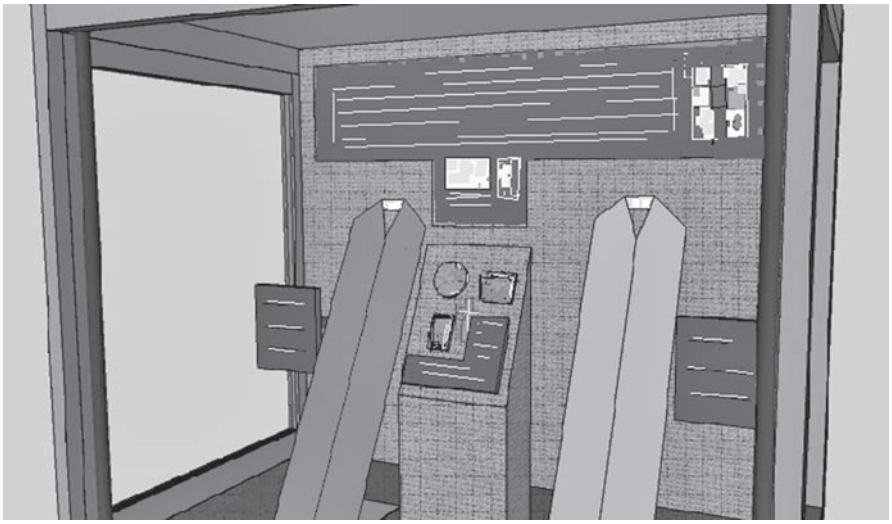
Εικ. 5. Περιτυλιγμένο κομμάτι (δεξιά) από βελούδινες κεντητές εμβάδες του σεπτού λειψάνου, αφιέρωμα οικογένειας. Τεμαχίζεται, τυλίγεται σε χαρτί (αριστερά) και μοιράζεται στους πιστούς.

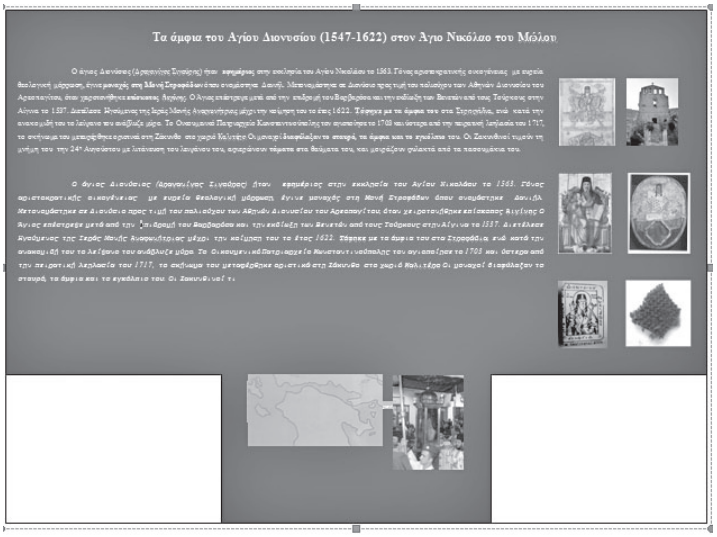
Εικ. 6. Η βασική μορφή της προθήκης.
(Copyright Κωνσταντίνος Στουπάθης – Νικόλαος Μανιάτης).

Εικ. 7. Προσχέδιο της πλάγιας όψης της εικονικής προθήκης. Σχέδιο Νικολάου Μανιάτη σε μουσειολογική πρόταση. (Copyright Κωνσταντίνος Στουπάθης – Νικόλαος Μανιάτης).

Εικ. 8. Ολική άποψη του εσωτερικού της προθήκης κατά τη νέα μουσειακή πρόταση. (Copyright Κωνσταντίνος Στουπάθης – Νικόλαος Μανιάτης).

Εικ. 9. Ψηφιακή αναπαράσταση πληροφοριακού κειμένου. (Copyright Κωνσταντίνος Στουπάθης).

ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΤΕΧΝΗΣ

Ο καστανόμαυρος σκίουρος στο δάσος του Πηλίου. (φωτογραφία)

Ο ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΜΗΝΙΑΤΗΣ ΚΑΙ Η ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗ ΤΕΧΝΗ

Σταλίνα Βουτσινά

Ο Γεώργιος Μηνιάτης γεννήθηκε στην Κεφαλονιά το 1823[1] και πέθανε στη Φλωρεντία το 1895.[2] Έλαβε τα πρώτα μαθήματα ζωγραφικής δίπλα στον Αντώνιο Ρίφιο και το 1843 μετέβη στην Ιταλία για να ολοκληρώσει τις εικαστικές του σπουδές στη Ρώμη με καθηγητές τους Minardi και Silvani.[3]

Από την Ρώμη φαίνεται ότι περιπλανήθηκε σε διάφορες πόλεις της Ιταλίας για να καταλήξει το 1848 στη Φλωρεντία, μαζί με την κερκυραία σύζυγό του και λογία της εποχής Μαργαρίτα Αλμπάνα, όπου και παρέμειναν έως το τέλος της ζωής τους. Το ζευγάρι διέμενε στην via Larga[4] και διατηρούσε ένα από τα πιο γνωστά φιλολογικά σαλόνια της πόλης.

Η δραστηριότητα του καλλιτέχνη κατά την παραμονή του στην Φλωρεντία ήταν πολυποίκιλη. Πέραν της φιλοτέχνησης των δικών του συνθέσεων εργάστηκε ως «πινακογνώμων»[5] και συντηρητής έργων τέχνης[6] για τον αμερικανό εκδότη

---

1. Στα ΓΑΚ Κεφαλληνίας δεν σώζονται οι πράξεις γεννήσεων της περιόδου και δεν πιστοποιείται έτσι η ημερομηνία γέννησης. Χρησιμοποιούμε το έτος που φέρεται να έδωσε ο ίδιος ο καλλιτέχνης σε γράμμα του προς τον Σπ. Δε Βιάζη. Βλ. «Έλληνες καλλιτέχναι. Γεώργιος Μηνιάτης», *Πινακοθήκη*, τχ. 57 (1905), σ. 161. Στη βιβλιογραφία ως έτη γέννησης του καλλιτέχνη παραδίδονται επίσης τα έτη 1817 και 1820. Για τα βιογραφικά στοιχεία του βλ. ενδεικτικά: Ηλίας Α. Τσιτσέλης, *Κεφαλληνιακά σύμμικτα*, τύποις Παρασκευά Λεώνη, εν Αθήναις 1904, τ. Α΄, σ. 451-452. – Φώτος Γιοφύλλης, *Ιστορία της νεοελληνικής τέχνης, 1821-1941*, Το Ελληνικό Βιβλίο, Αθήνα 1962, τ. Α΄, σ. 101-102. – *Λεξικό ελλήνων καλλιτεχνών: Ζωγράφοι, γλύπτες, χαράκτες, 16ος-20ός αιώνας*, Αθήνα 1999, τ. Γ΄, σ. 114.

2. Το ζεύγος Μηνιάτη και τα τρία τους παιδιά βρίσκονται θαμμένοι στο Αγγλικό Νεκροταφείο Φλωρεντίας.

3. Σπ. Δε Βιάζης, *ό.π.* – Angelo De Gubernatis, *Dizionario degli artisti italiani viventi. Pittori, scultori e architetti*, Tipi dei Successori Le Monnier, Firenze 1889, σ. 301.

4. Η διεύθυνση κατοικίας προκύπτει από την αλληλογραφία της οικογένειας Μηνιάτη, η οποία σώζεται στην Biblioteca Nazionale Centrale di Firenze (εφεξής: BNCF). Ο καλλιτέχνης διατηρούσε εργαστήριο σε κοντινή απόσταση στην via dei Gimori. Βλ. William Spence Blundell, *The "Lions" of Florence and its environs*, Felix Le Monnier, Florence 1852, σ. 113.

5. Μαρίνος Βρετός (εκδ.), *Εθνικόν Ημερολόγιον*, 1868, σ. 365.

6. James Jackson Jarves, *Descriptive Catalogue of the "Old Masters"*, H.O. Houghton, Cambridge 1860, σ. 5-6. – Irma B. Jaffe (ed.), *The Italian Presence in American Art, 1860-1920*, Fordham University Press, New York 1992, σ. 189. – Inge Reist, "Sacred Art in the Profane New World of 19th Century America", στο: *Sacred Possessions: Collecting Italian*

και συλλέκτη James Jackson Jarves (1818-1888), ως αντιγραφέας αναγεννησιακών έργων[7] αλλά και ως δάσκαλος ζωγραφικής, όπως στην περίπτωση της αμερικανίδας ζωγράφου Elizabeth (Lizzie) Boott (1846-1888), η οποία τον απεικόνισε σε ένα γρήγορο σχέδιό της.[8] Οι παραπάνω εργασίες δεν θα πρέπει να προκαλούν εντύπωση, καθώς η ενασχόληση με αυτές, και κυρίως η παραγωγή αντιγράφων έργων τέχνης, ήταν συχνή σε όλο τον 19ο αιώνα. Αποτελούσε βιοποριστικό μέσο για τους ζωγράφους και για μεγάλο διάστημα διδασκόταν ως μάθημα στις Ακαδημίες.

Ο Μηνιάτης στην ιστορία της νεοελληνικής τέχνης κατατάσσεται στους εκπροσώπους της Επτανησιακής Σχολής του 19ου αιώνα με έντονες επιρροές από τα διδάγματα της ιταλικής ζωγραφικής του Ottocento. Έγινε γνωστός ως ζωγράφος κυρίως ιστορικών σκηνών, ηθογραφιών και προσωπογραφιών, αν και σήμερα γνωρίζουμε ελάχιστα δείγματα της δουλειάς του. Τα γνωστά έργα του (*Δύο παιδιά με σταφύλια, Το σβήσιμο του κεριού, Προσωπογραφία Η. Μηνιάτη, The Drawing Room of Casa Guidi, Σουλιώτισσες*) μετριούνται κυριολεκτικά στα δάχτυλα και μας δίνουν ένα δείγμα των εικαστικών του δυνατοτήτων και των ζωγραφικών του αναζητήσεων.

Παρότι όμως ο Γ. Μηνιάτης εντάσσεται στην πρώιμη φάση της νεοελληνικής ζωγραφικής, πρόκειται για μια περίπτωση καλλιτέχνη, ο οποίος στο μεγαλύτερο μέρος της ζωής του έζησε και εργάστηκε εκτός ελληνικού εδάφους. Έδρασε σε μια περίοδο που χαρακτηρίζεται από έντονη μεταναστευτική κινητικότητα μεταξύ των ελλήνων καλλιτεχνών και ακολουθεί την παράδοση των επτανησίων ομοτέχνων του – ιόνιων πολιτών, που επέλεγαν από τον 18ο αιώνα την Ιταλική χερσόνησο για να πραγματοποιήσουν ή να συνεχίσουν τις καλλιτεχνικές τους σπουδές,[9] δημιουργώντας έναν καλλιτεχνικό πόλο για την ελληνική ζωγραφική στην Ιταλία. Από τις πρώτες δεκαετίες του 19ου αιώνα, όμως, αρχίζει και η συστηματική μετανάστευση των ελλήνων καλλιτεχνών προς το Μόναχο –υπενθυμίζουμε ότι ο Θ. Βρυζάκης εγγράφεται στην Ακαδημία του Μονά-

---

Religious Art, 1500-1900, Getty Research Institute, Los Angeles 2011, σ. 234. Η συλλογή Jarves σήμερα ανήκει στο Πανεπιστήμιο Yale.

7. Panayiotis K. Ioannou, "Studenti greci alle Accademie di Belle Arti d'Italia (XIX secolo), στο: *L'Adriatico: Incontri e separazioni (XVIII-XIX secolo), Atti del Convegno Internazionale di Studi (Corfù, 29-30 aprile 2010)*, a cura di Francesco Bruni e Chryssa Maltezou, Venezia – Atene 2011, σ. 307-308, σημ. 61.

8. Βλ. Smithsonian Archives of American Art (NY). Αρχείο Elizabeth Boott Duveneck (1856-1887), ψηφιοποίηση στο: www.aaa.si.edu

9. Caterina Spetsieri Beschi, "Artisti italiani in Grecia e artisti greci in Italia", στο: *Risorgimento greco e filellenismo italiano: lotte, cultura, arte:* mostra promossa dall'Ambasciata di Grecia e dall'Associazione per lo sviluppo delle relazioni fra Italia e Grecia, Roma, Palazzo Venezia, 25 marzo - 25 aprile 1986, Edizione del Sole, Roma 1986, σ. 156-157.

χου για πρώτη φορά το 1835[10]– και ανοίγει ο δρόμος για τους καλλιτέχνες – έλληνες πολίτες που θα αποτελέσουν στη συνέχεια την «Σχολή του Μονάχου», και διαμορφώνουν έναν δεύτερο καλλιτεχνικό πόλο στην Γερμανία, βάσει των επιταγών της πολιτιστικής πολιτικής των Βαυαρών. Ασχέτως όμως με τα καλλιτεχνικά κέντρα που δημιουργήθηκαν σε Ιταλία και Γερμανία, ο Μηνιάτης εντάσσεται στους καλλιτέχνες που παρέμειναν στην χώρα υποδοχής τους για το μεγαλύτερο μέρος της ζωής του, όπως έγινε και με τις περιπτώσεις των Βρυζάκη, Γύζη, Κουνελάκη, Ξυδιά, Ράλλη κ.ά. Παρουσιάζει ενδιαφέρον, λοιπόν, το γεγονός ότι σε ολόκληρη την εικαστική δημιουργία του δηλώνεται η ελληνική του ταυτότητα όχι ως ανάμνηση της καταγωγής του αλλά ως συνείδηση και είναι παρούσα στο εικαστικό του έργο, όπως θα δούμε στην συνέχεια.

Από τις αρχές της δεκαετίας του 1850 διατηρεί εργαστήριο στην Φλωρεντία[11] και το 1855 εκθέτει με τον σύλλογο "Società promotrice delle belle arti in Firenze" ένα έργο εμπνευσμένο από το ποίημα «L'Allegro» του J. Milton.[12] Προσπαθεί δηλαδή να συμπεριληφθεί στην καλλιτεχνική κίνηση της Ιταλίας και εργάζεται συστηματικά ως ζωγράφος, ενώ η επιλογή του θέματος στην προαναφερθείσα έκθεση δηλώνει μια ρομαντική διάθεση και ταυτόχρονα την άντληση έμπνευσης από λογοτεχνικά κείμενα.

Την ίδια περίοδο το νεοσύστατο Ελληνικό κράτος κάνει τα πρώτα του βήματα στον τομέα της καλλιτεχνικής εκπαίδευσης των νέων με την ίδρυση του Σχολείου των Τεχνών στην Αθήνα (1836) και προσπαθεί να ενταχθεί στην σύγχρονη καλλιτεχνική πραγματικότητα της Ευρώπης με την συμμετοχή του στις Παγκόσμιες Εκθέσεις του Λονδίνου και του Παρισιού. Στην Διεθνή Έκθεση του Παρισιού το 1855 η ελληνική συμμετοχή εκπροσωπείται μόνο από τρεις ζωγράφους: Τον Θεόδωρο Βρυζάκη με το έργο *Πολιορκία του Μεσολογγίου*, τον Νικηφόρο Λύτρα –μαθητή ακόμη στο Σχολείο των Τεχνών– με το έργο *Παναγία με Χριστό*, και τον Γεώργιο Μηνιάτη με τα έργα *Η Μαργαρίτα στην φυλακή* και *Αποχαιρετισμός του κουρσάρου*, εμπνευσμένα από έργα του Goethe και του Byron αντίστοιχα, και με μια προσωπογραφία του πάπα Λέοντα του 10ου.[13] Η

10. Archiv der Akademie der bildenden Künste München, *Martikelbuch 1809-1841*, εγγραφή στις 23.4.1835, α/α 2267 – Theodor Brysakis, ετών 19. Δεύτερη εγγραφή στο ίδιο ίδρυμα πραγματοποιείται στις 15.4.1844 (*Martikelbuch 1841-1884*, α/α 229, Theodor Brysakis).

11. *Ό.π.*, σημ. 3.

12. *Catalogo delle opere ammesse nelle sale della Società Promotrice delle belle arti in Firenze per la esposizione solenne dell'anno 1855 undecimo della Società*, σ. 8, αρ. 58: Mignaty Giorgio, […] *A daughter fair, So buckson, and debonair.* Το έργο λανθάνει.

13. Για την ελληνική συμμετοχή στην Έκθεση βλ. *Exposition Universelle de 1855. Explication des ouvrages de peinture, sculpture, gravure, lithographie et architecture des ar-*

οθωνική κυβέρνηση, σαφώς προσανατολισμένη προς την Ευρώπη, επιλέγει να την εκπροσωπήσουν τρεις καλλιτέχνες,[14] ένας σπουδαστής Σχολής Καλών Τεχνών (Λύτρας) και δύο που ζουν εκτός Ελλάδος (ο Βρυζάκης στο Μόναχο και ο Μηνιάτης στην Φλωρεντία). Παρότι δεν γνωρίζουμε τους λόγους της επιλογής αυτής,[15] θεωρούμε πιθανό ότι οι συγκεκριμένοι καλλιτέχνες επελέγησαν (Βρυζάκης – Μηνιάτης), επειδή είχαν σπουδάσει και εργαστεί σε μεγάλα ευρωπαϊκά καλλιτεχνικά κέντρα και μπορούσαν να δείξουν τον συγχρονισμό της ελληνικής ζωγραφικής με την ευρωπαϊκή. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η συμμετοχή του Μηνιάτη στην συγκεκριμένη έκθεση, καθώς δεν ήταν έλληνας πολίτης αλλά ιόνιος, σε μια περίοδο που τα Ιόνια Νησιά ήταν τύποις ελεύθερο και ανεξάρτητο κράτος, υπό την πλήρη προστασία όμως της Μ. Βρετανίας. Πιθανολογούμε, λοιπόν, ότι η συμμετοχή του θα πρέπει να δήλωνε την αποδοχή της ελληνικής συνείδησης και καταγωγής του από πλευράς του Ελληνικού κράτους. Συνδυαστικά με τα παραπάνω, αναφέρουμε ότι πέντε μόλις χρόνια πριν (1850) το Κοινοβούλιο των Επτανήσων είχε ψηφίσει την Ένωση με την Ελλάδα, η οποία όμως απορρίφθηκε από την Μ. Βρετανία.

Η συμμετοχή του Μηνιάτη στην Έκθεση του Παρισιού δεν θα πρέπει να θεωρείται ευκαιριακή και σε κάθε περίπτωση δηλώνει το επίπεδο σύνδεσής του με την Ελλάδα. Αυτό επικυρώνεται από το γεγονός ότι ο καλλιτέχνης συμμετείχε στην συνέχεια και στην Διεθνή Έκθεση του Λονδίνου του 1862, όπου μαζί με

---

tistes vivants étrangers et français exposés au Palais des Beaux-Arts, Panis, Vinchon, Paris 1855, σ. 609, 620.

14. Αναφερόμαστε στο τμήμα ζωγραφικής της Έκθεσης. Για την συμμετοχή της Ελλάδας στην Έκθεση του Παρισιού βλ. Ηλίας Μυκονιάτης, «Η καλλιτεχνική συμμετοχή της Ελλάδας στις διεθνείς εκθέσεις Λονδίνου 1851, 1862 και Παρισιού 1855», *Ελληνικά*, τ. 33 (1981), σ. 140-162.

15. Ο Η. Μυκονιάτης, *ό.π.*, σ. 149, σημ. 2, αναφέρει ότι «Κομμισάριοι (της Έκθεσης) ήταν ο Σ. Σπηλιωτάκης, τμηματάρχης του υπουργείου Εσωτερικών. ο Γ. Ζιζίνιας, πρόξενος της Ελλάδας στη Μασσαλία και ο Α. Ιωνίδης, Γενικός Πρόξενος της Ελλάδας στο Λονδίνο». Από την έρευνά μας δεν προκύπτει κάποια ευθεία σχέση μεταξύ Μηνιάτη και των παραπάνω προσώπων. Ωστόσο, γραμματέας της ελληνικής συμμετοχής στην Έκθεση του Παρισιού χρημάτισε ο Μ. Βρετός, με τον οποίο ο Μηνιάτης συνεργάστηκε στο *Εθνικόν Ημερολόγιον* την δεκαετία του 1860. Βλ. *Οκταετής υπηρεσία εν τη δημοσιογραφία*, ένθετο φυλλάδιο στο *Ημερολόγιον διά το έτος 1861*, εν Αθήναις 1861, σ. 7. Σε κάθε περίπτωση, θεωρούμε πιθανή την ερμηνεία του Α. Σαραφιανού, ο οποίος, ασχολούμενος με την συμμετοχή του Βρυζάκη στην ίδια Έκθεση, υποστηρίζει ότι η συμμετοχή ελλήνων καλλιτεχνών που δεν ήταν γνωστοί στην Ελλάδα, οφείλεται σε πρωτοβουλίες της ελληνικής διασποράς. Βλ. Αριστείδης Σαραφιανός-Μπογιατζής, «Διασπορά και εθνικές ιστορίες της τέχνης. Ο Θεόδωρος Βρυζάκης και ο ελληνικός ναός του Μάντσεστερ», στο: *Η ιστορία της τέχνης στην Ελλάδα*, επιμ. Ευγένιος Δ. Ματθιόπουλος – Νίκος Χατζηνικολάου, ΠΕΚ, Ηράκλειο 2003, σ. 528, *σημ.* 105.

τους Σ. Προσαλέντη, Δ. Βέγια και Ν. Τυπάλδο-Ξυδιά εκπροσωπούσαν το περίπτερο των Ιονίων Νήσων (οι οποίες βρίσκονταν ακόμη υπό αγγλική κατοχή και δεν συμμετείχαν με το περίπτερο της Ελλάδας) με το έργο *Ιερά Εξέταση*, αλλά και στην Διεθνή Έκθεση της Βιέννης το 1872 με το ελληνικό περίπτερο, αποσπώντας θετικές κριτικές από τον ιταλικό τύπο.[16]

Η θεματογραφία του Μηνιάτη στις Διεθνείς Εκθέσεις φαίνεται περισσότερο προσανατολισμένη προς την Ευρώπη και προς τα ηθογραφικά θέματα της Ιταλίας. Στην Βιέννη το 1872 εκθέτει έργα, όπως την *Μικρή νοικοκυρά* ή αλληγορικά θέματα με την Ρώμη και την Βοστώνη.[17] Ωστόσο, οι ιστορικές σκηνές ήταν η θεματική, με την οποία ασχολήθηκε εντατικά και η οποία τον έκανε γνωστό. Στον ελληνικό και ιταλικό τύπο οι περισσότερες αναφορές σε έργα του σχετίζονται με θέματα του ελληνικού Αγώνα, τα οποία θεωρούμε ότι φιλοτεχνεί τόσο εξαιτίας της ελληνικής του συνείδησης όσο και εξαιτίας της ακμής του ιταλικού φιλελληνισμού κατά την διάρκεια του 19ου αιώνα.

Από τα πιο γνωστά έργα του είναι οι *Σουλιώτισσες* (Εικ. 1) της Πινακοθήκης του Δήμου Κερκυραίων. Μπροστά από σκουρόχρωμο βάθος με σκοτεινό ουρανό απεικονίζεται σε πρώτο επίπεδο και στο κέντρο της σύνθεσης ομάδα γυναικών με παραδοσιακές φορεσιές κατά την διάρκεια μάχης σε βραχώδες τοπίο, που υποδηλώνει το Ζάλογγο. Ουσιαστικά, ο Μηνιάτης δεν επιδίδεται στην απεικόνιση μεμονωμένων προσωπογραφιών, αλλά πλάθει έναν τύπο γυναίκας με γενικευτικά χαρακτηριστικά,[18] και μνημειακότητα κατά τις επιτάσεις του κλασικισμού, και μοιάζει να απεικονίζει το ίδιο πρόσωπο από διαφορετική οπτική γωνία. Δεξιά τοποθετείται πιθανόν νεκρή μορφή γυναίκας και στο βάθος αριστερά ανδρικές μορφές με όπλα. Οι εκφράσεις των γυναικών αποδίδονται σοβαρές και επιθετικές, σε ενεργητικές στάσεις να βοηθούν εμπράκτως στον Αγώνα, σε αντίθεση δηλαδή με την παραδοσιακή αφήγηση που θέλει τις Σουλιώτισσες να πέφτουν από τον Ζάλογγο μαζί με τα μικρά παιδιά τους.

Παρότι το επεισόδιο με τις Σουλιώτισσες και την θυσία τους ήταν ευρέως διαδεδομένο –ενδεικτικά θυμίζουμε τις αναφορές του F. Pouqueville– ως θέμα δεν γνώρισε μεγάλη διάδοση στην ελληνική τέχνη, με μόνη εξαίρεση δημιουργούς με επτανησιακή καταγωγή. Εκτός από την περίπτωση του Μηνιάτη με το θέμα

16. *Rivista europea*, τ. 4, Α′ (1872), σ. 391.

17. *Ό.π.*

18. Η διάπλαση του προσώπου θυμίζει αρκετά την γυναικεία μορφή στο έργο *Το σβήσιμο του κεριού*, του Κοργιαλενείου Ιστορικού και Λαογραφικού Μουσείου Αργοστολίου. Για την απεικόνιση του έργου βλ. Γεώργιος Ν. Μοσχόπουλος – Κώστας Ευαγγελάτος, *Προσωπογραφίες και συνθέσεις (17ος-20ός αιώνας)*, έκδ. Κοργιαλενείου Ιδρύματος Κεφαλληνίας, Αθήνα 2004, σ. 58.

αυτό ασχολήθηκε και ο Ν. Τυπάλδος-Ξυδιάς[19] και ο Χ. Παχής. (Εικ. 2) Αντιθέτως, οι γυναίκες του Σουλίου ήταν αγαπητή θεματική στην ιταλική ζωγραφική του 19ου αιώνα, όπως και η πλειονότητα των θεμάτων του ελληνικού Αγώνα, αφού η πολιτική κατάσταση στην Ιταλία με τα μικρά κρατίδια, τα απολυταρχικά καθεστώτα και την έλλειψη ελευθεριών άρχισε να οδηγεί σε εξεγέρσεις και σε ζητήματα ενότητας της Ιταλικής χερσονήσου με την έκρηξη του Risorgimento. Στα τέλη της δεκαετίας του 1840, όταν ο Μηνιάτης εγκαθίσταται στην Φλωρεντία, πραγματοποιείται η επανάσταση στην Σικελία, το κίνημα των Πέντε Ημερών στο Μιλάνο, κινήματα στο Βένετο και στο δουκάτο της Πάρμας. Παραχωρείται σύνταγμα στην Νάπολη, στην Λομβαρδία και στην Τοσκάνη, ενώ πραγματοποιείται και ο Πρώτος Πόλεμος της Ανεξαρτησίας. Επάλληλα αιματηρά γεγονότα θα συνεχιστούν σε όλη την Ιταλία μέχρι το 1861 και την Ένωση της Ιταλίας, με την ανακήρυξη του Vittorio Emanuele II σε βασιλιά της Ιταλίας με την πρώτη Εθνική Βουλή.[20] Μέσα σε αυτή, λοιπόν, την πραγματικότητα ζει και δημιουργεί ο Μηνιάτης και σε αυτό το πλαίσιο αναπτύσσεται ο ιταλικός φιλελληνισμός· μετά την ολοκλήρωση δηλαδή των ελληνικών μαχών και για διαφορετικούς λόγους.

Η Spetsieri-Beschi[21] παρατηρεί ότι η ιταλική φιλελληνική ζωγραφική διήρκεσε περίπου τριάντα χρόνια, από το 1831 έως το 1859.[22] Βασικοί φορείς παραγωγής φιλελληνικών θεμάτων ήταν ο Francesco Hayez (1791-1881) στην Accademia di Brera του Μιλάνου και ο Lodovico Lipparini (1802-1856) στην Accademia di Belle Arti της Βενετίας. Οι παραπάνω, καθώς και οι μαθητές τους, που ασχολήθηκαν με αυτά τα θέματα, χρησιμοποίησαν την μνήμη των ελληνικών γεγονότων και μαχών και τα τοποθέτησαν στην σφαίρα ενός ηθικού και πολιτικού μοντέλου. Η αξιοποίηση, έτσι, των ελλήνων ηρώων ή ηρωικών στιγμών της Ελληνικής Επανάστασης αποτέλεσαν στοιχεία έμπνευσης για τους ιταλούς καλλιτέχνες που παραλλήλισαν την ανάγκη της εξορίας των ιταλών προσφύγων με την επιλογή του θανάτου αντί της σκλαβιάς. Υπενθυμίζουμε, μεταξύ άλλων, ότι οι πρώτοι καθηγητές του Σχολείου των Τεχνών R. Ceccoli και V. Lanza ήλθαν ως πολιτικοί εξόριστοι στην Ελλάδα. Υπενθυμίζουμε ακόμη και την «Εξο-

19. Στην Διεθνή Έκθεση του Λονδίνου 1862 (βλ. Μυκονιάτης, *ό.π.*).

20. Edgar Holt, *The Making of Italy, 1815-1879*, Atheneum, New York 1971. – Franco Della Peruta, *L'Italia del Risorgimento. Problemi, momenti e figure*, Franco Angeli Edizioni, Milano 1997.

21. Caterina Spetsieri-Beschi, "Il filellenismo italiano nelle arti figurative", *ό.π.*, σ. 123.

22. Το 1831 είναι το έτος έναρξης των επαναστατικών κινημάτων και το 1859 το έτος του Δεύτερου Πολέμου της Ανεξαρτησίας και η ένωση Τοσκάνης, Πάρμας και Μόντενας με το Πιεμόντε ύστερα από δημοψήφισμα.

ρία» ή το «Σπίτι των γιατρών» στην Κέρκυρα και ονόματα όπως οι G. Grassetti, F. Orioli, V. Nannucci.[23]

Σε αυτό το πλαίσιο, λοιπόν, καλλιτέχνες, όπως ο F. Agricola, φιλοτέχνησε την *Σουλιώτισσα* (Εικ. 3) να πέφτει από το Ζάλογγο αγκαλιά με το μωρό της, ενώ ο G.L. Gatteri ή ο V. Gajassi (Εικ. 4) φιλοτεχνούν το ίδιο θέμα για εικονογραφήσεις βιβλίων ή ακουαρέλες. Κοινός τόπος στα παραπάνω έργα παραμένει η ηρωική θυσία των γυναικών του Σουλίου. Η διαφορά με το έργο του Μηνιάτη, που σαφώς επηρεάζεται από την ιταλική εικονογραφία, έγκειται στο ότι ο ζωγράφος μεταπλάθει την ιστορία τους. Μετατρέπει τις Σουλιώτισσες σε σύμβολο ηρωισμού, που στέκονται στην πρώτη γραμμή, δηλώνοντας την σύμπνοια του συνόλου των Ελλήνων ανεξαιρέτως φύλου ή κοινωνικής θέσης και απογυμνώνει τον συμβολισμό τους από επιπλέον συναισθηματικά στοιχεία, όπως η παρουσία μικρών παιδιών, η οποία είναι δομικό συστατικό στα αντίστοιχα έργα των ιταλών ζωγράφων.

Το έργο κατά πάσα πιθανότητα φιλοτεχνήθηκε κατά τις δεκαετίες 1850 -1860[24] και ο ελληνικός τύπος το υποδέχτηκε θετικά. Η Δώρα δ' Ίστρια αναφέρει χαρακτηριστικά στα περιοδικά *Ευρυδίκη*[25] και *Ιλισσός*[26] ότι το έργο του Μηνιάτη δεν περιγράφει μία ακόμη μάχη «μιας χριστιανικής φυλής κατά του φοβερού των Ιωαννίνων Βεζύρου. Αλλ' η εικών του κ. Μηνιάτη αποκαλύπτει, διά της ιδέας ην δίδει των απαρχών της πάλης, πού αλανθάστως θα καταλήξη αυτή, όταν αι δύο κοινωνίαι, η μουσουλμανική και η ορθόδοξος, έλθωσιν εις χείρας. Ενορά τις εν πρώτη όψει ότι δεν πρόκειται περί ενός των συνήθων εκείνων καθαρώς πολιτικών πολέμων, εν οις δύο στρατοί μάχονται χάριν συμφερόντων των ηγεμόνων χωρίς το έθνος να ενδιαφέρηται σπουδαίως. Εις το Σούλι όλος ο κόσμος θέλει να πολεμήση, ιερείς, γυναίκες, γέροντες, έφηβοι».[27] Πράγματι, στην σύνθεση

---

23. Βλ., επίσης, Μαρία-Χριστίνα Χατζηιωάννου, «Οι ιταλοί πρόσφυγες στα Ιόνια Νησιά στα μέσα του 19ου αιώνα. Διαμορφωμένες πραγματικότητες και προϋποθέσεις ενσωμάτωσης», *Πρακτικά ΣΤ΄ Διεθνούς Πανιονίου Συνεδρίου, Ζάκυνθος, 23-27 Σεπτεμβρίου 1997*, Αθήνα 2001, τ. 2ος, σ. 495- 510.

24. Η Δημοτική Πινακοθήκη Κέρκυρας χρονολογεί το έργο στο β΄ μισό του 19ου αι. Το 1863, στο περιοδικό *Πανδώρα*, τχ. 323 (1863), σ. 286, περιέχεται αναφορά για το έργο και από την αλληλογραφία Μηνιάτη – Ζαμπέλη πληροφορούμαστε ότι ο καλλιτέχνης έχει στείλει σχέδια του έργου στον Ζαμπέλη το 1853 (BNCF, Archivio Mignaty Albana Margherita e Mignaty Giorgio, C.V. 203.85, στις 4 Μαρτίου 1853).

25. Δόρα Δ' Ίστρια (sic), «Ο Γεώργιος Μηνιάτης και η θυγάτηρ αυτού Ασπασία», *Ευρυδίκη*, έτος Α΄ (16 Σεπτεμβρίου 1871), σ. 209-210.

26. Dora D'Istria, «Οι Έλληνες καλλιτέχναι. Γεώργιος Μηνιάτης», *Ιλισσός*, έτος Δ΄ (30 Σεπτεμβρίου 1871), σ. 217-219.

27. *Ό.π.*, σ. 218.

του Μηνιάτη τον πρώτο ρόλο έχουν οι γυναικείες μορφές που μάχονται δίπλα στις ανδρικές και δηλώνουν έτσι την πλήρη συμμετοχή ολόκληρου του ελληνικού λαού στον Αγώνα για ανεξαρτησία. Στην ομοψυχία που δηλώνει η ελαιογραφία του Μηνιάτη αναφέρεται και ο πολιτικός και φίλος του Ναπολέων Ζαμπέλης, ο οποίος γράφει μεταξύ άλλων για τις *Σουλιώτισσες*: «[…] η πατρίδα μας θα βρει στον πίνακα με τις Σουλιώτισσες μια απόδειξη του ελληνικού ζήλου».[28] Έχει ενδιαφέρον να συμπληρώσουμε ότι ο Ν. Ζαμπέλης είχε αρκετά στενή σχέση με τον Μηνιάτη, όπως φαίνεται από την αλληλογραφία τους. Υπήρξε παραγγελιοδότης του, είτε για προσωπογραφίες οικείων του προσώπων είτε για αντίγραφα ιταλικών έργων. Υπήρξε, επίσης, υποστηρικτής του και άτομο με βαθιά γνώση και άποψη για τις καλές τέχνες, όπως φαίνεται από τα μακροσκελή του γράμματα.[29]

Αντιθέτως με τις απόψεις των παραπάνω, ο Μυκονιάτης[30] θεωρεί ότι οι Επτανήσιοι απεικονίζουν θέματα που σχετίζονται με τον Αγώνα στην Ήπειρο (π.χ. αγώνες Σουλιωτών, γεγονότα σχετιζόμενα με την Πάργα) εξαιτίας της γειτνίασης των δύο περιοχών και των ηπειρωτών μεταναστών στον χώρο του Ιονίου. Θεωρούμε ότι η θέση αυτή ισχύει σε έναν βαθμό, αφού οι Ηπειρώτες έβρισκαν καταφύγιο στα Επτάνησα. Διαπιστώνουμε, όμως, ότι ο Μυκονιάτης δεν λαμβάνει υπόψη του το περιβάλλον, μέσα στο οποίο σπουδάζουν και εργάζονται οι επτανήσιοι καλλιτέχνες και τον αντίκτυπο που δέχονταν από την σύγχρονη πραγματικότητα της Ιταλίας σε κοινωνικό και πολιτικό επίπεδο, όπως στην περίπτωση του Μηνιάτη αλλά και του Τσόκου, ο οποίος, για παράδειγμα, φιλοτεχνεί πίνακες με θέμα την φυγή από την Πάργα, αντιγράφοντας όμως τις συνθέσεις του Lipparini.

Αντιστοίχως με τις *Σουλιώτισσες*, η ενότητα όλων των δυνάμεων του ελληνικού λαού, καθώς και η ιδιαίτερη θέση των γυναικών, δηλώνεται στην χαμένη σήμερα ελαιογραφία *Η γυνή του Ιερού Αγώνος* (Εικ. 5), που σώζεται μόνο

28. Αλληλογραφία Γ. Μηνιάτη – Ν. Ζαμπέλη (BNCF, Archivio Mignaty Albana Margherita e Mignaty Giorgio, C.V. 203.85, στις 4 Μαρτίου 1853). Στην συγκεκριμένη ανακοίνωση δεν αναφερόμαστε αναλυτικά στην αλληλογραφία Μηνιάτη, καθώς θα εκδοθεί στο πλαίσιο του προγράμματος ΕΛΙΣΤΟΚΑΙΝΟ (= Ελληνική Ιστορία της Καινοτομίας), (Ινστιτούτο Μεσογειακών Σπουδών / Ίδρυμα Τεχνολογίας και Έρευνας) το σύνολο της αλληλογραφίας στα τέλη του 2014. Ευχαριστώ πολύ τον επίκουρο καθηγητή Ιστορίας της Τέχνης του Πανεπιστήμιο Κρήτης κ. Παναγιώτη Ιωάννου, που με ενημέρωσε σχετικά με την ύπαρξη της έκδοσης.

29. BNCF, *ό.π.*, C.V. 203.85-89. Για την περίπτωση του Ν. Ζαμπέλη θα ακολουθήσει ξεχωριστή μελέτη.

30. Ηλίας Γ. Μυκονιάτης, *Το Εικοσιένα στη ζωγραφική. Συμβολή στη μελέτη της εικονογραφίας του Αγώνα*, διδακτορική διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 1979, σ. 113.

από σχέδιο του καλλιτέχνη στο *Εθνικόν Ημερολόγιον* του Μ. Βρετού και δημοσιεύεται στα 1868.[31] Στο έργο απεικονίζεται Ελληνίδα που μοιάζει να έχει τον ρόλο ψυχοπομπού, να μεταφέρει κρυφά, για ενταφιασμό τα πτώματα των νεκρών Ελλήνων που έπεσαν στην μάχη.[32] Σύμφωνα με τον συντάκτη του *Ημερολογίου*,[33] το έργο βασίζεται στις περιγραφές του Angelo Brofferio από το βιβλίο *Scene Elleniche*·[34] ωστόσο, φαίνεται ότι συνθετικά επηρεάζεται από ρομαντικά έργα, όπως την *Σχεδία της Μέδουσας* (Εικ. 6) του Gericault, όπως προκύπτει από την τοποθέτηση των νεκρών σωμάτων επάνω στην βάρκα, σε μια όμως αρκετά λιτή σύνθεση με δυναμικό σχέδιο. Στο έργο αυτό, όπως και στις *Σουλιώτισσες*, τονίζεται ιδιαίτερα ο ρόλος της γυναίκας που στέκεται στην πρώτη γραμμή του Αγώνα εξαιρετικά ενεργητική και όχι αδύναμη, σε ισάξια θέση με τον ανδρικό πληθυσμό. Η αντιμετώπιση αυτή θεωρούμε ότι σε έναν βαθμό συσχετίζεται τόσο με την κοινωνική θέση της συζύγου του Μηνιάτη, της Μαργαρίτας Αλμπάνα, όσο και με την οργάνωση του φεμινισμού κατά την διάρκεια του 19ου αιώνα. Χωρίς να αντιγράφει αδιακρίτως προγενέστερα έργα, ο Μηνιάτης προσαρμόζει τα συνθετικά σχήματα στο προσωπικό του ιδίωμα και τα μεταπλάθει για να δημιουργήσει προσωπικές, πρωτότυπες συνθέσεις που εξυμνούν στοιχεία της Ελληνικής Επανάστασης.

Στην ίδια λογική με τα παραπάνω έργα κινείται και η σύνθεση *Ο Μάρκος Μπότσαρης αποχαιρετά την οικογένειά του*[35] (Εικ. 7), το οποίο λανθάνει και σώζεται σε φωτογραφία στο Κοργιαλένειο Ιστορικό και Λαογραφικό Μουσείο Αργοστολίου. Μπροστά από ακτή απεικονίζεται σε πρώτο επίπεδο αριστερά μορφή αγωνιστή που ταυτίζεται με τον Μάρκο Μπότσαρη, και στα δεξιά σε βάρκα, πλήθος ατόμων που απομακρύνονται. Η μορφή του Μπότσαρη παρουσιάζεται σκεπτική, με χαμηλωμένο το κεφάλι και με μαζεμένα τα χέρια προς το σώμα, σε στάση φυσικής συστολής, και έρχεται σε αντίθεση με την παιδική μορφή στην βάρκα που απλώνει τα χέρια και φορτίζει συναισθηματικά τη σύνθεση. Ο Μάρκος Μπότσαρης ήταν η κατεξοχήν ηρωική μορφή που εξυμνήθηκε από τον καλ-

31. Μαρίνος Βρετός (εκδ.), *Εθνικόν Ημερολόγιον διά το έτος 1868*, τ. 8 (1868), ένθετη εικόνα μεταξύ των σελίδων 416-417.

32. *Ό.π.*, σ. 449.

33. *Ό.π.*, σ. 449.

34. Angelo Brofferio, *Antica e nuova Grecia. Scene Elleniche*, Stabilimento tipografico Fontana, Torino 1844, τ. Ι.

35. Στην Δημοτική Βιβλιοθήκη Αργοστολίου (μετέπειτα Κοργιαλένειο) είχαν δωρηθεί από συγγενείς του Μηνιάτη 21 πίνακες του καλλιτέχνη με θρησκευτικά και ηθογραφικά κυρίως θέματα. Σύμφωνα με το αρχείο του Κοργιαλενείου Μουσείου, τα έργα χάθηκαν την περίοδο της Κατοχής και από τον κατάλογο των δωρηθέντων έργων σώζεται σήμερα μόνο *Το σβήσιμο του κεριού*.

λιτεχνικό κόσμο τόσο στην Ελλάδα όσο και στην Ιταλία, και ο αποχαιρετισμός της οικογένειάς του χρησιμοποιείται εδώ ως παράδειγμα θυσιών που απαιτεί ο Αγώνας.

Η θεματική των ιστορικών σκηνών φαίνεται ότι απασχόλησε μέρος της καλλιτεχνικής δημιουργίας του Μηνιάτη. Η Ιταλία του 19ου αιώνα υπήρξε πρόσφορο έδαφος για την ανάπτυξη αυτών των θεμάτων· όμως αυτό το δεδομένο δεν αποτελεί το μόνο σταθερό στοιχείο γι' αυτή την ενασχόληση του καλλιτέχνη. Σύμφωνα με τον Τσιτσέλη,[36] ο Μηνιάτης επεδίωκε την αναβίωση της ελληνικής ζωγραφικής με σκοπό την δημιουργία μιας εθνικής τέχνης. Αν και δεν είναι γνωστές, μέχρι σήμερα, οι απόψεις του καλλιτέχνη[37] για την ελληνική τέχνη, η άποψη του Τσιτσέλη προϋποθέτει έναν βαθμό σύνδεσης με την ελληνική πραγματικότητα, που θεωρούμε ότι προκύπτει από τις σχέσεις που διατηρούσε με την Ελλάδα σε όλη την διάρκεια της ζωής του.

Η συμμετοχή του στις Διεθνείς Εκθέσεις με τα ελληνικά περίπτερα, όπως και με αυτό των Επτανήσων, η αλληλογραφία του με πρόσωπα από την Ελλάδα,[38] η ελληνική υπογραφή στα δημοσιευμένα του σχέδια και σε εικονογράφηση διηγήματος στο *Εθνικόν Ημερολόγιον* του Μ. Βρετού,[39] αλλά και οι παραγγελίες που δεχόταν από τον ελληνικό χώρο[40] πιστοποιούν ότι διατηρούσε δεσμούς με την πατρίδα του και δεν είχε οικειοποιηθεί πλήρως την χώρα υποδοχής του. Σε αυτή την λογική, θεωρούμε ότι ο Μηνιάτης ασχολήθηκε με την ιστορική ζωγραφική και με θέματα της Ελληνικής Επανάστασης την περίοδο που άκμαζαν

36. Ηλίας Α. Τσιτσέλης, *Κεφαλληνιακά σύμμικτα. Συμβολαί εις την ιστορίαν και λαογραφίαν της νήσου Κεφαλληνίας*, τύποις Παρασκευά Λεώνη, εν Αθήναις 1904, τ. Α', σ. 453.

37. Κατά την έρευνά μας εντοπίσαμε δύο μόλις κείμενα του Μηνιάτη. Το πρώτο, με τον τίτλο "Le Accademie di belle arti", *La Nazione*, 28 marzo 1869, αρ. 87, αναφέρεται στην αναμόρφωση των Σχολών Καλών Τεχνών στην Ιταλία. Το δεύτερο, με τον τίτλο "Belle arti in America", *La Rivista Europea: Rivista Internazionale*, τ. 1-2 (1870), σ. 571-572, σχετίζεται με την ανάπτυξη των καλών τεχνών στις Ηνωμένες Πολιτείες, με την ίδρυση μουσείων και με τον ρόλο που θα μπορούσαν να παίξουν συγκεκριμένα πρόσωπα σε αυτή την ανάπτυξη.

38. Ενδεικτικά, αναφέρουμε τα ονόματα των Σπυρίδωνα Δε Βιάζη, Ναπολέοντα Ζαμπέλη, Γεώργιου Δρακόπουλου.

39. Αναφερόμαστε στα έργα: «Μαργαρίτα Μηνιάτου. Το γένος Αλβάνα» και «Η γυνή του Ιερού Αγώνος». Και τα δύο περιέχονται στο *Εθνικόν Ημερολόγιον* του 1868, ως ένθετες εικόνες μεταξύ των σελίδων 48-49 και 416-417, αντίστοιχα. Στον ίδιο τόμο ο Μηνιάτης έχει εικονογραφήσει το διήγημα του Μ. Βρετού «Αι αναμνήσεις μου», σ. 201-258, με τα έργα «Γάμος της Ειρήνης» και «Θάνατος της Ειρήνης».

40. Ενδεικτικά, αναφέρουμε την προσωπογραφία Σπ. Πίλλικα, βλ. *Πανδώρα*, τ. ΙΔ' (1863), σ. 285, την προσωπογραφία του Θ. Ζαμπέλη (BNCF, C.V. 203.89) και την προσωπογραφία Π. Χοϊδά (Αρχείο Κοργιαλενείου Ιστορικού και Λαογραφικού Μουσείου, φάκελος Γ. Μηνιάτη).

στην Ιταλία, σε μια προσπάθεια συγχρονισμού του με την ιταλική παραγωγή, αλλά και ως βήμα για να προβάλει τις δικές του εικαστικές αναζητήσεις, γύρω από ένα θέμα που τον αφορούσε σε έναν άλλο βαθμό, δηλαδή στην καταγωγή του, σε σχέση με τους ιταλούς ομοτέχνους του. Σε κάθε περίπτωση, η βιβλιογραφία για το έργο και την καλλιτεχνική πορεία του Γ. Μηνιάτη είναι περιορισμένη και η έρευνα παραμένει ανοιχτή, όμως θεωρούμε ότι η ζωγραφική του Μηνιάτη δηλώνει εύγλωττα την ανάγκη του καλλιτέχνη να διατηρήσει τους δεσμούς του με τον τόπο προέλευσής του, φιλοτεχνώντας έργα που μπορούν να συμπεριληφθούν στην ιστορική ζωγραφική της νεοελληνικής τέχνης.

Περίληψη / Summary

Στην ιστοριογραφία της νεοελληνικής τέχνης ο ζωγράφος Γεώργιος Μηνιάτης εντάσσεται στους εκπροσώπους της Επτανησιακής Σχολής, που έδρασαν κατά την διάρκεια του 19ου αιώνα. Συγχρόνως, αποτελεί περίπτωση καλλιτέχνη που έζησε και εργάστηκε εκτός ελληνικού χώρου για το μεγαλύτερο διάστημα της ζωής του. Σκοπός της παρούσας ανακοίνωσης είναι να εξεταστεί ο βαθμός σύνδεσης του ζωγράφου με την νεοελληνική τέχνη, μέσω των ζωγραφικών του έργων και διαφόρων εκφάνσεων της καλλιτεχνικής του δραστηριότητας. Εστιάζοντας σε παραδείγματα έργων που ανήκουν στην θεματική της ιστορικής ζωγραφικής, εξετάζονται οι λόγοι επιλογής αυτών των θεμάτων και οι επιρροές τους, ο συγχρονισμός του καλλιτέχνη με την ελληνική και ευρωπαϊκή ζωγραφική αλλά και η διαχείριση της θεματογραφίας της Επανάστασης από έναν Έλληνα της διασποράς.

In the historiography of the Modern Greek Art the painter Georgios Miniatis makes part of the representatives of the Ionian School who lived and acted during the 19th century. At the same time, this is the case of an artist who lived and worked outside the greek area. Purpose of the paper is to examine the degree of artist's association with the Modern Greek Art, via his painting works and various expressions of his artistic activity. Focusing on work examples which belong to the thematic of the historical painting, it will be attempted to examine the reasons for choosing these themes and their influences, the artist's synchronization with the European and the Greek art, but also the management of the Revolution thematic by a Greek of Diaspora.

Εικ. 1. *Σουλιώτισσες*, β′ μισό του 19ου αιώνα, λάδι σε καμβά, 51 × 67,5 εκ., Κέρκυρα. Πινακοθήκη Δήμου Κερκυραίων.

Εικ. 2. Χ. Παχής, *Ο χορός του Ζαλόγγου*.[41]

41. Το έργο θεωρείται κατεστραμμένο. Προέλευση φωτογραφίας: Η. Μυκονιάτης, *Το Εικοσιένα στη ζωγραφική: Συμβολή στη μελέτη της εικονογραφίας του αγώνα*, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 1979, χ.σ., Πιν. 98.

Εικ. 3. F. Agricola, *Σουλιώτισσα*, circa 1830, λάδι σε καμβά, 150×202 εκ.
Ρώμη, Galleria Nazionale d'Arte Moderna.

Εικ. 4. V. Gajassi, *Σουλιώτισσες*, 1833, σχέδιο με πενάκι σε ακουαρέλα, 43×22 εκ.,
Ρώμη. Ιδιωτική συλλογή.

Εικ. 5. *Η γυνή του Ιερού Αγώνος*, δημοσίευση στο *Εθνικόν Ημερολόγιον* Βρετού, 1868.

Εικ. 6. J.L.T. Gericault, *Η σχεδία της Μέδουσας*, 1818-1819, λάδι σε καμβά, 491 × 716 εκ. Παρίσι, Musée du Louvre.

Εικ. 7. *Ο Μάρκος Μπότσαρης αποχαιρετά την οικογένειά του* (λανθάνει).

«Η ΚΕΡΚΥΡΑ ΤΙΜΑ ΤΑ ΤΕΚΝΑ ΤΗΣ...» Η ΔΗΜΟΣΙΑ ΓΛΥΠΤΙΚΗ ΩΣ ΜΕΣΟ ΚΑΤΑΓΡΑΦΗΣ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΚΗΣ ΚΑΙ ΤΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΜΝΗΜΗΣ[1]

Νίκος Ε. Αλεβυζάκης

Η μελέτη του δομημένου χώρου αποτελεί την καλύτερη εισαγωγή για την κατανόηση των κοινωνικών δομών, αφού οδηγεί στην ερμηνεία των κοινωνιών που τις έθεσε σε εφαρμογή ή τις χρησιμοποίησε.[2] Σήμερα ο χώρος γίνεται αντιληπτός ως το προϊόν που αλλάζει συνεχώς, που κουβαλά πολλές ερμηνείες και σημασίες, αφού μέσα στο πλαίσιό του ζουν και δρουν ιστορικά υποκείμενα και όχι «α-ιστορικές» φιγούρες.[3] Κάθε μορφή οργάνωσης παραπέμπει σε διαφορετικές κοινωνικές, οικονομικές και ιστορικές συνθήκες.

Οι διαφορετικές μορφές οικειοποίησης του χώρου γεννούν διαφορετικά σύμβολα, δίνοντας άλλες ερμηνείες από την επίσημη και άλλες ιστορικές αφηγήσεις από την εθνική.[4] Τα σύμβολα αποτελούν ίχνη για την ανεύρεση της ιστορικής μνήμης. Εμπεριέχουν μια πρόθεση, αφού παραβιάζουν την κανονικότητα της χωρικής και χρονικής τάξης.[5] Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελούν τα ιστορικά μνημεία. Είναι τα εμβληματικά σημεία[6] τού χθες στην κοινωνία του σήμερα. Αποτελούν αναπόσπαστο τμήμα της συλλογικής μνήμης και εν γένει της συλλο-

---

1. Η αρχή για την έρευνα της παρούσας εργασίας δόθηκε στο μεταπτυχιακό σεμινάριο της κ. Κ. Μπάδα «Συλλογική μνήμη και πολιτισμικές ταυτότητες» του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων – Φιλοσοφική Σχολή, Τμήμα Ιστορίας – Αρχαιολογίας, τομέας Λαογραφίας. Επίσης, αφορμή του τίτλου στάθηκε ένα άρθρο για τα αποκαλυπτήρια της προτομής του Κ. Ζαβιτσιάνου (βλ. «Η Κέρκυρα τιμά τα τέκνα της. Τα αποκαλυπτήρια της προτομής του Κ. Ζαβιτσιάνου», *Κερκυραϊκά Νέα*, φ. 2.5.1954).

2. Παναγιώτης Ν. Δουκέλλης, «Αναζητώντας το τοπίο», στο: *Το ελληνικό τοπίο. Μελέτες ιστορικής γεωγραφίας και πρόσληψης του τόπου* (επιμ. Παναγιώτης Ν. Δουκέλλης), εκδ. Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα 2005, σ. 12-15.

3. Βασίλης Νιτσιάκος, *Χτίζοντας το χώρο και το χρόνο*, εκδ. Οδυσσέας, Αθήνα 2003, σ. 27-30 και 84-87.

4. Ρωξάνη Λ. Καυταντζόγλου, *Στη σκιά του Ιερού Βράχου. Τόπος και μνήμη στα Αναφιώτικα*, εκδ. Ελληνικά Γράμματα – ΕΚΚΕ, Αθήνα 2001, σ. 53- 66.

5. Σταύρος Σταυρίδης, *Η συμβολική σχέση με τον χώρο. Πώς οι κοινωνικές αξίες διαμορφώνουν και ερμηνεύουν τον χώρο*, εκδ. Κάλβος, Αθήνα 1990, σ. 114.

6. Σταυρίδης, *Η συμβολική σχέση*, ό.π., σ. 115-118.

γικής ταυτότητας. Ισχυροποιούν την ιστορική συνείδηση τόσο στο επίπεδο του εγώ όσο και στο επίπεδο του εμείς. Έχουν εγκλωβισμένο μέσα τους τον χρόνο και μπορούν να μετατρέψουν ένα χώρο σε τόπο μνήμης.[7] Ο τόπος μνήμης είναι ο χώρος, όπου τα άτομα μπορούν να αναγνωρίσουν στοιχεία του εαυτού τους και γενικότερα να προσδιορίσουν την ταυτότητά τους. Είναι ο χώρος που οι άνθρωποι μπορούν να βρουν τα ιδιαίτερα ίχνη-σύμβολα τόσο της ατομικής ή ομαδικής τους ιστορίας όσο και της εθνικής τους ταυτότητας.[8]

Η μνήμη των ανθρώπων και τα διαφορετικά επίπεδά της αποτέλεσαν βασικό εργαλείο για την έρευνά μας. Η μνήμη συνδέεται με το παρελθόν και παραπέμπει στη σχέση παρελθόντος και παρόντος. Οι άνθρωποι αντιλαμβάνονται το παρελθόν ως ενεργή δομή που συμβάλλει στη διαμόρφωση τόσο της προσωπικής όσο και της κοινωνικής ταυτότητας.[9]

Κάθε ατομική μνήμη αντικατοπτρίζει μια διαφορετική σκοπιά της συλλογικής μνήμης. Άρα γίνεται αντιληπτό ότι η συλλογική μνήμη δεν είναι ενιαία αλλά πολλαπλή.[10] Μπορεί να έχει ως κύριο σκοπό τόσο την επιβεβαίωση της συνέχειας όσο και την ανάδειξη της ασυνέχειας.[11] Υπό αυτή την έννοια μπορεί να ενεργοποιείται ως αντίδραση τόσο στην επίσημη μνήμη όσο και στην επίσημη εντολή λήθης, δίνοντας φωνή στις εκάστοτε ετερότητες.[12]

---

7. Γενικά για την έννοια των μνημονικών τόπων βλ. *Realms of Memory: Rethinking the French Past* (επιμ. Pierre Nora), τ. 1, εκδ. Columbia University Press, New York 1996.

8. Διαμετρικά αντίθετα προς τους μνημονικούς τόπους βρίσκουμε τους *μη τόπους*. Είναι τόποι χωρίς ταυτότητα τοπικότητας, τόποι εκτός χώρου και χρόνου, φαινόμενο της νεωτερικότητας. Βλ. Marc Augé, *Non-Places. Introduction to an Anthropology of Supermodernity*, εκδ. Verso, London 1995 και Anthony Giddens, *Οι συνέπειες της νεοτερικότητας*, εκδ. Κριτική, Αθήνα 2001.

9. Κάτι ανάλογο υποστήριζε και ο Προυστ, ότι δηλαδή η μνήμη, η συνειδητή μνήμη, μπορεί να συλλάβει το παρελθόν μόνο ανασυνθέτοντάς το μέσα από τα παρόντα. Το παρόν και το παρελθόν συνδέονται τόσο στενά, που είναι αδύνατο να διαχωριστούν. Για τις απόψεις του Προυστ περί μνήμης βλ. Μαρία Κοπανάρη, «Οι διαστάσεις του χρόνου στο χώρο. Μια μαθητεία μέσα από το έργο του Μαρσέλ Προυστ», στο: *Μνήμη και εμπειρία του χώρου*, επιμ. Σταύρος Σταυρίδης, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2006, σ. 50-53.

10. Θεόδωρος Παραδέλλης, «Ανθρωπολογία της μνήμης», στο: *Διαδρομές και τόποι της μνήμης. Ιστορικές και ανθρωπολογικές προσεγγίσεις. Πρακτικά Επιστημονικής Συνάντησης* στο Τμήμα Κοινωνικής Ανθρωπολογίας του Πανεπιστημίου Αιγαίου (Φεβρουάριος 1995), επιμ. Ρ. Μπενβενίστε – Θ. Παραδέλλης, εκδ. Αλεξάνδρεια – Πανεπιστήμιο Αιγαίου, Αθήνα 1999, σ. 28-31.

11. Σταυρίδης, «Η σχέση χώρου», *ό.π.*, σ. 34-36.

12. Με αυτή την έννοια λειτουργεί και η μνήμη που ονόμασε ο M. Foucault *counter-memory*. Σύμφωνα με τον M. Foucault η *counter-memory* θέτει υπό αμφισβήτηση τη δυνατότητα της συλλογικής μνήμης να συνδέει διαφορετικές εποχές και υπογραμμίζει τις ασυνέ-

Η πολλαπλότητα της συλλογικής μνήμης πολλές φορές θα χρησιμοποιήσει, για να στηριχθεί και να εδραιωθεί, τα μνημεία.[13] Τα μνημεία θα αποτελέσουν το έρεισμα· την εναρκτήρια κίνηση για την ενεργοποίηση της μνήμης. Η μνήμη, μέσα από τα μνημεία, ιδρύει από τη μια τόπους κοινούς, τόπους συλλογικής μνημοσύνης, τόπους ιστορικούς, και από την άλλη θεμελιώνει έναν εσωτερικό, συμβολικό τόπο αυτογνωσίας και ισορροπίας του ατόμου.[14] Η συλλογική μνήμη κινείται ανάμεσα στην επίσημη και την ατομική ιστορία, ανάμεσα στην εθνική και τοπική ταυτότητα, ανάμεσα στη βιωμένη ή μη εμπειρία και προσπαθεί να επιτύχει τη σύγκλιση του ειδικού με το γενικό, του αντικειμενικού με το υποκειμενικό, του συγκεκριμένου με το αφηρημένο αλλά και με το οικουμενικό.

Χαρακτηριστικό της συλλογικής μνήμης είναι ο τελεστικός χαρακτήρας της. Δηλαδή, η συλλογική μνήμη τελείται – εκδηλώνεται κοινωνικά, και αυτή η τέλεσή της επιφέρει δράσεις και αντιδράσεις κοινωνικού περιεχομένου. Η συλλογική μνήμη, υπό αυτή την έννοια, πλάθει και αναπλάθει συνεχώς το παρελθόν, το μετατρέπει σε δρώμενο και το συνδέει με το παρόν, με σκοπό την ανάπλαση του μέλλοντος.[15] Οι αναμνηστήριες τελετουργίες με την τυπικότητα και την επαναληπτικότητά τους επιδιώκουν να εξασφαλίσουν τόσο την αναπαραγωγή της ιστορικής, κοινωνικής και πολιτισμικής διαδικασίας όσο και την εισαγωγή νέων ερμηνειών στο παρόν.[16] Ο εορτασμός της Ένωσης της Επτανήσου σε πολλές περιπτώσεις θα αποτελέσει την καλύτερη ευκαιρία για τα αποκαλυπτήρια διάφορων προτομών, έστω και ανδρών μεταγενεστέρων. Οι προτομές των Διονυσίου Σολωμού και Νικολάου Μάντζα-

---

χειες ανάμεσα σ' αυτές. Για την έννοια της counter-memory του M. Foucault βλ. Ρίκα Μπενβενίστε, «Μνήμη και ιστοριογραφία», στο: *Διαδρομές και τόποι της μνήμης*, ό.π., σ. 20-21.

13. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί το Μνημείο του Άγνωστου Στρατιώτη στην Αθήνα. Μνημείο της κρατικής εξουσίας με πρόθεση να εκπέμπει εικόνες του εθνικού ιδεώδους. Βλ. Ελένη Κούκη, «Ο Άγνωστος Στρατιώτης της Αθήνας και η αναζήτηση ενός νέου μνημειακού ύφους στο Μεσοπόλεμο», *Αρχειοτάξιο*, τχ. 13 (2011), σ. 152-163.

14. Νικόλαος-Ίων Τερζόγλου, «Ιστορία – μνήμη – μνημείο», στο: *Μνήμη και εμπειρία του χώρου*, ό.π., σ. 270-272.

15. Όπως θα επισημάνει ο Σταύρος Σταυρίδης: «[...] σε πολλές τελετουργίες η αναβαστηριοποίηση του παρελθόντος είναι εγγενώς στραμμένη στο μέλλον, καθιστά δηλαδή το παρελθόν μήτρα του δυνητικού». Βλ. Σταυρίδης, «Η σχέση χώρου και χρόνου στη συλλογική μνήμη», Μνήμη και εμπειρία του χώρου, ό.π., σ. 13-18 (εδώ σ. 18).

16. Ο Connerton διακρίνει τρία είδη κοινωνικής μνήμης: α) την προσωπική μνήμη, β) τη γνωστική μνήμη και γ) τη μνήμη-έξη. Οι αναμνηστήριες τελετουργίες ανήκουν στο τρίτο είδος. Βλ. P. Connerton, *How Societies Remember*, εκδ. Cambridge University Press, Cambridge 1989, σ. 22-24 και 44-71.

ρου,[17] Κωνσταντίνου Ζαβιτσιάνου,[18] Ιάκωβου Πολυλά,[19] Οικουμενικού Πατριάρχη Αθηναγόρα Α΄[20] και άλλων θα συμπεριληφθούν στα επίσημα προγράμματα των εκδηλώσεων για την Ένωση. Η περιοδική επανάληψη με τη χρήση εξωγλωσσικών πρακτικών θα χαρακτηρίζει τόσο τις εκδηλώσεις της 21ης Μαΐου όσο και των εθνικών επετείων: αρχιερατικές λειτουργίες, επιμνημόσυνες δεήσεις, φωταγώγηση των δημόσιων κτηρίων, συναυλίες των Φιλαρμονικών[21] είναι πρακτικές με πρόθεση να ενεργοποιήσουν και να ανακαλέσουν τη συλλογική και κοινωνική μνήμη.

Η πόλη της Κέρκυρας αποτέλεσε ένα πρώτης τάξεως παράδειγμα για το πώς η «ιστορία βιώνεται», αναδομείται και στο τέλος χρησιμοποιείται στο παρόν. Η σχέση παρόντος – παρελθόντος και η κατασκευή της κοινωνικής μνήμης παρατηρήσαμε ότι επηρεάζει, σε μεγάλο βαθμό, την ταυτότητα του κερκυραϊκού χώρου. Κατά τη διάρκεια της επιτόπιας έρευνάς μας αυτό που αποδείχθηκε σημαντικό ήταν οι τρόποι, με τους οποίους τα δρώντα υποκείμενα ερμηνεύουν και χρησιμοποιούν την ιδιαίτερη ιστορία τους στο παρόν. Τα μνημεία αποτέλεσαν την αφορμή για να εκφράσουν οι κάτοικοι αξιολογικές θέσεις αλλά και αντιθέσεις πάνω στις έννοιες της σωστής ή λαθεμένης, επίσημης ή ανεπίσημης ιστορίας, της βιωμένης ή όχι εμπειρίας.

Ο σημαντικός αριθμός των μνημείων, καθώς και η ετερόκλητη μορφή και θεματική τους (αγάλματα, προτομές, αφιερωματικές στήλες, συντάγματα και συμπλέγματα γλυπτών, αφιερωματικές πλάκες από διαφορετικές χρονικές στιγμές και με διαφορετική θεματική), μας έκανε να κατανοήσουμε ότι το ερευνητικό

---

17. Βλ. «Ο πανηγυρικός εορτασμός της 75ης επετείου της Ενώσεως της Επτανήσου εν Κερκύρα. Ολόκληρο το πρόγραμμα», *Κερκυραϊκόν Βήμα*, φ. 13.5.1939· επίσης, «Εν συναγερμώ ο Κερκυραϊκός λαός εώρτασε την 75η επέτειον της Ενώσεως της Επτανήσου. Αι αυθόρμητοι πατριωτικαί εκδηλώσεις των λαϊκών μαζών. Οι λόγοι του κ. Κορυζή», *Κερκυραϊκόν Βήμα*, φ. 27.5.1939.

18. Βλ. «Κατά τον εορτασμόν της 21ης Μαΐου. Η μαθητιώσα νεολαία της Κερκύρας διετράνωσεν ενθουσιωδώς τα αισθήματά της, διά την ένωσιν της Κύπρου με την Ελλάδα. Το σχηματισθέν ογκώδες συλλαλητήριον», *Εφημερίς των Ειδήσεων*, φ. 23.5.1954 και «Η Ένωσις της Επτανήσου εωρτάσθη με εκδηλώσεις υπέρ της Ενώσεως της Κύπρου», *Κερκυραϊκά Νέα*, φ. 24.5.1954.

19. Βλ. «Εορταστικά», *Κερκυραϊκά Νέα*, φ. 26.5.1958. Μία εβδομάδα πριν, η ίδια εφημερίδα είχε αφιέρωμα στη ζωή και το έργο του Ι. Πολυλά με αφορμή τα αποκαλυπτήρια της προτομής του. Βλ. «Μορφές της κερκυραϊκής γραμματολογίας. Ιάκωβος Πολυλάς (1825-1896). Με την ευκαιρία των αποκαλυπτηρίων της προτομής του», *Κερκυραϊκά* Νέα, φ. 19.5.1958 (ένθετο φιλολογικό παράρτημα).

20. Βλ. «Η προτομή του Αθηναγόρα σε περίοπτο σημείο της Σπιανάδας», *Κερκυραϊκή Φωτοεβδομάς*, φ. 28.5.1981.

21. Βλ., ενδεικτικά, «Αι εορταί επί τη επετείω της Ενώσεως», *Εφημερίς των Ειδήσεων*, φ. 21.5.1953. – «Ο εορτασμός της εθνικής εορτής εις την πόλιν μας», *ό.π.*, φ. 25.3.1953. – «Ο εορτασμός της 25ης Μαρτίου», *Κερκυραϊκά Νέα*, φ. 29.3.1954.

πεδίο μας δεν αποτελεί κλασικό παράδειγμα μιας επαρχιακής πόλης του ελλαδικού χώρου. Καταγράψαμε πάνω από 32 μνημεία και πάνω από 28 αφιερωματικές πλάκες μόνο στην πόλη του νησιού. Τόσο τα δεδομένα από τη δημόσια γλυπτική όσο και η κοινωνική μνήμη των ανθρώπων μάς οδήγησαν στο να διαχωρίσουμε σε διακριτές ιστορικές-μνημονικές περιόδους τον χώρο του νησιού. Το 1864 θα αποτελέσει ένα χρονικό όριο για την Κέρκυρα αλλά και για ολόκληρο τον επτανησιακό χώρο. Είναι τότε που συντελείται η Ένωση των Ιονίων Νήσων με τον κορμό της Ελλάδας. Έτσι, μπορούμε να πούμε ότι τα μνημεία πριν από το 1864 είναι μνημεία αποκλειστικά της ιδιαίτερης τοπικής αλλά και της ξεχωριστής εθνικής ιστορίας του τόπου. Και αναφέρουμε ξεχωριστής εθνικής ιστορίας, διότι η Κέρκυρα ποτέ δεν αποτέλεσε κυριαρχικά εδαφικό χώρο των Οθωμανών, αφού ήταν τμήμα πρώτα του ανεξάρτητου κράτους με το όνομα Επτάνησος Πολιτεία και έπειτα πρωτεύουσα, μετά το 1815, του ανεξάρτητου κράτους των Ενωμένων Ιονίων Νήσων.

Το γεγονός ότι οι πληροφορητές μας επέλεγαν να μιλήσουν μόνο για συγκεκριμένες ιστορικές φάσεις του νησιού (με μεγάλη συχνότητα και σταθερό ρυθμό – πληροφοριακός κορεσμός) μας επιτρέπει να κάνουμε λόγο για επιλεκτική χρήση της ιστορίας.[22] Παρά την απουσία αγαλμάτων από την περίοδο της βενετικής κυριαρχίας, εκτός από το άγαλμα του στρατάρχη κόμη Σούλεμπουργκ,[23] όμως οι κάτοικοι θυμούνταν παραστατικά και σχολίαζαν την περίοδο αυτή, παρά το προφανές γεγονός ότι δεν έζησαν κατά τη διάρκειά της. Η χρήση των γλωσσικών όρων που επέλεγαν, μας φανέρωσε πως το παρελθόν νοείται σε σχέση με το παρόν. Η συγκεκριμένη περίοδος αποτελεί μέρος σύγκρισης με τη σημερινή ζωή. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελούν οι χρονικοί όροι: «πριν», «όχι όπως τώρα», «καλύτερα τότε», που από μόνοι τους δεν δηλώνουν τίποτε, αφού είναι ασαφείς· ωστόσο, σχεδόν όλοι αναφέρονταν στη βενετική περίοδο. Συν τοις άλλοις

22. Αντίστοιχο παράδειγμα αναφέρει η Anna Collard στην εργασία της για μια ομάδα χωριών της Ευρυτανίας. Και εκεί γίνεται επιλεκτική χρήση της ιστορίας, αφού επανέρχεται με έμφαση στην κοινωνική μνήμη των κατοίκων η οθωμανική περίοδος. Βλ. Anna Collard, «Διερευνώντας την "κοινωνική μνήμη" στον ελλαδικό χώρο», στο: *Ανθρωπολογία και παρελθόν. Συμβολές στην κοινωνική ιστορία της νεότερης Ελλάδας*, επιμ. Ε. Παπαταξιάρχης – Θ. Παραδέλλης, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1993, σ. 357-389.

23. Η ανάθεση της κατασκευής του ανδριάντα του στρατάρχη Ιωάννη Ματθία Σούλεμπουργκ έγινε το 1716 από τη Γερουσία της Γαληνοτάτης Δημοκρατίας σε ανάμνηση της πολιορκίας της Κέρκυρας από τους Οθωμανούς. Η αρχική του θέση ήταν μέσα στο Φρούριο. Επί αγγλοκρατίας μεταφέρθηκε μπροστά στην είσοδο του Φρουρίου, για να καταλήξει το 1959 στη σημερινή θέση λίγα μέτρα πιο κάτω. Βλ. Αντώνης Ι. Αγιούς, *Οδοιπορικό στην παλιά Κέρκυρα*, εκδ. Σταμούλη Α.Ε., Κέρκυρα 2004, σ. 50-51 και Γιώργος Χ. Σουρτζίνος, *Κέρκυρα. ταξίδι στο χρόνο*, εκδ. Ιστορική – Λαογραφική Εταιρεία Κέρκυρας, Θεσσαλονίκη 1998, σ. 75.

η βενετική περίοδος παίρνει τη μορφή ενός μύθου καταγωγής. Εκφράσεις όπως «εμείς καταγόμαστε από τους Ιταλούς» (υπονοώντας τους Βενετούς), «εδώ είμαστε Ευρώπη» (υπονοώντας την καταγωγή τους από την Ιταλία) ή ακόμη και η άτυπη διατήρηση των τίτλων ευγενείας, «αυτός είναι κόντες» ή «αυτή είναι κοντέσα», βοηθούν αυτή τη γενεαλογική συνέχεια που επιδιώκουν. Η κυριαρχία της βενετικής περιόδου στην κοινωνική μνήμη ενισχύεται και με τις ιστορικές ανακρίβειες όσον αφορά στον τομέα της αρχιτεκτονικής. Η καταγωγή των αρχιτεκτονικών καταλοίπων συγχέεται. Ιστορικά λανθασμένοι ισχυρισμοί πολλών Κερκυραίων διαλαλούν πως ολόκληρη η πόλη της Κέρκυρας (και φυσικά το σύμβολό της, το γνωστό οικοδομικό τετράγωνο, το Λιστόν) είναι κτισμένη από τους Βενετούς. Τα ίχνη της γαλλικής και της βρετανικής κυριαρχίας στον χώρο, περισσότερο έντονα, αγνοούνται ή επανατοποθετούνται στη συλλογική συνείδηση ως υλικά κατάλοιπα μιας άλλης εποχής. Χαρακτηριστικά είναι τα λόγια ενός πληροφοριοδότη μας: «[…] βλέπω ότι ενδιαφέρεσαι για την ιστορία του νησιού· αλλά ξέρεις από πού είναι αυτές οι πέτρες που πατάς; Είναι από τους Βενετούς, όπως άλλωστε και κάθε κτίσμα της παλαιάς πόλης».[24] Τα λόγια αυτά εκφράζουν την ανάγκη να πληροφορήσουν τον ξένο συνομιλητή τους για το παρελθόν του τόπου, που είχε μετουσιωθεί όμως και σε δικό του άμεσο χθες. Το βενετσιάνικο παρελθόν αναδεικνύεται από την κοινωνική μνήμη και ως εποχή πολιτισμικής άνθησης για το νησί. Η μουσική παράδοση ή η ντοπιολαλιά έλκουν την καταγωγή τους αυτόματα από αυτή την περίοδο, ως μια διαδικασία που άρχισε στο συγκεκριμένο χθες (βενετοκρατία) και συνεχίζεται στο σήμερα, με αποτέλεσμα όσο πιο βαθιά προχωρούσαμε στην κοινωνική μνήμη των κατοίκων τόσο περισσότερο έρχονταν στο μυαλό μας οι στίχοι του ποιητή: «Ξύπνησα με το μαρμάρινο τούτο κεφάλι στα χέρια / που μου εξαντλεί τους αγκώνες και δεν ξέρω πού να τ' ακουμπήσω. / Έπεφτε στο όνειρο καθώς έβγαινα από το όνειρο / έτσι ενώθηκε η ζωή μας και θα είναι πολύ δύσκολο να ξαναχωρίσει».[25]

Μια άλλη κατηγορία μνημείων είναι τα αφιερωμένα στους αρμοστές[26] κατά την περίοδο της αγγλικής προστασίας. Στην κοινωνική μνήμη των κατοίκων τα μνημεία των αρμοστών και το άγαλμα του κόμη Σούλεμπουργκ, αν και είναι δημιουργήματα διαφορετικών χρονικών, πολιτικών και κοινωνικών στιγμών, συνδέονται στενά. Συνδέονται χάρη στην υπεροχή που νιώθουν ως κάτοικοι ενός

24. Προφορική μαρτυρία Σ.Π., ετών 78.

25. Βλ. Γιώργος Σεφέρης, «Μυθιστόρημα», *Ποιήματα*, Γ', επιμ. Γ.Π. Σαββίδης, εκδ. Ίκαρος, Αθήνα 2012.

26. Περιστύλιο του αρμοστή Μαίτλαντ (1821), άγαλμα του λόρδου αρμοστή Φρειδερίκου Άνταμ (1837), οβελίσκος προς τιμήν του αρμοστή Ουάρδου Ντάγκλας, η γνωστή ως «Κολόνα του Ντούγλα» (1843), οβελίσκος προς τιμήν του αρμοστή Γεώργιου Ουώρντ (1854).

από τους λίγους τόπους της Ελλάδας, που ποτέ δεν κυριαρχήθηκε από οθωμανικό στοιχείο. Ο Σούλεμπουργκ ήταν ο άνθρωπος που θα σώσει το νησί από την πολιορκία των Οθωμανών. Ένα ιστορικό γεγονός που η πλειονότητα των κατοίκων της πόλης το γνωρίζει. Από την άλλη μεριά, τα μνημεία των αρμοστών δηλώνουν τη διαφορετική ιστορική πορεία του τόπου τους. Όταν οι υπόλοιποι Έλληνες πολεμούσαν για την εθνογένεσή τους, οι Επτανήσιοι ήταν προστατευόμενο κρατίδιο. Αυτή ακριβώς η διαφορετική πορεία ερμηνεύεται ως πολιτισμική και κοινωνική υπεροχή που τα υλικά κατάλοιπά της είναι τα μνημεία. Ενδεικτικά είναι τα λόγια μιας κατοίκου: «[...] εδώ ποτέ δεν ήρθαν Τούρκοι. Προσπάθησαν να έρθουν αλλά έφτασαν μέχρι τα τείχη. Ποτέ δεν πάτησαν στην πόλη. Εδώ ήρθαν μόνο πολιτισμένοι».[27] Γίνεται φανερό ότι στην αντίληψη των κατοίκων η πόλη ποτέ δεν υπήρξε μιασματικός χώρος των Οθωμανών και γενικότερα ο τόπος τους ποτέ δεν υπήρξε χώρος απολίτιστων. Εκφράσεις, όπως «εδώ έχουμε το πρώτο ελληνικό πανεπιστήμιο»,[28] «εδώ είχαμε το πρώτο τυπογραφείο», «εδώ μιλάγαμε ιταλικά μέχρι το '64», δηλώνουν αυτή ακριβώς την κοινωνικοπολιτισμική ετερότητα σε σχέση με την υπόλοιπη Ελλάδα, που ερμηνεύεται όχι μόνο ως υπεροχή του παρελθόντος αλλά ως άμεσα μεταβιβάσιμη ιδιότητα τόσο στον τόπο όσο και στους ανθρώπους του σήμερα.

Ο χαρακτήρας των μνημείων παρατηρούμε ότι αλλάζει μετά το 1864 με σκοπό τη θεματική τους σύνδεση με τον ελλαδικό χώρο. Το πρώτο και μεγάλης σημασίας μνημείο ήταν αυτό του Ιωάννη Καποδίστρια. Ο κερκυραίος Καποδίστριας αποτέλεσε τον σημαντικότερο ίσως συνδετικό κρίκο του νησιού με τη μητέρα Ελλάδα. Μέσα από το πρόσωπο του πρώτου Κυβερνήτη οι Κερκυραίοι θα νιώσουν ότι πρόσφεραν στον αγώνα για τη γέννηση και τη συγκρότηση του νέου κράτους. Θα αποτελέσει το καλύτερο σημείο επαφής για τη δημιουργία εθνικής συνείδησης και εθνικής αντίληψης για το συλλογικό παρελθόν. Στις 12 Απριλίου του 1887 θα γίνουν τα αποκαλυπτήρια[29] του μαρμάρινου ανδριάντα με εξαιρε-

---

27. Προφορική μαρτυρία Ε.Σ., ετών 90.

28. Η Ιόνιος Ακαδημία (1824) είναι το πρώτο ελληνικό πανεπιστημιακό ίδρυμα. Ο καθιστός ανδριάντας του ιδρυτή της Φρειδερίκου Γκίλφορδ (1883), που βρίσκεται στο Μπροσκέτο, στάλθηκε από το Εθνικό Πανεπιστήμιο των Αθηνών στην Κέρκυρα το 1885. Βλ. «Συνεδρίασις Τριακοστή Ενάτη. Εν Κερκύρα, τη 20ή Νοεμβρίου 1885», αδημοσίευτα Πρακτικά του Δ. Συμβουλίου Κερκυραίων, Περίοδος Ε΄, Δήμος Κερκυραίων 1883-1887· επίσης, «Ψήφισμα του Δημοτικού Συμβουλίου Κερκυραίων. Εν Κερκύρα, τη 20ή Νοεμβρίου 1885, αριθμός 222», Ψηφίσματα του Δ. Συμβουλίου Κερκυραίων, Περίοδος Ε΄, Δήμος Κερκυραίων 1883-1887.

29. Τα αποκαλυπτήρια είχαν προγραμματιστεί από την «Επιτροπή Καποδίστρια» και τον Δήμο να τελεστούν στις 21 Δεκεμβρίου 1886, αλλά ματαιώθηκαν. Πραγματοποιήθηκαν μερικούς μήνες αργότερα. Βλ. Π. Χιώτης, *Προσφώνησις εις τα εν Κερκύρα αποκαλυπτήρια*

τική επισημότητα και λαμπρότητα: «[…] το θέαμα εν γένει μεγαλοπρεπέστατον· πλήθος άπειρον λαού επλήρου την πλατείαν, πάντα δε τα παράθυρα των παρά την πλατείαν οικιών και μεγάλων ξενοδοχείων ήσαν κατάμεστα θεατών. […] Πρώτον έλαβε τον λόγον ο πρόεδρος της Βουλής κ. Αυγερινός […] κατόπιν ο υπουργός Ναυτικών κ. Θεοτόκης […]. Μεγάλη υπήρξεν η συγκίνησις κατά την στιγμήν των αποκαλυπτηρίων· αι σημαίαι προσέκλινον χαιρετίζουσαι τον μέγαν άνδρα, αι μουσικαί ανέκρουον τον εθνικόν ύμνον και τα τηλεβόλα από του φρουρίου εβρόντων».[30] Οι διαστάσεις που θα πάρουν τα αποκαλυπτήρια του αγάλματος, το δεύτερο κατά σειράν σε ολόκληρο το Ελληνικό κράτος, θα είναι μεγάλες. Η *Εστία* την ίδια ημέρα θα έχει αφιέρωμα στη ζωή του,[31] ενώ ο Κωστής Παλαμάς θα γράψει ένα ποίημα προς τιμήν του, εκφράζοντας παράλληλα και την πικρία του πώς δεν είχε τιμηθεί η μνήμη του όπως θα έπρεπε:

Κανένα δε σου υψώσαμε βωμό στο μαύρο χώμα
που τόβρεξε το αίμα σου, και μέσα στις καρδιές μας
κρύος στέκεσαι και ψευτοζής μέσα στις θύμησές μας.
[…]
Τιμή στο αρμονικό νησί, τιμή στην Κέρκυρά σου
που ανάστησε στο μάρμαρο την τίμια ζωγραφιά σου!
[…]
Δέξου το στου μαρμάρου σου τη δόξα τη χιονάτη
το ανήμπορο τραγούδι μου το αχνό […][32]

Δεν θα είναι όμως μόνο το άγαλμά του αλλά και μια σειρά άλλων ενεργειών που θα συμβάλουν στη διαδικασία καθιέρωσής του στη συλλογική μνήμη, όπως η

του ανδριάντος Ιωάννου Κόμ(η)τος Καποδιστρίου κυβερνήτου της Ελλάδος κατά πρόσκλησιν του δημάρχου Κερκυραίων και της Επιτροπής, τύποις «Φώσκολος» Σ. Καψοκεφάλου, εν Ζακύνθω 1886, σ. 2.

30. Βλ. «Τα αποκαλυπτήρια του ανδριάντος του Καποδίστρια», *Δελτίον της Εστίας*, τχ. 53 (1887), σ. 1. (Βλ. και τχ. 535 και 536). Επίσης, για την τελετή των αποκαλυπτηρίων ο Ν. Γομένης θα γράψει μία ωδή, εκφράζοντας παράλληλα και την πικρία του, που το άγαλμα δεν βρίσκεται στην Αθήνα: «Σ' αυτό το κρύο το μάρμαρο, / Που δείχνει τη μορφή σου, / Λάμπει με θείο μυστήριο / Η αγγελική ψυχή σου, / Και 'στην καρδιά, 'στο πνεύμα μου / Γλυκά κρυφομιλεί. […] Έπρεπε εμπρός 'στ' ανάκτορα / Στην ένδοξη Αθήνα / Να κάθεσαι ως Παλλάδιον / Με τα θαυμάσια εκείνα, / 'Που ο ξένος 'στην Ακρόπολη / Με σεβασμόν θωρεί». Βλ. Νικόλαος Γομένης, «Ωδή εις Ιωάννην Καποδίστριαν κυβερνήτην της Ελλάδος διά την εν Κερκύρα τελετήν των αποκαλυπτηρίων του ανδριάντος αυτού», Τυπογραφείον Α. Λάντζα, Κερκύρα 1886, σ. 3-4.

31. Βλ. Σ., «Ιωάννης Α. Καποδίστριας», *Εστία*, τ. 23, τχ. 589 (1887), σ. 225-228.

32. Βλ. Κωστής Παλαμάς, «Λόγος για τον Καποδίστρια. Όταν του στήθηκε το άγαλμα στην Κέρκυρα», *Απαντα*, εκδ. Μπίρης, Αθήνα, χ.χ., τ. 9ος, σ. 21-22.

προς τιμήν του ονόματός του έκδοση της εφημερίδας *Καποδίστριας*[33] ή η χρησιμοποίηση, επίσης, του ονόματός του στην ονοματοθεσία της ομώνυμης Φιλαρμονικής Εταιρείας.[34] Το πρόσωπο του Καποδίστρια το οικειοποιείται ακόμη περισσότερο η συλλογική μνήμη των Επτανήσιων, αφού το συνδέουν άμεσα με τον αγώνα κατά της βρετανικής κυριαρχίας – λόγω της αντίθεσης του Καποδίστρια προς την αγγλική πολιτική –,[35] άρα και τον αγώνα για την Ένωση. Δεν είναι τυχαίο το γεγονός πως ακόμη και σήμερα γίνεται τόσο κατά τους εορτασμούς της Ένωσης όσο και των εθνικών επετείων κατάθεση στεφάνων μεταξύ άλλων και στον τάφο του στην Πλατυτέρα.[36]

Κατά τον ίδιο τρόπο θα λειτουργήσουν αργότερα και θα αφομοιωθούν στην κοινωνική μνήμη και άλλες προτομές, όπως αυτές του Μαβίλη, του Σολωμού ή του Μάντζαρου. Παρατηρούμε ότι τα μνημεία της πόλης ακολουθούν συγκεκριμένο υπόδειγμα, αφού με τον ένα ή τον άλλο τρόπο συνδέονται όχι μόνο με την ιστορία της τοπικής κλίμακας, αλλά εναρμονίζονται και με τη σημασία του κοινού εθνικού παρελθόντος. Έτσι, θα συναντήσουμε μνημεία με διττή σημασία. Στην προτομή του Μαβίλη οι κάτοικοι θα αναγνωρίσουν τον κερκυραίο σονετογράφο αλλά και τον εθνικό αγωνιστή, τον άνθρωπο που θα δώσει τη ζωή του το 1912 στη διάρκεια του Βαλκανικού πολέμου για την ελευθερία της πατρίδας. Στην προτομή του Σολωμού θα αναγνωρίσουν τον ζακυνθινό ποιητή που έζησε μεγάλος μέρος της ζωής του στην Κέρκυρα, αλλά και τον ποιητή που η λύρα του έψαλε την εθνική και πνευματική ελευθερία ολόκληρης της Ελλάδας. Στην προτομή του Μάντζαρου

---

33. *Καποδίστριας, εφημερίς πολιτική και φιλολογική*, φ. 1, 2.4.1872, όπου επισημαίνεται: «[...] εδόσαμεν εις την εφημερίδα μας ταύτην τ' όνομα ανδρός, όστις, εν τη νήσω ταύτη γεννηθείς, έσχε την Ελλάδα κύριον αντικείμενον της τεραστίου αυτού και μεγαλοφυούς ενεργείας, και του οποίου η μνήμη κατέστη κτήμα της όλης ανθρωπότητος».

34. Φιλαρμονική Ένωση Κέρκυρας «Καποδίστριας».

35. Χριστίνα Κουλούρη – Χρήστος Λούκος, *Τα πρόσωπα του Καποδίστρια. Ο πρώτος κυβερνήτης της Ελλάδας και η νεοελληνική ιδεολογία 1831-1996*, εκδ. Πορεία, Αθήνα 1996, σ. 91-96.

36. Βλ., ενδεικτικά, «Εν συναγερμώ ο κερκυραϊκός λαός εώρτασε την 75ην επέτειον της Ενώσεως της Επτανήσου. Αι αυθόρμητοι πατριωτικαί εκδηλώσεις των λαϊκών μαζών. Οι λόγοι του κ. Κορυζή», *Κερκυραϊκόν Βήμα*, φ. 27.5.1939: «[...] εν τη Μονή Πλατυτέρας ετελέσθη αρχιερατικόν μνημόσυνον των επιφανών της Κερκύρας τέκνων [...] Επί του τάφου του Ιωάννου Καποδίστρια κατέθεσαν στεφάνους [...]». Και: «Ο πανηγυρικός εορτασμός της εθνικής επετείου. Η συμμετοχή της οργανώσεως νεολαίας», *Κερκυραϊκόν Βήμα*, φ. 30.3.1940. Μεταξύ άλλων αναγράφεται: «[...] κατετίθεντο στέφανοι εις τον ανδριάντα του Καποδίστρια και εις τας προτομάς των Μαντζάρου, Σολωμού και Μαβίλη. [...] Ακολούθως δε τρεις δρομείς φαλαγγίται έφερον κλάδον δάφνης εις τον τάφον του Ι. Καποδιστρίου εις την ιεράν μονήν Πλατυτέρας [...]». Επίσης, «Η χθεσινή πρώτη ημέρα του εορτασμού της εθν. επετείου», *Εφημερίς των Ειδήσεων*, φ. 28.10.1949.

θα βρουν τον κερκυραίο μουσουργό αλλά και τον άνθρωπο που θα μετατρέψει τους εθνικούς στίχους σε μελωδία που θα ενώνει όλους τους Έλληνες. Γίνεται φανερό ότι οι αποτυπώσεις των μνημείων έχουν πρόθεση να παραπέμψουν στον εθνικό πολιτισμό, στον πατριωτισμό, στον ελληνικό ηρωισμό και γενικότερα στην ιδέα ενός ενωμένου ελληνικού έθνους. Είναι δημιουργήματα μιας εποχής που η διαμόρφωση της νεοελληνικής ιδεολογίας είναι σε επαναπροσδιορισμό και εξέλιξη· για να φτάσουμε στο τώρα, στον χρόνο της έρευνάς μας όπου τα μνημεία διαβάζονται, ερμηνεύονται ή και απορρίπτονται. Οι αναφορές επιμέρους συλλογικοτήτων στη διαφωνία και στην καταδίκη ορισμένων μνημείων σε damnatio memoriae θα είναι τόσο συχνές όσο χρειάζονται για να καταγραφούν και να διαμορφώσουν τις επιμέρους κοινωνικές μνήμες. Σύγχρονοι Κερκυραίοι απορρίπτουν τα άγαλμα του Ι. Καποδίστρια και του Γ. Θεοτόκη ως μνημεία της ηγεμονικής αστικής τάξης, ενώ από την άλλη αναγνωρίζουν και ερμηνεύουν το μνημείο του Μαβίλη ως παράδειγμα αγωνιστικότητας και ηρωισμού, «αφαιρώντας» του τη λογοτεχνική πλευρά. Ενδεικτική είναι η περίπτωση ενός πληροφορητή μας, που «δεν γνωρίζει» πού βρίσκεται το άγαλμα του Γεωργίου Θεοτόκη, αν και κατοικεί απέναντι από αυτό.[37] Πρόκειται για «ιστορική λήθη» ή μια άλλη ανάγνωση των μνημείων από την επίσημη ερμηνεία που εξυπηρετεί την υπεράσπιση των συλλογικών ετεροτήτων και ερμηνεύει τις εκάστοτε διαφορετικότητες.

Οι προφορικές μαρτυρίες σε συνδυασμό με τη συμμετοχική παρατήρηση και την ιστορική έρευνα μας οδήγησαν στο να κατανοήσουμε ότι η ταυτότητα της συλλογικής μνήμης ήταν κυρίως πολιτισμική. Τα δρώντα υποκείμενα αναφέρονταν με πολύ μεγάλη συχνότητα στην πνευματική παράδοση του νησιού, καλλιεργώντας μια πολιτισμική ταυτότητα που ερμηνεύει την καθημερινότητά τους. Ενδεικτικό είναι πως από τις 28 αφιερωματικές πλάκες που είναι τοποθετημένες στην πόλη της Κέρκυρας η πλειονότητα αναφέρεται σε προσωπικότητες (λογοτέχνες, μουσουργούς, ζωγράφους, καθηγητές), ενώ λίγες είναι οι αναφορές σε ιστορικά γεγονότα ή ιστορικά κτήρια. Τη σημασία που απέδιδαν στη δημιουργία και διατήρηση της πολιτισμικής τους ταυτότητας φανερώνει και το γεγονός της ανοικτής συζήτησης και τελικά της κατασκευής ένας «κερκυραϊκού πάνθεου προτομών». Ο τύπος ουκ ολίγες φορές θα φιλοξενήσει άρθρα τόσο με γνώμες απλών Κερκυραίων που συμφωνούσαν με την κατασκευή μνημείων όσο και άρθρα επιμέρους συλλογικοτήτων που αντιμάχονταν μια τέτοια ενέργεια. Από τη μια πλευρά έχουμε τους υπερασπιστές της μνήμης, που θεωρούσαν τη δημιουργία του πάνθεου επιτακτική ανάγκη, αφού «θα εζωντάνευαν και στην ψυχή των παιδιών τους […] την ανάμνησι της

37. Προφορική μαρτυρία του Α.Π., ετών 85.

ιστορίας του τόπου».[38] Το πάνθεο θα λειτουργούσε ως σημείο αναφοράς στους κατοίκους, ως τρόπος καθημερινής υπενθύμισης και άτυπη διαδικασία μάθησης για «τους ανθρώπους που έγραψαν με τη ζωή και τη δράσι τους μια αξέχαστη εποχή, που ανύψωσαν την Κέρκυρα σ' ένα πνευματικό επίπεδο, που κινούσε το θαυμασμό και προκαλούσε την ευλάβεια».[39] Και από την άλλη μεριά υπάρχουν απόψεις που χαρακτήριζαν μάταιη και αδικαιολόγητη μια τέτοια ενέργεια, αφού δεν θα επιδρούσε στη διαμόρφωση των ανθρώπων, δεν θα παρήγε κάτι καινούργιο και δεν θα μπορούσε να ανατροφοδοτήσει το παρόν.[40] Η διαμάχη όμως αυτή επιτρέπει να διαφανεί ποιος είναι ο πραγματικός κάτοχος και διαχειριστής της ιστορίας και της μνήμης. Η αρνητική απάντηση του Δήμου, ως επίσημου φορέα και ενεργού διαχειριστή της μνήμης,[41] στην αντίδραση της Εταιρείας Κερκυραϊκών Σπουδών όσον αφορούσε στην πρότασή της για σύσταση δεκαμελούς επιτροπής, αποκλειστικά αρμόδιας για την τοποθέτηση των προτομών,[42] είναι χαρακτηριστική. Δεν υπήρξε κα-

---

38. Μ.Β. Λάνδος, «Σκέψεις και γνώμαι. Κερκυραϊκό πάνθεο», *Κερκυραϊκόν Βήμα*, φ. 2.3.1940. «[...] Εδώ, που έχουμε τόσους και τόσους κορυφαίους, που όχι μόνο εσημείωσαν, με το διάβα τους, μια ξεχωριστή εποχή, ένα ξεχωριστό πολιτισμό, μια αληθινή υπέροχη πνευματική ή καλλιτεχνική άνθησι, αλλά που και γενικότερα πρόσφεραν τα πλούσια ψυχικά και πνευματικά δώρα τους, ως ατίμητη υπηρεσία σ' ολόκληρο το Έθνος, αφίνουμε τη μνήμη τους να λησμονηθή, και να σκεπάση ο χρόνος τα τιμημένα και περίδοξα ονόματά τους». Και συμπληρώνει λίγο πιο κάτω: «[...] Τα μαρμάρινα ομοιώματα της μορφής όλων εκείνων, που εχρησίμευσαν ως οδηγητές μιας εποχής, ως πρωτεργάται μιας πνευματικής ακμής, ως δημιουργοί μιας πάμφωτης ιστορικής περιόδου, αποτελούν μαθήματα ζωντανά. [...] Και όσοι αγαπούν τον τόπο, που γεννήθηκαν, την Πατρίδα της οποίας είναι πολίται, το Έθνος στο οποίο ανήκουν, έχουν υποχρέωσι να συντελέσουν [...]».

39. Μ.Β. Λάνδος, «Σκέψεις και γνώμαι. Όχι πάνθεο αλλά μουσική;», *Κερκυραϊκόν Βήμα*, φ. 6.4.1940. Θα επισημάνει: «Δεν είναι άψυχα τα μάρμαρα αυτά, όπως όλοι φανταζόμεθα. Έχουν και αυτά ψυχή [...] και μονάχα αυτά κρατούν, στις Γενεές που περνάνε, ζωντανή τη συνοχή, άσβεστη την ανάμνησι από ό,τι μεγάλο και φωτεινό έχει να επιδείξη το Παρελθόν».

40. Νίκος Παραμυθιώτης, «Συζήτησις. Το κερκυραϊκό πάνθεο», *Κερκυραϊκόν Βήμα*, φ. 30.3.1940. Μεταξύ των άλλων αναφέρει: «[...] Κι' αν για μεγάλες πολιτείες η ιδέα της ιδρύσεως Πανθέων παρουσιάζεται κάπως τολμηρή, για ένα μικρό νησί, σαν το δικό μας, είναι τουλάχιστον αδικαιολόγητη».

41. «Ζητήματα αισθητικής αγωγής. Το "πάνθεον" των προτομών. Ένα έγγραφο και μερικαί παρατηρήσεις», *Κερκυραϊκά Νέα*, φ. 20.9.1954: «[...] Η σύστασις Επιτροπής [...] δεν είναι δυνατή κατά πρώτον και κύριον λόγον, διότι θα απετέλει υποκατάστασιν της Δημοτικής Αρχής εις ζητήματα της αποκλειστικής αρμοδιότητος αυτής, υποκατάστασιν ήτις δεν είναι δυνατόν να νοηθή εις τόπον διαθέτοντα αρτίαν κοινωνικήν οργάνωσιν. Ο Δήμαρχος Σταμ. Α. Δεσύλλας».

42. «Αισθητική και προτομαί. Υπόμνημα της Εταιρείας Κερκυραϊκών Σπουδών», *Κερκυραϊκά Νέα*, φ. 21.6.1954.

μία διαπραγμάτευση ως προς το «μονοπώλιο της ιστορικής καλλιέργειας».[43] Εν τέλει, το «μακάβριον πάρτυ»[44] (το εν λόγω πάνθεο) έμεινε, έως ότου δημιουργήθηκε μετά από χρόνια, τέλος της δεκαετίας του '60, μια άλλη δημοτική αρχή που επαναπροσδιόρισε τον σχεδιασμό της καλλιέργειας της ιστορικής μνήμης, αφαιρώντας και αντικαθιστώντας το με το μνημείο της Ένωσης.

Η σύγκρουση που γεννά το ζήτημα της διαχείρισης της μνήμης μπορεί να εμφανιστεί με διάφορες μορφές: ανάμεσα σε μια επιμέρους συλλογικότητα με την κυρίαρχη ιδεολογία (όπως έγινε στην περίπτωση του πανθέου) ή ακόμη ανάμεσα σε δύο ηγεμονικά υποκείμενα. Ενδεικτική είναι η περίπτωση της διαφωνίας του Δήμου Κερκυραίων με τη Μητρόπολη του νησιού για τον χώρο που θα τοποθετούσαν την προτομή του μητροπολίτη Μεθόδιου. Ο Δήμος με δημόσια επιστολή του θα προσπαθήσει να αλλάξει την απόφαση της Μητρόπολης, να αναβάλει τα αποκαλυπτήρια και να εναρμονιστεί με την απόφαση του Δημοτικού Συμβουλίου για τον χώρο που εκείνο είχε επιλέξει, αφού θα έπρεπε «να φαίνεται ότι τιμήθηκε από το λαό κι' όχι μόνο από την Εκκλησία. […] [ο ιεράρχης]». «Το πείσμα δεν ταιριάζει σε Αρχιερείς», λέχθηκε χαρακτηριστικά.[45] Η μητρόπολη θα απαντήσει με τα δικά της επιχειρήματα: «η οδός Μ. Μεθοδίου […] δεν αρμόζει στην προτομή διότι ο χώρος είναι υποβαθμισμένος»,[46] και η τοποθέτησή της στον χώρο του ναού του αγίου Σπυρίδωνα έμελλε να πραγματοποιηθεί χωρίς τη σύμφωνη γνώμη των δημοτικών αρχών.[47] Πολλές φορές η σύγκρουση μπορεί να οφείλεται σε αφορμές που δίνονται είτε από την τοποθέτηση ενός μνημείου είτε από το γράψιμο ενός σχολικού βιβλίου είτε από την εκφώνηση ενός πανηγυρικού λόγου. Η αιτία όμως

43. «Προτομαί. Ιστορία και αισθητική», *Κερκυραϊκά Νέα*, φ. 4.10.1954.

44. «Ζητήματα αισθητικής αγωγής. Το "πάνθεον" των προτομών. Ένα έγγραφο και μερικαί παρατηρήσεις», *Κερκυραϊκά Νέα*, ό.π. Υπογραμμίζει ότι «[…] όλη η Κερκυραϊκή κοινωνία, πλην των προσκυνούντων την δημοτικήν αισθητικήν, διαμαρτύρεται διά το ακατανόητον σύμπλεγμα το μεταβαλόν την Πλατείαν της Ενώσεως εις μακάβριον πάρτυ».

45. «Ανοιχτή επιστολή προς Σεβασμιώτατο Μητροπολίτη κ.κ. Τιμόθεο», *Ελευθερία*, φ. 14.5.1996.

46. Μαρία Παγκράτη, «Προτομή Μεθοδίου. Το μπαλάκι στο δήμο ρίχνει ο Μητροπολίτης. Θεωρεί ο Μητροπολίτης τη Μ. Μεθοδίου υποβαθμισμένη περιοχή!!!», *Ελευθερία*, φ. 17.5.1996.

47. «Η Ι. Μητρόπολις για την προτομή του Μεθόδιου», *Ελευθερία*, φ. 23.5.1996, σ. 2. Η ανακοίνωση του γραφείου τύπου της Μητρόπολης, μεταξύ των άλλων αναφέρει: «[…] Η Ιερά Μητρόπολη με βαθειά εκτίμηση και αγάπη πάντοτε αντιμετωπίζει όλους τους Κερκυραίους και όλες τις περιοχές της Κέρκυρας, χωρίς να κάνει ποτέ καμμία διάκριση. Όσο αφορά δε την τοποθεσία της προτομής […] οφείλεται εις το γεγονός ότι εις ολόκληρον τον ορθόδοξον χριστιανικόν κόσμον οι προτομές ή τα αγάλματα κληρικών τοποθετούνται πλησίον Ιερών Ναών ή Εκκλησιαστικών χώρων».

σχεδόν πάντα είναι η μονοπώληση της ιστορίας· η διάπλαση και η αναδόμηση της κοινωνικής μνήμης σύμφωνα με τις επιταγές της κυρίαρχης τάξης. Πρόκειται για έναν ακήρυχτο πόλεμο που θα υφέρπει εσαεί.

Συνοψίζοντας, παρατηρούμε ότι η κοινωνική μνήμη των ανθρώπων της πόλης της Κέρκυρας συγκρατεί συγκεκριμένες ιστορικές περιόδους, διατηρώντας της ζωντανές με διάφορους τρόπους. Η λειτουργία της συλλογικής μνήμης, υπό την έννοια του κράτους της νοσταλγίας για το παρελθόν, άλλοτε ομογενοποιεί και άλλοτε παραλλάσσει τα γεγονότα, θεωρώντας το παρελθόν ανώτερο, με αποτέλεσμα να επιλέγει συγκεκριμένες όψεις και να διαμορφώνει αναλόγως το πλαίσιο της σχέσης παρόντος – παρελθόντος. Έτσι, τα παρελθόντα επηρεάζουν τα παρόντα και ρυθμίζουν σε μεγάλο βαθμό τη σύγχρονη ταυτότητα της πόλης.

Είναι η ταυτότητα που υπό πολλές εκφάνσεις προβάλλει η διαφορετικότητα, διαφορετικότητα τόσο εσωτερική (διάφορες συλλογικές ετερότητες) όσο και εξωτερική (η πόλη προσδιορίζει τη θέση της μέσω της μνήμης, βιωμένης ή μη, μέσα στην ευρύτερη κοινωνία με τους όρους «αυτοί και εμείς»). Με τον τρόπο αυτό, αντί για τη μονοφωνική συλλογική μνήμη, εμφανίζονται πολλές φωνές, πολλές συλλογικές μνήμες.

Τα δρώντα ιστορικά υποκείμενα αναδομούν συνεχώς τη σχέση τους με το παρελθόν, ώστε να εξυπηρετούν τις εκάστοτε διαφορετικές ανάγκες τους. Με άλλα λόγια, αξιοποιούν (άμεσα ή έμμεσα) τον ενεργό ρόλο της βιωμένης ή όχι εμπειρίας τους και μέσα από ατομικές ή συλλογικές διαδικασίες προσπαθούν να την χρησιμοποιήσουν. Έτσι, αναπτύσσεται ένας διάλογος με διάφορους φορείς και το αποτέλεσμά του συνίσταται στην αμοιβαία ανταλλαγή στοιχείων και τη δημιουργία ενός ιδιαίτερου συνόλου, μιας ιδιαίτερης κοινωνικοπολιτισμικής χοάνης. Μια τέτοια περίπτωση συνιστά και η πόλη της Κέρκυρας.

Περίληψη / Summary

Σκοπός της ανακοίνωσης είναι η εξέταση της συγκρότησης της κοινωνικής και ιστορικής μνήμης στην πόλη της Κέρκυρας, μέσα από τα δημόσια έργα της γλυπτικής· να ανιχνεύσουμε την ταυτότητα του κερκυραϊκού χώρου με όχημα τη λειτουργία των μνημείων, την επίσημη εκδοχή γι' αυτά αλλά και τις διαφορετικές ερμηνείες τους.

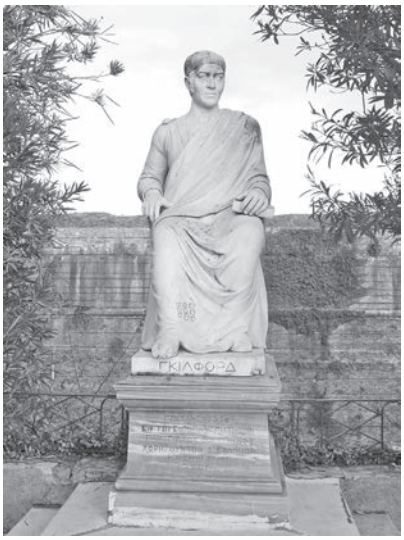
Main purpose of this paper is to examine the constitution of social and history memory, in the city of Corfu, through the means of public sculpture. We detect the identity of Corfiot space, using monuments as vessels of reading in depth; the official message projected by local authorities and its multiple interpretations.

Εικ. 1: Το άγαλμα του στρατάρχη κόμη Σούλεμπουργκ (1716).

Εικ. 2: Ο οβελίσκος προς τιμήν του αρμοστή Ουάρδου Ντούγκλα (1843).

Εικ. 3: Το άγαλμα
του Φρειδερίκου Γκίλφορδ (1883).

Εικ. 4: Το άγαλμα
του Ιωάννη Καποδίστρια (1885).

Εικ. 5: Η προτομή του Διονυσίου Σολωμού.

Εικ. 6: Η προτομή του Λορέντζου Μαβίλη.

Εικ. 7: Η προτομή του Νικολάου Μάντζαρου.

Εικ. 8: Η προτομή του μητροπολίτη Κέρκυρας,
Παξών και Διαποντίων Νήσων Μεθοδίου Κοντοστάνου.

ΑΠΟ ΤΟΝ *ΘΝΗΣΚΟΝΤΑ ΑΧΙΛΛΕΑ* ΣΤΟΝ *ΝΙΚΗΤΗ ΑΧΙΛΛΕΑ* Η ΣΙΣΙ, Ο ΚΑΪΖΕΡ ΚΑΙ Η ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΑ

Κωνσταντίνος Αργιανάς

Στη μνήμη του καθηγητή
Θάνου Χρήστου

Το κτίριο του Αχιλλείου, κράμα ελληνικού και πομπηιανού ρυθμού, δεν θεωρείται από πολλούς άξιο λόγου. Αδιάφορον αν ευσταθεί ή όχι αυτή η άποψις, τα έργα τέχνης που βρίσκονται στο Αχίλλειο, τα αγάλματα, οι προτομές, οι τοιχογραφίες, οι διακοσμήσεις και το γεγονός ότι κατοίκησαν σ' αυτό δύο θρυλικές μορφές της ευρωπαϊκής ιστορίας, η Ελισάβετ της Αυστρίας και ο Γουλιέλμος της Γερμανίας, το περιβάλλουν με μια αίγλη μυθική.[1]

Το 2011 διοργανώθηκε στο Εθνικό Μουσείο Αρχαιοτήτων του Λάιντεν στην Ολλανδία μια έκθεση με ελληνικό ενδιαφέρον. Τίτλος της έκθεσης: «Sisi en Wilhelm II. Keizers op Corfu».[2] Η έκθεση φώτιζε αρκετές πτυχές της διαμονής των «δύο θρυλικών μορφών της ευρωπαϊκής ιστορίας, της Ελισάβετ της Αυστρίας και του Γουλιέλμου της Γερμανίας», καθώς και τη σχέση τους με την ελληνική αρχαιότητα. Στην έκθεση δέσποζαν, μέσω φωτογραφιών, *Ο θνήσκων Αχιλλέας* και *Ο νικητής Αχιλλέας*, τα δύο πιο γνωστά μνημεία του Αχιλλείου. Η δομή, ωστόσο, της έκθεσης[3] και ο τίτλος αυτής παρουσίαζαν μεγάλη αντίφαση σε σχέση με το περιεχόμενο της αφίσας της, που ήταν συγχρόνως και το εξώφυλλο του μικρού καταλόγου. (Εικ. 1)[4] Η διασημότερη προσωπογραφία της αυτοκράτειρας της Αυστρίας, φιλοτεχνημένη στα 1865 από τον γερμανό ζωγράφο Franz Xaver Winterhalter, και το άγαλμα του *Θνήσκοντα Αχιλλέα*, φιλοτεχνημένο στα 1884 για λογαριασμό της αυτοκράτειρας από τον γερμανό γλύπτη Ernst Herter,

---

1. Περικλής Μεϊντάνης, *Ο θρύλος του Αχιλλείου. Το παλάτι της Ελισάβετ και του Κάιζερ*, εκδ. *Κερκυραϊκά Χρονικά*, Κέρκυρα 1965, σ. 73.

2. «Η Σίσι και ο Γουλιέλμος Β΄. Αυτοκράτορες στην Κέρκυρα».

3. Η έκθεση ήταν χωρισμένη σε δύο μέρη, τα οποία ήταν αφιερωμένα στην Ελισάβετ και τον Κάιζερ, αντίστοιχα.

4. Πρβλ. τον κατάλογο της έκθεσης *Sisi en Wilhelm II. Keizers op Corfu*, επιμ. Marlite Halbertsma κ.ά., Rijksmuseum van Oudheden, Leiden 2011.

κάλυπταν παραπάνω από τη μισή επιφάνεια της εικόνας, ενώ μόλις και μετά βίας μπορούσε να διακρίνει κανείς το πορτραίτο του Κάιζερ κάτω αριστερά. Αντίθετα, *Ο νικητής Αχιλλέας*, φιλοτεχνημένος μεταξύ των ετών 1908 και 1910 από τον γερμανό γλύπτη Johannes Götz, μετά από παραγγελία του γερμανού αυτοκράτορα, απουσίαζε παντελώς από την αφίσα.

Η επιλογή του επίσημου αυτοκρατορικού πορτραίτου της Ελισάβετ που, ωστόσο, δεν έχει καμία σχέση με την όψιμη περίοδο της Κέρκυρας και του Αχιλλείου, καθώς και ο διανθισμένος με διάφορα χρώματα *Θνήσκων Αχιλλέας*, σε συνάρτηση με την απουσία του Κάιζερ, εξυπηρετούσαν την πρόθεση των επιμελητών της έκθεσης να προσδώσουν σε αυτή μια διάθεση ρομαντική και, συγχρόνως, απολιτική.[5]

Στόχος της παρούσας μελέτης είναι να διερευνήσει και να συζητήσει την πολιτική διάσταση των δύο αυτών αγαλμάτων που στήνονται στο Αχίλλειο με χρονική απόσταση μεταξύ τους είκοσι περίπου ετών και εκφράζουν «τη διαφορετική ψυχολογία των δύο ιδιοκτητών του Αχιλλείου»,[6] όπως θα γράψει στα 1965 ο Μεϊντάνης. Εκφράζουν, δηλαδή, δύο διαφορετικές –εκ διαμέτρου αντίθετες– αισθητικές και πολιτικές ιδεολογίες, και διαφορετικές προσλήψεις της ελληνικής αρχαιότητας, της αυτοκράτειρας της Αυστρίας Ελισάβετ και του Κάιζερ Γουλιέλμου Β′, αντίστοιχα.

Το Αχίλλειο[7] θα χτιστεί σε νεοπομπηιανό στυλ στο Γαστούρι της Κέρκυρας με επιθυμία της αυτοκράτειρας Ελισάβετ από τον ιταλό αρχιτέκτονα Raffaele Carito, μεταξύ των ετών 1889 και 1892. Η αυτοκράτειρα, τρέφοντας μεγάλη αγάπη για τον αρχαίο και νέο ελληνικό πολιτισμό, θα δώσει το όνομα του Αχιλ-

---

5. Πρβλ. *την κριτική για την έκθεση* στο: Konstantinos Argianas "Sehnsucht nach Griechenland. Zur Ausstellung 'Sisi und Wilhelm II. auf Korfu'", *Kunstgeschichte Aktuell*, *τχ.* 3 (2011), σ. 9-10.

6. Μεϊντάνης, *Ο θρύλος του Αχιλλείου*. ό.π., σ. 130.

7. Για το Αχίλλειο πρβλ., ενδεικτικά, Constantin Christomanos, *Das Achilles-Schloss auf Korfu*, Wien 1896. – Carl von Lützow, "Das Achilleion der Kaiserin Elisabeth auf Korfu", *Zeitschrift für Bildende Kunst*, *τχ.* 6 (1895), σ. 119. – Therese Kracht, *Korfu und das Achilleion*. Erlebtes und Erlauschtes, Berlin 1908. – Michael Meier, *Das Achilleion*, Deutscher Kunstverlag, München – Berlin 1963. – Angelika Dierichs, "Das Achilleion auf Korfu. Ein Schloss für Achilleus und für Elisabeth von Österreich", *Antike Welt*, *τχ.* 2 (2004), σ. 47-53. – Ingrid Haslinger, "Achilleion auf Korfu. Kaiserin Elisabeths griechische Villa", στο: *Elisabeth. Stationen ihres Lebens*, επιμ. Brigitte Hamann, Elisabeth Hassmann, Christian Brandstätter Verlag, Wien – München 1998, σ. 110-117. Στα ελληνικά βλ. Περικλής Μεϊντάνης, *Ο θρύλος του Αχιλλείου*. ό.π., σ. 130. Επίσης, το κεφάλαιο για το Αχίλλειο στο: Θάνος Χ. Χρήστου, *Η γλυπτική στα Ιόνια Νησιά*, εκδόσεις Απόστροφος, Κέρκυρα 1999, σ. 174-184.

λέα στο νέο της ανάκτορο.[8] Επιπλέον, θα διακοσμήσει αυτό με αντίγραφα αρχαίων αγαλμάτων και νεοκλασικά γλυπτά του 19ου αιώνα, όπως προτομές αρχαίων ελλήνων φιλοσόφων και ποιητών, τις εννέα Μούσες κ.ά., όλα τοποθετημένα στον λεγόμενο «Κήπο των Μουσών»,[9] αλλά και στους υπόλοιπους χώρους εντός και εκτός του ανακτόρου.

Δύο γλυπτά κατείχαν δεσπόζουσα θέση στο Αχίλλειο, *Ο θνήσκων Αχιλλέας* (Εικ. 2), έργο του Ernst Herter,[10] που τοποθετείται στη μεγάλη ταράτσα, και ο καθιστός ανδριάντας του αγαπημένου ποιητή της αυτοκράτειρας Heinrich Heine (1797-1856) (Εικ. 3), φιλοτεχνημένος στα 1892 από τον δανό γλύπτη Louis Hasselriis, ο οποίος απέδωσε τον ποιητή εξασθενημένο και άρρωστο, στα τελευταία χρόνια της ζωής του. Το μνημείο για τον γερμανοεβραίο ποιητή, που θα στηθεί στο εσωτερικό ενός μικρού ναΐσκου στο δάσος του Αχιλλείου σε ένα ειδυλλιακό τοπίο, είναι το πρώτο μνημείο που θα ιδρυθεί προς τιμήν του σε ολόκληρη την Ευρώπη, σε χρονική περίοδο, κατά την οποία οι αντισημιτικές και εθνικιστικές φωνές στη Γερμανία και την Αυστρία είχαν αποτρέψει την ανέγερση ενός δημόσιου μνημείου προς τιμήν του ποιητή στη γενέτειρά του, το Ντίσελντορφ,[11] ανέγερση που η Ελισάβετ σκόπευε να χρηματοδοτήσει.

Ο θνήσκων Αχιλλέας αποδίδεται ακριβώς τη στιγμή που το βέλος έχει καρφωθεί στο μοναδικό τρωτό σημείο του σώματός του, τη φτέρνα του, και προσπαθεί μάταια να το βγάλει. Στο πρόσωπό του καθρεφτίζεται ο πόνος ενός θνητού, τη στιγμή που πεθαίνει. Πρόκειται για ένα νεομπαρόκ άγαλμα με έντονες τις ελληνιστικές επιρροές. Ο βερολινέζος γλύπτης φιλοτέχνησε *τον Θνήσκοντα Αχιλλέα* την περίοδο που βρισκόταν στη Ρώμη, και η Ελισάβετ το αγόρασε για να διακοσμήσει αρχικά τη Hermesvilla στη Βιέννη. Αφετηριακό σημείο στη σχετική εικονογραφία αποτελεί αδιαμφισβήτητα το γνωστό *Σύμπλεγμα του Λαοκόοντα,* που βρίσκεται στο Μουσείο του Βατικανού, που τόσο εξύμνησε στις πραγματείες του ο Johann Joachim Winckelmann, το οποίο και άσκησε μεγάλη επίδραση στους νεοκλασικιστές γλύπτες του 19ου αιώνα στη Ρώμη. Άμεση επιρροή στον *Θνήσκοντα Αχιλλέα* του Herter άσκησε αναμφίβολα *Ο Πληγωμένος Αχιλλέας*

---

8. Μερικά χρόνια νωρίτερα θα δώσει το όνομα Hermesvilla (έπαυλη του Ερμή) στην αυστριακή της έπαυλη που θα χτιστεί λίγο έξω από τη Βιέννη στο Lainzer Tiergarten.

9. Πρβλ. σχετικά Παυλίνα Καραναστάση, «Ο "κήπος των Μουσών" στο Αχίλλειο της Κέρκυρας και ο γλυπτός του διάκοσμος», στο: *Έπαινος Luigi Beschi*, Μουσείο Μπενάκη, 7ο Παράρτημα, επιμ. Άγγελος Δεληβοριάς κ.ά., Αθήνα 2011, σ. 161-176.

10. Πρβλ. Brigitte Hüfler, *Ernst Herter (1846-1917). Werk und Porträt eines Berliner Bildhauers*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Freie Universität, Βερολίνο 1978.

11. Είναι χαρακτηριστικό το γεγονός ότι η Ελισάβετ σκόπευε να χρηματοδοτήσει την ανέγερση του μνημείου στο Ντίσελντορφ.

(Εικ. 5) του ιταλού Filippo Albacini, που βρίσκεται στην αυλή της Ακαδημίας του Αγίου Λουκά στη Ρώμη.

«Είναι ο "Αχιλλεύς που πεθαίνει", είπε η αυτοκράτειρα, που του αφιέρωσα το παλάτι μου, επειδή για μένα αυτός αντιπροσωπεύει την ελληνική ψυχή και την ομορφιά της γης και των ανθρώπων. Τον αγαπώ ακόμη επειδή ήτονε φτερόποδος στο τρέξιμο σαν τον Ερμή και ήτονε δυνατός και περήφανος και πεισματάρης σα βουνό ελληνικό και περιφρονούσε σα σύννεφο όλους τους βασιλιάδες κι όλες τις συνήθειες και τους νόμους και δε λογάριαζε τα κοπάδια των ανθρώπων για τίποτα, το πολύ πολύ για να θερίζωνται σα στάχυα απ' το θάνατο. Δεν είχε άλλο ιερό παρά τη δική του θέληση και δεν έζησε παρά τα δικά του τα όνειρα και η θλίψη του ήτονε γι' αυτόν πιο πολύτιμη απ' τη ζωή ολόκληρη [...]».[12] Τα λόγια της Ελισάβετ, όπως μας τα μεταφέρει ο Κωνσταντίνος Χρηστομάνος, συνοψίζουν την αντίληψή της για την ελληνική αρχαιότητα. Αυτή αποτελεί έναν ιδανικό τόπο, όπου οι ανθρωπιστικές αξίες και τα οικουμενικά ιδεώδη βρίσκονται στην πιο ιδανική τους μορφή. Το Αχίλλειο θα αποτελούσε τη μεταφορά ενός τέτοιου τόπου. Επιπλέον, ο Αχιλλέας, ο οποίος «περιφρονούσε σα σύννεφο όλους τους βασιλιάδες κι όλες τις συνήθειες και τους νόμους», αποτελεί μια προσωποποίηση της αυτοκράτειρας, η οποία με τη στάση της περιφρόνησε τις αυτοκρατορικές της υποχρεώσεις και, κάποιες φορές, άσκησε κριτική στο παλάτι. Δεν θα ήταν υπερβολή να πούμε ότι η Ελισάβετ, με το Αχίλλειο και τα μνημεία που επιλέγει για να το διακοσμήσει, παρουσιάζεται ως μορφωμένη γυναίκα της αναδυόμενης τότε αυστριακής αστικής τάξης, η οποία ασκεί κριτική στην απολυταρχία και τον αντισημιτισμό της εποχής της και, εντέλει, παρουσιάζεται ως «αντίπαλος της ίδιας της τάξης [της]».[13]

Αντίθετα, για τον δεύτερο ιδιοκτήτη του Αχιλλείου, το ελληνικό ανάκτορο θα αποτελέσει μια πρώτης τάξεως ευκαιρία να προπαγανδίσει τη γερμανική ιδεολογία.

Το Αχίλλειο θα περάσει στην κατοχή του τελευταίου γερμανού αυτοκράτορα στα 1907, μετά από προτροπή του βασιλιά της Ελλάδος Γεωργίου Α΄, όπως ο ίδιος Κάιζερ θα αναφέρει στις *Αναμνήσεις από την Κέρκυρα*,[14] ένα βιβλίο που

12. Παρατίθεται στο: Κωνσταντίνος Χρηστομάνος, *Το βιβλίο της αυτοκράτειρας Ελισάβετ. Φύλλα ημερολογίου*, Ίδρυμα Κώστα και Ελένης Ουράνη, Αθήνα 1990, σ. 131 κ.ε.

13. Brigitte Hamann, *Elisabeth: Kaiserin wider Willen*, Wien 2009, σ. 449.

14. Kaiser Wilhelm II., *Erinnerungen an Korfu*, Walter de Gruyter und Co., Berlin und Leipzig 1924. Η προτροπή του Γεωργίου Α΄ προς τον Κάιζερ να αγοράσει το Αχίλλειο πιθανώς οφειλόταν σε πολιτικές σκοπιμότητες. Βλ. Αθανάσιος Ε. Καλπαξής, *Αρχαιολογία και πολιτική. Η ανασκαφή του ναού της Αρτέμιδος (Κέρκυρα 1911)*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ρέθυμνο 1993, τ. Β΄, σ. 35.

ο Γουλιέλμος θα συγγράψει και θα εκδώσει κατά τη διάρκεια της εξορίας του στην Ολλανδία (1924). Αν και οι αλλαγές που έγιναν στο κτήριο και τους κήπους του Αχιλλείου ήταν λίγες, όμως αυτές σκιαγραφούν τις αισθητικές και πολιτικές αντιλήψεις του γερμανού αυτοκράτορα. Πρωταρχικό μέλημα του Κάιζερ ήταν η απομάκρυνση του μνημείου του γερμανοεβραίου ποιητή, που η Ελισάβετ είχε στήσει στο δάσος του Αχιλλείου. Ο Heine είχε εβραϊκή καταγωγή, ήταν γαλλόφιλος και πολέμιος της πρωσικής ιδεολογίας και της ιμπεριαλιστικής της πολιτικής. Έτσι, για τους γερμανούς εθνικιστές και αντισημίτες, στο πρόσωπό του ενσαρκωνόταν ο «εσωτερικός εχθρός».[15] Παρ' όλο που ο ίδιος ο Κάιζερ αιτιολογεί την απόφασή του να αντικαταστήσει το μνημείο του Heine με καλλιτεχνικούς όρους, γράφοντας στις *Αναμνήσεις* του πως «δεν ήταν ένα ταιριαστό μοτίβο για έναν ναΐσκο»,[16] η απομάκρυνση του μνημείου του Heine ήταν ξεκάθαρα πολιτική επιλογή που χαιρετίστηκε από γερμανούς αντισημίτες της εποχής: «Αρκετά με το γεγονός ότι θαυμάζουμε τον Heine. Να τον σεβόμαστε ή ακόμη και να τον τιμάμε, εμείς οι Γερμανοί δεν έχουμε κανένα λόγο»,[17] θα γράψει στις 29 Απριλίου του 1908 σε επιστολή του προς το Ανάκτορο ένας γερμανός αντισημίτης από τη Νέα Υόρκη.

Επίσης, η απόφαση του Κάιζερ να απομακρύνει τον ανδριάντα του Heine,[18] σε συνάρτηση με την απόφασή του να στήσει στους κήπους του Αχιλλείου ένα μνημειακών διαστάσεων άγαλμα για τον Αχιλλέα, θα γίνει αντικείμενο σχολιασμού από τον γερμανικό τύπο της εποχής, άλλοτε με επαινετικά λόγια και άλλοτε με ειρωνικά σχόλια.[19] Και οι δύο πλευρές της υποδοχής του *νικητή Αχιλλέα* από τον γερμανικό τύπο σκιαγραφούν ένα κομμάτι της γερμανικής ιστορίας της τέ-

15. Για την κατασκευή του «εσωτερικού εχθρού» και τον αντισημιτισμό στη Γερμανία στα τέλη του 20ού αιώνα βλ. Hans-Ulrich Wehler, *Deutsche Gesellschaftsgeschichte. Von der "Deutschen Doppelrevolution" bis zum Beginn des Ersten Weltkrieges 1849-1914*, Beck, München 2007, τ. 3, σ. 1063-1067.

16. Wilhelm II., *Erinnerungen an Korfu*, ό.π.

17. Geheimes Staatsarchiv PK, I.H.A., Rep. 89, Nr. 20690.

18. Το μνημείο αγοράστηκε, τελικά, από τον γιο του εκδότη του Heine, Julius Campe στο Αμβούργο. Η πολυτάραχη ιστορία του θα συνεχιστεί. Στο Αμβούργο θα «συναντήσει» τις αντιδράσεις των γερμανών εθνικιστών και κατά τη ναζιστική περίοδο θα καταλήξει σε ένα πάρκο της πόλης Τουλόν στη Γαλλία, όπου βρίσκεται μέχρι σήμερα. Πρβλ., σχετικά, Dietrich Schubert, *Jetzt wohin?*, Böhlau Verlag, Köln – Wien 1999.

19. Βλ., ενδεικτικά, τα ειρωνικά άρθρα στον σατιρικό τύπο: "Der obdachlose Heine", *Jugend: Münchner Illustrierte Wochenschrift für Kunst und Leben*, τ. 1, *τχ.* 13 (1908), σ. 454 και "Achilleus contra Heine", *Jugend: Münchner Illustrierte Wochenschrift für Kunst und Leben*, τ. 1, *τχ.* 13 (1908), σ. 1049.

χνης, που διαδραματίζεται στην Κέρκυρα και, συγχρόνως, εικονογραφούν το πολιτικό κλίμα που επικρατεί στη Γερμανία των αρχών του 20ού αιώνα.

Ο νικητής Αχιλλέας (Εικ. 5) θα τοποθετηθεί το καλοκαίρι του 1910 στη μεγάλη ταράτσα, στη θέση του *θνήσκοντα Αχιλλέα*, μια και ο δεύτερος ήταν πολύ μικρός για εκείνη και κρυβόταν από την πυκνή βλάστηση, σύμφωνα πάντα με τον ίδιο τον Κάιζερ.[20] Έτσι, ο Αχιλλέας της Ελισάβετ θα μεταφερθεί στη μεσαία ταράτσα, όπου βρίσκεται μέχρι και σήμερα.

Τη δημιουργία του κολοσσιαίου μνημείου θα αναλάβει ο γερμανός γλύπτης Johannes Götz, ύστερα από πρόταση του Reinhold Begas,[21] δάσκαλου του πρώτου αγαπημένου γλύπτη του Κάιζερ και ενός από τους σημαντικότερους καλλιτέχνες της γερμανικής ιστορίας της τέχνης στα τέλη του 19ου και στις αρχές του 20ού αιώνα.[22] Αξιοσημείωτο είναι το γεγονός ότι ο ίδιος ο Κάιζερ θα φιλοτεχνήσει στα 1908 ένα σχέδιο (Εικ. 6) με τον *Νικητή Αχιλλέα*, το οποίο θα έπρεπε να αποτελέσει το προσχέδιο για το τελικό έργο.[23]

Ο νικητής Αχιλλέας (Εικ. 7) έχει συνολικό ύψος έντεκα μέτρα, από τα οποία η μορφή του Αχιλλέα φτάνει τα πέντε μέτρα. Ο Αχιλλέας κρατά δόρυ και ασπίδα, την οποία κοσμεί το κεφάλι της Μέδουσας Γοργούς. Αν και η φιγούρα είναι αρκετά σχηματοποιημένη, μπορεί να διακρίνει κανείς το σώμα ενός ρωμαλέου γυμνασμένου πολεμιστή, ο οποίος ατενίζει προς τον ουρανό. Και θα μπορούσε να παραθέσει αρκετά παραδείγματα από τον 19ο αιώνα, που πιθανώς αποτέλεσαν πρότυπα για τον *Νικητή Αχιλλέα*, με πιο εμβληματικό όλων το έργο *Ναπολέων ως θεός Άρης* (1802-1806) (Εικ. 8) του διασημότερου νεοκλασικιστή γλύπτη του 19ου αιώνα, του Antonio Canova. Ωστόσο, τα ιδεαλιστικά χαρακτηριστικά τού επίσης στυλιζαρισμένου προσώπου, καθώς και η στάση contraposto του σώματος, φέρνουν στο νου τα αγάλματα της κλασικής εποχής, με αντιπροσωπευτικότερο όλων τον *Δορυφόρο* του Πολύκλειτου, το αρχέτυπο του ιδανικού άνδρα και πολίτη στην κλασική αρχαιότητα. Όμως, ενώ ο γυμνός «δορυφόρος» ύψους δύο περίπου μέτρων του Canova πλησιάζει το ιδεώδες της κλασικής τέχνης του *Δο-*

20. Kaiser Wilhelm II., *Erinnerungen an Korfu*, ό.π., σ. 27.

21. Ο Begas θα φιλοτεχνήσει πολλά μνημεία στην Πρωσία του Γουλιέλμου. Αντιπροσωπευτικότερο όλων είναι το κολοσσιαίο *Εθνικό μνημείο για τον Μπίσμαρκ (Bismarck Nationaldenkmal)*, μεταξύ των ετών 1897 και 1901, που θα στηθεί στα 1901 στο Βερολίνο.

22. Barbara Ohm, *Johannes Götz. Bildhauer in Fürth und Berlin*, Jungkunz, Berlin 2008, σ. 22.

23. Αξιοσημείωτο είναι ότι ο Κάιζερ φιλοτέχνησε πολλά σχέδια και θεωρούνταν ταλαντούχος καλλιτέχνης. Στα 1908 θα εκδοθεί λεύκωμα με έργα του αυτοκράτορα. Βλ. το βιβλίο του Paul Seidel, *Der Kaiser und die Kunst*, Gedruckt in der Reichsdruckerei, Berlin 1907.

ρυφόρου του Πολύκλειτου, ο τεράστιος *Νικητής Αχιλλέας* του Κάιζερ φαίνεται να απομακρύνεται από αυτό.

Τέλος, το μνημείο του *Νικητή Αχιλλέα* συμπληρωνόταν από μία επιγραφή που υπήρχε πάνω στο μαρμάρινο βάθρο και καταστράφηκε –με εξαίρεση το όνομα του ήρωα– από τους γάλλους στρατιώτες κατά τη διάρκεια του Α΄ Παγκόσμιου πολέμου. Η επιγραφή ήταν γραμμένη στα αρχαία ελληνικά: ΑΧΙΛΛΕΥΣ – ΓΕΡΜΑΝΩΝ ΚΡΑΤΑΙΩΝ ΓΟΥΛΙΕΛΜΟΣ ΤΟΝΔΕ ΑΧΙΛΗΑ ΣΤΗΣΕΝ ΠΗΛΕΙΔΗΝ ΜΝΗΜΑ ΕΠΙΓΙΓΝΟΜΕΝΟΙΣ 1910. Ο στόχος του Γουλιέλμου, του αυτοκράτορα των «Γερμανών κραταιών», με το μνημείο του *Νικητή Αχιλλέα*, συμπεριλαμβανομένης και της επιγραφής, ήταν διττός: Από τη μια μεριά επεδίωκε να προπαγανδίσει τη δύναμη της χώρας του εκτός συνόρων και από την άλλη να θυμίσει στις επόμενες γενιές ότι ο θεσμός της βασιλείας έχει τις ρίζες του στα βάθη της ιστορίας.

Έτσι, ο *Νικητής Αχιλλέας*, ένας «γερμανικός Αχιλλέας»,[24] «σύμβολο της γερμανοσύνης» (Symbol des Deutschtums),[25] αποτελεί ένα κατεξοχήν γερμανικό μνημείο των αρχών του 20ού αιώνα στον ελλαδικό χώρο. Συγχρόνως, αυτός ο «υπεργήινος» (Überirdisch),[26] «γεμάτος αυτοπεποίθηση και περηφάνια»,[27] αποτελεί μεταφορά της πρωσικής απολυταρχίας, αλλά και του ίδιου του Κάιζερ, ο οποίος επεδίωξε –διά μέσου της ελληνικής αρχαιότητας– όχι μόνο να νομιμοποιήσει την εξουσία του,[28] αλλά και να την παρουσιάσει ως υπεριστορική, σχεδόν νομοτελειακή, αναγκαιότητα.[29]

Τέλος, ο *νικητής Αχιλλέας*, τόσο αισθητικά όσο και ιδεολογικά, ενσαρκώνει την ελληνική αρχαιότητα, έτσι όπως αυτή προσλαμβάνεται από τον Κάιζερ Γουλιέλμο. Υπό το πρίσμα, δηλαδή, ενός παραμορφωμένου φακού, που δεν απέχει πολύ –ούτε χρονικά ούτε ιδεολογικά– από τον παραμορφωμένο φακό που χρησιμοποίησε η πιο νοσηρή εξουσία στην ιστορία, ο ναζισμός.

---

24. "Die Lanzenspitze des Achilleus", *Der Roland von Berlin. Eine Wochenschrift für das Berliner Leben*, φ. 19, 5.5.1910, *χ.σ.*

25. "Die Lanzenspitze des Achilleus", *ό.π.*

26. Kaiser Wilhelm II., *Erinnerungen an Korfu*, ό.π., σ. 28.

27. Kaiser Wilhelm II., *Erinnerungen an Korfu*, ό.π.

28. Σχετικά με την πολιτική νομιμοποίηση (Politische Legitimation), βλ. στο: Peter Bloch, "Die Berliner Bildhauerei des 19. Jahrhunderts und die Antike", *Berlin und die Antike*, επιμ. Willmuth Arenhövel – Christa Schreiber, Berlin 1979, τ. 2, σ. 414.

29. Wolfgang Löhlein, "Mit Zepter und Spaten: Kaiser Wilhelm II. und die Archäologie", στο: *Das Grosse Spiel. Archäologie und Politik zur Zeit des Kolonialismus (1860-1940)*, επιμ. Charlotte Trümpler, Essen – Köln 2008, σ. 394.

Περίληψη / Zusammenfassung

Η ανακοίνωση αναφέρεται στα δύο αγάλματα του Αχιλλέα, τον *Θνήσκοντα Αχιλλέα* και τον *Νικητή Αχιλλέα*, που βρίσκονται στον κήπο του Αχιλλείου στην Κέρκυρα. Πρόκειται για δύο έργα, τα οποία αντικατοπτρίζουν όχι μόνο το γούστο και τις αισθητικές και πολιτικές ιδεολογίες αλλά και τις διαφορετικές αντιλήψεις περί ελληνικής αρχαιότητας των δύο παραγγελιοδοτών τους, δηλαδή της αυτοκράτειρας της Αυστρίας Ελισάβετ και του Κάιζερ Γουλιέλμου ΙΙ., αντίστοιχα.

Der vorliegende Beitrag beschäftigt sich mit zwei Achilles-Statuen, nämlich den *Sterbenden Achilles* und den *Siegenden Achilles*, beides im Garten des Achilleion aufgestellt. Es handelt sich hier um zwei Kunstwerke, die nicht nur den Geschmack, die Kunstauffassung sowie die Weltanschauung, sondern auch die Antikenezeptionen ihren Auftraggeber, nämlich der Kaiserin Elisabeth von Österreich und Kaiser Wilhelms II., widerspiegeln.

Εικ. 1. Εξώφυλλο του Καταλόγου της έκθεσης *Sisi en Wilhelm II. Keizers op Corfu*, Εθνικό Μουσείο Αρχαιοτήτων, Λάιντεν, Ολλανδία, 13 Απριλίου – 11 Σεπτεμβρίου 2011.

Εικ. 2. Ernst Herter, *Ο θνήσκων Αχιλλέας*, Αχίλλειο, Κέρκυρα 1884.

Εικ. 3. Το μνημείο του Heinrich Heine στην Κέρκυρα, φωτογραφία, τέλη 19ου αιώνα.

Εικ. 4. Filippo Albacini, *Ο πληγωμένος Αχιλλέας*, Ακαδημία Αγίου Λουκά, Ρώμη 1857.

Εικ. 5. Johannes Götz, *Ο νικητής Αχιλλέας*, Αχίλλειο, Κέρκυρα 1908-1910.

Εικ. 6. Κάιζερ Γουλιέλμος Β΄, *Ο νικητής Αχιλλέας*, σχέδιο με μολύβι, 1908.

Εικ. 7. Johannes Götz, *Ο νικητής Αχιλλέας* (λεπτομέρεια), Αχίλλειο, Κέρκυρα 1908-1910.

Εικ. 8. Antonio Canova, *Ο Ναπολέων ως θεός Άρης*, Aspley House, Λονδίνο 1802-1806.

Ο ΖΑΚΥΝΘΙΝΟΣ ΖΩΓΡΑΦΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΙΑΤΡΑΣ ΤΟ ΕΙΚΑΣΤΙΚΟ ΚΑΙ ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΟ ΕΡΓΟ ΤΟΥ

Ευθυμία Μαυρομιχάλη

Ο Κωνσταντίνος Ιατράς ανήκει στη γενιά εκείνη των επτανησίων καλλιτεχνών, οι οποίοι με το έργο τους σηματοδοτούν το πέρασμα της επτανησιακής τέχνης με την ενσωμάτωσή της στην τέχνη του Ελληνικού κράτους, καθώς γεννήθηκε το 1811 και πιθανότατα, όπως θα δούμε παρακάτω, η καλλιτεχνική του σταδιοδρομία πρέπει να άρχισε στη δεκαετία του 1850.[1]

Για τη ζωή και το έργο του Κωνσταντίνου Ιατρά είναι γνωστά ελάχιστα στοιχεία και οι λίγες πληροφορίες που υπάρχουν επαναλαμβάνονται από μελετητή σε μελετητή με ελάχιστες διαφοροποιήσεις και χωρίς χρονολογικά δεδομένα.[2] Στην εισήγησή μας θα παρουσιαστούν ορισμένα νέα στοιχεία που έφερε στο φως η έρευνά μας, με βάση τα οποία μπορούμε να ιχνηλατήσουμε ασφαλέστερα την καλλιτεχνική δραστηριότητα και διαδρομή του καλλιτέχνη. Επιπλέον, θα σκιαγραφηθεί ο Κωνσταντίνος Ιατράς ως μια ιδιαίτερη καλλιτεχνική προσωπικότητα της επτανησιακής τέχνης, με διευρυμένα ενδιαφέροντα στο τεχνικό πεδίο της ζωγραφικής. Πρόκειται για τη μακροχρόνια ερευνητική του ενασχόληση με την τεχνική της εγκαυστικής ζωγραφικής, στην οποία θα αναφερθούμε στη συνέχεια,[3] μια πλευρά της καλλιτεχνικής του δραστηριότητας, για την οποία δεν υπήρχε μέχρι τώρα καμία αναφορά από κανέναν μελετητή.

Ο Κωνσταντίνος Ιατράς ή Γιατράς ανήκει στον κλάδο της οικογένειας Ιατρά ή Γιατρά, που έφτασε στη Ζάκυνθο το 1600 από τη Μάνη. Ανάμεσα στους προγόνους του, μάλιστα, υπήρχε αγιογράφος που μαθήτευσε δίπλα στον Σπυρίδωνα Στέντα. Σύμφωνα με τον Ζώη, θέλησε να ιερωθεί, φαίνεται ότι για κάποιο διάστημα φορούσε και ράσα, αλλά εγκατέλειψε την ιδέα, όταν ερωτεύθηκε μια νεαρή Αγγλίδα, την οποία απήγαγε και την παντρεύτηκε το 1832. Από τον γάμο

---

1. Δώρα Φ. Μαρκάτου, επιμ., *Η τέχνη της Επτανησιακής Σχολής, 18ος-19ος αι. Δημιουργία, υποδοχή και πρόσληψη. Σύντομη επισκόπηση*, ΑΤΕΙ Ιονίων Νήσων, Αθήνα 2014.

2. Αντώνης Κωτίδης, *Ζωγραφική 19ου αιώνα*, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1995, σ. 261. – Μάνος Στεφανίδης, «Ιατράς (Γιατράς) Κωνσταντίνος» στο: *Λεξικό ελλήνων καλλιτεχνών*, επιμ., Ευγένιος Δ. Ματθιόπουλος, Εκδοτικός Οίκος «Μέλισσα», Αθήνα 1998, τ. 2ος, σ. 40-41. – Ζίνα Καλούδη, επιμ., *Ζωγραφίζοντας στην Κέρκυρα*, Κατάλογος Έκθεσης (9 Ιουνίου-8 Σεπτεμβρίου 2003), Εθνική Πινακοθήκη – Μουσείο Αλεξάνδρου Σούτζου, Αθήνα 2003, σ. 69.

3. *Ιωνία*, φ. 293 (6 Απριλίου 1877).

αυτόν απέκτησε και την κόρη του Ισαβέλλα.[4] Εάν λάβουμε υπόψη μας την πληροφορία που δίνει ο συνθέτης Παύλος Καρρέρ, ότι το 1857 η κόρη του Ιατρά Ισαβέλλα ήταν είκοσι ετών, τότε θα πρέπει να αναθεωρήσουμε τη χρονολόγηση του Ζώη και να δεχθούμε ότι ο καλλιτέχνης πιθανόν να παντρεύτηκε αργότερα, εφόσον η Ισαβέλλα θα πρέπει να γεννήθηκε το 1837.[5] Τα πρώτα μαθήματα ζωγραφικής, όπως αναφέρεται, ο Ιατράς έλαβε από τον ιταλό ζωγράφο Ραφαέλο Τσέκολι. Στην περίπτωση αυτή θα πρέπει να δεχτούμε ότι ξεκίνησε σχετικά αργά να ασχολείται συστηματικά με τη ζωγραφική, αφού ο Τσέκολι έφθασε από τη Νάπολη στα Επτάνησα μετά το 1835 και στην Κέρκυρα το 1839.[6]

Η καλλιτεχνική εκπαίδευση του Κωνσταντίνου Ιατρά στην Ευρώπη τεκμηριώνεται με μεγαλύτερη ασφάλεια σήμερα. Με βάση τα αρχεία της Ακαδημίας Καλών Τεχνών της Βενετίας γνωρίζουμε ότι έγινε δεκτός εκεί το 1847 και παρακολούθησε μαθήματα τοπιογραφίας, γλυπτικής, γυμνού και ανατομίας.[7] Επιπλέον, όπως δηλώνει ο ίδιος ο καλλιτέχνης σε επιστολή του, το 1877, στην εφημερίδα *Ιωνία* της Σμύρνης, σπούδασε στην Ακαδημία του Αγίου Λουκά στη Ρώμη. Είναι λογικό να υποθέσουμε ότι ξεκίνησε τις σπουδές του στη Βενετία και μετά συνέχισε στη Ρώμη. Δεν ήταν ασυνήθιστο για τους καλλιτέχνες της γενιάς του Ιατρά να φοιτούν όχι μόνο σε μία από τις Ακαδημίες των μεγάλων καλλιτεχνικών κέντρων της Ιταλίας. Το ίδιο παρατηρούμε στην περίπτωση του Διονύσιου Καλλυβωκά (1806-1877) που σπούδασε στη Ρώμη και στη Φλωρεντία, καθώς και του αρχιτέκτονα Ιωάννη Χρόνη με σπουδές αντίστοιχα στη Βενετία και στη Ρώμη.[8]

Από τα μέσα του 18ου έως περίπου και την πρώτη τριακονταετία του 19ου αιώνα στο πλαίσιο του νεοκλασικισμού η περιήγηση και παραμονή στα σημαντικά καλλιτεχνικά κέντρα της Ιταλίας θεωρείτο απαραίτητο συμπλήρωμα της

4. Λεωνίδας Χ. Ζώης, *Λεξικόν ιστορικόν και λαογραφικόν Ζακύνθου*, εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, Αθήναι 1963, τ. Α′, σ. 128-129.

5. Γιώργος Λεωτσάκος, *Παύλος Καρρέρ. Απομνημονεύματα και εργογραφία*, Μουσείο Μπενάκη – Ιόνιο Πανεπιστήμιο, Τμήμα Μουσικών Σπουδών, Αθήνα 2003, σ. 106.

6. Στέλιος Λυδάκης, «Τσέκολι (Τσέκολης) Ραφαήλ» στο: *Λεξικό ελλήνων καλλιτεχνών*, επιμ., Ευγένιος Δ. Ματθιόπουλος, Εκδοτικός Οίκος «Μέλισσα», Αθήνα 1997, τ. 4ος, σ. 329.

7. Παναγιώτης Ιωάννου, "Studenti greci alle Accademie di Belle Arti d'Italia (XIX sec.)", *L'Adriatico: Incontri e separazioni (XVIII-XIX secolo). Atti del Convegno Internazionale de Studi (Corfù, 29-30 aprile 2010)*, a cura di Francesco Bruni e Chryssa Maltezou, Βενετία – Αθήνα 2011, σ. 297-321.

8. Νίκος Κ. Κουρκουμέλης, «Η καλλιτεχνική εκπαίδευση στο Ιόνιο Κράτος. Η εικαστική, θεατρική και η μουσική παιδεία στην Κέρκυρα», στο: *Ιόνιο Κράτος 1815-1864, Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου Ιστορίας (Κέρκυρα, 21-24 Μαΐου 1988)*, επιμ. Παναγιώτα Μοσχονά, Αθήνα 1997, σ. 216.

εκπαίδευσης των ευρωπαίων καλλιτεχνών. Η περίφημη Μεγάλη Περιήγηση –Grand Tour– εκτός από τη μαθητεία στις μεγάλες ιστορικές Ακαδημίες έδινε την ευκαιρία στους καλλιτέχνες να έλθουν σε άμεση επαφή με τα έργα των μεγάλων δασκάλων της Αναγέννησης και του Μπαρόκ.[9]

Στο ίδιο κλίμα ο Ιατράς, εκτός από τη Ρώμη και τη Βενετία, όπου σπούδασε, φαίνεται ότι επισκέφθηκε τουλάχιστον τη Φλωρεντία και την Μπολόνια. Δύο από τα σχέδια που φιλοτέχνησε ο καλλιτέχνης στο ίδιο ενυπόγραφο φύλλο χαρτιού (30 × 20 εκ.), που βρίσκεται στην Εθνική Πινακοθήκη, συνιστούν σημαντικές ενδείξεις για την παραμονή του στη Φλωρεντία. Στο κάτω μέρος του φύλλου, προς τα αριστερά, διακρίνεται σχέδιο της Αφροδίτης του Urbino (1538) του Tiziano, που βρισκόταν και βρίσκεται στην Πινακοθήκη Uffizi της Φλωρεντίας.[10] Επίσης, στο πάνω μέρος, αριστερά, ο Ιατράς σχεδίασε μια λεπτομέρεια από Παναγία με Χριστό. Η στάση του βρέφους και η έντονη στροφή του σώματός του προς το στήθος της μητέρας του για να θηλάσει, μας παραπέμπει στην Παναγία των Μεδίκων (1521-1534) του Michelangelo, που βρίσκεται στο ταφικό παρεκκλήσι των Μεδίκων στο San Lorenzo. Το γεγονός ότι το βρέφος περιβάλλεται και από τα δύο χέρια της Παναγίας δηλώνει ότι ο καλλιτέχνης επέλεξε να σχεδιάσει ένα από τα προσχέδια του έργου που βρίσκεται στην Casa Buonarroti.[11] Στο ταξίδι του προς τη Φλωρεντία εύλογο θα ήταν να επισκεφθεί και την Μπολόνια. Αυτό ενισχύεται και από την πληροφορία του Ζώη,[12] ότι ο Ιατράς είχε φιλοτεχνήσει αντίγραφο της αγίας Καικιλίας (1514-1516) του Raffaello, που ως γνωστό βρίσκεται στην εθνική πινακοθήκη της πόλης.[13] Θα πρέπει να θεωρήσουμε βέβαιο ότι ο καλλιτέχνης επισκέφθηκε και άλλες πόλεις-καλλιτεχνικά κέντρα στην Ιταλία, τις οποίες δεν μπορούμε, τουλάχιστον αυτή τη στιγμή, να τεκμηριώσουμε.

Αν και ο ίδιος δεν αναφέρει πότε επέστρεψε στη Ζάκυνθο, πιθανότατα μέσα στη δεκαετία του 1850, εργάζεται πλέον ως αυτόνομος καλλιτέχνης. Θα μπορούσαμε να θεωρήσουμε το διάστημα από το 1850 περίπου έως το 1877 τουλάχιστον ως την κατ' εξοχήν παραγωγική του περίοδο. Θέτω ως ασφαλές όριο το 1877,

9. David Irwin, *Neoclassicism*, Phaidon Press, London 1997, σ. 13-28.

10. Mina Gregori, *Uffizi e pitti. I dipinti, gli artisti, le scuole*, Librimoderni, Firenze 2000, σ. 267. Στον κατάλογο της Εθνικής Πινακοθήκης το φύλλο αυτό με τα σχέδια του Ιατρά έχει καταχωρισθεί με τον τίτλο *Σπουδές γυμνών και χορός αγγέλων*, χωρίς σχόλια που αφορούν στην ταύτιση των σχεδίων.

11. Achim Gnann, *Michelangelo. Zeichnungen eines Genies*, Albertina Hatje Cantz, Wien 2010, σ. 245-246.

12. Ζώης, *ό.π.*

13. Stephanie Buck – Peter Hohenstaat, *Raffaello Santi, known as Raphael*, H.F. Ullmann, Tantem Verlag 2007, σ. 83.

σύμφωνα με την μέχρι τώρα έρευνά μας, καθώς στις 6 Απριλίου του 1877 δημοσιεύεται η επιστολή του στην εφημερίδα *Ιωνία* της Σμύρνης, όπου εκτός των άλλων φαίνεται ότι ο καλλιτέχνης είναι ακόμη παραγωγικός.

Τα έργα του Ιατρά που έχουμε στη διάθεσή μας, αν και σε περιορισμένο αριθμό, είναι αντιπροσωπευτικά για το καλλιτεχνικό ύφος που ανέπτυξε αλλά και για τα είδη της ζωγραφικής, με τα οποία ασχολήθηκε. Εκτός από το σχέδιο που προαναφέραμε, εννέα ακόμη έργα του καλλιτέχνη βρίσκονται στην Εθνική Πινακοθήκη,[14] ένα στο Μουσείο Ευαγγελιστρίας Τήνου και ένα στη Συλλογή του Ιδρύματος Έφης και Παναγιώτη Μιχελή. Από τα συνολικά έντεκα έργα τα έξι είναι προσωπογραφίες: *Αξιωματικός με στολή, Προσωπογραφία γυναίκας, Ισαβέλλα Ιατρά, Προσωπογραφία άνδρα, Προσωπογραφία νέου ευγενούς, Κυρία με bonnet δαντελένιο και γούνα.* Με σχετική ακρίβεια μπορεί να χρονολογηθεί μόνο η προσωπογραφία της κόρης του Ισαβέλλας, γνωστή και ως το *Ζαμπελάκι*. Στην επίσημη καταγραφή της Εθνικής Πινακοθήκης το έργο χρονολογείται το 1860/1865. Πιθανότατα όμως θα πρέπει να χρονολογηθεί νωρίτερα καθώς, όπως αναφέρθηκε και παραπάνω, σύμφωνα με τον μετέπειτα σύζυγό της, συνθέτη Παύλο Καρρέρ, το 1857 η Ισαβέλλα ήταν είκοσι ετών.[15] Σε αυτό συνηγορεί και η απεικόνισή της στην εν λόγω προσωπογραφία ως μιας νεανικής, λεπταίσθητης μορφής. Έτσι, το 1860 θα μπορούσε να θεωρηθεί ως terminus ante quem για τη φιλοτέχνηση του έργου. Ο αριθμός των σωζόμενων προσωπογραφιών φανερώνει ότι η προσωπογραφία αποτελούσε το βασικό ζωγραφικό είδος, με το οποίο ασχολήθηκε ο Ιατράς. Είναι γνωστό, άλλωστε, ότι η προσωπογραφία κυριάρχησε στην επτανησιακή τέχνη· στις απαρχές της έγινε το μέσο, με το οποίο αναδείχθηκαν η άρχουσα τάξη και οι ευγενείς, ενώ από τα τέλη του 18ου η ισχυρή αστική τάξη έδειξε σαφέστατα την προτίμησή της σε αυτήν,[16] γεγονός που εξασφάλιζε στους καλλιτέχνες μια σταθερή πελατεία παραγγελιοδοτών.

Οι προσωπογραφίες του Ιατρά εμφανίζουν γενικά μια εξιδανικευμένη φυσιοκρατία, κατά τα ιταλικά πρότυπα του νεοκλασικισμού αλλά και κατά την επτανησιακή παράδοση του είδους.[17] Έχει ενδιαφέρον να παρατηρήσουμε ότι η πραγμάτευση του ανδρικού προσώπου στα δείγματα που έχουμε, φαίνεται επιφανειακή. Η προσπάθεια για εκφραστικότητα εξαντλείται σε εξωτερικά στοιχεία, όπως παρατηρείται, παραδείγματος χάριν στο σφιχτά κλεισμένο στόμα του αξιωματικού στο έργο *Αξιωματικός με στολή*. Αντίθετα, τα γυναικεία πρόσωπά

14. Ευχαριστώ τη διευθύντρια της Εθνικής Πινακοθήκης κυρία Μαρίνα Λαμπράκη-Πλάκα για την παραχώρηση άδειας να δημοσιευθούν τα έργα.

15. Γεώργιος Λεωτσάκος, *ό.π.*

16. Μαρκάτου, *ό.π.*, σ. 32.

17. Μαρκάτου, *ό.π.*, σ. 33.

του αποπνέουν ζεστασιά και φανερώνουν τη δυνατότητα του καλλιτέχνη για διείσδυση στο ψυχολογικό υπόστρωμα του εικονιζομένου. Τα πιο γνωστά έργα του σε αυτή την κατηγορία είναι η προσωπογραφία της κόρης του Ισαβέλλας και το έργο του *Μητέρα και κόρη*. Και στα δύο αυτά έργα αλλά και στην *Προσωπογραφία γυναίκας* διακρίνονται η γνώση της βενετσιάνικης και γενικά της ιταλικής προσωπογραφίας, οι αρετές του στο λεπτό, κομψό σχέδιο, τα μεστωμένα βαριά χρώματα, η απόδοση της υφής των υφασμάτων και των υλικών με τις προσεκτικές διαβαθμίσεις του φωτός και της σκιάς. Εάν επιχειρούσαμε μια χρονολογική κατάταξη στις προσωπογραφίες του, πιστεύω ότι οι τρεις προαναφερθείσες συνιστούν το ώριμο ύφος του.

Ενδιαφέρον παρουσιάζει επίσης και η προσπάθειά του στην ηθογραφική ζωγραφική με το έργο *Κερκυραία*, της Εθνικής Πινακοθήκης. Το στήσιμο της μορφής με τα σταυρωμένα πόδια και το ένα χέρι να ακουμπά πάνω στα μπαλούστρα παραπέμπει ευθέως στη στερεότυπη στάση που καθιέρωσε ο ιταλός νεοκλασικιστής ζωγράφος Pompeo Batoni (1708-1787) για τις ολόσωμες προσωπογραφίες των άγγλων ευγενών της Μεγάλης Περιήγησης. Όπως ο Batoni συσσώρευε αρχαιολογικά μοτίβα για να διαιωνισθεί η αρχαιογνωσία και αρχαιοφιλία του εικονιζομένου, έτσι και ο Ιατράς συσσωρεύει λαογραφικού τύπου υλικό γύρω από την *Κερκυραία*, χωρίς να αποφεύγει την επιτήδευση στη σύνθεση.

Στο έργο του *Κόρη Ηπειρώτισσα ξαπλωμένη*, που βρίσκεται στην Εθνική Πινακοθήκη, έχουμε ένα αξιοσημείωτο δείγμα από μια θεματική κατηγορία, για την οποία ο Ιατράς έδειξε ιδιαίτερο ενδιαφέρον: Την απεικόνιση τύπων προσφύγων που κατέφευγαν την εποχή εκείνη στη Ζάκυνθο, με κύριο ενδιαφέρον του την απόδοση των παραδοσιακών ενδυμασιών. Στο συγκεκριμένο έργο η ηπειρώτισσα κοπέλα με την παραδοσιακή ενδυμασία διαπερνάται ολοφάνερα από απηχήσεις λαογραφικού χαρακτήρα στο πλαίσιο του ευρωπαϊκού περιηγητικού ρομαντισμού της εποχής.[18] Απηχεί, επίσης, και το έντονο κλίμα του φιλελληνισμού και της αναβίωσης φιλελληνικών θεμάτων, που παρατηρείται στην Ιταλία τον 19ο αιώνα, κατά την εποχή των αγώνων για την ενοποίησή της (Risorgimento), κυρίως την περίοδο 1831-1859. Οι καλλιτέχνες της γενιάς του Ιατρά έζησαν μέσα στο κλίμα αυτό, ιδιαίτερα στην Ακαδημία της Βενετίας, όπου ο ζωγράφος Lodovico Lipparini (1802-1856) φιλοτέχνησε κατεξοχήν έργα με φιλελληνικό περιεχόμενο, όπως το εμβληματικό έργο του, *Ο θάνατος του Μάρκου Μπότσαρη* (1841, Ιταλία, Μουσείο Τεργέστης).[19] Ο Lipparini υπήρξε δάσκαλος των επτα-

18. Φανή-Μαρία Τσιγκάκου, επιμ., *Η ελληνική ενδυμασία. Έντυπες πηγές 16ου-20ού αιώνα από τη Συλλογή Ι.Δ. Κοιλαλού*, Μουσείο Μπενάκη, Αθήνα 2006, σ. 193-194.

19. Caterina Spetsieri-Beschi, "Il filellenismo italiano nelle arti figurative", στο: *Risorgimento greco e filellenismo italiano: Lotte, cultura, arte*: *Mostra promossa dall'Ambasciata*

νησίων καλλιτεχνών που σπούδασαν στην Ακαδημία της Βενετίας κατά το πρώτο μισό του 19ου αι. και, επομένως, πιθανότατα και του Ιατρά. Η *Ηπειρώτισσα* του Ιατρά διακρίνεται για το προσεκτικό της σχέδιο και την εκφραστικότητα της γραμμής της, που μέσα από ρέουσες καμπύλες εξασφαλίζει τον εσωτερικό παλμό του παραδομένου στον ύπνο γυναικείου σώματος. Ο καλλιτέχνης αποφεύγει να αποδώσει μια στερεότυπη μεμονωμένη μορφή σε στυλιζαρισμένη στάση ως πρόσχημα για την απεικόνιση της ενδυμασίας. Την εντάσσει ως φορέα της ενδυμασίας σε ένα στιγμιότυπο της καθημερινής ζωής και επιχειρεί έτσι μια πιο φυσική και άμεση προσέγγιση. Στο έργο είναι εμφανείς οι ακαδημαϊκές καταβολές του καλλιτέχνη και το νεοκλασικιστικό υπόστρωμα των επιλογών του, καθώς η στάση της μορφής, αντιστρέφοντας τη θέση, επαναλαμβάνει τον τύπο του αγάλματος της Αριάδνης, ρωμαϊκού αντίγραφου στη συλλογή του Βατικανού.[20]

Στο κλίμα των φιλελληνικών θεμάτων που αναζωπυρώθηκαν κατά την εποχή του Risorgimento στην Ιταλία, με σκοπό να λειτουργήσουν ως πρότυπα απελευθερωτικού αγώνα, θα πρέπει πιθανότατα να εντάξουμε και το έργο της συλλογής του Ιδρύματος Έφης και Παναγιώτη Μιχελή με τον τίτλο *Ο αγωνιστής*. Πρόκειται για μια αινιγματική σύνθεση από άποψη ερμηνείας, καθώς δεν διαθέτουμε καμία πληροφορία γι' αυτήν. Η μνημειακή καθιστή μορφή του νεαρού αγωνιστή στο πρώτο επίπεδο, που απεικονίζεται να διαβάζει βιβλίο ακουμπισμένο στο πόδι του, πλαισιώνεται συμμετρικά από δύο ανδρικές και γυναικείες μορφές αντίστοιχα. Η σύνθεση, στατική και ιεροπρεπής, παραλλάσσει τον τύπο της sacra conversazione και σαφέστατα αναδεικνύει την ιερότητα της μορφής του αγωνιστή που συσπειρώνει γύρω του, ως άλλο λατρευτικό κέντρο, αντιπροσωπευτικές ηλικίες της κοινωνίας. Το έργο αποπνέει ηθικοπαιδευτική ατμόσφαιρα στο πλαίσιο της πνευματικής προετοιμασίας του λαού για τη διεκδίκηση της ελευθερίας του. Η χαρακτηριστική χειρονομία της ανδρικής μορφής στα αριστερά, το γεγονός ότι ο αγωνιστής δεν φέρει όπλα αλλά βιβλίο και επιπλέον ο ναός, μπροστά από τον τοίχο του οποίου προβάλλεται η σύνθεση, ενισχύουν την άποψη αυτή.

Το μοναδικό θρησκευτικό έργο του Ιατρά που διασώζεται, *Η Παναγία με το βρέφος*, βρίσκεται πολύ κοντά, τυπολογικά και τεχνοτροπικά, σε αντίστοιχα έργα της Αναγέννησης. Πολύ πιθανόν να πρόκειται για αντιγραφή συγκεκριμένου έργου της ιταλικής Αναγέννησης, αφού γνωρίζουμε ότι ο Ιατράς, όπως και

---

di Grecia e dall'Associazione per lo sviluppo delle relazioni fra Italia e Grecia, Roma, Palazzo Venezia, 25 marzo-25 aprile 1986, σ. 123-126.

20. Το έργο είναι γνωστό και ως *Κλεοπάτρα Belvedere*. Βλ. Francis Haskel and Nicholas Penny, *Taste and the Antique*, Yale University Press, New Haven και London 1981, σ. 184-187.

άλλοι επτανήσιοι ζωγράφοι, φιλοτεχνούσαν συστηματικά αντίγραφα ευρωπαϊκών, κυρίως ιταλικών, έργων προς βιοπορισμό.[21]

Από τη δεκαετία του 1850 μέχρι και τη δεκαετία του 1870 η μόνη μέχρι στιγμής τεκμηριωμένη χρονολογικά δραστηριότητα του Ιατρά είναι η διδασκαλία του στην Ευαγγελική Σχολή της Σμύρνης. Δεν γνωρίζουμε πότε ακριβώς ήλθε στη Σμύρνη ούτε πότε επέστρεψε στη Ζάκυνθο. Είναι σίγουρο όμως ότι δίδαξε στην Ευαγγελική Σχολή κατά το σχολικό έτος 1875/1876.[22] Το να βρεθεί ένας Επτανήσιος στη Σμύρνη δεν ήταν παράξενο, καθώς, όπως είναι γνωστό, η επτανησιακή μετανάστευση στην Οθωμανική αυτοκρατορία ήταν φαινόμενο με βαθιές ρίζες. Μέχρι το 1854 ζούσαν στη Σμύρνη 5.000 περίπου Επτανήσιοι και στα περίχωρά της άλλες 2.500 χιλιάδες.[23] Το γιατί βρέθηκε ο Ιατράς στη Σμύρνη σε ηλικία 66 ετών είναι ένα θέμα, για το οποίο εικασίες μόνο μπορούμε να διατυπώσουμε σήμερα. Γεγονός είναι ότι δίδαξε στην Ευαγγελική Σχολή ιχνογραφία, δηλαδή σχέδιο, σε μια περίοδο, κατά την οποία η Σχολή βρισκόταν σε δυναμική ανάπτυξης, καθώς τη διεύθυνσή της είχε αναλάβει από το 1861 ο τραπεζούντιος Κωνσταντίνος Ξανθόπουλος με σπουδές στη Γερμανία. Αναμόρφωσε πλήρως τα προγράμματα διδασκαλίας στο Γυμνάσιο και στο Ελληνικό Σχολείο και κάλεσε δίπλα του εκλεκτούς καθηγητές, διδάκτορες κυρίως γερμανικών πανεπιστημίων. Το μάθημα της ιχνογραφίας διδασκόταν στην Α΄ και Β΄ τάξη του Ελληνικού Σχολείου. Μετά το 1876, έτος κατά το οποίο αποχώρησε από τη διεύθυνση της Σχολής ο Ξανθόπουλος, δεν βρίσκουμε το μάθημα στο πρόγραμμα μαθημάτων. Παρ' όλα αυτά δεν μπορούμε να στοιχειοθετήσουμε αυτή τη στιγμή σχέση του Ιατρά με το περιβάλλον του Ξανθόπουλου. Είναι όμως βέβαιο ότι ο καλλιτέχνης έμεινε στη Σμύρνη τουλάχιστον μέχρι τα μέσα του 1877, καθώς, όπως ήδη αναφέρθηκε, δημοσίευσε επιστολή στην εφημερίδα *Ιωνία* στις 6 Απριλίου του έτους αυτού. Πιθανότατα ο Ιατράς ιδιώτευε ως καλλιτέχνης στη Σμύρνη. Αυτό συμπεραίνουμε και από το σχόλιο του δημοσιογράφου της εφημερίδος που αναφέρει: «ο κ. Κ. Ιατράς, εις εκ των διακεκριμένων παρ' ημίν ζωγράφων».[24]

Παράλληλα με την καλλιτεχνική δραστηριότητα και παραγωγή, όπως προέκυψε από την έρευνά μας, βασικό πεδίο ενασχόλησης του Ιατρά υπήρξε ο χώ-

21. Ζώης, *ό.π.*

22. Ματθαίος Παρανίκας, *Ιστορία της Ευαγγελικής Σχολής Σμύρνης εκ των πηγών συνταχθείσα*, τύποις «Αληθείας», εν Αθήναις 1885, σ. 154.

23. Γιώργος Τουσίμης, «Συμβολή στη μελέτη της επτανησιακής μετανάστευσης στην Οθωμανική αυτοκρατορία, ειδικά την εποχή της Ένωσης των νησιών με την Ελλάδα», στο: *Ιόνιο Κράτος 1815-1864, Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου Ιστορίας (Κέρκυρα, 21-24 Μαΐου 1988)*, επιμ. Παναγιώτα Μοσχονά, Αθήνα 1997, σ. 501-503.

24. *Ιωνία*, φ. 293 (6 Απριλίου 1877).

ρος της τεχνικής της ζωγραφικής, τόσο σε θεωρητικό όσο και πρακτικό επίπεδο. Στην προαναφερθείσα επιστολή του, που δημοσιεύθηκε τον Απρίλιο του 1877 στην εφημερίδα *Ιωνία* της Σμύρνης και αποτελεί κατά κάποιο τρόπο ένα σύντομο αυτοβιογραφικό σημείωμα, ο Ιατράς αποκαλύπτει ένα άγνωστο κομμάτι της καλλιτεχνικής του προσωπικότητας: «[…] Πράγματι, απ' αυτής έτι της μαθητείας μου εν τη της Ρώμης Ακαδημία του Αγίου Λουκά, ήρχισα να προαλείφομαί πως εις ερεύνας περί των Εγκαυστογραφικών, καυθέντος εν τη καρδία μου του έρωτος προς την αρχαίαν ταύτην τέχνην […]».[25] Ο Ιατράς προσέλαβε στο νεοκλασικό περιβάλλον της Ακαδημίας του Αγίου Λουκά, κυρίως μέσω του διευθυντή της Tommaso Minardi (1787-1871), την παράδοση που είχε ήδη δημιουργηθεί από τη δεκαετία του 1780 και 1790 στην Ιταλία, και πιο συγκεκριμένα στη Ρώμη: Η νεοκλασική θεματολογία συμπορευόταν με τη χρήση τεχνικών στη ζωγραφική, που πειραματίζονταν ερευνητικά για να επανανακαλύψουν τη μέθοδο της αρχαίας εγκαυστικής. Ειδικότερα, τα χρόνια από το 1755-1812 θεωρούνται ως η κατ' εξοχήν περίοδος, κατά την οποία αναβιώνει η εγκαυστική ζωγραφική, ξεκινώντας από τη Γαλλία, μέσα σε κλίμα έντονων συζητήσεων, αντιπαραθέσεων για την αυθεντικότητα των προτεινόμενων μεθόδων και, βεβαίως, εκδοτικής δραστηριότητας, αφού συγγράφονται σημαντικές σχετικές πραγματείες.[26] Σύμφωνα με τους υποστηρικτές της, η χρήση της εγκαυστικής μεθόδου είχε σκοπό να περιορίσει το επιτηδευμένα «εύκολο» στυλ μιας δεξιοτεχνικής ζωγραφικότητας και να το μεταμορφώσει σε μια πιο άμεση, καθαρή αναπαράσταση, με λαμπερά, σταθερά χρώματα και καθαρές γραμμές, που θα μπορούσε να συναγωνιστεί την ευγενή απλότητα των αρχαίων.[27] Ουσιαστικά, για πρώτη φορά επιχειρείται αλλαγή του στυλ μέσω της τεχνικής.

Ο Ιατράς δεν επηρεάστηκε απλώς από τα διδάγματα του Minardi στην Ακαδημία της Ρώμης αλλά με την επιστροφή του στη Ζάκυνθο, όπως δηλώνει ο ίδιος, «[…] ευθύς επεδόθην όλως εις τας ερεύνας μου, τας οποίας και θεωρήσας έκτοτε ως εν των κυριοτέρων μου μελημάτων ου μόνον εφρόντισα ίνα επισταμένως μελετήσω και δαπανήσω πάνθ' όσα εν Ευρώπη μέχρι των ημερών μας εγρά-

25. Εφημ. *Ιωνία*, ό.π.

26. Αφετηριακό έργο για το όλο κίνημα της αναβίωσης της εγκαυστικής μεθόδου στη Γαλλία και μετά σε όλη την Ευρώπη υπήρξε η πραγματεία του γάλλου αρχαιοδίφη Comte de Caylus, με τίτλο *Mémoire sur la peinture à l'encaustique et sur la peinture à la cire*, Pissot, Paris 1755. Καθοριστικής σημασίας, επίσης, υπήρξε η πραγματεία του γάλλου ζωγράφου Paillot de Montabert, στο έργο του *Traité complet de la peinture* (Paris 1812). Την προτεινόμενη μέθοδό του ακολούθησαν ζωγράφοι, όπως ο Delacroix και ο Flandrin. Βλ. Danielle Rice, *The Fire of the Ancients. The Encaustic Painting Revival 1755 to 1812*, Thesis PhD, Yale University 1979, σ. 57-58 και 174.

27. Rice, *ό.π.*, σ. 79.

φησαν περί αυτής [...] αλλά και μυρίως και πολυειδώς ιδίας δοκιμάς εποίησα, εγκύπτων εκ της θεωρίας εις την εφαρμογήν [...]».[28] Στα λόγια του διακρίνουμε έναν παθιασμένο ερευνητή που «[...] μετά ανυπολογίστους κόπους και ου σμικρά έξοδα [...]»[29] αφοσιώθηκε για πολλά χρόνια στο έργο αυτό.

Φαίνεται ότι υπήρξε ενεργό μέλος ενός καλλιτεχνικού περιβάλλοντος στην Ευρώπη, που είχε αναπτύξει μεγάλη δυναμική στην έρευνα και τη δυνατότητα εφαρμογής της αρχαιότατης αυτής τεχνικής στη ζωγραφική: «[...] πολλάκις εις την Ευρώπην μετέβην οτέ μεν όπως εκ του πλησίον ίδω και εξετάσω των νεωτέρων εγκαυστογραφήματα και της μεθόδου, οτέ δε πάλιν όπως συσκεφθώ μετά των δοκιμοτέρων εκεί συγγραφέων και των αρμοδιοτέρων λογίων, ων και εξαιτούμην την γνώμην [...]».[30] Ιδιαίτερο ενδιαφέρον έχει το γεγονός ότι ο Ιατράς έμεινε για τον σκοπό αυτό τρία χρόνια στο Λονδίνο. Δεν αναφέρει τον λόγο που επέλεξε το Λονδίνο ούτε προσδιορίζει τον χρόνο. Με τις ελάχιστες πληροφορίες που έχουμε στη διάθεσή μας μόνο εικασίες μπορούμε να διατυπώσουμε. Θεωρούμε πιθανότερο τα τρία αυτά χρόνια να είναι μέσα στη δεκαετία του 1860, καθώς μετά τις σπουδές του στην Ιταλία επέστρεψε κατευθείαν στη Ζάκυνθο, όπου τεκμηριώνεται η παρουσία του από το 1857 έως το 1859. Το 1857/1858 τον βρίσκουμε να δραστηριοποιείται ως υπεύθυνος προγράμματος στο μουσικό θέατρο της Ζακύνθου,[31] ενώ το 1859 η κόρη του Ισαβέλλα παντρεύεται τον συνθέτη Παύλο Καρρέρ.[32] Ούτε νωρίτερα από το 1857 θεωρούμε πιθανό να είχε εγκατασταθεί στο Λονδίνο, γιατί η κόρη του σπούδαζε κλασικό τραγούδι στην Μπολόνια και φαίνεται εύλογο οι όποιες μετακινήσεις του να αφορούσαν στην Ιταλία. Ο Ιατράς, όπως και με την Ιταλία, ήταν εξοικειωμένος επίσης και με το Λονδίνο, όπου φαίνεται ότι είχε ζήσει τα πρώτα χρόνια του γάμου του με τη σκωτσέζα γυναίκα του.[33] Στο Λονδίνο υπήρχε μακρά παράδοση στην έρευνα της εγκαυστικής μεθόδου, ήδη από τη δεκαετία του 1750, και σε θεωρητικό επίπεδο και σε επίπεδο εφαρμογής, που διαπέρασε τόσο τη ζωγραφική όσο και τις εφαρμοσμένες τέχνες.[34] Ο Josiah Wedgwood, ο George Stubbs αλλά και ο Sir Joshua Reynolds πειραματίστηκαν συστηματικά με την εγκαυστική και την εφάρμοσαν στο έργο

28. *Ιωνία*, όπ.
29. *Ιωνία*, όπ.
30. *Ιωνία*, όπ.
31. Λεωτσάκος, *ό.π.*, σ. 108.
32. *Ό.π.*, σ. 118.
33. *Ό.π.*, σ. 65.
34. Τη δημόσια συζήτηση και την έρευνα σε σχέση με την εγκαυστική μέθοδο προώθησε στην Αγγλία η μετάφραση του έργου του Comte de Caylus από τον ζωγράφο Johann Heinrich Müntz (1727-1798), *Encaustic or Count Caylus's Method of Painting in the Manner of the Ancients (1760)*. Βλ. Rice, *ό.π.*, σ. 96-97.

τους σε μια προσπάθεια για ανανέωση των εκφραστικών μέσων της τέχνης τους, αλλά κυρίως για να συνδέσουν το έργο τους με την κλασική παράδοση.[35] Και στον 19ο αιώνα η δυναμική της μεθόδου συνεχίζεται θεωρητικά και πρακτικά. Την εποχή που ο Ιατράς θα βρέθηκε στο Λονδίνο, ήδη είχε κυκλοφορήσει ευρέως το έργο του W.B. Sarsfield Taylor, *A Manual of Fresco and Encaustic Painting* (1847). Στις εφαρμοσμένες τέχνες τη δεκαετία του 1860 κατασκευάζονται κεραμεικά πλακάκια για δάπεδα και τοίχους με την εγκαυστική μέθοδο από το εργοστάσιο της εταιρείας Minton Ltd. Η χρησιμοποίησή τους γίνεται συρμός και διακοσμούν δημόσια κτήρια, ναούς και βικτωριανές βίλες.[36] Δεν μπορούμε να ανιχνεύσουμε το περιβάλλον, μέσα στο οποίο κινήθηκε ο Ιατράς τα χρόνια που έζησε στο Λονδίνο. Ο ίδιος μας πληροφορεί ότι μελέτησε όλη την αγγλική βιβλιογραφία για το θέμα. Είναι σαφές από τα λεγόμενά του ότι είχε πειραματισθεί με όλες τις μεθόδους που προτείνονταν στις διάφορες πραγματείες, γνώριζε τις αδυναμίες τους, δεν τις αποδεχόταν και συνέχιζε την έρευνά του με στόχο κυρίως τη σταθερότητα και λαμπερότητα των χρωμάτων.

Το αργότερο μέχρι το 1875 ο Ιατράς φαίνεται ότι είχε οριστικοποιήσει τη σύσταση και τη δοσολογία των υλικών για τη δική του εφαρμογή της εγκαυστικής τεχνικής. Θεωρούσε τη μέθοδό του ανακάλυψη και αποτέλεσμα «[…] ατρύτων πόνων […] πολλών δαπανών […] αλλεπαλλήλων προς τούτο εις Ευρώπην ταξιδίων […] πολυχρονίων μελετών και ερευνών […]». Ήταν πεπεισμένος ότι η μέθοδός του εξασφάλιζε περισσότερο από οποιαδήποτε άλλη των Ευρωπαίων φωτεινότητα και σταθερότητα χρωμάτων. Υπέβαλε, μάλιστα, μικρό πίνακα, συνοδευόμενο από έκθεση, στην οποία ανέλυε την «ανακάλυψή» του, ως συμμετοχή στα Ολύμπια του 1875. Το αξιοπερίεργο είναι ότι δεν υπέβαλε το έργο του στην κατηγορία της ζωγραφικής αλλά στην κατηγορία γενικά των ζακυνθινών προϊόντων με τον τίτλο, «*Ελαιογραφική εικών (δείγμα εγκαυστικής)*», ανάμεσα σε ένα *Υποκάμισον κεντημένον* και μία *Αργυρά ταμβακοθήκη*.[37]

Η παντελής αδιαφορία της επιτροπής τόσο για την Έκθεση όσο και για το έργο του Ιατρά, θα πρέπει να ήταν μεγάλη απογοήτευση για τον καλλιτέχνη: «[…] Πόσον ηπατώμην! […] ου μόνον υπ' όψιν δεν ελήφθη το έκθεμά μου, αλλά και […] εν ζοφερά γωνία ερρίφθη ώστε μετά πολλού κόπου ευρέθη, ζητηθέν έπειτα. […]». Τα της εκθέσεως έληξαν κατά τον Ιούλιο του 1875. Δεν θεωρώ τυ-

35. Kristen Gallagher, "Discoveries in Encaustic: A Look through History," *Explorations*, 2010, σ. 78-79.

36. Peter Thompson, "Victorian and Edwardian Geometric and Encaustic Floor Tiles", Building Conservation.com. Προσπελάστηκε στις 6 Οκτωβρίου 2014.

37. *Ολύμπια του 1875*, Περίοδος τρίτη, εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, Αθήναι 1878, σ. 174.

χαίο ότι την ίδια χρονιά ο Ιατράς βρέθηκε στη Σμύρνη και δίδαξε στην Ευαγγελική Σχολή κατά το σχολικό έτος 1875/1876, που σημαίνει ότι έφτασε εκεί το αργότερο τον Σεπτέμβριο. Επιπλέον, από ό,τι φαίνεται, στη Σμύρνη ιδιώτευσε και ως καλλιτέχνης, καθώς τον βρίσκουμε εκεί και μετά τη λήξη της διδακτικής του θητείας στην Ευαγγελική Σχολή.

Ολοκληρώνοντας, τα νέα δεδομένα που διαθέτουμε για τον ζακύνθιο καλλιτέχνη Κωνσταντίνο Ιατρά/Γιατρά μας επιτρέπουν να υποστηρίξουμε τη μοναδικότητα της καλλιτεχνικής του προσωπικότητας. Ο Ιατράς δεν ήταν ένας ακόμη επτανήσιος προσωπογράφος. Διέθετε εξαιρετική θεωρητική σκευή για τη ζωγραφική και τις ζωγραφικές τεχνικές από την αρχαιότητα έως την εποχή του. Πολύγλωσσος και πολυπράγμων, υπήρξε από τους ελάχιστους επτανήσιους καλλιτέχνες της εποχής του που βρισκόταν σε διαρκή προσωπική επαφή με το ευρωπαϊκό καλλιτεχνικό γίγνεσθαι μιας μικρής πρωτοπορίας που χειριζόταν την τεχνική στη ζωγραφική ως επιστήμη, όπως φαίνεται στην προσπάθεια εφαρμογής της εγκαυστικής. Όπως ο Παύλος Προσαλέντης αναγέννησε στον ελλαδικό χώρο την καλλιτεχνική χύτευση, ο Κωνσταντίνος Ιατράς εφάρμοσε για πρώτη φορά μετά την αρχαιότητα στον ελλαδικό χώρο τη μέθοδο της εγκαυστικής ζωγραφικής. Στην περίπτωσή του επιβεβαιώνεται η άποψη ότι οι επτανήσιοι καλλιτέχνες «δεν ήταν απλά ακόλουθοι των Ευρωπαίων [...] αλλά και συνοδοιπόροι εκείνων στην καρδιά των εξελίξεων».[38]

38. Μαρκάτου, *ό.π.*, σ. 64.

Περίληψη / Summary

Στο κείμενο αυτό εξετάζεται το εικαστικό και ερευνητικό έργο του ζακύνθιου ζωγράφου Κωνσταντίνου Ιατρά (1811-1888). Διαγράφεται με ασφαλέστερα χρονολογικά σημεία η καλλιτεχνική του εκπαίδευση και διαδρομή και παρουσιάζονται για πρώτη φορά τα σωζόμενα έργα του. Με βάση νέα στοιχεία που έφερε στο φως η έρευνα, αναδεικνύεται η συστηματική ερευνητική ενασχόληση του Ιατρά με την τεχνική της εγκαυστικής ζωγραφικής τόσο σε θεωρητικό επίπεδο όσο και σε επίπεδο πρακτικής εφαρμογής. Αποδεικνύεται, τέλος, ότι ο καλλιτέχνης κινείται σταθερά στο περιβάλλον μιας ευρωπαϊκής καλλιτεχνικής πρωτοπορίας που συνδέει την τεχνική της ζωγραφικής με την επιστήμη και εξαρτά την αλλαγή του στυλ από την αλλαγή της τεχνικής.

In this paper the artistic and research work of the Zakinthian painter Konstantinos Iatras (1811-1888) is examined. Both his artistic education and course are presented following a more exact chronology. For the first time also his existent paintings are analysed. Based on new research, Iatras's systematic engagement with encaustic painting, both on a theoretical and practical level, is brought forth. Finally, it is shown that Iatras moved within a European artistic milieu which connected painting technique with science as well as change of style with change of technique.

Εικ. 1. Κωνσταντίνος Ιατράς, *Σπουδές γυμνών και χορός αγγέλων*, σχέδιο σέπια, 30×20 εκ., Αθήνα, Εθνική Πινακοθήκη.

Εικ. 2. Michelangelo, *Παναγία με βρέφος*, Κόκκινο και μαύρο μολύβι, $54{,}1 \times 39{,}6$ εκ., Φλωρεντία, Casa Buonarroti.

Εικ. 3. Κωνσταντίνος Ιατράς, *Ισαβέλλα Ιατρά*, λάδι σε μουσαμά, $22 \times 16{,}5$ εκ., Αθήνα, Εθνική Πινακοθήκη.

Εικ. 4. Κωνσταντίνος Ιατράς, *Αξιωματικός με στολή*, λάδι σε χαρτόνι, 36×27 εκ., Αθήνα, Εθνική Πινακοθήκη.

Εικ. 5. Κωνσταντίνος Ιατράς, *Μητέρα και κόρη*, λάδι σε μουσαμά, 128 × 98 εκ., Αθήνα, Εθνική Πινακοθήκη.

Εικ. 6. Κωνσταντίνος Ιατράς, *Προσωπογραφία γυναίκας*, λάδι σε μουσαμά, 22 × 16,5 εκ., Αθήνα, Εθνική Πινακοθήκη.

Εικ. 7. Κωνσταντίνος Ιατράς, *Κερκυραία*, λάδι σε μουσαμά, 98 × 75,8 εκ., Αθήνα, Εθνική Πινακοθήκη.

Εικ. 8. Κωνσταντίνος Ιατράς, *Κόρη ηπειρώτισσα ξαπλωμένη*, λάδι σε χαρτόνι, 19×46 εκ., Αθήνα, Εθνική Πινακοθήκη.

Εικ. 9. Κωνσταντίνος Ιατράς, *Ο αγωνιστής*, Αθήνα, Εθνική Πινακοθήκη.

Εικ. 10. Κωνσταντίνος Ιατράς, *Παναγία με βρέφος*, λάδι σε μουσαμά, 53×38 εκ., Αθήνα, Εθνική Πινακοθήκη.

ΕΙΚΟΝΑ ΒΑΠΤΙΣΗΣ ΤΟΥ ΧΡΙΣΤΟΥ ΜΕ ΣΚΗΝΕΣ ΤΟΥ ΒΙΟΥ ΤΟΥ ΠΡΟΔΡΟΜΟΥ: ΕΝΑ ΕΡΓΟ ΤΟΥ ΜΙΧΑΗΛ ΤΖΕΝ

Ελένη-Στυλιανή Τριβυζά

Στη μνήμη του καθηγητή
Αθανασίου Παλιούρα

Στον ναό του Αγίου Ιωάννη του Προδρόμου «στις Στέρνες», στην πόλη της Κέρκυρας, βρίσκεται η εικόνα της Βάπτισης του Χριστού με σκηνές του Βίου του αγίου Ιωάννη του Προδρόμου. (Εικ. 1) Οι διαστάσεις της είναι $1{,}02 \times 0{,}71$μ. και διατηρείται σε πολύ καλή κατάσταση, συντηρημένη στο παρελθόν.

Στο κέντρο εικονίζεται η Βάπτιση του Χριστού. Περιμετρικά αναπτύσσονται δώδεκα σκηνές του βίου, ξεκινώντας με τον Ευαγγελισμό του Ζαχαρία και τη Γέννηση του Προδρόμου έως τον Ενταφιασμό του. Η διάταξή τους φανερώνει δομημένη σκέψη με στόχο την ισομερή ανάπτυξη επεισοδίων από τις τρεις φάσεις της ζωής του, δηλαδή την παιδική ηλικία από τον Ευαγγελισμό του Ζαχαρία έως και τη Σωτηρία στην Έρημο, τη Διδασκαλία και, τέλος, τα γεγονότα προς το μαρτύριο.

Η επιγραφή «ΚΟΠΟΣ ΜΙ/ΧΑΗΛ ΤΟΥ/ΤΖΕΝΟΥ» αναγράφεται στη δεξιά όχθη του Ιορδάνη, δίπλα στο πέλμα του αγγέλου. (Εικ. 2) Σύμφωνα με τις αρχειακές πληροφορίες, ο ζωγράφος, καταγόμενος πιθανόν από την Κρήτη, έζησε στα τέλη του 17ου και στις αρχές του 18ου αιώνα (ca. 1680 – ca. 1746) και εργάστηκε στη Λευκάδα, όπου εντοπίζονται ενυπόγραφα και αποδιδόμενα έργα του.[1] Παρά την πιθανή συγγένεια με τους ομότεχνούς του Τομάζο και Ιωάννη Τζεν,[2] δεν σώζονται άλλες πληροφορίες για τον ίδιο, ενώ και το έργο του δεν έχει μέχρι σήμερα μελετηθεί.

Στο κέντρο της *Βάπτισης*[3] (Εικ. 2) εικονίζεται ο Χριστός, φορώντας περί-

---

1. Για τον ζωγράφο και το έργο του βλ. Π. Ροντογιάννης, *Η χριστιανική τέχνη στη Λευκάδα*, Εταιρεία Λευκαδικών Μελετών, Αθήνα 1974, τ. Γ', σ. 224-229, και Μανόλης Χατζηδάκης – Ευγενία Δρακοπούλου, *Έλληνες ζωγράφοι μετά την Άλωση (1450-1830)*, ΚΝΕ/ΕΙΕ, Αθήνα 1997, τ. 2, σ. 436.

2. Ροντογιάννης, *Η χριστιανική τέχνη*, σ. 224-225.

3. Επιγραφή: «Η ΒΑΠΤΙΣΙΣ».

ζωμα, σε στάση ευλογίας εντός του Ιορδάνη. Στα αριστερά παριστάνεται ο Πρόδρομος που ευλογεί, ενώ στην απέναντι όχθη τέσσερις άγγελοι διατεταγμένοι καθ' ύψος. Στο ανώτερο τμήμα της σύνθεσης ο Πατέρας Θεός προβάλλει μέσα από νέφη, στέλνοντας το Άγιο Πνεύμα υπό μορφή περιστεράς, ενώ εκατέρωθεν στέκονται δύο σεβίζοντες άγγελοι.

Ο ζωγράφος υιοθετεί τον λιτό εικονογραφικό τύπο της κρητικής παράδοσης[4] με επιμέρους διαφοροποιήσεις (απουσία φιδιών), που καθιερώνεται κατά τη μεταβυζαντινή περίοδο.[5] Ωστόσο, η παρατακτική απεικόνιση των αγγέλων εντοπίζεται σε μεμονωμένα παραδείγματα,[6] ενώ η απεικόνιση του Πατέρα Θεού έλκει την καταγωγή της από τη δυτική τέχνη.[7]

Στον *Ευαγγελισμό του Ζαχαρία*[8] (Εικ. 1) κάτω από κιβώριο, όρθιος ο προφήτης υψώνει το χέρι προς τον ουρανό, όπου προβάλλει άγγελος Κυρίου. Η απεικόνιση του Ζαχαρία όρθιου με υψωμένα τα χέρια προς τον άγγελο δεν απαντάται συχνά[9] και ακολουθεί εικονογραφικό τύπο διαμορφωμένο ήδη από την παλαι-

---

4. Ενδεικτικά, βλ. στη μονή Βαλσαμόνερου (Μανώλης Μπορμπουδάκης, «Παρατηρήσεις στη ζωγραφική του Σκλαβεροχωρίου», *Ευφρόσυνον. Αφιέρωμα στο Μανόλη Χατζηδάκη*, Δημοσιεύματα του Αρχαιολογικού Δελτίου, αρ. 46, Αθήνα 1991, τ. 1, Πίν. 195β) και στην εικόνα του Νικόλαου Ρίτζου στο Σεράγεβο (Μανόλης Χατζηδάκης, *Εικόνες της Πάτμου. Ζητήματα βυζαντινής και μεταβυζαντινής ζωγραφικής*, Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος, Αθήνα 1995, Πίν. 202).

5. Όπως στις μονές Δοχειαρίου (Gabriel Millet, *Monuments de l'Athos. Les peintures*, Librairie Ernest Leroux, Paris 1927, Πίν. 225.1), Μεγάλου Μετεώρου (Μανόλης Χατζηδάκης – Δημήτρης Σοφιανός, *Το Μεγάλο Μετέωρο. Ιστορία και τέχνη*, Interamerican, Αθήνα 1990, Εικ. σ. 127) και Αγίας Τριάδος Δρακότρυπας (Ιωάννης Κ. Τσιουρής, *Οι τοιχογραφίες της μονής Αγίας Τριάδος Δρακότρυπας [1758] και η μνημειακή ζωγραφική του 18ου αιώνα στην περιοχή των Αγράφων*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2008, σ. 107-109, όπου και σχετικά παραδείγματα).

6. Ενδεικτικά βλ. στην εικόνα Δωδεκαόρτου της Μεγίστης Λαύρας (Manolis Chatzidakis, "Recherches sur le peintre Théophane le Cretois", *DOP* 23-24 (1969-1970), ανατύπωση: Variorum Reprints, London 1976, V, Fig. 37), στο παρεκκλήσιο του αγίου Νικολάου της ίδιας μονής (Athan. Semoglou, *Le décor mural de la chapelle athonite de Saint-Nicolas [1560]. Application d'un nouveau langage pictural par le peintre thebain Frangos Catellanos*, Villeneuve d'Ascq: Presses universitaires du Septentrion, Paris 1999, 48, Fig. 24a) και σε φύλλο τριπτύχου του Γεωργίου Κλόντζα (1580-1600), (Μανόλης Χατζηδάκης, *Εικόνες της Πάτμου*, ό.π., σ. 107-108, Πίν. 41-42, αρ. 62).

7. Τσιουρής, *Οι τοιχογραφίες*, ό.π.

8. Επιγραφή: «(Ο ΑΡ)ΧΑΝΓΕΛΟΣ ΕΝ ΤΩ ΙΕΡΩ ΕΥΗΓΓΕ/ΛΙΖΕΙ ΤΟΝ ΖΑΧΑΡΙΑ».

9. Η στάση του σχετίζεται με την αντίστοιχη απόδοση του Ιωακείμ στις παραστάσεις της Γέννησης της Παναγίας. Για το θέμα βλ. Νανώ Χατζηδάκη, «Γέννηση Παναγίας – Γέννηση Προδρόμου. Παραλλαγές και αποκρυστάλλωση ενός θέματος στην κρητική εικονογραφία του 15ου-16ου αιώνα», *Δ.Χ.Α.Ε.*, τ. 11 (1982-1983), σ. 146 κ.ε., Εικ. 7-8.

ολόγεια περίοδο,[10] ο οποίος γνώρισε διάδοση κατά τη μεταβυζαντινή εποχή χωρίς ιδιαίτερες επιμέρους διαφοροποιήσεις.

Στον *Ασπασμό της Παναγίας με την Ελισάβετ*[11] (Εικ. 3), στο κέντρο της σκηνής, εντός κτηρίου με προστώο απεικονίζεται το σύμπλεγμα των δύο ολόσωμων γυναικών που αλληλοεναγκαλίζονται. Ο καθιερωμένος λιτός εικονογραφικός τύπος απαντά συχνά σε ιστορήσεις του πέμπτου Οίκου του *Ακάθιστου Ύμνου* (Ε').[12]

Ο εικονογραφικός τύπος της *Γέννησης*[13] (Εικ. 4) με την ανακαθισμένη στο στρώμα Ελισάβετ έλκει την καταγωγή από το καθιερωμένο ήδη τον 15ο αιώνα βυζαντινό εικονογραφικό σχήμα,[14] όπου απαντάται, αν και σπάνια, η λεπτομέρεια της τοποθέτησης των χεριών της επάνω στα γόνατα.[15] Σε δυτική, ωστόσο, επιρροή οφείλεται η κιονοστήρικτη κλίνη[16] με τον ουρανό και το τζάκι στο δεξιό άκρο.[17] Η σκηνή δε του λουτρού αποτελεί ένα συμπληρωματικό επεισόδιο, το οποίο απουσιάζει σχεδόν από έργα της μεταβυζαντινής ζωγραφικής.[18] Το στοι-

---

10. Ενδεικτικά βλ. στη μονή Τιμίου Προδρόμου Σερρών (Ανδρέας Ξυγγόπουλος, *Αι τοιχογραφίαι του Καθολικού της μονής Προδρόμου παρά τας Σέρρας*, Θεσσαλονίκη 1973, σ. 28 κ.ε., Πίν. 26) και στον Άγιο Φανούριο Βαλσαμόνερου Κρήτης (1408/1425), (Αγγελική Κατσιώτη, *Οι σκηνές της ζωής και ο εικονογραφικός κύκλος του αγίου Ιωάννη Προδρόμου στη βυζαντινή τέχνη*, Αθήνα 1998, Εικ. 222).

11. Επιγραφή: «Ο ΑΣΠΑΣΜΟΣ ΤΗΣ ΠΑΡΘΕΝΟΥ ΜΕ ΤΗΝ/ ΕΛΗΣΑΒΕΤ».

12. Μαίρη Ασπρά-Βαρδαβάκη, *Οι μικρογραφίες του Ακαθίστου στον κώδικα Garrett 13, Princeton*, Αρχαιολογική Εταιρεία Αθηνών, Αθήνα 1992, σ. 54, όπου και προγενέστερη βιβλιογραφία, και Ioannis Spatharakis, *The pictorial cycles of the Akathistos Hymn for the Virgin*, Alexandros Press, Leiden 2005, σ. 132, Fig. 420-432.

13. Επιγραφή: «Η ΓΕΝΗΣΗΣ ΤΟΥ ΠΡΟΔΡΟΜΟΥ».

14. Για τον εικονογραφικό τύπο βλ. Νανώ Χατζηδάκη, «Γέννηση Παναγίας», *ό.π.*, σ. 127 κ.ε.

15. Ενδεικτικά βλ. τη φορητή εικόνα της Γέννησης του Προδρόμου στο Βυζαντινό Μουσείο Αθηνών (15ος αι.), (Χατζηδάκη, «Γέννηση Παναγίας», *ό.π.*, σ. 128 κ.ε., Εικ. 1). Παρόμοια στάση παρατηρείται και σε έργα της Παλαιολόγειας περιόδου, όπως στη Γέννηση της Παναγίας στο Arilje (Gabriel Millet – A. Frolow, *La peinture du Moyen Âge en Yougoslavie [Serbie, Macédoine et Monténégro]*, fascicule II, Imprimerie Nationale, Paris 1957, pl. 78.1).

16. Ενδεικτικά, στην αντίστοιχη σκηνή του Marcello Venusti, S. Caterina dei Funari, Rome (±1565), (B. Davidson, "Drawings by Marcello Venusti", *Master Drawings*, τ. 11 [1973], 11, Fig. 4) και στην εικόνα της Μπολόνια (Νανώ Χατζηδάκη, *Από τον Χάνδακα στη Βενετία. Ελληνικές εικόνες στην Ιταλία, 15ος-16ος αιώνας*, Ελληνικό Ίδρυμα Πολιτισμού, Αθήνα 1993, σ. 88, Εικ. σ. 89, αρ. 18).

17. Για παράδειγμα, βλ. τη σκηνή του Giovanni Fransesco Penni (α΄ μισό 16ου αι.), (Dominique Cordelier – Bernadette Py, *Raphaël, son atelier, ses copistes. Inventaire général des dessin italiens du Musée du Louvre*, Paris 1992, no. 1062).

18. Βλ. τη φορητή εικόνα της μονής Διονυσίου (16ος αι.), (Χατζηδάκη, «Γέννηση Παναγίας», *ό.π.*, σ. 150 κ.ε., Εικ. 12).

χειο αυτό σε συνδυασμό με την απεικόνιση της γονατιστής θεραπαινίδας και τη στάση του βρέφους παραπέμπει στην ίδια σκηνή στη φορητή εικόνα του βίου του Προδρόμου[19] στον ίδιο ναό, η οποία φαίνεται να αποτέλεσε το πρότυπο για τον ζωγράφο μας.

Στη *Σωτηρία του αγίου Ιωάννη στην Έρημο*[20] (Εικ. 5) ο αρχάγγελος Μιχαήλ στέκεται μετωπικός και κρατά στο δεξί χέρι τον μικρό Ιωάννη. Ο καθιερωμένος εικονογραφικός τύπος[21] χαρακτηρίζεται από την απόδοση του αγγέλου και του Ιωάννη σε κίνηση.[22] Το στοιχείο αυτό διαφοροποιεί το σύνολο των απεικονίσεων από την παράσταση και παραπέμπει στην αντίστοιχη σκηνή στη φορητή εικόνα με τον βίο του αγίου (16ο αι.)[23] στον ίδιο ναό, η οποία στηρίζεται σε χαρακτικό με σκηνή του βίου της αγίας Dorothea, έργου αποδιδόμενου στον κύκλο του Martin Schongauer (c. 1467-1470).[24]

Στην ιστόρηση του *Κηρύγματος του Προδρόμου στους στρατιώτες και στους τελώνες*[25] (Εικ. 1) ο άγιος αποδίδεται μετωπικός, κρατώντας τη ράβδο στο ένα χέρι και υψώνοντας το δεξί σε χειρονομία λόγου. Πίσω και εκατέρωθεν αυτού προβάλλουν οι μαθητές του, Ιωάννης και Ανδρέας.[26] Ο άγιος απευθύνεται σ' ένα στρατιώτη και έναν τελώνη, που εκπροσωπούν τις αντίστοιχες ομάδες.

Ο εικονογραφικός τύπος[27] της σκηνής, ο οποίος απαντά ήδη στη μονή Τι-

---

19. Ιωάννης Τσιουρής, «Φορητή εικόνα του αγίου Ιωάννη του Προδρόμου με σκηνές του βίου του», 32ο Συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης. Πρόγραμμα και περιλήψεις ανακοινώσεων, Αθήνα 2012, σ. 104-105.

20. Επιγραφή: «Ο ΑΡΧΑΝΓΓΕΛΟΣ ΟΔΗΓΟΝ ΤΟΝ Π(ΡΟΔΡΟΜΟ)/ΕΝ ΤΗ ΕΡΗΜΩ».

21. Πρβλ. τα εντοίχια παραδείγματα του 16ου αι. στην Τράπεζα της μονής Μεγίστης Λαύρας (Gabriel Millet, *Athos*, Πίν. 142.2), στο Καθολικό της μονής Διονυσίου (Νικόλαος Γκιολές, *Οι τοιχογραφίες του Καθολικού της μονής Διονυσίου στο Άγιο Όρος*, Χριστιανική Αρχαιολογική Εταιρεία, Αθήνα 2009, σ. 103, Εικ. 47) αλλά και στην Τράπεζα της ίδιας μονής (Millet, *Athos*, Πίν. 212.3).

22. Για την εικονογράφηση του θέματος κατά τη βυζαντινή εποχή βλ. Elisabeth Weis, "Johanes der Täufer (Baptista), der Vorläufer (Prodromos)", *L.C.I.*, τ. 7, σ. 180. – Κατσιώτη, *Σκηνές*, ό.π., σ. 85 κ.ε. – Hono Keiko, *Η ζωή του Προδρόμου στη βυζαντινή ζωγραφική*, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 1995, δακτυλογραφημένη διδακτορική διατριβή, σ. 143 κ.ε.

23. Τσιουρής, «Φορητή εικόνα», ό.π., σ. 104-105.

24. John Rowlands, *Drawings by German Artists and Artists from German-speaking regions of Europe in the Department of Prints and Drawings at the British Museum: the Fifteenth Century, and the Sixteenth Century by Artists born before 1530*, London 1993, no. 23.

25. Επιγραφή: «(ΤΩ)Ν ΦΑΡΙΣΕΩΝ ΕΡΟΤΟΜΕΝΟΣ Η ΑΥΤΟΣ ΕΣΤΙΝ/ Ο ΠΡΟΔΡΟΜΟΣ ΔΙΔΑΣΚΟΝ ΤΩ ΛΑΩ».

26. Για την ταύτιση των δύο μορφών βλ. Ξυγγόπουλος, *Μονή Προδρόμου*, ό.π., σ. 37.

27. Ξυγγόπουλος, *Μονή Προδρόμου*, ό.π., σ. 36 κ.ε. – Κατσιώτη, *Σκηνές*, ό.π., σ. 104 κ.ε.

μίου Προδρόμου Σερρών,[28] δεν διαφοροποιείται από την καθιερωμένη απόδοση του θέματος.[29] Ωστόσο, η αντίστροφη εδώ τοποθέτηση των δύο ομίλων σε σχέση με προγενέστερα έργα και η παρουσία των Ιωάννη και Ανδρέα συνδέουν άμεσα την παράσταση με την εικόνα του βίου του Προδρόμου στον ίδιο ναό.[30]

Στην απεικόνιση *της Βάπτισης του λαού*[31] (Εικ. 1) ο Ιωάννης[32] εικονίζεται όρθιος σε βραχώδες τοπίο να βαπτίζει δύο ημίγυμνες ανδρικές μορφές. Δείχνει προς το μέρος του Χριστού με το αριστερό χέρι, στα δεξιά της παράστασης, ο οποίος στέκεται εντός κυκλικού αλωνιού όρθιος, μετωπικός, κρατώντας φτυάρι στο δεξί χέρι, ενώ στην περιφέρεια του αλωνιού διακρίνεται πυρά.

Το επεισόδιο εντάσσεται στον κύκλο της δράσης του Προδρόμου. Οι δύο βαπτιζόμενοι, ως αριθμός, απαντούν στη βυζαντινή[33] και μεταβυζαντινή ζωγραφική,[34] ενώ δεν διαφοροποιείται και ο εικονογραφικός τύπος.

Η παραβολή του Λιχνιστηρίου και του Σίτου[35] (Εικ. 1) αποτελεί όχι συχνή ιστόρηση τόσο στη βυζαντινή[36] όσο και στη μεταβυζαντινή ζωγραφική,[37] χωρίς ιδιαίτερες εικονογραφικές διαφοροποιήσεις. Η σύμπτυξη των δύο επεισοδίων σε

---

28. Ξυγγόπουλος, *ό.π.*, Πίν. 30.

29. Βλ. τη φορητή εικόνα της Bologna (Χατζηδάκη, *Από το Χάνδακα στη Βενετία*, ό.π., Εικ. σ. 89), καθώς και στις Τράπεζες των μονών Μεγίστης Λαύρας (Milllet, *Athos*, ό.π., Πίν. 142.2. – Ιωάννης Ταβλάκης, *Το εικονογραφικό πρόγραμμα στις Τράπεζες των μονών του Αγίου Όρους*, δακτυλογραφημένη διδακτορική διατριβή, Ιωάννινα 1997, σ. 267, Εικ. 20) και Διονυσίου (Milllet, *Athos*, Πίν. 213-213.3 και Ι. Ταβλάκης, *Το εικονογραφικό πρόγραμμα*, ό.π., σ. 267, Εικ. 31).

30. Τσιουρής, «Φορητή εικόνα», *ό.π.*, σ. 104-105.

31. Μάρκος α΄, 4-5, Ματθαίος γ΄, 5-6.

32. Επιγραφή: «Ο ΠΡΟΔΡΟΜΟΣ ΒΑΠΤΙΖΟΝ ΤΟΝ ...».

33. Σχετικά με την εικονογραφία βλ. Keiko, *Η ζωή*, ό.π., σ. 145. – Κατσιώτη, *Σκηνές*, ό.π., σ. 109 κ.ε.

34. Όπως στην Τράπεζα της μονής Μεγίστης Λαύρας (Millet, *Athos*, ό.π., Πίν. 142.2) και στη μονή Γαλατάκη (Triantaphillia Kanari, *Les peintures du Catholicon du Monastère de Galataki en Eubée, 1586. Le Narthex et la Chapelle de Saint-Jean – le Précurseur*, Χριστιανική Αρχαιολογική Εταιρεία – Τετράδια Βυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης αρ. 8, Athènes 2003, pl. 95c).

35. Ματθαίος γ΄, 12, Λουκάς γ΄, 16-17.

36. Για την εικονογραφία της σκηνής, ειδικά στη βυζαντινή εποχή, βλ. Κατσιώτη, *Σκηνές*, ό.π., σ. 108. – Keiko, *Η ζωή*, ό.π., σ. 162. Πρβλ., ενδεικτικά, τις σκηνές στη μονή Χιλανδαρίου (Millet, *Athos*, Πίν. 66.1) και στο Mateic (Keiko, *Η ζωή*, ό.π., σ. 162, Πίν. 79.6).

37. Ενδεικτικά, στις Τράπεζες των μονών Μεγίστης Λαύρας, Δοχειαρίου (Millet, *Athos*, ό.π., Πίν. 143.2, 214.1, αντίστοιχα) και στην εικόνα του Μάρκου Μπαθά (Μυρτάλη Αχειμάστου-Ποταμιάνου, «Φορητές εικόνες του ζωγράφου Μάρκου Στριλίτζα Μπαθά ή Μάρκου Βαθά στην Ήπειρο», *Δ.Χ.Α.Ε.*, τ. 8 (1975-1976), σ. 124, Πίν. 58β). Πρβλ. Κατσιώτη, *Σκηνές*, σημ. 447, όπου και αναφορά σε μεταβυζαντινά παραδείγματα.

μία σκηνή, η άπαξ απεικόνιση του Προδρόμου αλλά και οι επιμέρους λεπτομέρειες (στάση σώματος Χριστού, απόδοση φωτιάς, φυσικό τοπίο) παραπέμπουν σε άμεση επιρροή της εικόνας του βίου του αγίου στον ίδιο ναό.[38]

Στη *Συνάντηση του Χριστού με τον Πρόδρομο*[39] (Εικ. 6) οι πρωταγωνιστές αποδίδονται εκατέρωθεν στις όχθες του Ιορδάνη, μπροστά από τα καθ' ύψος αναπτυσσόμενα όρη. Η απόδοση του επεισοδίου δεν παραλλάσσει από αντίστοιχες σκηνές του 16ου αι.,[40] υιοθετώντας ένα κοινό πρότυπο·[41] ωστόσο, η ύπαρξη του ποταμού τη διακρίνει από το σύνολο των αντίστοιχων σκηνών της βυζαντινής και μεταβυζαντινής περιόδου, παραπέμποντας και πάλι στην αντίστοιχη εικόνα του 16ου αι. στον ίδιο ναό.[42]

Στην επιτίμηση του Ηρώδη[43] (Εικ. 1) ο ιουδαίος βασιλέας, ένθρονος κάτω από κιονοστήρικτο ουρανό με βήλα, συνοδευόμενος από μία ακόμη ένθρονη ανδρική μορφή, απευθύνεται στον Ιωάννη που στέκεται όρθιος απέναντί του, φορώντας μηλωτή, συνοδευόμενος από δύο άντρες μπροστά από αψιδωτή θύρα.

Η σκηνή ιστορείται συχνά τόσο στη βυζαντινή[44] όσο και στη μεταβυζαντινή ζωγραφική.[45] Η παράστασή μας, όμως, διαφοροποιείται αισθητά από τον καθιερωμένο εικονογραφικό τύπο και τις παραλλαγές του. Εδώ, η απεικόνιση του Ηρώδη, της ένθρονης μορφής που τον συνοδεύει, ο θρόνος με τον κιονοστήρικτο ουρανό έλκουν την καταγωγή από χαρακτικό του Jerome Wierix (*Διωγμός των Χριστιανών*),[46] το οποίο χρησιμοποιήθηκε σε ποικίλες σκηνές, όπως στην προσκύνηση του Ιωσήφ από τα αδέλφια του, έργο του Ηλία Μόσκου, σήμερα στο Βυ-

---

38. Τσιουρής, «Φορητή εικόνα», *ό.π.*, σ. 104-105.

39. Επιγραφή: «...ΕΡΧΟΜΕΝΟΣ ΒΑΠΤΙΣΤΗΝΑΙ ΥΠΟ/ ΤΟΥ ΠΡΟΔΡΟΜΟΥ».

40. Για παράδειγμα, στις Τράπεζες των μονών Μεγίστης Λαύρας και Δοχειαρίου (Millet, *Athos*, *ό.π.*, Πίν. 143.2, 214.1, αντίστοιχα), καθώς και στη φορητή εικόνα του Μάρκου Μπαθά (Αχειμάστου-Ποταμιάνου, «Φορητές εικόνες», *ό.π.*, σ. 125-126, Πίν. 59β).

41. Κατσιώτη, *Σκηνές*, *ό.π.*, σ. 107, κ.ε. – Keiko, *Η ζωή*, *ό.π.*, σ. 174 κ.ε.

42. Τσιουρής, «Φορητή εικόνα», *ό.π.*, σ. 104-105.

43. Επιγραφή: «ΕΛΕΓΧ(ΟΣ) ΗΡΩΔΟΥ ΥΠΟ ΠΡΟΔΡ(ΟΜΟΥ)».

44. Ενδεικτικά, στη μονή Τιμίου Προδρόμου Σερρών («Α. Ξυγγόπουλος, *Μονή Προδρόμου*, *ό.π.*, σ. 38, Πίν. 34), στο Ivanovo (Keiko, *Η ζωή*, Πίν. 78) και στο Δίπτυχο του Βατικανού (Κατσιώτη, *Σκηνές*, *ό.π.*, Εικ. 147).

45. Όπως στη φορητή εικόνα του Μάρκου Μπαθά (Αχειμάστου-Ποταμιάνου, «Φορητές εικόνες», *ό.π.*, σ. 124 κ.ε., Πίν. 59β) και στα Καθολικά των μονών Διονυσίου (Millet, *Athos*, Πίν. 205.3), Μεγάλου Μετεώρου (Χατζηδάκης – Σοφιανός, *Μεγάλο Μετέωρο*, *ό.π.*, Εικ. σελ. σ. 165) και Γαλατάκη (Kanari, *Galataki*, *ό.π.* σ. 162, pl. 97a).

46. Γιάννης Ρηγόπουλος, *Φλαμανδικές επιδράσεις στη μεταβυζαντινή ζωγραφική*, Αθήνα 2006, τ. Β', σ. 58, και του ιδίου, *Φλαμανδικές επιδράσεις στη μεταβυζαντινή ζωγραφική. Προβλήματα πολιτιστικού συγκρητισμού*, εκδ. Μπάστας – Πλέσσας, Αθήνα 1998, σ. 128.

ζαντινό Μουσείο Αθηνών.[47] Ωστόσο, η μορφή του Προδρόμου με την έντονη κίνηση του υψωμένου χεριού και το είδος της μηλωτής, οι δύο ανδρικές μορφές, καθώς και το αρχιτεκτονικό βάθος, παραπέμπουν στην αντίστοιχη σκηνή της εικόνας του 16ου αιώνα στον ίδιο ναό.[48]

Στη *Σύλληψη και στη φυλάκιση του Προδρόμου* (Εικ. 1) ο άγιος εικονίζεται να οδηγείται στη φυλακή από δύο στρατιώτες που τον κρατούν από τα χέρια, ενώ ένας τρίτος στέκεται έξω από την πυργόσχημη φυλακή. Στο βάθος διακρίνεται καμαροσκέπαστος ναός, πίσω από τις μαλακές εξάρσεις του εδάφους.

Η απόδοση της σκηνής διαφοροποιείται από το σύνολο της εικονογραφικής παράδοσης του θέματος[49] και παραπέμπει σε έναν συνδυασμό της σύλληψης του αγίου, όπως αυτός αποδίδεται στην εικόνα του ίδιου ναού,[50] και της φυλάκισής του.[51]

Στην *Αποτομή*[52] (Εικ. 7) το ακέφαλο σώμα του Προδρόμου αποδίδεται γονατιστό στο έδαφος. Πίσω του ο δήμιος κρατά με το δεξί χέρι το σπαθί, ενώ με το αριστερό τοποθετεί την κεφαλή του αγίου σε δίσκο που κρατά η Σαλώμη. Το βάθος ορίζεται από το καγκελόφρακτο παράθυρο της φυλακής και την αψιδωτή θύρα.

Ο εικονογραφικός τύπος διαφοροποιείται από το καθιερωμένο από τους κρητικούς, ιδίως, ζωγράφους του 16ου αιώνα *σχήμα*,[53] τονίζοντας περισσότερο το

---

47. Ρηγόπουλος, *Φλαμανδικές επιδράσεις*, ό.π., σ. 128, Εικ. 88.

48. Τσιουρής, «Φορητή εικόνα», *ό.π.*, σ. 104-105.

49. Για την εικονογραφική απόδοση του επεισοδίου στη βυζαντινή τέχνη βλ. Κατσιώτη, *Σκηνές*, ό.π., σ. 112 κ.ε. – Keiko, *Η ζωή*, σ. 195 κ.ε.

50. Τσιουρής, «Φορητή εικόνα», *ό.π.*, σ. 104-105.

51. Βλ. την εικόνα της Μπολόνια (Χατζηδάκη, *Από τον Χάνδακα*, ό.π., σ. 88, Εικ. σ. 89, αρ. 18).

52. Επιγραφή: «Η ΑΠΟΤΟΜΗ ΤΟΥ ΠΡΟΔΡΟΜΟΥ».

53. Όπως στις μονές Μεγάλου Μετεώρου (Χατζηδάκης – Σοφιανός, *Μεγάλο Μετέωρο*, Εικ. σελ. 165), Μεγίστης Λαύρας, Διονυσίου (Millet, *Athos*, ό.π., Πίν. 130.3, 143.2 και 205.1, αντίστοιχα), Φιλανθρωπηνών (Μίλτος Γαρίδης – Αθανάσιος Παλιούρας, *Μοναστήρια Νήσου Ιωαννίνων. Ζωγραφική*, έκδ. Ιερών Μονών Νήσου Ιωαννίνων, Ιωάννινα 1993, Εικ. 290), Γαλατάκη (Kanari, *Galataki*, ό.π., σ. 164, pl. 98a) και Γηρομερίου Θεσπρωτίας (Ιωάννης Κ. Τσιουρής, *Ο τοιχογραφικός διάκοσμος του Καθολικού της Μονής Γηρομερίου Θεσπρωτίας [1577-1590]. Συμβολή στη μελέτη της εντοίχιας θρησκευτικής ζωγραφικής του 16ου αιώνα στην Ήπειρο*, έκδ. Ι.Μ. Γηρομερίου, Αθήνα 2011, Πίν. 14, Εικ. 70) καθώς και στην εικόνα του Μπαθά [Αχειμάστου-Ποταμιάνου, «Φορητές εικόνες», *ό.π.*, Πίν. 60β]. Επίσης, πρβλ. και τους δύο έτερους γνωστούς εικονογραφικούς τύπους, όπως εκείνον της μονής Σταυρονικήτα (Μανόλης Χατζηδάκης, *Ο κρητικός ζωγράφος Θεοφάνης. Η τελευταία φάση της τέχνης του στις τοιχογραφίες της Ιεράς Μονής Σταυρονικήτα*, Άγιον Όρος 1986, Εικ. 215) και τον δεύτερο που δημιούργησε ο Δαμασκηνός (Manolis Chatzidakis, *Icônes Grecques à Venice*, Βιβλιοθήκη του Ελληνικού Ινστιτούτου Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Μελετών

γεγονός της παράδοσης της κεφαλής παρά την ίδια την εκτέλεση.[54] Η άγνωστη στη βυζαντινή ζωγραφική, έως και τον 16ο αιώνα, ιδιότυπη στάση του δημίου με χαμηλωμένο εμπρός του το σπαθί να παραδίδει την κεφαλή στη Σαλώμη, προέρχεται από την παράδοση έργων της δυτικής τέχνης που στηρίχθηκαν στο χαρακτικό του Jean Sadeler,[55] τα οποία γνωρίζουν ιδιαίτερη διάδοση στη μεταβυζαντινή ζωγραφική.[56] Από το καθιερωμένο αυτό σχήμα διαφοροποιείται ελαφρά η στάση του σώματος του αγίου, καθώς και η κυριαρχία του φυσικού τοπίου, παραπέμποντας σε επιρροή της εικόνας του 16ου αιώνα στον ίδιο ναό.

Στην *Παράδοση της κεφαλής στην Ηρωδιάδα*[57] (Εικ. 8) η βασίλισσα, καθιστή σε χρυσοποίκιλτο θρόνο με ερεισίνωτο και κιονοστήρικτο προστώο με βήλα, παραλαμβάνει τον δίσκο με την κεφαλή του Προδρόμου από τη Σαλώμη που προσέρχεται με το ανεμίζον ιμάτιο. Στο βάθος διακρίνεται ο υπαίθριος χώρος του παλατιού ανάμεσα στις μαλακές εξάρσεις του εδάφους και ένα καμαροσκέπαστο κτήριο.

Η ιστόρηση του επεισοδίου είναι ιδιαίτερα συνήθης κατά τη βυζαντινή περίοδο,[58] σε αντίθεση με τα ελάχιστα μεταβυζαντινά παραδείγματα.[59] Η εικονογραφική απόδοση του συμπλέγματος των δύο μορφών σε συνδυασμό με το κιονοστήρικτο προστώο του κτίσματος ακολουθεί πρότυπο κοινό με αυτό της εικόνας στον ίδιο ναό.[60]

Στον *Ενταφιασμό*[61] (Εικ. 1) οι δύο μαθητές, κρατώντας το σώμα του αγίου με σεντόνι, το τοποθετούν στη σαρκοφάγο. Το βάθος της σκηνής ορίζεται από

Βενετίας, αρ. 1, Βενετία 1962, σ. 87. – Παναγιώτης Α. Βοκοτόπουλος, *Εικόνες της Κέρκυρας*, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 1990, σ. 51, Εικ. 32).

54. Barbara Lane, "Rogier's Saint John and Miraflores Altarpieces Reconsidered", *The Art Bulletin*, τ. 60 (1978), σ. 663.

55. Γιάννης Ρηγόπουλος, *Ο αγιογράφος Θεόδωρος Πουλάκης και η φλαμανδική χαλκογραφία*, εκδ. Γρηγόρη, Αθήνα 1979, σ. 116.

56. Τσιουρής, *Οι τοιχογραφίες Αγίας Τριάδας Δρακότρυπας*, ό.π., σ. 194 κ.ε., όπου και σχετική βιβλιογραφία.

57. Επιγραφή: «ΚΕΦΑΛ... .ΠΡ..... ΕΣΒΑ...Δ../.....ΤΡΟ ...ΑΥ...».

58. Keiko, *Η ζωή*, ό.π., σ. 218 κ.ε. – Κατσιώτη, *Σκηνές*, ό.π., σ. 132, όπου και σχετικά παραδείγματα.

59. Όπως στη μονή Γαλατάκη (Kanari, *Galataki*, ό.π., σ. 166, pl. 99a). Πρβλ. την περιγραφή της σκηνής από τον Διονύσιο τον εκ Φουρνά (Διονυσίου του εκ Φουρνά, *Ερμηνεία της ζωγραφικής τέχνης*, υπό Α. Παπαδοπούλου-Κεραμέως, εν Πετρουπόλει 1900, επανέκδοση Σπανός, Αθήνα 1997, σ. 177).

60. Τσιουρής, «Φορητή εικόνα», ό.π., σ. 104-105. Ανάλογο πρότυπο εντοπίζεται στις σκηνές των μονών Τιμίου Προδρόμου Σερρών (Ξυγγόπουλος, *Μονή Προδρόμου*, ό.π., σ. 44, Πίν. 38) και αργότερα στη μονή Γαλατάκη (Kanari, *Galataki*, ό.π., σ. 166, pl. 99a).

61. Επιγραφή: «Ο ΕΝΤΑΦΙΑΣΜΟΣ ΤΟΥ ΤΙΜΙΟΥ ΠΡΟΔΡΟ(ΜΟΥ)/ ΥΠΟ ΤΩΝ ΜΑΘΗΤΩΝ ΑΥΤΟΥ».

έναν λόφο με δενδρύλλιο στην κορυφή ανάμεσα στα πρισματικής μορφής όρη. Η εικονογραφική συγκρότηση της σκηνής δεν παραλλάσσει, ως προς το σύνολό της και παρά τις επιμέρους διαφοροποιήσεις, από το ήδη τη βυζαντινή περίοδο καθιερωμένο σχήμα.[62] Η απόδοση του σώματος του Προδρόμου με μηλωτή εντοπίζεται κυρίως σε μεταβυζαντινά παραδείγματα,[63] ενώ τα σταυρωμένα χέρια στο στήθος απαντούν προηγουμένως στην εικόνα του Μπαθά. Η γεωμορφολογία, όμως, του βάθους δεν συναντάται σε κάποια συμπαραβαλλόμενη παράσταση με εξαίρεση πάλι τη φορητή εικόνα του Βίου του Προδρόμου στον ίδιο ναό[64] αλλά και την εικόνα του Πουλάκη στο Βυζαντινό Μουσείο Ιωαννίνων.[65]

Ως προς τα τεχνοτροπικά χαρακτηριστικά, η απόδοση των μορφών της κεντρικής σκηνής (Εικ. 2) με το κατά περίσταση μαλακό πλάσιμο των γυμνών μελών, τη χρήση της φωτοσκίασης και των ψιμυθίων στο πρόσωπο, η λεπτομερής απόδοση του φυσικού τοπίου αλλά και η ύπαρξη του περιγράμματος μαρτυρούν τόσο την κρητική καλλιτεχνική καταγωγή του ζωγράφου όσο και την επιρροή της δυτικής ζωγραφικής παράδοσης.

Στις υπόλοιπες σκηνές (Εικ. 1, 5, 6), ως προς το πλάσιμο των προσώπων και των γυμνών μελών, κυριαρχεί η χρήση βαθυκάστανου προπλασμού, πάνω στον οποίο προστίθενται συνοπτικές πλατιές πινελιές. Ανεξαρτήτως φύλου, ηλικίας και ιδιότητας, κοινά συνήθως στοιχεία αποτελούν τα στρογγυλά και ωοειδή πρόσωπα με τα μικρά, εκφραστικά μάτια και, ενίοτε, τη διακοσμητική σχηματοποίηση στο μέτωπο και στις παρειές.

Οι μορφές αποδίδονται με σωστές αναλογίες και συμμετρικά με τον περιβάλλοντα χώρο, δημιουργώντας νοερά κάθετους και οριζόντιους άξονες (Διδασκαλία στρατιωτών – τελωνών). Δημιουργούν δε με την ποικιλία των στάσεων και κινήσεων ένα πλούσιο θεματολόγιο που βασίζεται και στις δύο παραδόσεις. Χαρακτηριστικά παραδείγματα είναι ο μετωπικός αρχάγγελος με τον Ιωάννη στην έρημο (Εικ. 5) και το σύμπλεγμα Ελισάβετ – Θεοτόκου (Εικ. 3), που παραπέμπουν σε μορφές της βυζαντινής παράδοσης. Αντίθετα, οι ιδιότυπες στάσεις των στρατιωτών στη Σύλληψη (Εικ. 1), του στρατιώτη στην Αποτομή (Εικ. 7), του Ηρώδη στην Επιτίμηση (Εικ. 1) και των νεαρών βαπτιζόμενων στη Βάπτιση

62. Για την εικονογραφία της σκηνής βλ. Keiko, *Η ζωή*, ό.π., σ. 200 κ.ε. – Κατσιώτη, *Σκηνές*, ό.π., σ. 148 κ.ε.

63. Όπως στις σκηνές του Μεγάλου Μετεώρου (Χατζηδάκης – Σοφιανός, *Μεγάλο Μετέωρο*, Εικ. σ. 167), Σταυρονικήτα (Χατζηδάκης, *Θεοφάνης*, ό.π., Εικ. 316), Δοχειαρίου (Millet, *Athos*, ό.π., Πίν. 240.2) αλλά και στην εικόνα του Μπαθά (Αχειμάστου-Ποταμιάνου, «Φορητές εικόνες», *ό.π.*, σ. 128, Πίν. 61β).

64. Τσιουρής, «Φορητή εικόνα», *ό.π.*, σ. 104-105.

65. Ρηγόπουλος, *Θεόδωρος Πουλάκης*, ό.π., Πίν. 100.

(Εικ. 1) παραπέμπουν στην καλλιτεχνική παράδοση της Δύσης. Ως προς τα ενδύματα, με μία πλούσια, ρέουσα μεν αλλά σχηματική και κατά περίσταση γραμμική πτυχολογία, παρατηρείται δημιουργική εναλλαγή παραδοσιακών φορμών (Επιτίμηση Ηρώδη, Συνάντηση Χριστού – Προδρόμου), (Εικ. 1) και μανιεριστικών επιρροών (Βάπτιση, Σύλληψη Προδρόμου), (Εικ. 1) σε μια προσπάθεια να τονισθεί η κίνηση του σώματος και να προβληθούν οι όγκοι.

Το βάθος αναπτύσσεται κυρίως σε δύο επίπεδα, όπου ο χώρος συμβάλλει επικουρικά για να τονίσει τα πρόσωπα και τα γεγονότα. Επιπλέον, θα πρέπει να σημειωθεί η συνοπτική απόδοση του φυσικού τοπίου (Βάπτιση, Αποτομή, Ενταφιασμός, Κήρυγμα στους τελώνες – στρατιώτες), η οποία αντιπαραβάλλεται με προσπάθεια σχεδιαστικής ακρίβειας ως προς το αρχιτεκτονικό τοπίο (Ασπασμός, Επιτίμηση Ηρώδη, Αποτομή), ενίοτε αδέξια και κακότεχνη (κτίσματα στη Γέννηση Προδρόμου) και διανθισμένη με διακοσμητικά μοτίβα (δάπεδο Ασπασμού/Γέννησης, θρόνος και προστώο Ηρωδιάδας) σε προσπάθεια να επιτευχθεί η απόδοση της τρίτης διάστασης.

Η χρωματική παλέτα του ζωγράφου, έντονη και συγχρόνως περιορισμένη, βασίζεται στη διαφοροποίηση των χρωματικών τόνων. Η δεξιοτεχνία του ζωγράφου στη χρήση της χρωματικής κλίμακας διαφαίνεται με την ισομερή χρήση θερμών και ψυχρών τόνων, που επιτυγχάνεται είτε με τον συνδυασμό αντιθετικών χρωμάτων στην αμφίεση της μορφής (της Ηρωδιάδας) είτε άλλων προσώπων που παριστάνονται παρατακτικά μεταξύ τους (οι άγγελοι της Βάπτισης).

Σύμφωνα, λοιπόν, με την εικονογραφική ανάλυση των σκηνών, ο ζωγράφος στηρίζεται τόσο στη βυζαντινή παράδοση όσο, κυρίως, στην παράδοση της δυτικής ζωγραφικής, όπως αυτή ενσωματώθηκε και έγινε αντιληπτή ως οργανικό κομμάτι της μεταβυζαντινής τέχνης. Μάλιστα, θα πρέπει εδώ να σημειωθεί ότι στην πλειονότητα των παραστάσεων ακολουθεί τους εικονογραφικούς τύπους της φορητής εικόνας του επωνύμου αγίου στον ίδιο ναό, η οποία χρονολογείται στην έβδομη δεκαετία του 16ου αιώνα και αποδίδεται σε έναν εξαιρετικό ζωγράφο της εποχής.[66] Η πρόκριση αυτή των σκηνών από συγκεκριμένη πηγή μαρτυρεί συνειδητή επιλογή και δείχνει την αξία της προγενέστερης εικόνας στα μάτια του χορηγού αλλά και του ζωγράφου. Επιπλέον, φανερώνει την αδυναμία του Μιχαήλ Τζεν να ανταποκριθεί στις απαιτήσεις μικρογραφημένων σκηνών αλλά και την έλλειψη ικανότητας να μεταφέρει την αξία του πρωτότυπου στο αντίγραφό του. Συγκριτικά, ωστόσο, με τα τέσσερα αποδιδόμενα ή ενυπόγραφα έργα του,[67] που προέρχονται από το τέμπλο της Κόκκινης Εκκλησιάς στη Λευκάδα,

66. Τσιουρής, «Φορητή εικόνα», ό.π., σ. 104-105.

67. Ροντογιάννης, *Η χριστιανική τέχνη*, ό.π., σ. 226-228, Πίν. 69.1-2, 70.1-2.

η εικόνα αυτή αποτελεί τη μοναδική, σύμφωνα με τη μέχρι σήμερα έρευνα, απόπειρα εκτέλεσης μικρογραφημένων συνθέσεων. Μάλιστα, παρ' όλο που δεν έχει μελετηθεί το έργο κανενός, φαίνεται ότι δεν απομακρύνεται από τους κοινούς τόπους των συγγενών, όπως του πιθανολογούμενου ως αδελφού του Τομάζο Τζεν.[68]

Σύμφωνα, λοιπόν, με τις τεχνοτροπικές παρατηρήσεις[69] και την ακριβή χρονολόγηση των ενυπόγραφων έργων του [Χριστός Μέγας Αρχιερεύς (1723;) και Ευαγγελισμός της Θεοτόκου (1723)], η εν λόγω εικόνα πιθανότατα εκτελέστηκε τις πρώτες δεκαετίες του 18ου αι.

Συμπερασματικά, ο Μιχαήλ Τζεν ισορροπεί μεταξύ της βυζαντινής παράδοσης και των επιρροών της δυτικής τέχνης. Εργαζόμενος σε χώρο, όπου η αρμονική σύζευξη βυζαντινής παράδοσης και δυτικής τέχνης οδήγησε σε νέες αναζητήσεις και τρόπους έκφρασης,[70] κατορθώνει να παράγει έργο που χαρακτηρίζεται από τη δημιουργική αυτή ένωση.[71]

68. Ροντογιάννης, *ό.π.*, σ. 319 κ.ε. – Χατζηδάκης – Δρακοπούλου, *Έλληνες ζωγράφοι*, ό.π., σ. 436-438.

69. Ροντογιάννης, *ό.π.*, σ. 228.

70. Για το θέμα βλ., ενδεικτικά, Γιάννης Ρηγόπουλος, *Μελέτες μεταβυζαντινής και νεοελληνικής τέχνης*, Αθήνα 2013, όπου και σχετική βιβλιογραφία. – Ioannis Tsiouris, "Artistic Trends and Aesthetic Approaches in 18th Century Monumental Painting. The Case of Thessaly", *Problemi na Izkustvoto*, τ. 2/2013, σ. 18-25.

71. Θερμές ευχαριστίες οφείλω στον αιδεσιμολογιότατο π. Αθανάσιο Κοκκινόπουλο για την πολύπλευρη βοήθειά του.

Περίληψη / Summary

Στον ναό του Αγίου Ιωάννη του Προδρόμου στις Στέρνες βρίσκεται τοποθετημένη στο τέμπλο φορητή εικόνα, η οποία αποτελεί έργο του Μιχαήλ Τζεν. Στο κέντρο της δεσπόζει η Βάπτιση του Χριστού, ενώ περιμετρικά αυτής ιστορούνται δώδεκα σκηνές του βίου του αγίου Ιωάννη του Προδρόμου, από τον Ευαγγελισμό του Ζαχαρία έως τον Ενταφιασμό. Τα εικονογραφικά και τεχνοτροπικά χαρακτηριστικά του έργου μαρτυρούν την ικανότητα του Μιχαήλ Τζεν να κινείται με άνεση τόσο στη βυζαντινή παράδοση όσο και στη δυτική ζωγραφική. Η εικόνα μπορεί να χρονολογηθεί στις πρώτες δεκαετίες του 18ου αι.

In the church of St. John the Baptist in Sternes, there is a portable icon of Michael Tzen. In the center, there is portrayed the Baptism of Christ and around twelve scenes from the life of St. John the Baptist. The iconographic and stylistic features of the icon indicate the ability of Michael Tzen to move comfortably in both the Byzantine tradition and the western art. The icon can be dated at the first decades of 18th century.

Εικ. 1. Εικόνα Βάπτισης του Χριστού με σκηνές του βίου του αγίου Ιωάννη του Προδρόμου.

Εικ. 2. Η Βάπτιση του Χριστού (λεπτομέρεια της Εικ. 1).

Εικ. 3. Ο Ασπασμός Παναγίας και Ελισάβετ (λεπτομέρεια της Εικ. 1).

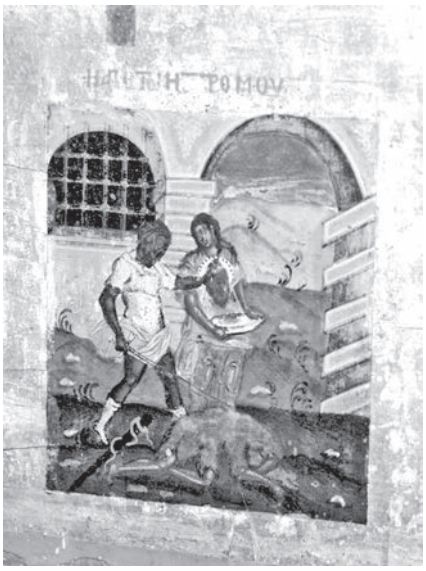
Εικ. 4. Η Γέννηση του Προδρόμου
(λεπτομέρεια της Εικ. 1).

Εικ. 5. Η Σωτηρία του Προδρόμου στην έρημο από τον άγγελο (λεπτομέρεια της Εικ. 1).

Εικ. 6. Η Συνάντηση του Χριστού με τον Πρόδρομο (λεπτομέρεια της Εικ. 1).

Εικ. 7. Η Αποτομή του αγίου Ιωάννη του Προδρόμου
(λεπτομέρεια της Εικ. 1).

Εικ. 8. Η Παράδοση της κεφαλής του Προδρόμου στην Ηρωδιάδα
(λεπτομέρεια της Εικ. 1).

ΕΣΧΑΤΟΛΟΓΙΑ, ΑΡΕΤΟΛΟΓΙΑ ΚΑΙ ΤΕΧΝΗ ΝΟΗΜΑΤΑ ΜΙΑΣ ΕΙΚΟΝΑΣ ΣΤΗΝ ΚΕΡΚΥΡΑ ΣΤΑ ΤΕΛΗ ΤΟΥ 15ου ΑΙΩΝΑ

Δημήτριος Δ. Τριανταφυλλόπουλος

Εἰς μνήμην πρωτοπρεσβυτέρου
Ἀθανασίου Χ. Τσίτσα (1930-2001)

καί εἰς τιμήν πρωτοπρεσβυτέρου-καθηγητοῦ
π. Γεωργίου Δ. Μεταλληνοῦ

καί ἀκαδημαϊκοῦ-καθηγητοῦ
Παναγιώτου Λ. Βοκοτοπούλου

Ἡ εἰκόνα πού μᾶς ἀπασχολεῖ εἶναι πρό πολλοῦ γνωστή [Εἰκ. 1][1] καί βρίσκεται σήμερα στήν περιώνυμη Ἱ. Μονή Πλατυτέρας τῆς πόλης Κέρκυρας, πού ἀνάγεται στά μέσα τοῦ 18ου αἰ.[2]

Στήν εἰκόνα μέ τίς ἐκτενεῖς ἐπιγραφές της[3] διαστέλλονται ἀντιθετικά δύο ἐπίπεδα: Κάτω, ὁ κόσμος τῆς ἀπωλείας –μεταξύ αὐτῶν καί μοναχοί μέ μοναχές– ὡς Βαβυλώνα τῆς *Ἀποκαλύψεως*, πού ἐξέρχεται ἀριστερά ἀπό τήν εὐαγγελική *εὐρεῖαν πύλην* καί πορεύεται στήν Κόλαση δεξιά, μέ ἀπαρίθμηση τῶν ἁμαρ-

---

1. Βασική δημοσίευση: Παναγιώτης Λ. Βοκοτόπουλος, *Εἰκόνες τῆς Κέρκυρας*, Μ.Ι.Ε.Τ., Ἀθήνα 1990, ἀρ. 9, σ. 19-22. Ἐντεῦθεν Φραγκίσκα Κεφαλλωνίτου, «Ἡ ἀλληγορία τῆς Ἄνω Ἱερουσαλήμ», Ὑπουργεῖο Πολιτισμοῦ – Ἱ. Μητρόπολις Κερκύρας, Παξῶν καί Διαποντίων Νήσων (ἐκδ.), *Ὁ περίπλους τῶν εἰκόνων. Κέρκυρα, 14ος-18ος αἰώνας*. Κατάλογος ἔκθεσης (*Ἱ. Ν. Ἁγίου Γεωργίου Παλαιοῦ Φρουρίου Κερκύρας, Ἰούνιος-Σεπτέμβριος 1994*), Ἀθήνα 1994, ἀρ. 33, σ. 150-155. – Σταμάτιος Χονδρογιάννης, «Εἰκόνα τῆς πορείας στήν Ἄνω Ἱερουσαλήμ», Εὐαγγελία Χατζητρύφωνος, Slobodan Ćurčić (ἐπιμ.), *Ἡ ἀρχιτεκτονική ὡς εἰκόνα. Πρόσληψη καί ἀναπαράσταση τῆς ἀρχιτεκτονικῆς στή βυζαντινή τέχνη*, κατάλογος ἔκθεσης (*Μουσεῖο Βυζαντινοῦ Πολιτισμοῦ, 6.11.2010-31.1.2011*), Θεσσαλονίκη 2009, ἀρ. 79, σ. 354-359.

2. Καλλίνικος Μεταλληνός, *Ἱστορία τῆς ἐν Κερκύρᾳ Ἱ. Μονῆς Ὑ. Θεοτόκου Πλατυτέρας*, Ἀθῆναι 1954. – Κώστας Θύμης, *Ἡ Ἱ. Μονή Ὑ. Θεοτόκου Πλατυτέρας Κερκύρας*, Κέρκυρα 2002. – Παναγιώτα Τζιβάρα – Σπύρος Καρύδης, *Ἡ Βιβλιοθήκη τῆς Ἱ. Μονῆς Πλατυτέρας Κέρκυρας. Χειρόγραφα – Ἔντυπα – Ἀρχεῖο*, Ἀθήνα 2010.

3. Ἀναλυτικά στά ἔργα σημ. 1.

τημάτων· ἐπάνω οἱ σεσωσμένοι ἐνάρετοι, πού βγαίνουν ἀπό τήν *στενήν πύλην* καί φθάνουν στήν ἐσχατολογική Ἄνω Ἱερουσαλήμ, κατά τήν Ἀποκάλυψη. Τό ἐνδιάμεσο πεδίο εἶναι ὁ τόπος ἄσκησης, μέ ὁσιωθέντες –ἕνας σώζεται δίπλα ἀπό τήν Κόλαση μέσῳ τῆς προσωποποιημένης *Μετάνοιας*– ἀλλά καί ἄλλους παγιδευμένους ἀπό τόν Διάβολο.

Οἱ ἐπιγραφές ὁμιλοῦν γιά τήν Ἄνω Ἱερουσαλήμ «*ἐκ τοῦ προφήτου Ἡσαΐου καί Τωβίτ, καί Δαβίδ καί τῆς Ἀποκαλύψεως*»· ἡ εἰκόνα ἔχει ὀρθά χαρακτηρισθεῖ ὡς ἰδιάζουσα παράσταση τοῦ κύκλου Ἐσχατολογίας – Ἀποκάλυψης.[4] Θά διερευνήσουμε εἰκονολογικά, στό περιβάλλον τῆς ἐποχῆς, ἄλλες πτυχές μιᾶς εἰκόνας ὄντως μοναδικῆς στή βυζαντινή καί μεταβυζαντινή τέχνη.

Ἡ εἰκόνα παρουσιάζει ἀριστοτεχνική ἀνάμιξη ἐκλεπτυσμένης κρητικῆς καί ἀναγεννησιακῆς τεχνοτροπίας καί εἰκονογραφίας. Ἔχει χρονολογηθεῖ, πιστεύουμε ὀρθά, γύρω στό 1500, μέ *terminus post quem* τόν ὀνομαστό (1497) *Παρνασσό* τοῦ Ἀνδρέα Μαντένια –σήμερα στό Λοῦβρο– μέσῳ χαλκογραφημένου ἀντιγράφου ἀπό τόν Zoan Andrea ἤ Giovanni Antonio da Brescia.[5]

Δέν γνωρίζουμε τίποτε γιά τήν προέλευση καί τήν παλαιότερη χρήση τῆς εἰκόνας, πού ἐνδεχομένως νά προέρχεται ἀπό μεταβυζαντινό ζωγράφο μέ ἀμφίπλευρο ταλέντο· ὡστόσο, οἱ ἑλληνικές, ὀρθογραφημένες ἐπιγραφές δέν ἀποκλείουν ζωγράφο ἀπό τήν ἄλλη ὄχθη τῆς Ἀδριατικῆς, ὅπως θά δοῦμε.

Μερικά ἐρωτήματα δέν ἔχουν τεθεῖ ἀκόμη: Γιατί ἐμφανίζεται μιά σύνθεση μέ ἔντονα ἐσχατολογικό καί ἀρετολογικό-ἠθικοδιδακτικό[6] περιεχόμενο στά τέλη

---

4. Πλούσιο ὑλικό στήν Gertrud Schiller, *Ikonographie der christlichen Kunst*, τ. 5/1-2, Gütersloh 1990-1991· γιά τή μεταβυζαντινή, μεταπρατική εἰκαστική παράδοση τῆς Ἀποκαλύψεως Γεώργιος Τσιμπούκης, *Ἡ Ἀποκάλυψη τοῦ Ἰωάννη στή μνημειακή ζωγραφική τοῦ Ἁγίου Ὄρους*, ἐκδ. Bookstars-Free Publishing, Ἀθήνα 2013· γενικότερα, Δημήτριος Δ. Τριανταφυλλόπουλος, «Ἱστορία καί Ἐσχατολογία στήν ὀρθόδοξη λειτουργική τέχνη. Παράδοση καί ἀνανέωση ἀπό τό Βυζάντιο στήν ἐποχή μας», Μαρία Τζιάτζη-Παπαγιάννη, Γρηγόριος Παπαγιάννης, (ἐπιμ.), *Ζ΄ Συνάντηση Βυζαντινολόγων Ἑλλάδος καί Κύπρου (20-23 Σεπτεμβρίου 2007, Κομοτηνή). Κεντρικές εἰσηγήσεις* κ.λπ., Κομοτηνή: Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης 2011, σ. 79-135.

5. Βοκοτόπουλος, *ὅ.π.*, σ. 22. Γιά τή σύνθεση τοῦ Μαντένια Ernst Hans Gombrich, "An interpretation of Mantegna's 'Parnassus'", *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes*, τ. 26/1-2 (1963) σ. 196-198, ἐντεῦθεν ὁ Παντελῆς Πρεβελάκης, *Ἀρχαῖα θέματα στήν ἰταλική ζωγραφική τῆς Ἀναγέννησης*, ἔκδ. τῆς Ἐμπορικῆς Τραπέζης τῆς Ἑλλάδος, Ἀθῆναι 1975, σ. 93-95. – Ἐθνική Πινακοθήκη – Μουσεῖο Ἀλεξάνδρου Σούτζου (ἐκδ.), *Τό φῶς τοῦ Ἀπόλλωνα. Ἰταλική Ἀναγέννηση καί Ἑλλάδα (Ἀθήνα, 22.12.2003-31.3.2004)*, κατάλογος ἔκθεσης, Ἀθήνα 2003, ἰδιαίτερα Ι, σ. 369 κ.ἑ.

6. Στήν εἰκόνα προσωποποιοῦνται ὡς γυναῖκες καί καταγράφονται ὀκτώ ἁμαρτήματα, ἡ δέ Ἄνω Ἱερουσαλήμ ἀποκαλεῖται *ὄρος ἀρετῶν* (Βοκοτόπουλος, *ὅ.π.*). Γιά τήν ἀλληγορία

τοῦ Μεσαίωνα; Γιατί ὁ ζωγράφος προσφεύγει σέ ἔργα τῆς παγανιστικῆς Ἀναγέννησης γιά τούς ἁμαρτωλούς, ὅταν διέθετε παράλληλα βυζαντινά θρησκευτικά θέματα, ὅπως τῆς Κρίσεως ἤ, γιά μοναχούς, τῆς *Κλίμακος* Ἰωάννου τοῦ Σιναΐτου;[7] Ποιόν ἀφοροῦσε ἡ εἰκόνα καί πότε ἐχρησιμοποιεῖτο; Πρόκειται ἁπλῶς γιά μιά χριστιανική ἀλληγορία ἤ καί γιά συμπλοκή ὑπονοουμένων γιά τήν ἐποχή;

Καταρχάς, γιά τόν τρόπο σύνθεσης: Ὁ ἄγνωστος ζωγράφος συγκολλᾶ ἐπιτυχῶς δύο ἑτερόκλητα στοιχεῖα, τό κάτω –τῶν ἁμαρτωλῶν– ἀπό τήν παγανιστική Ἀναγέννηση καί τό ἄνω –τῶν ὁσίων τῆς *Ἄνω Ἱερουσαλήμ*– ἀπό βυζαντινές ἀνάλογες συνθέσεις[8] ἤ ἔχει ὑπόψη του ἕνα προϋφιστάμενο ὁλοκληρωμένο σχῆμα πού τό μεταπλάθει κατά τίς ἀνάγκες του; Ἔχουμε προτείνει πρό πολλοῦ μία ἀνάλογη μνημειακή σύνθεση, παλαιότερη κοντά ἑνάμισυ αἰώνα:[9] Στή Santa Maria Novella τῆς Φλωρεντίας ὁ Andrea Bonaiuti ἤ Andrea da Firenze τοιχογράφησε (1365-1367) στό *Ἱσπανικό παρεκκλήσιο* μία μεγάλων διαστάσεων παράσταση, τήν *Ἀτραπό τῆς σωτηρίας* (ἤ *ἀληθείας*) [Εἰκ. 2].[10] Κάτω ἀριστερά παρίσταται ἡ Ρωμαιοκαθολική *Ecclesia militans* μέ ἐπικεφαλῆς τούς ἀμείλικτους Δομηνικανούς –*Domini canes* κατά τό γνωστό λογοπαίγνιο· πρβλ. καί ἐδῶ ἐμβληματική ἀπεικόνιση σκύλων[11]–

ἁμαρτιῶν καί ἀρετῶν στή μεταβυζαντινή τέχνη συνοπτικά στόν Δημήτριο Δ. Τριανταφυλλόπουλο, «Ἀποκαλύψεως ὁράματα στήν Κύπρο. Ἱστορική πραγματικότητα καί ἐσχατολογική προοπτική», *Κυπριακαί Σπουδαί*, τ. 64/65 (2000-2001) σ. 407· ὁ ἴδιος, «Κήρυγμα καί ζωγραφική τόν 16ο αἰώνα. Μιά ὄψη τῶν Ἑλληνορθοδόξων ὑπό τή Γαληνοτάτη», *Πρακτικά 6ου Διεθνοῦς Συνεδρίου Neograeca Medii Aevi [Πανεπιστήμιο Ἰωαννίνων, 29.9-2.10.2005]*, Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη, Ἡράκλειο 2012, σ. 126.

7. Συνοπτικά γιά τή Δευτέρα Παρουσία: Δημήτριος Δ. Τριανταφυλλόπουλος, «Σωτηρία καί τιμωρία: Ἡ εἰκαστική πλευρά τῆς Δευτέρας Παρουσίας», *Σύναξη*, *τχ.* 121 (2012), σ. 25-42. – Εἰκονογραφία *Κλίμακος* Ἰωάννου: "Himmelsleiter", *Lexikon der christlichen Ikonographie* [ἐφεξῆς: *LCI*], τ. 2, σ. 283-284. – "John Klimax", *Oxford Dictionary of Byzantium*, τ. 2, σ. 2060-2061.

8. Γιά τό κάτω τμῆμα καί τίς πηγές του στή ζωγραφική τῆς Φλωρεντίας βλ. τή βιβλιογραφία τῆς σημ. 1. Γιά τό μεσαῖο καί ἄνω τμῆμα δέν ἔχουν προταθεῖ ἀνάλογα, συγκεκριμένα πρότυπα.

9. Τριανταφυλλόπουλος, «Ἀποκαλύψεως ὁράματα», *ὅ.π.*, σ. 392, σημ. 27· ὁ αὐτός, «Παράδοση, ἀμφιθαλότητα καί ἐκκοσμίκευση: Ἀπό τήν Ἀπόλπενα τῆς Λευκάδας (μέσα 15ου αἰ.) στήν Ἑπτανησιακή Σχολή ζωγραφικῆς (18ος αἰ.)», *Ε΄ Συνάντηση Βυζαντινολόγων Ἑλλάδος – Κύπρου (Κέρκυρα, 3-5.10.2003). Εἰσηγήσεις – Περιλήψεις*, Ἰόνιο Πανεπιστήμιο / Τμῆμα Ἱστορίας, Κέρκυρα 2005, σ. 51-52.

10. Joseph Polzer, "Andrea di Bonaiuto's 'Via Veritatis' and Dominican thought in Late Medieval Italy", *Art Bulletin*, τ. 77/2 (1995), σ. 262-289· καλή ἀπεικόνιση: Rolf Toman (ed.), *The Art of Gothic*, Cologne 1999, σ. 451.

11. William A. Hinnebusch, *Kleine Geschichte des Dominikanerordens*, St. Benno Verlag, Leipzig 2004· γιά τούς κύνες ὡς «λαλοῦν» σύμβολο τοῦ τάγματος: "Dominikus von Caleruega", *LCI*, τ. 6, σ. 74.

καί τόν Πάπα στή μέση τοῦ *Duomo* τῆς Φλωρεντίας, ἄν καί ὑποχείριο τότε στόν βασιλέα τῆς Γαλλίας.[12] Ἀπό ἐδῶ ξεκινοῦν δύο πομπές: Ἡ μία, πρός τά δεξιά, ὁδηγεῖ μέ τίς ἀκολασίες καί τίς αἱρέσεις στήν Κόλαση· ἀριστερά ἀνηφορίζουν οἱ ἐνάρετοι καί εἰσάγονται στόν Παράδεισο/*Ἄνω ἤ Ecclesiam triumphantem*· ταυτόσημο συνθετικό σχῆμα, ἴδιο ἀρετολογικό καί ἐσχατολογικό περιεχόμενο μέ τήν εἰκόνα μας. Ὁ ζωγράφος μας πρέπει νά εἶχε ἄμεση γνώση τῆς τοιχογραφίας – ἄλλωστε καί οἱ ἄλλες καλλιτεχνικές ἀναφορές του φανερώνουν οἰκειότητα μέ τή φλωρεντινή Ἀναγέννηση.[13]

Ἡ τοιχογραφία τῆς Φλωρεντίας ἔχει νοηματική, καταγωγική σχέση μέ τήν εἰκόνα μας; Ἕνας μεταβυζαντινός ζωγράφος δύσκολα θά ἀσπαζόταν ἤ θά ἦταν σέ θέση νά καταλάβει τό νόημα τοῦ μεσαιωνικοῦ συναδέλφου του. Ἐπίσης, ἀλλάζει δραστικά τόν ἐπίγειο κόσμο τῆς ἁμαρτίας, ἀντιγράφοντας ἀπό τόν Μαντένια καί ἄλλους ἀναγεννησιακούς ζωγράφους, ὅπως τούς Cosmè Tura, Francesco del Cossa καί Ercole de' Roberti, πού θεωρεῖται ὅτι τό 1469-1470 τοιχογράφησαν, ἐντελῶς παγανιστικά, τό Palazzo Schifanoia στή Φερράρα.[14] Ὁ ζωγράφος μας πιθανόν θέλει ἄλλα νά ὑπογραμμίσει – ἀνάγκη νά στραφοῦμε στήν ἐποχή του, γύρω στά τέλη τοῦ 15ου καί ἀρχές τοῦ 16ου αἰ.

Εἴμαστε στό κατώφλι τῶν Νέων Χρόνων, στό *Φθινόπωρο τοῦ Μεσαίωνα* (Huizinga),[15] σέ κλίμα ἀποκαλυπτισμοῦ, φόβων καί ἀκαθόριστων προσδοκιῶν.[16] Οἱ Ὀθωμανοί πλησιάζουν ἐπίφοβα τήν Εὐρώπη, ἡ Δύση στρέφεται δυτικότερα ἀνακαλύπτοντας τήν Ἀμερική τό 1492· ταυτόχρονα οἱ Ἱσπανοί ἐκδιώκουν τούς Ἄραβες ἀπό τήν Ἰβηρική καί ἀναγκάζουν τούς Ἑβραίους σέ βίαιο ἐκπατρισμό. Ὁ Hans

---

12. Συνοπτικά γιά τή «βαβυλώνια αἰχμαλωσία τῆς Ἀβινιόν», 1309-1376: *New Cambridge Medieval History* [ἐφεξῆς: *NCMH*], τ. VI, 2000, σ. 653-673.

13. Βλ. σημ. 14. Τό *stile eroico* τοῦ Andrea da Firenze ἔχει μεταποιηθεῖ στήν εἰκόνα ὡς *subtilitas* κρητικῆς μεταβυζαντινῆς εἰκόνας· ὁ ζωγράφος μας πλησιάζει περισσότερο κατά τό ἦθος στόν χρονικά ἐγγύτερό του Φλωρεντίνο Fra Angelico (1387-1455).

14. Βοκοτόπουλος, *ὅ.π.*, 22. Γιά τόν ζωγραφικό διάκοσμο τοῦ παλατιοῦ στή Φερράρα καί τή σημασία του γιά τήν ἱστορία τῆς τέχνης καί τή γένεση τῆς Εἰκονολογικῆς Σχολῆς, ἐνδεικτικά: Udo Kultermann, *Geschichte der Kunstgeschichte*, Econ, Wien-Düsseldorf 1966, σ. 374-394. – Germain Bazin, *Histoire de l'histoire de l'art*, Albin Michel, Paris 1986, σ. 216-232. – Hans Belting, Heinrich Dilly κ.ἄ., *Εἰσαγωγή στήν Ἱστορία τῆς Τέχνης*, μτφ. Λία Γυιόκα, ἐκδ. Βάνιας, Θεσσαλονίκη 1995, σ. 211-239. – Francis Haskell, *Ἡ Ἱστορία καί οἱ εἰκόνες της*, μτφ. Ἀλίκη Τσοτσοροῦ – Δημήτρης Κοσμίδης, Νεφέλη, Ἀθήνα 2012, σ. 559-567.

15. Παραπέμπω στή γερμανική μετάφραση ἀπό τά ὁλλανδικά: Johan Huizinga, *Herbst des Mittelalters. Studien über Lebens- und Geistesformen des 14. und 15. Jahrhunderts in Frankreich und den Niederlanden*, A. Kröner, Stuttgart [12]2006· πρβλ. καί Haskell, *ὅ.π.*, σ. 683-724. Ὁ Huizinga ἦταν ἀπό τούς πρώτους πού ἀνέτρεψαν τή μονοδιάστατα αἰσιόδοξη εἰκόνα περί Ἀναγέννησης τοῦ Jacob Burckhardt, ἡ ὁποία κυριάρχησε τόν 19ο αἰώνα.

16. Γιά τήν ἐποχή γύρω στό 1500 βλ. γενικά *NCMH*, *ὅ.π.*, τ. VII, 1998.

Böhm ἔχει καεῖ δημόσια στό Βύρτσμπουργκ τό 1476 λόγῳ τῆς κριτικῆς του ἀπέναντι στόν Πάπα, τό 1484 ἐκδίδεται ἡ παπική βούλλα γιά κάψιμο τῶν μαγισσῶν, τό 1502 ξεσποῦν βίαιες ταραχές χωρικῶν στή Γερμανία καί τήν ἴδια χρονιά ὁ Ἔρασμος ἀσκεῖ ἔντονη κριτική κατά τοῦ Πάπα στό ὄνομα ἑνός οὐμανιστικοῦ Χριστιανισμοῦ – ὑποφώσκει τό λυκαυγές τῆς λουθηρανικῆς Μεταρρύθμισης τοῦ 1517.[17]

Ἡ τέχνη συλλαμβάνει διαισθητικά τά ἐπερχόμενα σημεῖα τῶν καιρῶν: Μεταξύ 1485 καί 1490 ὁ Μποττιτσέλλι εἰκονογραφεῖ τή δαντική *Θεία Κωμωδία*·[18] στά 1498 ὁ Ντύρερ συνταράσσει μέ τή σειρά τῶν χαρακτικῶν τῆς Ἀποκάλυψης·[19] στούς ἴδιους χρόνους δημιουργοῦν ἐπίσης ὁ Ματθίας Γκρύνεβαλντ (1470 περ.-1528) καί ὁ Λουκᾶς Κράναχ ὁ Πρεσβύτερος (1472 περ.-1553), πού ὅλοι ἐπηρεάστηκαν ἀργότερα ἀπό τόν Λούθηρο.[20] Ἡ ἀνάγκη ἀπόδρασης ἀπό τήν πραγματικότητα ὠθεῖ σέ οὐτοπικές, πεισιθάνατες *Ἀρκαδίες* – τό 1502 τυπώνεται ἡ πρώτη λογοτεχνική της μορφοποίηση τοῦ Ναπολιτάνου Jacobo Sannazaro.[21] Ὁ ὀθωμανικός κίνδυνος αὐξάνει τόν 16ο αἰώνα, οἱ ἐσχατολογικές προφητεῖες, συχνά *vaticinia ex eventu* ἐμπλουτισμένα μέ ἐθνικοαπελευθερωτικές ἀποχρώσεις, εἰσχωροῦν καί στούς ὑπόδουλους τῆς Ἀνατολῆς,[22] μέ εἰκαστική ἐκδήλωση τούς διάφορους *Χρησμούς*,[23] τίς ἰδιόρρυθμες συνθέσεις τοῦ Γεωργίου Κλόντζα,[24] τήν εἰσαγωγή εἰκονογράφησης τῆς *Ἀποκαλύψεως* στό Ἅγιον Ὄρος.[25]

Ἡ παρένθεση ἦταν ἀναγκαία πρίν στραφοῦμε στή Φλωρεντία τήν ἐποχή τῆς δημιουργίας τῆς εἰκόνας. Ἄν κάτι διαφοροποιεῖ ριζικά τήν εἰκόνα μας [Εἰκ. 1] ἀπό τή μεγαλειώδη τοιχογραφία στό *Ἱσπανικό παρεκκλήσιο* [Εἰκ. 2] εἶναι ἡ δια-

17. Γιά τό κλίμα πρίν τή Μεταρρύθμιση καί τά προστάδιά της βλ. ἐπίσης Harm Klueting, *Das konfessionelle Zeitalter. Europa zwischen Mittelalter und Moderne*, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt 2007, σ. 35-174. – Thomas Kaufmann, *Geschichte der Reformation*, Insel Verlag, Frankfurt am Main – Leipzig 2009, σ. 33-152.

18. Jacqueline Risset – Giorgio Petrocchi, *Dante Alighieri "La Divina Commedia" illustrata da Sandro Botticelli*, Le Lettere, Firenze 1996.

19. Ludwig Grote, *Albrecht Dürer, die Apokalypse. Faksimile der deutschen Urausgabe von 1498*, Prestel, München 1999.

20. Γιά τή Μεταρρύθμιση καί τόν ρόλο τῆς τέχνης ἐνδεικτικά: Ernst Ullmann, (ed.), *Kunst und Reformation*, E.A. Seemann Verlag, Leipzig 1982· ὁ ἴδιος, (ed.), *Von der Macht der Bilder. Beiträge des Kolloquiums "Kunst und Reformation" (DDR)*, E.A. Seemann Verlag, Leipzig 1983. – *Martin Luther und die Reformation in Deutschland. Ausstellungskatalog (Nürnberg 1983)*, Insel Verlag, Frankfurt am Main 1983.

21. Pasquale Sabbatino, (ed.), *Iacopo Sannazaro. La cultura napoletana nell'Europa del Rinascimento*, Olschki, Firenze 2009.

22. Τριανταφυλλόπουλος, «Ἀποκαλύψεως ὁράματα», *ὅ.π.*, σ. 395-397.

23. *Ὅ.π.*

24. *Ὅ.π.*, σ. 395· ὁ ἴδιος, «Κήρυγμα καί ζωγραφική», *ὅ.π.*, σ. 137-139.

25. Τσιμπούκης, *Ἀποκάλυψη Ἰωάννη*, ὅ.π.

φορά στό γήϊνο πεδίο τῆς ἁμαρτίας: Ἀντί γιά τή στρατευόμενη Ἐκκλησία ἐδῶ παρουσιάζεται ὡς βιβλική Βαβυλώνα μιά τειχισμένη «τοσκανική» πόλη, ἀπ' ὅπου ἐκκινοῦν ἀφενός οἱ μοναχοί καί οἱ μοναχές γιά τόν ἀνάντη δρόμο τῆς ἀρετῆς πρός τήν Ἄνω Ἱερουσαλήμ – Παράδεισο καί ἀφετέρου ὁ διονυσιακός χορός τῶν ἡδονῶν καί τῶν παθῶν πρός τήν Κόλαση,[26] μέ τήν πόρνη Βαβυλώνα τῆς *Ἀποκαλύψεως* κουρνιασμένη σέ σκοτεινό σπήλαιο ὑπό τά θεμέλια τῆς πόλης.[27]

Δέν ἔχουμε ἄμεση ἔνδειξη ὅτι ἡ Βαβυλώνα τῆς ἐπιγραφῆς εἶναι ἡ Φλωρεντία, ὡστόσο ἡ προτίμηση τοῦ ζωγράφου σέ πρότυπα ἀπό τήν τέχνη της ἐπιτρέπει νά ὑπονοηθεῖ κάτι τέτοιο.[28] Ἡ Φλωρεντία τῶν ἐσχάτων χρόνων τοῦ 15ου αἰ. δέν εἶναι ἡ οὐμανιστική τῶν Μεδίκων,[29] πού ἔχουν ἐκπαραθυρωθεῖ καί ἀπό τό 1490 κυριαρχεῖ ὁ Δομηνικανός μοναχός Τζιρόλαμο Σαβοναρόλα· θά καταλάβει τό 1494 τήν ἐξουσία, ἀσκώντας ἐπί πέντε χρόνια θεοκρατική διακυβέρνηση, ὡσότου συλληφθεῖ κατά διαταγή τοῦ Πάπα καί θανατωθεῖ σέ δημόσια πυρά (1498). Στό εἶδος του τό κήρυγμα τοῦ Σαβοναρόλα ἦταν παραδειγματικό: Γλαφυρές περιγραφές τῆς ἀκολασίας καί τῶν βασάνων στήν Κόλαση, τρομοκρατική ἀντίληψη τῆς Ἔσχατης Κρίσης, ἐπίμονη ἀρετολογία, συνεχής ἐπίκληση τῆς ἐπί θύ-

---

26. Ὅπως ἐπισημάνθηκε, στό στόμιό της ἀπεικονίζεται δρεπανηφόρος Χάροντας: Πιθανόν εἶναι ἡ πρωιμότερη γνωστή μεταβυζαντινή παράστασή του, προερχόμενη ἀπό τή δυτική εἰκονογραφία τῶν μακάβριων χορῶν· γιά τό θέμα βλ. Demetrios D. Triantaphyllopulos, *Die nachbyzantinische Wandmalerei auf Kerkyra und den anderen Ionischen Inseln. Untersuchungen zur Konfrontation zwischen ostkirchlicher und abendländischer Kunst (15.-18. Jahrhundert)*, Miscellanea Byzantina Monacensia 30A-B, München 1985, τ. 1, σ. 209-210. – Μίλτος Γαρίδης, *Μεταβυζαντινή ζωγραφική (1450-1600). Ἡ ἐντοίχια ζωγραφική μετά τήν πτώση τοῦ Βυζαντίου στόν ὀρθόδοξο κόσμο καί στίς χῶρες ὑπό ξένη κυριαρχία*, μτφ. Ἀγγελική Γαρίδη, ἐκδ. Σπανός, Ἀθήνα 2007, σ. 202-203.

27. Ἐπίσης ἐδῶ πρόκειται γιά μιά πρώιμη προσωποποιημένη Βαβυλώνα, πρίν τήν εἰκονογράφηση τῆς *Ἀποκαλύψεως* στό Ἅγιον Ὄρος.

28. Ἐάν εὐσταθεῖ ἡ ἄποψή μας, δύσκολα γίνεται ἀποδεκτή ἡ ὑπόθεση τοῦ Βοκοτόπουλου, *ὅ.π.*, 20, γιά ἀπεικόνιση μιναρέ στόν δεξιότερο πύργο τοῦ τείχους· θά μποροῦσε νά εἶναι ἡ ἀπόληξη βέλους γοτθικοῦ κτίσματος. Ἐάν ἀληθεύει ἡ εἰκασία Βοκοτόπουλου, τότε τό περιβάλλον εἶναι ἀνάμικτο, χριστιανικό –στό βάθος κτίσμα πού στέφεται μέ σταυρό– καί μουσουλμανικό καί ἡ ἔννοια τῆς σύνθεσης θά ἐτροποποιεῖτο ἀνάλογα (Βαβυλώνα = Ἰσλάμ, ἐνάρετοι = [νεο]μάρτυρες, καταδικασμένοι = Μουσουλμάνοι, κ.λπ.). Αἰνιγματική ὁπωσδήποτε εἶναι ἡ παρουσία τοῦ σαρικοφόρου στόν κάτω μεσαῖο ὅμιλο· ἴσως ὑπονοοῦνται Χριστιανοί ἀλλαξοπιστήσαντες ὑπό τήν ἀπειλή Μουσουλμάνου δημίου; Γιά ἀνάλογα θέματα ἀντισλαμικῆς προπαγάνδας: Δημήτριος Δ. Τριανταφυλλόπουλος, *Μελέτες γιά τή μεταβυζαντινή ζωγραφική. Ἐνετοκρατούμενη καί τουρκοκρατούμενη Ἑλλάδα καί Κύπρος*, ΣΔΩΒ 84, Ἀθήνα 2002, σ. 221-224· ὁ αὐτός, «Ἀποκαλύψεως ὁράματα», *ὅ.π.*, σ. 395-397· ὁ αὐτός, «Ἱστορία καί ἐσχατολογία», *ὅ.π.*, σ. 101 κ.ἑ.

29. Rachel Erlanger, *The unarmed prophet. Savonarola in Florence*, McGraw-Hill, New York 1988.

ραις Ἀποκάλυψης καί Δευτέρας Παρουσίας – ἀπό τά δημοφιλέστερα κείμενά του ἦταν τό *Compendium revelationum* (1495).[30]

Ὑπό τή σκιά τοῦ ἀμείλιχου Δομηνικανοῦ ἡ εἰκόνα μας ἀποκαλύπτει πρόσθετες φωτοσκιάσεις: Στό κάτω μέρος μαζί μέ τό χέρι τοῦ Μαντένια ἀφουγκραζόμαστε καί τή δεινή ρητορεία τοῦ μοναχοῦ κατά τῶν ἀκολούθων τῆς πόρνης Βαβυλῶνος. Δέν μποροῦμε νά προσγράψουμε τίς μοναχές καί τούς μοναχούς συλλήβδην στό ἀνατολικό ἤ δυτικό δόγμα.[31] Τά ἕξι τρίκλιτα οἰκοδομήματα πού προσκολλῶνται στούς πύργους τοῦ περιβόλου τοῦ Παραδείσου – Ἄνω Ἱερουσαλήμ[32] θυμίζουν ἀνάλογα δείγματα ἀπό λατινοκρατούμενες χῶρες[33] καί ἡ σημασία τους, ἀγνοημένη ἀπό τούς μελετητές, εἶναι μᾶλλον προφανής: Εἰκονογραφεῖται ὁ λόγος τοῦ Ἰησοῦ *ἐν τῇ οἰκίᾳ τοῦ πατρός μου μοναὶ πολλαί εἰσιν* (Ἰωάν. ιδ΄, 2), κάθε *μονή* ἀντιστοιχεῖ σέ χορό ἀπεικονισμένων ἁγίων κατά τούς ὀκτώ τῆς Κρίσεως.

Τό βυζαντινό ὕφος κυριαρχεῖ στό θετικό πεδίο τῆς σωτηρίας καί τοῦ Παραδείσου, τό ἀναγεννησιακό στό ἀρνητικό τῆς ἀκολασίας καί τῆς ἀπώλειας: Καταδίκη τοῦ ἐκκοσμικευμένου δυτικοῦ Χριστιανισμοῦ ἡ ἀπόπειρα σύζευξης τοῦ δυτικοῦ οὐμανιστικοῦ Χριστιανισμοῦ μέ τήν ὀρθόδοξη πνευματικότητα; Παραδείγματα τέτοιων ὁσμώσεων δέν λείπουν καί ἀπό τήν τέχνη: Τοιχογράφηση τῆς Μονῆς τῆς Ἀπόλπαινας στή Λευκάδα στά 1450 περίπου,[34] εἰκόνες Κρητικῶν *Madonneri*,[35] διακόσμηση τοῦ λεγόμενου «Λατινικοῦ παρεκκλησιοῦ» στή Μονή τοῦ Ἰωάννου

---

30. Τό συγγραφικό του ἔργο στήν πολύτομη, συνεχιζόμενη ἔκδοση: Girolamo Savonarola, *Edizione Nazionale delle Opere*, Roma 1953 κ.ἑ.

31. Τά χρώματα τῶν ράσων –λιγότερο τά καλύμματα τῆς κεφαλῆς– δηλώνουν μᾶλλον μοναχούς καί τῶν δύο δογμάτων· γιά τήν ἔνδυση τῶν δυτικῶν ταγμάτων Franz von Sales Doyé, *Die alten Trachten der männlichen und weiblichen Orden*, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt ²2012.

32. Παραστάσεις τῆς ἀλληγορικῆς Ἄνω/Νέας/Οὐράνιας Ἱερουσαλήμ: Μερικά δείγματα στούς Χατζητρύφωνος, Ćurčić, *Ἡ ἀρχιτεκτονική ὡς εἰκόνα*, ὅ.π., σ. 322-353· γενικότερα, «Jerusalem, Himmlisches», *LCI*, τ. 2, σ. 394-399.

33. Ἐννοοῦμε τά μικρά μονόχωρα κτίσματα μέ ἡμικυλινδρική καμάρα, πού εἶναι σχεδόν κανόνας στά λατινοκρατούμενα μέρη, κυρίως τά νησιωτικά (Χαράλαμπος Μπούρας, *Βυζαντινή καί μεταβυζαντινή ἀρχιτεκτονική στήν Ἑλλάδα*, ἐκδ. Μέλισσα, Ἀθήνα 2001, σ. 231-234).

34. Σύζευξη ὑστερογοτθικοῦ καί ὑστεροβυζαντινοῦ ὕφους, πιθανόν ἀπό ζωγράφο ἀπό τή Βασιλεύουσα: Δημήτριος Δ. Τριανταφυλλόπουλος, «Τό Βυζάντιο συναντάει τή Δύση: Ἡ ζωγραφική τῆς Ὁδηγήτριας στήν Ἀπόλπενα Λευκάδας στά μέσα τοῦ 15ου αἰώνα», Βυζαντινό καί Χριστιανικό Μουσεῖο Ἀθηνῶν (ἐκδ.), *Ζωγραφικῆς ἐγκώμιον. Τοιχογραφίες ἀπό τό Καθολικό τῆς Μονῆς Ὁδηγήτριας στήν Ἀπόλπενα Λευκάδας. Κατάλογος ἔκθεσης «Τό ἔκθεμα τοῦ μηνός» (20.12.2000 - 28.2.2001)*, Ἀθήνα 2000, σ. 42-56.

35. Παραδείγματα: Νανώ Χατζηδάκη, *Εἰκόνες Κρητικῆς Σχολῆς, 15ος-16ος αἰώνας. Κατάλογος ἔκθεσης*, Μουσεῖο Μπενάκη, Ἀθήνα 1983.

τοῦ Λαμπαδιστοῦ στόν Καλοπαναγιώτη Κύπρου τήν ἴδια ἐποχή μέ τήν εἰκόνα μας,[36] ἐπίδραση τοῦ Φλωρεντινοῦ Τζιόττο στήν κατεχόμενη, βανδαλικά κακοποιημένη Μονή τοῦ Ἀντιφωνητῆ Κερύνειας στίς ἀρχές τοῦ 16ου αἰ.,[37] μετάπλαση τῆς ραφαηλικῆς, εὐχαριστιακῆς *Disputà* στό Βατικανό (1509-1511) ἀπό τόν Κρητικό Μιχαήλ Δαμασκηνό στό β΄ ἥμισυ τοῦ ἴδιου αἰώνα (σήμερα στήν ἴδια κερκυραϊκή Μονή τῆς Πλατυτέρας)[38] κ.ἄ.

Τί σημαίνουν αὐτά γιά τήν προέλευση καί τή χρήση τῆς εἰκόνας; Οἱ μέχρι σήμερα μελετητές τονίζουν τήν ἄγνωστη προέλευσή της καί τά κρητικά χαρακτηριστικά της[39] χωρίς περαιτέρω ὑποθέσεις. Κατά τήν ἄποψή μας, ὅλα τά ἐνδεχόμενα εἶναι ἀνοιχτά γιά ἕνα προϊόν σέ περιβάλλον «ἀνοιχτό»: Ὀρθοδόξου σέ ἀνάλογον περίγυρο, Ρωμαιοκαθολικοῦ στήν Ἀνατολή,[40] Οὐνίτη,[41] ἀλλά καί Δυτικοῦ στή χώρα του.[42] Ἡ ἔμφαση στούς μοναχούς ἐπιτρέπει νά ὑπονοηθεῖ χρήση της σέ περιβάλλον μοναστικό: Ἀμιγῶς δυτική εἰκόνα, ἄλλου ὁπωσδήποτε ἤθους, ἐχρησιμοποιεῖτο ἐπί αἰῶνες σέ μονή στή λιγότερο «ἀνοιχτή» Ἤπειρο.[43] Ἀναρωτιέται

---

36. Ἰωάννης Α. Ἠλιάδης, *Ἡ κυπροαναγεννησιακή ζωγραφική: Τό λατινικό παρεκκλήσιο τῆς Μονῆς τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Λαμπαδιστοῦ στόν Καλοπαναγιώτη καί τά παρεμφερῆ μνημεῖα*, ἀνέκδοτη διδακτορική διατριβή, τόμοι 2 (Πανεπιστήμιο Κύπρου, 2008).

37. Πρόσφατα ὑπογραμμίστηκε ἡ σημασία τῆς παρουσίας φλωρεντινῶν ἐμπορικῶν οἴκων (Peruzzi, Bardi κ.λπ.) στήν Ἀμμόχωστο, πού εἶχαν παίξει ἀποφασιστικό ρόλο στήν καλλιτεχνική ζωή στήν ἰταλική μητρόπολη· πρβλ. Ἠλιάδης, *ὅ.π.*, σποραδικά. – Δημήτριος Δ. Τριανταφυλλόπουλος, «Συνάντηση Ὀρθόδοξης καί Ρωμαιοκαθολικῆς Ἐκκλησίας στήν Κύπρο. Ἡ ἐκκλησιαστική τέχνη ὡς μαρτυρία», Ἵδρυμα Ἀρχιεπισκόπου Μακαρίου Γ΄ – Κυπριακός Ὀργανισμός Τουρισμοῦ – Ἰταλική Πρεσβεία (ἐκδ.), *Κύπρος καί Ἰταλία στήν ἐποχή τοῦ Βυζαντίου. Ἱστορικές καί καλλιτεχνικές μαρτυρίες τῆς Λατινοκρατίας στήν Κύπρο (1191-1571), [δίγλωσσος κατάλογος ἔκθεσης], Λευκωσία 1.6.-30.11.2010*, Λευκωσία 2010, σ. 48/49.

38. Περιγραφή στόν Βοκοτόπουλο, *Εἰκόνες Κέρκυρας*, *ὅ.π.*, ἀρ. 39, σ. 59-61, Εἰκ. 40· σχέσεις μέ τόν Ραφαήλ/Raffaello: Τριανταφυλλόπουλος, *Μελέτης ζωγραφικῆς*, *ὅ.π.*, σ. 220-221, 245-248.

39. Βλ. σημ. 1.

40. Δηλαδή σέ ὅλα τά λατινοκρατούμενα μέρη ἤ ὅπου συμβιώνουν Δυτικοευρωπαῖοι μέ γηγενεῖς στήν Ἀνατολή· μία εὐρύτερη σύνθεση τῆς ἀμφιθαλοῦς τέχνης τῶν περιοχῶν αὐτῶν, πού νά ἐξετάζει συστηματικά καί τό ἀνοιχτό θέμα τῆς λατρευτικῆς συστέγασης τῶν δύο δογμάτων, ἀπουσιάζει.

41. Ἀγνοοῦμε σχεδόν ὁλοκληρωτικά τό σχετικό ὑλικό ἀπό τόν ἑλλαδικό χῶρο.

42. Μεμονωμένοι ἀπόηχοι τῆς βυζαντινῆς τέχνης φθάνουν στή Δύση ἀκόμη καί τόν 16ο αἰώνα, ὅπως λ.χ. στίς Κάτω Χῶρες, Henk van Os, *The art of Devotion in the Late Middle Ages in Europe 1300-1500. Exhibition catalogue (Rijksmuseum Amsterdam 26.11.1994-20.2.1995)*, Merrell Holberton/Rijksmuseum, London 1994, σ. 106-111. – Helen C. Evans, (ed.), *Byzantium. Faith and Power (1261-1557). Exhibition catalogue (New York, Metropolitan Museum of Art, 23.3.-4.7.2004)*, MetPublications, New York 1994, σ. 545-593.

43. Τριανταφυλλόπουλος, *Μελέτες ζωγραφικῆς*, *ὅ.π.*, σ. 255-273.

πάντως σοβαρά κανείς, ἄν πρόκειται γιά καθαρόαιμη εἰκόνα ἤ γιά ἀμφίβιο δεῖγμα μεταξύ λατρευτικῆς εἰκόνας καί θρησκευτικοῦ πίνακα, ὅπου θά διαπρέψει λίγο ἀργότερα ὁ Γεώργιος Κλόντζας (1530 περ.-1608),[44] δρασκελίζοντας τόν δυσδιάκριτο μεσότοιχο πού χωρίζει τή βυζαντινή λειτουργική εἰκόνα ἀπό τίς δυτικές, εὐσεβιστικές εἰκόνες ἰδιωτικῆς εὐλάβειας (*devotional icons*, *Andachtsbilder*).[45]

Ἐπαφές μέ τή φλωρεντινή τέχνη εἶναι εὔλογο νά ἀπαντῶνται σέ περιοχές πού βρίσκονταν ὑπό τήν ἐπιρροή τῶν Acciaiuoli ἤ ἄλλων ἐμπορικῶν οἴκων τῆς μητρόπολης, ὅπως ἡ Ἀθήνα, ἡ Ἀχαΐα, τό Αἰγαῖο, ἡ Κύπρος, σποραδικά τά ἴδια τά Ἰόνια.[46] Θά μποροῦσε νά εἶναι αὐτή ἡ περίπτωση γιά τήν εἰκόνα μας; Πιθανόν ναί, ἀλλά ἄγνωστο ποῦ!

Ὁ στόχος τῆς σύνθεσης, ὡστόσο, εἶναι σαφής: διδάσκει εὔγλωττα τήν ἄσκηση, μέ τήν ὁποία κατακτᾶται ἡ εἴσοδος στήν Ἄνω Ἱερουσαλήμ, καί τήν ἀποστροφή ἀπό τά πάθη πού ὁδηγοῦν στήν Κόλαση.[47] Τοῦτο ἀκριβῶς ψάλλεται ὡς ἰδιόμελο τῶν *Αἴνων* στήν εἴσοδο τῆς Μεγάλης Ἑβδομάδος, κατά τόν ὄρθρο τῆς Μεγάλης Δευτέρας, ἀπηχώντας συναφῆ εὐαγγελικά ἐδάφια:[48] *Ἐρχόμενος ὁ Κύριος, πρὸς τὸ ἑκούσιον Πάθος, τοῖς Ἀποστόλοις ἔλεγεν ἐν τῇ ὁδῷ· Ἰδοὺ ἀναβαίνο-*

---

44. Τριανταφυλλόπουλος, «Κήρυγμα καί ζωγραφική», *ὅ.π.*

45. Γιά τή διάκριση μεταξύ τῶν δύο εἰδῶν πρόσφατα: Δημήτριος Δ. Τριανταφυλλόπουλος, «Ἀνιχνεύοντας τό Μεταβυζάντιο στόν ἑλληνικό χῶρο. Μιά ἐπισκόπηση τῶν προβλημάτων τῆς ἀρχαιολογικῆς ἔρευνας», *Δελτίον Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας*, περίοδ. Δ′, τ. 33 (2012) σ. 352. Ἀντιλαμβάνεται κανείς τή διαφορά συγκρίνοντας λ.χ. τόν *Χριστό Ἑλκόμενο* στό Βυζάντιο καί τό Μεταβυζάντιο μέ ὁποιαδήποτε παραλλαγή τοῦ *Χριστοῦ αἴροντος τόν σταυρό* τοῦ Δομήνικου Θεοτοκόπουλου [λ.χ., Jose Gudiol, *Ἐλ Γκρέκο 1541-1614*, μτφ. Κλαίρη Σκανδάμη, Ἐμπορική Τράπεζα Ἑλλάδος, Ἀθήνα 1990, Εἰκ. 134-136, 221]: Ὁ Γκρέκο ἀνήκει ἀποκλειστικά στό κλίμα τῆς Ἀντιμεταρρύθμισης μετά τήν ἔξοδό του ἀπό τή γενέτειρά του καί τήν ἰταλική παραγωγή του, παρά τίς κατά καιρούς προσπάθειες «ὀρθοδοξοποίησής» του καί πρόσφατες, ἀνέρειστες θεωρίες σύνδεσής του μέ τά Ἰόνια (Ζάκυνθο)· θά ἐπανέλθουμε ἐπ' εὐκαιρίᾳ τῶν φετινῶν ἐπετειακῶν ἐκδηλώσεων.

46. Βιβλιογραφική σύνοψη: Φωτεινή Πέρρα, «*Ἡ Λατινοκρατία στόν ἑλλαδικό χῶρο καί στήν Κύπρο: Βιβλιογραφική συμβολή*», *Βυζαντινός Δόμος*, τ. 15 (2006) σ. 373-434. – Ἐπισκόπηση στή Μαρία Ντούρου-Ἠλιοπούλου, *Ἀπό τή Δυτική Εὐρώπη στήν Ἀνατολική Μεσόγειο. Οἱ σταυροφορικές ἡγεμονίες στή Ρωμανία (13ος-15ος αἰώνας)*, Gutenberg, Ἀθήνα 2012.

47. Θά μποροῦσε νά ἀλληγορεῖται καί τό εὐαγγελικό ἀνάγνωσμα τῆς Γ′ Κυριακῆς τῶν Νηστειῶν (Σταυροπροσκυνήσεως): *Εἶπεν ὁ Κύριος· Ὅστις θέλει ὀπίσω μου ἐλθεῖν…* (Μᾶρκ. η′ 34 - θ′ 1), (βλ. *Τριῴδιον κατανυκτικόν*, ἔκδ. Ἀποστολικῆς Διακονίας, Ἀθῆναι 1960, σ. 217), ὅπως ἀναφέρεται καί σέ μία ἀπό τίς ἐπιγραφές τῆς εἰκόνας· δηλαδή νά ἦταν ἡ προσκυνηματική εἰκόνα γιά τή συγκεκριμένη Κυριακή (πρβλ. μεταγενέστερο παράδειγμα στόν Γεώργιο Χρ. Τσιγάρα, *Οἱ ζωγράφοι Κωνσταντίνος καί Ἀθανάσιος ἀπό τήν Κορυτσά. Τό ἔργο τους στό Ἅγιον Ὄρος, 1752-1783*, ἰδιωτική ἔκδοση, Ἀθήνα 2003, σ. 134). Ὡστόσο, τό σύνολο τῶν στοιχείων τῆς εἰκόνας μας παραπέμπει σέ κάτι ἄλλο ἀπό αὐτή τήν περικοπή.

48. *Τριῴδιον κατανυκτικόν*, ὅ.π., σ. 362 (πρβλ. Ματθ. κ′, 17-19, Μᾶρκ. ι′, 32-34, Λουκ.

μεν εἰς Ἱεροσόλυμα, καὶ παραδοθήσεται ὁ Υἱὸς τοῦ ἀνθρώπου, καθὼς γέγραπται περὶ αὐτοῦ. Δεῦτε οὖν καὶ ἡμεῖς, κεκαθαρμέναις διανοίαις, συμπορευθῶμεν αὐτῷ, καὶ συσταυρωθῶμεν, καὶ νεκρωθῶμεν δι' αὐτόν, ταῖς τοῦ βίου ἡδοναῖς, ἵνα καὶ συζήσωμεν αὐτῷ, καὶ ἀκούσωμεν βοῶντος αὐτοῦ· οὐκέτι εἰς τὴν ἐπίγειον Ἱερουσαλήμ, διὰ τὸ παθεῖν· ἀλλὰ ἀναβαίνω πρὸς τὸν Πατέρα μου, καὶ Πατέρα ὑμῶν, καὶ Θεόν μου, καὶ Θεὸν ὑμῶν· καὶ συνανυψῶ ὑμᾶς εἰς τὴν ἄνω Ἱερουσαλήμ, ἐν τῇ Βασιλείᾳ τῶν οὐρανῶν. Θά μποροῦσε, μέ ἄλλα λόγια, νά εἶναι ἡ ἑόρτια εἰκόνα κατά τήν ἔναρξη τῆς Μεγάλης Ἑβδομάδος,[49] ὅπως σήμερα, ἀπό ἐννοιολογική σύγχυση, ἀντί τοῦ *Νυμφίου* τῆς παραβολῆς τῶν Δέκα Παρθένων[50] τοποθετεῖται μία εὐσεβιστική ἐκδοχή τοῦ *Ἴδε ὁ ἄνθρωπος* τοῦ Πιλάτου,[51] θέματος τόσο οἰκείου στήν τέχνη τῶν Ἰονίων, ἀπ' ὅπου ἴσως καί νά ἔλκει τήν καταγωγή.[52]

Ἡ μεταβυζαντινή τέχνη τῶν Ἰονίων ἀνοίγει ἀπροσδόκητα πεδία στήν ἔρευνα, καθώς διεισδύει κανείς στά ἱστορικά καί θεολογικά συμφραζόμενα τῆς Χριστιανοσύνης, Ἀνατολικῆς καί Δυτικῆς, στή δεδομένη συγκυρία. Τριάντα ἕξι χρόνια μετά τήν πρώτη μας συμμετοχή σέ Πανιόνιο Συνέδριο στήν ἴδια πόλη,[53] ἐπα-

---

ιη', 31-34). Διατηρεῖται ἐδῶ ἡ μουσική στίξη τοῦ ὕμνου. Τά ὑπογραμμισμένα χωρία ἄς παραβληθοῦν μέ λεπτομέρειες τῆς εἰκόνας μας.

49. Πρβλ. πρωτοπρεσβ. Κωνσταντῖνος Α. Παπαγιάννης, *Σύστημα Τυπικοῦ τῶν ἱερῶν ἀκολουθιῶν τοῦ ὅλου ἐνιαυτοῦ*, Ἀποστολική Διακονία, Ἀθῆναι 2006, γιά τήν ἐπικρατήσασα σήμερα πρακτική τοποθέτησης τοῦ *Νυμφίου*, ἄν καί ἀγνοοῦμε τέτοια μεμονωμένη παράσταση Χριστοῦ-Νυμφίου ἀπό τό Βυζάντιο· βλ. κατωτέρω.

50. Πρβλ. τή σχετική εὐαγγελική περικοπή (Ματθ. κε', 1-13) καί τήν ἀκολουθία τοῦ ὄρθρου τῆς Μεγάλης Τρίτης: *Τριῴδιον κατανυκτικόν*, ὅ.π., σ. 367-370. Γιά τήν παράσταση στή βυζαντινή ἐποχή: Apostolos G. Mantas, *Die Ikonographie der Gleichnisse Jesu in der ostkirchlichen Kunst (5.-15. Jahrhundert)*, Alexandros Press, Leiden 2010, σ. 310 κ.ἑ. Στή μεταβυζαντινή ἐποχή οἱ παραστάσεις συνεχίζονται· ἐνδεικτικά, μνεία τοιχογραφιῶν στό Ἅγιον Ὄρος: Νικόλαος Τουτός – Γεώργιος Φουστέρης, *Εὑρετήριον τῆς μνημειακῆς ζωγραφικῆς τοῦ Ἁγίου Ὄρους. 10ος-17ος αἰώνας*, Ἀκαδημία Ἀθηνῶν, Ἀθῆναι 2010, σ. 85, 171, 341, 421.

51. Πρόκειται γιά σύγχυση τοῦ συγκεκριμένου ἐπεισοδίου τοῦ Πιλάτου ἄλλοτε μέ τόν *Ἐλκόμενο* καί ἄλλοτε μέ τήν παράσταση τῆς *Ἄκρας Ταπείνωσης*: Demetrios I. Pallas, *Die Passion und Bestattung Christi in Byzanz: der Ritus, das Bild*, Miscellanea Byzantina Monacensia 2, München 1965, σ. 202, 232, 251. – Κωνσταντῖνος Δ. Καλοκύρης, *Τά θεαματικά δρώμενα τοῦ τελετουργικοῦ τῆς Μεγάλης Ἑβδομάδας*, University Studio Press, Θεσσαλονίκη 2003, σ. 35-37.

52. Πρβλ. Γιάννης Ρηγόπουλος, *Εἰκόνες Ζακύνθου καί τά πρότυπά τους*, Ἱερά Μητρόπολις Ζακύνθου καί Στροφάδων, Ἀθήνα 2006, τ. Β', σ. 60-73· ὁ αὐτός, *Μελέτες μεταβυζαντινῆς καί νεοελληνικῆς τέχνης*, Ἀθήνα 2002 [σέ ψηφιακή μορφή], συχνάκις (εὑρετήριο, 640: «Ἴδε ὁ ἄνθρωπος»).

53. Δημήτριος Δ. Τριανταφυλλόπουλος, «Παρατηρήσεις γιά τήν ἐξέλιξη τῆς μεταβυζαντινῆς ζωγραφικῆς στά Ἑπτάνησα», *Πρακτικά Δ΄ Διεθνοῦς Πανιονίου Συνεδρίου (Κέρκυρα*

νευχόμαστε ἡ ἀρχαιολογική χριστιανική ἔρευνα περί Ἰονίων νά ἀνανεώσει καί ἐμπλουτίσει τίς μεθόδους της, ὅπως ἁρμόζει σέ ἕναν μοναδικό πολιτισμό τῆς μεθορίου καί τῆς γόνιμης συνύπαρξης, ὅπως ὁ ἑπτανησιακός![54]

Περίληψη / Summary

Ἡ εἰκόνα τῆς *Ἄνω Ἱερουσαλήμ* (περ. 1500) στήν Ἱ. Μονή Πλατυτέρας Κέρκυρας παρουσιάζει διφυῆ χαρακτήρα. Στό μεσαῖο καί ἄνω τμῆμα ἀπεικονίζονται σέ κρητική τεχνοτροπία ἀθλούμενοι μοναχοί καί μοναχές, ἀξιωνόμενοι τοῦ Παραδείσου/*Ἄνω Ἱερουσαλήμ*· στό κάτω τμῆμα, ἀντιγραμμένο κυρίως ἀπό ἔργα τῆς φλωρεντινῆς Ἀναγέννησης, ἄσεμνοι χοροί, ἐξερχόμενοι ἀπό τή «Βαβυλώνα» τῆς *Ἀποκαλύψεως*, πορεύονται στήν Κόλαση.

Ἡ εἰκονολογική διερεύνηση ἀφορᾶ ἐρωτήματα πιθανῆς προέλευσης καί χρήσης τῆς μοναδικῆς αὐτῆς εἰκόνας.

The icon of *Heavenly Jerusalem* (ca. 1500), kept in the Platytera Monastery in Kerkyra, is of a double nature. The middle und upper part depicts, in a Cretan style, monks and nuns contesting for Virtue and being accepted in Paradise/ *Heavenly Jerusalem*. In the lower part, mostly copied from works of the Florentine Renaissance, indecent dancers, coming out from "Babylon" of the *Revelation*, go straight to the Hell.

Our iconological investigation concerns questions on the probably origin and use of this unique icon.

28.9. - 1.10.1978), Κέρκυρα 1981, τ. Β′, σ. 311-317 [= ὁ αὐτός, *Μελέτες ζωγραφικῆς*, ὅ.π., σ. 31-42].

54. Πρβλ. μερικές μελέτες μας: "Kerkyra und die Ionischen Inseln", *Reallexikon zur byzantinischen Kunst*, (Stuttgart 1982), τ. IV, σ. 1-64. – *Die nachbyzantinische Wandmalerei auf Kerkyra*, ὅ.π. – *«Πρόοδος» καί «συντήρηση» στό πεδίο τῆς ἐκκλησιαστικῆς καί θρησκευτικῆς ζωγραφικῆς. Ἡ περίπτωση τοῦ 18ου αἰώνα*, Ἵδρυμα Γουλανδρῆ-Χόρν, Ἀθήνα ²2000. – «Τό Βυζάντιο συναντάει τή Δύση», ὅ.π. – *Μελέτες ζωγραφικῆς*, ὅ.π., συχνάκις. – «Παράδοση, ἀμφιθαλότητα καί ἐκκοσμίκευση», ὅ.π. – «Ἐπίμετρο. Βυζάντιο καί γείτονες: Ἡ τέχνη τῆς μεθορίου στό Ὕστερο Βυζάντιο. Ἀπό τόν Ἡσυχασμό στή σύνοδο Φερράρας-Φλωρεντίας», Ἰόνιο Πανεπιστήμιο / Τμῆμα Ἱστορίας (ἐκδ.), *Ε′ Συνάντηση Βυζαντινολόγων Ἑλλάδος – Κύπρου (Κέρκυρα, 3-5.10.2003). Εἰσηγήσεις – Περιλήψεις*, Κέρκυρα 2005, σ. 86-90. – «Μεταβυζαντινή ζωγραφική καί Ἑπτανησιακή Σχολή», ὅ.π., σ. 383-393. – «Ἰόνιοι Νῆσοι. Ἐκκλησιαστική τέχνη», *Μεγάλη Ὀρθόδοξη Χριστιανική Ἐγκυκλοπαίδεια*, τ. 9 (Ἀθήνα 2013) σ. 29-37, κ.ἀ.

Εἰκ. 1. Πόλη Κέρκυρας, Ἱ. Μονή Πλατυτέρας: Εἰκόνα *Ἄνω Ἱερουσαλήμ*, περ. 1500. (Πηγή: Βοκοτόπουλος, *Εἰκόνες Κέρκυρας*).

Εἰκ. 2. Φλωρεντία, Santa Maria Novella, Ἱσπανικό Παρεκκλήσιο: *Ἡ ἀτραπός τῆς σωτηρίας*, τοιχογραφία τοῦ Andrea Bonaiuti ἤ Andrea da Firenze, 1365-1367. (Πηγή: Διαδίκτυο).

Η ΟΡΓΑΝΩΣΗ ΚΑΙ Ο ΓΛΥΠΤΟΣ ΔΙΑΚΟΣΜΟΣ ΤΩΝ ΟΨΕΩΝ ΣΤΟΥΣ ΝΑΟΥΣ ΤΩΝ ΕΠΤΑΝΗΣΩΝ Ο ΕΠΤΑΝΗΣΙΑΚΟΣ ΡΥΘΜΟΣ (18ος – ΑΡΧΕΣ 20ου ΑΙ.)

Αναστασία Καπανδρίτη

Την περίοδο της βενετοκρατίας στους ναούς των Επτανήσων η λιθογλυπτική, με τη μορφή ως επί το πλείστον των διακοσμητικών πλαισιώσεων, αποτελεί κύριο συνθετικό χειρισμό για τη διαμόρφωση όψεων. Εξαιρούνται οι όψεις της Κέρκυρας και των Παξών, οι οποίες διακρίνονται για τη λιτότητά τους, με απλές πλαισιώσεις ως υπογράμμιση των ανοιγμάτων, στον αντίποδα της πολυτέλειας και της πολυπλοκότητας που υπάρχει στα υπόλοιπα νησιά.

Στη ναοδομία επικρατεί ο απλός τύπος της μονόχωρης ξυλόστεγης βασιλικής, της λεγόμενης επτανησιακής βασιλικής, ο οποίος εφαρμόζεται αδιάλειπτα μέχρι και τα τέλη του 19ου αι. Μάλιστα, για λόγους οικονομίας οι επτανησιακές βασιλικές δεν αντιμετωπίζονται ως ολοκληρωμένα έργα εξωτερικά αλλά ως σκηνικό, αντίληψη που άλλωστε ενυπάρχει στο Μπαρόκ.[1] Το ενδιαφέρον επικεντρώνεται συνήθως στην κύρια όψη που είναι κατά κανόνα η μία μακριά πλευρά (ως επί το πλείστον η νότια λόγω προσανατολισμού) και όχι η στενή δυτική, όπως συμβαίνει στους ναούς της υπόλοιπης Ελλάδας.

Από τον 17ο αι., κυρίως το β΄ μισό, σώζεται μια ιδιαίτερα μικρή και ετερόκλητη ομάδα όψεων, κυρίως αστικών, στην Κεφαλονιά και στη Ζάκυνθο, η οποία υιοθετεί τις τάσεις του μπαρόκ.[2] Πρόκειται για πολυτελή έργα, με κοινό χαρακτηριστικό τη χρήση λαξευτής λιθοδομής, που παρουσιάζουν μια διάθεση συνολικού σχεδιασμού και φέρουν διάφορες γλυπτές λεπτομέρειες, σε συνδυασμό βέβαια με τις πλαισιώσεις των ανοιγμάτων, κυρίως στα θυρώματα.[3]

Τον 18ο αι., κυρίως μετά την πρώτη εικοσιπενταετία, ο αριθμός των σω-

---

1. Παράλληλα, οικεία διαχρονικά είναι η εικόνα των ημιτελών ναών στην Ιταλία, οι οποίοι συμπληρώνονταν σταδιακά, σε βάθος χρόνου, χωρίς να είναι δεδομένη η ολοκλήρωσή τους.

2. Αντίστοιχα έργα δεν εντοπίστηκαν στη Λευκάδα, εφόσον το νησί βρισκόταν υπό την οθωμανική κατοχή (1479-1684).

3. Στην πρώιμη αυτή ομάδα ανήκουν οι ναοί της Παναγίας Φανερωμένης στην πόλη της Ζακύνθου (1644- μετά το 1651, ανακατασκευασμένη), της Παναγίας Ευαγγελίστριας στο Κάστρο του Αγίου Γεωργίου Κεφαλονιάς (β΄ μισό 17ου;), της Αγίας Μαρίνας στους Σουλάρους Κεφαλονιάς (1657), των Εισοδίων της Παναγίας (Κυρίας των Αγγέλων) στην πόλη της

ζόμενων έργων στην Κεφαλονιά και στη Ζάκυνθο αυξάνει σημαντικά και συγχρόνως υπάρχει μια διασπορά εκτός των αστικών κέντρων, γεγονός που ανάγει τη γλυπτική σε ένα είδος τοπικής λαϊκής τέχνης. Παράλληλα, στη Λευκάδα, η οποία βρισκόταν πλέον υπό τη βενετική κυριαρχία, υιοθετήθηκαν οι μορφές που είχαν επικρατήσει στα άλλα δύο νησιά, κυρίως στη Ζάκυνθο. Η οικονομική ανάπτυξη των Επτανήσων και η συνεχώς αυξανόμενη αυτοδυναμία της αστικής τάξης, σε συνδυασμό με τη μακρόχρονη και πολυδιάστατη (κοινωνικο-οικονομική, πολιτική και πολιτισμική) σχέση τους με τη Δύση, οδήγησαν σε πνευματική και καλλιτεχνική άνθηση με καταφανή δυτικό χαρακτήρα. Έτσι, ενώ στην εκκλησιαστική ζωγραφική σημειώνεται στροφή προς τον νατουραλισμό της δυτικοευρωπαϊκής τέχνης, στην αρχιτεκτονική καθιερώνεται ο επτανησιακός ρυθμός, ως ένα σύστημα διαμόρφωσης όψεων, βασισμένο στη γλυπτική, και συγκεκριμένα στις διακοσμητικές πλαισιώσεις των ανοιγμάτων. Είναι ενδιαφέρον ότι κατά τη διάρκεια της βενετοκρατίας οι επτανησιακές όψεις των ναών δεν αποτελούν συνθετικές εμπνεύσεις από τα έργα της Βενετίας ή της Ιταλίας γενικότερα, αλλά λειτουργούν ως επίπεδοι, κενοί σχεδόν «καμβάδες», πάνω στους οποίους «αναρτώνται» οι πολυτελείς μπαρόκ πλαισιώσεις των ανοιγμάτων ως ένθετα διακοσμητικά. Πέραν των πλαισιώσεων σπάνια διανθίζονται με άλλα στοιχεία, ώστε να δημιουργηθούν οι συνθήκες ενός περισσότερο συνεκτικού έργου. Στη στέψη μόνο διαμορφώνεται συνήθως λίθινο γείσο από πολλαπλά κυμάτια (αστρέχα), ενώ οι γωνίες τονίζονται συχνά με κατακόρυφες ζώνες από λαξευτή, ισόδομη τοιχοποιία, ορίζοντας τον «πίνακα» της όψης. Σε κάποια έργα διατηρείται η παράδοση των κτητορικών επιγραφών ή των διακοσμητικών ανάγλυφων πάνω από την είσοδο και σε μεμονωμένα παραδείγματα τονίζεται ο κεντρικός άξονας με την προσθήκη μνημειακής μπαρόκ κλίμακας πυραμιδοειδούς μορφής.[4] Στον αντίποδα απουσιάζουν τα αγάλματα, προφανώς για δογματικούς λόγους, όπως και οι προσφιλείς στη βενετσιάνικη αρχιτεκτονική ημικυκλικές κόγχες για την τοποθέτησή τους.

Ζακύνθου (1687, ανακατασκευασμένη), καθώς και του Καθολικού της Παναγίας Σκοπιώτισσας στον Σκοπό Ζακύνθου (1638).

4. Στη Βενετία η επιβλητική μπαρόκ σκάλα που τοποθετήθηκε με επιτυχία από τον B. Longhena στο μοναστήρι του San Giorgio Maggiore, καθιερώθηκε ως χαρακτηριστικό στοιχείο των μοναστηριακών συγκροτημάτων. Βλ. Anna Maria Matteucci, *L'Architettura del Settecento*, εκδ. Garzanti, Milano 1992, σ. 297-305 και Paolo Marton, Manfred Wundram, Thomas Pape, *Andrea Palladio 1508-1580. Architect between the Renaissance and Baroque*, Taschen 1989, σ. 301. Στα Επτάνησα κλίμακες πυραμιδοειδούς μορφής υπάρχουν στους ναούς του Αγίου Σπυρίδωνα στα Πουλάτα Κεφαλονιάς (1777), της Παναγίας Κεριώτισσας στο Κερί (1745), του Αγίου Χαράλαμπου στην πόλη της Ζακύνθου (1727) κ.λπ. Επίσης, απαντούν σε όψεις ναών της μεταβατικής περιόδου, αμέσως μετά τη βενετοκρατία.

Βέβαια, ο επτανησιακός ρυθμός δεν περιορίζεται στην ενσωμάτωση μπαρόκ μορφών στο λεξιλόγιο του διακόσμου αλλά αφορά και στη γενική σύνθεση με την έννοια ενός ακαδημαϊκού περιβάλλοντος. Ουσιαστικά, υπάρχει μια τυποποίηση στο συντακτικό της σύνθεσης, η οποία σχετίζεται με τα είδη και τα μεγέθη των διακοσμητικών πλαισιώσεων των ανοιγμάτων αλλά και τη θέση τους στην όψη. Έτσι, με πρωταρχικό αίτημα την ομοιομορφία οι πλαισιώσεις έχουν ενιαίο σχεδιασμό και οργανώνονται σε τυποποιημένα σύνολα, στοιχείο που αποτελεί πρωτοπορία για τα ελλαδικά δεδομένα.[5] Στον σχεδιασμό των συνόλων γλυπτικής χρησιμοποιούνται δύο χειρισμοί. Στην πλειονότητα υιοθετείται η αυτόματη επιλογή, σύμφωνα με την οποία η ίδια μορφή πλαισίωσης προσαρμόζεται σε όλα τα είδη και μεγέθη ανοιγμάτων.[6] Σε λίγα έργα εμφανίζεται ένας ακόμη χειρισμός που μεθοδεύει τη διάκριση των πλαισιώσεων, καθώς εφαρμόζεται η ίδια πλαισίωση σε όλα τα ανοίγματα και μόνο στο θύρωμα προστίθεται εξωτερική διακοσμητική πλαισίωση στη λογική του συνεπτυγμένου πρόπυλου.

Παράλληλα, στον σχεδιασμό των όψεων εντάσσονται σε επίπεδο κεντρικής ιδέας τρεις θεμελιώδεις συνθετικοί χειρισμοί, η συμμετρία, η κανονικότητα και ο τονισμός της εισόδου. Ως τέταρτος χειρισμός σημειώνεται η χρήση λαξευτής τοιχοποιίας για την ενοποίηση της επιφάνειας με τον γλυπτό διάκοσμο.

Σε αυτό το πλαίσιο, οι όψεις επτανησιακού ρυθμού οργανώνονται σε τέσσερις ομάδες.

Α΄Όψεις με κανονικότητα – Τονισμός του ρυθμού

Στις δρομικές όψεις τυπική είναι η ρυθμική διάταξη των ανοιγμάτων σε μία συμμετρική σύνθεση, με κεντρική είσοδο και ισομεγέθη παράθυρα εκατέρωθεν.[7] Όπως και στα βενετσιάνικα παραδείγματα, η θύρα δεν στοιχίζεται στην ίδια οριζόντιο με τα παράθυρα, τα οποία για λειτουργικούς λόγους τοποθετούνται ψηλά,

5. Σημειώνεται ότι οι πλαισιώσεις των μικρών παραθύρων του γυναικωνίτη και του ιερού, που υπάρχουν σε ορισμένες όψεις, εξαιρούνται από το σύνολο γλυπτικής.

6. Αφετηρία της σύνθεσης είναι το θύρωμα και τα παράθυρα αντιμετωπίζονται ως μικρογραφία του. Κατά τη μετάβαση από την πολυπλοκότερη σύνθεση του θυρώματος στα πλαίσια παραθύρων γίνονται απλοποιήσεις στη μορφή ή στον διάκοσμο και σπανιότερα στον γενικό τύπο. Τα κατακόρυφα στηρίγματα των παραθύρων μεταπίπτουν από κίονες σε παραστάδες, συχνά διαμορφώνεται ένας συνεπτυγμένος θριγκός σε σχέση με εκείνο του θυρώματος ή παραλείπεται η επίστεψη.

7. Ο τονισμός του ρυθμού είναι έκδηλος στις προσόψεις της Παναγίας των Ξένων στην πόλη της Λευκάδας, της Παναγίας Κεριώτισσας στο Κερί, στις δύο μακρές όψεις της Υπαπαντής στο Μαχαιράδο Ζακύνθου κ.λπ.

προκειμένου να εξασφαλιστεί η αναγκαία επιφάνεια στο εσωτερικό για την τοποθέτηση των στασιδιών.

Β΄ Όψεις με χάραξη ανεστραμμένου τριγώνου – Τονισμός της συμμετρίας

Πρόκειται για εναλλακτική διάταξη ανοιγμάτων, που εμφανίζεται σε μια μικρή ομάδα όψεων, κυρίως της Ζακύνθου. Ακολουθώντας τους κανόνες συμμετρίας, διαμορφώνονται δύο μεγάλα παράθυρα εκατέρωθεν της εισόδου και προστίθενται δύο σημαντικά μικρότερα, ψηλά στις απολήξεις για τον φωτισμό του γυναικωνίτη και του ιερού.[8] Έτσι, φαίνεται να χαράσσεται ένα ανεστραμμένο τρίγωνο, δημιουργώντας μια ψευδαίσθηση προοπτικής.

Γ΄ Όψεις με τονισμένη είσοδο

Επιτυγχάνεται συχνά με την προσθήκη μόνο στην είσοδο εξωτερικής διακοσμητικής πλαισίωσης στη λογική του συνεπτυγμένου πρόπυλου. Σε ορισμένες, μάλιστα, περιπτώσεις η εξωτερική πλαισίωση τοποθετείται σε ελαφρά απόσταση τονίζοντας τη διμερή διάρθρωση της κατασκευής.[9] Μεμονωμένα έργα αποτελούν ο ναός του Αγίου Σπυρίδωνα στα Πουλάτα Κεφαλονιάς (1777;) και ο απλούστερος του Αγίου Σπυρίδωνα στο γειτονικό χωριό Γριζάτα, όπου η ιδέα του πρόπυλου εξελίσσεται. Η εξωτερική πλαισίωση του θυρώματος απομακρύνεται από την εσωτερική, μεγεθύνεται και σε συνδυασμό με τα δύο μεγάλα παράθυρα εκατέρωθεν δημιουργείται μία σταυρόσχημη σύνθεση στο κέντρο της όψης. Επιπλέον, ο τονισμός της εισόδου αποτελεί βασικό συνθετικό χειρισμό στις δυτικές αετωματικές όψεις μικρών ναών με ιδιαίτερα πολυτελή κεντρική είσοδο.[10]

Δ΄ Οι λαξευτές όψεις της Λευκάδας – Χειρισμός φόντου

Οι όψεις επτανησιακού ρυθμού των μεγάλων ναών στην πόλη της Λευκάδας παρουσιάζουν σαφή διαφοροποίηση, καθώς διατηρούν τον ίδιο σχεδιασμό, αλλά γί-

---

8. Έργα του τύπου αυτού αποτελούν οι προσόψεις των ζακυνθινών ναών της Αγίας Παρασκευής και του Αγίου Θεοδόσιου στις Βολίμες, της Παναγίας Φανερωμένης στη Λιθακιά. Επίσης, η πρόσοψη του Αγίου Μηνά, καθώς και οι μεταγενέστερες του Αγίου Σπυρίδωνα και του Αγίου Νικολάου στην πόλη της Λευκάδας.

9. Όψεις με τονισμένη είσοδο απαντούν σε αστικούς ναούς της Λευκάδας με χαρακτηριστικά παραδείγματα εκείνες του Αγίου Μηνά και της Παναγίας των Ξένων, καθώς και την οψιμότερη του Αγίου Νικολάου.

10. Αντιπροσωπευτικό έργο αποτελεί η πρόσοψη του ιδιωτικού ναού της Κοίμησης της Παναγίας στους Ορόγγους Κεφαλονιάς (18ος αι.).

νονται από λαξευτή, σχεδόν ισόδομη τοιχοποιία. Την εποχή δηλαδή, κατά την οποία στην Κεφαλονιά και στη Ζάκυνθο η χρήση λαξευτής λιθοδομής έχει εκλείψει και τα σύγχρονα έργα χαρακτηρίζονται από την αντίθεση μεταξύ της επιχρισμένης επιφάνειας και των γλυπτών πλαισιώσεων των ανοιγμάτων, στους λευκαδίτικους ναούς η λαξευτή τοιχοποιία λειτουργεί ως ενοποιητικό στοιχείο, δίνοντας την εντύπωση ολόσωμων κατασκευών. Η ιδιαιτερότητα αυτή δεν θα πρέπει να ερμηνευτεί ως τοπικό ιδίωμα· πιθανότατα συσχετίζεται με την καθυστέρηση προσάρτησης του νησιού στο βενετικό κράτος (1684).

Ήδη από τον 17ο αι. αλλά και μέχρι τον 19ο αι. ο γλυπτός διάκοσμος των ανοιγμάτων είναι τεκτονικός με ελάχιστα εικονιστικά στοιχεία, αυστηρά ενταγμένος στη σύνθεση. Σε όλο αυτό το διάστημα γενικεύεται ο ιδιαίτερα προσφιλής στη Βενετία τύπος της διπλής πλαισίωσης, που αποτελεί σύμπτυξη ενός απλού τοξωτού πλαισίου με ένα δεύτερο διακοσμητικό και παραπέμπει σε πρόπυλο. Βασική διαφοροποίηση του 18ου αι. είναι ο τονισμός της τρίτης διάστασης, ενώ, σε αντίθεση με τα πρώιμα έργα, υπάρχει πλούτος μορφών και διακόσμου, καθώς και μια πολυπλοκότητα.

Συγκεκριμένα, στα έργα επτανησιακού ρυθμού τα κατακόρυφα στηρίγματα της εξωτερικής πλαισίωσης, που εδράζονται σε ψηλά βάθρα, είναι κίονες ή σπανιότερα παραστάδες αντί των ημικιόνων που συνηθίζονταν στα πρώιμα έργα. Ο θριγκός αναδιπλώνεται στη συνέχεια των κιόνων, ενώ την εποχή αυτή προστίθεται μία επιπλέον αναδίπλωση στο κέντρο ως συνέχεια του κλειδιού. Με τον τρόπο αυτό αποδομείται το αναγεννησιακό πρότυπο του κλασικού ναού, πρακτική η οποία θα αναιρεθεί με την έλευση του νεοκλασικισμού. Σημειώνεται ότι ο τονισμός της κατακόρυφου με την παρουσία αναδιπλώσεων πάνω από τα υποστυλώματα χαρακτηρίζει τα μη αστικά, μπαρόκ κερκυραϊκά τέμπλα του 18ου αι. Βέβαια, κύριο στυλιστικό χαρακτηριστικό, συσχετισμένο με το μπαρόκ, είναι η γενίκευση του σπασμένου αετώματος, το οποίο είναι συνήθως τριγωνικό στα πρώιμα έργα και γίνεται καμπύλο στα όψιμα. Ουσιαστικά, στα έργα επτανησιακού ρυθμού δημιουργείται μια παραλλαγή, η οποία στηρίζεται στην αποκόλληση των στηριγμάτων της εξωτερικής πλαισίωσης από την τοιχοποιία, τη χρήση καμπύλου σπασμένου αετώματος αντί τριγωνικού και την προσθήκη μιας επιπλέον αναδίπλωσης στο κέντρο του θριγκού.

Την περίοδο αυτή διαφαίνονται ορισμένες ιδιαιτερότητες ανά νησί:

Στη Ζάκυνθο είναι έντονη η διακοσμητική διάθεση που εκφράζεται με πλουραλισμό και πολυπλοκότητα. Είναι χαρακτηριστικό ότι πολλές φορές το κεντρικό θέμα της επίστεψης μετατρέπεται σε ολοκληρωμένη γλυπτική σύνθεση, ενώ ευρεία είναι η χρήση της διπλής έλικας σε ποικίλες θέσεις και παραλλαγές και της αχιβάδας σε ρόλο κορύφωσης, διακοσμητικών ιδιαίτερα προσφιλών στη Δύση.

Στο πλαίσιο της πληθωρικότητας του μπαρόκ, οι ακραίες αναδιπλώσεις του θριγκού συχνά επαναλαμβάνονται στα καταέτια γείσα. Επίσης, σημειώνονται οι διακοσμητικές διαμορφώσεις κάτω από τις ποδιές των παραθύρων, τα λεγόμενα pendant (κρεμαστό κόσμημα),[11] τα οποία σπανίζουν στα υπόλοιπα νησιά. Το πιο αξιόλογο ίσως σύνολο γλυπτικής της περιόδου είναι εκείνο στη νότια και δυτική όψη της Παναγίας Φανερωμένης στη Λιθακιά (1783). Μορφολογική συνάφεια παρουσιάζουν οι πρωιμότερες και απλούστερες πλαισιώσεις της βόρειας και δυτικής όψης του ναού του Αγίου Χαράλαμπου στο Ποτάμι (1728) και της πρόσοψης της Παναγίας Κεριώτισσας στο Κερί (1745;), πιθανώς έργα του ιδίου. Επίσης, σημειώνεται ο διάκοσμος στην πρόσοψη της Αγίας Παρασκευής στις Βολίμες (1733), στον οποίο τα δομικά αρχιτεκτονικά στοιχεία αποκτούν διακοσμητικό χαρακτήρα, καθώς και η όψιμη λαϊκότροπη προσέγγιση στην πρόσοψη του Αγίου Γεωργίου στο Καταστάρι.

Στην Κεφαλονιά τα σωζόμενα έργα είναι σαφώς λιγότερο ανήσυχα σε σχέση με εκείνα της Ζακύνθου και διακρίνονται για τη λιτότητά τους. Χαρακτηριστική είναι η άτολμη αντιμετώπιση των επιστέψεων, καθώς το σπασμένο αέτωμα συμπληρώνεται σε δεύτερο επίπεδο με λεπτό γείσο σχήματος ω[12] (τυπικός χειρισμός των πρώιμων έργων) ή καμπύλο στη συνέχεια των καταέτιων γείσων.[13] Επιπλέον, σπανίζουν τα προσφιλή στα υπόλοιπα νησιά κορινθιακά κιονόκρανα. Μεταξύ των έργων του νησιού ξεχωρίζει το κύριο θύρωμα της Κοίμησης της Παναγίας στους Ορόγγους (18ος αι.). Επίσης, σημειώνεται η καθαρά μπαρόκ απόληξη της όψης του ναού, μορφή η οποία σε διάφορες θέσεις και παραλλαγές συναντάται στη Δύση και παράλληλα υιοθετήθηκε στην αστική επτανησιακή αρχιτεκτονική.[14] Ο γλυπτός διάκοσμος του Αγίου Σπυρίδωνα στα Πουλάτα (αρχές 18ου αι. -1777) διαπνέεται από μια «κλασικιστική» διάθεση. Διαφορετικό ύφος έχει η πρόσοψη του Αγίου Σπυρίδωνα στο Κάστρο (1744), το θύρωμα της οποίας αντιγράφει το πρωιμότερο του γειτονικού ναού της Ευαγγελίστριας (17ος αι.).

Στη Λευκάδα διαφαίνεται ένα διαφορετικό στυλ με κύρια χαρακτηριστικά την έντονη σχηματοποίηση και τη σκληρότητα στις μορφές. Επιπλέον, όσον αφορά στον σχεδιασμό των συνόλων γλυπτικής, εξωτερική διακοσμητική πλαι-

11. Για τον όρο βλ. Κ. Φωκάς-Κοσμετάτος, *Κεφαλληνιακά Β΄. Αρχιτεκτονικά*, Αθήνα 1962, Αργοστόλι 2010, σ. 17.

12. Βλ. τα θυρώματα Αγίου Σπυρίδωνα στο Κάστρο και Αγίου Σπυρίδωνα στα Πουλάτα Κεφαλονιάς.

13. Βλ. το θύρωμα της Κοίμησης της Παναγίας στους Ορόγγους.

14. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η επίστεψη στην προσεισμική κατοικία του Τζώρτζη Άννινου στο Αργοστόλι (1756). Φωκάς-Κοσμετάτος, *Κεφαλληνιακά Β΄. Αρχιτεκτονικά*, ό.π., σ. 16.

σίωση τοποθετείται μόνο στο θύρωμα, όπου επικεντρώνεται και το ενδιαφέρον. Στα θυρώματα η σχηματοποίηση είναι έκδηλη αφενός στα επιμέρους αρχιτεκτονικά μέλη με χαρακτηριστικά τα κορινθιάζοντα κιονόκρανα, τη χάραξη του σπασμένου αετώματος που διαγράφει ημιέλλειψη και τους οδόντες των καταέτιων γείσων και αφετέρου στον φυτικό συνήθως διάκοσμο που περιορίζεται στις τριγωνικές επιφάνειες μεταξύ των πλαισιώσεων, με σύνηθες θέμα τα περίκεντρα άνθη ή πολυπλοκότερες συνθέσεις ανθοφόρων βλαστών. Επίσης, οι κίονες παραμένουν αρράβδωτοι και τα ψηλά βάθρα, πάνω στα οποία εδράζονται, φέρουν τυπική διακόσμηση από ρόμβο εγγεγραμμένο σε πλαίσιο. Ως κεντρικό θέμα της επίστεψης μέχρι και τον 19ο αι. τοποθετείται πλαίσιο, πιθανότατα με τοιχογραφία του τιμώμενου αγίου. Το σωζόμενο δείγμα περιορίζεται σε δύο αστικούς ναούς, στην πρωιμότερη πρόσοψη του Αγίου Μηνά (1724), καθώς και στη βόρεια, μάλλον αρχική (1785;), και στη δυτική (1836;) όψη της Παναγίας των Ξένων, πιθανώς έργα διαφορετικών εργαστηρίων. Στη βόρεια όψη της Παναγίας των Ξένων σημειώνεται η ιδιότυπη τρίλοβη επίστεψη του θυρώματος, μορφή που δεν συναντάται σε άλλο επτανησιακό έργο.

Είναι σαφές ότι ολόκληρη την περίοδο της βενετοκρατίας στον σχεδιασμό των πλαισιώσεων τυπικά στοιχεία, όπως ο τύπος της διπλής πλαισίωσης, το σπασμένο αετώμα, οι αναδιπλώσεις του θριγκού (ή και των καταέτιων γείσων), καθώς και η χρήση κορινθιακού ρυθμού, παραπέμπουν στο ιταλικό μπαρόκ. Η διαλεκτική σχέση με τα δυτικά πρότυπα αφορά και στην επιλογή των επιμέρους αρχιτεκτονικών στοιχείων και διακοσμητικών μοτίβων. Στοιχεία, όπως τα ψηλά βάθρα, πάνω στα οποία εδράζονται οι κίονες, οι μικροί κιλλίβαντες στη βάση των γείσων, τα pendant στις ποδιές των παραθύρων, καθώς και η διαμόρφωση του κλειδιού σε σχήμα διπλής έλικας και γενικότερα οι έλικες σε ποικίλες θέσεις, οι αχιβάδες ως κορύφωση κ.λπ., εισάγονται απευθείας από τη Δύση. Μάλιστα, στα Επτάνησα διαφαίνεται μια ροπή προς τις περισσότερο διακοσμητικές τάσεις, στον αντίποδα του συντηρητισμού της Βενετίας. Είναι ενδιαφέρον ότι το σπασμένο αέτωμα, κύριο στυλιστικό στοιχείο των επτανησιακών έργων, αποτελεί εύρημα του ρωμαϊκού μπαρόκ, ενώ αντίθετα σπανίζει στις βενετσιάνικες όψεις, στις οποίες λόγω των βυζαντινών καταβολών και της προσκόλλησης στις αρχές του Palladio υιοθετήθηκε μια ήπια εκδοχή του στυλ. Φαίνεται δηλαδή ότι, παρ' όλο που διατηρείται η τυπολογία της μητρόπολης, οι στυλιστικές επιρροές δεν πηγάζουν αποκλειστικά από αυτή, αλλά αποτελούν ένα πολυσυλλεκτικό κράμα, το οποίο φιλτράρεται μέσα από τις προτιμήσεις των δημιουργών. Μάλιστα, η έντονα διακοσμητική διάθεση στα έργα του 18ου αι. (όπως κυρίως διατυπώθηκε στη Ζάκυνθο) αλλά και οι επιμέρους μορφές που χρησιμοποιήθηκαν, θυμίζουν μέσα από μια διαδικασία απλούστευσης το μπαρόκ του Λέτσε (και γενικότερα του Σαλέντο), μιας περιοχής απέναντι από την Κέρκυρα, όπου δημιουρ-

γήθηκε ένα ιδιότυπο στυλ με καταβολές από το ισπανικό Plateresco. Παράλληλα με τη χρήση σπασμένου αετώματος, χαρακτηριστικά είναι τα pendant στις ποδιές των παραθύρων, η διαίρεση των κιόνων σε δύο διακοσμητικές ζώνες, καθώς και η χρήση έλικας και αχιβάδας ως διακοσμητικών. Επίσης, επισημαίνεται η μανιεριστική προσέγγιση των αετωμάτων στις πλαισιώσεις της Αγίας Παρασκευής στις Βολίμες, τα οποία αντικαθίστανται από διπλές έλικες, μορφή οικεία σε έργα του Λέτσε, όπως η Santa Chiara (G. Cino, 1724), η Sant' Irene (F. Grimaldi, 1591) και η chiesa del Carmine (G. Cino, 1737), αλλά και σποραδικά σε έργα άλλων ιταλικών περιοχών, όπως λόγου χάρη στο San Pietro Celestino στο Μιλάνο (M. Bianchi, 1735) ή το Palazzo Centi στην Άκουιλα (L. Cicchi, 1776). Επιπλέον, η ιδιαιτερότητα της αρχιτεκτονικής του Λέτσε συνδέεται με την ευρεία χρήση πωρόλιθου (pietra Leccese), αποτελώντας έναν ακόμη σύνδεσμο με τον επτανησιακό ρυθμό.

Ο 19ος αιώνας (μέχρι την Ένωση), που ξεκινάει με τον σχηματισμό της Επτανήσου Πολιτείας (Κράτος των Ενωμένων Ιονίων Νήσων από το 1815), του πρώτου ελληνικού κράτους στη νεότερη ιστορία (1800-1864), αποτέλεσε για την περιοχή περίοδο μεγάλης άνθησης. Σε κλίμα έντονης οικοδομικής δραστηριότητας ανεγέρθηκαν πολλοί ενοριακοί ναοί, κυρίως στα χωριά, εφάμιλλοι σε πολυτέλεια και πλούτο με τους παλαιότερους ιδιωτικούς ή συντεχνιακούς. Ωστόσο, η αποχώρηση των Βενετών (1797) σε συνδυασμό με την εδραίωση του νεοκλασικισμού στην Ευρώπη άλλαξαν σταδιακά τη φυσιογνωμία της τέχνης. Έτσι, στο γύρισμα του αιώνα εντοπίζονται σποραδικά ορισμένα μεταβατικά έργα, τα οποία διατηρούν τις βασικές δομές του επτανησιακού ρυθμού, αλλά παρ' όλα αυτά παρουσιάζουν διάθεση για νεωτερισμούς. Σε αυτά είναι έκδηλη μια «μανιεριστική» τάση, με την έννοια ότι χάνεται η δομικότητα και παραφράζονται οι τύποι, οι μορφές και οι αναλογίες του παρελθόντος, φτάνοντας συχνά στα όρια της εκζήτησης. Στον σχεδιασμό των πλαισιώσεων, με αφετηρία τον παγιωμένο τύπο του διπλού πλαισίου και γνωστές μορφές του παρελθόντος, επιχειρούνται πρωτότυπες συνθέσεις με έντονο το στοιχείο του πειραματισμού.

Στην Κεφαλονιά υιοθετείται ένα ασυνήθιστο θεματολόγιο και ένας «ζωγραφικός» τρόπος διαχείρισης του διακόσμου, με χαρακτηριστικά τις συχνά ρευστές χαράξεις και τη διακύμανση των αναλογιών από την υπερβολική εκλέπτυνση έως την ασυνήθιστα έντονη μεγέθυνση των μελών, στον αντίποδα της δομικότητας και της αυστηρότητας των παλαιότερων έργων στο νησί. Επίσης, στο πλαίσιο της πληθωρικότητας, σε κάποια έργα η εξωτερική πλαισίωση των ανοιγμάτων απομακρύνεται από την εσωτερική ως απόπειρα μεγέθυνσης του γλυπτικού έργου, χειρισμός γνωστός ήδη τον 18ο αι. στους ναούς του Αγίου Σπυρίδωνα στα Πουλάτα και του Αγίου Σπυρίδωνα στα Γριζάτα. Έργο αναφοράς αποτελεί

ο ναός της Κοίμησης της Παναγίας στα Καλλιγάτα (προ του 1807). Στην κύρια είσοδο επιχειρείται μια περισσότερο «γλυπτική» προσέγγιση του σπασμένου αετώματος, το οποίο μεταπίπτει σε τετραπλή γιρλάντα με σπείρες στη βάση, μορφή γνωστή του ιταλικού μπαρόκ, η οποία επίσης συναντάται στην πρωιμότερη πρόσοψη της Κοίμησης της Παναγίας στους Ορόγγους (18ος αι.), του Παντοκράτορα στην πόλη της Λευκάδας (1830), καθώς και στην προσεισμική κατοικία του Τζώρτζη Άννινου στο Αργοστόλι (1756). Επίσης, σημειώνονται ο εγκαταλειμμένος ναός του Αγίου Δημητρίου (1818) και η νεότερη ανακατασκευή της δυτικής όψης της Παναγίας στα Ντομάτα (Γεώργιος Τζάκης, α΄ μισό 20ού αι.), όπου και παρατηρείται η ίδια διάθεση για νεωτερισμούς.

Σε αντίθεση με την Κεφαλονιά, στη Ζάκυνθο και στη Λευκάδα διατηρούνται και ενδεχομένως μεγιστοποιούνται τα βασικά χαρακτηριστικά του επτανησιακού ρυθμού του 18ου αι. Στη Ζάκυνθο η πληθωρικότητα κορυφώνεται με την πρόσοψη της Υπαπαντής στο Μαχαιράδο (1807;), που συγκεντρώνει πλήθος χειρισμών, όπως πολλαπλές αναδιπλώσεις, επάλληλες πλαισιώσεις, πυκνές γραμμές, καθώς και έναν πλούσιο ανάγλυφο διάκοσμο. Παράλληλα, η σύνθεση των πλαισιώσεων στην πρόσοψη των Εισοδίων στην πόλη της Λευκάδας (τέλη 18ου αι.) είναι βαριά με έντονη σχηματοποίηση, ιδίως στην επίστεψη του θυρώματος, ενώ η πολυπλοκότητα γίνεται «μανιέρα». Τέλος, μεταξύ των τελευταίων δειγμάτων επτανησιακού ρυθμού συγκαταλέγεται η πολύ οψιμότερη πρόσοψη του Αγίου Σπυρίδωνα (1869), όπου οι μορφές και ο διάκοσμος έχουν αρχίσει να διαφοροποιούνται σε βαθμό εκφυλισμού.[15] Τέλος, σε κάποιες όψεις στοιχεία της φθίνουσας παράδοσης του επτανησιακού ρυθμού συνυπάρχουν με τις νέες μορφές του νεοκλασικισμού και του εκλεκτισμού (όπως τα ιωνίζοντα κιονόκρανα και οι αετωματικές απολήξεις). Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελούν η βόρεια (1830) και πιθανώς η νεότερη δυτική όψη του Αγίου Νικολάου στην πόλη της Λευκάδας, καθώς και το θύρωμα της Κοίμησης της Παναγίας στην Κατούνα (1860), που αντιγράφει το βόρειο του Αγίου Νικολάου. Στα έργα αυτά υιοθετείται ένας διαφορετικός τύπος επίστεψης των θυρωμάτων με τονισμένο «οικίσκο», μορφή γνωστή σε σημαντικούς προσεισμικούς ναούς της Ζακύνθου, όπως ο Άγιος Λουκάς (1826;) και οι Άγιοι Πάντες, αλλά και της υπαίθρου, όπως ο προσεισμικός

15. Συγχρόνως, στην ύστερη περίοδο του επτανησιακού ρυθμού απαντούν και ορισμένα περιφερειακά έργα, τα οποία με τα μέσα μιας λαϊκότροπης τέχνης προσεγγίζουν τα όρια της εκζήτησης, όπως οι προσόψεις (κυρίως τα θυρώματα) του ιδιωτικού ναού της Παναγίας Κεχριώνα (αχρονολόγητου) και του Αγίου Μηνά στα Δρακοπουλάτα Κεφαλονιάς (1847;) αλλά κατ' εξαίρεση και η πρόσοψη της Αγίας Αναστασίας στους Λιαπάδες Κέρκυρας (1831), παρ' όλο που οι κερκυραϊκές όψεις δεν υιοθέτησαν τον επτανησιακό ρυθμό.

ναός της Αγίας Βαρβάρας του Κρόκου στους Κήπους, ενώ παράλληλα παραπέμπει και σε κερκυραϊκά τέμπλα.

Στο β΄ μισό του 19ου αι. εμφανίζονται ορισμένες ολοκληρωμένες εκφράσεις του νεοκλασικισμού και του εκλεκτισμού. Είναι, μάλιστα, ενδιαφέρον ότι, ενώ στην υπόλοιπη Ελλάδα ο νεοκλασικισμός εισήχθη ορμητικά ως επίσημη αρχιτεκτονική του νεοσύστατου κράτους απέναντι στην παραδοσιακή αρχιτεκτονική της οθωμανικής περιόδου, στα Επτάνησα αποτέλεσε έναν ήπιο μετασχηματισμό ως φυσική συνέχεια της εξίσου δυτικής «παραδοσιακής» αρχιτεκτονικής τους. Παρ' όλα αυτά, η επίδραση αφορά σε έναν μικρό αριθμό μη αστικών ναών, κυρίως στην Κεφαλονιά και στη Ζάκυνθο, και η ανανέωση σχετίζεται με στυλιστικά αποκλειστικά ζητήματα, δίνοντας τελικά την εντύπωση ότι πρόκειται για έργα επτανησιακού ρυθμού με νεοκλασική ή εκλεκτιστική διακόσμηση.

Έτσι, διατηρήθηκε ο τύπος της διπλής πλαισίωσης των ανοιγμάτων με τις διαφορές μεταξύ των δύο στυλ να αποτυπώνονται στην εξωτερική πλαισίωση. Κατ' επίδραση του νεοκλασικισμού παραστάδες ή κίονες, παραλλαγής τοσκανοδωρικού ή ιωνικού ρυθμού, φέρουν ευθύγραμμο πλέον θριγκό, καθώς καταργούνται οι τυπικές μπαρόκ αναδιπλώσεις, ενώ ως επίστεψη διαμορφώνεται κανονικό αέτωμα ή κατ' εξαίρεση καμπύλο στα έργα της Ζακύνθου. Στα παράθυρα καταργούνται τα διακοσμητικά pendant και διαμορφώνεται περβάζι, ενδεχομένως με κιλλίβαντες. Στα εκλεκτιστικά έργα διατηρούνται ως βάση οι κλασικιστικές μορφές, αλλά οι διατομές των μελών γίνονται περισσότερο πολύπλοκες, η διακόσμηση εμπλουτίζεται, ενώ οι τεχνίτες δεν διστάζουν να ενσωματώσουν με ευρηματικό τρόπο μπαρόκ στοιχεία της παράδοσης.

Εντούτοις, ο ακαδημαϊσμός των ρευμάτων δεν κατάφερε να ανακόψει την παράδοση του επτανησιακού ρυθμού, κύριο χαρακτηριστικό του οποίου είναι ο περιορισμός του διακόσμου στην πρόσοψη του ναού. Κατ' εξαίρεση στην Κεφαλονιά, στο δυτικό τμήμα (περιοχή Ληξουρίου), σε ένα ολιγάριθμο σύνολο μεγάλων ενοριακών ναών εμφανίζεται ως καινοτομία ο περίοπτος ναός σύμφωνα με το ιδεατό μοντέλο του αρχαίου, φαινόμενο προφανώς συσχετισμένο με πλούσιες χορηγίες. Μια ολοκληρωμένη πρόταση εκλεκτιστικού στυλ απαντά στον ναό του Γενεσίου της Θεοτόκου (ή Παναγία της Λάμιας) στα Διλινάτα (1907), όπως επίσης και στους ναούς των Αγίων Κωνσταντίνου και Ελένης στον Καραβάδο (εργαστήριο Σ. Καναλάτου από τα Σαρλάτα, 1907) και της Κοίμησης της Παναγίας στα Χαβριάτα. Παράλληλα, την πιο άρτια έκφραση νεοκλασικισμού αποτελεί ο ναός του Αγίου Δημητρίου στα Φαρακλάτα (1851). Στον αντίποδα, δείγμα μεμονωμένης νεοκλασικής πρόσοψης επισημαίνεται στον ναό της Παναγίας στα Ντομάτα (1839), η οποία μάλιστα συνυπάρχει με την μπαρόκ δυτική όψη (ανασύνθεση Γ. Τζάκη, αρχές 20ού αι.).

Στη Ζάκυνθο συνεχίζεται η παράδοση του επτανησιακού ρυθμού με νεοκλα-

σικές κυρίως επιδράσεις. Ξεχωρίζει η νεοκλασική πρόσοψη της Αγίας Μαύρας (1873), η οποία χαρακτηρίζεται για το μεγάλο εύρος της και τον ακαδημαϊκό διάκοσμο ιωνικού ρυθμού στις πλαισιώσεις των ανοιγμάτων, ενώ ένας περισσότερο εκλεπτυσμένος διάκοσμος επισημαίνεται στην πρώιμη πρόσοψη του εγκαταλειμμένου ναού της Αγίας Μαρίνας στην Καλλιθέα (1825). Δείγμα εκλεκτισμού αποτελεί η πρόσοψη του Αγίου Νικολάου στο Μουζάκι, που θυμίζει περισσότερο κεφαλονίτικα έργα.

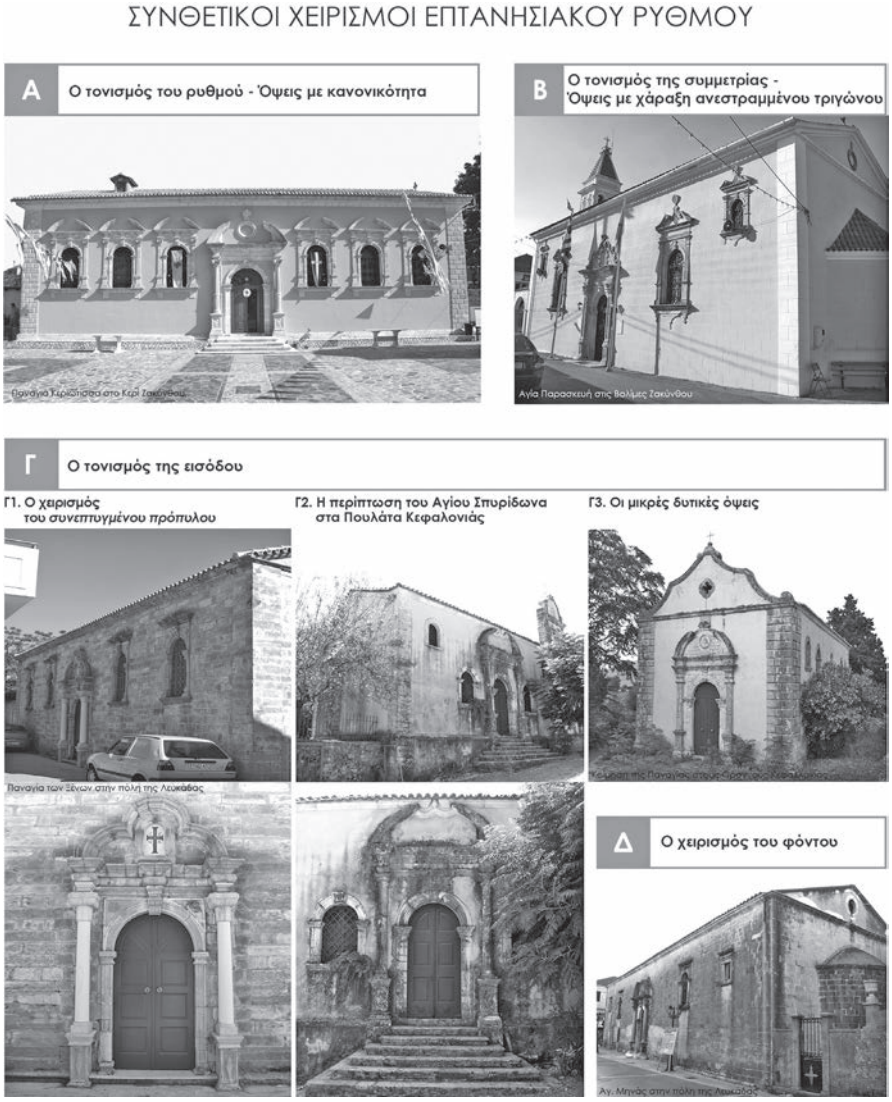
Στην πόλη της Λευκάδας μοναδικό αντιπροσωπευτικό έργο νεοκλασικισμού είναι ο μητροπολιτικός ναός της Ευαγγελίστριας (1856), δίνοντας βαρύτητα στα θυρώματα, τα οποία πέραν του μνημειακού μεγέθους απομακρύνονται από τη συνήθη νεοκλασική αντίληψη.

Επομένως, εκτός από τα λίγα πρώιμα αστικά έργα, ο επτανησιακός ρυθμός αποτελεί το τοπικό ιδίωμα, το οποίο ακολουθεί και εντάσσεται στις σύγχρονες καλλιτεχνικές τάσεις της Δύσης, ακμάζει τον 18ο αι. και επιβιώνει μέχρι τον 19ο αι., με στυλιστικές διαφοροποιήσεις αλλά και ορισμένες ιδιαιτερότητες ανά νησί. Είναι σαφές ότι η τέχνη αυτή διαχωρίζεται πλήρως από την καλλιτεχνική παραγωγή της υπόλοιπης Ελλάδας, καθώς εμφανίζει έντονο το δυτικό στοιχείο, το οποίο αφομοιώθηκε δημιουργικά με το τοπικό, ως προϊόν μάλιστα επιλογής των ορθόδοξων Επτανησίων και όχι ως μέσο επιβολής της βενετικής εξουσίας και εν γένει των δυτικών κατακτητών.

Περίληψη / Summary

Την περίοδο της βενετοκρατίας στους ναούς των Επτανήσων η λιθογλυπτική, με τη μορφή διακοσμητικών πλαισιώσεων, αποτελεί κύριο συνθετικό χειρισμό στη διαμόρφωση όψεων. Οι όψεις επτανησιακού ρυθμού (18ος-20ός αι.) λειτουργούν ως «καμβάδες», όπου «αναρτώνται» μπαρόκ πλαισιώσεις ανοιγμάτων, ενώ παράλληλα εισάγονται βασικοί συνθετικοί χειρισμοί (συμμετρία, κανονικότητα), καθώς και μια τυποποίηση των πλαισιώσεων.

On the Ionian Islands, during Venetocracy, the window frames with sculpted decoration are considered as a main architectural element in the formation of the churches' facades. The characteristic features of the Ionian island style facades (18th-20th c.) are adopted from the Baroque style, accompanied by other synthetic expressions, as symmetry and order, along with a specified typology in the decoration of the window frames.

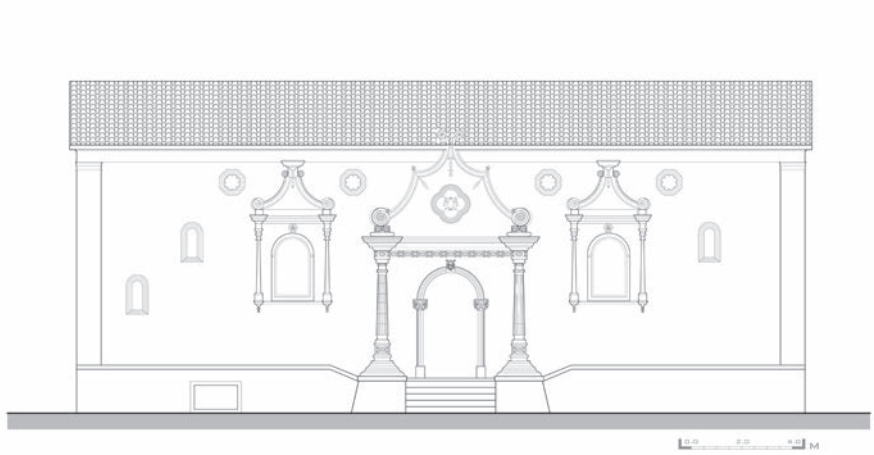
Συνθετικοί χειρισμοί επτανησιακού ρυθμού.

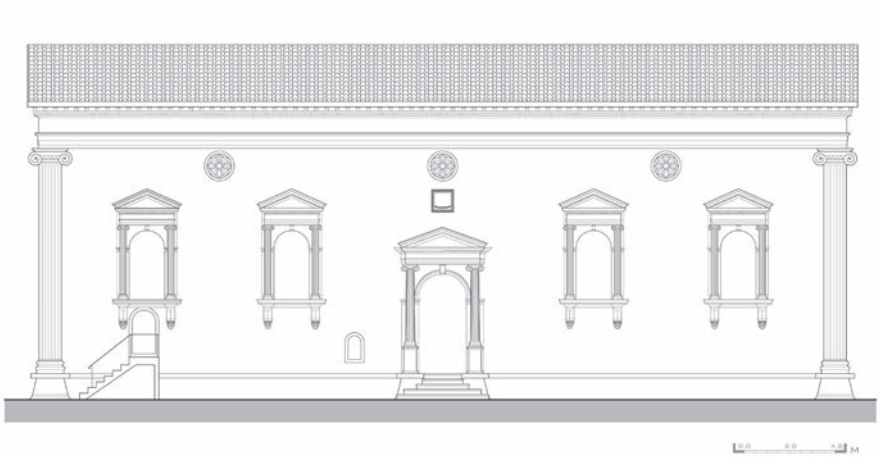
Ζάκυνθος, Λιθακιά, Παναγία Φανερωμένη, νότιο θύρωμα.

Λευκάδα, πόλη, Άγιος Μηνάς, κύριο θύρωμα (νότιο).

Κεφαλονιά, Καλλιγάτα, Κοίμηση της Παναγίας, πρόσοψη (νότια)
(αποτύπωση – σχεδίαση Αναστασία Καπανδρίτη).

Κεφαλονιά, Φαρακλάτα, Άγιος Δημήτριος, πρόσοψη (βόρεια)
(αποτύπωση – σχεδίαση Αναστασία Καπανδρίτη).

Η ΟΡΕΣΙΒΙΑ ΜΑΡΤΥΡΙΑ ΤΗΣ ΚΑΛΛΙΤΕΧΝΙΚΗΣ ΠΑΡΑΓΩΓΗΣ ΤΩΝ ΕΠΤΑΝΗΣΩΝ ΦΟΡΗΤΕΣ ΜΕΤΑΒΥΖΑΝΤΙΝΕΣ ΕΙΚΟΝΕΣ ΜΕ ΠΡΟΕΛΕΥΣΗ ΤΑ ΕΠΤΑΝΗΣΑ ΚΑΙ ΠΡΟΟΡΙΣΜΟ ΤΟ ΜΑΤΣΟΥΚΙ ΚΑΙ ΤΟ ΣΥΡΡΑΚΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Χρήστος Δ. Μεράντζας

Εισαγωγή

Το σημαντικό σε αριθμό και αντιπροσώπευση ζωγράφων υλικό των μεταβυζαντινών φορητών εικόνων, με προέλευση τα Επτάνησα (κυρίως την Κέρκυρα) και τελικό προορισμό τα θρησκευτικά μνημεία του Ματσουκίου και του Συρράκου, ένα αντιπροσωπευτικό μόνο μέρος του οποίου παρουσιάζουμε στην παρούσα εργασία, καλύπτει χρονικά την περίοδο από τα τέλη του 15ου έως και τα τέλη του 19ου αιώνα. Το εν λόγω υλικό αποκαλύπτει τη δυναμική της εξωστρέφειας των δύο θρησκευτικά συγκροτημένων οικισμών της ορεινής ενδοχώρας της Ηπείρου, του Ματσουκίου και του Συρράκου. Το επείσακτο αυτό υλικό μαρτυρεί την ευμάρεια των εμπόρων της διασποράς και αντανακλά όχι μόνο τον υψηλό βαθμό της θρησκευτικής τους ταυτότητας αλλά, και μέσω της αποστολής θρησκευτικών αντικειμένων για τον εμπλουτισμό των θρησκευτικών μνημείων του τόπου καταγωγής τους, τη βαθύτερη ανάγκη να συντηρηθούν σταθεροί οι δεσμοί με το ιδεώδες του γενέθλιου τόπου. Το θρησκευτικό υλικό που προωθείται στην ηπειρωτική ενδοχώρα δηλώνει το υψηλότερο ιδεώδες όχι μόνο μιας πνευματικής ταυτότητας αλλά και τον συγκινησιακό δεσμό των μεταναστών με τον τόπο καταγωγής τους. Τα εκκλησιαστικά μνημεία των δύο χωριών καθίστανται λοιπόν το «αποθετήριο» ενός πλήθους αισθητικών κατηγοριών και τεχνοτροπικών παραδόσεων που ευδοκιμούν στα Επτάνησα και την Ιταλία από τα τέλη του 15ου έως και τα τέλη του 19ου αιώνα. Μετασχηματίζονται, κατά συνέπεια, σε αφηγηματικούς χώρους διαφορετικών σε ποιότητα καλλιτεχνικών υφών και παραδόσεων, διατηρούν ζωντανή τη σχέση όχι μόνο με τη μεταβλητή της εξέλιξης της μεταβυζαντινής τέχνης και την αλλοίωση του «βυζαντινού κανόνα» αλλά και με τις εγγύτητες και απομακρύνσεις του «τόπου της αγιότητας»[1] στην πρακτική και συμβολική του χρήση.

1. Χρήστος Δ. Μεράντζας, *Ο «τόπος της αγιότητας» και οι εικόνες του. Παραδείγματα*

Το πολιτισμικό πλαίσιο

Καμιά ερμηνεία για την κατανόηση της παρουσίας, σε αριθμό, ποιότητα και τεχνοτροπική ποικιλότητα, του πλήθους των φορητών μεταβυζαντινών εικόνων στην περιοχή του Δήμου Βορείων Τζουμέρκων, και ειδικότερα στα βλαχόφωνα χωριά Ματσούκι, Συρράκο και Καλαρρύτες (παρουσιάζεται εν προκειμένω υλικό από τα δύο πρώτα) δεν είναι επαρκής, εάν δεν λάβουμε υπ' όψιν τη δραστηριοποίηση των Ηπειρωτών και μάλιστα, σε ό,τι μας αφορά, των Ματσουκιωτών, Συρρακιωτών και Καλαρρυτινών εμπόρων στα μεγάλα αστικά κέντρα της Δύσης. Η ανάπτυξη του ηπειρωτικού εμπορίου καθόρισε, σε συνάρτηση με την εμπορευματοποίηση του ακατέργαστου μαλλιού και των κατεργασμένων μάλλινων επενδυτών, την οικονομική και κοινωνική φυσιογνωμία των τριών ηπειρωτικών χωριών, επιφέροντας στους πληθυσμούς τους σημαντικές αλλαγές ως προς την οικονομική και κοινωνική τους διαστρωμάτωση. Καλαρρυτινοί και Ματσουκιώτες συμμετείχαν επιτυχώς στην εμπορική ανάπτυξη των κοινοτήτων τους και στην εισαγωγή της χρηματιστικής οικονομίας, καθώς είχαν ως προϋποθέσεις την αύξηση της παραγωγής του μαλλιού, την εξασφάλιση της ομαλής λειτουργίας της διακίνησης του ακατέργαστου ή κατεργασμένου προϊόντος, τη συντεχνιακή δραστηριοποίηση στην παραγωγή του μάλλινου επενδύτη, την αύξηση της παραγωγικότητας και την προώθηση του μάλλινου προϊόντος. Έτσι, η διοχέτευση ενός μέρους του ορεινού πληθυσμού στην οικονομία της Μεσογείου προσάρτησε την ορεινή περιφέρεια στο εμπόριο των μεγάλων αποστάσεων. Αυτή η νέα οικονομική συγκυρία ευθύνεται για την ανακαίνιση μοναστηριών, την αποστολή θρησκευτικών λατρευτικών προϊόντων στα σημαντικά προσκυνήματα του τόπου καταγωγής των εμπόρων, υλικές εκφάνσεις ενός πλούτου που τον απορροφά η θρησκευτική πίστη. Τροφοδοτεί έτσι η εμπορική επικοινωνία την ορεινή περιφέρεια με προϊόντα από τα Επτάνησα, την Ιταλία και την υπόλοιπη Ευρώπη.

Η κτηνοτροφική ζωή των βλαχόφωνων οικισμών των Τζουμέρκων, Ματσουκίου, Καλαρρυτών και Συρράκου, οι οποίοι θα πρέπει να υφίσταντο ήδη τον 15ο αιώνα, με το Ματσούκι ίσως να προηγείται ως προς τον χρόνο ίδρυσής του, προσδιόρισε την ταυτότητα αλλά και την ιστορία του κλειστού ορεινού χώρου, στον οποίο κατά τον 18ο αιώνα και ιδιαίτερα σε ό,τι αφορά στους Καλαρρύτες, καθώς– ήδη πριν από τα μέσα του 18ου αιώνα, το Ματσούκι είχε παρακμάσει και βρισκόταν, λόγω χρεών, σε δεινή οικονομική θέση– οργανώνονται μια σειρά από παράλληλες χειροτεχνικές και βιοτεχνικές δραστηριότητες: μεταποίηση του

ανάγνωσης της τοπικής ιστορίας της Ηπείρου κατά τη μεταβυζαντινή περίοδο, εκδ. Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Ιωάννινα 2007.

μαλλιού, αργυροχοΐα και άσκηση της ζωγραφικής τέχνης από μετακινούμενα συνεργεία ζωγράφων.

α. Το πολιτιστικό υλικό της Βύλιζας

Το υλικό που ακολουθεί υπήρξε το αποτέλεσμα πολυετούς προσπάθειας για τη διάσωση, ανάδειξη και προβολή του πολιτιστικού υλικού –μεταξύ αυτού και πλήθους μεταβυζαντινών εικόνων– της περιοχής των Τζουμέρκων. Προϊόντα αυτής της προσπάθειας υπήρξαν: α) Η έκδοση της συλλογής εικόνων της μονής Βύλιζας Ματσουκίου[2] και β) το ερευνητικό πρόγραμμα «Ο τοπικός πολιτισμός της περιοχής των Τζουμέρκων (15ος-20ός αιώνας). Μελέτη, ψηφιοποίηση πολιτιστικού αποθέματος: προβολή και αξιοποίησή του», στο Επιχειρησιακό Πρόγραμμα «Θεσσαλίας – Στερεάς Ελλάδας – Ηπείρου 2007-2013», με επιστημονικά υπεύθυνη την Κωνσταντίνα Μπάδα, καθηγήτρια Κοινωνικής Λαογραφίας του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, και επιστημονικό συνεργάτη τον συγγραφέα του παρόντος κειμένου.[3] Το πολιτιστικό υλικό των εικόνων του Συρράκου το καταγράψαμε τον Μάιο του 2012, με αφορμή το διήμερο συνέδριο «Συρράκο: Μελετώντας την παρουσία του στο χρόνο και το χώρο (21-22 Ιουλίου 2012). Συνεδριακό Κέντρο Συρράκου Κώστας Κρυστάλλης».[4]

* * *

Η παράσταση της Γλυκοφιλούσας Παναγίας[5] (Εικ. 1) ακολουθεί έναν εικονογραφικό τύπο που υιοθέτησε στο β΄ μισό του 15ου αιώνα ο Ανδρέας Ρίτζος.[6] Ωστόσο, η συγκεκριμένη παραλλαγή, όπου ο Χριστός σηκώνει το κεφάλι του ακουμπώντας

2. Βλ. αναλυτικά Χρήστος Δ. Μεράντζας, *Οι πολιτισμικές συνιστώσες του «τόπου της αγιότητας». Η συλλογή εικόνων της μονής Βύλιζας Ματσουκίου*, εκδ. Σμίλη, Αθήνα 2012.

3. Για τη συνολική παρουσίαση του προγράμματος, αλλά και των μεταβυζαντινών εικόνων της μονής Βύλιζας βλ. αναλυτικά στον ιστότοπο: http://www.tzoumerka.net/.

4. Πολύτιμη ήταν η συνδρομή του μεταπτυχιακού φοιτητή στο Τμήμα Ιστορίας – Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων κ. Οδυσσέα Τσιντσιράκου και ανεξάντλητη η βοήθεια και η φιλοξενία του Συρρακιώτη κ. Νίκου Γκίζα. Βλ. αναλυτικά Χρήστος Δ. Μεράντζας, «Η μεταβυζαντινή πολιτιστική κληρονομιά του Συρράκου Ιωαννίνων: Καταγραφή του επείσακτου αποθέματος φορητών εικόνων», στο: *Μελετώντας την παρουσία του Συρράκου στο χώρο και το χρόνο*, επιμ. Ευάγγελος Αυδίκος και Σπύρος Νταλαούτης, Δήμος Βορείων Τζουμέρκων, Πρέβεζα 2014, σ. 35-82 (με γαλλική περίληψη). Το άρθρο και σε ηλεκτρονική μορφή: http://christosmerantzas.blogspot.gr/p/syrrako-in-place-and-time.html.

5. Μεράντζας, *Οι πολιτισμικές συνιστώσες του «τόπου της αγιότητας»*, ό.π., σ. 84-85, Εικ. 1.

6. Νανώ Χατζηδάκη, *Εικόνες της συλλογής Βελιμέζη*, εκδ. Μουσείο Μπενάκη, Αθήνα 1997, σ. 74-77, αρ. κατ. 2.

ελαφριά την παρειά του σε αυτή της μητέρας του και αφήνει το αριστερό του χέρι στο δεξιό της, κρατώντας με το άλλο κλειστό ειλητάριο, απαντά σε κρητικές εικόνες του 15ου αλλά και 16ου αιώνα.[7] Η εικονογραφική σύνθεση της καθισμένης Παναγίας Οδηγήτριας[8] (Εικ. 2) με την ποιότητα της εκτέλεσης και την τεχνοτροπία γενικότερα καθιστούν αρκετά πιθανή την απόδοση της εικόνας στον Μιχαήλ Δαμασκηνό. Η εικόνα της συλλογής συγγενεύει με ενυπόγραφη εικόνα του Δαμασκηνού από την Κέρκυρα με θέμα μια ένθρονη Βρεφοκρατούσα Θεοτόκο.[9] Μια δεύτερη παραλλαγή της Παναγίας, στον τύπο της Οδηγήτριας, από το Ματσούκι[10] (Εικ. 3) παρουσιάζει στενή εικονογραφική και τυπολογική ομοιότητα με ενυπόγραφη εικόνα της Θεοτόκου Οδηγήτριας, έργο του Εμμανουήλ Λαμπάρδου, του 1629, από την Κέρκυρα.[11] Η εικόνα έχει επίσης στενότατη εικονογραφική και τεχνοτροπική συνάφεια με εικόνα ιδίου θέματος του Εμμανουήλ Τζάνε, του 1680, από το Βυζαντινό Μουσείο Αθηνών.[12] Στο ίδιο πιθανότατα καλλιτεχνικό εργαστήρι με την Παναγία Οδηγήτρια εντάσσεται και η εικόνα του πτερωτού Προδρόμου[13] (Εικ. 4), η οποία κινείται στο πνεύμα των κατακτήσεων των δύο σημαντικών κρητικών ζωγράφων του 17ου αι., του Λαμπάρδου και του Τζάνε. Στο εργαστήριο του Εμμανουήλ Τζάνε φαίνεται ότι θα μπορούσε να αποδοθεί η μεγάλη και αξιόλογη δεσποτική εικόνα με τον ένθρονο Χριστό,[14] καθώς παρουσιάζει στενή εικονογραφική και τεχνοτροπική συγγένεια με τον εν δόξη Χριστό του Μητροπολιτικού Μεγάρου της Κέρκυρας[15] (Εικ. 5).

---

7. Χρυσάνθη Μπαλτογιάννη, *Εικόνες Μήτηρ Θεού*, εκδ. Αδάμ, Αθήνα 2004, σ. 153-159, αρ. 39-47. – Μυρτάλη Αχειμάστου-Ποταμιάνου, *Εικόνες της Ζακύνθου. Προλεγόμενα ιστορικά του ακαδημαϊκού Μανόλη Χατζηδάκη*, εκδ. Ιερά Μητρόπολις Ζακύνθου και Στροφάδων, Αθήνα 1997, σ. 96, αρ. 18.

8. Μεράντζας, *Οι πολιτισμικές συνιστώσες του «τόπου της αγιότητας»*, ό.π., σ. 86-88, Εικ. 2.

9. Παναγιώτης Λ. Βοκοτόπουλος, *Εικόνες της Κέρκυρας*, εκδ. Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα 1990, σ. 45-47, 115-119, Εικ. 25.

10. Μεράντζας, *Οι πολιτισμικές συνιστώσες του «τόπου της αγιότητας»*, ό.π., σ. 89-90, Εικ. 3.

11. Βοκοτόπουλος, *Εικόνες της Κέρκυρας*, ό.π., σ. 77, 168, 170, Εικ. 342Α.

12. Μανόλης Χατζηδάκης – Ευγενία Δρακοπούλου, *Έλληνες ζωγράφοι μετά την Άλωση (1450-1830)*, Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών / Ε.Ι.Ε. 62, Αθήνα 1997, τ. 2, σ. 418, Εικ. 325.

13. Μεράντζας, *Οι πολιτισμικές συνιστώσες του «τόπου της αγιότητας»*, ό.π., σ. 92-95, Εικ. 6. – Βαρβάρα Ν. Παπαδοπούλου – Αγλαΐα Λ. Τσιάρα, *Εικόνες της Άρτας. Η εκκλησιαστική ζωγραφική στην περιοχή της Άρτας κατά τους βυζαντινούς και μεταβυζαντινούς χρόνους*, εκδ. Ιερά Μητρόπολις Άρτης, Άρτα 2008, σ. 185-186, Εικ. στη σ. 184.

14. Παπαδοπούλου – Τσιάρα, *Εικόνες της Άρτας*, ό.π., σ. 163, Εικ. στη σ. 162.

15. Βοκοτόπουλος, *Εικόνες της Κέρκυρας*, ό.π., σ. 112-113, Εικ. 212, 213, 215.

Έργο του 1705 του κρητικού αγιογράφου Γεωργίου Νομικού (Εικ. 6), αποτελεί η εικόνα του Χριστού Παντοκράτορα,[16] η οποία και αντιγράφει την ομώνυμη εικόνα που ζωγράφισε στα 1678 ο Εμμανουήλ Τζάνες, σήμερα στη μονή Κάτω Παναγιάς Άρτας.[17] Η εικόνα αυτή αποτελεί ζεύγος με μια ένθρονη Βρεφοκρατούσα Παναγία (Εικ. 7).[18] Μια σειρά εικόνων Δωδεκαόρτου θέτει το ζήτημα επικοινωνίας ετερογενών μεταξύ τους καλλιτεχνικών χώρων, καθώς συνιστούν έκφραση δυτικής εικονογραφικής και τεχνοτροπικής πρακτικής. Τέσσερις εικόνες της συλλογής του Δωδεκαόρτου (Ο Χριστός προσευχόμενος στο Όρος των Ελαιών (Εικ. 8), η Προδοσία (Εικ. 9), το θέμα Ίδε ο Άνθρωπος (Εικ. 10) και η Ανάσταση (Εικ. 11) αντιγράφουν πιστά ή με μικρές αποκλίσεις, όπως στην περίπτωση της τελευταίας εικόνας, τις αντίστοιχες σκηνές από χαρακτικά του Albrecht Dürer, τα οποία παρήχθησαν το 1508 και το 1512.[19] Στην ίδια ομάδα, η εικόνα του Θρήνου (Εικ. 12) αποτελεί πιστό –με ελάχιστες αποκλίσεις– αντίγραφο ως προς το ύφος και την εικονογραφία μιας χαλκογραφίας με θέμα τις Μαρίες που θρηνούν τον νεκρό Χριστό (Εικ. 13) του Marcantonio Raimondi (π. 1480 – π. 1534).[20] Η εικόνα με το σκήνωμα του αγίου Σπυρίδωνα[21] (Εικ. 14) ακολουθεί ακριβώς την παράδοση των απεικονίσεων του θέματος, όπως το επεξεργάστηκαν τον 17ο αιώνα οι κρήτες ζωγράφοι (Θεόδωρος Πουλάκης, Κωνσταντίνος Τζάνες, Φιλόθεος Σκούφος), που διαβίωσαν στην Κέρκυρα.[22] Η εν λόγω σύνθεση με το λείψανο του αγίου προδίδει πιθανότατα και τον τόπο προέλευσης

16. Μεράντζας, *Οι πολιτισμικές συνιστώσες του «τόπου της αγιότητας»*, ό.π., σ. 96-98, Εικ. 8. – Παπαδοπούλου – Τσιάρα, *Εικόνες της Άρτας*, ό.π., σ. 245-246, Εικ. στη σ. 244.

17. Ευαγγελία Παπαθεοφάνους-Τσουρή, «Άγνωστη εικόνα του Εμμανουήλ Τζάνε και αντίγραφό της στην Άρτα», *Αρχαιολογικά Ανάλεκτα εξ Αθηνών*, τχ. 14 (1981), σ. 234-245. – Παπαδοπούλου – Τσιάρα, *Εικόνες της Άρτας*, ό.π., σ. 155-157, Εικ. στη σ. 154.

18. Μεράντζας, *Οι πολιτισμικές συνιστώσες του «τόπου της αγιότητας»*, ό.π., σ. 98-99, Εικ. 9. – Παπαδοπούλου – Τσιάρα, *Εικόνες της Άρτας*, ό.π., σ. 247, 249, Εικ. στη σ. 247, 248.

19. Μεράντζας, *Οι πολιτισμικές συνιστώσες του «τόπου της αγιότητας»*, ό.π., σ. 107-108, Εικ. 20-23. – Reiner Schoch, Matthias Mende και Anna Scherbaum, επιμ., *Albrecht Dürer. Das druckgraphische Werk. Band I. Kupferstiche, Eisenradierungen und Kaltnadelblätter*, εκδ. Prestel, München – London – New York 2001, σ. 131-133, 139-140, 149-150.

20. Μεράντζας, *Οι πολιτισμικές συνιστώσες του «τόπου της αγιότητας»*, ό.π., σ. 108-109, Εικ. 25. – Konrad Oberhuder, επιμ., *The Works of Marcantonio Raimondi and of his School*, σειρά The Illustrated Bartsch 26, Formerly volume 14 (Part 1), εκδ. Abaris Books, New York 1978, σ. 55, Πίν. 37B (43).

21. Μεράντζας, *Οι πολιτισμικές συνιστώσες του «τόπου της αγιότητας»*, ό.π., σ. 113, Εικ. 35.

22. Manolis Chatzidakis, *Icons of Patmos. Questions of Byzantine and Post-Byzantine Painting*, εκδ. National Bank of Greece, Athens 1985, σ. 169, αρ. κατ. 150 (Πίν. 188).

του έργου, την Κέρκυρα, της οποίας προστάτης υπήρξε ο ομώνυμος άγιος. Ο σημαντικός αριθμός των σωζόμενων εικόνων από τον 17ο έως τον 19ο αιώνα με το σκήνωμα του αγίου Σπυρίδωνα[23] δικαιολογείται λόγω της φήμης του αγίου στη θεραπεία ασθενειών, ιδιαίτερα της πανώλους. Σε μεταγενέστερη χρονικά εικόνα του τέλους πιθανόν του 18ου αιώνα το θέμα του λειψάνου του αγίου Σπυρίδωνα αποτελεί ένα από τα επτά εικονίδια που πλαισιώνουν το κεντρικό θέμα της Βρεφοκρατούσας Παναγίας, εικονιζόμενης σε μια παραλλαγή του τύπου Madre della Consolazione.[24] (Εικ. 15). Τόσο ο εικονογραφικός τύπος της Madre della Consolazione, ο οποίος γνώρισε ιδιαίτερη διάδοση στον χώρο των Επτανήσων στους 17ο και 18ο αιώνες, όσο και ο τύπος του θρόνου αντιγράφουν την ένθρονη Βρεφοκρατούσα Θεοτόκο του Κωνσταντίνου Τζάνε στην Κέρκυρα, έργο του 1654.[25] Οι δύο ευμεγέθεις εικόνες των θεοπατόρων Ιωακείμ και Άννης[26] (Εικ. 16) κινούνται στον απόηχο της Κρητικής Σχολής, ενσωματώνοντας στοιχεία από τον μανιερισμό και το μπαρόκ, που προσιδιάζουν στην τέχνη του κρητικού ζωγράφου που δραστηριοποιείται στην Κέρκυρα Στεφάνου Τζανκαρόλα (1688-1710).[27]

β. Το πολιτιστικό υλικό του Συρράκου

Η καταγραφή αυτή του πολιτιστικού υλικού του Συρράκου μας προσέφερε απλόχερα τη δυνατότητα να μπορούμε εκ προοιμίου να φανταστούμε τις προβιομηχανικές –διευρυνόμενες στον χώρο– σχέσεις επικοινωνίας και ανταλλαγών της ηπειρωτικής ενδοχώρας, που λειτουργούσαν στη βάση μιας αποκέντρωσης αναφορικά με τη διακίνηση των προϊόντων της κτηνοτροφίας (μαλλί, δέρμα, τυροκομικά προϊόντα), μέσω διευρυμένων μεταφορικών και επικοινωνιακών δικτύων και αγορών που διακινούσαν τα κτηνοτροφικά αγαθά με προέλευση το Συρράκο

---

23. Όπως μία εικόνα του Φιλόθεου Σκούφου, του 18ου αιώνα, από τη Βενετία. Βλ. Νίκη Γ. Τσελέντη-Παπαδοπούλου, *Οι εικόνες της ελληνικής αδελφότητας της Βενετίας από τον 16ο έως το πρώτο μισό του 20ού αιώνα. Αρχειακή τεκμηρίωση*, εκδ. Δημοσιεύματα του Αρχαιολογικού Δελτίου, αρ. 81, Αθήνα 2002, σ. 205, Πίν. 76, αρ. κατ. 148, ή μία εικόνα του 19ου αιώνα από την Άρτα. Βλ. Παπαδοπούλου – Τσιάρα, *Εικόνες της Άρτας*, ό.π., σ. 345, Εικ. στη σ. 344.

24. Μεράντζας, *Οι πολιτισμικές συνιστώσες του «τόπου της αγιότητας»*, ό.π., σ. 113-114, Εικ. 36. Για τον τύπο βλ. Μπαλτογιάννη, *Εικόνες, Μήτηρ Θεού*, ό.π., σ. 273-280, 289-290, αρ. 76.

25. Βοκοτόπουλος, *Εικόνες της Κέρκυρας*, ό.π., σ. 124-125, αρ. κατ. 86, Εικ. 59, 236.

26. Μεράντζας, *Οι πολιτισμικές συνιστώσες του «τόπου της αγιότητας»*, ό.π., σ. 123, Εικ. 47-48.

27. Χατζηδάκης – Δρακοπούλου, *Έλληνες ζωγράφοι μετά την Άλωση (1450-1830)*, ό.π., σ. 426-428. – Βοκοτόπουλος, *Εικόνες της Κέρκυρας*, ό.π., σ. 158-161.

κατά τον 19ο αιώνα. Το υλικό των μεταβυζαντινών φορητών εικόνων αποκαλύπτει τη δυναμική της εξωστρέφειας ενός θρησκευτικά συγκροτημένου οικισμού της ορεινής ενδοχώρας της Ηπείρου, και αφορά κυρίως στην περίοδο μετά την καταστροφή του οικισμού στα 1821 από τους Τούρκους και τη σταδιακή ανοικοδόμησή του.[28]

Ένα χρόνο μετά την ανέγερση του Αγίου Νικολάου, στα 1834, καταφθάνουν από την Κέρκυρα, όπου και αγιογραφήθηκαν, έξι δεσποτικές εικόνες (προφήτης Ηλίας, άγιος Νικόλαος, Παναγία ένθρονη, Χριστός Μέγας Αρχιερεύς, Ιωάννης ο Πρόδρομος, άγιοι Πέτρος και Παύλος),[29] (Εικ. 17) για το τέμπλο του νεοανεγερθέντος ναού, όλες της ίδιας τεχνοτροπίας και έργο του ιερομονάχου Δανιήλ Κόκλα (1774-1866), ο οποίος δραστηριοποιείται στην Κέρκυρα,[30] εικόνες που έλκουν τις εικονογραφικές τους καταβολές από τη ζωγραφική παράδοση των επώνυμων κρητικών ζωγράφων του 15ου και του 16ου αιώνα. Αυτή η επιστροφή αποτελεί χαρακτηριστικό παράδειγμα μιας κουλτούρας επιστροφής σε κρητικές παραδόσεις, διευρύνοντας έτσι την ευθύνη ενός μοναχού ζωγράφου για τη συντήρηση του «κανόνα» της βυζαντινής παράδοσης, σε μια εποχή που διολισθαίνει ταχύτατα προς την εκκοσμίκευση της θρησκευτικής ζωγραφικής.

Όμως από το Συρράκο σώζεται μια εικόνα του αγίου Νικολάου[31] (Εικ. 18), η οποία ανήκει στην προεπαναστατική περίοδο και φυλάσσεται στον ομώνυμο ναό σε ένθετο μπαρόκ ανάγλυφο πλαίσιο, ενώ παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον, εικονογραφικό και χρονολογικό. Και οι οκτώ περιμετρικές σκηνές έχουν ως εικονογραφικό πρότυπο τις αντίστοιχες μιας εικόνας από ιδιωτική συλλογή της Κέρκυρας –θα μπορούσαμε, εμμέσως πλην σαφώς, να εξαγάγουμε και τον τόπο προέλευσης της εικόνας μας–, η οποία είναι με ασφάλεια χρονολογημένη στη δεύτερη πενηνταετία του 16ου αιώνα. Επίσης, οι σκηνές της ενύπνιας εμφάνισης του αγίου στον Μ. Κωνσταντίνο και της χειροτονίας του αγίου Νικολάου αντλούν την εικονογραφία τους από επεισόδια του βίου του αγίου Σπυρίδωνος σε εικόνα του 1595 με θέμα την Κοίμηση του αγίου Σπυρίδωνος, του Εμμανουήλ Τζανφουρνάρη.[32] Η εικόνα παρουσιάζει, επιπρόσθετα, μεγάλες εικονογραφικές ομοιότητες

28. Σπύρος Χ. Νταλαούτης, *Συρράκο-Τοπωνύμια. Ένα ταξίδι στο χώρο και στο χρόνο*, εκδ. Πρέβεζα 2005, σ. 36-42.

29. Μεράντζας, «Η μεταβυζαντινή πολιτιστική κληρονομιά του Συρράκου Ιωαννίνων», *ό.π.*, σ. 37-38, Εικ. 3-8.

30. Χατζηδάκης – Δρακοπούλου, *Έλληνες ζωγράφοι μετά την Άλωση (1450-1830)*, ό.π., σ. 100.

31. Μεράντζας, «Η μεταβυζαντινή πολιτιστική κληρονομιά του Συρράκου Ιωαννίνων», *ό.π.*, σ. 40-41, Εικ. 43.

32. Τσελέντη-Παπαδοπούλου, *Οι εικόνες της ελληνικής αδελφότητας της Βενετίας*, ό.π., σ. 159-160, Πίν. 35.

για το σύνολο των σκηνών της, συμπεριλαμβανομένης και της κεντρικής σκηνής, με αντίστοιχη εικόνα της συλλογής Λοβέρδου, που ζωγράφισε στα 1708 ο κρητικός αγιογράφος Ιωάννης Μόσκος.[33]

Στην τρουλαία εκκλησία της Κοιμήσεως της Θεοτόκου, η οποία χρονολογείται πιθανότατα στο β΄ μισό του 18ου αιώνα και προ του 1820, έχουμε την τύχη να σώζονται τέσσερις δεσποτικές εικόνες[34] που, σύμφωνα με τις αφιερωτικές επιγραφές, είναι έργα ενός κερκυραίου ιερέα, του Δημητρίου Μπογδάνου (1752-1841),[35] ο οποίος είχε υπηρετήσει ως ιερέας στο Lecce της Ιταλίας και στα 1797 φαίνεται πως βρίσκεται στην εκκλησία των ορθοδόξων Ελλήνων στο Βρινδήσιον (σημερινό Brindesi), όπου και εργάζεται παράλληλα ως ζωγράφος φορητών εικόνων. Εκεί θα πρέπει να παραγγέλθηκαν, για την εκκλησία της Κοιμήσεως της Θεοτόκου, από κάποιον συρρακιώτη ίσως έμπορο, οι ακόλουθες τέσσερις εικόνες: 1. Ο άγιος Γεώργιος που σκοτώνει τον δράκοντα, η οποία έχει ως εικονογραφικό πρότυπο τη γνώριμη εικόνα με το ίδιο θέμα του 16ου αιώνα από την Κέρκυρα, έργο του Μιχαήλ Δαμασκηνού, με ημερομηνία 8 Μαΐου 1794, και τρεις εικόνες, η εικονογραφία των οποίων ανατρέχει σε πρότυπα εικόνων του 16ου και του 17ου αιώνα από την Κέρκυρα, που αφορούν αντίστοιχα τους επώνυμους ζωγράφους Μιχαήλ Δαμασκηνό και Εμμανουήλ Λαμπάρδο. 2. Η Παντάνασσα (4 Δεκεμβρίου 1797), (Εικ. 19). 3. Ο Χριστός ως Μέγας Αρχιερεύς (12 Νοεμβρίου 1797). 4. Ο άγιος Ιωάννης ο Πρόδρομος (23 Δεκεμβρίου 1797), (Εικ. 19). Και οι τέσσερις εικόνες έχουν ιδιαίτερη αξία στον βαθμό που αναπαράγουν παλαιότερα πρότυπα και συντηρούν με ιδιαίτερη αυστηρότητα την κρητική ζωγραφική παράδοση.

Σε επτανησιακό εργαστήριο, και συγκεκριμένα στον ζωγράφο Ιωάννη Ταμβάκη, γεγονός που μπορούμε να βεβαιώσουμε, βασιζόμενοι σε εικονογραφικά και τεχνοτροπικά κριτήρια, ανήκει σειρά φορητών εικόνων προσκύνησης, τοποθετημένων στη βάση των δεσποτικών εικόνων του τέμπλου –όλες των ίδιων διαστάσεων, γεγονός που συνηγορεί υπέρ μιας ενιαίας παραγγελίας.[36] Πρόκειται για τις εικόνες: 1. Ο προφήτης Ηλίας. 2. Η Κοίμηση της Θεοτόκου. 3. Ο άγιος Νικόλαος. 4. Η Πάντων Ελπίς. 5. Ο Ζωοδότης Χριστός. 6. Ο άγιος Διονύσιος ο εκ

33. Ανδρέας Ξυγγόπουλος, *Σχεδίασμα ιστορίας της θρησκευτικής ζωγραφικής μετά την Άλωσιν*, εκδ. Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας, αρ. 40, Αθήνα 1957 (ανατύπωση 1999), σ. 317, Πίν. 68.2.

34. Μεράντζας, «Η μεταβυζαντινή πολιτιστική κληρονομιά του Συρράκου Ιωαννίνων», *ό.π.*, σ. 41-42, Εικ. 44-47.

35. Χατζηδάκης – Δρακοπούλου, *Έλληνες ζωγράφοι μετά την Άλωση (1450-1830)*, ό.π., σ. 221.

36. Μεράντζας, «Η μεταβυζαντινή πολιτιστική κληρονομιά του Συρράκου Ιωαννίνων», *ό.π.*, σ. 42, Εικ. 49-58.

Ζακύνθου (Εικ. 20), 7. Ο άγιος Ανδρέας. 8. Ο άγιος Ιωάννης ο Πρόδρομος. 9. Οι άγιοι Κωνσταντίνος και Ελένη, και 10. ο άγιος Γεώργιος. Με τη σειρά αυτή των εικόνων συγγενεύουν, ως προς την τεχνοτροπία, και οι είκοσι εικόνες του διευρυμένου Δωδεκαόρτου του τέμπλου. Η παρουσία του αγίου Διονυσίου θα μπορούσε να συνδεθεί με τον τόπο παραγωγής των εν λόγω εικόνων, καθώς υπάρχουν πληροφορίες ότι ο κεφαλλονίτης ζωγράφος εργάστηκε και στη Ζάκυνθο. Αξίζει να συγκρίνουμε, προκειμένου να διαπιστωθεί η συγγένεια, τόσο σε επίπεδο τεχνικής εκτέλεσης όσο και εικονογραφίας, την εικόνα της Κοιμήσεως της Θεοτόκου από το Δωδεκάορτο του τέμπλου της εκκλησίας με μια εικόνα με το ίδιο θέμα, που δημοσίευσε ο Γιάννης Ρηγόπουλος από την Τράπεζα της μονής Στροφάδων και Αγίου Διονυσίου στη Ζάκυνθο.[37]

Η κτητορική επιγραφή του Προφήτη Ηλία, Καθολικού μοναστηριού χτισμένου σύμφωνα με τον αθωνικό αρχιτεκτονικό τύπο, μας πληροφορεί ότι ο ναός επισκευάσθηκε στις 10 Μαΐου 1852 με τη συνδρομή του Ζαχαρία Βρίκου και των λοιπών πατριωτών.[38] Ειδικότερα, για τους αποστόλους της Μεγάλης Δέησης (Εικ. 21), έργα του β΄ μισού του 19ου αιώνα,[39] εικονιζόμενους ολόσωμους σε θρόνους, ο ανώνυμος ζωγράφος ακολουθεί την εικονογραφία των αποστολικών του ναού του Παντοκράτορος στο Καμπιέλλο, στην Κέρκυρα, εικόνες των μέσων του 17ου αιώνα, οι οποίες φυλάσσονται στο Μητροπολιτικό Μέγαρο.[40] Ως προς την εικονογραφία και την τεχνοτροπία των σωζόμενων εικόνων του Δωδεκαόρτου, ο ανώνυμος ζωγράφος επιλέγει πρότυπα των αρχών του 18ου αιώνα από την Κέρκυρα.

Οφείλουμε να κατανοήσουμε για το σύνολο των πολιτιστικών αντικειμένων που συρρέουν στους χώρους λατρείας ως αφιερώματα των Συρρακιωτών της διασποράς, ότι η αποστολή του εν λόγω υλικού είναι άμεσα συνδεδεμένη όχι απλά με την ανάγκη πνευματικής ανάτασης των δωρητών, αλλά και με την ανάδυση μιας κουλτούρας της πληρότητας του εαυτού μέσω της συντήρησης της μνήμης του κοινού τόπου καταγωγής, την οποία, όπως αναφέρει ο Σπυρίδων Μπαλτατζής, σε επιστολή του στα 1896, «οὔτε ὁ χρόνος, οὔτε ὁ πολυετὴς ἐν τῇ ξενιτείᾳ βίος

37. Γιάννης Ρηγόπουλος, *Εικόνες της Ζακύνθου και τα πρότυπά τους*, εκδ. Ιερά Μητρόπολις Ζακύνθου και Στροφάδων, Αθήνα 2006, τ. Β΄, σ. 230-234, 258, Εικ. 171.

38. Μεράντζας, «Η μεταβυζαντινή πολιτιστική κληρονομιά του Συρράκου Ιωαννίνων», *ό.π.*, σ. 43.

39. Μεράντζας, «Η μεταβυζαντινή πολιτιστική κληρονομιά του Συρράκου Ιωαννίνων», *ό.π.*, σ. 44, Εικ. 80-86.

40. Βοκοτόπουλος, *Εικόνες της Κέρκυρας*, ό.π., σ. 148-152, Εικ. 271-285.

μου δύναται κατ' ἐλάχιστον νὰ μειώσῃ».[41] Ως εκ τούτου, ο τόπος καταγωγής συντηρεί διαρκή την αξία αυτοκαθορισμού των ξενιτεμένων.

Επίλογος

Η ανάπτυξη του ηπειρωτικού εμπορίου από τον 16ο αιώνα και εξής καθόρισε, σε συνάρτηση με την εμπορευματοποίηση του ακατέργαστου μαλλιού και των κατεργασμένων μάλλινων επενδυτών, αλλά και τη διακίνηση των προϊόντων της κτηνοτροφίας, όπως το δέρμα και τα τυροκομικά προϊόντα, την οικονομική και κοινωνική φυσιογνωμία των δύο αρομουνόφωνων οικισμών των Τζουμέρκων Ιωαννίνων, του Ματσουκίου και του Συρράκου, επιφέροντας στους πληθυσμούς τους σημαντικές αλλαγές ως προς την οικονομική και κοινωνική τους διαστρωμάτωση. Ματσουκιώτες και Συρρακιώτες συμμετείχαν επιτυχώς στην εμπορική ανάπτυξη των κοινοτήτων τους και στην εισαγωγή της χρηματιστικής οικονομίας, καθώς είχαν ως προϋποθέσεις την αύξηση της παραγωγής του μαλλιού, την εξασφάλιση της ομαλής λειτουργίας της διακίνησης του ακατέργαστου ή κατεργασμένου προϊόντος, τη συντεχνιακή δραστηριοποίηση στην παραγωγή του μάλλινου επενδύτη, την αύξηση της παραγωγικότητας και την προώθηση του μάλλινου προϊόντος. Κατά συνέπεια, μια τοπική παραγωγή αποτέλεσε σημαντικό μοχλό ανάπτυξης με κοινωνικό χαρακτήρα, καθώς δημιούργησε μία κατηγορία εμπόρων με περίσσια πλούτου, που μπορούσαν να ανταποκριθούν στην αγορά πολυτελών εκκλησιαστικών προϊόντων, τα οποία άρχισαν να δωρίζουν στα μοναστηριακά ιδρύματα του τόπου τους.

41. Ιωάννης-Δευκαλίων Αθ. Μαντζίλας, «Γεωγραφία – Διοικητικά όρια – Οικισμός (Αρχιτεκτονική, Εκκλησίες, Σχολεία, Οικοτροφείο, Συγκοινωνία, Ύδρευση και Υγιεινή) – Αγαθοεργήματα – Το Συρράκο σήμερα», στο: *Συρράκο. Πέτρα – Μνήμη – Φως*, επιμ. Ιωάννης-Δευκαλίων Μαντζίλας, Ιπποκράτης Αλέξης και Ιωάννης Αυδίκος, εκδ. Πνευματικό Κέντρο Κοινότητας Συρράκου, Συρράκο 2004, τ. 1, σ. 113-560 (εδώ σ. 242).

Περίληψη / Summary

Η διοχέτευση ενός μέρους του ορεινού πληθυσμού τριών αρομουνόφωνων οικισμών των Τζουμέρκων Ιωαννίνων, του Ματσουκίου και Συρράκου και των Καλαρρυτών στην οικονομία της Μεσογείου προσάρτησε την ορεινή περιφέρεια στο εμπόριο των μεγάλων αποστάσεων. Αυτή η νέα οικονομική συγκυρία συνέβαλε στην ανακαίνιση μοναστηριών και στην αποστολή θρησκευτικών λατρευτικών προϊόντων στα σημαντικά προσκυνήματα του τόπου καταγωγής των εμπόρων, υλικές εκφάνσεις ενός πλούτου που τον απορροφούσε η θρησκευτική πίστη. Τροφοδότησε έτσι η εμπορική επικοινωνία την ορεινή περιφέρεια με φορητές εικόνες, κυρίως από τα Επτάνησα και την Ιταλία. Οι εικόνες αυτές αγοράζονταν πιθανότατα στα διαμετακομιστικά κέντρα του Ιονίου αλλά και στα μεγάλα εμπορικά ή αστικά κέντρα της Δύσης.

The channelling of a part of the mountain populations into the economic realities of the Mediterranean Sea brought the reality of the mountain periphery of aromanian-speaking villages at Tzoumerka, Epirus (Matsouki, Syrrako, and Kalarrytes) within the realm of long-distance trade. This blooming economic conjuncture is testified in the rebuilding of monasteries and the despatch of religious ritual items towards important pilgrimage sites near the traders' birthplaces, material manifestations of wealth imbued with religious fervour. Therefore, trade links flooded the mountainous mainland with luxury items and icons from the Ionian Islands, Italy and the rest of Europe.

Εικ. 1. *Η Γλυκοφιλούσα Παναγία*, τέλη 15ου αιώνα (49,5 × 15,4).

Εικ. 2. *Η Παναγία Οδηγήτρια*, πιθανότατα έργο του Μιχαήλ Δαμασκηνού (38,7 × 29,5).

Εικ. 3. *Η Παναγία Οδηγήτρια*, 1690 (97,5 × 66).

Εικ. 4. *Ο άγιος Ιωάννης ο Πρόδρομος*, πιθανόν στο 1690 (97,7 × 66).

Εικ. 5. *Ένθρονος Χριστός*, μέσα 17ου αιώνα (107,5 × 4,5).

Εικ. 6. *Ο Χριστός Παντοκράτωρ*, έργο του Γεώργιου Νομικού, 1705 (125,3 × 62,2).

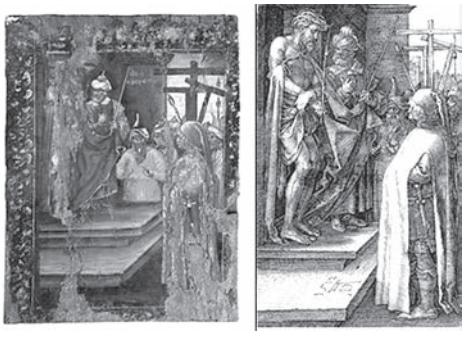
Εικ. 7. *Η βρεφοκρατούσα Θεοτόκος*, έργο του Γεώργιου Νομικού, πιθανόν 1705 (125,2 × 61).

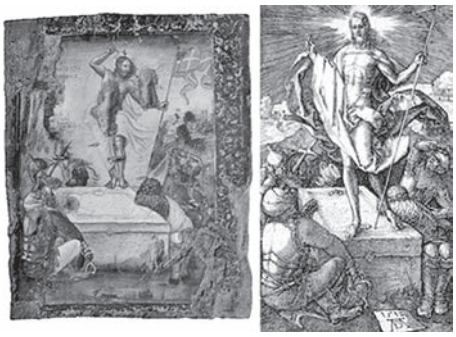
Εικ. 8. *Η Προσευχή στο Όρος των Ελαιών*, ύστερος 17ος/πρώιμος 18ος αιώνας (33,3 × 24,7) και *Η Προσευχή στο Όρος των Ελαιών*, χαρακτικό του 1508 του Albrecht Dürer.

Εικ. 9. Η *Προδοσία*, ύστερος 17ος/πρώιμος 18ος αιώνας (33,2 × 23,3) και *Η Προδοσία*, χαρακτικό του 1508 του Albrecht Dürer.

Εικ. 10. *Ίδε ο Άνθρωπος*, ύστερος 17ος/πρώιμος 18ος αιώνας (33 × 25) και *Ίδε ο Άνθρωπος*, χαρακτικό του 1512 του Albrecht Dürer.

Εικ. 11. *Η Ανάσταση του Χριστού*, ύστερος 17ος/πρώιμος 18ος αιώνας (31,5 × 26) και *Η Ανάσταση του Χριστού*, χαρακτικό του 1512 του Albrecht Dürer.

Εικ. 12. *Η Αποκαθήλωση του Χριστού*, ύστερος 17ος/πρώιμος 18ος αιώνας (30 × 26,3).

Εικ. 13. *Οι Μαρίες που θρηνούν τον νεκρό Χριστό*, χαρακτικό του Marcantonio Raimondi.

Εικ. 14. Το *σκήνωμα του αγίου Σπυρίδωνα*, 17ου/αρχές 18ου αιώνα. (43,6 × 31,3).

Εικ. 15. *Η βρεφοκρατούσα Παναγία* στον τύπο Madre della Consolazione, οι άγιοι Σπυρίδων, Νικόλαος, Αθανάσιος, Χαράλαμπος, Γεώργιος, Χριστόφορος και Δημήτριος περιμετρικά, τέλη 18ου αιώνα (70 × 56,5).

Εικ. 16. *Ο άγιος Ιωακείμ* (12 × 46) και *η αγία Άννα* (124,3 × 47), τέλη 17ου/αρχές 18ου αιώνα.

Εικ. 17. Άγιος Νικόλαος Συρράκου, *Δεσποτικές εικόνες στο τέμπλο*, 1835, έργο του ιερομονάχου Δανιήλ Κόκλα.

Εικ. 18. Άγιος Νικόλαος Συρράκου. *Ο άγιος Νικόλαος με σκηνές του βίου του*, πιθανότατα τέλη 17ου/πρώτη δεκαετία 18ου αιώνα.

Εικ. 19. Κοίμηση της Θεοτόκου Συρράκου. *Δεσποτικές εικόνες*, έργα του Κερκυραίου ιερέα Δημητρίου Μπογδάνου.

Εικ. 20 Κοίμηση της Θεοτόκου Συρράκου. *Ο άγιος Διονύσιος*, πιθανόν έργο του Ιωάννη Ταμπάκη, β΄ μισό 19ου αιώνα.

Εικ. 21. Προφήτης Ηλίας Συρράκου, *Ο άγιος Ιάκωβος* (Αποστολικά τέμπλου), β΄ μισό 19ου αιώνα.

ΜΕΤΑΒΥΖΑΝΤΙΝΕΣ ΕΙΚΟΝΕΣ ΑΠΟ ΤΗΝ ΚΕΦΑΛΟΝΙΑ ΣΕ ΙΔΙΩΤΙΚΗ ΣΥΛΛΟΓΗ*

Ανδρομάχη Κατσελάκη

Το 1955 η κεφαλονίτικη οικογένεια Κοσμετάτου-Μακκά δώρισε στο Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο μία ευάριθμη αλλά πολύτιμη συλλογή μεταβυζαντινών εικόνων, αντιπροσωπευτικών της κρητικής και επτανησιακής αγιογραφίας. Κράτησε, ωστόσο, στην κατοχή της επτά εικόνες που διατηρούνται σε καλή κατάσταση· τέσσερις, μικρών διαστάσεων, προορίζονταν για ιδιωτική λατρεία, δύο είναι δεσποτικές και μία αμφίβολης χρήσης.

Παλαιότερη είναι η εικόνα του αγίου Γερασίμου (26 × 23 εκ.). (Εικ. 1) Ο άγιος έως την οσφύ, γυρισμένος στα αριστερά, φορεί μοναστικά ενδύματα και ανακρατεί ειλητάριο με το χωρίο από τους *Ψαλμούς* του Δαυίδ (ΟΘ′, 79): *Κ(ΥΡΙ)Ε ΕΠΙ/ΒΛΕΨΟΝ / ΕΞ ΟΥΡΑ/ΝΟΥ Κ(ΑΙ)/ΙΔΕ*. Από τμήμα ουρανού, επάνω αριστερά, προβάλλει το χέρι του Θεού να ευλογεί. Στον χρυσό κάμπο ζυγιάζεται η επιγραφή *Ο ΑΓΙ(ΟC) ΓΕΡΑCΙΜΟC*.

Ο κατά κόσμον Γεώργιος, γόνος της αριστοκρατικής οικογενείας των Νοταράδων, γεννήθηκε το 1506 στα Τρίκαλα Κορινθίας. Αφού περιηγήθηκε σε σημαντικούς τόπους της Ορθοδοξίας, χειροτονείται στα Ιεροσόλυμα ιερέας με το όνομα Γεράσιμος και καταλήγει στην Κεφαλονιά το 1555. Μετά από πενταετή ασκητεία ιδρύει στην κοιλάδα των Ομαλών τη μονή της Νέας Ιερουσαλήμ,[1] όπου παραμένει μέχρι την κοίμησή του στα 1579.[2] Το 1582, κατά τον δεύτερο ενταφιασμό του, διαπιστώθηκε ότι το λείψανό του είχε παραμείνει ανέπαφο, οπότε το 1622 ανακηρύχθηκε άγιος. Η μονή με το ιερό του σκήνωμα εξελίσσεται σε σημαντικό προσκύνημα της Κεφαλονιάς, ενώ στα τέλη του 17ου αιώνα εμφανίζονται οι πρώτες απεικονίσεις του.[3]

---

* Ευχαριστώ θερμά τον κάτοχο της συλλογής, που μου εμπιστεύτηκε τη μελέτη των έργων.

1. *Κεφαλονιά. Ένα μεγάλο Μουσείο. Εκκλησιαστική τέχνη. Περιοχή Κραναίας*, Αργοστόλι 1989, τ. 1, σ. 105, Εικ. 160-174.

2. Η παρουσία του αγίου στη μονή μαρτυρείται τουλάχιστον από το 1561 (Ηλίας Α. Τσιτσέλης, *Κεφαλληνιακα σύμμικτα. Συμβολή εις την ιστορίαν και λαογραφίαν της νήσου Κεφαλληνίας*, τύποις Μηνά Μυρτίδη, εν Αθήναις 1960, τ. Β′, σ. 252-253).

3. Γεράσιμος Σ. Γαλανός – Κωνσταντίνος Φ. Στάβερης, *Ιστορώντας τον Άγιο Γεράσιμο τον νέο ασκητή και θαυματουργό τον εν Κεφαλληνία*, Έκδοση Ιεράς Μητροπόλεως Κεφαλληνίας, Αργοστόλι 2009.

Με βάση τις σωζόμενες παραστάσεις διακρίνουμε δύο τύπους: Ο πρώτος με τον άγιο ημίσωμο, στραμμένο κατά τα τρία τέταρτα, να κρατεί ειλητάριο, απαντά σε μικρών διαστάσεων εικόνες, με παλαιότερη γνωστή αυτή της Συλλογής Κανελλοπούλου με αμφίβολη υπογραφή του Γεωργίου Γαβαλλά (17ος αι.).[4] Ανάλογα έργα εντοπίζονται κυρίως σε ιδιωτικές συλλογές, στοιχείο που, σε συνδυασμό και με το μέγεθός τους, συνηγορεί στην άποψη ότι πρόκειται για έργα ιδιωτικής ευλάβειας. Ενδεικτικά σημειώνουμε μία σειρά εικόνων στη Συλλογή Οικονομοπούλου (17ος αι.), στο Βυζαντινό Μουσείο,[5] στο Κοργιαλένειο Ίδρυμα, στα Τρίκαλα Κορινθίας (γύρω στα 1700)[6] και δύο στην Κεφαλονιά, την πρώτη στη μονή Αγίου Γερασίμου στον Αγριλιά (1797) και τη δεύτερη στον ομώνυμο ναό στα Τσελεντάτα.[7]

Με τα ίδια εικονολογικά χαρακτηριστικά αλλά ολόσωμος και μετωπικός αποδίδεται ο άγιος σε σύνθετες παραστάσεις, όπως στην εικόνα με τέσσερις ζώνες στη Συλλογή Ανδρεάδη (α΄ μισό 18ου αι.)[8] και σε δύο στο Βυζαντινό Μουσείο· η πρώτη είναι του ιθακήσιου ζωγράφου Ιωάννη Σκούταρη (1782) και η δεύτερη του κερκυραίου Σπυρίδωνος Σπεράντζα (β΄ μισό 18ου αι.),[9] σε τοιχογραφίες, όπως στην Παναγία Κουγιάνα στο Βαρύ (τέλη 17ου αι.) και σε βημόθυρο στο ναό των Εισοδίων στα Θέματα.[10]

Στον δεύτερο τύπο ο άγιος, επίσης ορθόκορμος, προβάλλεται σε ορεινό τοπίο με τη μονή της Νέας Ιερουσαλήμ στο βάθος, σύνθεση αφηγηματικού χαρακτήρα, όπως στην εικόνα στην Αντιβουνιώτισσα (18ος αι.)[11] και σε αυτή του Ανδρέα Καραντινού στη μονή στον Ομαλό (1716).[12]

Σύμφωνα με τα παραπάνω, η παράσταση του αγίου Γερασίμου που εξετάζουμε, κατατάσσεται στον πρώτο τύπο. Η απόδοση της τραχιάς μορφής, με

---

4. *Μουσείο Παύλου και Αλεξάνδρας Κανελλοπούλου. Βυζαντινή και μεταβυζαντινή τέχνη*, Κ. Σκαμπαβίας, Ν. Χατζηδάκης, επιμ., Αθήνα 2007, αριθ. 182 (Παρισιάνθη Βαλάκου).

5. Χρυσάνθη Μπαλτογιάννη, *Εικόνες. Συλλογή Δημητρίου Οικονομοπούλου*, Αθήνα 1985, αριθ. 78, Πίν. 126, αριθ. 353 και σ. 62, αντίστοιχα.

6. Αδημοσίευτες.

7. *Κεφαλονιά. Ένα μεγάλο Μουσείο. Εκκλησιαστική τέχνη. Σάμη-Πρόννοι*, τ. 3, Εικ. 303, 336, αντίστοιχα. Πρβλ. δίζωνη εικόνα στον Άγιο Νικόλαο στα Κοκολάτα (ό.π., Εικ. 211).

8. Αναστασία Δρανδάκη, *Εικόνες 14ος-18ος αι. Συλλογή Ρ. Ανδρεάδη*, Μουσείο Μπενάκη, Αθήνα 2002, αριθ. 68.

9. *Λιμάνια και καράβια στο Βυζαντινό Μουσείο*, Υπουργείο Πολιτισμού, Αθήνα 1997, αριθ. 16, 21 (Κ.-Φ. Καλαφάτη), αντίστοιχα.

10. *Κεφαλονιά. Ένα μεγάλο Μουσείο*, ό.π., τ. 3, Εικ. 221, 133, αντίστοιχα.

11. Σταμάτιος Θ. Χονδρογιάννης, *Μουσείο Αντιβουνιώτισσας, Κέρκυρα*, 21η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων, Θεσσαλονίκη 2010, σ. 292-293.

12. Αδημοσίευτη.

τρόπο αδρό και γραμμικά επιτηδευμένο στα γυμνά μέρη, και συνάμα χαλαρό στις επιμέρους λεπτομέρειες, προσγράφει την εικόνα σε καλό τεχνίτη που εργάζεται στα Ιόνια γύρω στα 1700.

Στη βιογραφική εικόνα του αγίου Νικολάου (34 × 27 εκ.) διατάσσονται γύρω από τον ένθρονο ιεράρχη δέκα επεισόδια, ανά τέσσερα στις κάθετες πλευρές και δύο στο άνω και κάτω τμήμα. (Εικ. 2) Αριστερά και προς τα κάτω ιστορούνται οι εξής σκηνές: Ο άγιος προσφέρει ελεημοσύνη στον φτωχό, φέρνει τους κατάδικους προς εξέταση, φανερώνεται στο ενύπνιο του βασιλέα, φανερώνεται στον ναύκληρο. Αντίστοιχα δεξιά, εικονίζεται ο άγιος στη φυλακή, να σώζει το πλοίο από τα δαιμόνια, να σώζει τους τρεις στρατηγούς και να διώχνει τα είδωλα από τον ναό της Αρτέμιδος. Τέλος, στα δύο κεντρικά διάχωρα εικονίζονται επάνω η Α΄ Οικουμενική Σύνοδος και κάτω η Κοίμηση του αγίου.

Η επιλογή των επεισοδίων, με έμφαση στην ιστορία των τριών στρατηγών, που αναπτύσσεται σε τρεις σκηνές, και στη διαμάχη με την Άρτεμη,[13] που καταλαμβάνει δύο διάχωρα, αναδεικνύει τη θαυματουργή και φιλάνθρωπη δράση του αγίου.

Ο βιογραφικός κύκλος του αγίου Νικολάου, με παραλλαγές στην επιλογή, τον αριθμό και τη διάταξη των επεισοδίων, ιστορείται από τους βυζαντινούς χρόνους[14] και παραμένει δημοφιλής και στους μεταβυζαντινούς.[15] Ανάλογη ποικιλία

13. Χρυσαυγή Κουτσίκου, «"Η μέθοδος του διαβόλου με το λαδικό"». Παράσταση θαύματος του αγίου Νικολάου σε μεταβυζαντινές εικόνες ιδιωτικών συλλογών», *Βάσκανος οφθαλμός. Σύμβολα μαγείας από ιδιωτικές αρχαιολογικές συλλογές*, Υπουργείο Πολιτισμού και Τουρισμού – Εφορεία Αρχαιοπωλείων και Ιδιωτικών Αρχαιολογικών Συλλογών, Αθήνα 2010, σ. 161-162, Εικ. 4, 5.

14. Νίκος Ζίας, «Εικόνες του βίου και της κοιμήσεως του αγίου Νικολάου», *ΔΧΑΕ*, τ. Ε΄ (1966-1969), σ. 275-298. – Nancy Patterson-Ševčenko, *The Life of Saint Nicholas in Byzantine Art*, Bottega d'Erasmo, Torino 1983.

15. Σημειώνουμε τους κύκλους στη μονή Γαλατάκη (Τριανταφυλλιά Κανάρη, «Ο κύκλος της ζωής του αγίου Νικολάου στο νάρθηκα της μονής Γαλατάκη [1586, εργαστήριο των αδελφών Κονταρή]», *17ο Συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης. Πρόγραμμα και περιλήψεις ανακοινώσεων*, Χριστιανική Αρχαιολογική Εταιρεία, Αθήνα 1997, σ. 26-27), και στον Άγιο Αθανάσιο Ψυχικού (1842), (*Ο ναός του Αγίου Αθανασίου στο Ψυχικό Λάρισας*, Λάρισα 2008, σ. 13 [Σταυρούλα Σδρόλια]). Βλ., επίσης, Μαρία Νάνου, «Θάλασσα και Πίστη. Με αφορμή τις παλιότερες απεικονίσεις του βίου του Αγίου Νικολάου σε δύο ομώνυμες εκκλησίες της περιοχής Ζαγοράς», *εν Βόλω*, *τχ.* 3 (2001), σ. 62-67.

παρουσιάζει η απόδοση της κεντρικής μορφής, καθώς απεικονίζεται ορθόκορμη,[16] ημίσωμη[17] ή ένθρονη.[18]

Συγκρίνοντας την εικόνα μας με τα γνωστά παραδείγματα, διαπιστώνουμε ότι μεταγράφει με ακρίβεια μία εικόνα της Συλλογής Λοβέρδου, σήμερα στο Βυζαντινό Μουσείο (17ος αι.),[19] την οποία παρακολουθεί πιστά, κυρίως στη διάταξη και διατύπωση των σκηνών.

Αντίθετα, η κεντρική μορφή παρουσιάζει συνάφεια με την ωραία εικόνα στη μονή Παλαιοκαστρίτσας (β΄ μισό 17ου αι.),[20] την οποία πιθανόν να γνώριζε ο ζωγράφος μας, αφού αναλογίες εντοπίζουμε στον φυσιογνωμικό τύπο, στον τρόπο ευλογίας, στα ενδύματα, στον θρόνο και στη χρωματική κλίμακα.

Από τα παραπάνω διαπιστώνουμε ότι ο ζωγράφος της εικόνας, με στέρεη γνώση της καλλιτεχνικής παραγωγής των Ιονίων, όπου και εργάστηκε γύρω στα 1800, διακρίνεται από συνθετική επιμέλεια. Παρά τα απλοποιημένα και λαϊκότροπα εκφραστικά μέσα, η εικόνα του αγίου Νικολάου αναδίδει ζωντάνια και συνάμα γλαφυρότητα, χάρη στη φωτεινή χρωματική παλέτα, τη ζωηρή κίνηση των μορφών και την αγάπη για τις ροπογραφικές λεπτομέρειες.

Εικονογραφικό ενδιαφέρον παρουσιάζει η εικόνα με τον ηλικιωμένο άγιο Ιωάννη (31 × 25 εκ.) να συγγράφει καθισμένος σε πολύτιμο ξυλόγλυπτο θρόνο μπροστά

---

16. Πρβλ. εικόνα στη συλλογή Tretyakov (14ος αι.) (*The Temple Gallery. Russian Icons*, Summer 2007, Εικ. a), δύο στο Βυζαντινό Μουσείο Καστοριάς (*Από τη Σάρκωση του Λόγου στη Θέωση του Ανθρώπου. Βυζαντινές και Μεταβυζαντινές Εικόνες από την Ελλάδα*, Ελληνικό Ίδρυμα Πολιτισμού, Αθήνα 2008, αριθ. 12, όπου συγκεντρωμένα παραδείγματα [Ε.Ν. Τσιγαρίδας], *Holy Image, Holy Space. Icons and Frescoes from Greece*, Greek Ministry of Culture and Byzantine Museum of Athens, Αθήνα 1988, αριθ. 38 [Th. Papazotos], αντίστοιχα) και την αμφιπρόσωπη στα Τίρανα (15ος αι.) (*Εικόνες από τις ορθόδοξες κοινότητες της Αλβανίας*, Ευρωπαϊκό Κέντρο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Μνημείων – Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού, Θεσσαλονίκη 2006, αριθ. 4 [Ευγ. Δρακοπούλου]).

17. Σημειώνουμε αμφιπρόσωπη εικόνα σε ιδιωτική συλλογή (α΄ μισό 13ου αι.) (*Μήτηρ Θεού. Απεικονίσεις της Παναγίας στη βυζαντινή τέχνη*, επιμ. Μ. Βασιλάκη, αριθ. 35 [Ι.Δ. Βαραλής], εκδόσεις Skira – Μουσείο Μπενάκη, Αθήνα 2000), μία στην Πάτμο (1430-1460) (Μανόλης Χατζηδάκης, *Εικόνες της Πάτμου. Ζητήματα βυζαντινής και μεταβυζαντινής ζωγραφικής*, Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος, Αθήνα 1977, αριθ. 5, Πίν. 4, 5) και αυτή στο νησί των Ιωαννίνων (*Holy Image. Holy Space*, ό.π., αριθ. 66 [M. Acheimastou-Potamianou]).

18. Σημειώνουμε την εικόνα στην Ύδρα (1806) (*Το Μοναστήρι και το Εκκλησιαστικό Μουσείο Ύδρας*, Μίλητος, Αθήνα 2009, αριθ. 21 [Α. Κατσελάκη], όπου και συγκεντρωμένα παραδείγματα).

19. *Λιμάνια και καράβια στο Βυζαντινό Μουσείο*, ό.π., αριθ. 10 (Χρ. Μπαλτογιάννη).

20. *Βυζαντινή και μεταβυζαντινή τέχνη στην Κέρκυρα. Μνημεία, εικόνες, κειμήλια, πολιτισμός*, Ιερά Μητρόπολις Κερκύρας και Διαποντίων Νήσων, Κέρκυρα 1994, φωτογραφία στη σ. 145.

από τραπέζι με βελούδινο κροσσωτό κάλυμμα. (Εικ. 3) Με το βλέμμα στραμμένο στη θεϊκή παρουσία, από όπου δέχεται την έμπνευσή του, κρατεί στη δεξιά κονδύλι. Ανοικτός κώδικας στερεώνεται σε χρυσοποίκιλτο αναλόγιο, όπου γαντζώνεται αετός, το σύμβολο του ευαγγελιστή.

Η σύνθεση είναι αρκετά σπάνια, καθώς ο Θεολόγος εικονίζεται συνήθως να κρατεί ευαγγέλιο και σύνεργα γραφής, άλλοτε σε προτομή, τύπος που καθιερώνεται τον 15ο αιώνα, όπως δηλοποιούν δύο εικόνες, η πρώτη στην Πάτμο[21] και η δεύτερη στη Νάξο (β΄ τέταρτο 15ου αι.),[22] και απαντά σταθερά τους επόμενους αιώνες,[23] και άλλοτε ορθόκορμος, όπως σε τρίπτυχο στο Μουσείο Μπενάκη (15ος αι.)[24] και σε αυτό του Εμμανουήλ Τζάνε στην Πάτμο (1674).[25]

Ο καθιστός ευαγγελιστής που συγγράφει σε συνδυασμό με το ζώδιό του, εμφανίζεται για πρώτη φορά, από όσο γνωρίζουμε, στη λαμπρή εικόνα του Εμμανουήλ Τζάνε με τον άγιο Μάρκο (1657),[26] που επαναλαμβάνει ο αδελφός του Κωνσταντίνος με τον Ματθαίο (1682).[27] Η σύνθεση, με στοιχεία από τη δυτική αναγέννηση και την αστική πολυτέλεια της λόγιας επτανησιακής κοινωνίας, θα βρει απήχηση στην τοπική καλλιτεχνική παραγωγή και θα γνωρίσει διάφορες παραλλαγές. Έτσι, ο λέων, κάθισμα του ευαγγελιστή στην εικόνα του Τζάνε, αναπαύεται κάτω από ξυλόγλυπτο δίφρο σε αυτήν του Γεωργίου Περλιγγή, από τη συλλογή Μακκά-Κοσμετάτου, σήμερα στο Βυζαντινό Μουσείο (β΄ μισό 18ου αι.).[28] Σε επτανησιακή εικόνα της Συλλογής Αβέρωφ ο άγγελος, σύμβολο του Ματθαίου, κρατεί μελανοδοχείο (αρχές 18ου αι.),[29] στοιχείο που έλκει την κατα-

21. Χατζηδάκης, *Εικόνες της Πάτμου*, ό.π., αριθ. 12.

22. *Χειρ Αγγέλου. Ένας ζωγράφος εικόνων στη βενετοκρατούμενη Κρήτη*, επιμ. Μαρία Βασιλάκη, Μουσείο Μπενάκη, Αθήνα 2010, αριθ. 42 (Σ. Κίτσου).

23. Σημειώνουμε την εικόνα στη Συλλογή Οικονομοπούλου (Μπαλτογιάννη, *Συλλογή Οικονομοπούλου*, ό.π., αριθ. 34) και αυτή του Ονουφρίου από τον Άγιο Γεώργιο στο Βεράτι (1596) (*Εικόνες από τις ορθόδοξες κοινότητες της Αλβανίας*, ό.π., αριθ. 20).

24. Λασκαρίνα Μπούρα, «Νέο τρίπτυχο Κρητικής Σχολής του 15ου αιώνα στο Μουσείο Μπενάκη. Προσφορά ανώνυμου δωρητή», *Ευφρόσυνον. Αφιέρωμα στον Μανόλη Χατζηδάκη*, Υπουργείο Πολιτισμού, Αθήνα 1992, τ. 2, σ. 404, Πίν. 210β.

25. Χατζηδάκης, *Εικόνες της Πάτμου*, ό.π., αριθ. 148, Πίν. 69.

26. *Από τη Σάρκωση του Λόγου στη Θέωση του Ανθρώπου*, ό.π., αριθ. 30 (Αν. Δρανδάκη), όπου και η παλαιότερη βιβλιογραφία.

27. Ανδρέας Ξυγγόπουλος, *Συλλογή Ελένης Α. Σταθάτου*, Η εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία, εν Αθήναις 1951, αριθ. 12, Πίν. 12.

28. Μανόλης Χατζηδάκης – Ευγενία Δρακοπούλου, *Έλληνες ζωγράφοι μετά την Άλωση (1450-1830)*, ΚΝΕ/ΕΙΕ, Αθήνα 1997, τ. 2, σ. 288, Εικ. 192.

29. Μαρία Βασιλάκη, *Οι εικόνες του αρχοντικού Τοσίτσα. Η συλλογή του Ευαγγέλου Αβέρωφ*, Ίδρυμα Βαρώνου Μιχαήλ Τοσίτσα, Αθήνα 2012, αριθ. 33.

γωγή του από δυτικά χαρακτικά.[30] Μελανοδοχείο κρατεί και ο αετός, το ζώδιο του Ιωάννη, στην αφηγηματική εικόνα που συνδέεται με τον κύκλο του Θεόδωρου Πουλάκη (β΄ μισό 17ου αι.),[31] σε αυτήν στην Αγία Αικατερίνη στην Κέρκυρα (μέσα 17ου αι.)[32] και σε μία στην Αγία Μαρίνα Σουλάρων.[33] Η παράσταση που εξετάζουμε αποκλίνει από τα παραπάνω παραδείγματα, ενώ παρουσιάζει σημαντικές αναλογίες με τη σύνθετη εικόνα του Μαρούλη Γεωργιλά (1636).[34] Το πλησιέστερο, ωστόσο, παράλληλο το εντοπίζουμε σε επτανησιακή εικόνα στο Βυζαντινό Μουσείο (β΄ μισό 17ου αι.).[35]

Επηρεασμένη από χαλκογραφίες, όπως δηλοποιούν ο γραμμικός και επίπεδος τρόπος απόδοσης του πολυτελούς θρόνου και το ταινιωτό πλαίσιο, και με δυτικότροπη διάθεση, εμφανή στις βαθιές κολπώσεις των υφασμάτων, στο στοχαστικό πρόσωπο του ευαγγελιστή, στην ακρίβεια του λεπτογραμμένου σχεδίου και τη διακοσμητική διάθεση, η εικόνα προσγράφεται σε άξιο τεχνίτη, που εργάζεται στα Επτάνησα τον 19ο αιώνα.

Στην τελευταία εικόνα ατομικής ευλάβειας παριστάνεται η Παναγία Ρόδον το Αμάραντον (28×21 εκ.). (Εικ. 4) Στο κέντρο η Θεοτόκος προβάλλει μέσα από ρόδο που μοιάζει με δοχείο. Κρατεί το μικρό Χριστό στην αριστερά και ρόδο στη δεξιά. Ο Χριστός όρθιος φορεί βασιλικά φορέματα και στέμμα, κρατεί σκήπτρο και σφαίρα.

Ο εικονογραφικός τύπος της Παναγίας Ρόδον το Αμάραντον[36] αποδίδει εικαστικά το ομώνυμο τροπάριο που ψάλλεται στην Ακολουθία του Ακαθίστου, γι' αυτό και συχνά συναπεικονίζεται με τους 24 οίκους του ύμνου.[37] Από τον 18ο αι-

30. Manolis Chatzidakis, *Icônes de Saint-Georges des Grecs et de la Collection de l'Institut*, Venice 1962, σ. 159.

31. Μυρτάλη Αχειμάστου-Ποταμιάνου, *Εικόνες του Βυζαντινού Μουσείου Αθηνών*, Υπουργείο Πολιτισμού, Αθήνα 1998, αριθ. 79.

32. *Βυζαντινή και μεταβυζαντινή τέχνη στην Κέρκυρα*, ό.π., σ. 149.

33. *Κεφαλονιά. Ένα μεγάλο Μουσείο. Εκκλησιαστική τέχνη. Επαρχία Πάλης*, Αργοστόλι 1994, τ. 2, Εικ. 148.

34. Ναυσικά Πανσελήνου, «Κρητική εικόνα του 1636, έργο του Ρεθύμνιου ζωγράφου Γεωργιλά Μαρούλη», *Ευφρόσυνον*, ό.π., τ. 2, σ. 480, Πίν. ΚΘ΄, 252β.

35. *Βυζαντινό Μουσείο. Τα νέα αποκτήματα (1986-1996)*, Κατάλογος έκθεσης, Αθήνα 1997, αριθ. 24 (Α. Κατσελάκη).

36. Δημήτριος Ι. Πάλλας, «Η Θεοτόκος Ρόδον το Αμάραντον», *ΑΔ*, τ. 26 (1971), Α΄ *Μελέται*, σ. 225-238.

37. Σημειώνουμε την εικόνα στην Εκατονταπυλιανή (Αγγελική Μητσάνη, *Εικόνες και κειμήλια από την Συλλογή Εκατονταπυλιανής Πάρου*, Αθήνα 1996, αριθ. 33), αυτήν του κύπριου ζωγράφου Χριστοφόρου στον Άγιο Κωνσταντίνο Ιεροσολύμων (1758) (Αλέξανδρος Κα-

ώνα και εξής γνωρίζει ευρεία απήχηση, όπως η εικόνα στη Συλλογή Φανερωμένης στην Ύδρα (1774),[38] συχνότερα όμως απαντά σε λαϊκότροπα έργα[39] και χαρακτικά.[40]

Το εικονίδιο της Αθήνας επαναλαμβάνει με συνέπεια τη νεότερη παραλλαγή με τον όρθιο Χριστό, που απαντά σταθερά τον 18ο και 19ο αιώνα, όπως σε τρεις εικόνες στο Βυζαντινό Μουσείο,[41] σε δεσποτική στο Μεγάλο Μετέωρο (1790),[42] σε αυτή στη Μονή Ροβέλιστας στην Άρτα (19ος αι.),[43] σε μια σαμοκοβίτικου εργαστηρίου στο Ερμιτάζ (19ος αι.)[44] και στην εικόνα του Στυλιανού στη μονή Ευαγγελισμού στα Κηπούρια (1809).[45] Ιδιαίτερη, ωστόσο, συνάφεια παρουσιάζει με δύο τρίπτυχα, στη Συλλογή Βελιμέζη (1754) και στο Μουσείο Μπενάκη αντίστοιχα,[46] τα οποία έχουν αποδοθεί στην καλλιτεχνική παραγωγή του ίδιου εργαστηρίου.

Τεχνοτροπικά η Παναγία με το μελαγχολικό βλέμμα, τα αμυγδαλωτά μάτια και τις πλατιές σκιές, η διακοσμητική διάθεση αλλά και η χαριτωμένη αφέλεια στην απόδοση του συμβολικού θέματος, μας παραπέμπουν σε βορειοελλαδίτικο εργαστήριο που δραστηριοποιείται στις αρχές του 19ου αιώνα.

ριώτογλου, *Μήτηρ των Εκκλησιών Ιερουσαλήμ Θεού κατοικητήριον*, Μίλητος, Αθήνα 1997, χ. σ.) και την εικόνα του Θεοφάνους (1800) στο Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού (Χατζηδάκης, *Έλληνες ζωγράφοι μετά την Άλωση*, ό.π., σ. 313, Εικ. 182).

38. *Το Μοναστήρι και το Εκκλησιαστικό Μουσείο Ύδρας*, ό.π., αριθ. 10 (Α. Κατσελάκη).

39. Πρόχειρα σημειώνουμε εικόνα σε ιδιωτική συλλογή (*Ikonen, Bilder in Gold. Sakrale Kunst aus Ghiechenland*, Akademische Druck und Verlagsanstalt, Graz, Austria 1993, αριθ. 70), και μία στη Συλλογή Οικονομοπούλου (18ος-19ος αι.) (Μπαλτογιάννη, *Συλλογή Οικονομοπούλου*, ό.π., Εικ. 222).

40. Ντόρη Παπαστράτου, *Χάρτινες εικόνες. Ορθόδοξα θρησκευτικά χαρακτικά 1665-1899*, εκδόσεις Παπαστράτος, Αθήνα 1986, τ. 1, αριθ. 122-132.

41. Δημήτριος Ι. Πάλλας, «Η ζωγραφική στην Κωνσταντινούπολη μετά την Άλωση», *ΑΔ*, τ. 26 (1971), *Μελέται*, Πίν. 59. – Αχειμάστου-Ποταμιάνου, *Εικόνες Βυζαντινού Μουσείου Αθηνών*, ό.π., αριθ. 97. – Χατζηδάκης – Δρακοπούλου, *Έλληνες ζωγράφοι μετά την Άλωση (1450-1830)*, ό.π., τ. 2, σ. 455, Εικ. 362.

42. Μανόλης Χατζηδάκης – Δημήτρης Σοφιανός, *Το Μεγάλο Μετέωρο. Ιστορία και τέχνη*, Αθήνα 1990, σ. 174-175.

43. Βαρβάρα Ν. Παπαδοπούλου – Αγλαΐα Λ. Τσιάρα, *Εικόνες της Άρτας. Η εκκλησιαστική ζωγραφική στην περιοχή της Άρτας κατά τους βυζαντινούς και μεταβυζαντινούς χρόνους*, Ιερά Μητρόπολις Άρτας, Άρτα 2008, σ. 356-357.

44. *Athos. Monastic Life on the Holy Mountain*, Maahenki, Helsinki 2005, αριθ. 1.90 (Yuri A. Pyatnisky). Πρβλ. Μπαλτογιάννη, *Συλλογή Οικονομοπούλου*, ό.π., αριθ. 301.

45. *Κεφαλονιά, Ένα μεγάλο Μουσείο*, ό.π., τ. 2, αριθ. 265.

46. Νανώ Χατζηδάκη, *Εικόνες της Συλλογής Βελιμέζη*, Μουσείο Μπενάκη, Αθήνα 1997, αριθ. 60 και Εικ. 251, αντίστοιχα.

Στη σειρά εικόνων μεγάλων διαστάσεων της συλλογής ξεχωρίζει αυτή της Μεσοπεντηκοστής (90 × 73 εκ.). (Εικ. 5) Μπροστά από τοξωτή πεσσοστοιχία, τον ένθρονο Χριστό Εμμανουήλ, με τα χέρια υψωμένα σε χειρονομία λόγου, πλαισιώνουν δύο όμιλοι Ιουδαίων σε ζωηρές στάσεις. Σε δεύτερο επίπεδο εικονίζεται τράπεζα με ιερατικά σκεύη και την επτάφωτη λυχνία, ενώ στο αβακωτό δάπεδο βρίσκονται πέντε κώδικες. Στο βάθος δεξιά και σε μικρότερη κλίμακα οι γονείς του Χριστού έκπληκτοι παρακολουθούν τον Υιόν τους να διδάσκει τους σοφούς Εβραίους. Στο χρυσό βάθος διαβάζουμε την επιγραφή *Η ΜΕΣΟΠΕΝΤΗΚΟΣΤΗ*.

Μία από τις σημαντικότερες εορτές της Ορθοδοξίας, που καθιερώθηκε τον 6ο αιώνα και εορταζόταν με λαμπρότητα στην Κωνσταντινούπολη, μέχρι τουλάχιστον τον 10ο, όπως μαρτυρούν οι πηγές,[47] η Τετάρτη της Μεσοπεντηκοστής σηματοδοτεί το μέσον της περιόδου των πενήντα μετά το Πάσχα ημερών έως την Πεντηκοστή. Εικονογραφικά αποδίδει εικαστικά την περικοπή του Ιωάννη (Ζ′, 13) «[…] ενώ η εορτή ήταν ήδη περί τα μέσα, ανέβη ο Ιησούς εις το ιερόν και εδίδασκε […]», τη διδασκαλία δηλαδή του Χριστού σε ώριμη ηλικία στο ναό.[48] Οι ομοιότητες του γεγονότος με αυτό του Ιησού δωδεκαετούς (Λουκ. Β′, 41-52)[49] προκάλεσαν κάποια σύγχυση, με αποτέλεσμα τα δύο θέματα συχνά να συμφύρονται.

Η εικαστική απόδοση της Μεσοπεντηκοστής, που έλκει την καταγωγή της από την ελληνιστική τέχνη,[50] εμφανίζεται τον 9ο αιώνα[51] και στο εξής απαντά σταθερά σε χειρόγραφα[52] και τοιχογραφίες, όπως στον Άγιο Θεόδωρο Τσόπακα στη Μάνη (13ος αι.),[53] στον Άγιο Νικόλαο Μονεμβασίας (δ′ τέταρτο 13ου αι.),[54]

---

47. Λεοντίου Πρεσβυτέρου Κωνσταντινουπόλεως ομιλία εις την Μεσοπεντηκοστήν… (Migne, *PG*, 86, στ. 1976).

48. Chistopher Walter, "Mid-Pentecost", *Eastern Churches Review, a Journal of Eastern Christendom*, τ. ΙΙΙ, αρ. 2, London 1970, σ. 231-234. – Gordana Babic, "La Mi-Pentecôte", *Zograf*, τ. 7 (1977), σ. 23-27. Για το θεολογικό περιεχόμενο του θέματος βλ. Δημήτριος Ι. Πάλλας, «Ο Χριστός ως η Θεία Σοφία. Η εικονογραφική περιπέτεια μιας θεολογικής έννοιας», *ΔΧΑΕ*, τ. ΙΕ′, (1989-1990), σ. 131-138.

49. Το θέμα απαντά από τον 9ο αιώνα, όπως στο Ευαγγελιστάριο (Κώδ. 740) της μονής Διονυσίου (11ος), (*Οι θησαυροί του Αγίου Όρους*, Εκδοτική Αθηνών, Αθήναι 1973, τ. Α′, σ. 443, Εικ. 252).

50. Christopher Walter, *L'iconographie des consiles dans la tradition byzantine*, Paris 1970, σ. 165-186.

51. Christopher Walter, "The Earliest Representations of Mid-Pentecost", *Zograf*, τ. 8 (1977), σ. 15-16.

52. Babic, "La Mi-Pentecôte", *ό.π.*, Εικ. 1.

53. Νικόλαος Β. Δρανδάκης, *Βυζαντινές τοιχογραφίες της Μέσα Μάνης*, Η εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία, Αθήναι 1995, σ. 41-42, Εικ. 5.

54. Νικόλαος Β. Δρανδάκης, «Οι τοιχογραφίες του Αγίου Νικολάου, στον Άγιο Νικόλαο Μονεμβασίας», *ΔΧΑΕ*, τ. Θ′ (1977-1979), σ. 39, Πίν. 13β.

και στην Παναγία Χρυσαφίτισσα Λακωνίας (1289-1290),[55] χωρίς ωστόσο ποτέ να αποκρυσταλλωθεί.

Η σκηνή ιστορείται συχνότερα στους μεταβυζαντινούς χρόνους, για παράδειγμα στο παλαιό Καθολικό του Μεγάλου Μετεώρου (1483),[56] στο παλαιότερο στρώμα του Καθολικού της Μονής Οσίου Νικάνορος στα Γρεβενά (16ος αι.),[57] στον Άγιο Νικόλαο Αναπαυσά (1527),[58] έργο του Θεοφάνη, στη Μονή Αγίου Γεωργίου Αρμά στην Εύβοια (τέλη 16ου αι.)[59] και στο νεότερο στρώμα της Παναγίας της Κρήνας, έργου του Μιχαήλ Χωματζά (1734).[60] Όχι σπάνια το θέμα ιστορείται σε εικόνες Δωδεκαόρτου, όπως αυτή στη μονή Ιβήρων, που έχει αποδοθεί στον Θεοφάνη (16ος αι.)[61] ή ως μεμονωμένο επεισόδιο, όπως σε μία εικόνα στο Πρωτάτο (17ος α.).[62] Στις περισσότερες από τις παραπάνω παραστάσεις ο Χριστός αποδίδεται ως έφηβος, παρακολουθεί δηλαδή την περιγραφή του Λουκά.

Ως προς την οργάνωση της σύνθεσης οι μορφές διατάσσονται ημικυκλικά, τύπος γνωστός από τα βυζαντινά χρόνια,[63] που θα παραμείνει σε χρήση και στα μεταβυζαντινά, όπως στον Αναπαυσά, στο επιστύλιο της μονής Ιβήρων, στην Παναγία Κρήνα, σε εικόνα στη μονή Μακαριωτίσσης στον Ελικώνα (1778)[64] και στη μονή Αγίας Τριάδας στο Παλαιομονάστηρο Αχαΐας (18ος αι.).[65]

---

55. J.P. Albani, *Die byzantinischen Wandmalereien der Panagia Chrysaphitissa-Kirche in Chrysapha/Lakonien*, Christliche Archäologische Gesellschaft, Athen 2000, σ. 59-60, Πίν. 35α.

56. Evangelia N. Georgitsoyanni, *Les peintures murales du Vieux Catholicon du monastère de la transfiguration aux Météores (1843)*, Ε.Κ.Π.Α. Βιβλιοθήκη Σοφίας Ν. Σαρίπόλου, αρ. 92, Athènes 1992, σ. 117, Εικ. 38.

57. *Η ζωγραφική του Καθολικού της Ι. Μ. Οσίου Νικάνορος Γρεβενών*, 11η Ε.Β.Α., Βέροια 2009, σ. 14, Εικ. 20 (Αθ. Πέτκος).

58. Ευθύμιος Ν. Τσιγαρίδας, «Άγνωστο επιστύλιο του Θεοφάνη του Κρητός στη μονή Ιβήρων στο Άγιον Όρος», *ΔΧΑΕ*, τ. ΙΣΤ΄ (1991-1992), Εικ. 17.

59. Αδημοσίευτη.

60. *Βυζαντινή και μεταβυζαντινή τέχνη*, Κατάλογος Έκθεσης, Αθήνα 1985, αριθ. 71 (Α.Μ. Κυριακοπούλου).

61. Τσιγαρίδας, «Άγνωστο επιστύλιο του Θεοφάνη του Κρητός στη μονή Ιβήρων στο Άγιον Όρος», *ό.π.*, σ. 194-195, Εικ. 16.

62. Αθανάσιος Παλιούρας – Ιωάννης Ταβλάκης, «Άλλες εικόνες του 17ου αιώνα», *Κειμήλια Πρωτάτου*, Ιερά Κοινότης Αγίου Όρους, Άγιον Όρος 2004, τ. Β΄, σ. 226, Εικ. 111.

63. Για παραδείγματα βλ. Georgitsoyanni, *Les peintures murales*, *ό.π.*, σ. 119, σημ. 158.

64. Μητροπολίτης Θηβών και Λεβαδείας Ιερώνυμος, *Χριστιανική Βοιωτία*, Α΄, Κέντρο Αρχαιολογικών, Ιστορικών και Θεολογικών Μελετών, Λιβαδειά 2005, Εικ. στη σ. 338.

65. *Βυζαντινά και μεταβυζαντινά μοναστήρια της Αχαΐας*, επιμ. Μ. Γεωργοπούλου-Βέρρα, εκδ. Κότινος Α.Ε., Αθήνα 2006 (Α. Κουμούση).

Σπανιότερα η ημικυκλική οργάνωση αναπτύσσεται σε κάθετο άξονα, τον οποίο τονίζει το κιβώριο, κάτω από το οποίο στέκεται ο Χριστός, όπως στην εικόνα της μονής Διονυσίου, που αποδίδεται στον ζωγράφο Δανιήλ (αρχές 17ου αι.),[66] και σε αυτή στη σκήτη της Αγίας Άννης (α΄ μισό 18ου αι.).[67] Αξίζει να σημειώσουμε ότι οι δύο τελευταίες παραστάσεις ανταποκρίνονται απόλυτα στην εικονογραφία του θέματος, αφού ο Χριστός αποδίδεται σε ώριμη ηλικία.

Το αρχιτεκτονικό βάθος, και ιδιαίτερα οι επτά κίονες, είναι αποτέλεσμα έμπνευσης, σύμφωνα με τον Πάλλα, από τα κείμενα που διαβάζονται κατά τον εορτασμό,[68] νοηματικός πυρήνας των οποίων είναι ο επτάστυλος οίκος της Σοφίας του Θεού.[69] Το στοιχείο αυτό που φαίνεται να ενσωματώνεται στην εικονογραφία της σκηνής στους παλαιολόγειους χρόνους,[70] θα αποτελέσει έμμεσα και το διακριτικό της γνώρισμα.

Στην εικόνα συμφύρονται επιμέρους εικονογραφικά στοιχεία των δύο επεισοδίων, της Μεσοπεντηκοστής και του Ιησού δωδεκαετούς. Η νεαρή ηλικία του Χριστού και οι θεοπάτορες προέρχονται από τη δεύτερη, ενώ η ημικυκλική διάταξη και η κιονοστοιχία – πιθανή ανάμνηση του επτάστυλου οίκου – αποτελούν στοιχεία της Μεσοπεντηκοστής.

Τα πλησιέστερα παράλληλα στην οργάνωση, και κυρίως στη δυτικότροπη διαπραγμάτευση της παράστασης, τα εντοπίζουμε σε δύο τοιχογραφίες στην Ήπειρο, την πρώτη στη μονή Αγίου Νικολάου Τζιώρας (1662) και τη δεύτερη στη μονή Βουτσά (1680),[71] στοιχείο δηλωτικό ότι, ήδη από τον 17ο αιώνα, κυκλοφορούσε ένα ανάλογης αισθητικής πρότυπο που ανταποκρινόταν στις προτιμήσεις του κοινού της περιοχής. Ωστόσο, η τράπεζα με την επτάφωτη λυχνία και η κιονοστοιχία, που παραλείπονται από τις δύο τοιχογραφίες και απαντούν σπάνια στην εικονογραφία του θέματος, συνηγορούν στην άποψη ότι ο άγνωστος σε εμάς ζωγράφος, εκλεκτικός και άξιος, είχε την ευχέρεια να αναπλάθει με επιτυχία σε νέα σύνθεση ποικίλα πρότυπα.

Στην εικόνα μας, επιβλητική και λαμπερή, τα στιλπνά χρώματα, τα αναγεν-

---

66. Κωνσταντίνος Βαφειάδης, *Η ζωγραφική στο Άγιον Όρος στις αρχές του 17ου αιώνα. Ο ζωγράφος Δανιήλ μοναχός*, εκδ. Αθ. Καγιάς και Σία Ο.Ε., Θεσσαλονίκη 2008, σ. 271-272, Εικ. 156.

67. *Θησαυροί του Αγίου Όρους*, Ιερά Κοινότης του Αγίου Όρους, Κατάλογος Έκθεσης, Θεσσαλονίκη 1997, αριθ. 2.97 (Ι. Ταβλάκης).

68. *Παροιμ.* (Θ΄, 1),

69. Πάλλας, «Ο Χριστός ως η Θεία Σοφία», *ό.π.*, σ. 135.

70. *Αυτόθι*, Εικ. 19.

71. Χρήστος Δ. Μεράντζας, *Ο «τόπος της αγιότητας» και οι εικόνες του. Παραδείγματα ανάγνωσης της τοπικής ιστορίας της Ηπείρου κατά τη μεταβυζαντινή περίοδο*, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Ιωάννινα 2007, σ. 54-55, Εικ. 102, 103, αντίστοιχα.

νησιακού τύπου αρχιτεκτονικά στοιχεία, η αίσθηση πολυτέλειας κυρίαρχη στον ολόχρυσο θρόνο, στα πολύτιμα λειτουργικά σκεύη και στα χρυσοϋφασμένα φορέματα με τις βαθιές αναδιπλώσεις, οι κινημένες στάσεις, τα πρόσωπα των σοφών με τα καλογραμμένα προσωπογραφικά χαρακτηριστικά και τα κάπως γλυκερά των ιερών μορφών, προσγράφουν το έργο σε καλό επτανησιακό εργαστήριο, εξοικειωμένο με τη δυτική τέχνη, το οποίο δραστηριοποιείται τον 18ο αιώνα.

Τη συλλογή συμπληρώνουν, τέλος, δύο από τις δεσποτικές εικόνες που κοσμούσαν άλλοτε το τέμπλο του οικογενειακού, κατεδαφισμένου σήμερα, ναού της Ευαγγελίστριας στην περιοχή Μερσιά στο Ληξούρι. Πρόκειται για τον Χριστό Παντοκράτορα (117 × 70 εκ.) (Εικ. 6) και την Παναγία βρεφοκρατούσα (117 × 70 εκ.) (Εικ. 7), που υπογράφει ο Γεράσιμος Ματσούκης στα 1869 και 1870, αντίστοιχα. Στην πρώτη ο Χριστός μέχρι την οσφύ καθισμένος σε νεφέλες κρατεί τη σφαίρα του κόσμου και ευλογεί. Η ευρύστερνη μορφή με τη νεανική όψη, το ήρεμο λοξό βλέμμα και τη σοβαρή έκφραση, αποπνέει πνευματικότητα. Ο τύπος αυτός του Παντοκράτορα, στον οποίο εισάγονται στοιχεία από άλλες παραστάσεις, η λυτή κόμη από το Άγιο Μανδήλιο, οι νεφέλες και η σφαίρα από την Αγία Τριάδα,[72] διαμορφώνεται σε όψιμους μεταβυζαντινούς χρόνους και απαντά συχνά από τον 18ο αιώνα και εξής.[73]

Στη δεύτερη εικόνα η Θεοτόκος μέχρι την οσφύ προβάλλει από νεφέλες κρατώντας με ευαισθησία τον μικρό Χριστό. Ο Ιησούς, καθισμένος σε μαξιλάρι, ευλογεί και συγκρατεί με την αριστερά κλειστό ευαγγέλιο. Πρόκειται για τον εικονογραφικό τύπο της Παναγίας *Madre della Consolazione*, που διαμορφώνεται και καθιερώνεται από τους κρητικούς ζωγράφους στα μέσα του 15ου αιώνα[74] και χαρακτηρίζεται από την κλίση της κεφαλής της Παναγίας προς τον Χριστό με τη ζωηρή αντικίνηση, και τα δυτικότροπα ενδύματά της, δηλαδή το μαφόριο που πορπώνεται στο λαιμό και τον διάφανο κεφαλόδεσμο.

Οι δύο δεσποτικές εικόνες, στις οποίες οι μορφές, με θωριά δυτικότροπη, αποδίδονται σε τύπους αποκρυσταλλωμένους, προσθέτουν δύο ακόμη έργα στην καλλιτεχνική παραγωγή του επτανήσιου ζωγράφου.

Στο σύνολό της η μικρή ιδιωτική συλλογή εικόνων από την Κεφαλονιά περιλαμβάνει αξιόλογα έργα που συνεχίζουν με συνέπεια τύπους και τάσεις της κρητικής και επτανησιακής ζωγραφικής, επιβεβαιώνουν τις στενές επαφές των Ιονίων με

72. Ανδρομάχη Κατσελάκη – Μαρία Νάνου, *Ανθίβολα από τους Χιονιάδες. Συλλογή Μακρή-Μαργαρίτη*, Μουσείο Ελληνικής Λαϊκής Τέχνης, Αθήνα 2009, σ. 82-84.

73. *Αυτόθι*, αριθ. 4, όπου συγκεντρωμένα παραδείγματα (Μ. Νάνου).

74. Χρυσάνθη Μπαλτογιάννη, *Εικόνες Μήτηρ Θεού*, εκδ. Αδάμ, Αθήνα 1994, σ. 273-280.

την Ήπειρο και διευρύνουν τις γνώσεις μας για την καλλιτεχνική δραστηριότητα των τοπικών εργαστηρίων στους όψιμους μεταβυζαντινούς χρόνους.

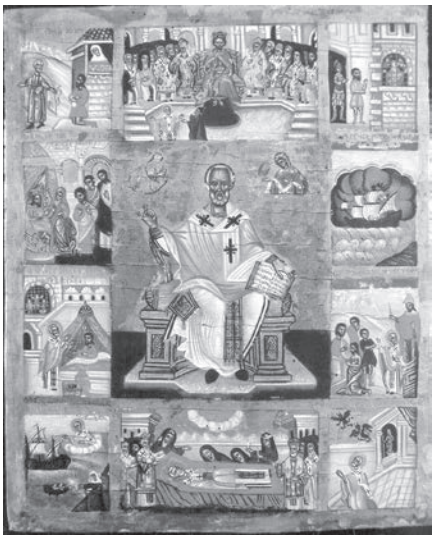
Περίληψη / Summary

Η ιδιωτική συλλογή επτά εικόνων από την Κεφαλονιά περιλαμβάνει έργα που συνεχίζουν με συνέπεια τύπους και τάσεις της κρητικής και επτανησιακής ζωγραφικής, επιβεβαιώνουν τις στενές επαφές των Ιονίων με την Ήπειρο και διευρύνουν τις γνώσεις μας για την καλλιτεχνική δραστηριότητα των επτανησιακών εργαστηρίων στους όψιμους μεταβυζαντινούς χρόνους.

The private collection from Cephalonia includes seven icons that continues iconographic types and artistic manners of Cretan and Ionian painting, confirms the contacts of Ionian islands with Epirus and extends our knowledge for the activity of the local workshops during the post-byzantine era.

Εικ. 1. Άγιος Γεράσιμος,
ιδιωτική συλλογή, τέλος 17ου αι.

Εικ. 2. Άγιος Νικόλαος και σκηνές,
ιδιωτική συλλογή, τέλος 18ου αι.

Εικ. 3. Άγιος Ιωάννης ο Θεολόγος,
ιδιωτική συλλογή, 19ος αι.

Εικ. 4. Παναγία Ρόδον το Αμάραντον,
ιδιωτική συλλογή, γύρω στο 1800.

Εικ. 5. Μεσοπεντηκοστή, ιδιωτική συλλογή, 18ος αι.

Εικ. 6. Γερασίμου Ματσούκη, Χριστός Παντοκράτωρ, ιδιωτική συλλογή, 1869.

Εικ. 7. Γερασίμου Ματσούκη, Παναγία Madre della Consolazione, ιδιωτική συλλογή, 1870.

ΕΠΙΔΡΑΣΕΙΣ ΤΗΣ ΚΡΗΤΙΚΗΣ ΖΩΓΡΑΦΙΚΗΣ ΣΕ ΜΕΤΑΒΥΖΑΝΤΙΝΕΣ ΤΟΙΧΟΓΡΑΦΙΕΣ ΤΗΣ ΖΑΚΥΝΘΟΥ

Ιωάννα Στουφή-Πουλημένου

Ιδιαίτερες –εμπορικές, δημογραφικές και πολιτισμικές– υπήρξαν οι σχέσεις που αναπτύχθηκαν ανάμεσα στα δύο βενετοκρατούμενα νησιά, την Κρήτη και τη Ζάκυνθο,[1] σχέσεις που είναι φυσικό να αποτυπώνονται και στην καλλιτεχνική παραγωγή του νησιού του Ιονίου.

Είναι γνωστή η άνθηση της μεταβυζαντινής ζωγραφικής στη βενετοκρατούμενη Κρήτη. Οι κρητικοί ζωγράφοι δεν εργάζονταν μόνο στο νησί τους αλλά και στον υπόλοιπο τουρκοκρατούμενο ή βενετοκρατούμενο ελλαδικό χώρο, ακόμη και εκτός αυτού. Η παρουσία τους στα Ιόνια Νησιά και ακόμη βορειότερα στη Βενετία[2] και τη Δαλματία, κατά τον 15ο και το πρώτο τέταρτο του 16ου αιώνα, είναι σήμερα τεκμηριωμένη.[3] Κρητικούς ζωγράφους, διερχόμενους ή εγκατεστημένους στην Κέρκυρα και τη Ζάκυνθο, γνωρίζουμε από αρχειακές πηγές από τα τέλη του 16ου και τις αρχές του 17ου αιώνα. Σημαντικοί ζωγράφοι, κυρίως φορητών εικόνων, όπως ο Φιλόθεος Σκούφος (1638-1685), ο Θεόδωρος Πουλάκης (π. 1620-1692), ο Εμμανουήλ Τζάνες Μπουνιαλής (π. 1610-1690), ο Ηλίας Μόσκος (1649-1687), ο Φραγκίσκος Καλέργης (1662-1728)[4] κ.ά. θα εγκαταστα-

---

1. Βλ., ενδεικτικά, Λεωνίδας Χ. Ζώης, «Κρήτες εν Ζακύνθω», *Επετηρίς Εταιρείας Κρητικών Σπουδών*, τ. 1 (1938), σ. 293-301. – Ντίνος Κονόμος, *Κρήτη και Ζάκυνθος*, Αθήνα 1968· ο ίδιος, *Κρητικοί στη Ζάκυνθο*, έκδ. Παγκρητίου Ενώσεως Αθηνών, Αθήνα 1970 (σποράδην).

2. Maria Constantoudaki-Kitromilides, "A fifteenth-century Byzantine icon-painter working on mosaics in Venice. Unpublished Documents", *JÖB*, τ. 32/5 (1982), σ. 265-272.

3. Μαρία Καζανάκη-Λάππα, «Ειδήσεις από αρχειακές πηγές για τη ζωγραφική και τους ζωγράφους στην Κέρκυρα τον 16ο αι.», *ΔΧΑΕ*, τ. ΙΓ΄ (1985-1986), σ. 293-300· η ίδια, «Ζωγραφική, γλυπτική, αρχιτεκτονική – Η συμβολή των αρχειακών πηγών στην ιστορία της τέχνης», στο: *Venetiae quasi alterum Byzantium. Όψεις της ιστορίας του βενετοκρατούμενου ελληνισμού. Αρχειακά τεκμήρια*, επιστημ. διεύθυνση Χρύσα Α. Μαλτέζου, Ίδρυμα Ελληνικού Πολιτισμού, Αθήνα 1993, σ. 443- 444.

4. Για τους ζωγράφους βλ. Νικόλαος Β. Δρανδάκης, *Ο Εμμανουήλ Τζάνε Μπουνιαλής θεωρούμενος εξ εικόνων του σωζομένων κυρίως εν Βενετία*, Η εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία, Αθήναι 1962. – Ιωάννης Κ. Ρηγόπουλος, *Ο αγιογράφος Θεόδωρος Πουλάκης και η φλαμανδική χαλκογραφία*, εκδ. Γρηγόρη, Αθήναι 1979· ο ίδιος, *Εικόνες της Ζακύνθου και τα πρότυπά τους*, Ιερά Μητρόπολις Ζακύνθου και Στροφάδων, Αθήναι 2006, τ. Β΄, ΧΙΥ· ο ίδιος,

θούν στην Κέρκυρα, τη Ζάκυνθο και τη Βενετία. Στη Ζάκυνθο είναι γνωστοί, επίσης, οι κρητικοί αδελφοί Καιροφυλ(λ)άς, Πέτρος και Γεώργιος (1589),[5] ο Αρμοδώρας Κόλας (1589),[6] ο Ιάκωβος Τσαούσης (1594)[7] και ο ιερομόναχος Ιωακείμ Λαμπάρδος από το Ρέθυμνο.[8] Για τον τελευταίο γνωρίζουμε ότι στις 14 Δεκεμβρίου του 1602 υπόσχεται να ζωγραφίσει την εκκλησία του Αγίου Ιωάννη των Λογοθετών στην πόλη «από πάνω έως κάτω».[9]

Σήμερα η έρευνα για τις μεταβυζαντινές τοιχογραφίες της Ζακύνθου έχει προχωρήσει αρκετά.[10] Στο πρώτο μάλλον μισό του 16ου αιώνα έχουν αποδοθεί τα λίγα δείγματα τοιχογραφιών που διασώθηκαν σε άσχημη κατάσταση στη μικρή μονόχωρη θολωτή εκκλησία του Κάτω Άι-Γιώργη στα Γκρεμνά, στη βορειοδυτική Ζάκυνθο.[11] Στο τεταρτοσφαίριο της αψίδας του ιερού εικονίζεται η Πλατυτέρα και στο τμήμα της καμάρας, που αντιστοιχεί στο ιερό, διατηρείται πιθανότατα συνεπτυγμένος εικονογραφικός κύκλος του αγίου Γεωργίου και η μορφή αδιάγνωστου αγίου. (Εικ. 1) Τα αδρά και μάλλον λιπόσαρκα πρόσωπα του Χριστού και της Παναγίας, με την αυστηρή και σχετικά ξηρή έκφραση, θυμίζουν ανάλογες μορφές κρητικών ζωγράφων, όπως του Θεοφάνη στις μονές Αγίου Νικολάου Αναπαυσά στα Μετέωρα[12]

Φλαμανδικές επιδράσεις στη μεταβυζαντινή ζωγραφική, Σύλλογος προς Διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων, Αθήναι 2006, τ. Β΄, σ. 139 κ.ε. Ο ίδιος, *Νικόλαος Καλέργης (1675;-1747;). Συμβολή στη μεταβυζαντινή ζωγραφική της Ζακύνθου*, Βιβλιοπωλείο των Βιβλιοφίλων, Μικρή Μυριόβιβλος, Αθήνα 1994, σ. 15-16.

5. Μανόλης Χατζηδάκης – Ευγενία. Δρακοπούλου, *Έλληνες ζωγράφοι μετά την Άλωση (1450-1830)*, ΚΝΕ/ΕΙΕ, Αθήνα 1997, τ. Β΄, σ. 50.

6. Χατζηδάκης – Δρακοπούλου, *Έλληνες ζωγράφοι*, ό.π., σ. 100.

7. Χατζηδάκης – Δρακοπούλου, ό.π., σ. 442.

8. Χατζηδάκης – Δρακοπούλου, ό.π., σ. 149.

9. Λεωνίδας Χ. Ζώης, «Η γραφική εν Επτανήσω», *Πανελλήνιον Λεύκωμα Εθνικής Εκατονταετηρίδος 1821-1921, Καλαί Τέχναι*, εκδ. Νέα Ελληνική Ηώς, εν Αθήναις 1927, τ. Δ΄, σ. 58· ο ίδιος, «Καλλιτεχνικά σημειώματα», *Αι Μούσαι*, τχ. 1.5.1920, σ. 1-2. Η ιστόρηση τελικά της εκκλησίας του Αγίου Ιωάννη των Λογοθετών συνεχίσθηκε από τους αδελφούς Δημήτριο και Γεώργιο Μόσχο.

10. Βλ. Ιωάννα Στουφή-Πουλημένου, *Μεταβυζαντινές τοιχογραφίες στις εκκλησίες της Ζακύνθου (15ος-18ος αιώνας)*, Αθήνα 2014, όπου και η προηγούμενη βιβλιογραφία (σποράδην).

11. Ζωή Μυλωνά, «Ο ναός του Κάτω Αγίου Γεωργίου Κρημνών», «*Παχώμιος Ρουσάνος, 450 χρόνια από την κοίμησή του (1553)*». *Πρακτικά Διεθνούς Επιστημονικού Συμποσίου*, Ιερά Μητρόπολις Ζακύνθου και Στροφάδων, Αθήναι 2005, σ. 129-140. – Ιωάννα Στουφή-Πουλημένου, *Μεταβυζαντινές τοιχογραφίες*, ό.π., σ. 125 κ.ε.

12. Δημήτρης Ζ. Σοφιανός – Ευθύμιος Ν. Τσιγαρίδας, *Άγια Μετέωρα. Ιερά Μονή Αγίου Νικολάου Αναπαυσά Μετεώρων, Ιστορία – Τέχνη*, Ιερά Μονή Αγίου Νικολάου Αναπαυσά, Τρίκαλα 2003, σ. 169-170.

και Σταυρονικήτα στο Άγιον Όρος.[13] Όμοια και το γεροντικό πρόσωπο του αδιάγνωστου αγίου, με την ελεύθερη ζωγραφική απόδοση της κοντής γενειάδας και τα θερμά σαρκώματα, παραπέμπει σε κρητικά κυρίως πρότυπα, όπως στον Άγιο Νικόλαο Αναπαυσά,[14] στη μονή Διονυσίου,[15] στη μονή Ρουσάνου[16] κ.λπ.

Στη βόρεια ορεινή Ζάκυνθο βρίσκεται και η μονόχωρη ξυλόστεγη εκκλησία της Αγίας Θέκλας, άλλοτε Καθολικό μονής. Η τεχνική εκτέλεσης των τοιχογραφιών της α΄ φάσης (Εικ. 2), με την επιμελημένη απόδοση των προσώπων, την ανάλυση των φωτεινών επιφανειών σε πυκνές λευκές γραμμές, τη λεπτομερή εκτέλεση και διακόσμηση των ενδυμάτων και τα καθαρά περιγράμματα, αποτελεί την κατ' εξοχήν τεχνική των κρητικών φορητών εικόνων, από τις οποίες φαίνεται να είναι επηρεασμένος ο ζωγράφος. Η συγγένεια των τοιχογραφιών της Αγίας Θέκλας με γραπτά σύνολα και φορητές εικόνες του προχωρημένου 17ου αιώνα οδηγεί σε χρονολόγησή τους στο β΄ μισό του αιώνα.[17]

Στην παλαιότερη ζωγραφική φάση της Παναγίας της Σκοπιώτισσας στο όρος Σκοπός, μιας εκκλησίας κτισμένης στον τύπο του ελεύθερου σταυρού με τρούλο, ανήκουν οι παραστάσεις των ιεραρχών στην κάτω ζώνη του ανατολικού σκέλους του σταυρού (Εικ. 3) και η Άκρα Ταπείνωση στην κόγχη της πρόθεσης. Οι τοιχογραφίες της α΄ φάσης έχουν εκτελεσθεί με την τεχνοτροπία των κρητικών εικόνων του 17ου αιώνα. Η τεχνοτροπία αυτή είναι φανερή τόσο στην πτυχολογία των ενδυμάτων όσο και στα πρόσωπα, τα οποία αποδίδονται με έντονη σχηματοποίηση που χαρίζει πνευματικότητα στις μορφές. Ο σχεδιασμός και το πλάσιμο των προσώπων έχουν γίνει με επιμέλεια και η απόδοση των χαρακτηριστικών είναι λεπτομερής, όπως στις φορητές εικόνες. Πρόκειται για έργο ενός επιδέξιου ζωγράφου, πιθανότατα Κρητικού, που παραμένει άγνωστος.[18]

Οι τοιχογραφίες αυτές είναι δυνατόν να χρονολογηθούν ανάμεσα στο έτος

---

13. Μανόλης Χατζηδάκης, *Ο κρητικός ζωγράφος Θεοφάνης. Η τελευταία φάση της τέχνης του στις τοιχογραφίες της Ιεράς Μονής Σταυρονικήτα*, Άγιον Όρος 1986, Εικ. 49.

14. Σοφιανός – Τσιγαρίδας, *Αναπαυσάς*, ό.π., σ. 147, 181.

15. *Ιερά Μονή Αγίου Διονυσίου: Οι τοιχογραφίες του Καθολικού*, Άγιον Όρος 2003, Εικ. 295- 300. – Νικόλαος Γκιολές, *Οι τοιχογραφίες του Καθολικού της μονής Διονυσίου στο Άγιο Όρος*, Αθήνα 2009, σ. 202, Εικ. 5, και σ. 213, Εικ. 39.

16. Αλέξανδρος Σ. Αναγνωστόπουλος, *Οι τοιχογραφίες του Καθολικού της μονής Ρουσάνου Μετεώρων*, διδακτορική διατριβή, Θεσσαλονίκη 2010, Εικ. 97 και 143. Ακόμη, Εικ. 280 (Διονυσίου) και Εικ. 298 (Μ. Μετέωρο).

17. Ιωάννα Στουφή-Πουλημένου, «Ο ναός της Αγίας Θέκλης Βολιμών Ζακύνθου και η παλαιότερη φάση των τοιχογραφιών του», *ΔΧΑΕ*, τ. ΙΘ΄ (1996-1997), σ. 233· η ίδια, *Μεταβυζαντινές τοιχογραφίες*, ό.π., σ. 228-229.

18. Βλ. Στουφή-Πουλημένου, *Μεταβυζαντινές τοιχογραφίες*, ό.π., σ. 230-231.

1638, που θεωρείται ότι ολοκληρώθηκε η ανοικοδόμηση του ερειπωμένου ναού,[19] και του 1657, χρονολογίας που αναφέρεται σε χαράγματα προσκυνητών στη ζωγραφική επιφάνεια των τοιχογραφιών.[20]

Στη δεύτερη φάση (1699), όπως αναφέρει η γραπτή αφιερωματική επιγραφή, ανήκουν η Ανάσταση στο τύμπανο του ανατολικού σκέλους του σταυρού, η Σταύρωση (Εικ. 4) στο τύμπανο του βόρειου σκέλους και οι μορφές αγίων στα κατώτερα τμήματα των τοίχων του ίδιου σκέλους. Στις δύο χριστολογικές σκηνές που διασώθηκαν στον ναό, την Ανάσταση και τη Σταύρωση, η χρήση των δυτικών χαρακτικών είναι αδιαμφισβήτητη τόσο στην εικονογραφία όσο και τον ζωγραφικό τρόπο. Πρώτος ο Μανόλης Χατζηδάκης επεσήμανε ότι εικονογραφικά η παράσταση της Ανάστασης στην Παναγία τη Σκοπιώτισσα είναι απλή μεταφορά μιας εικόνας του 1657 του Ηλία Μόσκου, που βρίσκεται στο Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο στην Αθήνα.[21] Αντιγραφή της εικόνας του Μόσκου ή χρήση του ίδιου ακριβώς προτύπου δηλώνει και εικόνα στο Μουσείο Ζακύνθου του τέλους του 17ου αιώνα. Η εικόνα του Μόσκου μαζί με εικόνα αγνώστου (πιθανόν του 1656) στον μητροπολιτικό ναό Ζακύνθου έχει υποστηριχθεί ότι αποτελούν τα πρωιμότερα, μέχρι σήμερα, έργα με τον συγκεκριμένο εικονογραφικό τύπο της Ανάστασης. Έτσι, ο Ηλίας Μόσκος έχει θεωρηθεί ως ένας από τους πρώτους εισηγητές της λεγόμενης «δυτικού τύπου» Ανάστασης στη μεταβυζαντινή ζωγραφική αλλά, όπως παλαιότερα υποστήριξε ο Ανδρέας Ξυγγόπουλος[22] και πρόσφατα ο Γιάννης Ρηγόπουλος,[23] στη φλαμανδική εκδοχή της. Πράγματι, τα πρότυπα της εικόνας του Ηλία Μόσκου του 1657 και άλλης του ίδιου ζωγράφου του 1679, που επίσης βρίσκεται στο Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο, καθώς και των εικόνων της Ζακύνθου, που προαναφέραμε, θα πρέπει να αναζητηθούν σε χαλκογραφίες των Joseph Heinz, Cornelius Cort και Jan Sadeler.[24]

---

19. Ζωή Μυλωνά, «Το Καθολικό της μονής της Παναγίας της Σκοπιώτισσας στη Ζάκυνθο», *Μονές της Ζακύνθου. Ιστορία – Αρχιτεκτονική – Τέχνη, Επιστημονική Ημερίδα 16 Νοεμβρίου 1996, Πρακτικά,* Ιερά Μητρόπολις Ζακύνθου και Στροφάδων, Ζάκυνθος, 1998, σ. 70-71.

20. Μανόλης Χατζηδάκης, «Μεταβυζαντινές τοιχογραφίες στη Ζάκυνθο», *Ζυγός*, τχ. 5 (1956), σ. 16.

21. Χατζηδάκης, «Μεταβυζαντινές τοιχογραφίες», *ό.π.*, σ. 16. Για τον Ηλία Μόσκο βλ. Ανδρέας Ξυγγόπουλος, *Σχεδίασμα ιστορίας της θρησκευτικής ζωγραφικής μετά την Άλωσιν*, Η εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία, Αθήνα ²1999, σ. 241-248. – Χατζηδάκης – Δρακοπούλου, *Έλληνες ζωγράφοι*, *ό.π.*, σ. 198 κ.ε. – Γιάννης Ρηγόπουλος, *Φλαμανδικές επιδράσεις*, τ. Β΄, σ. 137 κ.ε., όπου υποστηρίζεται ότι ο Ηλίας και Λέος Μόσκος είναι το ίδιο πρόσωπο.

22. Ξυγγόπουλος, *Σχεδίασμα*, *ό.π*, σ. 245.

23. Ρηγόπουλος, *Εικόνες*, τ. Β΄, *ό.π.*, σ. 152-153, Εικ. 103.

24. Ξυγγόπουλος, *Σχεδίασμα*, *ό.π.*, σ. 245. – Ρηγόπουλος, *Εικόνες*, τ. Β΄, *ό.π.*, σ. 152.

Παρόμοια, η παράσταση της Σταύρωσης δεν έχει καμιά σχέση με την παραδοσιακή βυζαντινή και μεταβυζαντινή εικονογραφία και το πρότυπό της είναι καθαρά δυτικό. Συγκεκριμένα, αντιγράφει, σχεδόν αυτούσια, χαλκογραφία του Jan Sadeler 1, σε σχέδιο του Martin de Vos.[25] Η ίδια φλαμανδική επίδραση παρατηρείται και σε εικόνα της Σταύρωσης του Πέτρου Βόσσου (1788) από τον ναό των Αγίων Πάντων στο Γαλάρο Ζακύνθου.[26]

Μορφές, αντικείμενα και χώρος αποδίδονται, ως επί το πλείστον, νατουραλιστικά, με χρήση της γεωμετρικής προοπτικής, με τρόπους δηλαδή που δηλώνουν αποστασιοποίηση από τους κανόνες της βυζαντινής τέχνης. Οι σκηνές διαθέτουν δραματικότητα, οι μορφές κινούνται έντονα, συστρέφονται, κατά τα πρότυπα του όψιμου μανιερισμού και του μπαρόκ. Στους αγγέλους όμως της Ανάστασης, στις μορφές που πλαισιώνουν τη Σταύρωση και την Ανάσταση στα τριγωνικά διάχωρα, καθώς και στους αγίους της κάτω ζώνης των τοίχων του βόρειου σκέλους, ο ζωγραφικός τρόπος είναι πιο κοντά στη βυζαντινή ζωγραφική.

Είναι φανερό ότι ο ζωγράφος της β΄ φάσης της Σκοπιώτισσας είναι γνώστης και αυτός της κρητικής ζωγραφικής αλλά εξοικειωμένος και με τη χρήση δυτικών χαρακτικών. Παράλληλα, έχει την ικανότητα να εργάζεται με ένα μικτό ιδίωμα, όπου στοιχεία του δυτικού νατουραλισμού εντάσσονται στον βυζαντινό ζωγραφικό τρόπο. Είναι πιθανόν να ήταν και αυτός Κρητικός ή κάποιος από τους ντόπιους μαθητές των κρητικών ζωγράφων που δραστηριοποιούνταν στη Ζάκυνθο.[27] Η συγγένεια της Ανάστασης της Σκοπιώτισσας με την εικόνα του Ηλία Μόσκου του 1657 κάνει πολύ πιθανή την υπόθεση ο ανώνυμος ζωγράφος της Σκοπιώτισσας να έχει μαθητεύσει στο εργαστήριο του Μόσκου. Ταυτόχρονα

---

25. Ρηγόπουλος, *Ο αγιογράφος Θεόδωρος Πουλάκης*, ό.π., Πίν. 65, Εικ. 71. Ο Jan Sadeler ήταν χαλκογράφος, σχεδιαστής και εκδότης χαλκογραφιών. Η τεχνοτροπία των έργων του ήταν ο διεθνής μανιερισμός του β΄ μισού του 16ου αιώνα. Για την επίδραση της φλαμανδικής χαλκογραφίας στην κρητική ζωγραφική του τέλους του 16ου-17ου και 18ου αιώνα, βλ. Ρηγόπουλος, *Ο αγιογράφος Θεόδωρος Πουλάκης*, ό.π., σ. 132-133. Για τις εν γένει φλαμανδικές και γενικότερα δυτικές επιδράσεις στη μεταβυζαντινή ζωγραφική, κυρίως την κρητική, βλ. και τις μελέτες του Γ. Ρηγόπουλου, *Φλαμανδικές επιδράσεις στη μεταβυζαντινή ζωγραφική. Προβλήματα πολιτιστικού συγκρητισμού*, τ. Α΄, Μπάστας – Πλέσσας, Αθήνα 1998 (σποράδην), και *Φλαμανδικές επιδράσεις*, τ. Β΄, ό.π. (σποράδην), καθώς και *Μελέτες μεταβυζαντινής και νεοελληνικής τέχνης*, Αθήνα 2012 (σποράδην).

26. Ρηγόπουλος, *Εικόνες*, τ. Β΄, ό.π., σ. 104-105, Εικ. 70.

27. Η περίπτωση, εξάλλου, του Ηλία Μόσκου είναι χαρακτηριστική. Για τον ζωγράφο βλ. Χατζηδάκης – Δρακοπούλου, *Έλληνες ζωγράφοι*, ό.π., σ. 198 κ.ε. – Γεράσιμος Η. Πεντόγαλος «Ηλίας ή Λέος Μόσχος, αγιογράφος στις εκκλησίες "Ανάληψη" και "Παντοκράτορας" στο Ληξούρι (1664-1665), *Παρνασσός*, τ. ΙΣΤ΄ (1974), σ. 34-51. – Ρηγόπουλος, *Φλαμανδικές επιδράσεις*, τ. Β΄, ό.π., σ. 139-156.

αναδεικνύει τη σημασία της εικόνας του κρητικού ζωγράφου ως προτύπου, σε εικόνες και τοιχογραφίες κατά το β΄ μισό του 17ου και τον 18ο αιώνα στη Ζάκυνθο και την Κεφαλονιά,[28] και δηλώνει την επίδραση και πάλι της κρητικής εικόνας, αυτή τη φορά της κρητοφλαμανδικής, στην επιτοίχια ζωγραφική του νησιού.

Το φαινόμενο, αν και όχι σύνηθες στη μνημειακή μεταβυζαντινή ζωγραφική, είναι γνωστό και από άλλα βενετοκρατούμενα νησιά, όπως τη Μήλο και την Κέρκυρα. Έτσι, μεταβυζαντινές τοιχογραφίες, όπως αυτές της Παναγίας της Πορτιανής στη Ζεφυρία της Μήλου,[29] της Παναγίας της Σκοπιώτισσας και εν μέρει της Πικριδιώτισσας στη Ζάκυνθο, του Αγίου Σπυρίδωνα (η Αποκαθήλωση στην πρόθεση), της Αγίας Παρασκευής στην Αλεπού (1701), των Αγίων Σαράντα στο Περιβόλι (1704) και της Παναγίας της Οδηγήτριας στη Στρογγυλή στην Κέρκυρα,[30] αντιπροσωπεύουν ιδιαίτερη τάση της μνημειακής ζωγραφικής στα βενετοκρατούμενα νησιά, κυρίως κατά τον 17ο και 18ο αιώνα, που δεν φαίνεται να είναι άσχετη με τη δραστηριοποίηση των κρητικών ζωγράφων: Ολόκληρες συνθέσεις αντιγράφονται αυτούσια ή εν μέρει από δυτικά χαρακτικά και συχνά συνυπάρχουν με άλλες σκηνές ή μορφές που ακολουθούν την παραδοσιακή εικονογραφία και τεχνοτροπία.

Από την κατεστραμμένη πλέον εκκλησία της Ανάληψης στην πόλη της Ζακύνθου μία μόνο τοιχογραφία μάς είναι γνωστή και αυτή από παλαιά φωτογραφία, δημοσιευμένη σε τοπική εφημερίδα του νησιού.[31] Πρόκειται για παράσταση Δέησης (Τριμόρφου) που, κατά τον Δ. Πελεκάση, αποκαλύφθηκε μετά τους σεισμούς του 1912 και αποτελεί έργο κρητικού ζωγράφου.[32] Όσο ασφαλώς επιτρέπει η κακή ποιότητα της φωτογραφίας, θεωρούμε τις επισημάνσεις του Δ. Πελεκάση ορθές και βέβαιη τη σχέση της τοιχογραφίας με την κρητική ζωγραφική.

Οι τοιχογραφίες του κυρίως ναού του Αγίου Γεωργίου των Καλογραιών ή της Κυπριάνας στην πόλη έχουν όλα τα χαρακτηριστικά γνωρίσματα της κρητικής ζωγραφικής και προδίδουν έμπειρο καλλιτέχνη, το πιθανότερο Κρητι-

28. Ρηγόπουλος, *Εικόνες*, τ. Β΄, ό.π., σ. 152 κ.ε.

29. Ρηγόπουλος, *Φλαμανδικές επιδράσεις*, τ. Α΄, ό.π., σ. 225 κ.ε., Εικ. 148 και 149.

30. Για τις εκκλησίες της Κέρκυρας βλ. Demetres D.Triantaphyllopulos, *Die nachbyzantinische Wandmalerei auf Kerkyra und den anderen Ionischen Inseln*, München 1985, σ. 251 κ.ε., Εικ. 75-81, σ. 285 κ.ε., Εικ. 85-90, σ. 355 κ.ε. – Βαρβάρα Παπαδοπούλου, «Η τοιχογραφία στην Κέρκυρα από το 15ο έως και το 18ο αιώνα», *Βυζαντινή και μεταβυζαντινή τέχνη στην Κέρκυρα*, Ιερά Μητρόπολις Κερκύρας, Παξών και Διαποντίων Νήσων, Κέρκυρα 1994, σ. 67 κ.ε.

31. Δημήτριος Πελεκάσης, «Χριστιανικά μνημεία της Ζακύνθου που εξηφανίσθησαν. Η εκκλησία της Αναλήψεως», *Ζάκυνθος*, φ. 12.8.1962.

32. Πελεκάσης, «Χριστιανικά μνημεία», *ό.π.*

κό.[33] (Εικ. 5) Εκτελέστηκαν, σύμφωνα με την επιγραφή που αποκαλύφθηκε, το 1669.[34] Η τεχνοτροπική σχέση τους με τις τοιχογραφίες της Αγίας Άννας στην πόλη οδήγησε παλαιότερα τον Μανόλη Χατζηδάκη στην υπόθεση ότι μπορεί αυτές να σχετίζονται με τους Φραγκίσκο και Νικόλαο Καλέργη, τους ιδιοκτήτες και, όπως φαίνεται, ζωγράφους της εκκλησίας της Αγίας Άννας.[35] Παρά τις τυχόν ομοιότητες, υπάρχουν όμως σημαντικές διαφορές ανάμεσά τους. Αυτές εντοπίζονται κυρίως στην έντονη χρήση των μαύρων περιγραμμάτων και τη μεγαλύτερη σχηματοποίηση στις μορφές των τοιχογραφιών του Αγίου Γεωργίου. Εκτός αυτών, και η μεγάλη χρονική απόσταση ανάμεσα στα δύο έργα δεν επιτρέπει να θεωρήσουμε τον Νικόλαο Καλέργη ως τον ζωγράφο και των δύο ναών. Παραμένει όμως πιθανή η εκδοχή να εργάσθηκε στον Άγιο Γεώργιο ο πατέρας του Φραγκίσκος.[36]

Αλλά με τον ναό του Αγίου Γεωργίου των Καλογραιών συνδέεται και ένας άλλος κρητικός ζωγράφος, ο Λέος (Ηλίας) Μόσκος. Το όνομά του αναφέρεται σε δίπτυχο προθέσεως του ναού, σήμερα στο Μουσείο Ζακύνθου.[37] Το γεγονός αυτό πιστοποιεί ότι ο ζωγράφος βρισκόταν στη Ζάκυνθο γύρω στα 1669, έτος πιθανότατα εικονογράφησης του Καθολικού της μονής του Αγίου Γεωργίου.[38] Είναι πιθανόν με τον Μόσκο να συνδέονται οι τοιχογραφίες του εξωνάρθηκα στα ελάχιστα σπαράγματα των οποίων διαφαίνονται στοιχεία της τέχνης του κρητικού ζωγράφου, όπως η αντιθετική χρήση του έντονου γαλάζιου και κόκκινου, οι πλα-

33. Κατά τον Μανόλη Χατζηδάκη: «Δεν μπορούμε να ξέρομε ποιος είναι ο εξαίρετος ζωγράφος που ιστόρησε τις τοιχογραφίες στον Άγ. Γεώργιο. Η εικονογραφία και η τεχνοτροπία, ακόμη και η μοιραία χρονολογία –1669– μας οδηγούν σε κάποιον Κρητικόν, ίσως πρόσφατον πρόσφυγα» (Χατζηδάκης, «Μεταβυζαντινές τοιχογραφίες», *ό.π.*, αρ. φ. 5, σ. 15). Για τις τοιχογραφίες βλ., επίσης, Μυλωνά, *Μουσείο*, ό.π., σ. 184, 187, αρ. 60, σ. 188, αρ. 61, σ. 189, αρ. 62, σ. 190, αρ. 63. – Στουφή-Πουλημένου, *Μεταβυζαντινές τοιχογραφίες*, ό.π., σ. 202-204, 233-234.

34. Χατζηδάκης, «Μεταβυζαντινές τοιχογραφίες», *ό.π.*, σ. 14.

35. Χατζηδάκης, «Μεταβυζαντινές τοιχογραφίες», *ό.π.*, σ. 15.

36. Βλ. και Στουφή-Πουλημένου, *Μεταβυζαντινές τοιχογραφίες*, ό.π., σ. 234 και 257-258.

37. Χατζηδάκης – Δρακοπούλου, *Έλληνες ζωγράφοι*, ό.π., σ. 207 – Διονύσης Φλεμοτόμος, «Το Δίπτυχο του Αγίου Γεωργίου των Καλογραιών (σπάραγμα των σεισμών του 1953), *Επτανησιακά Φύλλα*, τ. ΚΓ′, τχ. 3-4 (2003), σ. 550-551.

38. Ο Λέος Μόσκος αναφέρεται για πρώτη φορά στη Ζάκυνθο το 1653, στη Βενετία το 1655, 1656 και 1664, ενώ το διάστημα 1664-1666 εντοπίζεται στην Κεφαλονιά. Γύρω στα 1670 τοποθετείται και η συμφωνία που έκανε με τον Παναγιώτη Δοξαρά στη Ζάκυνθο, για να διδάξει τη ζωγραφική στον γιο του Νικόλαο. Βλ. Χατζηδάκης – Δρακοπούλου, *Έλληνες ζωγράφοι*, ό.π., σ. 205-207.

τιά φωτισμένες επιφάνειες των ενδυμάτων και η μικρογραφική απόδοση του κοσμήματος.[39]

Στις αποτοιχισμένες τοιχογραφίες από τον ναό της Αγίας Αικατερίνης του Γρυπάρη στην πόλη[40] (Εικ. 6) οι διαφοροποιήσεις που επισημαίνονται στην απόδοση των μορφών ίσως οφείλονται σε διαφορετικούς ζωγράφους του ίδιου συνεργείου που, αν και δεν αποφεύγονται αρκετές ατέλειες στο σχέδιο, γνωρίζουν οπωσδήποτε την τεχνική των κρητικών εικόνων. Πρόκειται για τέχνη που διαθέτει τα χαρακτηριστικά της κρητικής ζωγραφικής με ελάχιστα δυτικά δάνεια.

Ως terminus post quem για τη χρονολόγηση των τοιχογραφιών της Αγίας Αικατερίνης θα πρέπει ασφαλώς να ληφθεί η διαθήκη του Παύλου Γρυπάρη (1681).[41] Η πτώση στην εκτέλεση του σχεδίου, οι άτονες μορφές με έκφραση μελαγχολίας στο πρόσωπο αποτελούν στοιχεία που τοποθετούν τις τοιχογραφίες του ναού οπωσδήποτε μετά το τέλος του 17ου και μάλλον στις πρώτες δεκαετίες του 18ου αιώνα.[42]

Τις τοιχογραφίες της Αγίας Άννας, (Εικ. 7) σύμφωνα με τη σωζόμενη επιγραφή, φιλοτέχνησε ο Νικόλαος Καλέργης το 1715, αν και έχει διατυπωθεί και η άποψη ότι δεν αποκλείεται να συνεργάσθηκε με τον πατέρα του Φραγκίσκο.[43] Στην εικονογράφηση του ναού είναι εμφανείς δύο καλλιτεχνικές τάσεις,[44] που έχουν την αφετηρία τους στην κρητική ζωγραφική, και μάλιστα αυτή των φορητών εικόνων. Η μία αντιπροσωπεύει την αυστηρή παραδοσιακή τάση της κρητικής ζωγραφικής του 17ου και των αρχών του 18ου αιώνα. Τα δυτικά δάνεια είναι δευτερεύουσας σημασίας και περιορίζονται στα διακοσμητικά θέματα που κυρίως είναι εμπνευσμένα από το ευρωπαϊκό μπαρόκ. Σ' αυτή την τάση ανήκουν οι δύο ιεράρχες που διασώθηκαν από τις τοιχογραφίες της Αγίας Άννας. Οι δύο μικροί ιπτάμενοι άγγελοι αντιπροσωπεύουν μια άλλη καλλιτεχνική τάση. Ο ζωγράφος εδώ κρατεί την τεχνική της κρητικής εικόνας, πλάθει όμως σώματα και

39. Εικόνες του ζωγράφου βλ. στο: Μυρτάλη Αχειμάστου-Ποταμιάνου, *Εικόνες της Ζακύνθου*, Ιερά Μητρόπολις Ζακύνθου και Στροφάδων, Αθήνα 1997, σ. 154-157 και *Μουσείο Παύλου και Αλεξάνδρας Κανελλοπούλου, Βυζαντινή και μεταβυζαντινή τέχνη*, Κ. Σκαμπαβίας, Νανώ Χατζηδάκη, επιμ., Αθήνα 2007, σ. 382-383 (Φαϊτάκη).

40. Για τις τοιχογραφίες βλ. Μυλωνά, *Μουσείο*, ό.π., σ. 185, 195, αρ. 68, σ. 197, αρ. 70. – Στουφή-Πουλημένου, *Μεταβυζαντινές τοιχογραφίες*, ό.π., σ. 242 κ.ε.

41. Ντίνος Κονόμος, *Εκκλησίες και μοναστήρια στη Ζάκυνθο*, Αθήναι, χ.ε., 1967, σ. 13.

42. Ο Χατζηδάκης είχε προτείνει τα μέσα του 18ου αιώνα (Χατζηδάκης, «Μεταβυζαντινές τοιχογραφίες», *ό.π.*, αρ. φ. 5, σ. 16).

43. Χατζηδάκης, *ό.π.*, σ. 15.

44. Όπως έχει ήδη επισημανθεί στο: Triantaphyllopulos, *Die nachbyzantinische Wandmalerei*, ό.π., σ. 364, *σημ.* 219.

πρόσωπα πιο ελεύθερα και ζωγραφικά, με έντονη πλαστικότητα, θεατρικότητα και έναν ελαφρύ νατουραλισμό.

Στην παράσταση της Άκρας Ταπείνωσης στον ναό του Αγίου Γεωργίου των Καλογραιών ο σχεδιασμός του σώματος του Χριστού είναι αδέξιος, η σχηματοποίηση δεν αποφεύγεται και ο ζωγράφος φαίνεται να αμφιταλαντεύεται ανάμεσα στον παραδοσιακό ζωγραφικό τρόπο και έναν αφελή νατουραλισμό. Η τοιχογραφία αποτελεί έργο άλλου ζωγράφου, από αυτούς που φιλοτέχνησαν τις τοιχογραφίες στον κυρίως ναό και στον εξωνάρθηκα, ο οποίος εργάστηκε στον ναό μάλλον στα μέσα του 18ου αιώνα.[45]

Η εικονογραφική και τεχνοτροπική προσέγγιση των τοιχογραφιών κατεστραμμένου σήμερα ναού, ίσως του Αγίου Αθανασίου στους Κήπους, μέσα από παλαιές ασπρόμαυρες φωτογραφίες ασφαλώς είναι πολύ δύσκολη.[46] Ο ζωγράφος των τοιχογραφιών του ναού σε άλλες παραστάσεις φαίνεται να υιοθετεί μια πιο αυστηρή τάση της κρητικής ζωγραφικής του 16ου και 17ου αιώνα, με εμφανή τη μεγαλύτερη απλούστευση στο σχέδιο και κάποια ξηρότητα στην απόδοση των προσώπων, και άλλοτε πιο ελεύθερη και νατουραλιστική με κάποια δυτικά εικονογραφικά δάνεια. Η πρώτη είναι φανερή κυρίως στα πρόσωπα των αποστόλων Πέτρου και Παύλου, όπου και το εικονογραφικό πρότυπο της παράστασης είναι κρητικό. Η απόδοση, για παράδειγμα, του προσώπου του Πέτρου παραπέμπει σε τοιχογραφία του αγίου Νικολάου από τον ναό της Αγίας Άννας, που θα πρέπει να αποδοθεί, όπως είδαμε, στον Νικόλαο Καλέργη.[47] Η δεύτερη είναι ορατή στην παράσταση του Εμπαιγμού, με τη δυτικής προέλευσης εικονογραφία του ένθρονου Χριστού, τη νατουραλιστική διάθεση στην απόδοση του προσώπου και του σώματος του Κυρίου και την προοπτική απόδοση του τοπίου. Είναι προφανές ότι πρόκειται για ζωγράφο που γνωρίζει να εργάζεται ταυτόχρονα και με τις δύο τάσεις, ακόμη και στην ίδια παράσταση.[48] Η ομοιότητα που παρουσιάζουν επίσης οι μορφές του Χριστού στον Εμπαιγμό και του αρχαγγέλου Μιχαήλ με ανάλογες εικόνες που φέρουν την υπογραφή του Νικολάου Καλέργη ή του αποδίδονται, όπως, για παράδειγμα, το Ίδε ο Άνθρωπος και τη Φιλοξενία του Αβραάμ στο

45. Χατζηδάκης, «Μεταβυζαντινές τοιχογραφίες», ό.π., αρ. φ. 6, σ. 17.

46. Πρόκειται για φωτογραφίες του Μουσείου Ζακύνθου. Δημοσιεύτηκαν στο: Στουφή-Πουλημένου, *Μεταβυζαντινές τοιχογραφίες*, ό.π., σ. 237 κ.ε.

47. Μυλωνά, *Μουσείο*, ό.π., 193. Η ομοιότητα με την υπογεγραμμένη από τον Νικόλαο Καλέργη τοιχογραφία του αγίου Σπυρίδωνα από τον ναό της Αγίας Άννας είναι προφανής.

48. Για τις δυτικές επιδράσεις ακόμη και σε πιο αυστηρά έργα του Καλέργη, όπως στην Αγία Άννα βλ. και Triantaphyllopulos, *Die nachbyzantinische Wandmalerei*, ό.π., σ. 364, σημ. 219.

Μουσείο Ζακύνθου,[49] μας οδηγούν σε χρονολόγηση των τοιχογραφιών του Αγίου Αθανασίου στις πρώτες δεκαετίες του 18ου αιώνα και πιθανότατα στην ένταξή τους στο καλλιτεχνικό εργαστήριο του Νικολάου Καλέργη.

Μαθητεία στην τέχνη του Νικολάου Καλέργη υποδηλώνουν και οι σωζόμενες τοιχογραφίες στην Παναγία στο Μουζάκι. (Εικ. 8) Ιδιαίτερα οι μορφές του αγίου Νικολάου και του αποστόλου Πέτρου από τον ναό της Παναγίας μπορούν να συγκριθούν με τον άγιο Νικόλαο από την Αγία Άννα και έμμεσα με τους αγίους Μηνά και Αυξέντιο από τον ναό του Αγίου Γεωργίου των Καλογραιών. Η μεγαλύτερη όμως ξηρότητα στα πρόσωπα, το αδέξιο σχέδιο και η συνοπτική και αδρή απόδοση της πτυχολογίας προδίδουν έργο μεταγενέστερο και κατώτερο ποιοτικά της ζωγραφικής της Αγίας Άννας, το πιθανότερο των μέσων του 18ου αιώνα, και ζωγράφο που «μαθήτευσε», ίσως και κυριολεκτικά, στο εργαστήριο του Νικολάου Καλέργη.[50]

Στις τοιχογραφίες της Πικριδιώτισσας είναι ορατές επίσης δύο παράλληλες καλλιτεχνικές τάσεις. Την πρώτη αντιπροσωπεύουν οι παραστάσεις των ολόσωμων αγίων και οι σκηνές από τον βίο των Τριών Ιεραρχών. Στις παραστάσεις αυτές είναι ορατή η αυστηρή ζωγραφική των Κρητών, με απλούστευση όμως στην τεχνική και πτώση στην ποιότητα. Πρόκειται για γνωρίσματα γενικότερα της μεταβυζαντινής ζωγραφικής του 18ου αιώνα, που παράλληλα δείχνουν τον τρόπο επιβίωσης την περίοδο αυτή της κρητικής ζωγραφικής. Στις σκηνές του βίου των Τριών Ιεραρχών οι μορφές αποδίδονται με μικρογραφική δεξιότητα.

Στις παραστάσεις όμως των μαρτυρίων των δύο αγίων ο ζωγραφικός τρόπος μεταβάλλεται. Ως εικονογραφικά πρότυπα έχουν προταθεί φλαμανδικά χαρακτικά. Τα πρότυπα που χρησιμοποιήθηκαν επηρέασαν και την τεχνοτροπία. Υιοθετείται ο νατουραλισμός και η προοπτική του ευρωπαϊκού μανιερισμού του β΄ μισού του 16ου αιώνα. Ο άγνωστος ζωγράφος της Πικριδιώτισσας γνωρίζει να χειρίζεται ταυτόχρονα και επιτυχώς εικονογραφικά πρότυπα και τεχνοτροπίες της παράδοσης και των δυτικών χαρακτικών, ακόμη και στο ίδιο έργο.[51] Οι τοιχογραφίες της Πικριδιώτισσας έχουν χρονολογηθεί μετά τα μέσα του 18ου αιώνα,[52] χρονολόγηση με την οποία συμφωνούμε.

Συμπερασματικά, η επίδραση της κρητικής ζωγραφικής στη μεταβυζαντινή μνημειακή ζωγραφική της Ζακύνθου είναι δυνατόν να αναλυθεί σε τρεις κυρίως

---

49. Μυλωνά, *Μουσείο*, ό.π., σ. 297 και 125, αντίστοιχα. – Ρηγόπουλος, *Καλέργης*, ό.π., σ. 35, Εικ. 3 και 4, σ. 54-55, Εικ. 11.

50. Για τις τοιχογραφίες βλ. Στουφή-Πουλημένου, *Μεταβυζαντινές τοιχογραφίες*, ό.π., σ. 237 κ.ε.

51. Πρβλ. και Ρηγόπουλος, *Εικόνες*, τ. Γ΄, ό.π., σ. 612.

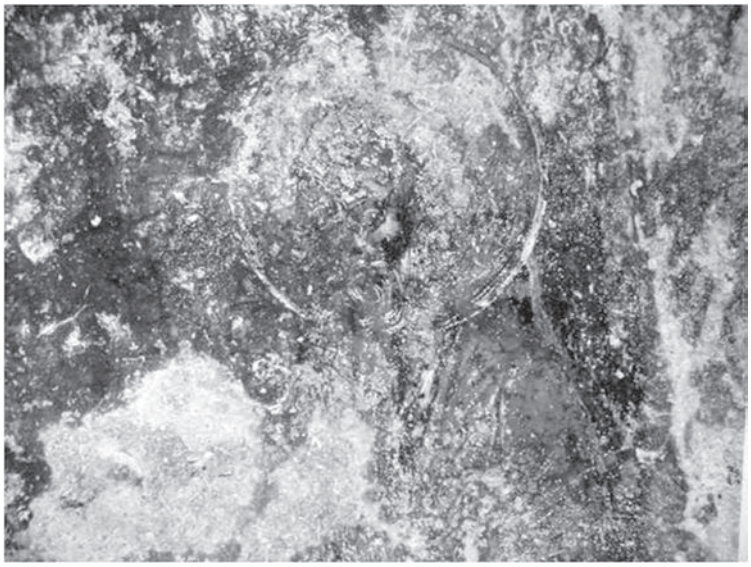
52. Μυλωνά, *Μουσείο*, ό.π., σ. 191, Εικ. 64, σ. 185, 194, Εικ. 67.

τάσεις, μία τάση αυστηρή, «παραδοσιακή», με ελάχιστα δυτικά δάνεια, μία τάση για χρήση, σχεδόν αυτούσια, δυτικών χαρακτικών και μία τρίτη τάση που αντιπροσωπεύεται από ένα «μικτό», θα λέγαμε, ιδίωμα, όπου τύποι της παραδοσιακής εικονογραφίας αποδίδονται με μεγαλύτερο νατουραλισμό και ρεαλισμό. Τέλος, με εξαίρεση ίσως τις ελάχιστες τοιχογραφίες που σώθηκαν στον Κάτω Άι-Γιώργη στα Γκρεμνά, η επίδραση της κρητικής ζωγραφικής στις μεταβυζαντινές τοιχογραφίες του νησιού συνδέεται άμεσα με τη διάδοση των κρητικών φορητών εικόνων.

Περίληψη / Summary

Η κρητική ζωγραφική επηρέασε τη μεταβυζαντινή μνημειακή ζωγραφική τής Ζακύνθου με τρεις κυρίως τάσεις, μία αυστηρά «παραδοσιακή», μία άλλη που χαρακτηρίζεται από τη χρήση δυτικών χαρακτικών και μία τρίτη, όπου τύποι της παραδοσιακής εικονογραφίας αποδίδονται με μεγαλύτερη ελευθερία. Οι επιδράσεις αυτές συνδέονται κυρίως με τη διάδοση στο νησί των κρητικών φορητών εικόνων.

The relation with Cretan painting –principally portable icons– is pronounced in the Post-Byzantine wall-paintings in Zakynthos mainly through three stylistic trends; one is a traditional painting, an other is also familiar with the use of Western prints and the third is a mixed idiom, in which traits of Western naturalism are included in the byzantine painting manner.

Εικ. 1. Κάτω Άι-Γιώργης στα Γκρεμνά. Αταύτιστος άγιος (λεπτομέρεια).

Εικ. 2. Αγία Θέκλα Βολιμών. Στρατιωτικός άγιος (Δημήτριος;), (λεπτομέρεια).

Εικ. 3. Παναγία Σκοπιώτισσα. Ο άγιος Γρηγόριος ο Θεολόγος (λεπτομέρεια).

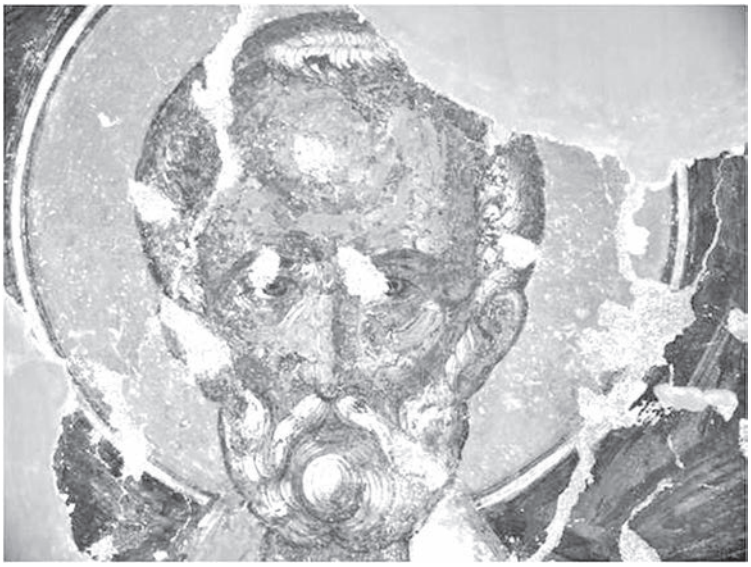
Εικ. 4. Παναγία Σκοπιώτισσα.
Η Σταύρωση.

Εικ. 5. Άγιος Γεώργιος των Καλογραιών.
Ο άγιος Μηνάς (λεπτομέρεια).

Εικ. 6. Αγία Αικατερίνη του Γρυπάρη. Ο ευαγγελιστής Λουκάς και ο άγιος Ιωάννης ο Ελεήμων.

Εικ. 7. Αγία Άννα. Ο άγιος Νικόλαος (λεπτομέρεια).

Εικ. 8. Παναγία στο Μουζάκι. Ασπασμός Πέτρου και Παύλου (λεπτομέρεια).

Η ΕΠΙΔΡΑΣΗ ΤΩΝ ΧΑΡΑΚΤΙΚΩΝ ΤΟΥ ETIENNE DELAUNE ΣΤΟΝ ΘΕΟΔΩΡΟ ΠΟΥΛΑΚΗ, ΤΟΝ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟ ΚΟΝΤΑΡΙΝΗ, ΤΟΝ ΔΗΜΗΤΡΙΟ ΦΩΣΚΑΛΗ, ΤΟΝ ΝΙΚΟΛΑΟ ΛΑΜΠΕΤΗ, ΤΟΝ ΓΕΩΡΓΙΟ ΚΑΣΤΡΟΦΥΛΑΚΑ ΚΑΙ ΑΛΛΟΥΣ

Γιάννης Ρηγόπουλος

Σύντομο εργοβιογραφικό σημείωμα του Etienne Delaune

Γεννήθηκε στο Παρίσι το 1518 και πέθανε στο Παρίσι επίσης το 1583. Υπήρξε χρυσοχόος, χαλκογράφος σχεδιαστής μεταλλίων, νομισμάτων, πανοπλιών με εξαιρετική επίδοση στη διακόσμηση αντικειμένων. Διαμόρφωσε την τέχνη του, έχοντας ως πρότυπα έργα ιταλών καλλιτεχνών της Σχολής του Fontainebleau, του Francesco Primaticcio, του Rosso Fiorentino, του Niccolò dell'Abbate, και κυρίως του Luca Penni. Ακόμη δέχτηκε επιδράσεις από τη γαλλική, τη γερμανική τέχνη και από διάφορους ιταλούς καλλιτέχνες, όπως τον Ραφαήλ, τον Μιχαήλ Άγγελο, τον Jules Romain κ.ά.

Από την πολυσχιδή καλλιτεχνική δραστηριότητα του Etienne Delaune ενδιαφέρει την έρευνά μας η παραγωγή χαρακτικών σε σχέδιά του. Τα χαρακτικά μπορούν να ομαδοποιηθούν σε πέντε μεγάλες θεματικές κατηγορίες: 1) Σε θρησκευτικά, 2) σε μυθολογικά, 3) σε ιστορικά (αρχαία ιστορία), 4) σε αλληγορικά και 5) σε θέματα του καθημερινού βίου.

Από την κατηγορία των θρησκευτικών χαρακτικών επιλέγω έντεκα, που εικονογραφούν θέματα από τη Γένεση της Παλαιάς Διαθήκης. Τα χαρακτικά αυτά στάθηκαν πρότυπα στους ζωγράφους που αναφέρονται στην εισήγησή μου.

Κατά την παρουσίαση προτάσσω το χαρακτικό του Etienne Delaune και επιτάσσω τα μεταβυζαντινά έργα που προέκυψαν από τις χαλκογραφίες του γάλλου καλλιτέχνη. Τα χαρακτικά αυτά είναι έντεκα, όπως ανέφερα, και χρονολογούνται το 1569. Τα αναφέρω με τη σειρά που παρουσιάζονται εδώ:

Α. Δημιουργία του κόσμου
Β. Πλάση του Αδάμ
Γ. Πλάση της Εύας
Δ. Προπατορικό αμάρτημα
Ε. Επιτίμηση ή καταδίκη των Πρωτοπλάστων
ΣΤ. Εκδίωξη των Πρωτοπλάστων από τον Παράδεισο

Ζ. Ο Αδάμ καλλιεργεί τη γη και η Εύα εγκυμονεί
Η. Αδελφοκτονία
Θ. Ο Αδάμ και η Εύα θρηνούν τον Άβελ και η καταδίκη του Κάιν (σε μία χαλκογραφία)
Ι. Ο Θεός δίνει εντολή στον Νώε να εισέλθει στην κιβωτό και
ΙΑ. Ευχαριστήρια θυσία του Νώε μετά τον κατακλυσμό.

Οι δεσμεύσεις που ορίζει η έκδοση των *Πρακτικών* δεν επιτρέπουν την αναλυτική ανάπτυξη όλων των θεμάτων. Για το λόγο αυτόν διεξοδικότερα αναπτύσσονται τα θέματα: Α, Β, Γ, Δ και Θ. Τα άλλα αναφέρονται μόνον. Η εισήγηση προβαίνει συγχρόνως στην αναθεώρηση και τη διόρθωση προτάσεών μου για τα πρότυπα των ζωγράφων που αναφέρονται στον τίτλο της εισήγησης και που η σύγχρονη έρευνά μας απέδειξε ότι ήταν ατυχείς (ή σχεδόν ατυχείς!).

Α. Δημιουργία του κόσμου

1. Etienne Delaune: *Δημιουργία του κόσμου*, 1569 (Εικ. 1)
Διαστ.: 7,5 × 10,4 εκ.
Πηγή: Γένεσις Α′, 1-31, Οι πέντε πρώτες ημέρες της δημιουργίας.
Strasbourg, Cabinet des Estampes, Πίν. 137.4.

Μέσα στη σύνθεση κάτω αριστερά: CVM. PRI. REGIS [= Cum privilegio regis] και προς τα δεξιά: «Stephanus F.». Στο κάτω περιθώριο: GENESE I / CREAVIT DEVS COELVM ET TERRAM LVCENOZ ET EXPANSIONE IN MEDIO AQVARV ET LVMINARIA OMNEMOZ ANIMAM VIVENTEM. [= «καὶ ἐποίησεν ὁ Θεὸς τὸν οὐρανὸν καὶ τὴν γῆν [...] καὶ πνεῦμα θεοῦ ἐπεφέρετο ἐπάνω τοῦ ὕδατος»].

Βιβλιογραφία: Le Blanc, Charles, "Manuel de l'amateur d'estampes", 4 τόμοι, Παρίσι 1854-1890 (στο εξής: Le Blanc), II, σ. 503, αρ. 1-36· Robert-Dumesnil A. P. F., "Le peintre-graveur français ou Catalogue raisonné des estampes gravées", Paris-Leipzig 1835-1871 (στο εξής: Robert-Dumesnil), IX, σ. 29, αρ. 24· Linzeler, André, "Bibliothèque Nationale, Département des Estampes, Inventaire du fonds français, Graveurs du XVIe siècle", Παρίσι 1932 (στο εξής: Linzeler), I, σ. 222 και Pollet, Christophe, "Les gravures d'Etienne Delaune (1518-1583)", ANRT 1995 (στο εξής: Pollet), σ. 362-363, Εικ. 106, όπου και η σχετική βιβλιογραφία. Για άλλη βιβλιογραφία για τον Etienne Delaune βλ. το λήμμα στον Sauer και στο *Dictionary of Art*.

1α. Θεοδώρου Πουλάκη: *Δημιουργία του κόσμου*, δεύτερο μισό 17ου αι.
Μουσείο Μπενάκη, εικόνα *«Ἐπί σοῖ χαίρει...»*.

Βιβλιογραφία: Ιωάννης Κ. Ρηγόπουλος, *Ο αγιογράφος Θεόδωρος Πουλά-*

κης και η φλαμανδική χαλκογραφία, Αθήναι 1979, σ. 23, Εικ. 43 (στο εξής: Ρηγόπουλος 1979) και Γιάννης Ρηγόπουλος, *Εικόνες της Ζακύνθου και τα πρότυπά τους*, Ιερά Μητρόπολις Ζακύνθου, Αθήνα 2006, τόμοι Β′, Γ′, τ. Β′, σ. 167-168, Εικ. 303 (στο εξής: Ρηγόπουλος 2006β′) και Θ. Αλιμπράντης, Λειτουργικός Ύμνος «*Ἐπί σοῖ χαίρει Κεχαριτωμένη πᾶσα ἡ κτίσις…*» σε φορητές εικόνες κρητικής τέχνης, Θεσσαλονίκη 2000, σ. 67 κ.ε., Εικ. 26-27, και σ. 63 κ.ε., Εικ. 18.

Η συνοπτική παράσταση της *Δημιουργίας του κόσμου* προέκυψε από επέμβαση του Πουλάκη στο χαρακτικό του Delaune. Επέμβαση κυρίως μορφολογικής τάξεως· το μανιεριστικό ύφος του Θεού-Δημιουργού μεταποιείται σε ύφος μπαρόκ. Θυμίζω και την άλλη εκδοχή απόδοσης της Δημιουργίας του κόσμου από τον Πουλάκη, για τη σύνθεση της οποίας χρησιμοποίησε χαλκογραφία του Jan Sadeler I (Ρηγόπουλος 2006β′, τ. Β′, σ. 167 κ.ε., Εικ. 302).

Γράψαμε στο 2006β′ (βιβλιογραφία) «ότι ο Πουλάκης ζωγράφισε τη δημιουργία του κόσμου διαφορετικά» (*αυτόθι*, σ. 168). «Λόγοι που οφείλονται στη στενότητα του διαθέσιμου εικαστικού χώρου υποχρέωσαν τον Πουλάκη να παραστήσει συνοπτικά το σχετικό θέμα. Αφετηρία για τη συνοπτική αυτή απόδοση της δημιουργίας του κόσμου στάθηκε στον Πουλάκη χαρακτικό πάλι του Jan Sadeler I σε σχέδιο του M. de Vos, που εικονογραφεί το πρώτο άρθρο του Συμβόλου της Πίστεως και όπου συνεικονίζονται τα θέματα των έξι ημερών της δημιουργίας του κόσμου με πρόταξη την πλάση της Εύας. Επιλεκτική και αφαιρετική είναι η επέμβαση του Πουλάκη στο φλαμανδικό πρότυπο. Δεν είμαι σε θέση να υποστηρίξω αν το θέμα έτσι διαμορφωμένο από τον Πουλάκη επηρέασε τεχνίτες σε ξυλόγλυπτες παραστάσεις σε τέμπλα της Ζακύνθου» (*αυτόθι*, σ. 168).

1β. [Κωνσταντίνου Κονταρίνη]: *Δημιουργία του κόσμου*, τέλη 17ου – αρχές 18ου αι. (Εικ. 2)
Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο Αθηνών (ΒΧΜ 1580).

Στην εικόνα παριστάνονται τα εξής θέματα: 1. Δημιουργία του κόσμου, 2. Η Πλάση του Αδάμ, 3. Η Πλάση της Εύας, 4. Το Προπατορικό Αμάρτημα, 5. Η Επιτίμηση και η Καταδική των Πρωτοπλάστων και 6. Η Εκδίωξη των Πρωτοπλάστων από τον Παράδεισο.

Βιβλιογραφία: Ρηγόπουλος 2006β′, τ. Β′, σ. 168, Εικ. 304-305 και Γιάννης Ρηγόπουλος, *Από τη σάρκωση του λόγου στη θέωση του ανθρώπου*, Ελληνικό Ίδρυμα Πολιτισμού, 2008, αριθ. 53 (στο εξής: *Από τη Σάρκωση του Λόγου* 2008) και Καλλιόπη-Φαίδρα Καλαφάτη – Ανδρομάχη Κατσελάκη, «Δύο επτανησιακές εικόνες στο Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο», *Η′ Διεθνές Πανιόνιο Συνέδριο, Πρακτικά, Επτανησιακός Πολιτισμός* (μέρος Α′), Κύθηρα 2009, τ. ΙΥΑ, σ. 314 κ.ε., Εικ. 1 (στο εξής: Καλαφάτη-Κατσελάκη).

Αποτελεί πιστή αντιγραφή του χαρακτικού του Delaune. Μεταφέρονται

σχεδόν αυτούσια όλα τα επιμέρους θέματα του χαρακτικού στην εικόνα που αποδίδουμε στον Κωνσταντίνο Κονταρίνη. Προσπαθεί ο ζωγράφος να μιμηθεί και το ύφος του Delaune. Αντιλαμβάνεται κανείς πόσο δυσχερές είναι να παρακολουθήσει και να διακρίνει στο έργο του Etienne Delaune τις επιμέρους επιδράσεις και τους τρόπους ενσωμάτωσης και μετουσίωσης στο προσωπικό του ύφος· αν δηλαδή είναι διακριτά τα δάνειά του (τα πλαστικά και ζωγραφικά). Οπωσδήποτε ζει και αναπνέει το έργο του στην ατμόσφαιρα του Δεύτερου Διεθνούς Μανιερισμού που αποτελεί όχι μόνο το πλαίσιο της καλλιτεχνικής δραστηριότητάς του (Delaune) αλλά και κυρίαρχη, στο δεύτερο μισό του 16ου αιώνα, υφολογική έκφραση. Και, ενώ φαίνεται και είναι δυσχερές το εγχείρημα αυτό, να παρακολουθήσουμε τη συνδρομή των συντελεστών που διαμόρφωσαν το ύφος του Delaune, αντίθετα, θα έλεγα δεν παρουσιάζει τον ίδιο βαθμό δυσκολίας η διερεύνηση των παραγόντων που βοήθησαν στο σχηματισμό του στυλ των έργων του Κωνσταντίνου Κονταρίνη. Η διαδικασία αυτή είναι απλούστερη· πρόκειται για μίμηση ενός προτύπου χωρίς μεταποιητικές επεμβάσεις σ' αυτό, χωρίς να διαμεσολαβήσουν άλλοι παράγοντες. Στο μεταβυζαντινό ζωγράφο οφείλεται η συγκεκριμένη χρήση του γαλλικού χαρακτικού σε εικαστικές και λειτουργικές συνθήκες διαφορετικές από αυτές που είχε το πρότυπό του. Εδώ η εικόνα της δημιουργίας του κόσμου αποτελεί μέρος ενός συνόλου από έξι θέματα από τη Γένεση· εκπονείται ένα συντακτικό σχήμα που αποτελείται από δύο επάλληλες ζώνες, και εκτίθεται κατά πάσα πιθανότητα στο βόρειο ή νότιο τοίχο μονόχωρης βασιλικής.

Το εκθετικό αυτό σχήμα προκαλεί μιαν άλλη αναγνωστική πρόσληψη· ο παρατηρητής παρακολουθεί την αφηγηματική ανάπτυξη μιας «ιστορίας», της οποίας η ροή δεν είναι συνεχής· διακόπτεται από την ένταξη των θεμάτων σε διάχωρα. Αυτό ζητάει από τον παρατηρητή μια αλλαγή στην προσληπτική διαδικασία. Αυτή η αλλαγή υπερβαίνει τις δεσμεύσεις που θέτει το δάνειο.

1γ. Κωνσταντίνου Κονταρίνη: *Δημιουργία του κόσμου* [1699]
Κέρκυρα. Μουσείο Αντιβουνιώτισσας.

Βιβλιογραφία: Παναγιώτης Βοκοτόπουλος, *Εικόνες της Κερκύρας*, Αθήνα 1990, σ. 163, σημ. 2 (στο εξής: Βοκοτόπουλος 1990)· Γιάννης Ρηγόπουλος, *Φλαμανδικές επιδράσεις στη μεταβυζαντινή ζωγραφική. Προβλήματα πολιτιστικού συγκρητισμού*, τ. Α΄, Αθήνα 1998, σ. 176 κ.ε. (στο εξής: Ρηγόπουλος 1998)· του ίδιου 2006β΄, τ. Β΄, σ. 168, Εικ. 306-307 και Σταμάτιος Θ. Χονδρογιάννης, *Μουσείο Αντιβουνιώτισσας*, Κέρκυρα, Θεσσαλονίκη 2010, σ. 136, Εικόνα στην απέναντι σελίδα (στο εξής: Χονδρογιάννης 2010).

Η εικόνα αναπτύσσεται σ' ένα από τα τέσσερα διάχωρα, από τα οποία αποτελείται το έργο του Κονταρίνη. Στα άλλα εικονίζονται: Η Πλάση του Αδάμ, Η Πλάση της Εύας και το Προπατορικό Αμάρτημα.

Η εικόνα αβίαστα παραπέμπει στην εικόνα του Βυζαντινού Μουσείου (*ό.π.* αρ. 2) και στο χαρακτικό του Delaune (*ό.π.* αρ. 1).

Αναφέρω απλώς άλλα έργα μεταβυζαντινά που προέρχονται από το χαρακτικό του Delaune:

1δ. Νικολάου Λαμπέτη: *Δημιουργία του κόσμου*, 1697-1708, στο επιστύλιο του τέμπλου από το ναό του Αγίου Γεωργίου, τοποθετημένο σήμερα στο ναό της Αγίας Τριάδας και Αγίου Γεωργίου στο Μέσο Γερακαρίο Ζακύνθου.

Βιβλιογραφία: Γιάννης Ρηγόπουλος, *Φλαμανδικές επιδράσεις στη μεταβυζαντινή ζωγραφική. Προβλήματα πολιτιστικού συγκρητισμού*, τ. Β΄, Αθήνα 2006 (στο εξής: Ρηγόπουλος 2006α΄), τ. Γ΄, σ. 484 κ.ε., Εικ. 309.1.

1ε. Αγνώστου, 18ος αι. στο επιστύλιο του τέμπλου του ναού του Σωτήρος στον Καληπάδο Ζακύνθου.

Βιβλιογραφία: Ρηγόπουλος 2006α΄, τ. Γ΄, σ. 522, Εικ. 328.

1στ. Αγνώστου, 1776, στη ζωφόρο του τέμπλου στο ναό των Ταξιαρχών στο Καταστάρι Ζακύνθου.

Βιβλιογραφία: Γιάννης Ρηγόπουλος, *Μελέτες μεταβυζαντινής και νεοελληνικής τέχνης*, Αθήνα 2013, σ. 290, Εικ. 30 (στο εξής: Ρηγόπουλος 2013).

Β. Πλάση του Αδάμ

2. Etienne Delaune: *Πλάση του Αδάμ*, 1569 (Εικ. 3)
Διαστ.: 8 × 10 εκ.
Πηγή: Γένεσις Β΄, 7.
Strasbourg, Cabinet des Estampes, Πίν. 137.4.

Μέσα στη σύνθεση κάτω αριστερά: «S.F.» και δεξιά: CVM. PRI. REGIS. Ανάπτυξη συντομογραφιών: «S.F.» [= Stephanus Fecit] και CVM. PRI. REGIS [= Cum privilegio regis]. Στο εσωτερικό κάτω περιθώριο του χαρακτικού η επιγραφή: FINXIT DOMINVS PVLVEREN DE HVMO, ET INSVFFLA-/VIT IN NARES EIVS SPIRITVM VITALEM./GENESE 2 [= «καὶ ἔπλασεν ὁ Θεὸς τὸν ἄνθρωπον, χοῦν ἀπὸ τῆς γῆς, καὶ ἐνεφύσησεν εἰς τὸ πρόσωπον αὐτοῦ πνοὴν ζωῆς»].

Βιβλιογραφία: Le Blanc 1856, II, σ. 503, αρ. 1-36· Robert-Dumesnil 1865, IX, σ. 29, αρ. 25· Linzeler 1932, I, σ. 223, αρ. 25 και Pollet, σ. 363-364.
2α. [Θεοδώρου Πουλάκη]: *Πλάση του Αδάμ*, δεύτερο μισό 17ου αι.
Διαστ.: 62 × 79 εκ.
Προέλευση: A. M. Volpi di Misurata και M. Cicogna Mozzoni.
Συλλογή: Δ. Κοντομηνά.

Βιβλιογραφία: *Ημερολόγιο 2001*, Interamerican· Μυστήριον Μέγα και Παράδοξον: Έκθεσις Εικόνων και Κειμηλίων, Αθήνα 2001, αρ. 1· Ρηγόπουλος 2006β′, τ. Β′, σ. 169-171, Εικ. 308 και του ίδιου Από τη σάρκωση του λόγου 2008, αριθ. 54.

Στην αναζήτηση του προτύπου της *Πλάσης του Αδάμ* της εικόνας του Πουλάκη παραπέμψαμε παλαιότερα σε χαλκογραφία του Jan Sadeler I. Υπάρχουν, ωστόσο, εικονογραφικά στοιχεία που έχουν άλλη προέλευση· αυτά απαντούν στο χαρακτικό του Delaune (*ό.π.*, αρ. 2). Αυτά είναι: Η στάση του Αδάμ, η διάταξη των μελών του σώματός του, ο τρόπος με τον οποίο κρατεί ο Δημιουργός το δεξί χέρι του Αδάμ, η φωτεινή ακτίνα που εκπέμπεται από το στόμα του Θεού, οι δύο λαγοί που σχεδιάζονται στην κάτω δεξιά γωνία.

Δεν ανήκουν όμως στο έργο του γάλλου ζωγράφου η μορφή του Δημιουργού που θυμίζει πιο πολύ τη σχετική μορφή σε χαλκογραφία του Jan Sadeler I, που αποδίδει το πρώτο άρθρο του «Πιστεύω» (Ρηγόπουλος 1998, Εικ. 196), η χειρονομία του δεξιού του χεριού, οι τροχοί στα πόδια του, το περίζωμα του Αδάμ, η σε μονοχρωμία πολιτεία στο βάθος, τα άνθη του Παραδείσου κ.ά.

2β. [Κωνσταντίνου Κονταρίνη]: *Πλάση του Αδάμ*, τέλη 17ου – αρχές 18ου αι.
Διαστ.: 58 × 88,5 εκ.
Βυζαντινό Μουσείο Αθηνών (ΒΧΜ 1586).

Βιβλιογραφία: Ρηγόπουλος 2006β′, τ. Β′, σ. 171, Εικ. 304 και 310· του ίδιου Από τη σάρκωση του λόγου 2008, αριθ. 54 και Καλαφάτη – Κατσελάκη, σ. 314 κ.ε., Εικ. 1.

Ο ζωγράφος αντέγραψε απευθείας από το χαρακτικό του Delaune την *Πλάση του Αδάμ*, χωρίς να διαμεσολαβήσει το έργο του Πουλάκη. Η ταύτιση είναι πλήρης όχι μόνο στην αντιγραφή των δομικών μερών του γαλλικού χαρακτικού αλλά και των υφολογικών του χαρακτήρων· των μανιεριστικών χαρακτήρων του, όπως διαμορφώθηκαν αυτοί από τον άμεσο επηρεασμό από τη Σχολή του Fontainebleau, όπως γράψαμε πιο πάνω.

Ο Πουλάκης και ο Κονταρίνης χρησιμοποίησαν το ίδιο γαλλικό πρότυπο, εντούτοις διαφέρουν στυλιστικά· ο Πουλάκης αναπαράγει το φλαμανδικό μανιερισμό των χαρακτικών του Jan Sadeler I, που έγιναν σε σχέδια του M. de Vos, του τυπικότερου εκπροσώπου του Δεύτερου Διεθνούς Φλαμανδικού Μανιερισμού, ενώ ο ζωγράφος του Βυζαντινού Μουσείου μένει πιστός στο πρότυπο παράδειγμά του, το χαρακτικό του Delaune.

2γ. Κωνσταντίνου Κονταρίνη: *Πλάση του Αδάμ* [1699]
Κέρκυρα. Μουσείο Αντιβουνιώτισσας.

Βιβλιογραφία: Ρηγόπουλος 2006β′, τ. Β′, σ. 171, Εικ. 306 και 311 και Χονδρογιάννης 2010, σ. 136, Εικόνα στην απέναντι σελίδα.

Η εικόνα της Αντιβουνιώτισσας ως προς το θεματικό πυρήνα και τα συστατικά της, το Δημιουργό και τον Αδάμ, είναι πανομοιότυπη προς το έργο του ζωγράφου του Βυζαντινού Μουσείου. Απόκλιση συνιστούν όσα ζωγραφίζονται σε πρώτο επίπεδο.

2δ. Γεωργίου Καστροφύλακα: *Πλάση του Αδάμ* [1738]
Ηράκλειο Κρήτης. Ναός Μικρού Αγίου Μηνά.

Βιβλιογραφία: Ρηγόπουλος 1998, σ. 194· του ίδιου 2006β′, τ. Β′, σ. 171, Εικ. 312 και του ίδιου Από τη σάρκωση του λόγου 2008, αριθ. 54.

Ό,τι θεωρήσαμε ως πρότυπο του Γεωργίου Καστροφύλακα για την *Πλάση του Αδάμ* (Ρηγόπουλος, *Από τη σάρκωση*, αριθ. 54) είναι ανάγκη να αναθεωρηθεί κυρίως στο μέρος που αφορά στο κεντρικό θέμα, το οποίο προέκυψε από το χαρακτικό του Delaune. Αλλά πότε χρησιμοποιήθηκαν τα χαρακτικά του Delaune για πρώτη φορά στην Κρήτη; Το πιθανότερο φαίνεται να ήσαν γνωστά νωρίτερα, αλλά δεν γνωρίζω παλαιότερα μεταβυζαντινά έργα στην Κρήτη, που θα οφείλονταν στα χαρακτικά του Delaune.

2ε. Νικολάου Λαμπέτη: *Πλάση του Αδάμ*, 1697-1708
Επιστύλιο τέμπλου. Ναός Αγίου Γεωργίου και Αγίας Τριάδος στο Μέσο Γερακαρίο Ζακύνθου.

Βιβλιογραφία: Ρηγόπουλος 2006α′, τ. Γ′, σ. 486-487, Εικ. 309.2.

Η αφαίρεση των «πάρεργων» στοιχείων στην ξυλόγλυπτη παράσταση, τα οποία υπάρχουν στο χαρακτικό του Delaune, δεν εμποδίζει την αναγωγή και την ταύτιση του ξυλόγλυπτου στο πρότυπο έργο του Delaune. Η δεξιότητα του Λαμπέτη και η αίσθηση που έχει του αναγκαίου και του απαραίτητου είναι αξιοσημείωτες. Δεν είμαι σε θέση να δείξω παρεμφερή ξυλόγλυπτα προδρομικά έργα στη Ζάκυνθο και στα Επτάνησα.

Γ. Πλάση της Εύας

3. Etienne Delaune: *Πλάση της Εύας*, 1569 (Εικ. 4)
Διαστ.: 7,9 × 10,6 εκ.
Πηγή: Γένεσις Β′, 22.
Strasbourg, Cabinet des Estampes, Πίν. 137.4.

Μέσα στην παράσταση κάτω αριστερά: «CVM. PRI. REGIS S.F.» Ανάπτυξη των συντομογραφιών: CVM. PRI. REGIS [= Cum privilegio regis (προνομία βασιλέως)]. S(tephanus) F(ecit). Στο κάτω περιθώριο επιγραφή: GENESE 2/ AEDIFICAVIT DOMINVS DEVS COSTAM QVA[M] TVLERAT DE HOMINE IN MVLIEREM ET ADVXIT EAM AD HOMINE[M] («[καὶ] ᾠκοδόμησεν ὁ Θεὸς

τὴν πλευράν, ἣν ἔλαβεν ἀπὸ τοῦ Ἀδάμ, εἰς γυναῖκα καὶ ἤγαγεν αὐτὴν πρὸς τὸν Ἀδάμ»).

Βιβλιογραφία: Le Blanc 1856, II, σ. 503, αρ. 1-36· Robert-Dumesnil 1865, IX, σ. 29, αρ. 26· Linzeler 1932, I, σ. 223 και Pollet, σ. 364-365, Εικ. 108.

3α. [Θεοδώρου Πουλάκη]: *Πλάση της Εύας*, δεύτερο μισό 17ου αι.
Διαστ.: 67 × 78,5 εκ.
Προέλευση: A. M. Volpi di Misurata και M. Cicogna Mozzoni.
Συλλογή: Δ. Κοντομηνά.

Βιβλιογραφία: *Ημερολόγιο 2001*, Interamerican· Μυστήριον Μέγα 2002, αρ. 2· Ρηγόπουλος 2006β′, τ. Β′, σ. 171-172, Εικ. 313 και του ίδιου Από τη σάρκωση του λόγου 2008, αριθ. 55.

Η ως τώρα έρευνα ανίχνευε τις εικαστικές πηγές του Πουλάκη στο χώρο της φλαμανδικής τέχνης του Δεύτερου Διεθνούς Μανιερισμού. Για το λόγο αυτό προτάθηκαν χαρακτικά του Jan Sadeler I και του Cornelis Cort ως πρότυπα του Πουλάκη για την εικονογράφηση της *Πλάσης της Εύας*. Ο θεματικός όμως πυρήνας της παράστασης αναπαράγεται με ακρίβεια από το χαρακτικό του γάλλου ζωγράφου (*ό.π.*, αρ. 3). Η εικόνα του Πουλάκη αποκλίνει από το χαρακτικό του πρότυπο σε πεδία μη λειτουργικά, όπως είναι η απεικόνιση πόλης σε μονοχρωμία στο βάθος, η αντικατάσταση των ζώων της χαλκογραφίας και των φυτών με άλλα και σε διαφορετική θέση, οι τροχοί στα πόδια του Δημιουργού, διαφορές οι οποίες μπορούν να δηλώνουν τη βούληση και την πρόθεση του Πουλάκη ν' αποφύγει τη δουλική μίμηση του προτύπου του.

3β. Κωνσταντίνου Κονταρίνη: *Πλάση της Εύας*, τέλη 17ου – αρχές 18ου αι.
Διαστ.: 58 × 88,5 εκ.
Βυζαντινό Μουσείο Αθηνών (ΒΧΜ 1586).

Βιβλιογραφία: Ρηγόπουλος 2006β′, τ. Β′, σ. 172, Εικ. 304 και 310· του ίδιου Από τη σάρκωση του λόγου 2008, αριθ. 55.

Ό,τι γράψαμε για την *Πλάση του Αδάμ* ισχύει και για την *Πλάση της Εύας*· εννοώ τη διαδικασία «υποδοχής» από τον Κονταρίνη του χαρακτικού του Etienne Delaune. Αντέγραψε τη χαλκογραφία του γάλλου ζωγράφου (-καλλιτέχνη) απευθείας χωρίς να διαμεσολαβήσει το έργο του Πουλάκη, ο οποίος φαίνεται ότι είναι ο πρώτος που κατέστησε γνωστά τα χαρακτικά του Etienne Delaune στην Κέρκυρα (και στα άλλα νησιά του Ιονίου).

3γ. Κωνσταντίνου Κονταρίνη: *Πλάση της Εύας* [1699]
Κέρκυρα. Μουσείο Αντιβουνιώτισσας.

Βιβλιογραφία: Ρηγόπουλος 2006β′, τ. Β′, σ. 172, Εικ. 313 και Χονδρογιάννης 2010, σ. 136, εικόνα στις επόμενες σελίδες.

Ο Κονταρίνης της εικόνας της Αντιβουνιώτισσας και ο ζωγράφος του Βυζαντινού Μουσείου Αθηνών ακολουθούν το χαρακτικό του Delaune (*ό.π.*, αρ. 3). Υπάρχουν, ωστόσο, εικονογραφικά στοιχεία στο έργο του Κονταρίνη στην Κέρκυρα, που απουσιάζουν από το γαλλικό έργο, όπως η διαμόρφωση του πρώτου επιπέδου με ζώα και με ένα κομμένο δέντρο κ.ά.

3δ. Γεωργίου Καστροφύλακα: *Πλάση της Εύας* [1738]
Ηράκλειο Κρήτης. Ναός Μικρού Αγίου Μηνά. Θωράκιο τέμπλου στο κλίτος του Αγίου Μηνά.

Βιβλιογραφία: Ρηγόπουλος 1998, σ. 194· του ίδιου 2006β′, τ. Β′, σ. 172, Εικ. 315 και του ίδιου Από τη σάρκωση του λόγου 2008, αριθ. 54.

Ο Καστροφύλακας διασώζει από τη χαλκογραφία του Delaune τα δομικά μέρη του κύριου θέματος της *Πλάσης της Εύας*, αλλά απομακρύνεται πλήρως από το έργο του Γάλλου όσον αφορά στην απόδοση του τοπίου. Τα συστατικά μέρη του, το βαθύ γαλάζιο χρώμα του ποταμού που διασχίζει τον Παράδεισο, η σχεδίαση των ζώων και των δέντρων με τους καρπούς τους δημιουργούν ευχάριστη εντύπωση, ένα locus amoenus, με έντονη τη διακοσμητική εντύπωση· εντύπωση λαϊκού κεντήματος. Είναι εμφανής η μορφική αλλοίωση των μανιεριστικών χαρακτηριστικών των προσώπων, του Δημιουργού, της Εύας και του Αδάμ.

3ε. Νικολάου Λαμπέτη: *Πλάση της Εύας*, 1697-1708
Επιστύλιο τέμπλου στο ναό του Αγίου Γεωργίου στο Μέσο Γερακαρίο Ζακύνθου
Βιβλιογραφία: Ρηγόπουλος 2006α′, τ. Γ′, σ. 487-488, Εικ. 309.3.

Δ. Προπατορικό αμάρτημα

4. Etienne Delaune: *Προπατορικό αμάρτημα*, 1569 (Εικ. 5)
Διαστ.: 7,9 × 10,5 εκ.
Πηγή: Γένεσις Γ′, 6.
Strasbourg, Cabinet des Estampes, Πίν. 137.5.

Μέσα στη σύνθεση στην κάτω αριστερή γωνία: CVM PRI REGIS STEPHANUS F. Ανάπτυξη της συντομογραφίας: Cum privilegio regis Stephanus [είναι το μικρό όνομα του Delaune] και fecit: Προνομία του βασιλέως Στέφανος σχεδίασε.

«GENESE 3. VIDIT MVLIER QVOD ARBOR COMMODA ESSET ET VSVI DESIDERABILIS ET TVLIT DE FRVCTV EIVS ET COMEDIT DEDITQZ VIRO SVO».

Η επιγραφή εν μέρει αναπαράγει το βιβλικό κείμενο της Γένεσης Γ′, 6.

Βιβλιογραφία: Le Blanc 1856, II, σ. 503, αρ. 1-36· Robert-Dumesnil 1865, IX, σ. 30, αρ. 27· Linzeler 1932, I, σ. 223, αρ. 27 και Pollet, σ. 365-366, αρ. 169.

4α. [Θεοδώρου Πουλάκη]: *Προπατορικό αμάρτημα*, δεύτερο μισό 17ου αι.
Διαστ.: 62,5 × 79 εκ.
Συλλογή Δ. Κοντομηνά.
Προέλευση: Συλλογή A. M. Volpi di Misurada – M. Cicogna Mozzoni.

Βιβλιογραφία: *Ημερολόγιο 2001*, Interamerican· Ρηγόπουλος 2006β′, τ. Β′, σ. 172-174, Εικ. 319 και του ίδιου Από τη σάρκωση του λόγου 2008, αρ. 56.

Ατυχής υπήρξε η πρότασή μας να εκληφθεί ως πρότυπο του Πουλάκη για την απόδοση του *Προπατορικού αμαρτήματος* χαλκογραφία του Cornelis Cort. Το πρότυπο του Πουλάκη εντόπισε η σύγχρονη έρευνα σε χαρακτικό του Delaune (*ό.π.*, αρ. 4). Απομακρύνεται εντελώς από το χαρακτικό του Delaune στα εξής: Στη διαμόρφωση του τοπίου με δέντρα, φυτά, λουλούδια και πολιτεία για την απόδοση του Παραδείσου. Το αναβρυτήριο βρήκε ο Πουλάκης σε χαλκογραφία του Cornelis Cort, που έχει τίτλο *Fons signatus* και αποτελεί συμβολική διατύπωση της Παναγίας.

Αλλά γιατί προτίμησε ο Πουλάκης το γαλλικό έργο, ενώ θα μπορούσε να αντλήσει από φλαμανδικά χαρακτικά, διαδικασία δανεισμού που ανήγαγε ως γνωστόν (ο Πουλάκης) σε σύστημα;

Η στυλιστική συγγένεια των χαλκογραφιών του Etienne Delaune με το ύφος του Δεύτερου Διεθνούς Μανιερισμού και κατ' επέκταση με το Διεθνή Φλαμανδικό Μανιερισμό, από τον οποίο δανείζεται συνήθως ο Πουλάκης τα πρότυπά του, βοήθησε τον χανιώτη ζωγράφο να «υποδεχτεί» χωρίς επιφυλάξεις τα χαρακτικά του Delaune. Εξάλλου, δεν νομίζω ότι είχε διαμορφώσει ο Πουλάκης και οι σύγχρονοί του [τα] ειδικά αισθητικά και υφολογικά κριτήρια, τα οποία θα τους επέτρεπαν να διαφοροποιούνται απέναντι στα πρότυπά τους.

4β. [Κωνσταντίνου Κονταρίνη]: *Προπατορικό αμάρτημα*, τέλη 17ου – αρχές 18ου αι.
Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο Αθηνών (ΒΧΜ 1586).

Βιβλιογραφία: Ρηγόπουλος 2006β′, τ. Β′, σ. 172, Εικ. 304 και 321· του ίδιου Από τη σάρκωση του λόγου 2008, σ. 128, αρ. 56 και Καλαφάτη-Κατσελάκη, σ. 314-334, Εικ. 1-11.

Σε αντίθεση με τον Πουλάκη ο ζωγράφος του Βυζαντινού Μουσείου αντέγραψε από το χαρακτικό του Delaune όχι μόνο το κεντρικό θέμα αλλά και το φυσικό περιβάλλον. Αυτή είναι η διαφοροποίηση του Κονταρίνη από τον Πουλάκη. Αυτή η απόσταση πιθανόν θέτει σε αμφισβήτηση εν μέρει τη διατυπωμένη άποψη ότι ο Κονταρίνης υπήρξε μαθητής του Πουλάκη ή ότι μιμήθηκε το στυλ

των εικόνων του. Αλλά τα νέα δεδομένα που έχουμε τώρα από τη χρήση των χαρακτικών του Delaune από τον Κονταρίνη στην εικόνα του Βυζαντινού Μουσείου και στις εικόνες της Κέρκυρας απαιτούν άλλη πραγμάτευση και υφολογική αξιολόγηση των έργων του. Η συσχέτιση της ζωγραφικής παραγωγής του Κονταρίνη μ' εκείνη του Delaune δεν επιτρέπει το χαρακτηρισμό του ύφους του ως συντηρητικού.

4γ. Κωνσταντίνου Κονταρίνη: *Προπατορικό αμάρτημα*, 1699
Κέρκυρα. Μουσείο Αντιβουνιώτισσας.

Βιβλιογραφία: Βοκοτόπουλος 1990, σ. 163, σημ. 2· Ρηγόπουλος 1998, σ. 176 κ.ε.· του ίδιου 2006β′, τ. Β′, σ. 174, Εικ. 306 και 322· του ίδιου *Από τη σάρκωση του λόγου* 2008, αρ. 56 και Χονδρογιάννης 2010, 136, εικόνα στη σ. 137 και 139.

Οι διαφορές από την εικόνα του Βυζαντινού Μουσείου και από το χαρακτικό του Delaune περιορίζονται στην εικόνα της Αντιβουνιώτισσας στον εμπλουτισμό του πρώτου επιπέδου με ζώα που δεν υπάρχουν στο χαρακτικό.

4δ. Δημητρίου Φωσκάλη: *Προπατορικό αμάρτημα* [1713]
Κέρκυρα. Μονή Παλαιοκαστρίτσας. Καθολικό.

Βιβλιογραφία: N. Stamatopoulos, *Old Corfu. History and culture*, Corfu, 1978, 235· Klaus Gallas, *Korfu. Das antike Kerkyra im Ionischen Meer – Geschichte, Kultur, Landschaft*, Köln 1986, 282· Βοκοτόπουλος 1990, σ. 151, σημ. 4 και Μανόλης Χατζηδάκης – Ευγενία Δρακοπούλου, *Έλληνες ζωγράφοι μετά την Άλωση (1450-1830)*, Αθήνα 1997, σ. 447.

Η εικόνα είναι μία από τις τέσσερις, από τις οποίες αποτελείται ο πίνακας που βρίσκεται στη Μονή Παλαιοκαστρίτσας. Οι άλλες τρεις είναι: Η δημιουργία της βλάστησης, η δημιουργία του ήλιου, της σελήνης και των άστρων και η εκδίωξη των πρωτοπλάστων από τον Παράδεισο.

Ο Φωσκάλης φαίνεται ότι είχε στη διάθεσή του τα χαρακτικά του Delaune (αλλά και φλαμανδών χαρακτών) και προέβη στην αναπαραγωγή απευθείας, χωρίς να ανατρέξει στα σχετικά έργα του Πουλάκη και του Κονταρίνη. Η αναπαραγωγική του εργασία πηγαίνει παράλληλα μ' εκείνη του ζωγράφου του Βυζαντινού Μουσείου Αθηνών. Μένει πιστός στο πρότυπό του, αλλά παρουσιάζει τμηματικά το αριστερό μέρος του χαρακτικού, γεγονός που οφείλεται στον περιορισμό που βάζει το πλαίσιο του διάχωρου. Ό,τι όμως αντιγράφεται από το πρότυπο, σχεδιάζεται με ακρίβεια. Αξιοπρόσεκτη είναι η απόδοση του Δέντρου της Γνώσης και των μήλων, μια πρώιμη μορφή νεκρής φύσης;

4ε. Αγνώστου, *Προπατορικό αμάρτημα*, 18ος αι. (;)
Κέρκυρα. Λιαπάδες. Ναός Αγίας Αναστασίας.

Βιβλιογραφία: Αδημοσίευτη.

Όσο μου επιτρέπει η ποιότητα της φωτογραφίας που διαθέτω, η εικόνα δεν διαφέρει από το έργο του Φωσκάλη· να πρόκειται για τον ίδιο ζωγράφο ή για άλλον που γνώριζε τον πίνακα του Φωσκάλη της Παλιοκαστρίτσας; Τη φωτογραφία της εικόνας οφείλω στον κ. Γιάννη Τσιουρή. Τον ευχαριστώ.

4στ. Γεωργίου Καστροφύλακα: *Προπατορικό αμάρτημα* [1738]
Κρήτη. Ηράκλειο. Ναός Μικρού Αγίου Μηνά. Θωράκιο τέμπλου.

Βιβλιογραφία: Ρηγόπουλος 1998, σ. 194· ο ίδιος 2006β′, τ. Β′, Εικ. 323 και ο ίδιος *Από τη σάρκωση του λόγου* 2008, αρ. 56.

Διασώζεται από το χαρακτικό του Delaune στην εικόνα η διαγώνια διάταξη των Πρωτοπλάστων. Αλλά το τοπίο που πλαισιώνει το κύριο θέμα διαφέρει τελείως από το τοπίο του χαρακτικού. Επίσης, δεν ιδιάζει στην καλλιτεχνική μορφή του προτύπου η έντονη δήλωση της ανατομίας της κοιλιακής χώρας της Εύας.

Έχει, ωστόσο, ενδιαφέρον να παρατηρήσουμε την επαναληπτική χρήση και επιβίωση ενός δυτικού προτύπου σε μια προχωρημένη εποχή. Το ίδιο φαινόμενο παρατηρείται και στη Ζάκυνθο.

4ζ. Νικολάου Λαμπέτη: *Προπατορικό αμάρτημα*, 1697-1708
Επιστύλιο τέμπλου από το ναό του Αγίου Γεωργίου στο Μέσο Γερακαρίο Ζακύνθου.

Βιβλιογραφία: Ρηγόπουλος 2006α′, τ. Γ′, σ. 488, Εικ. 310.1.

Ο Νικόλαος Λαμπέτης επαναλαμβάνει πιθανόν διαμορφωμένο ήδη εικονογραφικό τύπο για την απόδοση του *Προπατορικού αμαρτήματος*· διαμόρφωση, η οποία στηρίχτηκε σε χαρακτικό του Etienne Delaune (*ό.π.*, αρ. 4). Δεν αποκλείεται, βέβαια, να χρησιμοποιήθηκε το σχετικό χαρακτικό σε φορητές εικόνες, όπως έχει διαπιστωθεί (του Πουλάκη, του Κονταρίνη, του Φωσκάλη κ.ά.). Αλλά από τη Ζάκυνθο δεν διαθέτω παραδείγματα. Η τμηματική παρουσίαση του δυτικού χαρακτικού, η οποία περιορίστηκε στο σκάλισμα του κεντρικού θέματος, μπορεί να οφείλεται στους περιορισμούς, τις δεσμεύσεις και τις δυνατότητες που απαιτεί η τεχνική του ξύλου· ωστόσο, ο ξυλογλύπτης Λαμπέτης είναι επιδέξιος και αναδεικνύει χωρίς παραμορφώσεις τις πλαστικές αξίες των μορφών. Ο ξυλογλύπτης ζει και εργάζεται σ' ένα περιβάλλον πολιτιστικό και πολιτισμικό, στο οποίο τα δυτικά έργα, κυρίως μέσω χαλκογραφιών, κυκλοφορούν και χρησιμοποιούνται ευρέως στη Ζάκυνθο (και όχι μόνο σ' αυτή).

4η. Αγνώστου: *Προπατορικό αμάρτημα*, 1776
Επιστύλιο τέμπλου από το ναό των Ταξιαρχών στο Καταστάρι Ζακύνθου.

Βιβλιογραφία: Ρηγόπουλος 2013, σ. 292-293, Εικ. 33.

Θ. Ο Αδάμ και η Εύα θρηνούν τον Άβελ και η καταδίκη του Κάιν

9. Etienne Delaune: *Ο Αδάμ και η Εύα θρηνούν τον Άβελ και η καταδίκη του Κάιν*, 1569 (Εικ. 6)
Διαστ.: 8 × 10,6 εκ.
Πηγή: Γένεσις Δ′, 11.
Strasbourg, Cabinet des Estampes, Πίν. 137.5.

Στη σύνθεση, κάτω προς τα δεξιά: «CVM PRI REGIS S. F.» [Cum privilegio regis (προνομία βασιλέως) και S. F. (Stephanus fecit)]. Στο κάτω περιθώριο: «GENESE 4. DIXIT DOMINVS AD CAIN, EXECRATVS TVE TERRA: EGGRESSVSQZ / AD CAIN A FACIE DOMINI HABITAVIT PROFVGVS IN TERRA».

Βιβλιογραφία: Le Blanc 1856, II, σ. 503, αρ. 1-36· Robert-Dumesnil 1865, IX, σ. 30, αρ. 32· Linzeler 1932, I, σ. 224 και Pollet, σ. 371-372, Εικ. 114.

9α. [Θεοδώρου Πουλάκη]: *Ο Αδάμ και η Εύα θρηνούν τον Άβελ και η καταδίκη του Κάιν*, δεύτερο μισό 17ου αι. (Εικ. 7)
Συλλογή Δ. Κοντομηνά.
Προέλευση: Συλλογή A. M. Volpi di Misurata – M. Cicogna Mozzoni.

Βιβλιογραφία: *Ημερολόγιο 2001*, Interamerican· Ρηγόπουλος 2006β′, τ. Β′, σ. 178-179, Εικ. 337 και *Από τη σάρκωση του λόγου* 2008, αρ. 61.

Η ως τώρα έρευνα δεν είχε εντοπίσει το πρότυπο της εικόνας. Αναζήτησε εικονογραφικές ομοιότητές της σε φλαμανδικό χαρακτικό του Cornelis Cort, του Philips Galle, του Jan Sadeler I, του Adriaen Collaert, του Jan Saenredam και άλλων.

Ο Πουλάκης όμως έχει υπόψη του τη χαλκογραφία του Etienne Delaune. Κατά την προσφιλή του συνθετική συνήθεια εμπλούτισε το γαλλικό χαρακτικό με θεματικά μοτίβα που θεωρεί αναγκαία, όπως τη δήλωση του τοπίου από δέντρα, βουνά και πολιτείες σε μονοχρωμία· πολιτείες που δεν μνημονεύονται στη Βίβλο· εικαστικά συμβατικά σχήματα που επαναλαμβάνονται στερεότυπα ή με μικρές παραλλαγές. Στον πίνακα του Πουλάκη φαίνεται ότι έχουμε την πρωιμότερη χρήση του χαρακτικού του Etienne Delaune στη μεταβυζαντινή τέχνη.

Και η καταδίκη του Κάιν, που αποτελεί συνέπεια της Αδελφοκτονίας, αντιγράφεται από το χαρακτικό του Delaune με μικρές διαφορές από το πρότυπό του.

9β. Κωνσταντίνου Κονταρίνη: *Ο Αδάμ και η Εύα θρηνούν τον Άβελ και η καταδίκη του Κάιν*, 1699 (Εικ. 8)
Κέρκυρα. Μουσείο Αντιβουνιώτισσας.

Βιβλιογραφία: Βοκοτόπουλος 1990, σ. 163, σημ. 2· Ρηγόπουλος 1998, σ.

178 κ.ε., Εικ. 114· Ρηγόπουλος 2006β′, τ. Β′, σ. 179, Εικ. 340· Χονδρογιάννης 2010, σ. 140, εικόνα στη σ. 141 και *Από τη σάρκωση του λόγου* 2008, αρ. 61.

Η εικόνα είναι μία από τις τέσσερις, από τις οποίες συντίθεται ο πίνακας του Κονταρίνη· οι άλλες τρεις είναι η *Κιβωτός του Νώε*, ο *Κατακλυσμός* και η *Ευχαριστήρια θυσία του Νώε μετά τον κατακλυσμό*.

Η εικόνα είναι πανομοιότυπη με τα κύρια συστατικά του θέματος ή των θεμάτων (θρήνου και καταδίκης) της χαλκογραφίας του Etienne Delaune. Υιοθετεί αυτός, όπως και ο Πουλάκης, μια διαφορετική αντίληψη για το τοπίο και λειτουργία από εκείνη του γάλλου ζωγράφου. Αλλά δικαιολογείται τη χρονική αυτή περίοδο, αρχές 18ου αι., να γίνεται λόγος για το τοπίο ως διαμορφωμένο καλλιτεχνικό είδος;

Ο Παναγιώτης Παραμυθιώτης, όταν αποφάσισε να εικονογραφήσει τον Αδάμ και την Εύα να θρηνούν τον Άβελ, δανείστηκε το πρότυπό του από τη χαλκογραφική παραγωγή του Jan Saenredam σε σχέδιο του Abraham Bloemaert (1604). Βλ. την εικόνα στο ναό του Αγίου Ελευθερίου και της Αγίας Άννας στη Χώρα της Κέρκυρας (Ρηγόπουλος 2013, σ. 56 κ.ε., Εικ. 18-19).

Περίληψη / Summary

Προτάσσω το χαρακτικό του Etienne Delaune και επιτάσσω τα μεταβυζαντινά έργα που προέκυψαν από τις χαλκογραφίες του.

Τα χαρακτικά αυτά είναι έντεκα και χρονολογούνται το 1569.

Α. Δημιουργία του κόσμου
Β. Πλάση του Αδάμ
Γ. Πλάση της Εύας
Δ. Προπατορικό αμάρτημα
Ε. Επιτίμηση ή καταδίκη των Πρωτοπλάστων
ΣΤ. Εκδίωξη των Πρωτοπλάστων από τον Παράδεισο
Ζ. Ο Αδάμ καλλιεργεί τη γη και η Εύα εγκυμονεί
Η. Αδελφοκτονία
Θ. Ο Αδάμ και η Εύα θρηνούν τον Άβελ και η καταδίκη του Κάιν (σε μία χαλκογραφία)
Ι. Ο Θεός δίνει εντολή στο Νώε να εισέλθει στην κιβωτό και
ΙΑ. Ευχαριστήρια θυσία του Νώε μετά τον κατακλυσμό.

Διεξοδικότερα αναπτύσσονται τα θέματα Α, Β, Γ, Δ και Θ.

Influence of Etienne Delaune's engravings on Post-Byzantine painters like Poulakis, Contarinis, Foskalis, Lambetis, Kastrofilakas and others.

Engraver and painter Etienne Delaune has made 11 scenes from "Genesis", all in 1569.

1. God separating light from darkness
2. God creating Adam
3. God creating Eve from Adam
4. Adam and Eve eating the forbidden fruit
5. God admonishing Adam and Eve
6. Adam and Eve expelled from Eden
7. Adam digging in the earth and Eve pregnant
8. Cain killing Abel
9. Cain trying to hide away from God/Adam and Eve grieving
10. Noah entering the Ark
11. Noah making a sacrifice after the Great Flood

Here only 1, 2, 3, 4 and 9 are presented in details.

Εικ. 1. Etienne Delaune: *Δημιουργία του κόσμου*, χαρακτικό, 1569.

Εικ. 2. [Κωνσταντίνου Κονταρίνη]: *Δημιουργία του κόσμου*, τέλη 17ου – αρχές 18ου αι.

Εικ. 3. Etienne Delaune: *Πλάση του Αδάμ*, χαρακτικό, 1569.

Εικ. 4. Etienne Delaune, *Πλάση της Εύας*, χαρακτικό, 1569.

Εικ. 5. Etienne Delaune: *Προπατορικό αμάρτημα*, χαρακτικό, 1569.

Εικ. 6. Etienne Delaune: *Ο Αδάμ και η Εύα θρηνούν τον Άβελ και η καταδίκη του Κάιν*, χαρακτικό, 1569.

Εικ. 7. [Θεοδώρου Πουλάκη]: *Ο Αδάμ και η Εύα θρηνούν τον Άβελ και η καταδίκη του Κάιν*, δεύτερο μισό 17ου αι.

Εικ. 8. Κωνσταντίνου Κονταρίνη: *Ο Αδάμ και η Εύα θρηνούν τον Άβελ και η καταδίκη του Κάιν*, 1699.

ΠΑΡΑΔΟΣΗ ΚΑΙ ΚΑΙΝΟΤΟΜΙΑ: Η ΣΥΝΘΕΣΗ ΤΟΥ ΕΥΑΓΓΕΛΙΣΜΟΥ ΣΕ ΔΥΟ ΦΟΡΗΤΕΣ ΕΙΚΟΝΕΣ ΤΟΥ 19ου ΑΙΩΝΑ (ΠΡΟΔΡΟΜΗ ΑΝΑΚΟΙΝΩΣΗ)

Ιλιάνα Ζάρρα

Αντικείμενο της μελέτης είναι η ερμηνευτική εξήγηση του τρόπου, με τον οποίο αποδίδεται ο χώρος στη σύνθεση του Ευαγγελισμού σε δύο εκκλησιαστικά έργα του 19ου αιώνα. Το ένα από τη δυτικοκρατούμενη Ζάκυνθο και το άλλο από την τουρκοκρατούμενη Θεσσαλονίκη, εντάσσονται σε διαφορετικά πολιτισμικά συγκείμενα και αποτελούν αντιπροσωπευτική εκδοχή της κυρίαρχης αισθητικής στον χώρο προέλευσής τους. Η εκ νέου διερεύνηση του ζητήματος καθιστά απαραίτητη τη συνδρομή, πέραν της ιστορίας της τέχνης, και επιστημών που αφορούν στη μελέτη της ανθρώπινης συμπεριφοράς. Παράλληλα, η θεωρητική αντιβολή των εκφραστικών μέσων που εφαρμόζονται στα υπό εξέταση έργα εμπλέκει par excellence την έννοια του στυλ.

Έχοντας υπόψη το υλικό που μας απασχολεί, ας εννοήσουμε ως στυλ τον τρόπο, με τον οποίο τα μορφικά και τα θεματικά στοιχεία μιας εικόνας έχουν συνδυαστεί σε μια συγκεκριμένη συνθήκη και αναπαριστούν, αντίστοιχα, τον τρόπο, με τον οποίο μια προσδιορισμένη, ιστορικά και κοινωνικά, ανθρώπινη ομάδα αντιλαμβάνεται τον κόσμο.[1]

Το πρώτο έργο είναι ένα θωράκιο από το τέμπλο στο ναό της Κοίμησης της Θεοτόκου στο χωριό Βανάτο της Ζακύνθου.[2] (Εικ. 1) Είναι ανυπόγραφο και αχρονολόγητο. Με βάση, ωστόσο, τα μορφολογικά στοιχεία, σύμφωνα με τον Γιάννη Ρηγόπουλο η εικόνα τοποθετείται λίγο μετά τα μέσα του 19ου αιώνα και πρέπει να αποδοθεί στον Πλέσσα ή Νίκα Παναγιώτη, ο οποίος γεννιέται το 1799

---

1. Βλ. Νίκος Χατζηνικολάου, *Εθνική τέχνη και πρωτοπορία*, μτφ. Σεραφείμ Βελέντζας, εκδ. «Το Όχημα», Αθήνα 1982, σ. 20. Βλ. και David Summers, "Meaning in the Visual Arts as a Humanistic Discipline", στο: *Meaning in the Visual Arts: Views from the Outside: A Centennial Commemoration of Erwin Panofsky (1892-1968)*, εκδ. Irving Lavin, Princeton University Press, 1995, σ. 12, 15. – Nicos Hadjinicolaou, "Art History and Class Struggle", στο: *Modern Art and Modernism. A Critical Anthology*, εκδ. Frascis Fransina – Charles Harrison, The Open University, London 1982, σ. 243, 245, 246.

2. Θα ήθελα, και από αυτή τη θέση, να ευχαριστήσω θερμά την Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων Ζακύνθου, που μου παραχώρησε την άδεια δημοσίευσης της εικόνας, και ειδικά την αρχαιολόγο κ. Δ. Νικολιά που φωτογράφισε το υλικό και το έθεσε στη διάθεσή μου.

και πεθαίνει το 1867.[3] Η δεύτερη εικόνα (Εικ. 2) χρονολογείται το 1825, ανήκε στην Αγία Σοφία Θεσσαλονίκης και σήμερα βρίσκεται στο Εκκλησιαστικό Μουσείο της Ιεράς Μητρόπολης Θεσσαλονίκης.[4]

Στο έργο της Ζακύνθου η σκηνή εκτυλίσσεται σε λιτό αστικό εσωτερικό, το οποίο στο βάθος φράζεται από τις οριζόντια αναπτυσσόμενες αρχιτεκτονικές επιφάνειες. Η έμφαση στη συγκεκριμένη εκδοχή δίνεται στην άφιξη και στον χαιρετισμό του αρχάγγελου Γαβριήλ, προς τον οποίο η Παρθένος ανταποκρίνεται, συγκρατώντας με το δεξί της χέρι το κόκκινο μαφόριο και ανασηκώνοντας το άλλο σε ένδειξη έκπληξης και ταπεινότητας.

Στη δεύτερη εικόνα η σκηνή τοποθετείται σε εξωτερικό χώρο, σύμφωνα με τις οδηγίες του Διονυσίου εκ Φουρνά.[5] Το βάθος ορίζεται από κτήρια σε αρχιτεκτονικό ρυθμό, σύγχρονο με την εποχή του ζωγράφου. Στη συγκεκριμένη εκδοχή η έμφαση δίνεται στη συνομιλία μεταξύ των πρωταγωνιστών, μέσω των γραπτών κειμένων. Ο θεατής, προκειμένου να τα διαβάσει, καλείται να μετακινηθεί προς τη δεξιά πλευρά, στο μέρος της Μαρίας.

Γενικά, και στις δύο εικόνες εντοπίζεται ένα σύνολο στοιχείων δυτικής προέλευσης, καθώς οι αγιογράφοι εμπνέονται από ευρωπαϊκά εικονογραφικά πρότυπα.

Στην εκδοχή της Θεσσαλονίκης, αν και βρισκόμαστε σε εξωτερικό χώρο, αποδίδεται έπιπλο εσωτερικής οικοσκευής. Η αίσθηση της τρίτης διάστασης υποβάλλεται με τους πλάγιους τοίχους των δεξιών οικοδομημάτων, τη λοξή θέση του κομψού αναγνωστηρίου και του έντυπου αναγνώσματος που βρίσκεται επάνω του. Το έπιπλο, όμως, στην πραγματικότητα μεγεθύνεται προς τα πίσω, γεγονός που μετατοπίζει το σημείο φυγής έξω από τη ζωγραφική επιφάνεια, στο χώρο του θεατή. Το δάπεδο της σκηνής κοσμείται με ρομβοειδές μοτίβο. Το τελευταίο υπήρξε αγαπημένο μέσο των νεωτεριστών ζωγράφων της Ευρώπης του 14ου αιώνα, καθώς με τις αυξομειώσεις του έδινε την «εικόνα» της απεριόριστης απόστασης και αποτελούσε το υλικό σύμβολο του ίδιου του άπειρου.[6] Ωστόσο, ο ζω-

---

3. Πρβλ. Αλκιβιάδης Γ. Χαραλαμπίδης, *Συμβολή στη μελέτη της εφτανησιώτικης ζωγραφικής του 18ου και 19ου αιώνα*, εκδ. ΙΜΙΑΧ, Ιωάννινα 1978, σ. 32-33 και Γιάννης Ρηγόπουλος, *Φλαμανδικές επιδράσεις στη μεταβυζαντινή ζωγραφική. Προβλήματα πολιτιστικού συγκρητισμού*, εκδ. Μπάστας – Πλέσσας, Αθήνα 1998, τ. Α΄, σ. 119-120.

4. Βλ. Ιλιάνα Ζάρρα, *Η θρησκευτική ζωγραφική στη Θεσσαλονίκη κατά τον 19ο αιώνα. Ζωγράφοι – Εργαστήρια – Καλλιτεχνικές τάσεις*, εκδ. Αφοί Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 2006, σ. 210-211.

5. Διονυσίου του εκ Φουρνά, *Ερμηνεία της ζωγραφικής τέχνης και αι κύριαι αυτής πηγαί, εκδιδομένη μετά προλόγου νυν το πρώτον πλήρης κατά το πρωτότυπον αυτής κείμενον υπό Α. Παπαδοπούλου-Κεραμέως*, εν Πετρουπόλει 1909, σ. 85.

6. Ακριβώς τούτο το μοτίβο με τα τετράπλευρα πλακάκια του δαπέδου, αξιοποιούμενο γι' αυτή τη λειτουργία, απεικονίζει το μοντέρνο συστηματικό χώρο σε μια απτή καλλιτεχνικά

γράφος το εφαρμόζει χωρίς την παραμικρή μαθηματική συνείδηση. Αρνούμενος, μάλιστα, να το αξιοποιήσει ως δείκτη για τις χωρικές αξίες,[7] το υποβαθμίζει σ' ένα εικαστικό μοτίβο. Τούτο, σε συνδυασμό με τα διαφορετικά σημεία φυγής, εμποδίζει την πρόσληψη μιας ενοποιημένης αίσθησης του χώρου, με αποτέλεσμα οι μορφές να στέκουν ασταθείς επάνω στην επιφάνεια του εικαστικού πεδίου αντί να στηρίζονται οργανικά επάνω στο ζωγραφισμένο δάπεδο.

Στην εικόνα της Ζακύνθου, αντίθετα, η υπολογισμένη σχέση ανάμεσα σε κάθε συστατικό του ζωγραφικού κόσμου ενοποιεί τη σύνθεση βάσει ενός συντονισμένου συστήματος κανόνων. Συγκροτείται, λοιπόν, ένας κλειστός εσωτερικός χώρος, όπου η επιφάνεια δεν είναι πλέον το υλικό πλάνο, πάνω στο οποίο συναρτώνται μορφές και αντικείμενα, αλλά μετασχηματίζεται σ' ένα διάφανο επίπεδο, μέσω του οποίου υποτίθεται ότι κοιτάζουμε στο εσωτερικό ενός δωματίου. Αριστερά και δεξιά, οι ορθογώνιες επιφάνειες, τις οποίες διατρυπούν τοξωτά ανοίγματα, προεκτεινόμενες προς το βάθος τείνουν να συγκλίνουν και δημιουργούν την αίσθηση ότι το ζωγραφισμένο πεδίο είναι ένα τμήμα αποσπασμένο από έναν άπειρο χώρο. Τέλος, οι σχέσεις αναλογίας μεταξύ των μορφών και των κενών που παρεμβάλλονται μεταξύ τους και η οργανική ένταξη των σωμάτων στον εικαστικό χώρο, βασισμένη στην υιοθέτηση της μαθηματικά δομημένης προοπτικής, όχι μόνο προσδιορίζει τις αποστάσεις τους, μα και τοποθετεί τον θεατή ακριβώς απέναντι από το κεντρικό σημείο της εικόνας, καθώς η σύνθεση μοιράζεται εξίσου, αριστερά και δεξιά, εκεί όπου τοποθετούνται οι πρωταγωνιστικές μορφές.

Στην εικόνα της Θεσσαλονίκης ο ζωγράφος καταβάλλει τον ίδιο μόχθο στην επεξεργασία όλων των παραστατικών συστατικών. Ακριβώς, η έμφαση στις εικαστικές ποιότητες και στην τακτοποίηση των θεματικών ενοτήτων, καθώς και η ισότιμη μεταχείριση παραπληρωματικών και συμβολικών στοιχείων, προσδίδουν στο έργο διακοσμητική αξία.

Επιπλέον, η συνύπαρξη του δογματικού χρυσού βάθους με τον φυσιοκρατικό γαλάζιο ορίζοντα, η νατουραλιστική πραγμάτευση του περιστεριού, τα σύγχρονης αρχιτεκτονικής οικοδομήματα, η μίμηση της υλικής υπόστασης του χρυσού επίπλου, ο τεκμηριωτικός ρεαλισμός που επιτυγχάνεται μέσω της εισαγωγής σύγχρονων με τον ζωγράφο αντικειμένων,[8] αν και την ίδια στιγμή οι πρωταγωνιστές εντάσσονται σ' έναν χώρο που δεν πραγματώνεται εμπειρικά, όλα απο-

---

σφαίρα, προτού καν τεθεί ως αξίωμα στην αφηρημένη μαθηματική σκέψη. Βλ. Erwin Panofsky, *Perspective as Symbolic Form*, Zone Books, New York 1991, σ. 57, 58.

7. Panofsky, *Perspective as Symbolic Form*, ό.π., σ. 58.

8. Βλ. Iliana Zarra, "The synthesis of a new iconography under the stimulus of emerging Greek liberation", *Series Byzantina*, τ. X (2012), σ. 95.

τελούν μια εκδοχή του τρόπου, με τον οποίο είναι δυνατό σ' ένα έργο να συνδυάζονται ποικίλα στυλ, ενώ τα συστατικά τους μέρη παραμένουν διακριτά. Στην εικόνα από το Βανάτο, αντίθετα, η αξιολογική διαβάθμιση σε κύρια και δευτερεύουσα αφηγηματική ενότητα αναδεικνύει αναμφισβήτητους πρωταγωνιστές της σκηνής τα δύο πρόσωπα, οπότε τα επιμέρους υποτάσσονται στο κεντρικό θέμα.

Στην εικόνα της Θεσσαλονίκης η πολυσυλλεκτικότητα της έμπνευσης και η διακριτή συνύπαρξη μορφοτεχνικών στοιχείων, παραδοσιακών και νεωτερικών, στο ίδιο εικαστικό πλάνο, σημαίνει ότι ο ευρύς ορίζοντας υποδοχής είναι δεκτικός σε συγκεκριμένες αλλαγές και προσλήψεις, για τις οποίες είναι κοινωνικά και ψυχολογικά έτοιμος.[9] Σύμφωνα με τους ιστορικούς του πολιτισμού, φαινόμενα, όπως η πολυμορφία, αποτελούν χαρακτηριστικό των μεταβατικών περιόδων· οπότε, μέσα στην ίδια σύνθεση συστατικά μέρη της μπορεί να επιμείνουν στην αλλαγή, ενώ σε άλλα τμήματά της η αλλαγή στην εικαστική φόρμα έκφρασης μπορεί να βεβαιώνει ότι ως ένα βαθμό αλλάζουν οι ιδέες και τα αισθήματα που υποβάλλουν.[10]

Πράγματι, η εικόνα της Θεσσαλονίκης αποτελεί εκβλάστηση από ένα πολιτισμικό παρόν,[11] το οποίο συντίθεται, από την μια πλευρά από την οθωμανική πραγματικότητα που συνέβαλε στην επιβολή της παραδοσιακής, αυστηρά ορθόδοξης κοσμοθεωρίας, και από την άλλη από τον κοσμοπολιτισμό της ευρωπαϊκής κοινωνίας και τη συνακόλουθη εισαγωγή ενός εκκοσμικευμένου τρόπου σκέψης και παιδείας.[12] Συγκεκριμένα, στην περίοδο της τουρκοκρατίας, η Εκκλησία αναδεικνύεται ως ο θεσμός εκείνος που, επειδή διαμεσολαβούσε μεταξύ του σουλτάνου και των υπόδουλων χριστιανών, απολάμβανε σημαντικά πολιτικά προνόμια, ενώ ταυτόχρονα είχε την πολιτική ευθύνη της διοίκησης των τελευταίων.[13]

Από τον όψιμο 18ο αιώνα, ωστόσο, η εισαγωγή των προοδευτικών ιδεών του Διαφωτισμού σηματοδοτεί μια σειρά πνευματικών και ιδεολογικών αλλαγών. Σ' αυτό το πλαίσιο η αφύπνιση του ενδιαφέροντος για επιστημονική γνώση και η διάκρισή της από τη θρησκεία, θεμελιώνοντας τη νομιμότητα της καινοτομίας, έτεινε να υποκαταστήσει στην πνευματική ηγεσία της ελληνικής κοινωνίας τους παρα-

9. Thomas Murno, *Evolution in the Arts and Other Theories of Culture History*, The Cleveland Museum of Art, Harry N. Abrams, Inc. distr., New York 1963, σ. 284.

10. Murno, *Evolution in the arts*, ό.π., σ. 257, 271.

11. Βλ. και Ιλιάνα Ζάρρα, «Νεοτερικά στοιχεία σε αγιογράφους φορητών εικόνων των ναών της Θεσσαλονίκης (19ος αι.)», στο: *Από τη μεταβυζαντινή τέχνη στη σύγχρονη, 18ος-20ός αι., Πρακτικά Πανελληνίου Συνεδρίου, 20-21 Νοεμβρίου 1997*, εκδ. University Studio Press, Θεσσαλονίκη 1998, σ. 45-57.

12. Πασχάλης Ν. Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικός διαφωτισμός. Οι πολιτικές και κοινωνικές ιδέες*, μτφ. Στέλλα Γ. Νικολούδη, εκδ. ΜΙΕΤ, Αθήνα [3]2009, σ. 25, 40.

13. Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικός διαφωτισμός*, ό.π., σ. 26.

δοσιακούς κληρικούς λόγιους.[14] Μοιραία, η Εκκλησία βρέθηκε αντιμέτωπη με τις αξίες του Διαφωτισμού, καθώς πέρα από τον εθναρχικό ρόλο που είχε αναλάβει, είχε παράλληλα «επιβληθεί μεταξύ των υποδούλων ως ο αυθεντικός διερμηνευτής των πνευματικών τους αξιών».[15] Μάλιστα, ο ρόλος της παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον για τα αντιφατικά χαρακτηριστικά που ενέχει η εξαιρετική προσαρμοστικότητά της με τη νέα πολιτική πραγματικότητα. Ενώ, δηλαδή, η ενασχόλησή της με τα εγκόσμια ζητήματα αλλοίωνε ουσιαστικά τον εσωτερικό πνευματικό της χαρακτήρα, την ίδια στιγμή η Εκκλησία, αξιοποιώντας τον ιεραρχικό προστατευτισμό της χριστιανικής αυθεντίας, ερμήνευε την οθωμανική συμφορά ως ένα είδος δοκιμασίας και πνευματικής άσκησης με εσχατολογικό ορίζοντα.[16]

Ανάλογη αμφιθυμία αποτυπώνει ο συγκερασμός των διαφορετικών αισθητικών στην εικόνα της Θεσσαλονίκης, καθώς συνιστά ουσιαστικά ένα είδος άσκησης κριτικής, έστω και ασυνείδητης,[17] παγιωμένων αξιών. Πρόκειται για μια καλλιτεχνική επιλογή που βρίσκεται σε άμεση συνάρτηση και με την εντεινόμενη αστικοποίηση του εκκλησιαστικού ιδρύματος.[18] Σ' αυτό το πλαίσιο οι επι-

---

14. Χαρακτηριστικά σημειώνεται ότι στο Πήλιο και στα Αμπελάκια στη Θεσσαλία, διανοούμενοι της διασποράς ίδρυσαν πρότυπα εκπαιδευτήρια και εστίες παιδείας με στόχο την πνευματική χειραφέτηση των περιοχών αυτών. Δημιουργήθηκε, συνεπώς, στους κόλπους της ελληνικής κοινωνίας ένας αναγνωστικός ορίζοντας υποδοχής της φιλολογίας του Διαφωτισμού, που εμπλουτίστηκε και από το πιο ώριμο κοινωνικά και πολιτικά τμήμα των κοινωνικών εμπορικών ομάδων. Βλ. Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικός διαφωτισμός*, ό.π., σ. 49, 50, 53, 78.

15. Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικός διαφωτισμός*, ό.π., σ. 498.

16. Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικός διαφωτισμός*, ό.π., σ. 426.

17. Δεδομένου ότι το κοινωνικό κίνητρο πίσω από μια προσωπική διακήρυξη μπορεί να είναι ασυνείδητο και μπορεί να λειτουργεί χωρίς ο άνθρωπος να είναι ενήμερος γι' αυτό. Βλ. Arnold Hauser, "The Sociological Approach: The Concept of Ideology in the History of Art", στο: *Modern Art and Modernism, A Critical Anthology*, εκδ. F. Frascina – C. Harrison, ό.π., σ. 233-234, και Hadjinicolaou, "Art History and Class Struggle", *ό.π.*, σ. 248.

18. Στο ναό της Υπαπαντής στη Θεσσαλονίκη –όπου βρίσκεται η προς εξέταση εικόνα–, όπως και σ' ένα σύνολο ναών στην Ελλάδα, τα νότια Βαλκάνια και τη Μικρά Ασία, η υιοθέτηση στοάς με υπερκείμενο γυναικωνίτη στη δυτική όψη με ξεχωριστό κλιμακοστάσιο πρόσβασης, σηματοδοτεί τη μετακίνηση του ενδιαφέροντας από την ανατολική όψη στη δυτική και συνιστά ένα είδος μεταλλαγής του βασικού τύπου της τρίκλιτης βασιλικής με ιδιαίτερη σημασία. Συγκεκριμένα, το άνοιγμα του ναού προς το περιβάλλον μαρτυρεί μια συνείδηση αστική με κοσμικό περιεχόμενο, που απεμπολεί την παραδοσιακή μυστικοπάθεια και εσωστρέφεια, με την οποία βιωνόταν το θρησκευτικό αίσθημα τους προηγούμενους αιώνες της τουρκοκρατίας. Βλ. Θάλεια Μαντοπούλου-Παναγιωτοπούλου, «Από τη μεταβυζαντινή αρχιτεκτονική στον κλασικισμό. Προσέγγιση στην εξέλιξη της τρίκλιτης βασιλικής κατά τον 18ο και τον 19ο αιώνα», στο: *Εκκλησίες στην Ελλάδα μετά την Άλωση*, εκδ. Πανεπιστημιακές Εκδόσεις ΕΜΠ, Αθήνα 2002, τ. VI, σ. 84· η ίδια, «Νεωτεριστικά στοιχεία στις τρίκλιτες βασιλικές του 19ου αιώνα στην ελλαδικό χώρο», *Α΄ Επιστημονικό Συμπόσιο της Νεοελληνικής Εκ-*

φάνειες του τέμπλου σε ναούς διακοσμούνται με εξωθρησκευτικά μοτίβα και τοπιογραφίες.[19] (Εικ. 3-5) Η επιδίωξη για μια προοπτική εκφορά των τοπίων απηχεί τη διεύρυνση του ορίζοντα γνώσης και, ταυτόχρονα, την πεποίθηση ότι η ευλαβική προσδοκία για τη σωτηρία της ψυχής αντικαθίσταται από τον ελεύθερο στοχασμό.[20] Έτσι, η μεταφυσική των εικόνων συνδιαλέγεται με συνθέσεις κοσμικές, οι οποίες συνιστούν ένα παράθυρο στο γήινο κόσμο και στον ιστορικό χρόνο.

Στην εικόνα του Βανάτου η συνολική επεξεργασία της σκηνής μαρτυρεί την κατανόηση και την αφομοίωση του ευρωπαϊκού μορφοτεχνικού κανόνα από τον ζωγράφο. Στη σαγηνευτική Εσπερία η αναζήτηση πειστικής απόδοσης του χώρου στη δισδιάστατη επιφάνεια του πίνακα είχε οδηγήσει τον ανθρωποκεντρικό πολιτισμό της Αναγέννησης στη χρησιμοποίηση της γεωμετρικής προοπτικής. Με την εφαρμογή της σημειοδοτείται η προτεραιότητα που δίνεται στον ξεχωριστό παρατηρητή, ενώ παράλληλα αποτυπώνεται μια κοσμοαντίληψη, το κέντρο της οποίας κατέχει το άτομο.[21]

Συγκεκριμένα, η ιστορική μοίρα των Ιόνιων Νήσων και η υπαγωγή τους σε ευρωπαίους κατακτητές συνέβαλε καταλυτικά στη διαμόρφωση μιας ιδιαίτερης πολιτικής και πολιτιστικής κοινότητας.[22] Στον 19ο αιώνα, πλέον, ο πληθυσμός της Επτανήσου είχε αποκτήσει μια φυσιογνωμία, η οποία, καθώς «γεννήθηκε σε σύμπνοια με τη χειραφέτηση του Πνεύματος»,[23] συνιστούσε εγγενή πραγματικότητα και όχι προϊόν δυτικοποίησης.[24]

Στο σημείο αυτό, λαμβάνοντας υπόψη ότι ο τρόπος αντίληψης και απόδοσης του χώρου διαμορφώνεται από ένα σύνολο πεποιθήσεων που είναι κυρίαρχες σε μια συγκεκριμένη εποχή, το ερευνητικό ενδιαφέρον εστιάζει στη διάθεση της ομάδας που απορροφά την εκάστοτε εικόνα και αναζητά το αντίστοιχο διανοητικό, πολιτικό και κοινωνικό πλαίσιο αναφοράς του έργου.

κλησιαστικής Τέχνης, *Πρακτικά*, Αθήνα 2009, σ. 193-196. – Ιλιάνα Ζάρρα, «Η πάλη ανάμεσα σε αετό και φίδι: Το εικονογραφικό μοτίβο σε δύο παραδείγματα του 18ου και 19ου αιώνα και οι πολιτικές του προεκτάσεις», *Θεσσαλονίκη*, τ. 8 (2013), σ. 101-102, όπου και η παλαιότερη βιβλιογραφία.

19. Βλ. Ζάρρα, *Η θρησκευτική ζωγραφική στη Θεσσαλονίκη κατά τον 19ο αιώνα*, ό.π., σ. 86-87, Εικ. 7-11, όπου και η παλαιότερη βιβλιογραφία.

20. Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικός διαφωτισμός*, ό.π., σ. 126.

21. Martin Kemp, "Relativity not Relativism: Some Thoughts on the Histories of Science and Art, Having Reread Panofsky", στο: *Meaning in the Visual Arts*, ό.π., σ. 229.

22. Βλ. Γιώργος Ν. Λεοντσίνης, *Ζητήματα επτανησιακής κοινωνικής ιστορίας*, εκδ. Αφοί Τολίδη, Αθήνα 1991, σ. 35 και σποραδικά.

23. Για να δανειστώ την εκλεπτυσμένη έκφραση του Theodor Adorno, *Αισθητική θεωρία*, μτφ. Λευτέρης Αναγνώστου, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2000, σ. 339.

24. Λεοντσίνης, *Ζητήματα επτανησιακής κοινωνικής ιστορίας*, ό.π., σ. 364.

Στην εικόνα από την τουρκοκρατούμενη Θεσσαλονίκη τα συστατικά στοιχεία της σύνθεσης δεν συγχωνεύονται μ' ένα ζωγραφικό τρόπο σε μια ενιαία χωροχρονική μονάδα. Για τούτο ο αναπαριστώμενος χώρος παραμένει ένα άθροισμα και ποτέ δεν γίνεται ένας συστηματικός χώρος που εκφράζεται με όρους ενός σταθερού κανόνα.[25] Αντίθετα, με τη μαθηματικά θεμελιωμένη προοπτική, ο χώρος από άπειρος γίνεται απεριόριστος αλλά μετρητός.[26] Επιπρόσθετα, το γεγονός ότι η προοπτική υποβάλλει το καλλιτεχνικό φαινόμενο σε σταθερούς και μαθηματικούς κανόνες, ενώ την ίδια στιγμή κάνει αυτό το φαινόμενο να εξαρτάται από τα ανθρώπινα όντα,[27] δείχνει ότι αυτή υπήρξε κάτι περισσότερο από ένα καλλιτεχνικό και μαθηματικό ζήτημα. Διότι η αποτελεσματικότητα των εν λόγω κανόνων, που εξαρτάται από την ελεύθερα επιλεγμένη θέση ενός υποκειμενικού «σημείου θέασης», αναφέρεται στις ψυχολογικές και στις φυσικές συνθήκες της οπτικής εντύπωσης. Αφού, λοιπόν, η προοπτική δημιουργεί απόσταση ανάμεσα στα ανθρώπινα πλάσματα, η ιστορία της μπορεί να κατανοηθεί, εντέλει, ως ο θρίαμβος της αίσθησης της απόστασης και της αντικειμενοποίησης του πραγματικού.[28]

Πράγματι, η κλινική ψυχαναλύτρια Marion Milner, μελετώντας το πρόβλημα της ψυχικής δημιουργικότητας, εστίασε στην περιοχή της ζωγραφικής. Τα πρακτικά ζητήματα που καλείται να επιλύσει, λοιπόν, ο ζωγράφος είναι η απόδοση του όγκου, η σύνθεση, οι διαφορές της σκιάς και του φωτός και κυρίως η απεικόνιση της απόστασης.[29] Με άλλα λόγια, η ζωγραφική ασχολείται με τα αισθήματα που μεταδίδει ο χώρος και αυτό, με τη σειρά του, σημαίνει ότι ασχολείται και με το πρόβλημα ότι το άτομο είναι ξεχωριστό σώμα σ' έναν κόσμο με άλλα ξεχωριστά σώματα που καταλαμβάνουν διαφορετικά μέρη του χώρου· ασχολείται, δηλαδή, με το πρόβλημα της απόστασης και του αποχωρισμού. Γι' αυτό η απροθυμία να αντιμετωπιστούν τα οπτικά προβλήματα του χώρου και της απόστασης ερμηνεύτηκε από τους επιστήμονες της ψυχολογίας του βάθους ως

25. Panofsky, *Perspective as Symbolic Form*, ό.π., σ. 63, 65.

26. Panofsky, *Perspective as Symbolic Form*, ό.π., σ. 63, 64.

27. Άλλωστε, όπως εύστοχα έχει επισημανθεί, αν μπορούσαμε να «δούμε» το ίδιο το βλέμμα που κατευθύνουμε πάνω στον κόσμο, που κάποιος ή εμείς οι ίδιοι τοποθετήσαμε απέναντί μας, «θα διαπιστώναμε ότι δεν αποδίδει τον ίδιο τον κόσμο, αλλά την πολυεπίπεδη και πολύμορφη σχέση μας με την πραγματικότητά του, η οποία, καθώς διαμορφώνεται, αναδιαμορφώνεται και αλλάζει μέσα στο χώρο και το χρόνο, καθορίζει τον τρόπο που σκεφτόμαστε και υπάρχουμε μέσα σ' αυτόν». Βλ. Αλεξάνδρα Δεληγιώργη, *Σκέψη και προοπτική. Από το quattrocento στο ηλεκτρονικό novecento*, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2002, σ. 13.

28. Panofsky, *Perspective as Symbolic Form*, ό.π., σ. 67.

29. Βλ. Marion Milner (J. Field), *Όταν δεν μπορείς να ζωγραφίσεις. Εμπόδια στην ψυχική δημιουργικότητα*, επιμ. Νιζέττα Αναγνωστοπούλου, μτφ. Αφροδίτη Πουρνάρη, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1998, σ. 11.

ένα είδος δειλίας και υποχώρησης από την ευθύνη της αναγνώρισης ότι το υποκείμενο αποτελεί ένα ξεχωριστό άτομο.[30] Αντίθετα, στην προοπτική οργάνωση του εικαστικού κόσμου, το αντικείμενο έχει την τάση να παραμένει σε απόσταση από τον θεατή, αξιώνοντας τη δική του μορφολογική αυτάρκεια. Ώστε το ζήτημα της προοπτικής εισάγει μια σειρά από καίριες αντιθέσεις, όπως είναι ο ατομικισμός εναντίον του συλλογικού.

Στην τέχνη της τουρκοκρατούμενης περιοχής η συντήρηση, ως ένα βαθμό, της αντίστροφης προοπτικής δόμησης του χώρου σημειοδοτούσε τη μετοχή «του κτιστού κόσμου στην άκτιστη δόξα του Χριστού»[31] και, αναπαριστώντας την υπερβατική ένωση του πιστού με το θείο, αντέστρεφε, εν τέλει, τη διάκριση μεταξύ εσωτερικού και εξωτερικού χώρου. Η μη θεμελίωση ξεχωριστής ταυτότητας και η μη αναγνώριση της διαφοράς εαυτού και του άλλου, που προέκυπτε, εγγράφονταν στο όριο της κυρίαρχης ιδεολογικής σφαίρας, της εκκλησιαστικής. Όπως ήδη υπονοήθηκε, εξαιτίας της ιστορικής συγκυρίας η Εκκλησία αποτελούσε το μοναδικό σταθερό σημείο αναφοράς για τους υπόδουλους. Ως τέτοιο εξέπεμπε ένα αίσθημα ασφάλειας,[32] το οποίο ωθούσε τους κατακτημένους πιστούς να παραμένουν ενσωματωμένοι σε αυτή. Για τούτο η αντιρρεαλιστική προοπτική ως επιβιώσασα οπτική συνήθεια στην εκκλησιαστική ζωγραφική, η οποία και συνιστούσε την κατεξοχήν αισθητική έκφραση των υποδούλων, αναπαριστούσε αντίστοιχα τον τρόπο, με τον οποίο οι άνθρωποι που εκφράζονταν με αυτές τις εικόνες, ένιωθαν ότι υπάρχουν μέσα στον κόσμο τους.[33] Άλλωστε, αν και οι προοδευτικές αρχές του Διαφωτισμού είχαν διαδοθεί στην τουρκοκρατούμενη περιφέρεια, ωστόσο είχαν απήχηση κυρίως σ' ένα περιορισμένο κύκλο εμπόρων και διανοούμενων.[34] Τούτο το γεγονός καθιστούσε ακατόρθωτο το μετασχηματισμό τους σε κυρίαρχη πολιτική παράδοση.[35]

---

30. Πήτερ Φούλερ, *Τέχνη και ψυχανάλυση*, μτφ. Ηρώ Κανακάκη, εκδ. Νεφέλη, Αθήνα 1988, σ. 157. – Milner, *Όταν δεν μπορείς να ζωγραφίσεις*, ό.π., σ. 12-13, 15.

31. Η μεταφυσική απόδοση του χώρου υπηρετεί τον αναγωγικό ρόλο της εικόνας ως οχήματος στο αόρατο (vehiculum ad invisibile) εν αντιθέσει με τον διδακτικό και αφηγηματικό ρόλο του δυτικού θρησκευτικού έργου. Βλ. Δημήτρης Δ. Τριανταφυλλόπουλος, *«Πρόοδος» και «συντήρηση» στο πεδίο της εκκλησιαστικής και θρησκευτικής ζωγραφικής. Η περίπτωση του 18ου αιώνα*, Ίδρυμα Γουλανδρή-Χορν, Αθήνα 1993, σ. 13.

32. Δημήτρης Τζιόβας, *Οι μεταμορφώσεις του εθνισμού και το ιδεολόγημα της ελληνικότητας στο μεσοπόλεμο*, εκδ. Οδυσσέας, Αθήνα 1989, σ. 14.

33. Φούλερ, *Τέχνη και ψυχανάλυση*, ό.π., σ. 179.

34. Επρόκειτο ουσιαστικά για μια απομονωμένη ομάδα ανθρώπων από την κύρια μάζα της παραδοσιακής θρησκευτικά προσανατολισμένης και αμόρφωτης κοινωνίας. Βλ. Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικός διαφωτισμός*, ό.π., σ. 500-501.

35. Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικός διαφωτισμός*, ό.π., σ. 499, 506.

Η διακριτή συνύπαρξη, επομένως, παραδοσιακών και καινοτόμων εικαστικών συμβάσεων, που προσδιορίζει τον μεταβατικό χαρακτήρα της εδώ κοινωνίας, απηχεί εξίσου την ιδιάζουσα κατάσταση ανάμεσα στην εμπειρία ως κάτι το υπερβατικό και στην κατάκτηση της αντικειμενικότητας. Μια τέτοια συνθήκη ύπαρξης προϋποθέτει την αναγνώριση της ετερότητας του ατόμου σε σχέση με το άλλο, αλλά ταυτόχρονα αρνείται αυτή την ετερότητα. Συνεπώς, η ύπαρξη των ορίων μεταξύ εαυτού και αντικειμένου γίνεται αντιληπτή, αλλά, την ίδια στιγμή, διαλύεται με τη φαντασία.[36] Ιδωμένη αυτή η επισήμανση στην πολιτική και ιστορική της συγκυρία, συναρτάται με τα όσα παρατηρεί ο Πασχάλης Κιτρομηλίδης αναφορικά με την κληρονομιά του κινήματος του Διαφωτισμού στον 19ο αιώνα. Γράφει συγκεκριμένα: «Οι ουμανιστικές και φιλελεύθερες επιδιώξεις του Διαφωτισμού καταποντίστηκαν στις φαντασιώσεις του εθνικού μεσσιανισμού, που» όχι μόνο δεν σεβάστηκε την αξία της ατομικής και ηθικής ελευθερίας των μελών της εθνικής συλλογικότητας, αλλά «υποβίβασε την αξία του ατόμου σε αναλώσιμη ποσότητα προς χάρη του εθνικού μεγαλείου».[37] Με άλλα λόγια, οι προοδευτικές ιδέες του Διαφωτισμού στον 19ο αιώνα αντικαταστάθηκαν, στο επίπεδο της πολιτικής σκέψης, από την αντιφιλελεύθερη ιδεολογία του αλυτρωτισμού, ο οποίος αναδεικνύεται στην κυρίαρχη ψυχολογική και πολιτισμική δύναμη, συμβάλλοντας κατ' επέκταση στην εδραίωση συντηρητικών τάσεων στην ελληνική κοινωνία.[38]

Από την άλλη, οι καλλιτέχνες της Αναγέννησης είχαν συγκροτήσει μια επίσημη έκφραση, η οποία, καθώς στερεωνόταν πάνω απ' όλα στην προοπτική, προϋπέθετε την αποχωριστικότητα, την αυτονομία και την ετερότητα του αντικειμένου. Στα Ιόνια Νησιά, από την εποχή ήδη της βενετοκρατίας, συγκροτείται μια αυστηρά ταξική κοινωνία κατά τα δυτικοευρωπαϊκά πρότυπα, στην κορυφή της οποίας βρίσκεται η ξένη και η εγχώρια αριστοκρατία.[39] Η μακροβιότητα του καθεστώτος οφειλόταν στη συντήρηση από την ντόπια γαιοκτητική αριστοκρατία της ταξικής απόστασης ανάμεσα στην ηγεμονική και τις κυριαρχούμενες τάξεις. Η επίγνωση, ακριβώς, αυτής της απόστασης πυροδότησε μια σειρά από κοινωνικούς αγώνες από τον 17ο αιώνα έως την ένταξη των Επτανήσων στον κορμό του Ελληνικού κράτους, οδηγώντας τον επαναστατημένο πληθυσμό σε υψηλά επί-

36. Φούλερ, *Τέχνη και ψυχανάλυση*, ό.π., σ. 204.

37. Έχει ενδιαφέρον για το θέμα που μας απασχολεί ότι μετά τη συγκρότηση του κράτους το νόημα της ιδέας της ελευθερίας μετακύλησε από την ιδέα της πολιτικής ελευθερίας του ατόμου στην επιδίωξη της ανεξαρτησίας της εθνικής συλλογικότητας και μάλιστα, συχνά, σε βάρος της ατομικής και ηθικής ελευθερίας των μελών αυτής της συλλογικότητας. Βλ. Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικός διαφωτισμός*, ό.π., σ. 495, 497.

38. Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικός διαφωτισμός*, ό.π., σ. 483, 490, 499, 509.

39. Λεοντσίνης, *Ζητήματα επτανησιακής κοινωνικής ιστορίας*, ό.π., σ. 243.

πεδα κοινωνικής ωριμότητας.[40] Αυτοί οι αγώνες με πρότυπο τα αντίστοιχα δυτικοευρωπαϊκά κινήματα ενίσχυσαν, από τη μία πλευρά, την ταξική αυτοσυνειδησία του λαού και, από την άλλη, προέταξαν την οικουμενική εφαρμογή της λογικής σε όλες τις εκφάνσεις της ανθρώπινης πραγματικότητας.[41]

Εν κατακλείδι, η στυλιστική επεξεργασία της ευαγγελικής ιστορίας στη ζακυνθινή εικόνα αφομοιώνει πλήρως την ευρωπαϊκή νοοτροπία. Η αίσθηση των απτών παρυφών του αντικειμένου είναι απόρροια της σχέσης μεταξύ του εικαστικού μέσου, του στυλ και του αντικειμένου. Πρόκειται για μια σχέση κρίσιμη για την επίτευξη ενός συγκεκριμένου σκοπού, να δοθεί, δηλαδή, με σαφήνεια η χωρική διάκριση των αντικειμένων, οι σχέσεις μεταξύ τους σ' ένα χώρο, καθώς και η κατάσταση αποχωρισμού τους. Με άλλα λόγια, την εικόνα της Ζακύνθου την συγκροτούν εκείνοι οι θεμελιώδεις παράγοντες που προσδιορίζουν για εμάς τον κόσμο ως συνεκτική δομή συγκεκριμένων αντικειμένων στον χώρο και συντηρούν την εικόνα του, όπως την ξέρουμε.

Περίληψη / Résumé

Αντικείμενο της εργασίας είναι η ανάλυση και ερμηνεία του διαφορετικού τρόπου, με τον οποίο ζωγραφίζεται η σκηνή του Ευαγγελισμού σε δύο εκκλησιαστικά έργα του 19ου αιώνα. Η πρώτη εικόνα από τη δυτικοκρατούμενη Ζάκυνθο και η δεύτερη από την τουρκοκρατούμενη Θεσσαλονίκη αποτελούν αντιπροσωπευτικά δείγματα των κυρίαρχων αισθητικών τάσεων του τόπου προέλευσής τους.

Le sujet de cet article est l'interprétation du mode différent avec lequel la scène de l'Annonciation est peinte dans deux icônes du 19ème siècle. La première icône vient de Zakynthos qui se trouve sous l'occupation européenne et la deuxième de Thessaloniki, qui est sous l'occupation turque.

40. Λεοντσίνης, *Ζητήματα επτανησιακής κοινωνικής ιστορίας*, ό.π., σ. 252-253, 359.

41. Εμπνευσμένοι καθώς ήταν από τη νατουραλιστική ερμηνεία του κόσμου, την οποία εισήγαγαν οι ιδέες του Διαφωτισμού. Βλ. Λεοντσίνης, *Ζητήματα επτανησιακής κοινωνικής ιστορίας*, ό.π., σ. 29, 346.

Εικ. 1. Πλέσσας ή Νίκας Παναγιώτης (αποδίδεται: 1799-1867), *Ευαγγελισμός της Θεοτόκου*, αυγοτέμπερα σε ξύλο, 33×50 εκ., ναός Κοίμησης της Θεοτόκου, Βανάτο Ζακύνθου, Ζάκυνθος.

Εικ. 2. Ανώνυμος, *Ευαγγελισμός*, 1825, αυγοτέμπερα σε ξύλο, 43×30.8 εκ., Εκκλησιαστικό Μουσείο Ιεράς Μητρόπολης Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη.

Εικ. 3. Ανώνυμος, *Τοπίο*, 1842, Τέμπλο, ναός Υπαπαντής, Θεσσαλονίκη.

Εικ. 4. Ανώνυμος, *Αρχιτεκτονικό τοπίο*, 1842, θωράκιο τέμπλου, ναός Υπαπαντής, Θεσσαλονίκη.

Εικ. 5. Ανώνυμος, *Αρχιτεκτονικό τοπίο*, 1842, θωράκιο τέμπλου, ναός Υπαπαντής, Θεσσαλονίκη.

Η ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΜΟΝΗΣ ΚΥΚΚΟΥ ΣΕ ΕΙΚΟΝΑ ΤΟΥ ΚΕΡΚΥΡΑΙΟΥ ΖΩΓΡΑΦΟΥ ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΑΣΠΙΩΤΗ

Στυλιανός Περδίκης

Στον πρωτοπρεσβύτερο
Ιωάννη Μεσολωρά

Στον ναό του Αγίου Ελευθερίου στο Αργοστόλι της Κεφαλονιάς φυλάσσεται αφηγηματική εικόνα με την Παναγία του Κύκκου, δορυφορούμενη από δεκατέσσερις σκηνές, οι οποίες αναφέρονται στην ιστορία της Κυκκώτισσας Παναγίας και της μονής της στο όρος Τρόοδος της Κύπρου.[1] Η εικόνα έχει διαστάσεις 76 × 64 εκ. και πάχος 3 εκ. και βρίσκεται τοποθετημένη ψηλά στη δυτική άκρια του βόρειου τοίχου του ναού. (Εικ. 1) Το έργο είναι ασυντήρητο και επιπλέον μπροστά φέρει προστατευτικό υαλοπίνακα που δυσκολεύει τη φωτογράφησή του. Πρόκειται για ενυπόγραφη δουλειά του κερκυραίου ζωγράφου Νικό-

1. Για την ιστορία της εικόνας της Παναγίας του Κύκκου και της ομώνυμης μονής της βλ. όσον αφορά στις διασωζόμενες χειρόγραφες πηγές: Κώστας Ν. Κωνσταντινίδης, *Η διήγησις της θαυματουργής εικόνας της Θεοτόκου Ελεούσας του Κύκκου*, Πηγές της Ιστορίας της ιεράς μονής Κύκκου, 4, Λευκωσία 2002 (όπου και παλαιότερη βιβλιογραφία). – Αθανάσιος Παπαγεωργίου, «Μια ανέκδοτη διήγηση για τις εικόνες που ζωγράφισε κατά την παράδοση ο απόστολος Λουκάς και την ίδρυση της μονής Κύκκου», *Επετηρίδα Κέντρου Μελετών Ιεράς Μονής Κύκκου*, τ. 6 (2004), σ. 9-60. Για τις έντυπες εκδόσεις του 18ου και 19ου αιώνα βλ. Ιωάννης Π. Θεοχαρίδης, *Οι Περιγραφές της ιεράς μονής Κύκκου (1751, 1782, 1817, 1819)*, Λευκωσία 2010. Στο συγκεντρωτικό αυτό έργο δεν γίνεται εκτενής αναφορά στα χαρακτικά που εικονογραφούν τις εκδόσεις του 18ου και 19ου αιώνα και αποτελούν ιδιαίτερα σημαντικό στοιχείο για την εικονογραφία της ιστορίας της Κυκκώτισσας Παναγίας και της μονής της. Βιβλιογραφικά οι εκδόσεις της *Περιγραφής της Μονής Κύκκου* αποδελτιώνονται στο: Στυλιανός Κ. Περδίκης, «Βιβλιογραφία ιεράς μονής Κύκκου», *Επετηρίδα Κέντρου Μελετών Ιεράς Μονής Κύκκου*, τ. 2 (1993), σ. 491-497, σ. 510-511. Επιμέρους πληροφορίες για τα χαρακτικά των έντυπων εκδόσεων βλ. στο: Στυλιανός Κ. Περδίκης, *Η μονή Κύκκου, ο αρχιμανδρίτης Κυπριανός και ο τυπογράφος Μιχαήλ Γλυκής*, Κέντρο Μελετών Ιεράς Μονής Κύκκου, Λευκωσία 1989, σ. 50, 86-90. Γενικά για την ιστορία της μονής Κύκκου βλ. τον συλλογικό τόμο, *Ιερά μονή Κύκκου. Εικών ανεσπέρου φωτός*, Α. Τσελίκας – Σ. Περδίκης, επιμ., Αθήνα 2010 (όπου και συγκεντρωτική βιβλιογραφία).

λαου Ασπιώτη, με χρονολογία 20 Μαΐου 1843. Στο μέσο, σε διάχωρο διαστάσεων 28 × 27 εκ. παρουσιάζεται συνδυασμός του εικονογραφικού θέματος «Άνωθεν οι προφήται»[2] με την Παναγία του Κύκκου στη θέση της βρεφοκρατούσας Παναγίας και στοιχεία του Ρόδου του Αμάραντου.[3] (Εικ. 2) Η Κυκκώτισσα αποδίδεται στον ομώνυμο εικονογραφικό τύπο, όπως αυτός αποκρυσταλλώθηκε τον 19ο αιώνα,[4] με την προσθήκη των δύο αρχαγγέλων με το ένα χέρι να υποβαστάζουν διάλιθο στέμμα στο κεφάλι της Θεοτόκου και με το άλλο να κρατούν ανοικτό ενεπίγραφο ειλητάριο. Σ' αυτό του αριστερού αρχαγγέλου αναγράφεται: «Χαίρε ότι υπάρχεις Βασιλέως» και στο αντίστοιχο του δεξιού: «Χαίρε ότι βαστάζεις τον Βαστά(ζοντα)». Στα δεξιά της σε μικρότερη κλίμακα στέκει όρθιος, ατενίζοντας προς αυτή, ο απόστολος Λουκάς, ο οποίος σύμφωνα με την παράδοση ζωγράφισε την εικόνα της Παναγίας του Κύκκου. Περιμετρικά καμπυλόγραμμοι, ερυθρόγραφοι φυτικοί βλαστοί, μπαρόκ τεχνοτροπίας, περιβάλλουν την Παναγία. Στο μέσο ψηλά εικονίζεται το Άγιο Πνεύμα σε μορφή περιστεράς να πορεύεται προς τη Θεοτόκο. Ο χώρος εκατέρωθεν της Παναγίας καλύπτεται από δώδεκα προφήτες, συμμετρικά τοποθετημένους, οι οποίοι εικονίζονται πλάγια δοσμένοι σε προτομή, κρατώντας στο ένα χέρι ανοικτό ενεπίγραφο ειλητάριο με μελανή μικρογράμματη σεσυρμένη γραφή και στο άλλο αντικείμενο, σχετιζόμενο με την περί Θεοτόκου προφητεία τους.

---

2. Α. Παπαδοπούλου-Κεραμέως, *Διονυσίου του εκ Φουρνά, Ερμηνεία της Βυζαντινής ζωγραφικής τέχνης*, εν Πετρουπόλει 1909, επανέκδοση, Σπανός, Αθήνα 1997, σ. 146, 282. – Νικόλαος Β. Δρανδάκης, «Το εικονογραφικό θέμα "Άνωθεν οι Προφήται" σε τοιχογραφία της Μεγίστης Λαύρας του Αγίου Όρους», *ΔΧΑΕ*, τ. Κ΄ (1998), σ. 195-200. – Νανώ Χατζηδάκη, *Από τον Χάνδακα στη Βενετία. Ελληνικές εικόνες στην Ιταλία, 15ος-16ος αιώνας*, Ίδρυμα Ελληνικού Πολιτισμού, Αθήνα 1993, σ. 98-103.

3. Δημήτριος Πάλλας, «Η Θεοτόκος ρόδον το αμάραντον. Εικονογραφική ανάλυση και καταγωγή του τύπου», *Αρχαιολογικόν Δελτίον*, τ. 26 (1971), *Μελέται*, σ. 224-238. – Thalia Gouma-Peterson, "An 18th Century Deesis Icon and its Cultural Context", *ΔΧΑΕ*, τ. ΙΖ΄ (1993-1994), σ. 331-346. – Ανδρέας Ξυγγόπουλος, *Μουσείο Μπενάκη, Κατάλογος των εικόνων*, Αθήνα 1936, σ. 95, Πίν. 49. – Αναστασία Δρανδάκη, *Εικόνες 14ος-18ος αιώνας. Συλλογή Ρ. Ανδρεάδη*, εκδ. SKIRA, Μουσείο Μπενάκη, Αθήνα 2002, σ. 270-272.

4. Όλγα Γκράτζιου, «Μεταμορφώσεις μιας θαυματουργής εικόνας. Σημειώσεις στις όψιμες παραλλαγές της Παναγίας του Κύκκου», *ΔΧΑΕ*, τ. ΙΖ΄ (1993-1994), σ. 317-330. – Κώστας Ν. Κωνσταντινίδης, *Η Διήγησις*, ό.π., στο κεφάλαιο: «Η εικονογράφηση της Θεοτόκου Ελεούσας του Κύκκου", σ. 61-73. – Annemarie Weyl Carr, "Reflections on the Life of an Icon: The Eleousa of Kykkos" και σε ελληνική μετάφραση: «Στοχασμοί για τη ζωή μιας εικόνας: Η Ελεούσα του Κύκκου», *Επετηρίδα Κέντρου Μελετών Ιεράς Μονής Κύκκου*, τ. 6 (2004), σ. 103-164· της ιδίας: "Icons and Orthodoxy: Case-Studies of the Kykkotissa" και ελληνική μετάφραση: «Εικόνες και Ορθοδοξία. Η περίπτωση της Κυκκώτισσας», *Επετηρίδα Κέντρου Μελετών Ιεράς Μονής Κύκκου*, τ. 8ος (2008), σ. 19-34.

Τα αρχικά ή το πλήρες όνομα του καθενός γράφονται με ερυθρό χρώμα στο πλάι. Από κάτω αριστερά προς τα άνω και ακολούθως δεξιά έχομε τον Δανιήλ να κρατεί όρος και την επιγραφή: «Όρος νοητόν εξού ε», τον Ιεζεκιήλ πύλη και τη γραφή: «Η πύλη αύτη κεκλεισμένη»· τον Αββακούμ όρος κατάσκιο και την επιγραφή: «Ο Θεός αποθέμενος», τον Ιερεμία τη Νέα Διαθήκη και την επιγραφή: «Εγώ δε το χρυσούν», τον Ησαΐα λαβίδα και τη γραφή: «Εγώ πρώην λαβίδα», τον Δαβίδ κιβώτιο και την επιγραφή: «Άκουσον θύγατερ», τον Σολομώντα κλίνη και την γραφή: «Πολλαί αι θυγατέρ(ες)», τον Μωυσή τη φλεγόμενη βάτο και την επιγραφή: «Εγώ δε σε είδον βάτω», τον Ααρών ράβδο και ειλητό με την γραφή: «Ράβδος η βλαστή(σασα)», τον Γεδεών πόκο και την επιγραφή: «Διώκων σε αγνή τ», τον Ιακώβ κλίμακα και την επιγραφή: «Εγώ καθύπνους κ(λίμακα)» και τον Ζαχαρία επτάφωτη λυχνία και τη γραφή: «Εγώ δε λυχνίαν». (Εικ. 2)

Ο ζωγράφος Νικόλαος Ασπιώτης ως πρότυπό του χρησιμοποίησε χαλκογραφία (Εικ. 3) που τύπωσε για πρώτη φορά στα 1816 στη Βενετία ο ηγούμενος της μονής του Κύκκου Μελέτιος ο Γ′ (1811-1819)[5] και συμπεριέλαβε στην καραμανλίδικη έκδοση της *Περιγραφής της μονής Κύκκου* το ίδιο έτος (1816).[6] Ο κερκυραίος αγιογράφος αντιγράφει την χαλκογραφία, ως να πρόκειται για ανθίβολο. Παραλείπει μόνο την αφιερωματική επιγραφή με την μέλισσα, έμβλημα του ηγουμένου Μελετίου, και εκ παραδρομής δεν δηλώνει με τα αρχικά του ονόματός τους τούς αρχαγγέλους Γαβριήλ και Μιχαήλ, που βαστάζουν το στέμμα της Παναγίας. Εκτεταμένες διαφορές παρουσιάζουν οι επιγραφές στα ειλητάρια των προφητών. Τα κείμενα των προφητών του χαρακτικού (1816) ακολουθούν την *Ερμηνεία* του Διονυσίου του εκ Φουρνά.[7]

Περιμετρικά της κεντρικής εικόνας αναπτύσσονται σε δεκατέσσερα ισομερή διάχωρα ισάριθμες σκηνές από τον βίο της Θεοτόκου και την ιστορία της εικόνας της Παναγίας του Κύκκου. Χρυσή ταινία, ως πλαίσιο, με εγχάρακτα διακοσμητικά φυλλώματα διαχωρίζει τις σκηνές.

Σε δύο μικρότερων διαστάσεων ορθογώνια, μέσα σε λευκά ανοικτά ειλητά σημειώνονται με μελανή μικρογράμματη σεσυρμένη γραφή και ερυθρόγραφο το αρχικό γράμμα οι επεξηγηματικοί τίτλοι μόνο έντεκα από τις δεκατέσσερις εικο-

5. Θεοχάρης Σταυρίδης, «Οι ηγούμενοι της ιεράς μονής Κύκκου: Προσωπογραφική μελέτη», *Επετηρίδα Κέντρου Μελετών Ιεράς Μονής Κύκκου*, τ. 7 (2006), σ. 44-48.

6. Σεραφείμ Πισσίδειος, *Αζήμ Πατησάχ Κύκκονουν Χεκμετλού βασιτουλλάχ εικόνα τασφηρούν χαγιρλή πηγαρούν χεκμετναμέ ταριχή πεανηητατήρ*, Ενετίησιν 1816, σ. 2. Η ίδια χαλκογραφία επανελήφθη και στην ελληνική έκδοση που έγινε στα 1817. *Η Περιγραφή της ιεράς σεβασμίας και βασιλικής μονής του Κύκκου*, Ενετίησιν 1817 και 1819. Η χαλκογραφία βρίσκεται και στις δύο εκδόσεις πριν από τη σελίδα τίτλου.

7. Παπαδοπούλου Κεραμέως, *Διονυσίου του εκ Φουρνά*, ό.π. σ. 146.

νιζόμενες σκηνές (πέντε αριστερά και έξι στη δεξιά πλευρά). Η απαρίθμησή τους γράφεται με χρυσόχρωμους ελληνικούς αριθμούς,[8] οι οποίοι προτάσσονται κάθε τίτλου (επεξηγηματικού κειμένου), που παραπέμπει στην ανάλογη σκηνή. Ο ίδιος αριθμός σημειώνεται σε ευδιάκριτο σημείο κάθε εικονιδίου. Οι δύο πρώτες σκηνές (πάνω οριζόντια σειρά από αριστερά) δεν αριθμούνται ούτε φέρουν επεξηγηματικό σημείωμα, αφού παρουσιάζουν δύο ευρέως γνωστά γεγονότα, αυτά της Γεννήσεως και του Ευαγγελισμού της Θεοτόκου. Επιπλέον δύο σκηνές στην αριστερή κάθετη πλευρά φέρουν την αυτή αρίθμηση (Δ), αφού αναφέρονται στο ίδιο εικονογραφικό θέμα: Το αγίασμα της Παναγίας του Κύκκου.

Οι εικονιζόμενες σκηνές, αρχίζοντας από πάνω αριστερά προς τα δεξιά, παρουσιάζουν:

Σκηνή 1. Γέννηση της Θεοτόκου.

Σκηνή 2. Ευαγγελισμός της Θεοτόκου.[9]

Σκηνή 3. Σύμφωνα με την παράδοση η Παναγία ζήτησε από τον απόστολο Λουκά, ο οποίος συν τοις άλλοις ήταν και ζωγράφος, να την εικονογραφήσει. Για τον σκοπό αυτό άγγελος εξ ουρανού του έφερε τρεις σανίδες. Η επεξηγηματική επιγραφή αναφέρει: «Α. Η Θεοτόκος τω ιερώ Λουκά παραγγέλει ιστορείσαι το θείον / αυτής αντίτυπον. Άγγελος δ' αυτό τρις σανίδας κομίζει κατά τον συγγραφέα».[10]

---

8. Με όμοιο τρόπο, με ελληνικά κεφαλαία γράμματα δηλώνονται οι 24 οίκοι του *Ακάθιστου Ύμνου*, που περιβάλλουν εικόνα βρεφοκρατούσας Παναγίας, έργο του Στέφανου Τζανκαρόλα του 1700, η οποία προέρχεται από τη μονή Σισίων της Κεφαλονιάς και σήμερα εκτίθεται στο Κοργιαλένειον Ιστορικόν και Λαογραφικόν Μουσείον στην Κεφαλονιά. Ίσως ο Νικόλαος Ασπιώτης είχε υπόψη του το πιο πάνω έργο. Βλ. Γεώργιος Ν. Μοσχόπουλος, επιμ., *Κεφαλονιά ένα μεγάλο Μουσείο. Εκκλησιαστική τέχνη*, Εταιρεία Κεφαλληνιακών Ιστορικών Ερευνών, Αργοστόλι 1989, τ. 1, σ. 33-41.

9. Οι δύο αυτές σκηνές (Γέννηση και Ευαγγελισμός Θεοτόκου) αντιγράφουν χαρακτικά του Ιγνάτιου Κολόμπο, τα οποία φιλοτεχνήθηκαν για τις ανάγκες της τρίτης έκδοσης της *Περιγραφής της μονής Κύκκου*, που πραγματοποιήθηκε στη Βενετία στο τυπογραφείο του Γλυκή στα 1817. Και οι δύο δημοσιεύονται μετά τη σ. 132. Στην επανέκδοση της *Περιγραφής της μονής Κύκκου* του 1819 επαναδημοσιεύονται μετά τη σ. 124 με την ένδειξη στην επάνω γωνία αριστερά 124α («Η Γέννηση της Θεοτόκου») και 124β («Ο Ευαγγελισμός»). *Περιγραφή της ιεράς σεβασμίας και βασιλικής μονής της Υπεραγίας Θεοτόκου του Κύκκου*, Ενετίησιν 1817 και 1819. – Ντόρη Παπαστράτου, *Χάρτινες εικόνες*, Εστία, Αθήνα 1986, τ. 1, σ. 146-147, 149-150.

10. Η σκηνή αντιγράφει χαρακτικό αγνώστου δημιουργού, το οποίο για πρώτη φορά παρουσιάζεται στη δεύτερη έκδοση της *Περιγραφής της μονής Κύκκου*, η οποία έγινε στη Βενετία στα 1782 και βρίσκεται μεταξύ των σ. 22 και 23. Το ίδιο χαρακτικό θα επανατυπωθεί και στις δύο επόμενες εκδόσεις του 1817 (ανάμεσα στις σ. 36 και 37) και του 1819 (μεταξύ των σ. 22 και 23). Η επεξηγηματική επιγραφή που συνοδεύει τη σχετική σκηνή στην ει-

Σκηνή 4. Ο βυζαντινός διοικητής της Κύπρου Μανουήλ Βουτουμίτης, μαζί με τον ερημίτη Ησαΐα παρουσιάζονται στον βυζαντινό αυτοκράτορα Αλέξιο Κομνηνό και ζητούν την εικόνα της Παναγίας, για να την μεταφέρουν στην Κύπρο. Η επεξηγηματική επιγραφή αναφέρει: «Β. Ο Δουξ ετεί παρά του βασιλέως την αγίαν εικόνα».[11]

Σκηνή 5. Πρόκειται για την άφιξη από την Κωνσταντινούπολη και την παραλαβή στην Κύπρο από τον ερημίτη Ησαΐα της εικόνας της Παναγίας μαζί με αυτοκρατορικά προνόμια προς την μονή. Στην πορεία της εικόνας από την παραλία, όπου προσάραξε το καράβι, προς το όρος του Κύκκου, τα δένδρα σε ένδειξη ευλάβειας έγειραν τις κορυφές τους. Η επεξήγηση στην εικόνα αναφέρει: «Γ. Του πλοίου ελλιμενισθέντος εν Κύπρω προσδέχεται ο Ησαΐας μετά του Δουκός / την αγίαν εικόναν και παρ' αυτού λαμβάνει τα χρυσόβουλλα και ερχωμένων / αυτόν εν τη Μονή τα κατά την οδόν δένδρη κλίνουσι τας κορυφάς αυτών».[12] Η σκηνή, πέραν της απεικόνισης της παραχώρησης αυτοκρατικών προνομίων στη μονή Κύκκου, εικονογραφεί και την υποδοχή που επεφύλαξαν τα δέντρα στην

κόνα του Ασπιώτη, είναι ίδια με αυτή του χαρακτικού, με ελάχιστες ορθογραφικές διαφορές. Ως προς το κείμενο που συνοδεύει το χαρακτικό αυτό, πιθανότατα επηρεάζεται από το κείμενο της *Περιγραφής του Κύκκου* του Εφραίμ του Αθηναίου. Ο Εφραίμ διερωτάται πού βρήκε ο συγγραφέας του χειρογράφου της *Περιγραφής* ότι ο αρχάγγελος Γαβριήλ προσκόμισε στον Λουκά τις σανίδες, για να φτιάξει τις εικόνες της Θεοτόκου. Το αιτιολογεί, αναφέροντας ότι οφείλεται στην αμάθεια ή την ευλάβεια του συγγραφέα. (Εφραίμ Αθηναίος), *Η Περιγραφή της σεβασμίας και βασιλικής μονής του Κύκκου*, Ενετίησιν 1751, σ. 20-21. Για τις σχετικές χειρόγραφες αναφορές στην προμήθεια των σανίδων των εικόνων στον Λουκά βλ. Κωνσταντινίδης, *Η Διήγησις*, ό.π. σ. 96 (Κώδικας Βατικανού), σ. 117 (Κώδικας Αλεξανδρείας), σ. 203 (Κώδικας Ιεροσολύμων), σ. 228 (Κώδικας Κύκκου). – Αθανάσιος Παπαγεωργίου, «Μια ανέκδοτη διήγηση για τις εικόνες που ζωγράφισε κατά την παράδοση ο Απόστολος Λουκάς και την ίδρυση της μονής Κύκκου», *Επετηρίδα Κέντρου Μελετών Ιεράς Μονής Κύκκου*, τ. 6 (2004), σ. 22-23 (Κώδικας Κιτίου).

11. Η σκηνή αντιγράφει χαρακτικό, το οποίο πρωτοδημοσιεύθηκε στην *Περιγραφή της μονής Κύκκου* στην έκδοση του 1782 και βρίσκεται μεταξύ των σ. 28 και 29. Το ίδιο χαρακτικό θα συμπεριληφθεί και στις εκδόσεις του 1817, ανάμεσα στις σ. 42 και 43, καθώς και στην έκδοση του 1819, μεταξύ των σ. 28 και 29. Ο Εφραίμ ο Αθηναίος στην έντυπη έκδοση της *Περιγραφής της μονής Κύκκου* διευκρινίζει ότι τα σχετικά με τη μεταφορά της εικόνας της Παναγίας στην Κύπρο διαδραματίσθηκαν επί βυζαντινού αυτοκράτορα Αλέξιου Κομνηνού και διοικητή της Κύπρου Μανουήλ Βουτομύτη (Εφραίμ Αθηναίος, *Περιγραφή*, ό.π. σ. 30-32). Η επεξήγηση στο χαρακτικό και ακολούθως στην εικόνα του Ασπιώτη αναφέρεται απλώς σε δούκα και βασιλέα.

12. Το χαρακτικό, το οποίο αντιγράφει η σκηνή, πρωτοδημοσιεύθηκε στην *Περιγραφή της μονής Κύκκου* στην έκδοση του 1782 και βρίσκεται ολοσέλιδο μεταξύ της 28ης και 29ης σελίδας. Το ίδιο συμπεριελήφθη και στις εκδόσεις του 1817 ανάμεσα στις σ. 44 και 45, καθώς και στην έκδοση του 1819 μεταξύ των σ. 30 και 31.

αφιχθείσα εικόνα της Παναγίας. Το γεγονός αυτό προέρχεται από την παράδοση και διατηρείται ακόμη στη μνήμη των κατοίκων της περιοχής Τηλλυρίας.[13] Στο κείμενο της *Περιγραφής της μονής Κύκκου* ο Εφραίμ ο Αθηναίος το αναφέρει ακροθιγώς.[14] Τα υπόλοιπα εικονίδια επικεντρώνονται αποκλειστικά σε γεγονότα που έχουν να κάνουν με τις θαυματουργικές ιδιότητες της εικόνας της Παναγίας του Κύκκου.

Σκηνή 6 και 7. Οι δύο παραστάσεις στην κάθετη αριστερή πλευρά αναφέρονται στις θαυματουργές ιδιότητες του αγιάσματος της μονής Κύκκου. Γράφει η επεξήγηση στην εικόνα: «Δ.Δ. Οι προσερχόμενοι τω αγιάσματι της Θεοτόκου και διαφόρων ασθενειών απαλ/λαττόμενοι. 1 Λίθος εκ του οποίου βρύει το αγίασμα».[15]

Σκηνή 8. (Δεύτερη από πάνω στη δεξιά κάθετη πλευρά). Θαύματα της Παναγίας με τη διαδικασία του σκλαβώματος (αφιερώματος) μέσω μεταλλικού κρίκου. Πρόκειται για παλαιό έθιμο, το οποίο πάει πίσω στα αρχαία χρόνια.[16] Στο μοναστήρι της Παναγίας του Κύκκου επιβίωνε η συνήθεια τα καχεκτικά, δύστροπα και φιλάσθενα παιδιά να τα αφιερώνουν στην Παναγία με τη διαδικασία του σκλαβώματος, δηλαδή έθεταν στον λαιμό του παιδιού μεταλλικό κρίκο, «το κουλλούρι», όπως το έλεγαν. Με την πάροδο του χρόνου το παιδί ενηλικιωνόταν και θεραπευόταν, οπότε επανερχόταν στην μονή, όπου ενώπιον της εικόνας της Παναγίας διαβαζόταν η σχετική ευχή του ξεσκλαβώματος και αφαιρείτο ο κρίκος. Ως ευχαριστήριο αντίτιμο στην Παναγία, χαριζόταν ο κρίκος ή ο νεαρός αναλάμβανε την υποχρέωση να δουλέψει για κάποιο χρονικό διάστημα στην μονή, ως

---

13. Στυλιανός Κ. Περδίκης, «Η Περιγραφή της ιεράς μονής Κύκκου σε μία χαλκογραφία του 1778», *Επετηρίδα Κέντρου Μελετών Ιεράς Μονής Κύκκου*, τ. 1 (1990), σ. 42.

14. Εφραίμ Αθηναίος, *Περιγραφή της μονής Κύκκου*, ό.π., σ. 40.

15. Και τα δύο εικονίδια αντιγράφουν αντίστοιχα χαρακτικά από την *Περιγραφή της μονής του Κύκκου*, τα οποία στην ουσία εικονογραφούν το ίδιο θέμα. Το πρώτο εικονίδιο αντιγράφει χαρακτικό που πρωτοδημοσιεύθηκε στην έκδοση της *Περιγραφής* του 1782 και βρίσκεται ανάμεσα στις σ. 34 και 35. Επαναδημοσιεύθηκε στην έκδοση του 1817 μεταξύ των σ. 50 και 51 και στην έκδοση του 1819 ανάμεσα στις σ. 36 και 37. Το δεύτερο εικονίδιο με το Αγίασμα αντιγράφει χαρακτικό, το οποίο δημοσιεύθηκε για πρώτη φορά στην *Περιγραφή του Κύκκου* του έτους 1817 και βρισκόταν στο τέλος του κειμένου. Επαναδημοσιεύθηκε στην *Περιγραφή* του 1819 μεταξύ των σ. 124 και 125. Το κείμενο, το οποίο αναφέρεται στις θαυματουργές ιδιότητες του Αγιάσματος της μονής Κύκκου, πρωτοδημοσιεύθηκε στην *Περιγραφή* του 1782 και αποτελεί προσθήκη του Σεραφείμ του Πισσιδείου, ο οποίος επαύξησε το κείμενο της *Περιγραφής* του Εφραίμ του Αθηναίου του 1751. (*Η Περιγραφή της ιεράς μονής Κύκκου*, Ενετήσιν 1782, σ. 34-35).

16. Γεώργιος Παπαχαραλάμπους, «Επιβιώσεις αρχαίων εθίμων εν Κύπρω. Το σκλάβωμα», *Πρακτικά του Πρώτου Διεθνούς Κυπρολογικού Συνεδρίου*, Λευκωσία 1973, τ. Γ 2, σ. 265-269.

υπηρέτης, ή να παραμείνει μοναχός ή ακόμη να προσφέρει ως αντάλλαγμα κάποιο ανάθημα (χρηματικό ποσό, ζώο ή σκεύος).[17] Αυτής της φύσεως θαύματα της Κυκκώτισσας Παναγίας παρουσιάζει το σχετικό εικονίδιο. Το επεξηγηματικό κείμενο της εικόνας αναφέρει: «Ε.1. Το κουλούριον δι' ου οι υποσχεθέντες σκλάβοι ελευθερούνται / εκ διαφόρων παθών, διά της αυτών πίστεως».[18]

Σκηνή 9. (Τρίτη από πάνω προς τα κάτω στη δεξιά κάθετη πλευρά). Θαύματα της Παναγίας. Θεραπεία παιδιού και παραλύτου στην Κωνσταντινούπολη με την τοποθέτηση πάνω του τού ιερού πέπλου. Η επεξήγηση στην εικόνα αναφέρει: «Στ. Παιδίον ωσεί νεκρόν κύμενον έμπροσθεν της αγίας εικόνος. Η δε μήτηρ αυτού υγιός ανέλαβεν αυτό. Και παραλυτικός τις εν Κωνσταντινουπόλει, τη επιθέσει του ιερού μανδι/λήου τελείως θεραπεύεται. 1. Η το παιδίον αυτής υγιές λαβούσα η γυνή. 2. Ο εν Κωνσταντινουπόλει ιασθείς ασθενής, παρά(λυτος ων)».[19]

Σκηνή 10. (Κάτω οριζόντια σειρά πρώτη από αριστερά). Διάσωση από τη φωτιά της εικόνας της Παναγίας του Κύκκου από παράλυτο, ο οποίος προσκομίστηκε μπροστά της για θεραπεία. Μόλις ξέσπασε στον ναό η πυργκαγιά, αυτός περπάτησε και, αφού έλαβε την εικόνα, την έβγαλε έξω από τον ναό και την απόθεσε κάτω από πεύκο.[20] Η επιγραφή στην εικόνα αναφέρει: «Ζ. Ο ιαθείς λιθαργός λαβών την εικόνα φεύγει εκ της πυρκαϊάς και θέτει αυτήν εν τινι πεύκω».[21]

Σκηνή 11. (Δεύτερη από αριστερά). Η Παναγία του Κύκκου ετιμάτο ως

---

17. Στυλιανός Περδίκης, «Έταξά τον εις Κύκκον διά να ζήση...», *Ενατενίσεις*, τχ. 15 (Σεπτέμβριος-Δεκέμβριος 2011), σ. 179-182. – Κωστής Κοκκινόφτας, «Το έθιμο του "σκλαβώματος" στη μονή Κύκκου», *Ενατενίσεις*, τχ. 21 (Σεπτέμβριος-Δεκέμβριος 2013), σ. 86-91.

18. Το χαρακτικό, το οποίο αντιγράφει ο Ασπιώτης, πρωτοδημοσιεύθηκε το 1782 στην *Περιγραφή της μονής Κύκκου* μεταξύ των σ. 38 και 39. Επαναδημοσιεύεται στην έκδοση του ιδίου έργου το 1817, ανάμεσα στις σ. 56 και 57, καθώς και στην έκδοση του 1819, μεταξύ των σ. 42 και 43. Το θαύμα της Παναγίας, από το οποίο αφορμάται το χαρακτικό, αναφέρεται από τον Εφραίμ τον Αθηναίο. (*Η Περιγραφή μονής Κύκκου*, ό.π. 1751, σ. 55), και επαναλαμβάνεται στις επακολουθήσασες εκδόσεις της *Περιγραφής* του 1782 και 1817, σ. 56, και του 1819, σ. 42.

19. Το εικονίδιο του Ασπιώτη αντιγράφει χαρακτικό με ακριβώς αντίστοιχο θέμα και επεξηγηματικό κείμενο. Αυτό πρωτοδημοσιεύθηκε στα 1782 στην *Περιγραφή της μονής Κύκκου* ανάμεσα στις σ. 36 και 37 και επανατυπώθηκε στις εκδόσεις του 1817 ανάμεσα στις σ. 56 και 57 και του 1819 μεταξύ 88 και 89.

20. Εφραίμ Αθηναίος, *Η Περιγραφή του Κύκκου*, ό.π. 1751, σ. 50-51. Το ίδιο γεγονός επαναλαμβάνεται στις επανεκδόσεις της *Περιγραφής* του 1782, σ. 37-38, του 1817, σ. 52-53 και του 1819, σ. 38-39.

21. Ο Ασπιώτης αντιγράφει αντίστοιχο χαρακτικό της μονής Κύκκου, το οποίο πρωτοδημοσιεύθηκε στην έκδοση της *Περιγραφής της μονής Κύκκου* στα 1817 και βρισκόταν στο τέλος του βιβλίου μαζί με άλλα τέσσερα χαρακτικά. Επαναδημοσιεύεται στην έκδοση του 1819, ανάμεσα στις σ. 38 και 39.

βροχοποιός. Για τον σκοπό αυτό οργανώνονταν σε περιόδους ανομβρίας ειδικές λιτανείες.[22] Η επεξήγηση στην εικόνα αναφέρει. «Η. Θαύματα της Θεοτόκου, και οι πατέρες λιτανεύοντες εν καιρώ αυχμού. 1. Ο σταυρός / κατασκευασμένος εν ω τίθεται η αγία εικών όταν η λειτανία γίνεται».[23]

Σκηνή 12. (Τρίτη από αριστερά στην κάτω οριζόντια σειρά). Μαστιζομένης της Κύπρου από ανομβρία και, αφού η Παναγία του Κύκκου δεν έφερνε βροχές, οθωμανός σατράπης εξοργίστηκε και απέστειλε στρατιωτικό απόσπασμα κατά του μοναστηριού. Μόλις αυτοί πλησίασαν στην είσοδο της μονής, ως εκ θαύματος ξέσπασε μεγάλη βροχοθύελλα.[24] (Εικ. 6) Ο επεξηγηματικός τίτλος επί της εικόνας αναφέρει: «Θ. Ο παρά του σατράπου πεμφθείς και μετ' αυτού πλήθως στρατιωτών κατά της Μονής και / ότε επλισίασαν (ω του θαύματος) μέγας υετός γέγονεν ώστε εξίστασθαι πάντας».[25]

Σκηνή 13. (Τέταρτη από αριστερά στην κάτω οριζόντια σειρά). Στα 1751 μετά την τρίτη καταστροφή του Καθολικού της μονής Κύκκου από πυρκαγιά οι μοναχοί έβλεπαν την Θεοτόκο να επισκέπτεται το μοναστήρι και να περιφέρεται στον ναό ως γυναίκα υπέρλαμπρος, περιβεβλημένη τον ήλιο. (Εικ. 4) Τούτο ερμήνευσαν ως επιθυμία της Παναγίας για ανοικοδόμηση του ναού της.[26] Ο επεξηγηματικός τίτλος στην εικόνα γράφει: «Ι. Νέον ώφθη και τούτο τη πυρποληθείσι σου μονή πανάμορμε φώτα ενευσίμοις ημερών κατά νύκτα εξάπτοντα / και γυνή ωραία περιπολούσα τον ναόν σου, λαμπροφόρος τ' οφθείσα οις ήθελεν».[27]

Σκηνή 14. (Πέμπτη από αριστερά στην κάτω οριζόντια σειρά). Ο απόστολος Λουκάς παρουσιάζει την εικόνα της Παναγίας, που ζωγράφισε, και την Μαρία ευχαριστημένη να αναφωνεί: Η χάρις του εξ εμού τεχθέντος είη μετ' αυτής.[28]

---

22. Εφραίμ Αθηναίος, *Η Περιγραφή του Κύκκου*, ό.π., σ. 55 επανεκδόσεις 1782, σ. 40, 1817, σ. 56, 1819, σ. 42.

23. Ο Ασπιώτης έχει ως πρότυπο χαρακτικό από την *Περιγραφή της μονής Κύκκου*, το οποίο πρωτοδημοσιεύθηκε στα 1782, μεταξύ των σ. 32 και 33, στην έκδοση του 1817, μεταξύ των σ. 56 και 57 και στην έκδοση του 1819, μεταξύ των σ. 42 και 43.

24. Εφραίμ Αθηναίος, *Η Περιγραφή του Κύκκου*, 1751, ό.π., σ. 56-58. Επανεκδόσεις 1782, σ. 41-42, 1817, σ. 56-57 και 1819, σ. 42-43. (Εικ. 7)

25. Και εδώ ο Ασπιώτης αντιγράφει χαρακτικό με το ίδιο θέμα, το οποίο πρωτοεκδόθηκε στα 1782 στην *Περιγραφή της μονής Κύκκου*, μεταξύ των σ. 40 και 41. Ακολούθως επαναχρησιμοποιήθηκε στις επανεκδόσεις του ιδίου έργου στα 1817, σ. 56-57 και 1819, σ. 42-43 (εικ. 7).

26. *Περιγραφή της μονής Κύκκου*, 1782, ό.π., σ. 42. Επανέκδοση 1817, σ. 57-58.

27. Πρότυπο του Ασπιώτη ήταν αντίστοιχο χαρακτικό, το οποίο πρωτοδημοσιεύθηκε στην *Περιγραφή της μονής Κύκκου* στα 1817 στο τέλος της έκδοσης. Επαναδημοσιεύθηκε στην έκδοση του 1819, ανάμεσα στις σ. 44 και 45. (Εικ. 5)

28. Ο Ασπιώτης για τη συγκεκριμένη σκηνή έχει ως πρότυπο χαρακτικό, το οποίο πρω-

Το διευκρινιστικό σημείωμα στην εικόνα γράφει: «ΙΑ. Ο ιερός Λουκάς προσφέρι την μορφήν εις την εικόνα η δε επευξαμένη είπε. Η χάρις του εξ εμού τεχθέντος είη μετ'/ αυτής».[29] Η σκηνή αυτή, με βάση την χρονολογική διάταξη των παραστάσεων που ακολουθεί ο ζωγράφος Νικόλαος Ασπιώτης, έπρεπε να τοποθετηθεί όχι τελευταία αλλά μετά την τρίτη σκηνή από αριστερά τής επάνω οριζόντιας σειράς. Ακολουθεί την σκηνή της παραγγελίας των εικόνων από την Παναγία στον ευαγγελιστή Λουκά. Μάλλον ο κερκυραίος ζωγράφος κάνει το πιο πάνω λάθος, γιατί δεν θα γνώριζε επακριβώς το ιστορικό της δημιουργίας των εικόνων της Παναγίας.

Ως πρότυπό του ο Νικόλαος Ασπιώτης αναμφίβολα πρέπει να είχε την έντυπη έκδοση της *Περιγραφής της ιεράς μονής Κύκκου*. Του συγκεκριμένου έργου των λογίων κληρικών Εφραίμ του Αθηναίου και Σεραφείμ Πισιδίου έχουμε κατά τον 18ο και 19ο αιώνα στα ελληνικά τυπογραφεία της Βενετίας τέσσερις διαφορετικές εκδόσεις (1751, 1782, 1817, 1819).[30] Τις χρηματικές δαπάνες των εκδόσεων κάλυψε η μονή της Παναγίας του Κύκκου. Επισημαίνεται ότι η τρίτη έκδοση της *Περιγραφής* (1817) πραγματοποιήθηκε στο Τυπογραφείο Γλυκή στην Βενετία με χρήματα του κληροδοτήματος του κύπριου λόγιου αρχιμανδρίτη Κυπριανού προς την μονή Κύκκου.[31] Και οι δεκαπέντε επιμέρους πίνακες που απαρτίζουν την αφηγηματική εικόνα της Κυκκώτισσας από την Κεφαλονιά, δεν έχουν απλώς ως πρότυπα τα χαρακτικά του βιβλίου της *Περιγραφής της μονής Κύκκου*, αλλά κυριολεκτικά τα αντιγράφουν με πάσα λεπτομέρεια, όχι μόνο ως προς τις παραστάσεις αλλά ακόμη και στα επεξηγηματικά κείμενα που τις συνοδεύουν. Οι αφηγηματικές αυτές σκηνές δεν συμπεριλαμβάνονται όμως όλες και στις τέσσερις προαναφερθείσες εκδόσεις της *Περιγραφής της μονής Κύκκου* αλλά μονάχα στις δύο τελευταίες, του 1817 και 1819. Η αύξηση των εννέα ολοσέλιδων χαρακτικών που διάνθιζαν την Β′ έκδοση της *Περιγραφής* του Κύκκου (1782) σε δεκατέσσερα, που εντοπίζομε στις εκδόσεις της Γ′ και Δ′ έκδοσης της *Περιγραφής* (1817, 1819), οφείλεται στο ότι ο τυπογράφος Γλυκής που ανέλαβε την Γ′

τοδημοσιεύθηκε στην *Περιγραφή της μονής Κύκκου* στα 1782, μεταξύ των σ. 24 και 25, στην έκδοση του 1817, ανάμεσα στις σ. 60 και 61 και στην έκδοση του 1819, μεταξύ των σ. 88 και 89.

29. Εφραίμ Αθηναίος, *Η Περιγραφή του Κύκκου*, 1751, ό.π. σ. 19. Επανέκδοση 1782, σ. 22, 1817, σ. 37 και 1819, σ. 23.

30. Περδίκης, «Βιβλιογραφία», ό.π., σ. 491-497, 510-511. – Κωνσταντινίδης, *Η Διήγησις*, ό.π. σ. 57-60 (όπου και εκτενής βιβλιογραφία). – Θεοχαρίδης, *Οι Περιγραφές*, ό.π. σ. 57-61.

31. Περδίκης, *Η μονή Κύκκου, ο αρχιμανδρίτης Κυπριανός*, ό.π., σ. 49-50, 86-93. – Φίλιππος Ηλιού, *Ελληνική βιβλιογραφία του 19ου αιώνα, 1801-1818*, Ε.Λ.Ι.Α., Αθήνα 1997, τ. Α′, σ. 443.

έκδοση (1817) δεν μπορούσε να εντοπίσει τις χάλκινες πλάκες, πάνω στις οποίες ήταν χαραγμένες οι σκηνές της ιστορίας της μονής Κύκκου και κοσμούσαν την Β΄ έκδοση της *Περιγραφής* (1782), για να τις επανεντάξει στην Γ΄ *Περιγραφή της μονής του Κύκκου*. Για να αντιπαρέλθει τη δυσκολία ο τυπογράφος αναγκάζεται να παραγγείλει νέες χαλκογραφίες. Αυτές, συνολικά πέντε, τις φιλοτέχνησε μάλλον ο χαράκτης Ιγνάτιος Κολόμπο, αφού δύο από τις πέντε φέρουν την υπογραφή του. Τελικά, εντοπίσθηκαν και τα εννέα χαρακτικά της προηγούμενης *Περιγραφής* (1782) και επαναχρησιμοποιήθηκαν στην νέα Γ΄ *Περιγραφή* (1817).[32] Έτσι, η έκδοση της *Περιγραφής* του Κύκκου του 1817 παρουσιάζεται με δεκατέσσερα χαρακτικά. Τα πέντε νέα χαρακτικά δεν διανθίζουν το κείμενο του βιβλίου, όπως συμβαίνει με τα υπόλοιπα εννέα, αλλά τοποθετούνται συγκεντρωμένα όλα στο τέλος του εντύπου.[33] Στην Δ΄ *Περιγραφή* του Κύκκου (1819) θα ενταχθούν όλα μέσα στο κείμενο, πέραν των τριών (Γέννηση και Ευαγγελισμός της Θεοτόκου και το Αγίασμα της μονής, για το οποίο υπήρχε και άλλο ένα χαρακτικό από τα αρχικά), τα οποία θα μείνουν συγκεντρωμένα στο τέλος.[34] Ο κερκυραίος ζωγράφος της εικόνας Νικόλαος Ασπιώτης πρέπει να είχε στα χέρια του μία από αυτές τις δύο εκδόσεις της *Περιγραφής*, του 1817 ή του 1819. Πιθανότατα κατείχε την έκδοση της Δ΄ *Περιγραφής* του Κύκκου (1819), γιατί σ' αυτή την έκδοση το χαρακτικό, όπου ο Λουκάς παρουσιάζει την εικόνα που ζωγράφισε στην Παναγία, εκφεύγει της κανονικής χρονολογικής παράθεσης των γεγονότων. Το ίδιο κάνει και ο Νικόλαος Ασπιώτης στην εικόνα του. Αδυνατώντας να τοποθετήσει την σκηνή αυτή τέταρτη στην σειρά (μετά την παραγγελία της Θεοτόκου στον Λουκά), την παραθέτει τελευταία, χωρίς να έχει χρονική σειρά με τα προηγούμενα εικονίδια. Αντίθετα, τις σκηνές της Γέννησης και του Ευαγγελισμού της Παναγίας, των οποίων γνωρίζει την ιστορική διαδοχή, τις μεταφέρει πρώτες στα αφηγηματικά διάχωρα της εικόνας του, ασχέτως αν στην *Περιγραφή* του Κύκκου (1819) βρίσκονται στο τέλος.

Τα χαρακτικά που εικονογραφούσαν την *Περιγραφή της μονής Κύκκου* ήταν μαυρόασπρα. Ελάχιστα αντίτυπα, τα οποία έφεραν καλύτερης ποιότητας δέσιμο και με χρυσό χόνδρο σελίδων, περιείχαν έγχρωμα χαρακτικά. Αυτά επιζωγραφίζονταν με το χέρι μετά την εκτύπωση. Οι περιορισμένες αυτές εκδόσεις μπορούν να χαρακτηρισθούν ως ξεχωριστές (εκδόσεις πολυτελείας) και προσφέρονταν ως δώρα σε επίσημες προσωπικότητες που επισκέπτονταν ή σχετίζονταν με το μοναστήρι της Παναγίας του Κύκκου. Δύο από τα αναφερθέντα χαρακτικά, αυτά του Ευαγγελισμού της Θεοτόκου και η διάσωση της εικόνας του Κύκκου

32. Περδίκης, *Η μονή Κύκκου, ο αρχιμανδρίτης Κυπριανός*, ό.π. σ. 50, 86-93.
33. Περδίκης, «Βιβλιογραφία», *ό.π.*, σ. 494.
34. Περδίκης, «Βιβλιογραφία», *ό.π.*, σ. 495-496.

από την πυρκαγιά, φέρουν στην κάτω αριστερή γωνία την υπογραφή του ιταλού χαράκτη Ιγνάτιου Κολόμπο (1752 -1825),[35] ο οποίος δραστηριοποιείτο στη Βενετία στις αρχές του 19ου αιώνα και είναι γνωστός και από άλλα έργα του.

Γρήγορη αντιπαραβολή των χαρακτικών, μαυρόασπρων ή επιζωγραφισμένων, από την έκδοση της *Περιγραφής της μονής Κύκκου* με τις αντίστοιχες σκηνές από την αφηγηματική εικόνα της Παναγίας του Κύκκου, την οποία ζωγράφισε ο Νικόλαος Ασπιώτης, αναδεικνύουν την έντονη σχέση, τολμούμε να πούμε την αντιγραφή των χαρακτικών από τον Νικόλαο Ασπιώτη.

Στο δεξιό διάχωρο, μετά το τέλος των επεξηγηματικών αναφορών των επιμέρους σκηνών, ο αγιογράφος με πιο έντονη γραφή θέτει την ημερομηνία ολοκλήρωσης του έργου, την υπογραφή του, ενώ δεν παραλείπει να τονίσει και την κερκυραϊκή καταγωγή του: «Τη 20ή Μαΐου 1843. Χειρ Νικολάου Ασπιώτου Κερκυραίου».

Ο Νικόλαος Ασπιώτης είναι γνωστός ζωγράφος. Γεννήθηκε στα 1815 και πέθανε στα 1891. Για κάποιο χρονικό διάστημα βρέθηκε στην Κεφαλονιά, όπου στα 1841 παντρεύτηκε την επίσης κερκυραία Μαρία Καρλότα Γουαδιέρη. Στην Κεφαλονιά γεννήθηκε και ο γιος τους Γεράσιμος (6 Σεπτεμβρίου 1843), ο οποίος χρόνια αργότερα έμελλε να ιδρύσει τον γνωστό τυπογραφικό οίκο «Ασπιώτη».[36] Στο διάστημα της παραμονής του στην Κεφαλονιά σε ηλικία 28 ετών, ενώ ανέμενε την γέννηση του πρώτου παιδιού του, ζωγράφισε την αφηγηματική εικόνα της Κυκκώτισσας (20 Μαΐου 1843). Από τα πιο γνωστά έργα του Νικόλαου Ασπιώτη είναι οι αγιογραφίες στην ουρανία του ιερού ναού του κυπρίου Αγίου Σπυρίδωνα στην Κέρκυρα, οι οποίες είναι αντίγραφα έργων του Παναγιώτη Δοξαρά. Το 1850, οι επίτροποι του ναού αποφάσισαν την αντικατάσταση των έργων του Δοξαρά και ανέθεσαν την εργασία στον Νικόλαο Ασπιώτη, ο οποίος, για να την ολοκληρώσει, χρειάστηκε γύρω στα είκοσι χρόνια.[37] Ως προς την ει-

---

35. *Dell'Incisione in Venezia: Memoria di Giannantonio Moschini, Zanetti*, Venezia 1924, σ. 146. – Agostino M. Comanducci, *Dizionario illustrato dei pittori, disegnatori e incisori italiani moderni e contemporanei*, Milano 1963, τ. 1, σ. 472. – Παπαστράτου, *Χάρτινες εικόνες*, ό.π, τ. 1, σ. 147.

36. *Λεξικό ελλήνων καλλιτεχνών. Ζωγράφοι – γλύπτες – χαράκτες, 16ος-20ός αιώνας*, επιμ. Ευγένιος Δ. Ματθιόπουλος, Μέλισσα, Αθήνα 1997, τ. 1, σ. 109. – Φίλιππος Ηλιού, «Αγιογράφοι, ζωγράφοι, χαράκτες και σταμπαδόροι. Η μαρτυρία των καταλόγων συνδρομητών», *Μεταβυζαντινά χαρακτικά. Πρακτικά Επιστημονικής Ημερίδας*, Θεσσαλονίκη 1997, σ. 48.

Ευγενία Δρακοπούλου, *Έλληνες ζωγράφοι μετά την Άλωση (1450-1850)*, Αθήνα 2010, τ. Γ', σ. 176. http://www.corfu-museum.gr/index.php/en/component/content/article/22-2013-07-10-16-15-45/personalities/historical-personalities/10-m-1 (12.11.2014).

37. Αθανάσιος Χ. Τσίτσας, *Αι επιγραφαί του ναού του Αγίου Σπυρίδωνος*, Κέρκυρα

κόνα της Κυκκώτισσας, αυτό που επιτυγχάνει τελικά ο Νικόλαος Ασπιώτης είναι η δημιουργία μιας αφηγηματικής εικόνας, σχετικής με την περιώνυμη Παναγία του Κύκκου. Δεν παραθέτει όμως κατά κύριο λόγο τον βιογραφικό κύκλο της Παναγίας, όπως παραδοσιακά παρουσιάζουν οι τέτοιας κατηγορίας αφηγηματικές εικόνες, αλλά επικεντρώνεται στην παρουσίαση εικονογραφικά της ιστορίας της εικόνας της Παναγίας του Κύκκου. Αυτό που έμμεσα προσπαθεί να αναδείξει, δεν είναι το καθαυτό πρόσωπο της Θεοτόκου, αλλά η συγκεκριμένη εικόνα του Κύκκου και οι θαυματουργές της ιδιότητες. Σ' αυτό το σημείο δεν πρωτοτυπεί ο Ασπιώτης. Έχουν ήδη προηγηθεί οι πατέρες της ίδιας της μονής Κύκκου. Από όσα γνωρίζουμε, όμοιας μορφής σύνθεση παρουσιάζει για πρώτη φορά στα 1752 σε μεγάλου μεγέθους χαρακτικό ο Σεραφείμ ο Πισσίδιος.[38] Λίγα χρόνια μετά, στα 1776-1778, με πρωτοβουλία του οικονόμου της μονής Κύκκου Μελετίου, σε σχέδια του ζωγράφου Μιχαήλ του Αποστόλη, χάραξη των Ινοτσέντε Αλεσσάντρι και Πιέτρο Σκαττάλια και επιστασία του αρχιμανδρίτη Κυπριανού θα εκτυπωθεί στην Βενετία άλλη μία μεγάλων διαστάσεων χάρτινη εικόνα με δεκατέσσερις παραστάσεις από την ιστορία και τα θαύματα της Κυκκώτισσας Παναγίας.[39] Με βάση όμως γραπτές πηγές[40] το Καθολικό της μονής Κύκκου, το οποίο καταστράφηκε από φωτιά στα 1751, εκοσμείτο πλήρως με τοιχογραφικό διάκοσμο. Δεν γνωρίζομε αν στις τοιχογραφίες αυτές περιλαμβάνονταν και αφηγηματικές σκηνές που παρέπεμπαν στην ιστορία και τα θαύματα της εικόνας της Κυκκώτισσας Παναγίας. Η διάδοση των συγκεκριμένων αφηγηματικών χάρτινων εικόνων στον ευρύτερο ορθόδοξο κόσμο θα αποτελέσει σε πλείστες περιπτώσεις έναυσμα, ώστε από τις χάρτινες εικόνες να επανέλθουμε σε αυθεντικές ξύλινες εικόνες. Ενδεικτικά, το χαρακτικό του 1752 θα αποτελέσει πρότυπο για αφηγηματική εικόνα της Παναγίας του Κύκκου του 1753, που βρίσκεται στην ιερά μονή Κυρίας των Αγγέλων Κεχροβουνίου στο νησί της Τήνου.[41] Άλλες δύο όμοιας κατηγορίας εικόνες της Κυκκώτισσας έχουν ως πρότυπό τους το χαρακτικό του 1776. Η μία βρίσκεται στην ιερά μητρόπολη Διδυμοτείχου και Ορε-

---

1966, σ. 36. – Γιάννης Σ. Πιέρης, «Η εξέλιξη του εσωτερικού διάκοσμου του ναού του Αγίου Σπυρίδωνα», στο: *Άγιος Σπυρίδων, ο ναός και η λατρεία του στην Κέρκυρα*, Ιερά Μητρόπολις Κερκύρας, Παξών και Διαποντίων Νήσων, Κέρκυρα 2007, σ. 64.

38. Πρόκειται για αδημοσίευτο έργο στις συλλογές του Μουσείου Κύκκου με αριθμό αρχείου Π537.

39. Περδίκης, «Η Περιγραφή ...», *ό.π.*, σ. 31-49.

40. Ανδρέας Στυλιανού, «Αι περιηγήσεις του Ρώσσου μοναχού Βασιλείου Γρηγόροβιτς Βάρσκυ – Πλάκα – Άλποβ άλλως Βασιλείου Μοσκοβορρώσσου Κιεβοπολίτου εν Κύπρω», *Κυπριακαί Σπουδαί*, τ. ΚΑ' (1957), σ. 66.

41. Ιωάννης Π. Γκερέκος, *Εικόνες της Τήνου*, Πανελλήνιο Ιερό Ίδρυμα Ευαγγελιστρίας Τήνου, Τήνος 2008, σ. 246-248, 261.

στιάδος και προέρχεται από το διαλυθέν μετόχιο της ιεράς μονής Κύκκου στην Αδριανούπολη, και η άλλη σε ιδιωτική συλλογή στην Αθήνα.

Το ερώτημα που τίθεται είναι πώς και γιατί κρίθηκε αναγκαία η δημιουργία της συγκεκριμένης εικόνας, η οποία, πέραν της Παναγίας, διανθίζεται με ποικίλες σκηνές από την ιστορία της αγίας εικόνας και της ομώνυμης μονής;

Η απόδοση ιδιαίτερων τιμών στην Κυκκώτισσα Παναγία γνωρίζει ευρεία διάδοση στο δεύτερο μισό του 18ου, καθώς και τον 19ο αιώνα. Η φήμη της εξαπλώνεται σε ολόκληρο σχεδόν τον ορθόδοξο χριστιανικό κόσμο, αλλά κυρίως στην καθ' ημάς Ανατολή (Ελλάδα, Αιγαιοπελαγίτικα Νησιά, Κωνσταντινούπολη, Μικρά Ασία, Πόντο).

Τούτο οφειλόταν στο ποικιλόμορφο εύρος της μονής Κύκκου (μεγάλος αριθμός πατέρων, πολυάριθμα μετόχια εντός και εκτός Κύπρου, συνεχείς περιοδείες των μοναχών για ζητείες, συγκέντρωση σημαντικού αριθμού αγίων λειψάνων, πέραν της αγίας εικόνας της Παναγίας, οικονομική ευρωστία, αυτοδιοίκητο καθεστώς, συστηματικές εκδόσεις της *Περιγραφής της ιστορίας της μονής* και των θαυμάτων της Παναγίας, καθώς και το τύπωμα χιλιάδων χάρτινων εικόνων, οι οποίες διαμοιράζονταν στους προστρέχοντες πιστούς και επενεργούσαν ως διαφημιστικά φυλλάδια για τη χάρη και τις θαυματουργικές ιδιότητες της Κυκκώτισσας Παναγίας και κατ' επέκταση της μονής της στην Κύπρο. Έτσι, η φήμη της διαδιδόταν και εδραιωνόταν με γρήγορους ρυθμούς στον ελληνικό κόσμο της Οθωμανικής αυτοκρατορίας. Μέσα στο προαναφερθέν πλαίσιο εδράζεται και η εξάπλωση στον ύστερο μεταβυζαντινό κόσμο της μεγάλης διάδοσης του εικονογραφικού τύπου της Ελεούσας Παναγίας του Κύκκου σε ποικίλες εναλλαγές.

Είμαστε της άποψης ότι μέσα σε αυτό το ευρύ πλαίσιο πρέπει να αναζητηθεί ο λόγος ύπαρξης της παρουσιασθείσας εικόνας της Κυκκώτισσας στον ναό του Αγίου Ελευθερίου στο Αργοστόλι Κεφαλονιάς. Πέραν τούτου, αξίζει επισήμανσης ότι στην εικονογράφηση της Παναγίας της Μυρτιδιώτισσας, η οποία τιμάται ιδιαίτερα στα Επτάνησα, και κυρίως στα Κύθηρα, όπου εδρεύει το μοναστήρι της, ακολουθείται ο τύπος της Παναγίας του Κύκκου.[42]

Η απόδοση τιμής στην Παναγία του Κύκκου είναι και σήμερα ακόμη ζωντανή στην Κεφαλονιά. Αυτή όμως δεν τιμάται στις 21 Σεπτεμβρίου, ημέρα που πανηγυρίζει η μονή Κύκκου, διότι επισκιάσθηκε από την Παναγία Μυρτιδιώτισσα· έτσι, οι τελετές προς τιμήν της (λειτουργίες, λιτανείες) πραγματοποιούνται στις 24 Σεπτεμβρίου, μέρα μνήμης του θαύματος ίασης του παραλύτου από την Παναγία Μυρτιδιώτισσα των Κυθήρων.

---

42. Άγγελο-Διονύσης Δεμπόνος, «Η κυθήρια Ελεούσα του Κύκκου –ως Μυρτιδιώτισσα– πολιούχος Αργοστολίου», *Α΄ Διεθνές Συνέδριο Κυθηριακών Μελετών*, Κύθηρα, 2003, τ. 4ος, σ. 89-103.

Ενδεικτικά, παρουσιάζουμε ελάχιστα δείγματα της επιχωριάζουσας στην Κεφαλονιά τιμής προς την Κυκκώτισσα.

Στον ναό του Αγίου Ελευθερίου στο Αργοστόλι εικόνα της προαναφερθείσας Παναγίας εκτίθεται για προσκύνηση μόνιμα στον ναό, σε ξεχωριστό προσκυνητάρι.

Στον ναό του Αγίου Διονυσίου στο Δράπανο, μεγάλη εικόνα της Κυκκώτισσας[43] είναι τοποθετημένη σε ξεχωριστό μεγαλόπρεπο θρόνο στο μέσο του, όπου δέχεται τα πολυάριθμα αφιερώματα των προστρεχόντων πιστών.

Στο μουσείο εικόνων στη μονή του Αποστόλου Ανδρέα στα Περατάτα άλλη μεταβυζαντινή εικόνα της Παναγίας του Κύκκου αναμένει να συντηρηθεί.

Στο 6ο Διεθνές Πανιόνιο Συνέδριο (Ζάκυνθος 1997) παρουσιάσαμε εικόνα της Παναγίας του Κύκκου του έτους 1799, έργο του επίσης κερκυραίου αγιογράφου Χριστόφορου Μαρκούρη.[44] Αυτός απέδωσε σε πραγματική εικόνα χαλκογραφία που τύπωσε η μονή Κύκκου στην Βενετία στα 1798. Σχεδόν μισό αιώνα μετέπειτα την ίδια διαδικασία μετέρχεται ο συντοπίτης του ζωγράφος Νικόλαος Ασπιώτης.

Τα συμβάντα αυτά μπορεί να θεωρηθούν τυχαίες συμπτώσεις ή μήπως ένεκα της γεωγραφικής εγγύτητας των Επτανήσων με την Ιταλία αποτέλεσαν την θύρα εισόδου προς τον ορθόδοξο ελληνικό χώρο και αυτής της αντίστροφης ζωγραφικής τάσης, όπου από τις χάρτινες εικόνες γίνεται προσπάθεια επιστροφής στις αυτούσιες;

Όπως και να έχουν τα πράγματα, ο ζωγράφος Νικόλαος Ασπιώτης είναι ένας ακόμη κρίκος στις διαχρονικές στενές σχέσεις που καταγράφονται ανάμεσα στις νήσους Κέρκυρα και Κύπρο, οι οποίες σήμερα οριοθετούν τα δύο άκρα (δυτικό και ανατολικό) του ζώντος ελληνικού κόσμου.

43. Μοσχόπουλος, *Κεφαλονιά*, ό.π., σ. 67, Πίν. 89.

44. Στυλιανός Κ. Περδίκης, «Έργα των επτανησίων αγιογράφων Εμμανουήλ Τσανφουρνάρη και Χριστόφορου Μαρκούρη στην Κύπρο», *Πρακτικά Στ΄ Διεθνούς Πανιόνιου Συνεδρίου, Ζάκυνθος 23-27 Σεπτεμβρίου 1997*, Κέντρο Μελετών Ιονίου – Εταιρεία Ζακυνθιακών Σπουδών, Αθήνα 2004, τ. Δ΄, σ. 495-508.

Περίληψη / Summary

Στις 20 Μαΐου 1843 ο κερκυραίος ζωγράφος Νικόλαος Ασπιώτης ζωγράφισε αφηγηματική εικόνα της Παναγίας του Κύκκου, η οποία βρίσκεται στον ναό του Αγίου Ελευθερίου στο Αργοστόλι της Κεφαλονιάς. Η εικόνα στο μέσο φέρει την Παναγία του Κύκκου και γύρω δεκατέσσερις σκηνές που αναφέρονται στην ιστορία της. Ως πρότυπό του ο Ασπιώτης είχε χαρακτικά που κοσμούσαν τις εκδόσεις της *Περιγραφής της μονής Κύκκου* του 1817 και 1819. Καταβάλλεται προσπάθεια η εικόνα του Ασπιώτη να συσχετισθεί με αντίστοιχα έργα της ίδιας εποχής και να ερμηνευθεί η ανάγκη δημιουργίας της.

On 20 May 1843, the painter Nikolaos Aspiotis from Corfu painted a narrative icon of the Virgin of Kykkos which is preserved in the church of Agios Eleftherios in Argostoli, Kefalonia. In the central panel of the icon, the Virgin of Kykkos is surrounded by fourteen scenes from of the history of the icon of the Virgin of Kykkos. Aspiotis was inspired by the engravings which were adorned by the editions of the Description of the Monastery of Kykkos in 1817 and in 1819. There is an attempts to associate the icon with similar works during the same period and interprets the occasion of their creation.

Ιερά μονή Κύκκου
(Raphael Tuck and Sons' – photogravure postcard – αρχείο Θ. και Π. Πυλαρινού).

Εικ. 1. Η Παναγία του Κύκκου. Έργο Νικολάου Ασπιώτη, 1843.
Ναός Αγίου Ελευθερίου, Αργοστόλι, Κεφαλονιά.

Εικ. 2. Η Παναγία του Κύκκου. Λεπτομέρεια
από την εικόνα του Ν. Ασπιώτη 1843.

Εικ. 3. Χαρακτικό με την Παναγία
του Κύκκου του 1816.

Εικ. 4. Εμφάνιση της Θεοτόκου. Λεπτομέρεια εικόνας Ν. Ασπιώτη 1843.

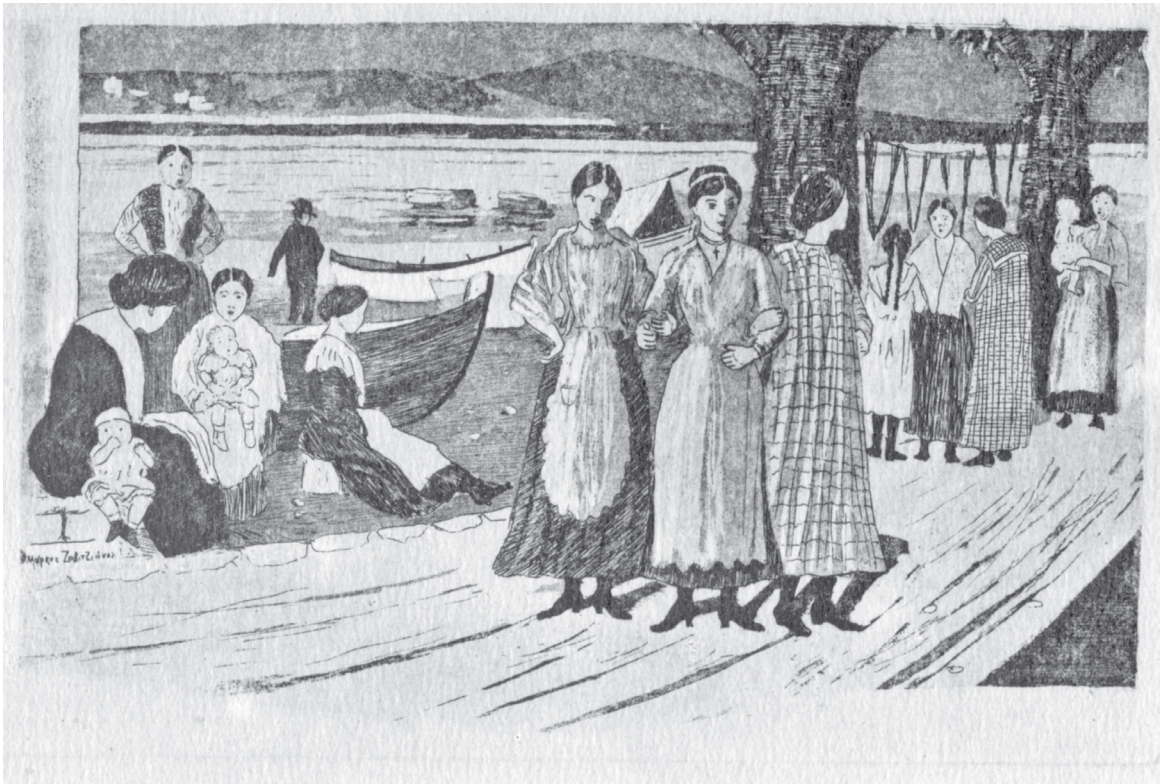
Εικ. 5. Εμφάνιση της Θεοτόκου σε χαρακτικό του 1817.

Εικ. 6. Το θαύμα της βροχής. Λεπτομέρεια της εικόνας του Ν. Ασπιώτη, 1843.

Εικ. 7. Το θαύμα της βροχής. Χαρακτικό του 1782.

«Του προάστειου τα κορίτσια εσεργιάνιζαν...», χαρακτικό του Μάρκου Ζαβιτζιάνου
από το βιβλίο *Η τιμή και το χρήμα* του Κωνσταντίνου Θεοτόκη (1914)
(αρχείο Θ. και Π. Πυλαρινού).

Ο ΚΩΝΣΤ. ΘΕΟΤΟΚΗΣ ΚΑΙ Η «ΣΥΝΤΡΟΦΙΑ ΤΩΝ ΕΝΝΙΑ». ΛΟΓΟΣ ΚΑΙ ΕΙΚΟΝΑ ΣΤΗΝ ΚΟΣΜΟΠΟΛΙΤΙΚΗ ΚΕΡΚΥΡΑ ΤΩΝ ΑΡΧΩΝ ΤΟΥ 20ου ΑΙΩΝΑ

Μαρίνα Παπασωτηρίου – Αλέξανδρος Τενεκετζής

Το θέμα της παρέμβασής μας αφορά τον Κωνσταντίνο Θεοτόκη και τη «Συντροφιά των Εννιά». Συγκεκριμένα, πρόκειται για σύνοψη των συμπερασμάτων της επιστημονικής ημερίδας που διοργανώθηκε τον Νοέμβριο του 2013 από την Εθνική Πινακοθήκη με αφορμή τα 90 χρόνια από το θάνατο του κερκυραίου δημιουργού.[1] Μέσα από τις συζητήσεις είχε γεννηθεί η ιδέα για τη διοργάνωση της ημερίδας, η οποία πραγματοποιήθηκε στο φιλόξενο χώρο της Αναγνωστικής Εταιρίας με την ευγενική υποστήριξη του Ιδρύματος και του Δήμου Κέρκυρας.

Σκοπός μας ήταν, με επίκεντρο τη φυσιογνωμία του Κωνσταντίνου Θεοτόκη, να σκιαγραφήσουμε την πρόσληψη των νεωτερικών τάσεων, κυρίως στις εικαστικές τέχνες, από τους πρωταγωνιστές της «Συντροφιάς των Εννιά», οι οποίοι μετά από σπουδές και περιπλανήσεις στην Ευρώπη του τέλους του 19ου και τις αρχές του 20ού αιώνα βρέθηκαν και δημιούργησαν στην κοσμοπολίτικη και με πολλαπλές επιρροές Κέρκυρα μέχρι και τα μέσα περίπου της δεύτερης δεκαετίας.

Πιο συγκεκριμένα, τα ζητήματα που μας απασχόλησαν ήταν τα εξής:

α) Ποιο υπήρξε το ευρωπαϊκό περιβάλλον, μέσα στο οποίο γαλουχήθηκαν καλλιτεχνικά και ιδεολογικά τα μέλη και ο περίγυρος της «Συντροφιάς των Εννιά», ποιες ήταν δηλαδή οι νεωτερικές τάσεις στην Ευρώπη, που κυριαρχούσαν στο γύρισμα του αιώνα, κυρίως στη Γαλλία και τη Γερμανία, και οι οποίες επηρέασαν τις πολιτικές, ιδεολογικές και καλλιτεχνικές τους πεποιθήσεις και προτιμήσεις;

β) Πώς ενσωματώθηκαν, μεταλαμπαδεύτηκαν και αποδόθηκαν στην *Κερκυραϊκή Ανθολογία* τα διδάγματα της ευρωπαϊκής νεωτερικότητας, ποια είναι δηλαδή η αισθητική θεωρία που συγκροτείται μέσα από τις σελίδες του περιοδικού, μέσα από τα γραπτά και την εικονογράφηση; Όπως παρατηρεί ο Κώστας Δαφνής, «η Κέρκυρα των αρχών του 20ού αιώνα βρισκόταν στην πρωτοπορία της πνευματικής Ελλάδας και οι πνευματικοί της άνθρωποι λογαριάζονταν σαν

1. Τα *Πρακτικά* της ημερίδας είναι υπό έκδοση.

ηγετικές μορφές. Άλλωστε, εδώ ήταν το σταυροδρόμι, όπου γονιμοποιούνταν οι ευρωπαϊκές επιδράσεις πριν περάσουν στον πλατύτερο ελληνικό χώρο».[2]

Στο νησί βρήκαν καταφύγιο πολλοί πνευματικοί άνθρωποι και καλλιτέχνες, Κερκυραίοι και μη, που μετά την περιπλάνησή τους στην «Εσπερία» βρέθηκαν στο νησί των Φαιάκων, τουλάχιστον μέχρι τη λήξη του Α΄ Παγκοσμίου πολέμου και των Βαλκανικών πολέμων. Πρώτος ο Θεοτόκης επέστρεψε οριστικά στην ιδιαίτερη πατρίδα του το 1909, ύστερα από την περιπλάνησή του στη Γαλλία και το Μόναχο, όπου συνάντησε τον Κώστα Χατζόπουλο. Ο Μάρκος Ζαβιτσιάνος γυρίζει και αυτός στην Κέρκυρα από το Μόναχο το 1911. Οι τρεις προαναφερθέντες, μαζί με την Ειρήνη Δεντρινού, τον Νίκο Λευτεριώτη κ.ά. μέσα σε κλίμα γενικού αναβρασμού μετά την Επανάσταση στο Γουδί αλλά και σχετικής ευφορίας με την άνοδο του Βενιζέλου στην εξουσία και τις πρώτες προσπάθειες οργάνωσης του αστικού κράτους, θα ιδρύσουν το Σοσιαλιστικό Όμιλο Κέρκυρας.

Σε αυτό το περιβάλλον, στις 14 Ιουλίου 1914, όπως διαβάζουμε στο περιοδικό *Γράμματα* που έβγαινε στην Αλεξάνδρεια, «εσυστήθηκε στην Κέρκυρα μια καλλιτεχνική εταιρεία με τ' όνομα 'Συντροφιά των Εννιά' από διάφορους λογογράφους, ζωγράφους και μουσικούς, τους κ.κ. Ειρήνη Δενδρινού, Κωνσταντίνο Θεοτόκη, Λάμπρο Πορφύρα, Κωνσταντίνο Χατζόπουλο λογογράφους, Δημήτρη Γαλάνη, Μάρκο Ζαβιτσιάνο, Κωνσταντίνο Παρθένη ζωγράφους και Σπύρο Σαμάρα μουσικό». Σκοπός της Συντροφιάς είναι να αντιδράσει 'ενάντια στην αμέλεια που κρατεί στη μορφή της Ελληνικής τέχνης, ακολουθώντας σε τούτο την παλαιά Κερκυραϊκή παράδοση που άρχισε με το Σολωμό'».[3]

Ένα χρόνο αργότερα, το Σεπτέμβριο του 1915, θα κυκλοφορήσει τελικά και το «όργανο» της Συντροφιάς, το διμηνιαίο περιοδικό *Κερκυραϊκή Ανθολογία*, για το οποίο ο Θεοδόσης Πυλαρινός σημειώνει ότι οι εκδότες του «φιλοδοξούσαν να αποτελέσει τον πρεσβευτή της κερκυραϊκής παράδοσης και τον ανταγωνιστή των αθηναϊκών περιοδικών».[4]

Μέσα σε αυτές τις συνθήκες, στα τεύχη της *Κερκυραϊκής Ανθολογίας* που δημοσιεύθηκαν, παρατηρεί κανείς ότι οι προσπάθειες «για τη γλωσσική ιδέα και την καλλιτέρεψη της μορφής στην καλλιτεχνική παραγωγή» στο εικαστικό πε-

2. Κώστας Δαφνής, «Νίκος Λευθεριώτης (1889-1962)», *Κερκυραϊκά Χρονικά*, τ. 11 (1965), σ. 154.

3. Ανώνυμου, «Σημειώματα, Συντροφιά των Εννιά», *Γράμματα*, τ. 3 (1915), τχ. 25-27, σ. 140.

4. Θεοδόσης Πυλαρινός, «Κερκυραϊσμός ή κορφίτιδα: Αποδοχές και αντιρρήσεις προς την ταυτότητα των κερκυραίων εκπροσώπων της Επτανησιακής Σχολής», *Ταυτότητες στον ελληνικό κόσμο (από το 1204 έως σήμερα)*, Κωνσταντίνος Α. Δημάδης, επιμ., Ευρωπαϊκή Εταιρεία Νεοελληνικών Σπουδών, Αθήνα 2011, τ. 2, σ. 556.

δίο δεν έγιναν ποτέ μέσα από κείμενα και άρθρα, ενώ τις απόψεις για τα καλλιτεχνικά ζητήματα μπορούμε να τις διαγνώσουμε αποκλειστικά και μόνο όπως σκιαγραφούνται μέσω της εικονογράφησης, της επιλογής δηλαδή των καλλιτεχνών που έλαβαν μέρος, της θεματολογίας, του ύφους και της τεχνοτροπίας, ως δηλώσεων των αισθητικών και ιδεολογικών προτιμήσεων των συντελεστών του περιοδικού.

Οι καλλιτέχνες που έλαβαν μέρος την πρώτη περίοδο κυκλοφορίας, όταν δηλαδή υπάρχει συστηματική εικονογράφηση, ήταν οι εξής: Μάρκος Ζαβιτσιάνος, Λυκούργος Κογεβίνας, Δημήτρης Γαλάνης και ο γελοιογράφος Ηλίας Κουμετάκης. Στη δεύτερη περίοδο βρίσκουμε μια γελοιογραφία του Γιάννη Πιέρρη και μία του Κουμετάκη και τέσσερα έργα της Αγλαΐας Παπά. Όταν τη δεύτερη περίοδο το περιοδικό γίνεται όργανο του «Κερκυραϊκού Λογοτεχνικού Ομίλου» με επικεφαλής τη Δεντρινού, η εικονογράφηση σταματά, καθώς έχουν τεθεί νέοι προσανατολισμοί, κυρίως προς τα λογοτεχνικά και φιλολογικά ζητήματα.

Πριν αναφερθούμε στις παρουσίες των καλλιτεχνών στο περιοδικό, ίσως θα έπρεπε να σχολιάσουμε τις απουσίες, αισθητές σε κάθε περίπτωση, όπως αυτές των Παρθένη και Γιαλλινά. Σύμφωνα με τον Ευγένιο Ματθιόπουλο, ο Παρθένης, επιστρέφοντας στην Κέρκυρα από την τριετή παραμονή του στο Παρίσι (1909-1911), είχε στραφεί αφενός στις συμβολιστικές τάσεις, στο ύφος του Μωρίς Ντενί («Ευαγγελισμός», 1910, ΕΠΜΑΣ), αφετέρου σε μεταϊμπρεσιονιστικές και έντονα χρωματικές τάσεις που πλησίαζαν τις χρωματικές αναζητήσεις των φωβιστών («Λιμάνι της Καλαμάτας», 1911, ΕΠΜΑΣ). Ενσωματώνεται στον κύκλο των διανοουμένων· αυτών, βέβαια, με την ευρωπαϊκή παιδεία και τις νεωτερικές αντιλήψεις, όπως οι Θεοτόκης και Χατζόπουλος. Με δεδομένο, μάλιστα, το ενδιαφέρον του Θεοτόκη για τον αποκρυφισμό και το μυστικισμό, είχε ήδη εκδοθεί το έργο της παρισινής περιόδου, *Η ζωή στο βουνό*, και αρκετές μεταφράσεις κειμένων της ινδικής φιλοσοφίας, οπότε η σύνδεση του Παρθένη με αυτούς τους κύκλους, προφανώς και με μεσολάβηση του Κογεβίνα, πρέπει να ήταν μάλλον ομαλή. Ωστόσο, δε λαμβάνει τελικά μέρος στο περιοδικό όργανο της Συντροφιάς, που θα αρχίσει να εκδίδεται το 1915. Αυτό κατά πάσα πιθανότητα συμβαίνει για δύο λόγους: Πρώτον, ο Θεοτόκης ήδη εκείνη την περίοδο έχει κατά κάποιο τρόπο απομακρυνθεί από τις συμβολιστικές του αναζητήσεις, ύστερα και από τη γνωριμία του με το Χατζόπουλο στο Μόναχο τη διετία 1907-1909 και τη στροφή του προς το σοσιαλισμό – ο τελευταίος, άλλωστε, είχε καταγγείλει ανοιχτά το συμβολισμό.[5] Πιθανόν, λοιπόν, οι αναζητήσεις του Παρθένη, όσο νεωτερικές και προοδευτικές και αν ήταν, εντούτοις δε μπορούσαν να

5. Βλ. Ευγένιος Δ. Ματθιόπουλος, *Η τέχνη πτεροφυεί εν οδύνη. Η πρόσληψη του νεορομαντισμού στο πεδίο της ιδεολογίας, της θεωρίας της τέχνης και της τεχνοκριτικής*, εκδ. Ποταμός, Αθήνα 2005, σ. 610-614.

ενταχθούν στο περιοδικό που είχε διαφορετικό προσανατολισμό, όπως αυτός είχε ήδη εκφραστεί με την έκδοση του έργου *Η τιμή και το χρήμα* ένα χρόνο νωρίτερα, σε συνεργασία μάλιστα με το Ζαβιτσιάνο, όπου ενισχύονταν τα στοιχεία της ηθογραφίας και της κοινωνικής κριτικής, χωρίς πάντως να φτάνει να χαρακτηριστεί σοσιαλιστικό το έργο. Ο Θεοτόκης είχε ήδη αποφασίσει να εγκαταλείψει «τον νοητόν κόσμο»[6] του Παρθένη, όπως τον περιγράφει ο Ζαχαρίας Παπαντωνίου, και να στραφεί προς την καθημερινή ζωή, χωρίς πάντως να ριζοσπαστικοποιεί τη δράση του.[7]

Ο δεύτερος λόγος μη συμμετοχής του Παρθένη είναι πιθανόν ο αναπροσανατολισμός του ζωγράφου και το ενδιαφέρον του για τη μινωική και βυζαντινή τέχνη, που αναπτύσσεται μετά το 1915.[8] Ο «νεοβυζαντινός μοντερνισμός»,[9] όπως τον χαρακτηρίζει ο Ματθιόπουλος, δε συμβάδιζε με την αισθητική ιδεολογία της *Κερκυραϊκής Ανθολογίας* του Θεοτόκη, του Ζαβιτσιάνου και του Χατζόπουλου, που προέτασσαν τον κοσμικό χαρακτήρα, από κοινού με το γεγονός ότι επιθυμούσαν να δώσουν προτεραιότητα σε κερκυραίους καλλιτέχνες, όπως δήλωναν και στην αναγγελία έκδοσης.

Από την άλλη πλευρά, τα ρομαντικά τοπία του Γιαλλινά ήταν πολύ μακριά από το ύφος και την ταυτότητα του περιοδικού – πιο κοντά μάλλον στον ελληνοκεντρισμό του Περικλή Γιαννόπουλου, ο οποίος όχι τυχαία τον αναφέρει και τον επαινεί ως ένα καλό παράδειγμα «ελληνικής τέχνης». Συνεπώς καμία τελικά πλευρά δεν ενδιαφέρθηκε να συνεργαστεί με την άλλη σε αυτή τη φάση, καθώς φαίνεται να έχουν διαφορετικές προτεραιότητες.

Επομένως, φαίνεται ότι προκρίνονται οι Ζαβιτσιάνος, Κογεβίνας και Γαλάνης, που είχαν νεωτερικά στοιχεία, αλλά δεν προσχωρούσαν στις νεορομαντικές

---

6. Ζαχαρίας Λ. Παπαντωνίου, *Κριτικά*, Φαίδων Κ. Μπουμπουλίδης, επιμ., Εστία, Αθήνα 1966, σ. 84.

7. Ο Γιαννιός, χαρακτηριστικά, ονομάζει το Θεοτόκη «σοσιαλιστή φιλάνθρωπο». Βλ. στο: Ευγένιος Ματθιόπουλος, *Η συμμετοχή της Ελλάδας στην Μπιενάλε της Βενετίας, 1934-1940*, διδακτορική διατριβή, δακτυλογρ., Α′, Β′, Γ′, Πανεπιστήμιο Κρήτης, Ρέθυμνο 1997, σ. 657.

8. Βλ. Θανάσης Σ. Σωτηρίου, «"Εις τας δροσεράς πηγάς της πρωτογενούς τέχνης". Η πρόσληψη της κρητομυκηναϊκής σφραγιδογλυφίας στο έργο του Κωστή Παρθένη», *Μνήμων*, τ. 31 (2010), σ. 215-246. Ο Σωτηρίου δεν αποκλείει, μάλιστα, μια συνάντηση του Παρθένη με τον Έβανς «στην Κέρκυρα το καλοκαίρι του 1917, όταν ο τελευταίος είχε επισκεφθεί το νησί ως ανεπίσημος εκπρόσωπος των Σέρβων, Κροατών και Σλοβένων στις διπλωματικές διαπραγματεύσεις που ακολούθησαν την υπογραφή της Διακήρυξης της Κέρκυρας, στο πλαίσιο της προσπάθειας δημιουργίας ανεξάρτητου γιουγκοσλαβικού κράτους», *ό.π.*, σ. 223.

9. Βλ. Ευγένιος Ματθιόπουλος, *C. Parthénis. Η ζωή και το έργο του Κωστή Παρθένη*, εκδόσεις Κ. Αδάμ, Αθήνα 2008, σ. 53-55.

τάσεις, τουλάχιστον στην *Κερκυραϊκή Ανθολογία*. Εξάλλου, και από τεχνικής απόψεως, ήταν πολύ ευκολότερο να τυπωθούν χαρακτικά καλλιτεχνών, παρά τα ζωγραφικά έργα του Παρθένη και πολύ περισσότερο οι υδατογραφίες του Γιαλλινά, καθώς οι γνώσεις χαρακτικής των Ζαβιτσιάνου και Κογεβίνα θα εξασφάλιζαν εικονογράφηση και με χαμηλό κόστος, διαχέοντας τις ιδέες του περιοδικού σε ένα πλατύ κοινό.

Αντίθετα με τους Παρθένη και Γιαλλινά, αμέσως εντάσσεται στη Συντροφιά και συμμετέχει το περιοδικό ο Δημήτρης Γαλάνης. Σύμφωνα με τον Άγγελο Δρακογιώργο, ο Γαλάνης θα στρατευθεί στην Légion Etrangère του γαλλικού στρατού, ενώ το 1916 μεταβαίνει στην Κέρκυρα ως στρατιώτης της Armée Française de l'Orient και λίγο αργότερα στη Θεσσαλονίκη. Κατά την παραμονή του στην Κέρκυρα ο Γαλάνης πέραν των στρατιωτικών του υποχρεώσεων δε σταματά να συμμετέχει και να εξελίσσεται ως καλλιτέχνης. Εικονογραφεί βιβλία που εκδίδονται εκεί, ενώ μια σημαντική πτυχή της παραμονής του στο νησί είναι η επαφή με την «Συντροφιά των Εννιά» και η συνεισφορά του σε αυτή, με αποκορύφωμα τις χαρακτικές του εικονογραφήσεις στην *Κερκυραϊκή Ανθολογία*.

Γνωστός του Κογεβίνα από το Παρίσι, πιθανόν και του Θεοτόκη, έχει το πλεονέκτημα του χαράκτη που ταιριάζει στην *Κερκυραϊκή Ανθολογία*, αλλά κυρίως του ύφους, της τεχνοτροπίας και του περιεχομένου που επιζητούσαν οι εκδότες, πέρα από το γεγονός της αναγνωρισιμότητας και της φήμης του. Έχοντας εγκαταλείψει τις συμβολιστικές του αναζητήσεις, ο Θεοτόκης είδε στον κυβισμό και την αφαιρετικότητα του Γαλάνη τις νεωτεριστικές και αντιακαδημαϊκές τάσεις που προωθούσε και ο ίδιος. Η παρουσία του Γαλάνη στο νησί, καθώς και η γνωριμία και συμπόρευσή του με τους συντελεστές του περιοδικού θα αποδώσουν καρπούς σταθερά από το 2ο έτος έκδοσής του μέχρι και το τέλος της πρώτης περιόδου.

Η παρουσία του Γαλάνη ήταν καταλυτική και για τον Παρθένη. Ο Ευγένιος Ματθιόπουλος υποστήριξε ότι ο Κωνσταντίνος Παρθένης μετά το 1917, και ιδιαίτερα στη μεγάλη αναδρομική έκθεση που θα οργανώσει στο Ζάππειο Μέγαρο το 1920, θα παρουσιάσει μια σειρά θεμάτων ζωγραφισμένων με νέα τεχνοτροπία που τείνει σε ένα μετακυβιστικό ιδίωμα. Αυτή η καθοριστική μεταλλαγή στις αναζητήσεις του ωρίμασε κατά τα χρόνια της παραμονής του Παρθένη στην Κέρκυρα και σε σημαντικό βαθμό οφείλεται στη συναναστροφή του –στο πλαίσιο της «Συντροφιάς των Εννιά»–, με τον Δημήτρη Γαλάνη, ο οποίος είχε ήδη, στο Παρίσι, από τις αρχές της δεκαετίας του 1910-1920, προσχωρήσει στις κυβιστικές αναζητήσεις της ομάδας Σεξιόν ντ'ορ (Section d'Or).

Ο Μάρκος Ζαβιτσιάνος φαίνεται να διανύει την ίδια παράλληλη πορεία με τον Θεοτόκη. Κερκυραίοι και οι δύο, ταξίδεψαν στα ίδια μέρη και συναναστράφηκαν με τους ίδιους ανθρώπους, με πιο κομβική τη συνάντηση και των δύο στο

Μόναχο με τον Κωνσταντίνο Χατζόπουλο. Αμέσως φαίνεται να ξεκινάει και η συνεργασία τους στην εικονογράφηση των έργων του λογοτέχνη, η οποία θα κρατήσει μέχρι το τέλος της ζωής τους. Λογικό συνεπώς επακόλουθο, λόγω και της ιδιότητας του Ζαβιτσιάνου ως χαράκτη, ήταν η εικονογράφηση εξ αρχής της *Κερκυραϊκής Ανθολογίας*, με 17 συνολικά έργα, η οποία ωστόσο θα διαρκέσει μόνο τα πρώτα δύο χρόνια – στη συνέχεια θα αναχωρήσει για την Αθήνα και τη θέση του θα πάρει ο Γαλάνης.

Προσπαθώντας να απαντήσουμε στο ερώτημα που έθεσε η Αφροδίτη Κούρια στη εισήγησή της για τον Μάρκο Ζαβιτσιάνο, αν δηλαδή είναι Ευρωπαίος ή Κερκυραίος στην τέχνη του, στην εικονογράφηση των διηγημάτων του Θεοτόκη και του Βλαστού θα μπορούσαμε να πούμε ότι επεξεργάζεται υφολογικά και τεχνοτροπικά στοιχεία από διαφορετικούς σύγχρονούς του ζωγράφους και χαράκτες, έργα των οποίων είδε είτε σε εκθέσεις είτε σε αναπαραγωγές σε περιοδικά στο Παρίσι και το Μόναχο. Ανάμεσά τους ξεχωρίζουν η Käthe Kollwitz και ο Emil Orlik, καθώς και οι Ναμπί, ο Maurice Denis, ο Édouard Vuillard και ο Pierre Bonnard. Σύμφωνα με τον Σπύρο Πετριτάκη,[10] ο Ζαβιτσιάνος γύρω στο 1920 φαίνεται να ενδιαφέρεται περισσότερο για τα νεωτεριστικά ρεύματα στην Ευρώπη, ακόμη και αν αυτού του είδους ο συμβολισμός έχει δώσει τα καλύτερά του δείγματα γύρω στο 1900.

Για παράδειγμα αναφέρουμε την ενσωμάτωση που κάνει στο χαρακτικό «Στο Μαντούκι» των εικαστικών μοτίβων και λύσεων των Ναμπί, όπως οι διακοσμητικές επιφάνειες, η αντιπαραβολή της λευκής και μαύρης επιφάνειας και η περίκλειστη φόρμα. Το χαρακτικό «Καΐκι» για την *Τιμή και το χρήμα* παραπέμπει επίσης στις φελούκες που πλέουν στο Νείλο, όπως τις παρουσίασε ο Emil Orlik, ενώ τα φαντάσματα από *Το βιο της κυράς Κερκύρας* έχουν εμφανείς τις επιρροές από τον ιαπωνισμό στη μορφή των φαντασμάτων και στους κυματισμούς των ράσων του παπά, μάλλον μέσα από το έργο του Orlik και πάλι.

Αν αυτά συμβαίνουν στις εικονογραφήσεις για τα διηγήματα του Θεοτόκη και του Βλαστού, εντούτοις ο δημιουργός στην *Κερκυραϊκή Ανθολογία* εγκαταλείπει το υπερβατικό στοιχείο και επιμένει στο ηθογραφικό με ιμπρεσιονιστικές ενίοτε αντηχήσεις.[11] Σε αυτό, άλλωστε, ο Ζαβιτσιάνος συμπορευόταν με τον Θεοτόκη, ο οποίος επέδειξε ενδιαφέρον για θέματα από τα «χαμηλά στρώματα» και

10. Σπύρος Πετριτάκης, «Η υποδοχή των συμβολιστικών τάσεων», στο: *Ο Κωνσταντίνος Θεοτόκης* και «*Η Συντροφιά των Εννιά*», Πρακτικά ημερίδας, επιμ. Αλέξανδρος Ν. Τενεκετζής, Εθνική Πινακοθήκη και Μουσείο Αλεξάνδρου Σούτζου, εκδ. Άποψη (υπό έκδοση).

11. Βλ. Κώστας Δάφνης, «Ένας Κερκυραίος πρωτοπόρος της χαλκογραφίας στην Ελλάδα», *Το Βήμα*, φ. 16.6.1971 (αναδημοσιευμένο στο: *Μάρκος Ζαβιτσιάνος, Έργα και κείμενα*, πρόλογος Διονύσης Καψάλης, ΜΙΕΤ, Αθήνα 2012, σ. 182-183).

μπόρεσε να διανύσει την απόσταση που χώριζε τον συμβολισμό από τον βερισμό, να εγκαταλείψει τον πρώτο και χρησιμοποιώντας πάντοτε τον «ρεαλισμό» να μεταπηδήσει σε μια μορφή τέχνης που αδιαφορούσε για το μεταφυσικό, έδινε βαρύτητα στον πραγματικό κόσμο και ευελπιστούσε με λογοτεχνικά μέσα να ασκήσει κοινωνική κριτική και να διεξαγάγει μια ιδιότυπη και αναίμακτη επανάσταση. Αναλογικά, η θεματολογία του Ζαβιτσιάνου χαρακτηρίζεται από μια «απλοϊκότητα» και ένα λιτό λεξιλόγιο, με τα κοινότερα θέματα μιας γριάς, μιας βοσκοπούλας, ενός παιδιού, μιας καθημερινής ή αγροτικής σκηνής και ενός ανάλαφρου τοπίου να κυριαρχούν στις σελίδες της *Κερκυραϊκής Ανθολογίας*.

Ανάλογο ερώτημα έθεσε η Αιλιάνα Μαρτίνη[12] στην εισήγησή της για την ευρωπαϊκή εμπειρία του Λυκούργου Κογεβίνα και τη επίδρασή της στον εικαστικό προσανατολισμό της «Συντροφιάς των Εννιά». Αναφέρει ότι πρόκειται για έναν καλλιτέχνη, του οποίου η πορεία ορίζεται σε όλες τις φάσεις της από διλήμματα· ζωγράφος ή χαράκτης, ακραιφνής τοπικιστής ή πλήρως ενσωματωμένος κάτοικος Παρισιού για το μεγαλύτερο μέρος της ενήλικης ζωής του, ακριβής καταγραφέας της φυσικής πραγματικότητας και του εθνικού πολιτισμού ή εισηγητής ενός καταλυτικού για τα ελληνικά δεδομένα μοντερνισμού, σοσιαλιστής ή συνετός αστός δημιουργός που αποφεύγει τους κοινωνικο-πολιτικούς υπαινιγμούς.

Ο Λυκούργος Κογεβίνας, πάντως, υπήρξε ο πιο σταθερός συνεργάτης για την εικονογράφηση του περιοδικού με 19 έργα, και φαίνεται να εμμένει στις εικαστικές αρχές που έλαβε και υιοθέτησε κατά την παραμονή του στο Παρίσι, κινούμενος από τον ιμπρεσιονισμό και το νεο-ιμπρεσιονισμό προς πιο περιγραφικές αλλά πάντοτε παραστατικές λύσεις.[13] Γνώστης της τέχνης της φωτογραφίας θα στηριχτεί σε αυτήν για να δημιουργήσει αρκετά από τα χαρακτικά του, στήνοντας τη σύνθεση και προσπαθώντας να αποδώσει τους όγκους και τις φωτοσκιάσεις, όπως στα έργα «Ύδρα» (τ. Α΄, 1915-1916, σ. 9) και «Μανδράκι» (τ. Β΄, 1916-1917, σ. 123). Αδιαφορούσε για τις καθημερινές σκηνές, ενώ ήθελε να δώσει έναν ηρωικό τόνο στις δημιουργίες, τόσο με το ίδιο το περιεχόμενο που συνήθως είναι ένα γνωστό μνημείο, όσο και με το κυρίαρχο φως και την τοποθέτηση του θέματος σε πρώτο πλάνο να εντυπωσιάζει με το μέγεθος.

Οι καλλιτέχνες που βρέθηκαν γύρω από τη «Συντροφιά των Εννιά», όπως

---

12. Αιλιάνα Μαρτίνη, «Η ευρωπαϊκή εμπειρία του Λυκούργου Κογεβίνα και η επίδρασή της στον εικαστικό προσανατολισμό της "Συντροφιάς των Εννιά"», στο: *Ο Κωνσταντίνος Θεοτόκης και «Η Συντροφιά των Εννιά»*, Πρακτικά ημερίδας, επιμ. Αλέξανδρος Ν. Τενεκετζής, ό.π.

13. Βλ. Νίκος Γρηγοράκης, «Χαράκτες της Κέρκυρας. Από τα πρώτα έργα του 19ου αι. στους τρεις πατριάρχες της νεοελληνικής χαρακτικής», *Επτανησιακή τέχνη*, Λιόντης, Κωστής, επιμ., στο: «*Επτά Ημέρες της Καθημερινής*», τχ. 23.2.1997, σ. 30.

έδειξε ο Λευτέρης Σπύρου, βρήκαν τη θέση τους και στις συλλογές της Εθνικής Πινακοθήκης την περίοδο του Μεσοπολέμου, τότε υπό τη διεύθυνση του Ζαχαρία Παπαντωνίου. Ο Παπαντωνίου στα 1914 ήταν νομάρχης Ζακύνθου και πιθανότατα γνώριζε τις διεργασίες στην Κέρκυρα, ενώ την περίοδο εκείνη ασπαζόταν και ο ίδιος τις ιδέες του δημοτικισμού, του φιλελευθερισμού και του σοσιαλισμού. Στην αρθρογραφία του, άλλωστε, επιδοκίμαζε και το ηθογραφικό έργο του Κωνσταντίνου Θεοτόκη, και ιδίως τη *Ζωή και το θάνατο του Καραβέλα*, για τον νατουραλισμό του και την αλήθειά του. Λίγους μήνες μετά την ανάληψη της διεύθυνσης του Μουσείου στα 1918, ο Παπαντωνίου αγόρασε για τη συλλογή το έργο τού Παρθένη «Η πλαγιά», ενώ με τα άρθρα του στην εφημερίδα *Πατρίς* ήταν ο πρώτος που προσπάθησε να ερμηνεύσει και να προωθήσει τη νεωτεριστική τέχνη του ζωγράφου στο φιλότεχνο κοινό. Όταν το 1926 εγκαινιάστηκε η επανέκθεση της συλλογής, ο Παπαντωνίου δημιούργησε μία νέα αίθουσα αποκλειστικά με έργα νεοελληνικής τέχνης, ανάμεσά τους και χαρακτικά. Εκεί ανάρτησε έργα του Ζαβιτσιάνου, τα οποία ζήτησε από την οικογένεια του εκλιπόντος καλλιτέχνη, ενώ αγόρασε και μια σειρά ξυλογραφιών του Γαλάνη. Τέλος, μερικά χρόνια αργότερα συμπεριέλαβε στη συλλογή και χαρακτικά του Λυκούργου Κογεβίνα, κρίνοντας έτσι πως το έργο των συγκεκριμένων εικονογράφων της *Κερκυραϊκής Ανθολογίας* δικαίως άξιζε να αντιπροσωπευθεί στην Εθνική Πινακοθήκη.

Συνοψίζοντας, σημαντικό είναι το γεγονός ότι όλοι οι ομιλητές επικεντρώθηκαν στη σχέση των καλλιτεχνών που βρέθηκαν στην Κέρκυρα με την Ευρώπη, συζητώντας τη σχέση κέντρου περιφέρειας και την εισαγωγή της ευρωπαϊκής τους εμπειρίας σε έναν τόπο που εκείνη την περίοδο υπήρξε πολύ δυναμικό πνευματικό κέντρο της χώρας. Η προσωπικότητα του Κωνσταντίνου Θεοτόκη, η έκδοση της *Κερκυραϊκής Ανθολογίας*, η συνύπαρξη όλων αυτών των δημιουργικών ανθρώπων στο νησί ήταν παράγοντες που ευνόησαν την υιοθέτηση των ευρωπαϊκών νεωτερικών τάσεων από τους καλλιτέχνες, οι οποίοι ζυμώθηκαν με αυτές, προβληματίστηκαν, προσάρμοσαν τις εικαστικές τους εμπειρίες, χωρίς να αφήνουν το τοπικό στοιχείο έξω από την εξίσωση. Ακόμη και όταν φυσιολογικά πολλοί από τους πρωταγωνιστές ακολούθησαν τον δρόμο για την πρωτεύουσα, η Κέρκυρα είχε πια καταγραφεί ως η πύλη εισόδου προοδευτικών ιδεών και ανθρώπων.

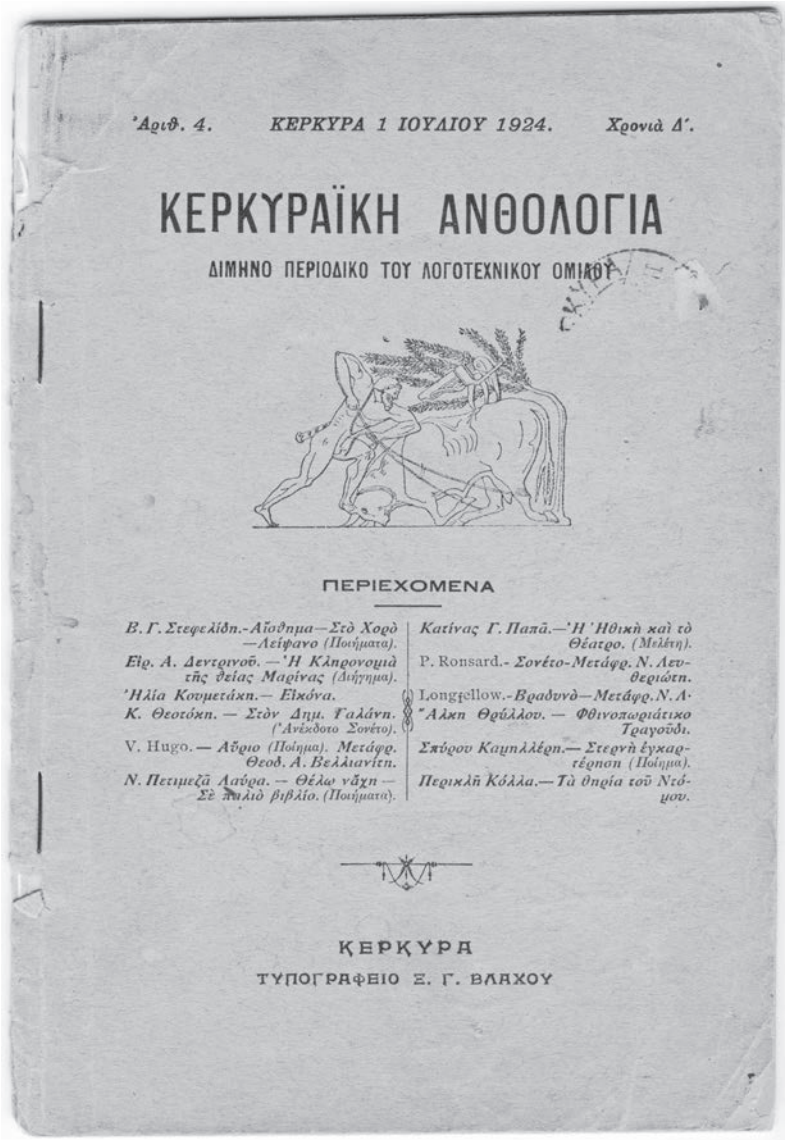
Περίληψη / Summary

Με επίκεντρο τη φυσιογνωμία του Κωνσταντίνου Θεοτόκη εξετάζεται η πρόσληψη των νεωτερικών τάσεων, κυρίως στις εικαστικές τέχνες, από τους πρωταγωνιστές της «Συντροφιάς των Εννιά», οι οποίοι μετά από σπουδές και περιπλανήσεις στην Ευρώπη του τέλους του 19ου και τις αρχές του 20ού αιώνα συναντήθηκαν στην Κέρκυρα και μεταλαμπάδευσαν τα διδάγματα της ευρωπαϊκής νεωτερικότητας στην *Κερκυραϊκή Ανθολογία*, πνευματικό όχημα της Συντροφιάς και της Κέρκυρας.

Having Konstantinos Theotokis as a focal point, we discuss the intake of the modernist trends, especially in the arts, by the protagonists of the "Company of the Nine", who, after having studied and lived in Europe between the end of the 19th century and the beginning of the 20th, met on Corfu island, and decanted the modern European trends in the *Corfiot Anthology*, a spiritual vehicle of the Company and of Corfu.

Η προτομή του Κωνσταντίνου Θεοτόκη στο Μποσκέτο, έργο του γλύπτη Αχιλλέα Απέργη (φωτογραφικό αρχείο Θ. Πυλαρινού).

Αριθ. 4. ΚΕΡΚΥΡΑ 1 ΙΟΥΛΙΟΥ 1924. Χρονιὰ Δ΄.

ΚΕΡΚΥΡΑΪΚΗ ΑΝΘΟΛΟΓΙΑ

ΔΙΜΗΝΟ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟ ΤΟΥ ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΚΟΥ ΟΜΙΛΟΥ

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Β. Γ. Στεφελίδη.-Αἴσθημα—Στὸ Χορὸ —Λείψανο (Ποιήματα).

Εἰρ. Α. Δεντρινοῦ. —Ἡ Κληρονομιὰ τῆς θείας Μαρίνας (Διήγημα).

Ἠλία Κουμετάκη.— Εἰκόνα.

Κ. Θεοτόκη. — Στὸν Δημ. Γαλάνη. (Ἀνέκδοτο Σονέτο).

V. Hugo. — Ἄδριο (Ποίημα). Μετάφρ. Θεοδ. Α. Βελλιανίτη.

Ν. Πετιμεζᾶ Λαύρα. — Θέλω νἄχη — Σὲ ἄλλο βιβλίο. (Ποιήματα).

Κατίνας Γ. Παπᾶ.—Ἡ Ἠθικὴ καὶ τὸ Θέατρο. (Μελέτη).

P. Ronsard.- Σονέτο-Μετάφρ. Ν. Λευθεριώτη.

Longfellow.-Βραδυνὸ—Μετάφρ. Ν. Λ·

Ἄλκη Θρύλλου. — Φθινοπωριάτικο Τραγοῦδι.

Σπύρου Καμπλέρη.— Στερνὴ ἐγκαρτέρηση (Ποίημα).

Περικλῆ Κόλλα.—Τὰ θηρία τοῦ Ντόμου.

ΚΕΡΚΥΡΑ

ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΟ Ξ. Γ. ΒΛΑΧΟΥ

Το περιοδικό *Κερκυραϊκή Ανθολογία*
(αρχείο Θ. και Π. Πυλαρινού).

Ο ΖΑΧΑΡΙΑΣ ΠΑΠΑΝΤΩΝΙΟΥ ΚΑΙ Η ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΗ ΤΕΧΝΗ ΤΗΣ ΖΑΚΥΝΘΟΥ

Λευτέρης Σπύρου

Ανάμεσα στους ομιλητές του Α΄ Πανιονίου Συνεδρίου που οργανώθηκε στην Κέρκυρα τον Μάιο του 1914, ήταν και ο Ζαχαρίας Παπαντωνίου, η ανακοίνωση του οποίου είχε ως θέμα την «Εκκλησιαστική τέχνη της Ζακύνθου».[1] Ο Παπαντωνίου είχε εργαστεί από το 1896 ως δημοσιογράφος σε αθηναϊκές εφημερίδες και ήταν κυρίως γνωστός για τα «Παρισινά Γράμματα», τις ανταποκρίσεις του από τη γαλλική πρωτεύουσα, που δημοσίευσε τη διετία 1908-1910 στην εφημερίδα *Εμπρός*.[2] Στο Πανιόνιο Συνέδριο, ωστόσο, συμμετείχε με την ιδιότητα του νομάρχη Ζακύνθου, θέση στην οποία είχε διοριστεί από τη βενιζελική κυβέρνηση τον Οκτώβριο του 1912. Η ομιλία του δεν είχε σκοπό να προαγάγει την τεχνοϊστορική γνώση πάνω στην επτανησιακή τέχνη, αλλά να προκαλέσει, όπως ο ίδιος τόνισε, την επέμβαση του κράτους «προς σωτηρίαν των κειμηλίων της Ζακύνθου», που απειλούνταν είτε από τις φυσικές καταστροφές και δη τους σεισμούς, είτε από τους αρχαιοκάπηλους, είτε από τους «κανιβάλους επιτρόπους» των ναών. Ανάμεσα στο ακροατήριο, άλλωστε, ήταν και ο τότε πρωθυπουργός Ελευθέριος Βενιζέλος.[3]

Αν και κατά τη διάρκεια της δημοσιογραφικής θητείας του ο Παπαντωνίου

---

1. Ζαχαρίας Λ. Παπαντωνίου, «Η εκκλησιαστική τέχνη της Ζακύνθου», στον τόμο: *Πρακτικά του εν Κερκύρα Πρώτου Πανιονίου Συνεδρίου (20-22 Μαΐου 1914) και αι εν αυτώ ανακοινώσεις*, Τρίμορφο, Ζάκυνθος [2]2004 ([1]1915), σ. 231-240.

2. Για την πλήρη αρθρογραφία του Παπαντωνίου βλ. Φωτεινή Κεραμάρη, *Ο Ζαχαρίας Παπαντωνίου ως πεζογράφος*, εκδ. Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα 2001, σ. 219-300. Βλ., επίσης, Ζαχαρίας Λ. Παπαντωνίου, *Αλήθεια είναι εκείνο που δεν πρέπει να λέγεται. 90 Παρισινά Γράμματα*, επιμέλεια – πρόλογος – εισαγωγή Νίκος Α. Ζωρογιαννίδης, εκδ. Αρμός, Αθήνα 2010.

3. Σε μεταγενέστερο χρονικά άρθρο του για τον ναό της Φανερωμένης στη Ζάκυνθο ο Παπαντωνίου αναφέρθηκε στο Α΄ Πανιόνιο Συνέδριο, γράφοντας: «Στο Πανιόνιο συνέδριο της Κέρκυρας του 1914 ο τότε νομάρχης Ζακύνθου [ο ίδιος ο Παπαντωνίου] μιλώντας για την εκκλησιαστική τέχνη της νήσου έδειξε τον κίνδυνο της Φανερωμένης και ζήτησε σύντονα μέτρα. Ο μακαρίτης Σπ. Λάμπρος, παρών σ' αυτή την ομιλία, γνώστης και ερευνητής της επτανησιακής τέχνης, εξώρκισε την κυβέρνησιν να μην αφήση να χαθή το μνημείο. Παρών και ο τότε πρωθυπουργός κ. Βενιζέλος, έδωκε την επίσημην υπόσχεσί του πως θα διατάξη να γίνη ό,τι πρέπει. Η διαταγή δόθηκεν αμέσως. Αλλά ποιος δεν ξέρει το ελληνικό έπος της αναβο-

είχε επιδοθεί περιστασιακά και στο καλλιτεχνικό ρεπορτάζ, όπως δείχνουν οι συνεντεύξεις του με έλληνες καλλιτέχνες και τα τεχνοκριτικά του άρθρα,[4] με την επτανησιακή τέχνη δεν είχε ασχοληθεί πάλι στο παρελθόν και η ανακοίνωσή του στηρίχθηκε τόσο στην προσωπική του επαφή με τα ίδια τα έργα τέχνης, αφού ως νομάρχης Ζακύνθου είχε την ευκαιρία να επισκεφθεί τις εκκλησίες του νησιού και να δει από κοντά τη διακόσμησή τους, όσο και στην περιορισμένη για το συγκεκριμένο θέμα βιβλιογραφία. Στη βιβλιοθήκη του είχε την έκδοση του Σπυρίδωνα Λάμπρου για το χειρόγραφο του Παναγιώτη Δοξαρά[5] –μάλιστα, ο Λάμπρος ήταν και ο πρόεδρος της Οργανωτικής Επιτροπής του Α΄ Πανιονίου Συνεδρίου–, ενώ γνώριζε τα δημοσιεύματα του διευθυντή του Αρχείου Ζακύνθου Λεωνίδα Ζώη,[6] και κυρίως τα άρθρα του Σπυρίδωνα Δε Βιάζη για την επτανησιακή τέχνη στο περιοδικό *Πινακοθήκη*,[7] με σημαντικότερο την ιστορική του μελέτη «Η ζωγραφική εν Ελλάδι», που είχε δημοσιευτεί σε συνέχειες από τον Μάρτιο του 1902 μέχρι και τον Φεβρουάριο του 1903.[8]

Ο Παπαντωνίου, όπως και οι προαναφερθέντες μελετητές, εντόπισε την

λής; Επέρασαν *είκοσι χρόνια…*». Βλ. Ζαχ. Παπαντωνίου, «Η διακόσμησις της Φανερωμένης», *Ελεύθερον Βήμα*, φ. 6.2.1936.

4. Βλ., ενδεικτικά, Ζ.Π., «Ο Ιακωβίδης εν Αθήναις. Συνέντευξις εις το καφενείον», *Σκριπ*, φ. 28.11.1895. – Ο άλλος, «Ο Σώχος εις την Ελλάδα. Συνομιλία με τον Έλληνα γλύπτην», *Σκριπ*, φ. 23.11.1902. – Ζ. Παπαντωνίου, «Το κερί της Βλάχας», *Σκριπ*, φ. 20.11.1903. – Ο Φωνογράφος, «Η έκθεσις. Καλλιτεχνικά», *Σκριπ*, φ. 25.4.1905.

5. Σπ. Λάμπρος, *Παναγιώτου Δοξαρά Περί ζωγραφίας, χειρόγραφον του ΑΨΚΣΤ΄*, εκδ. Α. Κτενάς και Σ. Οικονόμου, Αθήνα 1871. Για το σύγγραμμα του Π. Δοξαρά, την ανάλυσή του, τις πηγές και την υποδοχή του βλ. Ντενίζ-Χλόη Αλεβίζου, *Ο Παναγιώτης Δοξαράς, το Περί ζωγραφίας κατά το αψκστ΄ και οι άλλες μεταφράσεις. Τα τεκμήρια*, εκδ. Βάνιας, Θεσσαλονίκη 2005.

6. Λεωνίδας Χ. Ζώης, «Εκ του βίου ενός καλλιτέχνου», *Πινακοθήκη*, τχ. ΝΔ΄ (Αύγουστος 1905), σ. 108-109· του ίδιου, «Καλλιτεχνικός ναός εν Ζακύνθω», *Πινακοθήκη*, τχ. ΞΖ΄ (Σεπτέμβριος 1906), σ. 118-120.

7. Σπυρίδων Δε Βιάζης, «Η βυζαντιακή τέχνη εν Ζακύνθω», *Πινακοθήκη*, τχ. ΚΗ΄-ΚΘ΄ (Ιούνιος-Ιούλιος 1903), σ. 82-89, τχ. Λ΄ (Αύγουστος 1903), σ. 112-113, τχ. ΛΑ΄ (Σεπτέμβριος 1903), σ. 132 και τχ. ΛΒ΄ (Οκτώβριος 1903), σ. 153-154. Βλ., επίσης, του ίδιου, «Η χρυσοχοϊκή τέχνη εν Ζακύνθω», *Πινακοθήκη*, τχ. ΛΘ΄ (Μάιος 1904), σ. 54-55, «Ο Άγιος Διονύσιος εν τη καλλιτεχνία και φιλολογία», *Πινακοθήκη*, τχ. 91, σ. 132-133 και τχ. 92, σ. 157-158.

8. Σπυρίδων Δε Βιάζης, «Η ζωγραφική εν Ελλάδι. Ιστορική μελέτη», *Πινακοθήκη*, τχ. ΙΓ΄ (Μάρτιος 1902), σ. 3-6, τχ. ΙΔ΄ (Απρίλιος 1902), σ. 30-32, τχ. ΙΕ΄ (Μάιος 1902), σ. 49-51, τχ. ΙΣΤ΄ (Ιούνιος 1902), σ. 81-84, τχ. ΙΖ΄ (Ιούλιος 1902), σ. 98-99, τχ. ΙΗ΄ (Αύγουστος 1902), σ. 125-126, τχ. ΙΘ΄ (Σεπτέμβριος 1902), σ. 142-143, τχ. Κ΄ (Οκτώβριος 1902), σ. 172-174, τχ. ΚΑ΄ (Νοέμβριος 1902), σ. 185-187, τχ. ΚΒ΄ (Δεκέμβριος 1902), σ. 206-210, τχ. ΚΓ΄ (Ιανουάριος 1903), σ. 234-237 και τχ. ΚΔ΄ (Φεβρουάριος 1903), σ. 258-261.

αξία της ζακυνθινής εκκλησιαστικής τέχνης στο γεγονός ότι οι καλλιτέχνες που εργάστηκαν στο νησί «άπλωσαν τα φτερά τους προς το φως της Εσπερίας», με αποτέλεσμα η Ζάκυνθος να μετέχει ήδη από τον 17ο αιώνα στην Αναγέννηση. Ως χαρακτηριστικό παράδειγμα ανέφερε τον ναό της Φανερωμένης, παρομοιάζοντάς τον με «γοτθική καθέδρα της Ευρώπης», και χαρακτήρισε το ξυλόγλυπτο τέμπλο του με τα μπαρόκ στοιχεία ως «μνημείο διακοσμητικής και χρυσωτικής».[9] Σχολιάζοντας έπειτα τις «ουρανίες» του Νικόλαου Δοξαρά για τον ίδιο ναό, επιδοκίμασε τον πλούτο της σύνθεσης, την ένταση των χρωμάτων και τη χρήση της προοπτικής, και αποκάλεσε τον ζωγράφο «καλό αντιπρόσωπο της Βενετικής Σχολής». Σε αντίθεση, όμως, με τους Δε Βιάζη και Ζώη υποστήριξε ότι ο Δοξαράς δεν ήταν ο «καλλίτερος ζωγράφος της Ζακύνθου», αφού οι «Απόστολοί» του στην ίδια εκκλησία ήταν «τολμηραί αλλά ξηραί τοιχογραφίαι». Πιο κοντά στις αισθητικές προτιμήσεις του Παπαντωνίου ήταν οι «Προφήτες» που διακοσμούσαν την πάνω σειρά των τοίχων της Φανερωμένης, έργα του Ιερώνυμου Πλακωτού,[10] μιας μεγαλοφυΐας, όπως τόνισε, που αισθανόταν τη χαρά του φωτός και ταυτόχρονα ήταν ελεύθερος, πρωτότυπος και ισχυρός σχεδιαστής. Ο τότε νομάρχης αναφέρθηκε επίσης στους Νικόλαο Κουτούζη και Νικόλαο Καντούνη, αποκαλώντας τους «Κάλβους και Σολωμούς της ζωγραφικής με ψυχή ανθρώπων της Αναγέννησης», και ξεχώρισε τις λιτανείες τους (*Η περιφορά των λειψάνων του Αγίου Διονυσίου επί βενετοκρατίας* του Κουτούζη – *Η περιφορά της εικόνας των Αγίων Πάντων* του Καντούνη), επειδή εισήγαγαν στην Επτάνησο τη ζωγραφική των βενετσιάνων ζωγράφων Γκουάρντι και Καρπάτσιο, και για πρώτη φορά έδωσαν ένα νατουραλιστικό έργο, στο οποίο απεικονίζονταν τα πορτρέτα των Ζακυνθινών της εποχής εκείνης. Ιδιαίτερη μνεία έκανε ο Παπαντωνίου και στον αργυροχόο Γεώργιο Διαμάντη Μπάφα από το χωριό Καλαρρύτες της Ηπείρου, που είχε εργαστεί στη Ζάκυνθο,[11] χαρακτηρίζοντάς τον «όλως εξαιρετική φυσιογνωμία» και επιδοκιμάζοντας την αλήθεια των συνθέσεών του, την αρμονία και τη θελκτική τοποθέτηση των συμπλεγμάτων, για να καταλήξει πως στην τέχνη του «αδελφώνεται η ευγένεια του Γκρέκο και ο ρεαλισμός του Κουρμπέ, ζωγραφιζόντων ταφήν». Τέλος, ο Παπαντωνίου ολοκλήρωσε την ανακοίνωσή του με μια σύντομη αναφορά στους μεταβυζαντινούς κρήτες ζωγράφους

9. Πρβλ. Λεωνίδας Χ. Ζώης, «Καλλιτεχνικός ναός εν Ζακύνθω», *ό.π.*

10. Σχετικά με το θέμα της ταύτισης των συγκεκριμένων έργων βλ. Νίκιας Λούντζης, *Φανερωμένης της Ζακύνθου. Προφήτες και ζωγράφοι*, εκδ. Περίπλους, Αθήνα, *χ.χ.*

11. Πρβλ. Σπυρίδων Δε Βιάζης «Η χρυσοχοϊκή τέχνη εν Ζακύνθω», *ό.π.* Για τον ασημουργό Μπάφα βλ. Πόπη Ζώρα, *Δύο μεγάλοι μαστόροι του ασημιού, Αθανάσιος Τζημούρης, Γεώργιος Διαμάντης Μπάφας*, Εθνικός Οργανισμός Ελληνικής Χειροτεχνίας, Αθήνα 1972.

που εργάστηκαν στη Ζάκυνθο,[12] όπως οι Εμμανουήλ Τζάνες Μπουνιαλής, Αντώνιος Μπορής, Ηλίας Μόσκος κ.ά., οι οποίοι, παρά τη χρήση βυζαντινών μοτίβων, υιοθέτησαν και δυτικοευρωπαϊκά πρότυπα και κατέστησαν τον 17ο αιώνα την «προραφαηλίτικη εποχή της Επτανησιακής τέχνης».

Ήταν, επομένως, ο «εξευρωπαϊσμός» της ελληνικής τέχνης, που συνέβη στα Ιόνια Νησιά μετά τον 17ο αιώνα και που συνίστατο στην εισαγωγή του ιταλικού νατουραλισμού στην εκκλησιαστική ζωγραφική, το κριτήριο εκείνο που οδήγησε τον Παπαντωνίου να προσέξει τη ζακυνθινή τέχνη, να εκτιμήσει την αξία της και να ζητήσει επιτακτικά την προστασία της από τους αρμόδιους κρατικούς φορείς. Ο «εξευρωπαϊσμός – εκσυγχρονισμός» αυτός της ελληνικής ζωγραφικής ανταποκρινόταν, άλλωστε, και στις γενικότερες αντιλήψεις του Παπαντωνίου για την ανάγκη ενός γενικότερου εκσυγχρονισμού της ελληνικής κοινωνίας. Στα χρονογραφήματά του, λόγου χάρη, στηλίτευε συστηματικά τις παθογένειές της, τα αναχρονιστικά της ήθη και την επιμονή της, όπως σημείωνε με έμφαση, «να μείνει με τον λουλά του ναργιλέ στο στόμα»,[13] προβάλλοντας ταυτόχρονα τις αξίες και τα πρότυπα της πολιτισμένης Δύσης.

Λίγο διάστημα μετά τη λήξη του Πανιονίου Συνεδρίου, ο Παπαντωνίου άφησε τη Νομαρχία Ζακύνθου για να διοριστεί νομάρχης Λακωνίας και Μεσσηνίας, θέσεις από τις οποίες θα απολυθεί την περίοδο του Εθνικού Διχασμού. Μετά την επιστροφή του Βενιζέλου στην Αθήνα και τον σχηματισμό κυβέρνησης των Φιλελευθέρων το 1917, διορίστηκε διευθυντής της Εθνικής Πινακοθήκης στη θέση του ζωγράφου Γεωργίου Ιακωβίδη. Λίγους μήνες μετά την ανάληψη των νέων του καθηκόντων αγόρασε για τη συλλογή του Μουσείου τέσσερις πίνακες μικρών διαστάσεων (22 × 30 εκ.) «με θρησκευτικάς παραστάσεις, ανήκοντας εις τον ναόν του Αγίου Δημητρίου εν Ζακύνθω και σωζομένους εξ ολοκλήρου σειράς τοιούτων παριστώσας το Σύμβολον της Πίστεως»,[14] απόφαση που δείχνει όχι μόνο το εξακολουθητικό ενδιαφέρον του για τη ζακυνθινή εκκλησιαστική τέχνη αλλά και την πεποίθησή του ότι η συγκεκριμένη εικαστική παραγωγή αποτελούσε τμήμα της εθνικής πολιτιστικής κληρονομιάς και, κατά συνέπεια, όφειλε να διαφυλαχθεί και να εκτεθεί στις αίθουσες της Πινακοθήκης.

Ο Παπαντωνίου θα απολυθεί από τη θέση του τον Νοέμβριο του 1920, μετά τη νίκη των αντιβενιζελικών στις εκλογές και τη συνακόλουθη εκκαθάριση του

12. Πρβλ. Σπ. Δε Βιάζης, «Η βυζαντιακή τέχνη εν Ζακύνθω», *ό.π.*

13. Ζαχαρίας Παπαντωνίου, «Χωριό και χωρικοί», *Εμπρός*, φ. 6.7.1911.

14. Αρχείο Εθνικής Πινακοθήκης και Μουσείου Αλέξανδρου Σούτζου, Πρακτικά Καλλιτεχνικού Συμβουλίου, συνεδρίαση της 7ης Δεκεμβρίου 1919. Πρόκειται για τα έργα «Αποκαθήλωση» (Π.1247), «Ανάληψη» (Π.145), «Δευτέρα Παρουσία» (Π.146) και «Διδαχή» (Π.1248), τα οποία και κόστισαν 1.200 δρχ.

δημόσιου τομέα από τα φιλελεύθερα στελέχη, θα επιστρέψει, όμως, στη διεύθυνση του Μουσείου το καλοκαίρι του 1923 και θα συνεχίσει τις προσπάθειές του για την αναδιοργάνωσή του. Βασική του μέριμνα υπήρξε η αναταξινόμηση των έργων της μόνιμης συλλογής στις έξι αίθουσες του πρώτου ορόφου του Πολυτεχνείου, όπου οι πίνακες ήταν αναρτημένοι ανεξαρτήτως καλλιτεχνικών σχολών και χρονολογιών, θυμίζοντας τον τρόπο παρουσίασης των πριγκιπικών συλλογών του 16ου και 17ου αιώνα! Με τη συνδρομή μιας νεοσυσταθείσας Καλλιτεχνικής Επιτροπής[15] ο Παπαντωνίου παρουσίασε τον Φεβρουάριο του 1926 τη συλλογή της Πινακοθήκης, χωρισμένη «κατά εθνικάς σχολάς, ώστε το ελληνικόν κοινόν να έχη εμπρός του σύνολα και ενότητας και να εξοικειώνεται με τας γενικάς ιδέας της τέχνης».[16] Σε πέντε αίθουσες αναρτήθηκαν οι πίνακες ιταλικής, φλαμανδικής-ολλανδικής, γαλλικής και ευρωπαϊκής τέχνης, καθώς και σχέδια και υδατογραφίες δυτικοευρωπαίων καλλιτεχνών, ενώ για πρώτη φορά σε ξεχωριστή αίθουσα εκτέθηκε η συλλογή έργων νεοελληνικής τέχνης. Στην ομιλία του κατά στη διάρκεια των εγκαινίων, στις 13 Φεβρουαρίου 1926, ο διευθυντής τόνισε ότι στο εξής στόχος της διοίκησης θα ήταν «να συμπληρώσωμεν ταχύτατα, διότι άλλως θα είνε πολύ αργά, το Ελληνικόν τμήμα της Πινακοθήκης, χάριν της Ιστορίας της Ελληνικής τέχνης. Η Επτανησιακή Σχολή μας λείπει».[17] Για τον λόγο αυτόν, άλλωστε, είχε ήδη αποφασιστεί ομόφωνα να αγοραστούν αντί ποσού των 100.000 δρχ. τα τρία προσχέδια σε λάδι του Νικόλαου Δοξαρά για τη διακόσμηση της ουρανίας της Φανερωμένης στη Ζάκυνθο, η «Γέννηση» (Π.149), η «Κοίμηση» (Π.148) και η «Μετάσταση της Θεοτόκου» (Π.150). Τα έργα που ανήκαν στους κληρονόμους του ζακυνθινού αγιογράφου Παναγιώτη Πλέσσα (ή Πλαίσσα) Νίκα[18] και πιθανώς τα είχε δει ο Παπαντωνίου κατά τη νομαρχιακή του θητεία στο νησί, κρίθηκαν από τα μέλη του Συμβουλίου ότι «έχουσιν εκτός της καλλιτεχνικής αυτών αξίας και ιστορικήν αξίαν τοιαύτην ώστε η απόκτησις

15. Η πενταμελής Καλλιτεχνική Επιτροπή, αποτελούμενη από τους Ζ. Παπαντωνίου, Γ. Ιακωβίδη, Γ. Χατζόπουλο, Ο. Φωκά και Κ. Παρθένη, διορίστηκε βάσει της υπ' αριθμ. 471 διαταγής της 2.1.1925 του υπουργείου της Παιδείας, με σκοπό να «ενεργήση την νέαν ταξινόμησιν των πινάκων της Εθνικής Πινακοθήκης». Με νομοθετικό διάταγμα στις 2.2.1926 αναβαθμίστηκε σε μόνιμο Καλλιτεχνικό Συμβούλιο, απαρτιζόμενο από τα ίδια μέλη και με σκοπό να «αποφαίνεται περί των αγοραστέων έργων και της τιμής αυτών». ΦΕΚ, αριθμ. 48, τχ. Α', 9.2.1926, «Περί τροποποίησεως του από 18 Οκτωβρίου 1925 Ν.Δ. «περί εγκρίσεως δραχμών 1.400.000 διά την αγοράν πίνακος του Έλληνος ζωγράφου Θεοτοκοπούλου».

16. «Εις το ιερόν της τέχνης. Τα εγκαίνια της Εθνικής Πινακοθήκης», *Πρωία*, φ. 14.2.1926.

17. «Η σημερινή τελετή εις την Εθνικήν Πινακοθήκην», *Έθνος*, φ. 13.2.1926.

18. Για τον ζωγράφο Π. Πλέσσα (1799-1867) βλ. Σπυρίδων Δε Βιάζης, «Έλληνες καλλιτέχναι: Παναγιώτης Πλαίσας Νίκας», *Παλιγγενεσία*, φ. 14.12.1896.

αυτών υπό της Πινακοθήκης ήθελεν πληρώση κενόν εις το ελληνικόν της τμήμα και εις την ιστορίαν της Ελληνικής τέχνης».[19] Στα 1926, επομένως, η δυτικότροπη εκκλησιαστική τέχνη της Ζακύνθου τέθηκε και επίσημα στη χρονική αφετηρία της σχεδιαζόμενης αφήγησης της ιστορίας της νεοελληνικής τέχνης στις αίθουσες της Εθνικής Πινακοθήκης. Ο λόγος της συνειδητής αυτής επιλογής του Παπαντωνίου είχε ήδη παρουσιαστεί στην ανακοίνωσή του στο Α΄ Πανιόνιο Συνέδριο του 1914, όταν μίλησε για τον νατουραλισμό των συγκεκριμένων έργων. Στα κείμενα που δημοσίευσε στον αθηναϊκό και περιοδικό τύπο του Μεσοπολέμου, στα οποία και θα αναφερθώ στη συνέχεια, επεξεργάστηκε περισσότερο την επιχειρηματολογία του αυτή, χωρίς να συστηματοποιήσει την έρευνά του και να εμπλουτίσει τη σχετική βιβλιογραφία με μια τεχνοϊστορική μελέτη πάνω στο συγκεκριμένο θέμα.

Σύμφωνα με τις αντιλήψεις του Παπαντωνίου, η βυζαντινή αγιογραφία, με το αυστηρό της ιδεώδες και την τάση της προς το πνευματικό και το αφηρημένο, αντιστάθηκε για τρεις αιώνες στον πειρασμό του ιταλικού νατουραλισμού, μέχρι τη στιγμή που οι κρήτες ζωγράφοι της Βενετίας έκαναν τον πρώτο συμβιβασμό μαζί του και ξεκίνησαν να «ιταλίζουν με βυζαντινό όμως πείσμα». Η μεταβυζαντινή αυτή τέχνη, όπως έγραφε χαρακτηριστικά, «μόλις αγγίξει σ' αυτούς τους πειρασμούς τραβιέται απότομα και κλείνεται πάλι στο κελλί της, ξαναβρίσκοντας το χρυσό βάθος και τη λανθασμένη ανατομία, με την οποία ομολογεί τον αυστηρό της ιδεαλισμό και την υποταγή της στο δόγμα».[20] Τον δεσμό αυτόν με τη βυζαντινή παράδοση έκοψε, σύμφωνα πάντα με τον Παπαντωνίου, η σχολή των «Ιταλιστών», που αναπτύχθηκε στα Επτάνησα στα τέλη του 18ου αιώνα, μιας ομάδας δηλαδή καλλιτεχνών «που ζωγραφίζουν τις εκκλησίες μας σαν Ιταλοί».[21] Αιτία της αλλαγής αυτής ήταν το χειρόγραφο *Περί ζωγραφίας* που έγραψε το 1726 ο Παναγιώτης Δοξαράς, κείμενο «καταδίκης της μεταβυζαντινής διτυπίας και ανεπιφύλακτης ομολογίας πίστεως στην Ιταλική Αναγέννησι». Αν και ο Παπαντωνίου σημείωσε ότι ο συγγραφέας δεν «εγλύτωσε» από τον ακαδημαϊσμό και τον εκλεκτικισμό στην απόδοση του ωραίου, το σημαντικό στο χειρόγραφό του ήταν ότι τα λόγια εκείνα αποτελούν την αιώνια πηγή των εικαστικών τεχνών: «Πλην καλλίτερα από κάθε άλλο είνε να δουλεύετε από το Φυσικόν και αληθινό, το οποίον τυχαίνει να το έχης αεννάως (sic) κατ' έμπροσθεν εις τα όμματα, ωσάν

19. Αρχείο ΕΠΜΑΣ, Πρακτικά Καλλιτεχνικού Συμβουλίου, συνεδρίαση της 15ης Φεβρουαρίου 1926.

20. Ζαχαρίας Παπαντωνίου, «Ο Παναγιώτης Δοξαράς 'Περί Ζωγραφίας'. Η τεχνοκριτική μας προ 250 χρόνων», *Ελεύθερον Βήμα*, φ. 16.4.1933.

21. Ζαχαρίας Παπαντωνίου, «Η λιτανεία και οι τρεις ζωγράφοι της: Κοράης, Κουτούζης και Καντούνης», *Ελεύθερον Βήμα*, φ. 1.1.1933.

υπόδειγμα πρωτότυπον και βέβαιον Διδάσκαλον». Η αξία, συνεπώς, του χειρογράφου, το οποίο, όπως έχει δείξει η Ντενίζ-Χλόη Αλεβίζου, ήταν μετάφραση από ιταλικά κείμενα, έγκειται για τον Παπαντωνίου στο γεγονός ότι «ξαναφέρνει την φύσιν στα μάτια των ζωγράφων έπειτα από την κατάχρηση της αντιγραφής που έκαμε η αγιογραφία».[22]

Οι θεωρητικές αυτές αρχές του Π. Δοξαρά έδωσαν, σύμφωνα με τον Παπαντωνίου, τα μέσα στις καλλιτεχνικές ιδιοσυγκρασίες που τις ακολούθησαν, να παρατηρήσουν τη ζωή και να της δώσουν την αξία της τέχνης,[23] δημιουργώντας έτσι στα Επτάνησα «την πρώτη νεοελληνική ακαδημία Καλών Τεχνών».[24] Διατυπώνοντας τώρα θέσεις περισσότερο κριτικές συγκριτικά με την ανακοίνωσή του στο Πανιόνιο Συνέδριο του 1914, ο Παπαντωνίου αποδεχόταν ότι ο «ιταλισμός» δημιούργησε στα Επτάνησα μια εκλεκτική τέχνη, μια ζωγραφική που ζει πολύ με εντυπώσεις μουσείων και κινούσε ακατάπαυστα δανεικές ιδέες, καθιστώντας έτσι το έργο των ζακυνθινών καλλιτεχνών ένα «ποτάμι από ατέλειες και δεξιοτεχνίες, ορμές και λάθη».[25] Είναι χαρακτηριστικές εδώ οι αντιλήψεις του για τον γιο τού Π. Δοξαρά και επίσης ζωγράφο Νικόλαο Δοξαρά, τον οποίο και αποκαλούσε «διακοσμητή επιδέξιο», χωρίς προσωπικότητα, έναν από τους καθυστερημένους εκλεκτικούς που απόμειναν στον 18ο αιώνα, έναν *faiseur de vastes machines*, το έργο του οποίου όμως είχε «ιστορική σημασία» και ήταν πολύτιμο για την ιστορία της νεοελληνικής τέχνης για τη συνειδητή, απότομη και χτυπητή άρνηση της βυζαντινής αγιογραφίας, που παρουσίαζε.[26]

Αδυναμίες έβρισκε ο Παπαντωνίου και στους Νικόλαο Κουτούζη και Νικόλαο Καντούνη, με σημαντικότερη τον εκλεκτικισμό τους, και το γεγονός ότι εργάζονται γρήγορα και ικανοποιούνται εύκολα, και «συχνά χάνουν το μέτρο, πλημμυρίζουν το κάδρο και δεν υπολογίζουν το αποτέλεσμα».[27] Παρά τα μειονεκτήματα αυτά, όμως ο Παπαντωνίου υπογράμμιζε ότι και οι δύο ζωγράφοι

22. Ζαχ. Παπαντωνίου, «Ο Παναγιώτης Δοξαράς 'Περί Ζωγραφίας'. Η τεχνοκριτική μας προ 250 χρόνων», *ό.π.*

23. Ζαχαρίας Παπαντωνίου, «Η λιτανεία του Ιωάννη Κοράη και τα αργυρόγλυφα του Μπάφα», *Ελεύθερον Βήμα*, φ. 13.2.1939.

24. Ζαχ. Παπαντωνίου, «Ο Παναγιώτης Δοξαράς 'Περί ζωγραφίας'. Η τεχνοκριτική μας προ 250 χρόνων», *ό.π.*

25. Ζαχ. Παπαντωνίου, «Η λιτανεία και οι τρεις ζωγράφοι της: Κοράης, Κουτούζης και Καντούνης», *ό.π.*

26. Ζαχ. Παπαντωνίου, «Η διακόσμησις της Φανερωμένης», *ό.π.*

27. Ζαχ. Παπαντωνίου, «Η λιτανεία και οι τρεις ζωγράφοι της», *ό.π.*: «Ξαναχωνεύουν όπως μπορούν τιτσιανικές και κορρετζιανικές μορφές, σχήματα μέσα στα οποία ένας φιλότεχνος περιπλανημένος στα μουσεία θα ξανάβρισκε πολλές του γνωριμίες από τη Φλωρεντία, τη Βενετία, τη Μαδρίτη, ίσως και από το Βέλγιο και την Ολλανδία».

κατόρθωσαν να φθάσουν στον σκοπό τους, να ικανοποιήσουν δηλαδή τη «φιλοδοξία της ενορίας, την ευλάβεια του νησιού και το βαθύτατο θρησκευτικό τους συναίσθημα». Στα άρθρα του επιδοκίμαζε ιδιαίτερα τα έργα τους στην «Ευαγγελίστρια», τη μικρή εκκλησία της Πλατείας Ρούγα, όπου ήταν εφημέριοι και όπου εργάστηκαν «χωρίς την τυραννία ωρισμένων ιταλικών προτύπων και με την ελευθερία της φαντασίας τους και του πινέλου τους, δίνοντας το γλυκύτερο και το ιδεαλιστικότερο που είχαν να δώσουν, το πιο δικό τους, την προσευχή τους». Όπως και στην ανακοίνωση του Πανιονίου, έτσι και τώρα ο Παπαντωνίου σχολίασε εκτενώς και τις λιτανείες τους, επειδή ακριβώς αυτή «ήταν η μεγάλη Ζακυνθινή πραγματικότητα με την οποία έπρεπε να χτυπηθούν». Στα έργα αυτά αναγνώρισε τη δύναμη των δύο ιερέων-ζωγράφων να βλέπουν την πραγματικότητα, να την ταξινομούν και «να της δίνουν τον πνευματικό ρυθμό που την κάνει καταληπτή και τη μεταμορφώνει σε αρμονία». Όπως χαρακτηριστικά τόνισε, οι λιτανείες αυτές δεν ήταν αντιγραφή των έργων του Καρπάτσιο και του Γκουάρντι, αλλά ήταν λιτανείες ορθόδοξες, έργα ζωντανά και επιβλητικά, «μια ιστορία της Ζακύνθου από Ζακυνθινούς ζωγράφους, αληθινό μνημείο της επτανησιακής τέχνης, χωρίς το οποίο η κρίση για τη σχολή αυτή και για τους Έλληνες πρωτουργούς της δεν είναι δυνατή». Επιπροσθέτως, ο Παπαντωνίου αναφέρθηκε και στη λιτανεία του Ιωάννη Κοράη, κάνοντας λόγο για ένα «θαρραλέο, ανυπότακτο και λαχταριστό για το ρεαλισμό του έργο ενός πριμιτίφ», μια λαμπρή και πρωτότυπη ελληνική ζωγραφική από έναν άγνωστο καλλιτέχνη.[28]

Το όνομα, τέλος, του Διαμάντη Μπάφα εξακολουθούσε να αποτελεί για τον Παπαντωνίου μια «δόξα» της νεοελληνικής τέχνης. Χαρακτήριζε τα αργυρόγλυφά του «έργα καθαρής τέχνης, γλυπτική», ώριμα καλλιτεχνήματα, απ' όπου «αναβλύζει η καθαρή αρμονία της ιταλικής αναγέννησης», και έκανε λόγο για τον πλούτο των προσώπων τους, τα αρμονικά τους συμπλέγματα και τον δραματικό τους χαρακτήρα. Για να αναδείξει περισσότερο την αξία τους, προσέφυγε στις αντιλήψεις του Ουίλιαμ Μόρρις και του Ροζέρ Μαρξ, τονίζοντας ότι «τέχνη δεν είναι μόνο τα αγάλματα και οι πίνακες, αλλά και τα ταπεινά έργα του διακοσμητού τεχνίτου. Η τέχνη είναι μία, κατάγεται από την βιομηχανίαν. Η ίδια υπάρχει στην λαβή του μαχαιριού και στην ζωηφόρον του Παρθενώνος, στην καρφίτσα του λαού και σε μία σελίδα του Μότσαρτ».[29]

Το συνεχές ενδιαφέρον του Παπαντωνίου για τη ζακυνθινή εκκλησιαστική τέχνη δεν πήγαζε μόνο από τις προσωπικές του αισθητικές προτιμήσεις, αλλά

28. Ζαχαρίας Παπαντωνίου, «Η λιτανεία του Ιωάννη Κοράη και τα αργυρόγλυφα του Μπάφα», *Ελεύθερον Βήμα*, φ. 13.2.1939.

29. Ζαχαρίας Παπαντωνίου, «Διαμάντης Μπάφας και ηπειρώτικη αργυροτεχνία», *Ελεύθερον Βήμα*, φ. 25.12.1928.

θα πρέπει να ερμηνευθεί και υπό το πρίσμα των αντιπαραθέσεων που λάμβαναν χώρα στη δημόσια καλλιτεχνική σφαίρα του Μεσοπολέμου. Η συνειδητή του επιλογή να αναζητήσει στα έργα της επτανησιακής τέχνης τις απαρχές της νεοελληνικής ζωγραφικής σήμαινε την τοποθέτηση της δυτικοευρωπαϊκής καλλιτεχνικής παράδοσης ως το πρότυπο, πάνω στο οποίο όφειλε να εξελιχθεί η ελληνική τέχνη. Την ίδια περίοδο, όμως, καλλιτέχνες, όπως οι Κόντογλου και Παπαλουκάς, ταξίδευαν στο Άγιο Όρος και αναζητούσαν στις βυζαντινές αγιογραφίες τα στοιχεία εκείνα που θα οδηγούσαν στη μορφική ανανέωση όχι μόνο του έργου τους αλλά και ολόκληρης της σύγχρονής τους νεοελληνικής εικαστικής παραγωγής. Επιπροσθέτως, στο κείμενο του Παναγιώτη Δοξαρά και δη στη σημασία που απέδιδε στη φυσική παρατήρηση και την «εφεύρεση»[30] ως στοιχεία απαραίτητα της αληθινής καλλιτεχνικής δημιουργίας, ο Παπαντωνίου έβρισκε την επικύρωση των δικών του αισθητικών αντιλήψεων και κυρίως της επιχειρηματολογίας του κατά της «καθαρής τέχνης». Ο διευθυντής της Εθνικής Πινακοθήκης αποδοκίμαζε τους έλληνες καλλιτέχνες που υιοθετούσαν τις τάσεις της Σχολής του Παρισιού, επικρίνοντας κυρίως την κατάργηση του φυσικού αντικειμένου στα έργα τους[31] και εξισώνοντάς τα με τη ραπτική μόδα, υπογραμμίζοντας παράλληλα ότι δεν ήταν το αποτέλεσμα «του πόνου και του κραδασμού της ψυχής του ζωγράφου»[32] αλλά προϊόντα του «κουρνιαχτού των παρισινών καφενείων»,[33] της «τεχνοκριτικής ακολασίας των λογοκόπων στα ξένα περιοδικά»[34] και της κερδοσκοπίας των εμπόρων τέχνης.

---

30. Ζαχ. Παπαντωνίου, «Ο Παναγιώτης Δοξαράς 'Περί ζωγραφίας'. Η τεχνοκριτική μας προ 250 χρόνων», *ό.π.*: «Μα η ζωγραφική δεν είνε ακόμη αυτό [το σχέδιον και ο χρωματισμός]. Χρειάζεται μία ανώτερη πνευματική αρετή. Η σύνθεσις. Και τι είνε η σύνθεσις; "Θησαυρός όπου φυλάττεται εις ταις αποθήκαις της διανοίας. Δύναμις της ψυχής όπου ασηκώνει τας εικόνας διά μέσου της ορθότητος μιας υπερτελείου πολυμαθήσεως και τας δίδει εις την υπηρετεύουσαν χείρα η οποία φέρνει την πεπραγμένην και τελείαν πράξιν της ζωγραφίας". Τι άλλο περιγράφει εδώ παρά τη δύναμι της φαντασίας; Και τι άλλο είνε η σύνθεσις, η δημιουργία; "Εφεύρεσις!" Έτσι την ονομάζει ο Δοξαράς αυτήν την ανώτερη ιδιότητα που ζητεί από το ζωγράφο. Και δεν είνε εφεύρεσις μόνο η ικανότης να επινοεί μύθους. Είνε η γενική ικανότης που σχηματίζει τον πίνακα και τα δημιουργεί όλα».

31. Ζαχαρίας Παπαντωνίου, «Η έκθεσις Γουναρόπουλου (αίθουσα Στρατηγοπούλου)», *Ελεύθερον Βήμα*, φ. 25.3.1929: «Να καταργήσωμεν το αντικείμενον – δηλαδή την φύσιν και την ζωήν – για να φτιάσωμεν τι; Δικό μας αντικείμενον. Μα το πράγμα αυτό δεν σχηματίζεται ποτέ παρά μόνον αφού φύγωμεν από τα όρια της ζωγραφικής».

32. Ζαχαρίας Παπαντωνίου, «Η έκθεσις της Ομάδος Τέχνη», *Ελεύθερον Βήμα*, φ. 5.11.1931.

33. Ζαχαρίας Παπαντωνίου, «Η έκθεσις του κ. Στέρη», *Ελεύθερον Βήμα*, φ. 25.4.1931.

34. Ζαχαρίας Παπαντωνίου, «Η ζωγραφική του Γ. Βώκου», *Ελεύθερον Βήμα*, φ. 9.6.1932.

Συνοψίζοντας, ο Παπαντωνίου τόσο από τη θέση του διευθυντή της Πινακοθήκης όσο και μέσα από την αρθρογραφία του, προσπάθησε να αναδείξει την αξία της ζακυνθινής καλλιτεχνικής παραγωγής του 18ου και 19ου αιώνα και να κατοχυρώσει τη σημαίνουσα θέση της μέσα στην ιστορία της νεοελληνικής τέχνης. Ειδικά σε μια περίοδο που η σχετική βιβλιογραφία είχε εμπλουτιστεί ουσιαστικά μόνο με μια σειρά άρθρων του Δημητρίου Πελεκάση στην εφημερίδα *Επτάνησος*,[35] και κυρίως με το βιβλίο του Άγγελου Προκοπίου για τον «Εφτανησιώτικο Νατουραλισμό».[36] Τα κείμενα του Παπαντωνίου, ωστόσο, εξακολούθησαν να μην είναι απόρροια μιας συστηματικής τεχνοϊστορικής έρευνας πάνω στο συγκεκριμένο θέμα, όπως θα περίμενε κανείς από τον διευθυντή της Εθνικής Πινακοθήκης, αλλά να αποτελούν μια καλύτερα επεξεργασμένη σύνθεση της ανακοίνωσης του 1914.

Ενδεικτικό, πάντως, του ενδιαφέροντός του για την εκκλησιαστική τέχνη της Ζακύνθου αλλά και της κατοχύρωσής του ως ειδικού πάνω στο συγκεκριμένο θέμα ήταν και το γεγονός ότι στα 1939, έναν χρόνο πριν από τον θάνατό του, ο ακαδημαϊκός πλέον Παπαντωνίου συμμετείχε στον νεοϊδρυθέντα Σύλλογο για την προστασία των καλλιτεχνημάτων της Ζακύνθου. Στην ομιλία του στην αίθουσα του «Παρνασσού» επανέλαβε ουσιαστικά την ίδια επιχειρηματολογία και στην κατακλείδα του ανέφερε χαρακτηριστικά: «Η Ζάκυνθος όχι μόνο έδωσε καλλιτεχνικές ιδιοσυγκρασίες σαν τον Πλακωτό, τον Κουτούζη, τον Καντούνη, τον Κοράη, μα και τους αλλογενείς φιλοξενουμένους εκεί σαν τους Δοξαράδες, τους Μπόρηδες, τους Μόσχους και το Μπάφα, τους ευνόησε στην καλλιτεχνική εκδήλωσή των, δίνοντάς τους την ατμόσφαιρά της, τον πολιτισμό της και τους οδήγησε να δημιουργήσουν μαζί με τους άλλους την καλλιτεχνική εκείνη παραγωγή που δεν είνε μόνο Ζακυνθινή παρά έχει το δικαίωμα να δώση αυτή τ' όνομά της σ' όλη την τέχνη των εφτά νησιών».[37]

---

35. Βλ. Δημ. Πελεκάσης, «Η καλλιτεχνική Ζάκυνθος είνε η Φλωρεντία της Ελλάδος», *Επτάνησος*, φ. 10.6.1933, 24.6.1933, 8.7.1933, 2.9.1933, 16.9.1933, 23.9.1933, 30.9.1933, 7.10.1933, 14.10.1933, 21.10.1933, 28.10.1933, 4.11.1933. Ευχαριστώ τον Ν.Π. Παΐσιο για την υπόδειξη των συγκεκριμένων άρθρων.

36. Άγγελος Γ. Προκοπίου, *Νεοελληνική τέχνη. Βιβλίο Πρώτο. Εφτανησιώτικος νατουραλισμός*, Αθήνα, [τύποις Μέλισσα], 1936.

37. Ζαχαρίας Παπαντωνίου, «Το χειρόγραφο του Δοξαρά», *Ελεύθερον Βήμα*, φ. 12.2.1939· του ιδίου, «Η λιτανεία του Ιωάννη Κοράη και τα αργυρόγλυφα του Μπάφα», *Ελεύθερον Βήμα*, φ. 13.2.939.

Περίληψη / Summary

Ο Ζαχαρίας Παπαντωνίου, διευθυντής της Εθνικής Πινακοθήκης την περίοδο του Μεσοπολέμου και συστηματικός αρθρογράφος στον καθημερινό και περιοδικό τύπο της εποχής εκείνης, προσπάθησε να αναδείξει την αξία της εκκλησιαστικής τέχνης της Ζακύνθου του 18ου και 19ου αιώνα και να κατοχυρώσει τη σημαίνουσα θέση της στην ιστορία της νεοελληνικής τέχνης.

Zacharias Papantoniou, director of the National Gallery in Athens in the Interwar period and systematic columnist in the daily and periodical press of that time, tried to highlight the value of the ecclesiastical art of Zakynthos of the 18th and 19th century and to establish its influential position within the history of Greek art.

Η ΤΕΧΝΗ ΣΤΗΝ ΚΕΡΚΥΡΑ ΚΑΤΑ ΤΟΝ ΜΕΓΑΛΟ ΠΟΛΕΜΟ
Η ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ ΤΟΥ ΔΗΜΗΤΡΗ ΓΑΛΑΝΗ

Άγγελος Δρακογιώργος

Το παρόν κείμενο αποτελεί συνέχεια της ανακοίνωσης με τίτλο: «Η τέχνη στα "χαρακώματα": Ο στρατιώτης και χαράκτης Δημ. Γαλάνης στην Κέρκυρα». Η ανακοίνωση εκείνη εκφωνήθηκε στο πλαίσιο της επιστημονικής ημερίδας με θέμα «Ο Κωνσταντίνος Θεοτόκης και η Συντροφιά των Εννιά: Η πρόσληψη των νεωτερικών τάσεων στον κύκλο της Κέρκυρας» και συμπεριλαμβάνεται στα υπό έκδοση Πρακτικά.[1] Στόχος της ανακοίνωσης ήταν να αναδείξει άγνωστες πτυχές της ζωής και του έργου του Δημήτρη Γαλάνη, στην προσπάθεια να απαντήσει στο ερώτημα σχετικά με την παρουσία του καλλιτέχνη στο νησί της Κέρκυρας κατά τον Α΄ Παγκόσμιο πόλεμο ως στρατιώτη. Έτσι, η μελέτη του γενικότερου ιστορικού πλαισίου της περιόδου και η τοποθέτηση του Γαλάνη μέσα σε αυτό μας επέτρεψαν να προχωρήσουμε στη μελέτη και κατά κύριο λόγο στην κατανόηση των εικονογραφήσεών του στο λογοτεχνικό όργανο της Συντροφιάς των Εννιά, με την οποία συνδέθηκε στενά κατά τη θητεία του στο νησί των Ιονίων, την *Κερκυραϊκή Ανθολογία*. Το κείμενο τούτο έχει ως στόχο να θίξει τη «γαλλική πτυχή» του έργου του Γαλάνη στην Κέρκυρα, θέμα με το οποίο καταπιαστήκαμε ακροθιγώς στην προαναφερόμενη ανακοίνωση. Σκόπιμο θεωρείται να επαναλάβουμε ορισμένα σημεία αυτής, προκειμένου να έχουμε ολοκληρωμένη εικόνα του θέματος που θα εξετάσουμε.

Η πορεία προς την Κέρκυρα

Ο Σα Λαμπόρντ στις αναμνήσεις του από τον Α΄ Παγκόσμιο πόλεμο, όπως αυτές καταγράφονται από τον ανιψιό του Γκυ Λαμπόρντ, αναφέρεται μεταξύ άλ-

1. Η επιστημονική ημερίδα που έλαβε χώρα στην Αναγνωστική Εταιρία Κέρκυρας στις 30 Νοεμβρίου 2013 διοργανώθηκε από την επιμελήτρια του παραρτήματος της Εθνικής Πινακοθήκης στην Κέρκυρα Μαρίνα Παπασωτηρίου και από τον ιστορικό της τέχνης Αλέξανδρο Τενεκετζή. Δοθείσης της ευκαιρίας, θα ήθελα να ευχαριστήσω θερμά τον Θεοδόση Πυλαρινό για την πρόσκλησή του στο Ι΄ Διεθνές Πανιόνιο Συνέδριο, καθώς και την οργανωτική επιτροπή του συνεδρίου. Θερμές ευχαριστίες οφείλω, επίσης, στη Μαρίνα Παπασωτηρίου για τη φιλοξενία της, καθώς και στους Νίκο Παΐσιο και Λευτέρη Σπύρου για τη συμβολή τους στην παρούσα εργασία μου.

λων στην ημέρα της εθελοντικής στράτευσής του. Συγκεκριμένα, το πρωινό της 2ας Αυγούστου ο Γαλάνης, ο Αντρέ Υττέρ και ο Πιερ Ρεβερντύ –που διέμεναν την περίοδο εκείνη στο κτηριακό συγκρότημα του αριθμού 12 της οδού Κορτό– μαζί με τον Μαρκουσί και τον Απολλιναίρ κατευθύνονται προς τον αριθμό 11[A] της διάσημης οδού ντε Σωλ, όπου διέμενε ο Λαμπόρντ. Εν συνεχεία, κατευθύνονται όλοι μαζί στο υπουργείο Πολέμου, προκειμένου να καταταγούν εθελοντικά στο στράτευμα. Ωστόσο, απορρίπτονται, καθώς έχουν απαλλαχθεί της στράτευσης και τους παραπέμπουν στο Invalides, όπου τους ανακοινώνουν ότι δεν πρόκειται να κληθούν για στράτευση πριν από τις 25 Αυγούστου και θα πρέπει να περιμένουν μέχρι την ημέρα εκείνη, για να μάθουν σχετικά με την κατάταξή τους.[2] Τέσσερις μέρες νωρίτερα, στις 21 Αυγούστου 1914, ο Γαλάνης καταθέτει το φάκελό του για την απόκτηση της γαλλικής υποκοότητας. Στο σημείο αυτό θα πρέπει να υπογραμμίσουμε την επίκληση των πατριωτικών αισθημάτων του Γαλάνη στο γράμμα που απευθύνει ο ίδιος στον υπουργό Δικαιοσύνης, προκειμένου να αποκτήσει άμεσα τη γαλλική υπηκοότητα, πράγμα που θα του επιτρέψει να ενταχθεί στο γαλλικό στρατό.

Προς τον κύριο υπουργό Δικαιοσύνης της Γαλλίας,

Κύριε υπουργέ,

Ο δηλών, Γαλάνης Δημήτριος, Εμμανουήλ, γιος του Εμμανουήλ και της Αικατερίνης Ραφτοπούλου, γεννηθείς στις 16 Μαΐου 1879 στην Αθήνα, έλλην υπήκοος, καλλιτέχνης-ζωγράφος, ζητεί από την Εξοχότητά σας την πολιτογράφησή μου ως γάλλου υπήκοου, πράγμα που θα μου επιτρέψει να καταταχθώ άμεσα στο γαλλικό στράτευμα και να υπηρετήσω κατ' αυτόν τον τρόπο τη Γαλλία που είναι εδώ και 14 χρόνια η δεύτερή μου πατρίδα και η οποία θα γίνει έτσι για πάντα.

Κάτοικος Παρισιού από το 1900, επιτρέψτε μου να επικαλεστώ ενώπιόν σας, κύριε υπουργέ, την παράγραφο 4 του νόμου περί πολιτογράφησης, προκειμένου η Εξοχότητά σας να μου εξασφαλίσει την εύνοια που σας ζητώ.

Παρακαλώ όπως δεχθείτε, κύριε υπουργέ, τα σέβη μου και τη διαβεβαίωση της πατριωτικής μου πίστης.[3]

Την ίδια μέρα με την αίτησή του για την υπηκοότητα καλείται στο 1ο Σύνταγμα της Λεγεώνας των Ξένων στην Αβινιόν, με ημερομηνία κατάταξης την 28η Αυγούστου 1914.[4] Στις 27 Αυγούστου, ημέρα μετάβασής του στην Αβινιόν,

2. Guy Laborde, *École de patience. La guerre vue par Chas Laborde*, À la Voile latine, Monaco 1951, σ. 37-44.

3. Γράμμα του Δημήτρη Γαλάνη, που συμπεριλαμβάνεται στο φάκελο που κατέθεσε ο ίδιος για την απόκτηση της γαλλικής υπηκοότητας. (Παρίσι, Εθνικά Αρχεία).

4. Η πληροφορία αυτή αντλείται από υπηρεσιακό σημείωμα του κεντρικού γραφείου

θα παντρευτεί στο δημαρχείο του 18ου διαμερίσματος του Παρισιού, στις 10.30 το πρωί, τη Stephanie-Julie Bouvié, με την οποία είχαν ήδη αποκτήσει στις 15 Απριλίου 1910 το γιο τους Ζαν-Σεμπαστιάν. Μάρτυρες στο γάμο του Γαλάνη και της Φανής ήταν οι Σουζάν Βαλαντόν, Αντρέ Ὑττέρ, Πιερ Ρεβερντύ και Σα Λαμπόρντ.[5]

Ο Γαλάνης θητεύει στη Λεγεώνα των Ξένων από τις 28 Αυγούστου έως τις 10 Σεπτεμβρίου 1914, οπότε απαλλάσσεται των καθηκόντων του.[6] Μάλιστα, ο Μαξ Ζακόμπ θα γράψει στις 23 Σεπτεμβρίου 1914 στον τεχνοκρίτη Μωρίς Ρεϋνάλ: «Επιστροφή του Γαλάνη από την Αβινιόν, στρατολογημένου στη Λεγεώνα των Ξένων στην Ορλεάνη».[7] Η απαλλαγή ίσως να οφείλεται στο γεγονός ότι είχε ήδη καταθέσει την αίτηση για τη γαλλική υπηκοότητα, την οποία λαμβάνει στις 17 Οκτωβρίου 1914. Στη θετική έκβαση της απόφασης σημαντικό ρόλο θα πρέπει να έπαιξε ο γάμος του με τη Φανή που ήταν Γαλλίδα, ο ανήλικος γιος τους Ζαν-Σεμπαστιάν και η στρατολόγησή του στη Λεγεώνα των Ξένων. Έτσι, ως γάλλος υπήκοος πλέον, καλείται να υπηρετήσει αυτή τη φορά υποχρεωτικά στο πλευρό της νέας του πατρίδας στις 23 Δεκεμβρίου 1914. Συγκεκριμένα, καλείται στο 82ο Σύνταγμα Πεζικού στο Μονταρζί, όπου παραμένει έως τα τέλη του Απριλίου του 1916. Εδώ θα πρέπει να υπογραμμισθεί ότι ο Γαλάνης δεν εγκαταλείπει τις καλλιτεχνικές του αναζητήσεις παρά την παρουσία του στο μέτωπο. Το 1915 με 1916 συμμετέχει με ένα γελοιογραφικό του σχέδιο στο βιβλίο *La Grande Guerre par les artistes: 1914-1915* υπό τον τίτλο «Η βελγική κυβέρνηση».[8] (Εικ. 1) Την ίδια περίπου περίοδο, δηλαδή το Φεβρουάριο του 1916, ο Ματίς γράφει σχετικά στο φίλο του Ντεραίν: «Ο Γαλάνης έχει περισσότερη τύχη: βρίσκεται πάντοτε στο Μονταρζί, βιβλιοθηκάριος. Τον περισσότερο καιρό διαβάζει. Μόλις διάβασε του Πουανκαρέ το *La science et l'hypothèse* όπου βρήκε τις ρίζες του κυβισμού. Έχει έναν πλούσιο φίλο που δεν αφήνει τίποτα να του λείψει. Γι' αυτό είναι ροδοκόκκινος και χυμώδης».[9] Σχεδόν δύο μήνες μετά το προαναφερόμενο γράμμα, ο Γαλάνης φεύγει για την Κέρκυρα, όπως αυτό αποδεικνύε-

---

επιστράτευσης, που συμπεριέλαβε ο ίδιος ο Γαλάνης στο συνταξιοδοτικό του φάκελο. (Παρίσι, Εθνικά Αρχεία).

5. Σύμφωνα με τη ληξιαρχική πράξη γάμου (Παρίσι, Δημοτικά Αρχεία 18ου Διαμερίσματος).

6. Η πληροφορία προέρχεται από τον αριθμό στρατιωτικού μητρώου του Γαλάνη, ύστερα από έρευνα του γράφοντος στα Archives Départementales στο Παρίσι.

7. Pierre Schneider, *Matisse*, Flammarion, Paris 1984, σ. 478.

8. *La Grande Guerre par les artistes : 1914-1915*, πρόλογος Gustave Geffroy, Berger-Levrault – Georges Crès & Cie, Παρίσι 1915.

9. Rémi Labrusse – Jacqeline Munck, *Matisse – Derain: La vérité du fauvisme*, Fernand Hazan, Paris 2005, σ. 350.

ται από το επιστολικό δελτάριο που στέλνει στον Ματίς: «Αγαπητέ μου Ματίς, Και να που έφτασα ύστερα από ένα πολυτάραχο θαλάσσιο ταξίδι. Τους θερμούς μου χαιρετισμούς σε όλη την οικογένεια, Δημ. Γαλάνης».[10] (Εικ. 2) Όπως τονίσθηκε και στο κείμενο της ημερίδας, ο καλλιτέχνης δεν έμεινε ασυγκίνητος από τα δεινά και τις επιπτώσεις του πολέμου αλλά και από τις ομορφιές του κερκυραϊκού τοπίου, κάτι που αποτυπώθηκε άμεσα στις χαρακτικές του συνθέσεις, με τις οποίες διακόσμησε τις σελίδες της *Κερκυραϊκής Ανθολογίας*. Ωστόσο, το λογοτεχνικό όργανο δεν υπήρξε το μοναδικό έντυπο, όπου συμπεριλήφθηκαν εικονογραφήσεις του Γαλάνη.

Les Communiqués des Alliés – Τα Ανακοινωθέντα των Συμμάχων

Το ξεκίνημα της εικονογραφικής δραστηριότητας του Γαλάνη κατά την παραμονή του στην Κέρκυρα εντοπίζεται την 1η Ιουλίου 1916 στο περιοδικό *Κερκυραϊκή Ανθολογία*, όπου στην προμετωπίδα του τέταρτου τεύχους του λογοτεχνικού αυτού περιοδικού αναπαράγεται ξυλογραφία με το Ποντικονήσι. Από την 1η Ιουλίου 1916 έως την 1η Σεπτεμβρίου 1917, οπότε εντοπίζεται το τελευταίο έργο του Γαλάνη, θα δημοσιεύσει συνολικά δεκατέσσερα χαρακτικά, ενώ θα αναπαραχθούν και τρία σχέδιά του. Ως προς τη θεματολογία των εικονογραφήσεων αυτών, οι οκτώ αφορούν σε αναπαραστάσεις φυσικών τοπίων, συμπεριλαμβανομένων και αναπαραστάσεων ορισμένων μνημείων της Κέρκυρας, τέσσερις σε νεκρές φύσεις, ένα κόσμημα, καθώς και τέσσερα πορτρέτα. Ας σταθούμε στην τελευταία κατηγορία. Στην ανακοίνωση της ημερίδας για το Θεοτόκη και τη Συντροφιά των Εννιά αναφερθήκαμε εκτεταμένα στο πορτρέτο του κερκυραίου συγγραφέα που φιλοτεχνεί ο Γαλάνης. Μάλιστα, έγινε και αναφορά στη διάλεξη της Ειρήνης Δεντρινού το 1949 στο Βρετανικό Συμβούλιο Κέρκυρας, διάλεξη που θα δημοσιευθεί ένα χρόνο αργότερα, το 1950 στο περιοδικό *Νέα Εστία*, με θέμα: «Ο Κ. Θεοτόκης ποιητής». Η Δεντρινού σημειώνει μεταξύ άλλων: «Το 1916 είχε έλθη στην Κέρκυρα έφεδρος Γάλλος Αξιωματικός, ο μεγάλος μας καλλιτέχνης Δημήτριος Γαλάνης και σήμερα Γάλλος Ακαδημαϊκός. Γνωρίστηκε με τον κύκλο μας της Κερκυραϊκής Ανθολογίας –αλησμόνητα χρόνια!– και ετίμησε τις σελίδες του περιοδικού μας με τις αξιόλογες ωραιότατες ξυλογραφίες του. Πειο πολύ εσύχναζε στον Θεοτόκη, του φτιάχνει το πορτραίτο (Εικ. 3) και ο Θεοτόκης γράφει για το Γαλάνη το ακόλουθο ωραιότατο σονέττο:

Βουλή άγνωρη της μοίρας σ' είχε φέρει
στα χώματά μας πάλι, αγνέ τεχνίτη·
Έχει η πατρίδα δύναμη μαγνήτη

10. Αρχείο Ματίς, Ισσύ-λε-Μουλινώ.

και δεν αρνήθης μακρινό σεφέρι.
Σ' είδα και τίμια εσύ έδωκες το χέρι,
εμέ του μοναχού κι ερημοσπίτη
και το βαθύ σου βλέμμα άκακο εζήτει,
για νάβρη στην ψυχή μου τι; ποιος ξέρει!
Μα ούτε δειλή του ωραίου σου ονείρου αχτίδα
δεν είδες κι ούτε φέγγος πια από ελπίδα,
τι η Ελλάδα μάννα είχε ντροπιάσει
το δίκηο, τ' άγιο, το όσιο, την αντρεία,
κι η δύστυχη ψυχή μου είχε αποστάσει
μόνη, πιστή, στην παλαιά λατρεία.

Το σονέτο αυτό δημοσιεύθηκε στην *Κερκυραϊκή Ανθολογία*[11] και μεταφράστηκε από τον Βινιέ που το δημοσίευσε σε μια γαλλική λογοτεχνική επιθεώρηση.[12]

Στην περίπτωση του Βινιέ θα αναφερθούμε στη συνέχεια. Σε παράλληλο χρόνο, λίγους μήνες μετά την πρώτη εικονογράφηση του Γαλάνη στην *Κερκυραϊκή Ανθολογία*, και συγκεκριμένα στις 16 Νοεμβρίου 1916, ξεκινά η κυκλοφορία της καθημερινής εφημερίδας *Les Communiqués des Alliés (Τα Ανακοινωθέντα των Συμμάχων)* από το γραφείο τύπου του γαλλικού και σέρβικου στρατού, που τυπώνεται στο τυπογραφείο «Αναγέννησις» της Κέρκυρας. Από τις 11 Ιανουαρίου 1917 ξεκινά τη συνεργασία και το γραφείο τύπου του ιταλικού στρατού. Ο αρχικός στόχος της εφημερίδας ήταν να μεταφέρει όλα τα νεότερα ανακοινωθέντα από τα πεδία των μαχών. Κατά την κυκλοφορία της παρατηρούνται τέσσερις αλλαγές:

Α) Η γλώσσα των ανακοινωθέντων της *Les Communiqués des Alliés* είναι η γαλλική. Ωστόσο, τα ανακοινωθέντα μεταφράζονται και στα ελληνικά από το 93ο φύλλο, στις 21 Φεβρουαρίου 1917. Λαμβάνοντας υπόψη τα καθήκοντα που είχε αναλάβει ο Γαλάνης στο γαλλικό στράτευμα, όπως αυτά αποτυπώνονται σε γράμμα του προς τον Ματίς,[13] μπορούμε μετ' επιφυλάξεως να υποθέσουμε ότι η μετάφραση αυτή γινόταν από τον ίδιο.

---

11. Κωνσταντίνος Θεοτόκης, «Στον Δημ. Γαλάνη», *Κερκυραϊκή Ανθολογία*, τχ. 4 (Ιούλιος 1924), σ. 11, τώρα *Κερκυραϊκά Χρονικά*, τ. 3 ([2]1971), Ειρήνης Α. Δεντρινού, *Η Κερκυραϊκή Σχολή*, σ. 109-110.

12. Βλ. και Ειρήνη Δεντρινού, «Ο Θεοτόκης ποιητής», *Νέα Εστία*, τχ. 547 (1950), σ. 533-534.

13. «[…] Εδώ στην Κέρκυρα, τα αγόρια και τα κορίτσια, που προσφέρουν λουλούδια και πορτοκάλια στους δρόμους, χαιρετίζουν τον ξένο με μια χαριτωμένη ευχή: Να χαρής τα μάτια σου. Και πράγματι, αυτή είναι μια αληθινή γιορτή της όρασης, όπου [κυριαρχεί] το γαλάζιο του ουρανού, το αστραφτερό φως της θάλασσας, το χαριτωμένο περίγραμμα των λόφων ή το απαλό φύλλωμα των ελαιόδεντρων. Οι δραστηριότητές μου όμως είναι κοινότοπες. Εί-

Β) Η δεύτερη αφορά στο έμβλημα της εφημερίδας. Από τις 20 Απριλίου 1917 μέχρι και το τέλος της κυκλοφορίας της, στις 18 Μαΐου 1919, ο τίτλος κοσμείται από ξυλογραφημένη βινιέτα του Γαλάνη, (Εικ. 4) όπου αναπαριστάται το πλοίο των Φαιάκων.

Γ) Η τρίτη αλλαγή έγκειται στην εικονογράφηση της εφημερίδας με χαρακτικά του Γαλάνη, ξεκινώντας από το φύλλο 104 της 4ης Μαρτίου 1917, όπου αναδημοσιεύεται από την *Κερκυραϊκή Ανθολογία* ξυλογραφημένο πορτρέτο, όπου αναπαριστάται σενεγαλέζος σκοπευτής με το όνομα Okobantaro. Στο σημείο αυτό θα ήταν χρήσιμο να αναφερθούμε στη θεματολογία των χαρακτικών που δημοσιεύονται στην *Les Communiqués des Alliés*. Χωρίς αμφιβολία τα πορτρέτα ανδρών από διάφορα σώματα του γαλλικού στρατού κυριαρχούν. Έτσι, υπό τον τίτλο «Οι γαλλικές στρατιωτικές δυνάμεις στην Κέρκυρα», ο Γαλάνης χαράζει και δημοσιεύει στην καθημερινή εφημερίδα συνολικά επτά πορτρέτα, συμπεριλαμβανομένου και του σενεγαλέζου σκοπευτή. (Εικ. 5) Δεν θα πρέπει να παραλείψουμε το γεγονός της ενίσχυσης του γαλλικού στρατού με σώματα, τα οποία επάνδρωσαν στρατιώτες από τις αφρικανικές αποικίες. Επί παραδείγματι, οι στρατιώτες του σώματος των σκοπευτών, που ήταν πεζοπόρο τμήμα του στρατού ξηράς, ή του σώματος των ζουάβων αποτελέσθηκε από στρατιώτες που προέρχονταν από τις γαλλικές αποικίες της βορείου Αφρικής. Το πορτρέτο ενός ζουάβου (Εικ. 6) αναδημοσιεύεται και αυτό από την *Κερκυραϊκή Ανθολογία* στο φύλλο 111 της 11ης Μαρτίου 1917, σε αντιπαραβολή με μια νεκρή φύση με στρατιωτικά αντικείμενα, που και αυτή προέρχεται από το κερκυραϊκό λογοτεχνικό περιοδικό. Τα υπόλοιπα πορτρέτα δημοσιεύονται αποκλειστικά και για πρώτη φορά στην *Les Communiqués des Alliés* και είναι τα εξής: Στο φύλλο 125 της 25ης Μαρτίου 1917 συναντάμε το πορτρέτο αλπινιστή (Εικ. 7), στο φύλλο 132 της 1ης Απριλίου το πορτρέτο ναυτικού (Εικ. 8), στο φύλλο 160 της 29ης Απριλίου 1917 το πορτρέτο οπλονόμου (Εικ. 9) και στο φύλλο 181 της 20ής Μαΐου 1917 το πορτρέτο χειριστή πυροβόλου. (Εικ. 10) Εξαίρεση αποτελεί το πορτρέτο ενός στρατιώτη των συμμαχικών δυνάμεων, υποθέτοντας ότι πρόκειται για ιταλό στρατιώτη, που αναπαράγεται στο φύλλο 265 της 12ης Αυγούστου 1917. (Εικ. 11) Όπως αναφέραμε και προηγουμένως, το πορτρέτο δεν μονοπωλεί τη θεματολογία των χαρακτικών του Γαλάνη. Αναφερθήκαμε ήδη στη νεκρή φύση με στρατιωτικά αντικείμενα, ενώ εντοπίζονται άλλες τρεις ξυλογραφίες. Οι δύο εξ αυτών αναπαριστούν το αστικό κερκυραϊκό τοπίο, και συγκεκριμένα τους κήπους του γαλλικού διοικητηρίου (Εικ. 12), που δημοσιεύεται στο φύλλο 140 της

μαι υπεύθυνος λογοκρισίας». Γράμμα του Γαλάνη στον Ματίς, 24 Μαΐου 1916 (Αρχείο Ματίς, Ισσύ-λε-Μουλινώ).

9ης Απριλίου 1917, και τη Σπιανάδα υπό τον τίτλο «Σπιανάδα – Απόγευμα καλοκαιριού» στο φύλλο 254 της 1ης Αυγούστου 1917. (Εικ. 13) Στην τελευταία ξυλογραφία με θρησκευτικό θέμα, που αποτελεί και το τελευταίο χαρακτικό του Γαλάνη στην εφημερίδα, θα αναφερθούμε στη συνέχεια.

Δ) Η τέταρτη και τελευταία αλλαγή αφορά στην ύλη της *Les Communiqués des Alliés*, η οποία εμπλουτίζεται κατά τη διάρκεια της κυκλοφορίας της και δεν περιορίζεται μόνο στα πολεμικά γεγονότα. Έτσι, οι αναγνώστες της εφημερίδας ενημερώνονται για παραστάσεις όπερας, όπως επί παραδείγματι η παράσταση της *Αΐντας* του Βέρντι, που παρουσιάστηκε στο Δημοτικό Θέατρο Κέρκυρας,[14] για νέες εκδόσεις, όπως το βιβλίο του δεύτερου μέρους του αναμνηστικού τεύχους της πανιόνιας αναδρομικής έκθεσης με τίτλο *Οι Δημοκρατούμενοι Γάλλοι στα Ιόνια Νησιά 1797-1799* του Σπυρίδωνα Θεοτόκη,[15] ή για κοντσέρτα, όπως αυτό της ορχήστρας του γαλλικού ναυτικού στη Σπιανάδα.[16] Η λογοτεχνία, οι εικαστικές και πλαστικές τέχνες έχουν εξίσου θέση στην *Les Communiqués des Alliés*, όπως, λ.χ., η νεκρολογία του Camille Mauclair με αφορμή το θάνατο του Ροντέν στις 17 Νοεμβρίου 1917,[17] ανατυπώσεις ποιημάτων του Πωλ Βερλαίν[18] και του Ζαν Μωρεάς,[19] λογοτεχνικά αφιερώματα και μεταφράσεις στα γαλλικά ποιημάτων του Διονυσίου Σολωμού[20] και του Λορέντζου Μαβίλη,[21] ή, τέλος, η αναγγελία έκθεσης πινάκων και οξυγραφιών του Μάρκου Ζαβιτσιάνου, που έλαβε χώρα στο σπίτι του καλλιτέχνη.[22]

Ας σταθούμε σε ένα άρθρο της εφημερίδας, που δημοσιεύεται στο φύλλο 296 της 12ης Σεπτεμβρίου 1917 με τίτλο «Οι εικόνες της Κέρκυρας» και συνοδεύεται από την ξυλογραφία που προαναφέραμε, όπου αναπαριστάται η Παναγία Βρεφοκρατούσα. (Εικ. 14) Ο αρθρογράφος που υπογράφει με τα αρχικά γράμματα J.-L. B., προσπαθεί να εντοπίσει τα χαρακτηριστικά και την προέλευση του ζωγραφικού ύφους των εικόνων της Κέρκυρας, υποστηρίζοντας ότι πρέπει να γίνεται λόγος για βυζαντινή σχολή των Ιονίων, που συνδυάζει τη θρησκευτική ζωγραφική της Κρήτης, της Ιταλίας –κυρίως της Βενετίας– αλλά και της Ηπείρου.

---

14. *Les Communiqués des Alliés*, φ. 9.1.1917.

15. *Les Communiqués des Alliés*, φ. 18.2.1917.

16. *Les Communiqués des Alliés*, φ. 4.3.1917.

17. *Les Communiqués des Alliés*, φ. 9.12.1917.

18. Paul Verlain, «Mon rêve familier», *Les Communiqués des Alliés*, φ. 11.1.1918.

19. Jean Moréas, «Stances», *Les Communiqués des Alliés*, φ. 21.4.1918.

20. Denis Solomos, «Hymne Grec» et «L'empoisonnée», *Les Communiqués des Alliés*, φ. 9.2.1919.

21. Αφιέρωμα στον Λορέντζο Μαβίλη και μεταφράσεις των ποιημάτων του «Λήθη» [L'oubli] και «Ελιά» [L'olivier] στην *Les Communiqués des Alliés*, φ. 23.2.1919.

22. Βλ. *Les Communiqués des Alliés*, φ. 790, Κυριακή 23 Ιανουαρίου 1919.

Τα δύο παραδείγματα που θέτει υπό εξέταση είναι ο εικονογραφικός διάκοσμος των ναών της Πλατυτέρας και της Θεοτόκου Οδηγήτριας. Το ενδιαφέρον στοιχείο που κεντρίζει την προσοχή μας είναι η παράθεση της άποψης ενός ζωγράφου στο συγγραφέα, τον οποίο αναφέρει με το αρχικό γράμμα G, δηλαδή Γ. Υποθέτουμε ότι πρόκειται κατά πάσα πιθανότητα για το Γαλάνη, του οποίου η ταυτότητα δεν αποκαλύπτεται μάλλον λόγω απαγόρευσης της δημοσιοποίησης στοιχείων στρατιώτη σε συνθήκες πολέμου, και μάλιστα όταν αυτός κατέχει καίρια θέση στο στράτευμα. Έτσι, ο αρθρογράφος σημειώνει:

> *Εκείνοι* [δηλαδή οι βυζαντινοί ζωγράφοι] *αναφέρει ο ζωγράφος Γ., μοιάζει να έχουν καταλάβει τους αισθητικούς, και τόσο βαθείς νόμους της ζωγραφικής. Αυτούς τους νόμους που απαλλάσσουν τα πλήθη από τον κόπο της σκέψης, αφού σε όσους καταφεύγουν στις εικόνες, χρειάζεται πάντα η σκέψη και η όραση, και, καθώς είναι πολυπληθείς, πρέπει να προσφεύγουμε σε γενικεύσεις για να τους δώσουμε να καταλάβουν τόσο τις ιδέες* [της πίστης] *όσο και τα έργα τέχνης που αποτελούν την έκφραση των ιδεών αυτών.*
>
> *Οι βυζαντινοί ζωγράφοι έφτασαν αυτόν τον στόχο διαλέγοντας ανάμεσα στις αναρίθμητες φόρμες που η Φύση έθεσε στη διάθεσή τους, τις φόρμες εκείνες που θα μπορούσαν να αποδώσουν τα μέγιστα, δηλαδή όσες περικλείουν ή αναπαράγουν άπειρες άλλες και που, γι' αυτό, γίνονται ευκολότερα και καλύτερα αντιληπτές από την ανθρώπινη αίσθηση: παράλληλες, κάθετες, οριζόντιες, διαγώνιες, κυρίαρχες, τμήματα σχημάτων σε ορθή γωνία κ.λπ. όλες τις φόρμες που ικανοποιούν το πνεύμα επιτρέποντάς του να συλλάβει από τα μέρη το όλον και που μπορούμε να ονομάσουμε «οι τέλειες αρμονίες της ζωγραφικής». Με αυτή την έννοια, οι βυζαντινές εικόνες είναι για την ζωγραφική ό,τι το μέλος για τη μουσική. Επομένως, οι βυζαντινοί τεχνίτες καθυπόταξαν σκόρπια και φαινομενικά ξένα μεταξύ τους στοιχεία, ακολουθώντας κανόνες που τους επέτρεψαν να εισαγάγουν την τάξη εκεί όπου βασίλευε το φαινόμενο της αταξίας, μας έδωσαν έτσι την ευκολία να βλέπουμε με μια μονάχα ματιά τόσο τις λεπτομέρειες όσο και τη θέση που κατέχουν μέσα στο σύνολο της εικόνας. Από το γεγονός αυτό μια μεγάλη αίσθηση χάριτος πηγάζει από τα έργα τους, που δεν είναι άλλη από την αρμονία των επιμέρους τμημάτων, η συμμετρία τους, η ευτυχής εξισορρόπησή τους, με μια λέξη ενότητα και τάξη, αφού η χάρη δεν είναι τίποτα άλλο παρά η ικανοποίηση δεν ξέρω ποιας στοχαστικής προσαρμογής ανάμεσα στο έργο τέχνης και τις ανάγκες του πνεύματός μας.*[23]

Με τα ίδια αρχικά θα υπογράψει διάφορα δημοσιεύματα στη *Les Communiqués des Alliés*, όπως το σπονδυλωτό κείμενο που συμπεριλαμβάνεται στη στήλη

23. J.-L. B., «Les icones de Corfou», *Les Communiqués des Alliés*, φ. 296, Τετάρτη 12 Σεπτεμβρίου 1917.

«Causeries du jeudi» [Συνομιλίες της Πέμπτης] υπό τον τίτλο «Promenades chez les Phéaciens» [Περίπατοι στη χώρα των Φαιάκων]. Η αρχή γίνεται στο φύλλο 157 της 26ης Απριλίου 1917 και το κείμενο θα δημοσιευθεί σε τέσσερα τμήματα.[24]

Από την Les Communiqués des Alliés *στο εικονογραφημένο βιβλίο*

Την ίδια χρονική στιγμή το τυπογραφείο του Α. Λάνδου θα εκδώσει τρία βιβλία, εξ όσων γνωρίζουμε, με εικονογράφηση του Γαλάνη. Το πρώτο φέρει τον τίτλο *Promenades chez les Phéaciens*, η ύλη του οποίου απαρτίζεται από τα ομότιτλα άρθρα της *Les Communiqués des Alliés*, που υπογράφονται με τα αρχικά J.L.B. Συγγραφέας του είναι ο Jean-Léon du Bourgneuf και η έκδοση πλαισιώνεται από δύο ξυλογραφίες του Γαλάνη. Στον ψευδότιτλο του αντίτυπου υπάρχουν δύο ιδιόχειρες αφιερώσεις του συγγραφέα: Η πρώτη απευθύνεται: «Στην αγαπητή μου μητέρα εις ανάμνηση των ταξιδιών μου "στους τόπους του Ομήρου", Καλοκαίρι 1917, Ζαν-Λεόν», ενώ η δεύτερη «στην Αρχαιολογική Εταιρεία της Ορλεάνης από τον συγγραφέα στις 23 Οκτωβρίου 1933, Jean-Léon du Bourgneuf, γνωστό και ως Louis d'Illiers». Ποιος είναι, ωστόσο, ο Λουί Ντ' Ιλιέ; Η κερκυραϊκή εφημερίδα *Εθνική* που τυπώνεται επίσης στο τυπογραφείο «Αναγέννησις» του Λάνδου, μας πληροφορεί με άτιτλο άρθρο της για την ταυτότητα του συγγραφέα:

> *Θα ήτο στοιχειώδης παράλειψις, εάν η «Εθνική» κατά την πρώτην αυτής εμφάνισιν, δεν εξεδήλωνε αμείωτον την εκτίμησίν της και ανεπηρέαστον την αγάπην της προς τον προϊστάμενον της Υπηρεσείας του Τύπου κ. Λ. Ντ' Ιλιέ. Νέος, πλήρης εγκυκλοπαιδικής μορφώσεως, θαυμαστού χαρακτήρος, κοινωνικός άνθρωπος πρώτης γραμμής, φιλέλλην ακραιφνής, ο κ. Λ. Ντ' Ιλιέ υπηρέτησεν άλλοτε ως ακόλουθος της εν Μαδρίτη Γαλλικής Πρεσβείας, κατόπιν δε ως Γραμματεύς της εν Αθήναις τοιαύτης, όπου υπήρξεν αντικείμενον θερμής ευγνωμοσύνης διά τα προς την πατρίδα μας ευγενή αυτού αισθήματα. Ήδη προσελθών και ούτος ίνα υπηρετήση την Μεγάλην Πατρίδα του εις τον αγώνα ον διεξάγει αύτη υπέρ των ωραιοτέρων ιδανικών της ανθρωπότητος, κατέχει από τινος την λεπτήν υπηρεσίαν του ελέγχου του τύπου και την υπηρεσίαν ταύτην εκτελεί με τρόπον μη αφιστάμενον μεν ποσώς των καθηκόντων του, ελκύοντα όμως την προς αυτόν εκτίμησιν παντός ερχομένου εις την υπηρεσιακήν με αυτόν επαφήν. Γάλλος, κατά πάντα άξιος της Γαλλίας, άνθρωπος εντός του οποίου δεσπόζει μία ευγενής ψυχή.*[25]

---

24. Βλ., συγκεκριμένα, *Les Communiqués des Alliés*, φ. 3.5.1917, 10.5.1917, 17.5.1917, 24.5.1917.

25. Κάποιος [άτιτλο], *Εθνική*, φ. 20.2.1917.

Το άρθρο υπογράφεται με το ψευδώνυμο «Κάποιος». Άραγε, μήπως ο αρθρογράφος είναι ο Γαλάνης, εάν λάβουμε υπόψη ότι συνεργάζονταν στην ίδια υπηρεσία;

Στην ίδια εφημερίδα δημοσιεύεται μετάφραση με τίτλο «Σημειώσεις περί Κερκύρας κατά την εποχήν του διοικητηρίου – Το εθνικόν τυπογραφείον», η οποία ξεκινά με την ακόλουθη εισαγωγή:

> *Παρατίθεται κατωτέρω μετάφρασις –άτεχνος πιθανόν εν πολλοίς και δυναμένη ν' αλλοιώση αισθητώς το περιγραφικόν κάλλος του πρωτοτύπου– μελέτη του κ. Ι. Βιγγιέ, Γάλλου λογίου, υπηρετούντος ήδη ως λοχίου εν τη υπηρεσία της ενταύθα Γαλλικής αποστολής. Εκ των ακραιφνεστέρων φίλων της πατρίδος μας, ο κ. Βιγγιέ μελετά ήδη την ωραίαν περίοδον της προ εκατονταετίας Γαλλικής κατοχής της Κέρκυρας, καθ' ην οι συμπατριώται του αφήκαν ενταύθα τας ωραιοτέρας αναμνήσεις. Η «Εθνική» χαίρει ειλικρινώς κοσμούσα τας στήλας της διά των άρθρων του κ. Βιγγιέ και λυπείται μόνον διότι αδυνατεί να αποδώση την περιγραφικήν δύναμιν και το κάλλος της φράσεως των άρθρων του συμπαθούς φίλου.*[26]

Η μετάφραση αποτελεί απόσπασμα του βιβλίου του Jules Viguier, *L'Imprimerie Nationale de Corfou, 1798-1799*, που περιλαμβάνει μία ξυλογραφία του Γαλάνη στην προμετωπίδα, όπου αναπαριστάται το κωδωνοστάσιο του Αγίου Φραγκίσκου. (Εικ. 15) Στον κολοφώνα διαβάζουμε: «Η εκτύπωση ολοκληρώθηκε στις 23 Απριλίου 1917 στην Κέρκυρα από τον νοσηλευτή Fousse και τους ζουάβους Kachkach, Ponty και Roussel, των δημοκρατικών στρατευμάτων».[27] Η αναφορά στην περίπτωση του Ζυλ Βιγκιέ γίνεται και για έναν επιπρόσθετο λόγο: Ένα χειρόγραφο που εντοπίστηκε στο αρχείο του Γαλάνη στο Μουσείο της Μονμάρτης στο Παρίσι, υπογράφεται από τον Βιγκιέ με ημερομηνία 27 Μαρτίου 1917. Το γαλλικό κείμενο του χειρογράφου δεν είναι παρά η μετάφραση του σονέτου του Θεοτόκη στα γαλλικά, την οποία ο Βιγκιέ αφιερώνει στους δύο φίλους του. Έτσι, μπορούμε να συνανάγουμε τα εξής: α) Το επώνυμο του μεταφραστή είναι Βιγκιέ και όχι Βινιέ, όπως λανθασμένα είπε η Δεντρινού στη διάλεξή της και β) το σονέτο του Θεοτόκη προηγήθηκε χρονικά του πορτρέτου του από τον Γαλάνη, ενώ δεν έχει εντοπιστεί μέχρι στιγμής η επιθεώρηση, όπου δημοσιεύθηκε η μετάφραση.

Όσον αφορά στο τρίτο και τελευταίο βιβλίο, φέρει τον τίτλο *Ame pure en corps fou!* και πρόκειται για κείμενο θεατρικής επιθεώρησης, που παρουσιάστηκε στις 14 Ιουλίου 1917 στο θέατρο «Φοίνιξ» της Κέρκυρας. Το κείμενο συνοδεύε-

---

26. Ι[ούλιος] Β[ιγκιέ], «Σημειώσεις περί Κερκύρας κατά την εποχήν του διοικητηρίου – Το εθνικόν τυπογραφείον», *Εθνική*, φ. 13.3.1917.

27. Jules Viguier, *L'Imprimerie Nationale de Corfou (1798-1799)*, Imprimerie Landos, Κέρκυρα 1917, σ. [30 χ.α.]

ται από τέσσερις ξυλογραφίες του Γαλάνη, μεταξύ των οποίων και το πορτρέτο του σενεγαλέζου σκοπευτή. Η απόδοση του τίτλου στα ελληνικά είναι *Αγνή ψυχή σε ανήσυχο σώμα!* Ωστόσο, κατά την προφορική ανάγνωση του τίτλου διακρίνεται ένα λογοπαίγνιο: Το *Ame pure* μας παραπέμπει στη γαλλική λέξη *empire*, που σημαίνει αυτοκρατορία, ενώ το *corps fou* στη λατινική ονομασία της Κέρκυρας. Το νόημα που κρύβεται πίσω από το λογοπαίγνιο αυτό είναι: Η –γαλλική– αυτοκρατορία κατακτά την Κέρκυρα για δεύτερη φορά.

Εν κατακλείδι, συνάγουμε το συμπέρασμα ότι η εικονογραφική εμπειρία του Γαλάνη στην Κέρκυρα και η ενασχόλησή του με τη χαρακτική, και συγεκριμένα με την ξυλογραφία, αποτέλεσε τον προάγγελο μιας μεγάλης πορείας στη χαρακτική και το εικονογραφημένο βιβλίο, δραστηριότητα που θα τον καθιερώσει στην καλλιτεχνική σκηνή.

Περίληψη / Summary

Το κείμενο εστιάζει στην εικονογραφική δραστηριότητα του Δημήτρη Γαλάνη κατά τη θητεία του στο γαλλικό στρατό που είχε καταλάβει την Κέρκυρα κατά τον Μεγάλο Πόλεμο. Διερευνάται το χαρακτικό του έργο στην εφημερίδα των συμμαχικών στρατευμάτων *Les Communiqués des Alliés* και σε βιβλία που κυκλοφόρησαν από το τυπογραφείο του Α. Λάνδου.

The paper focuses on Dimitris Galanis' pictorial activity during his term of enlistment in the French army, which had at the time occupied Corfu during the Great War. It explores his engraving work in the newspaper of the allied troops (*Les Communiqués des Alliés*) and in books printed by A Landos' printing house.

Εικ. 1. Δημήτρης Γαλάνης, «Η Βελγική Κυβέρνηση» στο: *La Grande Guerre par les artistes: 1914-1915*, Éd. Berger-Levrault/ Georges Crès & Cie, Παρίσι [1915].

Εικ. 2. Ο Δημήτρης Γαλάνης ως στρατιώτης στην Κέρκυρα, Μουσείο Μονμάρτης, Παρίσι, Αρχείο Δημήτρη Γαλάνη [1917].

Εικ. 3. Δημήτρης Γαλάνης, «Πορτρέτο του Κωνσταντίνου Θεοτόκη», ξυλογραφία, *Κερκυραϊκή Ανθολογία*, χρονιά Δ΄, τχ. 4, 1 Ιουλίου 1924, σ. 11.

Εικ. 4. Η ξυλογραφημένη βινιέτα του Γαλάνη με το πλοίο των Φαιάκων κοσμεί τον τίτλο της *Les Communiqués des Alliés* (20 Απριλίου 1917).

Εικ. 5. Δημήτρης Γαλάνης, «OKOBANTARO, σενεγαλέζος σκοπευτής», *Les Communiqués des Alliés*, φ. 104, Κυριακή 4 Μαρτίου 1917.

Εικ. 6. Δημήτρης Γαλάνης, «Οι γαλλικές στρατιωτικές δυνάμεις στην Κέρκυρα: Ζουάβος» (αριστ.) και «Νεκρή φύση με στρατιωτικά αντικείμενα» (δεξιά), *Les Communiqués des Alliés*, φ. 111, Κυριακή 11 Μαρτίου 1917.

Εικ. 7. Δημήτρης Γαλάνης, «Οι γαλλικές στρατιωτικές δυνάμεις στην Κέρκυρα: Αλπινιστής», ξυλογραφία, *Les Communiqués des Alliés*, φ. 125, Κυριακή 25 Μαρτίου 1917.

Εικ. 8. Δημήτρης Γαλάνης, «Οι γαλλικές στρατιωτικές δυνάμεις στην Κέρκυρα: Ναυτικός», ξυλογραφία, *Les Communiqués des Alliés*, φ. 132, Κυριακή 1 Απριλίου 1917.

Εικ. 9. Δημήτρης Γαλάνης, «Οι γαλλικές στρατιωτικές δυνάμεις στην Κέρκυρα: Οπλονόμος», ξυλογραφία, *Les Communiqués des Alliés*, φ. 160, Κυριακή 29 Απριλίου 1917.

Εικ. 10. Δημήτρης Γαλάνης, «Οι γαλλικές στρατιωτικές δυνάμεις στην Κέρκυρα: Χειριστής πυροβόλου», ξυλογραφία, *Les Communiqués des Alliés*, φ. 181, Κυριακή 20 Μαΐου 1917.

Εικ. 11. Δημήτρης Γαλάνης, «Στρατιώτες των συμμάχων στην Κέρκυρα», ξυλογραφία, *Les Communiqués des Alliés*, φ. 165, Κυριακή 11 Αυγούστου 1917.

Εικ. 12. Δημήτρης Γαλάνης, «Οι κήποι της στρατιωτικής διοίκησης», ξυλογραφία, *Les Communiqués des Alliés*, φ. 140, Κυριακή 9 Απριλίου 1917.

Εικ. 13. Δημ. Γαλάνης, «Σπιανάδα – Απόγευμα καλοκαιριού», ξυλογραφία, *Les Communiqués des Alliés*, φ. 254, Τετάρτη 1 Μαΐου 1917.

Εικ. 14. Δημήτρης Γαλάνης, «Η "Βυζαντινή Παναγία"», ξυλογραφία, *Les Communiqués des Alliés*, φ. 296, Τετάρτη 12 Σεπτεμβρίου 1917.

Εικ. 15. Δημ. Γαλάνης, «Το κωδωνοστάσιο του Αγίου Φραγκίσκου», ξυλογραφία στην προμετωπίδα του βιβλίου του Jules Viguier, *L'Imprimerie Nationale de Corfou 1798-1799*, Τυπογραφείο Α. Λάνδος, Κέρκυρα 1917.

ΠΟΙΑ ΗΤΑΝ Η ΖΩΓΡΑΦΟΣ ΒΙΡΓΙΝΙΑ; ΕΝΑ ΑΔΙΕΥΚΡΙΝΙΣΤΟ ΠΡΟΣΩΠΟ ΣΤΟ ΚΕΡΚΥΡΑΪΚΟ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟ *ΠΡΟΣΠΕΡΟΣ* (1949-1954)

Δημήτρης Κονιδάρης

Για το κερκυραϊκό λογοτεχνικό περιοδικό *Πρόσπερος* και για τους δημιουργούς του, οι οποίοι είχαν αποτελέσει και τον βασικό κύκλο του, γράφτηκαν αρκετά.[1] Το περιοδικό αυτό –σύμφωνα με έναν από τους συστηματικούς μελετητές του «συνέλαβε το αίτημα για ανανέωση», «έσπασε το καθιερωμένο, ετάραξε τις συνειδήσεις, άνοιξε καινούργιους δρόμους και υπέδειξε προς τα πού έπρεπε να στρέψουν οι νέοι δημιουργοί τις αισθητικές τους αναζητήσεις», ήταν δε ένα «από τα πρώτα ελληνικά περιοδικά που φιλοξένησε "αμιγώς" τη νέα τέχνη»[2]– είναι πλέον αναγνωρισμένο σε πανελλήνια κλίμακα, όπως και οι συνεργάτες του, καίτοι βραχύβιο.

Ωστόσο, από τους συνεργάτες του *Πρόσπερου* μία συνεργάτριά του μένει από τότε μέχρι σήμερα στην αφάνεια, στην αθέατη πλευρά της ιστορίας του περιοδικού. Δεν πρόκειται απλώς για ένα πρόσωπο που δεν έχει ευρύτερη δημοσιότητα αλλά για ένα πρόσωπο εντελώς άγνωστο, αδιευκρίνιστο, για το οποίο κα-

---

1. Βλ., ενδεικτικά, *Πρόσπερος (1949-1954)*, επιμ. Θεοδόσης Πυλαρινός, εκδ. Ιονίου Πανεπιστημίου, Κέρκυρα 2007, Εισαγωγή, σ. 9-18· ο ίδιος, «Το περιοδικό *Πρόσπερος* και το Παράρτημα του Βρεταννικού Συμβουλίου της Κερκύρας», *Ιονικά Ανάλεκτα*, τχ. 4 (2014), σ. 185-200. – *Εγκυκλοπαίδεια του ελληνικού τύπου 1784-1974*, επιμ. Λουκία Δρούλια – Γιούλα Κουτσοπανάγου, ΕΙΕ, Αθήνα 2008, τ. 3, σ. 558-559, λήμμα «Πρόσπερος» (Θ. Πυλαρινός). Νέα στοιχεία για τον *Πρόσπερο* και εμμέσως για τη Βιργινία παρουσιάστηκαν στην Έκθεση που διοργάνωσε η Πινακοθήκη του Δήμου Κέρκυρας προς τιμήν του Ι. Δεπούντη, την 1.6.2016, στην «Αίθουσα Τέχνης» στην Κέρκυρα, με τίτλο «Ιάσων Δεπούντης – "Εξαιτίας σου ποίηση καίγεται ακόμα η Τροία". Το αρχείο Ιάσονα Δεπούντη, που απόκειται στο Μουσείο Μπενάκη, περιμένοντας το μελετητή του, θα αποκαλύψει πολλά στοιχεία για την εγκάρδια αυτή φίλη του Δεπούντη. Βλ. προδρομικές μαρτυρίες στην έκδοση της αλληλογραφίας Δεπούντη – Μυστακίδη στο: Θεοδόσης Πυλαρινός, «"Είμαι μακριά, αλλά είμαι κοντά σας..." Ευαισθησίες και αγωνίες για τη μόρφωση των νέων και τη δημοτική γλώσσα: Η αλληλογραφία του κερκυραίου Ιάσονα Δεπούντη από το Διεθνές Παιδικό Χωριό Πεσταλότσι της Ελβετίας με τον Αντώνη Μυστακίδη Μεσεβρινό στη Σουηδία», *Μανδραγόρας*, τχ. 54 (Άνοιξη – Καλοκαίρι 2016), σ. 114-132.

2. *Ανθολογία Κερκυραίων ποιητών. Οι μεταπολεμικοί (1944-1984)*, εισαγωγή – ανθολόγηση Περικλής Παγκράτης, εκδ. «Πόρφυρας», Τυπογραφείο Κείμενα, Αθήνα 1985.

νείς από τους πρωταγωνιστές του περιοδικού και της εποχής, αν ήξερε, δεν μίλησε, τουλάχιστον δημόσια. Πρόκειται για τη ζωγράφο Βιργινία που εικονογράφησε τα τεύχη του *Πρόσπερου*, που όπως αποδεικνύεται από τη συνέχεια, η ζωή της είναι –και ήταν– ένα πικρό και πυκνό περιπετειώδες σενάριο.

Καταρχάς μερικά επιγραμματικά λόγια για το περιοδικό (φυλλάδιο κατά την επτανησιακή πρακτική το αποκαλούσαν οι δημιουργοί του). Ο *Πρόσπερος* ήταν καρπός της συνεργασίας του ποιητή Μ.Ι. Δεσύλλα (1914-1970) και της πεζογράφου Μαρίας Ασπιώτη (1909-2002), και κυκλοφόρησε ως έκδοση λόγου και τέχνης του κερκυραϊκού Παραρτήματος του Βρετανικού Συμβουλίου. Έκανε την εμφάνισή του το 1949, με εμβληματικό ποίημα του T.S. Eliot σε απόδοση του Μ.Ι. Δεσύλλα. Δεν κυκλοφόρησε σε τακτά διαστήματα. Το 1ο τεύχος κυκλοφόρησε το 1949, το 2ο και το 3ο το 1950, τα 4ο, 5ο και 6ο το 1951, το 7ο το 1952, το 8ο το 1953 και το 9ο το 1954. Η έκδοση σταμάτησε εξαιτίας της εχθρικής στάσης της Μ. Βρετανίας απέναντι στον κυπριακό αγώνα, που δεν άφηνε περιθώρια για εκδοτική συνέχεια στη Μαρή Ασπιώτη, η οποία παραιτήθηκε από διευθύντρια του Παραρτήματος, αλλά και στον Λίλη Δεσύλλα,[3] ώστε να εξακολουθούν να εκδίδουν ένα περιοδικό υπό την αιγίδα βρετανικού ιδρύματος.

Μερικοί από τους στενούς συνεργάτες εκτός από τη Μαρία Ασπιώτη και τον Μ.Ι. Δεσύλλα, ήσαν ο Ιάσων Δεπούντης (1919-2008), ο Κώστας Δαφνής (1911-1987), ο Θεόδωρος Στεφανίδης (1896-1983), ο Κωνσταντίνος Γρόλλιος (1917-2006), η Δώρα Τσιλιμπάρη, ο Γεράσιμος Χυτήρης (1913-1997), ο Τάσος Παπαναστασάτος, ο Θ.Δ. Φραγκόπουλος (1923-1998), ο Τάσος Κόρφης (1929-1994), η Λιάνα Κουλούρη (αργότερα σύζυγος του Μ.Ι. Δεσύλλα), ο χαράκτης Νίκος Βεντούρας (1899-1990). Από τα ξένα κείμενα θα σημειώσουμε εκείνα του T.S. Eliot, της Virginia Woolf, του William Shakespeare, του Stephen Spender, του D.H. Lawrence, του Bernard Shaw, της Katherine Mansfield κ.ά.

Ποια ήταν όμως η ζωγράφος Βιργινία, η οποία κόσμησε με τα σχέδιά της τα τεύχη του *Πρόσπερου*; Από τους συνεργάτες του περιοδικού μόνο αυτή μένει μέχρι σήμερα στην αφάνεια.

Υπήρξαν σκέψεις, κυρίως νεότερων μελετητών του περιοδικού και της εποχής του, ότι πίσω από το όνομα Βιργινία κρυβόταν ίσως ο ίδιος ο ποιητής Ιάσων Δεπούντης που είχε και τάση προς το σχέδιο, ή η σύντροφός του, η Αναστασία, η οποία επίσης ζωγράφιζε ερασιτεχνικά. Και αυτά, επειδή μερικές από τις πρώτες συλλογές του ποιητή[4] είχαν στα εξώφυλλά τους σχέδια της Βιργινίας· μάλιστα,

3. Λίλης είναι υποκοριστικά ο Μιχαήλ Ι. Δεσύλλας.

4. Ιάσων Δεπούντης, *Από τη θάλασσα*, β΄ έκδοση – οριστική μορφή, εκδότης το Ηλιοστάσιο, Τυπογραφείο Βλάχου, Κέρκυρα 1951. Στον κολοφώνα σημειώνεται ότι η πρώτη έκδοση της συλλογής αυτής, με τα ποιήματα στην αρχική μορφή τους, είχε τυπωθεί τον Δεκέμ-

μερικά απ' αυτά δημοσιεύονται και στον *Πρόσπερο*. Τι πιο απλό, λοιπό, να πιθανολογήσει κανείς ότι η Αναστασία φιλοτεχνούσε με σχέδιά της κάποια εξώφυλλα έργων του ποιητή; Και επίσης και τα εξώφυλλα στον *Πρόσπερο;*

Ένας από τους μελετητές του Δεπούντη, ο Κώστας Σουέρεφ, έχει παρατηρήσει:[5] «[...] Τα σχέδια της Βιργινίας συνοδεύουν τα βιβλία του Δεπούντη τουλάχιστον μέχρι το 1962. Σχέδια με την ίδια υπογραφή περιλαμβάνονται, όπως είναι γνωστό, στα τεύχη του περιοδικού *Πρόσπερος*, από το 1949 έως το 1954. Το 1977 ρώτησα τον Δεπούντη για τη Βιργινία. "Δεν υπάρχει πιά", μου είπε και έβγαλε από ένα ντουλάπι να μου δείξει τα πρωτότυπα έργα που φύλαγε». Στο φύλλο 22 του 1986 της *Ανακύκλησης*, έκδοσης του Τάσου Κόρφη, ο Δεπούντης δημοσίευσε το άρθρο «Η εποχή του "Πρόσπερου" και οι δημιουργοί της», στο οποίο σημειώνει ότι η ζωγράφος Βιργινία και στη συνέχεια ο χαράκτης Νίκος Βεντούρας (ο Σολωμός του 20ού αιώνα για τον Δεπούντη) «είχαν το γνώρισμα... του "μοντέρνου" ύφους και φυσικά ήθους· και βέβαια της προσωπικής τόλμης» (σ. 152-153). Στο ίδιο φύλλο αναδημοσιεύονται δέκα σχέδια της Βιργινίας (σ. 152, 153, 154 και 158). «Υποψιάζομαι», παρατηρεί ο Κώστας Σουέρεφ, «ότι πίσω από τη Βιργινία κρύβεται το alter ego του Δεπούντη. Γιατί: α) Σε νεαρή ηλικία παρακολούθησε την Καλλιτεχνική Σχολή Προσαλέντη στην Κέρκυρα, β) η εικονογράφηση της ζωγράφου Βιργινίας συνοδεύει συνήθως τα εξώφυλλα και τα εσώφυλλα του Δεπούντη και τον *Πρόσπερο,* στον οποίο συνεργάζεται ενεργά επίσης ο Δεπούντης, γ) το παλαιότερο έργο της Βιργινίας, του 1946, δεν εντάσσεται στο αφαιρετικό γνώρισμα των σχεδίων της περιόδου 1949-1962· όπως και τα ποιήματα του Δεπούντη συνδέονται άμεσα με πιο παραδοσιακή γραφή, δ) υπάρχουν δύο προσωπογραφίες του Δεπούντη με την υπογραφή της Βιργινίας. Η μία ως αμούστακο παιδί (πιθανόν λάδι, 1952, εσώφυλλο στο βιβλίο *Ο λόφος*) και η άλλη ως νέο (σχέδιο, 1960, εσώφυλλο στις συλλογές *Μεσκαλίν* και το 1962 στη συλλογή *Ακατοίκητη νύχτα*)».

Θα επαναλάβουμε ως απαραίτητες κάποιες ημερομηνίες: Πρώτο τεύχος του *Πρόσπερου*, 1949 (τα φυλλάδια του περιοδικού αναγράφουν μόνο χρόνο, όχι

βρη του 1946 από τις εκδόσεις Α. Ματαράγκα (Αθήνα) και είχε φιλοτεχνηθεί από τη ζωγράφο Βιργινία. Επίσης, Ιάσων Δεπούντης, *Ο λόφος*, εκδότης το Ηλιοστάσιο, Κέρκυρα 1952 (με την προσωπογραφία του ποιητή από τη Βιργινία).

5. «Ιάσων Δεπούντης, δεδομένος της φωτιάς και της θάλασσας. Τα έργα των ετών 1944-1966», ανέκδοτη ομιλία στην Εταιρεία Κερκυραϊκών Σπουδών σε εκδήλωση μνήμης για τον Δεπούντη, την 1η Οκτωβρίου 2010, με τίτλο: *Εξαιτίας σου, Ποίηση, καίγεται ακόμη η Τροία!* Μίλησαν για τον ποιητή και για την ποίησή του οι Δημήτρης Κονιδάρης, Περικλής Παγκράτης και Κώστας Σουέρεφ. Ποιήματά του διάβασε ο Σπύρος Βέργης. Προβλήθηκαν φωτογραφίες του, φωτογραφίες εξωφύλλων βιβλίων του και ένα μικρό βίντεο από παλαιότερη συνέντευξή του σε τοπικό τηλεοπτικό σταθμό.

μήνα). Την ίδια χρονιά, το 1949, εκδίδεται ένα ολιγοσέλιδο τευχίδιο, με τίτλο: *Βιργινία. Μια γυναίκα ζωγράφος, Σχέδια* (α).[6] Ένας μικρός πρόλογος στο φυλλάδιο αυτό, μάλλον σημείωμα, υπογράφεται από τον Δεπούντη. Ωστόσο, καμία βιογραφική πληροφορία εκεί για τη Βιργινία. Χαιρετίζει ο ποιητής τον ερχομό της στην παρέα, βλέπει σ' αυτόν την ετοιμασία να μείνει κοντά τους, μιλάει επιγραμματικά για τα ωραία ζωγραφικά σχέδιά της, αλλά βιογραφικές πληροφορίες δεν υπάρχουν για τη Βιργινία: «[...] Η ΠΑΡΟΥΣΙΑ της γυναίκας», τελειώνει το σημείωμά του ο Δεπούντης, «μας γεμίζει πάντοτε την καρδιά με σεβασμό. Κι όταν μάλιστα φτάνει με το θείο δώρο της Τέχνης να ομορφήνει τη ζωή μας, προσκυνούμε ως σε εικόνα, για τη μεγάλη χάρη. Ας χαιρετίσουμε με όλη την αγάπη μας την προπαρασκευή και την ελπίδα της ν' απηχήσει το έργο της στους ανθρώπους».

Το παραπάνω τευχίδιο περιλαμβάνει έξι σχέδια της Βιργινίας, που υπάρχουν και στον *Πρόσπερο*, με τη διαφορά ότι στο έντυπο αυτό κάποια από αυτά συνοδεύονται από λεζάντες, ενώ στον *Πρόσπερο* όχι.

Το διαδίκτυο μας οδήγησε στη Βιργινία Βασιλείου και τράβηξε την προσοχή μας από τις πρώτες αράδες του βιογραφικού σημειώματος που ακολουθούσε: «Η Βιργινία Βασιλείου γεννήθηκε στην Αθήνα. Είχε από μικρή το όνειρο να γίνει ζωγράφος. Στα χρόνια της Κατοχής, φοιτήτρια της Φιλοσοφικής Σχολής και στρατευμένη στην εαμική Αντίσταση, περνούσε πάντα με δέος μπροστά από τη Σχολή Καλών Τεχνών. Σχεδίαζε, ζωγράφιζε, δοκίμασε τις ικανότητές της στη γλυπτική, στη μικροτεχνία, στην εικονογράφηση». Και το βιογραφικό αυτό σημείωμα, μετά από την αναφορά στις φυλακίσεις και τις εξορίες της Βιργινίας Βασιλείου τελειώνει ως εξής: «Μετά την εξορία δούλεψε πλάι στον χαράκτη Τάσσο στο εργοστάσιο γραφικών τεχνών ΕΛΚΑ και μαθήτευσε κοντά του στη χαρακτική. Δούλεψε επίσης ως ζωγράφος στον «Κεραμεικό» και αργότερα σε τοιχογραφίες εκκλησιών και σε αποκατάσταση πινάκων, στην Ελλάδα και στη Γαλλία. Για τον εαυτό της έκανε ζωγραφική, τέμπερες, λάδια, ψηφιδωτά κ.λπ. Δεν επιδίωξε ποτέ να προβάλει τη δουλειά της. Η συμμετοχή της με λίγα έργα της σε ομαδικές εκθέσεις στη Μόσχα και στο Παρίσι οφείλεται σε προσπάθειες άλλων, μεταξύ των οποίων ο άντρας της, ζωγράφος Νέστορας Παπανικολόπουλος». Εν συνεχεία αναφέρονται δύο βιβλία της Βιργινίας Βασιλείου: *Τρίκερι. Σχέδια 1948-1953*, εκδ. Θεμέλιο, 1998, και *Ένα κλωνάρι ανθισμένο ρείκι*, εκδ. Θεμέλιο, 1999.

Η εργασία της Βιργινίας Βασιλείου στο Εργοστάσιο Γραφικών Τεχνών

6. Η έρευνα δεν έφερε στο φως δεύτερο τευχίδιο για τη ζωγράφο Βιργινία, παρά την ένδειξη στο εξώφυλλο του φυλλαδίου: *Σχέδια (α)*.

ΕΛΚΑ, όπως αναφερόταν στο βιογραφικό σημείωμα, μας παρέπεμψε στην εκδοτική και εκτυπωτική επιχείρηση Ασπιώτη-ΕΛΚΑ, μία από τις μεγαλύτερες του είδους στην Ελλάδα, που ιδρύθηκε το 1873 στην Κέρκυρα από τον Γεράσιμο Ασπιώτη, αρχικά ως εργοστάσιο κατασκευής παιγνιοχάρτων με το όνομα Ελπίς. Η Ελπίς συγχωνεύτηκε ακολούθως με την ΕΛΚΑ Αθηνών και τελικά έγινε Ασπιώτη-ΕΛΚΑ. Δεν θα μακρηγορήσω για το εργοστάσιο αυτό· θα συμπληρώσω μόνο ότι: α) ο Γεράσιμος Ασπιώτης (1844-1901), ο ιδρυτής του, ήταν παππούς της Μαρίας Ασπιώτη, της Ασπιώτη του *Πρόσπερου*, β) ότι το 1902 ανέλαβε την εταιρεία ο Κωνσταντίνος Ασπιώτης, γιος του Γεράσιμου, πατέρας της πεζογράφου Μαρίας Ασπιώτη, διευρύνοντας την εκτυπωτική παραγωγή του (με γραμματόσημα, χαρτονομίσματα, διαφημίσεις, αρχιτεκτονικά σχέδια, οικονομικούς και στατιστικούς πίνακες) και γ) ότι με την κήρυξη του Ελληνο-ιταλικού πολέμου ο εξοπλισμός και οι εργασίες του εργοστασίου μεταφέρθηκαν στην Αθήνα.

Με τη βοήθεια του ζωγράφου και μακαρίτη πεζογράφου Γιάννη Καβάσιλα (1927-2012), προμηθεύτηκα τα βιβλία *Τρίκερι* και *Ένα κλωνάρι ανθισμένο ρείκι*. Η Βασιλείου υπέγραφε ως Βίργω. Πρόκειται για μαρτυρία, αναμνήσεις της ζωγράφου, από τη βασανισμένη ζωή της, αφού είχε υποστεί ήδη ένα εγκεφαλικό επεισόδιο, όπως μας πληροφορεί στον πρόλογο ο κριτικός της λογοτεχνίας και δοκιμιογράφος Δημήτρης Ραυτόπουλος:

«[…] Θυμάμαι την πρώτη βραδιά που πήγαμε στη φυλακή. Νυχτερινά φώτα, δηλαδή ούτε ημίφως, ακριβώς όπως είναι στο μούχρωμα πριν ξημερώσει. Γυναίκες-κρατούμενες στα παράθυρα, κρεμασμένες στις σιδεριές και με τα δυο τους χέρια, να φωνάζουν όλες μαζί: "Λαέ της Αθήνας, αυτήν τη στιγμή παίρνουν για εκτέλεση δυο γυναίκες, τη Βαΐτσα και την Αννούλα". Συγκλονισμένες, μαρμαρωμένες, δε γινότανε να κάνουμε την παραμικρή κίνηση. Μόλις είχαμε φτάσει απ' το Τμήμα Μεταγωγών της Πλάκας, στην οδό Υπερείδου θαρρώ, όπου μας είχανε μεταφέρει μετά τη θητεία μας στην Ασφάλεια. Είναι πέρα από κάθε περιγραφή αυτό το αίσθημα της τέλειας ανημπόριας να βοηθήσεις σε κάτι, έστω και ν' αρπαχτείς κι εσύ απ' τα κάγκελα, να φωνάξεις μαζί με τις άλλες.

»Δεν υπάρχουν λέξεις, σου κόβεται η μιλιά και τα πόδια. Ήταν νομίζω η ώρα του συσσιτίου του βραδινού. Τα τσίγκινα πιάτα αφημένα, ανέγγιχτα. Κανείς δε σκεφτότανε το φαγητό. Κι αυτό επαναλήφθηκε, Θε μου, πολλές φορές. Μετά απ' αυτή την πρώτη μέρα, 17 γυναίκες φύγανε για πάντα, άλλες πρόλαβαν να μας χαιρετήσουν, άλλες φύγανε μες στη νύχτα μ' ένα "γεια σας, γυναίκες". Ακόμα συνοδεύουν τις νύχτες μου αυτές οι φωνές, μπερδεύονται με τους εφιάλτες μου, μ' όλο που είχα την τύχη να επιζήσω και μάλιστα να ζήσω ευτυχισμένα […]».[7]

7. Βλ. *Ένα κλωνάρι ανθισμένο ρείκι*, ό.π. Στο Υ.Γ. του προλόγου η Βιργινία αναφέ-

Το βιβλίο της *Τρίκερι. Σχέδια 1948-1953*, διέλυσε κάθε επιφύλαξή μας. Το υπέγραφε και πάλι ως Βίργω Βασιλείου η ζωγράφος και το προλογίζει επίσης ο Δημήτρης Ραυτόπουλος. Είναι ένα λεύκωμα με σχέδια της Βιργινίας, φιλοτεχνημένα στον τόπο της εξορίας της, στο Τρίκερι, νησάκι του Παγασητικού, ύστερα από τις Φυλακές Αβέρωφ. Πλάι στον χαράκτη Τάσσο και στο εργοστάσιο γραφικών τεχνών ΕΛΚΑ η Βιργινία δούλεψε μετά την εξορία της. Θα παραθέσω την τελευταία παράγραφο του βιογραφικού της σημειώματος στο ανωτέρω λεύκωμα: «[…] Όλα μικρών διαστάσεων [τα έργα της], χωρίς κραυγή και χωρίς αξίωση 'επανάστασης'. Για τον κόσμο της Βίργως όλα αυτά ήταν εκτός τόπου και χρόνου, κυριολεκτικά. Τι σχέση μπορούσαν να έχουν λ.χ. οι διάφορες 'εικαστικές πρωτοπορίες' σε άλλα μήκη και πλάτη, με τα προβλήματα ζωής ή θανάτου που αντιμετώπιζε η ίδια και ο δικός της κόσμος; Η Βιργινία ζωγραφίζει όπως ζει: απλά».

Στο λεύκωμα αυτό, στις περισσότερες από τις 100 σελίδες του, υπάρχουν σχέδια της «λεπτής, διάφανης σχεδόν αλλά αεικίνητης κοπελίτσας», όπως την αποκαλεί ο Δημήτρης Ραυτόπουλος, καμωμένα με μολύβι. Πορτρέτα αλλά και τοπία, με αγριλιές, ελαιώνες, βράχους, ερείπια, λιμάνια, ταρσανάδες και θάλασσες, περίπου εννιακόσια σχέδια, με απίστευτη πιστότητα. Στις φυλακές Αβέρωφ κάποια από τα σχέδια γυναικών συγκρατουμένων της χρησιμοποιήθηκαν σαν αληθινές φωτογραφίες για επικυρωμένα πιστοποιητικά. Την εισαγωγή του λευκώματος υπογράφει η ίδια η Βιργινία: «[…] Υπήρχαν φυσικά οι απαγορευτικές διαταγές. Πέρα από ορισμένα μέτρα, γύρω απ' την περιοχή του μοναστηριού, δεν επιτρεπόταν ν' απομακρυνθείς. μα άξιζε τον κόπο ν' αγνοήσεις αυτές τις απαγορεύσεις, ακόμα κι αντιμετωπίζοντας μια τιμωρία. Κάθε σχέδιό μου αντιπροσωπεύει και κάποια παράβαση από μέρους μου. […]».

Οι υπογραφές στα σχέδια του λευκώματος αλλά και τα σχέδια αυτά καθεαυτά, δεν άφηναν πλέον καμία αμφιβολία ότι η Βίργω Βασιλείου ήταν η ζωγράφος Βιργινία του *Πρόσπερου*. Ρώτησα και ειδικότερους για τα σχέδια. Ο Γιάννης Καβάσιλας, με μεγάλη εμπειρία στα εικαστικά, δεν είχε καμία αμφιβολία ότι τα σχέδια του *Πρόσπερου* και τα σχέδια του λευκώματος βγήκαν από το ίδιο χέρι, ενώ και η σύγκριση των υπογραφών δεν είχε χρεία γραφολόγου. Τα σχέδια αυτά είναι δημιουργίες των ετών 1948-1953. Επανέρχομαι στα βιογραφικά του λευκώματος *Τρίκερι*, προσπαθώντας να συνθέσω τα στοιχεία της ταυτότητάς της: «[…] Στα χρόνια της Κατοχής, φοιτήτρια της Φιλοσοφικής Σχολής και στρατευμένη στην εαμική αντίσταση, περνούσε πάντα με δέος μπροστά από τη σχολή Καλών Τεχνών. […]». Αν στα χρόνια της Κατοχής (1940-1944) ήταν φοιτήτρια,

---

ρει ότι εργάστηκε για ένα διάστημα στην ΕΛΚΑ, συστημένη από τον ζωγράφο Τάσσο. Την εποχή εκείνη, εκτυπωνόταν στην ΕΛΚΑ το περιοδικό *Εικόνες* της Ελένης Βλάχου. Για τον *Πρόσπερο*, πάντως, ουδεμία νύξη στις αναμνήσεις της Βιργινίας.

θα πρέπει η γέννησή της να τοποθετηθεί γύρω στο 1925. Στο λεύκωμα όλα σχεδόν τα σχέδια με τα τοπία φέρουν χρονολογία 1952. Τα σχέδια με τα πορτρέτα τα περισσότερα είναι αχρονολόγητα· μερικά των Φυλακών Αβέρωφ φέρουν χρονολογίες, από το 1948 έως το 1951· λίγα από το Τρίκερι είναι του 1952. Τον Απρίλιο του 1953 είχαν μείνει μόνο λίγες εξόριστες στο νησάκι του Παγασητικού. Ο *Πρόσπερος* κυκλοφόρησε από το 1949 έως το 1954. Έχουμε, λοιπόν, σχέδια της Βιργινίας του έτους 1948, από τις Φυλακές Αβέρωφ· όμως αδυνατούμε να κρίνουμε αν τα σχέδια της στον *Πρόσπερο* έγιναν πριν ή μετά από τη φυλάκισή της. Δεν γνωρίζουμε ούτε πότε ακριβώς δικάστηκε από το έκτακτο στρατοδικείο με ανυπόστατες κατηγορίες· συγκατηγορούμενός της ήταν ο Μίμης Δεσποτίδης, ηγετική και εμβληματική προσωπικότητα της αριστεράς, που έμεινε παράλυτος από τα βασανιστήρια,[8] ψυχή του εκδοτικού οίκου Θεμέλιο (από τον οποίο εκδόθηκαν το *Ένα κλωνάρι ανθισμένο ρείκι* και το *Τρίκερι*) και του γνωστού περιοδικού *Επιθεώρηση Τέχνης* που κυκλοφόρησε από τα μέσα της δεκαετίας του '50 έως το '67.[9]

Ως προς τον ζωγράφο Νέστορα Παπανικολόπουλο γεννήθηκε το 1928, στα χρόνια 1983-1986 δίδαξε στην Α.Σ.Κ.Τ. και στη συνέχεια ως computer artist (ανακαλύπτοντας τη σχέση του ηλεκτρονικού υπολογιστή με την τέχνη), επιστρέφοντας από τη Γαλλία, όπου είχε καταφύγει εξαιτίας της δικτατορίας των συνταγματαρχών.

Θα προσθέσω την αναφορά στη ζωγράφο Βιργινία από τη συγκρατούμενή της Ολυμπία Παπαδούκα στο βιβλίο της *Γυναικείες Φυλακές Αβέρωφ*,[10] καθώς και τη συνεργασία της με το περιοδικό *Θερμοπύλες* (δίμηνο περιοδικό γραμμάτων και τεχνών), στο οποίο έγραφε και ο Δεπούντης. Στο 3ο τεύχος (Μάρτιος-Απρίλιος 1962), η Βιργινία επιμελείται το εξώφυλλο.

Την κατακλείδα της ιστορίας την παραθέτουμε από τον *Ριζοσπάστη*:

Πέμπτη, 8 Μάρτη 2001:

ΚΗΔΕΙΑ

Την πολυαγαπημένη μας σύζυγο, αδελφή και θεία

ΒΙΡΓΩ ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ – ΠΑΠΑΝΙΚΟΛΟΠΟΥΛΟΥ

κηδεύουμε σήμερα Πέμπτη 8.3.2001 και ώρα 2.30 μ.μ. από τον ιερό ναό

---

8. Ο Δημήτρης Δεσποτίδης ήταν ο αρχηγός της ΕΠΟΝ της Αθήνας· ο γνωστός Πέτρος.

9. Κυκλοφόρησαν 146 τεύχη, από το 1954 έως το 1967, ενώ το 147ο καταστράφηκε από την Ασφάλεια της δικτατορίας στο τυπογραφείο.

10. Σε β′ έκδοση (1981), μετά από 25 χρόνια, ανατυπώθηκε από τις εκδόσεις Διογένης του Πέτρου Κουλουφάκου το μοναδικό αυτό έργο της Ολυμπίας Παπαδούκα. Οι προσωπογραφίες, έργα της συγκρατούμενής τους Βιργινίας Βασιλείου, αξίζουν περισσότερο από χίλιες λέξεις…

Αγίων Θεοδώρων του Α΄ Κοιμητηρίου Αθηνών.
Ο σύζυγος: Νέστωρ. Τα αδέλφια: Βάσος και Τζόυς Βασιλείου, Καλλιόπη και Τάκης Μενδράκος, Αικατερίνη Παπανικολοπούλου. Τα ανίψια. Οι λοιποί συγγενείς.
Παράκληση οικογένειας, αντί στεφάνου τα χρήματα να διατεθούν για τις ανάγκες των παιδικών χωριών SOS Βάρης.

Η Βιργινία είχε φύγει από τη ζωή δύο χρόνια μετά την έκδοση του δεύτερου βιβλίου της.

Επικοινώνησα με τον κριτικό Τάκη Μενδράκο, σύζυγο της Καλλιόπης, αδελφής της Βιργινίας, για επιβεβαίωση όσων μπόρεσα να διαπιστώσω. Η Καλλιόπη Βασιλείου προφανώς ήταν και αυτή εξόριστη στο Τρίκερι· εμφανίζεται σε ένα πορτρέτο του λευκώματος, χρονολογημένο στα 1948, φέροντας και αφιέρωση, ίσως της Βιργινίας στην Καλλιόπη. Ο Μενδράκος δεν είχε να προσθέσει κάτι ιδιαίτερο για τη Βιργινία, με ενημέρωσε όμως ότι ο Νέστωρ Παπανικολόπουλος ήταν εν ζωή. Επικοινώνησα μαζί του, αλλά δεν θυμόταν πολλά πράγματα για τη συνεργασία της με τον *Πρόσπερο*.

Αλλά και η ίδια η Βιργινία Βασιλείου στις μαρτυρίες της στο βιβλίο *Ένα κλωνάρι ανθισμένο ρείκι* δεν κάνει την παραμικρή νύξη για τον *Πρόσπερο* ή για την Κέρκυρα.

Η μαρτυρία της είναι γραμμένη μετά το εγκεφαλικό επεισόδιο που υπέστη· «έτσι στην τύχη, χωρίς σχέδιο ή σκοπό άλλο –ούτε καν για να τα ξαναδιαβάσει– οτιδήποτε θυμόταν από το παρελθόν, χωρίς σειρά και προσπάθεια ή επεξεργασία», όπως παρατηρεί στον πρόλογό του ο Ραυτόπουλος· εν τουτοις, οι λεπτομέρειες της μνήμης είναι πολλές: Ονόματα, τόποι, εμφύλιος, τρομοκρατία, βασανιστήρια, στρατοδικεία, εκτελέσεις, φυλακές, μεταγωγές, εξορίες, πείνα, ομαδικοί τάφοι… οι ανταρτοπούλες, οι «στρατοπεδάρχισσες».

Σημειώνω εν παρενθέσει ότι στο βιβλίο αυτό αναφέρεται κάποια οικογένεια Κόλλα, από την Κέρκυρα: «Όταν ο υιός Γιαννακάκης», όπως γράφει, «έκανε εισβολή στο σπίτι μας, κυκλώνοντάς το με άλλους τρεις απ' το σινάφι του, δεν άφησε τίποτα στη θέση του. Έψαξαν και την παραμικρή χαραμάδα, αρχίζοντας απ' το πρώτο πάτωμα, ισόγειο απ' τη μεριά της οδού Ζαν Μωρεάς και υπόγειο απ' τη Δημητρακοπούλου. Κάτω έμενε η οικογένεια Κόλλα, Κερκυραίοι, ανοιχτόκαρδοι άνθρωποι και τραγουδιστές». Αυτά αχρονολόγητα, με εξαίρεση την ημερομηνία 26.10.48, όταν πέθανε ο πατέρας της και ήδη η περιπέτεια της νεαρής κοπέλας είχε αρχίσει. Υποθέτω ότι η περιπέτειά της τελείωσε περί το 1953, αλλά δεν γνωρίζουμε πώς. Πώς έστελνε σχέδιά της στον *Πρόσπερο* ή στον Δεπούντη το 1949.

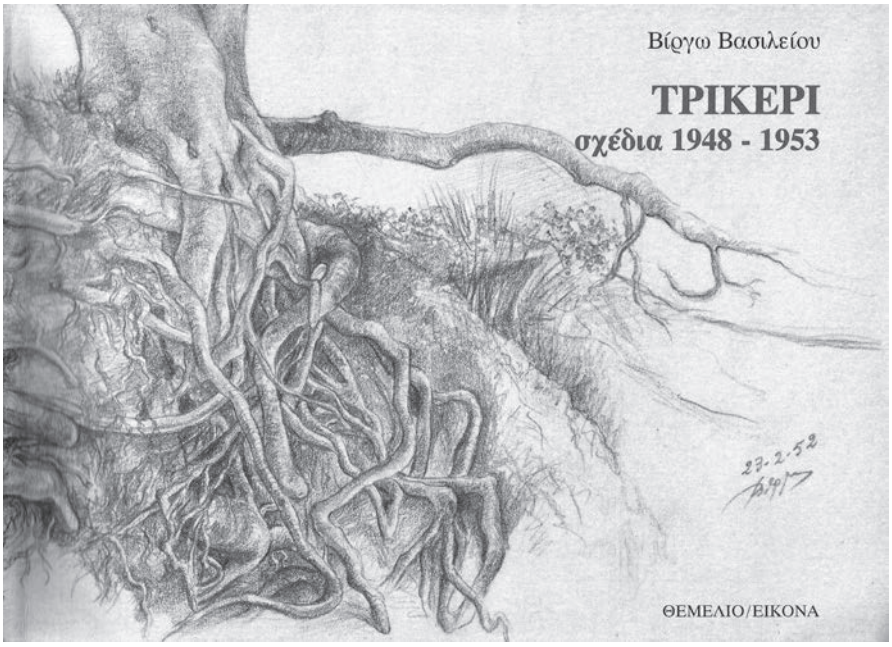
Σε κάθε περίπτωση, ζωγράφος του *Πρόσπερου* Βιργινία εξακολουθεί να πα-

ραμένει εν πολλοίς ένα αδιευκρίνιστο πρόσωπο, ειδικά σε ό,τι αφορά στη συνεργασία της με το κερκυραϊκό περιοδικό, στο οποίο έχει σημαντική παρουσία.

Περίληψη / Summary

Στην ανακοίνωση ερευνάται ποια ήταν η ζωγράφος Βιργινία του κερκυραϊκού περιοδικού *Πρόσπερος*. Πρόκειται για πρόσωπο άγνωστο, για το οποίο κανείς από τους πρωταγωνιστές του περιοδικού και της εποχής δεν έκανε λόγο. Η Βιργινία μένει από τότε μέχρι σήμερα στην αφάνεια, στην αθέατη πλευρά της ιστορίας του περιοδικού.

Who was the painter Virginia of the Corfiot literary Magazine *Prosperos*? It is all about an unknown person, an unspecified figure, for whom neither the leading figures of the magazine nor the people of those times spoke openly, at least not in public. Since then, Virginia lingers in obscurity, on the invisible side of the history of the magazine.

Βίργω Βασιλείου: *Τρίκερι. Σχέδια 1948-1953*, εκδ. Θεμέλιο.

Σχέδιο της ζωγράφου Βιργινίας από το βιβλίο *Τρίκερι*, ό.π.

Αντιγόνη Κάρλου,
φυλακές Αβέρωφ, φυλακές Πάτρας
και εξόριστη στο Τρίκερι.

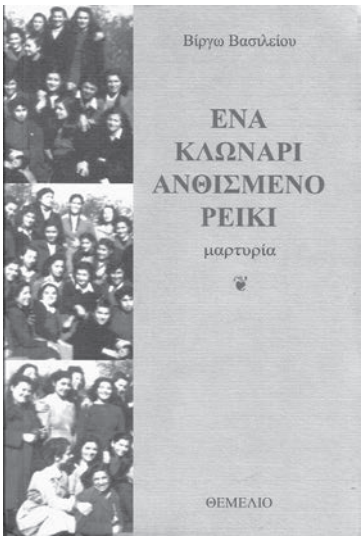
Καλλιόπη Βασιλείου,
φυλακές Αβέρωφ.

Σχέδια της ζωγράφου Βιργινίας από το ίδιο βιβλίο.

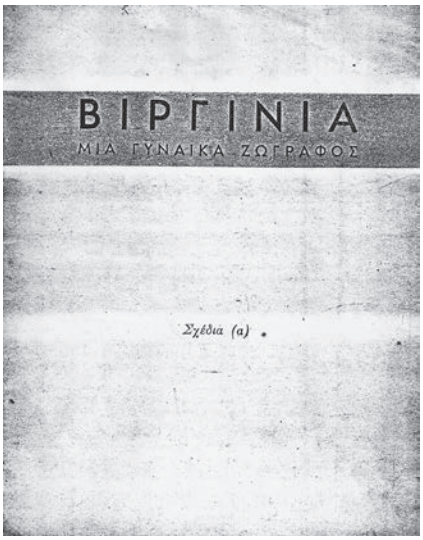

Τρίκερι, Σεπτ. 1947
Μια ομάδα εξορίστων. Στο βάθος
το Μοναλίθι.

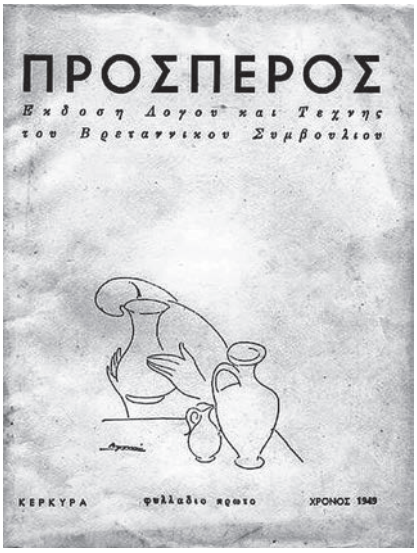
Εξόριστες στο Τρίκερι. Ιδιόγραφο της Βιργινίας Βασιλείου, η οποία διακρίνεται καθιστή κάτω αριστερά με τα άσπρα ρούχα. *Τρίκερι*, ό.π.

Βίργω Βασιλείου, *Ένα κλωνάρι ανθισμένο ρείκι (μαρτυρία)*, εκδ. Θεμέλιο.

Βιργινία. Μια γυναίκα ζωγράφος. Σχέδια (α), του Ιάσονα Δεπούντη. Εκδότης το Ηλιοστάσιο. Κέρκυρα, Απρίλης 1949.

Το πρώτο φυλλάδιο του περιοδικού *Πρόσπερος*, με σχέδιο της ζωγράφου Βιργινίας.

Βιργινία, *Ιάσων Δεπούντης* (σχέδιο).

Βιργινία, *Ιάσων Δεπούντης*
(από τη συλλογή του ποιητή, *Ο λόφος*,
εκδ. το Ηλιοστάσιο, Κέρκυρα 1952).

Σχέδιο της Βιργινίας από τον *Πρόσπερο*.

ΣΤΡΟΓΓΥΛΗ ΤΡΑΠΕΖΑ
ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΤΕΧΝΗΣ ΣΤΑ ΕΠΤΑΝΗΣΑ*
Αμφιθέατρο Νίκος Σβορώνος

Θέμα: Η ζωγραφική στα Ιόνια Νησιά από τον μεσαίωνα έως τον 20ό αιώνα. Τέχνη μεθορίου ανάμεσα στη Δύση και την Ανατολή;

Συντονιστής: Δημήτριος Δ. Τριανταφυλλόπουλος
Συμμετέχουν: Αικατερίνη Δελλαπόρτα
Θεοδώρα (Δώρα) Μαρκάτου
Γιάννης Ρηγόπουλος
Ιωάννα Στουφή-Πουλημένου

Δ.Δ. Τριανταφυλλόπουλος: *Κυρίες και κύριοι σύνεδροι, φίλες και φίλοι Κερκυραίοι και λοιποί Επτανήσιοι, Χριστός ανέστη!*

Η Οργανωτική Επιτροπή του επετειακού, 10ου Διεθνούς Πανιονίου Συνεδρίου, είχα την τιμή να μου αναθέσει τη διοργάνωση αυτής της στρογγυλής τράπεζας, για την οποία και αισθάνομαι υπόχρεος απέναντί της. Ανοίγει, λοιπόν, ο κύκλος των στρογγυλών τραπεζών του συνεδρίου με την τέχνη – θαρρώ εύλογα, αν αναλογιστούμε ότι μιλάμε για τον κατεξοχήν καλλιτεχνικό ελληνικό τόπο στη νεώτερη ιστορία μας! Αν μάλιστα αναλογισθούμε ότι με τη γένεση της Επτανησιακής Σχολής Ζωγραφικής το 1727 θεωρείται ότι τίθενται τα θεμέλια για τη νεοελληνική ζωγραφική στον απελευθερωμένο ελληνικό χώρο, η σημασία γίνεται περισσότερο προφανής.

Η επιλογή των ομιλητών δεν ήταν εύκολη. Θεώρησα καθήκον μου, ως παλαιός Έφορος Βυζαντινών Αρχαιοτήτων, να αρχίσω από τους «καθ' ύλην αρμόδιους», τους τοπικούς στα Ιόνια Εφόρους και Επιμελητές Βυζαντινών Αρχαιοτήτων, αλλά οι πιεστικές, προφανώς, υπηρεσιακές προτεραιότητες δεν επέτρεψαν μεγαλύτερη συμμετοχή από εκείνη της κ. Αικατερίνης Δελλαπόρτα, που υπη-

* Κατά την απομαγνητοφώνηση της στρογγυλής τράπεζας καταβλήθηκε προσπάθεια να διατηρηθεί κατά το δυνατόν η χροιά του προφορικού λόγου. Οι παράγραφοι δημιουργήθηκαν για τις ανάγκες της απομαγνητοφώνησης και της μορφοποίησης του κειμένου. Ορισμένες στιχομυθίες έχουν παραλειφθεί κατ' επιθυμία των συνομιλητών.

ρέτησε παλαιότερα στην πατρίδα της τη Ζάκυνθο. Το επόμενο στάδιο ήταν, βεβαίως, η αναζήτηση των μελετητών της τέχνης των Επτανήσων – ιδού εμπρός σας μία αντιπροσωπευτική και επαρκής, πιστεύω, εκπροσώπησή τους.

Στόχος ετέθη να δοθεί ένα πολύπτυχο φάσμα για την εξέλιξη της τέχνης στα Ιόνια, με σκοπό να εντοπίσουμε πότε και πώς αρχίζει να γίνεται εμφανής μία χροιά ιδιαζόντως «επτανησιακή» – και βέβαια κάτι τέτοιο δεν μπορεί να γίνει πριν ολοκληρωθεί η συγκρότηση μιας τοπικής κοινωνίας. Έτσι, το προς τα πίσω συμβατικό όριο τίθεται κάπου γύρω στο 1500, όταν εγκαταλείπονται οι οχυρωμένες ακροπόλεις (Παλαιό Κάστρο Κέρκυρας, Κάστρο Αγίας Μαύρας στη Λευκάδα, Κάστρο Ζακύνθου, Κάστρο Αγίου Γεωργίου Κεφαλληνίας) και οι πρωτεύουσες αναπτύσσονται ελεύθερα σε παραθαλάσσιες θέσεις, ανοιχτές στο εμπόριο. Ότι η προηγούμενη, μεσαιωνική λατινοκρατία εξακολουθεί να ισχύει –πλην της Λευκάδας, που θα υποστεί για δύο αιώνες την τουρκοκρατία–, παίζει μεν ρόλο αλλά αλλάζει ο φωτισμός του τοπίου: Οι φεουδαρχικές δομές χαλαρώνουν, η ανερχόμενη τάξη των εμπόρων διεκδικεί ρόλο και στην τέχνη, οι τεχνοτροπίες δεν είναι πια μονοσήμαντες. Ο καθοριστικός ρόλος των Ιονίων ως μεθορίου πολιτιστικής, θρησκευτικής, φυλετικής, τα εμβολιάζει συνεχώς με ρεύματα κυρίως από τη γειτονική Ιταλία· αφετέρου η συνεχής ροή έργων και ζωγράφων από την Κρήτη, ιδιαίτερα μετά την τελική πτώση της στους Οθωμανούς (1669), αλλάζει δραστικά το καλλιτεχνικό τοπίο στα Ιόνια, προκαλώντας γόνιμες οσμώσεις. Εδώ δεν διασταυρώνονται, απλώς, καλλιτεχνικά ρεύματα ή μόδες, αλλά νοοτροπίες, κοσμοθεωρίες, θρησκευτικές στάσεις, που έχουν άμεση επίπτωση στην τέχνη. Με άλλα λόγια, η συνεχής πάλη των μορφών της τέχνης στα Ιόνια αποκαλύπτει κατά τον εναργέστερο τρόπο, όπως σε εξίσου μεγάλο βαθμό και στην Κύπρο, μία αέναη πάλη ιδεών – ή, αν θέλετε, η Ιστορία της Τέχνης ως Ιστορία των Ιδεών λαμβάνει εδώ μορφή έκτυπη.

Ο συντονιστής δεν πρέπει να προκαταλαμβάνει, αλλά να εισάγει τους κυρίως ομιλητές. Σπεύδω, λοιπόν, να δώσω πρώτα τον λόγο στη φίλη συνάδελφο κ. Ιωάννα Στουφή-Πουλημένου, καθηγήτρια της Χριστιανικής Αρχαιολογίας στη Θεολογική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών και ευφήμως γνωστή και για τις εργασίες της επί της τέχνης των Ιονίων, που θα αναπτύξει το ενδιαφέρον θέμα: «Μεταβυζαντινές τοιχογραφίες στη Ζάκυνθο και τα υπόλοιπα νησιά του Ιονίου από την άλωση της Κωνσταντινουπόλεως έως την άλωση του Χάνδακα (1453-1669)». *Έχει τον λόγο και ελπίζω ότι όλοι οι ομιλητές θα κρατήσουμε τον καθορισμένο χρόνο για να έχουμε χρόνο για συζήτηση.*

Ιω. Στουφή-Πουλημένου: *Χριστός Ανέστη. Ευχαριστώ ιδιαίτερα τον καθηγητή κύριο Δημήτριο Τριανταφυλλόπουλο και τους διοργανωτές του Πανιονίου Συνεδρίου για την τιμητική πρόσκληση. Η έμφαση που ίσως φανεί ότι θα δείξω για*

τη Ζάκυνθο έχει να κάνει, και να με συγχωρέσετε γι' αυτό, αφενός λόγω καταγωγής και αφετέρου επειδή τελευταία η έρευνά μου επικεντρώνεται στις μεταβυζαντινές τοιχογραφίες του νησιού.

Η περίοδος από την άλωση της Κωνσταντινουπόλεως (1453) έως την άλωση του Χάνδακα (1669) αποτελεί, ως γνωστό, για τη Ζάκυνθο και τα υπόλοιπα νησιά του Ιονίου, με εξαίρεση τη Λευκάδα (1489-1684: τουρκοκρατία), μακρά περίοδο λατινικής κυριαρχίας, με τη βενετοκρατία να εκτείνεται για δύο περίπου αιώνες. Η εξέταση της ορθόδοξης εκκλησιαστικής ζωγραφικής, και μάλιστα της μνημειακής, στα νησιά το διάστημα αυτό, κάτω από τις ιδιαίτερες ιστορικές και πολιτισμικές συνθήκες που διαμορφώθηκαν, αποκτά ιδιαίτερο ενδιαφέρον.

*Δείγματα τοιχογραφιών του 15ου αιώνα στη Ζάκυνθο και τα άλλα νησιά του Ιονίου ελάχιστα διασώζονται. Στο β΄ μισό του αιώνα θεωρούμε ότι ανήκει ο ζωγραφικός διάκοσμος της β΄ φάσης του Καθολικού της μονής της Αναφωνήτριας στην ορεινή Ζάκυνθο, μιας τρίκλιτης ξυλόστεγης βασιλικής, που μέχρι σήμερα αποδιδόταν στον 17ο αιώνα. Οι τοιχογραφίες αυτές, σε άσχημη σήμερα κατάσταση, φαίνεται να ανήκουν σε ένα πρόγραμμα εκτεταμένης ανοικοδόμησης του παλαιότερου –μάλλον κατεστραμμένου– βυζαντινού ναού, σύμφωνα και με τον κώδικα της μονής, από την αυλή του Λεονάρδου Γ΄ Τόκκου και της συζύγου του Μέλισσας (ή Λάππας), εγγονής του Θωμά Παλαιολόγου και κόρης του Σέρβου ηγεμόνα Λαζάρου Brankovi*ć*. Ως πιθανότερη χρονική περίοδο των εργασιών αυτών στη μονή προτείνουμε το διάστημα ανάμεσα στο 1463, έτος του γάμου του Λεονάρδου με τη Μέλισσα, και το 1474, έτος θανάτου της μητέρας της Μέλισσας Ελένης Παλαιολογίνας (Ι. Στουφή-Πουλημένου, 2014).*

Στο τεταρτοσφαίριο της αψίδας του ιερού, σε άσχημη κατάσταση διατήρησης, απεικονίζεται η Πλατυτέρα ένθρονη και ζώνη με ιεράρχες στο ανώτερο τμήμα του ημικύλινδρου. Στο μέτωπο του ανατολικού τοίχου ιστορείται η Ανάληψη και δεξιά και αριστερά της αψίδας του ιερού ο Ευαγγελισμός.

Τα θέματα στους τοίχους του ναού διατάσσονται κατά ζώνες: Ψηλότερα τοποθετούνται Χριστολογικές σκηνές (Εικ. 1), κυρίως από το Δωδεκάορτο αλλά και από τα Θαύματα και τη διδασκαλία του Χριστού. Ακολουθεί ζώνη με στηθάρια αγίων και στην τρίτη ζώνη αναπτύσσεται θεομητορικός κύκλος. Τα εικονογραφικά πρότυπα των τοιχογραφιών της Αναφωνήτριας είναι υστεροπαλαιολόγεια, με εμφανή την εικονογραφική σχέση τους με την Πελοπόννησο, και μάλιστα το Γεράκι και τον Μυστρά. Τα δυτικά δάνεια, αν και περιορισμένα, είναι επίσης ορατά.

Παρόμοια, και τεχνοτροπικά ο ζωγράφος της Αναφωνήτριας ακολουθεί την ύστερη παλαιολόγεια ζωγραφική και παράλληλα αξιοποιεί στοιχεία της διεθνούς υστερογοτθικής τέχνης και του ιταλικού trecento*, όπως την τάση για ρεαλισμό και νατουραλισμό σε ορισμένες μορφές, τη λειτουργία του χρώματος και την αντί-*

ληψη για τον χώρο και την προοπτική. Το έργο του ανώνυμου καλλιτέχνη στη μονή της Αναφωνήτριας φαίνεται να ανήκει, σε σχέση με τις τοιχογραφίες στη μονή της Οδηγήτριας στην Απόλπαινα της Λευκάδας, εκτελεσμένες λίγα χρόνια πριν από την Άλωση (1449-1450), σε παρόμοια καλλιτεχνική τάση, περισσότερο όμως «παραδοσιακή». Στη Λευκάδα τα λίγα δείγματα τοιχογραφιών που διασώζονται στο Καθολικό της μονής του Αγίου Γεωργίου στους Σκάρους, όπως από την Ανάληψη (Εικ. 2) και τον Ευαγγελισμό, τοποθετούνται στα τέλη του 15ου αιώνα. Εικονογραφικές αντιστοιχίες στην Ανάληψη με την ίδια παράσταση από την Απόλπαινα φανερώνουν την εξάρτηση του διακόσμου του ναού από την Οδηγήτρια (Π. Δημητρακοπούλου-Μουτσίκα). Στα τέλη του 15ου αι. έχουν χρονολογηθεί και οι τοιχογραφίες στον Σωτήρα στο Κάστρο Μυλοποτάμου στα Κύθηρα.

Στο τέλος του 15ου με αρχές του 16ου αιώνα (Β. Παπαδοπούλου, 1994), ή σύμφωνα με νεότερη πρόταση στα τέλη του 16ου αιώνα (Δ. Τριανταφυλλόπουλος, 2013), χρονολογούνται οι τοιχογραφίες στη μικρή εκκλησία της Αγίας Αικατερίνης στο χωριό Καρουσάδες στην Κέρκυρα (Εικ. 3). Αποτελούν έργο ικανού καλλιτέχνη, γνώστη της βυζαντινής ζωγραφικής, που αφομοιώνει στις συνθέσεις του και αναγεννησιακά στοιχεία, ορατά κυρίως στην προοπτική απόδοση του χώρου και του αρχιτεκτονικού βάθους (D. Triantaphyllopoulos, 1985, Β. Παπαδοπούλου, 1994). Έχει επισημανθεί, επίσης, η σχέση τους με την κρητική ζωγραφική (Δ. Τριανταφυλλόπουλος, 2013). Στην Κεφαλονιά κάποια υπολείμματα τοιχογραφιών στον μικρό ναό του Αγίου Σπυρίδωνα στην Πλαγιά πιθανόν να ανήκουν στον 15ο αιώνα.

Ο 16ος αιώνας είναι πολύ πτωχός για τη Ζάκυνθο σε μνημειακή ζωγραφική. Τα λιγοστά δείγματα τοιχογραφιών που είναι δυνατόν να αποδοθούν στον αιώνα αυτό αντιπροσωπεύουν, κατά τη γνώμη μας, τη δραστηριοποίηση στο νησί αξιόλογων εργαστηρίων, εκπροσώπων και της «Κρητικής Σχολής», όπως οι τοιχογραφίες στο μικρό εκκλησάκι του Κάτω Αϊ-Γιώργη στα Γκρεμνά (Ζ. Μυλωνά, 2005), αλλά και της «Σχολής βορειοδυτικής Ελλάδας», όπως αυτές στο Καθολικό της μονής της Σπηλιώτισσας κοντά στις Ορθονιές (Ι. Στουφή-Πουλημένου, 2014). Πλουσιότερα είναι τα παραδείγματα από την Κέρκυρα, την Κεφαλονιά και τα Κύθηρα.

Στην εκκλησία του Χριστού Παντοκράτορα στον Άγιο Μάρκο στην Κέρκυρα εργάσθηκε το 1577 ο μοναχός ζωγράφος Ιωαννίκιος Μπόγδανος (D. Triantaphyllopoulos, 1985). Πρόκειται για μια ζωγραφική «παραδοσιακή», αδιάφορη για τα δυτικά καλλιτεχνικά ρεύματα, που φαίνεται να εκπροσωπεί ένα καλό εργαστήριο από την απέναντι ηπειρωτική Ελλάδα. Στην Κέρκυρα σώζονται και άλλα μνημεία του 16ου αιώνα, αλλά οι τοιχογραφίες τους διατηρούνται αποσπασματικά (Β. Παπαδοπούλου, 1994).

Στην Κεφαλονιά, στη μονή Ταξιαρχών Μηλαπιδιάς και στη Φανερωμένη

του Κάστρου, είναι ορατή μια προσπάθεια συγκερασμού υστεροβυζαντινών και δυτικών (υστερογοτθικών) στοιχείων (D. Triantaphyllopoulos, 1985). Οι τοιχογραφίες των δύο μνημείων χρονολογούνται μέσα στον 16ο αιώνα. Στον ίδιο αιώνα ίσως ανήκουν και τοιχογραφίες στον ναό του Αγίου Αθανασίου στα Σολωμάτα Αγίας Ειρήνης.

Στα Κύθηρα στον 16ο αιώνα ανήκει ο ναός του Χριστού Παντοκράτορα στο Κάστρο της Χώρας. Τοιχογραφίες του ίδιου αιώνα επισημαίνονται στον Άγιο Γεώργιο του Καλούτζη και τον Άγιο Ιωάννη τον Χρυσόστομο. Το 1518 χρονολογούνται οι τοιχογραφίες του ναού του Προδρόμου στο Κάστρο Μυλοποτάμου στη Χώρα. Έξω από τα κάστρα στην εκκλησία των Αγίων Πάντων στα Φράτσια (Εικ. 4) η α΄ φάση ζωγραφικής ανάγεται στα 1533 (Ι. Μπίθα, 2013).

Ιδιαίτερη άνθηση της τοιχογραφίας παρουσιάζεται στη Ζάκυνθο και τα υπόλοιπα Ιόνια Νησιά τον 17ο αιώνα, αποτέλεσμα, όπως φαίνεται, της οικονομικής ανάπτυξης των νησιών, που πρόσφερε η μακρόχρονη ειρηνική διαβίωση υπό τους Βενετούς. Στην πόλη της Κέρκυρας οι τοιχογραφίες σταδιακά περιορίζονται κυρίως στον ευρύτερο χώρο του ιερού, ενώ εισάγονται και εικονογραφικά θέματα καθαρά δυτικά, που συνήθως αντιγράφονται από χαρακτικά. Στον Άγιο Σπυρίδωνα η σκηνή της Αποκαθήλωσης στην κόγχη της πρόθεσης, εκτελεσμένη πιθανόν στις αρχές του 17ου αιώνα, εγκαινιάζει στην επτανησιακή μνημειακή ζωγραφική τη χρήση καθαρά δυτικών προτύπων (βλ. και εικόνα του Ιωάννη Απακά του β΄ μισού του 16ου αι. στο Καθολικό Μ. Λαύρας, με πρότυπο χαλκογραφία του Marcantonio Raimondi σε σχέδιο του Ραφαήλ). Το ίδιο θα συμβεί, στο τέλος όμως του αιώνα (1699), στην Παναγία τη Σκοπιώτισσα στη Ζάκυνθο (Εικ. 5) και θα επαναληφθεί σε εκκλησίες της Κέρκυρας και εν μέρει της Ζακύνθου τον 18ο αιώνα.

Παράλληλα στον ίδιο αιώνα, η παραδοσιακή εικονογραφία, όπως ασκείται στην ηπειρωτική Ελλάδα ή μεταφέρεται στα νησιά από τους κρητικούς ζωγράφους φορητών εικόνων, με λίγα δυτικά δάνεια, ανθεί και φαίνεται να αποτελεί την κυρίαρχη καλλιτεχνική τάση στις εκκλησίες και τα μοναστήρια της υπαίθρου αλλά και της πόλης.

Στη Ζάκυνθο παρατηρείται εικονογραφική σχέση και με τα πρότυπα των κρητικών ζωγράφων και αυτών της ηπειρωτικής Ελλάδας. Σχέση με την εικονογραφία των μνημείων της βορειοδυτικής Ελλάδας εντοπίζεται κυρίως, με εξαίρεση τις τοιχογραφίες της Αγίας Θέκλας Βολιμών, στις εκκλησίες της βόρειας ορεινής Ζακύνθου, όπως στον Άγιο Ανδρέα και τον Άγιο Δημήτριο στις Βολίμες και την Υπεράγαθο.

Οι τοιχογραφίες του ναού του Αγίου Ανδρέα κινούνται στο ίδιο καλλιτεχνικό ρεύμα και με άλλα τοιχογραφημένα σύνολα των Επτανήσων, που έχουν χρονολογηθεί στον 17ο αιώνα. Εν τούτοις, ο ανώνυμος ζωγράφος του Αγίου Ανδρέα εμφανίζεται ικανότερος στο σχέδιο και το πλάσιμο των μορφών. Τεχνοτροπική συγ-

γένεια παρουσιάζουν οι τοιχογραφίες του ναού με τη ζωγραφική του 17ου αιώνα σε μνημεία της Καστοριάς. Εκπροσωπούν ένα εργαστήριο επαρχιακό που το πιθανότερο είναι να προέρχεται από τη βορειοδυτική ηπειρωτική Ελλάδα.

Στην Υπεράγαθο έχουμε μια ζωγραφική που διαθέτει τα στοιχεία μιας μεταβυζαντινής επαρχιακής τέχνης, προερχόμενης από την ηπειρωτική Ελλάδα. Τεχνοτροπικά βρίσκεται πολύ κοντά στις τοιχογραφίες του ναού του Αγίου Ιωάννη του Προδρόμου στο Άλατρο της Λευκάδας.

Η αντικλασική μορφή του αγίου Δημητρίου από τον ναό του Αγίου Δημητρίου στις Βολίμες συνδέει τις τοιχογραφίες του ναού με τα εργαστήρια της βορειοδυτικής Ελλάδας, με τα οποία εξάλλου σχετίζονται και εικονογραφικά.

Αντίθετα, η σχέση με την «Κρητική Σχολή» είναι πιο έντονη στις τοιχογραφίες των εκκλησιών της πόλης της Ζακύνθου (όπως την Ανάληψη και τον Άγιο Γεώργιο των Καλογραιών), στη Σκοπιώτισσα και την Αγία Θέκλα Βολιμών. Στον Άγιο Γεώργιο των Καλογραιών οι τοιχογραφίες του κυρίως ναού έχουν όλα τα χαρακτηριστικά γνωρίσματα της κρητικής παραδοσιακής ζωγραφικής και προδίδουν έμπειρο ζωγράφο. Ενδεχομένως να αποτελούν έργο του Φραγκίσκου Καλέργη. Οι τοιχογραφίες του εξωνάρθηκα, κατά τη γνώμη μας, ανήκουν σε άλλο ζωγράφο, ίσως και στον Λέο (Ηλία) Μόσκο που αναφέρεται στο δίπτυχο της εκκλησίας.

Ο ζωγραφικός διάκοσμος της Άγιας Θέκλας στις Βολίμες αποτελεί έργο, κατά τη γνώμη μας, εργαστηρίου κρητικών ζωγράφων που εργάζονταν στο νησί.

Με την τεχνική και την αυστηρή τεχνοτροπία των κρητικών εικόνων των μέσων του 17ου αιώνα συνδέονται και οι τοιχογραφίες της α΄ φάσης της Παναγίας της Σκοπιώτισσας (προ του 1657). Πρόκειται για έργο ενός επιδέξιου ζωγράφου, πιθανόν Κρητικού ή μαθητή του, γνώστη πάντως της κρητικής ζωγραφικής της εποχής, που παραμένει άγνωστος.

Οι μαρτυρίες για την εικονογράφηση του ναού του Αγίου Ιωάννη των Λογοθετών και τα αντίγραφα των τοιχογραφιών του ναού από τον Δημήτριο Πελεκάση πιστοποιούν τη δραστηριοποίηση των ζωγράφων Γεωργίου και Δημητρίου Μόσχου από το Ναύπλιο στη Ζάκυνθο.

Στην Κέρκυρα τοιχογραφίες της περιόδου αποσπασματικά διατηρούνται στην εκκλησία της Ελεούσας στον Ποταμό, στους Ταξιάρχες στους Σγουράδες, στην Ευαγγελίστρια στις Νυμφές, στον Άγιο Βλάσιο Καμάρας κ.α. Το καλύτερα διατηρημένο τοιχογραφικό σύνολο στο νησί είναι ασφαλώς αυτό του Αγίου Αθανασίου στην Άνω Κορακιάνα. Οι τοιχογραφίες του Αγίου Αθανασίου έχουν συσχετισθεί με τη ζωγραφική των εργαστηρίων της ηπειρωτικής Ελλάδας, της Ηπείρου και της Μακεδονίας (Β. Παπαδοπούλου, 1994, Δ. Τριανταφυλλόπουλος, 2013).

Εικονογραφικά σύνολα του 17ου αιώνα στη Λευκάδα αποτελούν, εκτός από τις τοιχογραφίες του Αγίου Ιωάννη του Προδρόμου στο Άλατρο, που ήδη ανα-

φέραμε, ο ζωγραφικός διάκοσμος των μονών Ασωμάτων στη Βαυκερή, Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου στο Ροδάκι του Βουρνικά και Αγίου Ιωάννη του Προδρόμου στο Λιβάδι Καρυάς και του ναού του Αγίου Ιωάννη Καραβιάδων στο Βουρνικά. Πρόκειται για έργα επαρχιακού χαρακτήρα. Έχει υποστηριχθεί ότι οι ζωγράφοι των εκκλησιών αυτών πιθανόν να ήταν Λευκαδίτες (Π. Δημητρακοπούλου-Μουτσίκα, 2010).

Στην Κεφαλονιά, στα μέσα του 17ου αιώνα, το κατάγραφο παρεκκλήσιο του Αγίου Νικολάου στη Μονή Φανέντων νότια της Σάμης (Εικ. 6) δηλώνει την άμεση εξάρτηση του συνεργείου που εργάστηκε στον ναό από την παραδοσιακή ζωγραφική της απέναντι τουρκοκρατούμενης Ελλάδας, απ' όπου και μάλλον προέρχεται (Δ. Ρηγάκου, 1996). Στο β΄ μισό του αιώνα (D. Triantaphyllopoulos, 1985) τοποθετούνται μάλλον οι τοιχογραφίες στον Άγιο Ανδρέα Μηλαπιδιάς και ίσως στην Αγία Παρασκευή στα Τζιφάτα και στα Λαταβινάτα και ο διάκοσμος του τέμπλου του Αγίου Ιωάννου του Χρυσοστόμου στο Βαρύ.

Ευάριθμες είναι και στα μακρινά Κύθηρα οι εκκλησίες του 17ου αιώνα, που είτε κτίζονται και διακοσμούνται είτε απλά εικονογραφούνται (Ι. Μπίθα, 2013). Για παράδειγμα, στο Κάστρο της Χώρας ζωγραφική φάση του 17ου αιώνα υπάρχει στον ναό του Παντοκράτορα και του Σωτήρα στο Κεραμωτό. Στο Μέσα Βούργο διατηρούνται τοιχογραφίες του ίδιου αιώνα στους βυζαντινούς ναούς της Αγίας Τριάδας και του Αγίου Ιωάννη του Χρυσοστόμου. Στον 17ο αιώνα αποδίδονται επίσης οι τοιχογραφίες στον Άγιο Γεώργιο στα Λουραντιάνικα. Το 1609 και 1659 εκτελούνται οι τοιχογραφίες στον Αρχιστράτηγο Μιχαήλ και Άγιο Αθανάσιο στο Μέσα Βούργο, το 1629 στον Θεολόγο στη Χώρα, το 1660 στον μητροπολιτικό ναό του Εσταυρωμένου, το 1628 τοιχογραφείται το τέμπλο του ναού του Αγίου Ανδρέα στο Λιβάδι, το 1624 ο Αρχιστράτηγος στα Αρωνιάδικα, το 1657 η Παναγία στις Πιτσινάδες κ.ά.

Βιβλιογραφικές παραπομπές

Π. Δημητρακοπούλου-Μουτσίκα, 2010 = Πολυξένη Δημητρακοπούλου-Μουτσίκα, *Ο ζωγραφικός διάκοσμος του Αγίου Ιωάννη Προδρόμου στο Άλατρο*, Εταιρεία Λευκαδικών Μελετών, Αθήνα 2010.

Ι. Μπίθα 2013 = Ιωάννα Μπίθα, «Ιόνια Νησιά, Κύθηρα», *Μεγάλη Ορθόδοξη Χριστιανική Εγκυκλοπαίδεια*, τ. 9, Στρατηγικές Εκδόσεις, Αθήνα 2013, σ. 41-44.

Ζ. Μυλωνά, 2005 = Ζωή Α. Μυλωνά, «Ο ναός του Κάτω Αγίου Γεωργίου Κρημνών», «*Παχώμιος Ρουσάνος, 450 χρόνια από την κοίμησή του (1553)*». *Πρακτικά Διεθνούς Επιστημονικού Συμποσίου*, Ιερά Μητρόπολις Ζακύνθου και Στροφάδων, Αθήναι 2005, σ. 129-137.

Β. Παπαδοπούλου, 1994 = Βαρβάρα Ν. Παπαδοπούλου, «Η τοιχογραφία στην Κέρκυρα από τον 15ο έως και τον 18ο αιώνα», στο: *Βυζαντινή και μεταβυζαντινή τέχνη στην Κέρκυρα*, Ιερά Μητρόπολις Κερκύρας, Παξών και Διαποντίων νήσων, Κέρκυρα 1994, σ. 67-80.

Δ. Ρηγάκου, 1996 = Διαμάντω Ρηγάκου, «Η μονή των Αγίων Φανέντων Σάμης και οι τοιχογραφίες του ναού του Αγίου Νικολάου», στο: *Κεφαλονιά, ένα μεγάλο Μουσείο: Εκκλησιαστική τέχνη* (γενική εποπτεία Γεώργιος Ν. Μοσχόπουλος), Εταιρεία Κεφαλληνιακών Ιστορικών Ερευνών, Αργοστόλι 1996, τ. 3, σ. 242-248.

Ι. Στουφή-Πουλημένου, 1996-1997 = Ιωάννα Στουφή-Πουλημένου, «Ο ναός της Αγίας Θέκλης Βολιμών Ζακύνθου και η παλαιότερη φάση των τοιχογραφιών του», *Δελτίον Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, περίοδ. Δ΄, τ. 19 (1996-1997), σ. 221-236.

Ι. Στουφή-Πουλημένου, 2009 = Ιωάννα Στουφή-Πουλημένου, «Μεταβυζαντινές Τοιχογραφίες από τη βόρεια Ζάκυνθο», *Πρακτικά του Η΄ Διεθνούς Πανιονίου Συνεδρίου (Κύθηρα, 21-25 Μαΐου 2006)*, Εταιρεία Κυθηραϊκών Μελετών, Κύθηρα 2009, τ. 1, σ. 395-424.

Ι. Στουφή-Πουλημένου, 2014 = Ιωάννα Στουφή-Πουλημένου, *Μεταβυζαντινές τοιχογραφίες στις εκκλησίες της Ζακύνθου (15ος-18ος αιώνας)*, Αθήνα 2014.

Δ. Τριανταφυλλόπουλος, 1982 = Δημήτριος Τριανταφυλλόπουλος, «Παρατηρήσεις για την εξέλιξη της μεταβυζαντινής ζωγραφικής στα Επτάνησα», *Κερκυραϊκά Χρονικά*, τ. XXVI, *Δ΄ Πανιόνιο Συνέδριο*, *Πρακτικά*, Κέρκυρα 1982, τ. Β΄, σ. 313-317.

Δ.Δ. Τριανταφυλλόπουλος, 2013 = Δημήτριος Δ. Τριανταφυλλόπουλος, «Ιόνια Νησιά, Εκκλησιαστική τέχνη», *Μεγάλη Ορθόδοξη Χριστιανική Εγκυκλοπαίδεια*, ό.π., τ. 9, σ. 29-37.

D.D. Triantaphyllopoulos, 1985 = Demetrios D. Triantaphyllopoulos, *Die nachbyzantinische Wandmalerei auf Kerkyra und den anderen Ionischen Inseln, Untersuchungen zur Konfrontation zwischen ostkirchlicher und abendländischer Kunst, 15.-18. Jahrhundert*, 2 τόμοι, Miscellanea Byzantina Monacensia 30A-B, Institut für Byzantinistik, Neugriechische Philologie und Byzantinische Kunstgeschichte der Universität München, München, 1985.

Μ. Χατζηδάκης – Ι. Μπίθα, 1997 = Μανόλης Χατζηδάκης – Ιωάννα Μπίθα, *Ευρετήριο βυζαντινών τοιχογραφιών Κυθήρων*, Ακαδημία Αθηνών, Αθήνα 1997.

Εικ. 1. Ζάκυνθος, Παναγία Αναφωνήτρια. *Ο Ασπασμός Παναγίας και Ελισάβετ*, β΄ μισό 15ου αι.

Εικ. 2. Λευκάδα, Σκάροι. Άγιος Γεώργιος. *Η Ανάληψη* (λεπτομέρεια), τέλη 15ου αι.

Εικ. 3. Κέρκυρα, Καρουσάδες. Αγία Αικατερίνη. *Η Έγερση του Λαζάρου*, τέλη 15ου -16ος αι.

Εικ. 4. Κύθηρα. Φράτσια. Άγιοι Πάντες. Παναγία Γλυκοφιλούσα, 1533.

Εικ. 5. Ζάκυνθος, Σκοπιώτισσα. *Η Σταύρωση*, 1699.

Δ.Δ. Τριανταφυλλόπουλος: *Ευχαριστούμε κι εμείς πολύ την κυρία Στουφή-Πουλημένου γι' αυτό το πλούσιο φάσμα που μας έδειξε και ιδιαίτερα διότι, τελικά, μας έδειξε σχεδόν όλα τα μνημεία στα Επτάνησα και όχι μόνο της Ζακύνθου! Την ευχαριστούμε πολύ!*

Τη σκυτάλη παίρνει ο γνωστός σε όλους τους ιστορικούς της τέχνης κ. Ιωάννης Ρηγόπουλος, Δρ. Φ., που με το πλήθος των μελετών και πολυσέλιδων βιβλίων του ανοίγει συνεχώς νέα ερευνητικά πεδία και στην επτανησιακή τέχνη, παλαιότερη και νεώτερη· θα αναλάβει να καλύψει το επόμενο χρονικά στάδιο, με το επίσης φλέγον θέμα «Η πρόσληψη των φλαμανδικών χαλκογραφιών και η γονιμοποίησή τους στη μεταβυζαντινή τέχνη, στον 17ο και 18ο αιώνα». *Το κείμενό του θα διαβάσει, κατά παράκληση του εισηγητή, ο φίλος συνάδελφος κ. Ιωάννης Τσουρής, Δρ. Φ. Νομίζω πάμε καλά και από πλευράς κλεψύδρας.*

Γ. Ρηγόπουλος: *Στα ασφυκτικά χρονικά πλαίσια που έχω στη διάθεσή μου παρουσιάζω τα διαπιστωτικά συμπεράσματα μιας πολυετούς έρευνας, που αφορά στις διεικαστικές σχέσεις φλαμανδικών χαλκογραφιών και μεταβυζαντινών έργων. Οι σχέσεις αυτές ιχνηλατούνται στην Κρήτη και κυρίως στις βενετοκρατούμενες περιοχές, στα Ιόνια Νησιά και στις Κυκλάδες, όπου εγκαταστάθηκαν οι εκπατρισθέντες κρήτες πρόσφυγες κατά τη διάρκεια του Βενετοτουρκικού πολέμου (1644-1669).*

Οι πολιτισμικές αυτές σχέσεις δεν ανιχνεύονται μόνο στο χρονικό πλαίσιο της μικρής αυτής εισήγησης, 1669-1727, αλλά διερευνώνται σε πρωιμότερα στάδια, στο δεύτερο μισό του 16ου αιώνα, σε έργα του Μιχαήλ Δαμασκηνού και στο πρώτο μισό του 17ου αιώνα στα Χανιά σε έργα του Αμβρόσιου Μοναχού, του Νείλου και άλλων, και στο Ρέθυμνο στα πρώιμα έργα του Εμμανουήλ Τζάνε, αλλά και στα μετά το 1727 χρόνια έως και το πρώτο μισό του 19ου αιώνα (εικόνα με σκηνές από την Παλαιά Διαθήκη στο Σιναϊτικό Μετόχι στην Αθήνα) (Εικ. 1).

Τα δάνεια από τη δυτική τέχνη δεν έχουν μόνο φλαμανδική προέλευση (Ρηγόπουλος 2006Α)· δεν λείπουν επιρροές και από την ιταλική, τη γαλλική και την ισπανική τέχνη. Εδώ περιορίζομαι μόνο στην ανάδειξη της σχέσης της μεταβυζαντινής τέχνης και της φλαμανδικής.

Ο αριθμός των φλαμανδικών χαρακτικών που έχουν επηρεάσει τη μεταβυζαντινή τέχνη υπερβαίνει τα 300, όσα η έως τώρα έρευνα έχει εντοπίσει, αλλά τα έργα (τοιχογραφίες, φορητές εικόνες, ξυλόγλυπτες παραστάσεις, ανθίβολα, σχέδια κ.ά.), στα οποία έχουν εντοπιστεί επιρροές από τη φλαμανδική τέχνη είναι πολλαπλάσια των δυτικών προτύπων· βλ. π.χ. εικόνα του Ιωάννου Κορνάρου με σκηνές του μαρτυρίου και των θαυμάτων του αγίου Χαραλάμπη, του 1773, στο

*Σιναϊτικό μετόχι του Αγίου Ματθαίου στο Ηράκλειο Κρήτης (*Σιναϊτικά Μετόχια, *αρ. μνημείου 59) (Εικ. 2-3).*

Τα φλαμανδικά έργα, από όπου αντλούνται τα δάνεια, χρονολογούνται όλα σχεδόν στο δεύτερο μισό του 16ου και στις αρχές του 17ου αιώνα. Στυλιστικά εντάσσονται στο Δεύτερο Διεθνή Μανιερισμό. Παράγονται, τυπώνονται και εκδίδονται στην Αμβέρσα, τη Βενετία, τη Ρώμη, τη Νεάπολη, το Μόναχο, την Κολωνία και αλλού, και κυκλοφορούν στις βενετοκρατούμενες περιοχές του ελλαδικού χώρου (και όχι μόνο σ' αυτές).

Μνημονεύω οικογένειες χαλκογράφων, σχεδιαστών, όπως των Sadeler (Aegidius, Jan, του οποίου 12 χαρακτικά χρησιμοποιήθηκαν για την απόδοση του «Πιστεύω» (Ρηγόπουλος 1998, σ. 254 κ.ε.), Raphael, Justus κ.ά.), των Wierix (Antoine, Hieronymus, Jan κ.ά.), των Collaert (Hans I, Adriaen I, Jan I, Jan II, Jan III, Carel κ.ά.), των Galle (Philips, Teodor, Cornelis), του Johannes Stradanus, του Gerard van Groeningen, χαλκογραφίες του οποίου χρησιμοποίησε ο Θεοδ. Πουλάκης για την εικονογράφηση της Αποκαλύψεως *(Ρηγόπουλος 2003), του Jan Saenredam (Ρηγόπουλος 2013, σ. 40 κ.ε.), χαλκογραφίες του οποίου χρησιμοποίησε ο Παναγιώτης Παραμυθιώτης για την εικονογράφηση της Γένεσης της Παλαιάς Διαθήκης (Ρηγόπουλος, ό.π.), του Hendrick Goltzius, του Cornelis Cort και άλλων.*

Ιδιαίτερη σημασία για την περί ης ο λόγος έρευνά μας έχει η μεγάλη σχεδιαστική παραγωγή του Martin de Vos. Σε 1598 ανέρχονται τα σχέδιά του, που χαλκογράφησαν διάφοροι χαράκτες, και κυρίως οι Sadeler (Hollstein).

Σήμερα είμαστε πληρέστερα ενημερωμένοι για τους μεταβυζαντινούς τεχνίτες του 17ου και 18ου αι., και εν μέρει για τους Νεοέλληνες του 19ου και 20ού αι., οι οποίοι χρησιμοποίησαν φλαμανδικά χαρακτικά. Αναφέρω μερικούς: Τον Γεώργιο Σκορδίλη (εικόνα των Σαράντα Μαρτύρων του 1657) (Ρηγόπουλος, ό.π., 3 κ.ε.), τον Θεόδωρο Πουλάκη, ο οποίος ανήγαγε σε σύστημα το δανεισμό από τη φλαμανδική τέχνη του Δεύτερου Διεθνούς Μανιερισμού, τον Ηλία Μόσκο, του οποίου η παρουσία στη Ζάκυνθο είναι κυρίαρχη και αποφασιστική για τη διαμόρφωση διακοσμητικών συστημάτων με τη βοήθεια φλαμανδικών χαρακτικών, κυρίως στην περιοχή των θωρακίων (βλ. εικόνες του στο Βυζαντινό Μουσείο Αθηνών και Ρηγόπουλος 1998, σ. 129 κ.ε.), τον Γεώργιο Χρυσολωρά (Ρηγόπουλος 2013, αρ. 5, σ. 65 κ.ε.), του οποίου οι οφειλές στη φλαμανδική τέχνη είναι πολλές (βλ. π.χ. την εικόνα με τις εννέα παραβολές στο ναό του Αγίου Ελευθερίου και της Αγίας Άννας στην Κέρκυρα: Ρηγόπουλος 2013), τον Σπυρίδωνα Στέντα, τον Νικόλαο Καλέργη, τον Ιωάννη Κοράη (βλ. εικόνα του αγίου Χαραλάμπη με σκηνές του μαρτυρίου και των θαυμάτων του, του 1744, στο ναό Κοιμήσεως της Θεοτόκου Λατομιτίσσης στη Χίο, που περιέχεται στο Corpus που εκπονούμε), τον Δημήτριο Νομικό (εικόνα του αγίου Χαραλάμπη, του 1828,

ενδιαφέρουσα για τη χρήση φλαμανδικών χαρακτικών σ' ένα προχωρημένο στάδιο· βλ. και Ρηγόπουλος 1998, σ. 217, Εικ. 133-147) και άλλους.

Εκτός από τον εντοπισμό φλαμανδικών επιρροών σε έργα μεταβυζαντινών ζωγράφων, τοιχογράφων, ξυλογλυπτών και άλλων, η έρευνά μας ενδιαφέρεται και για άλλα ζητήματα που συναρτώνται και με τη χρήση των φλαμανδικών χαλκογραφιών. Τέτοια ζητήματα είναι: η προσληπτική διαδικασία των δυτικών δανείων, οι μηχανισμοί και οι τρόποι αξιοποίησής τους. Η επιλεκτική και η εκλεκτική στάση του αποδέκτη-δημιουργού. Η χρήση και η ένταξη-ενσωμάτωση των δυτικών αυτών οφειλών σε εικαστικά, θεολογικά και εικονολογικά περιβάλλοντα, διαφορετικά από εκείνα, για τα οποία προορίζονταν αρχικά. Π.χ. η Κλίμαξ *του Ιακώβ, σε θωράκιο κάτω από την εικόνα της Παναγίας Βρεφοκρατούσας ή του Ευαγγελισμού, δημιουργεί μία αντιτυπική σχέση και ένα νέο παραδειγματικό άξονα. Στο ξυλόγλυπτο τέμπλο του ναού της Φανερωμένης στη Ζάκυνθο και στη ζωφόρο με σκηνές κυνηγιού, που έγιναν με χαρακτικά του Philips Galle και σχέδια του Johannes Stradanus (Εικ. 4) μπορεί κανείς να παρακολουθήσει αλλαγές στο επίπεδο των νοημάτων, των προθέσεων, των χρήσεων και των λειτουργιών (Ρηγόπουλος 2013, σ. 427 κ.ε.).*

Στα ερευνητικά μας ενδιαφέροντα είναι και η διερεύνηση των σχέσεων των φλαμανδών ζωγράφων και χαρακτών με τους ιταλούς ζωγράφους, σχέδια των οποίων χαλκογράφησαν φλαμανδοί καλλιτέχνες. Η μελέτη των σχέσεων αυτών θα βοηθήσει την έρευνα να ερμηνεύσει τη στυλιστική πολυειδία που παρουσιάζεται στη μεταβυζαντινή τέχνη. Συναφές είναι και το πρόβλημα που αφορά στην ορολογία των εικαστικών προϊόντων που προέκυψαν από τέτοιες πολιτισμικές συζεύξεις και συγκρητισμούς της τέχνης της «Κρητικής Σχολής» με το Δεύτερο Διεθνή Μανιερισμό, ιταλικό, φλαμανδικό.

Ως γνωστό, πολλοί φλαμανδοί χαράκτες χάραξαν εκτός από σχέδια φλαμανδών ζωγράφων και σχέδια ιταλών καλλιτεχνών. Π.χ. ο Cornelis Cort χαλκογράφησε σχέδια του Giulio Clovio, του Federico Zuccaro (Ρηγόπουλος 2013, σ. 163 κ.ε., και κυρίως 181-184), του Marco del Pino, του Girolamo Muziano, του Bernardino Passeri, του Federico Barocci, του Francesco Salviati, του Andrea del Sarto, του Lorenzo Sabatini, του Raphael, του Jan Sadeler I σε σχέδιο του Antonio Maria Viani κ.ά.

Ο φημισμένος φλαμανδός ζωγράφος Bartholomeus Spranger διαμόρφωσε εν πολλοίς το στυλ των έργων του επηρεασθείς κυρίως από τους ιταλούς μανιεριστές Parmigianino, Salviati, Bronzino, Giulio Romano, Rosso Fiorentino κ.ά.

Το έργο του Spranger, Engel-Pietà *(Εικ. 5), σε χαλκογραφία του Hendrick Goltzius στάθηκε ως γνωστό πρότυπο για το ομόθεμο έργο που αποδίδεται, εσφαλμένα, στον El Greco. Εκείνο που δεν χάνεται στην επαναληπτική εκδοχή του σχεδίου του Spranger, στη χαλκογραφία του Goltzius, είναι η δομή-σύνθεση*

και ό,τι συναρτάται μ' αυτό, εν πολλοίς, το ύφος (Ρηγόπουλος 2006Β, τ. Γ', σ. 556 κ.ε., Εικ. 351).

Ένα τέτοιο έργο που έχει προκύψει από μια τέτοια διαδικασία, πώς θα χαρακτηριστεί; Εννοώ το έργο που αποδίδεται λανθασμένα στον El Greco, θα χαρακτηριστεί ως ιταλοφλαμανδικό ή ως φλαμανδοκρητικό;

Άρα ο γεωγραφικός προσδιορισμός του δημιουργού και η ένταξή του στην «Κρητική Σχολή» ή σε καλλιτεχνικά εργαστήρια θα χρειαστεί να γίνουν αποδεκτά με επιφύλαξη. Αναφέρομαι, βέβαια, σε έργα, των οποίων η σύνθεση και η διάταξη των παραστατικών στοιχείων οφείλονται εξολοκλήρου, αυτούσια σε δυτικά έργα, σε φλαμανδικά χαρακτικά.

Η αδυναμία μας να ορίσουμε και να χαρακτηρίσουμε εικαστικές πραγματικότητες που προήλθαν από πολιτισμικές προσμείξεις είναι εμφανής.

Στην πιεσμένη χρονικά εισήγησή μας δεν αναφέρονται και άλλα ζητήματα που σχετίζονται με την πρόσληψη του φλαμανδικού χαρακτικού υλικού, όπως: γιατί προτιμάται αυτό το δυτικό υλικό και πώς δικαιολογείται η μακρά διάρκεια χρήσης του παράλληλα με παραδοσιακά εκφραστικά συστήματα και αισθητικές; Είναι desiderata της έρευνας!

Βιβλιογραφικές παραπομπές

Ρηγόπουλος 1998, 2006Α = Γιάννης Ρηγόπουλος, *Φλαμανδικές επιδράσεις στη μεταβυζαντινή ζωγραφική. Προβλήματα πολιτιστικού συγκρητισμού*, τόμοι 2, εκδ. Μπάστας – Πλέσσας, Αθήνα 1998, ΣΔΩΒ 101, Αθήναι 2006.

Ρηγόπουλος 2003 = Γιάννης Ρηγόπουλος, «Εικόνες της Αποκαλύψεως του Θεοδώρου Πουλάκη και τα φλαμανδικά τους πρότυπα. Νεότερη έρευνα», *Μίλτος Γαρίδης (1920-1996) Αφιέρωμα*. Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Ιωάννινα 2003, τ. Β', σ. 607-613, Εικ. 15.

Ρηγόπουλος 2006Β = Γιάννης Ρηγόπουλος, *Εικόνες της Ζακύνθου και τα πρότυπά τους*, Ιερά Μητρόπολις Ζακύνθου και Στροφάδων, τ. Γ', Αθήνα 2006.

Ρηγόπουλος 2013 = Γιάννης Ρηγόπουλος, *Μελέτες μεταβυζαντινής και νεοελληνικής τέχνης*, Αθήνα 2013.

Σιναϊτικά μετόχια σε Κρήτη και Κύπρο, έκδ. του «Ιδρύματος Όρους Σινά».

Hollstein, *Martin de Vos*, τόμοι XLIV-XLVI, χ.τ., χ.χ.

Εικ. 1. *Σκηνές από την Παλαιά Διαθήκη*. Σιναϊτικό μετόχι, Αθήνα.

Εικ. 2. Ιωάννου Κορνάρου, *Άγιος Χαραλάμπης με σκηνές του βίου του*, 1773.
Ηράκλειο, Σιναϊτικό Μετόχι Αγίου Ματθαίου.

Εικ. 3. Ο άγιος Χαραλάμπης σουβλίζεται και καίγεται. Σκηνή από Εικ. 2.

Εικ. 4. Philips Galle. Κυνήγι κάπρου με πυροβόλο όπλο.
Χαλκογραφία.

Εικ. 5. Hendrick Goltzius, Άγγελος αίρει τον Χριστό, 1587.
Χαλκογραφία.

Δ.Δ. Τριανταφυλλόπουλος: *Ευχαριστούμε πολύ και τον κύριο Ρηγόπουλο γι' αυτή την πολύ ενδιαφέρουσα σύνοψη γύρω απ' το τι γίνεται με τη δυτική τέχνη.*

Να περάσουμε στην επόμενη ομιλήτρια. Φυσικά, στο επίκεντρο είναι πάντοτε η πολυσυζητημένη «Επτανησιακή Σχολή» του Παναγιώτη Δοξαρά και των ακολούθων του από το 1727 και εξής. Τι καλύτερο από το να μιλήσει γι' αυτήν μία Επτανήσια, πατρός μεν Κεφαλλήνος, μητρός δε Ζακυνθίας, η κ. Αικατερίνη Δελλαπόρτα, Δρ. Φ., σήμερα Έφορος Βυζαντινών Αρχαιοτήτων Κυκλάδων; Χαίρομαι για μία ευτυχή συγκυρία: Θα μιλήσει για ειδική κατηγορία έργων, τις ονομαστές ζακυνθινές Λιτανείες, χάρις στις οποίες προ δύο ημερών κέρδισε, επάξια και ομόφωνα, τον τίτλο της διδάκτορος από τη Φιλοσοφική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών. Το ελκυστικό θέμα της θα είναι «Το εικονογραφικό πρότυπο της Λιτανείας του Κοράη». *Ως γνωστόν, αυτή είναι η αρχαιότερη λιτανεία που έχουμε. Έχετε τον λόγο, κυρία συνάδελφε!*

Αικ. Δελλαπόρτα: *Ιδιαίτερο κεφάλαιο στην ιστορία της επτανησιακής ζωγραφικής αποτελεί η ομάδα πινάκων με θέμα τις λιτανείες: τα έργα αφηγούνται με παραστατικό τρόπο τις αντίστοιχες θρησκευτικές τελετές και παρ' όλο που προορίζονταν για εκκλησιαστικούς-θρησκευτικούς χώρους και διαπνέονται από ευλαβική διάθεση, εκφεύγουν του λατρευτικού περιεχομένου της εκκλησιαστικής ζωγραφικής, δεν απετέλεσαν ποτέ αντικείμενο λατρείας, όπως οι εικόνες, και λειτουργούν ως γέφυρα με την κοσμική ζωγραφική που τίθεται στην υπηρεσία της Εκκλησίας για να εξυμνήσει το τελετουργικό της.*

Από την πρώτη Λιτανεία του ιερού οστού του αγίου Χαραλάμπους του Ιωάννη Κοράη ή Καστρινού το 1756 (Εικ. 1) και τη λιτανεία του Ν. Κουτούζη το 1766 μέχρι την τελευταία Λιτανεία στις Μαριές, περί τα τέλη του 19ου αι., η σταδιακή εξέλιξη και η μετατροπή του εικονογραφικού τύπου είναι εντυπωσιακή: Οι καλλιτέχνες δεν επεμβαίνουν ούτε διαπραγματεύονται με το θέμα της Λιτανείας, αλλά ακολουθούν την ίδια εσωτερική οργάνωση. Ο ρόλος που έπαιξε ατομικά ο κάθε καλλιτέχνης στη διαμόρφωση του εικονογραφικού τύπου σε σχέση με τα πρότυπα, οι παράμετροι που τον επηρέασαν ή ο βαθμός αυτονομίας του σχετίζεται με τη διαπολιτιστική διάσταση που χαρακτηρίζει τον πολιτισμικό χώρο της Επτανήσου κατά τις ιστορικές περιόδους από τα τέλη της ενετοκρατίας (1797) μέχρι και τα τέλη του 19ου αι., μετά την Ένωσή της δηλαδή με το Ελληνικό Βασίλειο το 1864, την επέτειο των 150 χρόνων της οποίας γιορτάζουμε φέτος.

Ο πρώτος στην επτανησιακή ζωγραφική, που φιλοτέχνησε έργο με αυτή τη θεματική είναι ο Ιωάννης Κοράης ή Καστρινός. Έχει επανειλημμένα υποστηριχθεί ότι το εικονογραφικό πρότυπο της Λιτανείας του ιερού οστού του αγίου Χαραλάμπους, που ο Κοράης φιλοτέχνησε το 1756 (Εικ. 1), πρέπει να αναζητη-

θεί στη βενετσιάνικη ζωγραφική παράδοση, στην οποία παραπέμπει αβίαστα, με κυρίαρχο εξέχον έργο τη Λιτανεία του Τιμίου Σταυρού στην Πλατεία του Αγίου Μάρκου, *που ο Gentile Bellini φιλοτέχνησε το 1496 για την Scuola di San Giovanni και που σήμερα φυλάσσεται στην Accademia της Βενετίας (Εικ. 2).*

Όντως, για τον Κοράη η λιτανεία του Bellini ήταν πλησιέστερο εικονογραφικό πρότυπο παρά η λιτανεία του Μηνολογίου του Βασιλείου Β΄ ή η παλαιολόγεια τοιχογραφία με τη λιτανεία της Βλαχέραινας από την Άρτα του 13ου αι., που κινείται στο τεχνοτροπικό πλαίσιο της μνημειώδους βυζαντινής ζωγραφικής. Παρ' όλον όμως ότι και τα δύο έργα ανήκουν στην αφηγηματική ζωγραφική και αποτυπώνουν το ίδιο θέμα, δεν έχουν εν τούτοις τίποτε κοινό ως προς την τεχνοτροπία και το ύφος.

Το αυτό ισχύει και για άλλες λιτανείες από ενδεικτικά παραδείγματα της μεταβυζαντινής ζωγραφικής, όπως λ.χ. τα επεισόδια εξιστόρησης της Παναγίας του Κύκκου ή οι λιτανείες από χαλκογραφίες μονών του Αγίου Όρους και τέλος η διαφορετικού αφηγηματικού ύφους έγχρωμη υδατογραφία από το λεύκωμα ανωνύμου στην Γεννάδειο Βιβλιοθήκη.

Οι πληροφορίες που διαθέτουμε για τον ζωγράφο Ι. Κοράη ή Καστρινό είναι πενιχρότατες, θεωρούμε όμως μάλλον απίθανο ο Κοράης να είχε ποτέ μεταβεί στην Βενετία και να είχε αντιγράψει τον Gentile Bellini ή άλλον από τους μεγάλους ζωγράφους που ιστόρησαν τις πολυάριθμες θρησκευτικές τελετές και εορταστικές πομπές στην μητρόπολη της Γαληνοτάτης.

Το ίδιο ερώτημα, πάντως, πώς δηλαδή καλλιτέχνες του ενετοκρατούμενου ελλαδικού χώρου έφθασαν σε γνωριμία με το έργο του Μπελλίνι, σε βαθμό που να επηρεασθεί η δική τους καλλιτεχνική παραγωγή, έχει τεθεί με αφορμή τα έργα και άλλων καλλιτεχνών, όπως είναι λ.χ. η μικρογραφία της λιτανείας της εορτής του Corpus Christi των Καθολικών στον κώδικα του Γεωργίου Κλόντζα που, όπως ο Κοράης, δεν είναι σίγουρο ότι επισκέφθηκε και παρέμεινε στην Βενετία, ώστε να δει τον πίνακα της λιτανείας και τα μνημεία της Πλατείας του Αγίου Μάρκου. Για το ζήτημα αυτό έχει υποστηριχθεί από διάφορους μελετητές (Χατζηδάκης κ.ά.) ότι η λιτανεία του Κοράη αλλά και αυτή του Κλόντζα είναι προϊόντα αντιγραφής από χαρακτικές αναπαραγωγές της λιτανείας του Μπελλίνι, που έπεσαν στην αντίληψη των ζωγράφων. Παρ' όλα αυτά δεν φαίνεται να υπάρχουν σαφείς ενδείξεις για χαρακτικά αναπαραγωγής της λιτανείας στην Πλατεία του Αγίου Μάρκου· αντιθέτως, ο Gentile Bellini άφησε τουλάχιστον τρία σχέδια λιτανείας:

α) *Την λιτανεία εμπρός από την Santa Maria della Carità (1481-1496), σχέδιο σε μελάνι πάνω σε κόκκινο μολύβι, της Συλλογής Duke of Devonshire, Chatsworth 738. Πρόκειται για το μόνο αυτόγραφο έργο σχετικά με την παραγγελία ανακαίνισης των αφηγηματικών έργων της Αίθουσας του Με-*

γάλου Συμβουλίου του Ανακτόρου των δόγηδων, που ο Μπελλίνι σχεδίασε μετά την επιστροφή του από την Κωνσταντινούπολη με αφορμή την προσφορά το 1463 από τον καρδινάλιο Βησσαρίωνα στην Scuola Grande dei Battuti della Carità της Σταυροθήκης με το λείψανο του Τιμίου Ξύλου, την λιτανεία άφιξης του οποίου πιθανόν να παρηκολούθησε ο Μπελλίνι και να αποτύπωσε στην συνάντηση του πάπα με τον δόγη (1472).

β) *Την λιτανεία στην Πλατεία του Αγίου Μάρκου: σχέδιο με πενάκι πάνω σε κόκκινο μολύβι, στο Βρετανικό Μουσείο.*

γ) *Προσχέδιο της λιτανείας στην γέφυρα του Αγίου Λέοντα (Galleria Uffizi, Φλωρεντία).*

Η αδιαμφισβήτητη εικονογραφική εξάρτηση της λιτανείας του Κοράη από ανάλογες στην μητροπολιτική Βενετία φαίνεται βέβαιο ότι δεν έγινε μέσω χαρακτικών αντιγράφων της λιτανείας του Gentile Bellini αλλά με βάση παραστάσεις τυπωμένων εγχειριδίων Τυπικού, Cerimoniale, *στην Βενετία, που ασφαλώς κυκλοφορούσαν στα ενετοκρατούμενα Ιόνια προς χρήση των εκεί βενετικών αρχών, για να χρησιμεύσουν ως πρότυπα της διάταξης των τελετουργικών δημόσιων τελετών. Από την άλλη, δεν πρέπει να παραγνωρίσουμε ότι ο ζωγράφος ήταν αυτόπτης μάρτυς των θρησκευτικών τελετών της Ζακύνθου, όπου και πάλι το εικονογραφικό πρότυπο ήταν ασφαλώς βενετικό, εφόσον οι τελετές αυτές στην περιφέρεια των ενετικών κτήσεων ακολουθούσαν το τυπικό της μητρόπολης, όπως κάνει φανερό και η σύγκριση λ.χ. με την Κρήτη.*

Οι επίσημες, λαμπρές δημόσιες και θρησκευτικές τελετές της Γαληνοτάτης επ' ευκαιρία κάθε θρησκευτικής εορτής και ιστορικής επετείου, όπως, μεταξύ άλλων, της ναυμαχίας της Ναυπάκτου και της διάσωσης της Κερκύρας από την πολιορκία των Τούρκων, ήταν όντως ευρύτατα γνωστές εκτός Βενετίας, μέσα από την ευρεία κυκλοφορία χαρακτικών εικονογραφημένων φυλλαδίων που περιέγραφαν τις επίσημες πομπές και στέψεις του δόγη αλλά και της δογαρέσσας, όπως, ενδεικτικά, τα χαρακτικά του βενετού χαράκτη Giacomo Franco το 1597 για την στέψη της Morosina Morosini, *συζύγου του δόγη Marin Grimani (1595-1605), η μακρόστενη ξυλογραφία του Matteo Pagan στο Μουσείο Correr, που παριστάνει την* δουκική πομπή στην Πλατεία του Αγίου Μάρκου την Κυριακή των Βαΐων *και χρονολογείται περί το 1556-1559, καθώς και τις* υποδοχές ξένων ηγεμόνων *στην μητρόπολη της Γαληνοτάτης.*

Τα εικονογραφημένα αυτά χρονικά με περιγραφές τελετών δεν ήταν αποκλειστικά βενετσιάνικο φαινόμενο αλλά ευρύτερα διαδεδομένο στην Ευρώπη, όπως το Χρονικό της πένθιμης πομπής του Καρόλου Ε'. *Στην κατηγορία αυτή εκκλησιαστικών τελετουργικών βιβλίων ανήκει, ενδεικτικά, και το εικονογραφη-*

μένο χειρόγραφο από τις Ώρες Farnese *του Giulio Clovio του 1546 (Βιβλιοθήκη Morgan της Νέας Υόρκης, αρ. M. 69: fol. 72v, fol. 73r).*

Πέρα από τα τελετουργικά βιβλία, πομπές και λιτανείες απεικονίζονται και σε χάρτες που αποτυπώνουν τοπογραφικά τη Βενετία κατά την εποχή της Αναγεννήσεως, όπως λ.χ. η Άποψη της Βενετίας *του Giacomo Franco του 1597 και η πομπή του δόγη κατά τη* Λιτανεία *του* Corpus Domini, *έργο των Georg Braun και F. Hogenberg του 1612, εμπνευσμένο από το μεγάλο χαρακτικό του Matteo Pagan.*

Θεωρούμε ως αυτονόητο ότι τα τελετουργικά αυτά βιβλία που έβριθαν χαρακτικών εικονογραφήσεων, καθώς επίσης και τα χαρτογραφικά έργα της εποχής θα πρέπει να κυκλοφορούσαν στις ενετοκρατούμενες περιοχές, όπως ήταν τα Ιόνια, και να λειτούργησαν με τον τρόπο τους ως πρότυπα για τον Κοράη. Εξάλλου, καθώς φαίνεται, ο Franco ασχολήθηκε εντατικά με την Ελλάδα ως χαρτογράφος, συνεπώς διόλου απίθανο τα χαρακτικά έργα του να κυκλοφορούσαν ευρέως στις ενετοκρατούμενες περιοχές και να απετέλεσαν πρότυπα για παρόμοιες παραστάσεις.

Μετά την σύντομη, επιλεκτική αναδρομή σε διάφορες κατηγορίες απεικονίσεως πομπών και λιτανειών, επανερχόμαστε στο αρχικό ζήτημα του εικονογραφικού προτύπου της Λιτανείας του Κοράη. Αναμφίβολα, η πλούσια εικονογραφία λιτανειών και τελετουργικών πομπών της Γαληνοτάτης, κάτω από την σημαντική σφαίρα επιρροής της οποίας διαμορφώθηκε η επτανησιακή τέχνη, και κυρίως η Λιτανεία του Τιμίου Σταυρού στην Πλατεία του Αγίου Μάρκου *από τον Gentile Bellini (1496), λειτουργεί ως βασικό σημείο αναφοράς για να εντοπισθούν ομοιότητες και διαφοροποιήσεις ως προς την ζακυνθινή απόδοση του εικονογραφικού τύπου της λιτανείας. Εντούτοις, η συνεχής αναφορά στην* Λιτανεία *του Gentile Bellini ως εικονογραφικού προτύπου του Κοράη βασίζεται μάλλον στο κοινό θέμα, καθώς και στο ότι το εντυπωσιακό έργο προηγήθηκε χρονικά.*

Εάν λάβουμε, καθ' υπόθεσιν, το έργο του Μπελλίνι ως εικονογραφικό πρότυπο του Κοράη, η αντιπαραβολή και συγκριτική προσέγγιση των δύο έργων θα ήταν χρήσιμη:

Πέραν της πολυπροσωπίας και του μνημειώδους ύφους, από αισθητικής και καλλιτεχνικής πλευράς το μονοδιάστατο έργο του Κοράη δεν θυμίζει σε κάτι την πολυεπίπεδη σύνθεση του Μπελλίνι. Οι παραλληλίες μεταξύ των δύο πινάκων δείχνουν κοινούς τόπους που συνδέουν τα δύο έργα. Πρόκειται όμως για τα εξωτερικά στοιχεία που συνοδεύουν το τελετουργικό των λιτανειών και που δείχνουν ότι η περιφέρεια εφήρμοζε και ακολουθούσε το ίδιο τελετουργικό τυπικό με την μητρόπολη, την Βενετία, χωρίς παρεκκλίσεις.

Ο Bellini, γράφει ο A. Chastel, ήταν ο αφηγητής που έδωσε στην Βενετία την αίσθηση των μεγάλων συνθέσεων, που θυμίζουν το ύφος των tapisseries συμπληρώνει ο J. Steer. Ο Ιωάννης Κοράης είναι, κατ' αναλογία, ο πρώτος που έδωσε στην Επτανησιακή Σχολή και στη Ζάκυνθο, κατά την μεταβατική περί-

οδο της ζωγραφικής από την τέμπερα στο λάδι, την αίσθηση των μεγάλων συνθέσεων σε μουσαμά, ως εικαστικός χρονικογράφος και αφηγητής.

Παρά το χρονικό διάστημα που τους χωρίζει, τόσο ο Bellini (1496) όσο και ο Κοράης (1756) εκτέλεσαν έργα μεγάλης κλίμακας στην Βενετία και την Ζάκυνθο αντίστοιχα, κατά παραγγελία και σε ανάμνηση ενός θαυματουργού γεγονότος: Ο μεν Bellini απαθανατίζει την στιγμή του θαύματος, σε ανάμνηση του οποίου έγινε ο πίνακας (ο έμπορος από την Brescia, Jacopo de Salis, στο κέντρο δεξιά με ερυθρά ενδύματα, γονατίζει ασκεπής πίσω από το baldacchino, προσευχόμενος στο άγιο λείψανο για την σωτηρία του γιου του από θανατηφόρο ατύχημα), ενώ η απαλλαγή της πόλης Ζακύνθου από την πανώλη, χάρις στην θεία επέμβαση του αγίου Χαραλάμπους, δεν καταγράφεται ούτε καν υπαινικτικά στην Λιτανεία από τον Κοράη.

Και στα δύο έργα το καθεαυτό λατρευτικό αντικείμενο των λιτανειών, που είναι η λειψανοθήκη, δεν προβάλλεται ιδιαίτερα μέσα στην σύνθεση· παρ' όλον ότι στον πίνακα του Μπελλίνι η λειψανοθήκη καταλαμβάνει το κέντρο του πίνακα κάτω από το επιβλητικό baldacchino, ο πραγματικός πρωταγωνιστής του πίνακα είναι η εκκλησία-σύμβολο του δόγη, η Βασιλική του Αγίου Μάρκου, που προσελκύει αμέσως το βλέμμα του θεατή στο βάθος.

Στην Λιτανεία του Κοράη, αντίστοιχα, δεν υπάρχει πρωταγωνιστής· το κεντρικό θέμα που υπερέχει είναι το γεγονός αυτό καθεαυτό της Λιτανείας ως δράσης και όχι το ίδιο το αντικείμενο της λιτάνευσης, δηλαδή η λειψανοθήκη με το ιερόν οστούν του αγίου Χαραλάμπους, προκαλώντας έτσι ένα κενό στην αφήγηση.

Ο Gentile Bellini, εκφράζοντας την αγάπη που οι Βενετοί έτρεφαν ανέκαθεν απολαμβάνοντας την πόλη τους, αποτυπώνει στην Λιτανεία της Πλατείας τα πλέον χαρακτηριστικά αρχιτεκτονικά στοιχεία της Βενετίας με τοπογραφική ακρίβεια που, όπως επισημαίνει ο Steer, μπορεί να αποτελέσουν βάση συζητήσεως για τα πρωτότυπα. Η Βασιλική του Αγίου Μάρκου στα τέλη του 15ου αι. τεκμηριώνεται με ακρίβεια, λαμπερή από χρυσό και μαρμαροθετήματα. Στην πρόσοψή της διακρίνονται καθαρά τα ενετοβυζαντινά πρωτότυπα μωσαϊκά, από τα οποία σήμερα διασώζονται μόνον αυτά της θύρας του αγίου Αλυπίου αριστερά, ενώ τα άλλα αντικαταστάθηκαν με νεότερα σε μεταγενέστερες εποχές.

Αντίθετα, στον Κοράη το αρχιτεκτονικό βάθος είναι σειρά ουδέτερων σπιτιών κατά μήκος, που διακόπτονται από την μακρά πλευρά ενός ναού και την βάση του κωδωνοστασίου του χωρίς ιδιαίτερα χαρακτηριστικά αναγνώρισής του. Η τοπογραφική ακρίβεια της Λιτανείας του Κοράη δεν είναι συμπτωματική ούτε φανταστική, αλλά σημειολογικά δεν συγκροτεί κάποιο βαθύτερο συμβολισμό της πόλης της Ζακύνθου.

Τουναντίον ο Gentile Bellini, σε ένα από τα πρώτα παραδείγματα βενετσιάνικου vedutismo, ενορχηστρώνει αριστοτεχνικά όλα τα σύμβολα που εκφράζουν

την ιδεολογία της Βενετίας, προκειμένου να διαιωνίσει τον μύθο της ως μιας σταθερής Δημοκρατίας και μιας αξιοθαύμαστης πόλης: Τα πνευματικά (την λατρεία των λειψάνων του Αποστόλου Μάρκου και του Τιμίου Ξύλου), τα αρχιτεκτονικά (την Βασιλική του Αγίου Μάρκου και το Palazzo Ducale) και τα θεσμικά (τον δόγη με τα σύμβολα εξουσίας του), αποτυπώνονται συνειδητά σε ένα είδος πιστής χρονογραφίας που αντανακλά το φαινόμενο, το οποίο η Patricia Fortini Brown συγκεφαλαιώνει ως venezianità.

Σε αντιδιαστολή με την γεμάτη συμβολισμούς, πολυδιάστατη Λιτανεία του *Bellini, η* Λιτανεία του Κοράη *εξελίσσεται με μονοδιάστατο, θεματικά μονότονο τρόπο, χωρίς παράπλευρες σκηνές ούτε σημειολογικές-συμβολικές αξιώσεις, χωρίς να κατορθώνει δηλαδή να αποδώσει μια αντίστοιχη της venezianità ιδεολογία της* zantità, *δηλαδή την ανάλογη ατμόσφαιρα της Ζακύνθου του 1756.*

Εν τούτοις, παρ' όλον ότι υστερεί ως προς την αφήγηση, η Λιτανεία του Κοράη *θυμίζει θεατρική σκηνογραφία, μη διαφέροντας από το έργο του Bellini ως προς την σκηνή ενός θεατρικού χώρου που καθιέρωσε ο Bellini, όπου η κοινωνία της Βενετίας παίζει τον ρόλο της. Η σκηνική θεατρικότητα στον πίνακα της* Λιτανείας του Κοράη *αναδεικνύει έναν μοναδικό ενιαίο χώρο, μέσα στον οποίο εξελίσσεται η δράση του έργου, παραπέμποντας στις ενότητες του αναγεννησιακού θεάτρου, την ενότητα του χώρου-τόπου, χρόνου και δράσης.*

Πέρα από την θεματολογία και την πιστότητα του γεγονότος, παρά την χρονική απόσταση που τα χωρίζει, τα δύο έργα εμφανίζουν πολλά κοινά στοιχεία που οφείλονται στο αμετάβλητο του βενετικού τελετουργικού τυπικού στην δομή της πομπής της λιτανείας: Τα μέλη των Scuole Grandi (Bellini) και οι εκπρόσωποι των συντεχνιών (Κοράης), οι μουσικοί (Bellini, Κοράης), η πολιτική εξουσία (ο δόγης – ο προβλεπτής) (Bellini, Κοράης), και οι αξιωματούχοι (Bellini, Κοράης), ο κλήρος (Bellini, Κοράης), οι πολίτες της Βενετίας/Ζακύνθου διαφόρων κοινωνικών ομάδων (Bellini, Κοράης), το στρατιωτικό άγημα (Κοράης), η παρουσία των γυναικών στους εξώστες και στα παράθυρα (Bellini, Κοράης), τα τελετουργικά εξαρτήματα, όπως λειψανοθήκες, λάβαρα, baldacchino, λαμπάδες κ.λπ. (Bellini, Κοράης).

Η Λιτανεία στην Πλατεία του Αγίου Μάρκου *συνίσταται στην ουσία από δύο μεγάλες πομπές που κινούνται η μία προς τα αριστερά και η άλλη προς τα δεξιά. Η* Λιτανεία του Κοράη *είναι ενιαία πομπή που κινείται στο ίδιο πνεύμα της πορείας με το έργο του Bellini, χωρίς εν τούτοις να υπαινίσσεται κίνηση, ούτε να διαπνέεται από εσωτερικό παλμό. Επίσης, απουσιάζει η αντιθετική φορά των δύο ομάδων· εδώ όλοι κινούνται προς την αυτή κατεύθυνση. Η μετωπικότητα και ισοκεφαλία των προσώπων, αντίθετα, δίνει την ίδια στατική εντύπωση με το σταθερό βάθος.*

Δεδομένου ότι ο πίνακας προοριζόταν για τον τοίχο της μεγάλης αίθου-

σας, albergo, *της Scuola di San Giovanni, ο θεατής της* Λιτανείας *του Bellini θα ήταν στο ίδιο επίπεδο με το έργο. Αντίθετα, η* Λιτανεία *του Κοράη προοριζόταν εξ αρχής να τοποθετηθεί ψηλά, κάτω από τον γυναικωνίτη της εκκλησίας του Αγίου Χαραλάμπους.*

Ο Bellini δημιουργεί μια σύνθεση πάνω σε πολλαπλούς διασταυρούμενους άξονες, ενώ ο Κοράης αναπτύσσει την μακρόστενη σύνθεση της Λιτανείας *του επάνω στον κεντρικό άξονα, περιορίζοντάς την μόνον σε δύο επίπεδα, το πρώτο και το βάθος, και δίνοντας έμφαση στο πρώτο.*

Μία τελευταία παρατήρηση της συμπτωματικά παρόμοιας υποδοχής που έτυχαν τα δύο έργα από την κριτική: Ο Gentile φαίνεται να υποτιμήθηκε από τους κριτικούς τέχνης της επόμενης γενιάς, οπαδούς του Titiano, Aretino και Sansovino, ενώ και ο Κοράης, όπως είδαμε ήδη, δεν έτυχε θετικής αξιολόγησης από όλους τους τεχνοκριτικούς. Ο Meyer χαρακτηρίζει την Λιτανεία *του Bellini αρχαϊκό έργο σε σύγκριση με την θεραπεία του δαιμονισμένου άνδρα του Carpaccio, επίσης στην Scuola S. Giovanni Evangelista (Brown). Ανάλογη εντύπωση δίνει το έργο του Κοράη σε σύγκριση με την λίγο μεταγενέστερη* Λιτανεία *του αγίου Διονυσίου του Κουτούζη.*[1]

Βιβλιογραφικές παραπομπές

Particia Fortini Brown, *La Renaissance à Venise*, Flammarion, Paris 2008.

André Chastel, *L'art italien*, Flammarion, Paris [4]1995, τόμοι 2.

Jürg Meyer zur Capellen, *Gentile Bellini*, Franz Steiner Verlag, Stuttgart, Wiesbaden 1985.

John Steer, *A Concise History of Venetian Painting*, Thames and Hudson, London, New York 1970.

Μανόλης Χατζηδάκης, *Έλληνες ζωγράφοι μετά την Άλωση (1450-1830)*, Ε.Ι.Ε. / Κ.Ν.Ε., Αθήνα 1987, τ. 1, Εισαγωγή.

1. Η εισήγηση αποτελεί κεφάλαιο της ανέκδοτης διδακτορικής διατριβής της ομιλήτριας με θέμα *Οι παραστάσεις λιτανειών στη ζωγραφική της Ζακύνθου. Η ιδιαιτερότητα του εικονογραφικού τύπου*, που εγκρίθηκε από την Φιλοσοφική Σχολή τοῦ Εθνικοῦ Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών (Απρίλιος 2014).

Εικ. 1. Ι. Κοράκης, *Η λιτανεία του ιερού οστού του αγίου Χαραλάμπους* (1756), Μουσείο Ζακύνθου.

Εικ. 2. Gentile Bellini, *Λιτανεία στην Πλατεία του Αγίου Μάρκου* (1496), Gallerie dell'Accademia, Βενετία.

Δ.Δ. Τριανταφυλλόπουλος: *Κι εμείς ευχαριστούμε θερμά γι' αυτή τη νέα ανάγνωση ενός πολυαναλυμένου και πολυδιαφημισμένου μεγάλου έργου.*

Την κοσμική όψη της τέχνης κατά και μετά την «Επτανησιακή Σχολή» θα παρουσιάσει, κλείνοντας την ανασκόπηση, μία άλλη πασίγνωστή σας Επτανησία, η φίλη καθηγήτρια της Ιστορίας της Τέχνης στο Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων κυρία Δώρα Μαρκάτου, αναπτύσσοντας με τον γλαφυρό τρόπο της το θέμα της «Επτανησιακής Σχολής τον 18ο και 19ο αιώνα»*, με το οποίο κλείνουν οι εισηγήσεις.*

Δ. Μαρκάτου: *Έχω το χειρόγραφό μου, αλλά δεν θα το χρησιμοποιήσω. Για να μη βγω απ' το χρόνο μου, και για πολλούς άλλους λόγους όμως, θα προσπαθήσω να μιλήσω από στήθους, ούτως ώστε να δώσω όσο γίνεται περισσότερα σημεία προς συζήτηση, γιατί το θέμα της Επτανησιακής Σχολής, όχι της επτανησιακής τέχνης, είναι τεράστιο και θα 'πρεπε τουλάχιστον να υπάρχει στο τραπέζι ένας ακόμη ιστορικός της τέχνης. Κι επειδή πρέπει ορισμένα πράγματα να τεθούν, θα προσπαθήσω να τα πω τηλεγραφικά.*

Λοιπόν, όταν λέμε τέχνη της Επτανησιακής Σχολής, εννοούμε την τέχνη που αναπτύχθηκε στα Επτάνησα, τη δυτικότροπη τέχνη που αναπτύχθηκε στα Επτάνησα, από έλληνες καλλιτέχνες τον 18ο και τον 19ο αιώνα, αφού οι καλλιτέχνες αυτοί διέρρηξαν κάθε δεσμό με τη λεγόμενη μεταβυζαντινή παράδοση. Και αυτό είναι ένα θέμα για μένα που πρέπει να συζητηθεί, κατά πόσο έχουμε βυζαντινή παράδοση στα Επτάνησα, όταν απ' το 1185 έως το 1864 είχαν αποκοπεί αυτά από τη Βυζαντινή αυτοκρατορία κι απ' τον ελληνικό κορμό κι είχαν προσανατολιστεί στη Δύση.

Στην αφετηρία της επτανησιακής τέχνης βρίσκεται μία κυρίαρχη μορφή, ο Παναγιώτης Δοξαράς, ο οποίος στο έργο του κωδικοποιεί, θα έλεγα, καινοτομίες, οι οποίες μπορεί σποραδικά να επισημαίνονταν στα έργα των λεγόμενων μεταβυζαντινών αγιογράφων, αλλά κανένας δεν τόλμησε τα στοιχεία αυτά να τα εντάξει μέσα σε μια σύγχρονη σύνθεση, παρά τα ενέτασσε μέσα σε βυζαντινίζουσες συνθέσεις.

Ποιες είναι αυτές οι καινοτομίες του Παναγιώτη Δοξαρά; Πρώτα απ' όλα είναι η εισαγωγή της ελαιογραφίας, αυτής της τεχνικής που συνέβαλε τα μέγιστα στην εκδήλωση της Αναγέννησης στην Ιταλία. Η δεύτερη καινοτομία είναι η χρήση της γεωμετρικής προοπτικής, για να αποδοθεί ψευδαισθησιακά ο χώρος, που συνδέει ευθέως την τέχνη με την επιστήμη. Και αυτό είναι το δεύτερο πολύ μεγάλο χαρακτηριστικό της αναγεννησιακής τέχνης. Το τρίτο στοιχείο, τρίτη καινοτομία του Παναγιώτη Δοξαρά, είναι η εκκοσμίκευση της επτανησιακής τέχνης με την εισαγωγή του κοσμικού θέματος –ξεκινώντας από την προσωπογραφία, η οποία θα καταστεί και κυρίαρχο χαρακτηριστικό όχι μόνο της επτανησι-

ακής αλλά στη συνέχεια και της νεοελληνικής τέχνης– και κυρίως με την απόδοση ακόμη και των θείων προσώπων φυσιοκρατικά (κατά το νατουράλε). Και η τελευταία καινοτομία ίσως είναι και η πιο σημαντική για τους αγαπητούς συναδέλφους βυζαντινολόγους που μίλησαν προηγουμένως, είναι η αλλαγή του εικονογραφικού προγράμματος που εισάγεται με την ουρανία του Αγίου Σπυρίδωνος. Μέχρι τότε είχαν συνηθίσει στην κατά ζώνες τοιχογράφηση των ναών. Αλλάζει το εικονογραφικό πρόγραμμα, παύει να υπάρχει, παύει να απεικονίζεται ο Παντοκράτορας που κυριαρχούσε στις ουρανίες μέχρι τότε και αντί συνεχών ζωνών στους τοίχους έχουμε πίνακες, ελαιογραφικούς πίνακες μέσα σε ξυλόγλυπτα πλαίσια.

Λοιπόν, εδώ έχουμε μία φωτογραφία (Εικ. 1) από την ουρανία του Αγίου Σπυρίδωνος, που, όπως ξέρετε καλά οι Κερκυραίοι, έχει επιζωγραφιστεί, στα μέσα ακριβώς του 19ου αιώνα, κι έτσι μπορούμε να μιλήσουμε μόνο για την εικονογραφία και όχι για την τεχνοτροπία. Εικονογραφικά, είναι τα πρότυπα βενετσιάνικα. Αριστερά βλέπετε τον άγιο Σπυρίδωνα να συλλειτουργεί με αγίους και δεξιά το πρότυπό του, που είναι η Αποθέωση της Βενετίας *από το Palazzo Ducale της Βενετίας, έργο του 1583 περ., του Πάολο Βερονέζε.*

Ένα θέμα που απασχολεί τους ερευνητές είναι γιατί ο Παναγιώτης Δοξαράς δεν εμπνέεται από ένα σύγχρονό του, του 18ου αιώνα, Βενετό, αλλά από τον Πάολο Βερονέζε, που είναι του 16ου αιώνα. Δεν είναι αναχρονισμός, δεν είναι οπισθοδρόμηση, δεν είναι επιστροφή στο παρελθόν· αντίθετα, είναι η τελευταία λέξη της μόδας, γιατί τον 18ο αιώνα η βενετσιάνικη τέχνη είχε αισθητά υποχωρήσει σε σχέση μ᾽ αυτό που ήταν τον 16ο αιώνα, κι η τέχνη του 16ου αιώνα ήταν πρότυπο. Ειδικά με τον Βερονέζε παρατηρείται ένα ολόκληρο κίνημα, μια μόδα που την ονομάζουμε βερονεζισμό, οπότε ο Παναγιώτης Δοξαράς συμπορεύεται ακριβώς χρονικά με ό,τι συνέβαινε στη Βενετία.

Ο Παναγιώτης Δοξαράς –να σας δείξω ακόμη την πρώτη νεοελληνική προσωπογραφία, την προσωπογραφία του Σούλεμπουργκ (Εικ. 2), σήμερα στην συλλογή Περδίου, που πρόσφατα έκλεισε με το θάνατό του– βρίσκεται στην αφετηρία της μεγάλης ανάπτυξης που θα γνωρίσει και η επτανησιακή προσωπογραφία και η νεοελληνική προσωπογραφία, γιατί συνδέεται πάντα με την άρχουσα τάξη και κυρίως μ᾽ αυτούς που έχουν να πληρώσουν. Από τα τέλη του 18ου αιώνα, που αναπτύσσεται η αστική τάξη, μπαίνει στην υπηρεσία της, οπότε και αλλάζει και χαρακτήρα.

Ο Παναγιώτης Δοξαράς θεωρείται θεμελιωτής της Επτανησιακής Σχολής, διότι δεν εισάγει μόνο όλες αυτές τις καινοτομίες, γεγονός που δείχνει ότι οι Επτανήσιοι αφήνουν πίσω τους το Μεσαίωνα και ανοίγει μια καινούργια εποχή, αλλά θέλησε τις καινοτομίες του να τις υποστηρίξει και πρακτικά, όπως είδαμε στον Άγιο Σπυρίδωνα, και θεωρητικά, συνθέτοντας μία πραγματεία που παλαι-

ότερα εθεωρείτο πρωτότυπη, αλλά τώρα ξέρουμε ότι είναι απλά συρραφή ιταλικών κειμένων (Αλεβίζου 2005, σ. 39 κ.ε.). Δηλαδή θεμελιώνει και θεωρητικά και πρακτικά τις καινοτομίες του και διαφέρει ριζικά από τον Διονύσιο εκ Φουρνά, που την ίδια περίπου εποχή με τη δική του πραγματεία δίνει συνταγές πρακτικές (Ξυγγόπουλος 1957, σ. 305, Τριανταφυλλόπουλος 2000, σ. 27) και απευθύνεται περισσότερο σ' ένα χειρώνακτα αγιογράφο, ένα μάστορα, ενώ αυτό που θέλει ο Παναγιώτης Δοξαράς, κατά το πρότυπο των αναγεννησιακών καλλιτεχνών, είναι να μορφώσει επιστήμονες ζωγράφους. Πόσο θα τα καταφέρει είναι μια άλλη ιστορία, αλλά μ' αυτό τον τρόπο βαδίζει στα χνάρια των αναγεννησιακών καλλιτεχνών, σαν να θέλει να πιάσει τα πράγματα από την αφετηρία τους, που είναι ο 15ος αιώνας. Μην ξεχνάμε, επίσης, ότι τα συγγράμματά του έχουν διδακτικό στόχο, οπότε, όπως εύστοχα έχει παρατηρηθεί (Χαραλαμπίδης 2001, σ. 52), είναι ένας πρόδρομος του νεοελληνικού Διαφωτισμού.

Ο Παναγιώτης Δοξαράς διδάσκει τον γιο του Νικόλαο, ο Νικόλαος διδάσκει τον Νικόλαο Κουτούζη, ο Νικόλαος Κουτούζης έμμεσα μόνο γίνεται δάσκαλος του Καντούνη, κι έτσι έχουμε μία διαδοχή, που αυτές οι καινοτομίες γενικεύονται και γι' αυτό κάνουμε λόγο για Επτανησιακή Σχολή (Χαραλαμπίδης 1978, σ. 12).

Σ' αυτήν τη σειρά θα πρέπει να εντάξουμε και τον κεφαλονίτη Αθανάσιο Άννινο. Θα σας δείξω σε λίγο ένα έργο απ' αυτά που θεωρούμε ότι είναι δικά του. Πεθαίνοντας πολύ νέος, το 1749, δεν μπόρεσε να έχει τα αποτελέσματα που φάνηκε ότι μπορούσε να έχει. Στη συνέχεια, στις τελευταίες δεκαετίες του 18ου αιώνα η Κεφαλονιά, για ιστορικούς λόγους που δεν έχω το χρόνο να σας αναπτύξω, αποδεκατίζεται κυριολεκτικά πληθυσμιακά, οπότε δεν μπορούμε να αναφερόμαστε σε καμιά καλλιτεχνική ανάπτυξη και τα πράγματα για όλα τα Επτάνησα αλλάζουν από τις δύο τελευταίες, ίσως και την τελευταία δεκαετία του 18ου αιώνα, μέχρι και το 1817, οπότε ανασυγκροτούνται κοινωνικά και οικονομικά, κι αυτό έχει αντίκτυπο και στην τέχνη.

Από το έργο του Νικολάου Δοξαρά το μοναδικό που έχει μείνει είναι από την ουρανία της Φανερωμένης στη Ζάκυνθο, το Γενέσιο της Θεοτόκου (Εικ. 3). Σας το δείχνω μόνο με το σχόλιο ότι εισάγει τα καθημερινά θέματα μέσα σε ιερές σκηνές, όπως είναι παραδείγματος χάριν αυτή η κοπέλα εδώ μπροστά με το πανέρι ή εδώ που είναι η γάτα, κάτι που θα το συναντήσουμε και άλλες φορές.

Εδώ (Εικ. 4) βλέπετε ένα έργο απ' το Νικόλαο Δοξαρά, απ' τα έργα που συνήθως δεν τα προσέχουνε οι ιστορικοί της τέχνης. Είναι δύο μυθολογικές σκηνές από τον Όμηρο. Εδώ έχουμε τον Αποχαιρετισμό του Οδυσσέα *και παρακάτω ένα έργο που παρουσιάζει τον* Αγαμέμνονα και την Ιφιγένεια, *αριστερά (Εικ. 5). Αυτά τα έργα, παρά τις τεχνοτροπικές αδυναμίες, έχουν πάρα πολύ μεγάλη σημασία, όχι μόνο για την επτανησιακή τέχνη, αλλά για τη νεοελληνική, γιατί είναι οι πρώτες –έχουν χαθεί κάποιες του πατέρα του, του Παναγιώτη Δοξαρά– μυθο-*

λογικές σκηνές· είναι οι πρώτες που εμπνέονται από τον Όμηρο και κυρίως εδώ ο ζωγράφος συμπορεύεται απολύτως και χωρίς χάσιμο χρόνου με τη δυτικοευρωπαϊκή ζωγραφική. Έχω βάλει δίπλα τον Όρκο των Ορατίων του Λουί Νταβίντ, που είναι μεταγενέστερο, είναι του 1784, ενώ τα έργα του Νικολάου Δοξαρά χρονολογούνται γύρω στο 1770-1775, πράγμα που σημαίνει ότι αυτά τα δύο έργα – αν προσέξετε το πώς απεικονίζεται η αντρική μορφή στο κέντρο και πώς είναι ο Οράτιος και πώς είναι ο όμιλος των γυναικών δεξιά– παραπέμπουν σε κοινό εικονογραφικό πρότυπο, πιθανότατα του Κέβιν Χάμιλτον, ο οποίος είναι ο πρώτος που ασχολείται με θέματα από τον Όμηρο. Η σειρά αυτών των έργων του Χάμιλτον έγινε χαλκογραφίες και είχαν πολύ μεγάλη διάδοση. Αυτό που έχει σημασία για μας είναι ότι ο Νικόλαος Δοξαράς εμπνέεται από τις πηγές που είχε ο ευρωπαϊκός νεοκλασικισμός, χωρίς καμία χρονική υστέρηση. Προαναγγέλλει, δηλαδή, τον νεοκλασικισμό που θα επικρατήσει στο νεοελληνικό κράτος πολλές δεκαετίες αργότερα.

Μισό λεπτό να μιλήσω γι' αυτό το έργο, γιατί αυτό που θέλω να πω περισσότερο είναι πού συνέβαλε η επτανησιακή τέχνη και ποια είναι τα πρώτα πράγματα που φαίνονται όχι μόνο στην επτανησιακή τέχνη αλλά στη νεοελληνική γενικά. Παραδείγματος χάρη, εδώ έχουμε την απεικόνιση ενός βρέφους (Εικ. 6), έργο του Νικολάου Κουτούζη, που θα αναγνωρίζετε όλοι ότι είναι ο Διονύσιος Σολωμός. *Είναι η πρώτη απεικόνιση βρέφους στη νεοελληνική κοσμική ζωγραφική και κυρίως διασώζει τα πραγματικά φυσιογνωμικά χαρακτηριστικά του Διονυσίου Σολωμού, που για τις άλλες προσωπογραφίες δεν είμαστε καθόλου σίγουροι ότι διασώζουν τα πραγματικά χαρακτηριστικά, εκτός ίσως από ένα σχέδιο του Διονυσίου Βέγια.*

Μία άλλη καινοτομία των Επτανησίων είναι ότι ζωγραφίζουν, ο Κουτούζης και ο Καντούνης, τις πρώτες νεοελληνικές αυτοπροσωπογραφίες (Εικ. 7), που συνδέονται απευθείας με την Αναγέννηση και με τις επιδιώξεις των καλλιτεχνών να παρουσιαστούν ως πνευματικοί δημιουργοί και ως ανήκοντες στην κορυφή της κοινωνικής πυραμίδος (Μαρκάτου 2006, σ. 151-158). Αν θέλετε, με ρωτάτε μετά, δεν έχω χρόνο να εξηγήσω γιατί.

Και πάμε σε ένα έργο του Αθανάσιου Άννινου από τον Άγιο Ανδρέα Μηλαπιδιάς (Εικ. 8). Είναι σε πολύ κακή κατάσταση, χρειάζονται τα τρία βημόθυρα που έχουν διασωθεί οπωσδήποτε συντήρηση από καλό ειδικευμένο εργαστήριο. Εκείνο που έχει σημασία είναι ότι ο Άννινος πλάθει τρεις μορφές αγίων, των Τριών Ιεραρχών, όχι ως τύπους αλλά ως προσωπογραφίες, και κατορθώνει επίσης να εξανθρωπίσει τις άγιες μορφές, χωρίς να χάσουν αυτές την πνευματικότητά τους. Δυστυχώς, χάθηκε πάρα πολύ νέος. Εδώ μια λεπτομέρεια, δεν ξέρω αν μπορείτε να την δείτε, είναι σε πολύ κακή κατάσταση οι εικόνες σήμερα.

Στο 19ο αιώνα τα πράγματα αλλάζουν. Ενώ μέχρι τώρα οι περισσότεροι ζω-

γράφοι είναι από τη Ζάκυνθο ή συνδέονταν με τη Ζάκυνθο, στον 19ο αιώνα εισβάλλουν δυναμικά οι Κεφαλονίτες, κυρίως όμως εκτός Κεφαλονιάς, εκτός μιας ή δύο εξαιρέσεων. Ο πρώτος από τις αρχές του 19ου αιώνα είναι ο Γεράσιμος Πιτζαμάνος, άνθρωπος που ενσαρκώνει τον τύπο του πολυπράγμανος Επτανησίου, στον τύπο του αναγεννησιακού οικουμενικού ανθρώπου. Είναι εκείνος που εισάγει την κοσμική χαρακτική στα Επτάνησα, ασχολείται λίγο και με τη γλυπτική του νεοκλασικισμού και έχει γράψει την πρώτη πραγματεία περί αρχιτεκτονικής στον ελληνικό χώρο. Δίδασκε στην Ακαδημία Ωραίων Τεχνών της Κέρκυρας, ήταν ζωγράφος που κινείται άλλοτε στον κλασικισμό, άλλοτε στον ρομαντισμό. Εδώ σας δείχνω αριστερά την Αυτοπροσωπογραφία του *(Εικ. 9), γύρω στο 1820, ένα καθαρά ρομαντικό έργο που δείχνει κι αυτό ότι και ο Πιτζαμάνος συμπορεύεται απολύτως με τους συγχρόνους του, αν σκεφτούμε ότι το πρώτο ρομαντικό έργο που έχουμε στην ευρωπαϊκή τέχνη είναι του Ζερικώ,* Η σχεδία της Μέδουσας, *από το 1819, και το έργο του Πιτζαμάνου χρονολογείται από το 1820 ή λίγο μετά, οπότε αντιλαμβάνεστε ότι είναι ακριβώς στην καρδιά των ευρωπαϊκών εξελίξεων (Markatou 2011, σ. 356-357). Δυστυχώς, ύστερα από λίγο πεθαίνει. Δίπλα, δείχνω μια αυτοπροσωπογραφία του Ντελακρουά που είναι μεταγενέστερη, για να δείτε λίγο τις ομοιότητες μεταξύ του επτανησιακού και του γαλλικού έργου.*

Επιπλέον, οι Επτανήσιοι του 19ου αιώνα αναπτύσσουν περισσότερο τη λεγόμενη επτανησιακή αστική προσωπογραφία. Καλλιεργούν επίσης την ηθογραφική σκηνή, συμβαδίζοντας απολύτως με τις έρευνες του Νικολάου Πολίτη. Εισάγουν το τοπίο στη νεοελληνική τέχνη, σύμφωνα και με τα διδάγματα του Πέτρου Βράιλα Αρμένη που έδινε την πρωτοκαθεδρία στο τοπίο, στην απόδοση του τοπίου. Ίσως το τοπίο του Παχή, Η Κέρκυρα, *να είναι το πρώτο τοπίο της νεοελληνικής τέχνης.*

Επίσης, ασχολούνται με τη νεκρή φύση και με την ιστορική σκηνή. Εκείνο που θα ήθελα να πω είναι ότι η επτανησιακή τέχνη του 18ου αιώνα είναι η αφετηρία της νεοελληνικής, γυρίζει σελίδα η τέχνη στον ελληνικό χώρο. Εισήγαγε πολλά καινούργια πράγματα, γονιμοποίησε την τέχνη της Ελλάδος σε πείσμα όσων πίστευαν παλαιότερα ότι ήταν ένα κλειστό φαινόμενο, ιδιαίτερα το 19ο αιώνα. Οι Επτανήσιοι παίρνουν παραγγελίες στην Ελλάδα, εκθέτουν στην Ελλάδα, διδάσκουν στο Σχολείο Καλών Τεχνών. Ο Τσόκος γίνεται ο κυριότερος εκφραστής της αθηναϊκής αστικής τάξης κι ο κυριότερος οπτικός απομνημονευματογράφος της Ελληνικής Επανάστασης (μαζί με τον Θεόδωρο Βρυζάκη). Αυτό δείχνει ότι δεν ήταν καθόλου κλειστή και απομονωμένη η τέχνη της Επτανησιακής Σχολής, κυρίως, πιστεύω ότι δεν είναι πια ένα ξενικό είδος, επειδή είναι δυτικότροπη, γιατί τότε θα απορρίψουμε όλη τη νεοελληνική τέχνη που έχει ένδυμα πάντα ευρωπαϊκό, κυρίως την τέχνη της Σχολής του Μονάχου. Είναι καμωμένη

από Έλληνες, οι οποίοι, παρότι έζησαν επτά αιώνες κάτω από ξενική κατοχή και είχαν να πολεμήσουν την προπαγάνδα της Καθολικής Εκκλησίας, είχαν να αντιμετωπίσουν τις διώξεις της ελληνικής γλώσσας, που επί τετρακόσια χρόνια απαγορευόταν να είναι επίσημη γλώσσα του κράτους, δεν έχασαν την εθνική τους ταυτότητα. Ούτε στην Ανατολή ανήκαν, δεν ήταν Λεβαντίνοι, γιατί κατοικούσαν στη δυτική εσχατιά του ελληνικού χώρου, ούτε Φράγκοι έγιναν, παρότι έζησαν με τους Δυτικούς τόσα χρόνια, από το 1185 έως το 1864.

Θα μπορούσαμε να πούμε κάτι για τη γλυπτική και τις υπόλοιπες τέχνες, αλλά το αφήνουμε, λόγω έλλειψης χρόνου. Σας ευχαριστώ πολύ κι ελπίζω να μη σας κούρασα.

Βιβλιογραφικές παραπομπές

Αλεβίζου 2005 = Ντενίζ-Χλόη Αλεβίζου, *Ο Παναγιώτης Δοξαράς, το Περί ζωγραφίας κατά το αψκστ΄ και οι άλλες μεταφράσεις. Τα τεκμήρια*, εκδ. Βάνιας, Θεσσαλονίκη 2005.

Μαρκάτου 2006 = Δώρα Μαρκάτου, «Οι αυτοπροσωπογραφίες του Νικολάου Κουτούζη και του Νικολάου Καντούνη», *Χρύσανθος Χρήστου Αφιέρωμα*, Α.Π.Θ. – Τομέας Ιστορίας της Τέχνης, Θεσσαλονίκη 2006, σ. 151-158.

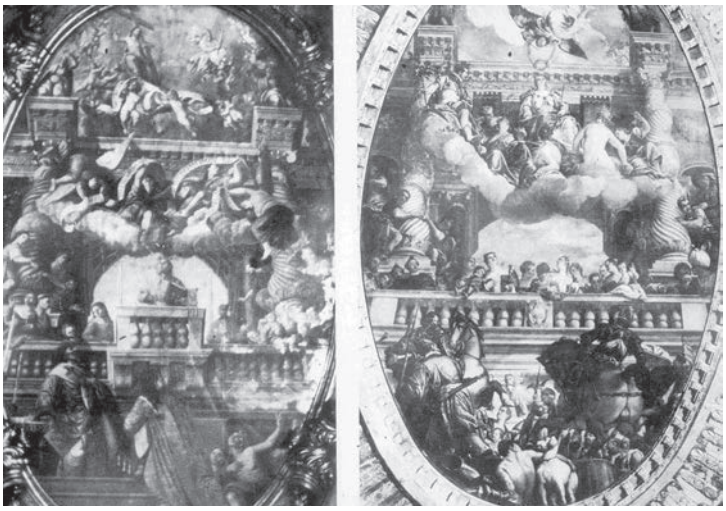
Markatou 2011 = Dora F. Markatou, "Self-Portraits by Nineteenth – Century Greek Painters", στο: *Proceedings of the Eighth Biennial International Conference of Greek Studies. (Flinders University, June 2009)*, Department of Languages – Modern Greek, *Greek Research in Australia*, editors Marietta Rossetto, Michael Tsianikas, George Couvalis, Maria Palaktsoglou, Flinders University, Adelaide 2011, σ. 354-368.

Ξυγγόπουλος 1957 = Ανδρέας Ξυγγόπουλος, *Σχεδίασμα ιστορίας της θρησκευτικής ζωγραφικής μετά την Άλωσιν*, Αρχαιολογική Εταιρεία, Αθήναι 1957.

Τριανταφυλλόπουλος 2000 = Δημήτρης Δ. Τριανταφυλλόπουλος, *«Πρόοδος» και «συντήρηση» στο πεδίο της εκκλησιαστικής και θρησκευτικής ζωγραφικής. Η περίπτωση του 18ου αιώνα»*, Ίδρυμα Γουλανδρή – Χορν, Αθήνα 2000.

Χαραλαμπίδης 1978 = Αλκιβιάδης Γ. Χαραλαμπίδης, *Συμβολή στη μελέτη της εφτανησιώτικης ζωγραφικής του 18ου και του 19ου αιώνα*, εκδ. ΙΜΙΑΧ, Ιωάννινα 1978.

Χαραλαμπίδης 2001 = Άλκης Χαραλαμπίδης, «Η ζωγραφική στα Επτάνησα, 18ος-20ός αιώνας», Μαρίνα Λαμπράκη-Πλάκα, (επιμ.), *Εθνική Πινακοθήκη 100 Χρόνια. Τέσσερις αιώνες ελληνικής ζωγραφικής Από τις συλλογές της Εθνικής Πινακοθήκης και του Ευριπίδη Κουτλίδη*, εκδ. Εθνική Πινακοθήκη Μουσείο Σούτζου, Αθήνα 2001, σ. 51-61.

Εικ. 1α, αριστερά: Παναγιώτης Δοξαράς – επιζωγράφηση Νικόλαος Ασπιώτης, *Ο άγιος Σπυρίδων συλλειτουργεί με αγίους*, 1727, επιζωγράφηση 1852. 1β, δεξιά: Πάολο Βερονέζε, *Η Αποθέωση της Βενετίας*, περ. 1583, Βενετία, Δουκικό Παλάτι.

Εικ. 2. Παναγιώτης Δοξαράς, *Προσωπογραφία του κόμητος Schulenburg*, 1719, λάδι σε μουσαμά, 240×189 εκ., Αθήνα, Συλλογή Γιάννη Περδίου.

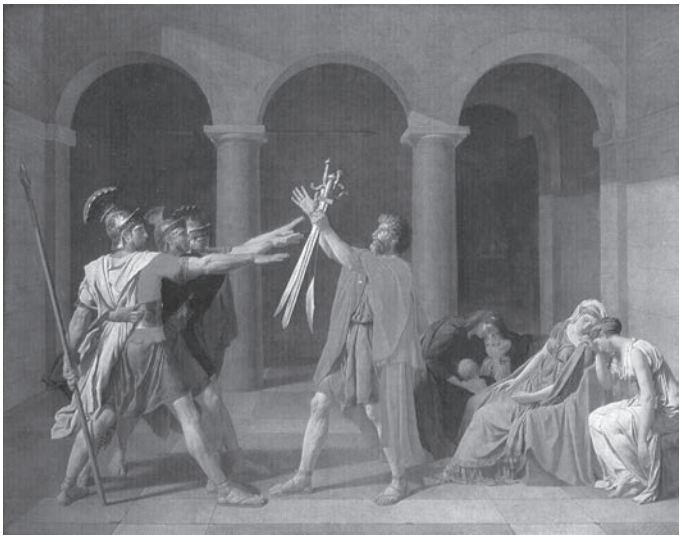
Εικ. 3. Νικόλαος Δοξαράς, *Το Γενέσιο της Θεοτόκου*, 1754-1759, λάδι σε μουσαμά, 313×209 εκ., ΜΖ 201, Ζάκυνθος, Μουσείο Ζακύνθου.

Εικ. 4. Νικόλαος Δοξαράς, *Ο αποχαιρετισμός ή Η αναχώρηση του Οδυσσέα*, περ. 1770-1775, λάδι σε μουσαμά, 170×257 εκ., Ζάκυνθος, Ξενοδοχείο "Strada Marina".

Εικ. 5. Νικόλαος Δοξαράς, *Αγαμέμνων και Ιφιγένεια*, περ. 1769, λάδι σε μουσαμά, 170×257 εκ., Ζάκυνθος, Ξενοδοχείο "Strada Marina".

Εικ. 5α. Λουί Νταβίντ, *Ο όρκος των Ορατίων*, 1784, λάδι σε μουσαμά, 330×425 εκ., Παρίσι, Μουσείο Λούβρου.

Εικ. 6. Νικόλαος Κουτούζης, *Ο Διονύσιος Σολωμός βρέφος*, περ. 1799-1800, λάδι σε μουσαμά, 55×40 εκ., Αθήνα, Συλλογή Γιάννη Περδίου.

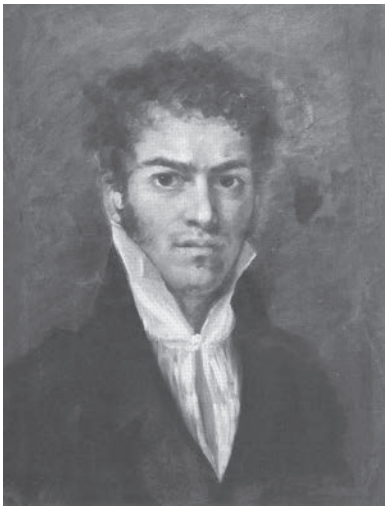
Εικ. 7. Νικόλαος Κουτούζης, *Αυτοπροσωπογραφία*, περ. 1800, λάδι σε μουσαμά, 68×53 εκ., Ζάκυνθος, Μουσείο Ρώμα.

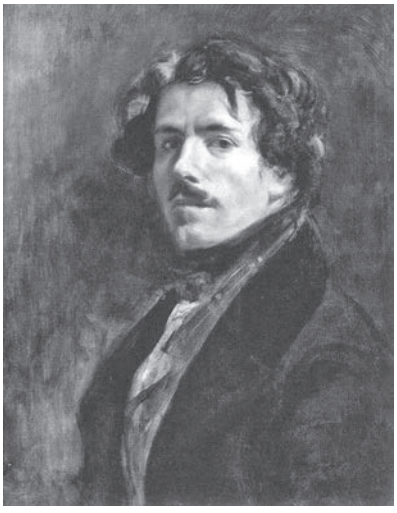
Εικ. 7α. Νικόλαος Καντούνης, *Αυτοπροσωπογραφία*, περ. 1815, λάδι σε καμβά, 109×84 εκ., Π.2978, Αθήνα, Ε.Π.Μ.Α.Σ.

Εικ. 8. Αθανάσιος Άννινος, *Γρηγόριος ο Θεολόγος* (λεπτομέρεια), πριν το 1748, λάδι σε ξύλο, 210×60 εκ. (ολόκληρο), Περατάτα Κεφαλονιάς, Μονή Αγίου Ανδρέου Μηλαπιδιάς.

Εικ. 9. Γεράσιμος Πιτζαμάνος, *Αυτοπροσωπογραφία*, περ. 1820 ή λίγο αργότερα, λάδι σε χαρτί, 43×33 εκ., Αθήνα, Εθνικό Ιστορικό Μουσείο.

Εικ. 9α. Ντελακρουά, *Αυτοπροσωπογραφία*, 1837, ελαιογραφία, περ. 65×54 εκ., Παρίσι, Μουσείο Λούβρου.

Δ.Δ. Τριανταφυλλόπουλος: *Ευχαριστούμε κι εμείς γι' αυτή τη νέα θέση σχετικά με τη ζωγραφική, την* Επτανησιακή Σχολή. *Δυστυχώς, έχουμε ξεπεράσει την ώρα, δεν μπορούμε να κάνουμε συζήτηση μεταξύ μας, όμως θα ήθελα, εάν υπάρχουν απορίες από το ακροατήριο για τους ομιλητές, να αφιερώσουμε δύο τρία λεπτά κατά σειρά για τον καθένα.*

Πρώτα για την κυρία Στουφή-Πουλημένου, εάν υπάρχουν ερωτήσεις· άλλωστε, βλέπω και αρχαιολόγους μεταξύ μας. Δεν βλέπω να υπάρχει καμία.

Για τον κύριο Ρηγόπουλο υπάρχουν παρεμβάσεις; Δέν διακρίνω χέρια.

Για την κυρία Δελλαπόρτα; Κάποιος Ζακύνθιος εδώ πέρα; Διεκδικεί τον λόγο ο κύριος Ρηγόπουλος, αλλά θα τα συζητήσουν μεταξύ τους.

Να περάσουμε στην εισήγηση της κυρίας Μαρκάτου. Η ίδια θα ήθελε κάτι να συμπληρώσει.

Δ. Μαρκάτου: *Θα πω κάτι μόνο για την εποχή που ξέρω, δηλαδή τον 18ο και 19ο αιώνα. Ήδη από τα τέλη του 18ου αιώνα οι ζωγράφοι προσανατολίζονται και σε άλλες σχολές. Δηλαδή, ενώ μέχρι και τις πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα μπορούμε να μιλάμε για προέκταση της Επτανησιακής Σχολής μέσα στον 20ό αιώνα, όχι γιατί ανήκουν στην Επτανησιακή Σχολή, όπως την περιγράψαμε προηγουμένως, αλλά γιατί ακολουθούν την ίδια παράδοση και ακολουθούν τους ίδιους τόπους σπουδής, από τα τέλη του 18ου αιώνα θα ξεκινήσουν οπωσδήποτε από τη Βενετία ή απ' τη Ρώμη ή από τη Νάπολη, σπανιότερα από τη Φλωρεντία και από άλλες πόλεις, αυτό δείχνουν οι τελευταίες αρχειακές έρευνες, θα πάνε όμως και κάπου αλλού. Μπορεί να είναι στην Αγγλία, μπορεί να είναι στη Γαλλία, σε άλλες πόλεις της Ιταλίας, έχουμε πολλαπλές επιρροές πια.*

Και μην ξεχνάμε ότι οι γαλλικές επιρροές ήσαν πάρα πολύ εύκολες, δεδομένου ότι έχουμε την Γαλλική Ακαδημία στη Ρώμη, που πήγαιναν οι Γάλλοι και είχαν πολύ μεγάλη δραστηριότητα· άρα ήταν πάρα πολύ εύκολο γι' αυτούς.

Δ.Δ. Τριανταφυλλόπουλος: *Το θέμα της εισαγωγής, πότε δηλαδή αρχίζουν να εισέρχονται δυτικά στοιχεία στη βυζαντινή τέχνη, αρχίζει ήδη απ' τη ρωμανική εποχή, όπως έχει αποδείξει ο μακαρίτης ο Δημήτρης Πάλλας για το βημόθυρο στο Βυζαντινό Μουσείο Αθηνών. Με τον 13ο αιώνα πολλαπλασιάζονται. Εδώ θα διαφωνήσω με την κυρία Μαρκάτου: Είναι λάθος να λέμε ότι δεν υπήρχε Βυζάντιο, αφού έρχονται οι ξένοι! Αυτό είναι απολύτως λάθος! Μέχρι και τον 15ο αιώνα η Δύση παίρνει απ' το Βυζάντιο, ο André Chastel το έχει αποδείξει για την Πρώιμη Αναγέννηση του 15ου αι. (Quattrocento) – και το Βυζάντιο βεβαίως ανάλογα.*

Και, επίσης, για τον Διονύσιο εκ Φουρνά θα διαφωνήσω με την κυρία Μαρ-

κάτου. Έχω γράψει κοντά τριάντα εργασίες για την Επτανησιακή Σχολή, τα θεωρητικά της πλαίσια, και δεν θα συμφωνήσω με τα λεχθέντα. Σαφέστατα ο Δοξαράς είναι οπισθοδρομικός, όταν προβάλλει τον Βερονέζε· γιατί;

Δ. Μαρκάτου: *Είναι η τελευταία λέξη της μόδας.*

Δ.Δ. Τριανταφυλλόπουλος: *Ναι, το ίδιο θα κάνει και η Βενετία, διότι καταρρέει και θέλει κάπου να κρατηθεί. Είναι παρακμή. Και αυτά τα έχει πει…*

Δ. Μαρκάτου: *Παρακμάζει η βενετσιάνικη τέχνη, σωστά.*

Δ.Δ. Τριανταφυλλόπουλος: *Κι αυτό το έχει πει ο Huizinga ήδη για τη φλαμανδική τέχνη· τα έχει αποδείξει εδώ κι ένα αιώνα.*

Δ. Μαρκάτου: *Μα παρακμάζει…*

Δ.Δ. Τριανταφυλλόπουλος: *Ακριβώς, και θέλει κάπου να πιαστεί. Το ίδιο γίνεται κι εδώ πέρα· παρακμάζουν οι ευγενείς και θέλει να τους αποκαταστήσει, δεν είναι έτσι;*

Δ. Μαρκάτου: *Αλλά δεν έχει ένα πρότυπο…*

Δ.Δ. Τριανταφυλλόπουλος: *Ο Διονύσιος εκ Φουρνά κάνει κάτι αντίστροφο.*

Δ. Μαρκάτου: *Το αντίστροφο. Πάει πίσω.*

Δ.Δ. Τριανταφυλλόπουλος: *Μα κι αυτός, ο Δοξαράς, πάει πίσω! Στον 16ο αιώνα ανατρέχουν και οι δύο· ο ένας πάει στον Πανσέληνο (13ος/14ος αι.) και τον Θεοφάνη (16ος), ο άλλος πάει στον Βερονέζε.*

Δ. Μαρκάτου: *Ναι, αλλά με αυτά που λένε, ο ένας θεμελιώνει μία θεωρία και σχετίζεται με την επιστήμη, ο άλλος δίνει συνταγές, όπως ο Τσενίνο Τσενίνι.*

Δ.Δ. Τριανταφυλλόπουλος: *Καθόλου, καθόλου, και ο Διονύσιος εκ Φουρνά πίσω του έχει τη φιλοκαλική αναγέννηση στο Άγιο Όρος· που σημαίνει ένα άλλο πνεύμα, ξανάρχεται πάλι το ησυχαστικό πνεύμα.*

Δ. Μαρκάτου: *Το ησυχαστικό πνεύμα δεν μπορούμε να πούμε ότι είναι τώρα ανανέωση!*

Δ.Δ. Τριανταφυλλόπουλος: *Καλά, εντάξει, εκεί πάμε σε άλλα αμπέλια, εκεί θα απαντήσουν οι θεολόγοι. Είναι ανανέωση, γιατί σήμερα ζούμε μέσα σ' αυτή τη θεολογία, αυτή τη θεολογία ξέρουμε.*

Ι. Στουφή-Πουλημένου: *Αν μου επιτρέπετε, το θέμα της ερμηνείας του Διονυσίου εκ Φουρνά θα πρέπει να το δούμε, όχι ότι απευθύνεται αποκλειστικά σε χειρώνακτες, που δεν νομίζω ότι και έτσι απόλυτα είναι ορθή αυτή η ορολογία ακριβώς, είναι εργαστήρια, και θα πρέπει να λάβουμε υπόψη μας ότι στη βυζαντινή και μεταβυζαντινή ζωγραφική ενδιαφέρει ιδιαίτερα η σταθερότητα των εικονογραφικών τύπων και των μορφών. Κι αυτός είναι ο λόγος που επιμένουν τόσο πολύ στην περιγραφή του εικονογραφικού τύπου. Ευχαριστώ.*

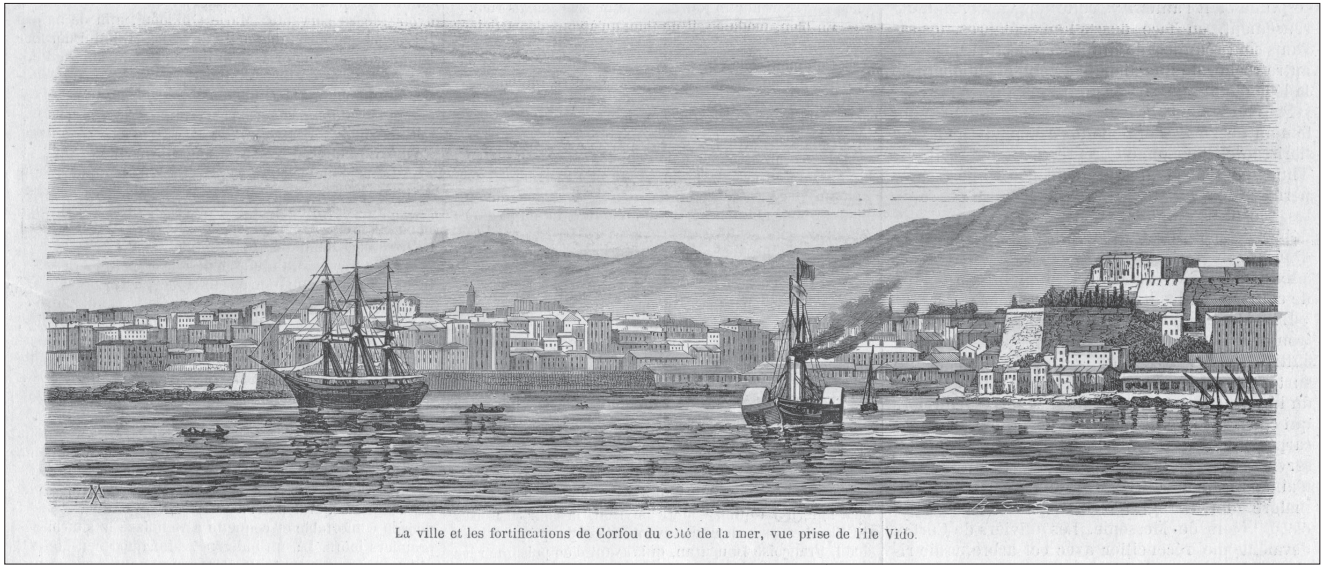
Δ. Μαρκάτου: *Ναι, ήθελα να πω, αν μου επιτρέπετε, ότι ο χειρώναξ και ο επιστήμων δεν έχουν να κάνουν με το αν έχουν εργαστήριο, αλλά είναι το πώς δουλεύουν και το τι επιδιώκει ο κάθε ζωγράφος. Η έννοια του καλλιτέχνη και σε αντιδιαστολή με τον χειρώνακτα μπαίνει στην αρχή της Αναγέννησης, όταν έχουμε πια την ατομοκεντρική θεωρία, μετά την επίδραση του νεοπλατωνισμού και λοιπά, που θέλουν να αποσείσουν την κατηγορία που τους βαραίνει από την αρχαιότητα, ότι είναι χειρώνακτες. Και οπωσδήποτε μιλάμε για θεωρία.*

Δ.Δ. Τριανταφυλλόπουλος: *Συμφωνώ, απολύτως συμφωνώ. Μόνο που οι Βυζαντινοί είναι σαφώς στους αντίποδες και το λένε αυτό· στη Σύνοδο της Φλωρεντίας, όταν διαβάσετε τον Συρόπουλο, είναι κατηγορηματικά αντίθετοι.*

Δ. Μαρκάτου: *Μα είναι 15ος αιώνας.*

Δ.Δ. Τριανταφυλλόπουλος: *Ναι, ακριβώς. Τους ενδιαφέρει μία άλλη κοσμολογία.*

Λοιπόν, κυρίες και κύριοι, όπως βλέπετε, πάντοτε η τέχνη δημιουργεί γόνιμο πεδίο συζήτησης, όπως και η ιστορία. Συγγνώμη που έχουμε υπερβεί το χρονικό όριο. Σας ευχαριστούμε πάρα πολύ, καλή συνέχεια!

La ville et les fortifications de Corfou du côté de la mer, vue prise de l'île Vido.

Η πόλη της Κέρκυρας (λιθογραφία του 1866 από εφημερίδα της εποχής)
(αρχείο Σπύρου Γαούτση).

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΣΥΝΕΔΡΩΝ ΤΟΥ Β΄ ΤΟΜΟΥ

Αλεβυζάκης Νίκος, Ε., Υποψήφιος διδάκτωρ Τμήματος Ιστορίας του Ιονίου Πανεπιστημίου.

π. Αντζουλάτος Γεώργιος, Φ., Πρωτοπρεσβύτερος.

Αργιανάς Κωνσταντίνος, Υποψήφιος διδάκτωρ Ιστορίας της Τέχνης του Πανεπιστημίου της Βιέννης.

Αρώνη-Τσίχλη Καίτη, Ομότιμη Καθηγήτρια του Παντείου Πανεπιστημίου Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών.

Βαβούσκος Αναστάσιος, Δικηγόρος, διδάκτωρ Νομικής, Έκτακτος Επίκουρος Καθηγητής της Ανωτάτης Εκκλησιαστικής Ακαδημίας Θεσσαλονίκης.

Βασιλόπουλος Ευθύμιος, Δ., Υποψήφιος διδάκτωρ Τμήματος Ιστορίας του Ιονίου Πανεπιστημίου.

Βουτσινά Σταλίνα, Ιστορικός της Τέχνης, υποψήφια διδάκτωρ του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων.

Δελλαπόρτα, Αικατερίνη, Αρχαιολόγος. Διευθύντρια Βυζαντινού και Χριστιανικού Μουσείου.

Δεμπόνος Άγγελο-Διονύσης, Ιστορικός ερευνητής, λαογράφος.

Δόικας Ιωάννης, Ν., Ιστορικός, τ. προϊστάμενος Ιστορικών Αρχείων Κέρκυρας και Παξών.

Δρακογιώργος Άγγελος, Υποψήφιος διδάκτωρ Ιστορίας της Τέχνης του Université de Bourgogne (Dijon).

Ζαμίτ Λουκιανός, Συγγραφέας, ιστοριοδίφης, ταμίας Εταιρείας Κερκυραϊκών Σπουδών.

Ζαρόκωστας Ευάγγελος, Ιστορικός, Master of History, University of Bristol, υποψήφιος διδάκτωρ του University of Bristol.

Ζάρρα Ιλιάνα, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια Ιστορίας της Τέχνης του Πανεπιστημίου Πατρών.

Ζαφειράτου Θεοδώρα, Διδάκτωρ Ιστορίας, Προϊσταμένη ΓΑΚ – Αρχείων Κεφαλληνίας.

Θύμης Κωνσταντίνος, Π., Master Ιστορίας, θεολόγος, γραμματέας Ι.Μ. Κέρκυρας.

Ιωάννου Νεκταρία, Φιλόλογος, Master Ιστορίας.

Καπανδρίτη Αναστασία, Διδάκτωρ, αρχιτέκτων μηχανικός, αναστηλώτρια.

Καραμπελιάς Γιώργος, Οικονομολόγος, συγγραφέας.

Καρπούζης Νικόλαος, Ξ., Διδάκτωρ Λαογραφίας του Πανεπιστημίου Αθηνών.

Καρύδης Δημήτριος, Ε.-Γ., Δικηγόρος, ιστορικός ερευνητής.

Κατερέλου Σπυριδούλα, Διδάκτωρ Δημόσιας Διοίκησης, στέλεχος του Δήμου Κερκυραίων.

Κατσελάκη Ανδρομάχη, Διδάκτωρ, Προϊσταμένη Τμήματος Εκπαιδευτικών Προγραμμάτων και Επικοινωνίας, Διεύθυνση Μουσείων του Υπουργείου Πολιτισμού και Αθλητισμού.

Κλάδη Θεοδώρα, Master Ιστορίας Τμήματος Ιστορίας του Ιονίου Πανεπιστημίου.

Κολοβού Χριστίνα, Χ., Διδάκτωρ Θεολογίας του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών, εκπαιδευτικός.

Κονδύλη Ιωάννα, Ν., Επίκουρος Καθηγήτρια του Αστικού Δικαίου της Νομικής Σχολής του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών.

Κονιδάρης Δημήτρης, Συγγραφέας, γραμματέας Εταιρείας Κερκυραϊκών Σπουδών, διευθυντής του περιοδικού *Πόρφυρας*.

Κορρέ Κατερίνα, Β., Υποψήφια διδάκτωρ Ιστορίας του Ιονίου Πανεπιστημίου.

Κοτινά Μαρία, Κοινωνιολόγος, ιστορικός, καθηγήτρια Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης, διδάκτωρ Τμήματος Κοινωνιολογίας του Παντείου Πανεπιστημίου Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών.

Κούκουρα Ελευθερία, Μεταπτυχιακή φοιτήτρια Γενικής και Συγκριτικής Γραμματολογίας του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης.

Μαρκάτου Θεοδώρα, τ. Αναπληρώτρια Καθηγήτρια Ιστορίας της Τέχνης, Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων.

Μαυρομιχάλη Ευθυμία, Επίκουρος Καθηγήτρια Ιστορίας της Ευρωπαϊκής Τέχνης Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών.

Μεράντζας Χρήστος, Δ., Επίκουρος Καθηγητής Ιστορίας των Πολιτισμών Τμήματος Διαχείρισης Πολιτισμικού Περιβάλλοντος και Νέων Τεχνολογιών του Πανεπιστημίου Δυτικής Ελλάδας.

π. Μεσολωράς Ιωάννης, Διον., Πρωτοπρεσβύτερος, διδάκτωρ Θεολογίας, μουσικοδιδάσκαλος.

π. Μεταλληνός Γεώργιος, Δ., Ομότιμος Καθηγητής του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών.

Μεταλληνός Δημήτριος, Γ., Διδάκτωρ Ιστορίας, διδάσκων του Ιονίου Πανεπιστημίου.

Μιχάλαγα Δέσποινα, Στεφ., Ιστορικός, Λέκτωρ Τμήματος Θεολογίας του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών.

Μιχαλοπούλου Ζωή, Κ., Διδάκτωρ Νομικής του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης.

Μοσχόπουλος Διονύσιος, Επίκουρος Καθηγητής Τμήματος Αρχειονομίας, Βιβλιοθηκονομίας και Μουσειολογίας του Ιονίου Πανεπιστημίου.

Μουζάκης Στέλιος, Γ., Ερευνητής ιστορίας των πολιτισμών.

Μπότσης Μιλτιάδης, Γ., Γραμματέας Ιονίου Πανεπιστημίου, διδάκτωρ Οικονομικής Γεωγραφίας-Γεωπολιτικής.

Νάνου Αθηνά, Υποψήφια διδάκτωρ του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών.

Παγκράτης Σπύρος-Μάριος, Δικηγόρος, διδάκτωρ Τμήματος Αρχειονομίας, Βιβλιοθηκονομίας και Μουσειολογίας του Ιονίου Πανεπιστημίου.

Παπασωτηρίου Μαρίνα, Αρχαιολόγος, μουσειολόγος.

Περδίκης Στυλιανός, Αρχαιολόγος, διευθυντής Μουσείου Κύκκου.

Πιέρης Γιάννης, Α., Πρόεδρος Αναγνωστικής Εταιρίας Κερκύρας.

Πλουμίδης Σπυρίδων, Γ., Επίκουρος Καθηγητής Νεότερης και Σύγχρονης Ελληνικής Ιστορίας του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών.

Ρηγόπουλος Γιάννης, Φιλόλογος.

Σπύρου Λευτέρης, Ιστορικός της τέχνης.

Στουπάθης Κωνσταντίνος, ΤΕ Συντηρητής Αρχαιοτήτων και Έργων Τέχνης, ΜΑ Μουσειολόγος, Μουσείο Ελληνικής Λαϊκής Τέχνης και Μουσικών Οργάνων, Συλλογή Φοίβου Ανωγειαννάκη, Υπουργείο Πολιτισμού.

Στουφή-Πουλημένου Ιωάννα, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια Τμήματος Θεολογίας της Θεολογικής Σχολής του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών.

Τενεκετζής Αλέξανδρος, Διδάκτωρ, ιστορικός της τέχνης.

Τζιερτζής Αθανάσιος, Σωτ., Φιλόλογος Εκκλησιαστικού Γυμνασίου-Λυκείου Νεαπόλεως Θεσσαλονίκης, Διδάκτωρ, επιστημονικός συνεργάτης Τμήματος Θεολογίας του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης.

Τόμπρος Νίκος, Λέκτωρ Πολιτικής Ιστορίας της Στρατιωτικής Σχολής Ευελπίδων.

Τριανταφυλλόπουλος Δημήτριος, Δ., τ. Καθηγητής Βυζαντινής Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Κύπρου.

Τριβυζά Ελένη-Στυλιανή, Αρχαιολόγος, υποψήφια διδάκτωρ του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων.

Ο θυρεός του πρωτοπαπά Χριστόδουλου Βούλγαρη
(προμετωπίδα χειρόγραφου βιβλίου αγνώστου του έτους 1675)
(αρχείο Σπύρου Γαούτση).

ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ ΟΝΟΜΑΤΩΝ

Ο πρωτοπαπάς Σπυρίδων Βούλγαρης και ο λατινεπίσκοπος Α.Μ. Κουερίνι
στον ναό του Αγίου Σπυρίδωνα, στις 12.12.1725
(αρχείο Σπύρου Γαούτση).

ΚΥΡΙΑ ΟΝΟΜΑΤΑ ΣΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗ

Α

Ααρών 697
Αββακούμ 697
Άβελ 666, 677, 678, 679
Αβινιόν 736
Αγαμέμνων 792
Αγγλία 22, 43, 60, 61, 63, 66, 81, 89, 91, 93, 95, 97, 100, 188, 403, 417, 471, 801
Αγγλική Προστασία 52, 59, 60, 62, 65, 69, 70, 71, 73, 75, 81, 82, 83, 86, 87, 88, 89, 90, 91, 92, 93, 97, 99, 101, 167, 168, 170, 174, 178, 179, 188, 191, 195, 198, 238, 239, 349, 403, 419, 421, 429, 444, 449, 485, 513
Άγγλοι 59, 69, 71, 72, 73, 75, 76, 81, 82, 92, 95, 98, 102, 169, 173, 195, 202, 298, 299, 383
Αγγλοκρατία 78, 300, 306, 341, 403, 412
Αγία Αικατερίνη 642, 658, 766, 771
Αγία Άννα 646, 657, 658, 659, 660, 678, 774
Αγία Βαρβάρα 614
Αγία Δωροθέα
Αγία Ειρήνη 767
Αγία Ελένη 614, 627
Αγία Θέκλα 342, 653, 767, 768
Αγία Θεοδώρα 409
Αγία Καικιλία 563
Αγία Μαρίνα 615, 642
Αγία Μαύρα 405, 615
Αγία Παρασκευή 359, 610, 612, 656, 769
Αγία Σοφία Θεσσαλονίκης 684
Αγία Τριάδα 482, 645, 669, 671, 769
Άγιο(ν) Πνεύμα 358, 362, 363, 578
Άγιοι Πάντες 613, 767, 772
Άγιοι Πατέρες 469
Άγιοι Σαράντα
Άγιοι Φανέντες (Σάμης) 72, 769
Άγιον Όρος 597, 653, 731, 783, 802
Άγιος Αθανάσιος 659, 767, 768, 769
Άγιος Αλύπιος 786
Άγιος Ανδρέας 627, 767, 769, 793
Άγιος Αντώνιος 492
Άγιος Αυξέντιος 660
Άγιος Βλάσιος 409, 768
Άγιος Γεράσιμος 72, 77, 348, 352, 354, 393, 399, 400, 401, 509, 637, 638, 649
Άγιος Γεώργιος των Ελλήνων 119, 120
Άγιος Γεώργιος των Καλογραιών 656, 657, 659, 660, 768
Άγιος Δημήτριος 613, 614, 618, 726, 767, 768
Άγιος Διονύσιος 330, 331, 338, 339, 340, 497, 499, 501, 503, 504, 505, 508, 509, 510, 513, 514, 626, 708, 788
Άγιος Ελευθέριος 678, 695, 707, 708, 709, 710, 774
Άγιος Ηλίας 390
Άγιος Θεόδωρος 644, 756
Άγιος Ιωάννης 768
Άγιος Ιωάννης ο Πρόδρομος 465, 577,

580, 581, 582, 583, 584, 585, 588, 589, 590, 591, 622, 625, 626, 630, 768
Άγιος Ιωάννης ο Χρυσόστομος 767, 769
Άγιος Ιωάννης των Λογοθετών 652, 768
Άγιος Κωνσταντίνος 614, 627
Άγιος Λουκάς 554, 613
Άγιος Μανδήλιος 647
Άγιος Μάρκος 640, 766, 783, 784, 785, 786, 787
Άγιος Ματθαίος 774, 778
Άγιος Μηνάς 611, 617, 660, 671, 673, 676
Άγιος Νικόλαος 30, 345, 346, 349, 505, 613, 615, 625, 626, 639, 640, 644, 646, 649, 659, 660
Άγιος Νικόλαος Αναπαυσά 645, 652, 653
Άγιος Νικόλαος Γρούσπας 72
Άγιος Νικόλαος του Μώλου 497, 499, 502, 504, 515
Άγιος Παύλος 625
Άγιος Πέτρος 625
Άγιος Σπυρίδων 358, 491, 546, 608, 610, 612, 613, 623, 624, 625, 656, 705, 766, 791
Άγιος Συμεών ο Μεταφραστής 388
Άγιος Χαράλαμπος 610, 773, 774, 782, 786
Άγκυρα 138
Αγκώνα 57
Αγώνας 73, 75, 82, 183, 302, 525, 526, 528, 529, 530
Αδάμ 665, 666, 667, 668, 669, 670, 671, 672, 673, 677, 678, 679
Α.Δ.Ε.Δ.Υ. 270
Αδριανούπολη 475, 707
Αδριατική Θάλασσα 25, 130, 135, 136, 138, 139, 140, 594
Αθήνα 59, 60, 62, 69, 83, 128, 134, 140, 218, 239, 255, 291, 349, 449, 461, 475, 490, 491, 523, 601, 643, 707, 718, 726, 753, 773, 777
Αθηναγόρας Α΄, οικουμενικός πατριάρχης 538
Αθηναίοι 23
Αιγαίο 130, 135, 138, 266, 267, 268, 306, 601
Αίγινα 183, 345, 497
Αίγυπτος 128, 138, 294
Αιτωλοακαρνανία 125, 127, 298
Αιών 248
Ακαδημία Αθηνών 13
Ακαδημία Καλών Τεχνών Βενετίας 526, 562, 565, 566
Ακαδημία του Άγιου Λουκά 562, 568
Ακαδημία του Μονάχου 522
Ακαρνανία 297
Άκουιλα 612
Ακρωτήρι 226
Άκτιο 32
Άλατρο 768
Αλβάνας Φρ. 112
Αλβανία 128, 129, 131, 135, 136, 137, 138
Αλβανοί 131
Αλεβίζου Ντενίζ-Χλόη 729
Αλεβυζάκης Νίκος, Ε. 535, 805
Αλεξάνδρεια 372, 394, 395, 714
Αλέξανδρος Ιωάννης Α΄ Κούζας 493
Αλέξιος Κομνηνός 699
Αλεπού 656
Αλεσσάντρι Ιννοτσέντε 706
Αλή Πασάς 31, 73, 297, 298, 302, 306
Αλήθεια 94, 97
Αληθής Ριζοσπάστης 97
Αλίανδρος Λαυρέντιος 297
Αλισανδράτος Γιώργος, Γ. 9, 10, 11, 100
Αλμπάνα Μαργαρίτα 521, 529
Αλφρέδος, πρίγκιπας 65
Άλωση 287, 306, 309, 371

Αμαλία 59
Αμβέρσα 774
Αμερικανοί 126
Αμερική 596
Αναγέννηση 563, 566, 595, 596, 603, 688, 691, 725, 790, 793, 801, 803
Αναγέννησις 80, 84, 96, 97, 485, 486
Αναγνωσταράς 298
Αναγνωστήριον Ληξουρίου «Η Ομόνοια» 51, 52, 96
Αναγνωστική Εταιρία Κερκύρας 15, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 495, 713
Αναθεωρητικό Δικαστήριο 217
Ανακύκλησι 751
Ανάληψη 656, 765, 766, 768
Αναλυτής Παχώμιος 349
Αναλυτής Πέτρος 152
Ανάσταση 463, 654, 655
Ανατολή 11, 57, 85, 145, 148, 287, 303, 306, 348, 417, 430, 499, 597, 600, 707, 763, 795
Ανατολικό ζήτημα 81, 89, 91
Ανδηγαυοί 377
Ανδρούτσος Οδυσσέας 302
Ανδρώνης Σπυρίδων 49, 54
Ανεμογιάννης Γιώργος 302
Άννινος Αθανάσιος 792, 793, 800
Άννινος Ιωάννης, Σ. 97
Άννινος Ιωαννίκιος 293, 348, 349
Άννινος Σεραφείμ 351, 355, 356, 357, 358, 360, 361, 362, 363, 364, 365, 367
Άννινος Τζώρτζης 613
Άνταμ Φρειδερίκος 299
Αντζουλάτος Γεώργιος, Φ., πρωτοπρεσβύτερος 355, 805
Αντιβασιλεία 474
Αντίπας Άνθιμος 346, 349
Αντιπροσωπεία της Κυβερνήσεως 263, 264, 265, 266, 267, 268, 275
Αντύπας Ευστάθιος 64
Αντύπας Μαρίνος 91, 307
Αντώνιος 32
Αντώνιος Δ΄, πατριάρχης 373
Άνω Κορακιάνα 768
Ανωγή 200
Απακάς Ιωάννης 767
Απέργης Αχιλλέας 721
Αποκαθήλωση 767
Αποκάλυψη 593, 598, 599, 603, 774
Απολλιναίρ 736
Απόλπαινα 599, 766
Αποταμιευτική Τράπεζα Μάλτας 21
Απουλία 129
Άραβες 596
Αράκλι 76
Αργιανάς Κωνσταντίνος 551, 805
Άργος 475
Αργοστόλι 51, 69, 72, 75, 104, 196, 198, 199, 200, 201, 202, 208, 209, 210, 279, 347, 351, 352, 353, 455, 529, 613, 695, 707, 708, 709, 710
Άρειος Πάγος 241, 245, 456, 457
Αρίλλας 25
Αρκάδι 147
Αρκολέος Μακάριος 303
Αρκούδιος Πέτρος 304
Αρμενόπουλος Κωνσταντίνος 231
Άρτα 643, 783
Άρτεμις 639
Αρχείο και Μουσείο Φιλαρμονικής Εταιρείας Κερκύρας 14
Αρώνη-Τσίχλη Καίτη 237, 805
Αρωνιάδικα 769
Ασία 136
Ασπιώτη Μαρία 750, 753
Ασπιώτης Γεράσιμος 705, 753
Ασπιώτης Κωνσταντίνος 753

Ασπιώτης Νικόλαος 695, 696, 703, 704, 705, 706, 708, 709, 710, 711, 796
Ασπρογέρακας Σπύρος 299
Αστυνομία 85, 88, 169, 195, 196, 197, 198, 199, 200, 202, 203, 204, 279, 453, 488, 489
Αυγερινός Ανδρέας 542
Αγουλινίτσα 335, 339
Αυλώνα 136, 137
Αυλωνίτης Αναστάσιος 379
Αυστραλία 277
Αυστρία 61, 65, 551, 553, 558
Αυστριακό Λόυδ 219
Αφρική 40, 128, 740
Αχαΐα 125, 601, 645
Αχιλλέας 551, 552, 553, 554, 555, 556, 557, 558
Αχίλλειο 36, 551, 552, 553, 554, 555, 558

Β

Βαβούσκος Αναστάσιος 471, 805
Βαθύ 170, 171, 175
Βαλαντόν Σουζάν 737
Βαλαωρίτης Αριστοτέλης 66, 289, 298, 300, 475, 480, 491
Βαλέτα 21
Βαλκάνια 81, 128, 135, 136, 138, 139, 337
Βαλκανική Ομοσπονδία 308
Βαλκανικοί πόλεμοι 543, 714
Βάλτες 76
Βανάτο 683, 686, 688, 693
Βάπτιση 577, 585, 586, 589
Βαρελίδης Αν. 249
Βάρη 756
Βαρκοστάσι 335
Βαρνακιώτης, Γεώργιος 298, 302
Βαρότσης Νικόλαος 128
Βαρύ 638, 769
Βασιλάς Πανταζής 165
Βασιλάς Χρήστος 158
Βασίλειο της Ελλάδος 45, 57, 81, 89, 92, 95, 102, 169, 172, 175, 177, 181, 197, 471, 483, 488, 782
Βασιλείου Βιργινία 749, 750, 751, 752, 753, 754, 755, 756, 757, 758, 759, 760, 761
Βασιλείου Καλλιόπη 756
Βασιλική Εταιρεία 21
Βασιλικό Ίδρυμα της Μ. Βρετανίας 21
Βασιλικό Μηχανικό 26
Βασιλικό Τυπογραφείο 250
Βασιλόπουλος Ευθύμιος, Δ. 393, 805
Βασμούλος Γεράσιμος 386
Βατικανό 393, 395, 396, 401, 553, 566, 600
Βαυαροί 460, 523
Βέγιας Διονύσιος 49, 525, 793
Βενέρης Νεκτάριος 385
Βενετία 13, 119, 120, 121, 122, 123, 143, 144, 145, 146, 152, 153, 226, 290, 291, 292, 297, 301, 305, 306, 331, 354, 355, 387, 389, 508, 562, 563, 606, 609, 611, 651, 652, 697, 703, 705, 708, 728, 741, 774, 783, 784, 785, 786, 787, 791, 801, 802
Βενετική Σχολή 725
Βένετο 526
Βενετοί 39, 146, 150, 181, 307, 341, 343, 372, 373, 383, 388, 540, 612, 767
Βενετοτουρκικοί πόλεμοι 307, 330, 336, 773
Βενιζέλος Ελευθέριος 91, 714, 723, 726
Βεντούρας Νίκος 750, 751
Βερβιτσιώτη, οικογένεια 465
Βερέτας Λεωνίδας 219
Βερλαίν Πωλ 741
Βέρντι 741
Βερονέζε Πάολο 791, 796, 802

Βησσαρίων, καρδινάλιος 784
Βιάζης Σπυρίδων, Δε 724, 725
Βιγκιέ Ζυλ 744
Βιέννη 525, 553
Βίκτωρ Εμμανουήλ 488
Βικτωρία, βασίλισσα 48, 64, 65
Βινιέ 739
Βιργινία (βλ. Βασιλείου Βιργινία)
Βλαντής Β. 475
Βλαντοπούλα Ελένη 390
Βλαστός Πέτρος 718
Βλαχάβας 298
Βλαχία 493
Βλάχος Γεράσιμος 303, 304
Βλάχος Θεόδωρος 77, 78
Βοκοτόπουλος Παναγιώτης, Λ. 593, 668
Βολίμες 610, 612, 767, 768
Βόνιτσα 287, 297
Βοντιλάγγη, οικογένεια 465
Βόρεια Θάλασσα 135, 137
Βόσσος Πέτρος 655
Βοστώνη 525
Βουής Ιερόθεος 350, 352
Βουθρωτό 287, 297
Βούλγαρης Δημήτριος 483
Βούλγαρης Ευγένιος 49, 304, 305
Βούλγαρης Σπυρίδων 379, 422, 424, 425, 426, 428, 429, 444
Βούλγαρης Χριστόδουλος 117, 464, 808
Βούλγαρι οικογένεια, 465, 466
Βούλγαρι Ευφημία 466
Βουλγαρία 136
Βούλγαρις Παναγιώτης 466
Βούλγαροι 173
Βουλή των Ελλήνων 15, 62, 65, 66, 67, 101, 129, 133, 237, 238, 239, 241, 242, 243, 244, 245, 246, 247, 248, 249, 481
Βουλή των Κοινοτήτων 63, 185
Βουλή των Λόρδων 185
Βουτουμίτης Μανουήλ 699
Βουτσινά Σταλίνα 521, 805
Βουτσινάς Ηλίας 449
Βράιλας Αρμένης Πέτρος 47, 50, 54, 86, 239, 493, 794
Βρετανία 42, 89, 90, 102, 425
Βρετανική αυτοκρατορία 37, 38, 42, 43, 44
Βρετανικό Μουσείο 784
Βρετανικό Συμβούλιο 738, 750
Βρετανικός Στρατός 32
Βρετανοί 39, 40, 43, 97, 98, 104, 188, 420
Βρετός Μαρίνος 529, 530, 533
Βρίκος Ζαχαρίας 627
Βρυζάκης Θεόδωρος 522, 523, 524, 794
Βρυώνης Παναγιώτης 14
Βυζαντινή αυτοκρατορία 790
Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο 583, 622, 637, 640, 642, 643, 654, 667, 669, 670, 673, 674, 774, 801
Βυζαντινό Μουσείο Ιωαννίνων 585
Βυζαντινό Σύνταγμα 296
Βυζαντινορωμαϊκό Δίκαιο 107, 110, 231
Βυζάντιο 303, 801
Βύρτσμπουργκ 597

Γ

Γαβαλλάς Γεώργιος 638
Γαβριήλ, αρχάγγελος 684, 697
Γαβριήλ Δ΄, πατριάρχης 379
Γαζώνης Σπύρος 219
Γάιος 30, 31, 156
Γαϊτάνι 335
Γαλάνης Δημήτρης 714, 715, 717, 718, 720, 735, 736, 737, 738, 739, 740, 741, 742, 743, 744, 745, 746, 747, 748
Γαλάρο 655
Γαλάτης Νικόλαος 302

Γαληνότατη Δημοκρατία της Βενετίας 120, 121, 122, 124, 307, 400, 783, 784, 785
Γαλιέλου, οικογένεια 465
Γαλλία 81, 83, 181, 230, 257, 293, 471, 568, 713, 714, 752, 755, 801
Γαλλική Ακαδημία 801
Γαλλική Επανάσταση 81, 85, 229, 230, 303, 306, 307, 309
Γαλλικό Ινστιτούτο Πετρελαίων 125
Γάλλοι 292, 293, 294
Γάλλοι Αυτοκρατορικοί 157, 165
Γάλλοι Δημοκρατικοί 81, 197, 231, 425
Γαούτσης Σπύρος, Π. 11, 14, 20, 106, 156, 179, 189, 190, 224, 236, 251, 252, 310, 416, 804, 808
Γαραντούδης Ευριπίδης 13
Γαρίτσα 468, 482
Γαστούρι 34, 552
Γεδεών 697
Γεζουΐτες 396
Γενεύη 46
Γενικά Αρχεία του Κράτους 15, 120, 169, 173, 195, 205, 206, 315, 321, 419
Γενικές Διοικήσεις 266, 267, 268
Γενική Διοίκηση Νήσων Ιονίου Πελάγους 263, 264, 267, 272, 275
Γεννάδειος Βιβλιοθήκη 783
Γεράκι 765
Γερμανία 523, 551, 553, 567, 597, 713
Γερμανοί 173, 555
Γερμανός ο Ρουμπάνης 349
Γεροπέτρη, οικογένεια 465
Γερουσία 185, 188, 222, 345, 405, 406, 422, 423, 429, 430, 508
Γέτας Αντώνιος 73
Γεωργάκης Ιωάννης 267
Γεωργία 136
Γεωργική Σχολή 352
Γεωργιλάς Μαρούλης 642
Γεώργιος Α′ 66, 89, 198, 482, 483, 489, 491, 492, 554
Γεώργιος Γ′ 73, 93
Γεωτεχνικό Επιμελητήριο Ελλάδος 270
Γήταυρος 300
Γιαλλινάς 715, 716, 717
Γιαννακουλόπουλος Ανδρέας 16
Γιαννόπουλος Περικλής 716
Γιουγκοσλαβία 134, 140
Γκίλφορδ Φρειδερίκος 549
Γκιόλμας Μάνος 117
Γκολφινόπουλος 458
Γκουάρντι 725, 730
Γκουράτης Ιερεμίας 339
Γκρέκο 725
Γκρεμνά 652, 661, 766
Γκρην Φίλιππος 302
Γκρύνενβαλντ Ματθίας 597
Γλάδστων 59, 61, 62, 63, 64, 89, 92, 93, 487
Γλαρέντζα 302
Γλυκής 703
Γονέμη Αδαμαντία 466
Γονέμη Μακαρία 466
Γονέμη Φεβρωνία 466
Γοργώ, Μέδουσα 556, 794
Γουαδιέρη Μαρία Καρλότα 705
Γουδί 714
Γουζέλης Δημήτριος 304
Γουλιέλμος Β′ 551, 552, 554, 555, 556, 557, 558, 560
Γουράτος Δανιήλ 335
Γουργουράκης Σπυρίδων 485, 486
Γραδενίγος Αλοΐσιος 304
Γραικούσης Ιωάννης 449, 454
Γράμματα 714
Γραμμένος Μαργαρίτης 464
Γραφείο Πολιτικών Υποθέσεων 255
Γράψα οικογένεια 465
Γρεβενά 131, 645

Γρηγόριος, μητροπολίτης 386
Γρηγορίου Γιάννης 127
Γρηγορόβιος Φερδινάνδος 25
Γρηγορόπουλος Κάλλιστος 303
Γριζάτα 608, 612
Γρόλλιος Κωνσταντίνος 750
Γρυπάρης Παύλος 658
Γ.Σ.Ε.Ε. 270
Γύζης Νικόλαος 523

Δ

Δαβίδ 697
Δαλματία 135, 651
Δαμασκηνός Μιχαήλ 600, 622, 626, 630, 773
Δαμοδός Βικέντιος 304
Δάνδολος Αντώνιος 50
Δανία 102
Δανιήλ 646, 697
Δαρβίνος 41
Δαρμάρος Παρθένιος 386
Δαυγάτα 78
Δαφνής Κώστας 6, 272, 713, 750
Δεκάδυος Ιουστίνος 304
Δελάζαρης Μάρκος 291
Δελαπόρτας Λουκάς 347
Δέλβινο 129
Δεληγιάννης Πέτρος 65
Δέλλα Δέκιμα, κόμης 228
Δελλαδέτσιμας Γεώργιος 313, 314
Δελλαπόρτα Αικατερίνη 763, 782, 801, 805
Δεματορά 342
Δεμέτη Αικατερίνη 14
Δεμπόνος Άγγελο-Διονύσης 211, 448, 460, 805
Δενδρολίβανος Γιωργάκης 302
Δεντρινού Ειρήνη 714, 715, 738, 744
Δεπούντης Ιάσων 750, 751, 752, 755, 756, 760, 761
Δεσποτίδης Μίμης 755
Δεσύλλα Λίλη 750
Δεσύλλας Μ.Ι. 750
Δευτέρα Παρουσία 599
Δεύτερος Διεθνής Μανιερισμός 668, 670, 672, 774, 775
Δηλιγιάννης Θεόδωρος 474
Δημητρακοπούλου-Μουτσίκα, Π. 766, 769
Δημοκρατία του Αγίου Μάρκου 499
Δημοκρατικός Σύλλογος 294
Δήμος Βορείων Τζουμέρκων 620
Δήμος Κερκυραίων 15, 279, 495, 525, 532, 546, 713
Δήμος Κρανίων 198
Δήμος Παλέων 198
Δημόσια Επιχείρηση Πετρελαίου 126, 128, 135
Δημόσιο Σχολείο της Κεφαλονιάς 355, 365
Δημόσιο Ταμείο της Κέρκυρας 256
Δημόσιο Ταμείο του Ιόνιου Κράτους 424
Δημοτικό Θέατρο Κέρκυρας 741
Δημοτικόν Κατάστημα Αργοστολίου 52, 84, 96, 102
Διακρούσης Άνθιμος 304
Διαμάντης-Μπάφας Γεώργιος 725, 730, 732
Διάπλο 26
Διαπόντια Νησιά 21, 22, 27, 132
Διδυμότειχο 706
Διεθνής Φλαμανδικός Μανιερισμός 670, 674
Δίκαιον 458
Δικαιοσύνη 211, 212, 213, 216, 217, 219, 459
Δικηγορικός Σύλλογος Κέρκυρας 15
Διλινάτα 614
Διόγος Σκοπιώτης 302
Διονύσιος εκ Φουρνά 684, 697, 792, 801, 802, 803
Δόικας Ιωάννης, Ν. 157, 805

Δομενεγίνης Φραγκίσκος 101
Δομηνικανός 595, 598, 599
Δονάς-Πασχάλης Ιωάννης 304
Δοξαράς Νικόλαος 725, 727, 729, 792, 793, 797, 798
Δοξαράς Παναγιώτης 705, 724, 728, 729, 731, 782, 790, 791, 792, 796, 797, 802
Δρακογιώργος Άγγελος 717, 735, 805
Δρακούλης Ευστάθιος 75
Δρακούλης Πλάτωνας 91, 307
Δράπανο 708
Δρυμώνα 389, 390
Δυρράχιο 132, 136
Δύση 11, 46, 82, 287, 292, 303, 306, 309, 362, 394, 397, 399, 499, 586, 596, 606, 609, 611, 615, 620, 629, 726, 763, 790

Ε

Εβραίοι 293, 420, 469, 596, 644
Εγνατία Οδός 136
Εθνική 743
Εθνική Πινακοθήκη 563, 564, 565, 713, 720, 726, 728, 731, 732, 733
Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών 13
Εθνικό Μουσείο 183
Εθνικό Πανεπιστήμιο 65
Εθνικό Τυπογραφείο 183, 243
Εθνικόν Ημερολόγιον 529, 530, 533
Εθνικόν Πνεύμα 248
Εθνικός Διχασμός 726
Εθνοσυνέλευση Β′ 66, 237, 239
Εικοσιμία 77
Εκκλησία 143, 144, 290, 291, 342, 343, 344, 349, 353, 355, 357, 362, 363, 364, 365, 369, 372, 379, 380, 381, 382, 383, 385, 387, 388, 389, 393, 395, 396, 400, 401, 403, 404, 405, 407, 409, 412, 413, 414, 417, 419, 420, 421, 423, 424, 426, 427, 428, 429, 430, 431, 444, 446, 447, 448, 454, 463, 466, 471, 472, 474, 475, 476, 477, 478, 479, 487, 504, 509, 598, 686, 687, 782, 795
Εκκλησιαστικό Μουσείο Ζακύνθου 505, 654, 657, 660
Εκκλησιαστικό Μουσείο Κεφαλληνίας 367
Ελβασάν 137
Ελεγκτικό Συνέδριο 269
Ελένη Παλαιολογίνα 765
Ελικώνας 645
Ελιό 76
Ελισάβετ της Αυστρίας 551, 552, 553, 554, 555, 556, 558
ΕΛΚΑ 752, 753, 754
Ελλάδα 57, 58, 59, 61, 62, 63, 64, 66, 67, 76, 81, 84, 85, 87, 89, 90, 91, 92, 95, 96, 99, 100, 101, 103, 125, 126, 128, 129, 131, 132, 135, 136, 137, 138, 139, 183, 188, 196, 198, 205, 237, 240, 250, 251, 254, 257, 258, 263, 264, 265, 267, 272, 297, 300, 303, 305, 306, 383, 445, 447, 460, 471, 472, 473, 474, 475, 476, 477, 479, 481, 482, 487, 494, 524, 525, 526, 530, 539, 541, 605, 614, 615, 707, 713, 752, 753, 766, 767, 768, 769, 785, 794
Έλληνες 24, 43, 58, 61, 63, 65, 74, 84, 87, 98, 119, 149, 202, 278, 287, 288, 292, 294, 297, 301, 307, 309, 389, 472, 475, 482, 485, 527, 529, 531, 541, 544, 626, 795
Ελληνικά Πετρέλαια 126, 128
Ελληνικά Χρονικά 489
Ελληνική Αδελφότητα Βενετίας 119, 124
Ελληνική Δημοκρατία 133

Ελληνική Διαχειριστική Εταιρεία Υδρογονανθράκων 128
Ελληνική Κυβέρνηση 59, 61, 63, 75, 100, 129, 139, 140, 476
Ελληνικό Δημόσιο 126, 130, 258, 280, 282, 283
Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών 13
Ελληνικό Κράτος 60, 61, 203, 231, 255, 256, 265, 267, 269, 299, 309, 446, 459, 471, 476, 523, 524, 542, 561, 691
Εμπρός 723
Εμφύλιος πόλεμος 254
Ενετική Δημοκρατία 186
Ενετικό Στατούτο 229, 234
Ενετοί 27, 237, 239
Ενημέρωση 15, 130
Έντιμος Αντιπροσωπεία 296
Ένωση 45, 53, 60, 62, 65, 66, 67, 84, 86, 90, 91, 92, 93, 95, 96, 97, 100, 101, 102, 103, 104, 169, 172, 177, 196, 198, 203, 204, 205, 218, 237, 264, 265, 275, 308, 408, 445, 446, 461, 471, 473, 478, 481, 482, 487, 494, 524, 537, 538, 539, 543, 546, 612
Ενωτιστές 96, 97, 99, 103
Ε.Ο.Τ. 15
Επανάσταση 58, 64, 82, 83, 85, 96, 183, 287, 298, 301, 302, 304, 335, 475, 526, 529, 530, 531, 794
Επανομή 125, 126
Επαρχείο 222
Έπαρχος Αντώνιος 304
Επιθεώρηση Τέχνης 755
Επικράτεια των Ιονίων Νήσων 211
Επιμελητήριο Κέρκυρας 15
Επίσημος Εφημερίδα 250
Επτάνησα 39, 40, 41, 45, 46, 53, 57, 58, 60, 61, 62, 64, 66, 67, 71, 73, 74, 78, 81, 82, 83, 84, 85, 86, 89, 90, 91, 92, 93, 95, 97, 101, 102, 104, 105, 143, 148, 149, 154, 157, 165, 169, 181, 183, 186, 188, 191, 192, 195, 196, 198, 202, 203, 205, 222, 229, 237, 238, 240, 253, 254, 255, 256, 257, 258, 259, 261, 262, 264, 265, 287, 289, 290, 292, 297, 301, 303, 304, 305, 306, 307, 309, 329, 342, 369, 374, 383, 403, 404, 414, 421, 445, 447, 471, 473, 475, 476, 477, 478, 481, 482, 483, 484, 487, 490, 493, 528, 530, 537, 562, 605, 606, 611, 614, 615, 619, 620, 624, 629, 671, 688, 691, 707, 708, 725, 728, 729, 763, 764, 767, 773, 782, 790, 792, 794
Επτανησιακή Σχολή 521, 531, 727, 782, 785, 790, 791, 792, 794, 801, 802
Επτανησιακή Σχολή Ζωγραφικής 763
Επτανησιακό ζήτημα 57, 60, 62, 63, 64, 65, 66, 67, 81, 90, 91, 92, 93, 97
Επτανήσιοι 63, 65, 66, 70, 73, 81, 82, 86, 87, 92, 93, 96, 181, 191, 202, 203, 287, 294, 295, 299, 301, 302, 305, 307, 308, 483, 487, 490, 491, 528, 541, 543, 567, 615, 791, 793
Επτάνησος 732
Επτάνησος Πολιτεία 102, 295, 297, 298, 300, 305, 539, 612
Έρασμος 597
Εργαστήριο Ανάλυσης Ρευστών και Πυρήνων Υπόγειων Ταμιευτήρων 128
Ερείκουσα 132
Ερμής 554
Ερμιτάζ 643
Ε.Σ.Π.Α. 280, 282
Έσπερος 480
Εστία 542
Εταιρεία Κερκυραϊκών Σπουδών 11, 13, 14, 16, 545

Εταιρεία Κεφαλληνιακών Ιστορικών Ερευνών 13
Εταιρεία Κυθηραϊκών Μελετών 384
Εταιρεία των Πεφωτισμένων 294
Εταιρεία των Φίλων 51, 293
Εύα 665, 666, 667, 668, 671, 672, 673, 676, 677, 678, 679
Ευαγγελάτος Σπύρος 13
Ευαγγελική Σχολή Σμύρνης 567, 571
Ευαγγελισμός 487, 577, 578, 587, 588, 683, 692, 698, 704, 765, 766, 775
Εύβοια 373, 645
Ευμορφόπουλος Διονύσιος 302
Ευρυδίκη 527
Ευρυτανία 125
Ευρωπαϊκή Ένωση 135, 138, 277
Ευρωπαϊκός Διαφωτισμός 81, 85
Ευρωπαίοι 131, 429, 570, 571, 718
Ευρώπη 46, 52, 71, 81, 89, 96, 136, 181, 183, 278, 280, 394, 524, 540, 553, 569, 570, 596, 612, 620, 684, 713, 718, 720, 721, 725, 784
Εφημερίδα της Κυβερνήσεως 249, 251
Εφημερίς των Ιονίων 252
Εφραίμ ο Αθηναίος 700, 703
Εφραίμ ο Σύρος 463

Ζ

Ζαβιτσιάνος Δ. 493
Ζαβιτσιάνος Κωνσταντίνος 538
Ζαβιτσιάνος Μάρκος 712, 714, 715, 716, 717, 718, 719, 720, 741
Ζαΐμης Ανδρέας 475, 476
Ζαΐμης Θρασύβουλος 454, 455, 491, 493
Ζακόμπ Μαξ 737
Ζακυνθινοί 23, 153, 301, 341, 349, 509, 725, 730
Ζάκυνθος 23, 57, 58, 88, 96, 123, 125, 132, 147, 149, 152, 222, 231, 265, 266, 269, 279, 287, 288, 290, 291, 293, 294, 295, 299, 301, 303, 304, 329, 330, 332, 333, 334, 336, 338, 341, 343, 346, 350, 355, 357, 359, 361, 364, 374, 375, 376, 389, 404, 405, 447, 457, 497, 499, 503, 508, 509, 510, 561, 563, 565, 567, 568, 569, 605, 606, 608, 609, 610, 611, 613, 614, 617, 627, 651, 652, 653, 654, 655, 656, 657, 660, 661, 667, 669, 671, 673, 676, 683, 684, 685, 692, 693, 708, 720, 723, 724, 725, 726, 727, 728, 730, 732, 733, 764, 765, 766, 767, 771, 772, 773, 774, 775, 785, 786, 787, 794, 801
Ζάλογγο 525, 527
Ζαμίτ Λουκιανός 7, 13, 21, 805
Ζαμπέλης Ναπολέων 86, 228, 528
Ζαμπέλης Σπυρίδων 86
Ζαμπέλιος Ιωάννης 228, 302
Ζαμπέλιος Ναπολέων 55
Ζαπάντης Ευστάθιος 72
Ζαπάντης Νοδάρος Γρηγόριος 77, 78
Ζαπορόγιε 397
Ζάππειο Μέγαρο 717
Ζάρρα Ιλιάνα 683, 805
Ζαρόκωστας Ευάγγελος 37, 805
Ζαφειράτου Θεοδώρα 195, 805
Ζαχαρίας 697
Ζελιλίδης Αβραάμ 132
Ζερβός Θ. 243, 250
Ζερβός Ιακωβάτος Ηλίας 52, 77, 78, 84, 92, 96, 99, 305
Ζεφυρία 656
Ζώης Λεωνίδας 334, 336, 562, 563, 724, 725
Ζώρας Γεώργιος, Θ. 304

Η

Η Ανατολή 481, 487, 489
Ηλεία 125, 334, 335, 336

Ήλιδα 288
Ηνωμένα Κράτη των Ιονίων Νήσων 170, 178, 181, 188, 223, 403, 539, 612
Ηνωμένες Πολιτείες 40, 139, 277
Ηνωμένο Βασίλειο 185
Ήπειρος 66, 73, 125, 127, 266, 268, 289, 297, 298, 308, 528, 600, 621, 625, 648, 725, 741, 768
Ηπειρώτες 620
Ηρακλεία 331
Ηράκλειο 671, 673, 774, 778
Ηρώδης 582, 585, 586
Ησαΐας 697, 699

Θ

Θάσος 126
Θέμα Κεφαλονιάς (Κεφαλληνίας) 341
Θέματα 638
Θεολογική Σχολή Χάλκης 481
Θεοτόκη, οικογένεια 465, 467
Θεοτόκης Γεώργιος 544
Θεοτόκης Εμμανουήλ 26
Θεοτόκης Ιωάννης 469
Θεοτόκης Κωνσταντίνος 712, 713, 714, 715, 717, 718, 720, 721, 735, 738, 744
Θεοτόκης Νικηφόρος 49, 304, 305, 467
Θεοτόκης Σπυρίδων 293, 296, 741
Θεοτόκος Αντιβουνιώτισσα 62, 463, 464, 465, 466, 467, 469, 638, 673
Θεοφάνης 645, 652
Θεόφιλος ο Κορυδαλλεύς 291, 337
Θερμαϊκός 125, 131
Θερμοπύλες 755
Θεσσαλία 66, 102, 297, 621
Θεσσαλονίκη 125, 126, 131, 683, 685, 686, 687, 689, 692, 693, 694, 717
Θηνέα 77
Θράκη 66, 131, 331
Θρακικό Πέλαγος 125
Θύμης Κωνσταντίνος, Π. 403, 805
Θυνιά 342
Θωμάς Παλαιολόγος 765

Ι

Ιακώβ 697, 775
Ιακωβάτοι, αδελφοί 445, 446, 447, 449, 453, 454, 457, 458, 459, 460, 461
Ιακωβίδης Γεώργιος 726
Ιατρά Ισαβέλλα 562, 564, 565, 569
Ιατράς Κωνσταντίνος 561, 562, 563, 564, 565, 566, 567, 568, 569, 570, 571, 572, 573, 574, 575
Ιατρικό Κολλέγιο 51
Ιατροχειρουργική Εταιρία Κερκύρας 15
Ιβηρική, χερσόνησος 596
Ιγνάτιος, μητροπολίτης 298
Ίδρυμα Έφης και Παναγιώτη Μιχελή 564, 566
Ίδρυμα Ιωάννου Φ. Κωστόπουλου 15
Ιεζεκιήλ 697
Ιερά Μητρόπολη Ζακύνθου και Στροφάδων 341, 497, 505, 667
Ιερά Μητρόπολη Θεσσαλονίκης 684, 693
Ιερά Μητρόπολη Κερκύρας 15, 406, 408, 409, 546
Ιερά Μητρόπολη Κεφαλληνίας 413
Ιερά Μητρόπολη Κυθήρων 383, 391
Ιερά Μονή Αγ. Βασιλείου του Κάτω 123
Ιερά Μονή Αγ. Γερασίμου Ομαλών 292, 360
Ιερά Μονή Αγ. Γεωργίου Αρμά 645
Ιερά Μονή Αγ. Διονυσίου 449
Ιερά Μονή Αγ. Παρασκευής Ταφιού 359
Ιερά Μονή Απόλπαινας 599, 766
Ιερά Μονή Αποστόλου Ανδρέα 708
Ιερά Μονή Βύλιζας Ματσουκίου 621
Ιερά Μονή Θεοτόκου των Γεριών 360
Ιερά Μονή Ιωάννου του Λαμπαδιστού 600
Ιερά Μονή Κάτω Παναγιάς Άρτας 623

Ιερά Μονή Κύκκου 695, 696, 697, 698, 699, 700, 702, 703, 704, 705, 706, 707, 708, 709, 783
Ιερά Μονή Κυρίας των Αγγέλων Κεχροβουνίου 706
Ιερά Μονή Οσίου Νικάνορος 645
Ιερά Μονή Παναγίας Αναφωνήτριας 466, 508, 765, 766, 771
Ιερά Μονή Πετράκη 409
Ιερά Μονή Πλατυτέρας 180, 467, 469, 543, 593, 600, 603, 604, 652, 742
Ιερά Μονή Ροβέλιστας 643
Ιερά Μονή Ρουσάνου 653
Ιερά Μονή Σταυρονικήτα 653
Ιερά Μονή Στροφάδων 329, 330, 331, 335, 340, 627
Ιερά Μονή Ταξιαρχών 766
Ιερά Μονή Τιμίου Προδρόμου 580
Ιερά Μονή Φανέντων 769
Ιερά Σύνοδος 347, 408, 472, 477, 478
Ιερεμίας 697
Ιερεμίας Γ′, πατριάρχης 380
Ιερό Τάγμα 378, 380
Ιερός ναός Αγίας Τριάδος 482, 671
Ιερός ναός Σωτήρος Παντοκράτορος 335, 769
Ιησουίτες 291, 396, 456
Ιησούς 401, 472, 599, 644, 646
Ιθάκη 58, 104, 166, 167, 168, 170, 172, 173, 175, 176, 177, 179, 203, 222, 290, 341, 343, 355, 377, 404, 405
Ικαρία 268
Ιλισσός 527
Ινδίες 22, 40, 41
Ινδοί 41
Ιννοκέντιος Γ′, πάπας 341
Ινστιτούτο Γεωλογίας και Ερευνών Υπεδάφους 125
Ιόνια Νησιά 11, 21, 30, 39, 40, 52, 57, 59, 65, 73, 93, 100, 101, 125, 145, 168, 169, 172, 175, 188, 212, 231, 237, 250, 254, 264, 265, 266, 267, 269, 270, 271, 272, 274, 275, 280, 288, 305, 306, 403, 417, 418, 419, 421, 425, 426, 429, 444, 445, 461, 463, 477, 524, 525, 539, 601, 603, 639, 647, 648, 651, 688, 691, 763, 764, 765, 767, 773, 784, 785
Ιονική Τράπεζα 222
Ιόνιο 125, 127, 130, 131, 133, 135, 136, 137, 138, 139, 140, 143, 264, 510, 528, 629
Ιόνιο Κράτος 67, 195, 196, 197, 203, 204, 211, 403, 406, 417, 420, 422, 423, 425, 426, 428, 429, 431, 468
Ιόνιο Πανεπιστήμιο 13, 14, 15, 130, 469
Ιόνιος Ακαδημία 45, 51, 83, 305, 481
Ιόνιος Αστικός Κώδικας 229, 232, 234, 235, 238, 427
Ιόνιος Βουλή 45, 52, 60, 74, 85, 87, 88, 89, 90, 91, 92, 96, 97, 182, 184, 187, 188, 191, 192, 197, 231, 232, 405, 406, 423, 424, 425, 426, 444, 453, 482, 484, 489, 490, 493, 524
Ιόνιος Κυβέρνηση 58, 59, 423, 468
Ιόνιος Ποινικός Κώδικας 198
Ιόνιος Πολιτεία 83, 87, 88, 90, 93, 473
Ιορδάνης, ποταμός 577, 578, 582
Ιουλιανή Επανάσταση 83, 181
Ιουστινιανός 113
Ιρλανδία 427
Ιρλανδικό ζήτημα 431
Ισαάκιος Α′ Κομνηνός 371
Ισπανοί 596
Ισραηλιτική Κοινότητα 492
Ίστρια Δώρα, Δ’ 527
Ιταλία 129, 133, 134, 135, 136, 227, 255, 256, 257, 290, 304, 305, 418, 521, 522, 523, 525, 526, 528, 530, 531, 540, 562, 563, 565, 566, 568, 569,

606, 619, 620, 626, 629, 708, 741, 764, 790, 801
Ιταλική Δημοκρατία 133
Ιταλικό ζήτημα 89, 91, 92
Ιταλικό Κράτος 255
Ιταλικό Προξενείο 488
Ιταλιστές 728
Ιταλοί 126, 130, 131, 135, 252, 254, 540, 728
Ιφιγένεια 792
Ιωαννίκιος Γ΄ Καρατζάς, πατριάρχης 380
Ιωάννινα 127, 130, 378, 380, 527, 619, 628, 629
Ιωάννου Νεκταρία 45, 805
Ιώβ 64
Ιωνία 562, 564, 568
Ιωσήφ, πρωτοσύγκελος 397

Κ

Καβάλα 126
Καβαλιεράτος 76
Καβάσιλας Γιάννης 753, 754
Καββαδίας Γεράσιμος 352
Καθολική Αρχιεπισκοπή Κερκύρας 14
Καθολικισμός 289, 308, 309, 395
Κάιζερ (βλ. Γουλιέλμος Β΄)
Κάιν 666, 677, 679
Καιροφυλλάς Γεώργιος 652
Καιροφυλλάς Πέτρος 652
Κάκνη Μαρνέττα 226
Καλάβρυτα 73
Καλαρρύτες 620, 629, 725
Καλαρρυτινοί 620
Καλαφατιώνες 315, 319
Καλβίνος 399
Κάλβος Ανδρέας 303, 304
Καλέργης Νικόλαος 657, 658, 659, 660, 774
Καλέργης Φραγκίσκος 651, 657, 658, 768
Καλζινόπουλος Εμμανουήλ 379
Καλιπάδο 147
Καλκάνης Μ. 475
Καλλιγάς Γερμανός 349, 365
Καλλιγάς Παύλος 476
Καλλιγάτα 613, 618
Καλλιθέα 615
Καλλίνικος Β΄, πατριάρχης 379
Καλλιτεχνική Σχολή Προσαλέντη 751
Καλλυβωκάς Διονύσιος 562
Καλοκαιρινός Βρετός 390
Καλοκαρδιάρης Θεοτόκης 465
Καλούδη, οικογένεια 468
Καμπιέλλο 627
Κάμπος 316
Καναδάς 42, 277
Κανακάδες 485
Καναλάτος Σ. 614
Κανάρης Κωνσταντίνος 61, 485
Κανιόλας Βαρθολομαίος 303
Κανονισμός της Χάγης 255, 256, 257, 258, 262
Καντούνης Νικόλαος 725, 729, 732, 793, 799
Καπάδοκας Αλοΐσιος 122
Καπάδοχος Δημήτρης, Χρ. 157
Καπανδρίτη Αναστασία 605, 618, 805
Καπνιστός Κ. 130
Καποδίστριας 543
Καποδίστριας Αντώνιος-Μαρία 466
Καποδίστριας Βιάρος 465, 466
Καποδίστριας Ιωάννης 183, 187, 296, 298, 304, 305, 466, 541, 544, 549
Καποδίστριας Πιέρος 159
Καραβάδο 614
Καραβέλα, οικογένεια 465
Καραβίας Τηλέμαχος 166
Καραΐσκος 298
Καραμούτσος Κ. 314
Καραμπελιάς Γιώργος 287, 805
Καραντινός Ανδρέας 638

Καρδάμης Κωνσταντίνος 14
Κάρολος Ε΄ 784
Καρουσάδες 24, 33, 766, 771
Καρούσος 490
Καρπάτσιο 725, 730
Καρπούζης Νικόλαος, Ξ. 95, 805
Καρρέρ Παύλος 562, 564, 569
Καρτάνος Ιωαννίκιος 304
Καρύδης Δημήτριος, Ε.-Γ. 107, 805
Καρύδης Νικόλαος 243, 390
Καρύδης Σπύρος, Χρ. 6, 11
Κασιμάτης Εμμανουήλ 390
Κασιμάτης Νικόλαος 386
Κασπία Θάλασσα 136
Καστοριά 131, 768
Κάστρο Αγίας Μαύρας 764
Κάστρο Αγίου Γεωργίου 342, 343, 345, 353, 764
Κάστρο Ζακύνθου 295, 764
Κάστρο Μυλοποτάμου 766, 767
Καστροφύλακας Γεώργιος 661, 671
Κατάκωλο 126, 127, 130, 132, 135
Καταστάρι 610, 669, 676
Καταχθόνιοι 74, 75, 95, 103
Κατελάνος Σωφρόνιος 345
Κατελιό 76
Κατερέλου Σπυριδούλα 277, 806
Κατζαντζάροι 311,315, 319, 324
Κατηλιανός Διονύσιος 337
Κατήφορος Αντώνιος 304
Κατούνα 613
Κατοχή 253, 254, 261, 262, 754
Κατρά Άννα 6
Κατσαΐτης Ιερεμίας 398
Κατσαντώνης 298
Κατσελάκη Ανδρομάχη 637, 806
Κάτω Άι-Γιώργης 652
Κάτω Χώρες 397
Καψάσκης Ν. 299
Κεντρική Υπηρεσία Διαχείρισης Ισραηλιτικών Περιουσιών 258, 259
Κεραμειές 345, 347, 348
Κεραμωτό 769
Κεραυνός 97
Κερί 610
Κέρκυρα 11, 21, 22, 23, 24, 25, 28, 29, 30, 31, 34, 36, 40, 49, 52, 57, 60, 62, 65, 86, 88, 96, 106, 107, 115, 117, 120, 121, 122, 123, 128, 130, 131, 132, 133, 135, 137, 140, 143, 144, 145, 149, 151, 152, 153, 157, 163, 164, 173, 202, 211, 219, 222, 232, 237, 239, 240, 242, 244, 245, 246, 248, 249, 250, 252, 256, 259, 265, 266, 267, 269, 279, 283, 287, 290, 292, 293, 296, 303, 305, 307, 308, 310, 311, 313, 316, 334, 341, 368, 377, 378, 379, 380, 389, 404, 405, 412, 417, 418, 419, 421, 423, 424, 425, 426, 428, 444, 463, 464, 466, 467, 481, 490, 491, 492, 493, 527, 535, 538, 539, 540, 544, 545, 547, 552, 556, 562, 593, 605, 611, 619, 622, 623, 624, 625, 626, 627, 642, 651, 652, 656, 668, 672, 673, 675, 708, 713, 714, 715, 717, 718, 720, 721, 723, 735, 737, 738, 739, 740, 741, 744, 745, 751, 756, 766, 767, 768, 771, 774, 784, 804
Κερκυραϊκά Νέα 15
Κερκυραϊκά Χρονικά 6
Κερκυραϊκή Ανθολογία 713, 714, 716, 717, 718, 719, 720, 722, 735, 738, 739, 740
Κερκυραϊκός Λογοτεχνικός Όμιλος 715
Κερκυραίοι 20, 74, 117, 119, 120, 121, 122, 184, 188, 238, 240, 242, 243, 248, 250, 312, 540, 541, 544, 697, 705, 717, 718, 756, 791

Κερκυραίος Πέτρος 150
Κερνίτσα 73
Κεϋλάνη 21
Κεφαλάς Ιωάννης 302
Κεφάλας (Κεφαλάς) Χρύσανθος 31, 404
Κεφαλονιά 52, 58, 59, 60, 61, 67, 68, 69, 70, 72, 73, 74, 75, 78, 80, 83, 84, 86, 87, 92, 94, 96, 97, 102, 104, 105, 148, 172, 173, 195, 196, 197, 201, 202, 204, 205, 206, 216, 219, 222, 265, 266, 269, 279, 287, 288, 290, 291, 293, 294, 295, 296, 303, 307, 313, 332, 334, 336, 341, 342, 343, 344, 345, 346, 348, 349, 350, 351, 352, 355, 357, 361, 362, 364, 375, 376, 378, 393, 400, 404, 405, 446, 447, 448, 454, 460, 461, 475, 487, 509, 521, 605, 606, 608, 609, 610, 612, 613, 614, 618, 637, 647, 648, 656, 695, 703, 705, 707, 708, 709, 710, 766, 792, 794
Κεφαλονίτες 11, 69, 75, 301, 302, 341, 400, 794
Κήποι 614, 659
Κήπος των Μουσών 553
Κηπούρια 643
Κιτρομηλίδης Πασχάλης 691
Κλαδάς Θεόδωρος, Γερ. 487
Κλάδη Θεοδώρα 328, 329, 340, 806
Κλαυδιανός Ιωάννης 299
Κλείσματα 346
Κλεοπάτρα 32
Κλώντζας Γεώργιος 289, 597, 601, 783
Κογεβίνα, οικογένεια 314
Κογεβίνας Λυκούργος 715, 716, 717, 719
Κοζάκοι 397
Κοθωνίκι(ο) 319, 320
Κοινότης Κερκύρας 481-489
Κοινωφελές Ίδρυμα Αλέξανδρος Σ. Ωνάσης 15
Κοινωνία της Πληροφορίας 263, 265, 272
Κόκκινη Εκκλησία 586
Κόκκινος Εμμανουήλ 474
Κόκλας Δανιήλ 625, 635
Κόλας Αρμοδώρας 652
Κόλαση 593, 596, 598, 601, 603
Κόλλα, οικογένεια 756
Κολοβού Χριστίνα, Χ. 383, 806
Κολόκας Ιωάννης 298
Κολοκοτρώνης Θεόδωρος 287, 301
Κολοκυθάς Νεόφυτος 344
Κολοκυθάτα 344
Κολόμπο Ιγνάτιος 704, 705
Κολυβάς Φίλιππος, παπάς 299
Κολωνία 774
Κομιώτης Μαρίνος 228
Κομπίτσι 319
Κόνδαρης Δ. 475
Κονδύλη Ιωάννα, Ν. 225, 806
Κονιδάρης Δημήτρης 6, 7, 13, 16, 749, 806
Κονταρίνης Κωνσταντίνος 665, 667, 668, 670, 672, 673, 674, 675, 676, 678, 680, 682
Κοντογενάδα 343, 344, 345, 353
Κόντογλου Φώτης 731
Κοντομίχαλος Σπυρίδων 76, 349, 351, 413
Κοντοστάνος Μεθόδιος, μητροπολίτης 546, 550
Κοράής Αδαμάντιος 183
Κοράης Ιωάννης 730, 732, 774, 782, 783, 784, 785, 786, 787, 788, 789
Κοργιαλένειο Ιστορικό και Λαογραφικό Μουσείο 529, 638
Κοριάννα 346
Κορινθία 393, 637, 638
Κορινθιακός, κόλπος 302
Κόρινθος 341, 375
Κορμαρίν, οικογένεια 465
Κορνάρος Ιωάννης 773, 778

Κορρέ Κατερίνα, Β. 143, 806
Κόρφης Τάσος 750, 751
Κορφιάτες 23
Κορώνη 152
Κορωνοί 76
Κοσκινάς Νικόλαος 14
Κοσμετάτου-Μακκά, οικογένεια 637
Κοτινά Μαρία 81, 806
Κουαρτάνου, οικογένεια 465, 466
Κούκουρα Ελευθερία 69, 806
Κούλια Κατερίνα 40, 41
Κουλούρη Λιάνα 750
Κουμετάκης Ηλίας 715
Κουμουνδούρος Αλέξανδρος 241, 243, 245, 248, 251
Κουνελάκης Νικόλαος 523
Κουρής Σωκράτης 86, 239, 240, 241, 242, 243, 245, 246, 249, 484
Κούρια Αφροδίτη 718
Κουρκουμέλης Δ. 244, 248, 249
Κουρμπέ 725
Κουρουκλάτα 342
Κουρουπάκης Απόστολος 6
Κουτούζης Νικόλαος 725, 729, 732, 782, 788, 792, 793, 799
Κούτσοβο 129, 137
Κοψιδά-Βρεττού Παρασκευή 14, 174
Κράναχ Λουκάς ο Πρεσβύτερος 597
Κρήτη 66, 102, 129, 131, 226, 266, 268, 287, 288, 289, 303, 305, 306, 307, 331, 372, 373, 374, 388, 389, 577, 651, 671, 673, 676, 741, 773, 774, 784
Κρητική Αναγέννηση 303, 306, 309
Κρητική Πολιτεία 492
Κρητική Σχολή 624, 766, 768, 775, 776
Κρητικό Θέατρο 304
Κρητικός Γιώργης 152
Κρητικοί 287, 289, 303, 307, 599, 600, 651, 653, 655, 656, 768
Κριμαϊκός, πόλεμος 64, 89, 92
Κρουαζιέ-Μασωνίδη Ρένα 14
Κρυστάλλης Κώστας 621
Κυδωνία 331
Κύθηρα 58, 152, 222, 265, 287, 293, 295, 303, 334, 377, 383, 384, 385, 386, 389, 391, 405, 707, 766, 769, 772
Κυθήριοι 385, 387
Κυκλάδες 266, 773, 782
Κύριλλος Δ′, πατριάρχης 379
Κυπριάδης Κ. 241, 245
Κύπρος 305, 600, 601, 695, 699, 702, 707, 708, 764
Κυριακή των Βαΐων 25, 784
Κώδικας Μορώνη 330, 331, 332, 336, 337, 338, 340
Κωνσταντάς Πολυχρόνης 237, 239, 241, 242, 243, 245, 246, 248, 249, 250, 251, 252
Κωνσταντινίδης Γεώργιος 493
Κωνσταντινούπολη 21, 81, 91, 148, 287, 291, 302, 303, 306, 309, 331, 336, 340, 371, 372, 389, 393, 394, 397, 399, 408, 476, 477, 644, 701, 707, 765, 784
Κωστάκης Κωνσταντίνος 484, 485, 487, 490
Κωστόπουλος Χριστόδουλος 123

Λ

Λαζαρέτο 166, 169, 171, 172
Λάιντεν 551
Λακωνία 265, 645, 726
Λαμπάρδος Εμμανουήλ 289, 622, 626
Λαμπάρδος Ιωακείμ 652
Λαμπέτης Νικόλαος 661, 669, 671, 673, 676
Λαμπόρτν Γκυ 735
Λαμπόρντ Σα 735, 736
Λαμπρινάτος-Μπομποτής Αναστάσιος 77

Λαμπρογεώργος Άρης 16
Λάμπρος Σπυρίδων 724
Λάνδος Αγάπιος 388, 743, 745
Λάππας Δημήτριος 152
Λάππας Κωνσταντίνος 152
Λάσκαρις Θεόδωρος 329
Λαταβινάτα 769
Λατινική Αρχιεπισκοπή 413, 417, 422, 424, 425, 428, 444
Λατίνοι 149, 307, 342, 343, 360, 373, 492
Λεβούνης Νεόφυτος 383, 384, 385, 386, 387, 390, 391
Λεγεώνα των Ξένων 736, 737
Λειβαδάς Γεράσιμος 78
Λεκατσάς Ιωάννης 57
Λεμβέργη 395
Λένης Φίλιππος 6, 11
Λεονάρδος Α΄ Τόκκος 343
Λεονάρδος Γ΄ Τόκκος 341, 343, 765
Λεονταράκη-Νίκλη, οικογένεια 227
Λεονταράκης Εμμανουήλ 226, 227
Λεονταράκης Ιωάννης 225, 227, 228, 234
Λεονταρίτης Διονύσιος 58
Λεονταρίτης Παναγιώτης 58
Λέσβος 266
Λέτσε 611, 612
Λέτσιος Βασίλης 14, 16
Λευκάδα 25, 58, 222, 265, 266, 269, 279, 287, 289, 296, 297, 298, 302, 307, 334, 375, 376, 405, 577, 586, 599, 606, 608, 610, 613, 615, 764, 766, 768, 771
Λευκίμμη 23, 30
Λεύκιμνα 23
Λευκό Ακρωτήριο 23
Λευκορώσοι 394
Λευτεριώτης Νίκος 714
Λευτιμιώτες 23
Λεύτιμο 22, 23, 24
Λέων ο 10ος, πάπας 523
Λήμνος 125
Ληξούρι 78, 104, 196, 198, 199, 200, 201, 202, 208, 209, 210, 295, 296, 353, 358, 448, 454, 461, 614, 647
Λήσταρχος Ερμόδωρος 304
Λιαπάδες 675
Λιβάδι Καρυάς 769
Λιβαθινός Μιχάλης 123
Λιβαθού 76, 295, 342, 343, 344, 345, 350, 353
Λιβέρης Νεκτάριος 331
Λιβύη 128, 135
Λιθακιά 610, 617
Λιθουανία 394, 396
Λιντοβόης Κώστας 7, 14
Λιοτά Αναστασία 40
Λιστόν 540
Λιτζαρδόπουλος Λεόντιος 344
Λοβέρδοι, δυναστεία 344, 345
Λοβέρδος Αγάπιος 350
Λοβέρδος Αθανάσιος 344
Λοβέρδος Γεράσιμος 343, 344, 353
Λοβέρδος Φιλόθεος 345
Λομβαρδία 526
Λομβάρδος Κωνσταντίνος 88, 89, 90, 92, 96, 100, 103, 241
Λονδίνο 22, 57, 59, 61, 62, 65, 129, 186, 188, 291, 421, 428, 523, 524, 569, 570
Λούβρο 594, 798
Λούζης Νικόλαος 475, 476
Λούθηρος 597
Λούκαρις, Κύριλλος 290, 291, 292, 348, 376, 393, 395, 396, 397, 399, 400, 401, 402
Λουκάς, απόστολος 696, 698, 702, 703, 704
Λουκάτος Σπύρος 102, 458

Λούντζης Ερμάννος 96
Λούντζης Νίκιας 13
Λουραντιάτικα 769
Λυκιαρδόπουλος 301
Λυκούρεσης Αλέξανδρος 153
Λυμπίδης Αναστάσιος 78
Λύτρας Νικηφόρος 523, 524

Μ

Μαβίλης Λορέντζος 543, 544, 550, 741
Μάζης Ιωάννης, Θ. 130, 133, 134, 136
Μαθράκι 131, 132
Μαίτλαντ Θωμάς 82, 104, 298, 299
Μακάριος, μητροπολίτης 405
Μακεδονία 66, 125, 131, 266, 268, 768
Μακκάς Λεωνίδας 267
Μακρής Σπυρίδων 365
Μαλάκης Σπυρίδων, Γ. 69, 75, 76, 77, 78, 79, 351
Μαλάνου Ποθητή 390
Μαλαξός Νικόλαος 374
Μαλιπιέρο Πιέρο 290
Μάλτα 21, 73
Μαλτέζου Χρύσα 13
Μάνεσης Ν. 316
Μάνη 561, 644
Μανθώπουλος Λάμπρος 493
Μανιάτης Νικόλαος 517, 518
Μαντένια Ανδρέας 594, 596, 599
Μαντζαβίνης 76
Μάντζαρος Ιάκωβος 232
Μάντζαρος Νικόλαος 537, 543, 550
Μαντούκι 40, 718
Μανωλέσος Φραγκίσκος 508
Μάουρερ Γεώργιος Λουδοβίκος, φον 57
Μαράς Μάξιμος 304
Μαρίνος Ι. 475, 476
Μαρίτζα, οικογένεια 468
Μαρκάτου Θεοδώρα 763, 790, 801, 802, 803, 806
Μαρκοράς Γεώργιος 239
Μαρκούρης Χριστόφορος 708
Μαρκουσί 736
Μαρξ Ροζέρ 730
Μαρτελάος Αντώνιος 293, 303, 304
Μαρτινέγκος Αντώνιος 295, 299
Μαρτίνη Αιλιάνα 719
Μαρτίνος Νάσος 7, 14
Μασέλλος (Μασσέλος) Χρύσανθος, μητροπολίτης 407, 408, 409, 430, 468, 482
Μασσαλία 57
Μάστορας Ιωάννης 152, 158
Μάτεσης Αντώνιος 304
Ματθιόπουλος Ευγένιος 715, 716, 717
Ματίς 737, 738, 739
Ματσούκης Γεράσιμος 647, 650
Ματσούκι 619, 620, 628, 629
Ματσουκιώτες 620, 628
Μαυροβούνιο 128
Μαυρογιάννης Γεράσιμος 294
Μαυροειδής Νικόλαος 304
Μαυροκορδάτος Αλέξανδρος 58
Μαυρομιχάλη Ευθυμία 561, 806
Μαυρομιχάλης Ηλίας 302
Μαχαιράδο 613
Μεγάλες Δυνάμεις 63, 66, 86, 139, 296, 474, 483
Μεγάλη Βρετανία 21, 92, 95, 102, 104, 181, 185, 186, 188, 191, 277, 403, 417, 425, 524, 750
Μεγάλη Ιδέα 69, 70, 76, 89, 91, 308, 487
Μεγάλη Περιήγηση 563, 565
Μεγάλο Μετέωρο 643, 645
Μέδικοι 598
Μεθόδιος Γ΄ ο Μορώνης, πατριάρχης 328, 329, 331, 337, 340
Μελέτιος ο Γ΄ 697
Μελισσηνός Αβράμιος 349

Μελισσηνός Σπύρος 484
Μενδράκος Τάκης 756
Μέντη Δώρα 14
Μεράντζας Χρήστος, Δ. 619, 806
Μερλέρα 26, 27, 28
Μεροβίγλι 27
Μερσιά 647
Μέσα Βούργο 769
Μεσαίωνας 595, 791
Μέση Ανατολή 139, 266
Μεσόγειος 61, 73, 81, 86, 89, 90, 92, 139, 620, 629
Μεσολόγγι 58, 74, 303, 306, 489
Μεσολογγίτες 303
Μεσολωράς Ιωάννης, Διον., πρωτοπρεσβύτερος 341, 695, 806
Μεσοπόλεμος 720, 728, 731
Μεσσηνία 726
Μεταλληνός Γεώργιος, Δ., π. 445, 593, 806
Μεταλληνός Δημήτριος, Γ. 417, 806
Μεταλληνός Παύλος 14
Μεταξάς Γιάκουμος 347
Μεταξάς Καίσαρ 296
Μεταξάς Νικόλαος 345
Μεταξάς Π. 475
Μεταξάς Σπυρίδων 301
Μεταξάτα 344, 345, 346, 348, 351
Μεταρρύθμιση 597
Μεταρρυθμιστές 53, 55, 86, 95, 102, 103, 494
Μεταρρυθμιστικό κόμμα 53, 54, 83, 86, 87, 88, 92
Μετέωρα 652
Μηλαπιδιά 766, 769, 793
Μηλιαρέσης Δημήτριος 483
Μήλος 656
Μηνιάτης Γεώργιος 521, 522, 523, 524, 525, 526, 527, 528, 529, 530, 531
Μηνιάτης Ηλίας 73, 304
Μηχαλόπουλος Αλέξανδρος 493
Μιαούλης Αθανάσιος 60, 63
Μικρά Ασία 707
Μιλάνο 526, 612
Μίνιο Αλβίζε 313
Μιχαήλ, αρχάγγελος 580, 659, 697
Μιχαήλ Α΄ Κηρουλάριος 371
Μιχαήλ Άγγελος 665
Μιχάλαγα Δέσποινα, Στεφ. 369, 806
Μιχαλοπούλου Ζωή, Κ. 181, 806
Μίχος Πέτρος 117
Μολδοβλαχία 302, 396, 401
Μολεάν Αλέξανδρος 316
Μομφεράτος Ιωσήφ 52, 77, 78, 84, 91, 92, 96, 97, 99, 100
Μόναχο 522, 524, 714, 715, 718, 774
Μονεμβασιά 374, 377, 386, 389, 644
Μονή Ασωμάτων 768
Μονή Βουτσά 646
Μονή Ιβήρων 645
Μονή Παλαιοκαστρίτσας 33, 640, 675, 676
Μονμάρτη 74
Μονόπωλης Διονύσης 132
Μονταρζί 737
Μοριάς 289, 374
Μόρμορης Γεώργιος 303
Μόρρις Ουίλιαμ 730
Μόσκος Ηλίας 303, 582, 651, 654, 655, 657, 726, 774
Μόσκος Ιωάννης 626
Μόσχα 397, 467, 752
Μοσχόπουλος Γεώργιος 13
Μοσχόπουλος Διονύσιος 253, 806
Μόσχος Γεώγιος 732, 768
Μόσχος Δημήτριος 732, 768
Μότσαρτ 730
Μοτσενίγος Γεώργιος 296
Μουζάκης Στέλιος 311, 806
Μουζάκι 615, 660

Μουζίκοι 453, 457
Μουράγια 465
Μουσείο Ευαγγελιστρίας Τήνου 564
Μουσείο Μπενάκη 640, 643, 666
Μουσείο Σολωμού και Επιφανών Ζακυνθίων 13, 14
Μουσείο Τεργέστης 565
Μουσείο της Σάμης 279
Μουσείον «Ο Κοραής» 102
Μουσολίνι Μπενίτο 255
Μουστοξύδης Ανδρέας 180, 181, 182, 184, 186, 187, 188, 189, 191, 192, 193, 304
Μπάδα Κωνσταντίνα 621
Μπαθάς Θεοφάνης 585
Μπακού 136
Μπαλάνος Α.Κ. 241, 245, 246, 249
Μπαλτατζής Σπυρίδων 627
Μπάρι 136
Μπαρόκ 563, 605, 624
Μπεράτ 137
Μπερτόνη Μαρία 122
Μπέττχερ Κλάουντια 16
Μπογδάνος Δημήτριος 626, 636
Μπόγδανος Ιωαννίκιος 766
Μπολόνια 227, 563, 569
Μπορής Αντώνιος 726, 732
Μποσκέτο 721
Μποττιτσέλλι Σάντρο 597
Μπότσαρης Κίτσος 298
Μπότσαρης Μάρκος 305, 529
Μπότσης Μιλτιάδης, Γ. 125, 807
Μπούα, οικογένεια 465
Μπουντούρης Δημήτριος 66
Μπούργο 345, 355, 363
Μπούτος Βασίλης 259
Μπρίντιζι 136, 626
Μυκονιάτης Ηλίας, Γ. 528
Μυλοπόταμος 390
Μυλωνά Ζ. 766
Μυστράς 303, 306, 309, 765
Μυτιλήνη 266, 267
Μωάμεθ Β΄ ο Πορθητής 371
Μωραϊτίνης 456
Μωρεάς Ζαν 741, 756
Μωυσής 697

Ν

Νάζου Θεοδώρα 117
Ναμπί 718
Νάνου Αθηνά 117, 807
Νάξος 640
Ναπολεόντειος Κώδικας 229, 230, 234
Ναπολέων 556
Νάπολη 526, 801
ΝΑΤΟ 136, 138
Ναύπακτος 302, 784
Ναύπλιο 61, 374, 768
Νέα Διαθήκη 697
Νέα Εστία 738
Νέα Ζηλανδία 42
Νέα Ιερουσαλήμ 397, 637, 638
Νέα Υόρκη 555
Νεάπολη 774
Νέγρι Νικόλαος, παπάς 467
Νείλος 718, 773
Νεοελληνικός Διαφωτισμός 70, 81, 82, 85, 686, 687, 690, 691, 792
Νεόφυτος Στ΄, πατριάρχης 386
Νέρωνας 72
Νίκας Παναγιώτης 683, 693, 727
Νικηφόρος Β΄ Κομνηνός Δούκας Άγγελος 289
Νίκλη Αγγελική 226, 227, 229
Νικόδημος Α΄ Μεταξάς 344, 345, 346, 348, 353
Νικόδημος Β΄ Μεταξάς 290, 291, 292, 304, 348
Νικοκάβουρας Αναστάσιος 484
Νικοτσάρας 298

Νομαρχία Ζακύνθου 267, 726
Νομαρχία Κέρκυρας 267
Νομαρχία Κεφαλληνίας 203, 267
Νομικός Γεώργιος 623, 631
Νομικός Δημήτριος 744
Νομός Έβρου 125
Νορβηγία 257
Νορμανδοί 342
Νοταράς Γεράσιμος 393, 400, 401, 402, 637
Νούκιος Νίκανδρος 304
Νταβίντ Λουί 793, 798
Νταβούτογλου Αχμέτ 139
Ντελακρουά 794, 800
Ντενί Μωρίς 715
Ντεραίν 737
Ντίσελντορφ 553
Ντομάτα 613, 614
Ντύρερ Άλμπρεχτ 597
Νώε 666, 679

Ξ
Ξανθόπουλος Κωνσταντίνος 567
Ξανθόπουλος Νικηφόρος Κάλλιστος 388
Ξενοδοχείον του Στέμματος 241
Ξυγγόπουλος Ανδρέας 654, 792
Ξυδιάς-Τυπάλδος Νικόλαος 523, 525, 526, 525, 526

Ο
Οθωμανική αυτοκρατορία 38, 81, 84, 89, 175, 421, 707
Οθωμανοί 292, 307, 374, 397, 539, 541, 596, 764
Οθωμανοπολωνικός πόλεμος 397
Όθωνας 59, 89, 92, 99, 471
Οθωνοί 77, 132, 135
Οικονομίδου Ρουμπίνη 16
Οικονομικό Επιμελητήριο Ελλάδος 270
Οικονόμου Κωνσταντίνος 15
Οικουμενικό Πατριαρχείο 294, 372, 374, 378, 379, 381, 382, 385, 403, 405, 408, 409, 412, 447, 460, 473, 474, 475, 476, 477, 478, 479
Οκτάβιος 32
Ολλανδία 551, 555
Ολοκαύτωμα 253
Ολτένιτσα 493
Ολύμπια 570
Ομαλά 72, 76, 637
Όμηρος 791, 792
Ομέρ Πασάς 302
Όμηρος 792
Ομόσπονδες Πολιτείες του Ιονίου Πελάγους 220
Οργανισμός Σχολικών Κτηρίων 279
Ορεστιάδα 706
Ορθοδοξία 70, 289, 294, 303, 305, 307, 309, 372, 387, 395, 401, 419, 637
Ορθονιές 766
Ορλεάνη 737, 743
Ορλωφικά 301
Ορσίνι 342
Όσλο 129
Οσμάν Β΄ 397
Ούγγαρου, οικογένεια 465
Ουκρανοί 397, 401
Ουρβανός Η΄, πάπας 394
Ουσακώφ 294

Π
Παγασητικός 754, 755
Παγκόσμιος πόλεμος Α΄ 73, 173, 257, 316, 714, 735
Παγκόσμιος πόλεμος Β΄ 257, 469
Παγκράτης Ν.Σ. 243
Παγκράτης Νικ. 115
Παγκράτης Περικλής 6, 7, 13, 16
Παγκράτης Σπύρος-Μάριος 263, 807
Πάδοβα 183, 355

Παδοβάς Στέφανος 55, 86, 241, 482, 483, 484, 489, 491, 493
Παδουβέρος 301
Παϊπέτη, οικογένεια 468
Παΐσιος Β′, πατριάρχης 389
Παλαιά Διαθήκη 665, 773, 774, 777
Παλαιό Φρούριο 314
Παλαιομονάστηρο 645
Παλαιών Πατρών Γερμανός 482
Παλαμάς Κωστής 291, 542
Πάλας 300
Παλιά Βρύση 227
Παλική 343, 344, 345, 359
Παλιούρας Αθανάσιος 577
Παλλαδάς Ιωάννης 303
Πάλλας 646, 801
Πάλλη 448
Πάλμος Στάθης 299
Παναγία 30, 339, 357, 358, 610, 613, 614, 618, 621, 624, 630, 642, 643, 645, 647, 649, 652, 653, 654, 656, 660, 674, 696, 697, 699, 700, 701, 702, 703, 705, 706, 707, 708, 709, 710, 741, 775
Παναγία η Ρακαντζή 351
Παναγία Κεριώτισσα 610
Παναγία Κουγιάνα 638
Παναγία της Λάμιας 614
Παναγία των Μεδίκων 563
Παναγία των Ξένων 611
Παναγία των Περλιγγάδων 449
Παναγία Φανερωμένης 610, 617, 725, 727, 766, 775, 792
Πανάς Αντώνιος 493
Πανάς Ευάγγελος 302, 306
Πανάς Μακάριος 349, 350
Πανάς Παναγιώτης 91, 97
Πανεπιστήμιο Αθηνών 130, 782
Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων 14, 621, 790
Πανεπιστήμιο της Πάδοβας 304
Πανεπιστήμιο της Πάτρας 132
Πανεπιστήμιο του Εδιμβούργου 21
Πανιόνιο Συνέδριο 11, 14, 16, 602, 708, 723, 724, 726, 728, 729, 730, 763, 764
Πανουργιάς 302
Παντολέων Νικ. 475
Παξινοί 31
Παξοί 21, 22, 29, 30, 32, 58, 65, 125, 127, 132, 152, 156, 157, 222, 265, 302, 315, 377, 404, 405, 605
Παπά Αγλαΐα 715
Παπαγεώργιος Σπυρίδων, Κ. 468
Παπαγιαννόπουλος Κωνσταντίνος 153
Παπαδάτος Ανδρέας 249
Παπαδοπούλου Β. 766, 768
Παπαδούκα Ολυμπία 755
Παπαλουκάς Σπύρος 731
Παπαναστασάτος Τάσος 750
Παπανικολόπουλος Νέστορας 752, 755, 756
Παπανικολοπούλου Αικατερίνη 756
Παπαντή 31
Παπαντωνίου Ζαχαρίας 716, 720, 723, 724, 725, 726, 727, 728, 729, 730, 731, 732, 733
Παπαρρηγόπουλος Πέτρος 241
Πάπας 597, 598
Παπασωτηρίου Μαρίνα 713, 807
Παράδεισος 463, 596, 598, 599, 603, 665, 667, 670, 674, 675, 679
Παραδουνάβιες Ηγεμονίες 306, 493
Παραεγνατία 136
Παραμυθιά 31
Παραμυθιώτης Αθ. 249
Παραμυθιώτης Παναγιώτης 678, 774
Πάργα 30, 31, 73, 74, 127, 132, 287, 297, 528
Παργινοί 287

Παρθένης Κωνσταντίνος 714, 715, 716, 717, 720
Παρθενώνας 730
Παρίσι 523, 524, 661, 715, 717, 718, 719, 737, 744, 752
Πάρμα 526
Παρούσης Σταθάκης 297
ΠΑ.Σ.Ε.ΓΕ.Σ. 270
Πάτμος 641
Πάτρα 61, 75, 301, 302
Πατραϊκός 127, 130
Πατρίς 494, 720
Πατριωτική Εταιρεία 293
Παύλος, απόστολος 659
Παύλος Ε′, πάπας 395
Πάφλα 311
Παχής Χ. 526, 532
ΠΓΔΜ 136
Πεδεμόντιο των Επτανήσων 287, 305, 306, 309
Πειραιάς 483
Πελεκάσης Δημήτριος 656, 732, 768
Πελοποννησιακός πόλεμος 23
Πελοποννήσιοι 289
Πελοπόννησος 125, 126, 127, 128, 131, 135, 140, 287, 303, 306, 309, 336, 374, 376, 389
Πέννα Νικολαΐς 7, 14
Περατάτα 708
Περδίκης Στυλιανός 695, 807
Περδικομμάτης Γεώργιος 485, 486
Περιβόλι 656
Περιστιάνος Ιερεμίας 349
Περιφέρεια Αττικής 476
Περιφέρεια Ιονίων Νήσων 15, 263, 264, 265, 269, 270, 272, 274, 275, 277, 279, 280, 281, 282, 283, 284
Περλιγγής Γεώργιος 641
Περραιβός Χριστόφορος 293, 298
Περσικός κόλπος 135
Πεσσάδες 344
Πετρετή, οικογένεια 465, 466
Πετρετίν Δημήτριος 368
Πετριτάκης Σπύρος 718
Πέτρος, απόστολος 659, 660
Πετσάλης Αθανάσιος 455
Πηγάς Μελέτιος 291, 394
Πήλληκας Ε. 475
Πιέρη, οικογένεια 465
Πιέρης Γιάννης 313, 315, 463, 807
Πιέρρης Γιάννης 715
Πίζα 227
Πινακοθήκη 724
Πινακοθήκη Uffizi 563 784
Πισδάκης Θεόδωρος 202
Πιτζαμάνος Γεράσιμος 794, 800
Πιτσάκης Κ.Γ. 381
Πιτσινάδες 769
Πλάκα 753
Πλακωτός Ιερώνυμος 725, 732
Πλατεία Διονυσίου Σολωμού 499, 515
Πλατεία Ρούγα 730
Πλέσσας Παναγιώτης (βλ. Νίκας Παναγιώτης)
Πλουμίδης Σπυρίδων, Γ. 57, 807
Ποβερέτος Χαραλάμπης 73
Πολίτης Αθανάσιος, μητροπολίτης 481, 482, 483, 484, 485, 486, 487, 488, 489, 490, 491, 492, 493, 494
Πολίτης Νικόλαος 794
Πολιτικός Κώδιξ των Ιονίων Νήσων 114
Πολύδωρος Δαμασκηνός 352
Πολύκλειτος 556, 557
Πολυλάς Ιάκωβος 304, 485, 486, 538
Πολυτεχνείο 727
Πολυτεχνείο Κρήτης 128, 132
Πολωνία 394, 395, 396, 397
Πολωνοί 394
Ποντικονήσι 738
Πόντος 707

Πόρφυρας 13, 14
Πορφύρας Λάμπρος 714
Ποτάμι 610
Ποταμός 23, 35, 768
Πουανκαρέ 737
Πουλάκης Θεόδωρος 585, 623, 642, 651, 665, 666, 667, 670, 672, 674, 675, 676, 677, 678, 682, 774
Πουλάτα 608, 610, 612
Ποφάντης Ιωάννης 484
Πρέβεζα 132, 266, 287, 297
Πρίνος, κοίτασμα 126
Προβελέγγιος Κ. 241, 245
Προκαταρκτικό Συμβούλιο 182, 187, 191
Προκοπίου Άγγελος 732
Προσαλέντη, οικογένεια 465, 466
Προσαλέντης Θεόδωρος 304
Προσαλέντης Ιππόλυτος 466
Προσαλέντης Παύλος 571
Προσαλέντης Σπυρίδων 525
Προσαλέντης Φιλόθεος 466
Προσαλέντης Φραγκίσκος 304
Πρόσπερος 749, 750, 751, 752, 753, 754, 755, 756, 757, 760, 761
Προτεστάντες 394
Πρωτόπλαστοι 665, 667, 676, 679
Πυλαρινός Θεοδόσης 6, 11, 13, 16, 56, 68, 80, 94, 106, 180, 194, 308, 354, 480, 494, 520, 709, 712, 714, 721, 722
Πυλαρινός Ιάκωβος 304
Πυλαρινός Πέτρος 6
Πυλία 474
Πύργος 301, 334
Πυροσβεστική Υπηρεσία 279

Ρ

Ραγκαβής Αλέξανδρος Ρίζος 58
Ραζής Αθανάσιος 347
Ράλλης Θεόδωρος 523
Ραυτόπουλος Δημήτρης 753, 754, 756
Ραφαήλ 665, 767
Ραφτόπουλος Μανώλης 468
Ραφτόπουλος Σταμάτης 147
Ραφτοπούλου Τζόγια 122, 123
Ρεβερντύ Πιερ 736, 737
Ρέθυμνο 304, 652, 773
Ρένεση Λαουρέτα 352
Ρεϋνάλ Μωρίς 737
Ρεφελέτη οικογένεια 465
Ρηγάκου Δ. 769
Ρήγας 96
Ρήγας Φεραίος 61, 293
Ρηγόπουλος Γιάννης 627, 654, 665, 666, 670, 671, 683, 763, 773, 774, 775, 782, 801, 807
Ριζικάρη οικογένεια 465
Ριζοσπάστες 53, 62, 65, 70, 74, 77, 78, 79, 85, 87, 88, 89, 90, 91, 93, 96, 97, 103, 105, 294, 755
Ριζοσπάστης 96
Ριζοσπαστικό κόμμα 83, 86, 95
Ρίκκης Καίσαρ 222
Ριτζαρδόπουλος Δαμιανός 344
Ρίτζος Ανδρέας 621
Ρίφιος Αντώνιος 521
Ροβέρτου-Σολωμού Ελισάβετ 227
Ροδάκι 769
Ροδόσταμος Κωνσταντίνος 465
Ροδοσταμου, οικογένεια 465
Ροντέν 741
Ρουγγέρης Αγγελής 152
Ρούμελη 289
Ρουπακιάς 300
Ρουσάνος Παχώμιος 304, 337
Ρούφος Μπενιζέλος 240
Ροφέας 335
Ρωμαϊκό Δίκαιο 116, 146, 147, 229
Ρωμαιοκαθολικοί 418, 421, 426, 429, 431, 600
Ρωμαίος Θ. 250

Ρωμανία 418
Ρώμας Διονύσιος 304
Ρώμη 32, 107, 337, 397, 401, 402, 419, 421, 425, 521, 525, 533, 553, 554, 562, 563, 568, 774, 801
Ρωσία 81, 92, 140, 187, 295, 302, 306, 403, 471
Ρωσικό κόμμα 294
Ρώσοι 30, 294, 298, 418
Ρώσση Γεώργιος, Δε 232

Σ

Σαβοναρόλα Τζιρόλαμο 598
Σαλαμών, οικογένεια 303
Σαλέντο 611
Σαλώμη 583, 584
Σαμάρας Σπύρος 714
Σαμαρτζής Γεώργιος 315, 321
Σάμη 72, 76, 77, 769
Σαμοθράκη 26, 27, 28
Σάμος 268
Σαουδική Αραβία 128
Σαπραμάσαρος Τιμόθεος 349
Σαρλάτα 614
Σαρόκο 467
Σαρτρ Ζαν-Πωλ 260
Σβορώνος Νίκος 763
Σγουράκη Μαργαρίτα 122
Σεξιόν ντ'ορ 717
Σεραφείμ Α΄, πατριάρχης 379 380
Σεραφείμ ο Πισίδιος 703, 706
Σέρβος Γ. 475
Σέργης Μανόλης, Γ. 69
Σιγισμούνδος Γ΄ 397
Σιγούρος Δανιήλ 330
Σιγούρος Διονύσιος 345
Σιδάρι 24
Σικελία 526
Σίσια 70, 72, 75, 77
Σκάλα 59, 69, 70, 74, 75, 76, 77, 86, 195
Σκαττάλια Πιέτρο 706
Σκλίβας Μακάριος 337
Σκοπός 653
Σκορδίλης Γεώργιος 774
Σκούταρης Ιωάννης 638
Σκούφος Φιλόθεος 303, 623, 651
Σκωτσέζοι 431
Σμύρνη 57, 562, 564, 567, 568, 571
Σοβιετικοί 136
Σολομάτα 767
Σολωμός Διονύσιος 66, 224, 225, 227, 228, 233, 234, 235, 303, 304, 499, 537, 543, 549, 714, 741, 751, 793
Σολωμός Νικόλαος 225, 226, 227, 228
Σολωμού Ελισάβετ 227
Σοσιαλιστικός Όμιλος Κέρκυρας 714
Σοφιανός Νικόλαος 304
Σουέρεφ Κώστας 751
Σούλεμπουργκ Ιωάννης Ματθίας, φον 539, 540, 541, 548, 791
Σούλι 526, 527
Σουλιώτες 287, 289, 297, 298, 306, 310
Σουλιώτισσες 525, 527, 528
Σουμάκης Άγγελος 290, 304
Σούτζος Ι.Α. 241
Σπάδα-Κογεβίνα Μαρία 311
Σπάδα-Σπάθα οικογένεια 312, 314, 315, 319
Σπάδας Γεώργιος 312, 313, 314, 315, 316, 321
Σπάδας Νικόλαος 312, 313, 314, 316
Σπάδας-Σπάθας Θεόδωρος 314
Σπάθας Γρηγόριος 312
Σπάθας Εμμανουήλ 312, 314
Σπάθας Στυλιανός 312, 313, 314
Σπεράντζας Σπυρίδων 638
Σπιανάδα 741
Σπόνεκ, κόμης 489, 490, 491
Σπουργίτης Παναγιώτης 497
Σπύρου Λευτέρης 720, 723, 807

Στάης Εμμανουήλ 295
Σταματόπουλος Α. 475
Σταυρός 70, 77, 195, 492
Σταύρος Π. 475
Σταυρούπολη 481
Σταυροφορία Δ΄ 341, 417
Σταύρωση 654, 655
Στέντας Σπυρίδων 561, 774
Στερεά Ελλάδα 204, 621
Στέρνες 577, 588
Στεφανίδης Θεόδωρος 750
Στουπάθης Κωνσταντίνος 497, 515, 516, 517, 518, 807
Στουρνάρης Νικόλαος 302
Στουφή-Πουλημένου Ιωάννα 651, 763, 764, 773, 801, 803, 807
Στραβοσκιάδης Θεόκλητος, παπάς 299
Στρατόνιο 311
Στρατός 202
Στρογγυλή 656
Στροφάδια 132, 330, 334, 336, 338, 341, 355, 449, 453, 509
Συλλογή Αβέρωφ 641
Συλλογή Ανδρεάδη 638
Συλλογή Βελιμέζη 643
Συλλογή Κανελλοπούλου 638
Συλλογή Λοβέρδου 640
Συλλογή Μακκά-Κοσμετάτου 641
Συλλογή Οικονομοπούλου 638
Σύλλογος «Ο Κοραής» 51, 52
Σύμβαση της Κωνσταντινούπολης 295
Συμβούλιο της Βιέννης 71
Συμβούλιο των Δέκα 144, 147, 152, 153
Συνάντηση 14
Συνθήκη της Γενεύης 134
Συνθήκη του Παρισιού 38, 82, 186, 403
Συνθήκη του Τιλσίτ 297
Σύνοδος της Φλωρεντίας 372, 803
Σύνοδος του Λειτουργικού Τυπικού 399
Σύνοδος τους Μπρεστ-Λιτόβσκ 394
Σύνοδος του Trento 393
Σύνταγμα 73, 267, 268, 270, 271, 403, 405, 420, 423, 425, 471, 472, 473, 474, 475, 476
Σύνταγμα των Επτανήσων 39, 58, 83, 85, 86, 87, 88, 92, 181, 182, 184, 185, 186, 192, 239, 428
Συνταγματικός Σύλλογος 294
Συντροφιά των Εννιά 713, 714, 717, 719, 721, 735, 738
Συρίγος Ιωάννης 147
Συρόπουλος 803
Συρράκο 619, 620, 621, 624, 625, 628, 629
Σχινάς Κωνσταντίνος 65
Σχινάς Μιχαήλ 474
Σχολάριος Γεννάδιος 291
Σχολείο των Τεχνών 523, 526
Σχολή του Μονάχου 523, 794
Σωκράτης 489
Σωτήρας 171
Σωτήρης Λουδοβίκος 297
Σωτηρόπουλος Σ. 241
Σωτήρχος Δημήτριος 390
Σωφρόνιος Γ΄, οικουμενικός πατριάρχης 344, 448, 471

Τ

Ταϊγάνι 302
Ταλιαβάκας Δημήτριος 228
Ταμβάκης Ιωάννης 626, 636
Τάσσος 752
Τεκτονική Στοά του «Αγίου Ιωάννη του Φοίνικος» 45
Τενεκετζής Αλέξανδρος 713, 807
Τεχνικό Επιμελητήριο Ελλάδος 270
Τζαβέλας Φώτος 298
Τζαγκαρόλος Στέφανος 303, 624
Τζάκης Γεώργιος 613, 614
Τζαμάικα 93

Τζάνες Κωνσταντίνος 623, 624
Τζάνες-Μπουνιαλής Εμμανουήλ 303, 622, 623, 640, 651, 726, 773
Τζανφουρνάρης Εμμανουήλ 625
Τζαρλαμπάς Α. 475
Τζεν Ιωάννης 577
Τζεν Μιχαήλ 577, 586, 588
Τζεν Τομάζο 577, 587
Τζηγάλα, οικογένεια 465, 467
Τζηγάλας Ιερόθεος 467
Τζιβάρα Παναγιώτα 6, 11
Τζιερτζής Αθανάσιος, Σωτ. 481, 807
Τζιόττο 600
Τζιφάτα 769
Τζουγανάτος Ν. 351
Τζουμέρκα 620, 621, 628, 629
Τζυρίγος, επίσκοπος 386
Τζώρτζης Γρατιανός 289
Τηλλυρία 700
Τήνος 373, 706
Τίμιο Ξύλο 783, 784, 787
Τόκκοι 336
Τόμπρος Νίκος 167, 807
Τοπική Αυτοδιοίκηση 265, 268, 269, 272, 280, 281, 282
Τοσκάνη 526
Τουμασάτος Ηλίας 14
Τουρκαλβανοί 301
Τουρκία 65, 135, 136, 137, 138, 139
Τούρκοι 150, 287, 294, 298, 301, 302, 303, 396, 541, 625, 784
Τουρκοκρατία 300, 305, 307
Τριανταφυλλόπουλος Δημήτριος, Δ. 11, 593, 763, 764, 766, 768, 773, 782, 790, 792, 801, 802, 803, 807
Τριβιζάς Σωτήρης 7, 14
Τριβυζά Ελένη-Στυλιανή 577, 807
Τριβώλης Ιάκωβος 304
Τρίκαλα 393, 637, 638
Τρίκερι 754, 755
Τρικούπης Σπυρίδων 57, 62, 90
Τρικούπης Χαρίλαος 241, 473
Τρόοδος 695
Τρωιανάτα 77
Τσαούσης Ιάκωβος 652
Τσέκολι Ραφαέλο 562
Τσελεντάτα 638
Τσενίνι Τσενίνο 802
Τσεσμές 301
Τσιγάλας Ιερόθεος 404
Τσιλέρ Τανσού 137
Τσιλιμπάρη Δώρα 750
Τσιουρής Γιάννης 676
Τσίτσας Αθανάσιος, Χ. 464, 593
Τσιτσέλης Ηλίας, Α. 8, 9, 11, 342, 345, 346, 349, 360, 361, 362, 460, 530
Τσόγκας Γιώργος 302
Τσόκος Διονύσιος 528, 794
Τσουκαλάς Άγγελος 267
Τσουκαλάς Βασίλειος 320
Τσουρής Ιωάννης 773
Τυπάλδος Κωνσταντίνος 413
Τυπάλδος Τιμόθεος 347
Τυπάλδος Ιακωβάτος Γεώργιος 66, 194, 202, 203, 446, 448, 453, 455, 456, 457, 458, 461, 462, 476
Τυπάλδος Ιακωβάτος Κωνσταντίνος 413, 453
Τυπάλδος-Ιακωβάτος Νικόλαος 448, 449, 453, 454, 455, 456, 457, 461
Τυπάλδος-Ιακωβάτος Χαράλαμπος 448, 449
Τυπάλδος-Κιάπλιας Ευάγγελος 365
Τυπάλδος Πρετεντέρης Ιερώνυμος 78
Τυπάλδος Πρετεντέρης Χαράλαμπος 493
Τυπογραφείο Γλυκή 703

Υ

Υγειονομείο Ζακύνθου 227
Ύδρα 643

Υπέρτατο Συμβούλιο Δικαιοσύνης 211
Υπουργείο Παιδείας, Διά Βίου Μάθησης και Θρησκευμάτων 15
Ύττέρ Αντρέ 736, 737
Ύψηλάντης 61
Ύψόλιθος 299

Φ

Φ. Βρυώνη Α.Ε., Μουσικός Οίκος 15
Φαίακες 714, 740, 743
Φανάρι 306
Φανός 26, 27, 28, 29
Φαρακλάτα 614, 618
Φατσέας Γεώργιος 304
Φερράρα 596
Φιλαρμονική Εταιρεία 15, 45, 543
Φιλαρμονική Εταιρεία «Μάντζαρος» 15
Φιλαρμονική Εταιρεία «Καποδίστριας» 15
Φιλελεύθεροι 83
Φιλελεύθερος 68, 84, 96
Φιλήμων Ιωάννης 489
Φιλήμων Τιμολέων 489, 490, 491
Φιλική Εταιρεία 301, 302
Φίλιππος Ε. 475
Φιομάχου Στεφούλα 313
Φλαγγίνης Θωμάς 117, 119, 120, 121, 122, 123, 124, 304
Φλαγγιανόν Φροντιστήριον 304
Φλαμπουριάρης Διονύσιος 228, 232
Φλωρεντία 521, 523, 524, 526, 562, 563, 595, 596, 597, 598, 604
Φοίνιξ, θέατρο 744
Φουρτούνης Ν. 301
Φράγκοι 287, 307, 360, 795
Φραγκοκρατία 300, 305, 307
Φραγκόπουλος Θ.Δ. 750
Φραντζιά, οικογένεια 345
Φραντζιός Δημήτρης 347
Φραντζιού, οικογένεια 345
Φράτσια 767, 772
Φυλακαί Ιθάκης 172
Φυλακές Αβέρωφ 754, 755
Φωκάς-Θεοδωράτος Αναστάσιος 302
Φωκάς-Κοσμετάτος Ν. 351
Φωκάς Λιναρδάτος Σπυρίδων 76
Φωκάς Παυλάτος Παναγής 302
Φωκάς Ρεπούμπλικας Νικόλαος 78
Φωσκάλης Δημήτριος 661, 675, 676
Φωτεινός Νικολός 300

Χ

Χαβριάτα 614
Χαλικιόπουλος Εμμανουήλ 466
Χαλικιόπουλου, οικογένεια 465, 466
Χαλκιδική 126
Χάμιλτον Κέβιν 793
Χάνδακας 306, 336, 371, 372, 765
Χανιά 331
Χατζηδάκης Μανόλης 654, 657
Χατζόπουλος Κώστας 714, 715, 716, 718
Χιμάρα 305
Χίος 331, 474, 774
Χιούστον 129
Χιώτης Παναγιώτης 329
Χοϊδάς Ρόκκος 91, 445, 446, 449, 452, 453, 454, 455, 457, 458, 459, 460, 461
Χρηστίδης Δημήτριος 61
Χρηστομάνος Κωνσταντίνος 554
Χρήστου Θάνος 551
Χριστιανισμός 597, 599
Χριστός 577, 578, 581, 582, 586, 587, 590, 621, 622, 623, 626, 631, 642, 643, 644, 645, 646, 647, 652, 659, 690, 765
Χρόνης Ιωάννης 562
Χρύσανθος, μητροπολίτης 430
Χρυσόβουλο του 1837 377
Χρυσολωράς Γεώργιος 774

Χυτήρης Γεράσιμος 750
Χυτήρης Θεόδωρος, Γερ. 22
Χωματζάς Μιχαήλ 645
Χώρα Ζακύνθου 331
Χώρα Κέρκυρας 678
Χώρα Κυθήρων 383
Χωραφά, οικογένεια 351
Χωρικός 96
Χωροφυλακή 202, 203

ΚΥΡΙΑ ΟΝΟΜΑΤΑ ΞΕΝΑ

A
Abbate Nicolò, D' 665
Abel 679
Aberdeen, υπουργός 422, 424, 430, 444
Academia di Belle Arti 526
Academia di Brera 526
Achilleion 558
Adam 679
Adam Frederick 73
Agios Eleftherios 709
Agip Gas 131, 135, 137
Agricola F. 527, 533
Albacini Filippo 554, 559
Ambleside 22
Amerada Hess 127
Andrea Zoan 594
Anninos Serafim 365
Annonciation 692
Anschutz 125
Aquila 130
ARAMCO 139
Argostoli 353, 709
Ark 679
Armée Française de l'Orient 717
Aspiotis Nikolaos 709
Athanasios, Bishop of Corfu 494
Athens 461, 733
Augliera Letterio 291

B
Baptism of Christ 588
Barbarigo Zuanne 147
Barkey Karen 38
Barocci Federico 775
Baroque 615
Bassadonna Angelo 147
Batoni Pompeo 565
Begas Reinhold 556
Bellini Gentile 783, 784, 785, 786, 787, 789
Bertaldo Giacopo 146
Bianchi M. 612
Blair W. 228
Bloemaert Abraham 678
Böhm Hans 596
Bonaiuti Andrea 595, 604
Bonaventura Fra 350
Bonnard Pierre 718
Boot Elizabeth 522
Bourgneuf Jean-Léon, du 743
Bouvié Stephanie-Julie 737
BP 125, 131
Branković Λάζαρος 765
Braun Georg 785
Brescia 594, 786
Brescia Giovanni Antonio da 594
Brindesi 626
British Army 32
British Empire 44
British Protection 179, 444
British Protectorate 67
British rule 414
Brofferio Angelo 529
Bronzino 775
Brownian 75
Byron 523

C
Cabinet des Estampes 666, 669, 671, 673, 677
Cain 679
Camus Albert 261
Candoni Νικόλαος 417, 421, 422, 424, 426, 428, 430, 444
Canning, βουλευτής 75
Canova Antonio 556, 560
Capo Bianco 23, 30
Carito Raffaele 552
Casa Buonarroti 563
Castle of Saint George 353
Catholicism 309
Ceccoli R. 526
Cephalonia 67, 105, 365, 461, 648
Cephalonian Public School 365
Chastel André 785, 801
Chellis W. 125
Chevron 125
Chiari Zaneto, de 143, 144
Chocim 397
Church 382, 414, 444, 514
Cicchi L. 612
Cino G. 612
Civita Vecchia 57
Clovio Giulio 775, 785
Code Civil Ionien 235
Collaert Adriaen 677, 774
Collaert Carel 774
Collaert Hans 774
Collaert Jan I 774
Collaert Jan II 774
Collaert Jan III 774
Company of the Nine 721
Congregatio de Propaganda Fide 401
Constantinople 22, 309, 402
Contarinis 678
Conte de Martina 111
Conti Palatini 342
Coote 75
Corfiot Anthology 721
Corfu 67, 124, 140, 547, 709, 721, 745
Corfu Channel TV 15
Cornwall 21
Cort Cornelius 654, 672, 674, 774, 775
Cossa Francesco, del 596
Cretan Renaissance 309

D
Davy Humphry, Sir 21, 32
Davy John 21, 22, 24, 26, 28, 29, 30, 31, 32
Delaune Etienne 665, 666, 667, 668, 669, 670, 671, 672, 673, 674, 675, 676, 677, 678, 679, 680, 681
Delman 125
Denis Maurice 718
Dolfin Daniel 361
Douglas Howard, Sir 30, 74, 181, 182, 184, 186, 187, 190, 191, 193, 231, 416, 417, 421, 422, 424, 426, 427, 428, 429, 430, 431, 444, 453, 548
Dupré Louis 310
Dürer Albrecht 623, 632, 633

E
East 309
Ecumenical Patriarchate 382
Eden 679
Eglise 402, 479
El Dorado 130
El Greco 775, 776
Eliot T.S. 750
Elisabeth von Österreich 558
Enterprise Oil 127
Epirus 629, 648
Esso 125
Europe 629, 721
Eve 679

Everton C.J., D' 75

F
Faber I.L. 57, 58
Falco 130
Fedorovic Μιχαήλ 397
Fenzi Franciscus Maria 418, 425
Firenze 523
Fiorentino Rosso 665, 775
Flanginis Thomas 124
Fontainebleau 665, 670
Foreign Office 100
Fortini Brown Patricia 787
Foscolo Paulus Augusto 425
Foskalis 679
Franchesi Marcus, De 343
Franco Giacomo 784, 785
French 165
French Revolution 309

G
Gajassi V. 527, 533
Galanis Dimitris 745
Gallant Thomas 40
Galle Cornelis 774
Galle Philips 677, 774, 775, 780
Galle Teodor 774
Gambera Γεώργιος 150
Gathwe 75
Gatteri G.L. 527
Gazzetta Ionia 427
General Administration of the Ionian Islands 275
General State Archives 205
Gentili Antoine 292
Géricault Théodore 529, 534
Giotin Zuanne 147
Glenelg, υπουργός 422, 424, 428
Goethe Johann Wolfgang 523
Goltzius Hendrick 774, 775, 781
Götz Johannes 552, 556, 560
Government Newspaper 251
Grassetti G. 527
Grèce 479
Greece 67, 105, 205, 251, 309, 494
Greek Parliament 251
Greeks 309
Grimaldi F. 612
Grimani Marin 784
Groeningen Gerard, Van 774

H
Haga Cornelis 397
Hague Regulation 262
Hamilton 131
Harrer, αντισυνταγματάρχης 26
Hasselriis Louis 553
Hayez Francesco 526
Heine Heinrich 553, 555, 559
Heinz Joseph 654
Hell 603
Hellenism 309
Hermesvilla 553
Herter Ernst 551, 553, 559
Hobson John, A. 42
Hofmann Georg 418
Hogenberg F. 785
Hoidas Rokkos 461
Holy Monastery of Strofades 340
Hunt 125

I
Iakovatos, brothers 461
Iatras Konstantinos 572
Illiers Louis, D' 743
Invalides 736
Ionian Islands 22, 105, 165, 205, 251, 275, 414, 444, 461, 494, 615, 629, 648
Ionian Islands Periphery 284
Ionian Parliament 444

Ionian School 531
Ionians 67
Italy 629
Ithaca 179

J
Jamaica 93
Jarves James Jackson 522
Joni 5

K
Kaiser Wilhelms II 558
Kalarrytes 629
Kastrofilakas 679
Kefalonia 205, 709
King 75, 77
Kollwitz Käthe 718
Konstantas Polychronis 251
Kontogenada 353
Koumoundouros Alexandros 251
Kythera 391

L
La Republica 135
Lake District – Westmorland 21
Lambetis 679
Landos A. 745
Lanza V. 526
Lawley 75
Lawrence D.H. 750
Layard Austen Henry 490
Lecce 626
Leeward 22
Légion Etrangère 717
Lenin Vladimir 42
Les Communiqués des Alliés 739, 740, 741, 742, 743, 745
Levatho 353
Levounis Neophytos 391
Libro d'Oro 73, 183, 293, 300
Lipparini Lodovico 526, 528, 565
Lixouri 461
London Oil Development 125
Lord High Commissioner 193, 403
Loredan Antonio 362
Loverdos Gerasimos 353
Loyola Ignazio, Di 401
Lucaris Cyrille 402
Lundin Oil 131
Lyons, βουλευτής 75

M
Maitland Thomas 39, 73, 181, 187, 231, 420, 428
Malakis Spiridon 79
Malipiero Giacomo 143
Malta 22
Mansfield Katherine 750
Mastropiero Orio 145
Matsouki 629
Mauclair Camille 741
Mazzini Giuseppe 85
Mediterranean Sea 629
Methodius Moronis 340
Michelangelo 563
Milner Marion 689
Milton J. 523
Minton Ltd 570
Minardi Tommaso 521, 568
Miniatis Georgios 531
Mistras 309
Modern Greek Art 531
Modugno Innoccenzo, Da 342
Monastery of Kykkos 709
Morosini Morosina 784
Mouroy 75
Moustoxidi Andrea 193
Muziano Girolamo 775

N
Nani Giacomo 339
Nannucci V. 527
Napier Charles 75
National Archives 428
National Gallery 733
Nicodemos Metaxas I 353
Noah 679
Nostrano Pier Antonio 426, 428, 430
Notaras Gerassimos 402
Nugent, λόρδος 74, 182, 184, 232

O
Occidental 131
Oceanic – Colorado 125, 126
O'Connell David 427
Orioli F. 527
Orlik Emil 718
Orthodoxy 309
Otranto 130, 133, 134, 135, 136
Oxy 131

P
Pagan Matteo 784, 785
Palazzo Centi 612
Palazzo Ducale 787
Palazzo Schifanoia 596
Palmerston Henry John Temple 89, 92
Papantoniou Zacharias 733
Paradise 603
Passeri Bernardino 775
Parker William 72
Parmigianino 775
Partitio Romaniae 418
Paruta Bartolomeo 148
Pasqualigo Jacopo 362
Pasqualigo Vicenzo 152
Peloponnese 140, 309
Penni Luca 665
Penzance 21
PGS 129
Piedmont of the Seven Islands 309
Pino Marco, del 775
Pisani Antonio 290, 292
Pitt-Chatman, φρούριο 21
Plateresco 612
Platytera Monastery 603
Porta Raimonda 466
Poulakis 679
Pouqueville François 525
Primaticcio Francesco 665
Priori Lorenzo 151
Private Sector 284
Prosperos 757
Public sector 284
Pullan Brian 118

Q
Queen Victoria 67
Querini Pier Antonio 122

R
Radical Party 105
Raffaelo 563
Raimondi Marcantonio 623, 633
Raphael 774, 775
Ravesti 130
Reading Society of Corfu 55
Reformers' Party 55
Region of the Ionian Islands 275
Reid J.J. 228
Remondini Balthasar Maria 361
Renaissance 603
Reynolds Joshua, Sir 569
Risorgimento 63, 85, 526, 565, 566
Rivelli P. 77, 78
Roberti Ercole, de' 596
Robins 75
Romain Jules 665
Roman Law 116

Romano Giulio 775
Russell John, λόρδος 187

S
Sabatini Lorenzo 775
Sadeler I Jan 584, 654, 655, 667, 670, 672, 677, 774, 775
Saenredam Jan 677, 678, 774
Saha Jonathan 38
Salis Jacopo, De 786
Salviati Francesco 775
San Lorenzo 563
San Pietro Celestino 612
Sannazaro Jacobo 597
Santa Irene 612
Santa Chiara 612
Santa Maria della Carità 783
Santa Maria Novella 595, 604
Sarsfield Taylor, W.B. 570
Sarto Andrea, Del 775
Schongauer Martin 580
Scuola Grande dei Battuti della Carità 784
Scuola di San Giovanni 783, 788
Seaton John, αρμοστής 74, 83, 85, 191, 192
Section d'Or 717
Seven Islands 67
Shakespeare William 750
Shaw Bernard 750
Silvani 521
Solikowski Johannes Demetrius 395
Solomos Dionysios 235
Spada Gasparetta 314
Spada Stellio 314
Spender Stephen 750
Spetsieri-Beschi Caterina 526
Spranger Bartholomeus 775
St. Dionysios 340, 514
St. John the Baptist 588
Start Media TV 15
Steer J. 785, 786
Sternes 588
Stewart-Mackenzie Alexander 74
Storks Henry 89, 492
Stradanus Johannes 774, 775
Strasbourg 666, 669, 671, 673, 677
Stricland 75
Stubbs George 569
Supreme Court 223
Supremo Consiglio di Giustizia 228
Syrrako 629

T
Texaco 125
Theotokis Konstantinos 721
Thessaloniki 692
Thompson Edward, P. 37
Tiepolo Giacomo 145
Tithe war 427, 431
Tiziano 563, 788
Tommasi, δικαστής 77
Triton 127
Trollope 75
Tura Cosme 471, 596
Turkey 22
Typaldos–Iakovatos, brothers 461
Tzen Michael 588
Tzoumerka 629

U
Union of the Ionian Islands with Greece 105, 275, 461
United States of the Ionian Islands 223
Urbino 563

V
Venetian Republic 382
Venetian rule 251
Venezia Κιάρα, Da 313

Venetocracy 615
Venice 124
Viani Antonio Maria 775
Viguier Jules 744
Virgin Antivouniotissa 469
Virginia, painter 757
Vittorio Emanuele II 526
Vos Martin, De 655, 667, 670
Voulgaris Spiridon 444
Vuillard Édouard 718
Vulcan, φυλακή 153

W
Ward Henry George, Sir 59, 74, 76, 77, 78, 87, 88, 92, 96, 195
Weber Max 38, 260
Wedgwood Josiah 569
West 309
Wierix Antoine 774
Wierix Hieronymus 774
Wierix Jan 774
Wierix Jerome 582
Winckelman Johann Joachim 553
Windword 21
Winterhalter Franz Xaver 551
Woolf Virginia 750
Wordsworth William 21
Wyse, πρέσβης 75

Y
Young John 62, 88

Z
Zakynthos 340, 514, 661, 692, 733
Zorzi Graziano 289
Zuccaro Federico 775

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΕΚΔΟΤΙΚΟ ΣΗΜΕΙΩΜΑ 11
ΟΡΓΑΝΩΣΗ ΣΥΝΕΔΡΙΟΥ 13

ΟΙ ΑΝΑΚΟΙΝΩΣΕΙΣ

ΙΣΤΟΡΙΑ

Γ΄ Ενότητα

Λουκιανός Ζαμίτ, Η κερκυραϊκή εξοχή, οι Παξοί και τα Διαπόντια Νησιά στις αρχές του 19ου αιώνα με τη ματιά και τα σχόλια του άγγλου συγγραφέα John Davy, γενικού επιθεωρητή στρατιωτικών νοσοκομείων στις αποικίες και τα προτεκτοράτα της Μεγάλης Βρετανίας 21
Ευάγγελος Ζαρόκωστας, Δικαιοσύνη και εξουσία στις αποικιακές σπουδές. Μεθοδολογικές προσεγγίσεις στην ιστορία της Βρετανικής αυτοκρατορίας του 19ου αιώνα 37
Νεκταρία Ιωάννου, Οι εκλογικές αναμετρήσεις στην Αναγνωστική Εταιρία Κερκύρας κατά τα έτη 1842-1864 45
Σπυρίδων Γ. Πλουμίδης, Το Επτανησιακό ζήτημα στην ελληνική πολιτική (1833-1864) 57
Ελευθερία Κούκουρα, «Αι ημέραι του Στρατοδικείου»: Μία –εκ των έσω– προσπάθεια ανασύνθεσης της τριετίας 1848-1850 69
Μαρία Κοτινά, Επτανησιακό ριζοσπαστικό κίνημα και διαπάλη με το καθεστώς της Αγγλικής Προστασίας. Κρίσεις και αποτιμήσεις 81
Νικόλαος Ξ. Καρπούζης, Ο αληθής ριζοσπαστισμός μέσα από τον κεφαλληνιακό τύπο. Διαθλάσεις της ιστορίας και της επτανησιακής κοινωνίας κατά την περίοδο 1852-1864 95
Δημήτριος Ε.-Γ. Καρύδης, Σολιάτικο 107
Αθηνά Νάνου, «Νὰ μπαλοταριστῶ καὶ ἐγὼ ἀνάμεσα μὲ ταῖς ἄλλαις πτωχαῖς...». Προικοδοτήσεις κερκυραίων γυναικών από το κληροδότημα Φλαγγίνη (1644-1797) 117
Μιλτιάδης Γ. Μπότσης, Η πετρελαϊκή δυναμική του Ιονίου Πελάγους 125
Κατερίνα Β. Κορρέ, Ποινική δικαιοσύνη και μορφές παραβατικότητας στα βενετοκρατούμενα Επτάνησα (16ος αιώνας) 143

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Ιωάννης Ν. Δόικας, Ένα διαζύγιο του έτους 1810 στους Παξούς 157
Νίκος Τόμπρος, Δεσμωτήριο Ιθάκης: Η εγκληματικότητα στο νησί την περίοδο της Βρετανικής Προστασίας 167
Ζωή Κ. Μιχαλοπούλου, Η «αντιδικία» του Ανδρέα Μουστοξύδη με τον αρμοστή Douglas και η συμβολή του πρώτου στη συνταγματική αναθεώρηση των ετών 1848-1849 181
Θεοδώρα Ζαφειράτου, Πληροφορίες για τη δημόσια τάξη και την ασφάλεια στην Κεφαλονιά την περίοδο 1860-1870 195
Άγγελο-Διονύσης Δεμπόνος, Δικαστική διατίμηση αντιμισθίας δικηγόρων και υποδικηγόρων στο Ιόνιο Κράτος 211
Ιωάννα Ν. Κονδύλη, Μία νέα ερμηνευτική προσέγγιση της οικογενειακής δίκης του Διονυσίου Σολωμού 225
Καίτη Αρώνη-Τσίχλη, Παραποίηση προς όφελος των αγροτών άρθρων του αγροτικού νομοσχεδίου που ψήφισε η Βουλή στον δημοσιευθέντα νόμο ΣΜΔ΄ του 1867 237
Διονύσιος Μοσχόπουλος, Οι δημόσιοι υπάλληλοι των Επτανήσων κατά την διάρκεια της ιταλικής και γερμανικής κατοχής (1941-1944). Νομικά και ηθικά διλήμματα 253
Σπύρος-Μάριος Παγκράτης, Από την «Αντιπροσωπεία της Κυβερνήσεως» και τη «Γενική Διοίκηση Νήσων Ιονίου Πελάγους» (1944-1946) στην αιρετή «Περιφέρεια Ιονίων Νήσων» (2010). Το ζητούμενο της περιφερειακής οργάνωσης και η εν δυνάμει στήριξή του από την Κοινωνία της Πληροφορίας 263
Σπυριδούλα Κατερέλου, Σύμπραξη δημοσίου και ιδιωτικού τομέα (Σ.Δ.Ι.Τ.) στην Περιφέρεια Ιονίων Νήσων. Προοπτικές και ανάπτυξη. 277
Γιώργος Καραμπελιάς, Τα Επτάνησα από την Άλωση μέχρι την Επανάσταση: Οιονεί «Πεδεμόντιο» του ελληνισμού 287
Στέλιος Μουζάκης, Αγροτική και αστική διαχείριση περιουσίας Μαρίας Σπάδα-Κογεβίνα στους Κατζαντζάρους Κερκύρας (1917-1945) 311

ΕΚΚΛΗΣΙΑ

Θεοδώρα Κλάδη, «Ο Κώδικας του πατριάρχη Μεθοδίου Γ΄ του Μορώνη». Κατάστιχο αρ. 4 του μοναστηριού των Στροφάδων του έτους 1675 329
πρωτοπρεσβύτερος Ιωάννης Διον. Μεσολωράς, Ορθοδόξων επισκόπων έδρες εν Κεφαλληνία 341
πρωτοπρεσβύτερος Γεώργιος Φ. Ἀντζουλᾶτος, Σεραφεὶμ Ἄννινος, ὁ σοφὸς καὶ μεγαλόψυχος ἀρχιεπίσκοπος. 355
Δέσποινα Στεφ. Μιχάλαγα, Το εκκλησιαστικό οφφίκιο του «πρωτοπαπά» και η λειτουργία του στα βενετοκρατούμενα Επτάνησα 369

Χριστίνα Χ. Κολοβού, Αρχειακές πηγές του 18ου αιώνα για την εκκλησιαστική ιστορία των Κυθήρων. Ο κώδικας του επισκόπου Κυθήρων Νεοφύτου Λεβούνη (1729-1757) 383
Ευθύμιος Δ. Βασιλόπουλος, Η λατρεία του αγίου Γερασίμου στην Κεφαλονιά (17ος-19ος αιώνας). Μια πρώτη προσέγγιση 393
Κωνσταντίνος Π. Θύμης, Η εκλογή ιεραρχών στην Εκκλησία της Επτανήσου την περίοδο της αγγλοκρατίας και η τυπική διάταξη της ακολουθίας «Εἰς τὰς ψήφους» 403
Δημήτριος Γ. Μεταλληνός, Η πολιτική του βρετανού αρμοστή Howard Douglas έναντι της «Λατινικής Αρχιεπισκοπικής Εκκλησίας» Κερκύρας. Η περίπτωση του κληρικού Νικολάου Candoni 417
π. Γεώργιος Δ. Μεταλληνός, Ρόκκος Χοϊδᾶς καί ἀδελφοί Ἰακωβάτοι. (Ἑρμηνευτική προσέγγιση μιᾶς ἀντιπαράθεσης) 445
Γιάννης Σ. Πιέρης, Το βιβλίο των νεκρών του ναού της Υ. Θ. Κυρίας της Αντιβουνιώτισσας στην πόλη της Κέρκυρας 463
Αναστάσιος Βαβούσκος, Η εκκλησιαστική ένωση της Επτανήσου με την Αυτοκέφαλη Εκκλησία της Ελλάδος 471
Αθανάσιος Σωτ. Τζιερτζής, Η στάση του μητροπολίτου Κερκύρας Αθανασίου στο ζήτημα της Ένωσης της Επτανήσου με την Ελλάδα μέσα από τον κερκυραϊκό τύπο (1863-1864) 481
Κωνσταντίνος Στουπάθης, Το ζήτημα της καταλληλότητας των ιερών ναών ως προς τη διαχείριση και τις εκθεσιακές ανάγκες των εκκλησιαστικών κειμηλίων. Το παράδειγμα βελτιωμένης πρότασης έκθεσης των αμφίων του αγίου Διονυσίου Ζακύνθου 497

ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΤΕΧΝΗΣ

Σταλίνα Βουτσινά, Ο Γεώργιος Μηνιάτης και η νεοελληνική τέχνη 521
Νίκος Ε. Αλεβυζάκης, «Η Κέρκυρα τιμά τα τέκνα της...». Η δημόσια γλυπτική ως μέσο καταγραφής της ιστορικής και της κοινωνικής μνήμης . . 535
Κωνσταντίνος Αργιανάς, Από τον *Θνήσκοντα Αχιλλέα* στον *Νικητή Αχιλλέα*. Η Σίσι, ο Κάιζερ και η ελληνική αρχαιότητα 551
Ευθυμία Μαυρομιχάλη, Ο ζακυνθινός ζωγράφος Κωνσταντίνος Ιατράς: Το εικαστικό και ερευνητικό έργο του 561
Ελένη-Στυλιανή Τριβυζά, Εικόνα βάπτισης του Χριστού με σκηνές του βίου του Προδρόμου: Ένα έργο του Μιχαήλ Τζεν 577
Δημήτριος Δ. Τριανταφυλλόπουλος, Ἐσχατολογία, ἀρετολογία καί τέχνη: Νοήματα μιᾶς εἰκόνας στήν Κέρκυρα στά τέλη τοῦ 15ου αἰῶνα 593
Αναστασία Καπανδρίτη, Η οργάνωση και ο γλυπτός διάκοσμος των όψεων στους ναούς των Επτανήσων. Ο επτανησιακός ρυθμός (18ος – αρχές 20ού αι.) . . 605

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Χρήστος Δ. Μεράντζας, Η ορεσίβια μαρτυρία της καλλιτεχνικής παραγωγής των Επτανήσων. Φορητές μεταβυζαντινές εικόνες με προέλευση τα Επτάνησα και προορισμό το Ματσούκι και το Συρράκο Ιωαννίνων 619
Ανδρομάχη Κατσελάκη, Μεταβυζαντινές εικόνες από την Κεφαλονιά σε ιδιωτική συλλογή 637
Ιωάννα Στουφή-Πουλημένου, Επιδράσεις της κρητικής ζωγραφικής σε μεταβυζαντινές τοιχογραφίες της Ζακύνθου 651
Γιάννης Ρηγόπουλος, Η επίδραση των χαρακτικών του Etienne Delaune στον Θεόδωρο Πουλάκη, τον Κωνσταντίνο Κονταρίνη, τον Δημήτριο Φωσκάλη, τον Νικόλαο Λαμπέτη, τον Γεώργιο Καστροφύλακα και άλλους.. 665
Ιλιάνα Ζάρρα, Παράδοση και καινοτομία: Η σύνθεση του Ευαγγελισμού σε δύο φορητές εικόνες του 19ου αιώνα (πρόδρομη ανακοίνωση) 683
Στυλιανός Περδίκης, Η ιστορία της μονής Κύκκου σε εικόνα του κερκυραίου ζωγράφου Νικολάου Ασπιώτη 695
Μαρίνα Παπασωτηρίου – Αλέξανδρος Τενεκετζής, Ο Κωνστ. Θεοτόκης και η «Συντροφιά των Εννιά». Λόγος και εικόνα στην κοσμοπολίτικη Κέρκυρα των αρχών του 20ού αιώνα..... 713
Λευτέρης Σπύρου, Ο Ζαχαρίας Παπαντωνίου και η εκκλησιαστική τέχνη της Ζακύνθου..... 723
Άγγελος Δρακογιώργος, Η τέχνη στην Κέρκυρα κατά τον Μεγάλο Πόλεμο. Η περίπτωση του Δημήτρη Γαλάνη 735
Δημήτρης Κονιδάρης, Ποια ήταν η ζωγράφος Βιργινία; Ένα αδιευκρίνιστο πρόσωπο στο κερκυραϊκό περιοδικό *Πρόσπερος* (1949-1954) 749

ΣΤΡΟΓΓΥΛΗ ΤΡΑΠΕΖΑ: Ιστορία της τέχνης στα Επτάνησα: «Η ζωγραφική στα Ιόνια Νησιά από τον μεσαίωνα έως τον 20ό αιώνα. Τέχνη μεθορίου ανάμεσα στη Δύση και την Ανατολή»..... 763

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΣΥΝΕΔΡΩΝ..... 805

ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ ΟΝΟΜΑΤΩΝ..... 809
ΚΥΡΙΑ ΟΝΟΜΑΤΑ ΣΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗ..... 811
ΚΥΡΙΑ ΟΝΟΜΑΤΑ ΞΕΝΑ..... 841